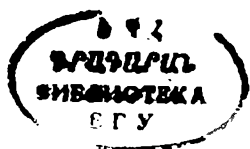

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հասոք առաջին

Խմբագրությամբ ակադեմիկոս Ս. Գ. Սկազկինի, պատմական գիտությունների դոկտորներ՝ Ե. Վ. Գուտնովայի, Ա. Ի. Դանիլովի և Յա. Ա. Լևիցկու

Թույլատրված է ՍՍՀՄ բարձրագույն և միջնակարգ
մասնագիտական կրթության մինիստրության կողմից
ռուսացիի պետական համալսարանների պատ-
մության ֆակուլտետների ուսանողների համար:

Հ $\frac{10609-17}{704(02)-75}$ 45—75

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
հայերեն թարգմանություն, 1975:

© Издательство «Высшая школа», 1966.

ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ

Том I

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1975

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ընթերցողների ուշադրությանն առաջարկվող դասագրքի առաջին հատորն ընդգրկում է Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների, ինչպես և Բյուզանդիայի պատմությունը V դ. մինչև XV դ. վերջը:

Ի տարբերություն նախկինում հրատարակված դասագրքերի առաջին հատորը դասընթացի ծրագրին համապատասխան ընդգրկում է հետևյալ գլուխները՝ 1) «Միջին դարերի պատմությունը վերաբերող աղբյուրները (V—XV դդ.)», որի նյութը մեթոդական մեծ նշանակություն ունի, 2) «Ֆեոդալիզմի էությունը և՛ նրա ժազման պրոբլեմը պատմագիտության մեջ», ուր բովանդակվում է միջին դարերի կարևորագույն հարցերի վերաբերյալ բուրժուական կոնցեպցիաների քննական վերլուծությունը և սովետական միջնադարագիտության հաջողությունների համառոտ տեսությունը, 3) «Եկեղեցին և նրա կազմակերպությունը Արևմտյան Եվրոպայում: Ժողովրդական հերետիկոսական շարժումներ», որը կարևոր նշանակություն ունի հանուն կոմունիստական աշխարհայացքի կրոնական գաղափարախոսության դեմ մղվող պայքարում, 4) «Միջազգային հարաբերությունները Արևմտյան Եվրոպայում XI—XV դդ.», որի մեջ լուսաբանվում է այդ ժամանակաշրջանի Եվրոպայում գոյություն ունեցող տնտեսական և քաղաքական կապերի զարգացումը:

Ուսումնական պլանի համաձայն համալսարանների պատմության ֆակուլտետներում կարդացվում է հարավային և արևմտյան սլավոնների պատմության ինքնուրույն դասընթացը, որն ընդգրկում է այդ ժողովուրդների միջին դարերի պատմությունը, այդ պատճառով էլ սլավոնական երկրների պատմությունը զբոսում չի լուսաբանվում: Սակայն, հարավային և արևմտյան սլավոնների պատմական փոխադարձ կապերը Եվրոպայի մյուս ժողովուրդների հետ ցույց տալու համար դասագրքում մտցված է

«Արևմտասլավոնական և հարավսլավոնական երկրների դերը միջազգային հարաբերություններում XII—XV դդ.», հատուկ պարագրաֆը (19-րդ գլխում)։

Դասագրքի հեղինակները հաշվի են առել միջին դարերի պատմության պրոբլեմների վերաբերյալ վերջին տարիներին հրապարակված բոլոր կարևոր, հատուկ մենագրությունների և հետազոտական հոդվածների հիմնական հետևությունները. մի կողմ են նետված շատ մանր փաստեր և ավելորդ թվականներ ու անուններ։ Դրա հաշվին զգալիորեն կրճատված է պարտադիր ուսումնական նյութը։

Դասագիրքը կոլեկտիվ աշխատանք է։ Նրա գրելուն մասնակցել են ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության սեկտորի և նրա լենինգրադի բաժանմունքի գիտական աշխատողները, Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի միջին դարերի պատմության ամբիոնի և ուրիշ բուհերի պրոֆեսորներ ու դասախոսներ, ինչպես նաև մի շարք այլ գիտական հաստատությունների աշխատակիցներ։ Հեղինակային կոլեկտիվի կազմը ցույց է տրված գլխացանկում։

ՆՆՐԱԾԱԿԱՆ

Միջին դարերի պատմությունն ընդգրկում է մի երկարատև ժամանակաշրջան, որը հագեցված է նշանակալից և բազմազան իրադարձություններով. այդ ժամանակաշրջանը նշանավորվեց տնտեսական ու հասարակական կյանքի, դասակարգային պայքարի նոր ձևերի ծագումով ու զարգացումով, քաղաքական ու գաղափարախոսական սուր ընդհարումներով, առաջին բուրժուական հեղափոխություններով: Միջին դարերում մարդկությունը նյութական ու հոգևոր մշակույթի զարգացման ասպարեզում զգալիորեն առաջ գնաց պատմության նախորդ ժամանակաշրջանների համեմատությամբ: Ֆեոդալական բռնության, տգիտության, կրոնական մոլեռանդության դրսևորումների և ինկվիզիցիայի խաբույկների հետ միասին միջնադարը մարդկության հիշողության մեջ թողել է գյուղացիների վիթխարի ապստամբությունները ֆեոդալների և եկեղեցու դեմ, ֆեոդալական սենյորների դեմ քաղաքացիների պայքարի կատարյալ դրամատիզմը, ժողովրդական զանգվածների սոցիալական երազանքներն արտահայտող մասսայական հերետիկոսական շարժումները, ազատամտության առաջին դրսևորումները: Այդ դարաշրջանից մեզ են հասել հիանալի բանաստեղծական երկեր, այդ թվում ժողովրդական ստեղծագործության հուշարձաններ, ճարտարապետության, գեղանկարչության և պոեզիայի սքանչելի նմուշներ: Միջնադարի վերջին շրջանին են վերաբերում արթնացող գիտական մտքի առաջին հաջողությունները: Այդ դարաշրջանը ստեղծեց այն մեծ մարդկանց համաստեղությունը, որոնցով հպարտանում է առաջավոր մարդկությունը: Այդպիսիք են ժողովրդի՝ դեռևս աղուտ կոմունիստական երազանքների առաջին նախագուշակները՝ Դոլլինոն, Ջան Բոլլը, Թոմաս Մյունցերը. հեղափոխական ժողովրդական մասսաների առաջնորդները՝ Հիլլոմ Կայը, Ուոտ Թայլերը. ուտոպիական սոցիալիզմի նախահայրերը՝ Թոմաս Մորը և Տոմազո Կամպանել-

լան: Մարդկության երախտապարտ հիշողության մեջ ընդմիշտ կմնան միջնադարի ազատ մտքի համարձակ ներկայացուցիչների՝ Պետրոս Աբելյարի, Ռոջեր Բեկոնի, Ավիցեննայի և Ավերրոեսի, Յան Լուսի, Նիկոլայ Կոպեռնիկոսի, Ջորդանո Բրունոյի, Գալիլեո Գալիլեյի, այդ դարաշրջանի հանճարեղ բանաստեղծների ու գրողների՝ Ֆիրդուսու, Օմար հայամի, Սաադիի, Հաֆիզի, Նիզամու, Դանթեի, Պետրարկայի, Բոկակաչչոյի, Զոսերի, Ռաբլեի, Շեքսպիրի, Սերվանտեսի անունները. այնպիսի արվեստագետների անունները, ինչպես՝ Ջոտտոն, Ռաֆայելը, Միքելանջելոն, Լեոնարդո դա Վինչին, Անդրեյ Ռուբլյովը, Դյուրերը, Ռուբենսը, Ռեմբրանդտը՝

«Միջին դարեր»

տերմինը

«Միջին դարեր» տերմինը (ավելի ստույգ միջին դար՝ լատ. *medium aevum*) ծագել է Իտալիայում XV—XVI դարերում, հու-

ժանիստական ուղղության գրականագետների և պատմաբանների շրջանում¹: Այդ տերմինը պայմանական բնույթ է կրում, քանի որ պատմագիտության զարգացման տարբեր փուլերում տարբեր կերպ է մեկնաբանվել այն: XVII—XVIII դդ. հումանիստները, իսկ հետագայում պատմաբանները, որոնք հաստատուն դարձրին պատմության բաժանումը «հին», «միջինի» և «նորի» «միջին դարերը» համարում էին մշակույթի խոր անկման ժամանակաշրջան, ի տարբերություն կուլտուրայի բարձր սլացքի անտիկ աշխարհում և նոր ժամանակում: Հետագայում բուրժուական պատմաբանները չկարողացան «միջին դարեր» հասկացության ճիսանական գիտական որևէ բնորոշում առաջադրել:

Արդի բուրժուական պատմագրության մեջ գերակշռում է այն կարծիքը, թե «միջին դարեր», «հին աշխարհ», «նոր ժամանակ» տերմինները զուրկ են ամեն մի որոշակի բովանդակությունից և ընդունված են սոսկ դասավանդման հարմարության համար, որպես պատմական նյութի հին սովորական բաժանումներ:

Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը նույնպես օգտվում է այդ ավանդույթային պարբերացումից, բայց նրանում միանգամայն նոր բովանդակություն է դնում: Պատմական պրոցեսը դիտելով որպես հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների օրինաչափական հերթափոխություն, մարքսիստ-պատմաբանները «միջին դարերը» բնորոշում են որպես արտադրության ֆեոդալա-

¹ Լատիներեն այդ տերմինից է իր ծագումն առնում «մեդիավիստիկան», որով կոչում են միջին դարերի պատմությունն ուսումնասիրող պատմագիտության բնագավառը: Հարմար գտանք «մեդիավիստիկա» լատիներեն տերմինը հայերենում արտահայտել «միջնադարագիտություն» բառ-տերմինով (հայերեն հրատ. խմբ.):

կան եղանակի տիրապետության ժամանակ, արտադրություն, որը հերթափոխեց «հին աշխարհում» իշխող ստրկատիրականին, իսկ այնուհետև «նոր ժամանակում» պատմական ասպարեզը զիջեց կապիտալիզմին: Մարդկության պատմության այդ միակ գիտական պարբերացման համաձայն միջին դարերը բնորոշվում են որպես արտադրության ֆեոդալական եղանակի ծագման, զարգացման և անկման դարաշրջան:

Ներկայումս Եվրոպայում և Ասիայում բնակվող գրեթե բոլոր ժողովուրդները, ինչպես նաև Աֆրիկայի շատ ժողովուրդներ, իրենց զարգացման ընթացքում անցել են ֆեոդալական ֆորմացիայի փուլը և, հետևաբար, ապրել են իրենց միջնադարը: Այդ պատճառով էլ սովետական պատմագիտության մեջ «միջին դարեր» հասկացությունը վերաբերում է ոչ միայն արևմտաեվրոպական կամ եվրոպական ժողովուրդների պատմությանն ընդհանրապես, ինչպես այդ մինչև այժմ ընդունված է բուրժուական պատմագրության մեջ: Նրան տրվում է համաշխարհային-պատմական բնույթ, քանի որ միջին դարերը ասերով մարքսիստ-պատմաբանները ըմբռնում են մարդկության պատմության այնպիսի փուլ, երբ Ասիայի, Եվրոպայի երկրների մեծ մասում և Աֆրիկայի մի շարք երկրներում տիրապետում էր արտադրության ֆեոդալական եղանակը:

Մեր դասագրքում, սակայն, նկատի չի առնվում միջին դարերի պատմության լուսաբանումը համաշխարհային-պատմական մասշտաբով: Այն նվիրված է Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում, ինչպես և Բյուզանդիայում ֆեոդալական ֆորմացիայի պատմությանը:

Միջին դարերի պատմության պարբերացումը

Տարբեր ժողովուրդներ ֆեոդալիզմին են անցել ոչ միաժամանակ: Ուստի, միջնադարյան ժամանակաշրջանի ժամանակագրական շրջանակները տարբեր են զանազան մայրցամաքների և անգամ զանազան երկրների համար: Եվրոպայի երկրներում, որոնց մասին կխոսվի դասագրքում, միջնադարի ակունքները հասնում են մինչև Արևմտյան Հռոմեական ստրկատիրական կայսրության կործանումը՝ V դարի երկրորդ կեսը: Կայսրությունը կործանվեց ստրկատիրական կարգի ներքին ճգնաժամի հետևանքով, ճգնաժամ, որը խիստ կերպով սրել էր դասակարգային պայքարը պետության մեջ, քայքայել նրա հիմքերը և անպաշտպան դարձրել գերմանական ու սլավոնական ցեղերի «բարբարոսական» ներխուժումների հանդեպ: Այդ ներխուժումնե-

րի հետևանքով կայսրությունը քայքայվեց և ստրկատիրական կարգը վերացավ նրա տերիտորիայում: Ավարտվեց այն խոր սոցիալական հեղաշրջումը, որը միջին դարերն անջատում է հին պատմությունից:

Միջին դարերի և նոր ժամանակի միջև սահմանագիծը սովետական պատմագրության մեջ համարվում է առաջին բուրժուական հեղափոխությունը, (1640—1660 թթ. անգլիական հեղափոխություն)², որը համաեվրոպական նշանակություն ունեցավ և կապիտալիստական հասարակաշգի սկիզբը դրեց Արևմտյան Եվրոպայում: V դարի երկրորդ կեսի և XVIII դարի կեսի միջև ընկած է միջնադարի տասներկուդարյա մի ժամանակաշրջան Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում:

Ինչպես և ամեն մի սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիա, ֆեոդալիզմն անփոփոխ չի մնացել այդ հարյուրամյակների ընթացքում: Արտադրողական ուժերի աճման հետ միասին որոշակի տեղաշարժեր են կատարվել արտադրահարաբերությունների բնույթում, փոփոխվել է ֆեոդալական պետությունների ինչպես սոցիալական կառուցվածքը, այնպես էլ քաղաքական դեմքը: Ուստի, սովետական պատմագրության մեջ ընդունված է միջին դարերի պատմությունը բաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների:

1. Վաղ միջնադար՝ վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջան, V դարի վերջից մինչև XI դարը, երբ ֆեոդալիզմը, որպես արտադրության տիրապետող եղանակ, նոր էր միայն կազմավորվում:

2. Միջնադարի երկրորդ ժամանակաշրջան՝ XI դարի կեսերից մինչև XV դարի վերջը՝ զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան, այն ժամանակը, երբ ֆեոդալական հասարակարգը հասավ իր ամենաբարձր բարգավաճմանը:

3. Ուշ միջնադար՝ XVI դարից XVII դարի առաջին կեսը՝ ֆեոդալիզմի քայքայման ժամանակաշրջան, երբ ֆեոդալական հասարակության ընդերքում սաղմնավորվում և սկսում են կազմավորվել կապիտալիստական հարաբերություններ:

Ֆեոդալական հասարակարգի էությունը

Բուրժուական պատմագրությունը XVIII դարի սկզբից լայնորեն օգտվում է «ֆեոդալիզմ» տերմինից, բայց նա այնպես էլ չկարողացավ մշակել նրա գիտական բնորո

² Բուրժուական պատմագրության մեջ միջին դարերը նոր ժամանակից անջատող սահմանը ընդունված է համարել այլ թվական՝ XV դ. վերջը (Կուլմբոսի կողմից Ամերիկայի հայտնագործումը 1492 թ.):

շումը: Ամենից հաճախ բուրժուական պատմաբանները ֆեոդալիզմը բնորոշում են ըստ նրա երկրորդական, գլխավորապես քաղաքական և իրավաբանական, հատկանիշների: Ումանք նրա տարբերիչ գիծը համարում են քաղաքական մասնատվածությունը, ումանք՝ ֆեոդալական հիերարխիան, ումանք էլ՝ քաղաքական իշխանության միացումը հողատիրության հետ:

Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը ֆեոդալիզմի էությունը տեսնում է ոչ թե այդ արտաքին հատկանիշների մեջ, այլ նրան հատուկ՝ հասարակական արտադրողական ուժերի զարգացման որոշակի մակարդակով պայմանավորված, արտադրահարաբերությունների մեջ: Հենց այդ արտադրական հարաբերություններն էին որոշում ֆեոդալական հասարակության քաղաքական կառուցվածքի և իրավունքի ամբողջ առանձնահատկությունները:

Ֆեոդալական հասարակարգի արտադրահարաբերությունների համար բնորոշ է, նախ և առաջ, ֆեոդալների դասակարգի ձեռքին գտնվող խոշոր հողային սեփականության տիրապետությունը, որը «միջնադարի, ֆեոդալական հասարակության իսկական հիմքն էր»³:

Ֆեոդալական հասարակարգի մյուս կարևոր գիծը, որը նրան տարբերում է, մի կողմից, ստրկատիրականից և, մյուս կողմից՝ կապիտալիստականից, խոշոր հողային սեփականության զուգակցումն էր անմիջական արտադրողների՝ գյուղացիների, մանր անհատական տնտեսության հետ, գյուղացիներ, որոնց, որպես հողակալների, ֆեոդալները բաժանում էին իրենց հողի մեծ մասը: Ֆեոդալական հասարակությունում գյուղացիները երբեք իրենց մշակած հողերի սեփականատերերը չեն եղել. նրանք այդ հողերի սոսկ հողակալներ էին այս կամ այն պայմանով: Սովորաբար հողաբաժինը գտնվում էր գյուղացու մշտական, հաճախ նույնիսկ ժառանգական օգտագործման ներքո, և նա այդ հողում վարում էր մանր ինքնուրույն տնտեսություն: Ի տարբերություն անտիկ ստրուկի, մի կողմից, կապիտալիզմի ժամանակ վարձու բանվորի՝ մյուս կողմից, ֆեոդալական հասարակության անմիջական արտադրողը օժտված էր արտադրության հիմնական միջոցով՝ հողով և, բացի այդ, հանդիսանում էր աշխատանքի գործիքների ու բանող անասունների սեփականատերեր: Ֆեոդալիզմի արտադրական հարաբերությունների էությունը, Վ. Ի. Լենինի խոսքերով ասած՝ այն էր, որ «հողը բաժանված էր խոշոր հողատերերի, կալվածա-

³ К. Маркс. Речь на процессе против Рейнского окружного комитета демократов. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 6, стр. 258.

տերերի միջև, որ կալվածատերերն այդ հողից բաժին էին տալիս գյուղացիներին, որպեսզի շահագործեն նրանց, այնպես որ հողը մի տեսակ նատուրալ աշխատավարձ էր. հողը գյուղացուն տալիս էր անհրաժեշտ մթերքներ, որպեսզի նա կարողանար հավելյալ մթերք արտադրել կալվածատիրոջ համար»⁴:

Սեփականության այդ հարաբերությունները ֆեոդալական հասարակությունում առաջ էին բերում արտատնտեսական հարկադրանքի անհրաժեշտություն: Առանց այս կամ այն ձևի բռնության հնարավոր չէր ապահովել գյուղացիների շահագործումը հօգուտ ֆեոդալների: «Եթե կալվածատերն ուղղակի իշխանություն չունենար գյուղացու անձի վրա, ապա նա չէր կարող հարկադրել իր համար աշխատելու այն մարդուն, որը հողաբաժին ուներ և սեփական տնտեսություն էր վարում»⁵: Այդ արտատնտեսական հարկադրանքի ձևերն ու աստիճանը շատ բազմազան էին, ինչպես՝ ճորտատիրություն կամ կախյալ վիճակի ուրիշ ավելի մեղմ տեսակներ. ուշ միջնադարում՝ դասային ոչ լիիրավ գյուղացիություն:

Ֆեոդալիզմի թվարկած հիմնական գծերի հետ միասին նրան յուրահատուկ էին նաև արտաքին, իրավական հատկանիշներ, որոնց բուրժուական պատմաբանները, ինչպես նշվեց, միանգամայն անհիմն կերպով կարևոր նշանակություն են տալիս ֆեոդալիզմը բնութագրելիս: Այդ հատկանիշների թվին են դասվում ֆեոդալական հողային սեփականության պայմանական բնույթը և, դրա հետ կապված՝ հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքի տրոհումը մի քանի ֆեոդալների միջև: Ֆեոդալական սեփականության զարգացած ձևը՝ «ֆեոդը» (լատ.—feodum), որից առաջ է եկել «ֆեոդալիզմ» տերմինը, իրենից ներկայացնում էր ժառանգական հողային սեփականություն, որը կապված էր վերագաս սենյորի օգտին պարտադիր կերպով զինվորական ծառայություն և որոշ այլ պարտավորություններ կատարելու հետ: Վերագաս սենյորը, իսկ երբեմն նաև նրանից վեր կանգնած ուրիշ սենյորներ, իրավաբանորեն նույնպես համարվում էին տվյալ ֆեոդի սեփականատերեր: Ֆեոդալական հասարակությունում հողային սեփականության այդպիսի իրավաբանական բաժանումը այդ սեփականությանը, իսկ դրա հետ միասին՝ նաև ֆեոդալների դասակարգին, հիերարխիկ կառուցվածք էր հաղորդում: Հողային և վասա-

⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հատ. 1, էջ 228:

⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հատ. 3, էջ 224:

լական կապերով բոլոր խավերի տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչներին միավորելով, ֆեոդալական հիերարխիան կարևոր դեր խաղաց գյուղացիության շահագործումը կազմակերպելու և նրա դիմադրությունը ճնշելու գործում:

Ֆեոդալներն ու գյուղացիները դեմ հանդիման կանգնած էին որպես հակամարտ դասակարգեր: Գյուղացիների շահագործումն իրականացվում էր նրանցից ֆեոդալական ռենտա ստանալու ձևով: Ֆեոդալական հողային ռենտան կախյալ գյուղացիների հավելյալ աշխատանքի, կամ հավելյալ արդյունքի այն մասն է, որ յուրացնում էին հողատերերը: Այսպիսով, ֆեոդալական ռենտան հանդես է գալիս որպես հողի նկատմամբ ֆեոդալի սեփականության իրացման տնտեսական ձև: Արտատնտեսական հարկադրանքը ոչ թե գյուղացիներից ռենտա ստանալու աղբյուր էր, այլ սոսկ միջոց: Ֆեոդալական ռենտան հանդես էր գալիս երեք ձևով՝ աշխատավճարային ռենտայի (կամ կոոփ), մթերային ռենտայի (կամ քնամթերային բահրայի) ձևերով և դրամական ռենտայի (կամ դրամական բահրայի՝ դրամական վճարումների) ձևով: Հաճախ ռենտայի բոլոր երեք տեսակները գոյություն ունեին միաժամանակ: Սակայն ֆեոդալիզմի զարգացման տարբեր էտապներում գերակշռում էր ռենտայի տեսակներից մեկը:

Վաղ միջնադարում հիմնականը աշխատավճարային ռենտան էր և, դրա հետ կապված՝ տնտեսության կոռային սիստեմը: Ֆեոդալիզմի երկրորդ ժամանակաշրջանում, աշխատավճարային ռենտայի հետ միասին, մեծ նշանակություն է ձեռք բերում նաև մթերային ռենտան, որը որոշ երկրներում հանդես է գալիս որպես ռենտայի հիմնական տեսակ: Նույն ժամանակաշրջանում ապրանքադրամական հարաբերությունների և քաղաքների, որպես արհեստների ու առևտրի կենտրոնների, զարգացմամբ դրամական ռենտան լայնորեն տարածվում և տիրապետող է դառնում արևմրտաեվրոպական երկրների մեծ մասում: Մթերային ռենտայի և հատկապես դրամական ռենտայի զարգացումը խաբլից կոռային տնտեսության սիստեմը: Վերջինիս փոխարինելու եկավ այնպիսի մի սիստեմ, որի առկայությամբ ֆեոդալը գրեթե լիովին վերացնում էր իր սեփական տնտեսությունը, իր տերունական հողը գյուղացիներին հողակալության էր հանձնում և ապրում հողակալ գյուղացիների բնամթերային կամ դրամական հողային բահրայի հաշվին: Այդ հանգամանքը մեղմացնում էր արտատնտեսական հարկադրանքի ձևերը, նպաստում գյուղացիական տնտեսության

էկոնոմիկական անկախութեան աճին, ամրապնդում էր գյուղացու հողատիրական իրավունքները և, այդ ամենի հետևանքով, օժանդակում էր արտադրողական ուժերի հետագա զարգացմանը գյուղում:

Ուշ միջնադարում, երբ ֆեոդալական հասարակութիւնում սաղմնավորվում և սկսում են կազմավորվել կապիտալիստական հարաբերութիւններ, դրամական ռենտան դեռևս տիրապետում է Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում: Դրա հետ մեկտեղ այդ ժամանակաշրջանում արդեն սկսվում է ֆեոդալական դրամական ռենտայի քայքայումը, որի հետ միասին աստիճանաբար տարածվում է կապիտալիստական հողային ռենտան:

**Արտադրության
ֆեոդալական եղանակի տեղը մարդկության պատմության մեջ**

Որոշ ժողովուրդներ ֆեոդալիզմին են անցել ստրկատիրական հասարակարգից, որոշ ժողովուրդներ էլ՝ անմիջականորեն նախնադարյան համայնական հասարակարգից: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս դեպքում նոր հասարակարգին անցնելը կարևոր առաջադիմական փաստ էր համաշխարհային պատմության զարգացման մեջ: Ստրկատիրական հասարակարգի համեմատութեամբ ֆեոդալական հասարակարգի առաջադիմականութիւնը նախ և առաջ այն էր, որ ֆեոդալիզմի ժամանակ հաստատվեց մանր գյուղացիական արտադրութիւն, որը, այն ժամանակներում գոյութիւն ունեցող արտադրողական ուժերի մակարդակի պայմաններում, «հողագործութեան միակ օգտավետ ձևն» էր⁶: Եվրոպայի երկրներին մեծ մասում այդ ձևը գերակշռող մնաց ֆեոդալիզմի դարաշրջանում:

Ի տարբերութիւն անտիկ ժամանակվա ստրուկի, որը զուրկ էր արտադրության որևէ միջոցից և շահագրգռված չէր աշխատանքի արդյունքների հարցում, ֆեոդալական հասարակութեան գյուղացին, որպէս ինքնուրույն տնտեսատեր, ուղիներ է որոնում բարձրացնելու իր աշխատանքի արտադրողականութիւնը: Ֆեոդալիզմին անցնելիս մեղմացան նաև արտատնտեսական հարկադրանքի ձևերը. նույնիսկ ճորտատիրութիւնը, որը վաղ միջնադարում լայնորեն տարածվել էր Եվրոպայի երկրներում, անձնակաշկախման ավելի պակաս ծանր ձև էր, քան դրանով փոխարինված ստրկութիւնը: Է՛լ ավելի մեծ շահով դա վերաբերում է գյու-

⁶ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 148.

դաջիության կախման (հողային, դատական) մյուս ձևերին, որոնք Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում գերակշռող դարձան արդեն միջին դարերի երկրորդ շրջանի վերջում, երբ այդ երկրներում գյուղացիների հիմնական զանգվածը անձնապես ազատ էր: Կախման այդպիսի մեղմացած ձևերը ֆեոդալիզմի ժամանակ, ինչպես ընդգծել է Էնգելսը, հնարավորություն տվեցին գյուղացիների, որպես դասակարգի, աստիճանաբար ազատագրմանը, մի բան, որ բացարձակապես անմատչելի էր ստրուկների համար⁷:

Պատմականորեն առաջադիմական էր նաև նախնադարյան համայնական հասարակարգից ֆեոդալիզմին անցնելու: Այդ անցումը պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի հետագա զարգացմամբ, որն այդ դարաշրջանում պահանջում էր ընդհանուր աշխատանքի փոխարինում անհատական արտադրությամբ: Կ. Մարքսի խոսքերով ասած՝ «վարելահողի մանրաբաժնային մշակումը և դրա արդյուքների մասնավոր յուրացումը թույլ են տալիս անհատի զարգացումը, որն անհամատեղելի էր ավելի հին, համայնքների պայմաններում»⁸: Ինչ անցման դարաշրջանի աշխատանքի ծայրահեղ ցածր արտադրողականության պայմաններում մանրաբաժնային տնտեսության զարգացումը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի մասնավոր հողային սեփականություն, իսկ աշխատանքի հասարակական բաժանումը՝ դեպի դասակարգերի առաջացում և անմիջական արտադրողների շահագործում: Եվ այնուամենայնիվ ֆեոդալական հասարակարգը ավելի մեծ հնարավորություններ էր ստեղծում ահատական արտադրությունն է՛լ ավելի ամրապնդելու և մանր գյուղացիական տնտեսության արտադրողականությունը բարձրացնելու համար:

Ահա թե ինչու, ընայած գյուղացիության դաժան շահագործմանը և տեխնիկայի ցածր և հնավանդ վիճակին, որ պայմանավորված էր մասամբ այդ շահագործմամբ, մասամբ էլ մանր արտադրության բնույթով, ֆեոդալական հասարակությունում արտադրողական ուժերն աճում էին: Գյուղատնտեսության մեջ առաջընթաց զարգացման ոլորտը առաջին հերթին գյուղացիական տնտեսությունն էր, որտեղ գյուղացին ավելի ինտենսիվ և արդյունավետ էր աշխատում, քան կոո կատարելիս: Այդ առաջընթացը նկատելի էր դեռևս վաղ միջնադարում՝ կոռային սիստեմի շրջ-

⁷ См.: Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 155.

⁸ К. Маркс. Наброски ответа на письмо В. И. Засулич. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 404.

ջանակներում, երբ գյուղատնտեսության մեջ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը նախադրյալներ ստեղծեց հողագործությունից արհեստի անջատման և ապրանքային արտադրության ու փոխանակության զարգացման համար: Միջնադարի երկրորդ շրջանում այդ հիման վրա երևան եկան միջնադարյան քաղաքները՝ արհեստի և առևտրի կենտրոնները, որոնք զգալիորեն արագացրին արտադրողական ուժերի աճը ֆեոդալական հասարակությունում և շատ բանում փոխեցին նրա դեմքը: Ուշ միջնադարում արտադրողական ուժերի դանդաղ, բայց մշտապես աճող բազայի վրա ֆեոդալական հասարակարգի ընդերքում սկսեցին ձևավորվել նոր կապիտալիստական հարաբերություններ:

Ֆեոդալական, ինչպես և ամեն մի դասակարգային հասարակությունում, նրա զարգացման բոլոր էտապներում գյուղացիությունը ֆեոդալների դեմ մղում էր համառ, մշտական դասակարգային պայքար, որը միջին դարերի երկրորդ և երրորդ ժամանակաշրջաններում հաճախ էր մասսայական գյուղացիական ապրստամբությունների՝ իսկական գյուղացիական պատերազմների ձև ընդունում: Եվ թեպետ այդ ապստամբությունները սովորաբար պարտություն էին կրում, դրանք քիչ չէին նպաստում ճորտատիրության աստիճանական մեղմացմանը, ֆեոդալական շահագործման որոշ չափով թուլացմանը, հեռավար, նաև արտադրողական ուժերի առաջընթաց զարգացմանը ֆեոդալական հասարակությունում: Միջին դարերի երկրորդ ժամանակաշրջանում քաղաքացիները համառ պայքար էին մղում ֆեոդալական սենյորների դեմ: Հենց իրենք՝ քաղաքները հաճախ կատաղի սոցիալական պայքարի ասպարեզ էին դառնում համբարային արհեստավոր մասսաների և քաղաքային պատրիկների միջև, իսկ այնուհետև, շահագործվող ստորին խավերի (պլեբեյության) և վաճառականական ու համբարային օլիգարխիայի միջև:

Ուշ միջնադարում հակաֆեոդալական գյուղացիական և պլեբեյական մասսայական ապստամբություններն սկսեցին հաճախ միաձուլվել վաղբուրժուական հեղափոխությունների հետ և այդ հեղափոխությունների ընթացքում վճռական դեր խաղալ ֆեոդալական հասարակարգի տապալման գործում:

**Պետությունը,
իրավունքը և եկեղե-
ցին Ֆեոդալական
հասարակությունում**

Ֆեոդալական հասարակության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը և նրա առաջացրած դասակարգային պայքարը որոշեցին նրա քաղաքական, իրավական և հասարակությունում գաղափարախոսական վերնաշենքի բնույթն ու ֆունկցիաները:

Պետությունը, իրավունքը, պաշտոնական կրոնն ու եկեղեցին միջին դարերում կանգնած էին ֆեոդալական շահերի պաշտպանության դիրքերում և ժողովրդական մասսաների թշնամին էին: Ֆեոդալական պետությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում հանդես էր գալիս տարբեր ձևերով: Վաղֆեոդալական ժամանակաշրջանում՝ խոշոր, բայց ոչ կայուն պետական միավորումների ձևով (Կարլոս Մեծի կայսրության նմանությամբ). այնուհետև X—XII դարերում՝ մանր քաղաքական կազմավորումների՝ իշխանությունների, դքսությունների, կոմսությունների ձևով և այլն (այսպես կոչված ֆեոդալական մասնատվածության ժամանակաշրջան): XIII—XV դդ. շատ երկրներում տեղի է ունենում պետությունների կենտրոնացում, և այն աստիճանաբար ընդունում է «դասային միապետության» ձև, որի մեջ արդեն ուժեղ թագավորական իշխանությունը զուգակցվում է գոյություն ունեցող դասային ներկայացուցչական ժողովների հետ: Վերջապես, ուշ միջնադարում ֆեոդալական պետությունն ընդունում է իր վերջին, բացարձակ միապետության առավել կենտրոնացած ձևը:

Բայց, անկախ իր ձևից, ֆեոդալական պետությունը միշտ էլ պահպանել է դասակարգային ֆեոդալական բնույթը: Այդ պետության մեջ «իշխող ճանաչվել են բացառապես միայն կալվածատեր-ճորտատերերը: Ճորտ գյուղացիներն ամեն տեսակ քաղաքական իրավունքների բնագավառից բացարձակապես հանված են»⁹:

Ֆեոդալական իրավունքը, որ հաստատված էր կամ սովորութով կամ թագավորական օրենսդրությամբ, ամրապնդում և սրբազործում էր ֆեոդալական հարաբերությունները՝ հողի նկատմամբ ֆեոդալների սեփականության մենաշնորհային իրավունքը և գյուղացիների անձի նկատմամբ նրանց իրավունքները: Ֆեոդալական հասարակությունում գործող բոլոր օրենքները հիմնականում հանգում էին նրան, որ ֆեոդալների իշխանությունը հաստատվի կախյալ գյուղացիության նկատմամբ¹⁰:

⁹ Վ. Ի. Լենին, Պետության մասին, Երկեր, 4-րդ հրատ հատ. 29, էջ 593:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 595:

Եվրոպայի երկրներում ֆեոդալների տիրապետությունն ամրապնդելու գործում մեծ դեր են խաղացել քրիստոնեական կրոնն ու եկեղեցին։ Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում այդ դերը խաղում էր կաթոլիկական, Բյուզանդիայում՝ ուղղափառ եկեղեցին։ Եկեղեցին ֆեոդալական հասարակարգը սրբագործում էր «աստծո» հեղինակությամբ, ժողովրդական մասսաներին ներշնչում էր հեզուսթյուն և անառբկելի հնազանդություն շահագործող դասակարգերի հանդեպ՝ մխիթարելով նրանց հանդերձյալ աշխարհում հատուցվելու հույսով, դաժան պայքար էր մղում հակաֆեոդալական ժողովրդական շարժումների և հերետիկոսության, ազատության ամեն մի դրսևորման դեմ։

Միջին դարերի պատմությունը և արդիականությունը

Միջնադարը մեր ժամանակներից անջատված է հասարակության զարգացման շատ հարյուրամյակներով և մի շարք հեղափոխություններով, որոնք միանգամայն փոփոխել են մարդկության դեմքը. այդ մարդկության մի զգալի մասն այժմ ապրում է սոցիալիստական հասարակարգի պայմաններում։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ժամանակից սկսած կապիտալիզմը դառնում է ընդհանուր ճեղքնաժամի վիճակում. ամենուրեք խորտակվում են գաղութատիրության և ազգային ճնշման հիմքերը։ Թվում է, թե արդի աշխարհում միջին դարերի պատմությունը սոսկ միայն ակադեմիական հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Սակայն իրականում դա այդպես չէ։ Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի ուսումնասիրությունը մեր օրերում էլ տեսական ու գործնական մեծ նշանակություն ունի։ Առանց այդ հեռավոր բազմադարյան ժամանակաշրջանի պատմությունն իմանալու, մի ժամանակաշրջան, որով անցել են գրեթե բոլոր ժողովուրդները, չի կարելի հասկանալ շատ բան նաև արդի դարաշրջանում, և ամենից առաջ՝ մարդկային հասարակության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունը, մարդու կողմից մարդու շահագործման վրա հիմնված ֆորմացիաների ծագման, զարգացման ու կործանման օրինաչափությունը, և երկրագնդի վրա ամենաարդարացի հասարակարգի՝ կոմունիզմի հաստատման անխուսափելիությունը։ Հետևաբար, մարքս-լենինյան գիտական աշխարհայացքին տիրապետելու գործում միջին դարերի պատմությունը, ինչպես և պատմագիտության մյուս հատվածները, գրավում է իր միանգամայն որոշակի և նշանակալի տեղը։

Պակաս կարևոր չէ և այն, որ նույնիսկ աթղի Եվրոպայում

շատ երևույթների ու հարաբերությունների արմատները գնում են դեպի հեռավոր միջնադարյան անցյալը, երբ սկսել էին ձևավորվել կապիտալիստական հասարակության հիմնական դասակարգերը՝ բուրժուազիան և պրոլետարիատը, և կազմավորվել էր արդի Եվրոպայի ազգությունների ու պետությունների մեծ մասը։ Այդ ժամանակաշրջանին է վերաբերում հիշյալ ժողովուրդների ազգային մշակույթի և ազգային բնավորության սկզբնավորումը, որոնք հետագայում որոշեցին նրանց տարբերությունը մեկը մյուսից, ազգերի կազմավորման սկիզբը, որոնք վերջնականապես ձևավորվեցին արդեն կապիտալիզմի դարաշրջանում, գաղութատիրության առաջին քայլերը, որն այժմ մեր աչքերի առաջ ամբողջ աշխարհում խորտակվում է ազգային-ազատագրական շարժման հարվածների տակ։ Միջին դարերի ժամանակներից՝ սկսած մասսայական գյուղացիական և քաղաքային շարժումներից, որոնք ցնցում էին ֆեոդալական հասարակությունը, սկսած առաջին բուրժուական հեղափոխություններից, սկիզբ են առնում արդի շատ ժողովուրդների հեղափոխական ավանդույթները, ինչպես նաև ազգային ճնշման ու եկեղեցու հոգևոր դիկտատուրայի դեմ նրանց մղած պայքարի փորձը։ Զիմանալով այն, թե հատկապես ինչպես են պատմականորեն առաջացել այդ բոլոր սոցիալական ու քաղաքական հարաբերությունները, հնարավոր չէ մինչև վերջ հասկանալ այս կամ այն երկրի ներկան և զարգացման հեռանկարները ապագայում։

Բայց դա առանձնապես վերաբերում է այն երկրներին, որտեղ մեր օրերում ևս շարունակում են գոյություն ունենալ միջնադարի տարրեր։ Ֆեոդալական հարաբերությունների նկատելի վերապրուկները դեռևս շատ ուժեղ են Եվրոպայի այնպիսի երկրներում ու մարզերում, ինչպիսիք են՝ Իսպանիան, Պորտուգալիան*, Հարավային Իտալիան, Ասիայի այնպիսի երկրներում, ինչպես Պակիստանը, Հնդկաստանը, Իրանը, Թուրքիան, Սիրիան, Իրաքը, Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան և այլն, Աֆրիկայի՝ գաղութային կեղեքումից ազատագրված երկրների ճնշող մեծամասնությունը, Լատինական Ամերիկայի շատ պետություններում։ Զգիտենալով ֆեոդալիզմի բնույթը և այդ հասարակական ֆորմացիայի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները, դժվար է որևէ բան հասկանալ այդ երկրների ժամանակակից դրուժյան և

* Վերջերս Պորտուգալիայում ֆաշիստական կարգերի տապալման և դեմոկրատական փոփոխությունների շնորհիվ այդ վերապրուկներն անհետանում են (հայերեն թարգմ. խմբ.)։

ապագա ճակատագրի մասին: Միջնադարյան շատ ավանդույթներ են պահպանվել նույնիսկ այնպիսի կապիտալիստական զարգացած երկրներում, ինչպիսիք են Ճապոնիան և Անգլիան, որտեղ խոշոր հողատեր-արհեստակրատները մինչև այժմ էլ օգտվում են դասային շատ արտոնություններից:

Միջնադարի գլխավոր վերապրուկներից մեկը կաթոլիկական եկեղեցին է: Աճելով ֆեոդալական հիմքի վրա և այնուհետև հարմարվելով կապիտալիստական հարաբերություններին, այդ եկեղեցին մեր օրերում ևս հյու-հնազանդության գաղափարով թունավորում է ժողովրդական մասսաների գիտաթղցությունը, նրանց շեղելով հողագնդի վրա լավագույն ապագայի համաս մղվող հեղափոխական պայքարից և բոլոր ջանքերը գործադրելով կապիտալիստական հասարակարգի պահպանման համար: Եկեղեցու ազդեցության դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ է գիտենալ նրա միջնադարյան անցյալը, նրա տեղն ու դերը ֆեոդալական հասարակությունում: Միջնադարի պատմությունն իմանալը անհրաժեշտ է ոչ միայն կաթոլիկական եկեղեցու, այլև ամեն տեսակ կրոնական գաղափարախոսության դեմ պայքարելու համար:

Մեր օրերում միջնադարի պատմության այժմեականության մասին վկայում է նաև այն, որ այդ պատմության հիմնական պրոբլեմների շուրջը մինչև այժմ էլ անհաշտ գաղափարախոսական պայքար է մղվում, մի կողմից, մարքսիստ պատմաբանների՝ սովետական ու մյուս սոցիալիստական երկրների գիտնականների գլխավորությամբ, մյուս կողմից, բուրժուական պատմաբանների միջև, որոնցից ջատեբրը բացեիքաց հանդես են գալիս որպես իմպերիալիզմի ռեակցիոն գաղափարախոսներ:

Արդի ռեակցիոն բուրժուական պատմագրությունը, ամեն կերպ աղճատելով միջին դարերի պատմությունը, փորձում է ապացուցել հողի մասնավոր սեփականության մշտնջենականությունը, ժխտում է համայնական հարաբերությունների գոյությունը, անխախտելի «բնության օրենքի» աստիճանի է բարձրացնում մարդու կողմից մարդու շահագործումը, մոռացության տալիս դասակարգային պայքարը: Այդ պատմագրության շատ ներկայացուցիչներ, հակառակ փաստերի, պաշտպանում են կապիտալիզմի՝ որպես տնտեսական սխտեմի, միջնադարյան եկեղեցու՝ որպես մշակույթի իսկական կրողի, վաղնչականության և հավիտենականության թեզիսը: Ռեակցիոն խավարամուլները իդեալականացնում են ֆեոդալական հասարակարգը, դրվատում ֆեոդալ-

ների դաժանությունները, միջնադարյան կաթուղիկ եկեղեցու վայ-
րագությունները, միջնադարի պատմությունը կեղծում են հակա-
սովետական և հակակոմունիստական պրոպագանդայի նպատակ-
ներով (տե՛ս 2-րդ գլուխ)։ Ռեակցիոն բուրժուական պատմագրու-
թյան դեմ անողոք հարձակողական պայքարը սովետական պատ-
մաբանների կարևորագույն խնդիրն է։ Այդ հանգամանքը ևս որո-
շում է միջին դարերի պատմությունը մեր օրերում ուսումնասիրե-
լու աշխատանքությունը։ Ֆեոդալական հասարակության զար-
գացման կոնկրետ պատմությունն ու հիմնական օրինաչափու-
թյունները լրջորեն գիտենալը կարող է մարքսիստ-պատմաբան-
ների ձեռքը անհերքելի գիտական փաստարկներ տալ ընդդեմ
միջնադարի պատմության բուրժուական կեղծարարության։

**ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ
(V—XV դդ.)**

**Աղբյուրների
հիմնական տե-
սակները**

Արևմտյան Նվրոպայի ֆեոդալական հասարակության պատմությունը արտացոլված է բազմաթիվ, գերազանցապես գրավոր աղբյուրներում: Ֆեոդալիզմի սկզբնական փուլի պատմության համար կարևոր են հնագիտական հուշարձանները, որոնք երբեմն հանդիսանում են միակ աղբյուրները: Արտադրողական ուժերի զարգացումն ուսումնասիրելիս մեծաքանակ նյութ են տալիս հնագիտության տվյալները, սակայն գյուղատնտեսության, արհեստի, շինարարության, տրանսպորտի միջոցների և այլնի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանել նաև գրավոր աղբյուրներն ու կերպարվեստի (նկարչություն, քանդակագործություն) հուշարձանները: Ծարտարապետական հուշարձանները, կենցաղային առարկաները, մետաղադրամները և այլն հետաքրքրական են նյութական կուլտուրայի և դրամաշրջանառության պատմության համար:

Միջնադարյան գրավոր աղբյուրները տրոհվում են մի քանի տեսակների՝ վավերագրական նյութեր (հրապարակային ակտեր, մասնավոր, տնտեսական բնույթի ակտեր, պետական իշխանության վարչական, ֆինանսական, ռազմական և նմանօրինակ վաստակաթղթեր). իրավաբանական հուշարձաններ («օրենսգրքեր», այսինքն՝ գերմանական և այլ ժողովուրդների սովորույթային իրավունքի գրառումներ, քաղաքացիական, քրեական և եկեղեցական իրավունքի օրենսդրություններ, առանձին օրենքներ ու հրամանագրեր, քաղաքային խարտիաներ, դատական արձանագրություններ, իրավաբանական տրակտատներ). պատմողական աղբյուրներ (աննալներ, այսինքն՝ տարեգրություններ, ժամանակագրություններ, կենսագրություններ, սրբերի վարքագրություններ, ոչ

պաշտոնական բնույթի գրագրություններ, հրապարակախոսություն), ժողովրդական բանահյուսություն, գրական ստեղծագործություններ և այլն:

Որպես կանոն, վավերագրական և իրավաբանական աղբյուրները առատ նյութ են տալիս ֆեոդալական հասարակարգի տնտեսության, սոցիալական և իրավական հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ՝ դրանց զարգացմամբ հանդերձ: Պատմողական աղբյուրները տվյալներ են բովանդակում գերազանցապես քաղաքական պատմության համար: Սակայն որոշ հին, շատ սակավաթիվ, ուստի և առանձնապես արժեքավոր փաստաթղթեր (օրինակ, Թադավորական պարգևագրերը ֆեոդալիզմի առաջին դարերում), բացի իրենց հիմնական՝ հողի նկատմամբ ֆեոդալական օեփականության հետ կապված հարաբերությունները բնութագրող բովանդակությունից, նաև կարևոր տեղեկություններ են պարունակում իրավունքի պատմության, իսկ երբեմն էլ՝ փաստեր քաղաքական պատմության վերաբերյալ: Մյուս կողմից, հին, գրեթե ամբողջությամբ քաղաքական պատմությանը նվիրված տարեգրություններում և ժամանակագրություններում որոշ տվյալներ են պարունակվում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ:

Բոլոր տեսակի աղբյուրներից փաստագրական նյութը առավել անմիջականորեն է արձանագրում կյանքի տարբեր կողմերը, ուստի և ամենից ավելի է արժանահավատ:

Իրավաբանական հուշարձանները նպատակ են ունեցել օրենքներում ամրապնդելու տիրապետող դասակարգի շահերը: Դրանց արժանահավատության աստիճանը միատեսակ չէ. սովորույթային իրավունքը և դատական արձանագրությունները, որպես կանոն, ավելի են մոտ պատմական իրականությանը, քան օրենքները կամ իրավաբանական տրակտատները:

Պատմողական աղբյուրներում իրադարձություններն ավելի մեծ չափով են արտացոլվում դրանց հեղինակների գիտակցության պրիզմայով, քան վավերագրերում կամ իրավական հուշարձաններում: Ուստի այդ տիպի բոլոր աղբյուրներին հատուկ է ընկալման սուբյեկտիվությունը, որի հետևանքով երբեմն գիտակցաբար լուծյան է մատնվում այս կամ այն փաստը կամ նույնիսկ աղճատված է պատկերացվում այն: Առանձնապես ցայտուն է արտահայտվում միջնադարյան ժամանակագիրների դասակարգային գիտակցությունը, երբ նրանք պատմում են ժողովրդական ապստամբությունների մասին, որոնց, որպես կանոն, ծայրահե-

ղորեն թշնամաբար են վերաբերվում: Այդ պատճառով էլ պատմողական աղբյուրները՝ նույնիսկ դրանց կողմից հաղորդվող փաստերի նկատմամբ, հատուկ մանրազննին ստուգման կարիք ունեն:

Վաղ միջնադարի աղբյուրները մեզ են հասել ամենևին էլ ոչ լրիվ, ուստի դրանցից յուրաքանչյուրը մեզ համար չափազանց արժեքավոր է: Դրանք վաղուց են գրավել պատմաբանների ուշադրությունը և բազմիցս հրատարակվել են: Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի աղբյուրները ամբողջությամբ վերցրած քիչ են ուսումնասիրված: X—XV դարերի գրեթե բոլոր ժամանակագրությունները հրատարակված են, բայց փաստագրական նյութը հետազոտված է ոչ լիովին և միայն մասնակիորեն է հրապարակված:

**V—X դդ.
պատմության
վերաբերյալ
աղբյուրները**

Նախկին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում բարբարոսական պետությունների կազմավորումը և ֆեոդալական կարգերի գոյացումը պահանջում էին գերմանական ժողովուրդների մեջ

գործող սովորույթների և հնազանդեցված բնակչության հետ նրանց հարաբերությունները կարգավորող օրենքների գրավոր ձևակերպում: Ուստի, արդեն V դարում նախկին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում բնակչություն հաստատված գերմանական ժողովուրդների կյանքում գրավոր օրենքներ առաջացան. ֆեոդալիզմի գոյացման սկզբնական փուլի համար այդ օրենքները սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն արտահայտող ոչ միայն կարևորագույն, այլև միակ գրավոր աղբյուրներն են: Ըստ իրենց նշանակության լինելով դատաստանագրքեր, այսինքն՝ զանազան հանցագործությունների և զանցանքների համար սուգանքների ու այլ պատիժների թվարկում, սովորույթային իրավունքի այդ գրառումները հարուստ և խիստ արժեքավոր նյութ են տալիս համայնքի քայքայման և ֆեոդալական հասարակարգի առաջացման ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած արտագրողական ուժերի մակարդակը, սեփականության ձևերը, սկսվող սոցիալական շերտավորումը, համայնա-տոհմական կարգի վերապրուկները, դատավարության ձևերը և այլն ուսումնասիրելու համար: Բայց մյուս կողմից, իրենց բնույթի պատճառով այդ դատաստանագրքերը լուծյան են մատնում կյանքի որոշ՝ դատական գործերի ու սովորույթների հետ անմիջականորեն կապ չունեցող կողմերը, իսկ այլ կողմերի մասին էլ սոսկ անուղղակի տեղեկություններ են տալիս:

Նույնպիսի գրված օրենքներ առաջացան այնուհետև Հյուսիսային և Կենտրոնական Եվրոպայի գերմանական ու կելտական ժողովուրդների մոտ, որոնք չէին տեսել ստրկատիրական կարգեր և չէին կրել հոմեական տիրապետությունը: Տոհմա-համայնական կարգերի քայքայումը և ֆեոդալիզմի գոյացումը այդ ժողովուրդներից մի մասի մոտ դանդաղ էր տեղի ունենում, և դրանց մոտ օրենքները գրի առնվեցին ավելի ուշ՝ VIII—IX դարերում. սկանդինավյան ժողովուրդների մոտ էլ ավելի ուշ՝ XII—XIII դարերում:

Այդ իրավական հուշարձանների մեծ մասը «Ռուսական պրավդա» անվան նմանությամբ ուսերենով կոչվում են «պրավդաներ»*: Դրանց սովորական լատինական անվանումը (դրանք մեծ մասամբ լատիներեն են գրված)՝ *lex* է (այսինքն՝ օրենք), ցեղի կամ ժողովրդի անվան ավելացումով (օրինակ, *lex saxorum*, *lex frisiorum*): Ընդհանուր առմամբ դրանց սովորաբար անվանում են «Բարբարոսական օրենսգրքեր» (*Leges barbarorum*): Դրանք թագավորական իշխանության օրենսդրական ակտեր չեն, այլ հասարակության զարգացման ընթացքում աստիճանաբար մշակված արդեն գոյություն ունեցող իրավական նորմերի գրառում (այսպես կոչված սովորույթային իրավունք): Սակայն այդ օրենսգրքերի նույնիսկ ամենավաղ խմբագրություններում սովորույթային իրավունքի նորմերը՝ դրանք արձանագրելիս, որոշ փոփոխությունների են ենթարկվել թագավորական իշխանության ազդեցության տակ: Ժամանակի ընթացքում օրենսգրքերը փոփոխության են ենթարկվել և լրացվել ֆեոդալական հասարակարգի զարգացմանը համապատասխան. այդ փուլում ժողովուրդը արդեն չէր մասնակցում օրենսդրությանը: Ամրապնդված թագավորական իշխանությունը հրատարակում էր օրենքներ, որոնք փոփոխում էին դատաստանագրքերի առանձին սահմանումները:

Օրենսգրքերի տեքստը, որպես կանոն, կազմությամբ շատ բարդ է, հետագայում կատարված միջարկությունների, ավելացումների, բազմաթիվ խմբագրումների (այսինքն՝ տարբերակների) հետևանքով: Մեզ են հասել Վեստգոթական, Բուրգունդական,

* Արևմտյան Եվրոպայի և առհասարակ ոչ սլավոնական ծագում ունեցող երկրների օրենքների հավաքածուները այստեղ և ամենուրեք անվանվելու են ոչ թե «պրավդաներ», այլ հայերեն թարգմանությամբ՝ «օրենսգրքեր» կամ սովյալ երկրի լեզվով (հայերեն թարգմ. խմբ.):

Սալիական, Ռիպուարական, Ալեմանական, Բավարական, Սաքսոնական, Ֆրիզական, Թյուրինգիական և Անգլոսաքսոնական օրենսգրքերը: Լանգոբարդների սովորույթային իրավունքների գրառումը կոչվում է «էդիկտ Ռոտարի»: Հատուկ ուշադրության է արժանի «Սալիական օրենսգիրքը»՝ սալիական ֆրանկների օրենքը, որը VI դարի իր սկզբի հնագույն խմբագրությամբ առավել մոտ է հինգերմանական սովորույթներին (ավելի մանրամասն տես 4-րդ գլուխը): VIII դարի Բյուզանդիայի ազդարային կարգի ուսումնասիրման համար կարևորագույն աղբյուրը «Հողագործական օրենք»-ն է, որը բյուզանդա-սլավոնական սովորույթային իրավունքի ժողովածու է և շատ բանով հիշեցնում է գերմանական ժողովուրդների օրենսգրքերը (տե՛ս գլ. 5):

Վաղ միջնադարի փաստագրական նյութը բավականին աղքատիկ է: Մեզ է հասել իրապես գոյություն ունեցած ակտերի մի փոքր մասը միայն: Բացի այդ, այն ժամանակվա հասարակական կյանքն ինքը սահմանափակվում էր փաստաթղթերում պաշտոնական ամրապնդում պահանջող հասարակական հարաբերությունների համեմատաբար նեղ բնագավառով: Պետության կառավարումը դեռևս պարզունակ էր, առևտրական կապերը՝ չընչին: Թագավորական դատարանի որոշումները (տեղական դատարանները դեռևս գործերը բանավոր էին վարում), հողի նվիրատվությունների, առք ու վաճառքի և փոխանակության ակտերը, կտակները, կախման վերաբերյալ հարաբերություններն ամրապնդող ակտերը՝ ահա սրանք էին վաղֆեոդալական պաշտոնագրերի հիմնական տիպերը: Բայց պահպանված սակավաթիվ պաշտոնագրերից բացի գիտության տրամադրության տակ կան նաև այլ աղբյուրներ, որոնք մասամբ փոխարինում են անհետացած աղբյուրներին: Դրանք ֆորմուլաների ժողովածուներ են, այսինքն՝ տիպական շնորհագրերի տեքստերի ժողովածուներ, որ կազմվում էին աշխարհիկ և եկեղեցական գրասենյակներում՝ որպես նմուշներ, որոնց նմանությամբ զանազան բովանդակության իրավական փաստաթղթեր էին գրվում: Ֆորմուլաները պատկերացում են տալիս կնքվող գործարքների բոլոր տեսակների մասին, բայց վերացական ձևով, առանց հիշատակելու անունները, թվականները, առանց հողերի կոնկրետ նկարագրությունների և այլն: Դրանք կարծես թե կենդանի պրակտիկայի թանձրուկները լինեն: Սեփականատիրության, տիրապետության ու ենթարկման և այլ հարաբերություններ հետազոտելիս ֆորմուլաների հավաքածուները խիստ կարևոր աղբյուր են:

VIII—IX դդ. վանքերում ծագում են պոլիպտիկները, այսինքն՝ կալվածքների մանրամասն նկարագրություններ (օրինակ, Փարիզի մոտ գտնվող Սուրբ Հերմանի արքայության վանահայր Իրմինոնի՝ IX դ. սկզբին կազմած մանրամասն պոլիպտիկը), և կարտուլյարները, այսինքն՝ գրքեր, որոնցում մտցվում էին հրովարտականների և այլ փաստաթղթերի պատճենները: Միևնույն ժամանակ ի հայտ են գալիս հրահանգներ խոշոր կալվածքների կառավարման վերաբերյալ (վերջինների թվին է դասվում մոտավորապես 800 թ. կազմված Կարլոս Մեծի «կապիտուլյարներ կալվածքների վերաբերյալ»— *Capitulaire de villis* փաստաթուղթը տե՛ս գլ. 4). դրանք նկարագրում են խոշոր ֆեոդալական հողատիրության կազմակերպությունը, եկեղեցական և թագավորական խոշոր կալվածքներում կախյալ բնակչության շահագործման ձևերը, գյուղացիների կախման հիմնական տեսակները և այլն:

Կարլոս Մեծի կայսրությունում ի հայտ է գալիս լայնածավալ և բազմապիսի թագավորական օրենսդրություն՝ կապիտուլյարներ (այդպես են կոչվել, որովհետև տեքստը բաժանվում է կապիտուլյարների, այսինքն՝ գլուխների): Բյուզանդիայում կայսերական հրամանագրերի հրատարակությունը չընդհատվեց ուշ Հռոմեական կայսրության ժամանակներից ի վեր:

Վաղ միջնադարի քաղաքական և մասամբ սոցիալական պատմության վերաբերյալ աղբյուրներ են հանդիսանում աննալները և առանձին ժողովուրդների «պատմությունները»:

Արևմտյան Եվրոպայում աննալներ էին կոչվում (լատ. *annales-annus*— տարի, բառից) տարեգրությունները: Ժառանգված լինելով Հռոմից, սկսած VI դ. դրանք հայտնվեցին վանքերում և ունեին հակիրճ նշումների ձև զատկական աղյուսակներում, ուր մի քանի տարի առաջ մատնանշվում էին քրիստոնեական զատկի շարժական տոնի տոնակատարության օրերը: Առաջին գրառումները հայտնվեցին սկզբում աղյուսակներում նշված տարիների դիմաց, ընդ որում ամենևին էլ չուրաքանչյուր տարի չէ, որ նշվում էր որևէ իրադարձությամբ. այնուհետև գրառումները ավելի հաճախակի դարձան: VII դ. վերջից շատ վանքերում տարեցտարի սիստեմատիկաբար աննալներ էին կազմվում: VIII—IX դարերում ի հայտ եկան արքունիքներին առընթեր կազմվող աննալներ՝ ավելի ընդարձակ տեղիտրիալ ընդգրկումով:— Կարլոս Մեծի արքունիքին առընթեր «Թագավորական աննալներ»-ը, Անգլիայում Պլֆրեդ թագավորի արքունիքին առընթեր «Անգլոսաքսոնական ժամանակագրություն»-ը:

Աննալների հետ մեկտեղ, որոնցում գրանցվում էին ընթացիկ իրադարձությունները, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում VI դ. սկսած հայտնվեցին նաև խոշոր պատմական երկեր՝ նախկին Հռոմեական կայսրության մարզերում բնակություն հաստատած գերմանական առանձին ցեղերի «պատմությունները»: Դրանցում պարունակվում է խիստ արժեքավոր փաստական նյութ, այդ թվում՝ այն ժամանակներում ժողովրդի մեջ գոյություն ունեցած հին զրուցավեպեր, նախնիների, վերաբնակությունների, առաջին դուքսերի ու թագավորների վերաբերյալ ավանդություններ, ժողովրդական երգեր, ինչպես նաև, շատ ավելի մանրամասն, քան աննալներում, տեղեկություններ գոթերի (Իորդանի՝ «Գոթերի ծագման և գործերի մասին», Իսիդոր Սևիլիիացու՝ «Գոթերի պատմությունը»), ֆրանկների (Գրիգորիոս Տուրացու՝ «Ֆրանկների պատմությունը»), լանգոբարդների (Պավել Սարկավազի՝ «Լանգոբարդական ժողովրդի պատմությունը»), անգլո-սաքսների (Բեդա Պատվարժանի՝ «Անգլեր ժողովրդի եկեղեցական պատմությունը») պատմության առաջին դարերի մասին և այլն: Դրա հետ մեկտեղ, եպիսկոպոսների և վանականների գրած այդ երկերում փառաբանվել են թագավորական իշխանությունը, եկեղեցին ու ավագանին, դրվատվել նրանց նշանակությունը հասարակության մեջ և նվաստացվել ժողովրդի դերը:

Քաղաքական պատմության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում թագավորների, եպիսկոպոսների և մյուս խոշոր ֆեոդալների՝ IX դարից երեան եկած կենսագրությունները: Առանձին հոշակ ստացավ էյնհարդի «Կարլոս Մեծի կյանքը», որի մեջ հեղինակը նաև տեղեկություններ էր մտցրել Կարլոսի արտաքինի, թագավորական արքունիքի կենցաղի ու բարքերի մասին և այլն:

Առանձնահատուկ բնույթ ունեն Բյուզանդիայում եղած այդ ժամանակաշրջանի պատմողական աղբյուրները: Պատմական շատ երկերի հեղինակներ, մեծատոհմիկներ կամ վանականներ, պատմագրության մեջ լայնորեն օգտագործում են անտիկ ավանդույթը և ավելի լայն քաղաքական մտահորիզոն ունեն, քան Արևմուտքի պատմաբանները: Նրանք իրենց աշխատություններում տալիս են ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև նրան հարևան ժողովուրդների պատմությունը, մի բան, որ առանձնահատուկ արժեք է տալիս այդ աշխատություններին՝ նաև որպես սլավոնական, կովկասյան և առաջավոր-ասիական ժողովուրդների պատմության աղբյուրների: Առանձին արժեք ունեն VI դ. պատմագիր

Պրոկոպիոս Կեսարացու աշխատությունները, հեղինակ, որը լավ իրազեկ էր Հուստինիանոս կայսեր կառավարման իրադարձություններին:

Ավելի ուշ, X դարում, արտադրողական ուժերի հետագա զարգացումը արտահայտվեց բյուզանդական «Գեոպոնիկա» գիտական շարադրանքում, որտեղ շատ տվյալներ են հավաքված գյուղատնտեսության վերաբերյալ: X դարին է վերաբերում նաև բյուզանդական քաղաքի պատմության վերաբերյալ «Էպարքոսի Գիրք» կարևոր աղբյուրը: Այդ աղբյուրը կառավարական կարգադրությունների մի հավաքածու է, որով Կոստանդնուպոլսում կարգավորվում էր արհեստի ու առևտրի կազմակերպումը: Հավաքածուն արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս բյուզանդական մայրաքաղաքի տնտեսական կյանքի ու համքարային կարգերի մասին:

Վաղ միջնադարի կարևոր պատմական աղբյուր են հանդիսանում վարք սրբոցները: Դրանցում, ընայած առասպելական նյութի առատությանը, պահպանվել են ժողովրդական կյանքի շատ հատկանիշներ և արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք արտահայտում են ոչ միայն եկեղեցու պատմությունն ու նրա հողատիրության աճը, այլև ժողովրդական մասսաների կենցաղը, բարքերը, գաղափարախոսությունը, երազանքները, կրոնը՝ նոր արտադրահարաբերությունների զարգացման ժամանակաշրջանում, երբ քայքայված գյուղացի-համայնականների վրա առաջին անգամ ծանրացավ շահագործման ծանր լուծը:

Վաղ միջնադարի կուլտուրայի պատմությունն ուսումնասիրելու համար շատ արժեքավոր են ժողովրդական պոեզիայի հուշարձանները. իուլանդական, իսլանդական, սկանդինավյան զրուցավեպերը և անգլոսաքսոնական պատմավեպերը, այսինքն՝ ժողովրդական հին ավանդությունները: Գերմանական մյուս ժողովուրդների հին պատմավեպերը մեզ են հասել, որպես կանոն, հետագա վերամշակումներով, բայց դրանք ևս շատ հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում:

Նախկին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում վաղ միջնադարի իրավաբանական և պատմողական աղբյուրները գրվում էին լատիներեն, բայց, որպես կանոն, ոչ թե գրական լատիներենով, այլ ընդհանուր ժողովրդական գավառական բարբառներով, որ յուրացրել էին նաև գերմանական ժողովուրդները: Զուտ գերմանական մարզերում, որտեղ տիրապետում էին գերմանական բարբառները, օրենքները թարգմանվում էին այդ բար-

բառներով: Անգլիայում, Իռլանդիայում և Իսլանդիայում օրենքները և որոշ պատմական աշխատություններ գրվում էին համաժողովրդական լեզվով, քանի որ լատիներենը խորթ էր կելտերին ու անգլո-սաքսերին և այդ ժամանակաշրջանում զգալի չափով մնում էր որպես եկեղեցական լեզու:

Կարլոս Մեծի կայսրությունում աննալների և հատկապես պատմական երկերի լեզուն մոտենում էր գրական լատիներենին, որը՝ հասկանալի էր հոգևորականությանը և մասամբ՝ ավագանուն, բայց գնալով ավելի էր անհասկանալի դառնում ժողովրդին, որովհետև ժողովրդական լեզուները ավելի ու ավելի էին հեռանում լատիներենից:

Քյուլանդական աղբյուրները՝ թե՛ փաստագրական, թե՛ պատմողական, գրվում էին հունարեն լեզվով, որից օգտվում էր բնակչությունը մեծամասնությունը:

XI—XV դդ. պատմության վերաբերյալ աղբյուրները

Զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը բնորոշվում է նշանակալի առաջընթացով եվրոպայի ժողովուրդների կյանքում: Ի հայտ եկան քաղաքներ, սկսեցին կազմավորվել ազգային պետություններ, ժրնունդ առավ ազգային մշակույթը: Այդ երևույթները զգալիորեն բարդացրին հասարակական հարաբերությունները, մի բան, որը նպաստում էր աղբյուրների քանակական աճին և դրանց բազմազանությանը:

XI—XV դարերում արտադրողական ուժերի զարգացումը հետազոտվում է արդեն ո՛չ միայն հնագիտական տվյալներով և փաստագրությունների ու աննալների անուղղակի վկայություններով, ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանի վերաբերմամբ էր: Զեռագրերի մանրանկարներում, տաճարների և քաղաքապետարանների հարթքանդակների ու ապակենախշերի, գորգերի վրա պահպանվել են արհեստավորական և գյուղատնտեսական աշխատանքի տեսարանների շատ պատկերներ՝ հունձ, քաղ, կալսում, գինու և ձեթի պատրաստում, ջուլհակություն, շինարարություն: XIII դ. Արևմտյան եվրոպայում ևս կազմվեցին մի շարք գյուղատնտեսական տրակտատներ. XIV—XV դարերից մեզ են հասել տրակտատներ առևտրական գործի, մահուղագործության վերաբերյալ: Քաղաքային արհեստի պատմության համար շատ արժեքավոր աղբյուրներ են համաքային կանոնադրությունները: Զանազան տեսակի բազմաթիվ վավերագրերն ու ժամանակագրու-

թյունները XIII—XV դարերի արտադրողական ուժերի զարգացումը բնութագրող քիչ տեղեկություններ չեն բովանդակում:

Ֆեոդալական արտադրահարաբերությունների պատկերը արտացոլված է այն բազմապիսի վավերագրերում, որոնք արձանագրում էին գյուղացիներից պահանջվելիք պարտույթների բնույթն ու ծավալը և նրանց ենթարկումը ֆեոդալներին: Շնորհագրերը, կալվածքների գույքացուցակները, գյուղացիական պարհակների ցուցակները հիմնական վավերագրերն են XI—XII դդ. ագրարային պատմության համար: Այդ փաստաթղթերի բնագրերը միայն մասամբ են պահպանվել. դրանց հիմնական մասը մեզ է հասել պատճեններով կամ որպես կարտուլյարներում գրանցված ամփոփումներ: Հատուկ ուշադրության է արժանի «Ահեղ դատաստանի գիրք»-ը խիստ արժեքավոր աղբյուրը, որ կազմվել է Անգլիայում 1086 թ. կառավարական հետաքննությունների հիման վրա և որը գրեթե բոլոր հողատիրությունների, բնակավայրերի վիճակագրությունն է՝ ներառյալ քաղաքներն ու երկրի բնակչությունը (տե՛ս գլ. 10):

XIII—XV դարերում ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ, որի հետևանքով երևան եկավ դրամական ռենտան, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում ճորտ գյուղացիները աստիճանաբար անձնապես ազատվեցին, մնալով սակայն որպես ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող հողակալներ (բահրատուներ): Այդ փոփոխումների հետևանքով հայտնվեցին վավերագրերի նոր տեսակներ, զանազան հողային դորժարքներ (հողի առք ու վաճառք, գրավ և վարձակալություն, հողային ռենտայի գրավ ու վաճառք և այլն) ձևակերպող ակտեր, հաստատագրված պարհիկների սահմանում, գյուղացիների փրկագնում ճորտային վիճակից և այլն: Այդ վավերագրերի հիմնական մասը պահպանվել է նույնպես պատճեններով՝ նոտարական պահերի ձևով (այսինքն՝ հակիրճ գրանցումների ձևով նոտարիոսների գրքերում, որոնցում ֆորմուլաները բաց են թողնված և գրանցված է գործարքի բովանդակությունը միայն) կամ քաղաքային և ավատատիրական գրանցումների կազմում:

XIII դ. Անգլիայի ագրարային և սոցիալական պատմության արժեքավոր աղբյուրներ են հանդիսանում հողային ցուցակագրությունները՝ կառավարական հետաքննությունների արդյունքները: Դրանց մեջ առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում 1279 թ. Հարյուրակային թղթափաթեթները՝ Կենտրոնական Անգլիայի ուրոշ կոմսությունների հողային տիրույթների համատարած ցու-

ցակագրությունները: Գերմանիայի համար բնորոշ է «Մարկային կանոնագրությունների», այսինքն՝ սովորույթային իրավունքի գրանցումների ի հայտ գալը XIII դարում: Դրանցում արձանագրվում էին համայնական կարգուկանոնը, իսկ երբեմն էլ այն պարհակները, որ գյուղացիները պետք է կատարեին հօգուտ ֆեոդալների:

Այն երկրներում, որտեղ ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում ևս ֆեոդալները շարունակում էին զգալի մասշտաբներով տերունական տնտեսութուն վարել, XIII դ. մեծ նշանակություն ստացան կալվածքների կառավարմանը վերաբերող զանազան վավերագրերը՝ կալվածքների ցուցակագրությունները (էքստենտները՝ Անգլիայում, ուրբարիները՝ Գերմանիայում), կառավարիչների հաշվետվությունները, հաշիվները, հրահանգները և այլն: Այդպիսի աղբյուրներ առանձնապես շատ են պահպանվել Անգլիայում: Դրանք երբեմն նույնիսկ հնարավորութուն են տալիս շատ թե քիչ ստույգ վիճակագրական հաշվարկումներ կատարել:

Քաղաքների զարգացումը կյանքի կոչեց քաղաքային խարտիաներ, կանոնագրություններ, որոնք կարգավորում էին ներքաղաքային կազմակերպությունը և քաղաքների հարաբերությունները սենյորների հետ: XIII դ. սկսած գրի էին առնվում համքարությունների ներքին կառուցվածքը որոշող կանոնագրություններ: Այդ տեսակի աղբյուրների թվում հատուկ տեղ է գրավում մոտավորապես 1268 թ. Փարիզում կազմված «Արհեստների գիրք»-ը, որն իրենից ներկայացնում էր որպես 100 համքարային կանոնագրությունների հավաքածու: Քաղաքների բնակիչների միջավայրում բարդացող գույքային և սոցիալական հարաբերությունները, արհեստի ու առևտրի զարգացումը առաջ բերին այդ հարաբերությունները ձևակերպող մեծաթիվ վավերագրեր՝ նվիրատվությունների, առ ու ծախի ակտեր, կտակներ, ամուսնական պայմանագրեր, գրավադրական և պարտքի պարտավորություններ, վարկային փաստաթղթեր և այլն, որ առանձնապես բազմաթիվ էին XIV դարում:

Բյուզանդիայում ագրարային հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ վավերագրական նյութը բազմազան է և առատ: Բայց XV դ. կեսերին Բյուզանդական պետության կործանման հետևանքով վավերագրերը մասսայաբար ոչնչացան: Քաղաքային բոլոր արխիվները կորստյան մատնվեցին: Հատ ու կենտ վավերագրեր են պահպանվել գլխավորապես իտալական և արևմտա-

եվրոպական այլ քաղաքներում: Դրանք հիմնականում ագրարային հարաբերություններին վերաբերող ակտեր են, որոնց գերակշռող մասը վերաբերում է վանքապատկան հողատիրությունը: Բյուզանդական քաղաքի պատմության վերաբերյալ փրկված աղբյուրներից մեկը արդեն վերը հիշատակված «էպադֆոսի գիրք»-ն է (X դ.):

Իտալիայում, որտեղ արդեն XIV դ. ի հայտ եկան կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմեր, խոշոր ընկերություններում առևտրական մատյաններ վարելու պահանջ առաջացավ: Արևմտաեվրոպական մյուս երկրներում այդպիսի մատյաններ հանդիպում են XV դարից սկսած, բայց դրանք լայնորեն տարածվեցին միայն XVI դարում: Առևտրի, արդյունաբերության և դրամաշրջանառության պատմության համար, գլխավորապես XIV դարից ըսկըսած, պահպանվել է հարուստ վավերագրական նյութ՝ առևտրական պայմանագրեր, վարկային փաստաթղթեր, անդորրագրեր և այլն:

XIII—XV դդ. ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է ֆեոդալական սովորույթային իրավունքի գրառումների երևան գալը («Ջերցալո»-ները՝ Գերմանիայում, «Կուտյում»-ները՝ Ֆրանսիայում, «Ֆուերոս»-ը՝ Իսպանիայում, «Նրուսադեմյան ասսիզներ»-ը՝ իսպանիկների պետությունում և այլն), որ արտացոլում էր այսպեւ կամ այն երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները: Այդ գրառումներում, որ սովորաբար կազմում էին դատավորները, այսինքն՝ գործնական մեծ փորձ ունեցող իրավաբանները, ձևակերպված է շատ թե քիչ խոշոր մարզերի սահմաններում գործող իրավունքը: Այդ իրավունքը կարգավորում էր հողի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականատիրական հարաբերությունները, դատավարությունը, առանձին դասերի փոխհարաբերությունները, վասալական կապերն ու գույքային հարաբերությունները ֆեոդալների դասակարգի ներսում: Զարգացող ապրանքային արտադրության պահանջներին համապատասխան կառուցվում էին նաև բահրային դրամական հարաբերություններ գյուղացիների և հողային սեփականատերերի միջև: Բյուզանդիայում, կենտրոնացած պետության և օրենսդրության պահպանվելու հետևանքով, ինչպես և հոմեական իրավունքի երկարատև տիրապետման շնորհիվ, իրավաբանական հավաքածուները մի որոշ չափով այլ բնույթ ունեին. դրանք առանձին դատական դեպքերի շարադրանքի ձևով իրավաբանների համար որպես ղեկավարություն էին ծառայում («Պիրա» հավաքածուն X դ. և այլն):

XIII—XV դդ. քաղաքներում ձևակերպվեց սեփական քաղաքային իրավունք, որը զգալի շափով կառուցված էր հռոմեական իրավունքի նորմերի հիման վրա:

Ամրապնդված կենտրոնական իշխանություն ունեցող պետություններում այդ նույն ժամանակներում զարգանում էր թագավորական օրենսդրությունը (օրդոնանսները՝ Ֆրանսիայում, ստատուտներն ու օրդոնանսները՝ Անգլիայում)¹¹, որը որոշակի միակերպություն էր մտցնում դատավարության ոլորտում և նորմալ պայմաններ ապահովում առևտրի և արդյունաբերության զարգացման համար: Բյուզանդիայի համար բնորոշ էր կայսրական օրենսդրության անընդհատ զարգացումը: Հարկավոր է հատկապես նշել XIV դ. կեսերին Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Նիդերլանդներում այսպես կոչված բանվորական օրենսդրության ի հայտ գալը, որը սահմանում էր այդ ժամանակներում երևան եկած վարձու բանվորների աշխատանքային օրը և հաստատագրում աշխատավարձը:

Այդ բոլոր իրավական հուշարձանները, ինչպես նաև դատական հիմնարկների արձանագրությունները (զրանցման մատյանները), տնտեսական, ֆինանսական և վարչական բնույթի փաստաթղթերի հետ միասին XIII դ. սկսած դառնում են սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության կարևորագույն աղբյուրներ: Իրավունքն ու օրենքները որպես աղբյուրներ արժեքավոր են նրանով, որ դրանք տալիս են գույքային և սոցիալական հարաբերությունների համակարգված, թեև ոչ միշտ լրիվ, պատկերը, բնութագրելով նաև ֆեոդալական պետության կառավարումը, դատարանը, ոստիկանությունը և ֆինանսները: Բայց այդ աղբյուրների տվյալները այնպիսի ստուգման կարիք են զգում, որ հիմնված լինի շատ ավելի լրիվ և ավելի ստույգ կերպով այն իրականությունն արտահայտող դատական արձանագրություններից ու այլ վավերագրերից քաղված տեղեկությունների վրա, որը միշտ չէ, որ համապատասխանում էր օրենսդրների կամքին կամ սովորույթային իրավունքի հնացած նորմաներին:

X—XV դդ. քաղաքական պատմության համար կարևորագույն աղբյուրներ են աննալներն ու ժամանակագրությունները:

Կարուինգների կայսրության Կ:սգմալուծումից հետո անհետա-

¹¹ XIII դ. վերջից Անգլիայում օրենսդրության մեջ սկսեցին կարևոր դեր խաղալ պառլամենտական օրենքները:

ցան արքունիքին առնթեր կազմված բազմաբովանդակ աննալները։ Ֆեոդալական-մասնատված նվրոպայում շարունակում էին աննալներ կազմել վանքերն ու մյուս եկեղեցական հիմնարկները։ X—XII դարերում տարեգրությունների այդպիսի կենտրոններ շատ կային։ Այդ նույն ժամանակում երևան են գալիս ժամանակագրությունները, որոնք շուտով աննալները հետին պլան մղեցին։ Ժամանակագրություններում իրադարձությունների կապակցված և երբեմն շատ մանրամասն շարադրանքը տրվում է ժամանակագրական հետևողականությամբ, բայց շեղումներով, ընդմիջարկություններով, համադրություններով և այլն։ Աննալներն անդամ բնութ ունեն, դրանց լեզուն միակերպ է. ժամանակագրություններում պարզորոշ երևում է հեղինակի անձը, նրա հետաքրքրությունը, համակրանքը, գրական ոճը։ Դրանք արգեն հեղինակային ստեղծագործություններ են։ X—XII դդ. ժամանակագրություններն իրենց խնդիրների ընդգրկումով և իրենց քաղաքական միտումներով ավելի լայն են աննալներից։ Դրանց հաղորդած տեղեկություններն ընդգրկում են մեծ մասամբ ընդարձակ տերիտորիաներ։ Դրանցում, որպես կանոն, նկարագրված է խոշոր մարզերի կամ համաեվրոպական իրադարձությունների, օրինակ, խաչակրաց արշավանքների պատմությունը։

XIII դարում (իսկ Ֆրանսիայում և Իտալիայում XII դարից) քաղաքների աճման հետ մեկտեղ ի հայտ են գալիս քաղաքային աննալներ, որոնք բոլորովին արտամղում են եկեղեցական աննալները։ Քաղաքային աննալները հենց սկզբից ունեին այլ՝ աշխարհիկ բնույթ, հետաքրքրությունների այլ շրջանակ, այլ քաղաքական խնդիրներ։ Դրանց համար բնորոշ են սենյորների դեմ քաղաքների մղած երկարատև պայքարում մշակված հակաֆեոդալական միտումները, պարզ շարադրանքը, գործարար մոտեցումը բոլոր հարցերին։ Իրենց ծագումից հետո քաղաքային աննալները շատ արագությամբ դարձան քաղաքային կապակցված և մանրամասն ժամանակագրություններ, որ կազմում էին առավելապես քաղաքային պաշտոնատար անձինք։ Այդ ժամանակագրությունները, որ առանձնապես, բազմաթիվ էին Իտալիայում և Գերմանիայում, քաղաքների պատմության կարևորագույն աղբյուրներն են և այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմության գլխավոր աղբյուրներից մեկը։

XIII դ. ժամանակագրությունները իրենց տեսագաշտի լայնությամբ և օգտագործված փաստական նյութի ծավալով, օգտավետության տեսակետից տարբերվում են նախորդ դարերի ժամա-

նակագրություններից: Խաչակրաց արշավանքները, ապրանքային արտադրության աճը, տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերի ընդարձակումը, քաղաքների քաղաքական դերը՝ այս բոլոր նոր երևույթները, մեծ ներգադուծություն ունեցան ֆեոդալական հասարակության կյանքի վրա և համապատասխանաբար արտացոլվեցին ժամանակագրություններում: Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում և ուրիշ երկրներում երևան եկան «Թագավորական ժամանակագրությունների» հավաքածուներ (օրինակ, «Ֆրանսիական մեծ ժամանակագրություններ»-ը, «Սուրբ Օլբանսի ժամանակագրությունները» (Անգլիայում), որոնցում միմյանց փոխարինած քաջատեղյակ հեղինակների գրչով ստեղծվել է երկրի՝ կենտրոնական իշխանության շահերի տեսակետից այն ժամանակվա համար առաջադիմական, հետևողականորեն լուսաբանված պատմությունը: Կենտրոնացած պետությունների կազմակերպման սկզբնական փուլն արտացոլող այդ ժամանակագրությունները XIV—XV դդ. է՛լ ավելի զարգացան ու լայնորեն տարածվեցին, որոնց հետևանքով XV դ. շատ երկրներում ազգային մասշտաբով պատմական երկեր ստեղծվեցին:

Ի տարբերություն ավելի վաղ ժամանակաշրջանի, XIII դարի ժամանակագրությունների հեղինակները ոչ միայն վանականներ էին, այլև աշխարհիկ մարդիկ, գլխավորապես ասպետներ և խոշոր ֆեոդալներ, որոնք գրում էին արդեն ազգային լեզուներով և իրենց ստեղծագործությունները նախատեսում էին ընթերցողների և ունկնդիրների ավելի լայն շրջանների համար, քան լատիներեն ժամանակագրությունների հեղինակ վանականները: XIV—XV դդ. ժամանակագրություններ գրում էին, որպես կանոն, թագավորական խորհրդականները, ասպետները, քաղաքացիները կամ իրենց քաղաքական շահերով քաղաքացիներին մոտիկ գտնվող քաղաքային հոգևոր անձինք: Այդ փոթորկոտ դարերի իրադարձություններն իրենց կնիքն են դրել ժամանակագրությունների վրա: Գյուղացիական պատերազմները Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Չեխիայում և բազմաթիվ քաղաքային ապստամբությունները ուժեղացրին ժամանակագիրների դասակարգային համակրանքը: Ժողովրդական ապստամբությունների մասին նրանց պատմածները որոշ բացառություններով խիստ թշնամական են ժողովրդի հանդեպ, իսկ փաստերը՝ հաճախ աղճատված: Արդեն ոչ թե տեղական, այլ եվրոպական մասշտաբի տեղական պատերազմները, որոնք XIV—XV դարերում շատ հեղինակների ուշագրության կենտրոնում էին գտնվում, նպաստում էին ժամանակագիրների ազգային շահերի

ավելի պարզորոշ դրսևորմանը, ժամանակագրությունների բնույթը փոխվեց նաև այն ընթերցողների պահանջները փոփոխվելու պատճառով, որոնց համար գրվում էին պատմական ստեղծագործությունները։ Այդ ընթերցողների շրջանակը ավելի ու ավելի էր ընդլայնվում, և ժամանակագրությունները դառնում էին ամենամասսայական գրքերը քաղաքացիների, ուսանողների և ազնվականության միջավայրում։

Պատմության նկատմամբ Նեղած մեծ հետաքրքրասիրությունը պայմանավորեց ժամանակագրությունների քանակական աճը։ Բայց դրանց՝ որպես պատմական աղբյուրների, նշանակությունը աստիճանաբար նվազում է երկու հիմնական պատճառով։ Մոտավորապես XIV դարի կեսից փաստագրական նյութի քանակն այն աստիճան է ավելանում, որ հենց դա էլ դառնում է քաղաքական պատմության վերստեղծման հիմնական աղբյուրը և ժամանակագրությունը երկրորդ պլանն է մղում։ Երկրորդ պատճառն այն է, որ XIV—XV դդ. ժամանակագրությունները հիմնականում կորցրին իրենց, որպես պատմական աղբյուրի, կարևորագույն արժեքը, այսինքն՝ հաղորդվող տեղեկությունների հավաստիությունն ու լիակատարությունը։ Սոցիալական ու քաղաքական կյանքի բարդացումը և պետական գործունեության որոշ կողմերի՝ այդ ժամանակներից սկսված, զաղտնի դարձնելը մեծ դժվարություններ առաջացրեց առանձին ժամանակագիրների համար քաղականաչափ լրիվ և լայն ինֆորմացիա ստանալու գործում։ XIV—XV դարերի վերաբերմամբ միայն թագավորական խորհրդականների գրչի տակից դուրս եկած ժամանակագրությունները և քաղաքային ժամանակագրությունները կարող են օգտագործվել որպես քաղաքական պատմության հավաստի աղբյուրներ։ Իսկ ամբողջությամբ վերցրած այդ շրջանի ժամանակագրությունները պահպանում են իրենց մեծ նշանակությունը, հիմնականում որպես առանձին սոցիալական խմբերի հասարակական կարծիքի պատմության, զաղափարախոսության, կուլտուրայի և կենցաղի պատմության, լեզվի և գրականության պատմության աղբյուրներ։ Այդ տեսակետից առավել բնորոշը XIV դ. ֆրանսիական ժամանակագրությունն է, որը պատկանում է «ասպետության երգիչ» Նրուամարի գրչին։

Այլ բնույթ ունեին ժամանակագրությունները Բյուզանդիայում։ Պատմագրական ավանդույթն այնտեղ չընդհատվեց։ Առաջվա նման հեղինակները կառավարությանը մոտ կանգնած բարձր

աստիճանավորներն էին, որոնք ընդօրինակում էին անտիկ պատմաբանների ոճը, կամ վանականները, որոնք գրում էին խոսակցական լեզվով: Այդ հեղինակները միշտ (խիստ հազվադեպ բացառությամբ) արտացոլում էին կայսրության պատմությունը ամբողջությամբ վերցրած: Բյուզանդական գրեթե ամբողջ փաստագրական նյութի ոչնչացման հետևանքով պատմողական հուշարձանները մնում են որպես Բյուզանդիայի քաղաքական պատմության հիմնական աղբյուրներ:

XIV դ. սկսած արագությամբ ավելանում են կառավարման, դիվանագիտության հետ կապված նաև այլ բնույթի փաստաթղթեր՝ գրանցման մատյաններ, հաշիվներ, հրահանգներ, որոնք առաջ փոքրաթիվ էին: Այդ փաստաթղթերն այժմ ավելի լավ են պահվում ու գրանցվում: Կյանքն ինքն է առաջացնում նորանոր վավերագրեր՝ կառավարման կենտրոնական և տեղական մարմինների նիստերի արձանագրություններ, ամենօրյա գործարար գրագրություններ, ղեկավար անձանց, խոշոր հասարակական գործիչների բազմաթիվ նամակներ ու հրահանգներ և այլն: Արևմուտյան եվրոպայի պատմության համար այդ աղբյուրների արժեքը շատ մեծ է. դրանք ամենահուսալի պատմական աղբյուրներն են: Դրանք անմիջականորեն և սուբյեկտիվ արտացոլում են իրականությունը, արձանագրում կառավարության քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած բոլոր փոփոխությունները և բացահայտում դրա գաղտնի զսպանակները (հատկապես գաղտնի բնույթի փաստաթղթերը). այդ աղբյուրները մանրամասնությամբ լուսաբանում են խոշոր քաղաքական և հասարակական շատ գործիչների գործունեությունը. հուսալի են թվականների, անունների և ընդհանրապես փաստական նյութի տեսակետից: Փառազրահական աղբյուրներում (գլխավորապես դատական արձանագրություններում, քաղաքային գրանցման մատյաններում և այլն) շատ արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակվում XIV—XV դդ. դասակարգային պայքարի պատմության վերաբերյալ: Քաղաքային և դյուղացիական բազմաթիվ ապստամբություններն այդ փաստաթղթերում արտացոլված են ավելի պակաս կտրուկ լինելու, քան ժամանակագրություններում, բայց այդ տեղեկությունները ավելի հուսալի են: XV դարում փաստագրական նյութը արդեն գերակշռող դեր է խաղում պատմական աղբյուրների մեջ. ժամանակագրությունները աստիճանաբար կորցնում են իրենց նշանակությունը: Այդ հանգամանքը նշանավորում է բուն պատմական

աղբյուրների զարգացման ասպարեզում նոր փուլի սկիզբը այն երկրներում, որտեղ XV դ. վերջում և XVI դ. սկզբում սաղմնավորվում են կապիտալիստական հարաբերություններ:

Միջնադարյան աղբյուրների թվում հատուկ տեղ են զբաղում կաթոլիկական եկեղեցու և պապության պատմությանը վերաբերող աղբյուրները (եկեղեցական հոդատիրությունը աշխարհիկ հոդատիրության հետ մեկտեղ արտացոլված է այն փաստաթղթերում, որոնց մասին արդեն խոսվեց): Գլխավոր վավերագրական աղբյուրները Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում պապության քաղաքականությունն արտահայտող պապական հրովարտականներն են («առաքելական հրովարտականներ», որոնք XIV դ. սկսած սովորաբար կոչվում են բուլլաներ¹², և փոքր հրովարտականներ՝ բրեւեներ, որոնք հրատարակվում էին ղանազան կոնկրետ իրադարձությունների առթիվ), որոնք արտացոլում էին պապության քաղաքականությունը Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում: Եկեղեցական ժողովների ակտերը նկարագրում են եկեղեցական հիմնարկների կյանքը և կաթոլիկական դավանաբանությունը: Եկեղեցին և հոգևորականությունը ապրում էին ըստ եկեղեցական (կանոնական) հատուկ իրավունքի, որը XIII դ. սկզբին ամփոփվեց միասնական կանոնադրքում: Բազմաթիվ հերետիկոսությունների պատմության վերաբերյալ հիմնական աղբյուրները աստվածաբանական տրակտատներն են և ինկվիզիցիոն դատարանների արձանագրությունները:

XI—XV դդ. մշակույթի պատմության աղբյուրների ֆոնդը չափազանց մեծ է և բազմազան: Այստեղ կան թե՛ ժողովրդական երգեր, բալլադներ, հերիաթներ, թե՛ քաղաքային թատրոն՝ իր կրոնական դրամաներով (որ ներկայացվում էին ավեստարսնական թեմաներով) և կատակերգություններով, թե՛ հարուստ ասպետական գրականություն՝ ասպետական բանաստեղծական և արձակ վեպեր, սիրային քնարերգություն, հին դյուցազներգական ավանդագրությունների մշակում («Երգ Ռուլանդի մասին», «Երգ Նիբելյունգների մասին»): Միջին դարերում գիտական դիտելիքները՝ պատմության աղբյուրներ կարող են ծառայել XII դարից ի հայտ եկած փիլիսոփայական, բժշկագիտական, բանասիրական և այլ

¹² Բուլլա էր կոչվում այն կայսրի կնիքը, որը թելով կախված էր պապական հրովարտակից: Այդ անվանումը այնուհետև տարածվեց բոլոր հրովարտակի վրա

գիտական շարադրանքները: Միջնադարյան մշակույթի պատմության վերաբերյալ մեծաքանակ նյութ են տալիս ճարտարապետական, ինչպես նաև կերպարվեստի հուշարձանները, որոնք գրելավորապես մանրանկարի ձևով ներկայացված են բազմաթիվ ձեռագրերում, ապակենախշերում և տաճարների քանդակագործության մեջ:

ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆԱԿԱՆ ՊՐՈԲԼԵՄԸ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պատմական մատերիալիզմի տեսակետից վաղ և դասական միջնադարի պատմության կենտրոնական պրոբլեմը ֆեոդալիզմի որպես արտադրության այնպիսի եղանակի, ծագման ու էության բացահայտումն է, որն առաջացնում է ամբողջ համաշխարհային-պատմական մի դարաշրջանի բոլոր հասարակական հարաբերությունների որոշակի կառուցվածք:

Մարքսն ու էնգելսը առաջինը մատերիալիստական, միակ գիտական դիրքերից իմաստավորեցին միջին դարերի պատմության հիմնական պրոբլեմները: Սակայն միջնադարի պատմության նկատմամբ այդ իսկական գիտական մոտեցումը նախապատրաստված էր պատմական մտքի երկարատև զարգացմամբ՝ մինչև մարքսիզմի ծագումը:

Լուսավորության դարաշրջանի պատմագրությունը

Միջին դարերի սոցիալ-քաղաքական պատմության ինտենսիվ ուսումնասիրությունն Արևմուտքում սկսվեց XVIII դարում: Այդ ժամանակ եվրոպական երիտասարդ բուրժուազիան վճռական պայքար էր մղում ֆեոդալա-աբսոլյուտիստական ռեժիմների դեմ:

Այդ պայքարի կապակցությամբ XVIII դ. առաջին կեսին Ֆրանսիայում կատաղի վեճեր ծագեցին Արևմտյան եվրոպայում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմների երկու՝ «գերմանիստական» և «ռոմանիստական», մեկնաբանությունների միջև:

Դրանցից առաջինի ստեղծողը՝ կոմս Բուպենվիլյեն, ձգտելով պատմականորեն հիմնավորել ֆրանսիական ազնվականության արտոնությունները, ապացուցում էր, թե ֆեոդալական հասարակարգը ծագել է գերմանական նվաճումից անմիջապես հետո և որ գերմանացիները, ի դեմս որոնց նա տեսնում էր ֆրանսիա-

կան ազնվականության նախնիներին, նվաճման իրավունքով իշխող դիրք են ունեցել: «Երրորդ դասի» գաղափարախոս վաճառար Դյուրոն, ընդհակառակը, լիովին ժխտում էր նվաճման փաստը, վաղ միջնադարը դիտելով որպես հոռմեական (ռոմանական) ավանդույթի ուղղակի շարունակությունը, ավանդույթ, որի ժառանգները նա համարում էր կուլտուրական և աշխատասեր գալլա-հոմեոսցիներին, «Երրորդ դասի» նախնիներին: Ֆեոդալիզմի ծագումը Դյուրոն վերագրում էր միայն X դարին և դա համարում էր այն բանի արդյունքը, որ ազնվականությունը կենտրոնական կառավարության թուլացման ժամանակաշրջանում բռնի կերպով արտոնություններ է ձեռք բերել և իշխանություն է հաստատել հասարակ ժողովրդի նկատմամբ¹⁹:

Միջին դարերի պատմության ուսումնասիրության հարցում առաջինընթաց քայլ կատարեցին XVIII դ. բուրժուական պատմաբանները, որոնք պատկանում էին Լուսավորության լայն հոսանքին:

Պատմագրության մեջ այդ հոսանքի ներկայացուցիչները՝ Վոյտեները, Մոնտեսքյուն, Մաբլին, Կոնդորսեն՝ Ֆրանսիայում, Յու-մը, Գիբբոնը, Ռոբերտսոնը՝ Անգլիայում և այլն, լինելով իդեալիստներ, պատմության գլխավոր շարժիչը համարում էին մարդկային բանականությունը կամ գաղափարները (ռացիոնալիզմը): Դրա հետևանքով էլ միջնադարը նրանք պատկերացնում էին որպես անկման և կաթոլիկ եկեղեցու կողմից արմատավորված տգիտության ժամանակ: Դրա հետ մեկտեղ, լինելով այն ժամանակ դեռևս հեղափոխական բուրժուազիայի գաղափարախոսներ, այդ պատմաբանները վճռական և հետևողական պայքար էին մղում պատմության աստվածաբանական կոնցեպցիայի դեմ, պաշտպանում և զարգացնում էին համաշխարհային պատմության և պատմական առաջադիմության՝ իր ժամանակի համարժառակորդ գաղափարները: Փորձելով բացահայտել պատմական զարգացման հավիտենապես բանական, բոլոր ժողովուրդների համար ընդհանուր օրենքներ, նրանք հատկապես հետաքրքրվում էին ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմով և փորձում որոշել «ֆեոդալիզմ» հասկացությունը, լայնորեն օգտագործելով այդ բառը Լու-

¹⁹ Եվրոպական ֆեոդալիզմի «ռոմանական», թե «գերմանական» արմատների հարցի վերաբերյալ բանավեճը տարբեր ձևով մինչև այժմ էլ շարունակվում է բուրժուական պատմագրության մեջ:

սավորութեան դարաշրջանի պատմաբանները միջնադարը կապում էին «Ֆեոդալիզմ» հասկացութեան հետ: Սակայն ֆեոդալիզմ ասելով նրանք հասկանում էին սոսկ որպէս քաղաքական կամ իրավական սխտեմ, շտեմանելով նրա տնտեսական և սոցիալական հիմքերը: Նրանցից ոմանք (Վոլտերր, Ռոբերտսոնը, Յումը) ֆեոդալիզմի գլխավոր հատկանիշները համարում էին քաղաքական քառուր և պապական աստվածապետութեան գերիշխանութիւնը, մյուսները (Մոնտեսքյո)՝ ֆեոդերի սխտեմը և նրա հետ կապված ֆեոդալական հիերարխիան:

Լուսավորիչները ֆեոդալիզմի պատմութեան բոլոր պրոբլեմները քննարկում էին բացառապէս Արեւմտեան Եվրոպայի երկրների նյութերի հիման վրա, որոնք ամենից ավելի էին ծանոթ նրանց: Ֆեոդալիզմի ծագման հարցում նրանց մեծամասնութիւնը հառամիտ էր գերմանիստական տեսութեանը, որին նրանք, սակայն, ի հակադրութիւն Բուլենփիլչի, հակաֆեոդալական իմաստ էին տալիս: Մոնտեսքյոն «Օրենքների ոգին» ստեղծագործութիւնում, իսկ այնուհետեւ Մարլին («Դիտարկումներ Ֆրանսիայի պատմութեան վերաբերմամբ») ընդգծում էին, թէ գերմանացի նվաճողները ամենեւին էլ ֆեոդալական ճշմարտ չեն բերել Գալլիա, այլ ազատ դեմոկրատական կարգեր, ինչպիսի պայմաններում որ ապրում էին նրանք «Կերմանիայի անտառներում»:

**Ռեակցիոն ոռման-
տիզմը պատմագրու-
թեան մեջ**

XVIII—XIX դդ. սահմանագծում եվրոպական պատմագրութեան մեջ երևան եկավ մի նոր՝ ռեակցիոն-ռոմանտիկական ուղղութիւնը: Այն արտահայտում էր եվրոպական հասարակութեան ռեակցիոն խավերի, առաջին հերթին ազնւականութեան բողոքը Լուսավորութեան զաղափարների և XVIII դ. ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխութեան դեմ և ի հակադրութիւն դրանց, իդեալականացնում ու ռոմանտիկորեն էր ներկայացնում միջնադարը, այդ ժամանակները պատկերելով որպէս մարդկութեան «ոսկեդար»: Այդ ուղղութեան հրապարակախոսներն ու պատմաբանները՝ ֆրանսիացիներ Լ. Բոնայդը, Ժոզեֆ դե Միստրը, Ֆ. Շատոբրիանը, գերմանացիներ Ֆ. Շլեգելը, Լ. Մյուլլերը, Գ. Լեոն, անգլիացի է. Բյորկը, պետութեան տեսաբան շվեյցարացի Կ. Լ. Գալլերը և ուրիշներ ըստ էութեան զարգացնում էին պատմութեան աստվածաբանական կոնցեպցիա, մարդկային բանականութեան ստեղծագործական դերին հակադրելով աստվածային նախախնամութիւնը: Ի հակադրութիւն Լուսավորութեան պատմագրութեան, նրանք ժխտում էին պատմական զարգացման՝

քուր ժողովուրդների համար ընդհանուր, օրենքները: Ելնելով այն բանից, թե յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմության հիմքում իբր ընկած է հատուկ «ժողովրդական ոգու» օրգանական զարգացումը, ռեակցիոն ռոմանտիկները առաջին պլանի վրա էին դնում առանձին ժողովուրդներին վերագրվող յուրահատկությունները: Ֆեոդալական հասարակարգը Արևմտյան Եվրոպայում՝ որպես առանձնահատուկ գերմանական «ժողովրդական ոգու» ծնունդ, նրանք բնութագրում էին առավելապես նույն քաղաքական-իրավական գծերով, ինչպես և լուսավորության պատմաբանները, բայց շտիպազանց շատ էին իդեալականացնում այն: Այդ պատճառաները, գերմանական «ժողովրդական ոգու» երկրպագուներ լինելով, ֆեոդալիզմի ծագման հարցում ավելի հաճախ կողմնակից էին գերմանիստական հայացքներին: Այդ ուղղության պատմաբանների գաղափարական-քաղաքական հայացքների ամբողջ հետադիմությամբ հանդերձ, առանձին անհատների կամքից անկախ հասարակական տարերային օրգանական զարգացման նրանց առաջ քաշած գաղափարը որոշակի դրական ազդեցություն ունեցավ պատմական մտքի հետագա զարգացման վրա:

XIX դ. առաջին կեսին օրգանական զարգացման գաղափարը և դրա հետ կապված՝ պատմության նկատմամբ դիալեկտիկական մոտեցման տարրերը, ինչպես նաև միջնադարի նկատմամբ առանձին հետաքրքրությունը այս կամ այն չափով հատուկ էին Եվրոպայում գոյություն ունեցող պատմական մտքի կարևորագույն հոսանքների մեծամասնությանը: Նայած այդ հոսանքներից յուրաքանչյուրի դասակարգային և գաղափարական-քաղաքական դիրքորոշմանը, հիշյալ գաղափարներն ստանում էին մերթ օրե ռեակցիոն, մերթ լիբերալ-բուրժուական կամ դեմոկրատական երանգավորում:

XIX դ. առաջին կեսի ֆրանսիական բուրժուական պատմագրությունը

Միջին դարերի պատմության հիմնական պրոբլեմների մշակման գործում զգալի ավանդ է մուծել XIX դ. առաջին կեսի ֆրանսիական բուրժուա-լիբերալ պատմագրությունը:

XIX դ. 20—30-ական թթ. Ֆրանսիայում առաջացած միջնադարագետների դպրոցը, Օ. Թիեռի և Ֆ. Գիզոյի գլխավորությամբ շարունակեց և զարգացրեց լուսավորական պատմագրության ավանդույթները: Այդ դպրոցի ներկայացուցիչները նույնպես դիմում էին միջին դարերի պատմությանը, փաստարկներ որոնելով բուրժուազիայի քաղաքական հավակնությունների օգտին, որը

Բուրբոնների վերականգնումից հետո ժամանակավորապես կրկին հեռացված էր քաղաքական իշխանությունից: Այդ պատմաբաններն առանձնապես նկատելի առաջընթաց քաջ կատարեցին մեթոդոլոգիայի բնագավառում: 1789 թ. հեղափոխության փորձից նրանք հանգեցին հասարակության օրգանական զարգացման գաղափարին և այն համոզմանը, որ պատմության մեջ վճռական դեր են խաղում մարդկանց մեծ զանգվածներն ու դասակարգային պայքարը: XIX դ. սկզբի ֆրանսիական պատմաբանների արժանիքը դասակարգային պայքարի բուրժուական տեսության ստեղծումն էր, մի տեսություն, որ նրանք կառուցել էին հիմնականում միջին դարերի պատմության նյութի հիման վրա: Այդ դարաշրջանը նրանք դիտում էին որպես «երրորդ դասի» և ազնվականության միջև շարժող պայքարի ժամանակներ, պայքար, որը ֆրանսիայում ավարտվեց XVIII դ. վերջում տեղի ունեցած հեղափոխությամբ: Ընդ որում, թեև «երրորդ դաս» հասկացության մեջ (այդ դասի ծագումը նրանք ոչ օրինաչափորեն վերագրում էին միջնադարի հենց սկզբի շրջանին) այդ դպրոցի պատմաբանները քաղաքացիների հետ մեկտեղ մտցնում էին նաև գյուղացիությանը, ազնվականության դեմ «երրորդ դասի» մղած պայքարում և միջնադարի ընդհանուր առաջընթաց զարգացման մեջ առաջատար դերը նրանք հատկացնում էին քաղաքացիներին, ի դեմս դրանց տեսնելով արդի բուրժուազիայի նախորդներին: Այդ պատճառով էլ միջին դարերում դասակարգային պայքարի գլխավոր դրսևորումը նրանք համարում էին քաղաքացիների պայքարը սենյորների դեմ: Դասակարգային պայքարի նրանց ստեղծած տեսության բուրժուական սահմանափակությունը արտահայտվում էր նրանում, որ այդ դպրոցի պատմաբանները չէին կարողանում ճիշտ բացատրել դասակարգերի ծագման պատճառները, դրանք հանգեցնելով Անգլիայում՝ նորմանդական նվաճումների, Ֆրանսիայում՝ գերմանական նվաճումների փաստին: Նրանք ֆրանսիական ազնվականներին համարում էին գերմանացի նվաճողների սերունդներ, իսկ «երրորդ դասը»՝ գերմանացիների կողմից ստրկացված գալլա-հռոմեացիների սերունդներ: Բացի այդ, նրանք չէին տեսնում դասակարգային պայքարը «երրորդ դասի» ներսում, մասնավորապես սոցիալական պայքարը միջնադարյան քաղաքներում, և ինքնուրույն չէին համարում միջնադարյան հասարակությունում ֆեոդալների դեմ գյուղացիների մղած պայքարը: Այդ դպրոցի պատմաբանները պատմության մեջ նվաճումների վճռական դերի տեսանկյունից էլ հենց մոտենում էին Արևմտյան

Եվրոպայում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմին, այն կապելով գերմանա-ռոմանական պրոբլեմի հետ:

Թվարկված բոլոր պատմաբանները ընդունում էին գերմանական նվաճման փաստը, բայց միջնադարյան հասարակության զարգացման գործում մեծ նշանակություն էին տալիս նաև հռոմեական ավանդույթին: Այդ պրոցեսում գերմանական և ռոմանական տարրերի մասնակցության աստիճանը Թիեոփին և Գիզոնի տարրեր կերպ էին գնահատում: Թիեոփին ընդգծում էր ռոմանական տարրերի վնասական նշանակությունը: Գիզոն մեծ նշանակություն էր տալիս միջնադարյան հասարակությունում գերմանական սկզբունքին: Գիզոնի կարծիքով միջնադարը գերմանացիներից ընդօրինակեց միայն IX դ. կազմավորված ֆեոդալիզմի սոցիալ-քաղաքական սխառեմի հիմնական տարրերը, թագավորական իշխանությունը և ազատության ու անհատապաշտության ոգին: Միջնադարյան Եվրոպայում հռոմեական ավանդույթի կենսունակությունը նա տեսնում էր հռոմեական իրավունքի, մունիցիպալ կառուցվածքի և քրիստոնեության ազդեցության մեջ:

Գիզոնին է պատկանում ֆեոդալական սխառեմի բնորոշումը, որը դասական դարձավ բուրժուական պատմագրության մեջ: Ֆեոդալիզմի հիմնական հատկանիշները Գիզոն համարում էր հողային սեփականության պայմանական բնույթը, հողային սեփականության միացումը գերագույն իշխանության հետ, պետության հիերարխիկ կառուցվածքը, որ հիմնված էր ավատական հարաբերությունների վրա: Այդ բնորոշումը, որը թեև հաշվի է առնում ֆեոդալիզմի որոշ երկրորդական հատկանիշները, ամբողջությամբ վերցրած չի դուրս գալիս նրա ըմբռնման քաղաքական-իրավաբանական շրջանակներից:

XIX դարի առաջին կեսի և միջին շրջանի գերմանական միջնադարագիտությունը

XIX դ. առաջին տասնամյակներում գերմանական միջնադարագիտության մեջ գերակշռող դիրք էին գրավում ռեակցիոն ազնվականական կողմնորոշման գիտնականները, առաջին հերթին իրավունքի պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները: Լինելով նույնիսկ ամենահամեստ ռեֆորմների հակառակորդներ, այդ պատմաբանները միջին դարերում էին որոնում XIX դ. սկզբի Գերմանիայի ռեակցիոն հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի՝ ֆեոդալական շահագործման, քաղաքական մասնատվածության և իշխանական միահեծանության պատմական հիմնավորումը, ինչպես նաև Լուսավորության և ֆրանսիական հեղափոխության դարաշրջ-

ջանի բուրժուական զաղափարների դեմ իրենց հենակետը, Չնայած իրենց զաղափարական-քաղաքական դիրքորոշումների ծայրահեղ հետադիմականությանը, այդ դպրոցի ներկայացուցիչները միջնադարյան նվրոպայի և հասկայես Գերմանիայի պատմության վերաբերյալ իրենց կոնկրետ հետազոտություններում մի շարք արժեքավոր դիտողություններ արեցին և առաջ քաշեցին մի շարք նոր կոնցեպցիաներ, որոնք երկար ժամանակ ազդեցություն ունեին բուրժուական պատմագրության մեջ:

Այդ դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներն էին Ֆ. Կ. Սավինին (1779—1861) և Կ. Ֆ. էյխհոռնը (1781—1854): Ֆեոդալիզմի ծագման ու էության պրոբլեմի տեսակետից առավել հետաքրքրական է էյխհոռնի կոնցեպցիան: Նա ստեղծեց նոր գիտական դիսցիպլին՝ դերմանական պետության և իրավունքի պատմությունը, և առաջիններից մեկն էր, որ ձեռնամուխ եղավ վաղ միջնադարի ագրարային հարաբերությունների լուրջ ուսումնասիրությանը: Գերմանական ժողովրդի կյանքի վաղեմի սոցիալական հիմքը և նրա պատմության ազգային առանձնահատկությունը էյխհոռնը համարում էր, մի կողմից, ազատ գյուղացիության համայնական (մարկային) կազմակերպությունը, որը տնօրինում էր չթափանցած հողատարածությունները, մյուս կողմից՝ սոցիալական և դասային անհավասարությունը: Գերմանական «ժողովրդական ոգու», մասնավորապես, նրան յուրահատուկ «գերմանական ինդիվիդուալիզմի» արտահայտություն էր նա համարում գերմանացիների մեջ ազնվականության դասի, իբր իե վաղնջական, գոյությունը:

Էյխհոռնը ֆեոդալիզմը հասկանում էր որպես գերմանացիների յուրահատուկ այդ «անհատապաշտության» քաղաքական և իրավական արտահայտություն: Նվրոպայում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմը, այսպիսով, նա որոշում էր գերմանիստական դիրքերից, որոնք նրա մեկնություններում ազգային գունավորում էին առանում:

Վաղ ֆեոդալիզմի պատմության ուսումնասիրությանը այլ դիրքերից էին մոտենում գերմանական պատմագրության լիբերալ-բուրժուական պատմաբանները՝ Գ. Զիրբլը, Գ. Վայցը, Պ. Ռոտը և ուրիշներ, որոնք իրենց գործունեությունն սկսել էին XIX դ. 40-ական թվականներից: Այդ պատմաբանները գերմանական միջնադարին անդրադառնում էին այն նպատակով, որ պատմական փորձն օգտագործեն իրենց ժամանակակից Գերմանիայի քաղաքական և սոցիալական վերափոխության խնդիրները բուր-

ժուական ոգով լուծելու համար: Գլխավոր ուշադրությունը դարձ-
 նելով պետության և իրավունքի պատմությանը, նրանք որոշակի
 հետաքրքրություն էին դրսևորում նաև վաղ միջնադարի ագրարա-
 յին կարգի և սոցիալական հարաբերությունների նկատմամբ:
 Հայացքների ամբողջ տարբերություններով հանդերձ նրանց բո-
 լորի համար բնորոշ է՝ 1) հոռմեական և միջնադարյան հասարա-
 կարգերի միջև շեշտակի տարբերության ընդունումը. 2) ֆեոդա-
 լական կարգի ձևավորման գործում հինգերմանական հիմնարկու-
 թյուններին վճռական նշանակության վերաբերյալ թեզիսի պաշտ-
 պանումը. դրանք հետևողական գերմանիստներ էին. 3) այն պրն-
 ցումը, թե վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանում ազատ գյուղա-
 ցիությունը կազմում էր գերմանական ցեղերի հիմնական զանգ-
 վածը և գյուղացիության մեծամասնությունը միայն այդ ժա-
 մանակաշրջանի վերջում ճորտական և հողային կախման մեջ
 ընկավ: Նրանց բոլորի համար յուրահատուկ է նաև ֆեոդալիզմի,
 որպես ռազմա-ավատական հարաբերությունների և ֆեոդալա-
 կան հիերարխիայի սիստեմի, քաղաքական-իրավական ըմբռնու-
 մը: Միևնույն ժամանակ Ռոտը և Վալցը միմյանցից խիստ տար-
 բերվում էին վաղ միջնադարում ֆեոդալական հասարակության
 քաղաքական վերնաշենքի կազմավորման պրոցեսի ըմբռնման
 հարցում: Վալցը այդ պրոցեսը պատկերացնում էր գերազանցա-
 պես որպես հին գերմանական հասարակությունում արդեն գո-
 յություն ունեցող ֆեոդալական քաղաքական և իրավական կա-
 ուցվածքի սաղմերի աստիճանական զարգացում: Ռոտը, որի մի
 շարք գիտական նվաճումները մատնանշել է Ֆ. Էնգելսը. ֆեո-
 դալական հասարակական և քաղաքական կարգերին անցնելը
 դիտում էր որպես գերմանական ցեղերի սոցիալական կյանքի
 նախկին հիմքերի արմատական բեկման ժամանակաշրջան: Նա
 մատնանշել է ֆեոդալիզմի զարգացման պրոցեսի մի քանի էական
 երևույթներ: Հողային սեփականության վաղ, անպայման ձևի
 (ալլոդի) արտամղումը պայմանական հողային սեփականու-
 թյամբ՝ հանձին բենեֆիցիումի, որը տիրապետող դարձավ ֆրան-
 կական պետությունում IX դ. առաջին կեսին (տե՛ս 124—125
 էջեր) և նախապատրաստեց ֆեոդալական հողային սեփականու-
 թյան զարգացած հիերարխիկ կառուցվածքը:

Գ. Լ. Մատուրերը Միջնադարի սոցիալ-տնտեսական պատ-
 և նրա համայնական մոլթյունը և, մասնավորապես, ֆեոդալա-
 տեսությունը կան հարաբերությունների ծագման պրո-
 լեմներն ուսումնասիրելու համար գործ-
 նական ու տեսական մեծ նշանակություն ունեցան Գեորգ Լյուդ-
 վիգ Մատուրերի (1790—1872)՝ 50-ական թվականների կեսերից
 մինչև 70-ական թվականների սկիզբը հրապարակված աշխատու-
 թյունները, («Համայնական, ծխական, գյուղական, քաղաքային
 կառուցվածքի պատմության և հասարակական իշխանության
 պատմության ներածություն»— 1854 թ. և այլն), որոնց մեջ նա
 առաջ քաշեց և հիմնավորեց իր մարկային (համայնական) տե-
 սությունը: Համայնքի պատմությանը Մատուրերն անդրադարձավ
 իր այն քաղաքական հայացքների հաստատումը որոնելիս, որոնք
 արտահայտում էին գերմանական խոշոր բուրժուազիայի և բուր-
 ժուականացած ազնվականության բյուրի կողմնակիցների տրա-
 մադրությունները: Մատուրերը հեղափոխական հեղաշրջումների
 հակառակորդն էր, կոչ էր անում «առողջ ռեֆորմներ» ընդունել,
 որոնք ապահովեին բարեկամական հարաբերությունների ստեղ-
 ծումը՝ աշնվականության և գյուղացիության միջև, անհրաժեշ-
 տություն էր համարում պետության բյուրոկրատական-արսուլյու-
 տիստական սխտեմը, որը, նրա կարծիքով, արմատներ չունի
 գերմանական պատմության մեջ, փոխել այնպիսի սխտեմով, որ
 հիմնված լիներ հինգերմանական ինքնավարության հիմնական
 սկզբունքների վրա: Այդ վաղեմի սկզբունքները Մատուրերը տես-
 նում էր նախ և առաջ համայնք-մարկում, որը հենց այդ պատ-
 ճառով էլ նրա ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում: Մատուրերը,
 որպես լուրջ և բարեխիղճ հետազոտող, գերմանական մարկի
 պատմության վերաբերյալ իր կոնկրետ աշխատություններում
 հանգեց այնպիսի եզրակացությունների, որոնք հսկայական և
 արդյունավետ ազդեցություն ունեցան ֆեոդալիզմի ծագման
 պրոբլեմի մշակման վրա ոչ միայն գերմանական, այլև ամբողջ
 եվրոպական պատմագրության մեջ, նա հանգեց այն եզրակացու-
 թյան, որ հինգերմանական հասարակությունում հողի մասնավոր
 սեփականություն չի եղել: Հողը համայնք-մարկում միավորված
 բոլոր ազատ մարդկանց համատեղ սեփականությունն էր: Մա-
 տուրերն այն ճիշտ միտքն արտահայտեց, թե Արևմտյան Հռոմեական
 կայսրության տերիտորիայում բնակություն հաստատելուց առաջ,
 գերմանական ցեղերը պետություն չունեին: Ազատ գերմանացի-
 ների հողաբաժինները գերմանական նվաճումներից հետո միայն

դարձան նրանց մասնավոր սեփականությունը, զարգացավ սոցիալական անհավասարությունը, համայնական հողերի հաշվին աճեցին խողովրդի կալվածքները, առաջացավ մարկային կազմակերպությունից անկախ պետական իշխանություն:

Ընդ որում Մաուրերի կարծիքով համայնք-մարկերը չվերացան, Դրանց մեծ մասն ընկավ կալվածատերերի իշխանության տակ, բայց համայնքներն իրենց ենթարկած կալվածների ներքին կազմակերպությունը շատ դեպքերում վերստեղծում էին հողօգտագործման և կառավարման համայնական ավանդույթային կազմակերպությունը: Համայնք-մարկերի փոքր մասը, գտնվելով թափափուրական իշխանության հովանավորության տակ, պահպանեց իր աշխտությունը:

Մաուրերը նոր ձևով դրեց ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմը, այն բնարկելով մարկային կարգերից դեպի կալվածքային կարգերը կատարված հասարակական հարաբերությունների էվոլյուցիայի տեսակետից: Այդ պատճառով էլ նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում տնտեսական և սոցիալական հարցերին: Ինչպես և իր համանակակից պատմաբանների մեծամասնությունը, Մաուրերը ֆեոդալիզմը հասկանում էր որպես իրավական սիստեմ և չէր տեսնում ֆեոդալական կալվածքի շահագործողական բնույթը: Նա գտնում էր, թե ֆեոդալական կալվածքի շրջանակներում համայնական կազմակերպության պահպանման հետևանքով կալվածատիրական իրավունքը ազատ մարկերում եղած շատ իրավանորմեր է յուրացրել: Այդ հանգամանքը, իբր թե, գյուղացիներին հնարավորություն էր տալիս մի որոշ ինքնուրույնության տարրեր պահպանել ֆեոդալի հանդեպ և «շահերի ներդաշնակություն» էր ապահովում կալվածատիրոջ և գյուղացու միջև: Նման երևույթը, ինչպես գտնում էր Մաուրերը, պահպանվեց մինչև XIV—XV դդ.:

Իդեալականացնելով կալվածքը, Մաուրերն ապացուցում էր, թե գյուղացիները, կորցնելով ազատությունն ու հողի սեփականատիրությունը, դրա փոխարեն ձեռք բերեցին կալվածատիրոջ պաշտպանությունն ու հովանավորությունը: XIX դ. 50—70-ական թթ. «համայնական տեսությունը» լայնորեն տարածվեց Գերմանիայի և մյուս երկրների բուրժուական պատմագրության մեջ:

Մարքսիզմի հիմնադիրները Մաուրերի տեսության մեջ բարձր էին գնահատում հողի նկատմամբ կոլեկտիվ սեփականության գոյության, որպես գերմանական ցեղերի ազդարարային պատմության երակետի, ապացույցը, միջնադարի սոցիալական պատմության !եջ համայնք-մարկի դերը բացահայտելու նրա ձգտումը:

Դրա հետ մեկտեղ նրանք ոչ մի չափով համաձայն չէին Մատուրերի պատմական հայացքներին՝ ամբողջությամբ վերցրած: Ֆ. Էնգելսը Մատուրերին քննադատում էր, մասնավորապես, այն բանի համար, որ նա, լինելով էվոլյուցիոնիստ, չի տեսնում պատմության մեջ առաջընթացի հակամարտ բնույթը և հեռադիմության առանձին դեպքերի առկայությունը, որ նա պահպանում է իրավագիտական մտածողության մնացորդներ, որոնք նրան խանգարում են հասկանալ պատմական զարգացման, մասնավորապես, մարկիզարգացման իսկական պատճառները, ինչպես նաև նրա համար, որ նա բավականաչափ չի հասկանում բուռնության դերը հին գերմանական համայնական հարաբերությունների խորտակման, ազատ համայնականների հողազրկման և համայնքի ճորտացման գործում¹⁴:

XIX դ. 30—50-ական թթ. ռուսական պատմագրությունը միջին դարերի պատմության վերաբերյալ

Ռուսաստանում միջին դարերի պատմության լուրջ ուսումնասիրությունն սկսվեց XIX դ. 30—40-ական թվականներին, երբ երկրի հասարակական կյանքում սուր գաղափարական-քաղաքական պայքար էր մղվում, մի կողմից, ինքնակալության և ճորտատիրության կողմնակիցների, մյուս կողմից՝ հակաճորտատիրական լագերի միջև: Այդ պայքարում ամենաձայն թնձեղեցնում էին հեղափոխական դեմոկրատները, Ռուսաստանում ֆեոդալաճորտատիրական սխտեմը հեղափոխական ճանապարհով ոչնչացնելու կողմնակիցները, որոնց գլխավորում էին Ա. Ի. Գերցենը և Վ. Գ. Բելինսկին: Հեղափոխական դեմոկրատների հայացքներն զգալի չափով ազդեցություն են թողել առաջին ռուս միջնադարագետ Տ. Ն. Գրանովսկու վրա: Այդ ազդեցությունը շատ հարցերում որոշեց նրա գիտական և հասարակական գործունեության առաջադիմական բնույթը:

Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, տաղանդավոր հետազոտող և մանկավարժ Տ. Ն. Գրանովսկին (1813—1855) ինքը հեղափոխական դեմոկրատ չէր: Սակայն նա հանդես էր գալիս որպես ինքնակալության և ճորտատիրության հակառակորդ և, ըստ Ա. Ի. Գերցենի խոսքերի, իր դասախոսություններում «պատմության միջոցով պրոպագանդա էր մղում»: Պատմության նկատմամբ դիալեկտիկական մոտեցման և ժողովրդական մասսաների ճակատագրի ու պայքարի հանդեպ տաժաժ խոր համակրանքի

¹⁴ См.: Ф. Энгельс, Письмо к Марксу 15.XII.1882 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 35, стр. 105.

շնորհիվ Տ. Ն. Գրանովսկին, շնայած իր իդեալիստական հայացքներին, շատ արժեքավոր մտքեր է արտահայտել միջնադարադիտության հիմնական պրոբլեմների վերաբերյալ: Անտիկ աշխարհից միջին դարերին անցնելը նա ըմբռնում էր որպես խոր սոցիալական հեղաշրջում, որ հարուցված էր Հռոմեական կայսրության ներքին ճգնաժամով և բարբարոսական ներխուժումներով: Ֆեոդալիզմի ծագման հարցում նա այն տեսակետին էր, թե տեղի է ունեցել ումանական և հինդերմանական կարգերի համադրություն, որը, ինչպես գտնում էր նա, ավարտվել է միայն IX դ. կեսին: Հինգերմանացիների հասարակարգի հիմքը Գրանովսկին համարում էր համայնական չողատիրությունը: Իր «Հին գերմանացիների տոհմական կացության մասին» հոդվածում (1855) հենվելով Կեսարի և Տակիտոսի վկայությունների վրա, նա պաշտպանում էր համայնական տեսությունը և համոզիչ կերպով քննադատում նացիոնալիստականորեն տրամադրված այն գերմանական պատմաբաններին (Յու. Մյոզեր և ուրիշներ), որոնք պնդում էին մասնավոր հողային սեփականության վաղնջական լինելը գերմանացիների մոտ, համայնքը համարելով ազատ գյուղացի-սեփականատերերի հետագա միավորում: Ֆեոդալիզմը հասկանալով Գիզոյի ոգով, Տ. Ն. Գրանովսկին, սակայն, իր դասախոսություններում տալիս էր միջին դարերի գյուղացիության ֆեոդալական շահագործման և իրավազրկության ցայտուն և համոզիչ կոնկրետ-պատմական պատկերը և ընդգծում հակասությունների սրությունը ֆեոդալների և ճորտ գյուղացիների միջև:

**Պատմության
մատերիալիստական
ըմբռնումը և ֆեոդալիզմի
ծագման ու
էության պրոբլեմը**

Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի հայտնաբերած և Վ. Ի. Լենինի, զարգացրած պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը առաջին անգամ ստեղծեց ֆեոդալիզմի ծագման ու էության ուսումնասիրման իսկական գիտական հիմքը: Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը բնորոշեցին այդ պրոբլեմի իրական բովանդակությունը: Եթե ամբողջ նախորդած պատմագրությունը ֆեոդալիզմը և նրա ծագումը դիտում էր որպես եվրոպական պատմության պրոբլեմ, ապա մարքսիզմը ցույց տվեց նրա համաշխարհային-պատմական նշանակությունը: Կ Մարքսը և Ֆ. էնգելսը ապացուցեցին, որ ֆեոդալիզմը մի հատուկ սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիա է, որը հարյուրամյակներ շարունակ գոյություն է ունեցել աշխարհի շատ ժողովուրդների մոտ: Մինչև Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը պատմագրության մեջ իշխում էր ֆեոդալիզմի՝ որպես քաղաքական կամ

իրավական սիստեմի ըմբռնումը, իսկ պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը պարզեց ֆեոդալիզմի սոցիալ-տնտեսական բնույթը, նրա առաջացման, դարգացման և խորտակման օրինաչափությունները:

Կ. Մարքսի ու Ֆ. էնգելսի աշխատություններում, ինչպիսիք են «գերմանական զաղափարախոսություն»-ը, «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստ»-ը, «Կապիտալ»-ը, «Անտի-Դյուրինգ»-ը, և մի շարք այլ երկերում տրված է արտադրության ֆեոդալական եղանակի խոր բնութագրությունը: Պատմության մատերիալիստական ըմբռնումից բխող ֆեոդալիզմի գիտական տեսությունը և նրա կարևորագույն բաղկացուցիչ մասը՝ ֆեոդալական ռենտայի վերաբերյալ ուսմունքը հետագայում զարգացան Վ. Ի. Լենինի աշխատություններում («Տնտեսական ուժանտիզմի բնութագրման շուրջը», «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում», «Ագրարային հարցը Ռուսաստանում XIX դ. վերջին» «Սոցիալ-դեմոկրատիայի ագրարային ծրագիրը 1905—1907 թթ. առաջին ուսական հեղափոխությունում», «Պետության մասին» և այլն):

Կ. Մարքսի աշխատությունները («Կապիտալիստական արտադրությանը նախորդող ձևերը», «Ժամանակագրական քաղվածքներ», «Վերա Զասուլիչի նամակին տրված պատասխանի ուրվագծերը») և Ֆ. էնգելսի աշխատությունները («Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում», «Մարկ», «Հին գերմանացիների պատմության շուրջը», «Ֆրանկների ժամանակաշրջանը», «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը»), որոնք զգալի չափով նվիրված են միջնադարի պատմությանը, այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպայում տեղի ունեցած բարդ պրոցեսների ուսումնասիրման նկատմամբ պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը կիրառելու կատարյալ օրինակ են տալիս:

Կ. Մարքսն ու Ֆ. էնգելսը պատմության մատերիալիստական ըմբռնման դիրքերից ելնելով նոր ձևով դրեցին Եվրոպայում ֆեոդալական հարաբերությունների ծագման պրոբլեմը: Անցումը անտիկ աշխարհից միջին դարերին նրանք դիտում էին որպես անցում ստրկատիրական ֆորմացիայից ֆեոդալական ֆորմացիային, և այդ պրոբլեմի կենտրոնում դնում էին այդ անցման տնտեսական և սոցիալական նախադրյալների ուսումնասիրությունը, այլ ոչ թե՝ ուժանական կամ գերմանական իրավական և քաղաքական ինստիտուտների էվոլյուցիան: Ստրկատիրական ֆորմացիա-

յից ֆեոդալականին հերթափոխվելու գլխավոր նախադրյալը նրանք համարում էին արտադրողական ուժերի առաջընթաց զարգացումը ինչպես ուշհռոմեական, այնպես էլ հինգերմանական հասարակությունում, որին IV—V դդ. սկսել էին խոչընդոտ հանդիսանալ հին արտադրահարաբերությունները. ստրկատիրականը՝ Հռոմում, նախնադարյան-համայնականը՝ գերմանացիների մոտ։ Լյդ պատճառով էլ գերմանա-հռոմեական պրոբլեմին մարքսիզմի հիմնադիրները չէին տալիս այն վճռական ու ինքնուրույն նշանակությունը, որ նա ձեռք էր բերել նախորդող բուրժուական պատմագրության մեջ։ Ի տարբերություն բուրժուական պատմաբանների, մարքսիզմի հիմնադիրները գտնում էին, որ անցումը ստրկատիրական հասարակարգից ֆեոդալական հասարակարգին տեղի է ունեցել ոչ թե էվոլյուցիոն ճանապարհով, այլ խոր սոցիալական հեղաշրջման հետևանքով։

Մ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը, իսկ հետագայում Վ. Ի. Լենինը, ֆեոդալիզմի ծագումը ըմբռնում էին նախ և առաջ որպես նոր արտադրահարաբերությունների և ամբողջ սոցիալ-տնտեսական սիստեմի կազմավորման պրոցես, մի սիստեմ, որը բնութագրվում էր հասարակության տրոհումով հակամարտ դասակարգերի՝ ֆեոդալական սեփականատերերի և ֆեոդալական-կախյալ գյուղացիների։ Ընդ որում նրանք ընդգծում էին ֆեոդալական հասարակարգին անցնելու համաշխարհային-պատմական մեծ նշանակությունը, հասարակարգ, որը նրանք կարևոր աստիճան էին համարում մարդկության արագընթաց զարգացման ասպարեզում։

Պատմության մարքսիստական ըմբռնումը միջին դարերի իսկական գիտական մատերիալիստական պատմագրության սկիզբը դրեց և սկսեց հարաճուն ազդեցություն ունենալ պատմագիտության հետագա զարգացման վրա։ Մարքսիզմի ծագումից հետո բուրժուական պատմագրությունը ամբողջությամբ վերցրած ընդմիջող կորցրեց իր առաջատար դերը պատմագիտական մտքի և պատմական գիտության ասպարեզում։ Եվրոպայում դասակարգային սոցիալիստական և մարքսիզմի ավելի ու ավելի տարածման համեմատ բուրժուական պատմագրությունը գնալով ավելի էր անցնում պահպանողական և անգամ ոեակցիոն դիրքերը։ Սակայն այդ ժամանակաշրջանում ևս նա շարունակում էր զարգանալ և իշխող դիրք էր զբաղում, որովհետև պատմության, այդ թվում միջնադարագիտության հատուկ ուսումնասիրությունը մնում էր առավելապես մարքսիզմին թշնամի գիտնականների ձեռքին։ Ընդ որում, պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը որոշակի, թեև հա-

ճախ անուղղակիորեն, ազդեցություն էր թողնում նույնիսկ XIX դ. երկրորդ կեսի բուրժուական պատմագրության վրա: Բանն այն է, որ մարքսիզմի դեմ մղվող պայքարի պահանջը բուրժուական առավել լուրջ գիտնականներին ստիպում էր անդրադառնալ պատմական մատերիալիզմի առաջադրած պատմագիտության արմատական պրոբլեմների ուսումնասիրությանը՝ սեփական դիրքերից դրանց պատասխան տալու համար, և առաջին հերթին սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմատիկայի ուսումնասիրությանը: Այսպիսով, պատմության մատերիալիստական ըմբռնման բուն գոյությունը, իր մեծ նշանակության հետ միասին, այն կարևոր խթաններից մեկն էր, որոնք այդ ժամանակաշրջանի բուրժուական միջնադարագետներին ուղղություն էին տալիս՝ սեփական դասակարգային դիրքերից ուսումնասիրելու համայնքի. ֆեոդալական կալվածքի, ֆեոդալիզմի ծագման տնտեսական կողմի պատմությունը և առհասարակ միջնադարի սոցիալ-տնտեսական պատմությունը: Այդ խթանը, մասնավորապես, շատ մեծ նշանակություն ունեցավ պոզիտիվիստական ուղղության միջնադարագետների համար:

**Պոզիտիվիստական
ուղղությունը XIX
դարի երկրորդ կեսի
բուրժուական միջ-
նադարագիտության
մեջ**

XIX դ. երկրորդ կեսին բուրժուական պատմագիտության մեջ, և մասնավորապես միջնադարագիտության մեջ, առաջատար դիրք էր գրավում պոզիտիվիստական ուղղությունը: Քաղաքական տեսակետից այդ հոսանքը կապված էր լավալ ժամանակաշրջանի բուրժուական լիբերալիզմի հետ, երբ, 1848 թ. եվրոպական բուրժուազիան սկսել էր անցնել հակահեղափոխական դիրքերը: Մեթոդոլոգիական տեսակետից այդ հոսանքը հենվում էր դուալիստական պոզիտիվիստական փիլիսոփայության վրա, որը պնդում էր, թե աշխարհը ճանաչելի չէ մինչև վերջ (ազնոստիցիզմ), ժխտում էր բնության և հասարակության մեջ տեղի ունեցող զարգացման դիալեկտիկական բնույթը, ամեն մի զարգացման զլխավոր ձև ընդունելով խաղաղ էվոլյուցիան, ի թշնամի էր մարքսիզմին: Պոզիտիվիստական ազդեցությունը ու պատմաբանները գտնում էին, թե հասարակության զարգացման վրա հավասարապես ներգործում են նյութական և հոգևոր գործոնները: («Նյութական» գործոններ ասելով նրանք հասկանում էին աշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունը, ազգաբնակչության կազմում կատարվող փոփոխությունները, զանազան ժողովուրդների մարդաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև հա-

սարակության տնտեսական հարաբերությունները): նրանք պնդում էին, թե պատմության հիմնական օրենքները մինչև վերջ անճանաչելի են, ժխտում էին պետության դասակարգչային բնույթը, չէին ընդունում դասակարգչային պայքարի վճռական դերը պատմության մեջ և հեղափոխությունների օրինաչափությունը: Այս վերջին հարցում նրանք մի քայլ ետ գնացին XIX դ. սկզբի բուրժուական պատմագրության առաջադիմական գաղափարներից:

Այդ մեթոդոլոգիական սկզբունքները պոզիտիվիստական պատմագրությունը խիստ կերպով հակադրում էին պատմական մատերիալիզմին, նրա համար անհնարին էին դարձնում հիմնական պատմական պրոբլեմների հետևողականորեն գիտական լուծումը: Սակայն այդ ուղղության պատմաբանները փորձում էին սեփական բուրժուական դիրքերից պատասխանել զարգացող պատմագիտության պահանջներին: Պնդելով փորձնական գիտության առաջնությունը ոչ միայն բնական, այլև հասարակական գիտություններում, նրանք ընդունում էին պատմական օրենքների օբյեկտիվ բնույթը և դրանք մասամբ ճանաչելու հնարավորությունը այնպիսի «էմպիրիկ» մեթոդների օգնությամբ, ինչպիսիք վիճակագրական,՝ պատմա-համեմատական մեթոդներն են: Նրանք զգալիորեն ընդլայնեցին այն աղբյուրների շրջանակը, որոնք օգտագործվում էին, մասնավորապես, միջնադարի տնտեսական պատմությունն ուսումնասիրելու համար. սկսեցին լայնորեն և տարբեր կողմերից օգտագործել կապիտուլյարներ, պոլիպտիկներ, ֆորմուլյարներ, բարբարոսական օրենսգրքեր, «Ահեղ դատաստանի գիրք»-ը և այլն: XIX դ. պոզիտիվիստ-պատմաբանները ձգտում էին լայն ընդհանրացումներ կատարել, հետևաբար նրանք իրենց ուշադրության կենտրոնում նկատի ունեին ոչ թե առանձին գործիչներին, այլ ժողովուրդների, դասերի, դասակարգերի պատմությունը: Նրանք առանձնապես մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում անցյալի տնտեսական և սոցիալական պատմության հանդեպ: Նրանց այդ բանին էր մղում նաև թե՛ բուն պատմական իրականությունը (կապիտալիզմի զարգացումը առանձնապես նկատելի էր դարձնում էկոնոմիկայի և դասակարգային պայքարի նշանակությունը հասարակության կյանքում), թե՛ պատմագիտության զարգացման տրամաբանությունը (փաստերի կուտակումից պատմական պրոցեսի ավելի խոր իմաստավորման անցնելու անհրաժեշտությունը), թե՛ պատմության մարքսիստական ըմբռնման դեմ մղվող պայքարի արդեն վերը հիշատակված պահանջմունքը: Զգտելով դրան հակադրել իրենց հա-

յացքները, պողիտիվիստները փորձում էին անցյալի տնտեսական և սոցիալական պատմության մեջ գտնել կենսական հարցերի և մասնավորապես արդիականության դասակարգային հակասությունների լուծման բանալին: Սակայն պողիտիվիստ-աւստմաբանները ժխտում էին տնտեսական հարաբերությունների որոշիչ դերը պատմության մեջ, դրանք համառելով պատմական պրոցեսի ընթացքի վրա ներգործող բազմաթիվ «իրավահավասար գործոններից» մեկը: Բացի այդ, «տնտեսական գործոն» ասելով նրանք հասկանում էին ոչ թե արտադրողական ուժերի ու արտադրահարաբերությունների ամբողջությունը հասարակության մեջ, այլ սոսկ փոխանակության բնույթը, շուկայի զարգացումը, գների և աշխատավարձի շարժումը: Ուստի, միջնադարի սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմներն ուսումնասիրելիս նրանք չէին կարող մատերիալիստական մեկնություններ տալ դրանց:

Կալվածքային տեսությունը XIX դ. 70—90-ական թվականների գերմանական միջնադարագիտության մեջ

XIX դ. վերջին երեք տասնամյակների գերմանական միջնադարագիտության մեջ վաղ միջնադարի պատմությունն ուսումնասիրելիս նույնպես նկատելի է ուշադրության սեեռումը սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմների նկատմամբ:

Իրենց մեթոդոլոգիական հայացքներով առավել աչքի ընկնող գերմանական միջնադարագետները՝ Կ. Տ. Ինամա-Շտերնեզը, Կ. Լամպրեխտը, Կ. Բյուխհերը և ուրիշներ, որոնք զբաղվում էին միջնադարի սոցիալ-տնտեսական պատմությամբ, հիմնականում պողիտիվիստական մեթոդոլոգիայի կողմնակիցներ էին: Ի տարբերություն Մաուրերի և նրա հետևորդների՝ մարկային տեսության կողմնակիցների, որոնք միջնադարյան Գերմանիայի տնտեսական հասարակական և քաղաքական կարգերի փոփոխությունների գլխավոր աղբյուրը տեսնում էին համայնքամարկի էվոլյուցիայի մեջ, Ինամա-Շտերնեզը, Լամպրեխտը և նրանց կողմնակիցները հանդես էին գալիս որպես «կալվածքային տնտեսության» ստեղծողներ: Այդ տեսության համաձայն, խոշոր հայրենակալվածքը, որ նրանք իրենց հետազոտությունների կենտրոնում էին դրել՝ միջնադարյան հասարակության կազմավորումն ու զարգացումը որոշող առաջագիմական ուժն էր:

Ինամա-Շտերնեզի («Խոշոր հայրենակալվածքի կազմավորումը», 1878: «Գերմանիայի տնտեսական պատմությունը», հատ. 1, 1879) և Լամպրեխտի («Գերմանիայի տնտեսական կյանքը

միջին դարերում», հատ. 1, 1886) գրքերում ապացուցվում էր, որ վաղ միջնադարի ազրաբային հարաբերությունների զարգացման, այսինքն՝ ֆեոդալիզմի ծագման պրոցեսի հիմնական բովանդակությունը խոշոր հայրենակալվածքի առաջացումն ու ընդհանուր հաղթանակն էր, որն աստիճանաբար դուրս մղեց սոցիալական ու տնտեսական առաջընթացի արգելակ դարձած համայնական կազմակերպությունը։ Այդ պատմաբանները, սակայն, չէին ժխտում ոչ գերմանական ցեղերի հին պատմության մեջ համայնական կարգերի գոյությունը, ոչ էլ մինչև խոշոր հայրենակալվածքի առաջացումը նրա ունեցած որոշիչ նշանակությունը։ Ինչպես և իրենց նախորդները, նրանք կանգնած էին գերմանիստական դիրքերի վրա։ Ինսմա-Շտերնեգը և Համպրեխտը շատ կարևոր հետազոտություններ կատարեցին այն տնտեսական պայմանների վերաբերմամբ, որոնցում տեղի էր ունենում ազատ գյուղացիության ճորտացումը կալվածատերերի կողմից, հետազոտեցին հողօգտագործման կազմակերպության մեջ կատարված փոփոխությունները, ուսումնասիրեցին մասնավոր հողային սեփականության առաջացման ու ամրապնդման պրոցեսը, շերտավորման աճը ազատ համայնականների մեջ, իր հողաբաժնի նկատմամբ սեփականության իրավունքը աստիճանաբար կորցրած գյուղացիության զգալի մասի քայքայումը։ Նրանք ցույց տվեցին նաև, որ խոշոր հայրենակալվածքի տիրապետության հաստատման դարաշրջանին համապատասխան սոցիալական կառուցվածքի համար վճռական դեր ունեին ոչ թե համայնք-մարկի անդամների միջև գոյություն ունեցած փոխհարաբերությունները, որոնք ծագել էին տերերի ու կախյալ գյուղացիների միջև։ Ինսման և Համպրեխտը իրենց աշխատություններում գլխավորապես ձգտում էին վաղ ֆեոդալիզմի էկոնոմիկայում կատարված ներքին փոփոխություններն ուսումնասիրել այն հաշվով, որ այդ հիման վրա բացատրվի խոշոր հայրենակալվածքի առաջացումն ու համընդհանուր տարածումը։ Բուրժուական պատմագրության համեմատության մեջ, այդ աշխատությունների արժանիքը նաև այն էր, որ նրանցում, եթե ոչ տեսական, այլ կոնկրետ պատմական քննարկման առումով ֆեոդալական հասարակարգը բնութագրվում էր ոչ միայն քաղաքական, այլև որոշ չափով տնտեսական և սոցիալական հատկանիշներով, առաջին հերթին՝ խոշոր հայրենակալվածքային հողատիրության, բնատրնտեսության, իսկ այդ պատճառով էլ՝ կոռային սիստեմի և ճորտատիրության տիրապետմամբ։

Սակայն կալվածքային տեսությունը, որի զլխավոր դրույթներին համաձայն էին նաև Կ. Բյուխները, իրավունքի աչքի ընկնող պատմաբաններ Գ. Բրուններն ու Ռ. Շրեդերը և շատ ուրիշներ, զիտականորեն չէր պարզաբանում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմը և չէր բացահայտում նրա իսկական սոցիալական էությունը:

Կալվածքային տեսությունը համակված էր բուրժուական գաղափարա-մեթոդոլոգիական սկզբունքներով: Համարելիս որ գերմանացիների մոտ հողի մասնավոր սեփականության առաջացումը բացատրում էր նրանով, թե համայնականների աշխատասեր մասը տնտեսական մրցության մեջ հաղթանակ է տառել ծուլների և համառ աշխատանքից խորշողների նկատմամբ: Ինաման խոշոր կալվածատերերին համարում էր որպես սոցիալ-տնտեսական առաջադիմության միակ կրողներն ու կազմակերպիչները վաղ միջնադարում: Զժխտելով կալվածատերերի ու գյուղացիների միջև եղած հակասությունները և նույնիսկ դասակարգային պայքարի առկայությունը նրանց միջև, կալվածքային տեսության ներկայացուցիչները պնդում էին, թե կալվածքատերերի և գյուղացիների փոխհարաբերությունները որոշվում էին ոչ թե այդ պայքարով, այլ տնտեսական փոխադարձ շահերի վրա հիմնված համագործակցությամբ:

XIX դարի երկրորդ կեսի ֆրանսիական բուրժուական միջնադարագիտությունը

Ֆրանսիայում XIX դ. երկրորդ կեսին միջին դարերի պատմագրությունը զարգանում էր պոզիտիվիզմի ուժեղ ազդեցության ներքո: Նրա ներկայացուցիչների մեծամասնությունը ֆեոդալիզմի ծագման հարցում կողմնակից էր այն հայացքներին, որոնք մոտ էին Ինամա-Շտերնեզ-Համարելիսի «կալվածքային տնտեսությանը»: Սակայն ֆրանսիական խոշորագույն պոզիտիվիստ-պատմաբան Ն. Գ. Ֆյուստել դե Կուլանժը (1830—1889) իր «Շին ֆրանսիայի հասարակական հիմնարկների պատմությունը» (առաջին հատորը լույս տեսավ 1875 թ.) աշխատության մեջ առաջ քաշեց կալվածքային տեսության նոր մեկնություն, խստորեն հանդես գալով համայնական տեսության դեմ և կյանքի վերակոշելով ֆեոդալիզմի ծագման ուժանիստական կոնցեպցիան:

Բոմանիստական տեսությունը, որը XVIII դ. ծառայում էր ֆրանսիական բուրժուազիայի քաղաքական պահանջները հիմնա-

վորելու առաջադիմական նպատակին, XIX դ. վերջին, երբ այդ բուրժուազիան Փարիզի կոմունայից հետո վերջնականապես կանգնեց ռեակցիայի ուղու վրա, Ֆյուստել դե Կուլանժի աշխատություններում այժմ արդեն դարձավ այդ բուրժուազիայի հակահեղափոխական, հակասոցիալիստական և նացիոնալիստական զաղափարների ձայնափողը: Այդ տեսությունը ուղղված էր ոչ միայն և ոչ այնքան նվրուպայում ֆեոդալական հարաբերությունների ծագման գերմանիստական կոնցեպցիայի, որքան այդ պրոբլեմի մարքսիստական ըմբռնման դեմ:

Ժխտելով գերմանական նվաճման փաստը և գտնելով, որ գերմանացիները խաղաղ կերպով բնակություն են հաստատել հռոմեական բնակչության միջավայրում, Ֆյուստել դե Կուլանժը պնդում էր, թե Արևմտյան նվրուպայում ֆեոդալական հասարակարգի միակ աղբյուրը ուշհռոմեական կայսրության ինստիտուտներն են եղել: Իրանցից զուտ էվոլյուցիոն ճանապարհով զարգացել են ֆեոդալական բոլոր հաստատությունները, և առաջին հերթին ֆեոդալական հայրենակալվածքը, որը նա համարում էր ֆեոդալիզմի հիմքը: Դրանով իսկ Ֆյուստել դե Կուլանժը ժխտում էր սոցիալական հեղաշրջումը անտիկ աշխարհից միջին դարերին անցնելիս, առավել ևս, որ, ըստ նրա, բարբարոսների հասարակարգը հիմնականում քիչ էր տարբերվում զալլա-հռոմեացիների հասարակարգից. թե՛ մեկում, թե՛ մյուսում իշխում էին հողի մասնավոր սեփականությունը, պատրոնատի հարաբերությունները և հողատերերից հողագործների դանազան տեսակի կախյալ վիճակը: Այդ կապակցությամբ Ֆյուստել դե Կուլանժը, հենվելով աղբյուրների կամայական մեկնաբանության վրա, վճռականապես ժխտում էր գերմանացիների համայնական հարաբերությունների առկայությունը, դրանք համարելով գերմանիստ-պատմաբանների հնարանքը: Դրանով իսկ նա պնդում էր մասնավոր հողային սեփականության մշտնջենականությունը:

XIX դ. երկրորդ կեսի ԱՄՆ 60—70-ական թվականներին Անգլիայում, մի կողմից, տարածվեց համայնական տեսությունը, մյուս կողմից՝ հիմնադրվեց նաև կալվածային կամ, ինչպես դա այնտեղ կոչվում էր «մանորիալ տեսությունը» (խոշոր ֆեոդալական հայրենակալվածքի՝ անգլիական «մանոր» անվանումից): Համայնական տեսության առավել աչքի ընկնող ներկայացուցիչն Անգլիայում Գ. Մենն էր, որն իր

«Գյուղական համայնքի կրեմուտքում և Արեւելքում» աշխատության մեջ (1871) ասպացուցում էր համայնքի առկայությունը ոչ միայն անդլոսաքսերի մոտ, այլև եվրոպական ու ասիական ժողովուրդների մեծամասնության մոտ՝ նրանց զարգացման որոշակի փուլում: «Մոնոքիալ» տեսության նախահայրը 70—90-ական թվականներին Անգլիայում տարածված պատմա-տնտեսական ուղղության հիմնադիր Դ. է. Տ. Ռոջերսն էր (1823—1890): Գտնելով, որ տնտեսական հարաբերությունները որոշում էին պատմական բուլոր կարևորագույն երևույթների պատճառները, Ռոջերսը ստեղծեց Անգլիայի՝ 1259-ից մինչև 1793 թ. ընկնող ժամանակաշրջանի տնտեսական, առավելապես ագրարային պատմության վերաբերյալ առաջին աշխատությունը («Գյուղատնտեսության և գների պատմությունը Անգլիայում», հատ. 1—8, 1866—1888): Այդ աշխատության մեջ նա առաջին անգամ տվեց անգլիական «մանորի» և կախյալ գյուղացիության մանրամասն նկարագիրը միջնադարյան Անգլիայում: Սակայն որպես տիպիկ պոզիտիվիստ Ռոջերսը տնտեսական գործերը հանգեցնում էր սոսկ շուկայի զարգացմանը, գների և աշխատավարձի շարժմանը: Ուստի նա չէր կարողանում տեսնել ֆեոդալիզմի՝ որպես արտադրության հատուկ եղանակի, առանձնահատկությունները և, մասնավորապես, ժխտում էր հայրենակալվածքի ներսում դասակարգային հակասությունների օրինաչափությունը:

Մանորիալ տեսությունը իր ծայրահեղ արտահայտությունը գտավ Ֆ. Սիբոմի (1833—1912) աշխատություններում: Զարգացած ֆեոդալական հասարակարգի էությունը, Սիբոմը ինչպես նաև կալվածային տեսության բոլոր կողմնակիցները, տեսնում էր խոշոր կալվածքի բացարձակ տիրապետության մեջ, որ հիմնված էր կոռային աշխատանքի, ճորտատիրության և բնատնտեսության վրա: Նա տվեց XII—XIII դդ. խոշոր մանորի՝ անգլիական բուրժուական պատմագրության մեջ դասական նկարագիրը: Սակայն Անգլիայում ֆեոդալիզմի ծագման՝ Ֆ. Սիբոմի ստեղծած կոնցեպցիան («Անգլիական գյուղական համայնքը» գրքում 1883) շատ մոտ է Ֆյուստել դե Կուլանժի կոնցեպցիային: Ըստ Սիբոմի, որը ծայրահեղորեն սուբյեկտիվ և սխալ էր մեկնաբանում աղբյուրների տվյալները, հին գերմանացիները, ինչպես նաև անգլոսաքսերը, երբևէ ազատ գյուղական համայնք չեն ունեցել, բայց չաղուց ի վեր տիրապետել է հողի մասնավոր սեփականությունը «մանորի» ձևով, որը հենվում էր վաղեմի ճորտային համայնքի շահագործման վրա: Ուստի նրա կարծիքով, Անգլիայում ֆեոդալիզմը կազ-

մավորվել է արդեն IԱ—I զգ., հոռմեական վիլլայի և անգլոսաքսական մանորի՝ ըստ նրա տեսակետի, այդ նույնանման տնտեսական կազմակերպությունների դանդաղ էվոլյուցիայի սինթեզի հետեանրով, կազմակերպություններ, որոնք հիմնված էին կախյալ վիճակում գտնվող մարդկանց աշխատանքի օգտագործման վրա։ Ռոմանական և գերմանական տարրերը, ինչպես գտնում էր Սիբոմբ, հավասարապես մասնակցում էին այդ պրոցեսին։

**XIX դ. երկրորդ կեսի
ռուսական բուրժուա-
կան պատմագրու-
թյունը սիջին դարերի
պատմության վերա-
բնդյալ**

Միջնադարագիտության զարգացման գործում մեծ ավանդ են մտցրել XIX դ. երկրորդ կեսի ռուսական բուրժուական պատմաբանները։ Դա, մասնավորապես, վերաբերում է համաշխարհային հռչակ վայելող սոցիոլոգ և պատմաբան Մ. Մ. Կովալևսկու (1851—1916) գիտական գործունեությանը։

Նրա վաղ շրջանի աշխատություններում նույնիսկ մարքսիստական գաղափարների մի որոշ աշխատանքին ազդեցություն էր զգացվում. սույն հանգամանքը պայմանավորում էր համայնքի պատմության վերաբերյալ նրա հատուկ հետաքրքրությունը («Համայնական հողատիրությունը, նրա քայքայման պատճառները, ընթացքը և հետևանքները», 1879) և այդ բնագավառում նրա կատարած հետազոտությունների արժանիքը։ Մ. Մ. Կովալևսկին համոզիչ կերպով ապացուցեց համայնական հարաբերությունները տիրապետությունը բոլոր ժողովուրդների կյանքում՝ նաև պատմության արշալույսին, և առաջին անգամ ուրվագծեց համայնքի էվոլյուցիայի հիմնական էտապները (տոհմային, ընտանեկան և զրացիական համայնք), բացահայտելով այդ էվոլյուցիայի և հողի մասնավոր սեփականատիրության ծագման տնտեսական հիմքերը։

Ֆեոդալիզմի էության և Եվրոպայում նրա ծագման իր ըմբռնումով Մ. Մ. Կովալևսկին կանգնած էր կալվածքային տնտեսության դիրքերում, զրսևորելով նրա բոլոր թույլ և ուժեղ կողմերը։ «Եվրոպայի տնտեսական աճը մինչև կապիտալիստական տնտեսության առաջացումը» (հատ. 1—3, 1898—1903) իր կապիտալ աշխատության մեջ Մ. Մ. Կովալևսկին ֆեոդալիզմը բնութագրում էր որպես կալվածքային սիստեմի տիրապետություն, որը հիմնված էր կոռի, ճորտատիրության և բնատնտեսության վրա։ Սակայն, ի տարբերություն գերմանիստ-պատմաբանների, մի կողմից, և ռոմանիստների, մասնավորապես Ֆյուստել դե Կուլան-ժի՝ մյուս կողմից, նա գտնում էր, որ այդ սիստեմը կազմավորվել

է հոռւեական ագրարային կարգերի և գերմանացիների քայքայվող համաձայնական կարգերի էվոլյուցիոն ճանապարհով տեղի ունեցած սինթեզի պրոցեսում: Մ. Մ. Կովալևսկին այդ դիրքերից վրձնաբար քննադատում էր Ֆյուստել դե Կուլանժին: Լինելով համոզված պոզիտիվիստ և շրնգունելով սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիաների վերաբերյալ ուսմունքը, Մ. Մ. Կովալևսկին միջնադարյան Եվրոպայի տնտեսական զարգացումը բացատրում էր ազգաբնակչության աճմամբ, հաշվի չառնելով դասակարգային պայքարի վրձնական ներդրածությունը պատմության ընթացքի վրա, շտեմնելով, մասնավորապես, դասակարգային հակասությունները հայրենակալվածքի ներսում՝ վերջինի բարգավաճման ժամանակաշրջանում:

Արեւմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման պրոբլեմը հետաքրքրում էր ռուսական բուրժուական մյուս ականավոր պատմաբան, ռուսական լիբերալ բուրժուազիայի տիպիկ դադափարախոս Պ. Գ. Վինոգրադովին (1854—1925), 1902 թ. Պ. Գ. Վինոգրադովը տարագրվեց Անգլիա և այդ պահից ի վեր սոսկ ժամանակ առ ժամանակ էր մեկնում Ռուսաստան: 1905 թ. նա անցավ ռեակցիայի լագերը և Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո բոլոր կապերը խզեց հայրենիքի հետ: Իր վաղ շրջանում գրած «Ֆեոդալական հարաբերությունների ծագումը ևանգործարդական Իտալիայում» աշխատության մեջ (1889) Վինոգրադովը քննադատության ենթարկեց ինչպես գերմանիստներին, այնպես էլ ռոմանիստներին և Իտալիայում ֆեոդալիզմի ծագումը բացատրում էր որպես հոռմեական և գերմանական տարրերի սինթեզ: Ընդ որում նա սոցիալական գործոնը կտրում էր քաղաքական գործոնից, ֆեոդալիզմի սոցիալական հիմքերը բխեցնելով հոռմեական հարաբերություններից (խոշոր հողատիրություն, կոլոնատ), իսկ նրա քաղաքական կազմակերպությունը՝ գերմանականից (լանգոբարդականից): Անգլիայի ագրարային պատմության վերաբերյալ իր այնպիսի աշխատություններում, ինչպես «Հետազոտություններ միջին դարերի Անգլիայի սոցիալական պատմության վերաբերյալ», 1887. «Villainage in England» («Վիլանությունը Անգլիայում»), 1892 և այլ երկերում Պ. Գ. Վինոգրադովը խիստ քննադատության ենթարկեց Սիբոմին և, ի հակակշիռ նրա, ավելի հիմնավորված և առաջադիմական կոնցեպցիա առաջ քաշեց Անգլիայում ֆեոդալիզմի ծագման վերաբերյալ: Ըստ Վինոգրադովի այդ պրոցեսի հիմքը անգլոսաք-

սական ազատ գյուղական համայնքի դանդաղ էվոլյուցիան էր։ Անգլիայի պատմության սպեցիֆիկ առանձնահատկությունը նաև համարում էր նախնադարյան համայնական հարաբերությունների բայքայման և համայնքի հետագա ճորտացման դանդաղությունը։ Այդ պրոցեսը, նրա կարծիքով, Անգլիայում չէր ավարտվել մինչև նորմանդական նվաճումը, սույն հանգամանքը Վինոգրադովն արդարացիորեն բացատրում էր Անգլիայի թույլ ուժանակամբ։ Կողմնակից լինելով Անգլիայում ֆեոդալիզմի առաջացման համայնական տեսությանը և գտնելով, որ համայնքը բոլոր գերմանական ցեղերին յուրահատուկ է եղել նրանց պատմության վաղ շրջանում, Վինոգրադովը այդ դիրքերից քննադատում էր նաև Ֆյուլսոնի դե Կուլանժին, իսկ ավելի ուշ՝ Դոպլին։ Զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի նկատմամբ Վինոգրադովը ընդունում էր «մանորիալ» տեսությունը նրա բոլոր թերություններով հանդերձ. նա գերազնահատում էր խոշոր մանորի գերը միջնադարյան Անգլիայի կյանքում, չափազանցնում էր նրա բնատնտեսական ինքնապարփակությունը XI—XIII դդ., փառաբանում էր այդ ժամանակաշրջանում իբր արապետող սոցիալական ներդաշնակությունը, իդեալականացնում էր մանորիալ սովորույթի գերը, որը իբր թե պաշտպանում էր գյուղացիության շահերը։

Ֆեոդալիզմի և նրա ծագման ընդհանուր պրոբլեմները լայնորեն լուսաբանել է Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, հետազայում սովետական ակադեմիկոս Դ. Մ. Պետրուշևսկին (1863—1942) (որը, սակայն, ընդմիջտ խորթ մնաց մարքսիզմին)։ Իր «Ուտո Թայլերի ապստամբությունը» (1897—1901) աշխատությունում Դ. Մ. Պետրուշևսկին ֆեոդալիզմը պատկերացնում էր որպես տնտեսական մի սիստեմ, որը բնորոշվում էր բնատնտեսության և հայրենակալվածքի-մանորի տիրապետությամբ։ Ընդ որում նա էլ ավելի, քան Վինոգրադովը, ընդգծում էր իբր մանորին յուրահատուկ սոցիալական ներդաշնակությունը։ Այդ ներդաշնակության խախտումը XIV դ., և մասնավորապես Ուտո Թայլերի ապստամբությունը, նա կապում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ, որն իբր այդ ժամանակ տեղի էր ունենում անգլիական գյուղում։ Ընդ որում նա անօրինաչափորեն կապիտալիզմի հետ նույնացնում էր ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը երկրում։ Ֆեոդալիզմի ծագման հարցում նա իր վաղ աշխատություններում համակարծիքի էր մոտավորապես նույն հայացքներին, ինչպես և Վինոգրադովը,

գտնելով, որ ֆրանկների և մայրցամաքի մյուս ժողովուրդների կյանքում ֆեոդալիզմը գոյացել է գերմանա-ռոմանական սինթեզի հետևանքով, իսկ անդլոսաքսների մոտ՝ համայնքի ներքին էվոլյուցիայի հետևանքով, համայնքի, որը նա համարում էր հին գերմանական հարաբերությունների վաղեմի հիմքը: Այդ ժամանակվա աշխատություններում Դ. Մ. Պետրուշևսկին զարգացնում էր ֆեոդալիզմը «սոցիալականի» և «քաղաքականի» տրոհելու էկլեկտիկական սխալ տեսությունը: Ավելի ուշ, XX դարի 20-ական թվականներին Գ. Բելովի, Ա. Դոպշի և մյուսների ազդեցությամբ տակ (տե՛ս ստորև) Դ. Մ. Պետրուշևսկին առաջադրեց ֆեոդալիզմի ծագման ու էության է՛լ ավելի սխալ, զուտ քաղաքական տեսությունը: Այդ տեսության համաձայն ֆեոդալիզմը ծագել է պետական պահանջ-մունքների հետևանքով և իրենից ներկայացնում էր պետական կառուցվածքի մի հասույկ ձև, որը հիմնված էր դասերի միջև «աշխատանքի պետական բաշխման» վրա: Այդ պատճառով էլ Դ. Մ. Պետրուշևսկին իր վերջին աշխատություններում ֆեոդալական հասարակարգը բնորոշում էր որպես «քաղաքականպես ստորադասված, պետական հարկատու դասերի» մի սխտեմ, զրանով իսկ պնդելով ֆեոդալական դասերի, այդ թվում գյուղացիության և ֆեոդալների կարծես թե հավասար դրությունը այդ քաղաքական սխտեմում:

Ֆեոդալիզմի ծագման և էության պրոբլեմը XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի բուրժուական միջնադարագիտության մեջ: Քննադատական ուղղությունը

Անտիկ աշխարհից միջին դարերին անցնելու և միջնադարյան հասարակության բնույթի բուրժուական պատմաբանների մեկնաբանությունը զգալի փոփոխություններ է կրել 90—900-ական թվականների այն տեղաշարժերի կապակցությամբ, որ այդ ժամանակաշրջանում կատարվեցին բուրժուական ամբողջ պատմագրության տեսական մեթոդոլոգիական հիմունքներում: Իմպիրիալիզմի ժամանակաշրջանում եվրոպական բուրժուագիտվի վերջնական անցումը բացահայտ ռեակցիոն քաղաքական և գաղափարական դիրքերի՝ բուրժուական պատմագրության մեջ առաջ բերեց խոր փոփոխություններ, որոնք նշանավորում էին նրա ընդհանուր ճգնաժամի սկիզբը, ճգնաժամ, որի նշանաբանի տակ տեղի է ունենում բուրժուական պատմական մտքի հետագա ամբողջ էվոլյուցիան: Այդ ճգնաժամն իր արտահայտությունը գտավ պատմական պրոցեսի օրինաչափությունները, համաշխարհային պատմության առաջադիմական գա-

ղափարները բացասելու, ինչպես նաև պատմական իմացության արդյունքները պատմական իրականության արտացոլումը համարելուց հրաժարվելու մեջ: Բուրժուական պատմագրության ճգնաժամը անբաժանելի է ունակցիոն պատմաբանների ապարդյուն փորձերից՝ հերքելու պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը, առանձնապես, պատմության մեջ ժողովրդական մասսաների, զասակարգային պայքարի և հեղափոխությունների վճռական դերի վերաբերյալ գաղափարները: Նույնիսկ խիստ պահպանողական պոզիտիվիստական սոցիոլոգիան և իմացության տեսությունը հիմա արդեն անընդունելի դուրս եկան բուրժուական պատմագրության համար:

XIX—XX դդ. սահմանագծում բուրժուական պատմական մտքի ճգնաժամի արտահայտությունը արևմտաեվրոպական եուկլորների միջնադարագիտության մեջ այսպես կոչված քննադատատական ուղղության ի հայտ գալն էր: Դրա ձևավորումը կապված էր գերմանական այն մի խումբ պատմաբանների գործունեության հետ, որոնք հանդես եկան այն պահանջներով, թե պեսք է արմատապես վերանայել վաղ ֆեոդալիզմի վերաբերյալ այն հայացքները, որ զարգացվել էին, մի կողմից, Մաուրերի մարկային տեսության, մյուս կողմից՝ Ինամա-Շտերնեգի—Լամպրեխտի կալվածքային տեսության մեջ: Քննադատական ուղղության պատմաբանները առանձնապես խստորեն էին հանդես գալիս համայնական կարգերի վերաբերյալ պատկերացումների դեմ, կարգեր, որոնք հիմնված էին հողի կոլեկտիվ սեփականության, որպես գերմանական ցեղերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ելակետային ձևի վրա: Նրանք ժխտում էին հայրենակալվածքային հողատիրության առաջացումը ի հաշիվ համայնական հողային սեփականության, հեղաշրջումը գերմանական ցեղերի սոցիալական կառուցվածքում, որը հասցրեց ազատ գյուղացի-համայնականների ճորտացման: Այդ պատկերացումներին հակադրվում էին հողի նկատմամբ վաղնջական հայրենակալվածքային սեփականության (Վ. Վիտտիխ, Ֆ. Գուլթման) կամ հայրենակալվածքային և ազատ գյուղացիական հողատիրության նախասկզբնական գոյակցության վերաբերյալ պնդումները (Գ. Կարո): Գ. Զելինգերը («Հայրենակալվածքի սոցիալական և քաղաքական նշանակությունը վաղ միջնադարում», 1903) և Գ. Ֆոն Բելզվեր («Գերմանական պետությունը միջին դարերում», 1914) վճռականապես ժխտում էին տնտեսական հարաբերությունների որոշիչ ազդեցությունը վաղ միջնադարի իրավական և քաղաքական ինստիտուտ-

ների վրա և վերադառնում էին ֆեոդալիզմի զուտ քաղաքական ըմբռնմանը: Նրանց կարծիքով միջին դարերում քաղաքական իշխանությունը, անկախ նրանից, թե այդ իշխանությունը թագավորների ձեռքին էր գտնվում արդյոք, թե կալվածատերերի, ծառայում էր ամբողջությամբ վերցրած ընդհանուր հասարակության շահերին և ամենևին էլ կալվածատերերի ձեռքին դործիք չէր գյուղացիությանը իրենց ենթարկելու համար: «Քրիստոնեական ուղղությունը» զարգացավ նաև ուրիշ երկրներում: Այս ուղղությանն էր պատկանում նաև ավստրիական, պատմաբան Դուպըր, որի մասին կխոսվի ստորև:

XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի անգլիական ականավոր պատմաբան Ֆ. Վ. Մետլանդը (1846—1906), որը «քրիստոնեական ուղղության» հիմնադիրն էր Անգլիայում, հանդես եկավ թե մանորիալ, թե համայնական տեսությունների ռեպրիկով («Ահեղ դատաստանի գիրքը և այն, ինչ նրանից զուրկ է» 1897): Մետլանդն սկսեց Սիբոմի քրիստոնեությունից: Նա արդարացիորեն պնդում էր, թե ազատ գյուղացիությունն ու նրա համայնքը ավելի հին են մանորից, և ժխտում էր վերջինի տիրապետությունը մինչնորմանդական ժամանակաշրջանում: Բայց դրա հետ մեկտեղ նա քրիստոնեություն էր Վինոգրադովի համայնական տեսությունը ևս, քանի որ, փորձելով տալ համայնքի իրավաբանական բնորոշումը, նա հանգեց այն անհեթեթ հետևությանը, թե այդ ըմբռնումը չի արտահայտում իրական տնտեսական հարաբերությունները և իրավաբանական հնարանք է: Մետլանդը հենց այդպիսի հնարանք էր համարում նաև XI—XIII դդ. մանորը, պնդելով, թե մանորը ոչ թե տնտեսական և սոցիալական կոմպլեքս է եղել, այլ սոսկ պետության կարիքների համար ստեղծված պետական զանձարանային միավոր: Դրանով իսկ նա իսպառ ժխտում էր ֆեոդալիզմի տնտեսական էությունը, այն հանգեցնելով ֆեոդալական իրավունքի սիստեմին: Անգլոսաքսոնական և ավելի ուշ միջնադարյան անգլիական հասարակության միակ իրական տնտեսական հիմքը նա համարում էր մանր մասնավոր, իբր վաղընչական հողային սեփականությունը:

XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ֆրանսիական պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը, Ժ. Ֆլակը (1846—1919) առաջ քաշեց («Հին Ֆրանսիայի ծագումը» աշխատությունում, հատ. 1—4, 1886—1917) ֆեոդալիզմի ծագման նոր կոնցեպցիան՝ ուղղված Ֆյուստել դը Կուլանժի դեմ, նրան արդարացիորեն քրիստոնեությունը հայրենակալվածքի պատմական դերը գերազանա-

Հատելու, գերմանական համայնքը ժխտելու և ծայրահեղ ուժան-
 իղմի համար։ Սակայն Ֆլակի հաստատական կոնցենսիան
 նույնքան կամայական ու արհեստական է, որքան Ֆյուստելզ դը
 Կուլանժի կոնցենսիան։ Ֆլակը ֆեոդալիզմը հասկանում էր որ-
 պես մի իրավական սիստեմ, որի հիմքում ընկած էին անձնական
 պալմանագրային կապերը, իսկ մասամբ էլ հին համայնական
 իրավունքը և անվերապա՝ մասնավոր հողային սեփականության
 իրավունքը (ալլոդիալ իրավունք)։ Քննադատական ուղղության բո-
 լոր պատմաբանների նման նա լիովին ժխտում էր ֆեոդալական հա-
 ստրակարգի սոցիալ-տնտեսական, մասամբ էլ նույնիսկ քաղա-
 քական պայմանավորվածությունը։ Նա գտնում էր, թե ֆեոդալիզ-
 մը Արևմտյան Եվրոպայում ծագել է միայն XII դ. սկզբին։ Մինչև
 IX դ. այնտեղ, նրա կարծիքով, իշխում էր ցեղային կարգը, իսկ
 IX—XI դդ. այդ տերիտորիայում ընդհանրապես կազմավորված
 որևէ իրավակարգ չի եղել, տիրել են կատարյալ քաղաքական քառ-
 սո, բռնությունը և նախորդ ժամանակաշրջանից պահպանված ազ-
 գակցական ու տոհմական կապերը։ Ֆլակն այդ խավար ժամանա-
 կաշրջանը, ի տարբերություն ավելի կանոնավորված ֆեոդալակա-
 նի, բնորոշում է որպես սեյորիալ կառուցվածքի, կամ ուժի մի ժա-
 մանակաշրջան։ XII դ. սկզբին այդ քառսից աստիճանաբար աճեց
 ֆեոդալիզմը, որը երկարատև ընդմիջումից հետո Եվրոպա բերեց
 որոշակի իրավակարգ։

Քննադատական ուղղության ազդեցության տակ XX դ. սկզբին,
 նույնիսկ պոզիտիվիստական ավանդույթների հանդեպ հավատար-
 մություն պահպանող պատմաբանները փորձում էին թարմաց-
 նել ֆեոդալիզմի պատմության վերաբերյալ XIX դ. առաջացած
 կոնցենսիաները։ Բելգիական խոշոր պատմաբան, միջնադարյան
 քաղաքների պատմության մասնագետ Հանրի Պիրեններ (1862—
 1935) ստեղծեց Եվրոպայում ֆեոդալիզմի ծագման նոր տեսու-
 թյուն։ Մեթոդոլոգիական տեսակետից Հ. Պիրեններ հենվում էր
 երկու գրույթի վրա՝ ֆեոդալիզմի, որպես բնատնտեսության լիա-
 կատար տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ պո-
 ղիտիվիստական պատկերացման և բուրժուական, հատկապես
 քննադատական ուղղության պատմագրության մեջ սովորական՝
 ապրանքադրամական հարաբերություններն ու առևտրի զարգացու-
 մը կապիտալիզմի հետ նույնացնելու վրա։ Այդ գրույթները ելնելով
 Պիրեններ պնդում էր, թե անտիկ աշխարհի և միջնադարի սահմա-
 նագիծը ոչ թե V դարն է, քանի որ գերմանական ներխուժումները
 նրա կարծիքով, յխախտեցին Եվրոպայի առևտրական կապերը,

այլ VIII դարը, երբ արաբական նվաճումները նրան բոլորովին կտրեցին արտաքին շուկաներից և հասցրին բնատնտեսության տիրապետմանը, հետևապես և՛ ֆեոդալիզմին: Համապատասխանաբար Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմի ավարտը ևս նա վերագրում էր արդեն XII դարին, քանի որ գտնում էր, թե առևտրի, հատկապես միջազգային առևտրի, և Արևմտյան Եվրոպայում քաղաքների զարգացմամբ սկսեցին զարգանալ կապիտալիստական հարաբերությունները: Այսպիսով, Պիրենեյ լեռնաշղթայում ֆեոդալական հասարակարգի տիրապետման ժամանակաշրջանը ամփոփում էր միայն չորս հարյուրամյակում (VIII-ից մինչև XII դդ.), անշափ լայնացնելով կապիտալիզմի պատմական շրջանակները: **Քացի դրանից ֆեոդալիզմի առաջացումը կապելով բացառապես արտաքին գործոնների՝ արաբական նվաճումների, միջազգային առևտրի անկման հետ, նա դրանով իսկ, ըստ էության, նկատի ուներ այդ հասարակարգի գոյության պատահականությունն ու անօրինաչափությունը: Պիրենեյ կղզից ֆեոդալիզմի պատմական դերի այդպիսի թերագնահատումը կապված էր այն բանի հետ, որ հասարակության առաջընթաց զարգացման լուրջ գործոնը նա համարում էր առևտուրը և ապրանքադրամական հարաբերությունները:**

Նորագույն ժամանակների (1917—1988 թթ.) բուրժուական միջնադարագիտությունը և ֆեոդալիզմի պարբերակները

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ժամանակից բուրժուական պատմագրական մտքի ընդհանուր ճգնաժամը էլ ավելի խորացավ ու սրվեց: Իմպերիալիստական բուրժուազիայի դասակարգային շահերը գիտնականներից պահանջում են ոչ թե պատմության օբյեկտիվ

իմացություն, որը անխուսափելիորեն հանգեցնում է ամբողջ կապիտալիստական սիստեմի կրախի օրինաչափության վերաբերյալ հետևություններին, այլ այդ սիստեմը փրկելու պատմականորեն դատապարտված փորձերի գաղափարախոսական հիմնավորում: Ուստի բուրժուական պատմաբանները ի վիճակի չեն ճիշտ և ստույգ արտահայտելու պատմական պրոցեսի իրական ընթացքը ոչ միայն արդի աշխարհում, այլ անցյալում, այդ թվում միջնադարյան դարաշրջանում: Դեռ ևս ավելին, բուրժուական պատմագրության գնալով աճող հակակոմունիստական ուղղությունը հասցնում է այն բանին, որ նրա առավել ռեակցիոն ներկայացուցիչները մարքս-լենինյան ուսմունքը հերքելու իրենց ապարդյուն ձգտման մեջ հաճախ են դիմում պատմության ուղղակի կեղծարարության, աղ-

ճատված մեկնաբանելով աղբյուրները: Այդ նոր քաղաքական խնդիրների կապակցությամբ արդի բուրժուական պատմաբանները ավելի հեռու են գնում պատմության սուբյեկտիվիստական ըմբռնման ուղիով: Նրանք ավելի հաճախակի են պնդում պատմական իմացության հարաբերականությունը (ռեկատիվիզմը), փաստերը սուբյեկտիվորեն մեկնաբանելու յուրաքանչյուր պատմաբանի իրավունքը և ժխտում են որևէ ընդհանուր օբյեկտիվ օրինաչափության գոյությունը պատմության մեջ:

Անտիկ աշխարհից միջին դարերին անցնելու պրոբլեմների և միջնադարյան հասարակության բնույթի բուրժուական միջնադարագիտության ըմբռնման համար XX դ. 20—30-ական թթ. շատ բաներում որոշիչ հանդիսացան Ալֆոնս Դոպշի (1868—1953) հայացքները: Դեռևս 1912—1913 թթ. Դոպշը հանդես եկավ «Տնտեսական զարգացումը կարոլինգյան դարաշրջանում» գրքով, որով նա ոչ միայն ընդհանրացրեց քննադատական ուղղության գերմանական ներկայացուցիչների նախկինում առաջ քաշած հայացքները, այլև ընդարձակեց, խորացրեց դրանք: Քննության առնելով բազմազան աղբյուրների մի ընդարձակ շրջան, որոնց բովանդակությունը նա հաճախ աղճատված էր մեկնաբանում, Դոպշը փորձում էր հերքել վաղ միջնադարի էկոնոմիկայի բնատնտեսական բնույթի վերաբերյալ պատկերացումը և ապացուցում էր, ապրանքադրամական հարաբերությունների իբր մեծ զարգացումը և վարձու աշխատանքի բազմակիսողմանի օգտագործումը այդ ժամանակաշրջանում. նա նույնիսկ պնդում էր, թե գոյություն է ունեցել «կալվածքային կապիտալիզմ», որի արտահայտությունը, նրա կարծիքով, կալվածքային տնտեսության կազմակերպումն էր շահույթ ստանալու նպատակով: Առաջ քաշելով այդ կոնցեպցիան, Դոպշը հանդես եկավ որպես վաղ միջնադարի տնտեսական հարաբերությունների արդիականացնող, վերջիններն այնպես ներկայացնելով, թե դրանք իբր սկզբունքորեն չեն տարբերվում կապիտալիստական տնտեսությունից: Նա ապարդյուն կերպով փորձում էր ապացուցել, թե եկեղեցական կալվածատերերն անմեղ են եղել համայնականների հողերը հափշտակելու և նրանց անձնապես ճորտացնելու գործում:

Իր հետագա աշխատություններում («Ծվրոպական կուլտուրական զարգացման տնտեսական և սոցիալական հիմքերը» մաս 1—2, 1918—1920 թթ. «Բնատնտեսությունը և դրամական տրնտեսությունը համաշխարհային պատմության մեջ», 1930. «Իդ-

խանությունը և գյուղացին Գերմանական կայսրության դարաշըր-
ջանում» 1939) Դոպլը ժխտելով, մի կողմից, ուշ Հոռմեական
կայսրութիւնում, մյուս կողմից՝ վաղ միջնադարում գոյութիւն
ունեցող հասարակական հարաբերութիւնների որակական յուրա-
հասկոթիւնը, ինչպես նաև հեղափոխական անցումը անտիկ
աշխարհից միջին դարերին, հուշակեց պատմութիւն մեջ թռիչքնե-
րի բացակայութիւն վերաբերյալ թեզը: Սոցիալիստական գաղա-
փարներին թշնամի լինելով, նա պնդում էր, թե չեն եղել այնպի-
սի դարաշրջաններ, որոնց տնտեսական կյանքում շիմանային
մասնավոր սեփականութիւնն ու կապիտալիստական սկզբունք-
ները: Դոպլը ժխտում էր համայնական կարգի՝ որպես հասարա-
կութիւն գարգացման որոշակի փուլում հարաբերութիւնների
նորմալ ձևի, գոյութիւնը: Կամայականորեն մեկնաբանելով աղ-
բյւրների տվյալները, մասնավորապես Հուլիոս Կեսարի հաղոր-
դւմները, որոնք վկայում են հին գերմանացիների տոհմային
համայնական հարաբերութիւնների և նույնիսկ հողի կոլեկտիվ
մշակման առկայութիւնը, Դոպլը պնդում էր, թե այդ կարգի հա-
րաբերութիւնները նրանց համար նորմալ հասարակական վիճակ
էին, այլ առաջացել էին պատերազմական ժամանակվա ար-
տակարգ պայմաններով: Հանդես գալով պատմական պրոցեսի
օրինաչափ-առաջադիմական բնույթի դեմ, Դոպլը չէր ճանաչում
հասարակական հարաբերութիւնների, ինչպես նաև միջնադարյան
պետութիւն և ոչ մի կախում տնտեսական հարաբերութիւններից:

Նա ֆեոդալիզմն ըմբռնում էր որպես քաղաքական կառուց-
վածքի ձևերից մեկը, որն ամենևին էլ կապված չէր տնտեսակարգի
և ոչ մի ձևի հետ: Ֆեոդալիզմի նկատմամբ այդպիսի հայացքը
բնորոշ է արդի բուրժուական միջնադարագետների մեծամասնու-
թիւնը: Դա իր արտահայտութիւնն է գտնում «Ֆեոդալիզմի» բուն
հասկացութիւն օբյեկտիվ պատմական բովանդակութիւնը ժրի-
տելու մեջ:

Անգլիական առաջատար միջնադարագետներից մեկի, Ֆ. Մ.
Ստենտոնի կարծիքով յուրաքանչյուր պատմաբան իրավունք ունի
«Ֆեոդալիզմ» հասկացութիւն մեջ ներդնելու այնպիսի իմաստ,
որը նա ճիշտ է համարում պատմական աղբյուրների սեփակա՝
մեկնաբանութիւն հետևանքով: Ռ. Կուլբորնի խմբագրութիւն
1956 թ. հրատարակված ամերիկյան միջնադարագետների՝ «Ֆեո-
դալիզմը պատմութիւն մեջ» հոդվածների հավաքածուում առանց
բացառութիւն բոլոր հեղինակները ֆեոդալիզմը մեկնաբանում են
որպես կառավարման մի ձև, որը գոյութիւն է ունեցել տարբեր

ժամանակ և տարբեր երկրներում: Նրա բնորոշ գիծը պետական կենտրոնացումը բացառող վասսալական հարաբերություններն էին: Ֆեոդալիզմը, այդ պատմաբանների կարծիքով, սովորաբար ժա-գում է հասարակական մի փոքրաթիվ խմբի կողմից իշխանությունը նվաճելու կամ զավթելու հետևանքով և այդպիսով, այս կամ այն ժողովրդի պատմության մեջ քաղաքական մասնատվածու-թյան պատահական, այլ ոչ թե օրինաչափ մի ժամանակաշրջան է: Արդի արևմտագերմանական պատմաբանների մեծամասնու-թյունը ևս (Գ. Միտտայս, Օ. Բրուններ և ուրիշներ) ֆեոդալիզմն ըմբռնում են որպես ավատական իրավունքի վրա հիմնված պե-տական կազմակերպություն, թեև նրանք քաղաքական մասնատ-վածությունը չեն համարում ֆեոդալիզմի պարտադիր հատկանիշը:

Արդի բուրժուական միջնադարագիտության համար բնորոշ են 50-ական թվականներին հրապարակված արևմտագերմանա-կան պատմաբաններ Ֆ. Լյուբգեյր և Գ. Բեխտելի ընդհանրացնող աշխատությունները միջնադարյան Գերմանիայի տնտեսական պատմության վերաբերյալ («Գերմանիայի սոցիալական և տըն-տեսական պատմությունը», «Գերմանիայի տնտեսական պատ-մությունը հնագույն ժամանակներից մինչև միջին դարերի վերջը»): Այդ հեղինակներն իրենց շարադրանքից դասակարգերի վերաբեր-յալ ամեն մի հիշատակություն հանում են նրա համար, որպեսզի կամայականորեն խմբավորեն ու մեկնաբանեն պատմական փաստերը, և ջանում են ապացուցել, թե միջնադարյան էկոնոմի-կայի զարգացումը որոշվում էր ոչ թե ներքին օրենքներով, այլ ամենատարբեր պատճառներով (այդ թվում քաղաքականությանը, կրոնական հայացքներով, տնտեսական պատկերացումների առանձնահատկությամբ, կլիմայի փոփոխություններով և այլն): Միևնույն ժամանակ նրանք վճռականապես մերժում են քաղա-քական իրադարձությունները տնտեսական պատճառներով բա-ցատրելու օրինաչափությունը: Լյուբգեյն և Բեխտելը հերքում են նախնադարյան համայնական հասարակարգի գոյությունը. նրանք ելնում են այն թեզից, թե հայրենակալվածքը գոյություն է ունե-ցիլ մշտնջենապես, թե նա միջին դարերում սոսկ իր ձևերն է փո-փոխել, և դյուդացիական պարհակները դիտում են ոչ թե որպես շահագործման արտահայտություն, այլ որպես հատուցում կալ-վածատիրոջը նրա հողերից օգտվելու համար:

Անտիկ աշխարհից միջին դարերին անցնելու հարցի վերա-բերյալ արդի բուրժուական պատմաբանների մեջ գերակշռում են անընդհատ զարգացման («կոնտինուիտետի») տեսությունները,

որոնք ֆեոդալական հարաբերությունների ծագումը կապում են հինգերմանական կամ հոմեական իրավական և քաղաքական սկզբունքների աստիճանական զարգացման հետ: «Գերմանիստներին» և «ռոմանիստներին» միջև վեճերը շարունակվում են, սակայն թե՛ առաջինները, թե՛ երկրորդները համամիտ են այն բանում, թե անցումը անտիկ աշխարհից միջին դարերին տեղի է ունեցել էվոլյուցիոն ճանապարհով՝ առանց հեղափոխական թռիչքների:

Ժամանակակից բուրժուական միջնադարագիտության մեջ լայնորեն տարածված է միջնադարյան հասարակությունում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական պրոցեսներում թագավորական իշխանությունը հատուկ շատ բաներում որոշիչ դեր վերագրելու ձգտումը: Այդ արտահայտվում է, մասնավորապես, գերմանական պատմաբան Թեոդոր Մայերի և նրա աշակերտների կողմից 40—50-ական թվականներին ստեղծած «թագավորական ազատության տեսությունում», որը լայն ճանաչում է գտել ԳՖՀ-ի, Ավրստրիայի, Շվեյցարիայի, մասամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջնադարագետների շրջանում: Կամայականորեն և միակողմանիորեն մեկնաբանելով պատմական աղբյուրների առանձին վկայությունները, այդ տեսության կողմնակիցներն ապացուցում են, թե միջին դարերում պատմական պրոցեսի վճռական ուժը եղել է թագավորական իշխանությունը, որն իբր թե եկեղեցու և ազնվականության հետ միասին և նրանց հետ համագործակցելով ստեղծել է այդ դարաշրջանի համար յուրահատուկ սոցիալական և քաղաքական ձևեր:

Ընդունելով վաղ միջնադարում ազատ գյուղացիության գոյությունը, այդ պատմաբանները պնդում են, թե ազատ գյուղացիությունը և նրա համայնական կազմակերպությունը թագավորական իշխանության կողմից արհեստականորեն ստեղծվել են պետական կենտրոնացման հասնելու համար: Թագավորական հողին ամրացված գյուղացիներին ազատություն էր տրվում այն պայմանով, որ նրանք ռազմական ծառայություն և այլ պարտավորություններ կատարեն թագավորական իշխանության օգտին: Զբաղված հողատարածությունները գյուղացիական համայնքներին էին նվիրվում նույնպես թագավորական իշխանության կողմից: Ավագանու դեմ մղած պայքարում թագավորական իշխանության թուլացումից հետո ազատ գյուղացիներն անցան եկեղեցու և աշխարհիկ մագնատների իշխանության տակ, դառնալով կախյալ և

Տորտ մարդիկ: Բ. Մայերն ու նրա կողմնակիցները պնդում են, թե պատմականորեն ազատությունը միշտ ենթադրում է տիրապետման գոյություն: Դրանով իսկ նրանք հանդես են գալիս որպես շահագործողական կարգերի ջատագովներ, փորձելով ապացուցել, թե մարդկային հասարակության կյանքում տիրապետման և ենթարկման հարաբերությունները անխուսափելի են:

Անգլիական միջնադարի սոցիալական պատմությունը նման գիրքերից են ներկայացնում անգլիական և ամերիկյան որոշ միջնադարագետներ: Օրինակ, անգլիական պատմաբաններ Դ. Ջոլիֆը և Օ. Լ. Պուլը նորմանդական և անժույական դինաստիաների անգլիական թագավորների սոցիալական քաղաքականությունը կտրելով իր դասակարգային հիմքից, պնդում են, թե այդ քաղաքականությունը իբր սկզբունքորեն թշնամի է եղել խոշոր կալվածքային հողատիրությանը և խարխիլ է նրա տնտեսական արմատները, խոշոր ֆեոդալներին քայքայելով ուժից վեր տուգանքներով, ժառանգման անցնելու համար վճարումներով և ամեն տեսակի ծանր տուրքերով:

Մեր օրերում բուրժուական պատմաբանների մեծամասնությունը ի վիճակի չէ, իսկապես, գիտականորեն ուսումնասիրելու ֆեոդալական հասարակության պատմության հիմնական պրոբլեմները:

Բայց դա չի նշանակում, թե արդի բուրժուական բոլոր միջնադարագետների աշխատությունները զուրկ են որևէ դրական նշանակությունից: Նույնիսկ ռեակցիոն պատմաբանների աշխատություններում, որոնք նվիրված են նեղ մասնագիտական կամ լոկալ թեմաների, հաճախ արժեքավոր հետազոտություններ են պարունակվում: Դա ավելի մեծ չափով վերաբերում է կապիտալիստական երկրների այն գիտնականներին, որոնք քննադատաբար են վերաբերվում ռեակցիոն կոնցեպցիաներին և փորձում են, թեև ոչ միշտ հետևողականորեն, հավաստի կերպով վերստեղծել միջնադարի սոցիալական հարաբերությունների զարգացման պատկերը: Այդ տեսակետից որոշակի առաջադիմական նշանակություն ունի, օրինակ, այսպես կոչված «Աննալների» դպրոցին պատկանող ֆրանսիական այն պատմաբանների գործունեությունը, որոնք համախմբվել են Մարկ Բլոկի և Լյուսեն Ֆելրի կողմից 1929 թ. հիմնադրված «Տնտեսական և սոցիալական պատմության աննալներ» հանդեսի շուրջը:

Ֆրանսիական ականավոր միջնադարագետ, Դիմադրության շարժման ակտիվ մասնակից, հիտլերականների կողմից գնդա-

կահարված Մ. Բլոկը (1886—1944) դեռևս 20-ական թվականների սկզբին խորապես քննադատության ենթարկեց աղբյուրների մեկնաբանման դոպշիական եղանակները, ինչպես նաև Դոպշի հետևությունները վաղմիջնադարյան հասարակության բնույթի վերաբերյալ: «Ֆեոդալական հասարակությունը» (հատ. I և II, 1939—1940) և «Ֆրանսիական ագրարային պատմության բնորոշ գծերը» (1-ին հրատ. 1931, 2-րդ հրատ. 1952) գրքերում և այլ աշխատություններում Բլոկը բազմակողմանի հիմնավորվածությամբ քննադատեց հակահամայնական կոնցեպցիաները: Նա ապացուցեց ֆրանսիական միջնադարյան գյուղում հողօգտագործման գլխավոր սիստեմների համայնական ծագումը, համայնքի կարևոր դերը նրա կյանքում: Համայնքը նա արդարացիորեն դիտում էր որպես մի սոցիալական երևույթ, որը զարգացման որոշակի փուլում յուրահատուկ է եղել Նվրոպայի, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի ասիական ու աֆրիկյան առափնյա բոլոր ժողովուրդներին: Բլոկը գտնում էր, թե սենյորիան (հայրենակալվածքը) ծագել է համայնքում ավելի ունեւոր մարդկանց (առաջնորդների, ավագների) թվով մի աննշան խմբի առանձնանալու հետեւվանքով, որոնք աստիճանաբար յուրացնում էին համայնական հողերը տնօրինելու իրավունքը և համայնքի մյուս անդամներին պարտադրում պարհակների կատարել: Բլոկի արժանիքը նաև այն է, որ ֆրանսիական սենյորիայի զարգացման մեջ նա տեսնում էր բոլոր ժողովուրդների պատմության համար ընդհանուր պրոցեսի կոնկրետ արտահայտությունը: Ֆեոդալիզմի էություն Բլոկի ըմբռնումը աչքի է զարնում որոշակի հակասականությամբ: Մի կողմից նա ֆեոդալիզմը ամենեին էլ արտադրահարաբերությունների սիստեմ չէր համարում. բնորոշ է, որ նրա կարծիքով սենյորիան, որպես տնտեսական կազմակերպություն, ծագել է ֆեոդալիզմից շատ առաջ: Բայց մյուս կողմից, ի տարբերություն արդի բուրժուական պատմաբանների մեծամասնության, Բլոկը ֆեոդալիզմի բնորոշ հատկանիշները համարում է ոչ միայն ավատական իրավունքը, քաղաքական մասնատվածությունը կամ անձնական կապերի տիրապետությունը, այլ նաև սոցիալական հարաբերությունները սենյորիայի ներսում, այդ թվում գյուղացիության կախյալ վիճակը:

Միջին դարերի պատմության վերաբերյալ Բլոկի մի շարք ընդհանուր հետևությունների տեսական անհիմնությունը բացատրվում էր նրա բուրժուական մեթոդոլոգիական սկզբունքներով, մասնավորապես նրանով, որ նա, Պիրեննի և ժամանակա-

կից շատ այլ պատմաբանների նման գերազնահատում էր առևտրի դերը միջնադարյան էկոնոմիկայում, ինչպես և առաջին պլանն էր մղում ազգաբնակչության աճը:

Սովետական միջնադարագիտության ծագումը և հիմնական մեթոդոլոգիական սկզբունքները Սովետական միջնադարագիտությունը Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հետևանքով մեր երկրում առաջացած և զարգացող սովետական պատմագիտության մի անբաժանելի մասն է: Նրա մեթոդոլոգիական

հիմքը մարքսիզմ-լենինիզմի հիմնադիրների աշխատություններում քաջահայտված համաշխարհային-պատմական պրոցեսի մատերիալիստական ըմբռնումն է, որը անընդհատ հարստանում է հասարակական կյանքի երևույթների գիտական վերլուծության, կապիտալիստական հասարակարգի դեմ բոլոր հերկներէ աշխատավորների ազատագրական պայքարի փորձի, ՍՍՀՄ-ում և արտասահմանյան սոցիալիստական երկրներում սոցիալիստական և կոմունիստական շինարարության փորձի հետևանքով:

Սովետական միջնադարագիտության ձևավորումը տեղի է ունեցել բուրժուական ռեակցիոն պատմագրության դեմ մղվող պայքարում, պատմագրություն, որը 20-ական և 30-ական թվականների առաջին կեսին հանդես էր գալիս գերազանցապես դոգմալիստության դրոշի ներքո: Դոգմալիստության դեմ մղվող պայքարի այժմեականությունը որոշվում էր նաև նրանով, որ Դոգմալիստական շատ զաղափարներ այդ տարիներին ընդունում էր ակադեմիկոս Դ. Մ. Պետրուշևսկին, որը ակտիվորեն պրոպագանդում էր դրանք (տես, օրինակ, նրա «Ուրվագծեր միջնադարյան Նվրոպայի տնտեսական պատմությունից», 1928), հրաժարվելով իր ճախկին պոզիտիվիստական կոնցեպցիաներից: Դոգմալիստության և բուրժուական պատմագրության մյուս ռեակցիոն կոնցեպցիաների խոր քննադատությունը 20—30-ական թվականներին, պատմության ֆաշիստական կեղծարարության դեմ մղվող պայքարը 40-ական թվականների առաջին կեսին՝ կարևոր տեղ էին գրավում առաջատար մարքսիստ-պատմաբանների, մասնավորապես սովետական միջնադարագետների ավագ սերնդի (Ա. Դ. Սևդալցով, Ե. Ա. Կոսմինսկի, Ն. Պ. Գրաքիանսկի, Ս. Դ. Սկազկին, Օ. Լ. Վալյնշտեյն) գործունեության մեջ:

Սովետական միջնադարագետները մեր օրերում ևս մեծ ուշադրություն են դարձնում արդի բուրժուական պատմագրության հակադիտական զաղափարների մերկացմանը, ռեակցիոն պատ-

մաբանների կողմից պատմական աղբյուրների անհիմն մեկնաբանության քննադատությանը: Հատկապես այդ հարցերին են նվիրված մի շարք պատմաբանների (Մ. Ա. Ալպատով, Օ. Լ. Վալենտին, Ն. Վ. Գուտնովա, Ա. Ի. Դանիլով և ուրիշներ) աշխատությունները:

Պատմությանը մոտենալով մատերիալիստական դիրքերից, սովետական միջնադարագետները միջին դարերի պատմության մեջ տեսնում են ֆեոդալական արտադրահարաբերությունների տիրապետության դարաշրջանը: Ուստի, զբաղվելով միջին դարերում գոյություն ունեցող պետության, մշակույթի և գաղափարախոսության պատմության ուսումնասիրությամբ, սովետական միջնադարագետները մշտապես հատուկ հետաքրքրություն են ցուցաբերում միջնադարի տնտեսական և սոցիալական կյանքի նկատմամբ, մասնավորապես ֆեոդալական հասարակության անմիջական արտադրողների՝ գյուղացիների և արհեստավորների, այն դարաշրջանի պատմական առաջընթացի իսկական կրողների պատմության նկատմամբ: Ի տարբերություն բուրժուական պոզիտիվիստ-պատմաբանների, սովետական միջնադարագետների համար տնտեսական հարաբերությունը պատմական պրոցեսի ոչ թե շատ գործոններից մեկն է, այլ նրա որոշիչ հիմքը: Նրանք մշտապես հատուկ ուշադրություն են ցուցաբերում այդ դարաշրջանում մղված դասակարգային պայքարին, ձգտելով պարզել այդ պայքարի կոնկրետ պատճառներն ու դրսևորումները յուրաքանչյուր փուլում և ֆեոդալական հասարակության կյանքի տարրեր կողմերի վրա նրա ունեցած ներգործությունը: Հետազոտական մեթոդիկայի բնագավառում սովետական միջնադարագետները, ի տարբերություն բուրժուական պատմաբանների, պատմական աղբյուրների նկատմամբ այլ, նոր մոտեցում ունեն: Մեր հետազոտողները օրենսդրական հուշարձանների, ակտերի իրավաբանական բողի ետևում և նույնիսկ պատմողական աղբյուրներում կարողանում են բացահայտել խոր սոցիալական պրոցեսներ, որպիսիք հաճախ աննկատ են մնացել բուրժուական հետազոտողների կողմից: Նրանք յուրաքանչյուր աղբյուր դիտում են ոչ թե անշարժության մեջ, այլ որոշակի պատմական հեռանկարում, մի բան, որ նրանց հնարավորություն է տալիս աղբյուրը վերլուծելու ժամանակ հայտնաբերել ոչ միայն ֆեոդալիզմի տվյալ փուլում տիրապետող տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական հարաբերությունները, այլև հնի վերապրուկները և նոր առաջացող տենդենցները: Լայնորեն օգտագործելով վիճակագրական մեթոդը,

սովետական միջնադարագետները այն ինքնանպատակ շեն համարում և, կիրառելով քանակական վերլուծություն, նախ և առաջ ելնում են հետազոտվող երևույթների որակական գնահատությունից և ֆեոդալական հասարակության զարգացման հեռանկարներում դրանց գրաված տեղից ու դերից: Սովետական պատմաբանների համար բնորոշ է պատմական մոտեցումը աղբյուրների տերմինոլոգիային՝ յուրաքանչյուր նոր պատմական փուլում դրանց իրական բովանդակության տեսակետից: Միևնույն տերմինների նշանակության փոփոխման մեջ նրանք տեսնում են ֆեոդալական հասարակության սոցիալական ու քաղաքական հաստատությունների էվոլյուցիայի արտացոլումը:

**Ֆեոդալիզմի ծագման
պրոբլեմը սովետա-
կան միջնադարագի-
տությանում**

Եվրոպայում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմը միշտ էլ գրավել է սովետական միջնադարագետների ինչպես ամենաավագ, այնպես էլ ավելի երիտասարդ սերնդի ուշադրությունը: Այդ պրոբլեմին են նվիրված սովետական ամենաավագ մարքսիստ-պատմաբաններից մեկի՝ Ա. Դ. Ուդալցովի (1883—1958), հետազոտությունները: Նա համոզիչ կերպով ապացուցեց նախնադարյան-համայնական հասարակարգի, մասնավորապես տոհմական համայնքի տիրապետությունը գերմանացիների մոտ («Հին գերմանացիների տոհմական կարգը» հոդվածում, «Известия ГАИМК», պրակ 107, 1934), իսկ իր մենագրության մեջ («Կարոլինգյան Ֆրանկոիայի ագրարային պատմությունից», 1935) մեծաքանակ կոնկրետ նյութի հիման վրա հերքեց բուրժուական այն տեսությունը, թե համայնքը ծագել է կալվածքից: Նա ցույց տվեց, որ ազատ համայնք-մարկը և դրա հետ կապված նախաֆեոդալական հարաբերությունները Ֆրանկոիայում պահպանվում էին դեռևս IX դ., երբ այնտեղ արդեն տեղի էր ունենում խոշոր ֆեոդալական հողատիրության կազմավորման արագ պրոցես, դրանով իսկ ընդգծելով համայնքի էվոլյուցիայի վճռական դերը ֆեոդալիզմի ծագման պրոցեսում:

Ֆեոդալիզմի ծագման դոպշիական կոնցեպցիայի քննադատությանն էին նվիրված Ն. Պ. Գրացիանսկու (1886—1945) «Capitulare de villis-ի քննադատության շուրջը» (1919) և «Կարոլինգյան դարաշրջանի Traditiones-ը Դոպշի լուսաբանությամբ» (1926) վաղ շրջանի հոդվածները: Դրանցում, հակառակ Դոպշի, Գրացիանսկին ընդգծել է վաղ միջնադարի ֆեոդալական էկոնոմիկայի քնառնտեսական բնույթը, խոշոր հայրենակալվածքի և,

մասնավորապես, եկեղեցական հողատիրության ֆեոդալական, շահագործողական դերը գյուղացիության ճորտացման գործում և ցույց տվել այդ ժամանակաշրջանի կարևորագույն աղբյուրների՝ Դոպշի մեկնաբանության կամայական ու արհեստական բնույթը։ Ն. Պ. Գրացիանսկին ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմներին անդրադառնում է նաև իր «Բուրգուինդական գյուղը X—XII հարյուրամյակներում» գրքում (1935)։ X—XI դդ. Բուրգունդիային վերաբերող մեծաքանակ աղբյուրների վերլուծության հետևանքով նա հրեան հանեց այնտեղ եղած ագրարային հարաբերությունների զգալի խախտաբեկությունը, մասնավորապես, ազատորեն օտարվող (ալլոբյային) մանր գյուղացիական սեփականության կենսունակությունն ու գյուղացիների անձնական ազատությունը ֆեոդալիզմի այդ համեմատաբար ուշ փուլում, ինչպես նաև խոշոր ֆեոդալական կալվածքների սոցիալական կազմի բարդությունը։ Այդ հետազոտություններից Ն. Պ. Գրացիանսկին, սակայն, շափազանց վիճելի հետևություն արեց այն մասին, թե XI—XII դդ. Բուրգանդիայի ագրարային կարգը գալլա-հոմեական հարաբերությունների ուղղակի շարունակությունն էր և որ բուրգունդական ներխուժումը և մասնավորապես բուրգունդական համայնքամարկը էական դեր չեն խաղացել այդ շրջանի ֆեոդալականացման պրոցեսում։

Իր հետագա աշխատություններում Ն. Պ. Գրացիանսկին ավելի ճիշտ է գնահատում գերմանական համայնքի դերը ֆեոդալիզմի ծագման պրոցեսում. մի շարք հոգվածներում բարբարոսական որոշ օրենսգրքերի նուրբ վերլուծության միջոցով նա համոզիչ կերպով ցույց տվեց համայնքի պահպանումը, ընդ որում, բավականին հնացած ձևով՝ ֆրանկների մոտ, քայքայման ավելի մոտ գտնվող ձևով՝ վեստգոթների ու բուրգունդների մոտ ոչ միայն Դալիայում նրանց անմիջական վերաբնակությունից առաջ, այլև դրանից հետո¹⁵։

Արևմտյան Նվրոպայում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմի տեսական լուծման համար առանձնապես մեծ նշանակություն ունեն Ա. Ի. Նեուաիխնի աշխատությունները, առաջին հերթին նրա «Կախյալ գյուղացիության, որպես VI—VIII դդ. Արևմտյան Նվրոպայում վաղ ֆեոդալական հասարակության դասակարգի

¹⁵ Այս թեմաների վերաբերյալ հոգվածներ տե՛ս Ն. Պ. Գրացիանսկու «Արևմտաեվրոպական միջնադարի սոցիալ-տնտեսական պատմությունից» դրքում։ Մ., 1960։

ծաղումը» գրքում (1956): Հենվելով մեծաքանակ աղբյուրների, մասնավորապես բարբարոսական օրենսգրքերի խոր և բազմակողմանի վերլուծության վրա, Ա. Ի. Նեուսիխինը հետազոտել է գերմանական տարբեր ժողովուրդների մոտ ազատ համայնականների՝ կախյալ գյուղացիներ դառնալու կոնկրետ պրոցեսը, դրա հետ միասին պարզելով այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրում տեղի ունեցած այդ պրոցեսի օրինաչափությունն ու դրա սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները: Նախնադարյան-համայնական հասարակարգից ֆեոդալականին անցնելիս անմիջական արտադրողների կացության մեջ տեղի ունեցած այդ էվոլյուցիան հեղինակը դիտում է համայնքի և նրա տարբեր ձևերի էվոլյուցիայի և այն սոցիալական շերտավորման հետ կապակցելով, որն ուղեկցել է այդ էվոլյուցիային: Ա. Ի. Նեուսիխինը հետազոտում է գերմանական տարբեր ժողովուրդների մոտ մեծ ընտանիքների քայքայման և ազատորեն օտարվող հողային սեփականության (ալլոդի) ձևավորման ուղիները: Նա ցույց է տալիս, որ այդ բոլոր պրոցեսները ուղեկցվել են կախման մեջ ներքաշվող գյուղացիության համառ դիմադրությամբ և պարզաբանում է վաղֆեոդալական ժամանակաշրջանի գյուղացիական շարժումների սպեցիֆիկ առանձնահատկություններն ու գյուղացիության դասակարգային պայքարի ներգործությունը ֆեոդալականացման բուն պրոցեսի վրա:

Ա. Ի. Նեուսիխինի մյուս՝ «Ազատ գյուղացիության ճակատագիրը Գերմանիայում VIII—XII դդ.,» (1964) աշխատությունում հետազոտվում է ֆեոդալականացման հետագա ընթացքը այն ժամանակվա Գերմանիայի հարավային մարզերում, ընդհուպ մինչև նրա վերջնական ավարտը XII դարում: Գլխավորապես կարտոպյարային նյութի վրա հիմնված այդ հետազոտությունը մեծ նշանակություն ունեցավ Գերմանիայում ֆեոդալականացման առանձնահատկությունների և արդեն կազմավորված ֆեոդալիզմի ընդհանուր հարցի լուծման համար: Ա. Ի. Նեուսիխինը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս ֆեոդալականացման պրոցեսի դանդաղությունը Գերմանիայում, խոշոր ֆեոդալական հայրենակալվածքի և ազատ գյուղացիական սեփականություն ունեցող կախյալ գյուղացիության, համայնք-մարկի ու մեծաքանակ ազատ գյուղացիության երկարատև գոյակցությունը: Նեուսիխինի հետազոտությունը իր սուր ծայրով ուղղված է «Թագավորական ազատության» կոնցեպցիայի դեմ և համոզիչ կերպով բացահայտում է այդ տե-

առաջնությունը պաշտպանող պատմաբանների կողմից կարտուլյարները մեկնաբանելու կամայական բնույթը:

Եվրոպայում ֆեոդալիզմի, ծագման ընդհանուր պրոբլեմի քաղաքական կողմը հատկապես քննարկվում է Ս. Ռ. Կորսունսկու «Վաղ ֆեոդալական պետության կազմավորումը Արևմտյան Եվրոպայում» (1963) գրքում: Այդ աշխատությունում մեծածավալ կոնկրետ նյութի հիման վրա պարզվում են Արևմտյան Եվրոպայի տարբեր ժողովուրդների կյանքում վաղ ֆեոդալական պետության ձևավորման երկու տարբեր ուղիներ. այդ ուղիներից մեկն այն է, որ պետությունը ձևավորվել է հոռմեական պետականության մնացուկների և գերմանական կառավարման քայքայվող հին սիստեմի փոխներգործության պրոցեսում, և մյուսն էլ այն, որ վաղ ֆեոդալական պետությունը աճել-զարգացել է անմիջականորեն քայքայվող նախնադարյան համայնական կառավարումից՝ առանց հոռմեական քաղաքական ինստիտուտների նկատելի ազդեցության:

Ֆեոդալիզմը դիտելով որպես պատմական զարգացման մի փուլ, որով անցել են Եվրոպայի բոլոր ժողովուրդները, սովետական միջնադարագետները ձգտում են ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմը հետազոտել ըստ հնարավորին ավելի հարուստ և բազմապիսի նյութի հիման վրա: Այդ պրոբլեմը լուծելու համար նրանք օգտագործում են այն երկրների ու ժողովուրդների պատմությունը, որոնք առհասարակ կամ համարյա թե չեն ուսումնասիրվել այդ առումով: Սովետական պատմաբանների մի մեծ խմբի ջանքերով Արևմտյան Եվրոպայում վաղ միջնադարի պատմության հիմնական պրոբլեմները մշակվում են ոչ միայն ֆրանկների, անգլոսաքսերի, VIII—XII դդ. Գերմանիայի պատմության վերաբերմամբ, այլև օստգոթական և լանգոթարդական Իտալիայի (Զ. Վ. Ուդալցովա), վեստգոթական Իսպանիայի (Ա. Ռ. Կորսունսկի), Նորվեգիայի (Ա. Յա. Գուրևիչ) նյութերի հիման վրա: Բյուզանդիայում ֆեոդալիզմի ծագման պրոբլեմի վերաբերյալ վերջին տարիներին մեծաքանակ արժեքավոր հետազոտություններ են կատարվել, պրոբլեմ, որը միանգամայն նորովի և բազմակողմանիորեն է լուսաբանվում Զ. Վ. Ուդալցովայի, Ե. է. Լիպչիցի, Մ. Յա. Սյուլյոյմովի, Գ. Գ. Լիտավրինի, Ա. Պ. Կաժդանի աշխատություններում:

Չնայած տարբեր ժողովուրդների կյանքում ֆեոդալիզմի ծագման մի քանի մասնավոր հարցերի լուծման հարցում եղած տարբերություններին, սովետական միջնադարագետները միասնական են այդ պրոբլեմի ընդհանուր հասկացության հարցում:

Նրանք իրենց հետազոտություններով ստեղծել ու հիմնավորել են ֆեոդալական հարաբերությունների ծագման գիտական մատերիալիստական կոնցեպցիա, որի համաձայն այդ պրոցեսի գլխավոր բովանդակությունը ոչ թե իրավունքի, ինստիտուտների, քաղաքական սկզբունքների էվոլյուցիայի մեջ է, այլ սեփականատիրական հարաբերություններում և անմիջական արտադրողների դրության մեջ տեղի ունեցած այն փոփոխությունների մեջ, ուր կատարվեցին շոտմեական կայսրության ստրկատիրական կարգերից և գերմանացիների ու սլավոնների նախնադարյան համայնական կարգերից ֆեոդալիզմին անցնելիս: Այդ անցումը երկու դեպքում էլ նրանք ըմբռնում են որպես խոր սոցիալական հեղափոխություն, որը զուգորդվել է կատաղի դասակարգային պայքարով:

Սակայն այդ հեղափոխության բնույթի ու առանձնահատկությունների հարցը ամենավիճելիներից մեկն է սովետական միջնադարագիտության մեջ:

30—40-ական թվականներին սովետական որոշ պատմաբաններ փորձում էին այդ հեղափոխությունը մեկնաբանել որպես ստրուկների հեղափոխություն, Արեմտյան շոտմեական կայսրության անկման գործում վճռական դերը վերագրելով ստրուկների ապստամբություններին: Գիտականորեն չհաստատված այդ մեկնաբանությունը ներկայումս մերժված է սովետական պատմագիտության կողմից: Սովետական միջնադարագետները միահամուռ կերպով գտնում են, որ այդ հեղափոխությունը մեծ յուրօրինակություն է ունեցել: Սակայն ո՞րն էր այդ կոնկրետ յուրօրինակությունը, որո՞նք էին այդ հեղափոխության շարժիչ ուժերը, նրա ժամանակագրական շրջանակներն ու գլխավոր փուլերը. այդ բոլոր հարցերը վեճեր են հարուցում և յուրջ մասնագիտական հետազոտություններ են պահանջում: Ընդունելով ստրկատիրական հասարակարգից ֆեոդալիզմին անցնելու հեղափոխական բնույթը, սովետական միջնադարագետները վճռական նշանակություն չեն տալիս տխրահռչակ գերմանա-ռոմանական պրոբլեմին և վճռականապես հանդես են գալիս անընդհատ զարգացման տեսության դեմ, որն այդ հարցի վերաբերյալ լայնորեն տարածված է արտասահմանյան արդի պատմագրության մեջ: Արեմտյան Ծվրոպայի այն երկրների վերաբերմամբ, որոնք կրել են ուշճոտմեական սոցիալական հարաբերությունների ազդեցությունը (Գալլիա, Իսպանիա, Իտալիա), նրանք, Ֆ. էնգելսին հետևելով, կողմնակից են գերմանական նվաճումներից հետո քայքայվող ստրկատիրա-

կան և նախնադարյան համայնական հարաբերությունների համադրման տեսությունը: Հոենոսից դեպի արևելք, Բրիտանիայում և Սկանդինավյան երկրներում ապրող գերմանական ժողովուրդների վերաբերմամբ սովետական միջնադարագետները, մի զգալի չափով այդ բնագավառում կատարած իրենց հետազոտությունների հիման վրա, անցումը ֆեոդալիզմին համարում են նախնադարյան-համայնական կարգերի ներքին քայքայման արդյունք, առանց հոմեական ստրկատիրական հարաբերությունների որևէ նկատելի ազդեցության: Ի հակադրություն արդի բուրժուական պատմաբանների մեծամասնության, որոնք կողմնակից են հողի մասնավոր սեփականության ու հայրենակալվածքի վաղնջականության տեսությանը, սովետական միջնադարագետները միահամուռ կերպով համայնական կարգն ու նրա էվոլյուցիան համարում են Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր ժողովուրդների ֆեոդալական հարաբերությունների ծագման ելակետը՝ թե՛ այն ժողովուրդների վերաբերմամբ, որոնք դեպի ֆեոդալիզմ են գնացել սինթեզման ուղիով, թե՛ նրանց, որոնք այդ սինթեզումը չեն իմացել:

Ֆեոդալիզմի էությունը և միջնադարի երկրորդ շրջանում նրա զարգացման պորբլեմը սովետական միջնադարագիտության մեջ

Սովետական պատմաբանները, ի հակադրություն բուրժուական պատմաբանների, ֆեոդալիզմի էությունը տեսնում են նրան ներհատուկ արտադրահարաբերությունների մեջ (տես Ներածությունը): Այդ արտադրահարաբերությունների բնույթը առավել լրիվ և պարզորոշ գրսևորվում է միջին դարերի երկրորդ շրջանում (XI—

XV դդ.), երբ եվրոպական երկրների մեծ մասում ֆեոդալիզմը հանդես է գալիս վերջնականապես ձևավորված տեսքով և դրա հետ միասին շարունակում է զարգանալ: Ելնելով ֆեոդալիզմի մարքսլենինյան ըմբռնումից, սովետական միջնադարագետները այդ ժամանակաշրջանի տնտեսական և սոցիալական պատմությանը մոտենում են բոլորովին այլ կերպ, քան նախորդող ամբողջ պատմագրությունը: Նրանց ուշադրության կենտրոնում ոչ թե ֆեոդալական հայրենակալվածքն է՝ որպես մի ինքնաբավ տնտեսական կազմակերպություն, որի ընդերքում իբր թե տեղի է ունեցել ֆեոդալական էկոնոմիկայի ամբողջ առաջընթաց զարգացումը, այլ այդ ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերությունների ամբողջությունը, և առաջին հերթին գյուղացիության ճակատագիրը, նրա

շասակարգային պայքարը։ Սովետական միջնադարագիտությունն այդ լույսի տակ ֆեոդալական կալվածքը դիտում է ոչ թե պարզապես իբրև մի տնտեսական կոմպլեքս՝ հաստատապես սահմանված, ընդմիջտ միատեսակ կառուցվածքով, այլ, գլխավորապես, որպես մի սոցիալական կազմակերպություն, որը պատմականորեն կազմավորվել է ֆեոդալների կողմից գյուղացիությանն առավելագույն չափով շահագործելու համար։ Երկրորդ, որը միջին դարերի երկրորդ շրջանի պատմության նկատմամբ տարբերում է սովետական պատմաբանների մոտեցումը, ֆեոդալական հասարակությունում ապրանքային արտադրության ու փոխանակության դերի վերաբերյալ հարցադրումն է։ Դա այդ ժամանակաշրջանի սոցիալտնտեսական պատմության կենտրոնական պրոբլեմներից մեկն է, որը բուրժուական պատմաբանները սովորաբար լուծում են ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը կապիտալիզմի սաղմնավորման հետ նույնացնելով։

Այդ պատճառով էլ միջնադարյան հասարակությունում քաղաքների, առևտրի, վաշխառության ի հայտ գալը նրանք համարում են ֆեոդալիզմի քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման սկիզբը։ Այդ բոլոր երևույթները նրանք դիտում են որպես օտարածին տարր, որը յուրահատուկ չէ ֆեոդալական հասարակարգին, ուստի և սովորաբար դրանք ուսումնասիրում են ագրարային հարաբերություններից խզված։ Մեր գիտնականները պարզ ապրանքային և կապիտալիստական արտադրությունը հստակորեն սահմանազատում են միմյանցից, ուստի և այն կարծիքին են, որ քաղաքների ու առևտրի զարգացումը ինքնին նոր արտադրահարաբերություններ չի ստեղծել։ Առաջ գալով որպես ֆեոդալական հասարակության արտադրողական ուժերի առաջընթաց զարգացման հետևանք, նրանք միջնադարի երկրորդ կեսին դարձան այդ հասարակության ամբողջ սոցիալտնտեսական կառուցվածքի անխզելի օրգանական տարրը։ Եվ թեպետ նրանք ինչ որ չափով կերպափոխում էին այդ կառուցվածքը, երկար ժամանակ ապրանքա-դրամական հարաբերությունները գոյություն ունեին ֆեոդալական արտադրահարաբերությունների շրջանակներում, չխորտակելով դրանք։ Ուստի և սովետական միջնադարագիտության մեջ ագրարային և միջնադարյան քաղաքի պատմության հարցերը XI—XV դդ. վերաբերմամբ միշտ էլ դիտվում են սերտ փոխադարձ կախվածության մեջ, որպես ֆեոդալական ֆորմացիայի զարգացման միասնական պրո-

ցեսի երկու կողմեր, որոնք այդ պատմական փուլում որոշում են նրա բնույթը:

XI—XV դդ.

Արևմտյան Եվրոպայի ագրարային զարգացման պրոբլեմները սովետական միջնադարագիտության մեջ

Այդ ժամանակվա ագրարային պատմությունն ուսումնասիրելու համար հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն Ե. Ա. Կոսմինսկու (1886—1959) աշխատությունները, նախ և առաջ նրա «Անգլիական գյուղը XIII դարում» (1935) և «Հետադոմություններ XIII դ. Անգլիայի ագրարային պատմության վերաբերյալ» (1947) երկու մենագրությունները: Ելնելով ֆեոդալիզմի մարքսիստական ըմբռնումից և ֆեոդալական ռենտայի՝ Կ. Մարքսի ու Վ. Ի. Լենինի ստեղծած տեսությունից, Ե. Ա. Կոսմինսկին աղբյուրների մանրագնին ուսումնասիրության հիման վրա խորապես քննադատեց ինչպես Սիբոմ-Վինոգրադովի մանորիալ տեսությունը, այնպես էլ նրա հակառակորդների (Մետլանդի դպրոցի) կոնցեպցիաները: Այդ տեսություններին նա հակադրեց ֆեոդալական կալվածք-մանորի՝ որպես գյուղացիությանը շահագործող կազմակերպության, մարքս-լենինյան ըմբռնումը, և որպես մանորում գոյություն ունեցող բոլոր հարաբերությունների կենտրոն առաջին պլանի վրա դրեց ֆեոդալական ռենտայի և նրա էվոլյուցիայի պրոբլեմները: Նա, հակառակ մոնորյալ տեսության կողմնակիցների պնդումներին, ապացուցեց, որ XIII դ. մանորյալ կառուցվածքը աչքի էր ընկնում մեծ խայտառղեստությամբ, որ միշտ չէ, որ մանորում գերակշռում էին վիլլանական հողը և աշխատավճարային ռենտան, որ XIII դ. անգլիական գյուղում զգալիորեն զարգացել էին ապրանքադրամական հարաբերությունները, շատ էր առաջ ընթացել բնամթերային ռենտայի ձևերը դրամականով փոխարինելու պրոցեսը, տեղի էր ունեցել գյուղացիության շերտավորում, աճել էր ազատ հողակալների քանակը: Դրա հետ մեկտեղ Ե. Ա. Կոսմինսկին ուշադրության առավ նաև այն հանգամանքը, որ ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացումը երկրի առանձին շրջաններում ուժեղացրեց կոռը, և հավաստեց գյուղացիության հիմնական զանգվածի գրության ընդհանուր վատթարացումը այդ պրոցեսի հետևանքով, ինչպես նաև դրամական ռենտայի բարձրացման հետևանքով: Դրանով իսկ երևան հանվեցին XIII դ.—XIV դ. առաջին կեսի անգլիական գյուղում դասակարգային պայքարի զգալիորեն սրելու տնտեսական հիմքերը, մի բան, որ առաջին անգամ մատ-

Նանշեց Ե. Ա. Կոսմինսկին մեծաքանակ կոնկրետ նյութի հիման վրա: XIII դարում Անգլիայի ագրարային էվոլյուցիայի՝ Ե. Ա. Կոսմինսկու հետազոտած մյուս երևույթներից առանձնապես հարկավոր է նշել այդ ժամանակաշրջանի անգլիական գյուղում գոյություն ունեցող վարձու աշխատանքի բնույթի նրա վերլուծությունը և մանր կալվածատերերի խավի աճման վերաբերյալ նրա կողմից բացահայտված փաստը, որոնք Անգլիայում, ինչպես նա ցույց տվեց, զգալիորեն ավելի մեծ չափով էին ներգրավված շուկայական կապերի մեջ, քան խոշոր ֆեոդալները:

Ե. Ա. Կոսմինսկու աշխատությունները և մասնավորապես նրա հետազոտական մեթոդները նկատելի ազդեցություն են թողել սովետական ագրարագետ-միջնադարագետների, ինչպես Անգլիայի, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրների պատմության մասնագետների վրա: Միջնադարյան Անգլիայի ագրարային պատմության վերաբերյալ սովետական աշխատություններից հարկավոր է նշել Մ. Ա. Բարգի «Հետազոտություններ XI—XIII դդ. անգլիական ֆեոդալիզմի պատմության վերաբերյալ» գիրքը (1962), Մ. Ա. Բարգը պարզեց, որ XI—XIII դդ. ֆեոդալների դասակարգի ներսում տեղի է ունեցել հողային սեփականության ինտենսիվ վերաբաշխում հոգուտ մանր կալվածատերերի խավի՝ ի հաշիվ բարոնական հողատիրության, և հաստատեց Ե. Ա. Կոսմինսկու հետևությունը՝ նշված ժամանակաշրջանում ֆեոդալների այդ խավի զգալի քանակական աճի մասին: Խիստ արժեքավոր և անվիճելի է Մ. Ա. Բարգի այն հետևությունը, ըստ որի XII—XIII դդ. Անգլիայում տարբեր ձևերով ուժեղացել է ճորտ գյուղացիության (վիլանության) շահագործումը: Ավելի վիճելի է Մ. Ա. Բարգի մյուս այն հետաքրքրական հետևությունը, թե մանորների կազմում գտնվող ազատ հողակալությունները իրենց ճնշող մեծամասնությամբ գյուղացիական չէին, այլ ֆեոդալական սեփականության մի յուրահատուկ տարատեսակ, որը նույնպես հաճախ ծառայում էր որպես վիլանների շահագործման միջոց:

Ն. Պ. Գրացիանսկու «Քուրգունդական գյուղը» աշխատությունից հետո XI—XIV դդ. Ֆրանսիայի ագրարային պատմությունը առավել լայնորեն լուսաբանված է Ա. Վ. Կոնոկոտինի կողմից Հյուսիսային Ֆրանսիայի նյութերի հիման վրա կատարված հետազոտություններում (նրա մի շարք հոդվածներում և «Ուրվագծեր IX—XIV դդ. Հյուսիսային Ֆրանսիայի ագրարային պատմության վերաբերյալ» (1958) գրքում): Օգտվելով բազմապիսի աղբյուրներից, մասնավորապես եկեղեցական հիմնարկների կար-

տուլյարներին, հեղինակը պարզեց, որ IX—XIV դդ. Ֆրանսիայի ագրարային էվոլյուցիայի համար բնորոշ է՝ տերունական տնտեսության զգալի կրճատումը, վարձակալական հարաբերությունների գերակշռությունը, դեպի դրամական ունեւոյի աճը տանող ընդհանուր տենդենցը և գյուղացիության զգալի շերտավորումը։ Ա. Վ. Կոնոկոտինը հանգեց այն հետևության, որ այդ ժամանակաշրջանի ֆրանսիական գյուղում այնպես, ինչպես և Անգլիայում, ընդհանուր առմամբ ուժեղանում էր գյուղացիության շահագործումը, որի հետևանքով սրվում էր առաջին հերթին անձնական կախվածության զանազան ձևերի և սենյորական կեղեքման դեմ ուղղված դասակարգային պայքարը։

Ս. Դ. Սկազկինի և Իտալիայի պատմության մեջ մասնագիտացող օովեստական մի շարք միջնադարագետների (Մ. Լ. Արամսոն, Ե. Վ. Բերնադսկայա, Լ. Ա. Կոտելնիկովա և այլն) աշխատություններում հետազոտվում է X—XV դդ. Հյուսիսային, Միջին և Հարավային Իտալիայի ագրարային էվոլյուցիան։ Աշխատելով բազմապիսի տեղական նյութերի վրա, օովեստական հետազոտողները հայտնաբերեցին Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի ագրարային էվոլյուցիայի մի շարք սպեցիֆիկ առանձնահատկություններ՝ դոմենի վաղ (արդեն XII դ.) վերացումը և ֆեոդալական հողային սեփականության զգալի մասի անցումը հարուստ քաղաքացիների ու քաղաքային իշխանությունների ձեռքը, արդեն XII դարում բնամթերային ունեւոյի լիակատար փոխարինումը դրամական ունեւոյով, որ ուղեկցվում էր գյուղացիության անձնական ազատագրմամբ ու ազատ գյուղակւ և կոմունաների առաջացմամբ, ճորտային հողակալության փոխարինմամբ վարձակալության զանազան ձևերով։ Օովեստական պատմաբանները դրա հետ մեկտեղ ընդգծում են, որ ագրարային հարաբերությունների ֆեոդալական հիմքը մասամբ քայքայող այդ փոփոխությունները միևնույն ժամանակ ծանր էին անդրադառնում գյուղացիության հիմնական զանգվածների դրության վրա, քանի որ այդ գյուղացիությունը վարձակալող հողամասերի նկատմամբ հաստատուն ժառանգական իրավունքներ չունեւ, շատ բարձր վարձավճար էր մոծում, ավելի ու ավելի էր կորցնում հողը, որը քաղաքներին էր անցնում։

Ինչպես ցույց են տալիս բոլոր թվարկված և ուրիշ շատ հետազոտությունները, այդ ժամանակաշրջանում զարգացող ապրանքադրամական հարաբերությունների ազդեցությունը ֆեոդալական գյուղի վրա տեղի էր ունենում Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր

երկրներում: Հավաստելով այդ ազդեցության մեծ զանազանությունը տարբեր երկրներում, սովետական միջնադարագետները պարզեցին, որ ապրանքադրամական հարաբերություններն այդ ժամանակաշրջանում ամենևին էլ ինքնին չվերացրին ագրարային կարգի ֆեոդալական հիմքերը, և թեպետ մասամբ ուժասպառ էին անում նրան, բայց միևնույն ժամանակ կոնսերվացնում էին ֆեոդալական շահագործումը, իսկ հաճախ նույնիսկ ուժեղացնում էին այն, քանի որ բարձրացնում էին ռենտան, ավելի ու ավելի էին սահմանափակում գյուղացիների հողակալական իրավունքները, իսկ երբեմն էլ փորձում էին ամրապնդել ճորտատիրությունը:

Ֆեոդալական հասարակությունում ապրանքային արտադրության և փոխանակության գլխավոր կենտրոնները քաղաքներն էին. որոնք վճռական դեր էին խաղում ֆեոդալական հասարակության զարդացման վրա ապրանքադրամական հարաբերությունների ընդհանուր ներգործության բնագավառում: Այդ կապակցությամբ սովետական միջնադարագետները զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի ֆեոդալական հարաբերությունների բնույթն ու էությունը ուսումնասիրելիս մեծ տեղ են տալիս միջնադարյան քաղաքների պատմությանը:

Միջնադարյան քաղաքի պրոբլեմը սովետական միջնադարագիտության մեջ

Վ. Վ. Ստոկլիցկայա-Տերեշկովիչի (1885—1962) «Ուրվագծեր XIV—XV դդ. գերմանական քաղաքի սոցիալական պատմության վերաբերյալ» (1936) աշխատությունում քննության են առնվում համաքաղաքությունների քայքայման և կապիտալիստական շահագործման տարրերի սաղմնավորման սկզբնական փուլերը Գերմանիայի քաղաքներում, լայնորեն ցույց է տրվում XIV—XV դդ. այնտեղ տեղի ունեցած սոցիալական և քաղաքական պայքարը: Իր «X—XV դդ. միջնադարյան քաղաքի պատմության հիմնական պրոբլեմները» (1960) վերջին աշխատությունում Վ. Վ. Ստոկլիցկայա-Տերեշկովիչը ոչ միայն գերմանական, այլև ֆրանսիական, ֆլանդրիական, իտալական քաղաքների պատմության ավելի լայն նյութերի հիման վրա հաստատում է միջնադարյան քաղաքի էության ու էվոլյուցիայի մարքս-լենինյան կոնցեպցիան:

Անգլիայում քաղաքների ու համաքաղաքությունների ծագման հարցերին է նվիրված Յա. Ա. Լևիցկու «Քաղաքներն ու քաղաքային արհեստը Անգլիայում X—XII դդ.» (1960) գիրքը: Այդ աշխատությունում, որն իր սուր ծայրով ուղղված է միջնադարյան

քաղաքների ծագման փոխանակային կամ շուկայական տեսության դեմ, մանրագնին կերպով քննարկման են ենթարկվում Անգլիայում հողագործությունից արհեստի անջատման բազայի վրա քաղաքային բնակավայրերի ձևավորման, իսկ հետագայում՝ համաքարտությունների ձևավորման կոնկրետ ուղիները: XIII—XV դդ. Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան քաղաքների համաքարային կառուցվածքը հատկապես ուսումնասիրել է Ֆ. Յա. Պոլյանսկին («XIII—XIV դդ. Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքներում համաքարությունների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ուրվագծերը»), որը պարզաբանում է համաքարությունների ծագման տնտեսական հիմքերը, ընդհանուրը և առանձնահատուկը նրանց կառուցվածքում ու կազմակերպման մեջ տարբեր երկրներում. քննության է առնում նրանց գործունեության տարբեր կողմերն ու տենդենցները: XIV—XV դդ. սկզբի իտալական քաղաքներում սոցիալական պայքարի պատմությունն է նվիրված Վ. Ի. Ռուտենբուրգի «Ժողովրդական շարժումները Իտալիայի քաղաքներում. XIV դ.—XV դ. սկիզբը» (1958) ուսումնասիրությունը: Այդ աշխատությունում բացահայտվում են վաղկապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորմամբ պայմանավորված սոցիալական հակասությունները և հետագոտվում են վարձու բանվորների դասակարգային պայքարի առաջին փուլերն այդ քաղաքներում, մասնավորապես չոմպինների ասպետամբությունը Ֆլորենցիայում և մյուս քաղաքային ասպետամբությունները XIV դ. վերջում և XV դ. սկզբում: Միջնադարյան քաղաքի պրոբլեմը այլ հայեցակետից է քննարկվում Ն. Ա. Սիդորովայի (1910—1961) «Ուրվագծեր Ֆրանսիայի վաղ քաղաքային մշակույթի պատմության վերաբերյալ» (1953) աշխատությունում: Նրանում ցույց է տրված քաղաքների մեծ դերը XI—XIII դդ. Ֆրանսիայի տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացման գործում, և քրննության է առնվում այդ դարաշրջանի ֆրանսիական քաղաքներում յուրահատուկ, իր ժամանակի համար ավելի առաջադիմական քաղաքային աշխարհիկ մշակույթի սաղմնավորումը:

Միջնադարյան քաղաքների պատմության հիմնական պրոբլեմների լուծման ասպարեզում սովետական միջնադարագետները միահամուռ կերպով հանդես են գալիս այդ հարցին վերաբերող բուրժուական կոնցենպցիաների դեմ: Նրանց ուսումնասիրությունները ապացուցում են, որ քաղաքների առաջացման արտաքին պայմանների ամբողջ բազմազանությամբ հանդերձ այդ պրոցեսի հիմքում ընկած է եղել ընդհանուր տնտեսական պատճառը՝ ար-

հետտի անջատումը գյուղատնտեսությունից, որ տեղի է ունեցել Եվրոպայում ֆեոդալական կարգի հաստատման հետևանքով, արտադրողական ուժերի առաջադիմական զարգացման ընթացքում։ Սովետական պատմաբանները գտնում են, որ միջնադարյան քաղաքները, շնայած իրենց հաճախադեպ կիսաազրարային բնույթին, ի տարբերություն գյուղի, ապրանքային արտադրության և փոխանակության կենտրոններ էին։ Դրա հետ մեկտեղ, ի հակադրություն բուրժուական պատմաբանների, որոնք հաճախ հակված են միջնադարյան քաղաքները՝ նրանց ծագման իսկ պահից, դիտելու որպես կապիտալիստական հարաբերությունները կրողներ, սովետական միջնադարագետները մշտապես ընդգծում են քաղաքների բարդ ու հակասական դրությունը և նրանց երկակի դերը ֆեոդալական հասարակությունում։ Նրանք գտնում են, որ միջնադարյան քաղաքները, ֆեոդալիզմի ծնունդը լինելով, իրենց տնտեսական կազմակերպությամբ ու քաղաքական կառուցվածքով շատ տեսակետներից ենթարկվում էին տիրապետող ֆեոդալական արտադրահարաբերություններին (համբարային կարգերի առկայությունը, քաղաքների ֆեոդալական շահագործման տարբեր ձևերը, քաղաքային կորպորացիաների ներգրավումը ֆեոդալական հիերարխիայի մեջ և այլն), բայց դրա հետ միասին աստիճանաբար քայքայում էին այդ հարաբերությունները, նպաստելով դրանց խարխումակ դառնալու (XIV դ. վերջից XV դ.)։ Սովետական պատմաբանները վճռականապես հերքում են բուրժուական պատմագրության մեջ տարածված պատկերացումն այն սոցիալական ներգաշնակության մասին, որն իբր իշխել է միջնադարյան քաղաքներում, և ցույց են տալիս, որ քաղաքները իրենց ծագման պահից սուր սոցիալական պայքարի առանցքակետ են եղել։

Ղեկավարվելով մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարներով, սովետական միջնադարագետները, ինչպես և սովետական բոլոր պատմաբանները, լայնացնում ու խորացնում են իրենց հետազոտական աշխատանքը։ Նրանց աշխատանքը նպատակ է հետապնդում բազմակողմանիորեն բացահայտել մարդկության պատմության օբյեկտիվ բովանդակությունը, որն անհերքելիորեն ցույց է տալիս կոմունիզմի գործի հաղթանակի անխուսափելիությունը ամբողջ աշխարհում։

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

**ՎԱԴ. ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ
V—XI ԴԱՐԵՐ**

ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԽԱԳՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՎ
ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԻՔԻ ՄԵՍԱՋԱՅՈՒՄԸ
ՀՌՈՄԵՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Հռոմեական կայսրությունը IV դ. վերջում մի լայնածավալ պետություն էր, որի կազմի մեջ մտնում էին Եվրոպայի զգալի մասը (գրեթե ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, Դանուբի աջափնյա մարզերը, Բալկանյան թերակղզին, Միջերկրական ծովի կղզիները), Հյուսիսային Աֆրիկան և Եգիպտոսը, ինչպես նաև Ասիայի մի շարք երկրներ ու մարզեր (Փոքր Ասիան, Մեծ ծովի արևելյան ափը, Միջագետքի մի մասը, Սիրիան, Պաղեստինը)։

IV—V դդ. Հռոմեական պետությունը ցտնվում էր խոր անկման վիճակում։ Հռոմեացիները, որը տնտեսության գլխավոր ճյուղն էր, լճացում էր ապրում և շատ տեսակետներից հետադիմում էր. հողագործության մակարդակն իջել էր, առաջնորդում մշակվող հողերի մի մասը մնում էր անմշակ։ Աստիճանաբար կրճատվում էր այն ստրկատիրական տնտեսությունների քանակը, որոնք գյուղատնտեսական մթերքներ էին արտադրում շուկայի համար։ Միևնույն ժամանակ աճում էր այն խոշոր կալվածքների թիվը, որոնց տարածությունը մի զգալի չափով հատկացվում էր շուկայի հետ քիչ կապված էքստենսիվ անասնապահությանը։ Առևտուրը կրճատվում էր, արհեստը անկման էր հասել իր արտադրանքի անբավարար վաճառահանման պատճառով։ Քաղաքները կորցրել էին իրենց նախկին նշանակությունը։ Հասարակական կյանքի ծանրության կենտրոնը քաղաքից գյուղ էր տեղափոխվում։ Տնտեսական կապերը պրովինցիաների միջև, որ երբեք էլ բավականաչափ ամուր չէին եղել, ավելի ու ավելի էին թուլանում։ Խոշոր հողատերերը գնալով ավելի շատ էին ձեռնարկում սեփական միջոցներով բավարարելու իրենց տնտեսությունն պահանջմունքները։ Կոլոնները՝ խոշոր հողատերերի հողերի մասը

հողակալները, պարտավոր էին բնամթերքով հողատուրք վճարել: Պետությունը սկսեց ոչ միայն բնամթերքով հարկ գանձել բնակչությանից, այլև հենց բնամթերքով էլ ոռճիկ վճարել պետական պաշտոնյաներին և բանակին: Թեև առևտուրն ու ապրանքադրամական հարաբերությունները ամենևին էլ չանհետացան Հռոմեական կայսրությունում, բայց ավելի ու ավելի էր նկատելի դառնում ապրանքալի տնտեսության նեղացումը, ապրանքա-դրամական շրջանառության ոլորտի կրճատումը:

Ստրկատիրական նասարակարգի ճգնաժամը

Աստիճանական տնտեսական անկումը, որ առանձնապես նկատելի էր կայսրության արևմտյան պրովինցիաներում, պայմանավորված էր դեռևս մ. թ. II դարի վերջին Հռոմեական կայսրությունում սկսված արտադրության ստորկատիրական եղանակի ճգնաժամով: Այդ ճգնաժամի պատճառը ստրկատիրական հասարակության ներքին հակասություններն էին. ստրուկի աշխատանքի, ստրկատիրական հարաբերությունների վրա հիմնված արտադրության զարգացման հնարավորություններն ավելի ու ավելի էին սպառվում: Ստրկությունը դարձել էր արտադրողական ուժերի հետագա զարգացման արգելակը: Իր աշխատանքի արդյունքի մեջ ստրուկի շահագրգռված չլինելը խոչընդոտ էր հանդիսանում որևէ շափով լուրջ տեխնիկական առաջընթացին: Աշխատանքի գործիքների այն կատարելագործումները, որ ընդհուպ մինչև մ. թ. I դարը եղել էին հռոմեական հողագործության, տնայնագործության մեջ ու արհեստներում, շինարարական գործում, տեղի էին ունեցել առավելապես դեռ պահպանված ազատ գյուղացիների ու արհեստավորների խավի տնտեսությունում, այլ ոչ թե ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսությունում:

Խոշոր հողատիրության աճը, որ բնորոշ էր կայսրության ամբողջ ժամանակաշրջանի համար, տանում էր դեպի առանց այն էլ քիչ արդյունավետ ստրկատիրական աշխատանքի արտադրողականության անկում, որովհետև խոշոր կալվածքներում ստրուկների նկատմամբ հսկողությունն անխուսափելիորեն թուլանում էր: Խախտվել էր նաև աշխատուժի վերարտադրությունը: Տնտեսության ստրկատիրական սիստեմի նորմալ գոյության պայմանը ներքին շուկան ստրուկներով անընդհատ համալրելն էր դրսից, գլխավորապես բուն ճանապարհով, Հռոմի կողմից երկրներ զավթելու և բնակչությանն ստրուկներ դարձնելու միջոցով: Բայց դա հնարավոր էր մինչև այն պահը, քանի դեռ պահպանվում էր

1
Հոռմի ռազմական գերազանցությունը նրան շրջապատող ժողովուրդների ու ցեղերի նկատմամբ: Տնտեսության ստրկատիրական սիստեմի բռն զարգացումը անխուսափելիորեն խարխլում էր Հոռմեական պետության ռազմական հզորությունը, քանի որ ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված խոշոր հողատիրության աճը քայքայում էր մանր ու միջին ազատ գյուղացիներին՝ հոռմեական բանակի հիմնական կոնտինգենտը: Զավթողական պատերազմների դադարման հետ միասին ցամաքեց նաև էժան ստրուկների աղբյուրը:

Հոռմեական պետության տնտեսական և քաղաքական դրության մեջ տեղի ունեցած այդ բոլոր փոփոխությունների հետևանքով ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսությունը դարձավ անարդյունավետ) մի բան, որը պահանջում էր փոփոխել անմիջական արտադրողներին շահագործելու մեթոդները: Աստիճանաբար սկսում են ստրուկներին կապել հողի հետ: Նրանց տրամադրում են հողամասեր և տնտեսություն վարելու համար անհրաժեշտ ինվենտար այն հաշվով, որպեսզի նրանք բերքի մի մասը տային տիրոջը կամ աշխատեին տիրոջ հողում:

Հողին ամրացված ստրուկների դրությունը երկակի էր: Մի կողմից նրանք, ինչպես և ապագա միջնադարյան ճորտերը, խնդնորույնաբար տնտեսություն էին վարում, անհատական օրտագործման համար ունեին ինվենտար, անասուններ, որոշակի գույք (պեկոլի): Այս հանգամանքը որոշակի շահագորգովածություն էր առաջացնում ստրուկի աշխատանքում և որոշ չափով բարձրացնում էր նրա տնտեսության արտադրողականությունը: Մյուս կողմից, հողին ամրացված ստրուկների դրությունը հաստատուն չէր, որովհետև տիրոջն էր պատկանում սեփականության իրավունքը թե՛ իրենց՝ ստրուկների, թե՛ նրանց ամբողջ գույքի նկատմամբ:

Աճում էր նաև ազատ արձակվող ստրուկների թիվը: Այդ երեկույթի զարգացման մեջ նույնպես իր արտահայտությունը գտավ տնտեսության ստրկատիրական սիստեմի քայքայումը: Ուշ կայսրության ժամանակաշրջանում ստրուկներին ազատ արձակելու պրակտիկան ղզալիորեն ծավալվեց և պետությունը, որ առաջ սահմանափակում էր ստրուկների ազատ արձակումը, սկսեց նպաստել նրանց ազատագրմանը: Ազատ արձակվածները սովորաբար հողակալներ էին դառնում կայսեր, հողային մագնատների, եկեղեցիների կալվածքներում: Ազատ արձակված ստրուկները մեծ մասամբ մնում էին իրենց նախկին տերերի պատրոնատի

(«Հովանավորութեան») տակ: Այդ նշանակում էր, որ նրանք իրենց պատրոնից մասամբ անձնապես կախման մեջ էին գտնվում: Ստրուկների ազատ արձակումը, ինչպես և ստրուկներին հողամասեր տրամադրելը (հողին ամրացված ստրուկներ), նրանց աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու փորձերից մեկն էր:

Կոլոնատ

Կոլոնատ անունով կոչում կայսրության էկոնոմիկայում առանձնապես մեծ նշանակություն ստացավ կոլոնատը՝ Կոլոնները՝ կայսրության առաջին դարերում խոշոր և միջին հողատերերի կալվածքներում մանր հողակալները, հողատուրք էին վճարում և Լրբեմն որոշ այլ սլարհակներ էին կատարում հօգուտ հողի սեփականատերերի, բայց մնում էին լիիրավ ազատ մարդիկ: Ուշ շրջանի կայսրությունում կոլոնների թիվը անհամեմատ ավելացավ: Կոլոններ էին դառնում քայքայված գյուղացիները, մանր և միջին հողային սեփականատերերը, ինչպես նաև գերի բարբարոսները, որոնց առաջ ստրուկներ էին դարձնում, իսկ հիմա սկսել էին բաժանել հողատերերին որպես կոլոններ: Կոլոնների սոցիալական դրությունը վատթարացավ, որովհետև նրանք աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում խոշոր հողատերերից: Փոխվեց նաև նրանց իրավաբանական կացությունը: Հօգուտ խոշոր հողատերերի պետությունը կոլոններին ամրացրեց այն հողերին, որ նրանք մշակում էին: Օրենքով սահմանվեց, որ կոլոնները չեն կարող սեփականություն ունենալ, քանի որ նրանց ամբողջ գույքը պատկանում էր նրանց տիրոջը: Նրանք զրկված էին նաև ազատ մարդկանց մի շարք այլ իրավունքներից՝ ազատ տեղաշարժումներից, բնակավայրը փոխելուց և տիրոջ հետ քաղաքացիական գործերով դատական վեճի մեջ մտնելուց (բացառությամբ ոչճիշտ տուրքեր գանձելու վերաբերյալ հայցերի): Նրանք չէին կարող պետական ծառայության մեջ պաշտոններ զբաղեցնել, հողեր կոչում ստանալ:

Հոռոմեական քրեական իրավունքը մի շարք դեպքերում կոլոններին դասում էր ստրուկների շարքում, որոշ հանցագործությունների համար նրանց վերաբերմամբ նույնպիսի պատիժներ սահմանելով, ինչպես և ստրուկների համար:

Բայց այնուամենայնիվ կոլոնները ստրուկների հետ չէին ձուլվում անազատ բնակչության մի ընդհանուր զանգվածում: Այնուամենայնիվ նրանք տնտեսական տեսակետից ավելի խնքնուրույն էին, քան ստրուկները, կարող էին վաճառել իրենց բերքը, նրանց հողատուրքերը չպետք է գերազանցեին սովորույթով սահմանված սահմանը: Բացի դրանից, կոլոնները պահպանում էին

ազատ մարդկանց իրավիճակին հատուկ մի շարք գծեր. պետական հարկեր էին վճարում, թեև հողային սեփականատերերի միջոցով զինվորական ծառայության էին ներգրավվում, կարող էին որոշ դեպքերում իրենց տերերի դեմ գանգատվել պետական դատարաններին և այլն: Առանց հողի նրանց վաճառել չէր կարելի:

Ուշ Հռոմեական կայսրությունում կոլոններն իրենց վիճակով միջնադարյան ճորտ գյուղացիությանն առավել մոտ գտնվող հողագործական բնակչության մի խավ էին կազմում: Նրանք, Ֆ. Էնգելսի արտահայտությամբ, «միջնադարյան ճորտերի նախորդներն էին»¹⁶, Կոլոնները, միջնադարի ճորտերի նման, ինքնուրույնաբար վարում էին իրենց տնտեսությունը, գտնվում էին հողային և անձնական կախման մեջ: Ենթարկվելով արտատնտեսական հարկադրանքի, նրանք հավելյալ արդյունքի մի մասը տալիս էին հողի սեփականատիրոջը: Բայց նրանք էականորեն տարբերվում էին միջնադարյան ճորտերից: Ուշ Հռոմեական կայսրության կոլոնատի վրա զգալի ազդեցություն էին գործում ստրկատիրական հարաբերությունները. դա արտահայտվում էր նախ և առաջ այն բանում, որ կոլոնների շահագործման մեթոդները, որոնք իրականում քիչ էին տարբերվում հողին ամրացված ստրուկների նկատմամբ կիրառվող մեթոդներից, դույբային իրավունքների անապահովությունը և, նրանց իրավիճակի զգալի չափի անորոշությունը (որոշ դեպքերում իրավական տեսակետից նրանք հավասարեցվում էին ստրուկներին) նրանց խանգարում էին աշխատանքում այնպիսի շահագրգռվածություն հանդես բերել, որը բնորոշ էր ֆեոդալական հասարակության կախյալ և ճորտ գյուղացիներին: Ի լրումն դրա կոլոնները ամրացված էին ոչ թե առանձին հողատերերի, ինչպես գյուղացիները միջին դարերում, այլև պետական հսկատուններ էին և դաժան շահագործման էին ենթարկվում ոչ միայն իրենց անմիջական տերերի՝ խոշոր հողատերերի կողմից, այլև ստրկատիրական պետության կողմից: Կոլոնների սոցիալական դրության վրա որոշակի ազդեցություն էր գործում նաև այն հանգամանքը, որ նրանք ապրում էին այնպիսի հասարակությունում, ուր ֆիզիկական աշխատանքը դժգոհվում էր որպես մի զբաղմունք, որն անվայել է ազատ մարդուն: Կոլոնները շունչին համայնական կազմակերպություն, որը բնորոշ էր ֆեոդալական հասարակության գյուղացիներին:

¹⁶ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 148.

Պրեկարիում

Ստրուկներին, ազատ արձակվածների և կոլոնների հետ մեկտեղ շահագործվող հողագործական բնակչության կազմի մեջ մտնում էին նաև մանր պրեկարիստները՝ այն հողամասերի ազատ հողակալները, որ ստանում էին նրանք խոշոր հողատերերից՝ դանազան պայմաններով։ Պրեկարիստը կարող էր իրեն տրամադրված հողը օգտագործել միայն այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ ցանկալի էր հողի սեփականատիրոջը։ Ուշ կայսրության ժամանակաշրջանում պրեկարիստի հողակալությունը դառնում է երկարատև, մանր պրեկարիստներն իրենց դրությամբ աստիճանաբար մոտենում են կոլոններին։ Երբեմն սնանկացած և հովանավորության կարիք զգացող մանր սեփականատերերը իրենց հողերը «նվիրում» էին մագնատներին և օգտագործման համար դրանք ետ էին ստանում որոշակի պայմաններով, այդպիսով դառնում էին պրեկարիստներ, այսինքն՝ հողակալներ խոշոր հողատերերի կալվածքներում։ Այդպիսի պրեկարիստային հողակալումները նման էին Արևմտյան Եվրոպայի վաղ ֆեոդալական պետություններում ավելի ուշ տարածված հողակալումներին, բայց վերջիններից տարբերվում էին հողի նկատմամբ իրավունքի անապահովությամբ (տե՛ս գլ. 4)։

Ուշ Հռոմեական կայսրությունում խոշոր

Փոփոխություններ հողատիրության աճը, ինչպես արդեն նըշագրարալին կարգում վեց, քայքայեց ոչ միայն մանր, այլև հաճախ միջին հողային սեփականատերերին ևս, որոնք աշխարհիկ մագնատների, կայսերական դոմենների (դանձարանի) և եկեղեցու հողակալներ էին դառնում։ Եվ այնուամենայնիվ մինչև Հռոմեական կայսրության կործանումը խոշոր հողատիրությունը չկարողացավ լիովին կլանել։ զյուդատտեանության մեջ գոյություն ունեցող միջին և մանր հողային սեփականությունը։ Այն չվերացավ նաև քաղաքներում։ Չնայած քաղաքների սաստկացող անկմանը, կուրիալները՝ միջին հողատերերի ժառանգական դասը, պատասխանատու էին հարկերը հշտապահորեն մուծելու և քաղաքային համայնքներում պարհակնել կատարելու համար, դեռևս կարևոր դեր էին խաղում կայսրության էկոնոմիկայում։

Ազալի քանակությամբ մանր և միջին հողային սեփականատերեր էին պահպանվել Հյուսիս-արևելյան Գալլիայում, Բրիտանիայում, Մերձդանուբյան պրովինցիաներում, Հյուսիսային Աֆրիկայում (նումիդիայում, Մավրիտանիայում)։ Բայց կայսրության արևմտյան պրովինցիաներում, տիրապետող ամբողջի-

թյամբ վերցրած, խոշոր, առավելապես սենատորական հողատիրութիւնն էր, որի կառուցվածքը փոխվել էր: III—V դարերում լատիֆոնդիանների՝ ստրուկի աշխատանքի կիրառման վրա հիմնոված սենատորների և կայսերական գանձարանի հսկայական կալվածքների տեղը գրավեցին մանր հողամասերի՝ պարցելների տրոհված վիլաները: Այդ պարցելները բաշխվում էին ստրուկներին, ազատ արձակվածներին, կոլոններին, պրեկարիստներին: Այսպիսով խոշոր հողատիրութիւնը զուգակցվում էր մանր տնտեսութեան հետ, ուր կիրառվում էր հողին ամրացված ստրուկների, կոլոնների և գյուղական բնակչութեան՝ դրանց նման մյուս կատեգորիաների աշխատանքը: Կայսրութիւնում պահպանվում էին նաև հին տիպի վիլանները, որտեղ արտադրութիւնը առաջվա պես հիմնված էր ստրուկների աշխատանքի վրա, բայց այդ վիլանները ավելի ու ավելի էին տեղը զիջում խոշոր կալվածքներին, որտեղ շահագործվում էին հողին ամրացված ստրուկներ, կոլոններ, ազատ արձակվածներ և մանր պրեկարիստներ. սույն հանգամանքը նշանավորում էր տնտեսութեան ու տնտեսական հարաբերութիւնների այնպիսի ձևերի սաղմնավորումը, որոնք հետագայում տիրապետող դարձան ֆեոդալական հասարակութիւնում:

Ուշ շրջանի Հռոմեական կայսրութեան ագրարային կարգի համար բնորոշ է նաև հողատիրութեան այնպիսի ձևի տարածումը, ինչպիսին էմֆիտեզիսն էր: Էմֆիտեզները սովորաբար դոմենների՝ գանձարանի և եկեղեցու խոշոր կալվածքների հողերի վարձակալներ էին, որոնք հողին տիրում էին էմֆիտեզային իրավունքով: Այդ նշանակում էր, որ նրանք պարտավոր էին յուրաքանչյուր տարի սահմանված վճարումներ մուծել հողի սեփականատերերին և բարվոք վիճակում պահել տնտեսութիւնը: Տիրելու պայմանով ստացած հողերի նկատմամբ էմֆիտեզների ունեցած իրավունքները շատ լայն էին: Նրանք կարող էին այդ հողերը վարձակալութեան տալ, հանձնել ժառանգութեան կարգով և նույնիսկ վաճառել: Հողի սեփականատիրոջը միայն մնում էր այդ տիրույթները գնելու նախապատվութեան կամ վաճառքի գնից որոշակի տոկոս ստանալու իրավունքը: Հողը սեփականատիրոջն էր վերադարձվում միայն էմֆիտեզի կողմից երեք տարի շարունակ համապատասխան վճարները չմուծելու, ժառանգներ չունեցող էմֆիտեզի մահվան կամ տիրելու ժամկետն անցնելու դեպքերում (եթե նախապես տիրելու շուրջ որոշակի ժամկետ է սահմանվել):

էմֆիտեզիսը և հողին տիրելու մյուս նմանօրինակ ձևերը որոշ շահով ֆեոդալական հասարակությանը բնորոշ պայմանական հողային սեփականության նախատիպերն էին (տե՛ս գլ. 6):

**Փոփոխություններ
քաղաքական կա-
ռուցվածքում**

Ստրկատիրական հասարակարգի ճգնա-
ժամը իր ներգործությունն ունեցավ հոռո-
մեական հասարակության քաղաքական
ու իրավաբանական հիմնարկների և գա-
ղափարախոսության վրա: Դասակարգային հակասությունների
սրումը երկրի ներսում, անշատողական տենդենցների աճը պրո-
վինցիաներում, արտաքին հակառակորդների ճնշման ուժեղացու-
մը կայսրության սահմանների վրա, ստրկատիրության նյութա-
կան միջոցների կրճատումը Հռոմեական պետությանը հարկա-
դրեցին հարմարվել նոր պայմաններին: Այդ կապակցությամբ
պետության կառավարումը ավելի ու ավելի էր կենտրոնանում
կայսեր և նրա կողմից նշանակվող աստիճանավորների ձեռքում:
Կայսեր իշխանությունը դարձել էր անսահմանափակ: Սենատի
նշանակությունը վերջնականապես ընկել էր: Մեծացավ՝ ռադ-
մա-բյուրոկրատական ապարատը լիակատար իշխանություն
ունեն կենտրոնում և տեղերում: Քաղաքների նախկին ինքնավա-
րությունը վերացել էր: Զգալիորեն ավելացել էր բանակի անձնա-
կազմը, որի միջուկը հիմա արդեն ոչ թե հոռոմեական գյուղացի-
ներն էին, այլ վարձկան-բարբարոսները:

Պետական ապարատի գլխավոր խնդիրներից մեկը դարձավ
բնակչությունից հարկերի և զանազան պարհակների ձեռով որքան
հնարավոր է ավելի շատ հավելյալ արդյունք կորզելը, որ անհրա-
ժեշտ էին վիթխարի բյուրոկրատական ապարատի, բանակի պահ-
պանման և պետության կառավարող խավի՝ հասարակության
վերնախավը կազմող սենատորական ավագանու հարստացման
համար: Հարկերի կանոնավոր մուտքն ապահովելու համար պե-
տությունը քաղաքներում կուրիալներին ամրացնում էր կուրիանե-
րին, նրանց արգելում էր օտարել իրենց գույքը և համապարտ երաշ-
խավորությամբ նրանց պատասխանատու էր դարձնում քաղաք-
ներից հարկերի կանոնավոր գանձման համար: Քաղաքային ար-
հեստավորները նույնպես գամվել էին իրենց զբաղմունքներին,
նրանց արգելված էր իրենց կուլեգաններից (արհեստավորների
միավորումներն ըստ պրոֆեսիաների) դուրս գալը: Նրանք պետք
է որոշակի բնամթերային պարհակներ կատարեին հօգուտ պե-
տության:

Կայսրության ռադմա-բյուրոկրատական պետական ապարա-

տի ամրապնդմանն ուղղված այդ բոլոր միջոցառումները չկարողացան, սակայն, խանգարել ստրկատիրական պետության աստիճանական քայքայմանը և ֆեոդալական քաղաքական կառուցվածքի տարրերի սաղմնավորմանը: Ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի պայմաններում Հռոմեական համաշխարհային կայսրությունը չկարողացավ պահպանել իր միասնությունը: Մի կողմից հռոմեական արևմտյան, մյուս կողմից՝ արևելյան պրովինցիաների տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական հետըզհետե մեկուսացման պրոցեսը հասցրեց այն բանին, որ IV դ. վերջում (395 թ.) կայսրությունը տրոհվեց երկու՝ Արևմտյան և Արևելյան մասերի: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կազմում մնացին Իտալիան, Գալիան, Բրիտանիան, Իսպանիան, մերձդանուբյան պրովինցիաները (Իլլիրիան, Պանոնիան), ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկան: Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Եգիպտոսը և արևելյան մյուս պրովինցիաները մտան Արևելյան Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ, որը հետագայում ստացավ Բյուզանդիա անունը: Արևմտյան և Արևելյան կայսրությունները փաստորեն ինքնուրույն պետություններ դարձան, թեև ձևականորեն դրանք դեռ երկար ժամանակ դիտվում էին որպես մի միասնական ամբողջություն:

Արևմտյան Հռոմեական կայսրության քաղաքական կառուցվածքում կատարված փոփոխություններն արտահայտվում էին նրանում, որ աճում էր աշխարհիկ մագնատների ու եկեղեցու մասնավոր իշխանությունը, տարածվում էին մասնավոր հովանավորության (պատրոնիխումի) հարաբերությունները, թուլանում էր տեղական իշխանությունների կախումը կենտրոնական կառավարությունից և աճում էին անշատողական տենդենցները պրովինցիաներում: Կառավարությունը որոշ առումով ինքն էր նպաստում մագնատների մասնավոր իշխանության աճմանը: Խոշոր հողատերերի վրա պարտավորություն էր դրվում հարկեր հավաքել կոլոններից, նրանցից զորակոչիկներ ներկայացնել բանակի համար: Առանձին մագնատներ իրենց մոտ պահում էին վարձկաններից կազմված սեփական ռազմական ջոկատներ, իրենց աիրույթները շրջափակում էին պարիսպներով ու աշտարակներով:

Այսպիսով Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունում սկսվում էր քաղաքական իշխանության կենտրոնացում խոշոր հողատերերի ձեռքում, մի հատկանիշ, որ բնորոշ էր Արևմտյան Եվրոպայի ապագա ֆեոդալական հասարակությանը: Ուշ շրջանի հռոմեա-

կան մագնատների քաղաքական իշխանությունը սաղմնային վիճակում էր գտնվում: Տեղերում կենտրոնական կառավարության մարմինները և քաղաքներում իշխանության մունիցիպալ մարմինները իրենց նշանակությունը դեռևս պահպանում էին: Մագնատների մասնավոր զորքերը, ինչպես նաև ամրացված վիլլաները ամենուրեք նկատելի երևույթ չդարձան: Հռոմեական կայսրությունում պատրոցիանատը լեզալ ինստիտուտ չէր: Օրենքը չէր ճանաչում մագնատների դատական իշխանությունը բնակչության նկատմամբ, ինչպես նաև մասնավոր զորքն ու բանտերը: Պրովինցիալ ավագանու մի մասի անջատվողական տենդենցներին հակադրվում էր այդ նույն ավագանու մի մասի և եկեղեցու ձգտումը՝ բարբարոսների և ապստամբած ժողովրդական մասսաների դեմ մղվող պայքարում հենվել կենտրոնական կառավարության վրա: Կայսերական զորքերը դեռևս V դ. կեսերին ճնշում էին բազաուդների ապստամբությունը Գալլիայում և Իսպանիայում (տե՛ս ստորև), ետ էին մղում կայսրության զանազան պրովինցիաների վրա բարբարոսական ցեղերի հարձակումը:

Կենտրոնացած պետության ապարատը շարունակում էր գոյություն ունենալ ընդհուպ մինչև Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կործանումը, թեև ավելի ու ավելի պակաս զործուն էր դառնում:

Քաղաքական իշխանության ապակենտրոնացման պրոցեսը և տեղերում անջատողական տենդենցների զարգացումը հասցրին այն բանին, որ պրովինցիաների կառավարումը, որն առաջ զբաղեցնում էր կենտրոնական կառավարությունից լիովին կախման մեջ գտնվող շինովնիկների ձեռքում, աստիճանաբար անցնում է տեղական սենատորական ավագանուն: Բարձրագույն զինվորական պետերը կառավարության հանդեպ ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել: Նրանք հենվում էին այսպես կոչված բուլցեկյարների ջոկատների վրա, որոնք սովորաբար կազմված էին բարբարոսներից և ծառայում էին ոչ թե պետությանը, այլ իրենց զորավարներին: Բուլցեկյարները երգում էին տալիս առաջնորդներին և նրանց հետ կողք-կողքի կռվում որպես զորքի զրուժիննիկներ: Չինովնիկները տեղական հողատերերին ստիպում էին պարտավորություններ կրել հօգուտ իրենց: Այդ բոլոր երևույթները ցույց էին տալիս, որ ի հայտ են եկել ֆեոդալական հասարակությանը բնորոշ քաղաքական կառուցվածքի տարրեր:

Քրիստոնեական եկեղեցին

Ստրկատիրական հասարակության ճգնա-
ժամի հետ է կապված նաև քրիստոնեա-
կան եկեղեցու էվոլյուցիան Հռոմեական

կայսրությունում: Քրիստոնեությունը, որ առաջ էր եկել որպես
շահագործվող և ճնշված մասսաների կրոն, IV դ. մոտերքում էա-
կան փոփոխություններ կրեց: Արդեն մ. թ. II դարից այն սկսեց
դառնալ կեղեքողների, իշխող դասակարգի կրոն: Քրիստոնեական
համայնքներում ղեկավար դերը աստիճանաբար անցավ եպիս-
կոպոսներին, որոնք մեծ մասամբ պատկանում էին ունևոր մարդ-
կանց թվին: Կղերականությունը (հոգևորականությունը) հիերար-
խիկ կազմակերպություն դարձավ և զատվեց աշխարհականներից:
Այն քարոզներում, որոնցով քրիստոնեական հոգևորականությունը
դիմում էր մասսաներին, առաջին պլանի վրա էին դրվում կեղե-
քողներին հնազանդվելու կոչերը, պետական իշխանության աստ-
վածային ծագման գաղափարը:

Հռոմեական իշխանությունները համոզվելով, որ քրիստոնեա-
կան եկեղեցին իր միասնական ուժեղ կազմակերպությամբ և
համաշխարհային կայսրության բնակչության տարացեղ մասսա-
ների վրա իր գաղափարական ազդեցությամբ ավելի հզոր գոր-
ծոն է, քան առանձին-առանձին հեթանոսական պաշտամունքնե-
րը, սկսեցին պաշտպանել քրիստոնեությունը: Արդեն IV դ. սկըզ-
բին քրիստոնեությունը, որպես կրոն, հեթանոսական պաշտա-
մունքների հետ ճանաչվեց իրավահավասար (աբսպս կոչված
313 թ. Միլանի էդիկտը): Պետությունը շահագրգռված էր քրիս-
տոնեական եկեղեցու ուժեղացման և նրա միասնությունն ամրա-
պլնդելու հարցում: 325 թ. Նիկիայում (Փոքր Ասիա) կայացած
առաջին տիեզերական եկեղեցական ժողովում (բարձրագույն հո-
գևորականության ներկայացուցիչների համագումարում), որը
հրավիրված էր եկեղեցու միասնությունն սահմանելու և առանձին
տեղական եկեղեցական համայնքների միջև ծագած կրոնական
տարաձայնությունները վերացնելու նպատակով, և երկրորդ (Կոս-
տանդնուպոլսի տիեզերական ժողովում (381 թ.)) հիմնական գծե-
րով մշակվեց «հավատո հանգանակը»՝ քրիստոնեական եկեղեցուն
հիմնական դոգմաների համառոտ շարադրանքը: Այդ «հավատո
հանգանակ»-ում մտավ «աստվածային երրորդության» վերաբեր-
յալ դոգման, երրորդություն, որը, ըստ եկեղեցական ուսմունքի,
մեկ է և դրա հետ միասին բաղկացած է երեք անձից՝ «հայր աստ-
ծուց», «որդի աստծուց», «աստվածասուրբ հոգուց», Քրիստոսի

հարության վերաբերյալ դոգման և այլն: Եկեղեցին փաստորեն կայսրին ճանաչեց որպես իր ղեկավարը:

Շուտով քրիստոնեությունը դարձավ իշխող կրոնը կայսրությանում: Եկեղեցին դարձավ նաև խոշոր նյութական ուժ: Մասնավոր անձանց և կայսրերի նվիրաբերումները նպաստեցին եկեղեցու գույքի, առանձնապես, ստրուկների, կոլոնների, պրեկարիատների կողմից մշակվող նրա հողային կալվածքների աճին: Եկեղեցու ներկայացուցիչները մեծ ազդեցություն էին ունենում քաղաքական գործերի վրա: Եպիսկոպոսները սկսեցին կարևոր դեր խաղալ քաղաքների կառավարման գործում, նրանք իրավունք ձեռք բերեցին դատելու կղերականներին, իսկ որոշ դեպքերում՝ նաև աշխարհականներին:

Եկեղեցու տնտեսական հզորության և քաղաքական ազդեցության աճը Հռոմի եպիսկոպոսին թույլ տվեց հասնելու այն բանին, որ ճանաչվի նրա առաջնությունը քրիստոնեական եկեղեցու ամբողջ բարձրագույն հոգևորականության մեջ: IV դ. վերջին և V դ. սկզբին նա իրեն բացառիկ իրավունք վերապահեց կոչվելու «պապ» (հունական *pappas*՝ «հայր», բառից, այսինքն՝ եկեղեցու ղեկավար) և աստիճանաբար իշխանություն ձեռք բերեց Արևմուտքի մնացած բոլոր եպիսկոպոսների նկատմամբ: Քրիստոնեական եկեղեցին սկսեց անվանվել կաթոլիկական (որ նշանակում է տիեզերական, համաշխարհային), իսկ նրա ղեկավարը՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, պապը, իրեն հայտարարեց առասպելական Պետրոս առաքյալի հաջորդը, իսկ հետագայում՝ «Քրիստոսի կուսակալը» երկրի վրա:

Վանքերը

Քրիստոնեական եկեղեցու գործերում կարևոր նշանակություն ձեռք բերին վանքերը: Վանականությունը ծագել է նախ որպես հասարակությունից հեռացած մարդկանց ճգնավորություն, որոնք ցանկանում էին ազատվել սոցիալական կեղեքումից, «աշխարհական» տանջանքներից և ավազանու ու պետության բռնություններից: Վանքերն էին գնում նաև այն մարդիկ, ովքեր դժգոհ էին եկեղեցու սրբապղծությունից: Առաջին վանքերը առաջացան Արևելքում (Եգիպտոսում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, Փոքր Ասիայում) դեռևս IV դարում: V—VII դդ. վանականությունը տարածվեց նաև Արևմուտքում: Սկզբնապես վանական բնակությունը կրում էր դեմոկրատական բնույթ: Վանականներն զբաղվում էին ֆիզիկական աշխատանքով, ճգնավորական կյանք էին վարում և քիչ ազդեցություն չունեին ժողովրդի մեջ: Բայց հետզհետե վանքերի

բնույթը փոխվեց: Նրանք սկսեցին ընդարձակել իրենց հողային տիրույթները, դարձան խոշոր հողատերեր, որոնք իրենց հողերը մշակելու համար օգտագործում էին ստրուկների և կոլոնների աշխատանքը: Վանքերը ենթարկվեցին եպիսկոպոսների հսկողությանը, և վանականները մտան քրիստոնեական հոգևորականության կազմի մեջ: Այսպիսով, վանքերը դարձան քրիստոնեական պաշտոնական եկեղեցու բաղկացուցիչ մասը և ուժեղացրին նրա ազդեցությունը մասսաների վրա: Բայց ո՛չ Նիկիայի տիեզերական ժողովը, ո՛չ էլ դրան հաջորդող մյուս ժողովները չկարողացան հասնել հաստատուն եկեղեցական միասնության, քանի որ դրան արգելակում էին սոցիալական սուր հակասությունները:

Հերետիկոսություն

Իշխող դասակարգի և պետության դեմ շահագործվող մասսաների մղած պայքարն արտահայտվում էր կրոնական հերետիկոսությունների, պաշտոնապես ընդունված դավանաբանությունից շեղվելու մեջ: Հերետիկոսներ էին կոչվում բոլոր նրանք, ովքեր չէին ընդունում սահմանված եկեղեցական դոգմաները, որ մշակվում էին եպիսկոպոսների և եկեղեցու մյուս աստիճանավորների ժողովների կամ սինոդների (ժողովների) կողմից: IV դ. սկզբում Ալեքսանդրիայում, իսկ այնուհետև կայսրության նաև մյուս քաղաքներում տարածվեց հերետիկոսական կրոնական մի ուսմունք, որն ստացավ աբիդասականություն անունը (իր հիմնադրի՝ Ալեքսանդրիայի հոգևորական Արիոսի անունով): Արիոսը հանդես եկավ աստվածային երրորդության վերաբերյալ պաշտոնական դոգմաչի դեմ, ապացուցելով, որ «որդի-աստվածը», այսինքն՝ քրիստոնեական եկեղեցու առասպելական հիմնադիր Հիսուս Քրիստոսը, որի մեջ իբր թե միասնություն են կազմել աստվածային և մարդկային էությունը, հավասար չէ «հայր-աստծուն», քանի որ նա արարված է «հայր-աստծու» կողմից, ուստի և ցածր է նրանից: Այսպիսով, արիոսականությունը, ժխտելով «հայր-աստծու» և «որդի-աստծու» նույնությունը, փաստորեն հանգում էր քրիստոնեական եկեղեցու աստվածայնության ժխտմանը:

Արիոսականությունը արտահայտում էր բողոք իշխող եկեղեցու, որպես շահագործող դասակարգի և ստրկատիրական պետության պատվարի, և այդ պատճառով էլ վայելում էր ճնշված ժողովրդական մասսաների, առանձնապես քաղաքային արհեստավորների և քաղաքների պլեբեյական տարրերի աջակցությունը: Այդ ուսմունքը զգալիորեն տարածվեց նաև Հռոմեական ստրկատիրական կայսրության թշնամի բարբարոսների մեջ: Նիկեայի

եկեղեցական ժողովի կողմից արիտսականությունը դատապարտվեց որպես հերետիկոսություն: Պաշտոնապես ճանաչված եկեղեցական ուսմունքը հայտարարվեց որպես միակ ճիշտը՝ օրթոդոքսալը («ուղղափառ»):

V դարում կայսրության արևելյան պրովինցիաներում լայնորեն տարածվեց «մոնոֆիզիտականությունը» աստծու «միասնական էություն»¹⁷ մասին ուսմունքը, որը, ի տարբերություն արիտսականների, հանձին քրիստոսի տեսնում էր միայն աստվածային սկզբունք, աստվածային էություն և ժխտում էր մարդկային էությունը նրանում: Մոնոֆիզիտականությունը, ինչպես և արիտսականությունը, հանդես էր գալիս պաշտոնական դավաճաբանության դեմ և հոգևորականությունից պահանջում էր հրաժարվել ճոխությունից ու ընչաքաղցությունից: Այդ ուսմունքը, որ իրենց պայքարում օգտագործում էին թե՛ կեղեքվող ժողովրդական մասսաները, թե՛ կայսրությունում իշխանության համար պայքարող տարբեր քաղաքական խմբավորումները, նույնպես ճանաչվեց որպես հերետիկոսություն:

Հռոմեական Աֆրիկայում IV—V դդ. իշխող եկեղեցու դեմ պայքար էին մղում դոնատիստները (եպիսկոպոս Դոնատիի կողմնակիցները), որոնք պնդում էին պահպանել «եկեղեցու մաքրությունը» և պահանջում խստորեն դատապարտել այն հոգևորականներին, ովքեր հավատուրաց էին եղել քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակ: Դոնատիստները պաշտպանում էին «երկրորդ մկրտության» անհրաժեշտությունը, շեղյալ համարելով առաջինը, որը կատարվել էր «շմաքոված» եկեղեցում: Այդ կրոնական ուղղության հետևորդները ժխտում էին եկեղեցական գործերին խառնվելու կայսեր իրավունքը: Դոնատիստական շարժմանը ժաանակցում էին տարատեսակ սոցիալական տարրեր՝ սկսած խոշոր հողատերերից, որոնց միջավայրում տարածված էին անշատողական տրամադրություններ, մինչև շահագործվող մասսաները՝ ստրուկները, կոլոնները, որոնց համար իշխող եկեղեցու նկատմամբ եղած օպոզիցիան արտահայտում էր ստրկատիրական պետության հանդեպ նրանց թշնամությունը: Այդ շարժման մեջ առավել վճռական պահանջներ առաջադրում էր ազոնիստիկնեֆ (որ հունարեն նշանակում է «պայքարողներ») աղանդը, որը քարոզում էր վերադարձ դեպի նախասկզբնական քրիստոնեական

¹⁷ Հերետիկոսների մոնոֆիզիտներ անվանումը ծագում է հունական «մոնոս» մեկ և «ֆիզիս»՝ բնություն բառերից:

համայնքների պարզունակությունը՝ դրանց սոցիալական հավասարության և գույքի ընդհանրության տենդենցներով հանդերձ:

Կայսերական կառավարությունը խիստ պատիժներ սահմանեց դոնատիստական հերետիկոսությանը մասնակցելու համար:

Հերետիկոսական շարժումները ճնշելու աշխարհիկ և եկեղեցական իշխանությունների բոլոր փորձերը հաջողություն չունեցան, քանի որ այդ շարժումների հիմքում ընկած էր կայսրության բնակչության լայն մասսաների խոր դժգոհությունը ստրկատիրական պետության և դրան աջակցող պաշտոնական եկեղեցու հետզհետե ուժեղացող ճնշման դեմ:

**Դասակարգային
պայքարի բնույթը
և դրա նշանակությունը
կայսրության
նակատագրի համար**

Տնտեսության ստրկատիրական սիստեմի շփոթման ու քայքայումը Հռոմում արտահայտվում էին սոցիալական սուր հակասություններում և դասակարգային կոնֆլիկտներում: Տիրապետող դասակարգի և ստրկատիրական պետության հանդեպ ժողովրդական մասսաների թշնամական վերաբերմունքն արտահայտվում էր տարբեր ձևերով: Մեծ դեր էին խաղում դիմադրության պասսիվ ձևերը՝ ստրուկների և կոլոնների փախուստը իրենց տներերից, կոլեգիաներին ամրացված քաղաքային արհեստավորների փախուստը իրենց քաղաքներից, խուսափումները զինվորական ծառայությունից, հարկեր վճարելուց: Բարբարոսների կողմից կայսրության տերիտորիան ներխուժելու ժամանակ շահագործվող մասսաների մի մասը (հատկապես ներխուժած բարբարոսական ցեղերին ազգակից ստրուկները) անցնում էր նվաճողների կողմը: Տեղի էին ունենում նաև զինված ապստամբություններ, որոնց մեջ զլխավոր դերը IV—V դդ. խաղում էին արդեն ոչ թե ստրուկները, ինչպես դա լինում էր մ. թ. ա. II—I դարերում, այլ հռոմեական պրովինցիաների գյուղացիները, որոնց միանում էին կոլոնները և ստրուկները:

IV դ. և հատկապես V դ. սկզբում Հռոմեական Աֆրիկայում ծավալվեց լայն ժողովրդական շարժում, որին զլխավորում էր ազոնիստիկների աղանդը: Այդ շարժմանը մասնակցում էին գյուղացիները, կոլոնները, ստրուկները: Նրանք սոցիալական կեղեքման դեմ ապստամբում էին իշխող եկեղեցու դեմ պայքարի լուգունգով: Ապստամբները հրկիզում էին խոշոր հողատերերի կալվածքները, հարձակվում օրթոդոքսալ եկեղեցու հոգևորականության վրա, ազատագրում ստրուկներին, պարտատերերից խլում էին պարտային ստացականները, հարկահավաքներին թույլ չէին

տալիս կատարելու իրենց ֆունկցիաները: Այդ ելույթները մաս-
նայական բնույթ էին կրում, բայց անկազմակերպ էին, անջատ-
անջատ և չէին ձուլվում մեկ միասնական խոշոր ապստամբու-
թյան մեջ: Ազոնիստիկների («պայքարողների») կամ, ինչպես
ներանց անվանում էին հոռմեական հողատերերը, ցիրկումցելիոն-
ների (որ լատիներեն լեզվով նշանակում է «խրճիթների շուրջը
թափառողներ», այսինքն՝ «անտուններ»), շարժումը դաժանորեն
ճնշվեց տեղական իշխանությունների կողմից:

Ավելի լայն թափ ունեին բազառուդների ապստամբություննե-
րը Գալլիայում V դ. սկզբին և 30—40-ական թվականներին: Այդ
շարժման մասնակիցները գլխավորապես Արմորիկի՝ Գալլիայի
հյուսիս-արևմտյան մասի, գյուղացիներն էին: «Բազառուդներ»
բառը, ըստ երևույթին, ծագել է կելտական «բազա»՝ պայքար,
բառից¹⁸, Գալլիայի առանձին շրջաններում ապստամբները հա-
ջողության հասան և կազմեցին անկախ համայնքներ, որոնք չէին
ճանաչում Հռոմի իշխանությունը: V դ. 40—50-ական թվականնե-
րին բազառուդների շարժումը տարածվեց նաև Իսպանիայում,
ընդգրկելով նրա հյուսիսային մարզերը: Թեպետ այդ բոլոր ապու-
տամբությունները ճնշվեցին հոռմեական զորքերի կողմից, այ-
նուամենայնիվ դրանք խարխլեցին կայսրությունը և թուլացրին
Հռոմեական ստրկատիրական պետության հզորությունը: Ապստ-
ամբություններ էին բռնկում նաև Իտալիայում, հենց բուն Հռո-
մում: Դրանք գլխավորապես քաղաքային պլեբսի ելույթներն էին,
որը բողոքում էր թանկության դեմ, պահանջում էր ավելացնել
քնակչությանը բաժանվող պարենը:

Ամենօրյա դասակարգային պայքարը և ուշ շրջանի Հռոմեա-
կան կայսրությունում տեղի ունեցող ժողովրդական մասսաների
ապստամբությունները կարևոր նշանակություն ունեցան. դրանք
ներսից քայքայում էին հոռմեական ստրկատիրական պետու-
թյունը, խորացնում ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամը
և պայմաններ նախապատրաստում այն խորտակելու համար:
Բայց ճնշված ժողովրդական մասսաների ապստամբությունները
ինքնին հաղթանակի չհասան: Հոռմեական կայսրության շահա-
գործվող մասսաները ի վիճակի չէին ապստամբության միջոցով
ոչնչացնել ստրկատիրական հասարակարգը: Ինչպես նշել է Ֆ. էն-

¹⁸ Դեռևս III դ. 60—80-ական թվականներին բազառուդներ էին կոչվում հոռ-
մեական տիրապետության և ստրկատիրական կեղեքման դեմ ուղղված՝ Գալլիայում
տեղի ունեցող մասսայական ժողովրդական շարժումների մասնակիցները:

գելւք, «հին աշխարհը չգիտի հաղթական ապստամբութեամբ ստրկութեան ոչնչացում»¹⁹,

Հոռմեական կայսրութիւնում ժողովրդական մասսաների դասակարգային պայքարի յուրահատկութիւնն այն էր, որ գոյութիւն չունէր նոր արտադրահարաբերութիւնները կրող առաջավոր հեղափոխական դասակարգ: Այդպիսի դասակարգ չէին կարող լինել ստրուկները, որոնք կապված էին տնտեսութեան՝ իրեն սպառած սիստեմի հետ, չունէին հասարակական վերակառուցման ոչ մի որոշակի ծրագիր: Կոլոնների, պրեկարիստների և ուրիշի հողամասերի վրա նստած մյուս մանր հողակալների համար, ինչպէս նաև ազատ գյուղացիների համար, որոնք քայքայվում և ավելի ու ավելի էին պարտային ստրկութեան մեջ ընկնում, մանր հողային ազատ սեփականատերերի վիճակը մնում էր որպէս իդեալ: Բայց այդ իդեալն անիրագործելի էր, քանի որ արտադրողական ուժերի զարգացումը այն ժամանակվա պայմաններում չէր կարող անմիջական արտադրողներին ազատ սեփականատերեր դարձնել, հնարավոր էր միայն այդ ինքն իրոյն մանր արտադրողների շահագործման նոր, մեղմացած ձևեր սահմանել: Կոլոնների ու գյուղացիների պայքարի համար բնորոշ էր տարբերայնութիւնը, անկազմակերպվածութիւնը, ուժերի ցրվածութիւնը, ելույթների անցատվածութիւնը:

Չնայած այն բանին, որ անմիջական արտադրողների առանձին խավեր իրենց սոցիալական դրութեամբ զգալիորեն մոտեցնել էին միմյանց (օրինակ, հողին ամրացված ստրուկները և կոլոնները), դրանց միջև դեռևս կանգնած էին դասային միջնապատերը և տարբերութիւններ գոյքային դրութեան մեջ: Քաղաքային պլեբսը, որի գոյութեան հիմքը պետական պաշարներից ձրի պարենամթերք ստանալն էր, մի զգալի չափով ապրում էր ստրուկների ու կոլոնների հավելյալ արդշունքի հաշվին. կոլոններն ու մանր գյուղացիները, որպէս ազատ մարդիկ, մի շարք դեպքերում դեռևս հակադրվում էին ժողովուրդներին և հաճախ հենց իրենք էլ շահագործում էին մեկ-երկու ստրուկի աշխատանք: Այդ ամենը արգելակում էր ճնշված ժողովրդական մասսաների տարբեր խավերի համախմբմանը տիրող դասակարգի դեմ մղվող պայքարում: «Այդ բոլոր տարրերի համար,—գրում էր Ֆ. Էնգելսը,—բացար-

¹⁹ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 155.

Ճակապես գոյություն չուներ դեպի ազատագրում տանող որևէ ընդհանուր ուղի»²⁰։

Բայց այնուամենայնիվ ստրկատիրական պետության նկատմամբ շահագործվող բնակչության թշնամական վերաբերմունքը, Հռոմեական ստրկատիրական կայսրության դեմ ճնշված ժողովրդական մասսաների պայքարը կարևորագույն դեր խաղացին նրա պատմական ճակատագրում։ Կոլոնների, ստրուկների, ստրկացվող գյուղացիական մասսաների հետզհետե սրվող դասակարգային պայքարի և պրովինցիաների անջատողական տենդենցների հետևանքով թուլացած Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունը ի վիճակի չէր երկար ժամանակ դիմակայել արտաքին հակառակորդների ճնշմանը և անխուսափելիորեն պետք է տապալվեր ներքին և արտաքին հարվածներից։

Միակ ելքը ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամից, որն ընդգրկել էր Հռոմեական պետության հասարակական կյանքի լուրջ ոլորտները, կարող էր լինել սոցիալական հեղափոխությունը, որը պայմանավորում էր անցումը ստրկատիրական հասարակարգից ֆեոդալականին։

**Հռոմեական կայսրությանը սահմանակից
«բարբարոսական»
ցեղերը**

Հռոմեական կայսրության համար հատկապես մեծ վտանգ էին ներկայացնում նրա լայնարձակ ծայրամասերին սահմանակից բարբարոսական ցեղերը։ Հռոմեացիները «բարբարոսներ» էին անվանում հռոմեական կուլտուրային օտար բոլոր ցեղերին ու ժողովուրդներին։ Մարքսիստական պատմական գրականության դեմ «բարբարոսներ» են անվանում այն ցեղերին, որոնք ապրում էին տեհման կարգերի զարգացման որոշակի աստիճանում (որ սկսվում էր անասնապահության և հողագործության երևան գալով և վերջանում տեհման կարգերի քայքայումով ու դասակարգային հասարակության ձևավորման սկզբնավորումով)։

Հռոմի հետ շփվող բարբարոսներից առավել խոշոր էթնիկական խմբերի շարքին են դասվում կելտերը, գերմանացիները, սլավոնները։ Կելտերի բնակության հիմնական մարզերն էին Հյուսիսային Իտալիան, Գալլիան, Իսպանիան, Բրիտանիան և Իռլանդիան։ Հռոմի կողմից Հյուսիսային Իտալիան, Գալլիան և Իսպանիան նվաճվելուց հետո այդ երկրների կելտական բնակչությունը

²⁰ Ф. Энгельс. К истории первоначального христианства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 22, стр. 482.

մտալ Հռոմեական ստրկատիրական պետության կազմի մեջ և ձուլվեց հռոմեական նորաբնակների հետ, գառնալով մեկ՝ գալլա-հռոմեական ժողովուրդ, կամ, համապատասխանաբար՝ իսպանա-հռոմեական ժողովուրդ: Բրիտանիան նույնպես նվաճվեց հռոմեացիներին կողմից, բայց հռոմեական հարաբերությունների ազդեցությունն այստեղ ավելի թույլ էր արտահայտվում, քան մայրցամաքում: Բրիտանիայի՝ ինչպես Հռոմի կողմից նվաճված, այնպես էլ անկախություն պահպանող կելտերի մեջ դեռևս տիրապետում էին քայքայման փուլում գտնվող և դասակարգերի առաջացումն սկզբնավորող տոհմական կարգերը: Բնակչությունը զբաղվում էր առավելապես անասնապահությամբ, ինչպես նաև հողագործությամբ: Նախնադարյան-համայնական կարգը, որն ավելի սլավաս չափով էր քայքայման ենթարկվել, պահպանվում էր Հռոմի կողմից չնվաճված Իռլանդիայի կելտերի մեջ:

Գերմանական ցեղերը մ. թ. սկզբին բնակվում էին Հոենոսի և Վիսլայի, Ալպերի և Դանուբի, Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի միջև ընկած տերիտորիաներում, ինչպես նաև Սկանդինավյան թերակղզու հարավային մասում: Այդ ամբողջ տերիտորիայի բնակչությունը, սակայն, բացառապես գերմանական չէր: Վիսլայի ավազանում և այնուհետև դեպի արևելք, ինչպես նաև մի շարք այլ մարզերում, ապրում էին սլավոնական ցեղեր, Հոենոսի և Դանուբի վերին հոսանքներում՝ Գալլիայի և Բրիտանիայի բնակչությանն ազգակից կելտեր:

Մ. թ. ա. I դ. գերմանական որոշ ցեղեր Հոենոսն անցել և փորձում էին բնակություն հաստատել Գալլիայում, բայց Հուլիոս Անսարի կողմից ետ շարտվեցին Հոենոսից այն կողմ: Մ. թ. ա. I դ. վերջում Հոենոսից մինչև էլբա ընկնող տերիտորիան Հռոմի կողմից նվաճվեց և դարձավ հռոմեական պրովինցիա: Բայց դա երկար չտևեց: Հոենոսից դեպի արևելք ընկնող մարզերը հռոմեացիները չկարողացան պահել, և գերմանացիների հետ մի շարք ընդհարումներից հետո պաշտպանության անցան: Հոենոսը զարմավ սահմանագիծ Հռոմի և գերմանական ցեղերի տերիտորիայի միջև: Իրենց սահմաններն ամրապնդելու համար հռոմեացիները կառուցեցին պաշտպանական գիծ, այսպես կոչված հռոմեական պատնեշը (Limes Romanus), որը ձգվում էր Միջին Հոենոսից մինչև Վերին Դանուբը: Այդ պատնեշից դեպի արևելք գտնվող գերմանացիները անջատ-անջատ ցեղերի մի խառնակույտ էին, որոնք երբեմն խմբավորվում էին անկայուն ցեղային միություններում:

Հին գերմանացիներից դեպի արևելք ընկած տերիտորիաներում ապրում էին սլավոնների նախնիները: Նրանք տարաբնակեցված էին էլքայից (սլավոնական Լաբայից) և Օդերից (սլավոնական Օդրայից) մինչև Դոն, Օկա և Վեշին Վոլգա, Բալթիական ծովափնյա մարզերից մինչև Միջին ու Ստորին Դանուբ և Սև ծովը տարածվող լայնարձակ տերիտորիաներում: Մ. թ. I—II դդ. անտիկ հեղինակներին նրանք հայտնի էին վենեդներ կամ վենետներ անունով:

Սլավոնական ցեղերը մ. թ. սկզբին նստակյաց հողագործներ էին: Տակիտոսի վկայությամբ նրանք իրենց հարևաններից՝ քոչվոր-սարմատներից տարբերվում էին նստակեցությամբ: Նրանց տնտեսության հիմնական ճյուղը հողագործությունն էր, առավելապես՝ անտառահատման եղանակով: Սլավոնները զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ, որսորդությամբ և անտառային մեղվաբուծությամբ (մեղր հավաքելով), ձկնորսությամբ: Նրանց հայտնի էր երկաթի արդյունահանումն ու մշակությունը, բրուտագործությունը, մանածագործությունն ու ջուլհակությունը՝ բրդից և վուշից: Փող և դրամաշրջանառություն չկային, առևտուրը փոխանակային բնույթ ուներ: Սլավոնները, ինչպես և գերմանացիներն ու կելտերը, գտնվում էին նախնադարյան համայնական տոհմական կարգերում:

IV—VI դդ. սլավոնական ցեղախմբերը զգալի տեղաշարժ կատարեցին արևմտյան ուղղությամբ մինչև էլքա (Լաբա), տեղ-տեղ՝ է՛լ ավելի հեռու, իսկ հարավում՝ մինչև Բալկանյան թերակղզին: VI դ. բյուզանդական պատմիչները սլավոնական ցեղերին նոր անուններ տվեցին, այն է՝ սկլավիններ և սլավեններ, որոնց թվին գերազանցապես դասվում էին Միջին ու Ստորին Դանուբի առափնյա և Դանուբի ու Դնեստրի միջև ընկած տերիտորիաներում բնակվող հարավսլավոնական ցեղերը, և անթերը, որոնք կազմում էին Դնեստրի և Դնեպրի միջև ապրող սլավոնների արևելյան խմբի միջուկը: Բյուզանդական պատմիչները վենետներ էին անվանում Վիսլայի առափնյա և Բալթիկայի ծովամերձ վայրերում ապրող սլավոնական ցեղերին, որոնք հետագայում, Լաբայի (էլքայի) ավազանում բնակություն հաստատած սլավոնների հետ կազմեցին սլավոնության արևմտյան ճյուղավորությունը: Հետագայում սլավոնական ցեղերը կազմեցին երեք խոշոր խմբեր՝ արևելյան, արևմտյան և հարավային սլավոններ:

IV—V դդ. Հռոմեական կայսրության նկատմամբ բարբարոսական ցեղերի ճնշումն ուժեղացավ: Այդ ցեղերը ուժգին հարված-

ներ հասցրին ստրկատիրական պետությանը, (որոնք Ադեմուտ-բում կայսրությանը կործանման հասցրին) և շատ մեծ դեր խաղացին անտիկ ստրկատիրական հասարակությունից ֆեոդալականին անցնելու պրոցեսում: Համայնական կարգը, որ նրանք բերեցին Հռոմեական կայսրության տերիտորիան, հանդիսացավ այն պայմանը, որն անհրաժեշտ էր ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման համար: Ազատ համայնական-բարբարոսների խավը կարևորագույն դեր խաղաց ֆեոդալական գյուղացիության դասակարգի ձևավորման գործում:

Ուստի, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում ֆեոդալիզմի ծագումը հասկանալու համար անհրաժեշտ է ժանոթանալ գերմանական ցեղերի հասարակական կառուցվածքին այն ժամանակներում, երբ նրանք շվիման մեջ էին Հռոմի հետ:

§ 2. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՍՈՒՈՒՆՎԱԾՔԸ

Գերմանացիները Հուլիոս Կեսարի «Նոթեր Գալլական պա-մ. թ. ա. I դ. կեսերի» տերազմի մասին» աշխատությունում և (ըստ Կեսարի տվյալ- նրան ժամանակակից մյուս անտիկ հեղի- ների) երկերում պարունակվող տվյալ- ները վկայում են, որ գերմանացիները մ. թ.

ա. I դ. կեսերին ապրում էին տոհմական կարգերում: Գերմանական տարբեր ցեղերի հասարակական զարգացման մակարդակը միատեսակ չէր: Արդեն այդ ժամանակ մի շարք ցեղեր ապրում էին նստակյաց կյանքով, հատկապես Հյուսիսային Գերմանիայում և Յուտլանդիայում: Այդ ցեղերի տնտեսությունում գլխավոր դերը խաղում էր հողագործությունը: Հողը մշակվում էր գութանով, որին եզներ էին լծում: Դեռևս մինչև մ. թ. սկիզբը գերմանացիները գործածության մեջ մտցրին թեթև անվավոր գութանը: Գերմանական որոշ ցեղեր մ. թ. ա. I դարում դեռևս վերջնականապես նստակեցության չէին անցել իրենց զբաղեցրած տերիտորիաներում, դա մասնավորապես վերաբերում է այն գերմանացիներին, որոնց հետ պատերազմում էր Կեսարը: Ըստ Հռոմեական զորավարի դիտարկումների, այդ ցեղերի համար խիստ կարևոր նշանակություն ունէր անասնապահությունը: «Նրանք հողագործությամբ զբաղվում են ոչ առանձին ջանասիրությամբ,— գրել է Կեսարը,— և սնվում են գլխավորապես կաթով, պանրով ու մսով»: Թեպետ գերմանական ցեղերի հողամշակման կուլտուրան այն ժամանակ շատ էր զի-

շում հռոմեականին, Կեսարի Թկարագրած ցեղերի համար ևս հողագործությունը կարևոր դեր էր խաղում: Այդպիսի ցեղերի վերաբնակությունը արդեն սովորական վաչկատունների քոչվորություն չէր. պարբերական տեղաշարժերի պատճառը նոր հողերի կարիքն էր, որ պայմանավորված էր հողագործության էքստենսիվ բնույթով: Գերմանացիները, ինչպես նաև հասարակական զարգացման նույն աստիճանի վրա գտնվող մյուս ցեղերը, այդ ժամանակ կիրառում էին հողագործության առավելապես հարոսային սիստեմը: Այդ սիստեմի պայմաններում հերկվող հողամասերը պարբերաբար փոխվում էին, հողի մի զգալի մասը երկար ժամանակ թողնելով խոպան, նրա բերրիությունը վերականգնելու համար:

Գերմանացիներն ունեին նաև արհեստներ, Գերմանիայի որոշ վայրերում հանքաքարից երկաթ էին արդյունահանում, թեև աննշան քանակությամբ. կային նաև պղնձի և արծաթի հանքարաններ, աղ էր արդյունահանվում: Բալթիկ ծովի ափին սաթ էին հավաքում:

Գերմանացիները բնակվում էին գյուղերով, որտեղ սովորաբար ապրում էին տոհմային համայնքներ, թշնամիների հարձակումներից պաշտպանվելու համար նրանք հողապատնեշով և ցանկապատով շրջափակված ամրություններ ունեին:

Գերմանացիների հիմնական տնտեսական բջիջը համայնքն էր: Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը տարբերում է համայնքի՝ հաջորդաբար միմյանց փոխարինած երեք ձև՝ 1) արյունակցական, 2) հողագործական և 3) դրացիական (կամ մարկ): Կեսարի ժամանակ գերմանացիների մեջ տարածված էր արյունակցական համայնքը: Վերջինի համար բնորոշ էին կոլեկտիվ արտադրությունն ու ամբողջ հողի կոլեկտիվ սեփականությունը: Համայնքի անդամները համատեղ մշակում էին հողը, որը յուրաքանչյուր տարի (կամ մի քանի տարին մեկ անգամ) վերաբաժանվում էր տոհմերի՝ տվյալ ցեղի արյունակցական միավորումների միջև: «Ով նրանցից ոչ ոք, — հաղորդում է Կեսարը գերմանացիների մասին, — չունի ստույգ չափված հողամաս կամ տիրույթ՝ որպես մասնավոր սեփականություն, բայց պաշտոնատար անձինք և ավագները միասին ապրող ազգակիցների տոհմերին և խմբերին յուրաքանչյուր տարի հատկացնում են հողեր, որտեղ և որքան հարկավոր կգտնեն, իսկ մի տարի անց նրանց հարկազրույցում են անցնել մի ուրիշ տեղ»:

Այդպիսի տնտեսական սիստեմին համապատասխանում էին

նաև սոցիալական կառուցվածքն ու կառավարման կազմակերպումը: Գերմանացիները դասակարգային բաժանում չունենին: Նրանք պետություն էլ չունենին: Կեսարն ասում է, թե «խաղաղ ժամանակ ցեղերն ընդհանուր կառավարություն չունեն»: Իշխանություն բարձրագույն մարմինը ժողովրդական ժողովն էր, որին մասնակցել կարող էին զենք կրելու իրավունք ունեցող բոլոր շահահաս տղամարդիկ: Տոհմային ավագները կատարում էին զբլխավորապես դատական ֆունկցիաներ: Պատերազմի ժամանակ ընտրվում էր զորապետ: Պատերազմն արդեն շատ զգալի դեր էր կատարում գերմանական հասարակության կյանքում: Գերմանական որոշ ցեղեր այդ ժամանակ իրենց էին ենթարկել ուրիշ ցեղերի և նրանց ստիպում էին տուրք վճարել:

Հարևան ցեղերի դեմ ռազմական հարձակումներ կազմակերպելու համար առաջնորդները, գոյություն ունեցող սովորություն համաձայն, ջոկատներ էին կազմում այն ռազմիկներից, ովքեր կամովին պատրաստակամություն էին հայտնում հետևել նրանց արշավանքներում: Այդ ջոկատները տակավին մշտական բնույթ չունեին, բայց հանդիսանում էին ապագա ռազմական զրուծինաների սաղմը:

**Գերմանացիների
հասարակական
կարգը Տակիտոսի
ժամանակներում
(մ. թ. I դ. վերջում)**

Մ. թ. I դարի վերջում գերմանացիների հասարակական զարգացման մակարդակի մասին կարելի է դատել հռոմեական պատմաբան Տակիտոսի «Գերմանիա», «Աննալներ» և այլ աշխատությունների հիման վրա, ինչպես նաև ըստ հնագիտական հուշարձանների: Կեսարի ժամանակներից հետո անցած մեկ ու կես դարի ընթացքում գերմանացիների հասարակական կառուցվածքը նշանակալի փոփոխություններ կրեց. գերմանացիները վերջնականապես նստակեցության անցան, բարձրացավ նաև հողագործության մակարդակը:

Մ. թ. I—II դարերում տարածվեց երկաթե խոփով գութանը: Գերմանացիները մշակում էին այնպիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաներ, ինչպես գարին, ցորենը, տարեկանը, վարսակը, ինչպես նաև բանջարեղեն՝ շաղգամ, սոխ, ընդեղեն՝ ոսպ, սիսեռ և տեխնիկական կուլտուրաներ՝ վուշ, կանեփ, լրջաբույս: Հողի մշակության կուլտուրայի բարելավումը արտահայտվեց նաև նրանում, որ արդեն որոշ վայրերում հանքային պարարտանյութեր էին գործածվում. (հողերի մակերեսի կրայնացում): Բայց հողագործության տեսակարար կշռի բարձրացման պայմաններ

քում ևս անասնապահությունը շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ տնտեսության մեջ: Խոշոր եղջերավոր անասունները (եզները) օգտագործվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքների համար, ձիերը՝ գլխավորապես ռազմական կարիքների և փոխադրումների համար: Անասունները տալիս էին կաթնամթերքներ, միս, ճարպ, կաշի, իսկ մանր անասունները՝ նաև բուրդ: Անասունով էին վճարում վերգելը՝ սպանության համար հատուցում, որ սպանվածի հարազատները ստանում էին մարդասպանի ազգականներից: Անասունը շարքային համայնականների կողմից նաև որպես նվեր էր տրվում ավագներին, փեսացուի կողմից՝ հարսնացուին:

Զարգանում էին գերմանացիների արհեստներն ու արդյունագործությունը: Բացի մետաղներ հալելուց և դարբնոցային գործից գերմանացիներին հայտնի էր ջուլհակությունը՝ վուշից կտավ և բրդից գործվածքեղեն պատրաստելը. բրուտագործությունը և այլն:

Արտադրության զարգացման հետ միասին փոխանակություն է առաջանում գերմանական առանձին ցեղերի միջև: Իր ժավալով աննշան առևտուր էին անում գերմանացիները նաև հարևան ժողովուրդների հետ: Այն ժամանակ առևտրական ճանապարհներն անցնում էին Հոենոսով, էլբայով, Դանուբով և Վիսլայով, ինչպես նաև Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի ափերով: Ներքին փոխանակության առարկաներ էին աղը, մորթիները և մետաղները: Գերմանիա էին ներմուծվում՝ առավելապես հոռմեական վաճառականների կողմից, մետաղե արտադրանքներ, զարդեր, գինի: Արտահանվում էին ստրուկներ, կաշի, անասուն, մորթիներ, սաթ: Առևտուրը գերմանացիների տնտեսության մեջ էական գեր չէր խաղում:

Սոցիալական հարաբերություններում, Կեսարի նկարագրածի համեմատությամբ, նույնպես լուրջ փոփոխություններ էին տեղի ունեցել: Արյունակցական համայնքին հերթափոխեց հողագործական համայնքը, որը, ինչպես նշել է Մարքսը, «արյան կապերով չկապված ազատ մարդկանց առաջին սոցիալական միավորումն էր»²¹: Հողը, ներառյալ վարելահողերը մնում էին որպես ընդհանուր, կոլեկտիվ սեփականություն: Բայց արտադրության պրոցեսն արդեն կոլեկտիվ չէր, հողը միասին չէին մշակում: Վարելահողերի օգտագործումն անցել էր առանձին տնտեսություննե-

²¹ К. Маркс. Наброски ответа на письмо к В. И. Засулич. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 418.

րին, «մած ընտանիքներին», որոնք սովորաբար բաղկացած էին լինում երեք կամ ավելի մեծաթիվ սերունդներից, համատեղ ապրող և ընդհանուր տնտեսություն վարող մերձավոր ազգականներից՝ ծնողներից, նրանց չափահաս որդիներից ու թոռներից:

Հողագործության մեջ գերմանացիների տնտեսական կարգուկանոնը Տակտիսը հետևյալ կերպ է բնութագրում՝ «Հողն զբաղեցնում են բոլորը միասին, հերթականությամբ՝ ըստ աշխատողների թվի և շուտով այն միմյանց միջև բաժանում են ըստ արժանիքի. բաժանումը հեշտանում է, որովհետև հողատարածությունը լայնածավալ է. նրանք յուրաքանչյուր տարի հերկը փոխում են և էլի մնում է (ազատ) դաշտ»: Այդ նկարագրությունը վկայում է, որ մ. թ. I դ. գերմանացիները (և պետք է ենթադրել՝ շատ ցեղեր) դեռևս պահպանում էին հողագործության հարուսային սխառմը: Պարբերաբար տեղի էր ունենում ամբողջ վարելահողի վերաբաժանում առանձին տնտեսությունների միջև: Համայնքի բոլոր անդամները համատեղ օգտվում էին չբաժանված հանդամասներից՝ անտառներից, արոտավայրերից, անմշակ հողատարածություններից: Իսկ տնամերձ հողը տան հետ միասին արդեն դառնում էր առանձին տնտեսությունների (մեծ ընտանիքների) սեփականությունը:

Գերմանիայի որոշ վայրերում նոր թվականության սկզբին գոյություն ունեին, ըստ երևույթին, հողօգտագործման նաև այլ ձևեր. անհատական ժառանգական տիրապետման էին անցնում և առանձին ընտանեական համայնքի սեփականություն էին դառնում ոչ միայն տնամերձ հողամասերը, այլև վարելադաշտեր: Այդ հաստատվում է հնագիտական տվյալներով Յուտլանդիայի և Հյուսիսային Գերմանիայի որոշ շրջանների վերաբերմամբ: Հողօգտագործման անհատական կարգն առաջացավ, էնգելսի կարծիքով, այնտեղ, որտեղ տեղանքի բնույթը՝ նեղվածք հովիտները, նեղ տափարակ բարձունքները, ճահճամիջյան տարածությունները դժվարացնում էին հողի պարբերաբար վերաբաժանումները²²: Իսկ գերմանական ցեղերում տիրապետողը մնաց տնտեսական այն կարգուկանոնը, որի պայմաններում համայնքին էր պատկանում նրա ամբողջ հողի սեփականությունը, բացի տնամերձ հողերից:

Տակտիսի ժամանակներում գերմանացիների մեջ հասարա-

²² См.: Ф. Энгельс. Марка. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 332—333.

կական դասակարգեր չկային: Արտադրության մեջ առաջվա նման գլխավոր դերը խաղում էին ազատ համայնականները: Նրանք չէին շահագործվում, օգտվում էին հավասար իրավունքներով հողը տիրելու, զենք կրելու, ժողովրդական ժողովին մասնակցելու և այլ հարցերում: Բայց սոցիալական շերտավորումն արդեն սաղմնավորվում էր: Գերմանացիներն ստրուկներ ունեին: Հավանաբար նահապետական ստրկությունը գերմանական ցեղերի մեջ սաղմնավորվել էր է՛լ ավելի վաղ: Բայց Կեսարը ստրուկների մասին չի հիշատակել, իսկ Տակիտոսը բավականին մանրամասն նկարագրում է նրանց դրությունը: Ստրկության գլխավոր աղբյուրը պատերազմն էր: Ստրուկներն իրավազուրկ էին: Տերը կարող էր անպատիժ կերպով սպանել իր ստրուկին: Բայց այնուամենայնիվ գերմանացիների մոտ ստրուկներն ավելի բարվոք վիճակում էին, քան անտիկ, ստրկատիրական հասարակությունում եղած ստրուկները: Նրանք ունեին իրենց տունը, իրենց տնտեսությունը և միայն բնամթերքով (հացով, մանր անասուններով, գործվածքեղենով) բահրա էին մուծում իրենց տերերին: Իրենց փրկությամբ նրանք, ինչպես գտնում էր Տակիտոսը, ավելի շուտ հիշեցնում էին հռոմեական կոլոններին, քան հռոմեական ստրուկներին: Գերմանացիների մեջ ազատներին և ստրուկներին չէր բաժանում այնպիսի սոցիալական անդունդ, ինչպես հռոմեացիների մոտ էր: «... Տերը դաստիարակության որևէ առավելությամբ չի տարբերվում ստրուկից»,— փրում էր Տակիտոսը: Հինգերմանական հասարակությունում ստրկությունն ամբողջությամբ վերցրած այնպիսի նշանակություն չունեիր, ինչպես հռոմեական հասարակությունում, որովհետև արտադրության մեջ ստրուկները գլխավոր դեր չէին խաղում: Դա սկզբնական փուլի ստրկություն էր՝ «նահապետական ստրկություն»: Ստրուկներին ազատ էին արձակում հազվադեպ, ընդ որում ազատ արձակվածները իրենց դրությամբ քիչ էին տարբերվում ստրուկներից:

Շերտավորումը չէր սահմանափակվում միայն ազատների և ստրուկների բաժանումով: Սոցիալական շերտավորում էր նկատվում նաև ազատ գերմանացիների միջև: Ազատ համայնականների ընդհանուր զանգվածից անջատվեց տոհմային ավագանին: Ավագանու ընտանիքների ներկայացուցիչները մյուս ազատ համայնականներից տարբերվում էին գույքով և քաղաքական ազդեցությամբ. ավագանու ձեռքում կուտակվել էին մեծաքանակ անասուններ, ստրուկներ: Գույքային շերտավորման մասին են վկա-

յում նաև հնազիտության տվյալները: Որոշ դամբարաններում կան զանազան զենքեր՝ սուր, վահան, նիզակների մի քանի ծայրակալներ և շքեղ զարդարանքներ ունեցող տնային գործածության առարկաներ: Դրանք, հավանաբար, տոհմային ավագանու գերեզմաններ են: Իսկ մյուս գերեզմաններում, որտեղ, ըստ երեւիության, թաղված են շարքային ազատ մարդիկ, հայտնաբերվել են զենքի առանձին տեսակներ միայն՝ նիզակ կամ նիզակ և վահան, երբեմն՝ սուր և վահան:

Գուլքային անհավասարության առաջացումը մեծ ազդեցություն ունեցավ գերմանացիների հասարակական կարգի վրա: Ժրեկի ընտանիքների ձեռքը աստիճանաբար էլ ավելի մեծաքանակ հողեր էին անցնում, քան շարքային համայնականներին, քանի որ հողը բաժանվում էր ոչ թե հավասար՝ ըստ ընտանիքների, այլ «ըստ արժանիքի» (*secundum dignationem*), հավանաբար, այդ ընտանիքների սոցիալական դրությանը համապատասխան:

Գուլքային անհավասարությունն առանձնապես արագ էր աճում գերմանական այն ցեղերի մեջ, որոնք բնակվում էին հումեռական պրովինցիաներին սահմանակից տերիտորիաներում: Այստեղ գերմանացիների վրա իրենց ներգործությունն էին ունենում աշխույժ առևտրական կապերը հումեռացիների հետ և տեղական ռոմանականացված բնակչության տնտեսական կարգուկանոնը:

Տակիտոսի ժամանակ գերմանացիներն ապրում էին դեռևս միջնադարից առաջ կարգավորված: Բարձրագույն իշխանությունն այժմ էլ մնում էր ժողովրդական ժողովին, որը որոշում էր պատերազմի ու խաղաղության և ուրիշ այլ կարևոր հարցեր, ընտրում էր ցեղի ավագներ և ռազմական առաջնորդներ, դատ էր վարում ցեղի տվորություններին համապատասխան: Բայց ժողովրդական ժողովից բացի մեծ նշանակություն ստացավ ավագանու խորհուրդը: Իշխանության այդ մարմինը ավելի պակաս նշանակություն ունեցող հարցերը վճռում էր ինքնուրույնաբար, առանց ժողովրդական ժողովին դիմելու, իսկ ավելի կարևոր հարցերը նախապատրաստում էր այնտեղ քննության դնելու համար: Այսպիսով ավագանին, որոնցից կազմված էր ավագանու խորհուրդը, քիչ ազդեցություն չունեցող զորքերի ընթացքի վրա:

Ռազմական առաջնորդը, զորապետը, պատերազմի ժամանակ գլխավորում էր աշխարհազորը: Նա ընտրվում էր ըստ պիտանիության սկզբունքի («ըստ սխրագործության», — գրում է

Տակիտոսը), բայց գործնականում մեծ մասամբ՝ երևելի ընտանիքների միջավայրից: «Մեծ ազնվազարմությունը կամ հայրերի աչքի ընկնող ծառայությունները առաջնորդի կոչում են տալիս նույնիսկ պատանիներին»,— նշում է Տակիտոսը: Այսպիսով ազնվազարմությունն անցնում էր ժառանգաբար:

Տակիտոսի դարաշրջանում գերմանական որոշ ցեղերում առաջացավ իշխանության նոր օրգան՝ Թագավորական իշխանություն, որի նշանակութունը հետզհետե աճում էր: Թագավորը, որը գլխավորում էր ցեղը, կատարում էր նույն ֆունկցիաները և ուներ նույն իրավունքները, ինչը որ ցեղի ավագը: Բայց նա հաճախ միաժամանակ կատարում էր նաև ռազմական առաջնորդի դեր: Թագավորի իշխանությունը սահմանափակում էին կառավարման մյուս մարմինները՝ ժողովրդական ժողովը և ավագների խորհուրդը: «Թագավորները,— գրում էր Տակիտոսը,— անսահմանափակ կամ կամայական իշխանություն չունեն, և առաջնորդները գլխավորում են ավելի շուտ օրինակ տալով, քան հրամայելու իրավունքի հիման վրա»: Թագավորներն ընտրվում էին ցեղի բոլոր ազատ մարդկանց կողմից, բայց անվանի տոհմերի սահմանափակ շրջաններին պատկանող անձերից: Ավագանու ներկայացուցիչները, որոնք Թագավորական իշխանության էին ձգտում, հաճախ էին պայքարի մեջ մտնում միմյանց հետ: Եվ թեպետ Թագավորական իշխանությունը դեռևս տոհմական կարգի կառավարման սիստեմի օրգաններից մեկն էր, մի շարք դեպքերում արդեն նկատելի էր ժողովրդից վեր կանգնած գերագույն իշխանության իրավունքը յուրացնելու Թագավորների ձգտումը: Որոշ ցեղերում առաջանում էին ժառանգական Թագավորական իշխանության սաղմեր:

Գերմանական ցեղերի հասարակական կյանքում որոշակի դեր էին խաղում հեթանոսական կրոնական պաշտամունքի սպավորները՝ քուրմերը և գուշակուհիները: Քուրմերը կարգ էին պահպանում ժողովներում, առանձին դեպքերում պատիժների էին ենթարկում հանցագործություն կատարած անձանց: Սակայն քուրմերն ու գուշակուհիները հասարակական կյանքում ինքնուրույն նշանակություն ունեցող հատուկ, արտոնյալ խավ չէին կազմում:

Մ. Թ. I դ. վերջին գերմանացիների հասարակական կյանքում սկսեցին կարևոր դեր խաղալ ռազմական դրուժինները: Ի տարբերություն Կեսարի նկարագրած ժամանակների, հիմա դրուժինաներ ստեղծվում էին ոչ միայն արշավանքների և ասպատակությունների կապակցությամբ. դրանք արդեն դարձել են առաջ-

Նորդների և ավագանու առանձին ներկայացուցիչների մշտական ժազմական ջոկատներ: Դրուժիննիկներն ապրում էին իրենց առաջնորդների տիրույթներում, նրանցից ստանում էին զենք, ձիեր, ռազմական ավարի մի մասը և ապրուստի միջոց՝ հյուրասիրությունների ձևով: Նրանք իրենց առաջնորդներին կապված էին հնազանդությամբ և անձնական նվիրվածությամբ: Դրուժիննիկները նպաստում էին ռազմական առաջնորդների և թագավորների իշխանության ուժեղացմանը:

Գերմանական ցեղերում այդ ժամանակ ձևավորվող կառավարման կազմակերպումը էնգելսը բնութագրել է որպես «ռազմական դեմոկրատիա»: Այն օրգանապես կապված է պատերազմի հետ, որովհետև «պատերազմը և պատերազմի համար կազմակերպվելը հիմա դառնում են ժողովրդական կյանքի կանոնավոր ֆունկցիաներ»²³: Կառավարման այդ սիստեմը դրա հետ միասին նաև դեմոկրատիա էր, քանի որ շարքային համայնականները մասնակցում էին հասարակական կառավարմանը: Ժողովրդական ժողովը, որպես կառավարման բարձրագույն մարմին, շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ ցեղի կյանքում: Չնայած դրուժինայի աճող նշանակությանը ռազմական գործում, ցեղի ռազմական հզորության հիմքը մնում էր աշխարհագրորդ, որը կազմված էր բոլոր ազատ մարդկանցից՝ ռազմիկներից:

Ռազմական դեմոկրատիան, ինչպես նշել է Ֆ. էնգելսը,-- «կառավարման առավել զարգացած կազմակերպությունն էր, որ պիսին ընդհանրապես կարող էր առաջանալ տոհմական կարգի ժամանակ»²⁴:

Տոհմական հարաբերությունները դեռևս շատ ուժեղ էին և որոշում էին գերմանացիների կյանքի բոլոր կողմերը խաղաղ և պատերազմական ժամանակ: Ազգականները մասնակցում էին մահացած տոհմակցի գույքի ժառանգմանը, նրանք պարտավոր էին վրեժխնդիր լինել տուժողի համար և մասնակցել վերգելդ և տուգանքներ վճարելուն՝ իրավախախտում կատարած ազգակցի համար: Պատերազմում մարտակարգը կազմվում էր ըստ տոհմների և ազգականների խմբերի:

Մեր դարաշրջանից դեռ շատ առաջ գերմանացիները մայրական տոհմից անցել էին հայրականին (հայրիշխանության): Բայց

²³ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 164.

²⁴ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 144.

դեռևս մ. թ. I դարում էլ պահպանվել էին ըստ մայրական իրավունքի կազմակերպված տոհմի որոշ վերապրուկներ: Այսպես օրինակ, քեռուն և նրա քրոջ որդուն կապող արյունակցական կապերը այնպես ամուր էին համարվում, ինչպես հոր և որդու կապերը: Կանայք գերմանացիների մոտ հատուկ հարգանք էին վայելում:

Այսպիսով Տակիտոսի նկարագրած դարաշրջանում գերմանական ցեղերը գտնվում էին տոհմական կարգերի բարձրագույն աստիճանի վրա: Բայց գերմանացիների տոհմական կարգերը զարգացման այդ աստիճանում արդեն սկսել էին քայքայվել: Այդ մասին են վկայում գոլթային անհավասարության առաջացումը, հողի նկատմամբ թեև դեռևս սահմանափակ մասնավոր սեփականության ի հայտ գալը, արյունակցական համայնքի հերթափոխումը հողագործական համայնքով, ժառանգական ավագանու և ժառանգական թագավորական իշխանության ձևավորման սկզբնավորումը:

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆԵՐԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐՆՈՒԺԵԼՈՒ ՆԱԽՈՐՏԱԿԻՆ

ԵՎ ՆԵՐՆՈՒԺՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ, ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ,

ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԴ

ԿԱՋՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Գերմանացիների տեղաշարժումը II—III դդ.

Մ. թ. II—III դդ. գերմանական ցեղերի տեղափոխումներ կատարվեցին Արևելյան և Կենտրոնական Նվրոպայում, որոնց հետևանքով ուժեղացավ նրանց ճնշումը հռոմեական կայսրության սահմանների վրա:

Գերմանական ցեղերի վերախմբավորումների և դրան հետևված տեղաշարժերի հիմքը գերմանական հասարակության արտադրողական ուժերի աճն էր: Հարևան ցեղերն ու ժողովուրդները, որոնք ճնշում էին գործադրում գերմանացիների վրա, նույնպես դրդեցին նրանց տեղաշարժվելու:

Իրենց տեղաշարժումների ժամանակ առանձնապես երկար ճանապարհ կտրեցին արևելագերմանական ցեղերը՝ գոթերը: Դեռևս մ. թ. II դ. նրանք տեղաշարժվեցին հյուսիսից, Մերձբալթիկային հարող մարգերից, դեպի Մերձակծովյան շրջան (Դնեստրի և Ստորին Մերձդանուբյան ավազաններ): Դնեստրի և ստորին Դանուբի շրջանում բնակություն հաստատած գոթական ցեղերը կոչվում էին վեստգոթեր (արևմտյան գոթեր), իսկ Դնեստրից մինչև Սև ու Ազովյան ծովերի ափերն ընկած արևելյան մարգեր-

րում բնակվող գոթերը՝ օստգոթներ (արևելյան գոթեր): Այստեղից գոթերը մշտապես ասպատակություններ էին կատարում Հռոմեական կայսրության տերիտորիաների վրա:

Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ գերմանական ցեղերի վերախմբավորում, և ծագեցին նոր, ավելի մեծ թվով և ավելի կայուն բնույթ կրող ցեղային միություններ. ալեմանյան միությունը (նրա մեջ մտնում էին սեմնոնները, քվադները և Հռենոսի վերին հոսանքի շրջանում բնակվող մի քանի ցեղեր). սաքսերի միությունը (որ կազմված էր ստորին էլբայի արևմտյան և արևելյան առափնյա շրջաններում բնակվող մի շարք ցեղերից՝ խերուսկներից, խավկերից և այլն). ֆրանկների միությունը (կազմված միջին և ստորին Հռենոսի ցեղերից՝ խամավներից, բատավներից, սիգամբերներից, խատտերից, սալիներից և այլն). վեստգոթերի և օստգոթերի միությունները Մերձսևծովյան շրջաններում. լանգոբարդների, վանդալների, բուրգունդների միությունները և այլն:

III դ. և IV դ. սկզբին ալեմանները նվաճեցին այսպես կոչված Տասնորդային դաշտերը (Հռենոսի, Դանուբի և Նեկկարի միջև եղած եռանկյան մեջ մտնող հողերը): Հռոմեացիներին հաջողվեց դիմանալ Հռենոսի սահմանում, բայց Տասնորդային դաշտերը վերադարձնել չհաջողվեց: Գերմանացիների համար պլացդարմ ստեղծվեց հետագայում կայսրության տերիտորիաները խուժելու համար:

**Փոփոխություններ
գերմանացիների
հասարակական
կյանքում II—V
դարերում**

Գերմանացիների արտադրողական ուժերի աճը արտահայտվեց արտադրության միջոցների ու հողամշակույթի կատարելագործման, զանազան արհեստների, արդյունագործության զարգացման և ավելի լայն ծավալման առևտրի աճման մեջ: Տարածվեց երկաթե խոփ ունեցող ծանր գութանի կիրառումը, որն օգտագործվում էր մեծ՝ ընտանիքի կողմից՝ ինչպես նոր մաքրվող, այնպես էլ առաջներում արդեն մշակված հողերում: Տարածվեց ցաքանը: Մշակվող հողերի տարածությունն ավելացավ անտառները մաքրելու հաշվին: Բարելավվեցին անասունների ցեղատեսակները:

Արհեստի և արդյունագործության ասպարեզում գերմանացիների առաջընթացի վկայությունը նրանց պատրաստած զենքի (սրերի, սաղավարտների, մարտական կացիների), տնային իրեղենի, մետաղե զարդերի, կաշվե արտադրանքների, գործվածքեղենի, բրուտագործական արտադրանքների (արդեն բրուտագոր-

ծական բուրակի կիրառմամբ) որակի բարելավումն էր: Կատարելագործվել էր նավաշինությունը: Գերմանացիներն սկսեցին կառուցել թիակավոր մեծ նավեր: Առևտուրն ընդլայնվեց: Հոռմեական վաճառականները գերմանական մարզերի մշտական այցելուներն էին դարձել: Գերմանացիները առևտուր էին անում նաև Սկանդինավիայի և Մերձսևծովյան մարզերի հետ: Բայց այդ բոլորով հանդերձ գերմանացիների տնտեսությունը ամբողջությամբ վերցրած մնում էր որպես բնատնտեսություն:

Կայսրության հետ ավելի սերտ շփումը արագացրեց գերմանացիների տոհմական կարգերի քայքայման պրոցեսը: Այդ պրոցեսը, որ պայմանավորված էր արտագրողական ուժերի աճով, արտահայտվում էր նախ և առաջ նրանում, որ ազատ համայնականների մեջ էլ ավելի էր խորանում գույքային շերտավորումը, անհավասարություն էր առաջանում առանձին տոհմերի միջև, ուժեղանում էր ավագանու դերը կառավարման մարմիններում: Գերմանական որոշ ցեղերում վերացան հողի հավասար վերաբաժանումները համայնքի անդամների միջև:

Տոհմերի միջև և տոհմի ներսում անհավասարության ծագման մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ գերմանական մի շարք ցեղերում ի հայտ էր եկել կիսաազատ մարդկանց խավ (լիտերը՝ ֆրանկների մոտ, լետերը՝ յուտերի մոտ, ալդիները՝ լանգոբարդների մոտ), որոնք սովորաբար ազատ հողագործների հողակալներ էին հանդիսանում: Կիսաազատների այդ խավի մեջ մտնում էին գլխավորապես աղքատացած տոհմակիցները, թերևս նաև որոշ նվաճված ցեղերի անդամներ: Այդպիսի կիսաազատ մարդկանց դրությունը երկակի էր: Անձնական և մասամբ էլ նյութական կախման մեջ գտնվելով իրենց տերերից, նրանք միևնույն ժամանակ ի տարբերություն գերմանացիների ունեցած ստրուկների, օգտվում էին որոշակի իրավունքներից. նրանց կյանքը պաշտպանված էր վերգելդով, նրանք կարող էին գույքային գործարքներ կնքել:

Գերմանացիների կառավարման սիստեմը առաջվա պես ռազմական դեմոկրատիան էր: Բայց այդ ժամանակի համար բնորոշ էր ավագանու դերի էլ ավելի ուժեղացումը, շարքային ազատների դերի նսեմացումը հասարակական կյանքում և պետության սաղմերի զարգացումը հանձին ժառանգական թագավորական իշխանության, որը հենվում էր ռազմական դրուժինայի վրա:

Սոցիալ-տնտեսական կյանքի նոր պայմանները անխուսափե-

լի դարձրին փոփոխությունները նաև կուլտուրայի ու գաղափարա-խոսութեան բնագավառում: Գերմանացիների մեջ երևան էր եկել ունակ կանգնել գիրը՝ գրութեան մի սիստեմ, որի մեջ գերմանական ծագման հատուկ նշանների հետ մեկտեղ օգտագործվում էին հունական և հռոմեական այբուբենի տառերը: Բայց այդ գիրը գործածվում էր սոսկ կրոնական պաշտամունքի նպատակներով և առարկաների (գենքի, իրեղենի) վրա հակիրճ մակագրությունների համար:

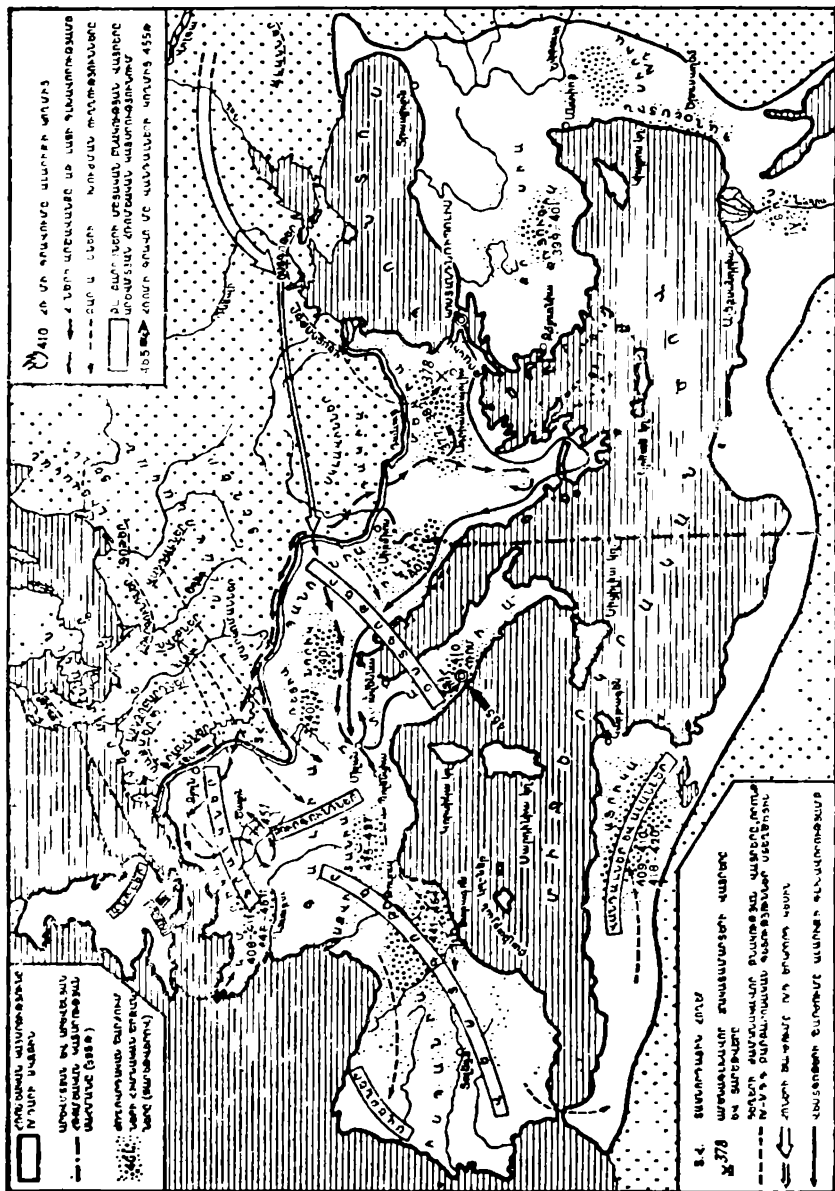
IV դարում գերմանական մի շարք ցեղերի (գոթերի, վանդալների, բուրգունդների և այլն) մեջ քրիստոնեություն էր տարածվել: Գոթերի մեջ քրիստոնեության առաջին քարոզիչը Ուլֆիլն էր, որն Աստվածաշունչը թարգմանեց գոթերենի: Գերմանական ցեղերը քրիստոնեությունը յուրացնում էին ոչ թե օրթոդոքսալ, այլ արիոսականության ձևով:

Բայց գերմանական ցեղերի կյանքում այդ բոլոր նոր երեվույթները դեռ չէին նշանակում, թե արմատական փոփոխություններ են կատարվել հասարակարգում: Թեպետ նախնադարյան համայնական հարաբերությունների քայքայման պրոցեսը արդեն հեռու էր գնացել, հողի նկատմամբ դեռ մասնավոր սեփականության սկզբունք չէր հաստատվել և գերմանացիների մեջ դասակարգային հասարակություն դեռ չէր գոյացել:

Այսպես կոչված «Ժողովուրդների մեծ գաղթի» սկիզբը Մ. թ. IV դ. վերջում սկսվեցին բարբարոսական ցեղերի առանձնապես խոշոր զանգվածային տեղաշարժումները և նրանց ներխուժումները Հռոմեական կայսրության տերիտորիան, տեղաշարժումներ, որոնք սովորաբար կոչվում են «Ժողովուրդների մեծ գաղթ»: Գերմանական և ոչ գերմանական բարբարոսական ցեղերի հարձակումը կայսրության վրա հետևանք էր, առաջին, գույքային և սոցիալական անհավասարության խորացման նրանց միջավայրում, մի բան, որ պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի աճով և, երկրորդ, հարըստությունը բազմապատկելու, հողեր և ռազմավար զավթելու ձգտման: Գերմանական ցեղերի համար պատերազմը սովորական և մշտական զբաղմունք էր դարձել այդ ժամանակներում: Հռոմեական կայսրության տերիտորիան՝ իր լայնարձակ, լավ մշակված հողերով ու հարուստ քաղաքներով առանձնապես հրապուրիչ էր բարբարոսների համար:

Բնակչության աճը, որ նստակեցության անցնելու պայմաններում կենսամակարդակի բարձրացման հետևանք էր, նույնպես

Նարբարոսական ճեղխումները Հոմեական կայսրության տերիտորիան IV—Vդդ.

դարձավ «Մեծ գաղթի» գործոններից մեկը: Միևնույն ժամանակ գերմանական ցեղերը ճնշման էին ենթարկվում նաև դրսից: Նրանց վրա գրոհում էին բնակության համար նոր հողերի կարիք զգացող հարևանները: Տերիտորիաների առանձնապես սուր պահանջ ունեին Ասիայի վաշկատուն ցեղերը, որոնք իրենց արտադրանքների (քոշվորական անասնապահություն) կապակցությամբ ձգտում էին ընդարձակ տարածությունների տիրել: Հողագործական ցեղերը, ընդունակ չլինելով հաջողությամբ դիմադրելու քոշվորների բազմաքանակ հեծելազորին, թողնում էին իրենց բնակատեղերը և բնակության համար պիտանի մարզեր զավթելու նպատակով իրենց հերթին պայքարի մեջ էին մտնում մյուս բարբարոսական ցեղերի կամ Հռոմի հետ:

Մ. թ. IV դարի վերջից մինչև VI դարը տեղի ունեցած բարբարոսական ցեղերի տեղաշարժումները նախորդ վերաբնակություններից տարբերվում էին ինչպես իրենց մասշտաբներով, այնպես էլ իրենց բնույթով: Այդ տեղաշարժումներին մասնակցում էին բարբարոսների առանձնապես զգալի զանգվածներ, որոնք հազարավոր կիլոմետրերով շարժվում էին Եվրոպայի տերիտորիայով: Բարբարոսները չէին սահմանափակվում Հռոմեական պետության սահմանամերձ մարզերի վրա հարձակվելով, այլ ներխուժում էին նաև կայսրության ներքին շրջանները: Արտադրույթի ստրկատիրական եղանակի հետզհետե խորացող ճգնաժամի պայմաններում՝ սոցիալական հակասություններից, իրենց կեղեքիչների դեմ ժողովրդական մասսաների շղաղարող պայքարից թուլացած Հռոմեական կայսրությունը ի վիճակի չէր արդյունավետ դիմադրություն ցույց տալ նվաճողներին: Հռոմեական ստրկատիրական պետության ամենածանր կեղեքմանը ենթարկվելով շահագործվող մասսաները՝ ստրուկները, կոլոնները, կախման մեջ ընկնող գյուղացիները այս կամ այն ձևով պաշտպանում էին բարբարոսներին:

Հոգները IV դարում

«Ժողովուրդների մեծ գաղթի» ելակետային ազդեցիկը հոնների տեղաշարժերն էին: IV դ. երկրորդ կեսին Վուլգայի և Դոնի միջև ընկած տերիտորիայում կազմավորվեց մի ցեղային միություն, որի միջուկը կազմում էին Ասիայից ելած եկվորները՝ հոնները (սրտնց էթնիկական պատկանելության հարցը բավականաչափ պարզված չէ, որոշ հետազոտողներ հոններին դասում են թուրքական ծագում ունեցող ցեղերի թվին, ոմանք էլ՝ մոնղոլական): Հոնները վաշկատուն-անասնապահներ էին: Ըստ IV դ. հռոմեական գրող Ամիու-

նուս Մարկելիանոսի նկարագրության, նրանց ծանոթ չէր հողագործությունը և նրանց մեջ թույլ էր դարգացած արդյունագործությունը: Հոններն ապրում էին տոհմա-ցեղային կարգերում: Ցեղի զբաղեցրած հողը գտնվում էր ամբողջ ցեղի տիրապետության ներքո: Գործերը վճռելու համար հոնները հավաքվում էին ժողովրդական ժողովի, իսկ ռազմական գործողությունների ժամանակ ընտրում էին ռազմական առաջնորդներ: IV դ. հոնները մշտական թագավորական իշխանություն չունեին:

IV դ. երկրորդ կեսին դեպի արևմուտք շարժելով, հոնները Դոնի ավազանում ջախջախեցին ալանների ցեղին, որը մտավ հոնական ցեղային միության մեջ: Այնուհետև 375 թ. հոնները Մերձսևծովյան շրջանում հարձակվեցին գոթական ցեղային միության վրա, որն այդ ժամանակ միավորում էր օստգոթերին և մի քանի այլ ցեղերի, ու պարտության մատնեցին նրան: Օստգոթերի առաջնորդ Հերմանարիքը, որ զլխավորում էր այդ միավորումը, ինքնասպանություն գործեց: Գոթական ցեղային միությունը, որին ենթարկվում էին հարևան շատ ցեղեր, քայքայվեց: Օստգոթերի մի մասը մտավ հոնական միավորման մեջ, իսկ մյուս մասը շարժվեց դեպի արևմուտք:

**Վեստգոթերի Աերխու-
ծումը Հռոմեական
կայսրության տերի-
տորիան**

Վեստգոթերը, օստգոթերի դրացիները, երկյուղ կրելով հոնական հարձակումից, տեղահան եղան, ընտանիքներով անցան Դանուբը և մտնելով Հռոմեական կայսրության տերիտորիան, 376 թ., հռոմեական կառավարության կողմից բնակեցվեցին Մեծիայում (այժմյան Բուլղարիայի մի մասը) որպես ֆեդերատներ կայսրության դաշնակիցներ: Որպես ֆեդերատներ բնակություն հաստատելով սահմանամերձ մարզում, վեստգոթերը պահպանում էին իրենց կառավարումն ու սովորույթները և պետք է զինվորական ծառայություն կատարեին սահմանների պահպանության համար: Բայց հռոմեական իշխանությունները, հակառակ իրենց խոստումներին, նրանց պարենով չէին ապահովում: Սովոր, հռոմեական շինովնիկների շորթումներն ու բռնությունները վեստգոթերին ապստամբության մղեցին: Նրանց միացան գերմանական մյուս ցեղերից որոշ չոկատներ և Դանուբն անցած հոնների մի մասը:

Վեստգոթերին զգալի օգնություն ցույց տվեցին նրանց հարած՝ Թրակիայի հանքափորները և հռոմեացիների կողմից ստրկացված գերմանացի-բարբարոսները: 378 թվին Ադրիանա-

պոլսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հոռմեական-բանա-
կը ջախջախվեց գոթական հեծելազորի կողմից, իսկ կայսր Վա-
լենտը սպանվեց:

382 թ. մոտերքին հոռմեական կայսր Թեոդոսիոսին հաջողվեց
ապստամբությունը ճնշել: Վեստգոթները որպես ֆեդերատներ
բնակություն հաստատեցին Մեզիայում, Թրակիայում և Մակե-
դոնիայում: 395 թ. հետո վեստգոթները կրկին ապստամբեցին և
ամայացրին Բալկանյան թերակղզու զգալի մասը: Նրանց գլխա-
վորում էր Բալտերի անվանի տոհմից սերված ձեռներեց ռազմա-
կան առաջնորդ Ալարիքը, որը թագավոր ընտրվեց: Ապստամբու-
թյունը դժվարությամբ ճնշվեց: Հոռմը ստիպված էր բնակության
համար վեստգոթերին տրամադրել Իլլիրիա հարուստ պրովին-
ցիան՝ Բալկանյան թերակղզու արևմուտքում:

Հոռմի դեմ վեստգոթերի հետագա պայքարը տեղափոխվեց
Արևմտյան կայսրություն: Վեստգոթներին հրապուրում էր Իտա-
լիան, և V դ. սկզբին նրանք խուժեցին այնտեղ: Մի քանի տարի
շարունակ Հոռմի դեմ վեստգոթերի ռազմական գործողություն-
ները պարբերաբար փոխարինվում էին դաշինքի վերաբերյալ
համաձայնություններով: Բայց 408 թվից, այն բանից հետո, երբ
հոռմեական կառավարությունը պաշտոնազրկեց վեստգոթերի
դեմ մի շարք հաղթանակներ տարած գորավար Ստիլիխոնին և
նրան մահապատժի ենթարկեց, վեստգոթերի գրոհն ուժեղացավ:
Ալարիքի կողմն անցան Ստիլիխոնի զորքերից շատ գերմանացի-
բարբարոսներ, ինչպես նաև մեծաքանակ հոռմեական ստրուկներ:
Ալարիքը, մի քանի անգամ մոտեցավ Հոռմին և պաշարեց այն:
410 թ. Հոռմը վեստգոթերի կողմից գրավվեց և կողոպտվեց:

Համաշխարհային կայսրության մայրաքաղաքի անկումը
վիթխարի տպավորություն թողեց ժամանակակիցների վրա: Ան-
տիկ կուլտուրայի շատ ներկայացուցիչների թվում էր, թե Հոռմի
անկումով ամբողջ աշխարհը կկործանվի: Բայց Հոռմի և բարբա-
րոսների միջև պայքարը շարունակվում էր, Իտալիայում վեստգո-
թերը չկարողացան դիմանալ պարենի անբավարարության պատ-
ճառով, որովհետև երկիրը ամայացված էր, իսկ Աֆրիկայի կուսա-
կալը դադարեցրեց հացի փոխադրումը Իտալիա: Սիցիլիա, իսկ
այնուհետև Աֆրիկա անցնելու անհաջող փորձից հետո վեստգոթե-
րը, Ալարիքին հաջորդած Աթաուլֆի գլխավորությամբ անցան Հա-
րավային Գալլիա:

**Վեստգոթական
թագավորության
կազմավորումը**

Հռոմեական տիրապետությունը Գալլիայում արդեն խարխլված էր բազաուդների ժողովրդական ապստամբություններով, կայսերական զահի հավակնորդների խռովություններով և զանազան բարբարոսական ցեղերի ներխուժումներով:

Գալլիայում հռոմեական իշխանությունները չկարողացան հաջողությամբ դիմադրել վեստգոթերին: Մի քանի տարվա պայքարից հետո վեստգոթերը կայսրության կառավարության համաձայնությամբ որպես ֆեդերատներ բնակություն հաստատեցին Հարավ-Արևմտյան Գալլիայում (Աքվիտանիայում): Այստեղ, Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում 418 թ ծագեց առաջին բարբարոսական պետությունը՝ Վեստգոթական թագավորությունը Տոլուզա մայրաքաղաքով (արդի Թուլուզան): Աքվիտանիայում իրենց բնակությունը հաստատելուց հետո շատ շանցած վեստգոթերը տեղական բնակչության հետ բաժանեցին հողերը ստանալով հռոմեական հողատերերին, առաջին հերթին կայսերական զանձարանին և հռոմեական խոշոր մագնատներին պատկանող վարելահողերի երկու երրորդը և մյուս հողատարածությունների կեսը:

V դ. երկրորդ կեսին վեստգոթերը նվաճեցին ամբողջ Գալլիան Լուարայից և Դյուրանսից հարավ, ինչպես նաև Իսպանիայի տերիտորիայի մեծ մասը: VI դ. սկզբում ֆրանկները (սրանց մասին տե՛ս ստորև) ջախջախեցին վեստգոթերի Թուլուզյան թագավորությունը, և Աքվիտանիան 507 թ. մտավ Ֆրանկական թագավորության կազմի մեջ: Վեստգոթական պետության կենտրոնը տեղափոխվեց Իսպանիա: Վեստգոթերի պետության կազմի մեջ, բացի իսպանական հողերից, մտնում էր Սեպտիմանիա մարզը՝ Գալլիայի հարավում: Իսպանիայում վեստգոթական թագավորությունը բարբարոսների գերմանական պետությունների մեջ առավել երկարակյացներից մեկը եղավ. այդ պետությունը գոյություն ունեցավ մինչև VIII դ. սկիզբը՝ արաբների կողմից նվաճվելը (տե՛ս գլ. 6):

Վանդալների թագավորության կազմավորումը Աֆրիկայում

Վեստգոթերից հետո հռոմեական տերիտորիայում իրենց թագավորությունն ստեղծեցին վանդալները: Վանդալների գերմանական ցեղը մ. թ. III դ. Գերմանիայի ներքին մարզերից տեղափոխվեց Դանուբի շրջանը, Դակիա: IV դ. սկզբում վանդալները բնակություն հաստատեցին Պանոնիայում,

իսկ այնուհետև հոնների ճնշման տակ շարժվեցին դեպի արևմուտք։ Մյուս բարբարոսական ցեղերի՝ սվեբների և ալանների հետ միասին վանդալները V դ. սկզբին ճեղքեցին հռոմեական պաշտպանությունը Հռենոսի վրա և խուժեցին Գալլիա։ Վանդալները, ալանները և սվեբները Գալլիայից անցան Իսպանիա, որտեղ մի որոշ ժամանակ անց ընդհարվեցին վեստգոթների հետ։ Զգտելով գրավել նոր հարուստ հողեր, վանդալները ալանների հետ միասին 429 թ. նեղուցով (արդի Ջիրբալթարով) անցան Հյուսիսային Աֆրիկա (հռոմեական պրովինցիա Աֆրիկան)։ Վանդալներին գլխավորում էր թագավոր Հայզերիքը։ Նա կարողացավ օգտագործել Հյուսիսային Աֆրիկայի հռոմեական կուսակալի խռովությունը, տեղական ցեղերի՝ բերբերների ապստամբությունը Հռոմի դեմ և ագոնիստիկների մինչև վերջը չընկճված ժողովրդական շարժումը։ Հայզերիքը նվաճեց Հյուսիսային Աֆրիկայի մեծ մասը՝ այժմյան Մարոկկոյի, Ալժիրի Միջերկրական ծովին հարող տերիտորիան և Թունիսի արևմտյան մասը, իսկ ավելի ուշ զավթեց Հյուսիսային Աֆրիկայի նաև այլ մարզեր՝ Թունիսի արևելյան մասը և Տրիպոլիի ու դարձավ Հռոմից անկախ տիրակալ։ Այսպիսով 439 թ. հռոմեական տերիտորիայում առաջացավ ևս մի բարբարոսական պետություն՝ Վանդալական թագավորությունը։ Կարթագեն մայրաքաղաքով։ Վանդալները գրավեցին հռոմեական ավազանու և եկեղեցու հողերն ու գույքը։ Վանդալ-արիոսականների կողմից տեղական հոգևորականությանը հալածելը հիմք ծառայեց զավթելու օրթոդոքսալ եկեղեցու ընդարձակ կալվածքները Աֆրիկայում։ Հռոմեական հողատերերի սեփականազրկումը Հայզերիքն իրականացրեց, սակայն, ոչ ամենուրեք, այլ Հյուսիսային Աֆրիկայի սոսկ այն մասում, ուր բնակություն էին հաստատել վանդալները (արդի Թունիսը և Տրիպոլիտանիան, Լիբիա պրովինցիան)։ Նա գրավեց Բալեարյան կղզիները, Կորսիկան, Սարդինիան, Սիցիլիան։ 455 թ. Իտալիայի վրա կատարած ասպատակություններից մեկի ժամանակ Հայզերիքը գրավեց Հռոմը։ Վանդալները սարսափելի աւվերեցին ու ամայացրին քաղաքը, ոչնչացրին կուլտուրայի շատ հուշաբձաններ և արվեստի ստեղծագործություններ։ Այստեղից է առաջացել ավելի ուշ ծագած «վանդալիզմ» տերմինը, որով սովորաբար մատնանշվում է կուլտուրական արժեքների վայրագ և անիմաստ ոչնչացումը։

Վանդալական թագավորությունը գոյություն ունեցավ մինչև VI դ. 30-ական թվականները։ 534 թ. արևելահռոմեական կայսր

Հուստինիանոսի զորքերը ջախջախեցին վանդալներին և Հյուսիսային Աֆրիկան միացրին կայսրության արևելյան մասին:

Բուրգունդական թագավորության կազմավորումը

Հարավ-Արևելյան Գալլիայում V դ. կազմավորվեց **Բուրգունդական թագավորությունը**: Բուրգունդները վանդալների, ալանների և սվեբների հետ միասին V դ. սկզբին անցան Հռենոսը և միջին Հռենոսի շրջանում հիմնեցին իրենց թագավորությունը Վորմս կենտրոնով: 437 թ. Բուրգունդական թագավորությունը ջախջախվեց հոների կողմից: Հռոմեական զորավար Անգիտուր V դ. 40-ական թթ. բուրգունդների մնացորդներին բնակեցրեց Սաբաուդիում (արդի Սավոյան), Ժնևյան լճից հարավ և հարավ-արևմուտք՝ որպես ֆեդերատներ: Ավելի ուշ բուրգունդները տարածվեցին վերին ու միջին Ռոնայի և Սոնայի ու դրանց վտակների հովտում և 457 թ. ձևավորվեց նոր Բուրգունդական թագավորություն լիոն մայրաքաղաքով:

Բուրգունդները հողը բաժանեցին տեղական բնակչության հետ: Ըստ երևույթին բաժանվեցին ոչ միայն սենատորական ավագանու, այլև մյուս հողատերերի հողերը: Բուրգունդներն ստացան գալլա-հռոմեական հողատերերի տնամերձ հողերի, մարգագետինների, անտառների և արոտավայրերի կեսը, ստրուկների մեկ երրորդը և վարելահողերի՝ սկզբում կեսը, իսկ ավելի ուշ՝ երկու երրորդը՝ Բուրգունդները բնակվում էին արյունակցական խմբերով (մեծ ընտանիքներով), որոնք կոչվում էին ֆարեր (իսկ դրանց անդամները՝ ֆարամաններ): Հռոմեական կայսրության հետ դաշինքը բուրգունդները պահպանեցին մինչև կայսրության անկումը Արևմուտքում: 534 թ. բուրգունդական թագավորությունը նվաճվեց ֆրանկների կողմից:

Հոնական ցեղային միությունը V դարում

Ջախջախելով գոթերին, հոներն սկսեցին ներխուժել հռոմեական տերիտորիան: V դ. սկզբին հոները գրավեցին Պանոնիան (այժմյան Հունգարիայի արևմտյան մասը) և այստեղ ստեղծեցին մի ծավալուն միավորում, որի մեջ մտնում էին նրանց կողմից նվաճված մի շարք գերմանական ու ոչ գերմանական ցեղեր (օստգոթեր, քվադներ, մարկոմաններ, հերուլներ, հեպիդներ և այլն): Հոների հասարակական զարգացման մակարդակը մի որոշ չափով բարձրացավ. ուժեղացավ սոցիալական շերտավորումը, ազնվատոհմիկ հոները զգալի քանակությամբ ստրուկներ ստացան, որոնք օգտագործվում էին գլխավորապես տնային տնտեսության մեջ:

V դ. սկսվեց հոների ժառանգական թագավորական իշխանության կազմավորումը: Հոները շարունակում էին իրենց նվաճումները, որոնց նպատակն էր ռազմավար հափշտակել և հնազանդեցված բնակչությանից տուրքեր բռնագանձել: Լինելով առավելապես քոչվորներ, նրանք հիմնականում միայն արոտավայրերի կարիք ունեին անասունների համար, ուստի և անխնա ավերում ու ոչնչացնում էին ամբողջ գյուղեր ու քաղաքներ: Այդ պատճառով էլ նրանց նվաճումները ավելի կործանարար բնույթ էին կրում, քան հողագործական ցեղերի ներխուժումները: V դ. 40-ական թվականների կեսին հոներին գլխավորել սկսեց եռանդուն և դաժան առաջնորդ Աթիլան: Ժամանակակիցների կողմից «աստծու պատուհաս» կոչված Աթիլայի առաջնորդությամբ հոները կողոպտական արշավանքներ էին կատարում և ամայացրին Եվրոպայի զգալի մասը:

50-ական թվականների սկզբին Աթիլան անցավ Հռենոսը և խուժեց Գալլիա: 451 թ. Շամպայնում Մաուրիակի մոտ տեղի ունեցավ այն ժամանակվա ամենախոշոր ճակատամարտերից մեկը: Հռոմեացիների կողմում, որոնց գլխավորում էր զորավար Աեցիոսը, հանդես էին գալիս վեստգոթերը, ֆրանկները, բուրգունդները. հոների կողմում՝ օստգոթերը, հեպիդները: Հոները այդ ճակատամարտում հսկայական կորուստներ ունեցան և հարկադրված էին նահանջել Հռենոսից այն կողմ: Աթիլայի մահից (453 թ.) շատ չանցած ցեղերի հոնական միավորումը, որ պահվում էր զենքի ուժով և այդ պատճառով անկայուն էր, կազմալուծվեց (454 թ.):

Արևմտյան հռոմեական կայսրության անկումը

Խոր ճգնաժամ ապրող Հռոմեական կայսրությանը բարբարոսների հասցրած մի շարք հարվածներից և նրա պրովինցիաները բարբարոսների կողմից գրավվելուց հետո Հռոմի իշխանության տակ մնաց միայն Իտալիան: Բայց այստեղ ևս կայսեր իշխանությունն ավելի շուտ անվանական էր. փաստորեն այդ իշխանությունը գտնվում էր բարբարոսական վարձկան դրոժինանների առաջնորդների ձեռքին, որոնք տապալում էին որոշ կայսրերի և նրանց տեղը դնում ուրիշների: 476 թ. Արևմտյան Հռոմի վերջին կայսր Ռոմուլոս Ավգուստուլոսը տապալվեց բարբարոսական վարձկանների առաջնորդ Օգոակիի կողմից: Այդ թվականը պայմանականորեն ընդունված է համարել Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկման տարի: Միևնույն ժամանակում Հռոմեական կայսրության անկումը այդ թվականից

շատ առաջ էր սկսվել: Օգոսակրի կողմից իշխանությունը գրավվելուց հետո Արեւմուտքում կայսերական իշխանությունը դադարեց գոյություն ունենալ և այն բարբարոսական թագավորությունները, որոնք դեռևս համարվում էին Հռոմեական կայսրության ֆեդերատներ, ոչ միայն ըստ էության, այլև ձևականորեն ինքնուրույնություն ձեռք բերին: Օգոսակրի իշխանության տակ էին սկիզբները, հերուլները, գոթերի մի մասը և Իտալիայի տեղական արմատական բնակչությունը: Օգոսակրը իր ռազմիկների վրա բաժանեց իտալական հողատերերի հողացին տիրույթների մեկ երրորդը: Բայց նրա կառավարումը շարունակվեց միայն 17 տարի, մինչև Իտալիայի նվաճումը օստգոթերի կողմից (493 թ.):

Օստգոթական թագավորության կազմավորումը Հռոմեական ցեղային միության քայքայումից հետո օստգոթերը ապրում էին դանուրյան մարզերում, Պաննոնիայում, ինչպես նաև Թրակիայում, և Արևելյան Հռոմեական կայսրության ֆեդերատներ (դաշնակիցներ) էին: Օստգոթերի առաջնորդ Թեոդորիքը, որը ծագում էր Ամալների ավագանու տոհմից, հռոմեական պատրիկի և կոնսուլի կոչում ուներ: 488 թ. Թեոդորիքը, իր իշխանության տակ միավորելով օստգոթերի մեծ մասին, արևելահռոմեական կայսր Զենոնի համաձայնությամբ արշավանք կազմակերպեց դեպի Իտալիա, որտեղ այդ ժամանակ կառավարում էր Օգոսակրը:

Օգոսակրը մի քանի անգամ պարտություն կրեց օստգոթերից, բայց նրան հաջողվեց ապաստան գտնել Հռավեննայի ամրակուռ բերդապարիսպների ներսում: Թեոդորիքը և Օգոսակրը հաշտություն կնքեցին և պայմանավորվեցին բաժանել Իտալիան, բայց շուտով Օգոսակրը դավաճանորեն սպանվեց Թեոդորիքի կողմից: 493 թ. Իտալիայում կազմավորվեց Օստգոթական թագավորությունը: Այդ թագավորությունն ընդգրկում էր ոչ միայն Իտալիան, այլև դրտնից դեպի հյուսիս ընկած մարզերը, ընդհուպ մինչև Դանուբ՝ ալթմյան Տիրոլի, Շվեյցարիայի, Բավարիայի մի մասի: Ավստրիայի, Հունգարիայի (Պաննոնիայի) մի մասը և Ադրիատիկ ծովի արևելյան ափին՝ Իլլիրիան: Թագավորության մայրաքաղաքը Հռավեննան էր:

Օստգոթերի հիմնական զանգվածը աիովեց Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում: Հարավային Իտալիայում միայն գոթական կայազորներ էին գտնվում: Տեղական բնակչության հետ հողերի բաժանումը կատարվեց այն հաշվով, որ գոթերին հատկացվի հռոմեական հողատերերի տիրույթների մեկ երրորդը: Այդ հոգե-

ըր գոթերին էին հատկացվում առաջին հերթին Օգոակրի համա-
խոհների հաշվին, որոնց համար իր ժամանակին նա վերցրել էր
խտալացիների հողային տիրույթների մեկ երրորդը: Բայց այդ
հողերը, ըստ երևույթին, չէին բավարարում օստգոթերին, և հոռ-
մեական հողատերերի մի մասի հողերը ևս բաժանվեցին: Օստգո-
թական թագավորությունը համեմատաբար երկար շտեկեց: 533 թ.
ժողովրդի խուժեցին Արևելյան Հռոմեական կայսրության (Բյու-
զանդիայի) զորքերը: Սկսվեց երկարատև պատերազմ: Օստգո-
թերը համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս. միայն 555 թ. այդ
գիմադրությունը վերջնականապես ճնշվեց և Բյուզանդիայի կող-
մից նվաճված Օստգոթական թագավորությունը դադարեց գոյու-
թյուն ունենալուց (տե՛ս գլ. 5):

Իտալիայի նվաճումը լանգոթարդների կողմից

Բյուզանդիային, սակայն, չհաջողվեց եր-
կար ժամանակով պահպանել իր տիրապե-
տությունը ամբողջ Իտալիայի վրա: Դեռ
օստգոթերի դեմ պատերազմ մղելիս Բյու-
զանդիան որպես ռազմական վարձկանների օգտագործում էր լան-
գոթարդների գերմանական ցեղը, որը առաջ ապրում էր էլքայի
ձախ ափին, իսկ այնուհետև տեղափոխվել էր Դանուբի շրջանը
Պաննոնիա: 568 թ. լանգոթարդները արդեն իրենց նախաձեռնու-
թյամբ և թագավոր Ալբոինի առաջնորդությամբ ներխուժեցին
Իտալիա, որ այդ երկիրը նվաճեն Բյուզանդիայից:

VII դ. սկզբին լանգոթարդներին հաջողվեց գրավել Իտալիա-
յի մեծ մասը: Նրանք սփռվեցին երկրի հյուսիսային և միջին մա-
սերում (ապագա Լոմբարդիան և Տոսկանան) և Հարավային Իտա-
լիայի լեռնային մարզերում, որտեղ կազմավորվեցին Բենեվենտոի
և Սպոլետոյի լանգոթարդական դքսությունները: Իսկ ծովային
նավահանգիստների մեծ մասը մնաց բյուզանդացիների ձեռքում:
Լանգոթարդական թագավորության կազմի մեջ չմտավ նաև Հռո-
մեական շրջափակող մարզը (այսպես կոչված Հռավեննյա: ն էկ-
զարբությունը՝ Բյուզանդիայի կուսակալությունը), ինչպես նաև
Հռոմը շրջափակող մարզը (հետագայում Պապական մարզը):

Լանգոթարդները Իտալիայում բնակվում էին արյունակցա-
կան խմբերով (մեծ ընտանիքներով), որոնք, ինչպես և բուր-
գունդների մոտ, անվանվում էին ֆարաներ: Լանգոթարդները
որևէ կանոնավոր հողաբաժանում չկատարեցին, հռոմեական բնակ-
չության հետ, ինչպես այդ արել էին բուրգունդները կամ վեստգո-
թերը: Լանգոթարդների բնակեցումը ուղեկցվում էր հռոմեական
խոշոր ու միջին հողատերերի հողերի բռնագրավմամբ: Տուժեց նաև

տեղական գյուղացիների, հողին ամրացված ստրուկների և կոլոնների մի մասը: Իսկ հռոմեական ստրուկների և կոլոնների հիմնական մասը ձուլվեց լանգոթարդական ստրուկների և կիսազատների (ալդերի) հետ:

Լանգոթարդական թագավորությունը գոյություն ունեցավ մինչև VIII դ. 70-ական թվականները, երբ ֆրանկների կողմից այն նվաճվեց (տե՛ս գլ. 4):

Անգլոսաքսոնական թագավորություն- ների կազմավորումը Բրիտանիայում

Յուրահատուկ կերպով տեղի ունեցավ Բրիտանիայի նվաճումը գերմանական ցեղերի կողմից: V դ. սկզբին հռոմեական կառավարությունը, որ Իտալիան բարրարոսներից պաշտպանելու համար լարել էր իր բոլոր ուժերը, հարկադրված էր իր լեգիոնները հտ կանչել Բրիտանիայից: Դրանից հետո պիկտերի և սկոտների կելտական ցեղերը հյուսիսից ուժեղացրին իրենց հարձակումները երկրի հարավ-արևելյան շրջանների վրա, որտեղ գտնվում էին հռոմեական տիպի բաղաձներ ու վիլլաներ:

V դ. կեսից (ավանդության թվականը՝ 449 թ.) Գերմանիայի հյուսիսային առափնյա վայրերից և Յուտլանդիայի թերակղզուց սկսվեցին գերմանական ցեղերի՝ անգլերի, սաքսների, յուտերի, ինչպես և Հյուսիսային ծովի ափերին ապրող ֆրիզների զանգվածային, թեպետև զատ-զատ, ներխուժումները Բրիտանիա: Անգլերն ու սաքսերը այդ ցեղերի մեջ մեծամասնություն էին կազմում, այդ պատճառով էլ Բրիտանիա ներխուժած և այնուհետև այստեղ բնակություն հաստատած բոլոր ցեղերին ընդհանուր անունով կոչում են անգլո-սաքսեր: Բրիտները՝ Բրիտանիայի կելտական բնակչությունը, համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս նվաճողներին: Մինչև VII դ. սկիզբը շարունակվող պայքարի հետևանքով կելտական բնակչության զգալի մասը բնաջնջվեց կամ ստրկացվեց. բրիտների մի մասը պահպանեց ազատությունն ու հողը և աստիճանաբար խառնվեց գերմանական նվաճողներին, մյուս մասը գաղթեց Գալլիա, Արմորիկ (ապագա Բրետանը):

Կելտերը ինքնուրույնություն պահպանեցին կղզու միայն արևմտյան ծայրամասում (Ուելսում և Կորնուոլլում), հյուսիսում (Շոտլանդիայում), ինչպես նաև Իռլանդիայում:

Նվաճողները Բրիտանիայի տերիտորիայում հիմնեցին մի քանի բարբարոսական անգլոսաքսոնական թագավորություններ (տե՛ս գլ. 6):

Ֆրանկների նվաճում— Ֆրանկները հռոմեական աղբյուրներում
ները Գալլիայում առաջին անգամ հիշատակվում են մ. թ.
և ֆրանկական թա- III դ. Դա մի մեծ ցեղային միություն էր,
գաղութային կազ- եր կազմավորվել էր մի քանի հին գերմա-
մավորումը նական ցեղերից (տե՛ս վերևում): Ֆրանկ-
ները բաժանվում էին երկու մասի՝ սալիա-
վան ֆրանկների, որոնք ապրում էին Հռենոսի ստորին հոսանքում
և ծովափնյա վայրերում և ռիպուարական ֆրանկների, որոնք ապ-
րում էին Հռենոսի և Շելդայի վերին հոսանքների շրջանում:

III—IV դդ. ֆրանկները Հռենոսի մյուս կողմից հաճախակի
հարձակվում էին Հռոմեական Գալլիայի վրա՝ բնակչության համար
նոր վայրեր որոնելով: IV դ. երկրորդ կեսին նրանք գրավեցին
Տոքսանդրիան (մարզ Մասսի և Շելդայի միջև), այստեղ բնա-
կություն հաստատելով որպես կայսրության ֆեոդալատներ: V դ.
կեսերին սալիական ֆրանկներն իրենց տիրապետությունները տա-
րածեցին դեպի հարավ և դեպի արևմուտք՝ մինչև Սոմմա: Ռիպու-
արական ֆրանկները բնակություն հաստատեցին Մասսի և Հռե-
նոսի միջև:

Սալիական ֆրանկների ցեղերից մեկի առաջնորդ իւդգվիգը
(481—511) Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկումից հետո
սկսեց Հյուսիս-Արևելյան Գալլիայի նվաճումը, որը կառավարում
էր նախկինում այստեղ կայսեր կուսակալ, հռոմեական մագնատ
Սիագրոսը: 486 թ. Սուասոնի մոտ ջախջախելով Սիագրոսի զոր-
քերը, իւդգվիգը գավթեց մինչև Սենա տարածվող հողերը, իսկ
այնուհետև ֆրանկների տիրապետությունը ընդարձակեց մինչև
Լուարա: Այդպիսով ֆրանկների իշխանության տակ անցավ ամ-
բողջ Հյուսիսային Գալլիան: Սկզբնական շրջանում ֆրանկների
նվաճումները իրագործվում էին անջատ-անջատ ցեղերով: Միայն
այն բանից հետո, երբ իւդգվիգը գրավեց Գալլիայի մի զգալի
մասը, նա խորամանկությամբ և ուխտադրժությամբ մեջտեղից
վերացրեց մյուս առաջնորդներին՝ սալիական, ապա և ռիպուա-
րական ֆրանկների ցեղային թագավորներին, և իր իշխանության
տակ միավորեց բոլոր ֆրանկներին:

Իր իշխանությունն ամրապնդելու համար իւդգվիգը 496 թ.
ժր դրուժինայի հետ մկրտվեց, ընդունելով քրիստոնեություն օր-
թոգոքսալ եկեղեցու ծիսակատարությամբ, ի տարբերություն
մյուս բարբարոսների՝ վեստգոթների, օստգոթների, վանդալների,
բուրգունդների, լանգոբարդների, որոնք քրիստոնեությունն ընդու-
նել էին արիոսականության ձևով, որը հերետիկոսություն էր հա-

մարվում իշխող եկեղեցու տեսակետից: Դա մի ճարպիկ քաղաքական քայլ էր, որը Գալլիայի հետագա նվաճումների ընթացքում հլոդվիգի համար ապահովեց գալլա-հռոմեական հոգևորականության աջակցությունը, որը հանձին արիոսական հերետիկոսության, տեսնում էր իր հարստության, եկեղեցական սեփականության դեմ ուղղված սպառնալիք: Այսպես, վեստգոթերի Թուլուզայի թագավորության դեմ մղված պատերազմում Աքվիտանիայի հոգևորականությունը հլոդվիգին պաշտպանեց ընդդեմ արիոսական վեստգոթական ավագանու: Աքվիտանիան (Գալլիայի հարավ-արևմուտքում) միացվեց ֆրանկների թագավորությանը:

Գալլիայի ֆրանկական նվաճման համար բնորոշ են մի շարք յուրահատկություններ: Ֆրանկները, ի տարբերություն կայսրություն ներխուժած վեստգոթերի, օստգոթերի և գերմանական մյուս ցեղերի, երբեք կապերը չէին խզում իրենց հայրենիքի հետ Գերմանիայում: Այդ հանգամանքը գալլական տերիտորիան նվաճելու տեղական պրոցեսի ժամանակ նրանց համար ապահովում էր թարմ ուժերի մշտական հոսքը Հռենոսի մյուս կողմից:

Ֆրանկների և տեղական գալլա-հռոմեական բնակչության միջև հողերի որևէ կանոնավոր բաժանման մասին աղբյուրներում հիշատակությունների կատարյալ բացակայությունը ստիպում է ենթադրել, թե ֆրանկները հաստատվում էին գլխավորապես թափուր մնացած հողերում, մասամբ էլ, հնարավոր է, նաև այն հողերում, որ վերցնում էին տեղական բնակչությունից: Դրուժինները հողեր էին ստանում կայսերական զանձարանին պատկանող այն կալվածքներից, որոնց տիրում էին ֆրանկական թագավորները: Բուրգունդների և լանգոբարդների նման ֆրանկները ևս նվաճված հողերում բնակություն էին հաստատում արյունակցական միավորումներով՝ մեծ ընտանիքներով:

Ֆրանկների զանգվածային բնակությունը, սակայն, սահմանափակվում էր լուարայից հյուսիս ընկած տերիտորիայով: Հարավային Գալլիայում բնակություն հաստատեց ֆրանկական դինժառայություն կատարող ավագանու մի սահմանափակ խավ միայն:

**Բարբարոսական
նվաճումների
ընդհանուր
արդյունքները**

Բարբարոսական ներխուժումները կարևորագույն նշանակություն ունեցան Եվրոպայի պատմության համար: Այդ ներխուժումների արդյունքը Արևմտաքրեոստ Հռոմեական ստրկատիրական կայսրության անկումն էր, կայսրություն, որը խարխլվել էր ներքին ամենախորհակասությունների, արտադրության ստրկատիրական եղանակի ճգնաժամի, ժողովրդական մասսաների պայքարի հետևանքով: Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը փոփոխվեց: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության նախկինում զբաղեցրած տերիտորիայում V դ. վերջին և VI դ. սկզբին երևան եկան բարբարոսական պետություններ, որոնց մեջ անհրաժեշտ պայմաններ էին ստեղծվում նոր հասարակական հարաբերությունների զարգացման, ֆեոդալիզմին անցնելու համար:

Արևմտյան Եվրոպայի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կարգերում տեղի ունեցան խոր փոփոխություններ:

Բարբարոսների կողմից Հռոմեական հողատերերի մասնակի կամ լրիվ սեփականազրկումը հզոր հարված էր տնտեսության ստրկատիրական սխտեմին, մի ըստ, որ արագացրեց արդեն վաղուց սկսված նրա քայքայումը: Փոխվեց հասարակության կառուցվածքը: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում գերմանացիների բնակություն հաստատելու հետևանքով անմիջական արտադրող մասսաների մեջ սկսեց կարևոր դեր խաղալ ազատ մանր հողատերերի՝ համայնականների խավը: Ոչնչացվեց Հռոմեական ստրկատիրական պետությունը, որն ամենաուժեղ խոչընդոտն էր ստրկատիրական հասարակարգից ավելի առաջադիմական հասարակարգի՝ ֆեոդալականին անցնելու ճանապարհին:

Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկումը և նրա տերիտորիայում գերմանական բարբարոսական թագավորությունների կազմավորումը խոր սոցիալական հեղաշրջում էր, սոցիալական հեղափոխություն, որը Հռոմի ստրկատիրական հասարակարգը և գերմանացիների տոհմատիրական կարգերը փոխարինեց ֆեոդալական հասարակարգով:

Բարբարոսական թագավորությունները հիմք հանդիսացան նոր ֆեոդալական պետությունների ձևավորման համար, այդ պետություններում տեղի ունեցավ Արևմտյան Եվրոպայի նոր ժողովուրդների սաղմնավորումը:

**§ 4. ՅՆՈՂԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՌԵԼՆԵՐԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ**

Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորումը, ֆեոդալական խոշոր հողատիրության գոյացումը, նյութական բարիքների ազատ մանր արտադրողներին ֆեոդալական-կախյալ գյուղացիների դարձնելը, ֆեոդալական հասարակության քաղաքական հիմնարկների և գաղափարախոսության ծագումը՝ ահա այսպիսին է ֆեոդալական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի կազմավորման պրոցեսը Արևմտյան Եվրոպայում: Սակայն տարբեր երկրներում այդ պրոցեսն ունեցել է իր առանձնահատկությունները, որոնք կապված էին տվյալ երկրների զարգացման պատմական պայմանների հետ:

Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք մարզերում ֆեոդալական հարաբերությունները զարգանում էին գերմանական քայքայվող տոհմացեղային հարաբերությունների և ուշհոռմեական քայքայվող ստրկատիրական հարաբերությունների բազմակողմանի փոխներգործության և սինթեզման հետևանքով: Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը նշում էին, թե ֆեոդալիզմը Գերմանիայից պատրաստի ձևով Արևմտյան Եվրոպա շի տեղափոխվել: Ֆեոդալիզմի սաղմերը, որոնք գերմանացիների մոտ առաջացել էին տոհմական կարգի քայքայման ժամանակաշրջանում, զարգացան իբրև իսկական ֆեոդալիզմ «միայն նվաճումներից հետո՝ նվաճված երկրներում գտնված արտադրողական ուժերի ներգործության շնորհիվ»:

Այսպիսով գերմանական բարբարոսական թագավորություններում ոչ թե ուշ հոռմեական և գերմանական հասարակական հարաբերությունների պարզ մեխանիկական միացում կատարվեց, այլ տեղի ունեցավ սինթեզում, առաջացան որակապես նոր, ֆեոդալական հարաբերություններ: Ինչպես արդեն նշվեց, այդպիսի հարաբերությունների տարրեր երևան եկան թե՛ ուշ հոռմեական և թե՛ գերմանական քայքայվող տոհմացեղային հասարակություններում: Բայց սինթեզման շնորհիվ ֆեոդալիզմի ծագումն ու զարգացումը արագացավ գերմանական ցեղերի համար և հնարավոր դարձավ փակուղու մեջ մտած հոռմեական հասարակության համար:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման այդպիսի

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 74.

տւղին բնորոշ է Վեստգոթական, Բուրգունդական, Ֆրանկական և մասամբ Վանդալական ու Օստգոթական թագավորություններին: Վերջին երկու թագավորություններում՝ դրանց գոյության կարճատևության պատճառով, ուշհռոմեական և գերմանական հարաբերությունների փոխներգործության արդյունքները շատ թե քիչ նկատելի չէին:

Որոշ չափով տարբերվում էր այն երկրներում տեղի ունեցող ֆեոդալականացման պրոցեսը, որտեղ այդ փոխներգործությունը կամ ոչ այնքան լրիվ ու զգալի էր (Հանգոթարդական թագավորություն), կամ համարյա կամ առհասարակ չկար (անգլոսաքսոնական թագավորություններ, ներքին Գերմանիայի բոլոր մարզերը): Այդ վերաբերում է նաև գերմանական այն ցեղերին, որոնք բնակվում էին (օրինակ, բավարները, ալեմանները) նախկին հռոմեական այնպիսի պրովինցիաներում, ուր հռոմեական կարգերի ազդեցությունը թույլ էր և անհաստատ: Առանց ուշհռոմեական հարաբերությունների որևէ ներգործության տոհմական կարգերի քայքայում էր տեղի ունենում սկանդինավյան երկրներում:

Ֆեոդալական պրոցեսը գերմանական և ուշհռոմեական հարաբերությունների սինթեզման ձևով

Գերմանացիների արտադրողական ուժերի աճը հռոմեական տերիտորիան նվաճելուց հետո

Հռոմեական ստրկատիրական հասարակությունը նույնիսկ քայքայման փուլում արտադրողական ուժերի մակարդակով զգալիորեն բարձր էր կանգնած, քան գերմանական ցեղերը: Այսպես օրինակ, ուշհռոմեական ագրոտեխնիկայի համար բնորոշ էին երկղաշտային և եռաղաշտային ցանքափոխանակությունը, հողի ինտենսիվ պարարտացումը, կերաբույսերի ցանքը, մսուրային անասնապահությունը: Հռոմեացիները Իտալիայում հողի առանձնահատկություններին համապատասխան կիրառում էին թեթև գութան: Հռոմեական մի շարք պրովինցիաներում, բրտեղ բնահողը այլ էր և խոր հերկ էր պահանջում, օգտագործվում էին ժանր անվավոր գութաններ: Համեմատաբար ավելի էր զարգացած տեխնիկական արհեստագործական արտադրություն ունեցող մի ամբողջ շարք ճյուղերում:

Դեռ մինչև կայսրության անկումը հռոմեացիների հետ կոնտակտի մեջ մտնելով, գերմանացիներն ընդօրինակեցին հռոմեական տեխնիկայի և կուլտուրայի որոշ նվաճումներ: Իսկ եոթ գեո-

մանացիները բնակութիւն հաստատեցին հոռմեական տերիտորիայում, այդպիսի ընդօրինակման հնարավորութիւնները շեշտակիորեն աճեցին: Դրան մի շարք դեպքերում նպաստում էր նվաճողների հենց տարածման բնույթը, որը ենթադրում էր գերմանացիների և տեղական բնակչության սերտ փոխներգործութիւն արտադրության ոլորտում: Հարավային և Հարավ-Արևելյան Գալլիայում, Իտալիայում (օստգոթերի օրոք) և Իսպանիայում հողերի բաժանումն այնպես էր կատարվում, որ տեղական հողատերերը պետք է իրենց տիրույթների մի մասը գերմանացիներին տային: Այստեղ գյուղեր էին առաջանում գերմանա-հոռմեական խառը բնակչությամբ: Պետական գանձարանային դոմենները անցան գերմանական թագավորների և ժառանգության մեջ գտնվող ավագանու ձեռքը՝ ամբողջ ինվենտարով և այդ տիրույթների բնակչությամբ, այսինքն՝ ստրուկների, կոլոնների և մյուս հողագործների հետ միասին: Այդպիսի պայմաններում գերմանացիները կարող էին արագությամբ ընդօրինակել հոռմեական արտադրության մի շարք նվաճումները, որոնց յուրացումը պարմանավորված էր նրանց հասարակական զարգացման սեփական մակարդակով:

Նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ հոռմեական հողատերերը գրեթե ամբողջովին սեփականագրկվել էին, նախկին հոռմեական ստրուկների և կոլոնների՝ որպես անմիջական արտադրողների, օգտագործումը գերմանացիներին հնարավորութիւն էր տալիս յուրացնելու հոռմեական ագրոտեխնիկայի և արհեստագործակցական արտադրության տարրերը: Արհեստ սովորած ստրուկները, դատելով ըստ բարբարոսական օրենսգրքերի, հատկապես բարձր էին գնահատվում գերմանացիների կողմից: Գերմանացիները նույնպես իրենց հերթին նվաճված երկրներում ներգործում էին արտադրողական ուժերի զարգացման վրա: Գալլիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում գերմանացիները զգալիորեն քիչ էին, քան տեղական բնակչութիւնը, բայց ի հաշիվ գերմանական համայնականների այստեղ զգալիորեն աճեց ազատ գյուղացիության խավը և լայնորեն զարգացավ մանր արտադրութիւնը, որն այն ժամանակ տնտեսութիւն առաջադեմ ձև էր, քան ստրուկների աշխատանքն օգտագործող լատիֆունդիաների, խոշոր կալվածքների ստրկատիրական տնտեսութիւնը:

Այսպիսով հնարավորութիւն ստեղծվեց հաղթահարելու արաադրողական ուժերի զարգացման գործում եղած այն լճացումն ու անկումը, որոնց հոռմեական հասարակութիւնը հասցրել էր

տնտեսության ստրկատիրական սիստեմի տիրապետությունը: Հոռմեացիների միջավայրում բնակություն հաստատելը նաև արագացրեց սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների փոփոխությունը բուն գերմանացիների մեջ:

**Հողի մասնավոր
սեփականության
հաստատումը**

Տակիտոսի ժամանակներում և «Ժողովուրդների մեծ գաղթի» ժամանակաշրջանում գերմանացիների մեջ գոյություն ունեին հողի մասնավոր սեփականության սաղմեր միայն: Բայց շուտով, այսինքն՝ V—VI դդ.,

երբ գերմանացիները բնակություն հաստատեցին Գալլիայում, Իսպանիայում, Իտալիայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, նրանց հողաբաժինները դարձան ալլոդներ, ազատորեն օտարվող սեփականություն:

Նվաճված երկրների հոռմեական կամ ռոմանականացված բնակչության միջավայրում գերմանացիների բնակություն հաստատելը արագացրեց նրանց համայնքի քայքայման պրոցեսը և դրա վաղ հնամենի ձևերից տոհմական կարգի զարգացման վերջին փուլին համապատասխանող ավելի բարձր ձևերի անցնելը: Բարբարոսական թագավորություններում հրատարակված օրենքներում կամ առհասարակ արտացոլված չեն արդեն համայնական հարաբերությունները (օրինակ, օստգոթական իտալիայում Թեոդորիքի էդիկտում), կամ այնպիսի տվյալներ են պահպանվել, որոնք վկայում են միայն հողագործական համայնքից մարկին անցնող հարաբերությունների և բուն մարկի մասին: Մարկը կամ դրացիական համայնքը՝ համայնքի առավել ուշ ձևն է, որը բնորոշվում է նախ և առաջ նրանով, որ հողաբաժինները համայնականների սեփականությունն են և որ վարելահողերը և մարգագետինները այլևս չեն վերաբաժանվում, բայց դեռ պահպանվում է չբաժանված հողատարածությունների (ալմենդա)՝ անտառների, արոտավայրերի, անմշակ հողերի ընդհանուր տիրապետությունը:

Սեփականության մասին հոռմեական պատկերացումը VI դ. սկզբին արդեն յուրացված էր Վեստգոթական, Օստգոթական և Բուրգունդական թագավորությունների գրի առնված իրավունքում: V դ. երկրորդ կեսին և VI դ. այդ թագավորություններում հրատարակված բարբարոսական օրենսգրքերից ու օրենքներից երևում է, որ գերմանացիները, ինչպես նաև տեղական բնակիչները, վաճառում, գնում, նվիրում ու կտակում էին թե՛ շարժական, թե՛ անշարժ գույքը: Հողի մասնավոր սեփականության սկզբունքը ավել-

լի դանդաղ էր արմատավորվում ֆրանկների մոտ (տե՛ս ստորև գլ. 4)։

**Դասակարգերի
գոյացման պրոցեսի
առանձնահատկու-
թյունները**

Համայնական կազմակերպության քայքա-
լումը և հողի մասնավոր սեփականության
զարգացումը խորացնում էին սոցիալական
շերտավորումը գերմանացիների մոտ։ Հա-
մայնքի անդամներից առանձնանում էին,
մի կողմից ավելի ունևորները և զինվորական ծառայություն կա-
տարող ավագանին և, մյուս կողմից, քայքայվող ազատ մարդիկ,
որոնք հողային ու անձնական կախյալ վիճակի մեջ էին ընկնում
խոշոր հողատերերից։

Խոշոր հողատերերի և կախյալ գյուղացիների դասակարգերը,
որ առաջացել էին վաղֆեոդալական պետություններում, արդեն
այն հասարակական դասակարգերը չէին, որպիսիք ուշ շրջանի
Հռոմեական կայսրության մեջ խոշոր մագնատները և մանր հո-
դակալներն էին։ Այդ դասակարգերի ձևավորման վրա իր կնիքն
էր դրել գերմանացի-բարբարոսների սոցիալական կառուցվածքը։

Ազատ գերմանացիների համար յուրահատուկ էր տոհմական
կարգերի կառուցվածքի հետ կապված տեղական համախմբվա-
ծությունը։ Նրանք համայնքների ձևով ունեին իրենց կազմակեր-
պությունը։ Շարքային ազատ գերմանացիները բարբարոսական
թագավորություններում կարևոր դեր էին խաղում հասարակական
կյանքում (մասնակցում էին դատերին, ծառայում էին զորաբա-
նակում), նրանց աշխատանքը ազատ մարդու միանգամայն պատ-
վավոր և արժանավայել զբաղմունք էր համարվում։ Նոր, գեո-
միայն ձևավորվող բարբարոսական պետությունը շուներ այն-
պիսի հարկադրական ուժ, որպիսին ուներ ուշհռոմեական պետու-
թյունը։ Կախման մեջ ընկնելով խոշոր հողատերերից, գերմանա-
կան համայնականները չէին իջնում մինչև անտիկ ստրուկի կամ
կոլոնի մակարդակը։ Կախման այն վիճակը, որի մեջ նրանք
գտնվում էին, ուներ ավելի մեղմ ձև, որը համապատասխանում
էր կախման նոր ձևերի, շահագործվող անմիջական արտադրողնե-
րի մեջ իրենց աշխատանքի նկատմամբ շահագորգվածություն ըս-
տեղծելու ասպարեզում հասարակական զարգացման ներկայաց-
րած պահանջներին։

Բարբարոսական թագավորություններում դասակարգերի
կազմավորումը չէր սահմանափակվում գերմանական բնակչու-
թյան մեջ գույքային և սոցիալական շերտավորման պրոցեսով։
Նոր հասարակական դասակարգերի ձևավորման գործում զգալի

դեր էին խաղում հոռմեական հասարակության հակամարտ դասակարգերի, մի կողմից՝ խոշոր հողատերերի, մյուս կողմից՝ ստրուկների ու կոլոնների մնացորդները: Հոռմեական խոշոր հողատերերի մի մասը, շնայած ստրկատիրական հասարակության խորտակման և բարբարոսական նվաճումների կապակցությամբ նրանց դրության մեջ տեղի ունեցած բոլոր փոփոխություններին, շարունակում էին տիրել ընդարձակ կալվածքների, որոնք մշակվում էին հարյուրավոր ստրուկների ու կոլոնների կողմից: Ոչ միայն պահպանվեց, այլև մեծացավ եկեղեցու հողատիրությունը:

Անտարակույս, խոշոր կալվածքի բնույթը աստիճանաբար փոխվում էր: Գերմանական նվաճումը արագացրեց ստրկատիրական տնտեսությունը ֆեոդալականի վերածելու այն պրոցեսը, որի սաղմերը կարելի էր հայտնաբերել դեռևս Հոռմեական կայսրության ժամանակ: Խոշոր կալվածքն այժմ հիմնվում էր ոչ թե անտիկ ստրուկների աշխատանքի շահագործման, այլ զանազան կատեգորիաների անազատ և կախյալ հողակալների աշխատանքի շահագործման վրա: Ծառայության մեջ գտնվող գերմանական ավադանու հետ միասին հոռմեական շատ հողատերեր մտան ֆեոդալների ձևավորվող դասակարգի կազմի մեջ: Ճիշտ այդպես էլ կախյալ գյուղացիության դասակարգի ձևավորմանը մասնակցում էին ինչպես հոռմեական, այնպես էլ գերմանական ծագում ունեցող անմիջական արտադրողների զանազան խավեր:

Գույքային և սոցիալական շերտավորումը վաղ արտադրվեց իրավունքի մեջ: Բարբարոսական օրենսգրքերը, որոնք կազմվել էին V—VI դդ. Վեստգոթական, Օստգոթական, Բուրգունդական և Ֆրանկական թագավորություններում, ազատ մարդկանց՝ նրանց գույքային՝ դրությանը և տոհմիկությանը (ծառայության մեջ գտնվող ավագանուն, թագավորական դրուժինային պատկանելուն) համապատասխան, բաժանում էին բարձր և ցածր խավերի: Այդ բարբարոսական թագավորությունների ավագանին սովորաբար թագավորական դրուժինիկների և պաշտոնատար անձանց, այսինքն՝ ծառայության մեջ գտնվող նոր ավագանու հետ ձուլված հին տոհմական ավագանին էր: Այդ ավագանու կազմի մեջ մասամբ մտան նաև իրենց գոյությունը պահպանած հոռմեական մագնատները: Բարձր խավին պատկանող անձինք, որոնք անվանվում էին «նոբիլներ», «մեծեր» և «պատվավոր մարզիկ» (nobiles, maiores, honestiores), մի շարք արտոնություններ ունեին մնացած ազատ մարդկանց համեմատությամբ (դատարանի, վերգելդի չափերի և այլ հարցերում): Ցածր սոցիալական խավին պատ-

կանող անձինք, որոնց սովորաբար անվանում էին «փոքրեր» կամ «ստորիններ» (minores, inferiores), կորցրել էին ազատ մարդկանց որոշ արտոնություններ (օրինակ, զանազան իրավախախտումների համար մարմնական պատիժների էին ենթարկվում ստրուկների և այլոց նման)։ Նրանց կյանքը պահպանվում էր ավելի ցածր վերգելիով, քան բարձր խավի ներկայացուցիչները։ Շարքային համայնականների սոսկ աննշան մասն էր սովորաբար հասնում բարձր տարակարգին, իսկ մեծամասնությունը աստիճանաբար մտնում էր ազատ մարդկանց ստորին խավի կազմի մեջ։ Ֆրանկական թագավորությունում, զարգացման նշված տիպի մյուս բարբարոսական թագավորությունների համեմատությամբ, ազատների հիմնական զանգվածը ավելի երկար պահեց իր լիիրավությունը (տե՛ս գլ. 4)։

Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև անազատ և կիսաազատ մարդկանց դրություն մեջ։ Վաղ բարբարոսական օրենսգրքերում և մյուս իրավաբանական հուշարձաններում ստրուկները, հռոմեական իրավանորմերի համաձայն, դիտվում էին որպես իրեր, որոնք տիրոջն էին պատկանում անասունների և մեռյալ ինվենտարի հետ միասին։ Բայց VI—VII դդ. նկատելի դարձան ստրուկների սոցիալական վիճակի նոր գծեր։ Որոշ դեպքերում ստրուկները ինքնուրույնաբար տուգանքներ էին վճարում իրենց զանցանքների համար. նման հանգամանքը վկայում է, որ նրանք արդեն սեփական գույք ունեին և որ առաջացել էին ստրուկների իրավական պատասխանատվության սաղմեր։ Ուշ վեստգոթական օրենքների համաձայն ստրուկներն իրավունք ունեին վաճառելու իրենց պատկանող շարժական գույքը, մասնավորապես անասունները։ Ազատ արձակվածները այժմ մեծ մասամբ դարձել էին կախյալ մարդիկ, իրենց նախկին տերերի հողակալները։

Գերմանական բարբարոսական թագավորություններում մասամբ պահպանվել էին նաև նախկին հռոմեական կոլոնները։ Նրանք շարունակում էին մանր հողամասերի հողակալներ մնալ տեղական ու գերմանական ավագանու և եկեղեցու կալվածքներում։ Սակայն կոլոնների դրության մեջ էական փոփոխություն էր տեղի ունեցել։ Նրանք այժմ ամրացված չէին պիտական հարկապարհակին, նրանց պարհակները պետությունը չէր կարգավորում, ինչպես հռոմեական ժամանակներում էր։ Կոլոնների որոշ կատեգորիաներ բավականաչափ իրավունքներ ունեին իրենց կողմից մշակվող հողի նկատմամբ։ Այսպես օրինակ, 1928 թ. Թունիսում գտնված «Ալբերտինի աղյուսակները» վկայում են, որ V դ. վեր-

շում Վանդալական թագավորությունում կոլոնների մի մասը կարող էր իր հողամասերը ժառանգաբար հանձնել և օտարել:

Կոլոնները, ինչպես և ստրուկներն ու ազատ արձակվածները, կարևոր դեր էին խաղում կախյալ գյուղացիության դասակարգի ձևավորման գործում:

Վաղ ֆեոդալական պետություններում այդ դասակարգի կազմի մեջ վերջին հաշվով մտան մագնատների կալվածքներում եղած թե՛ մանր պրեկարիստները, թե՛ մյուս ազատ հողակալները:

Նախկին հոռմեական ստրուկների, ազատ արձակվածների, կոլոնների և պրեկարիստների հետ մեկտեղ կախյալ գյուղացիության դասակարգի ձևավորմանը մասնակցում էին նաև գերմանական ստրուկները և ազատ արձակվածներն ու կիսաազատները (լիտերը, ալդիները): Անմիջական արտադրողների ձևավորվող նոր դասակարգի այն խավերը, որոնք ծագում էին նախկին հոռմեական կամ գերմանական ստրուկներից, հետագայում մնում էին առանձնապես ծանր, կախյալ վիճակում:

Բարբարոսական թագավորություններում պահպանվել էր նաև նախկին քաղաքային բնակչության մի որոշ խավ: Սակայն քաղաքների անկումը, որ սկսվել էր դեռևս Հռոմեական կայսրությունում, արագ տեմպերով շարունակվում էր Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կործանումից հետո: Քաղաքների մի մասը ավերվեց ու ամայացավ դեռևս բարբարոսական ներխուժումների ժամանակ. քաղաքային արհեստների անկումն ու դեգրադացիան, առևտրական հարաբերությունների շեշտակի կրճատումը և բնատնտեսության ձևերին անցնելը քաղաքային բնակչությանը զրկեցին նրա սոցիալ-տնտեսական բազայից: Քաղաքների նախկին բնակչության մնացորդներն արդեն հազիվ էին տարբերվում գյուղի բնակչությունից. քաղաքների մեծ մասում, հակապես մանր քաղաքներում, բնակչությունը զբաղվում էր հողագործությամբ. ինչպես և քաղաքամերձ գյուղական բնակիչները:

Վաղ ֆեոդալական պետության ձևավորումը Սոցիալական սուր պայքարի պայմաններում տեղի ունեցող դասակարգերի կազմավորման պրոցեսը, որը մի շարք դեպքերում ժողովրդական մասսաների ապստամբության էր վերածվում, անհրաժեշտ դարձրեց պետության կազմավորումը:

Գերմանական տոհմա-ցեղային հարաբերությունների և հոռմեական հասարակության հարաբերությունների փոխներգործությունը իր կնիքը դրեց նաև վաղ ֆեոդալական պետության ձևավորման վրա: Մեծ գաղթի ժամանակներում գերմանացի-

ները պետական իշխանության լոկ սաղմեր ունեին: Նվաճումը արագացրեց պետություն ունենալու պահանջը, մի հանգամանք, որ պայմանավորված էր դասակարգերի կազմավորման պրոցեսով, քանի որ տոհմա-ցեղային կարգերի մարմինները պիտանի չէին նվաճված բնակչության նկատմամբ տիրապետություն իրականացնելու համար:

Պետության ձևավորման գործում զգալի դեր խաղացին հոմեոնական քաղաքական և իրավաբանական հիմնարկների մնացորդները, որոնք այս կամ այն չափով պահպանվել էին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կործանումից հետո: Գերմանացիների հիմնադրած թագավորություններում արագ անցում տեղի ունեցավ բնակչության ստորաբաժանումների ցեղային սիստեմից դեպի տերիտորիալ սիստեմը, դա սկզբնական հանգամանքներից մեկն էր պետության առաջացման պրոցեսում: Ընդ որում բարբարոսները լայնորեն օգտագործում էին հռոմեական տերիտորիալ սիստեմը:

Բարբարոսական թագավորություններում պետական ապարատը ձևավորվում էր առավել կամ պակաս չափով հռոմեական վարչական սիստեմի ազդեցության պայմաններում: Հռոմեական քաղաքական հիմնարկները առավել մեծ չափով պահպանվել էին Օստգոթական թագավորությունում, որտեղ անվնաս էր մնացել հռոմեական այնպիսի մի սարմին, ինչպիսին սենատն էր, որը, առաջադրել էր իր նախկին նշանակությունը և կատարյալ կախման մեջ էր գտնվում թագավորից: Օստգոթական, Վեստգոթական, Բուրգունդական և Վանդալական թագավորություններում արդեն VI դ. սկզբին տոհմա-ցեղային կարգի կառավարումը կազմակերպելու որևէ էական գծեր չկային: Թագավորն ունեւ բարձրագույն ռազմական, օրենսդրական, վարչական և դատական իշխանություն: Տեղերում վարչական, ֆինանսական և դատական իշխանությունը իրականացնում էին թագավորական պաշտոնատար անձինք: Ֆրանկական թագավորությունում, առանձնապես Լուարայից դեպի հյուսիս, ավելի երկար պահպանվեցին տոհմա-ցեղային կազմակերպության մնացուկները (տե՛ս գլ. 4): Որոշ բարբարոսական պետությունների թագավորներ, չնայած այս կամ այն փոփոխություններով ընդօրինակեցին հռոմեական հարկային սիստեմը: Սկզբնական շրջանում յուրացվեց նաև հռոմեական դրամական սիստեմը:

Բայց չնայած հռոմեական քաղաքական կառուցվածքի մի շարք գծերի փոխառմանը, բարբարոսական թագավորությունները

արմատապես տարբերվում էին Հոռմեական կայսրությունից: Այդ թագավորություններն արտահայտում էին ոչ թե ստրկատերերի դասակարգի շահերը, ինչպես Հոռմեական կայսրությունը, այլ ֆեոդալների ձևավորվող դասակարգի շահերը: Նրանց ռազմական կառուցվածքը հիմնվում էր ոչ թե վարձկան զորքի, այլ ժողովրդական աշխարհազորի վրա: Վարչական սխեման զգալիորեն ավելի պարզունակ էր, քան հոռմեականը: Վարչա-կառավարման բնագավառում լայնորեն օգտագործվում էին թագավորական դրուժինները, որոնք կատարում էին թագավորի գանազան հանձնարարությունները: Թագավորական իշխանությունը սահմանափակվում էր աշխարհիկ և հոգևոր ազնվական կողմից: Առավել կարևոր գործերը, օրինակ, պատերազմի և հաշտության, հողերի բաժանման, օրենքների հրատարակման հարցերը թագավորի հետ միասին վճռում էին ծառայության մեջ գտնվող բարձր ավագանին և հոգևորականության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները (արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները, վանահայրերը):

Այն երկրներին, որտեղ տեղի էր ունենում հոռմեական և գերմանական հասարակական հարաբերությունների փոխներգործություն, չնայած մի շարք ընդհանուր գծերի առկայությանը, հատուկ էին նաև տարբերություններ: Այդ հանգամանքը կապված էր մի կողմից Հոռմեական կայսրության կազմի մեջ մտնող առանձին երկրների պատմական դարգացման առանձնահատկությունների հետ, մյուս կողմից՝ այն երկրների հասարակական կյանքի վրա գերմանացի-բարբարոսների ազդեցության աստիճանի հետ, որտեղ նրանք բնակություն էին հաստատել: Այսպես օրինակ, Իտալիայում V դ. ստրկատիրական կարգերը դեռևս շատ ուժեղ էին, իսկ օստգոթերը, որոնք գրավել էին ոչ թե ամբողջ երկիրը, այլ նրա մի մասը միայն և տեղական բնակչության հետ բնակություն էին հաստատել մեջընդմեջ, այդպիսի խոր ներգործություն չունեցան հասարակական զարգացման վրա, ինչպիսի մի շարք այլ բարբարոսական թագավորությունների գերմանացիները: Այդ բանում որոշակի դեր խաղաց նաև այն, որ օստգոթական թագավորության գոյությունը կարճատև եղավ: 60 տարուց մի քիչ ավելի ժամանակաշրջանը բավական չէր, որպեսզի ուշհոռմեական և գերմանակն տոհմա-ցեղային հարաբերությունների սինթեզը և նրանցով պայմանավորված ֆեոդալականացումը բավականաչափ խոր լինեին: Վեստգոթական թագավորության համար ևս բնորոշ է ստրկատիրական կացության ձևերի զգալի տեսակարար կշիռը: Բայց այդ թագավորության պատմության գրեթե

երեքդարյա ժամանակաշրջանի ընթացքում ֆեոդալական հարա-
քերությունների ձևավորման պրոցեսը զգալիորեն ավելի հեռու
գնաց, քան Օստգոթական պետությունում էր: Իսկ ֆրանկների
սկզբնական վերաբնակության մարզում՝ Հյուսիսային Գալլիա-
յում, ստրկատիրական սիստեմը համեմատաբար թույլ էր, բայց
գերմանական նվաճողների համայնական կարգերը լայնորեն տա-
րածվեցին և ֆրանկների ներխուժումից հետո առաջին շրջանում
դեռ թավականաչափ հաստատուն էին: Սինթեզն այստեղ տեղի
ունեցավ գերմանական հասարակական հարաբերությունների գե-
րակշռող դերի պայմաններում:

Լանգոթարդների, անգլոսաֆների և սաֆների ֆեոդալականացման ստանձնահատկությունները

Արևմտյան Նվրոպայի այն երկրներում, որտեղ գերմանական
և հռոմեական հարաբերությունների փոխներգործությունը ավելի
պակաս կատարյալ էր, քան վերը բնութագրված բարբարոսական
թագավորություններում, կամ առհասարակ չկար այդպիսին, ֆեոդալականացումը ավելի դանդաղ էր տեղի ունենում: Դա զգա-
լի չափով բացատրվում էր նաև այդ երկրները նվաճած գերմանա-
կան ցեղերի հասարակական զարգացման թե՛ բնույթով, թե՛ մա-
կարդակով: V—VI դդ. լանգոթարդների, անգլերի, սաքսերի, յու-
տերի և ֆրիզների տոհմական կարգը զգալիորեն ամելի հաստա-
տուն էր, քան վեստգոթերինը կամ օստգոթերինը, և նրանք հասա-
րակական զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա էին զրտ-
նրվում, քան այդ գերմանացիները: Ուստի, երբ այդպիսի ցեղե-
րը նվաճում էին հռոմեական տերիտորիան, ուշհռոմեական և գեր-
մանական հասարակական հարաբերությունների փոխներգործու-
թյունը ավելի թույլ էր և արտահայտվում էր միայն բավականա-
չափ տեական ժամանակաշրջանից հետո:

Լանգոթարդների համայնական կարգե- րի քայքայման և ֆեո- դալականացման պրոցեսի առանձնա- հատկությունները

Լանգոթարդները բնակություն էին հաս-
տատել հռոմեական քաղաքակրթության
կենտրոնում՝ Իտալիայում, որտեղ օստգո-
թերի ոչ տեական տիրապետությունը ֆեո-
դալական հարաբերությունները զգալի
զարգացման չհասցրեց: Լանգոթարդների
նվաճումը ուղեկցվում էր հողի բռնի զավ-
թումով, տեղական հողատերերի արտաքսումով և մասամբ էլ բնա-
ջնջումով: Լանգոթարդները բնակություն հաստատեցին տեղական

բնակչությունից մեկուսի, ամբողջ գյուղերով. նման հանգամանքը դժվարացնում էր հոռմեական և գերմանական տարրերի փոխներգործությունը: Այստեղ ևս տեղի էր ունենում Հոռմեական և գերմանական հասարակական հարաբերությունների սինթեզ, բայց դրանց փոխներգործության պրոցեսը ցայտուն կերպով արտահայտված չէր, ընթանում էր դանդաղ և ուշ տվեց իր արդյունքները:

Այսպիսով, լանգոբարդների տոհմական կարգի քայքայումը զգալիորեն ավելի դանդաղ էր տեղի ունենում, քան, օրինակ, վեստգոթներինը կամ բուրգունդներինը: VII դ. կեսին լանգոբարդները դեռևս պահպանում էին մեծ ընտանիքը (Գ. Բ. Լ.), թեպետ արդեն հայտնվել էր նաև փոքր, անհատական ընտանիքը: Այդ ժամանակներում լանգոբարդները, ըստ երևույթին, հողագործական համայնքից դեռևս մարկին էին անցնում:

Տոհմական կենցաղավարության հարաբերությունների կայունության մասին է վկայում այն փաստը, որ ազատ կինը պետք է միշտ գտնվեր տղամարդու (հոր, եղբոր, ազգականների, ամուսնու) կամ թագավորի հովանավորության (mundim) տակ և առանց իր «հովանավորի» թույլտվության չէր կարող տնօրինել գույքը: Միայն VIII դ. թագավորական իրավունքով վերացվեց անժառանգ սեփականության նկատմամբ ազգականների պահանջները և ժառանգելու իրավունքի հարցում կանայք հավասարվեցին տղամարդկանց: Եվ այդ ժամանակվանից ոչ վաղ, ըստ երևույթին. մեծ ընտանիքը վերջնականապես տեղը զիջեց փոքր, անհատական ընտանիքին և լիովին ձևավորվեց ալլոդը՝ ազատորեն օտարվող հողային սեփականությունը:

Ֆեոդալականացման դանդաղ ընթացքը բնորոշ է լանգոբարդների նաև քաղաքական կարգին: Իտալիա ներխուժելու ժամանակաշրջանում լանգոբարդների թագավորական իշխանությունը դեռևս չէր ամրապնդվել որպես քաղաքական իշխանության մըշտական մարմին: Առանձին ցեղախմբերի ռազմական առաջնորդները թագավորի հետ միասին մեծ դեր էին խաղում նվաճումների ժամանակ, իսկ դրանց ավարտից հետո դառնում էին տեղական դուքսեր: Դուքսերը շարունակում էին մեծ դեր խաղալ քաղաքական կառավարման հարցերում. լանգոբարդական պետության այդ յուրահատուկ գիծը պահպանվեց մինչև նոր գոյության վերջը, թեև դուքսերը կորցրել էին մշտական կապը նախկին ցեղային կառուցվածքի հետ:

Անգլոսաքսերի հա- Բրիտանիան նվաճած անգլոսաքսերը ի-
մայնական հարաբե- րենց հասարակական զարգացման մա-
րությունների տեսակամ կարողակով, ինչպես և լանգոբարդները, մի
պահպանումը և ֆեո- շարք ալ գերմանական ցեղերից ավելի
դալականացման պրո- ցածր էին կանգնած նրանց կողմից Արե-
ցեսի առանձնահատ-մըտյան Հռոմեական կայսրությունը նվա-
կությունները ճեղու ժամանակաշրջանում: Անգլոսաքսե-
րը բնակություն հաստատեցին նախկին հռո-

մեական պրովինցիայի տերիտորիայում, բայց դա մի պրովինցիա
էր, որն իր ժամանակին չէր ենթարկվել խոր ռոմանականացման:

Բրիտանիայի կելտերի հիմնական զանգվածը հռոմեական տի-
րապետության ժամանակ ևս շարունակում էր ապրել տոհմական
կարգի պայմաններում՝ նրա քայքայման փուլում: Ուստի Բրիտա-
նիայի կելտական բնակչությունը, որն իր զարգացման մակար-
դակով քիչ էր տարբերվում գերմանական նվաճողներից՝ անգլո-
սաքսերից, չկարողացավ էական ազդեցություն գործել նրանց
հասարակական կարգերի վրա և արագացնել ֆեոդալական հարա-
բերությունների կազմավորման ու զարգացման պրոցեսը: Բրի-
տանիայի թույլ ռոմանականացման հետևանքով անգլոսաքսոնա-
կան հասարակության մեջ նոր հասարակական դասակարգերի
ձևավորման պրոցեսին տնտեսության հռոմեական սիստեմի հետ
կապված տեղական բնակչության (մասնավորապես, ստրուկների,
կոլոնների և այլն) մասնակցությունը չէր կարող շատ թե քիչ
զգալի լինել: Այդ հանգամանքները պայմանավորեցին անգլո-սաք-
սերի ֆեոդալականացման դանդաղ զարգացումը:

Հողագործական համայնքից մարկի տիպի գյուղական հա-
մայնքին անցնելը անգլոսաքսոնական թագավորություններում
VII դ. դեռևս ավարտված չէր: Համայնական հարաբերություննե-
րը, մեծ ընտանիքի տնտեսական կարգուկանոնները առանձնապես
երկար տևեցին: Ալլոդն այստեղ կազմավորվեց ավելի ուշ, քան այն
բարբարոսական թագավորություններում, որոնց բնորոշ էր հռո-
մեական և գերմանական հարաբերությունների համադրությունը:
V—VII դդ. պահպանվել էին ռազմական դեմոկրատիայի սիստե-
մին հատուկ կառավարումը կազմակերպելու զգալի մնացորդներ:
Պետական ապարատ գոյություն ունեւր սոսկ սաղմնային վիճա-
կում:

Սաքսերի համայնական կարգի քալումը մայրցամաքում Սաքսերի համայնական կարգը էլ ավելի զանգաղ էր քայքայվում մայրցամաքում: Ելբայի և Հոենոսի միջև պաքսաբնակ մարզը հոռմեական ստրկատիրական պետության անմիջական ազդեցության ոլորտից դուրս էր գտնվում: Այդ պատճառով էլ նրանց հասարակական զարգացումը ընդհուպ մինչև VIII դ. տեղի էր ունենում առանց արտաքին գործոնների որևէ էական ազդեցության:

VIII դ. երկրորդ կեսին սաքսերի մոտ նոր էր միայն համայնականի հողաբաժինը դառնում ալլոդ, իսկ հողագործական համայնքը՝ համայնք-մարկ: Ուժեղ էին տոհմական կապերի վերապորուկները (արյան վրեժը, այրի կնոջ առաջին ամուսնու ազգականների մասնակցությունը նրան երկրորդ անգամ ամուսնացնելիս և այլն):

VIII դ. սաքսերի կառավարման կազմակերպումը կրում էր ռազմական դեմոկրատիայի զարգացման դեռ բավական վաղ փուլին հատուկ գծեր: Մինչև ֆրանկական նվաճումը նրանց մոտ պետություն դեռ չէր կազմավորվել:

Սոցիալական շերտավորման և դասակարգերի կազմավորման պրոցեսի առանձնահատկությունները լանգոբարդների, անգլոսաքսերի և սաքսերի մոտ

Լանգոբարդների, անգլոսաքսերի և սաքսերի մոտ սոցիալական շերտավորումն ավելի զանգաղ էր տեղի ունենում, քան վեստգոթական կամ Բուրգունդական թագավորություններում: Ազատ մարդկանց մեջ շերտավորումն սկզբնական շրջանում արտահայտվում էր տոհմական ավագանու՝ անգլոսաքսերի մոտ՝ էոլերի, սաքսերի մոտ՝ էդելինգների առանձնացմամբ: Բայց թեպետ այդ ավագանին և շարքային ազատները (սաքսերի մոտ՝ ֆրիլինգները, անգլոսաքսերի մոտ՝ կեռլերը) տարբերվում էին վերգելդներով (որոնք ավագանու վերաբերմամբ բարձր էին), նրանք ներկայացնում էին լիիրավ ազատների ընդհանուր զանգվածի սոսկ երկու խավերը, որոնք ամբողջությամբ վերցրած հակադրվում էին ստրուկներին և կիսազատներին:

Շահագործման շենթարկված ազատ համայնականները լանգոբարդների մոտ դեռևս VII դարում, սաքսերի մոտ՝ VIII դարում, իսկ անգլոսաքսերի մոտ՝ ընդհուպ մինչև IX դարը կազմում էին անմիջական արտագործների հիմնական զանգվածը:

Իսկ սոցիալական շերտավորման պրոցեսի ընդհանուր ուղ-

ղությունը այստեղ այնպես էր, ինչպես և այն երկրներում, որտեղ հոռմեական և գերմանական հարաբերությունների սինթեզը իրականանում էր առավել լիակատար: Տոհմական ավագանու տեղը VII—VIII դարերում զբաղեցրեց ծառայության մեջ գտնվող ռազմական ավագանին. մեծացավ գույքային շերտավորումը ազատ մարդկանց մեջ: Ազատ համայնականները կախման մեջ էին ընկնել աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր հողատերերից: Ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիության դասակարգը ավելանում էր նաև կիսազատների և ստրուկների հաշվին: Բայց այդ դասակարգի ձևավորման մեջ նախկին ազատ համայնականների տեսակարար կշիռը զգալիորեն բարձր էր, քան վերստգոթական Իսպանիայում կամ օստգոթական Իտալիայում:

Այսպիսով ուշհոռմեական և գերմանական քայքայվող նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների սինթեզը արագացրեց ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Արևմրտյան Եվրոպայի հասարակության տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կյանքում: Այնտեղ, որտեղ բացակայում էր սինթեզը կամ այն իրականանում էր ոչ բավարար լիակատարությանը և համեմատաբար նեղ շրջանակներում, բավականին երկար ժամանակ պահպանվում էին ազատ գյուղացիությունը, համայնական հարաբերությունների զդալի մնացորդները և վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանում տարածվեցին գյուղացիների ֆեոդալական կախման ավելի պակաս ծանր եղանակներ, քան այն երկրներում, որտեղ հոռմեական և գերմանական հարաբերությունների սինթեզը իրականացվեց առավել լիակատարությանը. քաղաքական կառուցվածքում երկար ժամանակ պահպանվում էին տոհմացեղային կարգին բնորոշ կառավարման կազմակերպման վերապրուկները՝ ռազմական դեմոկրատիայի վերապրուկները:

W

ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

§ 1. ՄԵՐՈՎԻՆԳՆԵՐԻ ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆրանկական նվաճման հետևանքով 486 թ. Հյուսիսային Գալլիայում առաջացավ Ֆրանկական պետությունը (տես էջ 136), որը գլխավորում էր սալիական ֆրանկների առաջնորդ Խլոդվիգը (481—511) Մերովինյի տոհմից (այստեղից էլ Մերովինգների դինաստիան)։ Այսպես սկսվեց Ֆրանկական պետության պատմության առաջին շրջանը V դ. վերջից մինչև VII դ. վերջը որ սովորաբար պայմանականորեն անվանվում է մերովինգների ժամանակաշրջան։

Խլովիգի օրոք նվաճվեց Աքվիտանիան (507 թ.), նրա հաջորդների օրոք՝ Բուրգունդիան (534 թ.). օստգոթերը ֆրանկներին գիջեցին Պրովանսը (536 թ.), և VI դ. կեսին Ֆրանկական պետությունն ընդգրկում էր հոռմեական նախկին պրովինցիա Գալլիայի ամբողջ տերիտորիան։ Ֆրանկներն իրենց ենթարկեցին նաև Հռենոսի մյուս կողմում ապրող գերմանական մի շարք ցեղերի։ Ֆրանկների գերագույն իշխանությունն ընդունեցին թյուրինգները, ալեմանները և բավարները։ Սաքսերը հարկադրված էին ամենամյա տուրք վճարել նրանց։

«Սալիական օրենսգիրքը» որպես աղբյուր ֆրանկների հասարակարգն ուսումնասիրելու համար կարևորագույն աղբյուր է հանդիսանում առավել հայտնի բարբարոսական օրենսդրքերից մեկը՝ «Սալիական օրենսգիրքը» (Lex Salica)։ Վերջինս սալիական ֆրանկների դատական սովորույթների գրառումն է, որ կատարվել է, ինչպես ենթադրում են, VI դ. սկզբին, դեռևս Խլովիգի օրոք (հնարավոր է՝ նաև նրա հրամանով)։ «Սալիական օրենսգրքի»՝ որպես պատմական աղբյուրի, արժանիքն ամենից առաջ այն է, որ

ներանում արտացոլված է ֆրանկական հասարակության էվոլյուցիան՝ նախնադարյան-համայնական հասարակարւից դեպի ֆեոդալիզմ։ Բարբարոսական օրենսգրքերի թվում հնադույն և իր բովանդակությամբ առավել արխայիկ այդ օրենսգրքի վրա հոռմեական ազդեցությունը շատ ավելի պակաս է արտահայտվել, քան մյուս՝ հատկապես «Բուրգունդական» և «Անստգոթական» բարբարոսական օրենսգրքերի վրա. և այդ ազդեցությունը դրսևորվում է գլխավորապես արտաքին կողմերով, այն բանով, որ «Սալիական օրենսգիրքը» գրված է լատիներեն լեզվով և ներանում տուգանքները հաշվարկվում են հոռմեական դրամական միավորներով։

«Սալիական օրենսգիրքը» շատ թե քիչ մաքուր ձևով է արտացոլում դեռ մինչև նվաճումները ֆրանկների մոտ գոյություն ունեցող նախնադարյան-համայնական հասարակարգի հնամենի կարգերը։ Մյուս կողմից «Օրենսգրքում» մենք գտնում ենք Գալլիայի նվաճման պրոցեսում և դրանից անմիջապես հետո ֆրանկների հասարակությունը բնութագրող նոր տվյալներ ևս՝ աեղեկություններ գույքային և սոցիալական անհավասարության, շարժական գույքի նկատմամբ մասնավոր սեփականության, հողի ժառանգման իրավունքի և, վերջապես, պետության առաջացման մասին։ Եվ քանի որ VI-ից մինչև IX դարը ընկած ժամանակաշրջանում ֆրանկական թագավորները շարունակ նորանոր լրացումներ էին մտցնում «Սալիական օրենսգրքում», ապա այն, ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մյուս աղբյուրների հետ զուգորդվելով, նաև հնարավորություն է տալիս հետազոտելու ֆրանկական հասարակության հետագա էվոլյուցիան ֆեոդալիզմի ուղղությամբ։

Ֆրանկների տնտեսությունը «Սալիական օրենսգրքի» տվյալներով

«Սալիական օրենսգրքից» երևում է, որ ֆրանկների տնտեսության զարգացման մակարդակը, Տակիտոսի կողմից մ. թ. I դ. վերջում նկարագրած հին գերմանացիների տնտեսության համեմատությամբ, ըզգալիորեն ավելի բարձր էր։ Հողագործության մեջ, որը VI դ. ֆրանկների հիմնական զբաղմունքն էր, ըստ երևույթին, արդեն իշխում էր երկզաշտյան սիստեմը, որը փոխարինել էր ավելի պրիմիտիվ հարոսային սիստեմին։ Դադարեցին վարելահողերի պարբերական վերաբաժանումները, որոնք դժվարացնում էին հողագործության ավելի ինտենսիվ ձևերի զարգացումը։ Բացի հացահատիկային մշակութայինից՝ տարեկանից, ցորենից, վարսակից, գարուց,

Ֆրանկներն սկսել էին ցանկել նաև լոբազգիներ, վուշ, մշակել բան-
ջարանոցներ, այգիներ, խաղողի այգիներ: Ֆրանկների մոտ ամե-
նուրեք տարածված էր գութանը՝ հողը լավ փխրեցնող երկաթե խո-
փով: Կյուղատնտեսական աշխատանքներում «գտագործվում էին
բանող անասունների զանազան տեսակներ՝ եզնեհ, ձիեր, ջորիներ,
էշեր: Բարեկազմել էին հողի մշակման մեթոդները. սովորական
էին դարձել կրկնավարը, կամ եռավարի վարը, հերկը, ցաքա-
նումը, հողի պարարտացումը գոմադրով, ցանքերի քաղհանումը,
կալոաճականների օգնությամբ կալսելը. երկանրով աղալու փոխա-
րեն սկսել էին լայնորեն օգտագործել ջրաղացները: Զգալիորեն
զարգացել էր նաև անասնապահությունը, որը շարունակում էր մեծ
դեր խաղալ Ֆրանկների տնտեսության մեջ: Ֆրանկները բուծում
էին մեծ քանակությամբ խոշոր եղջյուրավոր անասուններ և մասն
անասուններ՝ ոչխարներ, այծեր և հատկապես խոզեր, ինչպես
նաև ընտանի թռչունների զանազան տեսակներ: Ֆրանկներն
զբաղվում էին նաև որսորդությամբ, ձկնորսությամբ, մեղվաբու-
ծությամբ:

Տնտեսության մեջ տեղի ունեցած առաջընթացը ոչ միայն
Ֆրանկական հասարակության ներքին զարգացման արդյունքն
էր, այլև կյուղատնտեսություն վարելու ավելի կատարելագործ-
ված մեթոդների ընդօրինակումը Ֆրանկների կողմից, մեթոդներ,
որոնց հետ նրանք շփման մեջ մտան նվաճված հռոմեական տե-
րիտորիայում: Ստրկատիրական հարաբերությունների շրջանակ-
ներում ալլես շահմանափակվող հողագործության ու անասնա-
պահության ավելի կատարելագործված մեթոդները նպաստում
էին Ֆրանկական հասարակության արտադրողական ուժերի նկա-
տելի վերնաքին Ֆրանկների կողմից Գալլիան նվաճվելուց հետո.

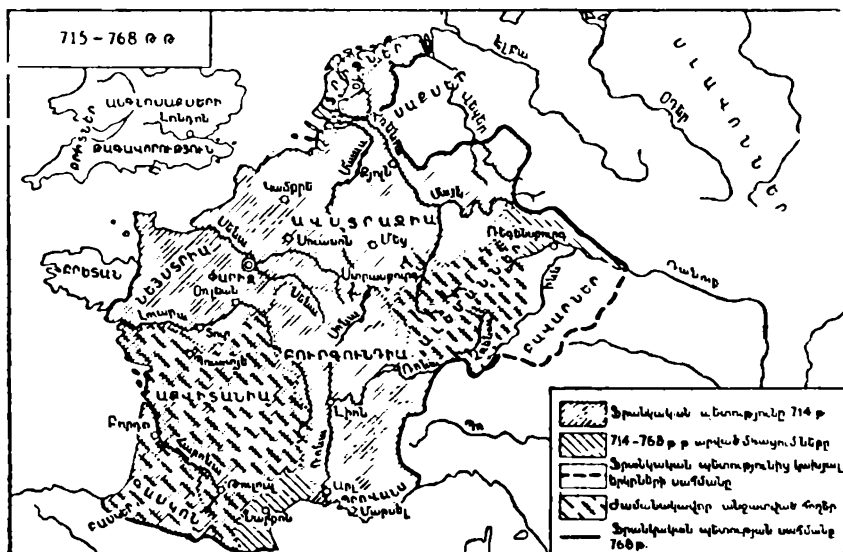
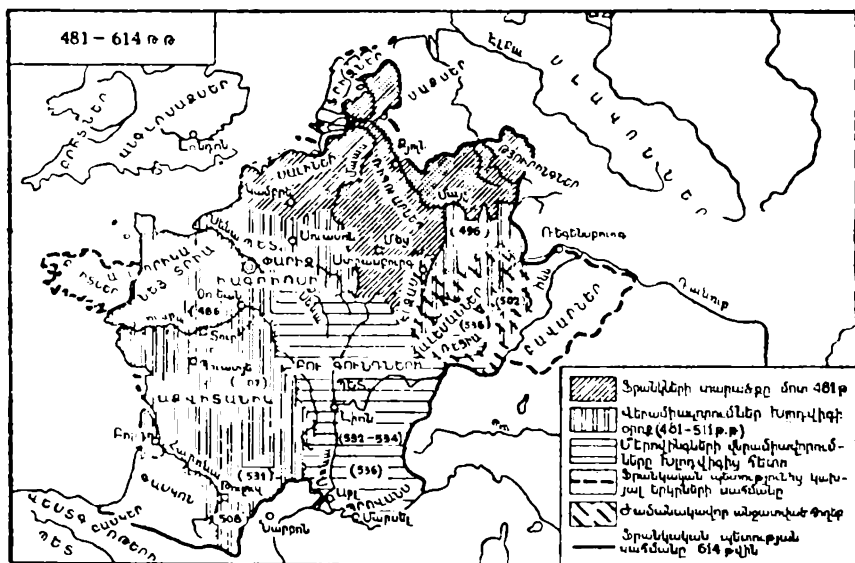
Ֆրանկական

համայնքը

ըստ «Սալիական օրենսգրքի»

Հացահատիկի, անասունի, թռչունների, նա-
վականից, ուռկանի գողության համար
«Սալիական օրենսգրքի» սահմանված բար-
ձրը տուգանքները վկայում են այն մասին,
որ արդեն այդ ժամանակաշրջանում ֆր-
րանկներն ունեին մասնավոր սեփականություն հանդիսացող շար-
ժական գույք, որը խիստ վճռականորեն պաշտպանվում էր օրենքով:
Հողի մասնավոր սեփականության վերաբերյալ, սակայն, «Սալիա-
կան օրենսգրքում» ոչինչ չի ասված: Յուրաքանչյուր դյուդի սահ-
մաններում հողի սեփականատերը տվյալ գյուղի բնակիչների, հա-
մայնք կազմող հողագործների, կոլեկտիվն էր: Գալլիան նվաճե-

Յրանկական պետությունը Մեծմիգրենի և առաջին Կարմիրմիգրենի օրոք

լուց հետո առաջին շրջանում, ինչպես այդ արտացոլված է «Սալիական օրենսգրքի» հնագույն հիմնական տեքստում, ֆրանկների համայնքները միմյանց հետ ազգակից ընտանիքներից բաղկացած բնակավայրեր էին հանդիսանում, որոնք իրենց մեծությամբ միմյանցից շատ էին տարբերում։ Հաճախ դրանք մեծ (նահապետական) ընտանիքներ էին, որոնք սովորաբար ընդգրկում էին երեք սերնդի մերձավոր, համատեղ տնտեսություն վարող ազգականներին՝ հորը և չափահաս որդիներին իրենց ընտանիքներով։ Դրա հետ միասին «Սալիական օրենսդիրքը» վկայում է ֆրանկների մանր անհատական ընտանիքների առաջացման մասին. տները և տնամերձ հողամասերը արդեն առանձին մեծ կամ փոքր ընտանիքների մասնավոր սեփականությունն էին կազմում, իսկ վարելահողերը և երբեմն էլ մարգագետնային հողաբաժինները գտնվում էին նրանց ժառանգական մասնավոր օգտագործման ներքո։ Այդ հողաբաժինները սովորաբար շրջափակված էին ցանկապատով և դրանց նկատմամբ ոտնձգություն անողներն ու այնտեղ ներխուժողները տուգանվում էին բարձր չափով։ Բայց ժառանգական հողաբաժինն ազատորեն տնօրինելու իրավունքը պատկանում էր ոչ թե առանձին ընտանիքներին, այլ միայն համայնքի ամբողջ կուլեկտիվին, այսինքն՝ դրացի-տոհմակիցներին։ Հողի նկատմամբ անհատական-ընտանեկան սեփականությունը ֆրանկների միջավայրում V դարի վերջին և VI դարում միայն սաղմնավորվում էր մեծ ընտանիքների սկսված տրոհման և նրանցից փոքր ընտանիքների առանձնացման հետևանքով։ Այդ մասին վկայում է «Սալիական օրենսգրքի» IX գլուխը («Ալլոդների մասին»), որի համաձայն հողային ժառանգությունը, հողը (terra) ի տարբերություն շարժական գույքի, որը կարող է ազատորեն անցնել ժառանգաբար կամ նվիրվատրվել, անցնում է միայն «արական սեռին, այսինքն եղբայրներին», այլ կերպ ասած՝ մեծ ընտանիքի մահացած ղեկավարի որդիներին. իգական սերունդը հանվում էր հողի ժառանգումից։ Որդիներ չլինելու դեպքում հողն անցնում էր համայնքի տնօրինությանը։ Այդ բանը պարզորոշ երևում է Խիլպերիկ թագավորի (561—584) էդիկտից, որը, ի փոփոխումն «Սալիական օրենսգրքի» վերոհիշյալ գլխի, սահմանում էր, թե որդիներ չլինելու դեպքում հողը պետք է ժառանգեն դուստրը կամ մահացածի եղբայրն ու քույրը, բայց ոչ «հարևանները» (ինչպես այդ, հավանաբար, եղել է առաջ)։

Համայնքը մի շարք այլ իրավունքներ էլ ուներ այն հողերի

նկատմամբ, որոնք համայնքի անդամների սեփականությունը չէին, այլ գտնվում էին նրանց մասնավոր օգտագործման ներքո և ենթակա էին համայնքի վերահսկողությանը: Ըստ երևույթին ֆրանկներն ունեին «բաց դաշտերի սիստեմ»։ Բերքահավաքից հետո բոլոր վարելահողերը և խոտհարքից հետո բոլոր մարգագետինները դառնում էին ընդհանուր արոտավայրեր և այդ ժամանակ հողամասերի բոլոր ցանկապատերը հանվում էին: Հերկած հողերը նույնպես ծառայում էին որպես հասարակական արոտավայրեր: Այդպիսի կարգը ենթադրում է շերտընդմիջության և համայնքի բոլոր անդամների համար պարտադիր ցանքաշրջանառության առկայություն: Տնամերձ տնտեսության և բաժանված վարելահողերի ու մարգագետինների մեջ չմտնող բոլոր հողերը (անտառները, անմշակ հողատարածությունները, ճահճենքերը, ճանապարհները, չբաժանված մարգագետինները) մնում էին ընդհանուրի տիրապետության ներքո: Համայնքի յուրաքանչյուր անդամ հավասարապես օգտվում էր այդ հողատարածություններից:

Հակառակ բուրժուական ռեակցիոն պատմաբանների (Ֆյուստել դե Կուլանտ, Վ. Վիտտիխ, Ա. Դոպշ և ուրիշներ) այն պնդումներին, թե V—VI դդ. ֆրանկների մոտ տիրապետում էր հողի լիակատար մասնավոր սեփականությունը, «Սալիական օրենսգրքի» մի շարք գլուխներ որոշակիորեն վկայում են համայնքի առկայությունը ֆրանկների մոտ: XLV գլուխը («Վերաբնակվողների մասին») ասում է՝ «Եթե որևէ մեկը ցանկանա վերաբնակվել վիլլայում (տվյալ կոնտեքստում «վիլլա» նշանակում է գյուղ—խմբ) մի ուրիշի մոտ և եթե վիլլայի բնակիչներից մեկը կամ մի քանիսը ցանկանում են ընդունել նրան, բայց եթե գտնվի թեկուզ մեկը, որն այդ վերաբնակությանը հակառակ լինի, փոխադրվողն իրավունք չունի այնտեղ վերաբնակվելու»: Եթե եկվորը այնուամենայնիվ վերաբնակություն հաստատի գյուղում, ապա բողոքողը կարող է նրա դեմ դատական հետապնդում հարուցել և դատարանի միջոցով հեռացնել նրան այնտեղից: Իսկ եթե 12 ամիս շարունակ ոչ մի բողոք չներկայացվի, նա կարող է մնալ գյուղում այնպես, «ինչպես և մյուս հարևանները»: «Հարևաններ» այստեղ հանդես են գալիս որպես համայնքի անդամներ, որոնք իրենց գյուղում (վիլլայում) կարգավորում են բոլոր հողային հարաբերությունները:

Հողի համայնական սեփականության մասին է վկայում «Սալիական օրենսգրքի» նաև XXVII գլուխը (§ 19), որը մատնանշում

է համայնական անտառից համատեղ օգտվելը, և III գլուխը (§ 5), որտեղ խոսվում է երեք հարևան դյուղերի հրտերի ընդհանուր ցուլի մասին, մի հանգամանք, որ հաստատում է մի քանի գյուղերի համար ընդհանուր արոտավայրերի առկայությունը:

Համայնքը, «Սալիական օրենսգրքի» վկայությամբ, լինելով ֆրանկների հասարակության տնտեսական և սոցիալական կազմակերպության հիմքը, V—VI դդ. մի անցումային փուլ էր հողագործական համայնքից (որի մեջ պահպանվում էր կոլեկտիվ սեփականությունը ամբողջ հողի նկատմամբ, ներառյալ նաև նահապետական մեծ ընտանիքների օգտագործմանը ենթակա վարելահողերը) դեպի դրացիական համայնք-մարկու: Վերջինում արդեն իշխում է մանր անհատական ընտանիքների մասնավոր սեփականությունը հողաբաժնի նկատմամբ՝ պահպանելով հանդերձ անտառների, անմշակ հողերի, արոտավայրերի և այլ հողատարածությունների համայնական սեփականությունը: Մինչև Գալլիայի նվաճումը ֆրանկների մոտ հողի սեփականատերը տոհմն էր, որ տրոհվում էր առանձին մեծ ընտանիքների (չա էլ հենց հողագործական համայնքն էր. տե՛ս գլ. 3): Սկսված գույքային և սոցիալական շերտավորումը թուլացնում էր ֆրանկների տոհմական կապերը և նախապատրաստում մեծ ընտանիքների տրոհումը անհատական մանր ընտանիքների: Նվաճումների և նոր տերիտորիաներում վերաբնակության ժամանակաշրջանի տևական արշավանքներն արագացրին տոհմական կապերի թուլացման ու քայքայման և այն նոր տերիտորիալ կապերի կազմավորման պրոցեսը, որոնց վրա հիմնվում էր հետագայում առաջացած դրացիական համայնք-մարկու: Ըստ էնգելսի «տոհմը տարրալուծվում էր համայնք-մարկի, որի մեջ, սակայն, դեռ բավականին հաճախ նկատելի են համայնքի անդամների տոհմական հարաբերություններից նրա ծագման հետքերը»²⁶:

Ֆրանկների տոհմական հարաբերությունների թուլացումը և մեծ ընտանիքների տրոհումը

«Սալիական օրենսգրքը» պարզորոշ արտացոլում է տոհմական հարաբերությունների հետքերը. նվաճումներից հետո էլ շատ համայնքներ մի զգալի չափով կազմված էին ազգականներից. տոհմակիցները շարունակում էին մեծ դեր խաղալ ազատ ֆրանկի կյանքում: Ֆրանկի սպանության դեպքում վերգելդ ստանալուն մասնակցում էր ոչ միայն սպանվածի ընտանիքը, այլև

²⁶ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 150.

ներա մերձավոր ազգականները, ինչպես հայրական, այնպես էլ մայրական կողմից: Այդ ազգականներից կազմված էր «մինչև վեցերորդ սերնդի» (մեր հաշվով երրորդ սերնդի) բոլոր տոհմակիցներն ընդգրկող մի սերա միություն, որի բոլոր անդամները սա մանված կարգով պարտավոր էին դատարանում հանդես գալ որպես երդմնակիցներ (երդում տալով տոհմակցի օգտին): Հենց նրանք էլ մասնակցում էին տոհմակիցների վերգւղը վճարելուն կամ ստանալուն և տոհմակիցներից որևէ մեկի ալրիի երկրորդ ամուսնության դեպքում հատուկ վճարի մուծմանը կամ ստացմանը:

Բայց «Սալիական օրենսգիրքը» միևնույն ժամանակ ցույց է տալիս նաև տոհմական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պրոցեսը: Տոհմական կազմակերպության անդամների մեջ արդեն նկատվում է գույքային շերտավորում: LVIII գլխում («Մի բուռ հողի մասին») խոսվում է չքավոր և ավելի ունևոր տոհմակիցների մասին: Եթե տոհմի անդամներից որևէ մեկը, լինելով չքավոր չի կարողանում իր ազգակցի վերգելդի վճարմանն օգնել, ապա նա պետք է իր «մի բուռ հողը թողնի ավելի ունևորներից որևէ մեկին, որպեսզի նա ըստ օրենքի ամբողջը վճարի»: Գույքային շերտավորման կապակցությամբ տոհմակիցների միությունից դուրս գալու ձգտում է նկատվում նրա ավելի ունևոր անդամների կողմից:

«Սալիական օրենսգրքի» LX գլխում մանրամասնորեն նկարագրվում է տոհմից հրաժարվելու արարողությունը, ոչի ընթացքում մարդ պետք է դատական նիստում հրապարակորեն հրաժարվի երդմնակցությունից, վերգելդ վճարելուն և ստանալուն մասնակցելուց, ժառանգությունից և տոհմակիցների հետ ունեցած մյուս հաշիվներից: Այդպիսի մարդու մահվան դեպքում նրա ժառանգությունը պետք է անցներ ոչ թե տոհմակիցներին, այլ թագավորական գանձարանին: «Ազգակցությունից հրաժարվելը» ըստ էության նշանակում էր, որ մեծ ընտանիքից չափահաս եղբայրներից մեկը անջատվում և կազմավորում է փոքր անհատական ընտանիք:

Տոհմակիցների միջավայրում գույքային շերտավորման զարգացումը հասցնում է տոհմական կապերի թուլացմանը, մեծ ընտանիքների տրոհմանը փոքր անհատական ընտանիքների, իսկ այնուհետև՝ հողի նկատմամբ այդ մանր ընտանիքների մասնավոր սեփականության ի հայտ գալուն:

Ալոդը և համայնք- մարկը

VI դ. վերջին ազատ ֆրանկների ժառանգական հողաբաժինը դառնում է ազատորեն օտարվող հողային լրիվ սեփականություն: Այն սկսեց անվանվել ալոդ: Նախկինում, «Սալիական օրենսգրքում» այդ տերմինով էր կոչվում ամեն մի ժառանգություն: Շարժական գույքի վերաբերմամբ այն ժամանակ ալոդ առելով հասկացվում էր սեփականություն, բայց հողի վերաբերմամբ՝ որպես միայն համայնականի ժառանգական հողաբաժին, որը չէր կարելի ազատորեն տնօրինել: Խիլյուերիկ թագավորի արդեն վերը հիշատակված էդիկտը զգալիորեն ընդլայնելով համայնականների անհատական ժառանգման իրավունքը, բոլոր էություն, համայնքից խլեց նրա անդամների հողաբաժինները տնօրինելու իրավունքը: Այդ հողը դառնում է կտակի, նվիրատվության, իսկ այնուհետև նաև առք ու վաճառքի օբյեկտ, այսինքն՝ դառնում է համայնականի մասնավոր սեփականությունը: Ալոդի, որպես ազատորեն օտարվող հողային սեփականության, առաջացումը իր հերթին է՛լ ավելի էր խորացնում գույքային ու սոցիալական շերտավորումը համայնքում և քայքայում այն: Ըստ Ֆ. Էնգելսի «ալոդը ոչ միայն հնարավորություն, այլև անհրաժեշտություն առաջացրեց հողային տիրույթների նախասկզբնական հավասարությունը վերածել նրա հակադրությանը»²⁷:

Ալոդի ծագմամբ ավարտվում է հողագործական համայնքի վերածումը դրացիական կամ տերիտորիալ համայնքի, որ սովորաբար կոչվում էր համայնք-մարկ: Համայնք-մարկը ուղղեն բաղկացած է ոչ տոհմակից-դրացիներից, ընդ որում նրանցից յուրաքանչյուրը՝ մանր անհատական ընտանիքի գլխավորը, հանդես է գալիս որպես հողաբաժնի՝ իր ալոդի, լիակատար սեփականատեր: Համայնքի իրավունքները տարածվում են մարկի շրջանված հողատարածությունների (անտառների, անմշակ հողերի, ճահիճների, հասարակական արոտատեղերի, ճանապարհների և այլն) վրա միայն, որոնք շարունակում են մնալ համայնքի բոլոր անդամների կոլեկտիվ օգտագործման ներքո: Սակայն VI դ. վերջին մարգագետնային և անտառային որոշ հողամասեր հաճախ դառնում են համայնքի առանձին անդամների ալոդային սեփականությունը:

Համայնք-մարկը, որ ֆրանկների մոտ կազմավորվել է VI դ.

²⁷ Ф. Энгельс. Франкский период. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 497.

վերջին, համայնական հողատիրության վերջին ձևն էր, որի շրջանակներում ավարտվում է նախնադարյան-համայնական կարգի քայքայումը և առաջանում են ֆեոդալական դասակարգային հարաբերություններ:

**Ֆրանկական
հասարակության
սոցիալական շերտավորումը մերովինգյան ժամանակաշրջանում**

Եթե «Սալիական օրենսգիրքը» նշում է սոցիալական շերտավորման սաղմերը ֆրանկների միջավայրում: Դրանք դրսևորվում են բնակչության զանազան կատեգորիաների վերգելիցի տարբեր շահերի մեջ՝ 200 սոլիդ հասարակ ազատ ֆրանկների համար, 600 սոլիդ՝ թագավորական դրուժին-նիկներին (անտրուտտիոնների) կամ թագավորի մոտ ծառայության մեջ գտնվող պաշտոնատար անձանց համար: Ըստ Երևույթին թագավորական դրուժինիկների և պաշտոնատար անձանց խմբի մեջ նվաճումների ընթացքում ձուլվում էր նաև ֆրանկների տոհմական ավագանին, որի մասին «Սալիական օրենսգրքում» ոչ մի հիշատակություն չկա: Բնորոշ է, որ ֆրանկների կողմից հպատակեցված հոմեալանների սպասության համար վերգելիցի զգալիորեն ցածր էր ֆրանկների սպանության համար նախատեսված վերգելիցի: Ազատ բնակչության վերը թվարկված կատեգորիաներից բացի, «Սալիական օրենսգիրքը» հիշատակում է նաև կիսազատներին՝ լիտերին, որոնց կյանքը պաշտպանված էր համեմատաբար ցածր՝ 100 սոլիդ վերգելիցի: Ֆրանկներն ունեին նաև ստրուկներ, որոնց կյանքն ամենևին էլ չէր պաշտպանվում վերգելիցի: Մարդասպանը սոսկ պետք է հատուցեր ստրուկի տիրոջը պատճառած վնասը:

Ֆրանկների մոտ ստրկության զարգացմանը նպաստում էին Դալլիայի նվաճումը և հետագա պատերազմները, որոնք ստրուկների առատ հոսանքներ էին տալիս: Հետագայում ստրկության փոխարին դարձավ նաև պարտային ստրկացումը, որի մեջ ընկնում էին սնանկացած ազատ մարդիկ. ստրուկներ էին դառնում նաև այն հանցագործները, ովքեր տուգանքը չէին վճարում և մահապատժից խուսափելու համար հարկադրված էին հրաժարվել անձնական ազատությունից, դառնալով նրանց ստրուկները, ովքեր նրանց փոխարեն վճարում էին վերգելիցի կամ դատական տուգանքները: Սակայն ֆրանկների մոտ ստրուկների աշխատանքը արտագրության հիմքը չէր կազմում, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում էր: Նույնիսկ խոշոր տիրություններում, առավել ևս շարքային ֆրանկների տնտեսություններում, ստրուկներն ավելի

հաճախ օգտագործվում էին որպես տնային սպասավորներ կամ արհեստավորներ՝ դարբիններ, ոսկերիչներ, երբեմն որպես հովիվներ և ձիապաններ, բայց ոչ որպես հիմնական աշխատութ-
գյուղատնտեսությունում:

Թեև «Սալիական օրենսգիրքը» ֆրանկական հասարակության հիմնական կատեգորիայի՝ ազատ համայնականների, ներսում ոչ մի իրավաբանական սահմանազատում չի ճանաչում, նրանում և VI դ. մյուս աղբյուրներում տվյալներ կան նրանց մեջ գույքային փոփոխական առկայության մասին: Դրանք՝ ոչ միայն տոհմագիտության մեջ տեղի ունեցող շերտավորման մասին վերը բերված տվյալներն են, այլև այն մատնանշումները, որոնք ցույց են տալիս փոխառություններից ու պարտքից բխող պարտավորությունների տարածված լինելը ֆրանկական հասարակությունում: Աղբյուրները մշտապես հիշատակում են, մի կողմից, հարուստ և ազդեցիկ «լավագույն մարդկանց» (*meliores*), մյուս կողմից՝ աղքատ մարդկանց (*minoflidi*), որոնք բուրժուական սնանկացել են, անընդունակ են տուգանքներ վճարել, թափառում են անտառներում և հետապնդվում թագավորական սպասավորների կողմից:

**Խոշոր հողային սե-
փականատիրության
աճը և ազատ գյու-
ղացիության քայքայ-
ման սկիզբը**

Արդի առաջացումը էլ ավելի խորացրեց սոցիալական շերտավորումը հասարակ ազատ համայնականների մեջ և բազա դարձավ խոշոր հողատիրության աճի համար: Ըստ Ֆ. Էնգելսի «այն պահից, երբ ծագեց ալոդը, ազատորեն օտարվող հողա-
յին սեփականությունը, հողային սեփականությունը որպես ապ-
րանք, խոշոր հողային սեփականատիրության առաջացումը սոսկ ժամանակի հարց դարձավ»²⁸:

Ֆրանկների խոշոր հողատիրությունը կազմավորվել սկսեց Գալլիայի նվաճման ժամանակներից, համայնքի շրջանակներում ալոդային սեփականության ծագումից էլ առաջ: Նվաճման ընթացքում ֆրանկների թագավորը, սեփականացնելով նախկին կայսերական զանձարանի հողերը, միանգամից դարձավ խոշոր հողային սեփականատեր: Նրա հաջորդներն աստիճանաբար զավթեցին համայնքների միջև չբաժանված բոլոր ազատ հողերը, որպիսիք առաջ համարվում էին ամբողջ ժողովրդի ունեցվածքը: Ֆրանկների թագավորներն այդ ֆեոդից իրենց մերձավորներին ու

²⁸ Ф. Энгельс. Франкский период. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 497.

եկեղեցուն առատորեն հողեր էին պարզեում՝ որպես լիակատար մասնավոր (ալոդային) սեփականություն: VI դ. վերջերքին ֆրանկական հասարակությունում արդեն սաղմնավորվում է խոշոր հողատերերի՝ ապագա ֆեոդալների խավը: Նրանց տիրույթներում ստրուկների հետ մեկտեղ շահագործվում էին նաև կիսաազատները՝ լիտերը, և կախյալ մարդկանց մյուս կատեգորիաները՝ հոմեական իրավունքի հիման վրա ազատ արձակվածները, պարհակներ կատարելու պարտավորություն ունեցող հոմեացիները («հոմեացի-տրիբուտարները») և այլն:

Խոշոր հողատիրության աճը առանձնապես ուժեղացավ համայնքի ներսում ալոդի զարգացման կապակցությամբ: Հողային տիրույթների համակենտրոնացում է տեղի ունենում այժմ արդեն ոչ միայն թագավորական շնորհումների հետևանքով, այլև համայնականների մի մասի հաշվին մի որոշ մասի հարկատացման միջոցով: Սկսվում է ազատ համայնականների քայքայման պրոցեսը, նրանց ժառանգական ալոդների հարկադրական օտարման, խոշոր հողատերերի բնությունների, եկեղեցու շորթումների, թագավորական պաշտոնատար անձանց գործադրած հալածանքների հետևանքով:

Մասնավոր

իշխանության աճը

Խոշոր հողատիրության աճը անխուսափելիորեն տանում է դեպի խոշոր հողատերերի մասնավոր իշխանության աճ, մի իշխանություն, որը որպես արտատնտեսական հարկադրանքի գործիք, բնորոշ է կազմավորվող ֆեոդալական հասարակարգին:

Խոշոր հողատերերի և թագավորական պաշտոնատար անձանց գործադրած հալածանքները, ազատ մարդկանց հողերի նկատմամբ նրանց ոտնձգությունները այդ մարդկանց ստիպում էին հրաժարվել անձնական անկախությունից և հանձնվել աշխարհիկ և հոգևոր խոշոր հողատերերի «հովանավորությանը» (mundium) հողատերեր, որոնք այդպիսով դառնում էին նրանց սենյորները (տերերը): Անձնական հովանավորության տակ մշտնելու ակտը կոչվում էր «կոմենդացիա»: Գործնականում կոմենդացիան հաճախ զուգորդվում էր հողային կախման մեջ ընկնելու հետ և հողազուրկ մարդկանց համար հաճախ դա նշանակում էր նրանց աստիճանական ճորտացում: Այն միաժամանակ ուժեղացնում էր խոշոր հողատերերի քաղաքական ազդեցությունը և նպաստում տոհմական միությունների ու համայնական կազմակերպության վերջնական քայքայմանը:

Գալլա-հոռմեական ֆեոդալականացման փեոդալականացման փուլը ֆրանկական ժողովրդի կողմից սկսված ֆեոդալականացումը տեղի էր ունենում ոչ միայն բուն ֆրանկների այլև, էլ ավելի արագ՝ գալլա-հոռմեական բնակչության մեջ: Գալլիայում ֆեոդալական հարաբերությունների տարրերը սաղմնավորվեցին III—IV դդ. կոլոնատի ձևով,

խոշոր հողատերերի մասնավոր խնամության ուժեղացման պայմաններում և այլն: Բարբարոսական նվաճումները, ոչնչացնելով ստեփանդական հասարակարգի հիմքերը, մասամբ խարխլեցին նաև խոշոր հողատիրությունը, հատկապես Հարավային Գալլիայում, որտեղ բուրգունդներն ու վեստգոթները հողաբաժանում կատարեցին, հողի մեծ մասը դավթելով տեղական բնակչությունից: Սակայն նրանք հողի մասնավոր սեփականությունը չոչնչացրին: Թե՛ Հարավային, թե՛ հատկապես Հյուսիսային Գալլիայում, որտեղ այդպիսի հողաբաժանումներ չեղան, ամենուրեք պահպանվում էր ոչ միայն հողի մանր գյուղացիական սեփականությունը, այլև նույնիսկ խոշոր եկեղեցական և աշխարհիկ հողատիրությունը, որը հիմնված էր ուրիշի հողի վրա նստած, իրենց զրոյթյամբ կոլոններին մոտ գտնվող հողազուրկ մարդկանց շահագործման վրա:

«Սալիական օրենսդրությամբ» գալլա-հոռմեական բնակչությունը բաժանում է երեք կատեգորիայի՝ «թագավորական սեղանակիցների», հանձինս որոնց կարելի է տեսնել գալլա-հոռմեացիների արտոնյալ խումբը՝ թագավորի մերձավորներին, ըստ երեվոյթին, խոշոր հողատերերին. «պոսեսորներին» մանր կավածատիրական և գյուղացիական տիպի հողատերեր. հարկատու մարդկանց («տրիբուտարներ»), որոնք պարտավոր էին պարհակներ կրել: Ըստ երևույթին, դրանք այն մարդիկ էին, որոնք ժողովրդականացումը օգտագործում էին ուրիշի հողերը: Տեղական գալլա-հոռմեական բնակչության նման տարբերակումներն արտահայտված են նաև «Բուրգունդական օրենսգրքում»:

Գալլա-հոռմեացիների հարևանությունը, որոնց միջավայրում վաղուց ի վեր գոյություն ունեւ հողի մասնավոր սեփականություն, բնականաբար, արագացրեց ֆրանկական հասարակության համայնական հարաբերությունների քայքայումը և ֆեոդալականացումը: Դա առանձնապես դրսևորվեց Հարավային Գալլիայում, որտեղ բուրգունդներն ու վեստգոթները՝ իրենց իսկ կատարած հողաբաժանքի հետևանքով, իսկ ավելի ուշ նաև ֆրանկները, ըս-

տիպված էին գալլա-հռոմեացիների հետ կողք-կողքի ապրելը՝ չհանուր գյուղերում: Գալլա-հռոմեական և դերմանական հասարակական հարաբերությունների սինթեզման պրոցեսում աստիճանաբար ջնջվում էին նվաճողների և տեղական բնակչության միջև եղած նաև իրավական տարբերությունները: Բուրգունդական օրենքներն ու «Սախիական օրենսգիրքը» դեռևս ընդգծում են տեղական բնակչության ստորադաս վիճակը, բայց արդեն VI դ. վերջից աշխույթներն առանձին տարբերություններ չեն դնում ֆրանկների և գալլա-հռոմեացիների միջև: Խլովիզի որդիների օրոք Վինժորական աշխարհադորին մասնակցելու պարտականությունը տարածվում է թագավորության բոլոր բնակիչների, այդ թվում նաև գալլա-հռոմեացիների վրա: VI դ. երկրորդ կեսին ֆրանկական թագավորները փորձո՞ւ են հողային հարկն ու գլխահարկը, որ պահպանվել էին Հռոմեական կայսրությանից և սկզբում զանձվում էին միայն գալլա-հռոմեական բնակչությունից տարածել նաև նվաճող-ֆրանկների վրա: Թագավորական իշխանության այդ բաղադրականության կասկեցությամբ Գալլիայում բազմիցս ապստամբություններ էին բռնկում: Դրանցից ամենախոշորը տեղի ունեցավ 579 թ. Լիմոժում: Ժողովրդական մարտերը, վրդովված այն բանից, որ իսկպերիկ թագավորը բարձրացրել է հողային հարկը, հափշտակեցին ու այրեցին հարկային ցուցակները և ուզեցին սպանել թագավորական հարկահավաքին: Իսկպերիկը դաժանորեն դատաստան տեսավ ապստամբների հետ և Լիմոժի բնակչությանն ավելի ծանր հարկերի տակ դրեց: Սակայն ժողովրդական մասսաների բազմիցս կրկնվող լույսններն այնուամենայնիվ խանգարեցին մշտական պետական հարկային սխտեմի ստեղծմանը Մերովինգյան պետությունում:

Էթնիկական տարբերությունները ֆրանկական պետությունում, տարբերությունները տեղական գալլա-հռոմեական բնակչության և նվաճող-ֆրանկների միջև աստիճանաբար ջնջվում են և ավելի ու ավելի են առաջին պլան մղվում սոցիալական տարբերությունները. ավելի մեծ չափով են մերձենում գալլա-հռոմեական ու ֆրանկական հողատիրական ավագանին, մի կողմից, ֆրանկական ու գալլա-հռոմեական գյուղացիությունը՝ մյուս կողմից: Կազմավորվել են սկսում ապագա ֆեոդալական հասարակության հիմնական դասակարգերը, հասարակություն, ոչ ոք զարգանում է գալլա-հռոմեական և գերմանական-ֆրանկական հասարակական հարաբերությունների բախումների ու փոխներգործությունների պրոցեսում:

Մերովինգյան ժամանակաշրջանի ֆրանկական հասարակությանը վաղֆեոդալական հասարակություն էր. նրանում ֆեոդալականացումը բավականին դանդաղ էր զարգանում: Այդ պատճառով էլ ընդհուպ մինչև VII դ. վերջը ֆրանկական հասարակության հիմնական խավը մնում էին ազատ հողատեր—համայնականներ, իսկ նրա տնտեսական կազմակերպության հիմքը՝ ազատ համայնք-մարկը:

**Ֆրանկների պետության
ճագումը:
Կենտրոնական
կառավարումը**

Ֆրանկական հասարակության ֆեոդալականացման սկիզբը զուգակցվում էր վաղֆեոդալական պետության առաջացմամբ:

Կառավարման մարմինները, որոնք հատուկ էին նախնադարյան-համայնական հասարակարգին՝ նրա զարգացման բարձրագույն աստիճանում,

և բնորոշվում էին որպես ռազմական դեմոկրատիայի կառավարման մարմիններ, աստիճանաբար իրենց տեղը զիջում են ռազմական առաջնորդի ուժեղացող իշխանությանը, որն այժմ արդեն դառնում է թագավոր, հանդես գալով որպես կազմավորվող պետության ներկայացուցիչ: Այդ փոխարկումն արագացվեց նվաճման բուն փաստով. սույն հանգամանքը ֆրանկներին զրեց նվաճված գալլա-հռոմեական բնակչության դեմ-հանդիման, որին անհրաժեշտ էր պահել հնազանդության մեջ: Բացի այդ, նվաճված տերիտորիայում ֆրանկները բախվեցին դասակարգային հասարակության հետ, որի հետագա գոյությունը պահանջում էր հասարակական իշխանության նոր մարմիններ ստեղծել ֆրանկների կողմից ոչնչացված ստրկատիրական պետական ապարատի փոխարեն:

Նվաճման հետ մեկտեղ, ըստ էնգելսի խոսքերի «սկսվեց գորահրամանատարի իշխանությունը թագավորական իշխանության փոխարկվելու պահը, և այդ փոխարկումը տեղի ունեցավ»²⁹:

Թագավորը, որն առաջ հանդես էր գալիս որպես սոսկ ռազմական առաջնորդ, իր ձեռքում կենտրոնացրեց պետական կառավարման ամբողջ ֆունկցիան, որի կենտրոնը դարձավ թագավորական արքունիքը: Թագավորի իշխանությունը հենվում էր նախ և առաջ այն բանի վրա, որ նա պետության մեջ խոշորագույն հողային սեփականատերն էր և գլխավորում էր մեծաքանակ, անձամբ իրեն նվիրված դրուժինան: Նա պետությունը կառավարում էր որպես իր անձնական տնտեսությունը, իր մերձավորներին հող

²⁹ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 151.

էր նվիրում իբրև մասնավոր սեփականություն, կամայականորեն տնօրինում էր պետական եկամուտները, որոնք ստացվում էին որպես հարկեր, տուգանքներ և առևտրական մաքսեր: Թագավորական իշխանությունը հենվում էր խոշոր հողատերերի կազմավորվող դասակարգի աջակցության վրա, որոնք շահագրգռված էին խոշոր մասնավոր սեփականատիրությունը պահպանելու, քայքայվող գյուղացիության դիմադրությունը ճնշելու, ինչպես նաև նոր նվաճումներ կազմակերպելու հարցերում: Իր ծագման պահից պետությունն իր քաղաքականությունը վարում էր հօգուտ այդ սոցիալական խավի շահերի, ամեն կերպ ամրապնդելով ֆեոդալների կազմավորվող դասակարգը և նպաստելով ազատ համայնականների քայքայմանն ու ճորտացմանը:

Հարկադրված լինելով հաշվի նստելու խոշոր հողատերերի հետ, ֆրանկական թագավորները պարբերաբար հրավիրում էին նշանավոր մագնատների ժողովներ, որտեղ համապետական հարցեր էին քննարկվում:

Ֆրանկական պետության կենտրոնական կառավարման մեջ միայն թույլ հետքեր էին պահպանվել երբեմնի նախնադարյան համայնական տոհմական կազմակերպությունից, ինչպես օրինակ, ամենամյա ռազմական ստուգատեսները՝ «Մարտյան դաշտեր»։ Քանի որ մերովինգյան ժամանակաշրջանում բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էին դեռևս ազատ համայնականները, որոնցից էլ հենց բաղկացած էր ընդհանուր ռազմական աշխարհագործը, «Մարտյան դաշտերում» հավաքվում էին բոլոր հասակավոր ազատ ֆրանկները: Սակայն այդ ժողովները, ի տարբերություն նախնադարյան համայնական կարգերի համաժողովրդական ժողովների, այժմ արդեն ոչ մի քաղաքական նշանակություն չունեին:

Փոփոխություններ տեղակայւմ կառավար- ման մեջ

Հին նախնադարյան համայնական կարգերի հետքերը ավելի շատ պահպանվել էին Ֆրանկական պետության տեղական կառավարման մեջ, թեպետ այստեղ ևս իրական քաղաքական իշխանությունը աստիճանաբար կենտրոնանում էր թագավորական պաշտոնատար անձանց և տեղական ունևոր հողատերերի ձեռքում:

Գալլիան նվաճելուց հետո հին ֆրանկների կոմսություններն ու ցեղային ստորաբաժանումների հարյուրակները դարձան վարչատերիտորիալ միավորներ: Կոմսության կառավարումը ամբողջովին գտնվում էր թագավորական պաշտոնատար անձի՝ կոմ-

ախ ձեռքին, որը կոմսուլթյունում գլխավոր դատավորն էր և բոլոր ղառական տուգանքների մեկ երրորդը գանձում էր հօգուտ թագավորի: Ավելի մանր տերիտորիալ միավորումներում՝ հարյուրականներում, դեռևս ժողովրդական ժողովներ էին գումարվում (mallus), բոլոր ազատ մարդկանց ժողովներ, որոնք գլխավորապես դատական ֆունկցիաներ էին կատարում, և տեղի էին ունենում ընտրովի անձի՝ «տունգինի», նախագահությամբ: Բայց այստեղ ևս մասնակցում էր թագավորական ազմինիստրացիայի ներկայացուցիչը՝ հարյուրապետը («ցենտենարիուսը») որը վերահսկում էր ժողովրդի գործունեությունը և հավաքում տուգանքներ որոշակի բաժինը հօգուտ թագավորի:

Ֆրանկների միջավայրում սոցիալական շերտավորման զարգացման համեմատ այդ ժողովներում ղեկավար դերն անցնում է ավելի ունեւոր և ազդեցիկ անձանց, որոնք հարյուրակային ժողովներում կազմում են «ռախինբուրգների» (rachinburgii), կամ «բարի մարդկանց» հատուկ խումբ:

Ինքնակառավարումն ամենից ավելի լրիվ պահպանվել էր գյուղական համայնքում: Կանոնավորապես տեղի ունեցող գյուղական ժողովներում համայնքի անդամները ընտրում էին իրենց պաշտոնատար անձանց, դատ էին անում մանր իրավախախտումների վերաբերյալ և հետևում էին, որ մարկի սովորույթները պահպանվեն:

Պետության տրոհումը խոռոչի դի Բաջորդուն- րի օրոք

Խոշոր հողատիրության և խոշոր հողային սեփականատերերի մասնավոր իշխանության աճը դեռ իրողվիզի որդիների օրոք հասցրեց թագավորական իշխանության թուլացմանը: Հողերը շռայլորեն բաժանելու հետևանքով զրկված լինելով իրենց դոմենիալ տիրույթների ու եկամուտների զգալի մասից, ֆրանկական թագավորները անզոր դուրս եկան խոշոր հողատերերի անջատողական ձգտումների դեմ մղվող պայքարում, և արդեն իրողվիզի մահից հետո սկսվեց Ֆրանկական պետության տրոհումը, որը զուգորդվում էր երկպառակչական տևական պատերազմներով:

VI դ. վերջին Ֆրանկական պետության կաղմում նկատվում է հետևյալ երեք ինքնուրույն մարզերի առանձնացումը. Նեյստրիայի Հյուսիս-Արևմտյան Գալիան Փարիզ կենտրոնով, Ամրատրագիալի՝ Ֆրանկական պետության հյուսիս-արևելյան մասը, որն ընդգրկում էր Հռենոսի և Մաասի երկու ավազյին ընկած ֆրանկական վաղեմի մարզերը և Բուրգունդիայի՝ բուրգունդներին

նախկին թագավորության տերիտորիան, որը մտել էր Ֆրանկո-կան պետության կազմի մեջ: VII դ. վերջին Նեյստրիայի կազմից անջատվեց նրա հարավային մասը՝ Աքվիտանիան:

Ֆրանկական պետությունը կազմող այդ չորս մարզերը միմյանցից տարբերվում էին թե՛ բնակչության էթնիկական կազմով, թե սոցիալական կառուցվածքի առանձնահատկություններով և ամենից առաջ ֆեոդալականացման աստիճանով:

Նեյստրիայում, որը ֆրանկական նվաճման պահին ուժեղ կերպով ռոմանացված էր, նվաճումից հետո էլ բնակչության զգալի մասը կազմող գալլա-հռոմեացիները ավելի շուտ, քան թագավորության մյուս մարզերում, ձուլվեցին նվաճող-ֆրանկների հետ: Այստեղ արդեն VI դ. վերջերին և VII դ. սկզբին մեծ նշանակություն ձեռք բերեց եկեղեցական ու աշխարհիկ հողատիրությունը և արագությանը էր քննարկում ազատ գյուղացիության չթաքման պրոցեսը:

Ավստրալիան, որտեղ բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էին ֆրանկներն ու նրանց ենթակա մյուս գերմանական ցեղերը, իսկ գալլա-հռոմեական կարգերի ազդեցությունը թույլ էր բնորոշում մինչև VIII դ. սկիզբը ավելի պարզունակ հասարակական կարգ էր պահպանել այստեղ ավելի դանդաղ էր քայքայվում չամայնք-մարզի շարունակում էին մեծ դեր խաղալ մասնավոր ազատ հողատեր-ալոդիստները, որոնք մտնում էին համայնք-մարկի մեջ և կազմում ռազմական աշխարհազորի հիմքը: Ֆեոդալների կազմավորվող դասակարգը հիմնականում ներկայացնում էին մանր և միջին ֆեոդալները, որոնք ազատ ալոդիստների հետ միասին կազմում էին կենտրոնական իշխանության նենարանը խոշոր հողատերերի վերաբերմամբ նրա քաղաքականության մեջ: Եկեղեցական հողատիրությունն այստեղ ավելի թույլ էր քան Նեյստրիայում:

Բուրգունդիայում և Աքվիտանիայում, որտեղ գալլա-հռոմեական բնակչությունը խառնված էր գերմանական բնակչության՝ սկզբը՝ բուրգունդների և վեստգոթների, այնուհետև ֆրանկների) հետ, նույնպես երկար ժամանակ պահպանվել էր մանր ազատ գյուղացական և միջին-կալվածատիրական հողատիրությունը: Բայց դրա հետ միասին այնտեղ կային նաև խոշոր հողային տիրույթներ, հատկապես եկեղեցական, իսկ ազատ համայնքը արդեն VI դ. գրեթե ամենուրեք չթացել էր:

Այդ մարզերի ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման մակարդակում եղած տարբերությունները, դրան ավելացրած

տնտեսության թույլ կապվածությունը միմյանց հետ, քանի որ այն ժամանակ իշխում էին բնատնտեսական հարաբերություններ, արգելակում էին նրանց միավորմանը մեկ պետության մեջ և հող ստեղծում նրանց կառավարողների միջև անվերջ պատերազմների համար։ Ֆրանկական պետության մասնատումից հետո այդ մարզերը գլխավորող Մերովինգների տան թագավորները միմյանց միջև պայքար էին մղում գերիշխանության համար, որը բարդանում էր թագավորների և խոշոր հողատերերի միջև անընդմեջ ընդհարումներով յուրաքանչյուր մարզի ներսում։

Երկրի միավորումը Ավստրազիայի մայրողոմների կողմից

Խոշոր հողատերերի քաղաքական ազդեցության ուժեղացումը բոլոր չորս մարզերում VII դ. վերջին հասցրեց նրան, որ պետության մեջ փաստական իշխանությունն անցավ մայրողոմների ձեռքը։ Սկզբում դրանք թագավորական արքունիքի կառավարումը գլխավորող պաշտոնատար անձինք էին (majordomus՝ տան ավագ, արքայատան տնտեսության կառավարիչ)։ Այնուհետև մայրողոմները դարձան խոշորագույն հողատերեր։ Թագավորության որոշակի մարզի ամբողջ կառավարումը կենտրոնացած էր մայրողոմների ձեռքում։ Ֆրանկական թագավորության չորս մարզերից յուրաքանչյուրում մայրողոմը հանդես էր գալիս որպես տեղական հողային արիստոկրատիայի առաջնորդ և ռազմական պարագլուխ, պաշտպանելով նրանց արտոնությունները։ Մայրողոմների ձեռքում էր կենտրոնացած նաև հարկերի գանձումը։ Մերովինգների տան թագավորները, կորցնելով ամեն մի իրական իշխանություն, պահպանում էին սոսկ թագավորական տիտղոսը։ Նրանք նշանակվում և հանվում էին մայրողոմների կամքով և ժամանակակիցների կողմից ստացան «ծուլ թագավորներ» արհամարհական մականունը։

Ֆրանկական ավագանու միջև տեղի ունեցած երկարատև պայքարից հետո 687 թ. Ավստրազիայի մայրողոմ Պիպին Հերիստալցին դարձավ ամբողջ Ֆրանկական պետության միակ մայրողոմը։

Այն հանգամանքը, որ Ֆրանկական պետության նոր միավորումը տեղի ունեցավ Ավստրազիայի մայրողոմների գլխավորությամբ, բացատրվում է այդ մարզի սոցիալական կառուցվածքի վերը նշված առանձնահատկություններով։ Ավստրազիայում, որտեղ ֆեոդալականացումը ավելի դանդաղ էր ընթանում, քան թագավորության մյուս մարզերում, մայրողոմները, թեև իրենք ևս խոշոր հողատերեր էին, կարող էին հենվել մանր ու միջին ֆեո-

դաշների դեռևս բավականաչափ զգալի խավի, ինչպես նաև գյուղացիական տիպի ազատ ալոդիստների վրա, որոնք շահագրգռված էին կենտրոնական իշխանությունն ուժեղացնելու հարցում, որը նրանց անհրաժեշտ էր խոշոր հողատերերի նեղությունների դեմ պայքարելու և ճորտացվող գյուղացիությանը ճնշելու համար: Այդ սոցիալական խավերի աջակցությամբ Ավստրազիայի մայրոգումներին հաջողվեց իրենց իշխանության ներքո կրկին միավորել ամբողջ Ֆրանկական պետությունը:

§ 2. ԿԱՐՈՒԽՆԵՐԻ ՖՐԱՆԿԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեղաշրջում հողային հարաբերություններում Ավստրազիայի Պիպինների (Պիպին Հերիստացու սերունդները) տնից ելած մայրոգումները, դառնալով միավորված Ֆրանկական պետության կառավարողներ, ըսկրզբնավորեցին ֆրանկական թագավորների նոր դինաստիա, որը հետագայում իրենց ներկայացուցիչներից ամենախոշորի՝ Կարլոս Մեծի, անունով ստացավ Կարոլինգների դինաստիա անվանումը: Կարոլինգների (Պիպինների) տան ներկայացուցիչները Ֆրանկական պետությունը կառավարեցին VII դ. վերջից մինչև IX դ. կեսերը, սկզբում որպես մայրոգումներ «ծուլլ թագավորներ» օրոք, այնուհետև, 751 թվից՝ որպես թագավորներ: Ֆրանկական թագավորության պատմության մեջ այդ ժամանակաշրջանը առկորաբար կոչում են «կարոլինգյան ժամանակաշրջան»:

Կարոլինգների կառավարման օրոք ֆրանկական հասարակության ազրարային հարաբերություններում տեղի ունեցավ հեղաշրջում, որն արագացրեց ֆեոդալական հողային սեփականատիրության կազմավորումը, գյուղացիության ճորտացումը և ֆեոդալական հասարակարգի ստեղծումը: Այդ հեղաշրջման էությունը խոշոր հողային սեփականատիրության արագ աճն էր՝ ի հաշիվ համայնքի ներսում տեղի ունեցող սոցիալական շերտավորման, ազատ գյուղացի-համայնականների զանգվածների քայքայման, որոնք, կորցնելով իրենց ալոդները, աստիճանաբար դառնում էին կախյալ մարդիկ, իսկ այնուհետև՝ ճորտեր: Դեռևս Մերովինգների օրոք սկսված և այն ժամանակ համեմատաբար դանդաղ ընթացող այդ պրոցեսը VIII—IX դդ. ուժգին բնույթ ընդունեց. այն արագացավ գյուղացիների հողաբաժինների ուղղակի զավթումով աշխարհիկ ու հոգևոր խոշոր հողատերերի կողմից: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսները ուժով, խորամանկությամբ և

սպառնալիքներով սեփականացնում էին համայնական հողերը: Կարողինգների ժամանակաշրջանում գյուղացիների քայքայմանը նպաստում էին նաև ներքին ու արտաքին անվերջանալի պատերազմները, որոնք նրանց կտրում էին տնտեսությունից՝ ռազմական պարհակներ կատարելու համար, ինչպես նաև հաճախակի անբերրիությունն ու սովը: Գյուղացիական հողն անցնում էր խոշոր հողատերերին և լավագույն դեպքում նախորդ հողատերերի՝ գյուղացիների, օգտագործմանն էր տրվում բահրայով կամ կոռով: Իսկ ինքր գյուղացին դադարում էր ազատ հողատեր լինելուց և դառնում էր կախյալ մարդ կամ նույնիսկ ճորտ:

Հողային հարաբերություններում տեղի ունեցած այդ հեղաշրջման սկիզբը վերաբերում է VIII դ. առաջին կեսին: Այդ ժամանակ Ֆրանկական պետությունում կազմավորվեցին միմյանց թշնամական երկու դասակարգ. մի կողմից, խոշոր հողատերերի դասակարգը, որոնք հողերին տիրում էին անվերապահ մասնավոր սեփականության (ալոդի) իրավունքներով և այդ պատճառով էլ համեմատաբար ազատ էին կենտրոնական իշխանությունից, հաճախ զենքը ձեռքին հանդես էին գալիս նրա դեմ. մյուս կողմից՝ հողի սեփականությունից զրկված, արդեն այս կամ այն չափով կախման մեջ գտնվող բազմաթիվ գյուղացիների դասակարգը: Այդ դասակարգերի հետ միասին ֆրանկական հասարակությունում դեռևս գոյություն ունեին բավականին մեծաթիվ միջակա խավեր, որոնք երևան էին եկել համայնք-մարկի ներսում տեղի ունեցած սոցիալական շերտավորման հետևանքով: Դրանք գյուղացիական տիպի մանր ու միջին ալոդիստներն էին, որոնք արդեն մասամբ օգտվում էին անազատների աշխատանքից: Երբեմն ալոդի հետ միասին նրանք հողեր էին վարձակալում կալվածքներում որպես ֆեոդալական տիպի մանր հողակալներ (մանր կալվածատերեր), որոնք նոր միայն անցնում էին տնտեսության ֆեոդալական սիստեմին:

VIII դ. և IX դ. սկզբի ագրարային հեղաշրջման պրոցեսում այդ միջակա խավերի հաշվին էլ հենց զգալի չափով կազմավորվեցին ֆեոդալական հասարակության հիմնական դասակարգերը և մասնավորապես կախյալ գյուղացիության դասակարգը: Ֆրանկական հասարակության սոցիալական կառուցվածքում կատարված տեղաշարժերը որոշեցին Պիպին Հերիստացու հաջորդի՝ Մալորդոմ Կարլոս Մարտելի քաղաքականությունը:

**Կարլոս Մարտել:
Պալաթար արաբների
դեմ**

Կարլոս Մարտելը («Մուրճ»), որը կառավարեց 715-ից մինչև 741 թ., հաշվի չէր նստում մերովինգյան թագավորների հետ և երբեմն էլ տարիներ շարունակ բոլորովին էլ թագավոր չէր նշանակում: Նա իր կառավարումն սկսեց թագավորությունում գոյություն ունեցող ներքին խռովությունների ճնշումով: Զախջախելով իր դեմ ապստամբած նեյստրիական ֆեոդալներին, իսկ այնուհետև Արվիտանիայի և Պրովանսի դուքսերին, Կարլոսը հանդես եկավ հնազանդվելուց հրաժարված անդլերհոենսյան ցեղերի՝ սաբսերի, ֆրիզների, ալեմանների, բավարների դեմ և նորից սուրբ դրեց նրանց վրա: 732 թ. Պուատյեի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում Կարլոս Մարտելը պարտության մատնեց արաբներին, որոնք, VIII դ. սկզբին Իսլամյան նվաճելով, 720 թ. ներխուժել էին Հարավային Գալլիա, սպառնալով Ֆրանկական պետությանը: Արաբների դեմ մղած պայքարում մեծ դեր խաղաց ֆրանկական հեծելազորը: Պուատյեի մոտ ֆրանկների տարած հաղթանակը վերջ դրեց արաբներին Նեոստա առաջխաղացմանը Եվրոպայում: Արաբների ձեռքին այնուհետև մնաց Հարավային Գալլիայի սոսկ մի փոքր մասը՝ Սեպարմանիան Նարբոնեի հետ միասին:

**Կարլոս Մարտելի
բենեֆիցիումային
ոեֆորմը,
նրա սոցիալական
նախադրյալները
և հետևանքները**

Սկիզբ առած ագրարային հեղաշրջման հետևանքով Ֆրանկական պետությունում ֆեոդալական հարաբերությունների արագ զարգացումը պահանջում էր ֆեոդալական սեփականության ձևերի և ֆեոդալականացող հասարակության հիմնական դասակարգերի քաղաքական-իրավաբանական իրավիճակի փոփոխում: Արդյային սեփականությունը պետք է տեղը զիջեր ֆեոդալական սեփականության ավելի հասունացած ձևին. Հասարակության տրոհումը երկու հակամարտ դասակարգերի պետք է իրավաբանական հաստատում ստանար շահագործող գյուղացիական մասսաների դասային անիրավահավասարությանը: Քանի որ ֆրանկական քաջալովող գյուղացիներն այնչափ նյութական միջոցներ չունեին աշխարհագրում ծառայելու համար, առաջացավ հասարակության մեջ ուժերի նոր դասավորմանը համապատասխան զինված ուժերի վերակառուցման հարցը: Այդպիսիք էին Կարլոս Մարտելի այսպես կոչված բենեֆիցիումային ոեֆորմի սոցիալական նախադրյալները: Այդ ոեֆորմի էությունն այն էր, որ Մերո-

վինգների կողմից ալոդի ձևով կիրառվող հողային նվիրատվությունների փոխարեն, որոնց հիման վրա հողը նվեր ստացողի լիակատար մասնավոր սեփականությունն էր դառնում առաջին անգամ մտցվում էր ֆեոդալական հողային տիրապետության նոր պայմանական ձև՝ «բենեֆիցիում» (beneficium), որ նշանակում է «բարերարություն»: Բենեֆիցիումը շնորհվում էր ցմահ օգտագործման համար՝ որոշակի ծառայություններ, ամենից հաճախ հեծյալ ռազմական ծառայություն կատարելու պայմանով: Բենեֆիցիումը շնորհողի կամ ստացողի՝ բենեֆիցիարի, մահվան դեպքում բենեֆիցիումը վերադարձվում էր սեփականատիրոջը կամ նրա ժառանգներին: Բենեֆիցիումը, հետևաբար, չէր փոխանցվում ըստ ժառանգության: Եթե բենեֆիցիարի ժառանգը ցանկանում էր ստանալ իր նախորդի բենեֆիցիումը կամ եթե ինքը բենեֆիցիարն էր ցանկանում բենեֆիցիայից օգտվել շնորհողի մահից հետո, պահանջվում էր շնորհումը նորոգել: Բենեֆիցիումը կարող էր ետ խլվել, եթե չէին կատարվում բենեֆիցիարից պահանջվող ծառայությունները (հատկապես ռազմական) կամ քայքայվում էր բենեֆիցիումի տնտեսությունը:

Ժամանակի ընթացքում, սակայն, այդ կանոններն ընդհանրապես այլևս չէին պահպանվում, և բենեֆիցիումը ցմահ լինելուց ըսկրսեց դառնալ ժառանգական տիրույթ և IX—X դդ. ընթացքում ընդունեց ֆեոդի (ավատի) բնույթ, այսինքն՝ դարձավ ռազմական ծառայության հետ կապված ժառանգական հողակալություն: Կարլոս Մարտելը լայնորեն բենեֆիցիաներ էր բաժանում: Այդ շնորհումների համար սկզբում որպես ֆոնդ էին հանդիսանում խոռովարար մագնատներից բռնագրավված հողերը, իսկ երբ այդ հողերն սպառվեցին, նա մասնակիորեն պետականացրեց եկեղեցական հողերը, որոնց հաշվին պարզեցներ տվեց մեծ քանակությամբ բենեֆիցիարների: Թեև այդ միջոցառումը առաջացրեց եկեղեցու խիստ դժգոհությունը, այն ամենևին էլ չէր նշանակում, թե Կարլոս Մարտելը թշնամական վերաբերմունք ուներ եկեղեցու հանդեպ: Բենեֆիցիումային սիստեմն ամրապնդելու համար եկեղեցական հողերի մի մասն օգտագործելով, նա դրա հետ մեկտեղ եռանդուն կերպով աջակցում էր քրիստոնեության տարածմանը իր նվաճած երկրներում և եկեղեցականների հարստացմանը, եկեղեցին դիտելով որպես իր իշխանության ամրապնդման միջոց:

Անցկացնելով այդ ուեֆորմը, Կարլոս Մարտելը, իհարկե, հետապնդում էր նաև իր քաղաքական նպատակները: Արդյային շնորհումները, որոնք նվազեցնում էին թագավորական հողերի

ֆոնդը, փոխարինելով բենեֆիցիտումներով, նա հույս ուներ խոռ-վարար խոշոր ֆեոդալներին կապել զահին. բենեֆիցիտմային սխառնմի օգնությամբ նա հույս ուներ անկման հասած գյուղա-ցիական հետիոտն աշխարհագրորի փոխարեն ստեղծել մարտու-նակ հեծելազոր: Այդ ժամանակներում, ինչպես ցույց տվեց Պու-ատյեի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, հեծելազորն սկսել էր վճռական դեր խաղալ պատերազմներում:

Բենեֆիցիտմային ռեֆորմ անցկացնելով, Կարլոս Մարտելը ձգտում էր ամրացնել կենտրոնական իշխանության դիրքերը, մի բան, որ նրան մասամբ հաջողվեց: Բայց շատ ավելի կարևոր էին ռեֆորմի սոցիալական հետևանքները: Նախ, այն զգալիորեն ամ-րապնդեց մանր և միջին ֆեոդալների կազմավորվող խավը, ֆեո-դալներ, որոնք որպես պրոֆեսիոնալ ռազմիկներ, հեծյալ աշ-խարհագրորի և ամբողջ ռազմական կազմակերպության հիմքը դարձան. նրանք ապագա ասպետությունն նախորդներն էին: Դրա հետ մեկտեղ գյուղացիությունը, որ առաջ ֆրանկական հետիոտն աշխարհագրորի հիմքն էր կազմում, կորցրեց զլխավոր ռազմական ուժի իր նշանակությունը. նման հանգամանքն ընդգծում էր նրա անիրավահավասար դրությունը պետությունում:

Երկրորդ, շնորհումների տարածումը տանում էր դեպի ֆեո-դալական հողային սեփականատիրության ամրապնդում և գյու-ղացիների հետագա ճորտացում: Բենեֆիցիարը սովորաբար հողն ստանում էր այնտեղ ապրող երբեմն արդեն կախյալ մարդկանց հետ միասին, որոնք նրա օգտին կատարում էին կոռ կամ վճա-րում բահրա: Այսպիսով բենեֆիցիարների լայն խավը ամբողջա-պես ապրում էր կախյալ գյուղացիության շահագործման հաշվին:

Երրորդ, բենեֆիցիտմային շնորհումները հողային կապել էին ստեղծում շնորհողի և բենեֆիցիարի միջև և նպաստում էին նրանց միջև վասալական հարաբերություններ սահմանելուն:

Այսպիսով ֆեոդալական պետության անցկացրած բենեֆի-ցիտմային ռեֆորմը, լինելով սկսված ագրարային հեղաշրջման և ֆրանկական հասարակության ֆեոդալականացման բուն հետե-վանքը, միևնույն ժամանակ նպաստում էր ֆեոդալական հարա-բերությունների հետագա ամրապնդմանն ու ձևավորմանը այդ հասարակությունում:

Քանի որ խոշոր հողատերերն էլ սկսել էին անցնել շնոր-հումների այդ ձևին, ապա բենեֆիցիտմի կիրառումը օժանդակում էր հիերարխիկ կառուցվածքի ձևավորմանը ֆեոդալների կազմա-վորվող դասակարգի ներսում: Արդեն Կարլոս Մարտելի օրոք աշ-

խարհիկ և եկեղեցական մաղնատները պարտավոր էին պատերազմի ներկայանալ իրենց բենեֆիցիարների գլուխն անցած և պատասխան տալ վերջինների պետական պարտույթների կատարման համար: Ուժեղացնելով մագնատների ռազմական նշանակությունը և հիերարխիկ հարաբերություններ ստեղծելով ֆեոդալների դասակարգի ներսում, բենեֆիցիումային ռեֆորմը քիչ չափով շնայաստեց Ֆրանկական թագավորության հետագա քաղաքական կազմավորումները:

Սկզբնական շրջանում, սակայն, Կարլոս Մարտելի ռեֆորմը իրոք ուժեղացրեց կենտրոնական իշխանությունը: Այդ ռեֆորմի շնորհիվ ամրապնդված ֆեոդալական միջին հողատեր-բենեֆիցիաների խավը որոշ ժամանակ կազմում էր կարոլինգյան դինաստիայի հենարանը: Այդ խավը շահագրգռված էր ուժեղ կենտրոնական իշխանություն ունենալու հարցում, քանի որ վերջինս կարող էր նրան օգնություն ցույց տալ գյուղացիներին ճորտացնելու և նրանց դիմադրությունը ճնշելու գործում: Կենտրոնական իշխանությունը նրան կարող էր պաշտպանել խոշոր ֆեոդալների կամայականությունից և ապահովել նոր տերիտորիալ զավթումը, որի կարիքն զգում էին այդ միջին հողատերերը: Հենվելով վերջինների վրա, Կարլոս Մարտելը և նրա հաջորդները զգալիորեն լայնացրին ֆրանկական պետության սահմանները և ժամանակավորապես ուժեղացրին կենտրոնական իշխանությունը:

Թագավորական տիրոջ սանցումը Պիպին Կարճահասակին

Կարլոս Մարտելի որդի և հաջորդ մայորգոմ Պիպին Կարճահասակը (741—768) աշխատում էր նախ և առաջ կարգավորել եկեղեցու հետ ունեցած հարաբերությունները, որոնք սրվել էին Կարլոս Մարտելի օրոք եկեղեցական հողերի պետականացում անցկացնելու պատճառով: Պիպին Կարճահասակի և եկեղեցու միջև կոմպրոմիս կայացավ. որպես բենեֆիցիում բաշխված բոլոր եկեղեցական հողերը ճանաչվեցին եկեղեցու սեփականությունը, ընդ որում բենեֆիցիաները պետք է որոշակի սահմաններ մուծեին եկեղեցուն: Այդպիսի հողակալումները կոչվում էին «սրեկարիաներ թագավորական հրամանով» (*precaria verbo regis*): Սակայն բենեֆիցիարները պարտավոր էին ռազմական ծառայություն կատարել միայն պետության օգտին, և առանց թագավորի թույլտվության եկեղեցին իրավունք չուներ նրանցից հողը խլել:

Այդ համաձայնությունը վերադառնում էր ժամանակավոր տարածայնությունները եկեղեցու և պետության միջև: Այսուհետև Կա-

րուինգները մշտապես սերտ դաշինքի մեջ էին ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ նրա գլխավորի՝ Հռոմի պապի հետ:

Լանգոթարդների կողմից նեղվող պապը իր ամբողջ հույսը դնում էր ֆրանկների օգնության վրա. ուստի և նա հավանություն տվեց Պիպինի կողմից թագավորական տիտղոսի զավթմանը: 751 թ. պապի համաձայնությամբ ֆրանկական ավագանու և իր վասալների՝ Սուասսոնում կայացած ժողովում Պիպինը պաշտոնապես հռչակվեց ֆրանկների թագավոր: Մերովինգյան վերջին թագավոր իսլդերիկ III-ը արգելափակվեց վանքում, որտեղ և մահացավ:

Այդ գործում պապի կողմից իրեն ցույց տրված աջակցության համար Պիպինը շռայլորեն վարձահատույց եղավ եկեղեցուն՝ առատ պարգևներ տալով վանքերին:

Պապական պետության առաջացումը

Պապի ծառայության դիմաց Պիպինը նույնպես պատասխանեց ծառայությամբ: **Ատեփանոս II** պապի կողով Պիպինը երկու անգամ (754 և 757 թթ.) արշավանք ձեռնարկեց

Իտալիա լանգոթարդական թագավոր Այստուֆի դեմ, որին հարկադրեց պապին վերադարձնել նախկինում իր զավթած Հռոմեական մարզի քաղաքները և Հռավեննայի էկզարքատի հողերը (նախկին բյուզանդական տիրույթները): Միջին Իտալիայի այդ հողերում 756 թ. առաջացավ պապի աշխարհիկ պետությունը, որը հետագայում անփոփոխ հիմք էր ծառայում ամբողջ Իտալիայի և անգամ ամբողջ Եվրոպայի նկատմամբ աշխարհիկ իշխանություն հաստատելու պապի հավակնությունների համար: Իրենց տերիտորիալ հավակնություններում պապերը արդեն այդ ժամանակ վկայակոչում էին մոտավորապես այդ նույն ժամանակ կազմված կեղծագիրը, այսպես կոչված Կոնստանդինոսի պարգևը: Այդ փաստաթուղթը, որը, ըստ երևույթին, սարքված է եղել պապական ղիվանատան կողմից VIII դարում, խոսում էր այն մասին, որ դեռևս IV դարում կայսր Կոնստանդինոսը իբր թե պապին շնորհել էր կայսերական իշխանության նշանները՝ «Հռոմ քաղաքը, Իտալիայի և ամբողջ Արևմուտքի երկրներն ու քաղաքները»: «Կոնստանդինոսի պարգև»-ի կեղծությունը XV դ. ապացուցեց իտալական հումանիստ Լորենցո Վալլան (տե՛ս գլ. 22): Ֆրանկական թագավորի օգնությամբ VIII դ. առաջացած պապական աշխարհիկ պետության խղճուկ մնացորդը արդի Վատիկանն է:

**Ֆրանկական
պետության
տերիտորիայի
ընդարձակումը
Կարլոս Մեծի օրոք:
Լանգոբարդական
թագավորության
նվաճումը**

Ֆրանկական պետության առավել հզորության ժամանակը զուգադիպում է Պիպին Կարճահասակի որդու և հաջորդի՝ Կարլոս Մեծի (768—814) կառավարման շրջանին, մի թագավոր, որը դարձել է շատ լեգենդներ, ավանդազրույցների և երգերի հերոս: Ժամանակակիցներին ապշեցնում էր նրա բուռն, անխոնջ եռանդը, պետության կառավարման բոլոր գործերում, աղմինխառ-

րացիայի, տնտեսության, ռազմական (50 արշավանքներից նա անձամբ գլխավորել է ավելի քան 30-ը), դիվանագիտական, կրթության և այլ ասպարեզներում խորամուխ լինելու նրա ընդունակությունը: Ժամանակակիցների նկարագրությամբ Կարլոս Մեծը եղել է վիթխարահասակ, ամուր կազմվածքի տեր: Իր ժամանակի համար նա բավականաչափ կրթված մարդ էր. հետաքրքրվում էր այն ժամանակվա գիտության շատ հարցերով, գիտեր լատիներեն և հունարեն լեզուները, թեպետև գրել այնպես էլ չսովորեց: Կարլոսի կերպարը խիստ իդեալականացված էր, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նրա մահից հետո շուտով վրա հասած Ֆրանկական պետության անկումն ու քաղաքական փլուզումը: Բուրժուական պատմագրությունը մշտապես չափազանցել է Կարլոս Մեծի կայսրության հզորությունը և կենտրոնացածության աստիճանը ու նրան վերագրել է ֆեոդալների բռնություններից քայքայվող ու ճորտացվող ֆրանկական գյուղացիության պաշտպանի դեր: Մինչդեռ իրականում Կարլոս Մեծը, լինելով իր ժամանակի ու իր դասակարգի ականավոր պետական գործիչ, վարում էր խոշոր հողատեր-ֆեոդալների շահերի պաշտպանության քաղաքականություն և դաժան ու անողոր էր ֆրանկական ճորտացվող ժողովրդական մասսաների և իր նվաճած հողերի ու երկրների թնակչության նկատմամբ: Մի շարք պատերազմների հետևանքով նա զգալիորեն ընդարձակեց Ֆրանկական պետության սահմանները, իր իշխանությանը ենթարկելով զանազան ցեղեր ու ժողովուրդներ:

Կարլոսը շարունակեց Պիպինի պատերազմները լանգոբարդների դեմ: Նրա առաջին արշավանքը Իտալիայում (774 թ.) հասցրեց այն բանին, որ լանգոբարդական թագավոր Դեզիդերիոսը զրկվեց գահից, իսկ նրա տիրույթները միացվեցին Ֆրանկական պետությանը:

Պատերազմ արաբների դեմ

Կարլոսը հարձակման անցավ նաև արաբական Իսպանիայի վրա: Իհարկե, նրա առաջին արշավանքը Իսպանիայում (778 թ.) հաջող չէր. հասնելով մինչև Սարագոսա, ֆրանկները հարկադրված էին ետ դառնալ և Գալլիա վերադարձան ձեռնունայն: Այդ անհաջող արշավանքը հետագայում դարձավ ֆրանսիական միջնադարյան հուշակավոր «Երգ Ռուլանդի մասին» ասպետական վիպերգության սյուժետային հիմքը: Կարլոսի զորահրամանատարներից մեկը՝ Ռուլանդը, որը բասկերի հանկարծակի հարձակման հետևանքով Պիրենեյներում զոհվել էր ֆրանկական զորքի վերջապահ զորամասի հետ, դարձավ այն ստեղծագործության կենտրոնական կերպարը, որի մեջ այդ արշավանքի պատմությունը գունագարդված է մի շարք ֆանտաստիկական մանրամասնություններով: Մասնավորապես, քրիստոնյա-բասկերը, որոնք ֆրանկների վրա հարձակվեցին Ռոնսեվալի կիրճում, պոեմում դարձել են մուսուլման-արաբներ:

Հետագայում, չնայած VIII դ. վերջին արաբների ձեռնարկած հակահարձակման փորձերին, ֆրանկները մեթոդիկ կերպով շարժվում էին դեպի հարավ: 801 թ. արաբներից խլվեց Բարսելոնը: Պիրենեյների մյուս կողմում, Հյուսիս-արևելյան Իսպանիայի տերիտորիայում հիմնադրվեց Իսպանական մարկը (սահմանամերձ ամրացված մարզ³⁰), որի բնակչությունը կազմում էին գլխավորապես բասկերն ու նավարացիները:

Սաքսոնիայի նվաճումը և նրա ֆեոդալականացումը

Կարլոս Մեծի օրոք նվաճվեց և Ֆրանկական պետությանը միացվեց Սաքսոնիան: Սաքսոնիայի նվաճումը շարունակվեց 30 տարուց ավելի (772—804 թթ.) և ուժերի վիթխարի լարում պահանջեց Ֆրանկական պետությունից:

Սաքսերի ցեղերը բնակվում էին այն տերիտորիայում, որ ընկած էր էմսի և արեմոստքում՝ մասամբ Ստորին Հռենոսի, արեւելքում՝ էլբայի և հյուսիսում՝ էյդերի միջև: Այդ ժամանակներում նրանք գտնվում էին նախնադարյան-համայնական հասաակարգի վերջին փուլում, այսինքն՝ իրենց սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման մակարդակով զգալիորեն ցածր էին կանգնած ֆրանկներից: Ծիշտ է, նրանցում արդեն նկատելի էր

³⁰ «Մարկը» վաղ միջնադարում տարբեր նշանակություն ուներ: Այս դեպքում այն նշանակում է «սահմանամերձ տերիտորիա» (չպետք է շփոթել ազատ դրաջիական համայնքի իմաստ ունեցող «մարկի» հետ):

սոցիալական շերտավորումը և առանձնանում էին երեք հիմնական սոցիալական խավեր. տոհմա-ցեղային ավագանի՝ էդելինդներ, ցեղի հիմքը կազմող հասարակ ազատներ՝ ֆրիլինդներ և կիսաազատներ՝ լացցիներ, — սակայն դեռևս դասակարգեր չէին կազմավորվել, մեծ դեր էին խաղում տոհմական մնացուկները, չկար թագավորական իշխանություն: Սաքսերը հեթանոսներ էին:

Ֆրանկների և սաքսերի միջև մղված պատերազմի համառ բնույթը բացատրվում է նրանով, որ ֆրիլինդներին՝ հասարակ ազատ սաքսերի, հիմնական զանգվածի համար ֆրանկական նվաճումը կնշանակեր զրկվել հողից և ճորտացվել: Սկզբում սաքսոնական ավագանին պաշտպանում էր ֆրանկների և նրանց կողմից կիրառվող քրիստոնեացման դեմ ուղղված ժողովրդական մասսաների դիմադրությունը: Բայց արդեն 777 թ. սաքսոնական էդելինդները սկսեցին ճանաչել Կարլոս Մեծի իշխանությունը: Այդ ժամանակվանից սկսած սաքսերի կողմից ֆրանկական նվաճմանը ցույց տրվող դիմադրությունը աստիճանաբար սկսեց վերաճել ժողովրդական մասսաների պայքարի ոչ միայն ֆրանկական ֆեոդալ զավթիչների դեմ, այլև ֆեոդալականացող սաքսոնական ավագանու դեմ: Պայքարի ընթացքում սաքսերը սովորաբար վերականգնում էին հեթանոսությունը՝ որպես Սաքսոնիայի անկախության խորհրդանիշ:

Բախվելով սաքսերի համառ և հաճախ հաջող դիմադրությանը, Կարլոսը վճռեց դիմել ծայրահեղ դաժան միջոցների: Վեզերի վրա 782 թ. ջախջախելով սաքսերին, նա ի ցույց բոլորի մահապատի ենթարկեց 4500 սաքսոնական պատանդների: Միաժամանակ հրատարակեց «Կապիտուլյար Սաքսոնիայի գործերի վերաբերյալ» փաստաթուղթը, որով մահապատիժ էր սահմանվում եկեղեցու և թագավորի դեմ ուղղված ամենափոքր իսկ հանցագործության համար և բնակչությանը պարտադրում էր տասանորդ վճարել հողուտ եկեղեցու: Կարլոսի կողմն անցավ և մկրտություն ընդունեց սաքսոնական ավագանու աչքի ընկնող ներկայացուցիչ Վիդուլինդը: Որպես պարգև իրենց դավաճանության Վիդուլինդը և սաքսոնական մյուս էդելինդները Կարլոսից ստացան հարուստ պարգևներ և հողեր Սաքսոնիայում նրա ֆրանկական վասալներին համահավասար:

Դրանից հետո պայքարի կենտրոնը դարձան Սաքսոնիայի ծայրագույն հյուսիս-արևելյան մարզերը: Վերջնական հաղթանակի հասնելու համար Կարլոսը դաշինք կնքեց պոլաբյան սլավոն-օբոդրիտների՝ սաքսերի արևելյան հարևանների և վաղեմի թշ-

Նամինների հետ: Կարլոսի և նրա դաշնակիցների ռազմական հաղթանակները ուղեկցվում էին բացառիկ միջոցառումներով՝ սաքսերի մասսայական վերաբնակեցումով Ֆրանկական պետության ներքին մարզերում: Սաքսերի հողերը բաշխվեցին ֆրանկներին և օրոգորտներին: Սաքսերի մարզերը, որ բաժանված էին կոմսությունների, մտցվեցին Ֆրանկական պետության կազմի մեջ և հանձնվեցին կոմսերին ու եպիսկոպոսներին:

Բավարիայի ենթարկումը և պատերազմ ավար- ների դեմ

Դեպի հարավ-արևելք Կարլոսի տիրապետություններն ընդարձակվեցին ի հաշիվ Բավարիայի միացման: 788 թ. Կարլոսը ֆրանկական ավադանու պաշտպանությամբ վերացրեց դուքսի իշխանությունը Բավա-

րիայում, այդ մարզը բաժանեց կոմսությունների, որոնց կառավարում էին իր կազմից նշանակված կոմսերը: Բավարիայի հետ միասին ֆրանկական տիրապետության ոլորտի մեջ մտավ նաև Կարինթիան (խորուստանիան)՝ խորուստանների (սլովիններ) սլավոնական ցեղերով բնակեցված մի մարզ, որն առաջ կախման մեջ էր Բավարիայից:

Բավարիայի զավթումը Կարլոսին դեմ հանդիման կանգնեցրեց ավարական խանության հետ, որը կազմավորվել էր VI դ. Պաննոնիայում: Քոչվոր-ավարները շահագործում էին սլավոնական հողագործ ցեղերին և կողոպտչական ասպատակություններ էին ձեռնարկում հարևանների նկատմամբ: 788 թ. ավարները ներխուժեցին Ֆրանկական պետության սահմանները: Սկսվեցին ավարական երկարաձիգ պատերազմները, որոնք ընդմիջումներով տևեցին 788-ից մինչև 803 թ.: Այդ պատերազմները ֆրանկներին հաջողություններ չէին բերում այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք իրենց գործողությունները չէին միավորում ավարներից շատ վնասներ կրած հարավային սլավոնների գործողությունների հետ: Խորուստանների իշխան Վոյնոմիրը՝ ֆրանկների հետ դաշնակցած 796 թ. արշավանք կազմակերպեց. այդ արշավանքն ավարտվեց ավարների կենտրոնական ամրոցի կատարյալ ջախջախումով, հարուստ ռազմավար հափշտակվեց: Ինչպես և սաքսոնական պատերազմները, հարավում ֆրանկների մղած պատերազմները կատարյալ հաղթանակի հասցրին սլավոնների հետ ֆրանկների համատեղ գործողությունների շնորհիվ միայն: Ավարների ուժերը ջարդվեցին, նրանց տեղությունը, որ երկար ժամանակ սարսափ էր տարածում հարևանների վրա, քայքայվեց: Ամայա-

ցած Պաննոնիան ժամանակավորապես սլավոնների ձեռքն ընկավ։
 Հետագայում Կարլոսի ամբողջ ուշադրությունն ուղղված էր
 Դանուբի վրա դանուբյան-պաննոնիական սահմանի սահմանա-
 Կարլոս Մեծի պատե- Այդ բոլոր պատերազմների հետևանքով
 րազմների Կարլոսի տիրապետություններն զգալիո-
 հետևանքները։ թյան սահմանները հարավ-արևմուտքում
 Կայսրության հռչա- արդեն հասնում էին մինչև Բարսելոնա և
 կումը էբրոյի միջին հոսանքը, արևելքում՝ մինչև
 էլբա (Լաբա), Սալա, Բոհեմյան լեռները և Վեննակաւն անտառը,
 հարավում այդ պետությունն ընդգրկում էր Իտալիայի՝ զգալի մասը։
 Իր չափերով Ֆրանկների պետությունը մոտենում էր հին Արևմտյան
 Հռոմեական կայսրությանը և նրա նման իր կաշմուռ՝ ընդգրկում էր
 զանազան ցեղեր ու ժողովուրդներ, որոնք կանգնած էին սոցիալ-
 տնտեսական և մշակութային զարգացման տարբեր աստիճաննե-
 րի վրա։

Թագավորական տիտղոսը այլևս չէր բավարարում ֆրանկա-
 կան թագավորին։ Կարլոսը միայն հարմար առիթի էր սպասում
 իրեն կայսր հռչակելու համար։ Այդպիսի առիթ ներկայացավ,
 երբ պապական զահն անցավ թույլ ու կամազուրկ Լեոն III-ին
 (795 թվից), որն իր դեմ հարուցեց հռոմեական ավագանու օպո-
 դիցիան։ Հալածվելով ավագանու կողմից, պապը փախավ Կար-
 լոսի մոտ, որի պաշտպանությունն էր որոնում։ Կարլոսը պապին
 ապահովեց հուսալի պահպանությամբ և հնքն էլ արշավանք ձեռ-
 նարկեց Հռոմի դեմ։ Որպես երախտահատուցում այդ օգնության
 դիմաց, 800 թ. վերջին Հռոմի ս. Պետրոսի տաճարում պապը
 ֆրանկական թագավորին թագադրեց կայսերական թագով։ Այդ-
 պես հաստատվեց նոր կայսրություն Արևմուտքում։ Այդ իրադար-
 ձությունը սուր կոնֆլիկտ առաջացրեց Կարլոսի և Բյուզանդիայի
 միջև, որի կայսրերը իրենց համարում էին հին Հռոմի միակ ժա-
 ոանգները։ Միայն 812 թ. բյուզանդական կայսր Միրայել 1-ը
 պաշտոնապես ճանաչեց Կարլոսի կայսերական տիտղոսը։ ✓

Կայսրության սահմանների ամրապնդումը

Կյանքի վերջին տարիներին Կարլոսը մըշ-
 տական նստավայր ընտրեց իր նոր մայ-
 րաքաղաք Ախենը։ Նրա գլխավոր ուշա-
 դրությունն ուղղված էր նոր սահմանա-
 փոքրի ամրապնդմանը՝ պաշտպանության և հետագա զավթումնե-
 րի համար։ Հյուսիս-արևմուտքում ստեղծվել էին Բրետոնական,

խսկ հարավ-արևմուտքում՝ Իսպանական մարկերը: Իտալիայում ֆրանկների հարավային սահմանները բյուզանդական տիրապետությունների հանդիման փակում էր կիսաանկախ Բենեվենտի դքսությունը:

Կայսրության արևելյան սահմանի ամբողջ երկարությամբ՝ Բալթիկ ծովից մինչև Ադրիատիկ ծովը, ֆրանկները բախվում էին բազմաթիվ սլավոնական ցեղերի հետ: Կենտրոնական հվորոպայում հյուսիսից մինչև Հանքային լեռները ձգվում էին պոլաբյան սլավոնները՝ օբոդրիաների, լյուտիչների, լուժիցյան սերբերի հողերը. այնուհետև մինչև Դանուբ ընկած էին չեխների և մորավների տիրապետությունները. Պանոնիայից մինչև Ադրիատիկ ծովը ապրում էին հարավսլավոնական ցեղերը՝ խորուտանները (սլովինները) և խորվաթները: Այդ ցեղերից և ցեղային միություններից յուրաքանչյուրի հետ ֆրանկական տերության հարաբերությունները տարբեր կերպ էին դասավորվում: Նրանցից մի քանիսի, օրինակ, օբոդրիաների, խորուտանների և խորվաթների հետ դաշինքներ էին կնքվում ընդհանուր թշնամու դեմ. ոմանց հետ էլ սահմանային պատերազմներ էին մղվում: Ֆրանկները բազմիցս ներխուժում էին լյուտիչների, լուժիցյան սերբերի և չեխների սահմանները. միևնույն ժամանակ սլավոնները ևս ասպատակություններ էին կատարում Ֆրանկական պետության մարզերում: Լյուտիչները հրկիզում ու ոչնչացնում էին ստորին էլբայի վրա գտնվող ֆրանկական ամրոցները, սերբերը ամայացնում էին Սաքսոնիան և Բյուրինգիան: Հյուսիսային պոլաբիական սլավոնները երբեմն միավորվում էին դանիացիների հետ՝ ֆրանկների դեմ:

Կարլոս Մեծը մեծ ուշադրություն էր դարձնում արևելյան սահմանների ամրացմանը: Հյուսիսում, Շլեզվիգի մոտ հիմնադրվեց Դանիական մարկը, որը պետք է դանիացիներին անջատեր սլավոններից և Սաքսոնիան պաշտպաներ հյուսիսից. այնուհետև հարավում, Նորդալբինգիայի վրայով, ձգվում էր Սաքսոնական ամրացված սահմանագիծը, որը սպառնում էր մերձբալթյան սլավոններին: Էլբայից մինչև Դանուբ հարյուրավոր կիլոմետրերով ձգվում էր Սերբական սահմանագիծը: Այդ մի ամրացված սահմանագիծ էր, որի հենակետերը միաժամանակ սլավոնների և ֆրանկների առևտրի վայրեր էին հանդիսանում: Միջին Դանուբի վրա հիմնադրվեց արևելյան կամ Պանոնիական մարկը, որ հասնում էր մինչև Վիեննական անտառը՝ ապագա Ավստրիայի միջուկը: Այս մարկը պետք է սպառնար չեխներին և պանոնիա-

կան սլավոններին: Մայրագույն հարավում ամբողջունների գիծը վերջափակվում էր Ֆրիուլյան մարկով, որը սլաշտպանում էր Հյուսիսային Իտալիան:

Կարլոս Մեծի կայսրության միջազգային և ներքին դրությունը և նրա թուլությունը

IX դ. սկզբին կայսրությունը, կարծես թե, լավ ամրացված սահմաններ ուներ: Կարլոսը մեծ ազդեցություն ուներ ոչ միայն կայսրության ներսում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Նրա հետ հաշվի էին նստում անդլո-սաքսոնական թագավորները: Նրա հովանավորությունն էին փնտրում Շոտլանդիայի և Իսլանդական մարկին հարևան Աստուրիայի թագավորները, իռլանդական ցեղային իշխանությունները՝ առաջնորդները: Բյուզանդիայի կայսրերը հարկադրված էին վերջի վերջո ֆրանկական թագավորին ճանաչել որպես կայսր:

Սակայն կայսրության արտաքին բարեկեցության ետևում թաքնվում էին նրա ներքին թուլությունն ու անկայունությունը: Ստեղծված լինելով նվաճումների միջոցով, նա չափազանց խայտաբղետ էր իր էթնիկական կազմով: Բացի ֆրանկներից և նախկին Գալլիայի տերիտորիայում նրան ենթակա ցեղերից ու ժողովուրդներից (բուրգունդներից, աքվիտանցիներից և այլն), Կարլոս Մեծի կայսրության մեջ մտնում էին սաքսեր, ֆրիզներ, բավարներ, ալեմաններ, թյուրինգներ, լանգոբարդներ և Իտալիայի հին հռոմեական բնակչության մնացորդներ, բասկեր և Նավարրայի բնակիչներ, մասամբ խորուտաններ և ավարներ, վեդչապես կելտեր (բրիտների սերունդները) Բրետոնական մարկում: Այդ բոլոր ցեղերն ու ժողովուրդները տնտեսապես կապված չէին միմյանց հետ, խոսում էին տարբեր լեզուներով և գտնվում էին ֆեոդալիզմի զարգացման տարբեր աստիճաններում: Եթե ֆրանկների, լանգոբարդների և IX դ. սկզբին Գալլիայում ու Իտալիայում բնակվող մյուս ցեղերի ու ժողովուրդների մոտ ֆեոդալական կարգը հիմնական գծերով արդեն կազմավորվել էր, ապա բավարների, ալեմանների և թյուրինգների մոտ ֆեոդալականացումը այդ ժամանակ ամենևին էլ ավարտված չէր, և զգալի դեր էր խաղում մանր ու միջին հողատիրությունը: Ինչ վերաբերում է սաքսերին ու ֆրիզներին, ապա նրանք դեռևս գտնվում էին ֆեոդալականացման պրոցեսի սկզբնական շրջանում և նախնադարյան-համայնական կարգի շատ մնացորդներ էին պահպանել: Կայսրության անկայունությունը խորանում էր նաև նրանով, որ նվաճող-ֆրանկները ճնշում էին նրա կազմի մեջ մտնող ժողովուրդների մեծա-

մասնությունը և թշնամական վերաբերմունք էին առաջացնում իրենց նկատմամբ:

Կարլոս Մեծի կայսրությունում ներքին էթնիկական և տնտեսական միասնություն չկար: Որոշակի ցեղախմբերով ու ժողովուրդներով բնակեցված անբխուրթաններից յուրաքանչյուրը ապրում էր իր ներքին կյանքով և առանց մշտական ռազմական ու վարչական հարկադրանքի չէր ցանկանում ենթարկվել նվաճողի իշխանության: Հենց այդ պատճառով էլ Կարլոս Մեծը իր ամբողջ կյանքն անցկացրեց արշավանքներում, ուղևորվելով մեծ թվով իտալիա, մեծ թվով իտալիա, մեծ թվով Բավարիա՝ ամեն անգամ, երբ այդ տերիտորիան կորցնելու ռեալ սպառնալիք էր ստեղծվում: Կայսրության պարզունակ պետական կազմակերպությունը չէր նախատեսված ներքին ու արտաքին իրադրության բարդությունից բխող պահանջներին: Ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի էր դժվարանում նվաճված ցեղերին ու ժողովուրդներին զսպելը: Այդ սլավոններում կայսրության տուանձին մասերի միջև եղած խախուտ, զուտ արտաքին կապերը պետք է կտրատվեին: Եվ դա տեղի ունեցավ կայսրության հիմնադիր Կարլոս Մեծի մահից հետո, երբ տասնամյակ անց:

§ 3. ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՂՆՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՃՈՐՏԱՑՈՒՄԸ ԿԱՐՈՒՆԳՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

**Հեղաշրջման
ավարտումը հողալիք
հարաբերություններում**

VIII դ. վերջերին և IX դ. սկզբներին Գերանկական պետության մեջ հողային հարաբերություններում կատարվող հեղաշրջումը առանձնապես բուռն ձևեր է ընդունում: Այդ հեղաշրջման հետևանքով կատարյալ տիրապետության հասավ ֆեոդալական հողային սեփականությունը՝ ֆեոդալական հասարակարգի հիմքը: Աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր հողատերերի կողմից գյուղացիական հողերի զավթումը ուղեկցվում էր արտատնտեսական հարկադրանքի զանազան ձևերի ու ժողովրդամբ, մի հանգամանք, որը ֆեոդալական հողային սեփականություն հաստատելու անխուսափելի հետևանքն էր, որովհետև անմիջական արտադրողներին (գյուղացիներին) հող և արտադրության միջոցներ բաշխելու պայմաններում հողի սեփականատիրոջ օգտին նրանցից հավելյալ աշխա-

տանք «քամել կարելի է միայն արտատնտեսական հարկադրանքով, ինչպիսի ձև էլ որ ընդունի վերջինը»³¹։

**Խոշոր հողատերերի
բռնությունները
և ազատ գյուղացիու-
թյան հետագա
քայքայումը**

Խոշոր ֆեոդալների կողմից գյուղացիական հողաբաժինների զավթումները առանձնապես մասսայական բնույթ ընդունեցին IX դարի սկզբներին։ Գյուղացիական հողերի մասսայական էրսպրոպրացիայի փաստը հարկադրված էին արձանագրել նույնիսկ

այն ժամանակվա թագավորական կապիտուլյտները (հրամանագրերը)։ Կարլոս Մեծի 811 թ. կապիտուլյարում ասվում է, որ «չքավորները գանգատվում են իրենց սեփականությունից զրկելու դեմ, նույն կերպ գանգատվում են թե՛ եպիսկոպոսների, թե՛ վանահայրերի, թե՛ հոգաբարձուների, թե՛ կոմսերի, թե՛ նրանց հարյուրապետերի դեմ»։ Ամենուրեք խոշոր հողատերերը, մասնավորապես, այն հողատերերը, ովքեր որպես կոմսեր կամ որպես այլ պաշտոնատար անձինք, տեղական գյուղացիական բնակչության նկատմամբ հարկադրանք գործադրելու բոլոր միջոցներն ունեին, «ազատ մարդկանց նեղում էին իրենց օգտին ստրկական ծառայությունների հարկադրելով (790 թ. կապիտուլյարից), նրանց բռնությամբ ճորտ գյուղացիներ դարձնելով»։

Գյուղացիության քայքայմանը նպաստում էր, ինչպես արդեն մատնանշվեց, Կարոլինգների, հատկապես Կարլոս Մեծի լայն զավթողական քաղաքականությունը, որը գեոևս անվնաս մնացած ազատ գյուղացիներից պահանջում էր տևական ռազմական ծառայություն՝ նրանց երկար ժամանակով կտրելով տնտեսությունից, ինչպես նաև եկեղեցական տասանորդը, պետական ծանր հարկերը, արտակարգ բարձր դատական տուգանքները։

Եկեղեցին առանձնապես մեծ դեր էր խաղում գյուղացիությանը հողագրկելու և ճորտացնելու գործում։ Իր հողային տիրույթներն ընդարձակելու համար ուղղակի բռնության հետ միասին եկեղեցին օգտագործում էր այն դարաշրջանում իշխող խավարամտությունն ու սնոտիապաշտությունը, հավատացյալներին ներշնչելով, թե եկեղեցու օգտին արված նվիրատվությունները նրանց համար կապահովի մեղքերի թողություն և հավիտենական հրջանկություն անդրշիրիմյան աշխարհում։ Եկեղեցու հարստությունը բազմապատկելու համար հոգևորականությունը չէր խոր-

³¹ К. Маркс. Капитал, т. III. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 25, ч. II, стр. 353.

շում ամենակուպիտ խաբեությունից: Եկեղեցական հիմնարկները, առանձին բարձրաստիճան հոգևորականները, և առաջին հերթին իրենք պապերը, առանձնապես լայնորեն զործագրում էին փաստաթղթերի կեղծումներ, որոնք իբր հաստատում էին այս կամ այն հողային տիրույթի նկատմամբ իրենց իրավունքը:

Այսպիսով բացահայտ խարդախությունների, կեղծիքների և բռնությունների օղնությամբ բազմապատկվում էին եկեղեցու հարստությունները:

**Գյուղացիության
ֆեոդալական
հողային կախման
հաստատումը:
Պրեկարիա**

Հասկանալի է, որ այդպիսի պայմաններում քայքայված կամ քայքայման եզրին կանգնած ազատ գյուղացիները կախման մեջ էին ընկնում խոշոր հողատերերից: Բայց ֆեոդալական հարաբերությունների ծագման ընթացքում ազատ համայ-

նականների քայքայումը շահագեցրեց նրանց մասսայական վտարմանը հողից: Ֆեոդալները շահագրգռված չէին գյուղացիներին հողից վտարելու հարցում, որովհետև ֆեոդալական կարգերում «ֆեոդալական շահագործման աղբյուրը ոչ թե ժողովրդին հողից ազատելն էր, այլ նրա ամրացումը հողին»³², Բնատնտեսության տիրապետման պայմաններում հողը գոյության միակ միջոցն էր: Այդ պատճառով էլ ազատ համայնականները կորցնելով ալոդը, հարկադրված էին ֆեոդալներից հողն օգտագործման վերցնել որոշակի պարտույթներ կատարելու պայմանով:

Դեռևս Մերովինգների օրոք ազատ գյուղացիությանը կախման մեջ զննելու ամենատարածված եղանակներից մեկը հողը «պրեկարիայի» (precaria) տալու պրակտիկան էր, որն առանձնապես լայնորեն տարածվեց VIII—IX դդ.: Պրեկարիան, որ բառացի նշանակում է «բաց խնդրանքի հանձնված», պայմանական հողակալություն էր, որը խոշոր հողատերեր ժամանակավոր (երբեմն մի քանի տարով, երբեմն ցմահ) օգտագործման էր հանձնում անհող կամ սակավահող գյուղացուն: Այդ հողաբաժինն օգտագործելու համար գյուղացին սովորաբար պետք է բահրա վճարեր կամ առանձին դեպքերում կոո կատարեր հօգուտ հողի սեփականատիրոջ:

Գոյություն ունեին պրեկարիայի մի քանի տեսակներ. երբեմն այդպիսի պայմանական հողակալություն տրվում էր այն

³² Ф. Энгельс. Рабочее движение в Америке. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т 21, стр. 349.

մարդուն, որը բավարար չափով կամ բոլորովին հող չուներ (precaria data): Բայց երբեմն էլ մասն սեփականատերը, որը դեռ չէր կորցրել իր հողը, կարիքի և հարևան խոշոր սեփականատերերի բռնության ճնշման տակ իր հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքը հանձնում էր նրանցից մեկին, ամենից հաճախ եկեղեցուն, և այդ նույն հողը որպես պրեկարիա ետ էր ստանում ցմահ կամ ժառանգաբար՝ մեկ-երկու սերնդի սահմաններում որոշակի պարտության կատարելու պայմաններով (precaria oblata): Այդ կարգի դործարքի հետևանքով պրեկարիստը զաղաւորում էր հողի ազատ սեփականատեր լինելուց և դառնում էր եկեղեցու կամ աշխարհիկ մագնատի հողակալ, ալսինքն՝ ըստ էության հրաժարվում էր հողի նկատմամբ սեփականության իր իրավունքից: Պրեկարիստը օգտագործման համար երբեմն ետ էր ստանում ոչ միայն իր հանձնած հողը, այլև լրացուցիչ հողամասը: Այդպիսի պրեկարիան կոչվում էր «պրեկարիա վարձատրության» (precaria remuneratoria): Վերջին տիպի պրեկարիաները առանձնապես տարածված էին եկեղեցու հողերում. եկեղեցական հիմնարկները ձգտում էին այդ եղանակով ավելի շատ հողակալ-գյուղացիներ ներգրավել, որպեսզի խոշորացնեն իրենց տիրույթները և եկեղեցական մշակելի հողատարածությունը: Նվիրատվություններին հավելումներ տրվում էին սովորաբար անմշակ հողերից, որոնք գյուղացիական աշխատանքի մեծ ներդրումներ էին պահանջում:

Պրեկարիստը, հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքը կորցնելով, սեփականատեր լինելուց փոխարկվում էր հողակալի: Թեև նա սկզբնապես պահպանում էր իր անձնական ազատությունը, բայց հողային կախման մեջ էր ընկնում հողի սեփականատիրոջից: Եթե ավելի խոշոր պրեկարիստները եկեղեցուց հողեր էին վերցնում աննշան բահրա վճարելու պայմանով, ապա մանր պրեկարիստները, հատկապես նախկին հողազուրկների միջավայրից, վճարում էին ավելի ծանր հարկեր, երբեմն՝ նույնիսկ կոռ կատարում՝ իրենց դրությամբ մոտենալով կախյալ գյուղացիներին: Ինչպես նշում է էնգելսը, «մեկ անգամ ընկնելով այդ կարգի կախման մեջ, նրանք քիչ-քիչ կորցնում էին նաև իրենց անձնակալն ազատությունը. մի քանի սերունդ անց նրանք մեծ մասամբ արդեն ճորտեր էին»³³:

Այսպիսով, թեև պրեկարային հարաբերություններն ունեին

³³ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 152.

«Հոժարակամ պայմանագրի» ձև, իրականում նրանք ադդյունք էին գյուղացիների ծանր տնտեսական դրության, որը նրանց հարկադրում էր իրենց հողերը տալ խոշոր հողատերերին, իսկ երբեմն էլ հետևանք էին ուղղակի բռնության: Հանձինս պրեկարիատների ստեղծվում էր մի միջակա սոցիալական խավ, որն անցողիկ էր ազատ համայնական-ալոդիստից դեպի ճորտ գյուղացին:

Գյուղացիական պրեկարիայի հետ մեկտեղ VIII—IX դդ. լայնորեն տարածված էին այնպիսի պրեկարային գործարքներ, որոնցում որպես պրեկարիատ հանդես էր գալիս արդեն իսկ կախյալ մարդկանց աշխատանքը շահագործող մանր կալվածատերը, որը ծագում էր ավելի ունեւոր ալոդիստ-համայնականներից: Այդպիսի դեպքերում պրեկարիան ծառայում էր ֆեոդալների կազմավորվող դասակարգի ներսում հողային հարաբերությունների ձևավորմանը, քանի որ ինքը մանր կալվածատերը, ի տարբերություն գյուղացու, արդեն, ըստ էության, ֆեոդալական հողատեր էր, որը որոշակի հարաբերությունների մեջ էր մտնում պրեկարիայի կարգով իրեն հող տվող ավելի խոշոր ֆեոդալական հողային սեփականատիրոջ հետ:

ԱՆՃՆԱԿԵՆ ԿԱԽՅԱԼ ԳՅՈՒՂԱԳԻՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱԳՈՒՐ

Պրեկարային հարաբերությունների դարպացման և գյուղացիների կողմից հողի անփականությունը կորցնելու հետ միաժամանակ տեղի էր ունենում նաև գյուղացիության անձնական ճորտացումը: Կորցնելով հողը, գյուղացին հաճախ դրանից հետո կորցնում էր նաև իր անձնական ազատությունը: Այսպիսով չունեւորը, ի վիճակի չլինելով վճարել պարտքը, կախման մեջ էր բնկնում պարտատիրոջից, իսկ այնուհետև դառնում էր անձնապես կախյալ վիճակի մեջ գտնվող մարդ, որը հազիվ էր տարբերվում ստրուկից: Հաճախ այդպիսի ճակատագիր էր սպասում այն չունեւորին, որին կարիքը մղում էր գողության կամ այլ հանցագործության, և նա հնարավորություն չունենալով հատուցելու տուժողի վնասը, դառնում էր նրա ստրուկը:

ԻՄՈՒՆԻՏԵՆ

Մենք արդեն տեսանք, որ բենեֆիցիումը, IX—X դդ. դառնալով ժառանգական տիրույթ (ֆեոդ), նույնպես մի գործիք էր տիրապետող դասակարգի ձեռքին՝ ենթարկելու երկպառակտչական և արտաքին պատերազմներից քայքայված գյուղացիական զանգվածներին: Գյուղացիության քայքայմանն ու ճորտացմանը պակաս չափով շէր նպաստում առանձին խոշոր հողատերերի ձեռքին քաղաքական իշխանության է՛լ ավելի կենտրոնացումը, որը արտատնտեսական

հարկւորանքի գործիք էր հանդիսանում: Այն բանի համեմատ, թե ինչպես էր աճում մագնատի իշխանությունը ենթակա մարդկանց՝ զրեկարիստների, ստրկացված, կոմմենդացված անձանց քանակը, նա նրանց նկատմամբ ավելի ու ավելի մեծ իշխանություն էր ձեռք բերում:

Իսկ թագավորական իշխանությունը, այդ բանին խոչընդոտ հանդիսանալու համար շափազանց թույլ լինելով, հարկադրված էր հատուկ շնորհումների միջոցով օրինականացնել քաղաքական իշխանություն կենտրոնացումը խոշոր հողատերերի ձեռքին: Այդպիսի շնորհումներ երևան եկան դեռևս Մերովինգների օրոք, բայց դրանք լայնորեն տարածվեցին կարոլինգների ժամանակաշրջանում: Նշված շնորհումների էությունն այն էր, որ թագավորական հասույթ հրովարտակներով կառավարական պաշտոնատար անձանց՝ կոմսերին, հարյուրապետներին և նրանց օգնականներին արգելվում էր այս կամ այն խոշոր հողատիրոջը պատկանող տերիտորիան մտնել՝ այնտեղ դատական, վարչական, ոստիկանական կամ հարկահավաքման որևէ ֆունկցիա կատարելու համար: Դրանով իսկ այդ բոլոր ֆունկցիաները հանձնվում էին մագնատին, որը դրանք իրականացնում էր իր սեփական գործակալների օգնությամբ: Այդպիսի շնորհումը կոչվում էր «իմունիտետ» (լատիներեն *immunitas*՝ անձեռնմխելիություն, ինչ-որ բանից ազատում): Իմունիտետ էր կոչվում ոչ միայն խոշոր հողատիրոջը տրվող որոշակի քաղաքական իրավունքների ամբողջությունը, այլև այն տերիտորիան, որի վրա տարածվում էր այդ շնորհումը:

Խոշոր հողատիրոջ իմունիտետային իրավունքները սովորաբար հանգում էին հետևյալին. նա իր հողում օգտվում էր դատական իշխանությամբ. իրավունք ուներ իմունիտետի տերիտորիայում հավաքելու բոլոր մուտքերը (հարկերը, դատական տուգանքներ և տուրքեր), որոնք մինչև այդ պահվում էին հօգուտ թագավորի. վերջապես նա էր իմունիտետի տերիտորիայում գումարվող ուղմական աշխարհագործի առաջնորդը. այսինքն՝ իր տիրապետության տերիտորիայում կատարում էր ռազմական ղեկավարության ֆունկցիան: Իմունիտետի իրավագործությանը սովորաբար ենթակա էին քաղաքացիական հայցերը և նրա տիրույթներում բնակվող ոչ միայն անձնապես կախյալ, այլև անձնապես ազատ բնակիչների կատարած մանր իրավախախտումների վերաբերյալ գործերը: Բարձրագույն քրեական դատարանը մնում էր կոմսերի ձեռքին: Մական կարողինգյան ժամանակաշրջանում որոշ իմունիտետներ յուրացնում են նաև բարձրագույն իրավագործության

Ֆունկցիաներ: Արտաքուստ իմունիտետը թագավորական իշխանության քաղաքական ֆունկցիաների մի մասի հանձնումն էր մասնատրին, նրան դարձնելով այդ իշխանության ներկայացուցիչը տեղերում: Բուրժուական պատմագրության մեջ հենց այդպիսի գուտ իրավաբանական պատկերացում է տարածված իմունիտետի մասին, որը բացառապես դիտվում է որպես թագավորական շնորհման արդյունք, իսկ իմունիստը, չեղարար, համարվում է կենտրոնական իշխանության մարմիններից մեկը տեղերում: Դրանով իսկ մեղանշամայն աղճատվում է ֆեոդալական այդ ինստիտուտի իսկական դասակարգային էությունը: Իմունիտետը պատկերացվում է որպես խաղաղության և կարգ ու կանոնի վերացական վերդասակարգային արդարադատության մի մարմին, որն իբր ֆեոդալի տնտեսական շահերի և գյուղացիների շահագործման հետ ընդհանուր ոչինչ չունի:

Իրականում իմունիտետի էությունն ամենևին էլ նրա արտաքին իրավաբանական ձևը չէ, որ առաջին սլանն են քաշում բուրժուական պատմաբանները: Իմունիտետային շնորհումը միայն ձևակերպում էր այն քաղաքական իշխանությունը, արտատնտեսական հարկադրանքի այն ապարատը, որոնցով ֆեոդալը, որպես խոշոր հողատեր, սովորաբար օգտվում էր այդ շնորհումն ստանալուց շատ առաջ և որոնք անխուսափելիորեն ծնվում էին ֆեոդալական հասարակարգի բաղիսից ու ֆեոդալական հողային հարաբերությունների բնույթից: «...Ֆեոդալական դարաշրջանում ռաշմական դործում և դատարանում բարձրագույն իշխանությունը,— ասում է Մարքսը,— եղել է հողային սեփականության բնորոշ հատկանիշը»³⁴: Իմունիտետը արտատնտեսական հարկադրանքի և գյուղացիությանը ճորտացնելու կարևոր միջոց էր: Ունենալով դատավարչական և տնտեսական-գանձարանային լիազորություններ, իմունիստը դրանք օգտագործում էր իր հպատակներին՝ ինչպես արդեն իրենից կախման մեջ գտնվող, այնպես էլ դեռևս անձնապես ազատ գյուղացիներին կողոպտելու, ճնշելու և վերջնականապես ճորտալնելու համար: Կարողինգյան ժամանակաշրջանում իմունիտետային շնորհումը հաճախ իմունիստի իշխանությունը տարածում էր մինչև այդ որևէ մեկի մասնավոր իշխանությունից կախում չունեցող, դեռևս անձնապես ազատ մարդկանց վրա:

Իմունիտետը նպաստում էր կենտրոնական իշխանության

³⁴ Կ. Մարքս. Կապիտալ, հատ. I, Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս: Սրկ., հատ. 25, էջ 344:

հանդեպ ֆեոդալների քաղաքական անկախությունն ուժեղացնելուն, դրանով իսկ նախապատրաստելով Կարոլինգյան կայսրության հետագա քաղաքական կազմալուծումը:

Վասալիտետ Ֆեոդալների քաղաքական ինքնուրույնության աճին քիչ չափով շէր նպաստում վասալական հարաբերությունների զարգացումը: Սկզբնական շրջանում վասալներ էին կոչվում այն ազատ մարդիկ, որոնք անձնական պայմանագրային հարաբերությունների մեջ էին մտնում խոշոր հողատերերի հետ, մեծ մասամբ որպես նրա զորութիւննիկները: Կարոլինգյան ժամանակաշրջանում վասալական կախման մեջ մտնելը սովորաբար ուղեկցվում էր վասալին բէնեֆիցիում շնորհելով, մի հանգամանք, որը նշված կախմանը ոչ միայն անձնական, այլև հողային կապերի բնույթ էր տալիս: Վասալը պարտավորվում էր ճշտորեն ծառայել իր տիրոջը (սենյորին), դառնալով նրա «մարդը» (homo), իսկ սենյորը պարտավորվում էր պաշտպանել վասալին և օգնել նրան կարիքի դեպքում: Ունենալով մեծաքանակ վասալներ, խոշոր հողատերը ձեռք էր բերում քաղաքական ազդեցություն և ռազմական ուժ, որոնք նրա համար ապահովում էին կենտրոնական կառավարությունից անկախ դրություն:

847 թ. Կարլոս Մեծի թոռը՝ Կարլոս Ճաղատը իր Մերսենյան կապիտուլյարում կարգադրում էր, որ «յուրաքանչյուր ազատ մարդ իր համար սենյոր ընտրի»: Այսպիսով վասալիտետը ճանաչվում էր որպես հասարակական կապերի գլխավոր օրինական ձև: Դա հասարակության ֆեոդալականացման անխուսափելի հետևանքն էր: Դրա հետ միասին վասալիտետի զարգացումը, որը հասցնում էր ֆեոդալների տիրապետող դասակարգի հիերարխիկ կառուցվածքի առաջացմանը, թուլացնում էր կենտրոնական իշխանությունը և նպաստում ֆեոդալների մասնավոր իշխանության ուժեղացմանը:

**Խոշոր
հողատիրության
կազմակերպումը:
Ֆեոդալական
կալվածքը**

Հողային հարաբերություններում կատարված հեղաշրջման հետևանքով VIII—IX դդ. վերջնականապես հաստատվում և ձևավորվում է ֆեոդալական հասարակարգի հիմքը՝ հողի ֆեոդալական սեփականությունը: Դրան համապատասխան էական փոփոխություններ են տեղի ունենում ֆրանկական հասարակության տնտեսական կազմակերպության մեջ: Եթե մինչև հողային հարաբերություններում տեղի ունեցած հեղաշրջման սկիզբը ֆրան-

կական հասարակության տնտեսական կազմակերպության հիմքը մնում էր ազատ գյուղական համայնք-մարկը, այսպա VIII դ. վերջին և IX դ. սկզբին նրա տեղը բռնում է ֆեոդալական կալվածքը և դրան ենթարկված ճորտային համայնքը, որը կազմում էր ֆեոդալական կալվածքի՝ որպես ֆեոդալական ռենտայի յուրացման կազմակերպության մի մասը:

Կարոլինգյան ժամանակաշրջանում վերջնականապես կազմավորված խոշոր ֆեոդալական հողատիրության կառուցվածքը միատեսակ չէր: Ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ հոգևոր խոշոր հողատերերը ունեին ամենատարբեր շափերի ու որակի հողեր: Նրանց տիրույթների թվում կային խոշոր կալվածքներ, որոնք զբաղեցնում էին մի ամբողջ գյուղից կամ մի շարք գյուղերից բաղկացած համատարած տերիտորիաներ: Բայց երբեմն նույնիսկ խոշոր հողատերերի տիրույթները կազմվում էին ոչ մեծ կալվածքներից, որոնք ներառնում էին մեծ գյուղի մի մասը կամ ընկնում էին տարբեր գյուղերում, կամ նույնիսկ առանձին ծխերից, որոնք գտնվում էին այլ սեփականատերերի՝ հաճախ դեռևս ազատ գյուղացիների՝ տիրույթների հետ մեջընդմեջ:

Խոշոր հողատիրության կառուցվածքում եղած բազմազանությունը բացատրվում էր նրանով, որ խոշոր հողատերը միշտ չէ, որ միանգամից դառնում էր ամբողջ գյուղի սեփականատերը: Երբեմն նա սկզբում ձեռք էր բերում մի քանի մասնր գյուղացիական հողամասեր, իսկ այնուհետև իր տիրույթներն աստիճանաբար կլորացնում էր փոխանակության, գնումների կամ ուղղակի զավթելու միջոցով, մինչև ամբողջ գյուղը դառնում էր իր կալվածքը կամ նրա մի մասը, իսկ նախկինում ազատ գյուղական համայնքը՝ ճորտական համայնքը:

Կարոլինգյան ժամանակաշրջանի ֆեոդալական կալվածքի կառուցվածքն ու կազմակերպությունը կարելի է ուսումնասիրել ըստ պոլիպտիկների, կարտուլյարների և Կարլոս Մեծի «Կալվածքների վերաբերյալ կապիտուլյարի» (Capitulare de villis), Ազբյուրները ցույց են տալիս, որ արդեն այդ դարաշրջանում ֆեոդալական կալվածքը հանդիսանում էր կախյալ գյուղացիության շահագործման, խոշոր հողատերերի կողմից ֆեոդալական ռենտայի՝ բահրայի ու կոոի ձևով գյուղացիների հավելյալ աշխատանքի յուրացման կազմակերպությունը: Դրանով էլ որոշվում էր նրա կառուցվածքը: Ֆեոդալական կալվածքում հողը սովորաբար բաժանվում էր երկու մասի՝ տերունական հողի կամ դոմենի (լատիներեն dominus՝ տեր բառից), որտեղ վարում էին ֆեո-

դալի տնտեսությունը, և կախյալ գյուղացիների կողմից օգտագործվող ու հարկատուական հողաբաժիններից կազմված հողի:

Տերունական հողեր

Տերունական կամ դոմինական հողերի կազմի (terra dominica, mansus indomincatus) մեջ մտնում էին տերունական դաստակերտը՝ տունը և բակը տնտեսական շինություններով, որտեղ երբեմն գտնվում էին կալվածքային արհեստավորների արհեստանոցները, սենյորի այգին, բանջարանոցը, խաղողի այգին, անասնանոցը, թռչնանոցը: Տերունական դաստակերտի հետ սովորաբար կապված էին ակրաղացը և եկեղեցին, որ համարվում էր ֆեոդալի սեփականություն: Կալվածատիրոջ վարելահողերը, մարգագետիններն ու խաղողի այգիները ընկած էին առանձին հողամասերով՝ կախյալ գյուղացիների հողամասերի հետ շերտ-ընդմեջ: Տերունական հողի կազմի մեջ մտնում էին նաև անտառային զանգվածները և այն արոտավայրերը, մարգագետիններն ու անմշակ հողերը, որոնք առաջ պատկանում էին ազատ համայնք-մարկին, իսկ այժմ դրած էին ֆեոդալի սեփականությունը, որը կախյալ գյուղացիներին թույլատրում էր դրանցից հատուկ վճարումներով մասամբ օգտվել: Շերտընդմիջության հետևանքով կալվածքում պարտադիր էր ցանքաշրջանառությունը, ընդ որում, բերքը հավաքելուց հետո անասուններն արածելու էին տանում հարոսներն ու խոզանը. ինքը ֆեոդալը ևս հարկադրված էր ենթարկվել այդ ընդունված կարգին: Տերունական հողը մշակվում էր հիմնականում կախյալ գյուղացիների աշխատանքով, որոնք իրենց անասուններով ու ինվենտարով աշխատում էին կոռի կարգով: Օգտագործվում էին նաև, թեպետ շատ ավելի պակաս չափով, սպասավոր ֆերուկները, որոնք աշխատում էին կալվածատեր-սենյորի ինվենտարով և անասուններով: Միայն հազվագյուտ դեպքերում էր կիրառվում վարձու աշխատանք:

Գյուղացիական հողաբաժինները

Գյուղացիների օգտագործման տակ գտնվող հողաբաժինները Ֆրանկական պետության արևմտյան մասում կոչվում էին «մանսեր», իսկ արևելյան մասում՝ «գուֆեր»: Յուրաքանչյուր հողաբաժնի մեջ մտնում էին. գյուղացիական տնտեսությունը՝ տնով և բակի շինություններով, երբեմն տնտեսությանը սահմանակից բանջարանոցը, պարտեզն ու խաղողի այգին, և դաշտային վարելահողի բաժինը, որ բաղկացած էր մյուս գյուղացիների և հենց կալվածատիրոջ հողամասերի հետ շերտընդմեջ ցրված վարելահողերի առանձին շերտերից: Բացի այդ, գյուղացիները օգտվում էին

համայնքի տնօրինության տակ մնացած արտատեղերից: Ճորտատիրական գյուղում գյուղացիական հողաբաժինների այդպիսի կառուցվածքը ցույց է տալիս, որ կալվածքի առաջացումով համայնական կազմակերպությունը՝ հարկադրական ցանքաշրջանառությամբ և շբաժանված հողատարածությունների կոլեկտիվ օգտագործմամբ հանդերձ, չվերացավ: Սակայն երբեմնի ազատ համայնք-մարկը արդեն դարձել էր կախյալ, ճորտային համայնք, իսկ ազատ համայնականների գյուղական ժողովը՝ կախյալ գյուղացիների ժողովը, որ տեղի էր ունենում սենյորի նշանակած և սրա պահանջները կենսագործող տանտերի նախագահությամբ:

Գյուղացիական հողաբաժինները ենթակա էին հարկման, քանի որ նրանց վրա ընկած էին որոշակի պարհակներ (բահրա, կոռ և այլն): Բացի հարկման ենթակա հողաբաժիններից, ուր նստած էին այս կամ այն չափով կախյալ գյուղացիները, կալվածքի հոգեբրույ սովորաբար կային նաև ազատ հողակալություններ՝ դեռևս տեղ-տեղ պահպանված հին ազատ գյուղացիական ալոդները, կալվածային ադմինիստրացիայի պաշտոնատար անձանց պրեկարիաներն ու բենեֆիցիումները, որոնցից նրանք օգտվում էին որպես վարձատրություն իրենց ծառայության դիմաց, ինչպես նաև ֆեոդալ-կալվածատիրոջ մասնը վասալների բենեֆիցիումները:

Տնտեսության բնատնտեսական բնույթը

Կարոլինգյան ժամանակաշրջանի ֆեոդալական կալվածքում և գյուղում իշխում էր բնատնտեսությունը: Բնատնտեսական հայաբերությունների գերակշռությունը բացատրվում է արտադրողական ուժերի զարգացման ընդհանուր ցածր մակարդակով, մասնավորապես, արհեստի և գյուղատնտեսության միջև աշխատանքի հասարակական բաժանման բացակայությամբ: Կ. Մարքսը, մասնավորապես վկայակոչելով նաև Կարլոս Մեծի կալվածքների օրինակը, մատնանշում է, որ «տնային արհեստավորական և մանուֆակտուրային աշխատանքը, որպես բազիսը կազմող հողագործությանն առընթեր օժանդակ արտադրություն, արտադրության այն եղանակի պայմանն է, որի վրա հենվում է այդ բնատնտեսությունը ինչպես հին և միջնադարյան»³⁵ ընդհանրապես, այնպես էլ՝ դեռ մինչև ներկա ժամանակներում, նաև հնդկական համայնքում, որտեղ վերջինիս ավանդույթային կազմակերպությունը դեռևս կործանված չէ»³⁵, Կարոլինգյան ժամանակաշրջանի ֆեոդալական կալվածքում արհեստավորական

³⁵ К. Маркс. Капитал, т. III. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 25, ч. II, стр. 349.

աշխատանքը միացած էր գյուղատնտեսության հետ, և այդ կալվածքը ֆեոդալին ապահովում էր ոչ միայն գյուղատնտեսական մթերքներով, այլև արհեստավորական արտադրանքներով: Հագուստի, կոշիկի և անհրաժեշտ ինվենտարի արտադրությամբ զբաղվում էին իրենք կախյալ գյուղացիները կամ տերունական արհեստավորները, որոնք նաև գյուղի բնակչությանն էին սպասարկում: Այն ամենը, ինչ արտադրվում էր կալվածքում, գլխավորապես նախատեսվում էր տերունական տնտեսությանն անհրաժեշտ ամեն ինչով մատակարարելու համար և հազվադեպ բացառությամբ սպառվում էր կալվածքի ներսում: Դա իհարկե չի նշանակում, թե կարողինգյան ժամանակաշրջանում ամենևին առևտուր չի եղել: Առևտուր արվում էր, գոյություն ունեին շուկաներ և նույնիսկ տոնավաճառներ, դրամական շրջանառություն: Բայց առևտրական կապերը էական դեր չէին խաղում կալվածքի տնտեսական կյանքում: Վաճառվում էին պատահաբար գոյացած ավելցուկները, իսկ գնվում էր սոսկ այն, ինչը հնարավոր չէր արտադրել կալվածքում՝ աղ, գինի, երբեմն գենք, ինչպես նաև պերճանքի առարկաներ, որ բերում էին օտարերկրյա վաճառականները անդրծովյան երկրներից: Կարողինգյան կայսրության առանձին մասերի միջև մշտական առևտրական կապեր չկային:

Արտաքին առևտուրը, որ շատ թույլ էր զարգացած այն դարաշրջանում, բավարարում էր պերճանքի առարկաներով, հասարակության սոսկ վերնախավի պահանջմունքը և լուրջ ազդեցություն չէր թողնում տնտեսական կյանքի ընդհանուր մակարդակի վրա: VIII—IX դդ. աղբյուրների տվյալները համոզիչ կերպով ապացուցում են ավստրիական ռեակցիոն պատմաբան Ա. Դուպլի և նրա հետևորդների, մասնավորապես ռուս պատմաբան Դ. Մ. Պետրուշևսկու այն պնդումների կատարյալ անհիմնությունը, թե Կարողինգների ժամանակ իբր իշխել է «կապիտալիստական տնտեսությունը» կալվածքային կապիտալիզմի» ձևով, որն ամբողջապես ղեկավարվում էր առևտրական շահերով: Նպատակ ունենալով ապացուցել կապիտալիզմի մշտնջենականությունը, այդ կոնցեպցիան բացահայտորեն նենգափոխում է կարողինգյան ժամանակաշրջանի տնտեսական պատմությունը:

**Կախյալ
գյուղացիության
դրությունը**

Կալվածքի գյուղացիական բնակչությունը իր ծագմամբ և իրավական դրությամբ միասնական չէր: Այն բաժանվում էր երեք հիմնական խմբերի՝ կոլոնների (coloni, ingenui), լիտերի (lidi, liti) և ստրուկների, սերվերի (servi,

mancipi), Կարողինգյան ֆեոդալական կալվածքում կախյալ գյուղացիության գերակշռող մեծամասնությունը կոլոններն էին: Նրանք դեռևս ճորտեր չէին, բայց արդեն հողային կախման մեջ էին այն կալվածատիրոջից, որի հողի վրա նստած էին, և չէին կարող հեռանալ իրենց այն հողաբաժնից, որը գտնվում էր նրանց ժառանգական օգտագործման ներքո: Կոլոններ էին դարձել առավելապես նախկինում ազատ գյուղացի-համայնականները, որոնք իրենց ինքնուրույնությունը կորցրել էին: Ժամանակի ընթացքում նրանք կորցրին նաև անձնական ազատությունը և լիտերի ու հողին ամրացված ստրուկների հետ ձուլվեցին ճորտերի զանգվածի մեջ:

Կալվածքում տնային ստրուկները (սերվերը) բաժանվում էին երկու կատեգորիայի. տնային ստրուկներ, որոնք հողաբաժիններ չունեին (mancipia non casata), և ստրուկներ, որոնք նստած էին հողի վրա (servi casati): Առաջիններն ապրում ու աշխատում էին տիրոջ տանը. կարելի էր վաճառել ու գնել նրանց, և այն ամենը, ինչ նրանք ունեին կամ ձեռք էին բերում, դիտվում էր որպես տիրոջ սեփականությունը: Այն ստրուկները (սերվերը), որոնք հողաբաժիններ ունեին և ամրացված էին դրանց, չէին կարող օտարվել առանց հողի և իրենց դրուժյամբ արդեն ոչ թե ստրուկներ էին, այլ ճորտ գյուղացիներ: Ի տարբերություն կոլոնների նրանք ոչ միայն հողային, այլև լիակատար անձնական կախման մեջ էին ֆեոդալից:

Կոլոնների և սերվերի միջև միջակա դրուժյուն էին գրավում լիտերը, որոնք սովորաբար գտնվում էին որևէ աշխարհիկ կամ հոգևոր խոշոր հողատիրոջ պատրոնատի տակ և իրենց հողաբաժինը պահում էին ժառանգական օգտագործման պայմանով:

Նայած թե սկզբնապես ում են պատկանել գյուղացիական հողաբաժինները (մանսերը)՝ կոլոնին (նախկինում ազատ համայնականին), լիտին, թե սերվին, նրանք կոչվում էին «ազատ», «լիտային», կամ «ստրկական» (mansī ingenuiles mansī lidiles mansī serviles): Սակայն IX դարում ստրկական կամ լիտային մանսերը հաճախ էին ընկնում կոլոնների ձեռքը, և հակառակը: Ընդ որում, ֆեոդալի օգտին գյուղացիների կողմից կատարվելիք պարտույթները որոշվում էին ոչ թե իրեն՝ հողակալի, իրավական դրուժյամբ, այլ մանսի բնույթով (ազատ, լիտային, կամ ստրկական): Դա խոսում է այն մասին, որ գյուղացիների առանձին կատեգորիաների իրավական դրուժյան մեջ եղած սահմանները աստիճանաբար վերանում էին և նրանք ավելի ու ավելի էին ձուլ-

վում կախյալ վիճակում գտնվողների ընդհանուր զանգվածի մեջ: Քոլոր կատեգորիաների կախյալ գյուղացիները պարտավոր էին սենյորի օգտին կատարել ծանր պարտույթներ՝ կոո կատարել և բահրա վճարել:

Կոոը ամենից ավելի ծանր էր անձնապես կախյալ սերվերի համար, որոնք տիրոջ հողում աշխատում էին շաբաթական առնը-վազն երեք օր, իսկ երբեմն էլ ավելի շատ՝ «որքան նրանց կհրա-մայե՛ն Ընդ որում սերվերը կատարում էին առանձնապես ծանր և աշխատատար գործերը: Կոլոններն էլ էին աշխատում որպես կոոփորներ, բայց ավելի թեթև աշխատանքներում: Նրանց համար կոոի հիմնական ձևը ոչ թե շաբաթական, այլ ըստ աշխատօրերի սահմանվող կոոն էր, որի դեպքում նրանք պարտավորվում էին հօգուտ կալվածատիրոջ մշակել մի որոշակի հողամաս և հավաքել նրա բերքը, կատարել սալլապարհակ, փայտ կտրել անտառում և այլն:

Բացի այդ, բոլոր կախյալ գյուղացիները պարտավոր էին կալվածատիրոջը բահրա վճարել մեծ մասամբ բնամթերքով՝ ցորենով, ալյուրով, գինիով, գարեջրով, ընտանի թռչուններով, ձվե-րով, երբեմն արհեստի արտադրանքներով: Օրինակ, գեղջկուհիները սովորաբար պարտավորվում էին տիրոջ տնտեսության կա-րիքների համար մատակարարել որոշակի քանակությամբ կտավ և բրդյա գործվածքներ: Երբեմն բահրան վերցվում էր դրամի ձե-վով. Երինակ, անձնապես ազատ գյուղացիներից՝ զլխահարկ (capaticum): Սակայն բնատնտեսության տիրապետության ժա-մանակաշրջանում դրամական ռենտան շատ չէր տարածված:

Կախյալ գյուղացիներն այդ ժամանակաշրջանում կազմում էին կալվածքի բնակչության հիմնական զանգվածը:

Գյուղացիների ապստամբություն- ները

Ֆրանկական պետությունում VIII—IX դդ. տեղի ունեցող գյուղացիների մասսայա-կան սեփականազրկումը հողից և նրանց կախման մեջ դնելը խոշոր հողատերերից՝ առաջ բերեց ինչպես դեռևս ազատ, այնպես էլ կախյալ գյուղա-ցիության կատաղի դիմադրությունը: Գյուղացիների դասակարգա-յին պայքարը տարբեր ձևեր էր ընդունում: Այդ ձևերից մեկը ճոր-տացվող գյուղացիների մասսայական փախուստն էր. նրանք թա-փառաշրջիկությունը գերադասում էին ֆեոդալի համար կատար-վող հարկադրական աշխատանքից: Դրա հետ մեկտեղ հաճախ տե-ղի էին ունենում գյուղացիների բացահայտ ելույթներ ևս:

Կարլոս Մեծի կառավարման ժամանակ Ռեյմսի եկեղեցուն պատկանող Սեկտ գյուղում տեղի ունեցավ գյուղացիական ապստամբություն, որի ընթացքում սպանվեց կալվածքի կառավարիչը: Ճորտացվող գյուղացիության համառ դիմադրության մասին է վկայում Լյուդովիկոս Բարեպաշտ թագավորի 821 թ. կապիտուլյարը, որի մեջ խոսվում էր այն մասին, թե Ֆլանդրիայում գոյություն ունեն ճորտերի «անօրինական» դավադրություններ ու միություններ: 848 և 866 թթ. գյուղացիական ապստամբություններ տեղի ունեցան Մայնցի եպիսկոպոսի տիրույթներում: Ճորտացվող գյուղացիների առավել խոշոր ապստամբություն տեղի ունեցավ Սաքսոնիայում 841—842 թվերին: Կեղեքիչների՝ սաքսոնական ու ֆրանկական ֆեոդալների և նրանց պաշտպանող թագավորական ադմինիստրացիայի դեմ ելած գյուղացիների յուզունգն էր՝ վերադարձ դեպի հին, նախաֆեոդալական կարգերը: Գյուղացիները վճռեցին տերերին և «սկսեցին ապրել հին ձևով»՝ Այստեղից էլ ապստամբության «Ստեխինգա» անունը, որ բառացի նշանակում է՝ «Հին օրենքի զավակներ»: Այդ ապստամբությունը մեծ դժվարությամբ միայն ճնշեցին ֆեոդալները:

Գյուղացիական ապստամբությունները և ովորաբար պարտություն էին կրում իրենց տարերայնության, անկազմակերպվածության և մասնատվածության հետևանքով: Սակայն գյուղացիների դիմադրությունը ճորտացման նկատմամբ, ասիպում էր տիրապետող դասակարգերի ներկայացուցիչներին ապստամբության երկյուղի տակ սահմանել կախյալ գյուղացիների պարհակները: Դա տեղի էր ունենում դեռ Կարոլինգների օրոք: Ֆեոդալական պարհակների սահմանումը, որը գոնե մի որոշ ժամանակ գյուղացուն պաշտպանում էր նրա շահագործման նորմերի բարձրացումից, նշանակալի չափով հետևանք էր գյուղացիության չղաղարող, ամեն օր վերսկսվող դասակարգային պայքարի ընդդեմ շահագործողների, որոնք մշտապես ձգտում էին սվելալանել ֆեոդալական ունեւան:

Նվ ալսպես, VIII—IX դդ. հողային հարաբերություններում տեղի ունեցած հեղաշրջման հետևանքը ֆեոդալիզմի վերջնական հաստատումն էր Կարոլինգյան պետությունում: Արդեն IX դ. սկզբին այստեղ կազմավորվեց խոշոր ֆեոդալական կալվածքը: Էնգելսի խոսքերով ասած այդ ժամանակ «ֆրանկական ազատ գյուղացիները նույնպիսի դրության մեջ ընկան, ինչպիսի դրության մեջ

զտնվում էին նրանց նախորդները՝ հոմեական կոլոնները»³⁶։ «Եվ այնուամենայնիվ, — նկատում է էնգելսը, — այդ շորս հարյուր տարվա ընթացքում առաջընթաց քայլ կատարվեց... Չքացավ անտիկ ստրկությունը, չքացան քայքայված աղքատ ազատները, որոնք արհամարհում էին աշխատանքը՝ որպես ստրկական զբաղմունք։ Հոմեական կոլոնի և նոր ճորտի միջև կանգնած էր ֆրանկական ազատ գյուղացին»³⁷։ Զարգանալով անտիկ հասարակության ավերակների վրա, ֆեոդալական հարաբերությունները ապահովեցին հասարակական արտադրողական ուժերի հետագա վերելքը և «այժմ նոր տերիտորիայի համար նոր զարգացման ելակետային գործոն էին հանդիսանում»³⁸։

Կարողինգյան պետության քաղաքական կազմակերպությունը

Ֆրանկական պետությունում ֆեոդալական կարգերի հաստատումը ուղեկցվում էր նրա քաղաքական վերնաշենքի հետագա ձևավորմամբ ու ամրապնդմամբ։ Վաղ ֆեոդալական պետությունը, որ ծագել էր Երեմյան մերովինգյան ժամանակաշրջանում, VIII—IX դդ. ավելի թու ավելի որոշակիորեն է հանդես գալիս որպես այդ ժամանակ արդեն հիմնականում կազմավորված ֆեոդալների դասակարգի քաղաքական տիրապետության մարմին։ Ճորտացվող գյուղացիությունը հնազանդության մեջ պահելու, նոր տերիտորիաներ զավթելու և յուրացնելու համար ֆեոդալներին անհրաժեշտ էր համեմատականորեն ուժեղ կենտրոնական իշխանություն։ Դրանով է բացատրվում թագավորական իշխանության ժամանակավոր ուժեղացումը առաջին կարողինգների օրոք, որ առանձնապես նկատելի էր Կարլոս Մեծի կառավարման շրջանում։ Նրա օրոք արքունիքը կրկին դարձավ պետական կյանքի կենտրոնը։ Տարվա մեջ երկու անգամ այստեղ խորհրդակցության էին հավաքվում առավել ազդեցիկ խոշոր հողատերերը։ Նրանց խորհրդով թագավորը հրամանագրեր՝ կապիտուլյարներ էր հրատարակում պետական կառավարման ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ, որոնք գործում էին ամբողջ լայնարձակ կայսրությունում։ Տեղական կառավարման մարմինների նկատմամբ վերահսկողություն իրական-

³⁶ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 152.

³⁷ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 153—154.

³⁸ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 154.

աեր: Մնացած բոլոր պակաս ունեւոր մարդիկ (առաջին հերթին ազատ գյուղացիները, որոնց հողաբաժինները սովորաբար չէին ասնջնում մեկ մանսից), պետք է խմբավորվեին և ի հաշիվ ընդհանուրի առաջադրեին մեկ սպառազինված ռազմիկի: Այդպիսով, քայքայված և ճորտացվող գյուղացիութունը վերջնականապես մեկուսացվում էր ռազմական ծառայութիւնից, որն ավելի ու ավելի էր դառնում ֆեոդալների դասակարգի արտոնութիւնը:

**Կայսրության
առնական կառավար-
ման ֆեոդալականա-
ցումը**

Կայսրութեան ժամանակավոր կենտրոնացման քողի տակ տեղի էր ունենում տեղական կառավարման ֆեոդալականացում: Այդ պրոցեսն արտահայտվում էր նրանով, որ կոմսը պետական պաշտոնատար անձ լի նելուց սկսեց աստիճանաբար փոխարկվել իր կոմսական օկրուգի աենյորի. զավթելով իր կառավարմանը վստահված հողերը, իսկ կոմսութեան ազատ բնակիչները դառնում էին նրա վասալներ: Օրենսդրութիւնը պաշտոնապես հաստատում էր կազմավորված հարաբերութիւնները 877 թ. Կերսիի կապիտուլյարը սահմանեց կոմսական պաշտոնի ժառանգականութիւնը, ալդ պաշտոնն ամրացնելով յորաքանչյուր կոմսութեան խոշորագույն հողատերերին: Հենց այդ ուղղութեամբ էլ տեղի էին ունենում կարողնեցյան թաղս-վորների կողմից իմունիտետների շռայլորեն բաշխումը և նրանց կողմից վասալիտետի՝ որպես հասարակական դշխավոր օրինական գապերի ճանաչումը:

**Թագավորական
քաղաքականութեան
դասակարգային
բովանդակութիւնը**

Կարոլինգների կայսրութիւնը վաղֆեոդալական պետութիւն էր, որը բոլոր միջոցներով պաշտպանում էր ֆեոդալների դասակարգի շահերը ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականութեան մեջ: Կարոլինգյան դինաստիայի ներկայացուցիչները կիրառում էին նվաճողական քաղաքականութիւն որը շահավետ էր տիրապետող դասակարգին և նպաստում էր ֆեոդալիզմի զարգացմանը նոր նվաճված մարզերում: Իրենց հողային շնորհումներով, բենեֆիցիումներ ու իմունիտետներ բաշխելով, պրեկարային և պարտային ատրկութիւն գործարքների վավերացումով նրանք օգնում էին խոշոր հողատիրութեան աճմանը և գյուղացիների ճորտացմանը, ընդ որում եռանդուն կերպով ճնշելով գյուղացիական շարժումները: Բայց ֆեոդալականացման կենսագործման համեմատ անխուսափելիորեն թուլանում էր այն գործոնների ազդեցութիւնը, որոնք պայմա-

նաւորում էին թագավորական իշխանության ժամանակավոր ժեղացման և համեմատական կենտրոնացման անհրաժեշտութիւնը:

**Կարլոս Մեծի
կայսրության
քաջալուծը**

**և դրա պատճառները:
Վերդենի դաշնագիրը**

Ֆեոդալականացման պրոցեսի ավարտումը հիմնականում, որին Կարոլինգները այնքան ակտիվորեն օժանդակում էին, քաղաքական քայքայման հասցրեց Կարլոս Մեծի կայսրութիւնը՝ նրա մահից շատ շանցած: Կարոլինգների կայսրութիւնում էթնիկական և տնտեսական միասնութիւնն բացակայութիւնը՝ բնատնտեսութեան տիրապետման այդ դարաշրջանում, անհնարին էր դարձնում կայսրութեան առանձին մարզերի միջև շատ թե քիչ ամուր տնտեսական կապերը և հաստատուն պետական կենտրոնացումը: Կարոլինգների իշխանութեան ներքո տարբեր ցեղերի ու ժողովուրդների ժամանակավոր միավորումը հնարավոր եղավ այն պատճառով, որ ֆրանկական ֆեոդալները, առանձնապէս մանր ու միջին ֆեոդալների՝ բենեֆիցիարների խափը, միառժամանակ պաշտպանում էին թագավորական իշխանութեանը: Իսկ երբ IX դ. կեսերին կայսրութեան ֆեոդալականացումը հիմնական գծերով ավարտվել էր, կենտրոնական իշխանութեան նկատմամբ ֆեոդալների դիրքավորումը փոխվեց:

Խոշոր ֆեոդալները համարյա անկախ դարձան կենտրոնական իշխանութիւնից. մանր ու միջին ֆեոդալները, նրանց վասալները դառնալով, շատ ավելի էին կապված խոշոր ֆեոդալների, քան խնայողական ղեկավարի՝ թագավորի, հետ: Գյուղացիութիւնն իր հիմնական զանգվածով արդեն ճորտացված էր: Տվյալ փուլում սովորաբար սոսկ տեղական բնույթ կրող գյուղացիական շարժումներ էին հենց իրենց վասալիտետային կապերով շահկապված ֆեոդալների, ուժերով: Այդ նոր պայմաններում Կարոլինգների պետութիւնը՝ իր ներքին թուլ կապերով հանդերձ, անխուսափելիորեն պետք է տրոհվեր մի շարք ավելի մանր քաղաքական միավորների:

Կարլոս Մեծի որդի և ժառանգորդ Լյուդովիկոս Բարեպաշտը (814—840), որն այդ մականունն էր ստացել եկեղեցու հանդեպ իր կրքոտ նվիրվածութեան համար, արդեն 817 թ. կայսրութիւնը բաժանեց իր որդիների միջև, իրեն վերապահելով սոսկ գերագույն իշխանութիւնը: Այդ բաժանմանը հետևեցին մի շարք նոր բաժանումներ ու վերաբաժանումներ, որոնք, սակայն, Կարլոս Մեծի ժառանգներից ոչ-ոքի չէին բավարարում և առաջացրին տևա

կան երկպառակություններ ու գծաություններ: Վերջապես, 843 թ., Զորդեն Լյուդովիկոսի մահից հետո, նրա որդիները, հավաքվելով Վերդենում, դաշնագիր կնքեցին կայսրության նոր բաժանման մասին: Շնորհիվ այն բանի, որ այդ նոր բաժանումը համապատասխանում էր ֆրանսիական, գերմանական և իտալական ժողովուրդների տարաբնակեցման սահմաններին, ժողովուրդներ, որոնք այդ ժամանակ սկսել էին գոյանալ Կարոլինգյան կայսրության շրջանակներում, Վերդենի դաշնագիրը սկզբնավորեց Արևմտյան և Կենտրոնական Ուլրոպայի արդի երեք պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի գոյությունը:

Վերդենի դաշնագրով Ֆրանկական պետության տերիտորիան բաժանվեց երեք մասի Լյուդովիկոս Բարեպաշտի որդիների միջև: Նրանցից կրտսերը՝ Կարլոսը, Ճաղատ մականունով, ստացավ Շելդա, Մասա և Ռոնա գետերից դեպի արևմուտք ընկած հողերը՝ Արևմտա-Ֆրանկական թագավորությունը, որը ներառում էր ապագա Ֆրանսիայի հիմնական տերիտորիաները: Այդ հողերում իշխում էր Բ.մանական լեզուն, որը հետագայում ֆրանսերեն լեզվի հիմքը դարձավ: Նոթայրներից միջնակը՝ Լյուդովիկոս Գերմանացին, տիրացավ Հոենոսից դեպի արևելք և Ալպերից դեպի հյուսիս ընկած մարզերին, որոնց բնակչությունը զուտ գերմանական էր և խոսում էր գերմանական բարբառներով: Այդ թագավորությունն սկսեց կոչվել Արևելա-Ֆրանկական, իսկ հետագայում՝ Գերմանիա:

Լյուդովիկոսի ավագ որդին՝ Լոթարը, Վերդենյան դաշնագրի համաձայն, պահպանեց կայսերական տիտղոսը: Նրա պետությունը կազմված էր Իտալիայից, ինչպես նաև այն հողերից, որոնք ընկած էին Հոենոս գետի երկայնքով՝ Կարլոսի և Լյուդովիկոսի տիրապետությունների միջև: Լոթարի կայսրությունը զանազան քաղաքական ու էթնիկական կազմավորումների բեկորների արհեստական միավորում էր: Այդ միավորման մեջ շատ թե քիչ միասնական ամբողջությունը միայն Իտալիան էր, որը հետագայում դարձավ իտալական ժողովուրդի հայրենիքը:

**ՖԵՆՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱԳՈՒՄՆ
ՈՒ ԶՆՎԱՎՈՐՈՒՄԸ IV—XI ԴԴ. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅՈՒՄ**

§ 1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ IV—IX ԴԴ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՈՒՄ

Բյուզանդական կայսրության առաջացումը *Բյուզանդիան (Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը), որը որպես ինքնուրույն պետություն ձևավորվել էր IV դարում միասնական Հռոմեական կայսրության՝*

Արևելյան և Արևմտյան կայսրությունների բաժանվելու հետևանքով (395 թ.) Արևմտյան կայսրությանը գերազանցում էր արհեստների ու առևտրի զարգացման մակարդակով, իր քաղաքների հարստությամբ, կուլտուրայի շքեղությամբ:

Հռոմեական կայսրության արևմտյան պրովինցիաներից նրա արևելյան մարզերի տնտեսական և քաղաքական առանձնացումը հստակապես ցայտուն կենդանի դրսևորվեց IV դարում: Կայսրության հնագույն մայրաքաղաքի՝ Հռոմի անկման, կայսրության տնտեսական և կուլտուրական կենտրոնի՝ Սիրիայի շքեղափոխվելու հետևանքով պետք է անխուսափելիորեն այստեղ տեղափոխվեռնակ Հռոմեական պետության քաղաքական կենտրոնը: 330 թ. կայսր Կոնստանդինը կայսրության մայրաքաղաք դարձրեց Բոսֆորի ափին գտնվող հին մեգարական զաղութը՝ Բյուզանդիոնը: Նոր մայրաքաղաքը նրա հիմնադրի անունով կոչվեց Կոնստանդնուպոլիս («Կոնստանդինի քաղաք»): Կոնստանդնուպոլիսը մայրաքաղաք դարձնելը բացատրվում էր քաղաքի բարենպաստ դրությամբ. այստեղ խաչաձևվում էին Եվրոպայից դեպի Ասիա և Սև ծովից դեպի Հեքյան ծովը տանող առևտրական ուղիները, լճի թան, որ ապահովում էր Կոնստանդնուպոլսի գերիշխանությունը Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրում: Քաղաքը նաև ռազմա-ստրատեգիական կենտրոն էր, հիանալի ամրացված ինչպես ցամաքից, այնպես էլ ծովից:

Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ մտնում էին՝ Բալ-

կանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Կիրենաիկան Հյուսիսային Աֆրիկայում, Միջագետքի և Հայաստանի մի մասը, մի շարք հենակետեր Ղրիմում (Խերսոնեսսը) և Կովկասում (Վրաստանում), Արաբիայի որոշ շրջաններ, իսկ V դարից՝ Իլլիրիկը և Դալմատիան: Բյուզանդական կայսրության հողերում ապրում էին գանազան ցեղեր ու ժողովուրդներ՝ հույներ, բրակիացիներ, իլլիրիացիներ, դակիացիներ, հելլենացված փոքրասիական ցեղեր (խավրներ և այլն), սիրիացիներ, հայեր, վրացիներ, հրեաներ, ղպտիներ: Հելլենացումն ու ումանացումը վերաբերում էր գերադանցապես քաղաքային բնակչությանը: Բյուզանդիայի բազմաթիվ ցեղեր ու ժողովուրդներ պահպանում էին իրենց ինքնատիպությունը, տեղական լեզուները, սովորույթները, կուլտուրան: Սակայն կայսրության խայտաբղետ բնակչության մեջ իշխող դիրք էին գրավում հույները, որոնց լեզուն լայնորեն տարածված էր:

**Բյուզանդիայի
ազրարային
կարգը**

IV—VI դարերում

Արևելյան Հռոմեական կայսրության սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ կարելի է մատնանշել մի շարք էական առանձնահատկություններ: Այդ, առաջին հերթին, գյուղատնտեսական արտադրության ավելի բարձր մակարդակն էր Արևմուտքի համեմատությամբ:

Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ մտան հին հողագրծական մշակույթ ունեցող երկրներ: Այստեղ լայնորեն տարածված էր հացահատիկի մշակությունը: Արգավանդ հողն ու բարենպաստ կլիման հնարավորություն էին տալիս որոշ մարզերում, տարեկան 2—3 բերք հավաքել: Ոռոգումը հսկայական դեր էր խաղում գյուղատնտեսության մեջ, հատկապես կայսրության հարավում և հարավ-արևելքում (Եգիպտոս, Արևելյան Սիրիա և այլն): Ոռոգվող հողերում աճեցնում էին այգիներ, բանջարանոցներ, լայնորեն զարգացած էր խաղողագործությունը և ձիթապտուղների, իսկ հարավում՝ փյունիկյան արմավենիների մշակույթը: Ցանում էին նաև տեխնիկական կուլտուրաներ (վուշ և այլն): Լայնորեն տարածված էր անասնապահությունը:

Գյուղատնտեսության անկումը Բյուզանդիայում ավելի ուշ դրսևորվեց, քան Արևմուտքում, և կայսրության առանձին մարզերում հատկապես շոշափելի դարձավ միայն VI դ. վերջում:

Բյուզանդիայի ազրարային կարգի երկրորդ առանձնահատկությունը լատիֆունդիալային տիպի խառք մասնավոր հողատի-

յության համեմատաբար նվազ զարգացումն էր: Արեւելքում խոշոր հողային տիրույթները կենտրոնացած էին գլխավորապես կալսերական գանձարանի, Եկեղեցու և վանքերի ձեռքում: Կայսերական դոմենները ցրված էին ամբողջ կայսրությունով մեկ: Եկեղեցա-վանքապատկան հողատիրությունը V—VI դդ. կազմում էր Բյուզանդիայի բոլոր հողային տիրույթների մոտավորապես 1/10 մասը:

Խոշոր աշխարհիկ հողատիրությունը Բյուզանդիայում ավելի դանդաղ և ավելի փոքր մասշտաբներով էր աճում, քան Արեւմուտքում:

Բյուզանդիայի աշխարային կարգի երրորդ առանձնահատկությունն այն էր, որ IV—VI դդ. պետության մեջ ազատ գյուղացիական հողատիրությունը մեծապես տարածված էր և անգամ աճում էր. այդ հանգամանքն էլ հենց այն կարևորագույն պատճառներից մեկը հանդիսացավ, որոնք դանդաղեցնում էին Բյուզանդիայի գյուղատնտեսության անկումը: Մերձդանուբյան պրովինցիաներում, Թրակիայում, Մակեդոնիայում, Փոքր Ասիայի կենտրոնական մարզերում գերակշռում էին ազատ հողատիրությունն ու գյուղացիական համայնքները:

Բյուզանդիայում գյուղացիական համայնքի առավել տարածված տիպը «միրոկոմիա» գրացիական համայնքն էր, ուր միավորվում էին փոքր հողամասեր ունեցող գյուղացիները, որոնք բավականին լայն սեփականատիրական իրավունքներ ունեին այդ հողամասերի նկատմամբ: Գյուղում լայնորեն կիրառվում էր երկարաժամկետ վարձակալությունը՝ էմֆիտեուսը (տե՛ս գլ. 3), որն առանձնապես հաճախ էր հանդիպում կայսերական կալվածքներում և եկեղեցական հողերում: Հողերի երկարաժամկետ վարձակալներ՝ էմֆիտեուսներ էին հանդիսանում երբեմն խոշոր հողատերերը, իսկ սովորաբար՝ ազատ գյուղացիները:

Ստրկատիրությունը և կոլոնատը IV—VI դարերի Բյուզանդիայում

Ընկ ստրուկի աշխատանքը Բյուզանդիայի գյուղատնտեսության մեջ այնքան էլ մեծ դեր չէր խաղում Արեւմուտքի համեմատությամբ, ստրուկները արտադրական նշանակությունը չէին կորցրել և նրանց աշխատանքը կիրառվում էր համարյա թե բոլոր կատեգորիաների հողային սեփականատերերի տնտեսությունում: Այն ժամանակվա Բյուզանդիայում ստրկության կարևոր աղբյուրներից մեկը առաջվա նման մնում էր ստրկավաճառությունը: Ստրկության առավել տարածված մարզերն էին Հունաստանը, Փոքր Ասիայի արևմտյան

մասը, Սիրիան, Եգիպտոսը, Կիրենաիկան. ծայրամասային պրովինցիաներում, լեռնային շրջաններում, ազատ գյուղացիների բնակեցումով գերակշռող վայրերում ստրուկների թիվը ավելի քիչ նշանակություն ուներ:

Բյուզանդիայում, ինչպես նաև Արևմուտքում, լայնորեն տարածված էին ստրուկների աշխատանքի շահագործման նոր ձևեր: Գյուղատնտեսության մեջ ստրուկների աշխատանքի օգտագործման հիմնական ձևը IV—VI դդ. դառնում է պեկուլին՝ ստրուկներին հողամասեր տրամադրելը: Ինչպես և Արևմուտքում, պեկուլի ստանում էին հողին ամրացված ստրուկները (տե՛ս գլ. 3): Ստրուկական աշխատանքի այդ ձևի լայն կիրառումը Բյուզանդիայում որոշ չափով դանդաղեցնում էր ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամի աղդեցությունը:

Բյուզանդիայում ագրարային կարգի տարբերիչ գծերից մեկը, Արևմուտքի համեմատությամբ, կոլոնատի ավելի լայն տարածումն էր (տե՛ս գլ. 3): VI դ. օրենսդրությունը Բյուզանդական կայսրության կոլոններին բաժանում է երկու հիմնական էտատեգորիայի. ազատների՝ գեորգների և «կցագրվածների»—էնապոգրաֆների (կամ ադսկրիպտիցների): Գեորգները իրավաբանորեն համարվում էին ազատ մարդիկ, կարող էին որպես սեփականություն ունենալ տուն, տնտեսություն, ինվենտար, անասուններ և անգամ, խոշոր հողատիրոջից վարձակալած հողի հետ մեկտեղ, իրենց սեփական, սովորաբար փոքրիկ, հողամասը: Էնապոգրաֆները ոչ մի սեփականատիրական իրավունք չունեին, ապրում էին տիրոջ հողի վրա, որը մշակում էին, որպես կանոն, նրա ինվենտարով: Նրանք կցագրված էին կալվածքի հարկային ցեղին և այստեղից էլ ստացել էին իրենց անունը: VI դարում երևան է գալիս տենդանց օրենսդրական ճանապարհով գույքային իրավունքներից զրկելու ոչ միայն էնապոգրաֆներին, այլև ազատ կոլոններին: Կոլոնները ավելի վաղ էին ամրացվել հողին (տե՛ս էջ 94—95): Հողն օգտագործելու համար կոլոնները տիրոջը վճարում էին որոշակի տուրքեր՝ բնամթերքով, իսկ երբեմն էլ՝ փողով, և դաշտային աշխատանքներ էին կատարում տիրոջ կալվածքում: Խոշոր տնտեսությունները՝ լատիֆունդիաները, անշահավետ էին դարձել: Այդ կապակցությամբ տեղի է ունենում տերունական ցանքատարածությունների կրճատում և կոլոնների ու հողին ամրացած ստրուկների հողաբաժինների ավելացում:

Արևմուտքի համեմատությամբ Բյուզանդիայի ագրարային վարգի յուրահատկությունը՝ ազատ գյուղացիության զգալի զանգ-

վածների և գյուղացիական համայնքի պահպանումը, պեկուլիի տրամադրմամբ կոլոնատի և ստրկության ավելի լայն տարածումը, պայմանավորում էր արևելյան պրովինցիաների Բ՛լ ավելի մեծ տնտեսական կայունությունը և որոշ շահով թուլացնում ստրկատիրական կարգերի ձգնաժամը Արևելքում: Դրա հետևանքով ստրկատիրական հարաբերությունների խորտակումը և Ֆեոդալականացումն այստեղ ընթանում էին դանդաղ տեմպերով:

Քաղաքները, արհեստը և առևտուրը վաղ Բյուզանդիայում

IV—VI դդ. արհեստագործական արտադրությունը Բյուզանդիայում ավելի էր զարգացած, քան Արևմուտքում: Զգալի կատարելագործման հասան շինարարա-

կան տեխնիկան, տեքստիլ արտադրությունը, առանձնապես նրբագեղ կտավի և բրդյա, իսկ VI դարից՝ մետաքսյա գործվածքեղենի մշակումը: Զգալիորեն զարգացան լեռնագործությունը և մետաղամշակությունը, ինչպես նաև զինագործությունը: Բյուզանդիան հռչակված էր նաև ապակյա իրերի արտադրանքներով:

Այն ժամանակ, երբ Արևմուտքում քաղաքները անկում էին ապրում և հետադիմում, Արևելքում նրանք շարունակում էին զարգանալ որպես արհեստավորական և առևտրական կենտրոններ: IV—VI դդ. նրանց մեջ առաջին տեղը պատկանում էր Կոնստանդնուպոլիսին, նրա արհեստանոցներում հմուտ արհեստավորները պատրաստում էին մետաքսյա և բրդյա հիանալի գործվածքներ, ապակեղեն, զենք, ոսկերչական արտադրանքներ, ոսկեկար ու արծաթակար և ծիրանագույն ներկված հագուստներ, պերճանքի ամենանուրբ առարկաներ: Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքը, տարանցիկ առևտրի այդ կարևորագույն կենտրոնն էին գալիս վաճառականները ամենահեռավոր երկրներից: Իզուր չէր Կ. Մարքսը Կոնստանդնուպոլիսն անվանում ոսկյա կամուրջ Արևելքի և Արևմուտքի միջև³⁹:

Կոնստանդնուպոլիսից բացի խոշոր տնտեսական կենտրոններ էին Ալեքսանդրիան՝ Սգիպտոսում, Անտիոքը՝ Սիրիայում, Նոբսան՝ Հյուսիսային Միջագետքում, Տիրոսը և Բեյրութը՝ Փյունիկիայում, Փոքր Ասիայի քաղաքները՝ Սփեսոսը, Զմյուռնիա, Նիկեան, Նիկոմեդիան, իսկ կայսրության եվրոպական մասում՝ Թեսալոնիկան և Կորնթոսը: Բյուզանդիան աշխույժ առևտուր էր անում շատ երկրների ու ժողովուրդների հետ, ընդ որում, առաջ-

³⁹ См.: К. Маркс. Поражение правнтельства по финансовому вопросу. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9, стр. 240.

նակարգ դեր էր խաղում առևտուրը Արևելքի հետ՝ Արաբիայի և Ակսումյան թագավորության (Եթովպիայի), Իրանի, Սոգդիանի (Միջին Ասիա), Հնդկաստանի, Թապրոբանա կղզու (Ցեյլոնի), Զինաստանի հետ: Բյուզանդական, գլխավորապես սիրիական և եգիպտական վաճառականները Արևելքից բերում էին մետաքսի հումք մետաքսյա զործվածքեղեն պատրաստելու համար, փղոսկր, ոսկի և թանկարժեք քարեր, մարդարիտ, պղպեղ և այլ համեմունքներ, իսկ Արևելք էին տանում գործվածքեղեն, հագուստ, ասեղնագործվածք, ապակեղեն: IV դ. վերջից Նեապոլում, Հռավեննայում, Մասիլիիում, Կարթագենում հայտնվում են բյուզանդական վաճառականների առևտրական ֆակտորիաներ: V—VI դդ. Բյուզանդիայի առևտուրն աճում է Մերձսևծովյան և Կովկասի երկրների հետ:

Բյուզանդիայի քաղաքների արհեստագործական արտադրության մեջ լայնորեն կիրառվում էր ստրուկի աշխատանքը: Բացի ստրուկ-արհեստավորներից, որոնք աշխատում էին մասնավոր անձանց ալատկանող արհեստանոցներում՝ էրգաստերիաներում, գոյություն ուներ պետական ստրուկների և առանձին քաղաքների մունիցիպալ իշխանությունների տնօրինության տակ գտնվող ստրուկների բավականին բազմաքանակ կատեգորիա: Պետական ստրուկների մեծ մասը աշխատում էր կայսերական արհեստանոցներում, որոնք իրենց ձևերն էին վերցրել բանակի համար զենքի և հագուստի, կայսեր և նրա մերձավորների համար՝ պերձանքի առարկաների արտադրության մենաշնորհը:

Արհեստագործական արտադրությունում, ինչպես նաև գյուղատնտեսության մեջ, սկսում է ավելի լայնորեն կիրառվել ստրուկ-արհեստավորին արհեստանոցի կամ առևտրական կրթապակի ձևով պեկուլի տրամադրելը: Ստրուկին պեկուլիի փոխադրելը և արհեստավորական արտադրությունում նրան որոշակի նախաձեռնություն տալը ինչ-որ չափով արդյունավետ էին դարձնում ստրուկի աշխատանքը, ինչպես որ այդ տեղի ունեցավ նաև գյուղատնտեսության մեջ: Արհեստի մեջ ստրուկի աշխատանքի լայն կիրառման շնորհիվ քաղաքները Բյուզանդիայում երկար ժամանակ մնում էին որպես ստրկատիրական հարաբերությունների հենարան: Բայց այստեղ ևս, ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված էրգաստերիաների հետ մեկտեղ, աստիճանաբար որոշակի նշանակություն էին ստանում որոշ քաղաքների կորպորացիաներում միավորված ազատ, ինքնուրույն արհեստավոր-վարպետների մանր արհեստանոցները:

Բյուզանդիայում զգալի զարգացման հասած արհեստի և առևտրի խոշոր քաղաքային կենտրոնների առկայությունը նույնպես կարևոր նշանակություն ունեցավ Բյուզանդական կայսրության համար Արևմուտքի համեմատությամբ ավելի մեծ չափով տնտեսական կայունություն ապահովելու գործում: Կայսրերը կարող էին արհեստի ու առևտրի եկամուտներն օգտագործել վարձկան զորք պահելու և արտաքին թշնամիների հարձակումներից կայսրությունը պաշտպանելու, վիթխարի պետական ապարատը պահելու և պետության կենտրոնացումն ուժեղացնելու համար:

Պետությունը վաղ Բյուզանդիայում

Տարբեր էին նաև պետության ճակատագրերը Արևմուտքում և Արևելքում: Այն ժամանակ, երբ Արևմուտքում չափազանց ուժեղ էին ապակենտրոնացման պրոցեսները, որոնք ներքին ձրենաժամի և Բարբարոսական նվաճումների հետևանքով V դ. ավարտվեցին կայսրության կործանմամբ և մի շարք Բարբարոսական պետությունների կազմավորմամբ նրա տերիտորիայում, Արևելքում ամբողջ վաղ միջնադարի ընթացքում պահպանվեց միասնական կենտրոնացած պետությունը՝ համեմատաբար ուժեղ կենտրոնական իշխանությամբ: Պետությունը գլխավորում էր կայսրը՝ անսահմանափակ կառավարող ինքնակալը (հունարեն՝ «բազիլևս»), որի ձեռքում կենտրոնացած էր լայն օրենսդրական և գործադիր իշխանությունը: Տիրապետող էր դարձել կայսերական իշխանության աստվածային ծագման դոկտրինան. կայսրը շրջապատված էր երկրպագությամբ և արևելյան շքեղությամբ: Կայսեր իրական իշխանությունը որոշ չափով սահմանափակված էր այնպիսի հիմնարկներով, ինչպես սենատն էր, պետական խորհուրդը (կոնսիստորիա) և քաղաքների ազատ քաղաքացիների կազմակերպությունը (դեմերը): Դիմերը (հունարեն «դեմոս»՝ ժողովուրդ բառից) բյուզանդական քաղաքների ազատ քաղաքացիների քաղաքական կազմակերպություններն էին, նրանք կատարում էին տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ֆունկցիաներ: Կայսրը պետք է լրջորեն հաշվի նստեր նաև եկեղեցական կազմակերպության հետ:

Բյուզանդիայում պետական իշխանության կազմակերպման կարևորագույն տարբերիչ գիծը հսկայական բյուրոկրատական պետական ապարատի գոյությունն էր:

Կայսրության կառավարումը կենտրոնացած էր կայսերական արքունիքում և բաժանվում էր մի շարք գերատեսչությունների, որոնց գլխավորում էին կայսրի կողմից նշանակվող բարձրաստի-

ճան շինովնիկները: Պրովինցիալ կառավարումը նույնպես խստորեն կենտրոնացած էր և ենթարկվում էր կենտրոնական իշխանության վերահսկողությանը: Կառավարման բյուրոկրատական ապարատի ամբողջ բարդ հիերարխիան որոշվում էր աստիճանների աղյուսակով: Կենտրոնական իշխանությունը մշտապես և համառորեն պայքարում էր պրովինցիալային կառավարողների անջատողականության ամեն տեսակ դրսևորումների դեմ:

Վաղ Բյուզանդիայում շարունակում էր գոյություն ունենալ հարկադրման հոռմեական սխտեմը, որն ստեղծվել էր Դիոկղեսիանոսի և Կոնստանտինոսի օրոք: Հիմնական հողային հարկը աննոնան էր, որն ամեն տարի գանձվում էր կայսրության ամբողջ հողագործ բնակչությունից: Աննոնան ամենից հաճախ հավաքվում էր բնամթերքով, միայն մի քանի պրովինցիաներում՝ V դ. սկսած, աննոնան վճարում էին փողով: Աննոնան առավելապես ծախսվում էր շինովնիկներին ու զորքը պահելու վրա: Բնակչությունը ոչ միայն հարկեր էր վճարում, այլև պետության օգտին կատարում էր զանազան պարհակներ՝ ռազմական ամրությունների, քաղաքային պարիսպների, ամրոցների, կամուրջների ճանապարհների շինարարությունում, և զորքերին օթևան էր տալիս:

Բյուզանդիայում բանակի կազմակերպումը ևս ժառանգված էր Հռոմեական կայսրությունից, սակայն IV—VI դդ. բանակում էական փոփոխություններ կատարվեցին: Այդ ժամանակաշրջանում ավելի ու ավելի հաճախակի է դառնում կախյալ մարդկանց հաշվին զորակոչիկների մատակարարումը հողատերերի կողմից դրամական հատուցմամբ փոխարինելը: Այժմ արդեն բանակում է՛լ ավելի մեծ դեր են խաղում զանազան բարբարոսական ցեղերից կազմված վարձկանները: Բայց, ի տարբերություն Արևմտյան Հռոմեական կայսրության, որտեղ բանակը շատ ուժեղ բարբարոսականացված էր, Բյուզանդիայում բանակի մի զգալի մասը դեռևս կազմում էին տեղական ազատ բնակչությունից հավաքագրվածները, մի հանգամանք, որը օգնում էր պահպանելու պետության անկախությունը:

Քրիստոնեական եկեղեցին վաղ Բյուզանդիայում

Բյուզանդական հասարակության գաղափարական և սոցիալ-քաղաքական կյանքում մեծ դեր էր խաղում քրիստոնեական եկեղեցին: IV դարում հալածական վիճակից տիրապետող վիճակի փոխարկվելով, եկեղեցին դարձավ Բյուզանդական պետության դաշնակիցն ու հենարանը:

Ե՛վ եկեղեցական կազմակերպության ոլորտում, և՛ եկեղեցական դավաբանության ասպարեզում դեռ վաղ շրջանում արևմտյան և արևելյան եկեղեցիների միջև նկատվում են տարբերություններ, որոնք հետագայում հասցրին նրանց տարանջատմանը կաթոլիկականի և ուղղափառի: Արևելյան եկեղեցում վերջինիս կազմակերպետությանը և նրա ամբողջ հիերարխիային պատմականորեն վիճակվեց ավելի մեծ շափով կախման մեջ ընկնել կայսերական իշխանությունից, և նա արևմտյան եկեղեցու հետ մշտապես մրցում էր ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում գերիշխող դիրք զրավելու համար: Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքը ջանում էր ոչ մի բանում չզիջել արևմտյան եկեղեցու դեկլավարին՝ Հռոմի պապին:

Արդեն վաղ Բյուզանդիայում հիմնականում կազմավորվում է բարդ և ճյուղավորված եկեղեցական հիերարխիա: IV—VI դդ. եկեղեցին դարձավ մի հարուստ կազմակերպություն, որին պատկանում էին բազմաթիվ հողային տիրույթներ, ստրուկներով, կոլոններով, մանր վարձկալներով բնակեցված ամբողջ մարզեր ու գյուղեր, իսկ քաղաքներում՝ արհեստավորական էրզաստերիաներ ու առևտրական կրպակներ: Եկեղեցին մի շարք կարևոր արտոնություններ ստացավ. հոգևորականությունն ազատվում էր հարկեր վճարելուց ու պարտույթներ կատարելուց (բացառությամբ հողային հարկի). եպիսկոպոսներն ու մյուս բարձր հոգևոր աստիճանավորներն իրավունք ունեին դատելու բոլր կղերականներին:

Արտահայտելով տիրապետող ստրկատիրական դասակարգի սոցիալական պահանջները, եկեղեցին Բյուզանդական պետությունում հանդես չէր գալիս ստրկության գոյության դեմ:

Հերետիկոսական շարժումները

Իշխող քրիստոնեական եկեղեցու հիմնական դավանաբանական դրույթները մշակվում էին աստվածաբանական և սոցիալ-քաղաքական կատաղի պայքարում: Ինչպես արդեն մատնանշվել է (տե՛ս գլ. 3), IV դ. Նիկեայում և Կոստանդնուպոլսում կայացած եկեղեցական ժողովներում մշակվեց «հավատո հանգանակը», որն այնուհետև դարձավ քրիստոնեական դավանաբանության հիմքը: Շատ վեճեր ու առարկություններ հարուցեց պաշտոնական հավատո հանգանակի ամենագլխավոր սկզբունքը՝ «աստծու եռմիանձնության» դավանանքը: Իշխող եկեղեցու այդ դավանանքի զանազան մեկնաբանությունները տարբեր հերետիկոսական ուսմունքներ առաջացրին: Սակայն հերետիկոսությունների մեջ եղած աստվածաբանական տարաձայնությունների հետևում միշտ թաք-

ներվում էին իշխող եկեղեցու և ստրկատիրական պետության հետ նրա դաշինքի դեմ հանդես եկող հասարակական շարժումները: Այդպիսին էր, ըստ էության, նաև արիոսականությունը, որը ժխտում էր Քրիստոսի աստվածային բնությունը, այն դատապարտվեց Նիկեայի եկեղեցական ժողովում: Արիոսական հոգեվորականությունը սկզբում արտոնյալ խավ չէր, հասարակ ապրելակերպ ուներ, նրան խորթ էր ընչաքաղցությունն ու հարստությունների կուտակումը, խստորեն քննադատում էր իշխող եկեղեցուն: Արիոսականության այդ խռովարարական ոգին դեպի իրեն գրավեց ժողովրդական լայն զանգվածների համակրանքը: Միանգամայն բնական է, որ արիոսական շարժման սոցիալական և հակաեկեղեցական բնույթը արիոսականների դեմ դաժան հալածանք հարուցեց Նիկեայի ժողովի կողմնակիցների թվին պատկանող բարձր հոգևորականության կողմից: Բայց արիոսականությունն աստիճանաբար էվոլյուցիայի ենթարկվեց դեպի արիստոկրատացումը և շատ բանում կորցրեց իր սոցիալական ուղղությունն ու խռովարարությունը:

Պաշտոնական եկեղեցու ուսմունքի դեմ հանդես էին գալիս նաև այլ հերետիկոսական շարժումներ, որոնց կրոնական քողի տակ հաճախ թաքնվում էին ժողովրդի սոցիալական պահանջները: Այսպես, V դ. 30—40-ական թվականներին Սիրիայում ծագեց նոր հերետիկոսական ուսմունք՝ նեստորականությունը (այդպես կոչվեց նրա քարոզիչ աղանդապետ նեստորի անունով): Արիոսականության պես նեստորականությունը քննադատում էր աստծու եռամիանձնությունը և առաջ էր քաշում Քրիստոսի ոչ թե աստվածային, այլ մարդկային բնության ինքնուրույն գոյության վերաբերյալ դրույթը: Նեստորականները հանձին Քրիստոսի տեսնում էին միայն մարդու, որի վրա ժամանակավորապես իջել է աստվածային բանականությունը: Նեստորականների հիմնական կորիզը արևելյան պրովինցիաների (Սիրիայի, Միջագետքի, Եգիպտոսի մի մասի) հոգևորականությունն էր և նրան պաշտպանող վաճառականությունը, որոնք անջատողականորեն էին տրամադրված կենտրոնական կառավարության և իշխող եկեղեցու հանդեպ: Նեստորականության օպոզիցիոն դիրքավորումը իր նրկատմամբ առաջացրեց ժողովրդական զանգվածների համակրանքը: 431 թ. Եփեսոսում (Փոքր Ասիա) կայացած տիեզերական ժողովում նեստորականությունը նույնպես դատապարտվեց իշխող եկեղեցու կողմից, հայտարարվեց որպես հերետիկոսություն և

դաժան հալածանքների ենթարկվեց։ Հետապնդվում էին նաև մյուս հերետիկոսության՝ մոնոֆիզիտականության ներկայացուցիչները, որոնք, ի տարբերություն արիոսականների և նեստորականների, գտնում էին, թե Քրիստոսն ունի մեկ աստվածային բնություն, և հոգևորականությունից պահանջում էին (արիոսականների և նեստորականների նման) հրաժարվել ճոխությունից ու երկրային բոլոր բարիքներից (տե՛ս գլ. 3)։

Մոնոֆիզիտների ուսմունքը համակել էր կայսրության արեւելեյան պրովինցիաների՝ Սիրիայի, Պաղեստինի և Նգիպտոսի բնակչության լայն խավերին։ Այդ պրովինցիաների վաճառականների, խոշոր հողատերերի, բարձր հոգևորականության համար մոնոֆիզիտականությունը, ինչպես և նեստորականությունը, անշատողականության դրոշ էր կենտրոնական իշխանության և Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքության դեմ մղած նրանց պայքարում։ Ժողովրդական զանգվածներին դեպի մոնոֆիզիտներն էր հրապուրում խստակեցության քարոզը, բարձրագույն հոգևորականության շահախնդրության և ցուրտակեցության դեմ պայքարը։ 451 թ. Քաղկեդոնի եկեղեցական ժողովը մոնոֆիզիտներին դատապարտեց որպես հերետիկոսների։

**Բյուզանդական
կայսրությունը
Հուստինիանոս կա-
սեր կառավարման
օրոք**

Այն ժամանակ, երբ ժողովրդական զանգվածների ապստամբությունների հետևանքով սասանվա՛յ ու թուլացած Արեւայան Հռոմեական կայսրությունը V դ. ընկալվ նվաճող բարբարոսների հարվածների տակ, Բյուզանդիային հաջողվեց IV—V դդ. ընթացքում ժամանակավորապես հաշիվ տեսնել ժողովրդական շարժումների հետ, ճնշել ստրուկների, կոլոնների, քայքայվող գյուղացիության ապստամբությունները և ետ մղել բարբարոսական ցեղերի հարձակումները։ Այդ հանգամանքը բացառվում է Բյուզանդիայի տնտեսական ավելի մեծ կայունությամբ և նրա տիրապետող դասակարգի ավելի բարձր քաղաքական համախմբվածությամբ։ Հուստինիանոս կալսեր կառավարման օրոք (527—565) ժամանակավորապես ամրապնդվում է դեռևս ստրկատիրական բնույթը պահպանող Բյուզանդական պետությունը։

VI դ. պատմաբան Պրոկոպիոս Կեսարացին սերունդների համար նկարագրել է այդ միապետի ցայտուն, թեպետ և հակասական կերպարը։ Դաժան բռնակալը և խորամանկ քաղաքագետը նրա մեջ զուգակցվում էր անխոնջ բարենորոգչի և դիտնական-

աստվածաբանի հետ: Ունենալով արտասովոր խելք ու կամքի ուժ և ստանալով փայլուն իրավաբանական կրթություն, Հուստինիանոսը անսովոր եռանդով էր զբաղվում պետական գործերով: Նա վճռականապես միջամտում էր ամեն ինչին. անց էր կացնում օրենսդրական և վարչական բարենորոգումներ, ղեկավարում էր շինարարությունն ու դիվանագիտությունը, մշակում էր ռազմական պլաններ և անց էր կացնում նուրբ աստվածաբանական վեճեր: Լինելով փառասեր, նենգ և անխնա դաժան, Հուստինիանոսը, Պրոկոպիոսի խոսքերով՝ կարող էր «մեղմ և միալուսող ձայնով հրամայել կոտորելու ոչ մի բանում մեղք չունեցող տասնյակ հազարավոր մարդկանց»:

Իր քաղաքականության մեջ Հուստինիանոսը ղեկավարվում էր Հռոմեական կայսրության երբեմնի հզորությունը վերականգնելու, կայսերական անսահմանափակ իշխանությունը և տիրապետող եկեղեցին ամրապնդելու գաղափարով:

**Դասակարգային
պայքարը Բյուզան-
դիայում Հուստինիա-
նոսի օրոք
«Նիկա»
ապստամբությունը
532 թ.**

Հուստինիանոսի կողմից հեթանոսների և հերետիկոսների դաժան հետապնդումները դժգոհություն առաջացրին երկրում, հատկապես նրա արևելյան պրովինցիաներում: 529 թ. Պաղեստինում բռնկվեց սամարացիների ապստամբությունը: Ապստամբները դաշինք կնքեցին պարսիկների հետ: Ապրտամբների դեմ նետվեցին կանոնավոր զորքեր և Բյուզանդիային դաշնակից արաբական ջոկատներ: 530 թ. ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ նրա այն մասնակիցները, որոնք գերեվարվել էին, մասսայաբար վաճառվեցին որպես ստրուկներ:

Սա նր հարկային կեղեքման և հերետիկոսների, մասնավորապես, մոնոֆիզիտների դեմ ուղղված հալածանքների հետևանքով ժողովրդական զանգվածների դժգոհության հողի վրա 532 թ. բռնկեց Բյուզանդիայում ամենահեղ ժողովրդական շարժումներից մեկը, որ պատմության մեջ հայտնի է որպես «Նիկա» ապստամբություն: Այդ ապստամբությունը կապված էր Կոնստանդնուպոլսի այսպես կոչված կրկեսային կուսակցությունների միջև սրվող պայքարի հետ:

Բյուզանդիայի բնակիչների համար սիրված տեսարանը ձիարշավներն էին և կրկեսում անցկացվող զանազան սպորտային խաղերը: Դրա հետ մեկտեղ կրկեսը Կոնստանդնուպոլսում, ինչպես և Հռոմում, սոցիալ-քաղաքական պայքարի կենտրոն էր,

ժողովրդի բազմամարդ ժողովների վայր, որտեղ ժողովրդական զանգվածները կարող էին տեսնել մրցություններին այցելած կայսրերին և իրենց պահանջները ներկայացնել նրանց։

Կրկեսային կուսակցությունները, որոնք ոչ միայն սպորտային, այլև քաղաքական կազմակերպություններ էին, կրում էին, առկային, կրկեսային ձիարշավի մրցություններին մասնակցող կառապանների հագուստի գույնին համապատասխան անուններ՝ վենետներ («կապույտներ»), պրասիններ («կանաչներ»), լավկեր («սպիտակներ») և ռուսիններ («կարմիրներ»)։ Առավել մեծ նշանակություն ունեին վենետների («կապույտների») և պրասինների («կանաչների») կուսակցությունները։

Կրկեսային կուսակցությունների սոցիալական կազմը շատ խախտաբեկ էր։ Վենետների կուսակցությունը գլխավորում էին սենատորական արիստոկրատիան և խոշոր հողատերերը, պրասինների կուսակցությունը արտահայտում էր նախ և առաջ կայսրության արևելյան պրովինցիաների հետ առևտուր անող վաճառականների և խոշոր արհեստավորական էրզաստերիաների տերերը՝ շահերը։ Բայց կրկեսային կուսակցությունները կապված էին Բյուզանդիայի քաղաքների դիմերի հետ. նրանց մեջ մտնում էին նաև դիմերի շարքային անդամները, դիմեր, որոնք պատկանում էին քաղաքների բնակչության միջին և ստորին խավերին։

Պրասիններն ու վենետները տարբերվում էին նաև իրենց կրոնական համոզմունքներով. վենետները օրթոդոքսալ եկեղեցական դավանանքի կողմնակիցներ, այսինքն՝ ուղղափառներ էին, իսկ պրասինները հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն մոնոֆիզիտների հերետիկոսության։ Հուստինիանոսը հովանավորում էր վենետների կուսակցությանը և ամեն կերպ հետապնդում պրասիններին, մի հանգամանք, որ առաջացնում էր նրանց ատյուրությունը կառավարության նկատմամբ։

Ապստամբությունն սկսվեց 532 թ. հունվարի 11-ին Կոնստանդնուպոլսի կրկեսում (ձիարշավարանում) կառավարության քաղաքականությունից դժգոհ պրասինների («կանաչների») օպոզիցիոն կուսակցության ելույթով։ Բայց շուտով «կանաչներին» միացավ նրանց հակառակորդ վենետների («կապույտների») մի մասը. երկու կուսակցությունների ստորին խավերը միավորվեցին հարկային կեղեքման և չինովնիկների շորթումների դեմ իրենց բողոքի հարցում։ Ապստամբներն սկսեցին ավերել ու հրկիզել ավագանու տներն ու կառավարական շենքերը։ Ամենուրեք լսվում էր ապստամբների «Հաղթի՛ր» (հունարեն «Նիկա») կոչը։ Այստե-

ղից էլ ապստամբութեան «նիկա» անունը: Կայսրն ու նրա մերձավորները չաշարվել էին ապարանքում: Կառավարութեան դրութիւնը դարձավ տագնապալից: Հուստինիանոսը վճռեց փախչել մայրաքաղաքից: Բայց Հուստինիանոսի կինը, կայսրուհի Թեոդորան, մեծ եռանդ ու վճռականութիւն ցուցաբերեց: Նա պահանջեց հրաժարվել փախուստից և անհապաղ հարձակվել ապստամբների վրա: Այդ ժամանակ ապստամբների մեջ տարածայնութիւններ էին սկսվել. «կապույտների» կուսակցութեանը պատկանող արիստոկրատների մի մասը, վախենալով ժողովրդական զանգվածների ելույթից, երես դարձրեց ապստամբութեանից: Հուստինիանոսի զորավարներ Բելիզարիոսի և Մունդի կողմից զլխավորվող կառավարական զորքերը, որոնց կազմում գտնվում էին բարբարոսներից բաղկացած վարձկան զրութիւնները, հանկարծակի հարձակվեցին կրկնստ մ հավաքված ժողովրդի վրա և սոսկալի կոտորած սարքեցին, որի ընթացքում մոտ 30 հազ. մարդ սպանվեց: Ապստամբութեանը մասնակցած սենատորներն աքաղրվեցին և ներքանց գույքը բռնագրավվեց. իսկ դիմէրը միառժամանակ կորցրին իրենց քաղաքական նշանակութիւնը:

«Նիկա» ապստամբութեան ջախջախումը Հուստինիանոսի քաղաքականութեան մեջ նշանավորում է շեշտակի շրջադարձ դեպի ռեակցիա: Սակայն ժողովրդական շարժումները կայսրութեանում չդադարեցին: Հատկապես վճռական դարձան այսպես կոչված սկամարների («սկամարներ», որ նշանակում է «ավազակներ»), անունը նրանց տրվել է հռոմեական պատմիչների կողմից) ելույթները բալկանյան պրովինցիաներում՝ Թրակիայում և Իլլիրիայում, ինչպես նաև դրանց սահմանակից հարևան մարզերում՝ Ռեցիայում, Պաննոնիայում և Նորիկում: Սկամարների ջոկատները կազմված էին փախստական ստրուկներից, կոլոններից և քայքայված գյուղացիներից: Նրանք հարձակվում էին ոչ միայն ավազանու կալվածքների, այլև քաղաքների վրա: Կառավարական զորքերը, որոնք կազմված էին վարձկան-բարբարոսներից, հաճախ էին անցնում նրանց կողմը:

Հուստինիանոսի օրենսդրութիւնը

Հուստինիանոսի օրոք կայսրութեան ամրապնդման համար մեծ նշանակութիւն ունեցավ հռոմեական իրավունքի համակարգումը: Հասարակական հարաբերութիւններում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, ստրկատիրական արտադրանդանակի քայքայումը և ֆեոդալական կարգերի սաղմնավորումը կայսրութեանում VI դարում հին իրավանորմերի փոփոխութիւններ էին պա-

հանջում: Կարճ ժամկետում (528-ից մինչև 534 թ.) ականավոր իրավաբաններից կազմված հանձնաժողովը հսկայական աշխատանք կատարեց հռոմեական իրավագիտության ամբողջ մեծահարուստ ժառանգությունը վերանայելու ուղղությամբ և ստեղծեց «Քաղաքացիական իրավունքի հավաքածու»-ն (Corpus iuris civilis): Սկզբում այդ հավաքածուն բաղկացած էր հետևյալ երեք մասերից՝ I. Հուստինիանոսի «օրենսգրքը»՝ զանազան քաղաքացիական գործերով հոմեական կայսրերի (Ադրիանոսից մինչև Հուստինիանոս) կարևորագույն օրենքների հավաքածու՝ 12 գրքերում: II. «Դիգեստներ» կամ «Պանդեկտներ»՝ հոմեական ականավոր իրավաբանների հեղինակավոր կարծիքների հավաքածու 50 գրքում: III. «Ինստիտուցիաներ»՝ հոմեական քաղաքացիական իրավունքի տարրական ձեռնարկ, որը կարծես թե ամբողջ ժողովածուի ներածությունն էր կազմում:

Իր՝ Հուստինիանոսի կողմից 534-ից մինչև 565 թ. հրատարակած բոլոր օրենքները հետագայում կազմեցին «Քաղաքացիական իրավունքի ժողովածու»-ի շորրորդ մասը և ստացան «Նովելներ» (այսինքն «Նոր օրենքներ») անունը: «Նովելներ»-ում իրավաբանական միտքը ավելի պակաս չափով է կաշկանդում հոմեական դասական իրավունքի կանոններով, ավելի մեծ չափով է ելնում իր ժամանակի պահանջմունքներից:

VI դ. օրենսդրության մեջ, ինչպես և ամբողջ հասարակական կյանքում, որոշիչը հին ստրկատիրական աշխարհի պայքարն էր ծնվող նորի՝ ֆեոդալականի դեմ: VI դ. Բյուզանդիայում ստրկատիրական հասարակարգի հիմքերի պահպանման պայմաններում «Քաղաքացիական իրավունքի ժողովածու»-ի հիմքը լինել կարող էր միայն հին հոմեական իրավունքը: Այստեղից էլ հետևում է Հուստինիանոսի օրենսդրության պահպանողականությունը: Բայց դրա հետ մեկտեղ նրանում արտացոլված էին նաև հասարակական կյանքում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները: Հուստինիանոսի օրենսդրության սոցիալ-քաղաքական գաղափարների մեջ կենտրոնականը դառնում են միապետինքնակալի՝ «աստծու երկրալին ներկայացուցիչ», անսահմանափակ իշխանության գաղափարը և քրիստոնեական եկեղեցու հետ պետության դաշինքի, նրա արտոնությունների պաշտպանության, կրոնական հանդուրժողականությունը մերժելու և հերետիկոսներին ու հեթանոսներին հետապնդելու գաղափարը:

Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում Հուստինիանոսի օրենսդրության մեջ (հատկապես «Օրենսգրքում» և

«Նոսովելներում») օրենքի ուժ ստացան նորամուծությունները. լատիֆունդիալ տնտեսության անկման կապակցությամբ խրախուսվում էր ստրուկներին պեկուլի տրամադրելը, հեշտացել էր ստրուկների ազատ արձակումը: Ավելացել էր այն դեպքերի թիվը, երբ ստրուկը կարող էր օրենքով ազատություն ստանալ նույնիսկ առանց տիրոջ համաձայնության: Հուստինիանոսի օրենսդրության մեջ մեծ նշանակություն ունեւր այնպիսի ինստիտուտի իրավաբանական ձեւակերպումը, ինչպիսին կոլոնատն էր:

IV—VI դդ. Բյուզանդիայում համեմատաբար զարգացած արհեստներ ու առևտուր ունեցող մի շարք խոշոր քաղաքային կենտրոնների պահպանումը, գույքային, դրամական և առևտրական մեծաքանակ գործարքների առկայությունը պահանջում էին խիստ զարգորոշում և մասնավոր սեփականության իրավունքի պահպանություն: Այստեղ ևս հռոմեական իրավունքը այն աղբյուրն էր, որից VI դ. իրավաբանները կարող էին անհրաժեշտ օրենսդրական նորմեր քաղել:

Հռոմեական իրավունքը, Ֆ. Էնգելսի կարծիքով, հանդիսանում է «մասնավոր սեփականության վրա հիմնվող իրավունքի ամենակատարյալ ձևը, որ մեզ հայտնի է»⁴⁰: Ուստի բնական է, որ Հուստինիանոսի օրենսդրության մեջ աչքի ընկնող տեղ է հատկացվում առևտրական և վաշխառուական գործառնությունների կարգավորման հարցերին, վարկերին, տոկոսներին, վարձակալությանը վերաբերող սահմանումներին և այլն:

Սակայն մասնավոր-իրավական հարաբերությունների ոլորտում ևս կարևոր փոփոխություններ մտցվեցին: Նախ և առաջ վերացվում էին սեփականության բոլոր հին, իրենց դարն ապրած ձևերը և մտցվում էր միասնական լիակատար մասնավոր սեփականության՝ ամբողջ քաղաքացիական իրավունքի հիմքի, իրավաբանական հասկացությունը: Մտցվում էր ժառանգության նոյն կարգ՝ կտակ չլինելու դեպքում, ընդ որում կանանց և տղամարդկանց ուղիղ գծով ազգականների իրավունքները հավասարվում էին, զգալիորեն սահմանափակվում էր հոր իշխանությունն ընտանիքում, զավակները մեծ իրավունքներ էին ստանում գույքի տնօրինման հարցերում, բարելավվում էր կնոջ դրությունը, որի գույքային իրավունքն այժմ պահպանվում էր օրենքով: Հուստինիանոսի օրենսդրության այդ բոլոր առաջադիմական գծերը քմա-

⁴⁰ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, стр. 105.

հաճորեն զուգակցվում էին ստրկատիրական հասարակության հնացած շատ ինստիտուտների հետ:

Մասնավոր սեփականության իրավունքի հիմնավորումն պաշտպանությունը պայմանավորում էին Հուստինիանոսի «Քաղաքացիական իրավունքի հավաքածու»-ի հիմնական դրույթները, որոնք իրենց նշանակությունը պահպանեցին ամբողջ միջնադարի ընթացքում և հետագայում օգտագործվում էին նաև բուրժուական հասարակությունում:

**Հուստինիանոսի
արտաքին քաղաքա-
կանությունը:
Պատերազմները
Արևմուտքում**

Այն հիմնական զաղափարը, որով առաջ-նորդվում էր Հուստինիանոսը Արևմուտքում իր արտաքին քաղաքականությունը վարելիս, Հռոմեական կայսրության վերականգնման զաղափարն էր: Այդ վիթխարի մտադրությունն իրականացնելու համար Հուստինիանոսին հարկավոր էր նվաճել Արևմտյան Հռոմեական կայսրության փլատակների վրա առաջացած բարբարոսական պետությունները: Բյուզանդական զորքերի հարվածների տակ 534 թ. առաջինն ընկավ վանդալների պետությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում: Վանդալական ավազանու ներքին երկպառակությունները, տեղական բերքերական ցեղերի դժգոհությունը վանդալների կառավարումից, վանդալ—արիոսականներից նեղվող հռոմեական ստրկատերերի և ուղղափառ հոգևորականության օգնությունը բյուզանդացիներին, ապահովեցին Հուստինիանոսի զորավար Քելիզարիոսի հաղթանակը:

Բայց Բյուզանդիայի հաղթանակը վաղաժամ էր: Ստրկատիրական հարաբերությունների և հռոմեական հարկային սիստեմի վերականգնման հետևանքով նվաճված պրովինցիայի բնակչությունը ապստամբություն բարձրացրեց նոր նվաճողների դեմ: Սուր պայքար ծավալվեց հողի համար: Բյուզանդական բանակի զինվորները ձգտում էին հաստատապես հիմնավորվել նվաճված երկրում, բայց կառավարությունը նրանց հողամասերով չէր ապահովում: 536 թ. զինվորներն ապստամբեցին, նրանց միացան տեղական բերքերական ցեղերը և փախստական ստրուկներն ու կոլոնները: Ապստամբությունը գլխավորում էր բյուզանդական բանակի զինվոր Ստոժան: Ժամանակավորապես ճնշված ապստամբությունը նոր ուժով բռնկվեց 545—546 թթ., և բյուզանդական զորքերին դժվարությամբ միայն հաջողվեց ջարդել ապստամբների բանակը: Ապստամբության առաջնորդ Ստոժան հերոսաբար ընկավ մարտում: Հյուսիսային Աֆրիկան միայն VI դ.

40-ական թվականների վերջերին ենթարկվեց Բյուզանդական կայսրության իշխանությանը:

Կայսրությանն էլ ավելի մեծ դժհեր պատճառեց բարբարոսական մյուս խոշոր պետության՝ Իտալիայում հիմնավորված օստգոթների թագավորության նվաճումը: Համեմատաբար մի աննշան բանակով 535 թ. ամռանը Սիցիլիայում ափ գուրս գալով, Քլևիդարիոսը արագորեն զավթեց այդ կղզին, անցավ Հարավային Իտալիա և սկսեց հաջող առաջխաղացում հեպի երկրի խորքը: Հենվելով Իտալիայում ունեցած իր կողմնակիցների՝ ստրկատիրական ավագանու, ուղղափառ հոգևորականության (գոթերը արիոստականներ էին) օգնության վրա, Բելիդարիոսը 536 թ. գրավեց Հռոմեական կայսրության հին մայրաքաղաք Հռոմը:

Բայց, ինչպես Հյուսիսային Աֆրիկայում, Իտալիայի նվաճումը վաղանցիկ ստացվեց: Հին կարդերը վերականգնելու Հուստինիանոսի քաղաքականությունը, նվաճողների կամայականությունը և զինվորների կողոպուտները այստեղ ևս առաջացրին ժողովրդական լայն շարժում, որը գլխավորում էր օստգոթական թագավոր Տոտիլան (541—552): Տաղանդավոր զորավար, համարձակ ռազմիկ Տոտիլան բավականին հեռատես քաղաքագետ դուրս եկավ: Որպես օստգոթական ավագանու ներկայացուցիչ, նա ամենեին էլ չէր ցանկանում ստրկության ինստիտուտի վերացում: Սակայն հիանալի հասկանալով, որ առանց լայն զանգվածների աջակցության ինքը չի կարող ջախջախել հզոր թշնամուն, Տոտիլան սկսեց իր բանակն ընդունել փախստական ստրուկներին ու կոլոններին և ազատություն տալ նրանց: Միաժամանակ նա պաշտպանում էր օստգոթական և իտալական գյուղացիության լայն զանգվածների ազատ հողատիրությունը և բռնագրավում հռոմեական խոշոր հողատերերի հողերը: Այդպիսի քաղաքականությամբ նա շահում էր Իտալիայի բնակչության այն բոլոր խավերի աջակցությունը, որոնք տուժում էին Հուստինիանոսի կառավարության՝ հին կարգերի վերականգման քաղաքականությունից: Տոտիլան փայլուն հաղթանակներ տարավ բյուզանդական զորքերի դեմ և 546 թ. գրավեց Հռոմը: Շուտով նա բյուզանդացիներից հտ խլեց Իտալիայի մեծ մասը և գրավեց նաև Սիցիլիան, Սարդինիան և Կորսիկան:

Տոտիլայի հաղթանակները անհասնգստացրին ոչ միայն Հուստինիանոսին, որն սկսեց նրա դեմ հակալակա՝ բանակ հավաքել, այլև օստգոթական ավագանու մեջ եղած նրա տխոյաններին: Շատ տոհմիկ օստգոթեր գտնում էին, որ Տոտիլան չափից

ավելի զիջումներ է արել ժողովրդական զանգվածներին, և սկսեցին հեռանալ նրանից: Միևնույն ժամանակ Տոտիլան ինքը ևս հետևողական չէր իր սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մեջ և հաճախ հարկադրված էր լինում կանգ առնել կես ճանապարհին, զիջումներ անել օստգոթական և հռոմեա-իտալական ավագանուն: Պրանով իսկ իրենից վանելով ժողովրդական զանգվածներին: Նրկրում դասակարգային ուժերի դասավորության փոփոխումը հասցրեց Տոտիլայի պարտությանը և Իտալիայում օստգոթական թագավորության վերջնական կործանմանը: 552 թ. վիթխարի բանակով Իտալիա մտավ Բելիզարիոսին փոխարինած ներքինի Նարսեսը՝ նույնպիսի հմուտ զորավար, ինչպես և խորամանկ մի քաղաքագետ: Նույն թվականի հունիսին Տագինա վայրում ճակատամարտ տեղի ունեցավ Տոտիլայի և Նարսեսի զորքերի միջև: Չնայած Տոտիլայի բանակի հերոսությանը և նրա զորավարի քաջությանը, օստգոթերը կատարյալ պարտություն կրեցին, իսկ Տոտիլան զոհվեց: Բայց նրա զոհվելուց հետո էլ օստգոթերը շարունակեցին համառ դիմադրությունը և միայն 555 թ. Իտալիան լիովին նվաճվեց բյուզանդացիների կողմից:

Բնչպես Հյուսիսային Աֆրիկայում, Հուստինիանոսը փորձում էր Իտալիայում էլ պահպանել ստրկատիրական հարաբերությունները և վերականգնել պետական կառավարման հռոմեական սիստեմը: 554 թ. Հուստինիանոսը հրատարակեց «Պրագմատիկ սանկցիան»՝ նոր նվաճված պրովինցիայի կարգավորման վերաբերյալ որոշումների ժողովածու: «Պրագմատիկ սանկցիա»-ն հաստատում էր «նոր կարգ» և վերացնում հռոմեական արիստոկրատիայի համար ատելի Տոտիլայի բոլոր ռեֆորմները: Հռոմեական ստրկատիրական ավագանու նախկինում բռնազրաված հողերը վերադարձվում էին նրան: Տոտիլայի կառավարման օրոք ազատություն ստացած կոլոններն ու ստրուկները այժմ նորից վերադարձվում էին նախկին տերերին:

Իտալիան նվաճելու հետ միաժամանակ Հուստինիանոսը Իսպանիայում պատերազմ է սկսում վեստգոթերի հետ, օգտվելով վեստգոթական թագավորությունում ծագած ներքին խռովություններից: Իսպանիա ուղարկվեց բյուզանդական նավատորմը և զգալի թվով մի բանակ, որոնց հաջողվեց մի շարք հենակետեր գրավել Պիրենյան թերակղզու հարավ-արևելյան մասում:

Այսպիսով, Արեմուտքում Հուստինիանոսի նվաճումները մեծ էին և թվում էր, թե Հռոմեական կայսրությունը վերականգնելու վերաբերյալ երազանքը մոտ է կենսագործման: Նորից բյուզան-

դական կայսրությանը միացվեցին Դալմաթիան, Իտալիան, Հյուսիսային Աֆրիկան, Իսպանիայի հարավ-արևելքը, Սիցիլիան, Սարդինիան, Կորսիկան, Բալեարյան կղզիները։ Սակայն բյուզանդացիների տիրապետությունը առաջացրեց նվաճված բնակչության դժգոհությունը, և Հուստինիանոսի նվաճումներն անկայուն դուրս եկան։ Բացի այդ, Արևմուտքում նվաճողական քաղաքականությունը պահանջում էր բոլոր ուժերի լարում, որի հետևանքով Հուստինիանոսի արտաքին քաղաքականությունն անհաջողություններ կրեց կայսրության արևելյան և հյուսիսային սահմաններում։

Հուստինիանոսի պատերազմները Արևելքում և Հյուսիսում

Արևելքում Բյուզանդիան շատ տարիներ ուժասպառող պատերազմներ էր մղում հզոր հակառակորդի՝ Սասանյան Իրանի դեմ։ Իրանի և Բյուզանդիայի միջև դարավոր վեճի կարևորագույն պատճառը Անդերկովկասի հարուստ մարզերի (Հայաստանի, Իբերիայի, Ադրբեջանի), առաջին հերթին Լազիկայի՝ Սև ծովի հարավ-արևելյան առափնյա մարզի (Ժամանակակից Արևմտյան Վրաստան) համար մղվող պայքարն էր։ Բյուզանդիայի և Իրանի միջև ռազմական ընդհարումների մյուս կարևոր պատճառը այդ պետությունների վաղեմի մրցակցությունն էր Չինաստանի, Ցեյլոնի և Հնդկաստանի հետ մետաքսի և այլ թանկարժեք ապրանքների առևտրի համար։ Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Բյուզանդիան Իտալիայում պատերազմի մեջ է ներքաշվել օստգոթերի հետ, սասանյան Խոսրով I Անուշիրվան թագավորը 540 թ. հարձակվեց Սիրիայի վրա։ Այդպես սկսվեց Իրանի հետ ծանր պատերազմը, որը ընդմիջումներով շարունակվեց մինչև 562 թվականը, երբ հաշտություն կնքվեց։ Լազիկան մնաց Բյուզանդիային, Սվանեթիան և Իբերիայի մյուս մարզերը մնացին Իրանին։ Բյուզանդիան պարտավորվեց Իրանին ամենամյա տուրք վճարել։ Սակայն, չնայած պատերազմական անհաջողություններին, Բյուզանդիան պարսիկներին թույլ չտվեց մոտենալ Միջերկրական և Սև ծովերի ափերին։

Հուստինիանոսի համար է՛լ ավելի անհաջող էին ընթանում պատերազմները կայսրության հյուսիսային սահմաններում։ Գրեթե ամեն տարի Դանուբի վրայով անցնում և Բյուզանդիայի վրա էին հարձակվում սլավոնները, ավարները, հոները, պրոտոբուլղարները, հերուլները, գեպիդները և այլ բարբարոսական ցեղեր ու ժողովուրդներ։ Կայսրության համար առանձնապես վտանգա-

վոր էին սլավոնների ներխուժումները, որոնք դժվարութեամբ էին ետ մղվում Հուսարիանոսի կառավարության կողմից:

**Սլավոնների ներ-
խուժումները և Երանց
տարաբնակեցումը
Բյուզանդական
կայսրության
տերիտորիայում**

Դանուբյան սահմանը կարծես թե վաղուց ի վեր եղել է Արևելյան Հռոմեական կայսրության այն դարպասը, որով հյուսիսից ներխուժում էին բարբարոսական ցեղերը, սկզբում վեստգոթները, այնուհետև, հոնները և, վերջապես, սլավոնները: Բայց մինչև VI դ. կեսերը բարբարոսական ներխուժում-

ների ալիքները, չնայած դրանց ամեն ինչ ամալացնող բնույթին սոսկ գլորվում-անցնում էին կայսրության տերիտորիայով: Բարբարոսները կամ հեռանում էին դեպի արևմուտք կամ ավարն առած վերադառնում էին Դանուբի մյուս ափը: Դրությւնը փոխվեց VI դ. կեսերին, երբ այդ ներխուժումներում վճռական ուժը դարձան սլավոնական ցեղերը:

Սլավոնները, իրենց սկզբնական բնակության վայրերից տարագաղթելով, VI դարում արդեն զբաղեցրել էին մեծ տերիտորիա՝ Լաբայից (Էլբայից) մինչև Դոն, Օկա ու վերին Վոլգա, և Բալթիական ծովափից մինչև ստորին Դանուբ և Սև ծով: Շարժվելով մինչև Դանուբ, նրանք դարձան Բյուզանդիայի մերձավորագույն և ամենավտանգավոր դրացիները: VI դարի բյուզանդական պատմաբանները սլավոններին բաժանում էին երկու հիմնական ցեղախմբի՝ սլավինների և անթերի: Սլավիններն այդ ժամանակ ապրում էին Դնեստրից դեպի արևմուտք (Դնեստրի և Դանուբի միջև), հյուսիսում նրանց հողերը հասնում էին մինչև Վիսլա, արևմուտքում՝ մինչև Սափայի միջին հոսանքը: Անթերը, «սլավոնական ցեղերից ուժեղագույնը», կազմում էին մերձդանուբյան սլավոնների արևելյան ճյուղը և բնակություն էին հաստատել Հյուսիսային Մերձսևծովյան հողերում՝ Դնեստրից դեպի արևելք և մերձդնեպրյան վայրերում: Նրանք գրավում էին նաև Ազովյան ծովից դեպի հյուսիս-արևելք, Դոնեցի և Դոնի միջև ընկած մարզերը:

Սլավոնական ցեղերի տնտեսության հիմնական ճյուղը վաղուց ի վեր նստակյաց հողագործությունն էր: Բյուզանդական հեղինակ Կեղծ-Մավրիկիոսը իր «Ստրատեգիկոն» երկում (VI դ.—VII դ. սկիզբ) ասում է, որ սլավոնները շատ ունեին «երկրագործական մթերքներ, որոնք թափված էին կույտերով, առանձնապես կորեկ և ցորեն»: Սլավոնական բնակավայրերի հնագիտական պեղումները հաստատեցին այդ տվյալները, սլավոնների բնակա-

րանների կողքին հայտնաբերելով հացահատիկի գետնափոր պահեստահորեր և ածխացած հացահատիկներ, մասնավորապես կորեկ, ինչպես նաև հողագործական գործիքներ՝ երկաթյա խոփեր, մանդաղներ, դերանդիներ, հացահատիկ աղալու համար աղացքարեր և այլն:

Սլավոնների մեջ լայնորեն տարածված էր նաև անասնապահությունը: Նույն Կեղծ-Մավրիկիոսը պատմում է, որ սլավոնները «մեծաքանակ տարրեր անասուններ» ունեին: Սլավոնների տնտեսական կյանքում քիչ նշանակություն չունեին ձկնորսությունը, որսորդությունը, անտառային մեղվաբուծությունը:

Սլավոնները դարկ էին տալիս նաև արհեստներին: Վերջին տարիների հնագիտական որոնումները ցույց են տալիս, որ սլավոններն ունեցել են մետաղի արտադրության ու մշակման արհեստանոցներ: Սլավոնական հմուտ ոսկերիչներն ու կավագործները բրուտագործական բոլորակի վրա կավե ամաններ էին սարքում: Սլավոնական դամբարանատեղերում և բնակավայրերում հռոմեական մետաղադրամների և հռոմեական ծագում ունեցող առարկաների բազմաթիվ գտածոները վկայում են կայսրության հետ սլավոնների առևտրական կապերի զարգացման մասին:

VI դարում ավելի ու ավելի են քայքայվում սլավոնների տոհմական կապերը: Հիմնական տնտեսական և սոցիալական միավորը դառնում է համայնքը, որը, բոստ երևույթին, իր բնույթով մոտ էր դերմանական՝ հետագայում դրացիական համայնք-մարկի փոխարկված (տե՛ս գլ. 3 և 4) հողագործական համայնքին: Սլավոնական համայնքում, հողի ընդհանուր սեփականության պահպանումով հանդերձ, հողը մշակվում էր արդեն ոչ թե կոլեկտիվ կերպով, այլ առանձին մեծ ընտանիքներով, տնային համայնքներով: Սկզբնական շրջանում վարելահողերն ու մարգագետինները պարբերաբար վերաբաժանվում էին մեծ ընտանիքների միջև, իսկ այնուհետև վերաբաժանումները դադարիցին: Հետագայում մեծ ընտանիքների օգտագործման տակ գտնվող հողերը վերջնականապես բաժանվում են տնային համայնքի անդամների միջև և դառնում առանձին փոքր ընտանիքների սեփականությունը: Հողագործական համայնքը դառնում է դրացիական համայնք-մարկ: Բայց դրացիական համայնքի հետ մեկտեղ սլավոնները երկար ժամանակ պահպանում էին նաև մեծ ընտանիքներից, տնային համայնքներից բաղկացած հողագործական համայնքը (հարավային սլավոնները դրանց անվանում էին զադրուպան), որպես անցողիկ աստիճան դեպի դրացիական համայնք-մարկը:

VI դարի սլավոնների հասարակական և քաղաքական կարգի վերաբերյալ տեղեկությունները մենք դարձյալ քաղում ենք բյուզանդական պատմաբաններից, սլավոնների կողմից կայսրության ներխուժելու ժամանակիցներից: Պրոկոպիոս Կեսարացին սլավոնների քաղաքական կարգը բնութագրում է այնպիսի գծերով, որպիսիք հատուկ են ռազմական դեմոկրատիային: «Այդ ցեղերը, սլավոններն ու անթերը,— գրում է Պրոկոպիոսը,— մեկ մարդու կողմից չեն կառավարվում, բայց վաղուց ի վեր ապրում են ժողովրդավարությամբ [դեմոկրատիայով], ուստի և երջանկությունն ու դժբախտությունը կիսում են միատեղ»: Նույն հեղինակի խոսքերով, սլավոնները հավաքվում էին ժողովրդական ժողովների, որտեղ վճռվում էին առավել կարևոր գործերը: Սլավոնները միասնական իշխանություն չունեին, յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր առաջնորդները, որոնք կոչվում էին իշխաններ: VI դարում, հատկապես դրա երկրորդ կեսին, և VII դարում արաադրողական ուժերի զարգացման կապակցությամբ աճում է սլավոնների գույքային ու սոցիալական շերտավորումը. իշխանների իշխանությունը շաղկապում է ժառանգական, ուժեղանում է ավագանու ազդեցությունը, իսկ առանձին սլավոնական ցեղեր միավորվում են ցեղային միությունների մեջ: Իրենց զարգացմամբ սլավոնները մոտենում են պետության կազմավորման շեմին: Սլավոնները VI դարում պահպանում էին նաև ստրկությունը, սակայն այն դեռևս նահապետական բնույթ էր կրում և ցմահ չէր, այլ սահմանափակվում էր մի որոշակի ժամկետով, որն անցնելուց հետո ստրուկ-ռազմադերին կարող էր մնալ սլավոնների մեջ՝ ապրելով որպես ազատ մարդ: Այսպիսով, VI—VII դդ. սլավոնների մեջ տեղի էր ունենում դասակարգերի և պետության առաջացման պրոցես:

Սլավոնները ոչ միայն լավ հողագործներ ու արհեստավորներ էին, այլև քաջ և հմուտ ռազմիկներ: Բյուզանդական գրողները մատնանշում են սլավոնական ցեղերի ազատասիրությունը: Կեղծ-Մավրիկիոսը «Ստրատեգիկոնում» գրում է. «Սլավոնների և անթերի ցեղերը նման են իրենց ապրելակերպով, իրենց բարքերով, իրենց ազատասիրությամբ. նրանց ոչ մի կերպ չի կարելի ստրկացնել կամ հնազանդեցնել»:

Սլավոնները հեթանոսներ էին, երկրպագում էին գերազանցապես բնության ուժերին:

Սլավոնների մոտ արաադրողական ուժերի զարգացումը և դասակարգերի կազմավորումը, ինչպես նաև ուժեղ միություններում

սլավոնական անջատ-անջատ ցեղերի համախմբումը նպաստեցին սլավոնների մասսայական ներխուժմանը Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Այդպիսի առաջին ներխուժումները վերաբերում են V դ. վերջին և VI դ. սկզբին, բայց սլավոնների հարձակումներն առանձնապես վտանգավոր են դառնում Հուստինիանոսի կառավարման օրոք: Սլավիկները, անթերի մյուս բարբարոսական ցեղերի՝ պրոտոբուլղարների ու սլավոնների հետ համատեղ գրեթե ամեն տարի անցնում էին Դանուբը և ամայացնում Իլիրիան, Թրակիան, հասնում մինչև Կոնստանդնուպոլսի արվարձանները: Հուստինիանոսի կառավարման օրոք կայսրությունը մեծ դժվարություններ, բայց այնուամենայնիվ դեռ ետ էր մղում սլավոնների և մյուս բարբարոսների արշավանքները: Պատկերը փոխվում է VI դարի երկրորդ կեսից: Բյուզանդիայի ներքին թուլացումը սլավոններին հնարավորություն տվեց վերսկսել իրենց ներխուժումները Բյուզանդիա և նրանց համար ճանապարհ բացեց կայսրության սահմաններում բնակություն հաստատելու համար:

Բյուզանդիան VI դարի վերջին և VII դարում

VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին արտադրության ստրկատիրական եղանակի ճգնաժամը Բյուզանդական կայսրությանում առավելագույն սրության հասնում էր: Բյուզանդիան թեկնվում է ներքին խոր անկման և արտաքին-քաղաքական անհաջողությունների ժամանակաշրջան: Երկրում աճում է լքված հողերի քանակը, վատթարանում է ագրիկուլտուրան, քայքայվում են ոռոգման կառույցները: Զգնաժամ է ապրում նաև բյուզանդական քաղաքը: Շատ քաղաքներում թուլանում են արհեստն ու առևտուրը, դադարում է քաղաքային շինարարությունը: VII դարում որոշ քաղաքներ կորցնում են արհեստավորական և առևտրական կենտրոնների բնույթը և ագրարացվում են, որոշ քաղաքներ էլ ամայանում են:

Աճում է խոշոր հողատիրությունը, որն արդեն հիմնվում էր ոչ թե ստրուկների շահագործման, այլ տարբեր կատեգորիաների կախյալ հողագործների շահագործման վրա: Հայնորեն տարածվում է պատրոնատը: Խոշոր հողատերերից՝ պատրոններից, կախման մեջ են ընկնում ոչ միայն ազատ արձակվող ստրուկները, այլև շատ ազատ հողագործներ, այսինքն՝ գնալով ափելի են զարգանում ֆեոդալական հասարակությանը հատուկ տնտեսության ու հասարակական հարաբերությունների ձևերը:

Ֆեոդալականացման զարգացումը VII դարում ուժեղացնում է նախկինում ազատ մարդկանց կախվածությունը, մի հանգա-

մանք, որ անխուսափելիորեն առաջացնում էր սակարգային պայքարի սրում, առանձնապես կայսրության արևելյան պրովինցիաներում՝ Սիրիայում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում, որտեղ առանձնապես ուժեղ էր կեղեքումը: Այստեղ լայն թափ է ընդունում «ավագանների» (latrones) շարժումը: Հողատերերն ատելությամբ ու արհամարհանքով աչդպես էին անվանում փախստական կոլոններին, ստրուկներին, չքավորությանը, որոնք զինված ջոկատներ էին ստեղծել իրենց կեղեքողների դեմ պայքարելու համար:

602 թ. ապստամբություն բռնկեց Դանուբի շրջանում գտնվող բանակում: Կայսր Նոշակվեց հասարակ ցենտուրիոն (հարյուրապետ) Փոկասը: Ապստամբները ժողովրդական զանգվածների պաշտպանությամբ գրավեցին Կոնստանդնուպոլիսը: Կայսր Մավրիկիոսը դահրնկեց արվեց և մահապատժի ենթարկվեց: Բյուզանդական զահր գահը գրավեց Փոկասը (602—610): Երկրում սկսվեց բացահայտ քաղաքացիական պատերազմ, որն ընդգրկել էր Կիլիկիան, Սիրիան, Պաղեստինը, Փոքր Ասիան, Եգիպտոսը:

610 թ. Փոկասը նույնպես զահրնկեց արվեց և մահապատժի ենթարկվեց, իսկ զահր գավթեց Ֆեոդալականացվող պրովինցիալային ավագանու ներկայացուցիչ Հերակլեսը (610—641), որը փորձում էր ամրապնդել կայսրությունը:

Տնտեսական անկումը և սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամը պայմանավորեցին տերիտորիալ կորուստները արտաքին թշնամիների հետ մղված պատերազմներում: Բյուզանդական կայսրությունը կորցնում է ինչպես իր նվաճումները Արևմուտքում, այնպես էլ իր վաղեմի հողերը Հյուսիսում և Արևելքում: Սլավոնները, որոնք առաջ սոսկ խուժում էին կայսրության տերիտորիան, VI դարի վերջից սկսում են բնակություն հաստատել երկրում և աստիճանաբար հաստատվել Բալկանյան թերակղզում: VII դ. սկզբում նրանք բնակություն հաստատեցին Թրակիայում, Մակեդոնիայում, Հունաստանում. այդ նույն ժամանակում նրանք գրավեցին Դալմաթիան և Իստրիան: VII դ. կեսերին սլավոնական բնակավայրերը բռնում են Բալկանյան թերակղզու գրեթե ամբողջ տերիտորիան: Ժողովրդական շարժումներն ու ապստամբությունները կայսրությունում, մասնավորապես, սկամարների կրկին ուժգնացող շարժումը մերձդանուբյան պրովինցիաներում և VII դ. սկզբի քաղաքացիական պատերազմը հեշտացրին սլավոնների և մյուս բարբարոսական ցեղերի ներթափանցումը Բալկաններ: Ուրոշ բնակություն միայն սլավոններ վերաբնակություն են հաս-

տատում նաև Փոքր Ասիայում: VII դ. 70-ական թվականներին Բյուզանդիայի հյուսիս-արևելյան սահմաններում՝ Բալկանյան թերակղզում առաջանում է առաջին խոշոր սլավոնական պետությունը՝ Բուլղարիան:

Արևելքում կայսրությունը ենթարկվում էր պարսիկների հաճախակի հարձակումներին: Կայսր Հերակլեսին հաջողվեց մի շարք հաղթանակներ տանել Իրանի նկատմամբ և կանխել արևելյան պրովինցիաների զավթումները պարսիկների կողմից: Բայց այդ հաջողությունները ժամանակավոր էին, իսկ VII դ. 30-ական թվականների կեսերին Բյուզանդիային վիճակվեց Արևելքում բախվել նոր ահեղ թշնամու՝ արաբների հետ: 636-ից մինչև 642 թ. արաբները Բյուզանդիայից նվաճեցին նրա առավել հարուստ և պտղաբեր արևելյան պրովինցիաները (Սիրիան, Պաղեստինը, Վերին Միջագետքը, Եգիպտոսը): Այդ մարզերի տեղական բնակչության մի մասը, առանձնապես եկեղեցու կողմից հալածվող մոնոֆիզիտները, որոնք ատում էին բյուզանդական ավագանու տիրապետությունը, արաբներին դիմավորում էին որպես ազատարարների: Տնտեսական և կուլտուրական տեսակետից առավել զարգացած արևելյան պրովինցիաների կորուստը ծանր հարված էր Բյուզանդական պետության համար: 693—698 թթ. արաբները Բյուզանդիայից նվաճեցին նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում նրա ունեցած տիրապետությունները:

**Սոցիալ-տնտեսական
և քաղաքական փո-
փոխությունները
Բյուզանդիայում
VII—VIII դդ.**

VII դ. վերջերին Բյուզանդիայի ձեռքում չէր մնացել նույնիսկ մեկ երրորդը այն տերիտորիաների, որոնք Հուստինիանոսի օրոք մտնում էին կայսրության մեջ: Իտալիայում Բյուզանդիայի ձեռքում մնացել էին միայն Հռավեննայի էկզարքատը, Հալապիյի Իտալիայի մի մասը (Կալաբրիան և Ապուլիան) և Սիցիլիան, որոնք ավելի ու ավելի էին առանձնանում կայսրությունից: Իանուբից մինչև էգեյան ծովը տարածված հողերը գրավել էին սլավոնները, որոնք այստեղ անկախ պետություններ էին հիմնադրել: Արաբները նվաճել էին կայսրության կարևորագույն մարզերը Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Հայաստանն ու լազիկան (Արևմտյան Վրաստանը) Բյուզանդիայից անկախ էին դարձել: Փոխվել էր բնակչության էթնիկական կազմը: Բալկանյան թերակղզու զգալի մասում և Փոքր Ասիայի որոշ վայրերում բնակություն էին հաստատել սլավոնները: Մասնավորապես Փոքր

Ասիայի Արևելյան մասում ի հայտ էին եկել հայերի, պարսիկների, սիրիացիների և արաբների բազմաթիվ բնակավայրեր:

VII դ. մոտերքին լուրջ տեղաշարժեր են կատարվում երկրի առցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Սլավոնների և մյուս բարբարոսական ցեղերի ներխուժումները՝ ժողովրդական շարժումների հետ զուգորդվելով, նպաստեցին ստրկատիրական տիպի խոշոր հողատիրության հետագա կրճատմանը: Այժմ արդեն մեծ նշանակություն էին ստացել տեղական ազատ գյուղական համայնքները և զգալիորեն տարածված սլավոնական համայնքները: Այդ համայնքների քայքայումը նպաստում էր արտադրության ստրկատիրական ձևերից ֆեոդալական ձևերին անցնելուն: Պապհանված խոշոր հողատիրությունը ավելի ու ավելի էր վերակառուցվում նոր ֆեոդալական հիմունքով. ստրուկների աշխատանքի կիրառումը կրճատվում էր, իսկ տարբեր կատեգորիաների կախյալ բնակչության շահագործման նշանակությունը մեծանում: Ավելի ու ավելի էր ֆեոդալականացվում պետական կառավարման սիստեմը: Արմատապես փոխվում էր Բյուզանդական պետության վարչական կառուցվածքը: Հին դիոցեզները և պրովինցիաները փոխարինվում են նոր ուղղափառական օկրուգներով՝ թեմերով: Բյուզանդիայում տարաբնակված սլավոններից, հայերից, սիրիացիներից և մյուս ցեղերից բաղկացած գաղութաբնակների զանգվածները կազմում էին զինվորական բնակիչների հիմնական կորիզը թեմերում: Նրանցից և բյուզանդական ազատ գյուղացիներից VIII դ. ստեղծվում էր ստրատիոտների հատուկ զինվորական դաս: Ռազմական ծառայություն կատարելու համար ստրատիոտները կառավարությունից ստանում էին ժառանգական տիրույթ՝ հանդիսացող հողաբաժիններ: Ստրատիոտական հողատիրությունը դարձավ արտոնյալ, ազատ՝ բոլոր հարկերից, բացի հողային տուրքից: Ստրատիոտները կազմում էին թեմային զորքի գլխավոր ուժը և թեմային կարգի հիմքը: Հետագայում ստրատիոտներից անջատվեց արդեն ֆեոդալական տիպի ուղղափառական ծառայության մեջ գտնվող հողատերերի կորիզը:

Թեմերը գլխավորում էին թեմային զորքի հրամանատարները՝ ստրատոնները, որոնք իրենց ձեռքում կենտրոնացնում էին ուղղափառական և քաղաքացիական ամբողջ իշխանությունը թեմերում:

Թեմային կարգի ստեղծումը իրենով նշանավորում էր պետական կառավարման որոշ ապակենտրոնացում, որը ուղղակիորեն կապված էր երկրում ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման հետ: Սակայն, շատ ուրիշ վաղ ֆեոդալական

պետութիւնների պետական կազմակերպութեան համեմատութեամբ, բյուզանդական պետական կառուցվածքի առանձնահատկութիւնը համեմատաբար ուժեղ կենտրոնական իշխանութեան պահպանումն էր (շնայած ռազմա-ֆեոդալական թեմային ավագանու ապակենտրոնացման տենդենցներին):

Քաղաքների շարունակվող անկումը

Բյուզանդական քաղաքները VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին շարունակում էին անկում ապրել: Սիրիայի, Պաղեստինի և Եգիպտոսի կորուստը՝ նրանց կարևոր քաղաքային կենտրոններով հանդերձ, որոնց վրայով առևտրական ուղիներ էին անցնում դեպի Հնդկաստան, Ցեյլոն և Չինաստան, չէր կարող ամենաանբարենպաստ ազդեցություն չգործել բուն կայսրութեան քաղաքային էկոնոմիկայի վիճակի վրա: IX դարում Բյուզանդիային հաջողվեց մասնակիորեն վերականգնել առևտրական կապերը Արևելքի հետ և առևտուրն ամրապնդել Եվրոպայի երկրների, առանձնապես սլավոնական երկրների՝ Բուլղարիայի, սերբական և խորվաթական երկրների, Մեծ-Մորավական տերութեան և Ռուսիայի (Խերսոնեսի վրայով), Անդրկովկասի ժողովուրդների՝ Վրաստանի, Հայաստանի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, իսկ Արևմուտքում՝ Ֆրանկական պետութեան հետ: Կոնստանդնուպոլիսը, Թեսալոնիկան, Տրապիզոնը այդ ժամանակներում ևս մնում էին որպես արհեստի և առևտրի խոշոր կենտրոններ: Սակայն կայսրութեան քաղաքների մեծամասնութեան անկումը, տրեստեութեան ընդհանուր նատուրալիզացիան պայմանավորեցին կայսրութեան տնտեսական կյանքի ծանրութեան կենտրոնի տեղափոխումը քաղաքից գյուղ:

Բյուզանդական գյուղը VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին: «Հողագործական օրենքը»

Բալկանյան թերակղզու մեծ մասում բնակչութիւնը հաստատած սլավոնական ցեղերը իրենց հետ բերեցին ազատ գյուղական համայնքը և նպաստեցին տեղական բյուզանդական գյուղացիական համայնքների վերածնմանն ու ամրապնդմանը: Ուստի բյուզանդական գյուղի կյանքը VIII—IX դդ. առաջին կեսին բնորոշվում էր ազատ գյուղական համայնքի գերակշռութեամբ, համայնք, որի քայքայումը հիմք հանդիսացավ ֆեոդալական հարաբերութիւնների ձևավորման համար: Դա հավաստված է կարևորագույն օրենսդրական հուշարձանով, ինչպես ենթադրում են, VIII դ. կազմված «Հողագործական օրենքով»:

«Հողագործական օրենքը», բարբարոսական օրենսգրքերի նման, սովորույթային իրավունքի գրառում է. այն կանոնավորում էր հարաբերությունները գյուղական համայնքում: «Հողագործական օրենքի» տվյալներով բյուզանդական գյուղում գերակշռում էր ազատ դրացիական համայնքը, որտեղ վարելահողերը, պարտեզները, խաղողի այգիները արդեն բաժանված էին համայնքի անդամների միջև և գտնվում էին նրանց մասնավոր տիրապետության տակ: Մարգագետինները, արոտավայրերը, անտառները և մյուս հողատարածությունները մնում էին բոլոր համայնականների ընդհանուր օգտագործման ներքո: Դրացիների հետ տիրույթների սահմանների վերաբերյալ վեճերում համայնքը հանդես էր գալիս որպես հողի գերագույն սեփականատեր: Ամբողջ համայնքը հարկեր էր վճարում պետությանը:

«Հողագործական օրենքի» համաձայն բյուզանդա-սլավոնական համայնքում նկատվում է դույթային շերտավորման պրոցես. ազատ համայնականների հիմնական կատեգորիայի՝ գեորգների հետ մեկտեղ ի հայտ են դալիս ընչազուրկ չքավորներ՝ ապորենքը, որոնք, քայքայվելով, կամ իրենց հողամասերը վարձակալության են տալիս ունևոր համայնականներին, կամ փախչում են օտար երկրներ: Գյուղում արդեն հանդիպում են նաև վարձու աշխատողներ՝ միստիներ (գլխավորապես հովիվներ, որոնք վարձով արածացնում էին ամբողջ համայնքի անասունները) և ըստքուկներ, որոնք օգտագործվում էին ինչպես ամբողջ համայնքի կողմից, այնպես էլ ունևոր համայնականների առանձին տնտեսություններում: Բայց համայնական հարաբերությունները դեռևս ախճան ուժեղ էին, որ «Հողագործական օրենքում» համայնականներին չէր թույլատրվում հողը վաճառել համայնքից դուրս: Նրանք կարող էին հողը փոխանակել կամ վարձակալության տալ, բայց միայն իրենց համագյուղացիներին:

Համայնքը ոչ միայն ներքուստ էր քայքայվում, այլև ճնշման էր ենթարկվում գրսից՝ աշխարհիկ և հոգևոր խոշոր հողատերերի կողմից, որոնք ձգտում էին զավթել համայնքի հողերը և համայնականներին ենթարկել իրենց իշխանությանը: Համայնքի դանդաղ քայքայման, նրա հաշվին խոշոր ֆեոդալական հողատիրության աճման և գյուղացիների ճորտացման այդ տևական ու ծանր պրոցեսը՝ ֆեոդալականացումը, սկսվում է VII—VIII դդ. և հիմնականում ավարտվում XI դարում: Բայց VII դարից մինչև IX դարի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը կարելի է համարել մի

ժամանակ, երբ ազատ գյուղացի-համայնականների հիմնական զանգվածը դեռևս չէր ճորտացվել:

Բյուզանդիայում ֆեոդալիզմի ծագման առանձնահատկությունը, Արևմտյան Եվրոպայի համեմատությամբ, ստրկատիրության մնացուկների պահպանումն էր ավելի մեծ մասշտաբներով: Ստրուկի աշխատանքը, թեև արտադրական պրոցեսի հիմքի իր նախկին նշանակությունն արդեն կորցրել էր, այնուամենայնիվ պահպանվում էր ինչպես գյուղատնտեսության, այնպես էլ արհեստի մեջ: Սակայն ստրուկի աշխատանքի կիրառումը աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր կրճատվում:

**Բյուզանդական
կայսրության
ռազմական
հաջողությունները
VIII դարում:
Պատկերամատյան-
կան շարժումը**

VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին սրվում է պայքարը հողի համար, մի կողմից, զինվորական-ծառայական թեմային ավագանու, մյուս կողմից՝ քաղաքային բարձրաստիճան արիստոկրատիայի և աճող եկեղեցա-վանքապատկան հողատիրության միջև: Փոքրասիական թեմային ավագանուն հաջողվում է գահ բարձրացնել իր դրա-

ժո լեոն III Իսավրացուն (717—741), Իսավրյան զինաստիպի (717—867) հիմնադրին: Հենվելով ազատ գյուղացիներից ստեղծված թեմային զորքի վրա, լեոն III-ը ձգտում է արմատական բեկում առաջացնել Բյուզանդիայի ամենավտանգավոր արտաքին թշնամու՝ արաբների դեմ մղվող պայքարում: Նա հաջողությամբ ետ է մղում արաբական խալիֆի հսկայական բանակը, որը մեկ տարի շարունակ պաշարման մեջ էր պահում Կոնստանդնուպոլիսը: 740 թ. լեոն III-ը խորտակիչ պարտության է մատնում արաբներին: Լեոն III-ի որդու՝ Կոստանդին V-ի (741—775) օրոք Բյուզանդիան ինքն է հարձակման անցնում Արաբական խալիֆայության դեմ, և 746 թ. բյուզանդացիները ներխուժում են Սիրիա, այնուհետև հատնում են մինչև Եփրատի ափերը և Հայաստանի սահմանները: Բյուզանդական զորքերը հաջող հարձակողական գործողություններ էին ծավալում իրենց հյուսիսային հարևանի՝ Առաջին Բուլղարական թագավորության դեմ:

Ռազմական հաջողությունները ամրացրին թեմային ավագանու դրությունը, որը կառավարությունից պահանջում է ռեֆորմ անցկացնել, և առաջին հերթին պետության կառավարումը հանձնել զին ծառայական դասին, մասնակիորեն պետականացնել վանքապատկան հողերը և դրանք քաժանել զինվորական մարդկանց:

Հողի համար և գյուղացիներից ոենտա բռնագանձելու իրավունքի համար տիրապետող դառնալարգի ներսում մղվող պայքարը, որ ընդունել էր դադափարական շարժման՝ պատկերամարտության բնույթ, շարունակվեց գրեթե ամբողջ VIII դ. ընթացքում և մինչև IX դ. կեսերը:

Բարձրագույն հոգևորականության և նրան սերտորեն շաղկապված քաղաքային բարձրաստիճան ավագանու գաղափարական ազդեցությունը շեղոքացնելու նպատակով պատկերամարտները հանդես եկան սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ, ապացուցելով աստվածության որևէ պատկերման անհնարինությունը, սրբապատկերներին երկրպագելն անվանելով կռապաշտություն: Պատկերամարտական շարժումը գլխավորում էին հենց իրենք, Իսավրյան դինաստիայի կայսրերը, որոնք արտահայտում էին թեմային զինվորական ավագանու շահերը: 726 թ. կայսր Լևոն III-ը բացահայտորեն հանդես եկավ սրբապատկերների երկրպագման դեմ: Պատկերամարտական գաղափարները արձագանք գտան նաև ժողովրդական զանգվածների այն հատվածներում, որոնք դժգոհ էին վանքապատկան հողատիրոջական աճից և բարձր հոգևորականության կողմից իրենց շահադործումն ուժեղացնելուց: Ժողովրդական միջավայրում պատկերամարտական գաղափարները ավելի արմատական բնույթ էին ընդունում և պաշտպանվում էին հերետիկոսական աղանդների, օրինակ, պավլիկյան աղանդի կողմից (տե՛ս ստորև): Սրբապատկերների երկրպագելու դեմ հանդես գալը ծանր հարված հասցրեց իշխող եկեղեցուն: և հանդիպեց բարձր հոգևորականության և վանականության ամենակատաղի հակահարվածաչին: Պատկերապաշտներին վճռականորեն պաշտպանում էր Հռոմի պապ Գրիգորիոս III-ը, որը ձգտում էր Բյուզանդիայում տեղի ունեցող ներքին պայքարն օգտագործել նրա իշխանությունն Իտալիայում թուլացնելու համար: Մոլեռանդ վանականությանը հաջողվեց պատկերամարտերի դեմ հանել նաև կայսրության եվրոպական մարզերի ժողովրդական զանգվածների մի մասին: Պատկերապաշտներին աջակցում էր քաղաքային բարձրաստիճան ավագանին և Կոնստանդնուպոլսի առևտրա-արհեստավորական շրջանների վերնախավը, որն անհանգստացած էր զինվորական դասի ուժեղացումից:

Պատկերամարտերի և պատկերապաշտների միջև մղվող պայքարն առանձին ուժով ծավալվեց Կոնստանդին V կայսեր օրոք, երբ սկսվեց որոշ վանքապատկան հողերի սեկուլարիզացիան:

Վանքապատկան հողերն ու եկեղեցական գանձերը բռնագրավվում էին: Հողերը շնորհումների ձևով տրվում էին զինվորական ավագանուն: 754 թ. Կոնստանդին V-ը հրավիրեց եկեղեցական ժողով, որը դատապարտեց պատկերապաշտությունը և եկեղեցական պաշտոններից հեռացրեց նրա բոլոր կողմնակիցներին: Դրանով պայքարը չավարտվեց: Պատկերամարտական շարժումը շարունակվեց մինչև IX դ. կեսերը: Իսավրյան կայսրերի պատկերամարտական քաղաքականությունը նպաստեց զինվորական ավագանու քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ամրապնդմանը:

Ժողովրդական շարժումները Բյուզանդիայում

VIII դ. և IX դ.

առաջին կեսին:

Պավլիկյանների

շարժումը: Թումաս

Սլավոնի ապստամբությունը

Վերականգնել վաղբրիստոնեական եկեղեցու կարգերն ու սովորույթները, նախ և առաջ նկատի ունենալով վաղբրիստոնեական համայնքների հավասարությունը, ընդ որում, այդ հավասարությունը նրանք ըմբռնում էին ոչ միայն կրոնական տեսակետից, այլև, ամենից առաջ, որպես սոցիալական հավասարություն: Նրանց կրոնական ուսմունքը դուալիստական բնույթ էր կրում: Նրանց պատկերացմամբ աշխարհը բաժանվում էր երկու մասի՝ աստծու թագավորության և սատանայի թագավորության, հոգևոր աշխարհի և նյութական աշխարհի: Իշխող եկեղեցին՝ նրա հարստությամբ հանդերձ, նրանք վերագրում էին սատանայի թագավորությանը: Հանդես գալով սոցիալական անհավասարության դեմ, պավլիկյանները պահանջում էին ժամասացության պարզեցում, եկեղեցական հիերարխիայի և պատկերապաշտության ոչնչացում, վանականության վերացում: Պավլիկյանների պահանջները լայնորեն արձագանք գտան կայսրության ճնշված ժողովրդական զանգվածների մեջ:

⁴¹ Այդ հերետիկոսական ուսմունքի հետևորդներին, ինչպես ենթադրում են, պավլիկյաններ էին անվանում այն պատճառով, որ իրենց քարոզներում նրանք հենվում էին այսպես կոչված «Պողոս առաքյալի թղթերի» վրա:

Գյուղացիության ճորտացման դեմ մղվող պայքարի հողի վրա Բյուզանդիայում բռնկեց մի ուրիշ լայն հակաֆեոդալական ժողովրդական շարժում ևս, որը հայտնի է (նրա առաջնորդի անունով) որպես Թոմաս Սլավոնի ապստամբություն, 820 թ. Թոմասը, որը ռազմական հրամանատար էր փոքրասիական թեմերից մեկում, իրեն կայսր Նուշակեց և ապստամբություն բարձրացրեց կենտրոնական իշխանության դեմ։ Ապստամբների միջուկը կազմեցված էր ճորտացվող գյուղացիներից, ռազմական ավագանու կողմից նեղվող ստրատիոտներից և քաղաքային չբավորության որոշ մասերից։ Ապստամբությանը մասնակցում էին նաև ստրուկներ։ Ապստամբությանն աջակցում էին պավլիկյանները և այլ հերետիկոսական հոսանքների հետևորդներ։

Սկզբում ապստամբությունը վիթխարի թափ բնդունեց և ընդգրկել էր Փոքր Ասիայի մեծ մասը։ Ապստամբներին օգնություն էին ցույց տալիս արաբները, որոնք ձգտում էին թուլացնել Բյուզանդիան։ Երբ Թոմասը մեծ և լավ զինված բանակով անցավ Թրակիա և Մակեդոնիա, նրան օժանդակեց նաև կայսրության սլավոնական բնակչությունը։ Մի ամբողջ տարի ապստամբները Կոնստանդնուպոլիսը պահում էին պաշարման մեջ։ Սակայն կառավարությանը հաջողվեց կաշառքի միջոցով անջատել տատանվող տարրերին և դրանով իսկ զգալիորեն թուլացնել ապստամբներին։ Ապստամբությունը ճնշելու համար կայսրը օգտագործեց նաև բուլղարական ցարի ռազմական օգնությունը։ Չնայած հերոսական դիմադրությանը, ապստամբները 823 թ. ջախջախվեցին։ Թոմասը գերի վերցվեց և սարսափելի խոշտանգումներից հետո մահապատժի ենթարկվեց։ Սակայն ապստամբական բանակի մնացորդները առանձին ամրացված կետերում դիմացան մինչև 825 թիվը։ Շարժման տարերային բնույթը, նրա դասակարգային և էթնիկական կազմի այլազանությունը նպաստեցին ապստամբների պարտությանը։

Ժողովրդական զանգվածների 820—825 թթ. ելույթը վախեցրեց տիրող դասակարգին և նրան ստիպեց հաղթահարել սեփական շարքերում գոյություն ունեցող երկպառակությունը։ Փանի որ պատկերամարտությունը, թուլացնելով եկեղեցին, դրանով իսկ թուլացնում էր, ամբողջությամբ վերցրած, նաև տիրող դասակարգին, Թեոդորա կայսրուհին, որը կառավարում էր իր որդու՝ Միքայել III-ի (842—867) փոքրահասակության շրջանում, 843 թ. վերականգնեց պատկերապաշտությունը։ Սակայն, վանքերից բռնագրավված հողերի մեծ մասը մնաց զինվորական ավագանու

ձեռքին: Կառավարության և աշխարհիկ ավագանու հաշտությունը վանականության հետ ամրապնդվեց պավլիկյաններին դաժան հալածանքների ենթարկելով:

Բյուզանդական իշխանությունների հալածանքներին պավլիկյանները IX դ. կեսերին պատասխանեցին զինված ապստամբությամբ: Նրա կենտրոնը դարձավ Թեփրիկա ամրոցը Փոքր Ասիայում, որտեղ պավլիկյանները ստեղծեցին իրենց հանրապետությունը: Պավլիկյանների դրոշի ներքո համախմբվում էին զինված գյուղացիությունը, արհեստավորների, քաղաքային շքավորների ամբոխները: Պավլիկյանների բանակում տիրում էր խստագույն կարգապահություն: Նրանք բազմիցս պարտության էին մատնում կայսերական բանակներին: Պավլիկյանների պայքարը շարունակվում էր երկար ժամանակ և կառավարությունը բոլոր ուժերի մեծ լարումով միայն կարողացավ ջարդել նրանց՝ 872 թ. ընկավ պավլիկյանների դիմադրության կենտրոնը՝ Թեփրիկա ամրոցը: Պավլիկյան շարժումը Փոքր Ասիայում չդադարեց նաև դրանից հետո, իսկ X դ. այն տարածվեց նաև Բալկաններում, որտեղ, ձուլվելով Բուլղարիայի գյուղացիական զանգվածների ժողովրդա-հերետիկոսական շարժման հետ, դարձավ բոգոմիլության բաղկացուցիչ մասերից մեկը (տե՛ս գլ. 17):

§ 2. ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՆ IX դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ XI Դ.

Բյուզանդական գյուղը IX դ. երկրորդ կեսին և X դարում

Թոմաս Սլավոնի ապստամբությունը ճշնշելուց և պավլիկյանների շարժումը ջախջախելուց հետո ուժեղացավ ֆեոդալական ճնշումը համայնքի նկատմամբ: Քայքայված համայնականների մի մասը հեռանում էր գյուղից, փախչում քաղաքներ, դառնում էր թափառաշրջիկ վարձու աշխատող: Իսկ մեծամասնությունը մնում էր տեղում, անձնական կախման մեջ ընկնելով հարստացած համայնականներից, իր հողը վտճառում էր նրան, կամ օգնություն ու հովանավորություն էր որոնում հարուստների մոտ, նրանց զիջելով իր հողամասի սեփականատիրական իրավունքը և մագնատների հողում բնակություն հաստատելով որպես կախյալ մարդ (պարիկոս): Հաճախ ամբողջ գյուղական համայնքներ կախման մեջ էին ընկնում խոշոր հողատերերից, «Դինատները» (հզոր մարդիկ). (այդպես սկսեցին անվանել հարուստ-

ներին), զավթում էին համայնական հողերը, այդ հողերի նախկին սեփականատերերին բռնությամբ իրենց պարիկոսները դարձնելով:

**Մակեդոնական
դինաստիայի կայսրե-
րի ագրարային
օրենսդրությունը**

Քայքայված ազատ գյուղացիները չէին կարողանում հարկերը վճարել, և նրանց հանում էին ստրատիոտների ցուցակից, եթե նրանք այդ ցուցակներում կային: Այս պատճառով էլ արագորեն կրճատվում էին հարկերից ստացվող պետության եկամուտները և պակասում էր ստրկատիրական աշխարհագրորի թվակազմը: Այս հանգամանքը չէր կարող շանհանգստացնել կառավարությանը: Զինով-նիկական ավագանին, որն ապրում էր գանձարանից վճարվող դրամական միջոցների հաշվին, փորձում էր խանգարել համայնական հողատիրության անկմանը, հարկատու գյուղացիների և ռազմիկների քայքայմանը: Այդ ժամանակ կառավարող Մակեդոնական դինաստիայի (867—1056) կայսրերը, որոնք արտահայտում էին շինովնիկական արիստոկրատիայի շահերը, մի շարք օրենքներ հրատարակեցին հողի մասին: X դ. 20-ական թվականների սկզբին վերականգնվեց գյուղացի համայնականների՝ իրենց համագյուղացիներից հողը գնելու նախապատվության իրավունքը: Շուտով համայնքներին դինատական հողերի գնման նախապատվության իրավունք տրվեց: Ավելի քան 30 տարի առաջ վաճառված գյուղացիական հողամասերը ենթակա էին անվճար վերադարձման այդ հողամասերը վաճառողներին կամ նրանց ժառանգներին: Բայց այդ օրենքները չէին կատարվում:

934 թ. Նովելում⁴² արձանագրվում է, թե գյուղացիների քայքայումը արագացել է, թե դինատները, «արհամարհելով կայսերական օրենքները», «չեն դադարում նեղել խեղճերին» (այսինքն՝ գյուղացիներին), «նրանց քշում են իրենց իսկ սեփական դաշտերից, դուրս են մղում նրանց պատկանող հողերից»: Նովելները կրկնում էին մեկը մյուսին. նրանց խիստ տոնը պահպանվում էր, բայց նրանցում ավելի ու ավելի էին զիջումներ արվում դինատներին: X դ. 60-ական թվականների վերջին համայնքներից ետ խլվեց դինատական հողերը գնելու նախապատվության իրավունքը: Բուն համայնքի ներսում աճել էր հարուստների մի միջնախավ, որը ձուլվեց դինատների հետ: Իրավաբանորեն մնալով համայնականներ և օգտվելով «նախապատվության իրավունքից», այդպիսի որոշ համայնականներ ամբողջ գյուղեր դարձնում էին

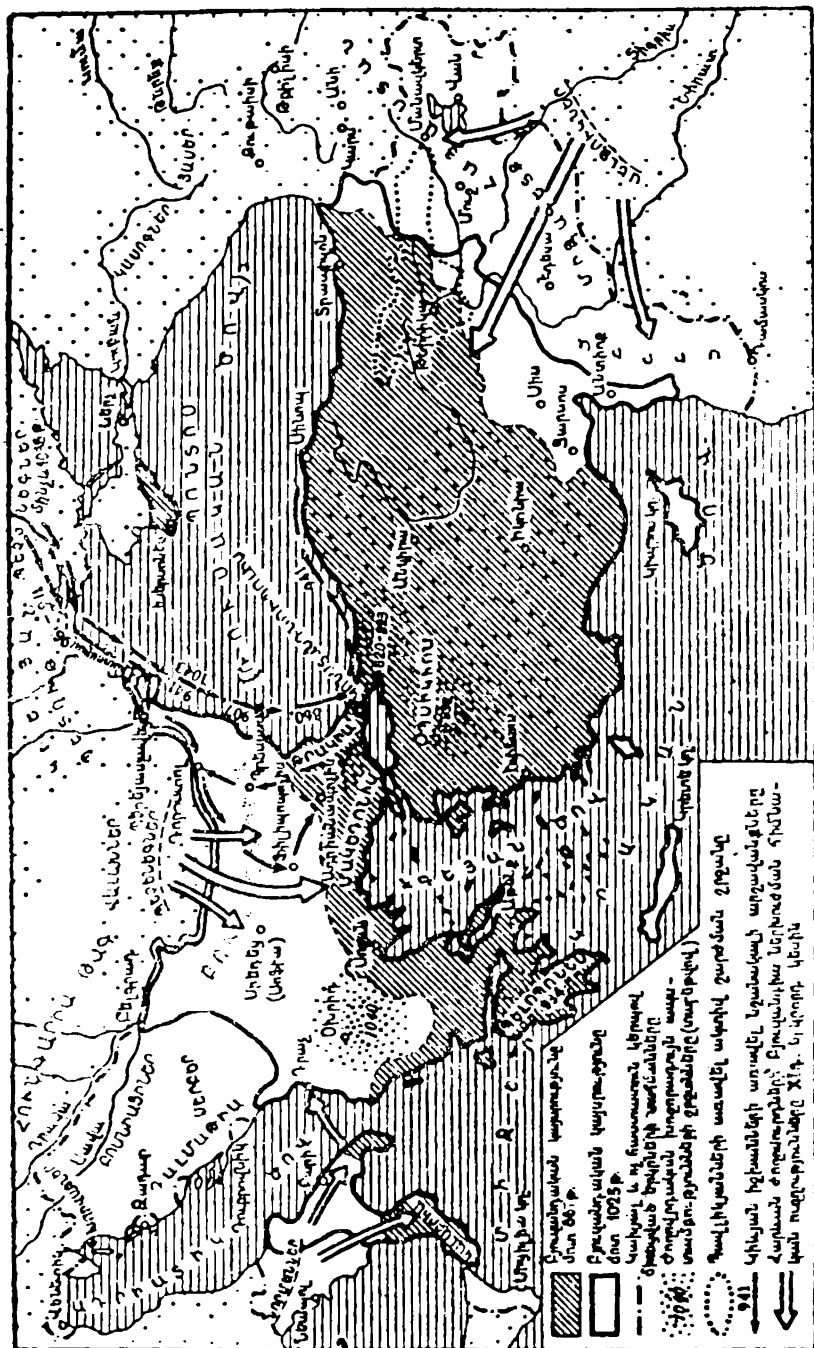
⁴² Նովելներ էին կոչվում, կայսրերի հրատարակած նոր օրենքները:

իրենց կալվածքը: 996 թ. Վասիլ II կայսրը այդպիսի հարստացած համայնականներին սկսեց դիտել որպես գյուղացիական հողեր զավթող դինատներ: Նա հրամայեց դրանց նախկին վիճակը վերականգնել և վերացրեց վաղեմության ժամկետը (այդ ժամկետը 40 տարի էր). համայնքները այնուհետև կարող էին պահանջել վերադարձնելու իրենց հողերը անկախ նրանից, թե երբ են նրանք այդ հողերը կորցրել: Բայց հարկատուների քայքայման պրոցեսը կասեցնելու այդ վերջին փորձը ևս քիչ հաջողություն ունեցավ:

Օրենքներ զինվորական հո- ղամասերի մասին

Նպատակ ունենալով դադարեցնել բանակի թվակազմի կրճատումը, մի բան, որը ստրատիոտների քայքայման և նրանց հողամասերի կորստյան հետևանքն էր, X դ. կեսերին կայսրերը ստրատիոտների հողամասերը հայտարարեցին անօտարելի: Զինվորական ծառայություն կատարելու ընդունակ գյուղացիները մտցվեցին հատուկ ցուցանակերի մեջ: Սահմանվում էր, որ մի որոշակի արժեք ունեցող հողամասից պետք է տալ մեկ հեծյալ ռազմիկ, իսկ ավելի պակաս գումարով գնահատված հողամասից՝ մեկ ծովային: Եթե հողամասը մասնատվում էր, ապա տիրակիցները պետք է համատեղ զինեին և տային մեկ հեծյալ ռազմիկ կամ (հողամասի արժեքին համապատասխան) մեկ ծովային:

Բայց օրենքները չկարողացան կասեցնել ֆեոդալականացման պրոցեսը: Ստրատիոտների մեծամասնությունը աստիճանաբար ձուլվում էր գյուղացիության մնացած զանգվածի հետ, դառնալով կամ ոչ զինապարտ հարկատուներ կամ պարիկոսներ, և ստրատիոտների սոսկ մի փոքր մասն էր բարձրանում դինատների աստիճանին: Փոփոխվում էր նաև բյուզանդական բանակի սոցիալական կազմն ու բնույթը: Բարձրացավ ծանրազեն հեծելազորի դերը, որը դարձել էր բանակի կորիզը: Հեծյալի սպառազինության արժեքը բարձրացավ, իսկ դրա հետ միասին աճեց նաև այն հողամասի արժեքը, որի համեմատ պետք է տրվեր հեծյալ ռազմիկ: Այդպիսի հողամասի տերն արդեն խիստ կերպով առանձնանում էր գյուղացիական միջավայրից: Դա մանր կալվածատեր էր, արևմտաեվրոպական ասպետի նմանությամբ: Սակայն X հարյուրամյակում այդպիսի ստրատիոտներ դեռևս քիչ էին: Կայսրերը, երկյուղ կրելով պրովինցիալ ավագանու ուժեղացումից, որի ռազմական նշանակությունն անշեղորեն բարձրանում էր, չէին վերացրել գյուղացիական ռազմական պարտույթը և ավելի ու

ավելի հաճախ էին դիմում վարձկանների՝ նորմանների, ռուսների, հայերի, վրացիների, արաբների և այլոց ծառայություններին: X

**Գյուղական
բնակչության
կատեգորիաները**

VII—X դդ. աճած խոշոր հողատիրությունը նոր ֆեոդալական տիպի հողատիրություն էր: Ստրուկին, կոլոնին, կիսաազատ վալ-
ձակային յոթսարինեյու եկավ կախյալ հո-

զակալը՝ պարիկոսը: XI դարում գյուղացիների ճնշող մեծամաս-
նությունը արդեն կախյալ վիճակի մեջ էր գտնվում և դարձել էր
ֆեոդալական հողատերերին պատկանող հողամասերի ժառան-
գական հողակալ:

Պարիկոսների վիճակում էին դրվում նաև ստրուկները: X դ.
նրանց աշխատանքը դեռևս օգտագործվում էր խոշոր կալվածք-
ներում, բայց XI դ. նրանք արդեն գրեթե ոչ մի դեր չէին խաղում
գյուղատնտեսության մեջ: Կալվածքներում ստրուկներ պահպան-
վում էին սոսկ որպես սպասավորներ: Երբեմն պարիկոսներ էին
դառնում նաև վարձու աշխատողները:

XI—XII դդ. բոլոր կատեգորիաների պարիկոսները դեռևս
ամրացված չէին հողին: Ռենտայի իշխող տեսակը աշխատավճարն
էր, բայց անշեղորեն աճում էր նաև բնամթերային ռենտան,
Գյուղացիները պետական տուրքերը վճարում էին փողով: Այն
դեպքերում, երբ ֆեոդալը կենտրոնական կառավարությունից
իրավունք էր ստանում հօգուտ իրեն հավաքելու պետական տուր-
քերը, դրանք փաստորեն դառնում էին դրամական ռենտա: Քիչ
գյուղեր չէին մտնում կայսեր կալվածքների մեջ: Այդպիսի գյու-
ղերի բնակիչների գլխավոր պարտականությունը արքունիքին
մթերքներ մատակարարելն էր:

XI դ. կենտրոնական իշխանությունը փորձեց բոլոր ազատ
գյուղացիներին դիտել որպես պետական պարիկոսներ: Ազատ
գյուղացիների վրա իր ամբողջ ծանրությամբ ընկած էր բյուզան-
դական հարկային սիստեմի վիթխարի բեռը: Գյուղացիները վճա-
րում էին սինոնա՝ բնատուրք, որը X դ. վերջից փոխարինվեց փո-
ղով, և կապիկոն՝ դրամական ծխահարկ, որ մուծում էին նույ-
նիսկ հողագուրկները: Բացի այդ, գոյություն ունեին գանձարանի
օգտին գանձվող կանոնավոր և ոչ կանոնավոր բազմաբանակ զա-
նազան տուրքեր ու մաքսեր:

Արդեն X դարի կայսրերը, ի հակասություն դինատների դեմ
ուղղված իրենց նուվելների, սկսեցին եկեղեցիներին ու վանքերին
գյուղեր նվիրել ազատ բնակչությամբ հանդերձ: Այդպիսի նվիրա-
տվություններն սկսեցին ավելի լայն մասշտաբներ ընդունել XI դ.

երկրորդ քառորդից: XI դարում ազատ գյուղացիներով թնակեցված որոշակի տերիտորիայի շնորհումները աշխարհիկ ավագանու ներկայացուցիչներին՝ պետական որևէ ծառայություն, ամենից հաճախ գինվորական ծառայություն կատարելու պայմանով, սկսեցին անվանել պրոնիաներ (դրանց մասին ավելի մանրամասն տե՛ս 17-րդ դիւրում): Խոշոր հողատիրության աճի և կայսերական իշխանության քաղաքականության հետևանքով ազատ գյուղացիության քանակը սկսեց արագությամբ կրճատվել:

XI դ. վերջին և XII դ. սկզբին Բյուզանդիայում՝ որոշ շափով ուշ, քան Արևմտյան Եվրոպայում, ավարտվեց ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորման և ֆեոդալական հասարակության հիմնական դասակարգերի ու ինստիտուտների ձևավորման պրոցեսը:

Ֆեոդալական քաղաքը Բյուզանդիայում: «Էպարքոսի գիրքը»

IX դ. երկրորդ կեսից սկսվեց բյուզանդական քաղաքների վերելքը: Վերածնվեցին հին, երբեմնի մարած քաղաքները, առաջացան նաև նոր ֆեոդալական քաղաքային կենտրոններ: Այդ ժամանակներում ըզգալիորեն աճել էր արհեստագործական իրերի արտադրությունը, բարելավվել էր դրանց որակը, ընդլայնվել արտաքին ու ներքին առևտուրը: Ավելացել էր շրջանառության մեջ գտնվող փողի քանակը: Հարավսլավոնական երկրների, Արևելքի և Արևմտյան Եվրոպայի հետ կատարվող առևտրում X—XI դդ. խոշորագույն դեր էր խաղում Թեսալոնիկան: Մեծացել էր նաև Կոնսթոսի, Թեբեսի, Ադրիանապոլսի, իսկ Փոքր Ասիայում՝ Ամաստրիդի, Եփեսոսի, Նիկեայի, Տրապիզոնի նշանակությունը: Բյուզանդիայի ամենախոշոր և բազմամարդ քաղաքը առաջվա պես մնում էր Կոնստանդնուպոլիսը՝ ամբողջ եվրոպական միջնադարի կարևորագույն առևտրական կենտրոնը, որը գլխավոր միջնորդի դեր էր խաղում Եվրոպայի և Ասիայի միջև:

Արհեստավորներն ու մանր առևտրականները կազմում էին քաղաքների հիմնական բնակչությունը: Կոնստանդնուպոլսում արհեստի ու առևտրի կազմակերպման ձևերի մասին տեղեկություններ է տալիս X դ. սկզբի կարևոր հուշարձան «Էպարքոսի գիրքը»: Այդ՝ Կոնստանդնուպոլսի էպարքոսի՝ քաղաքի կառավարումը գլխավորող աստիճանավորի, որոշումների ժողովածու է: Արհեստի ու առևտրի հիմնական տեսակները կազմակերպված էին կորպորացիաներում՝ արհեստավորների ու առևտրականների արտադրական կազմակերպություններում: Կորպորացիաներում

շմիավորված արհեստավորները արտոնություններից ու իշխանությունների հովանավորությունից չէին օգտվում: Դեռ ավելին, նրանց հալածում էին, եթե նրանց մրցակցությունն սկսում էր խանգարել օրինական իրավունքներ ունեցող արհեստավորական կամ առևտրական կորպորացիային:

Առավել արտոնյալ էին առևտրականների, այլ ոչ թե արհեստավորների, կորպորացիաները: Որոշ հարուստ վարպետներ օգտագործում էին ստրուկների աշխատանքը, ինչպես նաև վարձու աշխատողների՝ միստիների աշխատանքը: Կորպորացիաները լիովին կախված էին պետական իշխանությունից, որը նրանց ապահովում էր բանակի ու նավատորմի սպառազինության և հանդերձավորման, պալատների ու եկեղեցիների համար շքեղ հագուստի և թանկարժեք իրեղենի մշտական խոշոր պատվերներով: Պետութունը կորպորացիաների նկատմամբ իրականացնում էր գծում և բծախնդիր վերահսկողություն: Արտադրության մասշտաբները, արհեստանոցների չափերն ու հումքի պաշարները, առևտրի վայրն ու ժամանակը որոշվում էին ոչ թե կորպորացիաների, այլ քաղաքային էպարքոսի աստիճանավորների կողմից և պայմանավորվում էին պետական գանձարանի շահերով: Կոնստանդնուպոլսի այդ ժամանակվա կորպորացիաները որոշ չափով նմանվում էին արևմտաեվրոպական համաքարություններին (տե՛ս գլ. 7):

Պետական ապարատը

X—XI դդ. կայսրության կառավարման սխստեմը զգալիորեն բարդացել էր: Պաշտոնների մի վիթխարի հիերարխիա էր կազմավորվել: Գերատեսչությունների քանակը հասել էր մինչև վաթսուհին: Ֆինանսական կառավարումը, օրինակ, կենտրոնացած էր երեք գերատեսչությունում, որոնցից գլխավորը հարկային գերատեսչությունն էր: Մեծ դեր էր խաղում պետական փոստի և արտաքին հարաբերությունների գերատեսչությունը, որն ուղղություն էր տալիս արտաքին քաղաքականությանը և հռչակված էր իր հմուտ դիվանագիտությամբ: Յուրաքանչյուր պաշտոնատար անձի շնորհվում էր տիտղոս: Տիտղոսների հիերարխիան օրինականացված էր աստիճանների վերաբերյալ հատուկ աղյուսակով:

Բացի գերատեսչությունների գլխավորող բարձրաստիճան չինովնիկներից, կային նաև կայսերական պալատի խոշոր պաշտոնատար անձինք, որոնք իրենց տրամադրության տակ բազմաթիվ հաստիքներ ունեին: Այդ պալատական բարձրաստիճան անձանց ձեռքին երբեմն հսկայական իշխանություն էր կենտրոնացած: Թույլ կայսրերի օրոք նրանք անթագակիր միապետներ էին դառնում:

կայսրին առնելիս խորհուրդը՝ այսպես կոչված սինկլիտը, մեծ պեր էր խաղում ներքին ու արտաքին քաղաքականության ուղղությունը որոշելու հարցում: IX դ. երկրորդ կեսից և համարյա թե մինչև XI դ. վերջը սինկլիտում գերակշռող ազդեցություն ունեւ չինովնիական արիստոկրատիան:

**Եկեղեցին
Բյուզանդիայում
IX դ. երկրորդ կեսից
XI դարում**

IX դ. երկրորդ կեսից մինչև XI դ. Բյուզանդիայի հասարակական կյանքի վրա եկեղեցու ազդեցությունը նորից զգալիորեն ուժեղացավ: Եկեղեցու դաշինքը պետության հետ, որի սիստեմում նա ամբողջապես ենթարկված էր կենտրոնական իշխանությանը և կանոնած էր նրա հեղինակության պաշտպանության դիրքերում, աչքի էր ընկնում առանձնահատուկ դիմացկունությամբ: Պատրիարքը պապի նման միաժամանակ աշխարհիկ պետության ղեկավարը չէր. մանավանդ որ նրա ընտրությունը փաստորեն ամբողջապես կախված էր կայսեր կամքից: Եպիսկոպոսները շունեին անձնական տիրույթներ և խոստրեն որդաված եկեղեցական բենեֆիցիումներ: Եկեղեցու եկամուտները շատ բանով էին կախված կայսեր վերաբերմունքից: Եկեղեցու օգուտն բնակչության «կամավոր» նվիրաբերումները, որոնք սովորույթի ուժ ունեին, պետության կողմից միայն X դ. վերջում օրինականացվեցին որպես եկեղեցական հարկ (կանոնիկոն), որն ըստ ծխերի վճարվում էր փողով և բնամթերքով:

Պաշտոնապես քրիստոնեական եկեղեցին համարվում էր միասնական: Մինչդեռ փաստորեն այդ միասնականությունը չկար: Վերջինս խաբուսիկ դուրս եկավ դեռ այն ժամանակներում, հոր բարոսները ներխուժեցին Արևմտյան Հռոմեական կայսրություն: Մեկուսիությունը մրցակցության վերածվեց այն պահից, որ հռոմեական քահանայապետը (պապը) VIII դարում ֆրանկական թագավորից ստացավ աշխարհիկ պետություն՝ Պապական մարզ:

Մրցակցությունն առանձնապես սրվեց IX դ. երկրորդ կեսին. բյուզանդական միսիոներներ Կիրիլը և Մեթոդիոսը հաջողությամբ գործում էին Մորավիայում: Բուլղարիան քրիստոնեությունն ընդունեց արևելյան ձևով, խաբելով պապության բոլոր սպասելիքները. բյուզանդական եկեղեցական ազդեցությունն ուժեղանում էր Սերբիայում. մի հարյուրամյակ անց պապի առաքյալները անհաջողություն կրեցին նաև Ռուսիայում. կիևյան մեծ իշխան Վլադիմիրին մկրտեցին բյուզանդական հոգևորականները:

**Արևելյան
և արևմտյան եկեղե-
ցիների խզումը
1054 թ.**

Ուժեղացած պապությունը, օգտվելով Հու-
րավային Իտալիայում բյուզանդական իշ-
խանության թուլացումից, XI դ. կեսերին
հաջողությամբ այն ենթարկեց իր եկեղեցա-
կան իշխանությանը: Պատրիարքը եռանդուն
Վերադարձ հակաեքզոմում էր դրան: 1054 թ. Կոնստանդնուպոլիս
ներկայանալով, պապական լեգատները (պատվիրակները) պահան-
ջեցին պապական «օրինական իրավունքները» վերականգնել Իլլի-
րիայում և Բուլղարիայում: Երբ այդ պահանջը մերժվեց, պապական
լեգատները բանադրանքի ենթարկեցին Կոնստանդնուպոլսի պա-
տրիարքին: Այդպես էլ պատրիարքի պատասխանը եղավ պապին:
Տեղի ունեցավ եկեղեցիների պաշտոնական խզում՝ «հերժվածք»:
Այդ ժամանակից ի վեր արևելյան եկեղեցին (Բյուզանդիայի և
քրիստոնեությունը բյուզանդական ձևով ընդունած երկրների եկե-
ղեցին) սկսեց կոչվել հունա-կաթոլիկական և ուղղափառ անուննե-
րով (այսինքն ուղղահամատ), իսկ արևմտյանը սկսեց կոչվել հոռ-
մեա-կաթոլիկական:

**Վաճառականությունը
Բյուզանդիայում**

Բյուզանդիայում վանականությունը անհա-
մեմատ ավելի բազմաքանակ էր, քան Արև-
մուտքում: Կալսրոնի վանականության տերիտորիայում
հաշվվում էին բազմաթիվ խոշոր, մանր և մանրագույն վանքեր:
Քանի որ միստիկական տրամադրությունները լայնորեն տարած-
ված էին կեղեքված ժողովրդական զանգվածների մեջ, շատ գյուղա-
ցիներ դառն իրականությունից ապաստան որոնելով վանքերն էին
գնում: Բայց գյուղացի-վանականները դասվում էին ստորին միա-
բանների թվին, որոնք ամբողջ օրերով աշխատում էին վանքա-
պատկան կալվածքներում և քիչ էին տարբերվում պարիկոսներից:
Վանքերն առանձնապես արագ էին աճում XI—XII դարերում: Յու-
րաքանչյուր կայսր, խոշոր աստիճանավոր, զորավար, եկեղեցա-
կան հոգևոր պետ կառուցում էր իր վանքը, նրան շնորհելով հա-
րուստ տիրույթներ: Խոշորագույն վանքերը (Ստուդիականը Կոնս-
տանդնուպոլսում և Աֆոնի վանքերը) ակտիվորեն մասնակցում էին
քաղաքականությանը: Տիրող դասակարգի՝ իշխանության համար
մրցակցող խմբավորումները ձգտում էին ձեռք բերել ազդեցիկ վա-
նականության աջակցությունը:

Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականությունը IX դ. երկրորդ կեսից մինչև XI դ. վերջը

Մակեդոնական դինաստիայի հիմնադիր Վասիլ I-ին (867—886) հաջողվեց ժամանակավորապես կայունացնել կայսրության արտաքին քաղաքական դրությունը։ Նրա օրոք ետ մղվեց արաբների հարձակումը։ Սակայն նրա մահից հետո շուտով արաբներն ու բուլղարներն կրկին սկսեցին իրար հետևից հարվածներ հասցնել Բյուզանդիային։ IX դ. վերջին և X դ. սկզբին արաբները տիրեցին համարյա ամբողջ Սիրիլիան։ Սպառնալիքի տակ էին գտնվում նաև Հարավային Իտալիայի բյուզանդական սիրապետությունները։ Արաբները գրավեցին նաև Կիպրոսը։ Կրետեն դարձավ արաբական ծովահենների բույնը։ Նրանք ամայացնում էին կղզիներն ու շոտփնյա շրջանները։ 904 թ. արաբները կողոպտեցին Բեսալոնիկան։ Ոչ պակաս դաժան պարտություններ կրեց Բյուզանդիան ուժեղացած Բուլղարիայի դեմ մղվող պայքարում։ Բուլղարների հետ մղվող պատերազմը շարունակվեց գրեթե 30 տարի։

Արաբների և բուլղարների դեմ մղված պատերազմներում կայսրության պարտությունը խոր սոցիալական տեղաշարժերի արդյունք էր։ Ֆեոդալականացման պրոցեսի զարգացման հետ ստրուտիոտական աշխարհագրորդ ասպարեզից հեռանում էր, Ֆեոդալական հեծելազորը դեռևս բանակի հիմքը չէր դարձել, իսկ վարձկան զորքը չափազանց փոքրաթիվ էր։ Բյուզանդիայի միջազգային դրությունն սկսեց բարելավվել X դ. կեսերից։ Դա բացատրվում է Բուլղարական պետության զգալի չափով թուլացմամբ, և Բաղդադի արաբական խալիֆոսության տրոհմամբ մի շարք ֆեոդալական իշխանությունների։ Բյուզանդիան արաբներից ետ խլեց Վերին Միջագետքը, Փոքր Ասիայի մի մասը և Սիրիայի զգալի մասը։ Կայսրությանը վերադարձվեցին Կրետեն և Կիպրոսը։ Բյուզանդիայի ազդեցությունը նորից տարածվեց Վրաստանի և Հայաստանի վրա։

X դ. երկրորդ կեսում Բյուզանդիայի հետագա ամրապնդումը հնարավորություն տվեց հարձակում սկսել Բուլղարական թագավորության դեմ։ Բյուզանդական կայսր, եռանդուն և դաժան Վասիլ II «Բուլղարասպանը» (976—1025), օգտվելով արևելյան սահմաններում տիրող համեմատաբար հանգիստ վիճակից, հսկայական ուժեր կուտակեց Եվրոպայում։ Օգտվելով նաև բուլղարական ֆեոդալների դավաճանությունից, Վասիլ II-ը սխտեմատիկ հարձակում սկսեց բուլղարական հողերի վրա, և 1018 թ. Բուլղարիան նվաճվեց Բյուզանդիայի կողմից։ Ամբողջ Բալկանյան թերակղզին,

մինչև Դանուբը մտավ Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ:

Սակայն Վասիլ II-ի մահից շատ շանցած ներքին խռովություններից ծվատվող կայսրությունը պաշտպանության անցավ: Նրա սահմաններն սկսեցին կրճատվել: Արևելյան տիրույթները ենթարկվեցին նոր թշնամիների՝ թուրք-սելջուկների հարձակմանը, մերձ-սևծովյան տափաստաններից եվրոպական պրովինցիաները հորդեցին պեչենեգների հրոսակախմբերը, որոնց ասպատականությունները գնալով ավելի վտանգավոր էին դառնում:

Ռուս-բյուզանդական հարաբերությունները IX—XI դդ.

Բյուզանդացիները ռուսների հետ բախվել էին VIII—IX դդ. սկզբին: Հայտնի են ռուսների հարձակումները Բյուզանդական տիրապետությունների վրա Ղրիմում (Խերսոն) և Սև ծովի հարավային առափնյա շրջանների վրա՝ արդեն IX դ. առաջին տասնամյակներում: 860 թ. ռուսական զորքերը անսպասելիորեն հայտնվեցին Կոնստանդնուպոլսի դեմ-հանդիման, ցամաքից և ծովից պաշարելով այն: Ընդհարումն ավարտվեց խաղաղ բանակցություններով: Սկսվեցին ռուս-բյուզանդական կանոնավոր կապերը: Սակայն IX դ. վերջին և X դ. սկզբին խզում տեղի ունեցավ: 907 թ. ամռանը ռուսական բազմաթիվ միակտոր մակույկները, որոնք փորված էին ծառի մեկ ամբողջական բնից, հայտնվեցին Բոսֆորում և ավերեցին մայրաքաղաքի արվարձանները: Բյուզանդացիները հարկադրված էին ռուսների համար չափազանց շահավետ առևտրական պայմանագիր կնքել, որն ստորագրվեց 911 թվին: Աշխույժ առևտրական հարաբերություններ սկսվեցին: «Մեծ ուղին» վարյազներից դեպի հույները» արդեն X դ. առաջին կեսին լավ հայտնի էր նաև բյուզանդացիներին:

941 թ. իշխան Իգորը Բյուզանդիայի վրա նոր արշավանքի դուրս եկավ: Ռուսական նավատորմը ամայացրեց Բոսֆորի, Նիկոմիդիայի և Պաֆլագոնիայի առափնյա շրջանները, բայց Կոնստանդնուպոլսի մոտ ջախջախվեց «հունական կրակի» (վառվող խառնուրդ) օգնությամբ: Երեք տարի անց ռուսական զորքերը կրկին հասան մինչև Դանուբ, և բյուզանդացիները գերադասեցին Ռուսիայի հետ առևտրական պայմանագիրը նորոգել:

Իշխան Սվյատոսլավը խառնվեց բյուզանդա-բուլղարական պայքարին և երկու անգամ արշավեց Բալկանների վրա: Բուլղարների հետ դաշինքի մեջ մտած Սվյատոսլավը 969 և 970 թվականներին ավերեց Հյուսիսային Թրակիան, բայց 971 թվականին Հովհաննես Չմշկիկ կայսրին (969—976) հաջողվեց Սվյատոսլավին դուրս մղել Բուլղարիայից:

Վասիլ II-ի դեմ փոքրասիական ֆեոդալական ավագանու ապրտամբություն ժամանակ կիևյան իշխան Վլադիմիրը ռուսական ջոկատ ուղարկեց, ընդ որում, Բյուզանդիային օգնություն ցույց տալու պայմանը իր քույր Աննային Վլադիմիրին ամուսնության տալու կայսեր համաձայնությունն էր։ Ռուսներն օգնեցին խռովության ճնշմանը, բայց Վասիլ II-ը չէր շտապում կատարելու իր խոստումը։ Վլադիմիրը նրան ստիպեց կատարելու իր խոստումը՝ Ղրիմում գրավելով Խերսոնես քաղաքը և այն վերադարձնելով պայմանագրի պայմանը կատարվելուց հետո միայն (989 թվին)։ Այդ նույն ժամանակ Ռուսիայում քրիստոնեություն ընդունվեց Բյուզանդիայից։ Քրիստոնեության հետ մեկտեղ Բյուզանդիայից Ռուսիա մտան բյուզանդական ավելի բարձր կուլտուրայի որոշ տարրեր։ Բյուզանդիայից և Բուլղարիայից բերվում էին սկզբում ժամասացության, իսկ այնուհետև՝ նաև աշխարհիկ գրքեր, դնում և ռուսների մեջ երկար ապրում էին բյուզանդական գեղանկարիչներ և ճարտարապետներ։

Նոստանդուպոլսի վրա ռուսների 1043 թ. վերջին արշավանքը նույնպես կապված էր ռուսական իշխանների առևտրական շահերի հետ։ Արշավանքն անհաջող վերջացավ, ռուսական նավատորմը ջախջախվեց փոթորկից և հրկիզվեց «հունական կրակով»։ Շուտով կոնֆլիկտը վերացվեց։ 1047 թ. ռուսական ջոկատը արդեն օգնում էր Կոնստանդին IX Մոնոմախ կայսրին (1042—1055) ճնշելու ֆեոդալների խռովությունը։ Շուտով Մոնոմախ կայսեր դուստրը ամուսնության տրվեց իշխան Վսեվոլոդին՝ Կիևի մեծ իշխան Յարոսլավ Իմաստունի որդուն։

Դասակարգաին պայքարը Բյուզանդիայում X—XI դդ.

X—XI դդ. դասակարգային պայքարն սկսեց նեղ, տեղական բնույթ ընդունել։ Ճորտացվող գյուղացիությունը մանրատված էր և մեկուսի։ Ֆեոդալների դեմ նրա տարբեր ժամանակյա, կարճատև ոչ մեծ ելույթները չէին կարող ձուլվել լայն շարժման մեջ։ Բավականին մեծ տերիտորիա էր ընդգրկել Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած միայն այն գյուղացիական ապստամբությունը, որը բռնկեց օպսիկիոս թեմում, մոտ 932 թվին։ Ապստամբներն այստեղ գրավեցին ամրոցը, ամրացան այնտեղ և սկսեցին հարձակումներ գործել ֆեոդալների տիրույթների վրա։ Ապստամբությունը գլխավորում էր «Պղնձաբազուկ» մականունը կրող Վասիլը։ Ժամանակագիրները հաղորդում են, թե նախորդ ապստամբություններից մեկին մասնակցելու համար դահիճը կտրել էր նրա աջ ձեռքը։ Վասիլը իրեն հարմարեցրել էր պղնձյա ձեռք, որին սուր

էր ամրացված: Կառավարական զորքերի կողմից պաշարված ապստամբները բռնվեցին: Վասիլ Պղնձաբազուկը խարույկի վրայ լքվեց Կոնստանդնուպոլսի հրապարակներից մեկում:

Ամբողջ X և XI դարերի ընթացքում հաճախակի քաղաքային ապստամբություններ էին բռնկում: Դրանց գլխավոր պատճառը հարկային ճնշումն էր և շինովնիկների կամայականությունները: Առավել խոշոր քաղաքային ապստամբությունը տեղի ունեցավ Կոնստանդնուպոլսում 1042 թվին: Ապստամբները զրավեցին կայսրական պալատի մի մասը և ոչնչացրին հարկային ցուցակները:

Այդ ժամանակներում շատ ավելի մեծ մասշտաբներով, տեականությամբ և համառությամբ աչքի էին ընկնում ապստամբությունները կայսրության ծայրամասային, այլացեղ ժողովուրդներով բնակեցված թեմերում՝ Իտալիայում, Բուլղարիայում, Հայաստանում, Կիլիկիայում: Իրենց հիմքով ժողովրդա-ազատագրական այդ շարժումները միևնույն ժամանակ հակաֆեոդալական բնույթ ունեին: Այդպիսին էր, օրինակ, արևմտյան սլավոնական թեմերի XI դարում խոշորագույն ապստամբությունը 1040—1041 թթ. որին գլխավորում էր Պյոտր Դելյանոսը: Ապստամբությունը շատ մեծ տերիտորիա էր ընդգրկել Բալկաններում:

Պալքար տիրող դասակարգի մերսում

X դարում Փոքր Ասիայի ուժեղացած զին-
ծառայական հողատիրական ավազանին
Վասիլ II-ի կառավարման սկզբին փորձ
կատարեց իշխանությունը խլել շինովնիկա-
կան արիստոկրատիայից: Խռովություն բարձրացնելով այդ ավա-
զանին իր ուժերն ուղղեց Կոնստանդնուպոլսի դեմ: Վասիլ II-ը
կայսրության ամենահեռավոր մարզերից շտապ ետ կանչեց զորքը,
օգնության համար դիմելով նույնիսկ Ռուսիային: Խռովությունը
ճնշվեց հսկայական դժվարությամբ, բայց իշխող դասակարգի
ներսում պայքարը շուտով վերսկսվեց նոր ուժով: Ֆեոդալական
հարաբերությունների ձևավորման պրոցեսը Բյուզանդիայում ավարտվեց XI դարում: Այն հասցրեց ֆեոդալների ուժեղացմանը և
կայսրական իշխանության թուլացմանը:

XI դ. կեսերին ֆեոդալական կատաղի երկպառակությունները
թուլացրին կայսրության ռազմական ուժերը: 1071 թ. բյուզանդա-
կան բանակը Մանասկերտի մոտ (Հայաստան) ջախջախվեց թուրք-
սելջուկների կողմից: Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսրը (1067—1071)
գերի ընկավ: Թուրքերը զավթեցին համարյա ամբողջ Փոքր Ասիան
և Հայաստանը: Նույն թվականին նորմանները Իտալիայում գրա-

վեցին Բյուզանդիային պատկանող վերջին քաղաքը՝ Բարին (Ապուլիայում)։

Սկսվեց ֆեոդալական երկպառակույթունների, իշխանության համար կատաղի պայքարի մի նոր փուլ, որը 1081 թ. ավարտվեց պրովինցիալ ժառանգական հողատիրական ավազանու վերջնական հաղթանակով, որը կայսերական գահ բառադրեց Ալեքսեյ I Կոմնենոսին (1081—1118)։

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՆ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

IX—XI դդ. ընթացքում ֆեոդալիզմն արմատավորվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում: Խիստ բարդ իրադրության մեջ էր անցնում ֆեոդալականացման ավարտը, մի պրոցես, որը արտաքուստ որոշ չափով հիշեցնում էր ժողովուրդների մեծ գաղթի ժամանակները. նորից սկսվեցին ժողովուրդների ու ցեղեֆոնների խուժումներն ու ասպատակությունները, նորից էին խորտակվում կայսրության հիմքերը (այս անգամ Ֆրանկական) և առաջանում վաղանցիկ պետական կազմավորումներ, որոնք հերթափոխում էին միմյանց: Սակայն այդ բոլոր ցնցումների ու փոփոխությունների ընթացքում Եվրոպայում արդեն պարզորոշ նկատելի էին նոր, ֆեոդալական հասարակության ուրվագծերը:

§ 1. ԵՎՐՈՊԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունը

Վաղ միջնադարի վերջում Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց: Բազմաթիվ բարբարոսական թագավորությունների փոխարեն հայտնվեցին շատ թե քիչ կայուն ֆեոդալական պետություններ, որոնց շրջանակներում շարունակվում էր նոր ժողովուրդների ձևավորման պրոցեսը, որոնք հետագայում զարգացան և դարձան արդի ազգերը:

Կարոլինգյան կայսրության տրոհումից հետո կազմավորված և 843 թ. Վերդենյան պայմանագրով ամրապնդված երեք պետություններից Ֆրանսիան և Գերմանիան իրենց գոյությունը շարունակեցին հետագա դարերում: Այլ կերպ դասավորվեց արհեստականորեն կազմավորված Լոթարի պետության ճակատագիրը, մի պետություն, որը չունեւր ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ էթնիկական միասնություն: Այդ պետությունը քայքայվեց Լոթարի մահից (855 թ.) հե-

սո, և նրա տեղը կազմավորվեցին երեք նոր պետություններ՝ Իտալիան (որն ընդգրկում էր Հյուսիսային և Միջին Իտալիան), Պրովանսը (Ռոնայի ավազանում և Միջերկրականի ծովափին) և Լոթարինգիան (Հենոսն ի վեր ընկած հողերը մինչև Հյուսիսային ծով), որն այդպես կոչվեց Լոթարի որդի Լոթար II-ի անունով (Lotarii regnum, այսինքն՝ «Լոթարի պետություն»)։ 870 թ. Մերսեյի պայմանագրով Ֆրանսիայի (այն ժամանակ դեռևս Արևմտա-Ֆրանկական թագավորության) թագավորը և Գերմանիայի (Արևելա-Ֆրանկական թագավորության) թագավորը Լոթարինգիան բաժանեցին միմյանց միջև։ Գերմանիան գրավեց նրա Հյուսիսային և հարավ-արևելյան մեծ մասը, Ֆրանսիային միացվեց հարավ-արևմուտյան մասը։ Հետագայում Լոթարինգիան կամ նրա առանձին մարզերը անցնում էին մերթ Գերմանիային, մերթ Ֆրանսիային՝ լինելով նրանց միջև կատաղի պայքարի ասպարեզ։ X դ. սկզբին (925 թ.) Լոթարինգիան մտավ Գերմանիայի կազմի մեջ և 959 թ. բաժանվեց երկու դքսությունների՝ Վերին Լոթարինգիայի (Մոզել գետի հոսանքին հարող մարզը, որի վերաբերմամբ էլ հենց հետագայում պահպանվեց Լոթարինգիա անվանումը) և Ներքին Լոթարինգիայի (Շելդա, Մասս և Հեննոս գետերի միջև ընկած մարզը, որից հետագայում կազմավորվեցին Բրաբանտը, Հեննեգաուն, Լյուքսեմբուրգը, Քյոլնի արքեպիսկոպոսությունը և մի քանի այլ ֆեոդալական տիրապետություններ)։

IX դ. վերջին Պրովանսից և նրան հարող մարզերից կազմավորվեցին երկու բուրգունդական թագավորություններ. 879 թվին՝ Ներքին Բուրգունդիան (որ ընդգրկում էր Սոնա և Ռոնա գետերին հարող հողերը մինչև Միջերկրական ծով) և 888 թվին՝ Վերին Բուրգունդիան (նրա մեջ մտան Սոնա և Ռոնա գետերի՝ մինչև Ալպերն ընկնող վերին հոսանքների շրջանի հողերը), որոնք X դ. (933 թվին) միավորվեցին մեկ՝ Բուրգունդական թագավորության մեջ, (որ հետո կոչվեց Արևլատի թագավորություն՝ իր մայրաքաղաքի՝ Արլ քաղաքի անունով)։ XI դ. (1033 թվին) Բուրգունդիան (Արևլատ) մտավ Գերմանական կայսրության կազմի մեջ։

Բացի այդ, Ֆրանսիայի տերիտորիայում (Լուարա և Սոնա գետերի միջև) IX դ. (884 թվին) կազմավորվեց Բուրգունդական զրքսությունը Ֆրանսիական թագավորության կազմում։

Իտալիան, որը Վերդենի պայմանագրով բաժին էր ընկել Կարլոս Մեծի թոռանը՝ Լոթարին, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ նրա որդի Լյուդովիկոս II-ին, որը դարձել էր Իտալիայի թագավորը, իրականում միասնական պետություն չէր։ IX—XI դդ. ընթացքում այդ

թագավորութիւնում տեղի էր ունենում մի շարք ֆեոդալական պետութիւնների ձևավորման բարդ պրոցես՝ տարբեր ֆեոդալական ուժերի միջև ներքին սուր պայքարի և դրսից կատարվող մշտական ներխուժումների պայմաններում: Այդ ժամանակներում Իտալիայում առաջացած պետութիւնները տարբեր բնույթ և տարբեր պատմական ճակատագրեր ունեին:

IX—XI դդ. Եվրոպայի մյուս մասերում ևս կազմավորվում են նոր պետութիւններ և տեղի է ունենում նոր էթնիկական խմբերի ու ժողովուրդների առաջացման պրոցես: Եվրոպայի հարավարևմուտքում, Պիրենեյան թերակղզու հյուսիսային լեռնային շրջաններում VIII դարից սկսած, արաբների (մավրերի) կողմից (711—714 թթ.) վեստգոթական Իսպանիան նվաճվելուց հետո անկախութիւն պահպանեց Աստուրիան, որը 718 թ. դարձավ թագավորութիւն, իսկ IX դարում կազմավորվեց Նավարրա թագավորութիւնը, որն առանձնացվել էր Պիրենեյներից այն կողմ Կարլոս Մեծի հիմնադրած Իսպանական մարկից: (Իսպանական մարկից այն ժամանակ առանձնացվեց նաև Բարսելոնյան կոմսութիւնը, որը ժամանակավորապես մտնում էր Ֆրանսիայի կազմի մեջ):

Աստուրիան հետագայի միասնական Իսպանական պետության նախուրդն էր, այն պետութիւն, որի տերիտորիան դեռ պետք էր հարյուրամյակների ընթացքում նվաճվեր արաբներից. այդ պայքարում ձևավորվում էր իսպանական ժողովուրդը: Իսպանիայի մնացած տերիտորիայի ավելի մեծ մասում շարունակվում էր գոյութիւն ունենալ արաբական պետութիւնը՝ Կորդովյան էմիրութիւնը, որը առաջացել է VIII դ. (756 թվին) և X դ. (929 թվին), վերածվել Կորդովյան խալիֆայութեան: XI դ. առաջին կեսին (1031 թվականին) այն տրոհվեց մի շարք մանր ինքնուրույն էմիրութիւնների և իշխանութիւնների:

Բրիտանիայում անգլո-սաքսոնական թագավորութիւնները IX դ. (829 թվին) միավորվեցին և կազմեցին մեկ թագավորութիւն՝ Անգլիա: Բրիտանիայի հյուսիսում գոյութիւն ունեւ Շոտլանդիայի անկախ թագավորութիւնը, իսկ Արևմուտքում՝ Ուելսի կելտական իշխանութիւնները: Իռլանդիայում բնակվող կելտական անկախ ցեղերի մեջ տեղի էր ունենում կլանների միավորման և դերագույն թագավորական իշխանության ձևավորման պրոցես:

Եվրոպայի հյուսիսում IX—XI դարերում ֆեոդալական զարգացման ուղին էին թեկնդիւնում Սկանդինավյան երկրները՝ Ռանիան, Նորվեգիան, Շվեդիան: Այստեղ, Եվրոպայի հյուսիսային ծայրամասում, ֆեոդալականացման և վաղֆեոդալական պետու-

թյունների կազմավորման պրոցեսը զգալիորեն ուշ սկսվեց. քան Արևմտյան Եվրոպայի շատ երկրներում: VIII դ. կազմավորվեց Դանիական թագավորությունը, IX դ. վերջից սկսեց կազմավորվել միավորված Նորվեգիական թագավորությունը, իսկ XI դարից՝ Շվեդիայի թագավորությունը:

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայում կազմավորվում են մի շարք սլավոնական պետություններ՝ Հին Ռուսական պետությունը, որ առաջացել է IX դարում և IX դ. վերջից մինչև X դ. միավորել լադոգայից մինչև Մերձդնեպրյան շրջանը և Նեմանի ու Պրիպյատի վերին հոսանքներից մինչև Օկա ու Վոլգա գետամիջյան վայրերն ընկած լայնարձակ տերիտորիայում բնակվող արևելյան սլավոններին. Լեհական պետությունը, որը կազմավորվել է X դ. (960 թվին) արևմտա-սլավոնական ցեղերից և Օդրայի (Օդերի), Վարտայի, Վիսլայի ավազանների և Բալթիկ ծովի առափնյա շրջանի ցեղային իշխանություններից. Մեծ Մորավյան տերությունը, որն առաջացել է IX դ. և իր կազմում ընդգրկել մի շարք արևմտա-սլավոնական ցեղերի՝ չեխերին, մորավներին, սլովակներին, և մի քանի հարավ-սլավոնական ցեղերի, որոնք զբաղեցնում էին միջին Դանուբի և Կարպաթի (էլբայի) ու Օդրայի վերին հոսանքների միջև ընկած ընդարձակ տերիտորիան, ինչպես նաև Դանուբի ու Դրավայի միջև ընկած հողերը (նախկին հռոմեական Պաննոնիա պրովինցիան). IX դ. վերջից նրանից առանձնացավ Չեխական իշխանությունը: Հունգարների հարվածների տակ X դ. սկզբին (906 թ.): Մեծ Մորավյան տերության քայքայումից հետո Չեխիան վերջնականապես ձևավորվեց որպես ինքնուրույն պետություն: Իսկ սլովակներն այդ ժամանակ ընկան հունգարների իշխանության տակ և նրանց զարգացումը հաջորդ հարյուրամյակներում հատուկ ուղիով ընթացավ:

Բալկանյան թերակղզու արևելյան մասը քննարկվող ժամանակում զբաղեցնում էր Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ Բալկանների մնացած տերիտորիայում տեղի էր ունենում հարավ-սլավոնական պետությունների կազմավորման պրոցես: Բուլղարիան, որը առաջացել էր դեռևս VII դ. 70-ական թվականներին, և որի հիմքը կազմեցին Ներքին Մեզիայում ապրող հարավ-սլավոնական այն ցեղերը, որոնք ձուլվեցին հետագայում այստեղ եկած և սլավոնացած թուրքական բուլղար (պրոտոբուլղար) ցեղի հետ, որի անունով էլ հենց կոչվեց բուլղարական ժողովուրդը, զարգանում էր որպես վաղֆեոդալական պետություն: Առաջին Բուլղարական թագավորության բարգավաճումը գոյատևեց IX—X դդ. առաջին կեսը, երբ նա իր իշխանությունը տարածել էր Բալկանյան թերակղզու հա-

մարյա ամբողջ արևելյան և արևմտյան մասերի զգալի տերիտորիայի վրա: Ներքին երկպառակություններից և արտաքին թշնամիների դեմ մղած պայքարից թուլացած Բուլղարիան XI դ. (1018 թ.) նվաճվեց Բյուզանդիայի կողմից:

Սալա գետի ստորին և միջին հոսանքից դեպի հարավ բնակություն հաստատած հարավ սլավոնական ցեղերի մոտ վաղֆեոդալական պետության ձևավորման պրոցեսն սկսվեց VIII—IX դարերում և X դ. կեսին հանգեց Սերբական իշխանապետության կազմավորմանը, որը միավորում էր մի շարք ավելի մանր ցեղային իշխանություններ: XI դ. սկզբում Բուլղարիայից հետո Սերբիան ընկավ Բյուզանդիայի իշխանության տակ:

Հարավսլավոնական աշխարհի ծայր—արևմուտքում, նախկին հռոմեական Պաննոնիա, Նորիկ և Դալմաթիա պրովինցիաներում բնակություն հաստատած խորվաթների և սլովենցների (խորուսաՆյան ցեղեր) վաղ պետական կազմավորումները՝ ցեղային իշխանությունները, զարգանում էին բազմաթիվ արտաքին թշնամիների (ավարների, ֆրանկների, գերմանական թագավորների, Բյուզանդիայի, հունգարացիների) դեմ մղվող երկարատև պայքարում: Խորվաթական ցեղերի միավորումը ավարտվեց IX դ. վերջին և X դ. սկզբին: 925 թ. Խորվաթիան թագավորություն դարձավ:

Արևմտյան, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի բոլոր պետությունների գոյացումը տեղի էր ունենում դժվարին պայմաններում. նրանցից յուրաքանչյուրը գտնվում էր արտաքին ներխուժումների մշտական սպառնալիքի տակ, որն առանձնապես ուժեղացել էր IX դ. երկրորդ կեսից: Այդ ներխուժումներն ու ասպատակությունները տեղի էին ունենում միաժամանակ հարավից, արևելքից և հյուսիսից:

Արաբների ասպատակությունները

Միջերկրական ծովի ափերին գտնվող պետությունները մշտական սարսափի մեջ էին Իսլամիան և Հյուսիսային Աֆրիկան զավթած արաբների (կամ, ինչպես կոչում էին նրանց, սարակինոսների) ներխուժումների հանդեպ: Հենակետային բազաներ հիմնելով արդի Թունիսի շրջանում, IX դարի սկզբից արաբներն սկսեցին ծովահենային ասպատակություններ կատարել Միջերկրական ծովի կղզիների և հյուսիսային ափերի վրա: IX դ. 20-ական թվականներին նրանք հիմնավորվեցին Կրետեում և Սիցիլիայում (Սիցիլիան բաղա էին դարձրել հետագա ասպատակությունների համար), 40-ական թվականներին զավթեցին Իտալիայի հարավային մասը՝ (Ապուլիան), հարձակվեցին Նեապոլի, Ամալֆիի, Սալերնոյի վրա,

847 թ. ավերեցին ու հրկիզեցին Հոռմի արվարձանները: IX դ. վերջին արաբների ձեռքն ընկան Սարգինիան և Կորսիկան: Այդ նույն ժամանակում նրանք հիմնվեցին Պրովանսի հարավային մասում և սկսեցին ասպատակություններ կատարել Ռեմա գետն ի վեր, ընդհուպ մինչև Ալպերը, զավթելով լեռնանցքներով անցնող առևտրական ուղիները և ամայացնելով բարդավաճող հովիտները: Արաբները կողոպտում էին քաղաքներն ու գյուղերը և ստրկության վաճառում բնակիչներից շատերին, հատկապես կանանց ու երեխաներին:

Հունգարները Արևելքից մոտենում էր մի այլ վտանգ՝ հունգարների ներխուժումները: Հունգարները (մաջարները) հիմնականում ուղորական ցեղախմբին պատկանող քոչվոր խաշնարած ցեղեր էին, որոնք վաշկատուն կլանք էին վարում, ինչպես ենթադրում են, Ուրալ, Կամա ու Վոլգա գետերի միջև, իսկ այնուհետև շարժվեցին դեպի Հյուսիսային Մերձսևծովյան վայրերը, Դնեպրի և Դանուբի միջև ընկած շրջանը: IX դ. վերջին պեչենդների կողմից նեղվելով հունգարները անցան Կարպատներով և ներխուժեցին Միջին-դանուբյան ցածրավայրը, Տիսա և Դանուբ գետերի միջև ընկած հողերը, հին հունական և ավարական բնակությունների շրջանը: Այնուհետև առաջ շարժվելով դեպի արևմուտք, նրանք ընդհարվեցին Մեծ Մորավյան տերության հետ, ջախջախեցին նրան 906 թ. և զրավեցին Պաննոնիան, որտեղ իրենց ենթարկեցին տեղական սլավոնական բնակչությանը:

Հիմնավորվելով Պաննոնիայում և Տիսսա ու Դանուբ գետերի միջև ընկած հովիտներում, հունգարները X դ. ամբողջ առաջին կեսի ընթացքում այստեղից ավերիչ ասպատակություններ էին կատարում Կենտրոնական, Հարավային և Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում: Նրանց հեծելազորը, արգելքներ չճանաչելով, խուժում էր Բուլղարիա և Բյուզանդիա, Իտալիա և Ֆրանսիա: Հունգարները մարտեր մղելով ճեղքում, անցնում էին Հոենոս և Ռոնա գետերի մյուս կողմը և հասնում մինչև Փարիզ: Նրանք շատ անգամ էին հայտնվում Հյուսիսային Իտալիայում, ավերելով ու կողոպտելով այստեղի քաղաքները: Նրանք Իտալիայի ամբողջ տերիտորիայով կտրում անցնում էին մինչև հարավ: Բայց հունգարների ասպատակություններից ամենից ավելի տուժում էր Գերմանիան, որը նրանք ավերում էին գրեթե ամեն տարի, զավթելով վիթխարի ավար և գերեվարելով շատ մարդկանց, որոնց ստրուկներ էին դարձնում: Այն բանից հետո միայն, երբ X դ. կեսին գերմանական ու չեխական զորքերը լեխ գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտ-

տում (955) վճռական պարտության ճատնեցին հունգարներին» վերջիններիս ներխուժումների ուժգնությունն սկսեց թուլանալ X դ. կեսերից վաշկատուն հունգարներն սկսեցին անցնել երկրագործության և նստակյաց կյանքի, իսկ X դ. վերջին նրանց մոտ սկսում է կազմավորվել վաղֆեոդալական պետություն. մոտ 1000 թվականին Հունգարիան դառնում է թագավորություն. հարևան երկրների նկատմամբ նրա ասպատակությունները լիովին դադարեցին:

Նորմանների ասպատակությունները

Եվրոպայի համար ամենասարսափելի ըստ առնալիքը նորմանների ժովահնային արշավներն էին: Նորմանների ասպատակություններն սկսվեցին արաբների ասպատակությունների հետ համարյա միաժամանակ՝ VIII դ. վերջին և շարունակվեցին մինչև XI դ. կեսերը:

Նորմաններ («հյուսիսային մարդիկ») էին անվանում սկանդինավցիներին՝ հյուսիս-գերմանական այն ցեղերին, որոնք բնակություն էին հաստատել Սկանդինավիայում և Յուտլանդական թերակղզում՝ նրա մոտ ընկած կղզիների հետ միասին: Նրանք բաժանվում էին երեք հիմնական ճյուղի՝ դանիացիների, նորվեգացիների և շվեդների, իրենց հասարակական զարգացմամբ նորմանները ետ էին մնում եվրոպայի շատ այլ ժողովուրդներից: Անասնապահության հետ միասին նրանց տնտեսությունում մեծ տեղ էին զբաղում ձկնորսությունն ու որսորդությունը, հատկապես ծովային կենդանիների որսը: Մովամերձ մարզերում դրանք գլխավոր ըզրադուռներն էին: Հողագործությունը դեռևս թույլ էր զարգացած:

Նորմանների տոհմա-ցեղային կարգը երկար էր պահպանվել: Սակայն VIII—IX դդ. տոհմատիրական հարաբերություններն արդեն քայքայման փուլում էին, առանձնացվում է տոհմական և զինվորական ավագանին, տեղի է ունենում դասակարգերի առաջացման պրոցեսը, առաջանում են ցեղերի միություններ ռազմական առաջնորդների՝ թագավորների (կոնունգների) գլխավորությամբ: Կազմավորվում են առաջին սկանդինավյան թագավորությունները: Սկանդինավիայի աղքատիկ հողը՝ արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակի առկայության պայմաններում չէր կարողանում կերակրել աճող բնակչությանը և նորմաններն ավելի ու ավելի հաճախ են ծով գնում ռազմական ավար որոնելու: Ավագանու և նրա դրուժինաների ռազմական արշավանքները, ծովային արշավանքները սկսեցին մշտակաժ ընդլայնվել, Առանձին առաջնորդներ-վիկինգներ իրենց դրուժինաներով արշավանքի

էին ելնում մեծ. առանց տախտակամածի նավակներով, որոնց նավաքիթը զարդարվում էր վիշապի պատկերով. այդ նավակներում տեղավորվում էին մինչև 100 ռազմիկներ: Վիկինգները զբաղվում էին ծովահենությամբ և առևտրով, վաճառում էին հափշտակած ավարը, իրենց տնտեսության որոշ արտադրանքներ և գերի վերցրած ստրուկներին:

Արևմտյան նորմանները՝ նորվեգիացիներն ու դանիացիները, ասպատակություններ էին կատարում Հյուսիսային ծովի, Ատլանտյան օվկիանոսի և Միջերկրական ծովի ափերին: Նորվեգիացիները հեռանում էին դեպի հյուսիս և դեպի արևմուտք: Նրանք ամայացնում էին Շոտլանդիայի, Իռլանդիայի ափերը, իրենց գաղութներն էին հիմնում Իսլանդիայում և Դրենլանդիայում, իսկ մոտ 1000 թ. հասան նույնիսկ Հյուսիսային Ամերիկայի ափերը: Բայց նրանց չըհաջողվեց այնտեղ ամրանալ և մշտական բնակավայրեր ստեղծել, և Ամերիկայի ճանապարհը երկար ժամանակ մոռացվեց: Դանիացիներն այդքան հեռու չէին գնում: Նրանք հարձակվում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Աստուրիայի և արաբական Իսպանիայի, Իտալիայի ափերի վրա: Մեծ գետերի գետաբերաններում կայաններ հիմնելով, նրանք իրենց նավակներով բարձրանում էին հոսանքն ի վեր, իրենց ճանապարհին ամեն ինչ կողոպտելով և կրակի մատնելով: 848 թ. նորմանները հրդեհեցին Բորդոն: Նրանք շորս անգամ (845, 856, 861 և 885 թթ.) պաշարեցին Փարիզը:

Նորմաններն սկսեցին ավազակային ասպատակություններից աստիճանաբար անցնել բնակության համար հողեր զավթելուն: Հյուսիս-Արևելյան Անգլիայում նրանք սկսեցին բնակություն հաստատել IX դ. առաջին կեսին, աստիճանաբար միախառնվելով տեղական բնակչության հետ: 911 թ. Ֆրանսիայի Կարլոս Հասարակ թագավորը հարկադրված էր նորմանների առաջնորդներից մեկին՝ Ռոլլոնին, տերիտորիա զիջել Սենայի գետաբերանում: Այդտեղ բնակություն հաստատած նորմանները քրիստոնեություն ընդունեցին և ճանաչեցին իրենց վասալական կախումը Ֆրանսիայի թագավորներից: Այսպես X դ. սկզբին կազմավորվեց Նորմանդիայի դքսությունը:

XI դ. սկզբին նորմանդացիները Ջիբրալթարով թափանցեցին Միջերկրական ծով և սկսեցին առանձին կետեր զավթել Հարավային Իտալիայում: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում (1030—1080) նրանք զավթեցին Հարավային Իտալիայի մեծ մասը և արաբներից խլեցին Սիցիլիան (1061—1091): Նորմանները Հարավային Իտալիայում և Սիցիլիայում հիմնեցին մի քանի կոմսու-

թյուններ և դքսություններ, որոնք հետագայում (1130 թ.) միավորվեցին միասնական Սիցիլիական թագավորության մեջ:

Արևելյան նորմանները՝ շվեդները, որոնք հին ռուսական և բյուզանդական աղբյուրներում հայտնի են վարյագ անունով, կիսավազակային-կիսաառևտրական արշավանքներ էին կատարում Ֆիննական ծոցով, Արևմտյան Դվինայով և ռուսական գետերով: Նրանք հասնում էին մինչև Վոլգա և իջնում Կասպից ծով, որտեղ առևտուր էին անում արաբական վաճառականների հետ: Դնեպրով նրանք անցնում էին Սև ծով և հասնում մինչև Կոնստանդնուպոլիս: Բյուզանդիա (դա՝ «Վարյագներից մինչև հույներ մեծ ճանապարհ» էր):

Սլավոնական իշխաններին բազմիցս վիճակվում էր ետ մղել վարյագ ծովահենների ասպատակումները և ծովի այն կողմը բեր նրանց: Վարյագները հաճախ մտնում էին կիևյան իշխանների դրոժինանների կազմի մեջ, երբեմն ամբողջ ջոկատներով վարձվում էին նրանց: Սակայն վարյագների թիվը Ռուսիայում աննշան էր, և սոսկ չլերը նրանցից մշտական բնակություն էին հաստատում այստեղ, ձուլվելով տեղական սլավոնական բնակչության հետ:

IX—XI դարերում արաբների, հունդարների և նորմանների ասպատակությունները այդքան լայն թափ էին ստացել այն պատճառով, որ Արևմտյան Եվրոպայի այն ժամանակվա քաղաքականապես թույլ ֆեոդալական-մասնատված պետությունները չէին կարող իսկույն ևեթ արդյունավետ դիմադրություն ցույց տալ նրանց:

Ասպատակություններն ու ներխուժումները, առանձնապես նորմանների ասպատակությունները, ծանր էին անդրադառնում վաղ-ֆեոդալական ժամանակաշրջանի Եվրոպայի էկոնոմիկայի վրա, որովհետև զուգակցվում էին կողոպուտներով և ավերածություններով, մեծաթիվ մարդկանց ոչնչացումով և ստրկության քշելով: Դրանք խոչընդոտ էին հանդիսանում գյուղատնտեսության ու աղահետի զարգացմանը, խանգարում էին մշտական առևտրական կապեր հաստատելուն:

§ 2. ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԵՆԵՐԱԼԻԶԱՆ
ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ XI Դ. ՎԵՐՋԵՐԻՆ

**Ֆեոդալական կարգի
հաստատումը Արև-
մտյան Եվրոպայի
երկրներում
IX—XI դդ.**

IX—XI դարերում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում ավարտվում է ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորման պրոցեսը: Որոշ երկրներում, օրինակ, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, ֆեոդալական կարգը հիմնական գծերով կազմավորվեց

աւրդեն X դարում, ուրիշ երկրներում, ինչպես՝ օրինակ, Գերմանիայում, Անգլիայում այդ պրոցեսն ավելի դանդաղ էր ընթանում և հիմնականում ավարտվեց XI դարում: Ֆեոդալականացման պրոցեսը էլ ավելի դանդաղ էր ընթանում Սկանդինավյան երկրներում: Բայց XI դարի կեսերին ֆեոդալական արտադրահատարբերությունները Եվրոպայում արդեն, անտարակույս, իշխում էին: Առանձին երկրներում, նրանց զարգացման ամբողջ յուրահատկությամբ հանդերձ, պարզորոշ կերպով հանդես են գալիս կազմավորվող ֆեոդալական արտադրաէջանակին բնորոշ, հիմնական գծերը: Տիրապետում է ֆեոդալական հողային սեփականությունը՝ ֆեոդալիզմի հիմքը, կալվածքի ձևով, որի մեջ խոշոր հողատիրությունը զուգորդվում է մանր անհատական գյուղացիական տնտեսության հետ: Գյուղացիների հիմնական զանգվածը արդեն այս կամ այն ձևով կախյալ վիճակի մեջ էր գտնվում: Գյուղացիները դաժան շահագործման են ենթարկվում ֆեոդալական հողատիրոջ կողմից: Այդ շահագործումն արտահայտվում է ֆեոդալական ռենտայում, որն իրականացվում է արտատնտեսական հարկադրանքի զանազան միջոցների օգնությամբ: Նախկինում ազատ գյուղական համայնքը այդ ժամանակ վեր է ածվում կախյալ կամ ճորտային համայնքի, Համայնական հողօգտագործման ավանդույթային ձևերը և անցյալ ժամանակներից ժառանգած որոշ համայնական կարգերն ու սովորույթները ֆեոդալներն օգտագործում են գյուղացիության ֆեոդալական շահագործման նպատակներով:

Այդ ժամանակվա համար բնորոշ է գյուղատնտեսության հնավանդ ցածր տեխնիկան և դրա դանդաղ զարգացումը, որը պայմանավորված էր նրանով, որ արտադրությունը խարսխվում էր մանր, գյուղացիական գաճաճ տնտեսության վրա: Բնորոշ է նաև բնատնտեսության տիրապետությունը, որ առանձնապես լիակատար էր ֆեոդալիզմի զարգացման վաղ փուլում:

Այդ ժամանակաշրջանում Արևմտյան Եվրոպայի շատ երկրներում իշխում էր աշխատավճարային ռենտան և դրա հետ կապված տնտեսության կողային սիստեմը, այն բանի նմանությամբ, որի գերակշռման պայմանները Վ. Ի. Լենինը XVIII—XIX դդ. Ռուսաստանի վերաբերմամբ բնութագրել է իր «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» աշխատության մեջ⁴³: Փոխանակությունն աննշան էր, առևտրական կապերը զարգացած չէին: Արհեստը դեռ նոր էր սկսել անջատվել գյուղատնտեսությունից:

⁴³ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում, Երկել. 4-րդ հրատ., հատ. 3, էջ 220—225:

Ֆեոդալական կարգի հաստատումը, որ հիմնականում այդ ժամանակաշրջանում էր ավարտվել, անշուշտ, պատմական առաջադիմական նշանակություն ունեցավ, որովհետև մանր գյուղացիական տնտեսությունը այն ժամանակվա պայմաններում թեև շահագործվում էր ֆեոդալի կողմից, սակայն ավելի արտադրողական էր, քան խոշոր ստրկատիրական տնտեսությունը և հողագործի աշխատանքը՝ նախնադարյան-համայնական հասարակարգի պայմաններում:

XI դ. կեսերին ֆեոդալական Եվրոպայում կազմավորված սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների բնորոշ գիծը անխզելի կապն էր հողի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականության և քաղաքական իշխանության միջև: Ֆեոդալական կալվածքը ոչ միայն տնտեսական միավոր էր, այլև շատ թե քիչ ինքնուրույն սոցիալ-քաղաքական կազմակերպություն, կարծես թե մի փոքրիկ անկախ պետություն՝ սենյորիա: Իր տիրույթների բնակչության նկատմամբ ֆեոդալը ոչ միայն հողատեր էր, այլև տիրակալ-սենյոր, որի ձեռքին էին գտնվում դատարանը, ադմինիստրացիան, ռազմական և ոստիկանական ուժերը:

Քաղաքական իշխանության հետ հողային սեփականության այդպիսի միացումը պայմանավորում էր քաղաքական մասնատվածության տիրապետությունը Եվրոպայում X—XI դարերում (որոշ երկրներում նաև ավելի ուշ):

IX—XI դարերում Եվրոպայում ֆեոդալական հարաբերությունների հաստատումը առաջ բերեց էկոնոմիկայի վերելք. ոչնչացվում էին անտառները, մշակության համար նոր հողեր էին ներգրավվում, հատկապես այն հողերը, որոնք անմշակ էին դարձել Հռոմեական կայսրության վերջին հարյուրամյակների ընթացքում՝ նրա անկման ժամանակաշրջանում, ոռոգման աշխատանքներ էին կատարվում, նոր հացահատիկային ու տեխնիկական մշակույթներ էին մտցվում, ընդարձակվում էին խաղողի այգիներով ու ձիթապտղի պուրակներով զբաղեցված տարածությունները, բարելավվում էին ընտանի կենդանիների տեսակները, սկսեցին ձին օգտագործել որպես քաշող ուժ, գործածության մեջ դրվեց կատարելագործված թեթև գուլթանը: Աճում էր արհեստը, տարբերակվում էին արհեստագործական զբաղմունքները, արհեստագործությունն անջատվում էր գյուղատնտեսությունից և զարգանում էր փոխանակությունը, որը պայմաններ էր ստեղծում քաղաքների՝ արհեստի ու առևտրի կենտրոնների, առաջացման համար:

**Ֆեոդալական
ճասարակության
հիմնական
դասակարգերը:
Կախյալ
գյուղացիությունը**

XI դ. մոտերքին Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում հասարակությունն արդեն տրոհվել էր հիմնականում երկու համարտ դասակարգերի՝ ֆեոդալ-հողատերերի դասակարգի և ֆեոդալական-կախյալ գյուղացիների դասակարգի:

Ամենուրեք առավել ծանր վիճակի մեջ էին գտնվում ճորտ գյուղացիները, որոնք որոշ երկրներում (օրինակ, Ֆրանսիայում) արդեն X—XI դդ. կազմում էին գյուղացիության մեծամասնությունը: Նրանք իրենց սենյուրից կախված էին թե՛ անձնապես, թե՛ հողային, թե՛ դատական տեսակետից, և քանի որ կախման այդ տեսակներից յուրաքանչյուրը պայմանավորում էր բազմաթիվ վճարումներ ու պարհակներ, ճորտ գյուղացիներն առանձնապես ծանր շահագործման էին ենթարկվում: Այդպիսի գյուղացիներին կարելի էր օտարել, բայց միայն այն հողի հետ միասին, որտեղ նրանք ապրում էին և որի ժառանգական հողակալներն էին. նրանց իրավունքները սահմանափակված էին իրենց շարժական գույքի տնօրինման հարցում, քանի որ այդ գույքը համարվում էր ֆեոդալի սեփականությունը, նրանք կրում էին մի շարք ստորացուցիչ պարհակներ և կատարում էին վճարումներ, որոնցով ընդգծվում էր նրանց անձնական կախումը: Աստիճանաբար ճորտ գյուղացիների կատեգորիայի մեջ էին հոսում նաև նախկին ստրուկները: Բնորոշ է, որ մի շարք երկրներում գյուղացիության այդ առավել կախյալ խավը կոչվում էր «սերվեր» (լատիներեն servus—ստրուկ բառից), թեև նրանք արդեն ճորտեր էին, այլ ոչ թե ստրուկներ՝ այդ բառի անտիկ նշանակությամբ: Ճորտատիրությունը կախման բնորոշ ձևն էր այն ժամանակաշրջանում, երբ ավարտվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորումը, և ավելի ուշ, համեմայն դեպս մինչև XII դ. վերջը, երբ այն գնալով ավելի ու ավելի էր իր ակունքներում կախման համեմատաբար մեղմ ձևերին:

Որոշ չափով թեթև էր անձնապես ազատ գյուղացիների վիճակը, որոնց թիվը որոշ երկրներում (Անգլիա, Գերմանիա) XI դ. կեսերին դեռ բավականին մեծ էր: Նրանք կարող էին ավելի ազատորեն տնօրինել իրենց շարժական գույքը, շատ դեպքերում իրենց հողաբաժնից օգտվում էին ժառանգական իրավունքներով: Սակայն իրենց տիրոջից՝ ֆեոդալական հողատերերից, դատական, իսկ երբեմն էլ նաև հողային կախման մեջ գտնվելով, նրանք նույնպես շա-

հագործվում էին և աստիճանաբար կորցնում նաև անձնական ազատությունը:

**Ֆեոդալների
դասակարգը և նրա
կազմակերպությունը:**

**Ֆեոդալական
հիերարխիան**

Կախյալ գյուղացիներն իրենց աշխատանքով կերակրում էին իշխող դասակարգին՝ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դասակարգին:

Ֆեոդալների դասակարգի առանձին ներկայացուցիչների միջև հարաբերությունները

կառուցվում էին այսպես կոչված ֆեոդալական հիերարխիայի կամ «ֆեոդալական սանդուղքի» սկզբունքով: Յուրաքանչյուր պետության մեջ ֆեոդալական սանդուղքի վերին աստիճանում գրտնրվում էր թագավորը, որը համարվում էր բոլոր ֆեոդալների գերագույն սենյորը, նրանց «սյուզերենը»՝ ֆեոդալական հիերարխիայի գլխավորը: Նրանից ներքև գտնվում էին խոշորագույն աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները, որոնք թագավորից անմիջաբար ստանում էին իրենց հողերը, հաճախ ամբողջ մեծ մարզեր. դրանք՝ դքսերը, կոմսերը, արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները, իսկ որոշ երկրն՝ րում՝ խոշոր վանքերի վանահայրերը կազմում էին տիտղոսավոր ավագանին: Ձևականորեն նրանք ենթարկվում էին թագավորին՝ որպես նրա վասալները, բայց փաստորեն գրեթե անկախ էին նրանից: Նրանք իրավունք ունեին պատերազմներ մղելու, դրամ հատելու, բարձրագույն իրավասություն կենսագործելու իրենց տիրույթներում: Նրանց վասալները, որոնք սովորաբար նույնպես շատ խոշոր հողատերեր էին, շատ երկրներում կրելով «բարոններ» անվանումը, մի աստիճանով ցածր էին, բայց նրանք ևս իրենց տիրույթներում հաճախ օգտվում էին փաստական անկախությունից: Իսկ բարոններից էլ ցածր գտնվում էին ավելի մանր ֆեոդալները՝ առպետները. տիրող դասակարգի այդ խավի ստորին ներկայացուցիչներն արդեն վասալներ չունեին: Նրանց ենթակայության տակ գտնվում էին միայն հողակալ գյուղացիները, որոնք ֆեոդալական հիերարխիայի մեջ չէին մտնում: Ֆեոդալական հիերարխիայի բնկըզբունքի հիման վրա յուրաքանչյուր ֆեոդալ ցածր կանգնած ֆեոդալի նկատմամբ սենյոր էր, եթե նա իր հողական էր, և վերադաս ֆեոդալի նկատմամբ վասալ, որի հողականը հենց ինքն էր:

Ֆեոդալական սանդուղքի ստորին աստիճանի վրա կանգնած ֆեոդալները չէին ենթարկվում այն ֆեոդալներին, որոնց վասալներն էին իրենց անմիջական սենյորները: Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում (բացի Անգլիայից, որտեղ XI դարի վերջից ուրիշ կարգ սահմանվեց) (տե՛ս գլ. 10), ֆեոդալական հիերարխիայի

Յերսում հարաբերությունները կարգավորվում էին «իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ» կանոնով:

**Վասալա-լենային
հարաբերությունները
և ֆեոդալական
հողային սեփական-
ությունը**

Ֆեոդալական հիերարխիայի ներսում վասալային հարաբերությունների հիմքն ու պահովումը ֆեոդալական հողային տիրույթն էր («ֆեոդ», կամ գերմաներեն «լեն»), որ վասալը վերցնում էր իր սենյորից: Ֆեոդը բենեֆիցիումի հետագա զարգացումն էր: Ինչպես որ բենեֆիացիումը, ֆեոդը տրվում էր ռազմական պարհակներ կատարելու համար, ըստ ի տարբերություն բենեֆիցիումի, այն հանդիսանում էր ժառանգական ֆեոդալական հողային տիրույթ: Որպես յուրահատուկ ռազմական հողակալություն, ֆեոդը համարվում էր արտոնյալ, «ընտիր» հողային տիրույթ, որը կարող էր գտնվել միայն տիրոջ դասակարգի ներկայացուցիչների ձեռքում: Ֆեոդալական հողային սեփականությունը պայմանական բնույթ ուներ, քանի որ ֆեոդի սեփականատեր էր համարվում ոչ միայն դրսև, անմիջական հողակալը՝ վասալը, այլև այն սենյորը, որից նա հողը վերցնում էր, ինչպես և ըստ հիերարխիական սանդուղքի բարձր կանգնած մի շարք այլ սենյորներ: Այսպիսով, ֆեոդալների դասակարգի ներսում հիերարխիան որոշվում էր ֆեոդալական հողային սեփականության հիերարխիկ կառուցվածքով:

Սենյորի կողմից ֆեոդը իր վասալին հանձնելու, այդ ֆեոդը նրա տիրույթի մեջ մտցնելու արարողությունը կրում էր ինվեստիտուրա անունը: Ինվեստիտուրայի ակտին ուղեկցում, իսկ երթեման նաև նախորդում էր վասալական կախման մեջ մտնելու հանդիսավոր արարողությունը: Այդ արարողությունը Ֆրանսիայում և Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք այլ երկրներում կոչվում էր «հոմաժ» (hommage՝ ֆրանսերեն homme բառից. լատիներեն homo՝ մարդ) և էությունն այն էր, որ մի ուրիշ ֆեոդալից վասալային կախման մեջ մտնող ֆեոդալը հրապարակորեն իրեն ճանաչում էր նրա «մարդը», այսինքն՝ նրա վասալը: Ընդ որում, նա հավատարմության երդում էր տալիս սենյորին: Ֆրանսիացիների մոտ դա կոչվում էր «ֆուա» (ֆրանս. foi—հավատարմություն):

Սենյորի հանդեպ վասալի պարտավորությունները բազմաթիվ էին և բազմազան: Սենյորի օգտին և նրա կողով զինվորական ծառայություն կատարելու (սովորաբար, տարվա ընթացքում 40 օր) հիմնական պարտականությունից բացի, վասալը պարտավորվում էր երբեք ոչ մի բան չձեռնարկել ի վնաս սենյորի և վերջինիս պա-

հանջով իր ուժերով պաշտպանել սենյորի այս կամ այն ամրոցը և տիրույթները, մասնակցել սենյորի դատական կուրիային և ֆեոդալական սովորույթով սահմանված որոշակի դեպքերում դրամական օգնություն ցույց տալ նրան: Սենյորն իր հերթին պետք է վասալին պաշտպաներ թշնամիների հարձակման դեպքում և օգնություն ցույց տար նրան այլ դժվարին կացության դեպքերում:

Վասալական հարաբերությունների խճճվածության և վասալական պարտավորությունները հաճախակի չկատարելու հետևանքով այդ հողի վրա ֆեոդալների միջև ծագող կոնֆլիկտներն ու դրանցից բխող պատերազմները IX—XI դարերում սովորական երևույթ էին: Պատերազմը համարվում էր ֆեոդալների միջև բոլոր վեճերի լուծման օրինական միջոցը: Ընդ որում, ֆեոդալական պատերազմներից ու երկպառակություններից ամենից շատ տուժում էին գյուղացիները, որոնց դաշտերը տրորվում, գյուղերը հրկիզվում ու ամայացվում էին իրենց սենյորի և նրա բազմաթիվ թրջնամիների միջև տեղի ունեցող յուրաքանչյուր հերթական ընդհարման ժամանակ:

Ֆեոդալական հիերարխիան և գյուղացիությունը

Ֆեոդալական հիերարխիան կարևոր դեր էր խաղում ֆեոդալների դասակարգային տիրապետությունն ամրապնդելու գործում: Որպես շահագործվող դասակարգ գյուղացիությունը դուրս էր գտնվում ֆեոդալ-հիերարխիական սանդուղքից, որն իր բազմաթիվ աստիճանների ամբողջ ծանրությամբ ճնշում էր նրան: Հիերարխիական կազմակերպությունը, չնայած տիրող դասակարգի ներսում ուժեղացնում և խորացնում հարաբերությունների հողի վրա ծագող հաճախակի կոնֆլիկտներին, իր բոլոր անդամներին կապում ու միավորում էր մի արտոնյալ խավի մեջ, համախմբում էր ընդդեմ շահագործվող գյուղացիության: IX—XI դդ. քաղաքական մասնատվածության պայմաններում, երբ Եվրոպայի բոլոր երկրներում պետական իշխանության ուժեղ կենտրոնական ապաշատ չկար, միայն ֆեոդալական հիերարխիան կարող էր առանձին ֆեոդալների համար ապահովել գյուղացիության ուժեղ շահագործման ու գյուղացիական ելույթների ճնշման հնարավորությունը: Այդպիսի ելույթների հանդեպ ֆեոդալները մշտապես գործում էին միահամուռ, մոռանալով իրենց գժտությունները: Նրանց ամրացները, ավազակային արշավախմբերը և նրանց ամբողջ զենքը առաջին հերթին ուղղված էին ճնշված ու անպաշտպան գյուղացիության դեմ: Այսպիսով, ճշգրտատիրության հիերարխիկ կառուցված-

քը և դրա հետ կապված գինված դրուժինաների սիստեմը աղնվականությանն իշխանություն էին տալիս ճորտերի նկատմամբ»⁴⁴։

Ֆեոդալների կեն- ցաղն ու բարքերը

Ֆեոդալները ոչ մի արտագրողական աշխատանքով չէին զբաղվում։ Նրանց գլխավոր զբաղմունքը, հատկապես այդ վաղ շրջանում, պատերազմն էր և դրան ուղեկցող կողոպուտը։ Ուստի, ֆեոդալների ամբողջ կենցաղն ու բարքերը հիմնականում ենթարկված էին պատերազմի պահանջներին և այն ամենին, ինչը դրա հետ էր կապված։

IX—XI դարերում Նվրոպյան պատած էր ֆեոդալական ամրոցներով։ Դոյակը՝ ֆեոդալի սովորական բնակարանը, միաժամանակ նրա բերդն էր, ապաստարանը՝ թե՛ արտաքին թշնամիների, թե՛ հարևան ֆեոդալների, թե՛ ապստամբած գյուղացիների հանդեպ։ Ամրոցը ֆեոդալին հնարավորություն էր տալիս իշխել մերձակա ամրոց շրջանի վրա և ենթակայության մեջ պահել նրա ամբողջ բնակչությունը։ Առանձնապես շատ ամրոցներ էին կառուցվել նորմանների, արաբների և հունգարների ասպատակություններից պաշտպանվելու համար։ Ամրոցները կառուցվում էին սովորաբար անտառապատ բլուրների վրա կամ գետի բարձրագույն ափերին, որտեղից կարելի էր լավ դիտել շրջապատը և որտեղ հեշտ կլինեին պաշտպանվել թշնամուց։

Սկզբում, ընդհուպ մինչև X դարի վերջը ամրոցները կառուցվում էին առավելապես փայտից և ամենից հաճախ իրենցից յուրկայացնում էին որպես մի երկհարկանի փայտյա աշտարակ, որի վերին հարկում ապրում էր ֆեոդալը, իսկ ներքին հարկում դրուժինան և սպասավորները։ Հենց այստեղ, կամ կցաշենքերում գտնվում էին զենքի, մթերապաշարի պահեստները, անասնանոցները և այլն։ Ամրոցը շրջապատվում էր հողապատնեշով և ջրով լցված խրամատով։ Խրամատի վրա շարժական կամուրջ էր գցվում։

Մոտավորապես XI դ. սկզբից ֆեոդալներն սկսեցին կառուցել քարե ամրոցներ, սովորաբար շրջապատված հրակնատներ և անկյուններում դիտապահակային աշտարակներ ունեցող երկու կամ նույնիսկ երեք բարձրագույն քարե պարիսպներով։ Կենտրոնում առաջվա նման վեր էր խոյանում գլխավոր բազմահարկ աշտարակը՝ ֆեոդալի և նրա ընտանիքի ապաստարանը։ Այդպիսի աշտարակների նկուղահարկերը հաճախ ծառայում էին որպես բանտեր, ուր

⁴⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 23.

շղթայակապ տառապում էին ֆեոդալի թշնամիները՝ նրա գերիները, անհնազանդ վասալները և որևէ բանում մեղանշած գյուղացիները։ Ռազմական տեխնիկայի այն ժամանակվա վիճակով այդպիսի քա-
րե ամրոցը դժվար էր գրոհով վերցնել։ Սովորաբար ամրոցը անձ-
նատուր էր լինում երկար ամիսներ տևող պաշարման հետևան-
քով միայն։

X—XI դդ. Եվրոպայում զորքի հիմնական տեսակը դառնում է հեծելազորը։ Յուրաքանչյուր ֆեոդալ իր սենյորին պարտավոր էր հեծելազորային ծառայությամբ։ Այստեղից է ծագում ամեն մի ֆեոդալ-ռազմիկի «ասպետ» հավաքական անունը (ռուսերենում՝ «рыцарь», գերմաներեն՝ Ritter-Reiter բառից, որ նշանակում է հեծյալ, ձիավոր ռազմիկ)։

Այն ժամանակ ասպետի հիմնական զենքը սուրն էր, խաչածե երախակալով և երկար ծանր նիզակը։ Նա օգտագործում էր նաև լախտ և մարտական երկսայր կացին։ Պաշտպանության համար ծա-
ռայում էին օղավորահր և վահանը։ Ասպետը գլխին դնում էր սա-
ղավարտ, իսկ դեմքը պաշտպանում հատուկ մետաղյա վանդակա-
պատ թիթեղիկով՝ երեսակալով։ Ավելի ուշ, XII—XIII դարերում, հայտնվեցին ասպետական զրահները։

Դատարկապորտությունն ու ազահոթյունը ասպետներին մղում էին արկածներ որոնելու, հաճախ նրանց դարձնելով բռնադատիչ-
ներ ու կողոպտիչներ, մեծ ճանապարհի ավազակներ։ Իրենց ամ-
բողջ կյանքն անցկացնելով պատերազմներում ու կողոպուտներում, արհամարհելով աշխատանքը, ֆեոդալները, հատկապես աշխարհիկ ֆեոդալները, սովորաբար աչքի էին ընկնում վայրենի բարքերով, ծայրահեղ տգիտությամբ, կոպտությամբ ու դաժանությամբ։

Այդ ժամանակվա ֆեոդալները ամենից ավելի գնահատում էին ֆիզիկական ուժը և հիանում դրա ամենակոպիտ դրսևորումներով։ «Ասպետական» վարքագծի իդեալականացված կողմքսը, որն աս-
պետին նկարագրում է որպես թուլլերի և վշտացածների ազնիվ պաշտպանի, ֆեոդալական Եվրոպայում կազմվեց ավելի ուշ՝ XII—
XIII դարերում։ Բայց այն ժամանակներում ես այդ նկարագիրը չէր համապատասխանում ֆեոդալ-ասպետի իսկական կերպարին, լա-
վագույն դեպքում մնալով սոսկ որպես անհասանելի իդեալ։ Վաղ միջնադարի կոպիտ բարբարոս-ասպետի հետ այն առավել նս
ընդհանուր ոչինչ չունի։

**Ֆրանսիական
թագավորության
կազմավորման
սկզբնական փուլը**

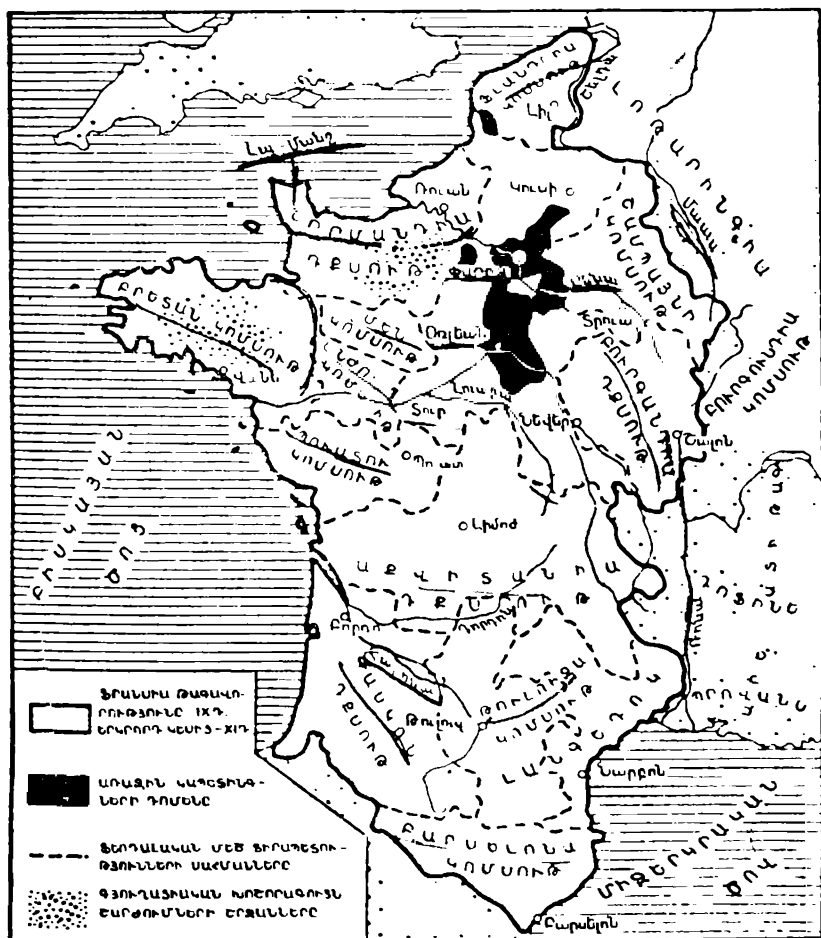
843 թվին Կարոլինգյան կայսրության անկումից հետո և 870 թ. Մերսենի պայմանագրով Ֆրանսիայի արևելյան սահմանը, որը նրան անջատում էր Գերմանիայից և Իտալիայից, անցնում էր գլխավորապես մեծ գետերով՝ Մասսի ստորին հոսանքով, Մոզելով և Ռոնայով: Այնուհետև IX դ. վերջին Սոնա և Ռոնա գետերից դեպի Արևելք կազմավորվեցին բուրգունդական երկու՝ Վերին և Ներքին, թագավորություններ, որոնք X դարում (933 թ.) միավորվելով դարձան մի թագավորություն՝ Բուրգունդիա (Արևելատ): Աքվիտանիան փաստորեն կրկին անկախ դարձավ, այնպես որ վերջին Կարոլինգների իշխանության ներքո Ֆրանսիայում մնացին Նեյստրիան և Բուրգունդիայի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ IX դ. կազմավորված Բուրգունդիայի դքսությունը (Լուարայի և Սոնայի միջև):

X դարը այդ մարզերի համար առանձնապես ծանր էր: Գերմանական և ֆրանսիական Կարոլինգների միջև գրեթե անընդհատ երկպառակշակա՝ պատերազմներ էին տեղի ունենում: Շատ աղետներ էին պատճառում մշտապես ասպատակող նորմանները, որոնք կողոպտում ու բնաջնջում էին բնակչությանը: Նորմանների դիմ մղվող կատաղի պայքարում առաջին պլանի վրա ելան, ի հակակշիռ թուլացած և իրենց համարյա թե բոլոր կալվածքները կորցրած Կարոլինգների, Փարիզի հարուստ և ազդեցիկ կոմսերը: Նրանք սաշտափելի թշնամուց հաջողությամբ պաշտպանեցին իրենց քաղաքները՝ Փարիզը և Օուլանը, ինչպես նաև Կենտրոնական և Հարավային Նեյստրիան, բայց հյուսիս-արևմտյան՝ Սենայի գետաբերանին հարող մարզը, X դ. սկզբին ստիպված էին զիջել նորմաններին, որոնք այստեղ հիմնադրեցին Նորմանդիա դքսությունը: X դ. ընթացքում թագի համար պայքար էր մղվում Փարիզի կոմսերի (Ռոբերտինների) և վերջին Կարոլինգների միջև: Ռոբերտիններից ոմանք թագավորներ էին ընտրվում, բայց այնուհետև գահի վրա նրանց կրկին փոխարինում էին Կարոլինգները: Վերջապես, 987 թ. խոշորագույն աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները թագավոր ընտրեցին Ռոբերտին Հուգո Կապետին, որին արդեն անվանում էին «Ֆրանսիայի մեծ դուքս», և այդ պահից ֆրանսիական գահը մինչև XVIII դ. վերջը մնաց Կապետինգներին և նրանց տոհմի կողմնային ճյուղավորումներին (Վալուաններին և Բուրբոններին):

Կարոլինգների վերջնականապես տրոհված կայսրություն! ց

Ֆրանսիական թագավորության անջատումը իրենով նշանավորեց երկրի կյանքում նոր և շատ կարևոր փուլի սկիզբը: Ա դարում ավարտվեցին ֆեոդալական հարաբերությունների հաստատմանը հանգեցնող սոցիալ-տնտեսական պրոցեսները, և վերջացավ տարբեր էթնիկական տարրերի երկարատև միաձուլումը: Գերմանացի-

Յրանսիան IX—XI դարերում

ների հետ միախառնված գալլա-հռոմեական ժողովրդի հիման վրա առաջացան նոր, միմյանց ցեղակից հյուսիս-ֆրանսիական և պրովանսալյան ֆեոդալական ժողովուրդները, իրենց լեզուներով և տեղիտրիաներով: Նրանց միջև սահմանն անցնում էր Լուարայի հո-

սանքից որոշ չափով դեպի հարավ: Այդ ժողովուրդները ապագա ֆրանսիական ազգի կորիզը հանդիսացան:

X դարում երկիրն ստացավ իր ներկայիս անունը, նա սկսեց կոչվել ոչ թե Գալլիա կամ Արևմտա-Ֆրանկական թագավորություն, այլ Ֆրանսիա (Փարիզի շրջապատը կազմող Իլ-դե-Ֆրանս մարզի անունով):

**Ֆեոդալական
մասնատվածությունը:
Խոշոր ֆեոդալական
տիրապետությունները
Ֆրանսիայում**

Հյուսիս-ֆրանսիական ժողովուրդների ըզբաղեցրած տերիտորիայում կազմավորվեցին մի քանի խոշոր ֆեոդալական տիրապետություններ: Լա-Մանշի համարյա ամբողջ մերձափնյա շրջանը զբաղեցնում էր Նորմանդական դքսությունը: Վերջինս հիմնադրող Նորմանները արագությամբ ընկալեցին հյուսիս-ֆրանսիական ժողովրդի լեզուն և ֆրանսիական ֆեոդալական հաստատությունները: X դ. ընթացքում և XI դ. սկզբին նորմանդական դուքսերը իրենց տիրապետություններն ընդարձակեցին Լա-Մանշի ափով մինչև Բրետան՝ արևմուտքում, և զբեթե մինչև Սոմմա արևելքում, ինչպես նաև իրենց ենթարկեցին Մեն կոմսությունը: Լուարայի միջին և ստորին հոսանքների շրջաններում գտնվում էին Բյուա, Տուրեն և Անժու կոմսությունները. Լուարայից մի փոքր ավելի հարավ՝ Պուատու կոմսությունը, Կապետինգներ հողերը (թագավորական դոմենը) կենտրոնացած էին Փարիզի և Օւլեանի շուրջը: Նրանցից դեպի արևելք ընկած էր Շամպան կոմսությունը, դեպի հարավ-արևելք՝ Բուրգունդական դքսությունը:

Մայրազույն հյուսիս-առևմուտքում էր գտնվում Բրետանը կելտական բնակչությամբ, ծայրագույն հյուսիս-արևելքում՝ Ֆլանդրական կոմսությունը: Հյուսիս-ֆրանսիական ժողովրդի լեզուն տարածված էր այդ կոմսության սոսկ հարավային մասում, հյուսիսային մասում ապրում էին ֆլամանդցիները:

Պրովանսական ժողովրդի տերիտորիաներում նույնպես խոշոր տիրույթներ էին գտնվում: Պուատու կոմսության և Գարոննա գետի միջև գտնվում էր Աքվիտանիայի դքսությունը, Գարոննայի և Պիրենեյների միջև՝ Կասկոնական դքսությունը, նրանից դեպի արևելք՝ Թուլուզայի կոմսությունը: Թուլուզայի կոմսության և Բուրգունդիայի դքսության միջև կենտրոնական լեռնային զանգվածը զբաղեցնում էր Օվերն կոմսությունը: Ֆրանսիական թագավորության կազմի մեջ մտնում էր նաև Բարսելոնայի կոմսությունը, որը IX դարում անջատվել էր Պիրենեյների հարավային լանջերին, արա-

բական տիրապետութիւնների սահմանում գտնվող այսպես կոչված Իսպանական մարկից:

X—XI դդ. խոշորագույն ֆեոդալները՝ կոմսերն ու դուքսերը համարյա անկախ էին: Սակայն նրանք համարվում էին ֆեոդալական հիերարխիան գլխավորող թագավորի վասալները: Խոշոր ֆեոդալների, նրանց ամբողջ ինքնուրույնութեամբ ու անկախութեամբ հանդերձ, և թագավորի միջև վասալական կապը չէր կարող լիովին խզվել, քանի որ թագավորի գլխավորած ֆեոդալական հիերարխիայի ողջ համակարգը ֆեոդալների համար ապահովում էր որոշակի համախմբվածություն, նրանց օգնում էր հնազանդության Իջպահելու շահագործվող գյուղացիությանը: Բացի այդ, թագավորական իշխանությունը պետք է իր վասալներին սլաշտպաներ արտաքին թշնամուց և միմյանցից:

Հիրավի, ֆեոդալական մասնատվածության շրջանում թագավորական իշխանությունը դեռևս չափազանց թույլ էր, որպեսզի կարողանար բավականաչափ արդյունավետ կերպով կարգավորել վասալների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները:

Թեպետև լեզվով ազգակից, բայց երկու ժողովուրդների գոյությունը Ֆրանսիայում սաստկացնում էր ֆեոդալական մասնատվածությունը: Հարավային մարզերը, ընդհուպ մինչև XIII դ., միայն անվանապես էին հաշվվում Ֆրանսիայի կազմի մեջ: Թագավորը գերագույն սյուզերեն էր (ֆեոդալական հիերարխիայի գլուխը) գլխավորապես հյուսիս-ֆրանսիական ժողովրդի տերիտորիայում:

Թագավորական դոմենը

Ֆրանսիայի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունենալիս հանգամանքը, որ թագավորական դոմենը գտնվում էր ստրատեգիական տեսակետից կարևոր կետերի՝ Փարիզի և Օրլեանի շրջակայքի շատ արգավանդ մարզերում, որոնք իշխում էին ինչպես երկու խոշորագույն գետերի՝ Սենաի և Լուարայի միջին հոսանքների, այնպես էլ հարավից հյուսիս տանող ցամաքային ճանապարհների վրա (որոնք պահպանվում էին հոռմեական ժամանակներից):

Կապետինգների տան առաջին թագավորները հազիվ էին տարբերվում խոշոր ֆեոդալներից: Նրանք մշտական նստավայր չունեին, իրենց շքախմբով մի կալվածքից անցնում էին մյուսը և սպասում ալյոտեղ հավաքված պաշարները: Նույնիսկ սեփական դոմենում թագավորներին հարկ էր լինում պալաթարել իրենց վասալների դեմ, որոնք, հենվելով սեփական ամրոցների վրա, ավազակություն էին անում ճանապարհներին: XI դ. Կապետինգները դանդաղորհն հողային թիրույթներ էին կուտակում, եկամուտներ քաղելով գլխա-

վորապես սեփական կալվածքներից, այսինքն՝ կախյալ և ճորտ գյուղացիների անմիջական շահագործումից:

Գյուղացիության դրությունը

Ֆրանսիական գյուղացիության մեծ մասը X դ. ճորտացված էր և ֆեոդալական ժանր շահագործման էր ենթարկվում: Ճորտը (սերվ) անձնական, հողային և դատական կախման մեջ էր գտնվում սենյորից, այսինքն՝ այն սենյորիայի (Ֆրանսիայում սովորաբար աղպես էր կոչվում ֆեոդալական կալվածքը) սեփականատիրոջից, որտեղ ապրում էր նա: Կախման այդ երեք տեսակից յուրաքանչյուրի հետ կապված էին որոշակի պարտույթներ ու վճարումներ: Ուպես անձնապես կախյալ մարդ, սերվը վճարում էր զլխահալկ (capaticum), այսպես կոչված՝ ամուսնահարկ (forismaritagium) այն դեպքում, երբ նա ամուսնանում էր ազատ անձի կամ ուրիշ սենյորի սերվի հետ, հետմահու հարկ, այսինքն՝ հարկ ժառանգության (manus mortua, mortuarium), քանի որ մեռածի գույքը համարվում էր սենյորին պատկանող գույք: Գյուղացին պետք է վճարեր այդ հարկը (հաճախ լավագույն անասուններով), եթե նա ուզում էր գույքն ստանալ ժառանգաբար: Վերջապես, սենյորը կառող էր սերվից անսահմանափակ պարհակներ ու տուրքեր պահանջել (կամայական տալիս):

Որպես հողամասի ժառանգական հողակալ, գյուղացին պետք է աշխատեր սենյորի համար՝ կատարեր (որպես կանոն, շաբաթվա մեջ առնվազն երեք օր) դաշտային կոռ, որը շահագործման զլխավոր ձևն էր, կատարեր շինարարական, տրանսպորտային և այլ պարհակներ, վճարեր բնամթերային և դրամական բահրաններ, որոնք այն ժամանակներում համեմատաբար մեծ չէին:

Որպես դատական տեսակետից կախյալ, գյուղացին պետք է իր դատավեճը հարուցեր և դատը վարեր սենյորի կուրիայում (կալվածքային դատարանում), որի համար նրանից դատական հարկեր ու տուգանքներ էին գանձվում: Այնուհետև նա սենյորին շուկայի, կամրջի, լաստանավի, ճանապարհի համար և այլ բնույթի տուրքեր ու հարկեր էր վճարում: Քանի որ սենյորը մենաշնորհային իրավունք ուներ աղացի, փոփ և խաղողի հնձանի նկատմամբ (այսպես կոչված բանալիտներ), գյուղացիները պետք է հացահատիկն աղային նրա աղացում, հաց թխեին նրա փուռում և խաղողը ճմլեին նրա հնձանում, այդ ամենի համար նրան վճարելով դրամ կամ բնամթերք:

Գյուղացիների մի մասը պահպանում էր անձնական ազատու-

թյունը (վիլաներ), բայց հողային, իսկ երբեմն նաև դատական կախման մեջ էր գտնվում ֆեոդալից:

Ֆեոդալական հարաբերությունների վերջնական ձևափոխումը ուղեկցվում էր շահագործման աճումով: Սենյորների օգտին կատարվող հին պարհակներին գնալով նորերն էին ավելանում: Գյուղացիները կալվածատերերին լրացուցիչ վճարում էին սնտառների, ջրերի, մարգագետինների օգտագործման համար, որոնք առաջ պատկանում էին գյուղացիական համայնքին, բայց X—XI դդ. զավթել էին ֆեոդալները: Ֆեոդալների տուրքերը և տնտեսությունը քայքայող ֆեոդալական մշտական պատերազմները գյուղացիների կյանքը չափազանց անապահով էին դարձրել: Սովահարությունները սովորական երևույթ էին: Անբերրիության կամ այլ տարերային աղետների դեպքում, որոնք անխուսափելի էին այն ժամանակվա ցածր գյուղատնտեսական տեխնիկայի պայմաններում, բնակչությունը ոչ մի տեղից օգնություն ապասել չէր կարող, և սովամահությունը շատ մեծ չափերի էր հասնում:

**Գյուղացիական
ապստամբությունները**

Գյուղացիներն ասում էին իրենց կեղեքիչ-ֆեոդալներին և ամեն կերպ դիմադրում նրանց պահանջներին: 997 թ. ապստամբությունն ընդգրկեց ամբողջ Նոտմանդիան: Գյուղացիները պահանջում էին վերականգնել համայնական հողատարածություններն ազատորեն և անհատույց օգտագործելու իրենց նախկին իրավունքները: Նորմանդական ֆեոդալները դաժանորեն ճնշեցին ապստամբությունը:

1024 թ. գյուղացիական ապստամբություն բռնկեց Բրետանում: Գյուղացիներն ապստամբեցին «առանց առաջնորդների և զենքի», ինչպես ասում է ժամանակագրությունը, բայց ֆեոդալներն այդ ապստամբությունը շատ մեծ դժվարություն միայն ճնշեցին: Գյուղացիները հերոսական դիմադրություն էին ցույց տալիս ասպետական ջոկատներին:

Ապստամբելով սենյորների դեմ և պաշտպանելով իրենց իրավունքները, գյուղացիները հաճախ գործում էին ամբողջ համայնքներով: Համայնքը մի զենք էր ճնշվածների ձեռքին, նա գյուղացիներին տալիս էր՝ «նույնիսկ միջնադարի ամենադաժան ճորտատիրական կարգերի պայմաններում, տեղային համախմբվածություն և դիմադրության միջոց...»⁴⁵:

⁴⁵ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 155.

Գյուղացիների համառ դիմադրությունը ֆեոդալներին ստիպում էր որոշ չափով մեղմացնել իրենց պահանջները: Գյուղացիների և սենյորների միջև անընդհատ դասակարգային պայքարի հետևանքով առաջացան «սովորույթներ», որոնք հարաբերությունները որոշ չափով կարգավորում էին սենյորիայում և սահմանում ֆեոդալական ունեւոյի շատ թե քիչ որոշակի մակարդակ: Թեև ֆեոդալները չէին քաշվում խախտել այդ «սովորույթները», սակայն վերջինները այնուամենայնիվ մի որոշ չափով սահմանափակում էին շահագործումը, ավելի շատ ժամանակ ու հնարավորություն տալով գյուղացուն իր անձնական տնտեսությունում աշխատելու համար և ամրապնդելով նրա իրավունքները ժառանգական չեղամասի նկատմամբ: Այսպիսով, իրենց կեղեքիչների դեմ գյուղացիական զանգվածների մղած պայքարը նպաստեց գյուղացու իրավունքների ընդլայնմանն ու ամրապնդմանը նրա անձնական տնտեսության նրկատմամբ և զրանով իսկ պայմաններ ստեղծեց ֆեոդալական հասարակությունում արտադրողական ուժերի ավելի արագ զարգացման համար:

§ 4. ԽՏԱԼԻԱՆ ՄԻՆՁ XI Դ. ՎԵՐՁԸ

Իտալիայի հիմնական մարզերն ու կարևորագույն պետությունները: Ֆեոդալական մասնատվածությունը

Հարյուրամյակներ շարունակ Իտալիան մեկ միասնական ամբողջություն չէր ունեցիալ-տնտեսական, ունեցիալ-տնտեսական: Միջին դարերում նա միասնական պետություն չէր. նրանում պատմականորեն գոյացել էին երեք հիմնական մարզեր՝ Հյուսիսային, Միջին և Հարավային

Իտալիա, որոնք իրենց հերթին տրոհվել էին առանձին ֆեոդալական պետությունների: Երեք հիմնական մարզերից յուրաքանչյուրը իր տարբերիչ գծերը պահպանում էր ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Այդ տարբերությունները բխում էին Ապենինյան թերակղզու առանձին մասերի տնտեսական, քաղաքական և աշխարհագրական պայմանների առանձնահատկություններից:

Հյուսիսային Իտալիայի մեծ մասը զբաղեցնում է Լոմբարդիան՝ Պո գետի արգավանդ հովիտը, որը VI—VIII դդ. գտնվում էր լանգոթարդների իշխանության ներքո (լանգոթարդներից էլ հենց բխում է նրա լոմբարդիա անվանումը), իսկ VIII դ. մտավ Կարլինգյան կայսրության կազմի մեջ:

Միջին Իտալիայի զգալի մասը զբաղեցնում էր Պապական մարզը, պապերի աշխարհիկ պետությունը («Սրբ. Պետրոսի կալվածք», ինչպես կոչում էին նրան) Հոռոմ կենտրոնով, և լանգոթարդական տիրույթների մնացորդները՝ Բենեվենտի և Սպոլետոյի գրքությունները, որոնք վասալական կախման մեջ էին մե՛րթ պապից, մե՛րթ Կարոլինգներից։ Հոռոմի պապի տիրապետություններից դեպի հյուսիս ընկած էր Տոսկանայի գրքությունը։

843 թ. Վերդենի պայմանագրից հետո Հյուսիսային և Միջին Իտալիան դադարեցին Կարոլինգյան կայսրության մասը լինելուց և IX դ. կեսերից նրանց գերագույն սյուզերենը դարձավ Իտալիայի թագավորը, որն այդ տիտղոսն ստացել էր Պավիայում (Իտալիայի թագավորության ան ժամանակվա մայրաքաղաքը) լոմբարդական թագավորների երկաթե թագով թագադրվելուց հետո։ Բայց դա բոլորովին, սոսկ տիտղոս էր։ Իրականում թե՛ Հյուսիսային, թե՛ Միջին Իտալիայում իշխանությունը պատկանում էր առանձին ֆեոդալներին։

Հարավային Իտալիան և Սիցիլիան մինչև XI դ. վերջը նույնպես մասնատված էին առանձին ֆեոդալական տիրույթների և հաճախակի ձեռքից-ձեռք էին անցնում օտարերկրյա զավթիչների միջև։ VI դ. սկսած երկար ժամանակի ընթացքում երկրի հարավային զգալի մասը գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության իշխանության ներքո։ Ապուլիան, Կալաբրիան, Նեապոլը և Սիցիլիան բյուզանդական պրովինցիաներ էին։ IX դ. ընթացքում այստեղ են խուժում նոր նվաճողներ՝ արաբները (սարակինոսները)։ Նրանք տիրեցին ամբողջ Սիցիլիան և այնտեղ կազմեցին էմիրություն՝ Պալերմո կենտրոնով. արաբները զավթեցին, նույնպես ժամանակավորապես, նաև Ապուլիան։

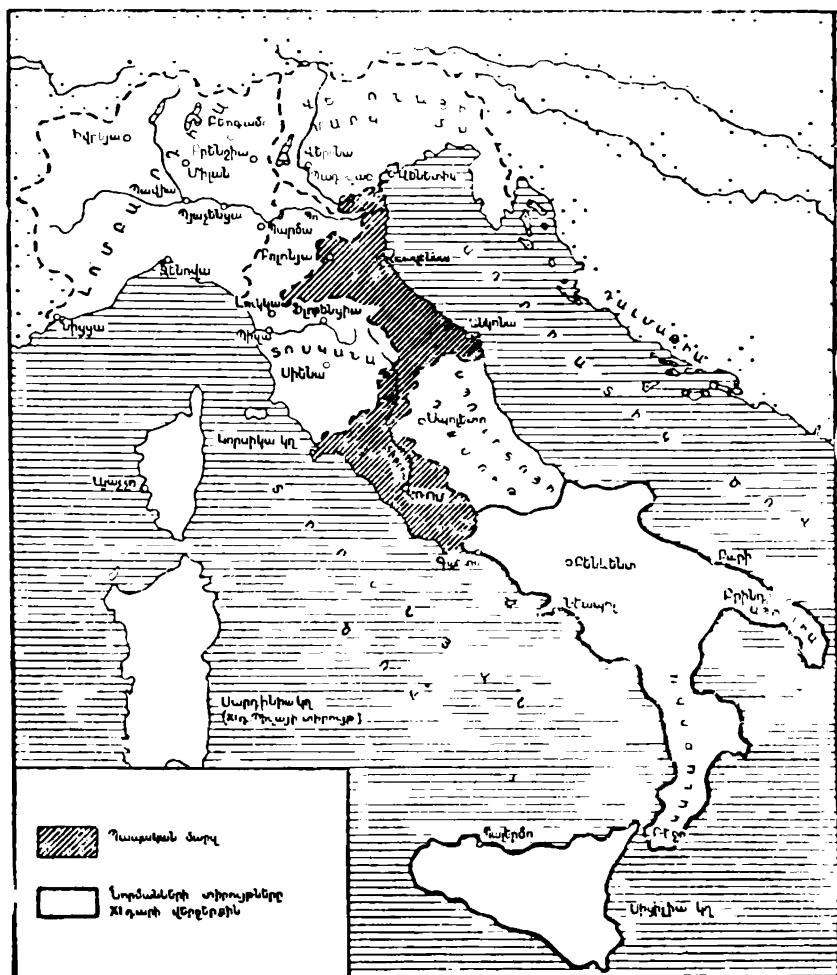
Ֆեոդալական անընդմեջ դժտությունները և բյուզանդական ու արաբական նվաճողների միջև մղվող սուր պայքարը նպաստեցին նորմանների ներխուժմանը (նորմանդիայից) Հարավային Իտալիա։ Նորմանները նվաճեցին ամբողջ Հարավային Իտալիան ու Սիցիլիան և XII դ. սկզբին (1130 թ.) այստեղ հիմնեցին Սիցիլիական թագավորություն, որն ընդգրկում էր ամբողջ հարավիտալական հողերը։

**Ֆեոդալական
հարաբերությունների
զարգացումը Հյուսիս-
սային և Միջին
Իտալիայում**

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում

Իտալիայի քաղաքական բարոնզի խայտաբղետությունը բարդացնում էր ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը: Լանգոբարդների օրոք (տե՛ս գլ. 3) Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում VI—VIII դդ. ընթացքում տեղի էր ունենում ֆեոդալական հարաբերությունների գոյացման պրոցեսը: Այստեղ այդ պրոցեսը նշանակալի յուրահատկություն ուներ: Լանգոբարդները, որոնք մեծ զանգվածներով Իտալիա էին ներխուժել, զավթում էին հողերը,

Իտալիան IX—XI դարերում

ապանում ու վռնդում հոռմեական ստրկատերերին: Նրանք զավթած հողերում բնակություն հաստատեցին տեղական բնակիչներից ա-
տանձին, բնակություն հաստատեցին տոհմական համայնքներով,
արյունակցական խմբերով, որոնք կոչվում էին «Ֆարա» (տե՛ս գլ.
3): Նվաճված հոռմեական բնակչությունից, գլխավորապես կոլոն-
ներից ու մյուս հողագործներից, նրանք տուրքը գանձում էին բնա-
մթերքով, բերքի $\frac{1}{3}$ -ի չափով:

Մշտական պատերազմների և լանգոբարդական ավագանու
ժողովից հողերի զավթումների կապակցությամբ, ինչպես նաև հոռ-
մեական մասնավոր սեփականության ազդեցության տակ շերտա-
վորում է տեղի ունենում ազատ համայնականների միջավայրում և
քայքայվում է լանգոբարդական ֆարան: Այդ պրոցեսի գլխավոր
արդյունքը հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության հայտ-
նըվելն էր. արդեն VII դ. վերջում լանգոբարդների վարելահողերը
սկսեցին արդեն դառնալ, մի բան, որ նպաստում էր հողի ձեռ-
քից-ձեռք անցնելուն և խոշոր հողատիրության առաջացմանը: Այդ՝
նախ և առաջ թագավորական դրուժինիկների՝ գեդինդների, ռազ-
մական առաջնորդների՝ դուքսերի, կոմսերի և իրենց՝ թագավոր-
ների, խոշոր հողատիրությունն էր: Մեծ նշանակություն ուներ նաև
եկեղեցական և վանքապատկան հողատիրության աճը: IX դ. մշ-
տերքին հիմնականում աշխարհիկ և հոգևոր խոշոր հողատերերից
առաջանում է ֆեոդալների դասակարգը:

Խոշոր հողատիրության աճի հետ մեկտեղ տեղի է ունենում
ազատ գյուղական բնակիչների քայքայումը, որոնք հարկադրված
էին որոնել հողային մագնատների հովանավորությունը (պատրո-
նատ և կոմենդացիա) և աստիճանաբար կորցնում են մասնավոր
սեփականության իրավունքը հողամասի նկատմամբ, դառնալով
կախյալ հողագործներ: Դեռևս լանգոբարդական տիրապետության
սկզբնական ժամանակաշրջանում հոռմեական ստրուկների ու կո-
լոնների հիմնական զանգվածը սկսեց ձուլվել լանգոբարդների
ստրուկների ու կիսաազատների հետ: Հետագայում տեղի է ունե-
նում կախյալ բնակչության՝ ստրուկների, կոլոնների, կիսաազատ-
ների ամբողջ զանգվածի ձուլումը քայքայվող աղատների հետ և
դրանց աստիճանական վերածումը ֆեոդալական-կախյալ գյուղ-
ջիության դասակարգի:

Բայց այնուամենայնիվ ֆեոդալականացումը լանգոբարդների
մոտ դանդաղ էր զարգանում այն պատճառով, որ Իտալիայում Նը-
րանց բնակավայրերը մեկուտի էին, նրանք տեականորեն պահպա-
նում էին համայնական կազմակերպությունը, տոհմական հարա-

բերությունները և այլն: VIII դ. վերջում Իտալիայի ֆրանկական նվաճումը արագացրեց ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը: IX—XI դդ. ուժեղացավ ազատ հողագործների քայքայման և կախյալ հողակալ-գյուղացիների վերածման պրոցեսը: Սովորաբար այդպիսի գյուղացու հողակալութիւնը իրավաբանորեն նշանակում էր հողի վարձակալութիւն, որպէս կանոն 29 տարով կնքվող պայմանագրով: Այդ վարձակալութիւնը կոչվում էր լիբելլա և փաստորեն ֆեոդալական հողակալութիւն ձևերից մէկն էր. լիբելլար-գյուղացին բերքի մեկ երրորդ կամ քառորդ մասը տալիս էր ֆեոդալին և նրա մոտ կոռային աշխատանք կատարում: IX—XI դդ. գյուղացիական հողակալութիւն լիբելլարային ձևը գերակշռողն էր: Գյուղացիները հաճախ հողակալութիւն էին անցնում նաև պրեկարիայի պայմաններով, բահրա վճարելով և կոռ կատարելով: Տարածված էր նաև հողակալութիւն այնպիսի ձև, ինչպիսին էմֆիտեսիսն էր՝ մշտաժառանգական վարձակալութիւն բնեղեն կամ դրամական բահրա վճարելու պայմանով, հողամասը տնօրինելու որոշ ազատութեամբ (այն նույնիսկ կարելի էր օտարել, բայց կալվածքի սահմաններում):

IX—X դդ. լիբելլարների և պրեկարիստների զգալի մասը անձնական կախման մեջ ընկավ ֆեոդալներից՝ դարձավ ճորտ: Գյուղացիները դիմադրում էին ճորտացմանը, փորձում դատական վեճի մեջ մտնել հողատերերի հետ, հաճախ իրենց իրավունքները պաշտպանում էին զենքը ձեռքին կամ նոր վայրեր էին փախչում, բայց չկարողացան դիմադրել հողային սեփականատերերին:

Ճորտ գյուղացիների պարտոյթների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ էր կազմում կոռը: Ճորտերը կոռային աշխատանք էին կատարում տարեկան 2-ից մինչև 12 շաբաթ, իսկ շատ վաղեմապատկան տնտեսութիւններում ցանքի և բերքահավաքի ժամանակաշրջաններում՝ շաբաթական մինչև 3—5 օր: Շատ վայրերում ճորտերը նաև բնամթերային բահրա էին վճարում: Բացի այդ, նրանք շինարարական և ճանապարհաշինական աշխատանքներ էին կատարում, դատական և շուկայական տուրքեր վճարում և պարտավոր էին պահպանել տիրոջ բանալիտետային իրավունքները, որոնցից լրացուցիչ տուրքեր էին բխում: Կոռի կողքին զգալի տեղ էր զրսւվում բնամթերային ոռոտան: VIII դարից սկսում են գյուղացիներից վերցնել նաև դրամավճար: Այսպիսով, Իտալիայում համեմատաբար վաղ է զարգանում դրամական ոռոտան:

Ճորտերի հետ մեկտեղ պահապանվել էր նաև անձնապես ա-

զատ հողակալների մի խավ, որոնք հողային կախման մեջ էին ֆեոդալից և նրա օգտին որոշակի պարհակներ էին կատարում։ Պահպանվում էին նաև զգալի քանակությամբ ազատ գյուղացիներ՝ հողամասերի սեփականատերեր, բայց ֆեոդալականացման ըսթացքում գյուղացիական համայնքները ենթարկվեցին ֆեոդալ-սենյորին։ Իտալիայում շատ մեծ դեր էր խաղում եկեղեցական հողատիրությունը։ VIII—IX դդ. այստեղ ստեղծվում են խոշոր վանքապատկան տնտեսություններ, որոնցում աշխատում էին մեծ թվով կախյալ և ճորտ գյուղացիներ։

Ֆեոդալականացման պրոցեսի դանդաղու- թյունը Հարավային Իտալիայում և Մի- ջիլիայում

Իր սոցիալ-տնտեսական զարգացմամբ Հարավային Իտալիան խիստ տարբերվում էր Հյուսիսային և Միջին Իտալիայից։ Իտալիայի հարավային մասը և Միջիլիան քիչ էին շոշափվել օստգոթական և լանգոբարդական նվաճումներով։ Նրանք երկար ժամանակ մնում էին Բյուզանդիայի տիրապետության ներքո, որը ձեռքտում էր այստեղ պահպանել ստրկատիրական կարգեր, նրանց ծվատում էին օտարերկրյա զավթիչները։ Դա էլ հենց պայմանավորում էր այդ մարզերի զգալիորեն ետ մնալը։ IX—XI դդ. նրանք գտնվում էին ֆեոդալիզմի համեմատաբար վաղ շրջանում։ Այստեղ ֆեոդալական կալվածքը դեռևս լրիվ չէր ձևավորվել, հիմնական աշխատուժը կազմում էին ոչ թե ճորտ գյուղացիները, այլ կոլոնները, ստրուկները և մանր ազատ վարձակալները։ Ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող ճորտ գյուղացիության միասնական դասակարգ դեռևս չէր կազմավորվել։

Արհեստի ու առևտրի զարգացումը և քա- ղաքների վաղ հալս- նըվելը Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում

Ֆեոդալական հարաբերությունների վաղ կազմավորման և գյուղացիական հողակալությունների լիբելլյարային ձևի տարածման հետևանքով զգալիորեն բարձրացավ արտադրողական ուժերի մակարդակը գյուղատնտեսության մեջ։ Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում համեմատաբար վաղ ժամանակներում երևան եկան ապրանքա-դրամական հարաբերությունների տարրեր, և արհեստն անջատվեց գյուղատնտեսությունից։ Դրա հետևանքը միջնադարի այնպիսի նոր տնտեսական կենտրոնների հայտնվելն էր, ինչպիսիք քաղաքներն էին։ Իտալիայում դրանք առաջացան IX—XI դարերում, ավելի վաղ, քան մյուս եվրոպական երկրներում։ Իտալական շատ քաղաքների հին պարիսպներն ու շենքերը, որոնք մեծ մասամբ պահպանվել էին դեռ հռոմեական ժամանակներից, դաշ-

ձան այն կմախքը, որն աճեց ու մարմնավորվեց արհեստի ու առևտրի զարգացման շնորհիվ:

Լուկկայում արդեն IX—X դդ. արհեստավորներն արտադրում էին նուրբ մահուդ և դրամ էին հատում: X դ. Պավիայում գոյություն ունեին վաճառականների և արհեստավորների (կաշեգործների, դրամահատների և այլն) կորպորացիաներ: Արհեստի զարգացման հետևանքով ընդարձակվում էին առևտրական գործառնությունները:

Պո գետի ավազանի առևտրական ուղիների բարենպաստ դիրքը օժանդակեց Լոմբարդիայի այնպիսի քաղաքների բարգավաճմանը, ինչպես խոշոր արհեստավորական կենտրոն Միլանն էր, որը վաղուց ի վեր հայտնի էր զենքի արտադրությամբ և ջուլհակագործությամբ, Պյաչենցան, որտեղ զարգացած էր ջուլհակային արտադրությունը և արդեն IX դարում տարին չորս անգամ տոնավաճառներ էին տեղի ունենում, Վերոնան, որը արհեստի ու առևտրի կենտրոն էր: Կարևորագույն առևտրական կենտրոններից մեկը դարձավ Պավիան, որի տերիտորիայով անցնում էին ալպիական լեռնանցքներից և Ապենինյան լեռներից եկող ճանապարհորդները, որոնք այստեղ հատվում էին գետային ուղիներով: Պյաչենցայում, ինչպես և Պավիայում տոնավաճառներ էին լինում:

IX—XI դդ. Իտալիայում առանձնապես նշանակալի էր քաղաքների աճը, որոնք միջնորդական առևտուր էին անում արևմուտյան և արևելյան երկրների միջև (ներքին առևտուրը համեմատաբար քիչ էր զարգացած)։ Ագրիատիկ ծովի ափին գտնվող Վենետիկը արդեն VIII—IX դարերում առևտուր էր անում հունական քաղաքների, Եգիպտոսի և Սիրիայի հետ: X դարում մեծանում է Ճենովայի և Պիզայի նշանակությունը, որոնք առևտուր էին անում Միջերկրական ծովի արևմտյան շրջանի հետ: Լայնորեն զարգացած էր հարավ-իտալական Ամալֆի և Բարի քաղաքների միջնորդական առևտուրը. դրանց նավերը Բյուզանդիա էին փոխադրում հաց, ձիթապտղի յուղ, զենք, իսկ այնտեղից բերում էին արևելյան ապրանքներ: Իտալիայի քաղաքների հարստություններն իրենց վրա էին սևեռում օտարերկրյա ֆեոդալների գիշատիչ հայացքները:

Իտալիայի քաղաքական մասնատվածությունը
Ինչպես արդեն նշվեց, Իտալիան քաղաքական տեսակետից մեկ միասնական ամբողջություն չէր: Իտալական թագավորների իշխանությունը Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում անվանական էր, իսկ Հարավային Իտալիայի վրա բոլորովին չէր տարածվում: Ֆեոդալական բազմաթիվ իշխանությունները՝

դըսությունների, կոմսությունների, մարկկոմսությունների և եպիսկոպոսությունների հետ մեկտեղ X—XI դդ. Իտալիայի ֆեոդալական կատարյալ մասնատվածության պատկերը լրացնում էին բազմաթիվ քաղաք-պետությունները: Իտալիայում քաղաքների վաղ զարգացումը պայմանավորեց նրանց վաղ ազատագրումը ֆեոդալական սենյորների իշխանությունից: Մինչև X—XI դդ. Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքներում քաղաքական իշխանությունը գտնվում էր ֆեոդալների՝ դուքսերի, կոմսերի, եպիսկոպոսների ձեռքին: X դ. սկսած սենյորների դեմ քաղաքների մղած պայքարի հետևանքով (այդ պայքարը սկիզբ է առնում IX դարից) որոշ քաղաքներում ծագում են ինքնակառավարվող քաղաքային համայնքներ (կոմունաներ), որոնցից շատերը XI դ. վերջերին դառնում են ինքնուրույն պետություններ՝ քաղաքային հանրապետություններ (Միլան, Պյաչենցա, Վերոնա, Պադուա, Պարմա, Վենետիկ, Ճենովա, Պիզա, Ֆլորենցիա, Լուկա, Սիենա և այլն):

Օգտվելով Իտալիայի քաղաքական մասնատվածությունից և իտալական ֆեոդալների երկպառակշակյալ պայքարի սրումից, գերմանական Օտտոն I թագավորը 962 թ. արշավանք ձեռնարկեց Հռոմի վրա, գրավեց այն, թագադրվեց կայսերական թագով և հռչակեց նոր «Հռոմեական կայսրության» ստեղծումը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Գերմանիան և Իտալիայի զգալի մասը: Այդ միանգամայն արհեստական և անհեթեթ քաղաքական կազմավորումը, որն իր հիմքում չունեւո՞ւ ընդհանուր տնտեսական բազա, ո՞չ էլ էթնիկական միասնություն, Իտալիայի համար անհամար աղետների պատճառ դարձավ նրա պատմության շատ հարյուրամյակների ընթացքում: Գերմանական թագավորներն ու կայսրերը, իրենց համարելով իտալական հողերի տերեր, մշտապես կազմակերպում էին գերմանական ֆեոդալների արշավանքներ Իտալիան կողոպտելու և նրան իրենց իշխանությանը ենթարկելու համար:

IX դ. պապությունը ծայրահեղ անկման վիճակի մեջ էր գըտնրվում: Ֆեոդալական զանազան խառնախմբեր Հռոմում մշտական պայքար էին մղում այն բանի համար, որպեսզի պապական գահին էստեցնեն իրենց ցանկալի անձանց: Օտտոն I-ի Հռոմ կատարած արշավանքից հետո պապերն ընկան գերմանական կայսրերի վերահսկողության տակ, որոնք սկսեցին պապական գահին նստեցնել իրենց դրսեւորներին: Հռոմեական եկեղեցու ղեկավարը՝ պապը, այսպիսով, կախման մեջ ընկավ գերմանական թագավորներից: Այդ դրությունը շարունակվեց մինչև XI դարը: Մինչև այդ ժամանակները պապությունը պաշտպանում էր գերմանական թագավոչ-

ների կողմից գլխավորվող Հոռմեական ուժեղ կայսրություն ստեղծելու անհիմն գաղափարը և դրանով իսկ իտալական ժողովրդի հանդեպ խաղում էր ռեակցիոն, դավաճանական դեր: Իտալիայի կենտրոնում պապերի ինքնուրույն աշխարհիկ պետության հենց գոյությունը երկրի միավորման կարևորագույն խոչընդոտներից մեկն էր:

Իտալական ֆեոդալների անընդմեջ երկպառակչական պայքարը, որին միջամտում էին թե՛ պապերը, թե՛ գերմանական թագավորները, թե՛ պրովանսալական կառավարողները, նպաստում էր նորանոր նվաճողների՝ բյուզանդացիների, հունգարացիների, գերմանական ֆեոդալների, արաբների, նորմանների այդ երկիրը ներխուժելուն: Նրանք կողոպտում ու թուլացնում էին Իտալիան և ուժեղացնում քաոսը նրա քաղաքական կյանքում:

Այսպիսով, Իտալիայի քաղաքական մասնատվածության և թուլության պատճառը նրա առանձին աշխարհագրական մարզերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբերություններն էին, նրանց ֆեոդալականացման աստիճանի ու տեմպերի մեջ եղած տարբերությունները, ֆեոդալական անընդհատ գոյությունները, որոնք խանգարում էին միասնական պետության ստեղծմանը: Զանազան նվաճողների մշտական ներխուժումները, որոնք ավերում ու թուլացնում էին երկիրը, ամրապնդում ֆեոդալական բազմիշխանության ավանդույթները: Իտալական քաղաքների վաղ սկսված առևտրական մրցկացությունը, քաղաքներ, որոնց շահերը բախվում էին արտաքին շուկաներում, նույնպես պայմանավորում էր տնտեսական մեկուսացումն ու քաղաքական մասնատվածությունը: Պապության ռեակցիոն քաղաքականությունը, որն արգելակում էր իտալական պետությունների միավորմանը, այն գլխավոր պատճառներից մեկն էր, որոնց հետևանքով Իտալիայում շատ հարյուրամյակների ընթացքում պահպանվում էր քաղաքական մասնատվածությունը:

Սակայն, ընայած Իտալիայի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման բարդ պայմաններին, IX—XI դդ. տեղի էր ունենում իտալական ժողովրդի ձեռնարկումը, որը ծնվում էր օտարերկրյա զավթիչների դեմ մղվող ծանր և տևական պայքարում. այդ ժողովուրդը շոշափեց բազմաթիվ նվաճողների կողմից: Ընդհակառակը, նվաճողները ձուլվեցին տեղական բնակչության հետ, յուրացրին իտալական ժողովրդի լեզուն, որի հիմքում ընկած էր լատիներենը, և նրա բարձր, դարերով ստեղծված կուլտուրան:

**Ֆեոդալականացման
առանձնահատկու-
թյունները Գեր-
մանիայում**

Այն ժամանակ, երբ Արևմտա-Ֆրանկական պետությունում IX դ. հաստատվեց հողի ֆեոդալական սեփականություն և հիմնականում կազմավորվեցին ֆեոդալական հարաբերություններ, գերմանական ցեղերը, որոնք ապրում էին Հռենոսից դեպի արևելք և Կարոլինգյան կայսրության տրոհումից հետո մտնում էին Արևելա-Ֆրանկական պետության կազմի մեջ, հիմնականում ֆեոդալական հարաբերությունների գոյացման ժամանակաշրջանն ապրում էին միայն X—XI դդ. սկզբին: Գերմանիայում ֆեոդալականացումն ընթանում էր դանդաղ, քանի որ նախնադարյան-համայնական կարգերի ներքին քայքայումը տեղի էր ունենում առանց հոռմենական ստրկատիրական հարաբերությունների էական ազդեցության:

X—XI դդ. տեղի էր ունենում գյուղական համայնքի ներքին խոր շերտավորում: Աշխարհիկ և հոգևոր մաղնատները զավթում էին համայնական հողերը, ազատ համայնականներին դարձնում կախյալ հողագործներ: Ամենուրեք տարածվում էր ֆեոդալական կսլվածքը: Թեև որպես հիմնական հասարակական դասակարգեր այդպես հանդես էին գալիս խոշոր հողային սեփականատերերի՝ ֆեոդալների դասակարգը և ֆեոդալական-կախյալ ու ճորտ գյուղացիության դասակարգը, դրանց հետ մեկտեղ, սրահայանվում էին նաև զգալի խավ կազմող ազատ համայնականները, որոնք չէին ներգրավվել ֆեոդալական հարաբերությունների մեջ: Գյուղական համայնքում առանձնացավ զգալի հողամասերի տիրող միջին ու խոշոր ալոդիստների խավը, որոնք այդ հողամասերը մշակում էին մասամբ անազատ մարդկանց օգնությամբ: Բայց այդ ալոդիստները լիարժեք ֆեոդալական սեփականատերեր չդարձան. կախյալ գյուղացիների աշխատանքի շահագործումը դեռևս նրանց տնտեսությունների հիմքը չէր:

X դ. սկզբին Գերմանիայում ֆեոդալականացման անավարտությունը արտահայտվում էր նաև նրա քաղաքական կազմակերպության մեջ՝ խոշոր, առանձնապես եկեղեցական մագնատները դեռևս արտատնտեսական հարկադրանքի ապարատ չունեին: Կոմսի պաշտոնը և տեղական կառավարման ամբողջ սխեման դեռևս ֆեոդալականացված չէին: Շատ մարդերում պահպանվում էր հին, իբր հիմքով ցեղային դատական և ռազմական կազմակերպությունը:

Դեռևս վերջնականապես չէր կազմավորվել նաև ֆեոդալական հիւրարխիան:

Գերմանիայի սոցիալ-քաղաքական գաղափարախոսական հասկացությունը, որ կապված էր երկրում ֆեոդալականացման անավարտության հետ, վաղֆեոդալական պետության համեմատականորեն դանդաղ ձևավորումն էր: Այդ շանի դրսևորումներից մեկը X դ. սկզբին Գերմանիայի տերիտորիայում ցեղային դքսությունների պահպանումն էր, ինչպես՝ Սաքսոնիան և Թյուրինգիան (Հյուսիսային Գերմանիայում, Հոենոսի և Էլբայի ու վերջինիս Զաալե վտակի միջև), Ֆրանկոնիան (Հոենոսի և Մայնի միջին հոսանքի շրջանում), Շվաբիան (Դանուբի և Հոենոսի ու վերջինիս Նեկկար վտակի վերին հոսանքի շրջանում) և Բավարիան (Դանուբի միջին հոսանքի շրջանում, Լեխ գետից դեպի արևելք): Դուքսերը, դառնալով խոշոր ֆեոդալական հողային սեփականատերեր, իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար օգտագործում էին հին ցեղային առաջնորդի իրենց դիրքը: Դրա հետևանքով պահպանվում էր ցեղային մեկուսիությունը, որն արգելակում էր Գերմանիայի պատմական զարգացումը:

**Գերմանական
վաղֆեոդալական
միասնական պետու-
թյան ծագումը**

911 թվին այն բանից հետո, երբ Գերմանիայում դադարեց գոյություն ունենալուց Կարոլինգների չինաստիան, թագավոր ընտրվեց ցեղային դուքսերից մեկը՝ Կոնրադ I Ֆրանկոնացին, որի օրոք թագավորական իշխանության և ցեղային դուքսերի միջև ընկեց բացահայտ կոնֆլիկտ, որն ավարտվեց թագավորի պարտությամբ: Կոնրադ I-ի մահից հետո ցեղային դուքսերի միջև պայքար ծավալվեց իշխանության համար. այդ պայքարի այդ ընթացքում այն եղավ, որ 919 թ. միանգամից ընտրվեցին երկու թագավորներ Հենրիխ Սաքսոնացին և Առնոլֆ Բավարացին:

Սակայն, չնայած դուքսերի սեպարատիզմին, այդ ժամանակ Գերմանիայում օբյեկտիվ նախադրյալներ գոյություն ունեին թագավորական իշխանության ուժեղացման համար: Դրանք առաջին հերթին թաքնված էին երկրում ֆեոդալականացման անավարտության մեջ: Թագավորական իշխանությունն ամրապնդելու մեջ շահագրգռված էին բազմաթիվ միջին ու խոշոր ալոդիստները, որոնք համայնական հողերը զավթելու և ազատ համայնականներին ենթարկելու համար ուժեղ թագավորական իշխանության օգնության կարիք էին զգում: Թագավորական իշխանությունից աջակցություն ստանալու կարիք էին զգում նաև վանքերն ու եպիսկոպոսություն-

ները, որոնք շահագրգռված էին եկեղեցական հողատիրությունն ընդարձակելու հարցում:

Մյուս կողմից, այդ ժամանակ Գերմանիայի քաղաքական միավորումը անհրաժեշտ էր արտաքին վտանգի դեմ. IX դ. վերջից Գերմանիան դարձավ նորմանների, իսկ X դ. սկզբից՝ Պանոնիայում հիմնավորված հունգարացիների ասպատակությունների ասպարեզը: Նրանց հեծյալ ջոկատները անսպասելիորեն ներխուժում էին Գերմանիա, իրենց ճանապարհին ամայացնելով ամեն ինչ և նույնպիսի հանկարծակիությանը չքանում, նախքան կարելի կլիներ հակահարվածի համար ծանրաշարժ հետևակ աշխարհագրոր հավաքել: Առանձին դուքսերի ուժերով հունգարացիների դեմ հակահարված կազմակերպելու փորձերը արդյունք չէին տալիս:

Գերմանիայում թագավորական իշխանությունն ուժեղացնելու համար օբյեկտիվ նախադրյալներն օգտագործեցին Սաքսոնական դինաստիայի թագավորները (919—1024), դինաստիա, որի առաջին ներկայացուցիչների՝ Հենոխի I-ի և Օտտոն Լ-ի օրոք փաստորեն կազմավորվեց Գերմանական վաղՖեոդալական պետությունը:

Այն փաստը, որ Գերմանիան միավորողների դերում հանդես եկան սաքսոնական դուքսերը, որոնք առաջին գերմանական թագավորական դինաստիայի հիմքը դրեցին, պատահական չէր: Դրա բացատրությունը պետք է որոնել այն բանում, որ ֆեոդալականացման պրոցեսը Սաքսոնիայում որոշ առանձնահատկություններ ուներ, և որ այստեղ գոյություն ունեին մի զգալի խավ կազմող միջին ու խոշոր ալոդիատներ, որոնք, ինչպես նշվել է վերը, շահագրգռված էին թագավորական իշխանությունն ուժեղացնելու հարցում:

Հենրիխ I-ը (919—936) իր հմուտ քաղաքականությամբ հասավ այն բանին, որ նրա իշխանությունը ճանաչեցին բոլոր ցեղային դուքսերը, այդ թվում Առնոլֆ Բավարացին: Օգտվելով Ֆրանսիայում տեղի ունեցող ֆեոդալական գծադրություններից և հենվելով լոթարինգյան ֆեոդալների մի մասի աջակցության վրա, նա միացրեց Լոթարինգիան, որը դրանից ոչ շատ առաջ ֆրանսիական ավատակալվածք էր դարձել: Հաջող պայքար էր մղվում հունգարացիների ասպատակությունների դեմ: Մեծ նշանակություն ունեցավ ամրոցների կառուցումը և ծանրազեն ռապետական հեծելազորի ստեղծումը, որն ընդունակ էր հաջողությամբ պայքարելու հունգարական արագաշարժ ջոկատների դեմ: Հունգարացիների նկատմամբ առաջին խոշոր հաղթանակը ձեռք բերվեց 933 թ. սաքսոնա-թյուրինգյան սահմանագծում, իսկ 955 թ. Լեխ գետի վրա,

Աուգսբուրգի մոտ աեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում հունգարները սաստիկ պարտություն կրեցին, որից Ղևտո Ղերմանիայի վրա նրանց ասպատակությունները դադարեցին:

**Օտտոնյան
եկեղեցական
քաղաքականությունը**

Չնայած արտաքին թշնամիների դեմ մղած պայքարի հաջողություններին, թագավորական իշխանությունն զրույթունը երկրում առաջվա պես մնում էր անկայուն: Թագավորական իշխանության կենտրոնաձիգ քաղաքականությունը համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս ցեղային դուքսերը: Նրանք Հենրիխ I-ի թագավորական տիտղոսը ճանաչեցին միայն այն բանից հետո, երբ նա հրաժարվեց որևէ միջամտությունից դքսությունների ներքին գործերին: Բայց երբ Հենրիխ I-ի որդին և հաջորդը՝ Օտտոն II-ը (936—973) փորձ կատարեց ճնշելու դուքսերի ինքնուրույնությունը, դա ասպատամբություն առաջացրեց:

Ցեղային դուքսերի անջատողական ձգտումները սանձահարելու և կենտրոնական իշխանության հեղինակությունն ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել կառավարման այնպիսի գերծուն մարմիններ, որոնք ընդունակ լինեին տեղերում անցկացնելու թագավորական իշխանության քաղաքականությունը, լինելու նրա հուսալի հենարանը: Օտտոն I-ը փորձեց այդ խնդիրը լուծել եկեղեցու հետ դաշինք կնքելու օգնությամբ: Օտտոնյան եկեղեցական քաղաքականության էությունը եկեղեցին պետությանը ժառանգեցնելու ձգտումն էր: Թագավորական իշխանության և եկեղեցու դաշինքի նյութական բազան թագավորի կողմից եկեղեցական հիմնարկներին առատորեն հողային շնորհումներ տալն էր, որոնց ճնշող մեծամասնությունը X դարում վերաբերում է Օտտոն I-ի և Օտտոն II-ի կառավարման ժամանակներին:

Եկեղեցուն հողային շնորհումներ տալը զուգակցվում էր նրան լայն քաղաքական իրավունքներ տալով բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր ապրում էին այդ հողերում: Եկեղեցին դառնում էր խոշորագույն իմունիտետ-ֆեոդալ: Եկեղեցական իմունիտետային շրջանի տերիտորիայում արգելվում էր ամեն մի դատարան, բացի եկեղեցական դատարանից: Եկեղեցական հիմնարկները բարձրագույն (քրեական) արդարադատության իրավունք ստացան կախյալ բնակչության նկատմամբ:

Օտտոնյան իմունիտետային արտոնությունները, եկեղեցական հիմնարկներին լայն պետական լիազորություններ տրամադրելով, նրանց փաստորեն դարձնում էին պետության կարևորագույն գործադիր մարմիններ: Եկեղեցական հիմնարկներին՝ եպիսկոպոսու-

թյուններին ու կայսրական, կամ թագավորական արքայություններին (այն արքայություններին, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին կայսրին կամ թագավորին), այսպես կոչված թագավորական բանն էր տրամադրվում նրանց հողային սեփականությունից դուրս գտնվող որոշակի տերիտորիայի նկատմամբ: Թագավորական բանն ասելով հասկացվում էր պետական ֆունկցիաների ու լիազորությունների (դատական, ռազմական, վարչական և այլն) ամբողջությունը, որոնք պատկանում էին թագավորին և նրա պաշտոնատար անձանց:

Այն տերիտորիաները, որոնց նկատմամբ եկեղեցական հիմնարկներին թագավորական բանն էր տրամադրվում, պատմագիտության մեջ կոչվում է բաննի օկրուգ: Բաննի օկրուգները համապատասխանում էին թագավորական կոմսություններին: Քնրանք լիովին ազատվում էին դուքսերի ամեն մի միջամտությունից և տեղերում ամբողջ կառավարման հիմքն էին կազմում:

Եկեղեցուն առատորեն հողային տիրույթներ պարգևատրելով և քաղաքական իրավունքներ տալով Օտտոն I-ը դրա հետ միասին ձգտում էր նրան ամուր կապերով շաղկապել գահին, դարձնել իր իշխանության հլու-հնազանդ գործիքը: Բոլոր եպիսկոպոսական և արքայական պաշտոնները գտնվում էին թագավորի փաստական տնօրինության ներքո: Հոգևորականությունը սոսկ թեկնածուներ էր առաջադրում այդ պաշտոնների համար, բայց նրանց հաստատում և պաշտոնների էր դնում թագավորը: Ընդ որում, երբ եպիսկոպոսի կամ կայսերական (թագավորական) վանահոր պաշտոնը թափուր էր մնում, եպիսկոպոսության կամ արքայության հողի բոլոր եկամուտներն անցնում էին թագավորին, որը հենց նշված պատճառով էլ չէր շտապում փոխարինող նշանակել այդ պաշտոններում:

Թագավորը ոչ միայն նշանակում ու հանում էր եպիսկոպոսներին ու կայսերական վանահայրերին, այլև հաճախ վճռական ազդեցություն էր ունենում ֆոգտերին՝ եկեղեցական կալվածքի գործերը վարող աշխարհիկ պաշտոնատար անձանց նշանակելիս:

Բարձրագույն եկեղեցական աստիճանավորները թագավորի կողմից ներգրավվում էին պետական զանազան՝ վարչական, դիվանագիտական, ռազմական ծառայություն կատարելու համար: Եպիսկոպոսների և կայսերական վանահայրերի վասալները կազմում էին օտտոնյան զորքի մեծ մասը, և հաճախ հոգևորական աշխարհազորը գլխավորում էին ռազմատենչ եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը: Այդ եկեղեցական կազմակերպությունը, որը կարգված էր թագավորական իշխանությանը ծառայելու և նրա գլխավոր

հենտրանէ Լը, որակաւութեան մեջ ստացաւ կայսերական եկեղեցի (Reichskirche) անունը:

**Գերմանական
թագավորների
իտալական քաղա-
քականությունը և
գերմանական կալս-
րության ստեղծումը**

Օտտոն I-ի եկեղեցական քաղաքականու-
թյան տրամաբանական վախճանը պապու-
թյան նկատմամբ թագավորական իշխանու-
թյան վերահսկողություն հաստատելու ձրգ-
տումն էր, որովհետև եկեղեցու նկատմամբ
տիրապետութունը հաստատուն կլիներ մի-
այն այն ժամանակ, երբ այն զուլս գար ե-
կեղեցու ղեկավարի՝ հոռմի պապի նկատմամբ իշխանութուն հաս-
տատելով: Պապության ենթարկումը սերտորեն կապված էր իտա-
լիան նվաճելու և կարուս Մեծի կայսրութեան հմանութեամբ ինչ-դր
բան վերաստեղծելու հետ: Օտտոն I-ի այդ ձգտումը պաշտպանում
էր գերմանական ֆեոդալների մեծամասնութեւնը, որոնք թագա-
վորական իշխանութեան իտալական քաղաքականութեան մեջ հաշ-
մար միջոց էին տեսնում հարստանալու իտալական հարուստ հո-
ղերի կողոպտուի հաշվին:

Քաղաքականապես մասնատված իտալիան, որն անընդունակ էր
միավորվել զավթիչներին հակահարված տալու համար, խոր ան-
կում ապրող պապութեւնը, որը զանազան ֆեոդալական խառնա-
խմբերի պայքարի օբյեկտ էր դարձել, Օտտոն I-ի համար հեշտաց-
նում էին իրագործելու իր պլանները: Հենվելով գերմանական բազ-
մաքանակ հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների աջակցութեան վրա,
նա 951 թ. ձեռնարկեց իր առաջին արշավանքը դեպի իտալիա, որի
արդյունքը Հլուաբսսլին իտալիայի (Հոմբարդիայի) գրավումը
եղավ: Օտտոն I-ը ընդունեց լանգոթարդների թագավորի տիրոջը:
10 տարի անց, օգտվելով պապի և իտալական ֆեոդալների միջև
մղվող պայքարի հերթական սրումից, նա նոր արշավանք է ձեռ-
նարկում դեպի իտալիա: Վերջապես, Օտտոնին հաջողվում է իրա-
կանացնել իր փառասիրական մտահղացումները: 962 թ. սկզբին
պապը Օտտոն I-ին Հռոմում թագադրեց կայսերական թագով: Դրա-
նից առաջ Օտտոն I-ի և պապի միջև կնքվեց մի պայմանագիր, որի
համաձայն Օտտոնը ճանաչում էր իտալիայում աշխարհիկ տիրույթ-
ների նկատմամբ պապի հավթկնութեւնները, բայց այդ տիրույթ-
ների գերագույն սենյոր հռչակվում էր գերմանական կայսրը: Պապի
կողմից կայսրին պարտադիր երդում տալու կարգ մտցվեց, դա
պապութեւնը կայսրութեւնը ենթարկելու մի արտահայտութեւն
էր:

Այսպիսով, 962 թ. առաջացավ այսպեւ կոչված Հռոմեական

կայսրությունը՝ գերմանական կայսեր գլխավորությամբ: Հստ էության դա գերմանական կայսրություն էր: Արտաքուստ այն կարծես լին Կարոլինգյան կայսրության վերածնունդն էր, բայց էապես յորբերվում էր նրանից: Այդ կայսրությունը տերիտորիայով վելի փոքր էր, քանի որ միավորում էր միայն Գերմանիան և Իտալիայի մի մասը (գերմանական ֆեոդալների զավթած Հյուսիսային Իտալիայի մարզերը և Միջին Իտալիայի զգալի մասը), և որոշ սլավոնական հողեր, ինչպես նաև Հարավային և Հարավ-արևելյան Ֆրանսիայի մի մասը⁴⁶: Սոցիալ-տնտեսական տեսակետից նա շատ շրջաններում Կարոլինգյան կայսրությունից տարբերվում էր ֆեոդալիզմի ավելի բարձր աստիճանի զարգացմամբ: Դրա հետ միասին կայսրության մեջ մտնում էին հետամնաց մարզեր, որտեղ ֆեոդալականացումը շատ դանդաղ էր զարգանում: Այսպիսով, Օտտոն I-ի օրոք ծագած «Հռոմեական կայսրությունը» միավորում էր տարացեղ բնակչություն ունեցող, սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով խիստ տարբեր մարզեր, որոնց բնակչությունն ապրում էր մեկուսի տնտեսական և կուլտուրական կյանքով: Նվաճված մարզերում գերմանական ֆեոդալների իշխանությունը պահպանվում էր բացառապես զենքի ուժով, ուստի և չէր կարող հաստատուն լինել: Այդ հանգամանքը առանձնապես դժրանորվում էր Իտալիայում: Գրեթե յուրաքանչյուր նոր կայսրի վիճակվում էր իր փառավարումն սկսել Իտալիայի նոր նվաճումով, նոր արշավանքով դեպի Հռոմ: Այդ արշավանքները բացահայտ կողոպտչական բնույթ էին կրում:

Գերմանական կայսրերի օտեղծած «Հռոմեական կայսրությունը»՝ փաստորեն Գերմանական կայսրությունը, անշուշտ, ռեակցիոն պետական կազմավորում էր: Նրա ռեակցիոն բնույթը նախ և առաջ այն էր, որ նա ամենաուժեղ խոչընդոտներից մեկն էր հանդիսանում ազգային պետությունների կազմավորման ճանապարհին: Դ. էնգելսը մատնանշում էր, որ «ազգային պետությունների... ըստեղծման տենդենցը առաջադիմության կարևորագույն լծակներից մեկն էր միջին դարերում»⁴⁷: «Հռոմեական կայսրությունը» այդ տենդենցի կենսագործման խոչընդոտն էր թե՛ Ֆրանսիայում, թե՛ սլավոնական հողերում, թե՛ առանձնապես Իտալիայում: Բայց միջնադարյան «Հռոմեական» Գերմանական կայսրության ռեակցիոն

⁴⁶ XI դ. առաջին կեսին կայսրությանը միացվեց Բուրգունդական թագավորությունը (Արևիստ):

⁴⁷ Փ. Էնգելս. О разложении феодализма и возникновении национальных государств. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 410.

բնույթն առանձնապես ուժգնորեն դրսևորվեց բուն Գերմանիայի, բուն գերմանական ժողովրդի վերաբերմամբ: Ֆ. Էնգելսն ընդգծում էր, թե միջնադարյան Գերմանիայում կենտրոնացած ազգային պետություն չառաջանալու գլխավոր պատճառներից մեկը այդ անհեթեթ քաղաքական կազմավորման գոյությունն էր: Նա գրում էր. «Գերմանիան իր կազմում ուներ ֆրանսիական և սլավոնական մարզեր և Իտալիան դիտում էր որպես իր սեփականությունը, իսկ Հռոմը՝ որպես իր կենտրոնը, հետևաբար ազգային ամբողջությունը չէր»⁴⁸: Հռոմեական կայսերական տիրադուր և դրա հետ կապված համաշխարհային տիրապետության հավակնությունները անհնարին էին դարձրել գերմանական ազգային պետության կազմավորումը, ուժերը վատնում էին իտալական զավթողական արշավանքներում, որոնք ամենեկին ընդհանուր ոչինչ չունեին Գերմանիայի իրական ազգային շահերի հետ:

X դարի գերմանական կայսրերը, սկսած Օտտոն I-ից, իրենց թագավորության մեծ մասն անց էին կացնում Իտալիայում, կարգավորելով այնտեղ իրենց հարաբերությունները պապերի հետ, մասնակցելով իտալական ֆեոդալների հետ տեղի ունեցող անվերջանալի գոտություններին և ապարդյուն կերպով փորձելով իրենց իշխանությանը ենթարկել այդ ամբողջ հարուստ երկիրը: Թագավորի համարյա մշտական բացակայությունը Գերմանիայից, բնականաբար, ձեռնտու էր գերմանական կենտրոնախույս խոշոր ֆեոդալներին, նպաստում էր նրանց ինքնուրույնության աճմանը, նրանց հզորացմանը հրկրում:

Առաջանալով այն ժամանակաշրջանում, երբ Արևմտյան և կենտրոնական Եվրոպայի մեծ մասում ավարտվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորումը, շունենալով ոչ միասնական էթնիկական, ոչ էլ ամուր տնտեսական հիմքեր, Գերմանական կայսրությունը շատ շուտով երևան հանեց ոչ միայն իր ներքին անկայունությունը, այլև արտաքին թուլությունը:

Պոլսքյան սլավոնների դեմ գերմանական ֆեոդալների ագրեսիայի սկիզբը

X դ. կեսերից սկսվեց գերմանական ֆեոդալների ակտիվ զավթողական քաղաքականությունն Արևելքում, որ գլխավորապես ուղղված էր սլավոնական հողերի դեմ: Այդ քաղաքականությունը պայմանավորված էր իրենց հողային տիրույթներն ընդարձակելու և իրենցից կախման մեջ գտնվող մարդկանց քանակը մեծացնելու գերմանական ֆեո-

⁴⁸ Ф. Энгельс. Заметки о Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 18, стр. 571.

դաշնների ձգտմամբ: Կաթոլիկական եկեղեցին պաշտպանում էր այդ քաղաքականությունը, հույս ունենալով իր դավանանքին դարձնել հարևան սլավոնական մարզերի բնակչությանը: Գերմանական ագրեսիայի առաջին զոհը դարձան սուբսերի հարևանները՝ պոլաբյան սլավոնները: Հենրիխ I-ը հարկեր զրեց սլավոնների սերբա-լուծիցյան ամբողջ խմբի, ինչպես նաև մի քանի այլ սլավոնական ցեղերի (լյուտիչների, օբոդզիտների) վրա: Բայց մնացած ամեն ինչում այդ ցեղերը պահպանում էին ինքնուրույնություն. ենթարկվում էին իրենց իշխաններին և ապրում ըստ իրենց սովորույթների: Գերմանական ֆեոդալները չէին միջամտում նրանց ներքին կյանքին: Սլավոնների դեմ գերմանական ֆեոդալական ագրեսիայի նոր փուլ է սկսվում Օտտոն I-ի կառավարման ժամանակ, երբ երկարատև պայքարից հետո գերմանական ֆեոդալներին հաջողվեց իրենց ենթարկել էլբա (Լաբա) և Օդեր (Օդրա) գետերի միջև ապրող սլավոնական ցեղերին և նրանց մտցնել Գերմանական կայսրության կազմի մեջ: Նվաճված սլավոնների նկատմամբ տիրապետություն՝ ամրապնդելու համար կիրառվում էր նրանց բռնի քրիստոնեացի: Սլավոնական հողերի նվաճումները, որոնք մեծ դաժանությամբ էին իրագործվում, X դարում միշտ չէ, որ կապված էին նվաճված տիրիտորիաների ֆեոդալական յուրացման փորձերի հետ: Հաճախ այդ նվաճումների հետևանքով սահմանվում էին առանձնապես ծանր հարկատվական հարաբերություններ:

Սլավոնները համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս գերմանական զավթիչներին: Նրանք բազմիցս ապստամբում էին, ոչնչացնում էին գերմանական կայազորերն ու գերմանական զաղութաբնակներին, հրաժարվում էին բռնի կերպով իջնեց պարտադրած քրիստոնեությունից: 983 թ. սկսվեց պոլաբյան սլավոնների համընդհանուր ապստամբություն գերմանական զավթիչների դեմ: Ըսկըզբում ապստամբեցին լյուտիչները, իսկ հետո նաև մյուս սլավոնական ցեղերը: Ապստամբները մեծ զանգվածներով ներխուժեցին էլբայի մյուս կողմի գերմանական տերիտորիան, և գերմանական ֆեոդալներին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ետ մղել նրանց գրոհը: Սլավոնների ապստամբությունների հետևանքով X դ. վերջին գերմանական զավթիչները կորցրին իրենց գրաված սլավոնական հողերը, բացառությամբ միայն Սերբա-լուծիցյան մարզի:

**Ֆեոդալական
կարգի կազմավոր-
ման ավարտը**

Ն դարը կարևոր փուլ է միջնադարյան Գերմանիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության մեջ. X հարյուրամյակի ընթացքում երկրում ընդհանուր գծերով ավարտվում է հասարակության ֆեոդալականացման, նախկինում ազատ համայնականների ճնշող մեծամասնության ֆեոդալական կախման մեջ ներգրավելու պրոցեսը:

Այդ պրոցեսում կարևոր դեր էր պատկանում վաղ ֆեոդալական պետությանը, որի ներքին ու արտաքին ամբողջ քաղաքականությունը եռանդուն կերպով աջակցում էր ֆեոդալիզմի հաղթանակին: Արդեն Հենրիխ I-ը ամրոցների կառուցմամբ և ծանրազեն ասպետական հեծելազորի ստեղծումով էականորեն արագացրեց ֆեոդալականացման ընթացքը: Թագավորական ամրոցները ոչ միայն հենակետեր էին հունգարական ասպատակությունները հտ մղելու համար, այլև շրջակայքի բնակչությանը ֆեոդալական շահագործման ենթարկելու կենտրոններ էին: Հետևակ ժողովրդական առևտրահանձնարարից ասպետական հեծելազորին անցնելը արագացրեց ազատ համայնականների շերտավորումը, որոնց վերնախավը բարձրանում էր ասպետության շարքերը և այդ ճանապարհով մտնում տիրապետող դասակարգի կազմի մեջ, այն դեպքում, երբ քայքայված ազատների լայն զանգվածները, ի վիճակի չլինելով հեծյալ ծառայություն կատարելու, իրենց սոցիալական դրությամբ մոտենում էին անձնապես կախյալ գյուղացիությանը:

Ֆեոդալականացման պրոցեսի արագացման համար է՛լ ավելի մեծ նշանակություն ունեցավ օտտոնյան եկեղեցական քաղաքականությունը, որն օժանդակում էր ավելի մեծաքանակ ազատ համայնականների և նրանց հողերի ներգրավմանը ֆեոդալական շահագործման ոլորտում: Եկեղեցական հողերում իմունիտետի զարգացումը, եկեղեցական իմունիտետային օկրուգների իրավունքների ընդլայնումը տանում էր դեպի ազատ բնակչության ճորտացում:

Գերմանիայում, ինչպես և մյուս երկրներում, ֆեոդալիզմի հաղթանակը սոցիալ-տնտեսական ներքին այն խոշոր տեղաշարժերի արդյունքն էր, որոնք վերջին հաշվով պայմանավորված էին հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացմամբ:

Գերմանիայում արտադրողական ուժերի զարգացման մասին էին վկայում ցանքահիտության եռադաշտյան սիստեմի տարածումը, վարելահողերի տարածության մեծացումը՝ հատկապես ներքին գաղութաբնակեցման, ամալի հողատարածությունների յուրացման

Անտառների մաքրման միջոցով, խաղողագործության ընդարձակումը երկրի հարավային մարզերում, գյուղական արհեստի զարգացումը, որը X դ. տեղեկները էր դրսևորում դառնալու գյուղական բնակչության մի մասի տնտեսական գործունեության հատուկ ճյուղ:

Կախյալ և ճորտ գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը այդ ժամանակաշրջանում կենսագործվում էր նախ և առաջ կոռային (դաշտային աշխատանքների, տերունական տնտեսությունում աշխատելու, տրանսպորտային պարհակների և այլն) աշխատանքով, որին ավելացվում էին զանազան հարկերի վճարումներ: Կոռի, որպես ֆեոդալական ոռոտայի իշխող ձևի, լայն տարածումը առաջացրեց գյուղացիների անձնական կախվածության առանձնապես դաժան տեսակներ՝ ճորտատիրական իրավունք:

Գերմանիայում ֆեոդալիզմի վերջնական հաղթանակի հետևանքով հասարակական կառուցվածքում վերացան նախորդ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի՝ համայնական հասարակարգի, տարրերը: Միայն ծայրամասային մի քանի վայրերում (Ֆրիսլանդիա, Դիտմարշեն, Տիրոլ և ավելի պակաս չափով՝ Սաքսոնիա) գեոևս շատ թե քիչ չափով ազատ համայնականների մի զգալի խավ էր պահպանվել:

X դարում կարևոր հաջողությունների հասավ ֆեոդալների դասակարգի ներքին համախմբման պրոցեսը. տարածվեցին վասալային հարաբերությունները, կազմավորվեց իշխող դասակարգի հիերարխիան: Ֆեոդալական կալվածքը գնալով ավելի ու ավելի էր դառնում երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Այստեղից էր երևում շրջակայքի բնակչության նկատմամբ վարչական և դատական իշխանությունը, որը կալվածատիրոջը հնարավորություն էր տալիս իրագործելու արտատնտեսական հարկադրանք:

Գերմանական վաղ ֆեոդալական պետությունը X դարում կատարեց իր պատմական միսիան: Այդ պետության շրջանակներում տեղի ունեցավ գերմանական ցեղերի քաղաքական միավորումը, որը մեծ դեր խաղաց ցեղալիք մեկուսացումը հաղթահարելու գործում, կազմավորվեց գերմանական ժողովուրդը: Հենց X դ. «գերմանացիներ» տերմինը (tiusch, tiutsch, deutsch)⁴⁹, սովորական է դառնում նշելու համար Գերմանիայի ամբողջ բնակչությունը՝ առանց ցեղային ծագումը տարբերելու: 920 թվից վավերագրերում

⁴⁹ Այստեղից էլ արդի Գերմանիայի Deutschland անվանումը:

հանդիպում է «գերմանացիների թագավորություն» արտահայտությունը (regnum Teutonicorum):

Բայց ֆեոդալականացման պրոցեսի հաջողությունների հետ միասին գնալով ավելի էր նեղանում այն սոցիալական բազան, որի վրա հնարավոր դարձավ գերմանական վաղ ֆեոդալական միասնական պետության առաջացումը և ժամանակավոր ուժեղացումը: Հաղթահարելով ցեղային դուքսերի քաղաքական սեպարատիզմը, թագավորական իշխանությունը չկարողացավ հաջողությամբ դիմադրել խոշոր ֆեոդալական հողատերերի քաղաքական հավանությունների աճին: Օտտոն I-ի և նրա հաջորդների եկեղեցական քաղաքականությունը թագավորական իշխանության շուրջը եկեղեցական ֆեոդալներին համախմբելու գործուն միջոց էր, բայց դա՝ մինչև այս պահը, քանի դեռ եկեղեցական հիմնարկները համայնական և ալոդային հողերի հաշվին եկեղեցական կալվածքներն ամրապնդելու և այդ հողերի նախկին սեփականատերերին կախման մեջ դնելու համար զգույս էին համեմատաբար ամուր կենտրոնական իշխանության ակտիվ և մշտական աջակցության կարիքը: Որքան ավելի հաջողությամբ էր ավարտվում արտատնտեսական հարկադրանքի արդեն սեփական կայուն ապարատ ունեցող եկեղեցական կալվածքների կազմավորումը, եպիսկոպոսներն ու կայսերական վանքերի վանահայրերն այնքան ավելի պակաս էին հակվում պարտավորություններ կրել թագավորական իշխանության հանդեպ: Խոշոր եկեղեցական ֆեոդալները, որոնք լայնարձակ և կոմպակտ տերիտորիաների տիրակալներ էին, աշխարհիկ մագնատների նման արդեն XI դ. առաջին կեսին օպոզիցիոն տենդենց են դրսևորում կենտրոնական իշխանության նկատմամբ:

Քաղաքական ճգնաժամը XI դ. երկրորդ կեսին: Ինվեստիտուրայի համար մղվող պայքարի սկիզբը

Նոր ֆրանկոնական դինաստիայի (1024—1125) առաջին թագավորները՝ Կոնրադ II-ը և Հենրիխ III-ը, փորձում էին պահպանել կենտրոնական իշխանության դիրքերը, այն հարմարեցնելով նոր սոցիալական պայմաններին: Այսպես, Կոնրադ II-ը, հակառակ չափազանց ուժեղացած աշխարհիկ և հոգեվոր մագնատներին, ձգտում էր հենվել մանր ֆեոդալների մեծաքանակ խավի վրա, միջամտելով սենյորներին և վասալների հարաբերություններին: Նա սենյորներին արգելեց կամայականորեն բռնազորավել վասալների ավատները: Հենրիխ III-ը, արդեն բավարար հենարան չունենալով կայսերական վանքերում, աշխատում էր մոտենալ նոր՝ առանձին ֆեոդալներին ենթակա «մասնավոր» վաճառ

Քերի հոգևորականությանը, հանդես գալով այդ վանքերի հովանավորի դերում: Սակայն այդ միջոցները շկարողացան կասեցնել քաղաքական ճգնաժամը ինչպես գերմանական մարզերում, այնպես էլ ամբողջությամբ վերցրած կայսրությունում: Ճգնաժամը առաջությամբ սաստկացավ Հենրիխ IV-ի թագավորության (1056 — 1106) առաջին 15 տարիներին, երբ թագավորը անշտիպաճառ հրահանգեց, որ վանքերից, մի կողմից, պապության ու նրան պաշտպանող իտալական ֆեոդալների ուժեղ խմբավորման ու մի շարք իտալական քաղաքների և, մյուս կողմից՝ գերմանական ամենահզոր աշխարհիկ ֆեոդալների միջև:

XI դ. 70-ական թվականներին քաղաքական ճգնաժամը կայսրի և պապի միջև բացահայտ և կատաղի պայքարի վերածվեց ինվենտիտուրայի հարցի պատճառով: Ընդհանրապես ինվենտիտուրա էր կոչվում, ինչպես մատնանշվել է վերևում, հողը տիրապետության տակ դնելու՝ սենյորի կողմից ավատը իր վասալին հանձնելու ակտը: Եպիսկոպոսների և վանահայրերի վերաբերմամբ կիրառելիս ինվենտիտուրան ընդգրկում էր ոչ միայն նոր եպիսկոպոսին կամ վանահորը համապատասխան եկեղեցական հիմնարկության (եպիսկոպոսության կամ աբբայության) հողերի և կախյալ մարդկանց նկատմամբ կառավարման կարգերը, այլև նրանց հոգևոր աստիճանում հաստատելը, ի նշան որի հանձնվում էր մատանի և գավազան: Ինվենտիտուրայի իրավունքը, ըստ էության, նշանակում էր հոգևորականության նկատմամբ եպիսկոպոսների և վանահայրերին պաշտոններում նշանակելու կամ հաստատելու իրավունք: Կայսրերը, սկսած Օտտոն I-ից, իրականացնում էին եպիսկոպոսների և վանահայրերի ինվենտիտուրան և դրանում տեսնում էին իրենց իշխանության կարևորագույն հենարաններից մեկը: Պապերը, որոնք նախկինում հաշտվում էին այդպիսի կարգի հետ, XI դ. երկրորդ կեսին սկսեցին վիճարկել բարձրաստիճան հոգևոր անձանց՝ եպիսկոպոսների և վանահայրերի, ինվենտիտուրայի նկատմամբ կայսեր իրավունքը: Լարված և երկարատև քաղաքական կոնֆլիկտը, որն ընդունել էր ինվենտիտուրայի համար մղվող պայքարի ձև, ընդգրկել էր կայսրության բոլոր մասերը: Այդ պայքարում վճռվում էր ֆեոդալական հասարակության տարբեր դասակարգերի ու դասակարգային խմբերի համար կարևոր նշանակություն ունեցող սոցիալ-քաղաքական հարցերի մի ամբողջ կոմպլեքս՝ եկեղեցական գործերում կայսեր, թե պապի գերիշխանության հարցը, Գերմանիայում վաղ ֆեոդալական միապետության ճակատագրի, գերմանական ֆեոդալական հասարակության հետու-

զա քաղաքական զարգացման հիմքերի ստեղծման, Գերմանիայի և կայսրության իտալական մարզերի փոխհարաբերությունների, Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքների հետագա զարգացման, հարցերը: Պայքարում ներգրավվել էին ֆեոդալական հասարակության ինչպես վերնախավերը, այնպես էլ ստորին խավերը:

**Սաքսոնական
ապստամբությունը
1070—1075 թթ.**

Պապության և Գերմանիայում իր հակառակորդ խոշոր ֆեոդալների դեմ վճռական գոտեմարտի պատրաստվելով, Հենրիխ IV-ը Սաքսոնիայում շարունակում էր իր հոր քաղաքականությունը: Նա ձգտում էր Սաքսոնիան դարձնել թագավորական դոմեն, որպեսզի այդպիսով ուժեղացնի թագավորական լիանության նյութական բազան: Այստեղ կառուցվում էին թագավորական ամրոցներ (բուրգեր) և համայնական հողերի պահպանված ֆոնդի ու գյուղացիական տիպի ալոդիստներին լյառականող հողերի հաշվին արմատավորվում էին նոր թագավորական կալվածքներ: Ստեղծվում էին նաև թագավորական ասպետ-մինիստրիալների՝ ֆեոդալների դասակարգի ստորին խավի, մեծ թվով լենային հողակալություններ:

Այդ բոլոր միջոցառումները նպաստում էին Սաքսոնիայում դեռևս պահպանված ազատ ալոդիստ-գյուղացիների ճորտացմանը: Դրա հետ միաժամանակ Հենրիխ IV-ը համառորեն ձգտում էր իրեն վերադարձնել Սաքսոնիայում՝ նախկինում թագավորին պատկանող այն հողերը, որ զավթել էին խոշոր ֆեոդալները:

Թագավորական քաղաքականությունը 1070 թ. ապստամբություն առաջացրեց Սաքսոնիայում: Սկզբում Հենրիխ IV-ի դեմ հանդես եկավ սաքսոնական ֆեոդալական ավագանու վերնախավը: Արդեն այդ փուլում ապստամբությանը մասնակցում էին ազատ և կախյալ գյուղացիները, որոնք հանդես էին գալիս ոչ այնքան ի պաշտպանություն Սաքսոնիայի ֆեոդալական վերնախավերի, որքան հանուն ազատ համայնքի մնացորդները պահպանելու և ընդդեմ իրենց թագավորական ճորտեր դարձնելուն:

Ապստամբների ժամանակավոր պարտությունից հետո Հենրիխն սկսեց հատուկ հաստատակամությամբ կենսագործել իր նախկին քաղաքականությունը Սաքսոնիայում:

Պայքարի երկրորդ փուլը (1073—1075) բնութագրվում է գյուղացիների մասսայական ելույթներով, որոնք ավերում էին թագավորական ամրոցներն ու թագավորական կալվածքների տնտեսական-վարչական կենտրոնները: Զգտելով գյուղացիների հաջողություններն օգտագործել հանուն իրենց շահերի, ապստամբությանը

հարեց սաքսոնական ավագանու՝ թագավորին թշնամի խումբը՝ Օտտոն Նորտհեյմացու գլխավորությամբ։ Սակայն գյուղացիների հակաֆեոդալական շարժման թափը, որն ընդգրկել էր նաև Թյուրինգիան, երկյուղ առաջացրեց թագավորի դեմ հանդես եկող սաքսոնական ֆեոդալների մեջ։ 1074 թ. առաջին կեսին սկսված բանակցություններում ֆեոդալների պարագլուխները գյուղացիների հաշվին զիջումներ արին թագավորին։ Դա՝ դավաճանության ըսկիզբն էր։

Լանգենզալցի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում (1075) սաքսոնական ֆեոդալական հեծելազորը փախավ մարտադաշտից, թողնելով, որ թագավորական զորքերը ոչնչացնեն գյուղացիական հետևակ աշխարհազորը։ Հենրիխ IV-ը անողոք դատաստան տեսավ ապստամբած գյուղացիների նկատմամբ։ Իսկ ինչ վերաբերում է ավագանուն, ապա նրա հետ թագավորը հաշտություն կնքեց Օտտոն Նորտհեյմացուն նշանակելով փոխարքա Սաքսոնիայում։ 1073—1075 թթ. ապստամբության պարտությունը վերջնականապես խարխլեց սաքսոնական ազատ գյուղացիության դեռևս պահպանված սոցիալական դիրքերը, նրան իջեցնելով մինչև ֆեոդալական-կախյալ և ճորտ գյուղացիների աստիճանը։

Ինվեստիտուրայի համար մղվող պայքարի եզրափակիչ փուլը։ Գերմանական կայսրերի եկեղեցական քաղաքականությունը

Ինվեստիտուրայի համար մղվող պայքարում գերմանական կայսրի խնամակալությունից ազատվելու իր ձգտումն իրականացնելու համար պապությունը հենարան գտավ Կլյունիական շարժման մեջ։ Դեռևս X դ. ծագելով եկեղեցու ներսում, ալսպնս կոչված Կլյունիական շարժումը (ֆրանսիական Բուրգունդիայում գտնվող Կլյունի վանքի անունից, որտեղ այդ շարժումն սկսվեց) նպատակադրվել էր, մի կողմից, ուժեղացնել եկեղեցին, բարձրացնել նրա բարոյական հեղինակությունը, ամրապնդել ու համալսմբել եկեղեցական կազմակերպությունը՝ դիմակայելու համար եկեղեցական հողերը զավթելու և եկեղեցու նկատմամբ իրենց խնամակալությունը սահմանելու, աշխարհիկ ֆեոդալների ձգտումներին, իսկ մյուս կողմից՝ եկեղեցին բավականաչափ ուժեղացնել ճորտ գյուղացիների դիմադրությունը ճնշելու համար։

Այն ուժը, որ ընդունակ էր բարձրացնել եկեղեցու բարոյական հեղինակությունը, որը խարխլված էր հոգևորականության հետըզհետե աճող «սրբապղծությամբ», ի վնաս եկեղեցու շահերի անձնական բարեկեցությունը բարձրացնելու հոգևոր անձանց ձրգտ-

մամբ, ընդունակ էր ամրապնդել եկեղեցական կարգապահությունը, միավորել անջատ-անջատ եկեղեցական կազմակերպությունները, կլլունիականները տեսնում էին վանականության մեջ: Նրանք պահանջում էին խստորեն պահպանել հոգևորականության ամուրիության վերաբերյալ եկեղեցական կանոնը («կուսակրոնություն»), քանի որ ամուսնացած հոգևորականը, կլանված լինելով իր ընտանիքի հոգսերով, ժառանգաբար հանձնելու համար անձնական գույք կուտակելով, հոգ չէր տանում եկեղեցու շահերի մասին: Կլլունիականները հանդես էին գալիս նաև եկեղեցական պաշտոնների վաճառքի («սիմոնիայի») և հատկապես եկեղեցին աշխարհիկ տիրակալներին ենթարկելու դեմ, որի մեջ նրանք տեսնում էին գլխավոր վտանգը եկեղեցական շահերի համար: Այստեղից էլ թխում էր պապերի ձգտումը՝ ինվեստիտուրայի համար կայսերական իշխանության դեմ մղվող պայքարում հենվել կլլունիական շարժման վրա:

Կլլունիական շարժումը լայնորեն տարածվեց գերմանական հոգևորականության մեջ, մի հանգամանք, որ ուժեղացնում էր օպոզիցիան թագավորական իշխանության հանդեպ և ամրապնդում կենտրոնախույս ուժերը երկրի ներսում:

Կլլունիական պահանջներին ջերմեռանդ կողմնակից էր վանական Հիլդեբրանդը, որը տարիներ շարունակ փաստորեն ղեկավարում էր պապական գահի գործերը: 1059 թ. Լաթերանի եկեղեցական ժողովում (Հռոմում) պապերի ընտրության նոր կարգ սահմանվեց: Ժողովի որոշման համաձայն պապին պետք է ընտրեին առանց դրսի որևէ միջամտության, կարդինալները՝ իրենց տիտղոսը պապից ստացած եկեղեցու բարձր աստիճանավորները: Այդ որոշումն ուղղված էր նախ և առաջ պապերի ընտրություններին միջամտելու և պապական գահի նկատմամբ վճռական ազդեցություն գործելու կայսեր ձգտման դեմ: Լաթերանի ժողովը արտահայտվեց նաև եպիսկոպոսների և վանահայրերի աշխարհիկ ինվեստիտուրայի դեմ: 1073 թ. Հիլդեբրանդը դարձավ պապ Գրիգորիոս VII անունով և սկսեց գործնականում իրականացնել եկեղեցին ամբողջապես իր ծրագրերը: Նա պաշտոնանկ արեց գերմանական մի քանի եպիսկոպոսների, որոնք, նրա կարծիքով, սխալ էին նշանակվել:

Սաքսոնական ապստամբությունը ճնշելով, Հենրիխ IV-ը ժնոպականապես հանդես եկավ Գրիգորիոս VII-ի՝ գերմանական հոգևորականությունն իրեն ենթարկելու և այդպիսով թագավորական իշխանության հետ նրա կապը խզելու ձգտումների դեմ: 1076 թ.

Վորմսում կայացած գերմանական բարձրագույն չոգևորականության ժողովում նա հայտարարեց Գրիգորիոս VII-ին զահրենկեց անելու իր վճիռը։ Սակայն անդառնալիորեն անցել էին այն ժամանակները, երբ գերմանական կայսերը անսպառնալի կերպով կարող էին տնօրինել պապական զահր։ Գրիգորիոս VII-ը ոչ միայն չէր մտածում կայսրին ենթարկվել, այլև իր հերթին, արդյունավետ հակամիջոցների դիմաց, Ելնելով իր եկեղեցական-քաղաքական ծրագրից, որով ազդարարվում էր աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ հոգևոր իշխանության առաջնայնությունը, նա ոչ միայն Հենրիխին բանադրանքի ենթարկեց, այլև նրան զրկեց թագավորական աստրճանից, իսկ թագավորի հպատակներին ազատեց իրենց միապետին տված երդումից։ Գրիգորիոս VII-ի այդ գործողություններին Գերմանիայում իսկույն ևեթ արձագանքեցին ոչ միայն գերմանական աշխարհիկ ֆեոդալները, այլև շատ եպիսկոպոսներ ու վանահայրեր, որովհետև նրանք դրանցում հարմար առիթ գտան անջատողական ելույթների համար։ Հարավգերմանական ֆեոդալական ավագանին իսկական պատերազմ սկսեց թագավորի դեմ, սաքսոնական ֆեոդալները նորից ապստամբեցին։

Ընդհանուր ֆեոդալական խռովության իրադրության մեջ Հենրիխ IV-ը հարկադրված էր անձնատուր լինել Գրիգորիոս VII-ին։ 1077 թ. հունվարին մի ոչ մեծ շքախմբով նա ուղևորվեց Իտալիա տեսակցելու պապի հետ։ Ձմեռային ճանապարհագրուրկ պայմաններում Սլպերի վրայով դժվարին անցումից հետո Հենրիխ IV-ը ձգտում էր հանդիպել Կանոսսա ամրոցում (Հյուսիսային Իտալիայում) գտնվող Գրիգորիոս VII-ի հետ։ Ժամանակագիրների հաղորդումների համաձայն Հենրիխը երեք օր, հանելով թագավորական տիտղոսի բոլոր նշանները, ոտաբորիկ, առանց ուտելու առավոտից մինչև երեկո կանգնեց ամրոցի առաջ, մինչև, վերջապես, թույլտվություն ստացավ պապի մոտ մտնել և ծնկաչոք թողություն աղերսել։

Սակայն Հենրիխի հնազանդությունը սոսկ մաներ էր։ Նրա վրա դրված բանադրանքը պապի կողմից հանվելուց հետո մի որոշ չափով ամրապնդելով իր դրությունը Գերմանիայում, նա նորից հանդես եկավ Գրիգորիոս VII-ի դեմ։ Կայսրության և պապության միջև դրանից հետո դեռ երկար ժամանակ փոփոխակի հաջողության միջև գրանցող պայքարը, որն ուղեկցվում էր թագավորական իշխանության դեմ ֆեոդալական ավագանու գրեթե անընդհատ խռովություններով, ավարտվեց այսպես կոչված Վորմսի կոնկորդատի ստորագրմամբ (1122 թ.), համաձայնություն, որ կնքեցին Հենրիխ

IV-ի որդի Հենրիխ V-ը և Կալիքստոս II պապը, և որը կարգավորում էր եպիսկոպոսների ընտրությունները:

Վորմսի կոնկորդատը կայսրության տարբեր մարզերում եպիսկոպոսների ընտրությունների տարբեր սխեմաներ էր սահմանում: Գերմանիայում եպիսկոպոսներն ըստ այդ համաձայնության այնուհետև պետք է ընտրվեին հոգևորականության կողմից՝ կայսրի ներկայությամբ, որին պատկանում էր վճռական խոսքը մի քանի թեմաների ատկայության դեպքում: Կայսրն էր կատարում աշխարհիկ ինվեստիտուրան՝ գալիսոնի հանձնումը, որը խորհրդանշում էր իշխանություն եպիսկոպոսության հողերի նկատմամբ: Աշխարհիկ ինվեստիտուրային հետևում էր պապի կամ նրա պատվիրակի կողմից իրականացվող հոգևոր ինվեստիտուրան՝ եպիսկոպոսի հոգևոր իշխանությունը խորհրդանշող մատանու և դավազանի հանձնումը: Իսկ Իտալիայում և Բուրգունդիայում եպիսկոպոսների ընտրությունները պետք է տեղի ունենային առանց կայսրի կամ նրա ներկայացուցիչների մասնակցության: Նոր եպիսկոպոսի ընտրություններից և պապի կողմից հաստատվելուց վեց ամիս անց միայն կայսրը կատարում էր ինվեստիտուրա՝ գալիսոնի հանձնումով, մի քան, որ, այդպիսով, դառնում էր զուտ ձևական ակտ: Վորմսի կոնկորդատը Իտալիայում և Բուրգունդիայում խորտակում էր կայսերական եկեղեցու սխտեմը: Իսկ Գերմանիայում սահմանվում էր կոմպրոմիսային կարգ, որով խախտվում էին օտտոնյան եկեղեցական քաղաքականության արմատական սկզբունքները:

XII դ. Գերմանիայում կենտրոնական պետական իշխանությունը թուլանում է, սկսվում է ֆեոդալական մասնատվածության երկարատև ժամանակաշրջանը:

§ 6. ԱՆԳԼԻԱՆ ՄԻՆՉԵՎ XI Դ. ԿԵՍԵՐԸ

Անգլոսաքսոնական թագավորությունները Բրիտանիայում

Բրիտանիայի տերիտորիայում, որ նվաճել էին անգլոսաքսերը (հենց այդ տերիտորիան էլ հետագայում դարձավ Անգլիան), V դարի II կեսից մինչև VII դարի սկիզբը, ինչպես մատնանշվել է վերը (գլ. 3), կազմավորվեցին մի քանի անգլոսաքսոնական թագավորություններ. Քենտը՝ ծայրահեղ հարավ-արևելքում, որ հիմնել էին յուտերը, Ուեսսեքսը, Սասեքսը և էսսեքսը՝ կղզու հարավային և հարավ-արևելյան մասերում, որ հիմնել էին սաքսերը, Արևելյան Անգլիան՝ արևելքում, Նորտումբրիան՝ հյուսիսում և Մերսիան՝ երկրի կենտրոնում, որ հիմնվել էին գլխա-

վորապես անգլերի կողմից: Այդ թագավորությունները վաղֆեոդալական պետություններ էին, այն պետությունների նմանությամբ, որ Եվրոպայի մայրցամաքում կազմակերպել էին վեստգոթները, բուրգունդները, ֆրանկները, լանգոբարդները և գերմանական մյուս ցեղերը:

Բրիտանիայի կելտական բնակչության մի որոշ մասը, բնաջնդամից խուսափելով, աստիճանաբար ձուլվեց նվաճողների՝ գերմանացիների հետ: Այսպիսով, կելտական տարրը մտավ անգլիական ժողովրդի էթնիկական կազմի մեջ:

Ֆեոդալականացման առաճճահատկու- թյունները անգլոսաք- սոնական թագավո- րություններում

Անգլոսաքսոնական թագավորություններում ֆեոդալական կարգերի կազմավորումն ընթանում էր նույն ուղիներով, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի մյուս վաղֆեոդալական պետություններում էր, բայց որոշ առանձնահատկություններ ուներ: Դրանցից կարևորագույնը ազատ գյուղական համայնքի պահպանումն էր շատ երկար ժամանակի ընթացքում: Համայնական կարգերի հարաբերական կայունությունը և ազատ գյուղացիության վերացման ու խոշոր ֆեոդալական հողատիրության կազմավորման համեմատաբար դանդաղ ընթացքը պայմանավորված էին՝ հոմեական կարգերի ծայրահեղորեն թույլ ազդեցությամբ, նվաճման ավերիչ բնույթով, նվաճում, որի հետևանքով զգալի չափով ոչնչացվեցին այդ ազդեցության մնացորդները, և նրանով, որ Բրիտանիայում բնակություն հաստատած անգլերի, սաքսերի, յուտերի և ֆրիզների ցեղերը սոցիալ-տնտեսական զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում, քան Հոմեական Գալլիայում բնակություն հաստատած ֆրանկները կամ բուրգունդները:

Հարաբերականորեն ամուր, երկար ժամանակ պահպանվող գյուղական համայնքը գյուղացիների ուժերն ամրապնդում էր ֆեոդալական ճորտացման դեմ մղվող պայքարում, որը նույնպես այն պատճառներից մեկն էր, որոնք որոշում էին Անգլիայում ֆեոդալականացման պրոցեսի համեմատաբար դանդաղ զարգացումը և ազատ գյուղացիության ավելի տևական գոյությունն այստեղ:

Անգլոսաքսերի տնտեսությունը

Անգլոսաքսերի գերակշռող զբաղմունքը հողագործությունն էր, բայց անասնապահությունը ևս մեծ դեր էր խաղում տնտեսության մեջ: Քիչ նշանակություն չունեին նաև ձկնորսությունը, որսորդու-

քից հետո ցանկապատերը հանվում և դաշտերն անցնում էին ամբողջ գյուղի ընդհանուր օգտագործմանը, դառնալով անասունների հանրային արոտավայրեր:

Ազատ գյուղական համայնքը և նրա քաղաքային սկիզբը Անգլոսաքսոնական հասարակության հիմքը սկզբնապես կազմում էին ազատ գյուղացի-համայնականները՝ կեռույթը, որոնք համայնքի շրջանակներում տիրում էին զգալի չափով վարելահողերի՝ այսպես կոչված հայդայի (հողամաս, որը կարելի էր տարվա ընթացքում մշակել 4 զույգ եզներ լծած մի գութանով): Դա մեծ, այնպիսի ընտանիքի հողաբաժին էր, որի կազմում մտնում էին հայրը, եղբայրները իրենց որդիներով, իսկ երբեմն նաև թոռներով, որոնք տնտեսությունը վարում էին համատեղ: Բրիտանիայի նվաճմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում անգլոսաքսների փոքր, անհատական ընտանիքը, ըստ երևույթին, դեռևս գտնվում էր մեծ ընտանիքից առանձնանալու փուլում: Բացի մեծ ընտանիքին պատկանող վարելահողի բաժնից, յուրաքանչյուր տնտեսություն իրավունք ուներ օգտվելու ամբողջ համայնքի ընդհանուր օգտագործման համար մնացած մարգագետիններից, արոտատեղերից, անմշակ հողատարածություններից, անտառներից և այլն:

Համայնականների տիրապետման տակ գտնվող հողը, անգլոսաքսների կողմից Բրիտանիայում բնակություն հաստատելուց հետո երկար ժամանակ շարունակ ազատորեն օտարվող հողային սեփականություն (ալլոդ) չէր: Այդպիսի հողի տնօրինությունը սահմանափակված էր համայնական կարգուկանոնով: Հողը մնում էր ազգակցական խմբի (ավելի շուտ ամբողջ մեծ ընտանիքի) սեփականություն: Սովորույթային իրավունքի վրա հիմնված ժողովրդական ավանդույթով սահմանափակված հողային տիրույթը ավելի ուշ շրջանի փաստաթղթերում կոչվում էր ֆուկենդ: Ֆուկենդը չէր կարելի հանձնել կողմնակի անձանց, կտակել: Կանայք չէին կարող այն ժառանգել: Ֆուկենդ հանդիսացող հողի տնօրինման հարցում գոյություն ունեցող սահմանափակումները երկար պահպանվեցին, և դա դժվարացնում էր հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության առաջացումը (անգլոսաքսների մոտ այն ավելի դանդաղ էր առաջանում, քան ֆրանկների) ու խոշոր ֆեոդալական հողատիրության աճը: Անգլոսաքսների ֆեոդալականացման սկիզբը վերաբերում է VII դարին: Այդ ժամանակներում սկսվեց համայնքի քայքայումը և նկատելի դարձավ գույքային անհավասարությունը: Արդեն VII դարից տարածվում է թագավորական հողային շնորհում-

ների պրակտիկան, որոնք ձևակերպվում էին հատուկ պարզեցված-
րով: Պարզեցված շնորհիվ հողը կոչվում էր բոկլենդ (անգլոսաք-
սերեն «բոկ»՝ պարզեցված ալտերից էլ՝ «բոկլենդ»՝ հող, որին
տիրում էին պարզեցված): Այդպիսի հողը կարելի էր ազատորեն
տնօրինել՝ հանձնել ըստ ժառանգության, կտակել, գրավ դնել, վա-
ճառել: Դա արտոնյալ (մասնավորապես, թագավորի օգտին շատ
պարտույթներից ազատված և իրենց տերերին հաճախ իմունիտե-
տային իրավունքներ տվող) հողային սեփականություն էր, որը կաշ-
կանդված չէր համայնական կամ ազգակցական կապերով: Բոկ-
լենդը կարևոր դեր խաղաց Անգլիայում խոշոր ֆեոդալական հողա-
տիրության ծագման ու զարգացման գործում:

Համայնականների հիմնական զանգվածը կազմում էին կեռո-
ւերը: Անգլոսաքսերն ունեին նաև ազնվատոհմ մարդիկ՝ էրենբր:
Առաջնորդների ու ավագանու ուժեղացմանը քիչ չնպաստեցին հար-
յուր հիստուն տարի ձգձգվող պատերազմները կելտերի (բրիտների)
հետ: Էոլերը անջատվեցին հասարակ համայնականների զանգվա-
ծից, նրանցից տարբերվելով գույքային տեսակետից: Հետագայում,
սոցիալական անհավասարության աճին և համայնքի աստիճանա-
կան քայքայման համեմատ, նրանք խոշոր հողատերեր դարձան:

Անգլոսաքսերն ունեին նաև ստրուկներ և կիսազատ մարդիկ.
դրանց վիճակի մեջ ընկնում էին հիմնականում նվաճված կելտա-
կան բնակչության ներկայացուցիչները: Ստրուկներն օգտագործվում
էին որպես տնային սպասավորներ, կամ փոքր հողաբաժիններ էին
ստանում և մշակում ավագանու հողը: Կիսազատ լեռնորդ և ուրիշ-
ները (այսպես էին կոչվում անգլոսաքսերի կողմից նվաճված կել-
տերը՝ ուելսցիները), որպես կանոն, գտնվում էին օտար հողում և
իրենց տերերին տալիս էին բնամթերային բահրա, իսկ երբեմն էլ
աշխատում էին տերունական դաշտում: Կելտերի մի որոշ մասը,
թեև հօգուտ թագավորի տուրք էր վճարում, պահպանում էր իր հողն
ու ազատությունը:

**Խոշոր հողատիրու-
թյան անը և գյուղա-
ցիների նորտացման
սկիզբը**

Խոշոր հողատերերից կախյալ վիճակի մեջ
գտնվող անձանց թվին էին դասվում աստի-
ճանաբար նաև անգլոսաքսերը, որոնք ա-
զատ համայնականների միջավայրում աճող
գույքային շերտավորման, ինչպես նաև տոհ-
մական և զին-ծառայական ավագանու գործադրած բռնություննե-
րի ու ճնշումների և այդ ավագանու կողմից վարելահողերն ու հա-
մայնական հողերը ուղղակի զավթելու հետևանքով կորցնում էին
ազատությունը: Համայնքի քայքայման համեմատ նրանցից ունեւոր

գյուղացիական վերնախավի անջատումով և համայնականների այն մասի քայքայումով, որոնք կախման մեջ էին ընկել խոշոր հողատերերից (անգլոսաքսերի միջավայրում նրանք կոչվում էին գլաֆորդներ. այդ բառի ավելի ուշ ձևը՝ լորդ, որ համապատասխանում է «սենյոր», կամ «պարոն» հասկացությանը), ազաւ գյուղացիների թիվը անխուսափելիորեն պակասում էր։ Սակայն ազատ գյուղացիների հիմնական զանգվածը երկար ժամանակի ընթացքում, համենայն դեպս մինչև IX դ. քիչ էր ներգրավված ֆեոդալականացման պրոցեսի մեջ։

Անգլոսաքսերի մոտ առաջացող և զարգացող ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ու ամրապնդման գործում կարևոր դեր էր խաղում թագավորական իշխանությունը, որը հողատիրական ավագանուն օգնում էր ճորտացնելու անգլոսաքսոնական գյուղացիներին։ Անգլոսաքսոնական պետությունների զարգացման և նրանցում թագավորական իշխանության ամրապնդման հետ միասին մեծանում էր թագավորական դրոժիննիկներին՝ գեզիտների նշանակությունը, որոնք սկզբնապես միջին և մանր կալվածքներ ունեցող հողատերեր էին։ Հին տոհմական ավագանին (էոլերը) մասամբ ձուլվում էր նրանց հետ, մասամբ էլ դուրս մղվում գին-ծսռայական ավագանու կողմից, որը հողային պարգևներ էր ստանում թագավորից։

Ֆեոդալականացման ամեն կերպ աջակցում էր նաև եկեղեցին։ Անգլոսաքսերի քրիստոնեացումը, որ սկսվել էր դեռևս VI դ. վերջից (597 թվին) և հիմնականում ավարտվել միայն VII դ. երկրորդ կեսին, համապատասխանում էր անգլոսաքսոնական հասարակության տիրապետող խավի շահերին, որովհետև այն ուժեղացնում էր թագավորական իշխանությունը և վերջինիս շուրջը խմբավորված հողատիրական ավագանուն։ Թագավորների և ավագանու կողմից եպիսկոպոսներին ու ստեղծված բազմաթիվ վանքերին տրվող հողային պարգևները օժանդակում էին խոշոր եկեղեցական հողատիրության աճին։ Եկեղեցին, որը շահագրգռված էր կտակների, նվերների և հողի օտարման այլ ձևերի միջոցով հողային պարգևներ ստանալու հարցում, խրախուսում էր մասնավոր սեփականության զարգացումը, որը քայքայում էր համայնքը և ամեն կերպ արդարացնում գյուղացիների ճորտացումը։ Ուստի զարմանալի չէ, որ քրիստոնեության տարածումը համառ և երկարատև դիմադրության էր հանդիպում անգլոսաքսոնական ազատ գյուղացիության կողմից, որն իր առաջվա նախաքրիստոնեական պաշտամունքների մեջ տեսնում էր համայնական կարգերի հենարանը։

**Կառավարման
կազմակերպումը
անգլոսաքսոնական
թագավորությունում**

Անգլոսաքսերի մոտ տեղական կառավարումը կազմակերպելու հիմքում նրանց կողմից Բրիտանիայի նվաճմանն անմիջականորեն հաջորդած ժամանակաշրջանում ընկած էր ազատ գյուղական համայնքի կարգը: Գյուղի ազատ բնակիչները հավաքվում էին գյուղական ժողովի, որտեղ ընտրովի ավագի ղեկավարությամբ որոշում էին իրենց տնտեսական և մյուս համայնական գործերը, քննարկում էին վեճերը, հայցապահանջները և այլն: Անգլոսաքսերի մոտ հարյուրակ կոչվող որոշակի տերիտորիալ օկրուգի մեջ մտնող գյուղական համայնքների ներկայացուցիչները հավաքվում էին հարյուրակային ժողովների (սկզբում դրանք հավանաբար, հարյուրակի բոլոր ազատ մարդկանց ժողովներ էին), որտեղ ընտրում էին ավագ՝ հարյուրակի գործերի տնօրինման համար: Այստեղ գերազանցապես քննարկվում էին հարյուրակի մեջ մտնող տարբեր գյուղերի բնակիչների միջև ծագած դատական գործերը:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմամբ էականորեն փոխվում էր և՛ գյուղական ժողովի, և՛ հարյուրակային ժողովի բնույթը: Գյուղական համայնքը և գյուղական ժողովը գնալով ավելի էին ենթարկվում գաֆորդին կամ նրա կալվածքի կառավարչին, իսկ հարյուրակային ժողովում ազատ կեռուղիի ընտրովի ներկայացուցիչներին փոխարինեցին հարյուրակի առավել խոշոր և ազդեցիկ հողատերերը, ինչպես նաև գյուղի պաշտոնական ներկայացուցիչները՝ հանձինս ավագի, քահանայի և շորս ամենաունեոր գյուղացիների: Ժամանակի ընթացքում հարյուրակի ավագը դարձավ թագավորական աստիճանավոր:

Անգլոսաքսերի ժողովրդական ժողովները սկզբնապես, հավանաբար, եղել են ամբողջ ցեղի, իսկ այնուհետև առանձին թագավորությունների ռազմիկների ժողովներ: IX դարից դրանք զարձան խոշոր վարչական օկրուգների՝ սկիրների (կամ շայրերի՝ դա բառի ավելի ուշ ձևն է) ժողովներ: Հետագայում դրանք սկսեցին կոչվել կոմսություններ: Սկզբում այդ ժողովներում վճռական դեր էին խաղում տոհմացեղային ավագանու ներկայացուցիչները, որոնց զբաղվորում էր էլքորմենը: Հետագայում, թագավորական իշխանության աճման հետևանքով, էլքորմենին փոխարինեց թագավորական աստիճանավորը՝ սկիր-գերեֆը (շայր-ոփլը, այստեղից էլ, ավելի ուշ՝ «շերիֆ»): Այդ ժամանակներից սկսած գործերը վճռելուն մասնակցում էին սկիրի (շայրի) ամենաանվանի և հզոր մարդիկ՝ խոշոր աշխարհիկ հողատերերը, ինչպես նաև եպիսկոպոսներն ու վանա-

հայրերը: Այսպիսով, անգլոսաքսոնական պետությունների քաղաքական կառուցվածքի առանձնահատկությունը կառավարման համայնական ձևերի տևական պահպանումն էր և դրանց դանդաղ ներածումը ֆեոդալական պետության մարմինների մեջ:

Անգլոսաքսոնական թագավորությունների միջև մղվում էր մշտական պայքար, որի ընթացքում որոշ թագավորությունների զավթում էին մյուսների հողերը, նույնիսկ ժամանակավորապես նրանց նկատմամբ հաստատում էին իրենց տիրապետությունը: Այսպես, VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին առավել կարևոր նշանակություն ուներ Քենտը: Մտավորապես VII դ. կեսերից իշխող դիրք գրավեց Նորտումբրիան, VIII դարում՝ Մերսիան և, վերջապես, IX դ. սկզբից տիրապետությունն անցավ Ուեսեքսին: Ուեսեքսի թագավոր էգբերտի օրոք 829 թ. անգլոսաքսերի ամբողջ երկիրը միավորվեց մի պետության մեջ և սկսեց կռչվել Անգլիայի սոցիալական բնույթով դա վաղ ֆեոդալական պետություն էր:

IX դարի սկզբին մի պետության մեջ անգլոսաքսոնական թագավորությունների միավորումը պայմանավորված էր ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին-քաղաքական պատճառներով: Մի կողմից, անգլոսաքսոնական հասարակության ֆեոդալականացվող վերնախավին անհրաժեշտ էր հաղթահարել գյուղացիների կողմից ճորտացմանը ցուց տրվող դիմադրությունը. սույն համայնքը պահանջում էր տիրապետող դասակարգի բոլոր ուժերի համախմբում և մեկ պետության մեջ առանձին թագավորությունների միավորում: Մյուս կողմից՝ VIII դ. վերջից սկսվել էին նորմանների (սկանդինավցիների) ավերիչ ասպատակությունները Անգլիայի վրա: Անգլիական պատմության մեջ նորմաններն ավելի շատ հայտնի են դանիացիներ անունով, քանի որ նրանք Անգլիայի վրա հարձակվում էին զլխավորապես Դանիայից: Դանիացիների դեմ մղվող ծանր պայքարում պաշտպանության պահանջները պայմանավորեցին երկրի քաղաքական միավորման անհետաձգելիությունը: Անգլիայի հարավ-արևմուտքում Ուեսսեքսը, որը մյուս մարզերի համեմատությամբ ավելի քիչ էր մատչելի դանիացիների ասպատակություններին, իր շուրջը համախմբելով անջատ-անջատ անգլոսաքսոնական թագավորությունները, դարձավ դիմադրության կենտրոն ընդդեմ նվաճողների, որոնք զավթել էին երկրի՝ «դանիական իրավունքի» (այսպես կոչված Դենլոյի) մարզի վերածված ամ-

բողջ հյուսիս-արևելքը, որտեղ մտցվել էին դանիական սովորույթներ ու կարգեր:

Անգլոսաքսոնական միավորված թագավորությունում ընդհանուր ժողովրդական ժողով այլևս չէր հրավիրվում: Նրա փոխարեն թագավորին առընթեր հավաքվում էր ուխտենահեմոտ (որ նշանակում է «հիմաստունների խորհուրդ»), որը բաղկացած էր թագավորության առավել ազդեցիկ մագնատներից: Այժմ արդեն թագավորը բոլոր գործերը վճռում էր միայն ուխտենահեմոտի համաձայնությամբ:

Հաջորդություններ դանիացիների դեմ մղվող պալքարում

Դանիացիների դեմ մղվող պալքարում, իսկ դրա հետ մեկտեղ նաև անգլոսաքսոնական ֆեոդալական պետության զարգացման գործում կարևոր փուլ եղավ Ալֆրեդ թագավորի կառավարման ժամանակը (871—899 կամ 900): Մի շարք պարտություններից ու անհաջողություններից հետո, տուրքի վճարումով փրկագնվելով դանիացիներից, Ալֆրեդն սկսեց ռազմական ուժեր հավաքել, որոնց մեջ կարևոր դեր էր խաղում ազատ գյուղացիներից հավաքագրված հնագույն ժողովրդական աշխարհագործը (այսպես կոչված ֆիրդը), որը սկզբնական շրջանում անգլոսաքսների ամբողջ ռազմական կազմակերպության հիմքն էր, և ֆեոդալական ծանրազեն հեծյալ զորքը, որ իմնված էր առավելապես մանրկավածային հողատերերի ռազմական ծառայության վրա: Կառուցվեց նաև մարտունակ նավատորմ: Կասեցնելով դանիացիների գրոհը, Ալֆրեդը նրանց հետ պայմանագիր կնքեց, որի համաձայն երկիրը բաժանվեց երկու մասի՝ հարավ-արևմտյան, որտեղ պահպանվում էր անգլիական թագավորների իշխանությունը, և հյուսիս-արևելյան («դանիական իրավունքի» մարզը), որը մի առ ժամանակ մնաց դանիացիների ձեռքին:

Երկրի միասնությունն ամրապնդելու և ֆեոդալական պետությունն ուժեղացնելու համար մեծ նշանակություն ունեցավ Ալֆրեդի օրոք կազմված «Թագավոր Ալֆրեդի օրենսգիրքը» օրենքների ժողովածուն: Թեև այդ ժողովածուում շատ օրենսդրական դրույթներ էին մտցվել նաև հին, տարբեր ժամանակներում առաճին թագավորություններում կազմված անգլոսաքսոնական «օրենսգրքերից», ամբողջությամբ վերցված նա արտացոլում էր անգլոսաքսոնական հասարակության զարգացման այն փուլը, երբ նրանում արդեն զգալի չափով զարգացել էին ֆեոդալական կարգերը, որոնք այժմ օրենսդրականորեն ամրապնդվում էին հօգուտ տիրապետող դասակարգի շահերի:

X դ. երկրորդ կեսին, էդգար Թագավորի օրոք (959—975), անգլոսաքսերն իրենց ենթարկեցին Հյուսիս-արևելյան Անգլիայում («Պենլո»-ում) բնակություն հաստատած դանիացիներին, և անգլիական բոլոր երկրամասերը կրկին միավորվեցին մի պետության մեջ: Արդյունքն այն եղավ, որ դանիացիները և մյուս սկանդինավացիները (նորմանները), որոնք ապրում էին Անգլիայի տերիտորիայում, ձուլվեցին լեզվով և հասարակական կառուցվածքով իրենց մոտիկ գտնվող անգլոսաքսերին: Այսպիսով, անգլիական ժողովրդի էթնիկական կազմը լրացվեց նաև սկանդինավյան աարրով:

Դանիացիները (սկանդինավցիները) հասարակական-տնտեսական զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա էին գտնվում քան անգլոսաքսերը: Անգլոսաքսերի համեմատությամբ նրանք ավելի մեծ չափով էին պահպանում համայնական կարգերը և նրանցում սոցիալական շերտավորման ու դասակարգերի կազմավորման պրոցեսն ընթանում էր ավելի դանդաղ. աղատ գյուղացիությունը դեռևս ավելի մեծ թիվ էր կազմում: Այդ պատճառով էլ երկրի հյուսիս-արևելքում դանիացիների բնակություն հաստատելը էլ ավելի դանդաղեցրեց ֆեոդալիզմի գոյացումը Անգլիայում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումն Անգլիայում IX դարից մինչև XI դարի առաջին կեսը

Անգլոսաքսոնական հասարակության ֆեոդալականացման պրոցեսը շարունակվեց նաև դանիացիների դեմ մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում: Ազատ գյուղացիական համայնքի աստիճանաբար կախյալ վիճակի վերածումը արդեն բավականին առաջ էր գնացել X դարում և XI դարի առաջին կեսին: Գյուղացիության զգալի զանգվածների քայքայումը, որ սաստկացավ դանիական ասպատակությունների հետևանքով, ավազանու կողմից գործադրվող բռնությունը, որ պաշտպանվում էր պետության կողմից,—այդ ամենը հասցրեց այն բանին, որ գյուղացիական հողի մի զգալի մասը անցավ խոշոր հողատերերի ձեռքը, առաջ եկավ նոր ֆեոդալական կալվածք:

Աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր հողատիրությունը անընդհատ աճում էր: Եկեղեցին, ինչպես աշխարհիկ հողատերերը, բոլորինդի կարգով հողեր էր ստանում՝ նրանցում գտնվող գյուղացիական համայնքների հետ միասին: Դա արագացնում էր ազատ գյուղացիներին ֆեոդալական-կախյալ մարդիկ, բաժնային հողակալներ դարձնելու պրոցեսը, որոնք պարտավոր էին զանազան պարհակներ կատարել իրենց տերերի օգտին: Դանիացիների դեմ մղվող պատե-

րազմները նպաստեցին զին-ծառայական ավագանու, այսպես կոչված տեների, նոր տիրապետող խավի ձևավորմանը, որոնք փոխադրինելու եկան նախկին թագավորական դրուժիննիկներին՝ գեզիտներին: Հարաբերականորեն զգալի թիվ ներկայացնող ալդ խավը կազմված էր մանր ու միջին հողատերերից, որոնցից հետագայում ձևավորվեց անգլոսաքսոնական ասպետությունը: Իսկ խոշոր հողատերերը, որոնք մանր կալվածքներ ունեցող տեներից տարբերվում էին նախ և առաջ իրենց տիրույթների շատ ավելի մեծ չափերով և ավելի մեծ քաղաքական ազդեցությամբ, պահպանեցին նախկին տոհմական ավագանու էությունը:

Ազատ անգլոսաքսոնական գյուղացիներին ճորտացնելու և նրանց խոշոր հողատերերին ենթարկելու գործում կառուր դեր խաղաց, ինչպես Ֆրանկական պետութունում էր, իմունիտետը, որ Անգլիայում կոչվում էր սոկա: Իմունիտետի իրավունք ունեցող խոշոր հողատիրոջ իշխանություն տակ ընկած գյուղացին կոչվում էր սոկմեն: Նա դեռևս համարվում էր անձնապես ազատ և շարունակում էր տիրել հողը, նույնիսկ կարող էր հեռանալ կալվածքից, բայց դատական կախման մեջ էր խոշոր հողատիրոջից: Այդ հանգամանքը վերջինին հնարավորություն էր տալիս ազատ գյուղացուն աստիճանաբար դարձնել այս կամ այն վճարումներով ու պարհակներով հողատեր-իմունիտետին պարտական մարդ:

Դանիական արշավանքների վերսկսումը և Անգլիայի ժամանակավոր ենթարկումը դանիական թագավորներին

X դ. վերջին դանիական արշավանքները վերսկսվեցին նոր ուժով: Դանիական թագավորները, այդ ժամանակներում իրենց իշխանության տակ միավորելով ոչ միայն Դանիան, այլև Սկանդինավյան թերակղզու հարավային մասը, վերսկսեցին ասպատակությունները Անգլիայում և 1016 թ. ամբողջ երկիրը ենթարկելով իրենց, այնտեղ հաստատեցին դանիական թագավորների իշխանությունը: Նրանցից առավել նշանավորը՝ Կնուտը (1016—1035), միաժամանակ Անգլիայի, Դանիայի և Նորվեգիայի թագավորն էր:

Անգլիայում նա ձգտում էր հենարան գտնել հանձինս անգլոսաքսոնական խոշոր հողատերերի, հաստատելով նրանց կողմից մինչ այդ յուրացրած արտոնություններից ու իրավունքներից շատելը: Մասնավորապես, նա ճանաչեց ֆեոդալների լայն դատական իրավունքները նրանց իշխանությանը ենթակա բնակչության նրկատմամբ:

Բայց Անգլիայում դանիական տիրապետությունը հաստատուն

չեղավ: Օգտագործելով Դանիական պետության մեջ տեղի ունեցող ներքին գոյություններն ու երկպառակությունները, անգլոսաքսերը շարունակում էին պայքարը օտարերկրյա ժանր կեղեքման դեմ: Կնուտի մահից հետո շուտով Դանիական մեծ տերությունը կազմալուծվեց և անգլիական գահ բարձրացավ հին անգլոսաքսոնական դինաստիայի ներկայացուցիչը՝ Էդուարդ Խոստովանողը (1042—1066):

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՖԵՈՒԱԼԻԶՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ
XI—XV ԴԴ.**

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԱՃԸ

Ֆեոդալական հասարակության զարգացման որոշակի փուլում քաղաքների առաջացումը պայմանավորեց անցումը վաղֆեոդալական ժամանակաշրջանից զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանին: Այդ վերջինի բնորոշ գիծը քաղաքների, որպես արհեստի ու առևտրի կենտրոնների, երևան գալն էր և բարգավաճումը: Ապրանքային արտադրության զարգացումը և քաղաքների աճը զգալի ներգործություն ունեցան ֆեոդալական հասարակության էկոնոմիկայի, քաղաքական կարգի և հոգևոր կյանքի վրա: Ուստի, XI հարյուրամյակը, մի ժամանակաշրջան, երբ Արևմտյան Եվրոպայում հիմնականում արդեն կաղմավորվել էին քաղաքները, ժամանակագրական բնագիծ է վաղ միջնադարի (V—XI դդ.) և ֆեոդալիզմի առավել լրիվ զարգացման ժամանակաշրջանի (XI—XV դդ.) միջև:

Բնատնտեսության տիրապետությունը և գյուղական աշխատանքի միացումը արդյունաբերականի հետ վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանում

Միջին դարերի առաջին հարյուրամյակներում Արևմտյան Եվրոպայում համարյա անբաժան կերպով իշխում էր բնատնտեսությունը: Գյուղացիական ընտանիքն ինքն էր արտադրում գյուղատնտեսական բոլոր մթերքներն ու արհեստավորական իրերը (աշխատանքի գործիքներն ու հագուստը) ոչ միայն սեփական պահանջմունքների,

այլև ֆեոդալին բահրա վճարելու համար: Գյուղական աշխատանքի միացումը արհեստին՝ բնատնտեսության բնորոշ գիծն է: Գյուղատնտեսությամբ չզբաղվող կամ համարյա չզբաղվող փոքրաթիվ արհեստավորներ (սպասավորներ) միայն, սովորաբար, ապրում էին խոշոր ֆեոդալների կալվածքներում: Գյուղում ծայրահեղորեն սակավաթիվ էին նաև գյուղացի-արհեստավորները՝ դարբինները,

բրուտները, կաշեգործները և այլն, որոնք գյուղատնտեսություն հետ մեկտեղ հատկապես զբաղվում էին որևէ արհեստով:

Մթերքների փոխանակությունը չափազանց աննշան էր: Այն հանգում էր գերազանցապես այնպիսի հազվագյուտ, բայց տնտեսության մեջ կարևոր առարկաների առևտրին, որոնք կարող էին արդյունահանվել միայն սակավաթիվ վայրերում (երկաթ, անագ, պղինձ, աղ և այլն), ինչպես նաև այն ժամանակ նվրոպալում չարտադրվող և Արևելքից ներմուծվող պերճանքի առարկաների (մետաքսե գործվածքեղեն, ոսկերչական թանկարժեք իրեր, վարպետորեն պատրաստված զենքեր, համեմունքներ և այլն) առևտրին: Այդ փոխանակությունն իրագործում էին գլխավորապես թափառաշրջիկ վաճառականները (բյուզանդացիները, արաբները, սիրիացիները, հրեաները և այլն): Հատկապես վաճառքի համար նախատեսված արտադրանքների արտադրություն, գրեթե չէր զարգացել և վաճառականների բերած ապրանքների հետ հողագործության և անասնապահության մթերքների սոսկ աննշան մասն էր փոխանակվում:

Վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանում ևս անշուշտ գոյություն ունեին այնպիսի քաղաքներ, որոնցից շատերը առաջացել էին ամայացած և կիսավեր հռոմեական քաղաքների տեղում (Քյոլն, Սալցնգ, Ստրասբուրգ, Թրիր, Աուգսբուրգ, Վիեննա, Փարիզ, Լիոն, Թուլուզա, Արլ, Միլան, Ֆլորենցիա, Նեապոլ, Բոլոնիա, Լոնդոն, Յորք, Չեստեր, Գլոստեր և այլն): Բայց այդ քաղաքները կամ վարչական կենտրոններ էին, կամ ամրացված կետեր (ամրոցներ-«բուրգեր»), կամ եկեղեցական կենտրոններ (արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների նստավայրեր և այլն): Այն ժամանակաշրջանում, երբ արհեստավորական գործունեությունը տակավին չէր անջատվել գյուղատնտեսականից, այդ բոլոր քաղաքները արհեստի և առևտրի կենտրոններ չէին և չէին էլ կարող լինել: Քաղաքների փոքրաթիվ բնակչությունը ըստ էության համարյա թե չէր տարբերվում գյուղերի բնակչությունից: Ծիշտ է, վաղ միջնադարի որոշ քաղաքներում արդեն VIII—IX դարերում զարգանում էր արհեստավորական արտադրությունը, կային շուկաներ: Գոյություն ունեին նաև միջնորդական առևտրի կենտրոններ: Բայց դա, ամբողջությամբ վերցրած, պատկերը չէր փոխում:

Արևմուտքում բազմամարդ արհեստավորական և առևտրական քաղաքներ այն ժամանակ հայտնի էին միայն արաբական Իսպանիայում և, IX դարից՝ Իտալիայում: Իսկ ընդհանրապես վերցրած Արևմտյան նվրոպյան հետամնաց էր Բյուզանդիայի և Արևելքի հա-

մեմատությամբ, որտեղ բարգավաճում էին բարձր զարգացած արհեստավորական արտադրությամբ և աշխույժ առևտրով վաղուց ի վեր հռչակված բազմաթիվ քաղաքներ:

**Արտադրողական
ուժերի աճը և
գյուղատնտեսությու-
նից արհեստի ան-
ջատման նախադրյալ-
ների ստեղծումը**

X—XI դդ. Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսա-
կան կյանքում կարևոր փոփոխություններ
տեղի ունեցան: Արտադրության ֆեոդալա-
կան եղանակը, որը հիմնված էր ճորտ գյու-
ղացիների աշխատանքի շահագործման վրա,
արտադրողական ուժերի զարգացման հա-
մար շատ ավելի մեծ հնարավորություն-
ներ էր բացում, քան նրան նախորդող անտիկ՝ ստրուկների աշխա-
տանքի շահագործման վրա հիմնված արտադրանքի եղանակը: Վաղ
միջնադարի ժամանակաշրջանում արտադրողական ուժերի աճն
արտահայտվում էր արհեստավորական աշխատանքի տեխնիկա-
յի և հմտությունների աստիճանական փոփոխման և զարգացման
նրա ճյուղերի տարբերակման մեջ: Զգալիորեն կատարելագործ-
վել էին արհեստի առանձին տեսակները՝ մետաղների արդյունա-
հանումը, հալումը և մշակումը, նախ և առաջ դարբնոցային
գործն ու զինագործությունը. գործվածքեղենի, առանձնապես մա-
հուղեղենի պատրաստումը, որոնց արտադրությունը շատ ավելի
բարդ էր, քան կտավեղեն գործվածքներինը, որոնք սովորաբար
պատրաստում էին գյուղացիական բնտանիքները. կաշվի մշակու-
թյունը, ավելի կատարելագործված կավեղեն արտադրանքների
մշակությունը՝ բրուտագործական պտուտակի գործադրմամբ նսւև
այն մարզերում, որտեղ նախկինում դա չէր գործադրվում (օրի-
նակ, Գերմանիայի ներքին մարզերում). աղացի գործը, շինարա-
րությունը և այլն:

Արհեստագործական իրերի արտադրությունը գնալով ավելի ու
ավելի էր դառնում աշխատանքային գործունեության այնպիսի
առանձին ոլորտ, որը տարբերվում էր գյուղատնտեսականից՝ հողա-
գործությունից և անասնապահությունից: Արհեստի մասնատումը
նոր ճյուղերի, արտադրության տեխնիկայի և աշխատանքի հմտու-
թյունների կատարելագործումը պահանջում էին արհեստավորների
հետադա մասնագիտացում: Բայց այդպիսի մասնագիտացումը օւհ-
համատեղելի էր գյուղացու այն դրության հետ, երբ նա ինքնուրույ-
նաբար վարում էր իր գյուղացիական տնտեսությունը և միաժամա-
նակ աշխատում թե՛ որպես հողագործ, թե՛ որպես արհեստավոր:
Անհրաժեշտ էր հողագործությանն առընթեր երկրորդական արտա-

դրույթունից արհեստը դարձնել արտադրության ինքնուրույն ճյուղ՝
Դա պրոցեսի մի կողմն է:

Գյուղատնտեսությունից արհեստի անջատումը նախապատ-
րաստող պրոցեսի մյուս կողմը առաջադիմությունն էր հողագոր-
ծության և անասնապահության մեջ: Հողի մշակման գործիքների ու
եղանակների կատարելագործմանը, առանձնապես, մի քանի զույգ
եզներ լծած երկաթե գութանի, ինչպես նաև հողագործության ա-
վելի պրիմիտիվ սխտեմներին՝ անտառահատման ու հարուսին փո-
խարինած երկրաշտյան և եռադաշտյան մշակության ամենուրեք
տարածման հաժեմատ աճում էր աշխատանքի արտադրողակա-
նությունը գյուղատնտեսության մեջ: Գյուղատնտեսական արտա-
դրության վերելքը արտահայտվում էր նաև մշակվող հողատարա-
ծության ավելացմամբ: Այդ բանում մեծ դեր խաղաց ներքին գյու-
ղութաբնակեցումը՝ նոր հողերի բնակեցումն ու տնտեսական յուրա-
ցումը: Մաքրվում էին անտառները և հերկվում նոր հողամասեր,
ընդարձակվում էին հացահատիկի և տեխնիկական մշակույթին՝
ընդհանրապես, լրջաբույսի (մի բույս, որից ներկանյութ էին
հանում գործվածքեզեն ներկելու համար), յուղատու և այլ բույ-
սերի ցանքատարածությունները, զարգանում և կատարելագործ-
վում էին բանջարաբուծությունը, այգեգործությունը, խաղողագոր-
ծությունը և գյուղատնտեսության հետ սերտորեն կապված այնպի-
սի զբաղմունքներ, ինչպես՝ գինեգործությունը և յուղագործու-
թյունը:

Գյուղատնտեսության մեջ կատարված այդ բոլոր փոփոխու-
թյունների հետևանքով բարձրացավ բերքատվությունը, ավելացավ
գյուղատնտեսական մթերքների քանակն ու բազմազանությունը,
կրճատվեց դրանց արտադրման համար նախատեսվող ժամանակը
և, հետևաբար, ավելացավ գյուղացու կողմից արտադրվող հավն-
յալ արդյունքը: Նայած ֆեոդալական ռենտայի աճմանը, սպառ-
ման համեմատ սկսեց մի որոշ չափի ավելցուկ մնալ գյուղացու
ձեռքին: Դա հնարավորություն տվեց գյուղատնտեսության մթերք-
ների մի մասը փոխանակել արհեստավորական գործունեությամբ
զբաղվող մասնագետ-արհեստավորների արտադրանքների հետ, մի
բան, որը գյուղացուն ազատում էր իր տնտեսությունում բոլոր ար-
հեստավորական արտադրանքները պատրաստելու անհրաժեշտ ու-
թյունից:

Արհեստի անջատումը Այսպիսով, արտադրողական ուժերի աճման գլուղատնտեսություն- հետևանքով վաղՖեռողական ժամանակա- նից և միջնադարյան շրջանի վերջին, մոտավորապես X—XI դդ., քաղաքների առաջա- ցումը

արհեստի անջատման համար: Գյուղատըն- տեսությունից անջատվելու պրոցեսում արհեստը, որ ձեռքի աշ- խատանքի վրա հիմնված մանր արդյունաբերական արտադրու- թյուն էր, իր զարգացման ընթացքում մի շարք փուլեր է անցել:

Դրանցից առաջինը՝ արտադրանքի պատրաստումն էր սպառու- ղի պատվերով: Ընդ որում, նյութը կարող էր պատկանել թե՛ պատ- վիրատու սպառողին, թե իրեն՝ արհեստավորին, և աշխատանքը վարձատրվում էր կամ բնամթերքով կամ փողով: Արհեստի այդ ձևը գոյություն ուներ ոչ միայն քաղաքում, այլև գյուղում՝ ի լրումն գյուղացիական տնտեսության: Սակայն արհեստավորի կողմից պատվերով աշխատանք կատարելու դեպքում դեռևս ապրանքային արտադրություն չէր ծագում կամ այն կրում էր սեղմնային բը- նույթ, քանի որ աշխատանքի արդյունքը շուկա չէր հանվում:

Արհեստի զարգացման մեջ հաջորդ փուլը բնորոշվում էր նրա- նով, որ արհեստավորն աշխատում էր ոչ թե որոշակի պատվերով, այլ շուկայի համար: Հատկապես արհեստավորական արտադրանք- ների պատրաստմամբ զբաղված արհեստավորը գոյություն ունե- նալ չէր կարող, եթե նա չդիմեր շուկային և իր արտադրանքները փոխանակելու միջոցով այնտեղ շատանար իրեն անհրաժեշտ գյու- ղատնտեսական արտադրության մթերքներ: Շուկայում վաճառելու համար իրեր արտադրելով, արհեստավորը դառնում էր ապրանք արտադրող: Այսպիսով, գյուղատնտեսությունից առանձնացած ար- հեստի երևան գալը նշանակում էր ապրանքային արտադրության և ապրանքային հարաբերությունների գոյացում, քաղաքի և գյուղի միջև փոխանակության առաջացում:

Արտադրողական ուժերի աճը պայմանավորում էր անցումը աշխատանքի հասարակական բաժանման նոր փուլին, արհեստի անջատումը գյուղատնտեսությունից, միջնադարյան քաղաքների առաջացումը: Արտադրությունը երկու մեծ գլխավոր ճյուղերի՝ հո- ղագործության և արհեստի բաժանելով առաջ է գալիս, — գրել է Ֆ. Էնգելսը, — արտադրություն ուղղակի փոխանակման համար՝ ապրանքային արտադրություն, իսկ դրա հետ միասին ծագում է

նաև առևտուրը...»⁵⁰։ Դեռանձին արտադրողների միջև կատարվող փոխանակությունը հասարակության համար կենսական անհրաժեշտություն է դառնում⁵¹։

Բայց քանի դեռ արհեստավորը մնում էր գյուղում, ֆեոդալի իշխանության ներքո, ֆեոդալական աճող շահագործման պայմաններում, նա ղեկավարությամբ էր կարողանում զարգացնել իր արտադրությունը։ Ֆեոդալական ճնշումը շատ խոչընդոտներ էր հարուցում արհեստի ինքնուրույն զարգացման ճանապարհին։ Ուստի և արհեստավորները, որոնք աստիճանաբար առանձնանում էին ճորտացված և ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղական բնակչության զանգվածից, ձգտում էին հեռանալ գյուղից, փախչել իրենց տերերի իշխանությունից և բնակություն հաստատել այնտեղ, որտեղ նրանք կկարողանային առավել բարենպաստ պայմաններ գտնել իրենց արտադրանքը վաճառահանելու, ինքնուրույն արհեստավորական տնտեսություն վարելու համար։

Այսպիսով, գյուղացիների փախուսը գյուղից միևնույն ժամանակ ֆեոդալական ճնշումն ուժեղացնելու հանդեպ գյուղացիության պասիվ դիմադրության արտահայտություններից մեկն էր։ Պայմանավորված լինելով միջնադարյան հասարակության զարգացման ամբողջ ընթացքով, գյուղացիների փախուստը գյուղից անմիջականորեն հասցրեց միջնադարյան քաղաքների՝ արհեստի և առևտրի կենտրոնների, ստեղծմանը։ Քաղաքները, գրել են Մարքսն ու էնգելսը, «միջնադարը անցյալի պատմությունից պատրաստի չստացավ», նրանք «բոլորովին նորից կազմավորվեցին ազատագրված ճորտերի կողմից...»⁵²։

Գյուղից քաղաքի անջատման, որպես աշխատանքի հասարակական բաժանման նոր աստիճանի, վիթխարի նշանակությունն էր մատնանշում Կ. Մարքսը, երբ գրում էր՝ «Աշխատանքի զարգացած ու ապրանքափոխանակության միջոցով իրականացվող ամեն մի բաժանման հիմքը քաղաքի անջատումն է գյուղից։ Կարելի է ասել, որ հասարակության ամբողջ տնտեսական պատմությունը ամփոփվում է այդ հակադրության շարժման մեջ...»⁵³։

⁵⁰ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 163.

⁵¹ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 165.

⁵² К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 50.

⁵³ Կ. Մարքս։ Կապիտալ, հատ. 1, Հայպետհրատ, 1954 թ. էջ 371։

Այս է գյուղատնտեսությունից արհեստի անջատման հետևանքով միջնադարյան քաղաքների առաջացման միակ ճիշտ, գիտական բացատրությունը:

Միջնադարյան քաղաքների առաջացման քաղաքների ծագման վերաբերող հարցին փորձեր բուրժուական տեսությունների քննադատությունը

Միջնադարյան քաղաքների առաջացման վերաբերող հարցին փորձեր բուրժուական տեսությունների քննադատությունը

Միջնադարյան քաղաքների առաջացման սոցիալ-տնտեսական պայմանները, այլ իրավական հարցեր և, առաջին հերթին, քաղաքի՝ որպես որոշակի իրավական կատեգորիայի, ծագման, կառավարման քաղաքային յուրահատուկ ձևի և քաղաքային իրավունքի առաջացման հարցը: Այդ պատճառով էլ նրանք չեն կորուսել բացատրել միջնադարյան քաղաքների առաջացման արմատական պատճառները:

Բուրժուական տեսությունները զբաղվել են գլխավորապես այն հարցի պարզաբանմամբ, թե բնակավայրի ինչ ձևից է առաջ եկել միջնադարյան քաղաքը և այդ նախորդող ձևի հիմնարկներն ինչպես են վերածվել միջնադարյան քաղաքի հիմնարկների: «Ռոմանիստական տեսությունը» (Սավինի, Թիեռի, Գիզո, Ռենուար) միջնադարյան քաղաքը կապում էր ուշ հռոմեական քաղաքի հետ և աշխատում էր ապացուցել կապի գոյությունը ուշ հռոմեական կայսրության մունիցիպալ հիմնարկների և միջնադարյան քաղաքների հիմնարկների միջև: «Կալվաժային տեսություն» համաձայն (էյխհոռն, Նիշ) քաղաքը զարգացել է ֆեոդալական կալվածքից, միջնադարյան քաղաքային հիմնարկները եղել են հայրենակալվածքային կառավարման և հայրենակալվածքային իրավունքի սոսկ հետագա զարգացումը: «Մարկային տեսությունը» (Մաուրեր, Բելով) ձգտում էր քաղաքային հիմնարկները բխեցնել գյուղական մարկհամայնքի կառուցվածքից: «Բուրգային տեսություն» ներկայացուցիչները (Կայտհեն, Մետլանդ) գտնում էին, թե ամրոցը («բուրգ») այն հատիկն էր, որից ստեղծվել է քաղաքը, և ամրացված կետի առանձնահատուկ իրավաբանական դրությունը պայմանավորել է

քաղաքային իրավունքի յուրահատկությունները՝ «Շուկայական տեսությունը» (Ռ. Զոմ, Շրեդեր, Շուտե, մասամբ՝ Ռիտշել) քաղաքային իրավունքը բխեցնում էր այն հատուկ իրավունքից, այն հատուկ պահպանությունից, որպիսիք սահմանվում էին այն վայրերում, ուր առևտուր էր կատարվում և այլն։ Բուրժուական որոշ տեսություններ համակցում են մի քանի տեսակետներ։ Այսպես, գերմանական պատմաբան Զ. Ռիտշելի և բելգիական պատմաբան Ա. Պիրեննի տեսությունը համակցում է «բուրգային տեսությունը» և «շուկայական տեսությունը»՝ հանձինս քաղաքների տեսնելով ամբողջով կետի («բուրգի») շուրջը վաճառականների բնակավայրեր և անտեսելով միջնադարյան քաղաքների առաջացման արհեստավորական, այսինքն՝ արտադրական հիմքը։

Պիրեննի և Ռիտշելի գաղափարները պակաս չափով չեն տարածված նաև արդի բուրժուական պատմագրության մեջ։

Վերջին ժամանակներս բուրժուական, հասկապես արևմտագերմանական պատմագրության մեջ մեծ նշանակություն է տրվում միջնադարյան քաղաքների հնագիտական տվյալներին, տեղագրություններին և պլաններին (Հանսհոֆ, Պլանից, էդ. Էննեն, Վերկոտերեն և ուրիշներ)։ Քայց այդ բոլոր շատ հետաքրքրական տվյալներն ինքնին, առանց քաղաքները ծնող սոցիալ-տնտեսական պայմանների քննարկման, պատասխան չեն տալիս միջնադարյան քաղաքի ծագացման պատճառների և նրա բնույթի վերաբերյալ հարցին։ Բուրժուական գիտությունը, թեև քաղաքների պատմության վերաբերյալ մեծ փաստական նյութ է կուտակել, բայց իր իդեալիստական մեթոդոլոգիայի պատճառով ի վիճակի չեղավ դիտականորեն բացատրելու, որ քաղաքների ծագումը արտադրողական ուժերի աճի և դրա շնորհիվ գյուղատնտեսությունից արհեստի անջատման, այսինքն՝ աշխատանքի հասարակական բաժանման զարգացման նոր աստիճանի արդյունք է։

Քաղաքները՝ արհեստի ու առևտրի կենտրոններ

Գյուղից հեռացած և փախած գյուղացի-արհեստավորները բնակություն էին հաստատում զանազան վայրերում, նայած արհեստով զբաղվելու համար բարենպաստ պայմանների առկայությանը (արտադրանքը վաճառահանելու հնարավորությունը, մոտիկությունը հումքի աղբյուրներին, համեմատական անվտանգությունը և այլն)։ Արհեստավորներն իրենց համար շատ զեպքերում բնակավայր էին ընտրում հենց այն կետերը, որոնք վաղ միջնադարում վարչական, ռազմական և եկեղեցական կենտրոնների դեր էին խաղում։ Հաճախ դրանք լինում էին հին հռոմեա-

կան քաղաքներ, որոնք այժմ նոր կյանքի էին վերակույծվել: Այդ կետերից շատերը ամրացված էին. սույն հանգամանքը արհեստավորների համար անհրաժեշտ անվտանգություն էր ապահովում: Իսկ այդ կենտրոններում զգալի չափով բնակչության՝ ֆեոդալների՝ իրենց սպասավորներով ու բազմամարդ շքախմբով, հոգևոր անձանց, թագավորական և տեղական ադմինիստրացիայի և այլ բնակչության կենտրոնացումը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում արհեստավորների կողմից իրենց արտադրանքները տեղում իրացնելու համար: Արհեստավորները բնակություն էին հաստատում նաև մեծ ֆեոդալական տիրույթներին, դաստակերտներին, ամրոցներին մոտիկ, որոնց բնակիչները կարող էին նրանց ապրանքների ըսպառողներ հանդիսանալ: Նրանք բնակություն էին հաստատում վանքերի պատերի տակ, ուր շատ ուխտագնաց մարդիկ էին հավաքվում, կարևոր ճանապարհների խաչմերուկներում գտնվող բնակավայրերում, գեոմանցումների ու կամուրջների մոտ, գետաբերաններում, նավերի կանգառման համար հարմար ծովախորշերի ու ծովածոցների ափերին և այլն: Արհեստավորների բնակավայրերը, իրենց ծագման վայրերի բազմազանությամբ հանդերձ, դառնում էին արհեստի և առևտրի կենտրոններ, ապրանքային արտադրության ու փոխանակության կենտրոններ ֆեոդալական հասարակությունում:

Ֆեոդալական հասարակության զարգացման որոշակի աստիճանում հանդես եկած ապրանքային արտադրությունը, այսինքն՝ աշխատանքի հասարակական բաժանման վրա հիմնված և շուկայի համար նախատեսված արտադրությունը, ֆեոդալիզմի ժամանակ կարևոր դեր էր խաղում արտադրողական ուժերի է՝ ավելի զարգացման համար: Նրանց առաջադիմական աճը այժմ արդեն կապված էր ապրանքային արտադրության զարգացման, անմիջական արտադրողների բնատնտեսությունը ապրանքայինի վերածման, ինչպես նաև աշխատանքի հասարակական բաժանման և տնտեսության առանձին ճյուղերի (հողագործություն, անասնապահություն, արհեստի տարբեր տեսակների) մասնագիտացման հիման վրա ներքին շուկայի առաջացման ու աճման հետ:

Քաղաքները, որոնք առաջացել էին որպես ապրանքային արտադրության ու փոխանակության տեղական կենտրոններ, մեծ ազդեցություն ունեին գյուղում շուկայական հարաբերությունների զարգացման վրա: Ընդլայնելով, թեպետև դանդաղ, արհեստավորական արտադրությունն ու առևտուրը, քաղաքները ապրանքաշրջանառության մեջ ներգրավում էին ինչպես տերունական, այնպես էլ

գլուղացիական տնտեսությունը գյուղում և դրանով իսկ օժանդակում էին արտադրողական ուժերի զարգացմանը գյուղատնտեսությունում, ապրանքային արտադրության առաջացմանն ու զարգացմանը նրանում ներքին շուկայի աստիճանական կազմավորմանը երկրում:

Սակայն ապրանքային արտադրությունը ինչ-որ ինքնուրույն և օտարածին չէր արտադրության ֆեոդալական եղանակի նկատմամբ: Թեև այն գոյություն է ունեցել նաև մինչև ֆեոդալիզմը, բայց այն ձևով, որով նա առանձնահատուկ էր ֆեոդալական հասարակությանը, աճել էր վերջինի հողի վրա և ամբողջությամբ կախված էր ֆեոդալական հասարակության մեջ տիրապետող տնտեսական պայմաններից: Ապրանքային արտադրությունն ավելի վաղ է հանդես եկել, քան կապիտալիստական արտադրությունը: Այն գոյություն է ունեցել շատ երկար ժամանակի ընթացքում, կապիտալիզմից շատ առաջ՝ որպես պարզ (ոչ կապիտալիստական) ապրանքային տնտեսություն, այսինքն՝ մի տնտեսություն, որը հիմնված է մասնական ապրանքարտադրողների՝ գյուղացիների և արհեստավորների, աշխատանքի վրա, որոնք ունեին իրենց արտադրության միջոցները, ապրում էին սեփական աշխատանքով և չէին շահագործում ուրիշի աշխատանքը: Այդպիսին էր նա ֆեոդալիզմի ժամանակ, Միայն պատմական զարգացման որոշ փուլում, որոշակի պայմաններում (որոնցից կարևորագույնները՝ մասն, ինքնուրույն արտադրողի անջատումն է արտադրության միջոցներից և աշխատուժի վերածումը ապրանքի) պարզ ապրանքային արտադրությունը դառնում է կապիտալիստական: Իսկ մինչև այդ, գոյություն ունեւնալով ֆեոդալական հասարակության պայմաններում, պարզ ապրանքային արտադրությունը զարգանում էր նրա հետ մեկտեղ, ենթարկվելով նրա զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններին: Միջնադարյան քաղաքը, որպես ապրանքային արտադրության ու ճեփանակության կենտրոն ֆեոդալական հասարակությունում, իր սոցիալական բնույթով ֆեոդալական քաղաք էր, ֆեոդալական էկոնոմիկայի օրգանական և անբաժանելի մասը, նրան, որպես ֆեոդալական քաղաքի, յուրահատուկ բոլոր գծերով:

**Արևմտաեվրոպական
քաղաքները, նրանց
բնակչությունը և ար-
տաքին տեսքը**

Արևմտյան եվրոպայում միջնադարյան քաղաքները, որպես արհեստի ու առևտրի կենտրոններ, ամենից վաղ ի հայտ եկան Իտալիայում (Վենետիկ, Ճենովա, Պիզա, Նեապոլ, Ամալֆի (տե՛ս գլ. 12), ինչպես

նաև Ֆրանսիայի հարավում (Մարսել, Արլ, Նարբոնն, Մոնպելյե

Թուլուզա, Մոնտոբան և այլն), (տե՛ս գլ. 9), քանի որ այստեղ, ըսկըսած արդեն IX դարից, ավելի վաղ, քան Եվրոպայի մյուս մարզերում, ֆեոդալական հարարերությունների զարգացումը հասցրեց արտադրողական ուժերի զգալի աճման և գյուղատնտեսությունից արհեստի անջատման, դասակարգային պայքարի սրման, որի արդյունքը եղավ ճորտերի փախուստը գյուղից: Իտալական և հարավֆրանսիական քաղաքների վաղ առաջացման ու զարգացման բարենպաստ գործոններից մեկը Իտալիայի և Հարավային Ֆրանսիայի առևտրական կապերն էին Բյուզանդիայի և Արևելքի՝ այն ժամանակներում ավելի զարգացած երկրների հետ, որտեղ գոյություն ունեին, ինչպես արդեն նշվել է, բազմամարդ և հարուստ քաղաքներ (Կոստանդնուպոլիս, Ալեքսանդրիա, Դամասկոս, Բաղդադ, Զինաստանի և Հնդկաստանի քաղաքները):

X—XI դդ. քաղաքների առաջացան թե՛ Հյուսիսային Ֆրանսիայում, թե՛ Նիդերլանդներում, թե՛ Անգլիայում, թե՛ Հարավ-Արևմուտյան Գերմանիայում, Հոբենոսի և Դանուբի վրա: XI դարից քաղաքների առանձնապես խիտ ցանցով էր պատված Պլանդրիայի կոմսությունը: Ֆլանդրիական քաղաքները՝ Բրյուգեն, Իպրե, Գենտը, Լիլը, Դուեն, Արրասը և այլն, հռչակված էին նորը մահուդի արտադրությամբ, որը նրանք մատակարարում էին Եվրոպայի շատ երկրների: Արդեն XI դ. ֆլանդրիական մահուդագործության համար տեղական բուրդը չէր բավականացնում և ֆլանդրիական քաղաքներն այն գնում էին հարևան երկրներում, գլխավորապես Անգլիայում: Մեծ նշանակություն ունեւր Ֆլանդրիայի քաղաքների (առանձնապես Բրյուգեի) առևտուրը Եվրոպայի շատ երկրների հետ:

Քաղաքների հիմնական բնակչությունը կազմում էին արհեստավորները: Իրենց տներնից փախած կամ տներին բահրա վճարելու պայմանով քաղաքներ հեռացած գյուղացիները, պառնալուծ քաղաքացիներ, աստիճանաբար ազատվում էին ֆեոդալից ունեցած անձնական կախումից: Նրանք կազմում էին քաղաքային համայնքը, որը ֆեոդալական սենյորների դեմ մղվող պայքարում ձեռք էր բերում մի շարք արտոնություններ ու ազատություն, և առաջին հերթին՝ ազատություն անձնական կախվածությունից: Այդ արտոնություններն ու ազատությունները սովորաբար արձանագրվում էին քաղաքներին տրվող խարտիաներում: «Միջնադարի ճորտերից,—գրել են Մաքքաը և Էնգելսը,—դուրս եկավ առաջին քաղաքների ազատ բնակչությունը»⁵⁴:

⁵⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Манифест Коммунистического партни. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, стр. 425.

Քայց IX—XI դդ. միջնադարյան քաղաքների ի հայտ գալով յուղատնտեսութիւնից արհեստի անջատման պրոցեսը դեռ չի ավարտվում Արևմտյան եվրոպայում: Արհեստավորները, քաղաքացիներ դառնալով, մի կողմից, դեռևս շատ երկար էին պահպանում իրենց գեղջկական ծագման հետքերը, քանի որ քաղաքային բնակչութիւն կյանքում գյուղատնտեսութեամբ զբաղվելը դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր որոշակի դեր խաղալ: Քաղաքի շատ բնակիչներ ունեին իրենց վարելահողերը, արտավայրերն ու բանջարանոցները քաղաքային պարիսպներից դուրս, իսկ հաճախ նաև քաղաքի ներսում, պահում էին անասուններ: Մյուս կողմից, գյուղում ինչպես տերունական, այնպես էլ գյուղացիական տնտեսութիւնը դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր սեփական միջոցներով բավարարել արհեստավորական արտադրանքների նկատմամբ ունեցած իրենց պահանջմունքների մեծ մասը: Արհեստի անջատումը գյուղատնտեսութիւնից ամենևին էլ լիակատար և ավարտուն չէր:

Արհեստավորը սկզբնական շրջանում միաժամանակ նաև առևտրական էր: Քաղաքներում միայն հետագայում հայտնվեցին վաճառականներ՝ հասարակական մի նոր խավ, որի գործունեութիւն ուրտը արդեն ոչ թե արտադրութիւնն էր, այլ միայն աւելանքների փոխանակութիւնը: Ի տարբերութիւն նախորդ ժամանակաշրջանի շրջիկ վաճառականների, որոնք գրեթե բացառապէս զբաղվում էին արտաքին առևտրով, XI—XII դարերի եվրոպական քաղաքների վաճառականները արդեն գերազանցապէս զբաղվում էին տեղական շուկաների զարգացման հետ կապված ներքին առևտրով. իրականացնում էին ապրանքափոխանակութիւնը քաղաքի և գյուղի միջև: Վաճառականական գործունեութիւն անջատումը արհեստավորականից՝ մի նոր քայլ էր աշխատանքի հասարակական բաժանման առաջնորդում:

Միջնադարյան քաղաքներն իրենց արտաքին տեսքով խիստ տարբերվում էին արդի քաղաքներից: Դրանք սովորաբար շրջապատված էին բարձր քարե (երբեմն փայտյա) պարիսպներով՝ աշտարակներով և վիթխարի դարպասներով, ինչպես նաև խոր խրամատներով՝ ֆեոդալների հարձակումներից և թշնամու առապատկութիւններից պաշտպանվելու համար: Քաղաքի բնակիչները՝ արհեստավորներն ու վաճառականները, պահակային ծառայութիւն էին կատարում և կազմում էին քաղաքային աշխարհազոր: Միջնադարյան քաղաքները շրջափակող պարիսպները ժամանակի ընթացքում դառնում էին նեղ, իրենց մեջ այլևս չէին կարողանում ամփո-

փել քաղաքային բոլոր կառույցները՝ Պարիսպների շուրջը աստի-
ճանաբար գոյանում էին քաղաքային արվարձաններ՝ գլխավորա-
պես արհեստավորներով բնակեցված քաղաքավաններ, ընդ որում,
միևնույն մասնագիտության արհեստավորները սովորաբար ապ-
րում էին միևնույն փողոցում։ Այսպես առաջացան՝ դարբնոցների,
զինագործական, ատաղծագործական, ջուլհակային և այլ փողոց-
ներ։ Արվարձաններն իրենց հերթին շրջափակվում էին պարիսպ-
ների ու ամրությունների նոր օղակով։

Արևմտանվորուպական քաղաքներն իրենց չափերով շատ փոքր
էին։ Սովորաբար նրանցում բնակվում էին մեկ կամ երեքից հինգ
հազար բնակիչներ։ Նույնիսկ XIV—XV դդ. 20—30 հազ. բնակիչներ
ունեցող քաղաքները համարվում էին մեծ քաղաքներ։ Միայն մի
քանի շատ խոշոր քաղաքներ ունեին 80—100 հազարից ավելի
բնակչություն (Փարիզ, Միլան, Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Կոդոլու-
Ուելիա)։

Քաղաքային պարիսպներից դուրս, իսկ երբեմն նաև նրանց
աֆամաններում, ընկած էին քաղաքացիներին պատկանող վարելա-
հողեր, արոտավայրեր, բանջարանոցներ։ Մանր անասունները (այ-
ծեր, ոչխարներ և խոզեր) հաճախ արածում էին ուղղակի քաղա-
քում, ընդ որում խոզերն իրենց համար առատ կեր էին գտնույմ
այդտեղ, քանի որ աղբը, սննդի մնացորդները և աղտեղություննե-
րը սովորաբար ուղղակի փողոց էին նետվում։ Անձրևից հետո միջ-
նադարյան քաղաքների փողոցներում ահագին լճակներ էին գոյա-
նում, քանի որ փողոցները գրեթե ամենուրեք սալահատակված
չէին։

Քաղաքներում, հակասանիտարական վիճակի հետևանքով, հա-
ճախ էին համաճարակներ բռնկում, որոնք մեծ չափերի հասնող
մահացություն էին առաջացնում։ Հաճախ էին պատահում ամա-
յացնող հրդեհներ, քանի որ քաղաքային շենքերի զգալի մասը փայ-
տից էին՝ սեղմված միմյանց։ Պարիսպները քաղաքին խանգարում
էին աճել լայնակի, այդ պատճառով էլ փողոցները չափազանց նեղ
էին ստացվում, տների վերին հարկերը հաճախ դուրս էին զգվում
որպես ներքնահարկերի ելուստներ, և տների տանիքները, որ տե-
ղադրված էին փողոցի հակառակ կողմի վրա, համարյա կաշում էին,
միմյանց։ Քաղաքային անձուկ և ծուռ փողոցները հաճախ կիսա-
մութ էին, որոշ փողոցներ երբեք արևի շողեր չէին թափանցում։
Փողոցային լուսավորություն գոյություն չունեին։ Քաղաքի կենտրոնը
սովորաբար շուկայի հրապարակն էր, որից ոչ հեռու տեղավորված
էր քաղաքային մայր եկեղեցին, իսկ այն քաղաքներում, որտեղ քա-

գաղափարների ինքնավարութիւն կար՝ նաև քաղաքապետարանը (քաղաքային խորհրդի, քաղաքային վարչութիւն շէնքը)։

Քաղաքների

պալքարը

Ֆեոդալական

սենյորների դեմ

Միջնադարյան քաղաքները առաջանում էին ֆեոդալի հողի վրա, ուստի և անխուսափելիորեն պետք է ենթարկվեին իրենց ֆեոդալական սենյորին, որի ձեռքին սկզբնական շրջանում կենտրոնացած էր քաղաքի ամ-

բողջ իշխանութիւնը։ Ֆեոդալը շահագրգռված էր, որ իր հողում քաղաքներ առաջանան, որովհետև քաղաքային արհեստագործութիւնն ու առևտուրը նրան լրացուցիչ եկամուտներ էին բերում։

Բայց քաղաքից որքան կարելի է ավելի շատ եկամուտներ կորզելու ֆեոդալի ձգտումը, եկամուտներ, որոնք ավելանում էին քաղաքների տնտեսական աճին համեմատ, անխուսափելի պայքար էր առաջացնում քաղաքի և սենյորի միջև։ Ֆեոդալները դիմում էին ռազմակի բռնութիւն, որի հետևանքով քաղաքացիները հակահարված էին տալիս, պայքարում էին ֆեոդալական առավել դաժան կեղծքումներից ազատագրվելու համար։ Այդ պայքարի ելքից էր կախված քաղաքի կողմից ձեռք բերվող քաղաքական կառուցվածքը, և ֆեոդալ սենյորի նկատմամբ. նրա անկախութիւնն աստիճանը։ Սակայն սենյորների հետ քաղաքների մղած պայքարն ռազմված էր ոչ թե ամբողջութեամբ վերցրած ֆեոդալական կարգերի, այլ նրա առանձին կողմերի դեմ, քանի որ միջնադարյան քաղաքները կազմում էին ֆեոդալական հասարակութիւնն օրդանական մասը նրա զարգացման որոշակի փուլում։

Իրենց սենյորներից փախած գյուղացիները, ոչոնք բնակութիւն էին հաստատում առաջացող քաղաքներում, իրենց հետ գյուղից բերում էին այնտեղ եղած համայնական կառուցվածքի սովորութիւններ ու ընտելութիւններ։ Համայնք-մարկի կարգերը, որոնք փոփոխվում էին քաղաքային զարգացման պայմաններին համապատասխան, միջին դարերում շատ մեծ դեր են խաղացել քաղաքային ինքնավարութիւն կազմակերպման գործում։

Քաղաքացիների և սենյորների միջև մղվող պայքարը, որի ընթացքում ծագում ու կազմավորվում էր քաղաքային ինքնավարութիւնը, նվազապի տարբեր երկրներում ընթացել է տարբեր կերպ՝ նայած դրանց պատմական զարգացման պայմաններին։ Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում, ինչպես նաև Հարավային Յուգոսլաւիայում, որտեղ քաղաքները երևան են եկել և զգալի տնտեսական բարգաւաճման հասել շատ վաղ, քաղաքացիները սենյորներից անկախութիւն ձեռք բերեցին արդեն XI—XII դարերում։ Հյուսիսային և

Միջին Իտալիայի շատ քաղաքներ՝ Վենետիկը, Ճենովան, Ֆլորենցիան Սիենան, Լուկկան, Հոավեննան, Բոլոնյան, Միլանը և այլն—իրենց սեփարկեցին քաղաքի շրջակայքում գտնվող զգալի գյուղական մարզեր և անգամ հարևան ավելի փոքր քաղաքները ու դարձան քաղաք-պետություններ։ Դրանք քաղաքային հանրապետություններ էին, որոնց գլխավորում էին ընտրովի քաղաքային խորհուրդները կամ կոնսուլների կոլեգիաները (սե՛ս գլ. 12)։ Փաստորեն ինքնուրույն քաղաքային հանրապետություն էր Ադրիատիկի՝ Դալմաթիայի ափին գտնվող սլավոնական Դուբրովնիկ քաղաքը, թեև նա անվանապես ճանաչում էր սկզբում Բյուզանդիայի, այնուհետև Վենետիկի, իսկ XIV դ. վերջից՝ Հունգարիայի գերագույն իշխանությունը։ Դա արհեստավորական արտադրության և տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոն էր Բալկաններում։

Նմանօրինակ դրուժյուն էր տիրում նաև Գերմանիայում, որտեղ այսպես կոչված կայսերական քաղաքներից (Reichsstädte) որոշ, առավել նշանավորները օկսած XII դարից և առանձնապես XIII դարից ձևականորեն ենթարկվելով կայսրին, իրականում անկախ քաղաքային հանրապետություններ էին, որոնց կառավարում էին քաղաքային խորհուրդները՝ բուրգոմիստրի գլխավորությամբ։ Այդ քաղաքներն իրավունք ունեին ինքնուրույն կերպով պատերազմ հայտարարելու, հաշտություն կնքելու, մետաղադրամ հատելու և այլն։ Անկախություն ձեռք բերած քաղաքներ էին (նրանք նաև կոչվում էին ազատ (Freistädte) քաղաքներ) Լյուբեկը, Համբուրգը, Բրեմենը, Նյուրնբերգը, Աուգսբուրգը, Մայնի Ֆրանկ-ֆուրտը և այլն։

Հյուսիսային Ֆրանսիայի շատ քաղաքներ՝ Ամյենը, Սեն-Կանտենը, Նուայոնը, Բովեն, Սուասոնը, Լանը և այլն, ինչպես նաև Ֆլանդրիայի շատ քաղաքներ՝ Գենտը, Բրյուգեն, Իպրը, Լիլը, Դուեն, Սենտ-Սմերը, Արրասը, իրենց ֆեոդալ սենյորների դեմ մղած համառ ու կատաղի պայքարի հետևանքով, պայքար, որը հաճախ արյունահեղ զինված ընդհարումների բնույթ էր ընդունում, նույնպես ինքնավարության իրավունք ձեռք բերեցին, դարձան ինքնակառավարվող քաղաք-կոմունաներ, թեև չէին օգտվում նույնպիսի լիակատար անկախությունից, ինչպես իտալական քաղաք-պետությունները։ Նրանք կարող էին իրենց միջավայրից ընտրել քաղաքային խորհուրդ և քաղաքային պաշտոնատար անձանց՝ օկսած քաղաքային խորհրդի ղեկավարից, որը Ֆրանսիայում կոչվում էր մեր (քաղաքագլուխ)։

Ինքնակառավարվող քաղաք-կոմունաներն ունեին սեփական

քաղաքային դատարան և քաղաքային աշխարհադոր, իրենց ֆինանսները և ինքնահարկման իրավունք, նրանք ազատվում էին սովորական սենյորալ պարտույթների՝ կոռի ու բահլայի, կատարումից և զանգան սենյորալ վճարումներից: Ֆեոդալ սենյորրի հանդեպ քաղաք-կոմունաների պարտականությունները սովորաբար սահմանափակվում էին համեմատաբար ոչ բարձր դրամական ռենտայով միայն և պատերազմի դեպքում որպես օգնություն սենյորին մի ոչ մեծ ռազմական ջոկատ ուղարկելով: Հաճախ քաղաք-կոմունաներն իրենք էին հանդես գալիս որպես յուրօրինակ կոնկադալ սենյոր անցյալ գյուղացիների նկատմամբ, որոնք ապրում էին քաղաքը շրջապատող տերիտորիայում: Մյուս կողմից, իրենց սենյորից որոշակի կախման մեջ գտնվող քաղաքները հանդես էին գալիս որպես նրա կոնկադալ վասալը:

Քաղաքային ինքնավարության մեջ ունեցած խնդրությունության և սենյորի իշխանությունից քաղաքների նվաճած անկախության աստիճանը միատեսակ չէր և կախված էր կոնկրետ պատմական պայմաններից, Քաղաքներին հաճախ էր հաջողվում ինքնավարության իրավունք ստանալ սենյորին խոշոր դրամական գումար վճարելու միջոցով: Բայց այդ ուղին մատչելի էր միայն առավել հարուստ քաղաքներին: Այդ եղանակով սենյորի խնամակալությունից ազատություն ստացան և կոմունաներ դարձան Հարավային Ֆրանսիայի հարուստ քաղաքներից շատերը, Իտալիայի մի շարք քաղաքներ և այլն:

Հաճախ նույնիսկ շատ նշանավոր քաղաքներ, հատկապես այն քաղաքները, որոնք գտնվում էին թագավորական հողում, լիակատար ինքնավարության իրավունք չէին ստանում, բայց օգտվում էին մի շարք արտոնություններից ու ազատություններից, այդ թվում նաև իրենց քաղաքային ինքնավարության ընտրովի մարմիններն ունենալու իրավունքից, մարմիններ, որոնք, սակայն, գործում էին թագավորի կողմից նշանակվող աստիճանավորի կամ սենյորի այլ ներկայացուցչի հետ համատեղ: Ինքնավարության այդպիսի ոչ լիակատար իրավունքներ ունեին Փարիզը, Օռլեանը, Բուրժը, Լորրիսը, Նանտը, Շարտրը և Ֆրանսիայի շատ այլ քաղաքներ, իսկ Անգլիայում՝ գրեթե բոլոր, նույնիսկ առավել նշանավոր քաղաքները՝ Լոնդոնը, Լինքոլնը, Իպսվիչը, Օքսֆորդը, Քեմբրիջը, Գլոստերը և այլն:

Բայց բոլոր քաղաքներին չէր որ հաջողվում էր թեկուզ և այդ աստիճանի ինքնուրույնություն ձեռք բերել: Որոշ, առանձնապես մանր, քաղաքներ, որոնցում բավականաչափ զարգացած արհեստ

ու առևտուր չկային և իրենց սենյորի դեմ պայքարի համար անհրաժեշտ ուժեր ու դրամական միջոցներ չունեին, ամբողջապես մնում էին սենյորալ ազմինիստրացիայի կառավարման ներքո:

Այսպիսով, իրենց սենյորների դեմ քաղաքների մղած պայքարի արդյունքները տարբեր էին: Բայց մի բանում դրսևք համընկնում էին: Բոլոր քաղաքացիները անձնական ազատություն էին ձեռք բերում ճորտային կախվածությունից: Միջնադարյան Եվրոպայում սահմանվել էր այն կանոնը, որի համաձայն, քաղաք փախած ճորտ գյուղացին, ապրելով այնտեղ մի փոքրիկ ժամանակ, սովորաբար մեկ տարի և մեկ օր, նույնպես ազատվում էր, և ոչ մի սենյոր չէր կարող նրան ճորտային վիճակի վարադարձնել:

«Քաղաքային օդը ազատ է դարձնում»,—ասում էր միջնադարյան առածը:

Քաղաքային արհեստը, նրա բնույթը և համքարային կազմակերպությունը

Միջնադարյան քաղաքի արտադրական հիմքը արհեստն էր: Ֆեոդալիզմի համար բնորոշ էր մանր արտադրությունը ինչպես գյուղում, այնպես էլ քաղաքում: Արհեստավորը, գյուղացու պես, մանր արտադրող էր, որն ուներ արտադրության գործիքներ, ինքնուրույնաբար վարում էր անձնական աշխատանքի վրա հիմնված իր մասնավոր տնտեսությունը և իր նպատակն էր հաժարում ոչ թե շահույթի ստացումը, այլ գոյության միջոցների հայթայթումը: Արհեստավորի աշխատանքի նպատակը ձեռա դուրյանը վայել գոյությունն էր, այլ ո՛չ թե փոխանակային արժեքը որպես այդպիսին, ո՛չ թե հարստացումը որպես այդպիսին...»⁵⁵: Բայց ի տարբերություն գյուղացու, արհեստավորը հողի, որպես արտադրամիջոցի, կարիք չունեւր, որովհետև արհեստի մեջ հողը արտադրական պրոցեսի հիմքը չէր, ինչպես դա գյուղատնտեսությունում էր: Արհեստավորը ո՛չ հողային կախման մեջ էր, ո՛չ էլ անձնական: Այդ պատճառով էլ քաղաքում, քաղաքային արհեստում, արտատնտեսական հարկադրանքը, այն անմիջական ձևով, ինչպես որ դա գոյություն ունեւր գյուղում, չկար: Այստեղ տեղի էին ունենում արտատնտեսական հարկադրանքի այլ տեսակներ, որոնք կապված էին ոչ թե հողի, այլ արհեստի համքարային կազմակերպության և քաղաքային կարգերի կորպորատիվ-դասային բնույթի հետ (համքարային հարկադրանք, համքարային և առևտրական կարգորոշում և այլն): Բայց այդ հարկա-

⁵⁵ К. Маркс. Процесс производства капитала В кн. «Архив Маркса и Энгельса» т. II (VII), стр. 111.

դրանքը բոլորովին այլ բնույթ էր կրում և ելնում էր ոչ թե հեռաց-
վից, այլ հենց քաղաքացիներից⁵⁶։

Արևմտյան Եվրոպայում միջնադարյան արհեստի ընդող ա-
ռանձնահատկությունը նրա համքարային կազմակերպութունն էր՝
տվյալ քաղաքի սահմաններում որոշակի պրոֆեսիայի աշհեստա-
վորների միավորումը առանձին միությունների՝ համքար վյուն-
ների մեջ։ Համքարությունները հանդես եկան հենց իրենց՝ քաղաք-
ների, առաջացման հետ գրեթե միաժամանակ։ Իտալիայում նշա-
նակալիորեն վաղ, քան Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում՝
արդեն X դարից, Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Գերմանիայում՝ XI
դարից—XII դարի սկիզբը, թեև համքարությունների վերջնական
ձևակերպումը (հատուկ հրովարտականների ստացումը թագավորնե-
րից և մյուս սենյորներից, համքարային կանոնադրությունների
կազմումն ու գրանցումը), որպես կանոն, տեղի ունեցավ ավելի
ուշ։

Համքարությունները ծագել են որպես ինքնուրույն մանր ապ-
րանքարտադրողների՝ քաղաքային արհեստավորների կազմակեր-
պություններ, ընդ որում արհեստավորները միավորվելու կարիք
ունեին ավազակային ազնվականության դեմ պայքարելու և իրենց
արհեստավորական արտադրությունը նոր միայն քաղաք եկած
փախստական գյուղացիների մրցակցությունից պաշտպանելու հա-
մար։ Ի թիվս այն պատճառների, որոնք պայմանավորեցին հա-
մքարությունների առաջացման անհրաժեշտությունը, Մարբան ու էն-
գելսը նշում էին նաև ապրանքների վաճառքի համար ընդհանուր
շուկայական շենքեր ունենալու արհեստավորների առանջումը
և որոշակի մասնագիտության կամ պրոֆեսիայի նկատմամբ ար-
հեստավորների ընդհանուր սեփականությունը պաշտպանելու ան-
հրաժեշտությունը։ Համքարությունների գլխավոր ֆունկցիան ար-
հեստավորական արտադրանքների արտադրության ու վաճառքի
նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելն էր՝ Հատուկ կորպորա-
ցիաներում (համքարություններում) արհեստավորների միավորումը
պայմանավորված էր այդ շրջանում նվաճված արտադրողական ու-
ժերի զարգացման մակարդակով, միջին դարերում իշխող ֆեոդա-

⁵⁶ Իհարկե, այն քաղաքներում, որտեղ սենյորից քաղաքացիների կախումը
լիովին ոչնչացված չէր և սենյորի օգտին զանձվում էին այս կամ այն վնասումներ
ու տուրքերը, պահպանվում էր նաև արտատնտեսական հարկադրանքը որը, ըստ
էության, նույն բնույթն ուներ, ինչպես որ գյուղում։ Սակայն նրա գոյությունը
ոլորտն այստեղ անհամեմատ փոքր էր։

լական հարաբերությունների ամբողջ սխտեմով, հասարակության ֆեոդալական-դասային ամբողջ կառուցվածքով⁵⁷։

Համաքարային կազմակերպության, ինչպես նաև քաղաքային ինքնավարության համար որպես օրինակ էր ծառայում համայնական կարգը, գյուղական համայնք-մարկի կառուցվածքը։

«...Մարկային կառուցվածքի օրինակով,— գրում էր էնգելսը,— ստեղծվում էին միջնադարի՝ ոչ հողատիրության ընդհանրության վրա հիմնված անհամար ազատ ընկերությունների, և հատկապես ազատ համաքարությունների կանոնադրություններ»⁵⁸։

Համաքարություններում միավորված արհեստավորներն անմիջական արտադրողներ էին և արտադրության միջոցների սեփականատերեր։ Նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր իր սեփական արհեստանոցում սեփական գործիքներով ու հումքով։ Նա «իր արտադրության միջոցների հետ այնքան էր սերտաճում», Մարքսի արտահայտությամբ. «որքան խիտնեցը խեցապատյանի հետ»⁵⁹։ Ավանդայնությունն ու հնամուտությունը բնորոշ էին միջնադարյան արհեստին, ինչպես նաև գյուղացիական տնտեսությանը։ Աշխատանքի գործիքները և արտադրության եղանակները շատ դանդաղ էին փոփոխվում։ Արհեստը, որպես կանոն, փոխանցվում էր ժառանգաբար։ Արհեստավորների շատ սերունդներ էին աշխատում նույնպիսի գործիքների օգնությամբ ու նույնպիսի եղանակներով, ինչպես և նրանց պապերն ու նախապապերը։ Արհեստանոցի ներսում աշխատանքի բաժանումը համարյա թե գոյություն չուներ։ Աշխատանքի բաժանումը իրականացվում էր առանձին համաքարությունների մասնագիտացման միջոցով, մի բան, որ արտադրության զարգացման համեմատ հանգեցնում էր արհեստավորական պրոֆեսիաների և, հետևաբար, համաքարությունների քանակի ավելացմանը։ Շատ քաղաքներում դրանք հաշվվում էին տասնյակներով, իսկ որոշ, առավել խոշոր քաղաքներում՝ նույնիսկ հարյուրներով։

[Արհեստավորին աշխատանքում սովորաբար օգնում էր նրա ընտանիքը։ Նրա հետ միասին աշխատում էին մեկ կամ երկու ենթավարպետներ և մեկ կամ մի քանի աշակերտներ։ Բայց համաքարության անդամ էր միայն վարպետը՝ արհեստանոցի տերը։]

⁵⁷ См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 23, 50—51.

⁵⁸ Ф. Энгельс. Марка. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 336.

⁵⁹ Կ. Մարքս. Կապիտալ, հատ., I, Հայպետհրատ, 1954թ. էջ 378։

Վարպետը, ենթավարպետը և աշակերտը կանգնած էին յուրօրինակ համքարային հիերարխիայի տարբեր աստիճանների վրա: Նախապես երկու ստորին աստիճաններով անցնելը պարտադիր էր բոլոր նրանց համար, ովքեր ցանկանում էին մտնել համքարություն և դառնալ նրա անդամ: Համքարությունների զարգացման ըսկըզբնական շրջանում յուրաքանչյուր աշակերտ կարող էր մի քանի տարի անց դառնալ ենթավարպետ, իսկ ենթավարպետը՝ վարպետ: Հետագայում այդ դրությունը փոխվեց, որի մասին կխոսվի ստորև:

Քաղաքների մեծ մասում համքարությանը պատկանելը պարտադիր պայման էր արհեստով զբաղվելու համար, այսինքն՝ համքարային մենաշնորհ էր սահմանվում արհեստի տվյալ տեսակի նկատմամբ: Գերմանիայում այն կոչվում էր *Zunftzwang*—համքարային հարկադրանք: Դրանով վերացվում էր համքարությունների մեջ շմտնող արհեստավորների մրցակցության հնարավորությունը, մի բան, որ այն ժամանակներում խիստ անձուկ շուկայի և համեմատաբար աննշան պահանջարկի պայմաններում վտանգավոր էր շատ արտադրողների համար:

Համքարության մեջ մտնող արհեստավորները շահագրգռված էին այն բանում, որպեսզի տվյալ համքարության անդամների արհեստավորական արտադրանքների համար ապահովվի անարգել վաճառահանում: Դրան համապատասխան, համքարությունը խնստորեն կարգորոշում էր արտադրությունը և հատկապես ընտրված համքարային պաշտոնատար անձանց միջոցով հետևում, որ յուրաքանչյուր վարպետ՝ համքարության անդամ, թողարկելի որոշյալ որակի արտադրանք: Համքարությունը սահմանում էր, օրինակ, թե ինչ լայնք ու գույն պետք է ունենա ջուլհակի արտադրած գործվածքը, քանի թել պետք է լինի հենքում, ինչ գործիքով և նյութով պետք է օգտվեն և այլն: Արտադրության կարգորոշումը ծառայում էր նաև այլ նպատակների. լինելով ինքնուրույն մանր ապրանքարտադրողների միավորում, համքարությունը փութաջանորեն հետևում էր, որ իր բոլոր անդամների արտադրությունը պահպանել իր այդ բնույթը, որ ոչ ոք համքարության մյուս անդամների հետ մերցակցության մեջ չմտնել և, ավելի շատ արտադրանք թողարկելով, նրանց չարտամղել շուկայից: Այդ նպատակով համքարային կանոնադրությունները խստորեն սահմանափակում էին մեկ վարպետի մոտ աշխատող ենթավարպետների ու աշակերտների թիվը, արգելում էին աշխատանքը գիշեր ժամանակ և տոնական օրերին, սահմանափակում էին այն հաստոցների թիվը, որոնց վրա արհես-

տավորը կարող էր աշխատել, կարգավորում էին հոմքի պաշարները, արհեստավորական արտադրանքների գները և այլն:

**Արհեստի
համքարային
կազմակերպության
նշանակությունը
ու դերը**

Արհեստն ու նրա կազմակերպությունը միջնադարյան քաղաքում ֆեոդալական բնույթ էին կրում: «...Հողատիրության ֆեոդալական կառուցվածքին համապատասխանում էր կոռպորատի սեփականությունը քաղաքներում, արհեստի ֆեոդալական կազմակերպությունը»⁶⁰: Միջնադարյան քաղաքում արհեստի աշխարհի կազմակերպությունը ապրանքային արտադրության զարգացման անհրաժեշտ ձևն էր, որովհետև այդ կազմակերպությունն այն ժամանակներում բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում արտադրողական ուժերի զարգացման համար:

Ուստի և իր գոյության առաջին ժամանակաշրջանում, մոտավորապես մինչև XIV դ. վերջը և XV դ. սկիզբը, Արևմտյան Եվրոպայում համքարությունները առաջադիմական դեր էին խաղում: Նրանք արհեստավորներին պաշտպանում էին ֆեոդալների չափից դուրս շահագործումից: Այն ժամանակվա չափազանց անձուկ շուկայի պայմաններում նրանք ապահովում էին քաղաքային մանր արտադրողների գոյությունը, նրանց պաշտպանելով քաղաք եկող գյուղական արհեստավորների մրցակցությունից: Թեև արհեստագործական տեխնիկան միջին դարերում շատ դանդաղ էր զարգանում, այնուամենայնիվ համքարություններն իրենց գոյության սկզբնական շրջանում նպաստում էին արհեստագործական արտադրության գործիքների աստիճանական կատարելագործմանը և, գլխավորը, արհեստավորական աշխատանքի հմտություններին: Համքարություններն ամրապնդում էին արտադրական կարգապահությունը և արհեստավորական աշխատանքին սխտեմատիկ և կանոնավոր բնույթ էին հաղորդում: Համքարային կարգը մինչև մի որոշ ժամանակ հնարավոր դարձրեց աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա զարգացումն ու խորացումը: Նրա շրջանակներում առաջանում էին նորանոր արհեստավորական մասնագիտություններ, որոնք ձևակերպվում էին նոր համքարությունների ստեղծելու միջոցով: Համքարային կարգը նպաստեց արտադրվող ապրանքների ասորտիմենտի ընդլայնմանն ու որակի բարձրացմանը: Մարքան ասում էր, որ «...միջնադարի քաղաքային աշխատանքը արդեն մի

⁶⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, стр. 23. Կոռպորատիվ սեփականությունը համքարության մենաշնորհն էր որոշակի մասնագիտության կամ պրոֆեսիայի կատարմամբ:

առաջընթաց մեծ քայլ էր և նախապատրաստական դպրոց՝ արտադրության կապիտալիստական եղանակի, աշխատանքի անընդհատության և հարատևության համար»⁶¹։

Այսպիսով, արտադրության ֆեոդալական եղանակի բարգավաճման ժամանակաշրջանում համքարային կարգը լիովին համապատասխանում էր արտադրողական ուժերի զարգացման այն աստիճանին, որին հասել էին այդ ժամանակ։ «...Արտոնությունները, համքարությունների ու կորպորացիաների հիմնումը, — գրել է Մարքսը, — միջնադարյան կարգորոշման ամբողջ ռեժիմը հասարակական այն հարաբերություններն էին, որոնք միանգամայն համապատասխանում էին ձեռք բերված արտադրողական ուժերին և ավելի վաղ գոյություն ունեցող այն հասարակական կարգին, որտեղից դուրս էին եկել այդ հաստատությունները»⁶²։

Համքարային կազմակերպությունը շատ բազմակողմանի էր։ Զսահմանափակվելով արտադրության և իր անդամների պատշաճությամբ արտադրանքների վաճառահանման ոլորտով, որտեղ կենսագործվում էին համքարության առավել կարևոր սոցիալ-տնտեսական ֆունկցիաները, նա ընդգրկում էր միջնադարյան արհեստավորի կյանքի բոլոր կողմերը։ Համքարությունները կարևոր դեր էին խաղում ֆեոդալական սենյորների, իսկ այնուհետև պատրիկների ափրապետության դեմ պայքար մղելու համար քաղաքացիներին միավորելու գործում։ Համքարությունը ռազմական կազմակերպություն էր, որը մասնակցում էր քաղաքի պաշտպանությանը (պահակային ծառայություն) և պատերազմի դեպքում հանդես էր գալիս որպես քաղաքային աշխարհազորի առանձին մարտական միավոր։ Համքարությունը, հանդիսանալով որպես յուրահատուկ կրոնական կազմակերպություն, ուներ իր «սուրբը», որի օրը նա տոնում էր, իր եկեղեցին կամ մատուռը։ Համքարությունը նաև արհեստավորների փոխադարձ օգնության կազմակերպություն էր, որը համքարություն ընդունվելու մուտքի վճարի, տուգանքների և այլ վճարների հաշվին օգնում էր իր կարիքավոր անդամներին և նրանց ընտանիքներին՝ համքարության անդամի հիվանդության կամ մահվան դեպքում։

Թեև միջնադարյան Նվրոպայում համքարային սիստեմը շահազանց լայնորեն էր տարածված, այնուամենայնիվ չի կարելի

⁶¹ К. Маркс. Теория прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). Часть III. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 26, ч. III, стр. 451.

⁶² К. Маркс. Письмо к П. В. Анненкову, 28 декабря 1846 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 27, стр. 403.

այն համարել համակողմանի: Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք երկրներում համքարային սիստեմը համեմատաբար քիչ էր տարածված և ոչ ամենուրեք լիովին զարգացած ու կատարելագործված ձևերի հասավ: Այդպիսի երկրների թվին է դասվում, օրինակ, Ֆրանսիան, որտեղ միայն Փարիզում և մի քանի այլ քաղաքներում կային համքարություններ: Իսկ միջնադարյան Ֆրանսիական շատ քաղաքներում կամ ամենևին չկային համքարություններ, կամ դրանք փոքրաթիվ էին և թույլ զարգացած:

Ֆեոդալական սենյորների դեմ մղված պայ-
Համքարությունների քարի հետևանքով քաղաքային կառավարու-
պալքարը քաղաքային մը մեծ մասամբ անցնում էր (այս կամ այն
պատրիկության դեմ չափով) քաղաքացիների ձեռքը: Բայց բոլոր
քաղաքացիները չէ, որ իրավունք էին ստա-
նում մասնակցելու քաղաքային գործերի կառավարմանը: Ֆեոդա-
լական սենյորների դեմ պայքարը մղվում էր ժողովրդական զանգ-
վածների, այսինքն նախ և առաջ արհեստավորների ուժերով, իսկ
այդ պայքարի արդյունքներից օգտվում էր քաղաքային բնակչու-
թյան վերնախավը՝ քաղաքային տնտեսները, հողատերերը, վաշ-
խառուները, հարուստ վաճառականները և այլն:

Քաղաքային բնակչության այդ վերին, արտոնյալ խավը քա-
ղաքային հարուստների, գերազանցապես հարուստ վաճառական-
ների ու վաշխառուների, մի նեղ, ինքնամիտ խումբ էր, քաղաքա-
յին ժառանգական արիստոկրատիա, որն իր միջավայրում նոր ան-
դամների մուտքը չէր թույլատրում կամ մեծ դժվարությամբ էր
թույլատրում. բացի այդ, արիստոկրատիան քաղաքային վար-
չության մեջ զավթել էր բոլոր պաշտոնները: Պատմական գրա-
կանության մեջ ընդունված է այդ արիստոկրատիան անվանել
պատրիկություն: Քաղաքային խորհուրդը, քաղաքագլուխը, ինչպես
նաև քաղաքային դատական կոլեգիան (շեֆենները, էշեվենները, սկա-
բինները) ընտրվում էին միայն պատրիկությանը, քաղաքային հա-
րուստների խմբին պատկանող անձանց թվից: Քաղաքային ամբողջ
ադմինիստրացիան, դատարանը և ֆինանսները գտնվում էին քա-
ղաքային վերնախավի ձեռքին, օգտագործվում էին հօգուտ նրա
շահերի և ի վնաս քաղաքի արհեստավորական բնակչության լայն
զանգվածների շահերի: Դա առանձնապես ցայտուն էր արտա-
հայտվում քաղաքի հարկային և մատակարարման քաղաքականու-
թյան մեջ:

Բայց համեմատ այն բանի, թե ինչպես էր զարգանում արհես-
տը և ամրանում համքարությունների նշանակությունը, արհեստա-

վորները քաղաքի իշխանության համար պայքարի մեջ էին մտնում քաղաքային արիստոկրատիայի՝ պատրիկլոսյան դեմ: Միջնադարյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրներում այդպիսի պայքար էր ծավալվել (որը որպես կանոն, շատ սուր բնույթ էր ընդունում և հասնում էր զինված ապստամբությունների) XIII—XV դարերում: Այդ պայքարի արդյունքները միատեսակ չէին: Որոշ քաղաքներում, առաջին հերթին այնպիսի քաղաքներում, որտեղ արհեստավորական արդյունաբերությունն ավելի մեծ չափով էր զարգացած, հաղթում էին համաքառությունները (օրինակ, Քյոլնում, Աուգսբուրգում, Ֆլորենցիայում): Ուրիշ քաղաքներում, որտեղ արհեստի զարգացումը գիշում էր առևտրին, առաջատար դեր էին խաղում վաճառականները, համաքառությունները պարտություն էին կրում և պայքարի մեջ հաղթող էր դուրս գալիս քաղաքային վերնախավը, պատրիկլոսյանը (այդպես էր, օրինակ, Համբուրգում, Լյուբեկում, Ռոստոկում և Հանզային միության մյուս քաղաքներում): Բայց այնտեղ էլ, որտեղ հաղթում էին համաքառությունները, քաղաքի կառավարումը դեմոկրատական չէր դառնում, քանի որ հարուստ համաքառությունները (իսկ համաքառությունները, հատկապես XIV—XV դարերում ամենեկին էլ միատեսակ չէին իրենց տնտեսական դրուժյամբ), համաքառությունների ունեոր վերնախավը՝ հարուստ արհեստավորները, իր հաղթանակից հետո միավորվում էր պատրիկլոսյան մի մասի հետ և սահմանում նոր, հարուստ քաղաքացիների օգտին գործող օլիգարխիական կառավարում: Քյոլնը, Ստրասբուրգը, Ֆլորենցիան իրադարձությունների այդպիսի ընթացքի վառ օրինակներ են հանդիսանում:

Ֆեոդալների դեմ քաղաքացիների և քաղաքային պատրիկլոսյան դեմ համաքառությունների մղած պայքարի ընթացքում կազմավորվեց քաղաքացիների միջնադարյան դասը՝ բյուրգերությունը: «Բյուրգեր» բառով միջին դարերում Եվրոպայի մի շարք երկրներում սկզբում կոչում էին բոլոր քաղաքացիներին (գերմանական *burg*՝ քաղաք, բառից, որտեղից էլ միջնադարյան լատիներեն *«burgensis»*՝ քաղաքացի, և ֆրանսիական՝ միջին դարերից եկող, *«bourgeois»* տերմինը, որն սկզբում նշանակում էր քաղաքացի, իսկ այնուհետև՝ բուրժուա, քաղքենի): Բայց քաղաքային բնակչությունը միասնական չէր: Մի կողմից, աստիճանաբար կազմավորվում էր վաճառականների և ունեոր արհեստավորների խավը, մյուս կողմից՝ քաղաքային պլեբեյության (պլեբսի) զանգվածը, որի մեջ մտնում էին ենթավարպետները, աշակերտները, օրավարձով աշխատողները, սնանկացած արհեստավորները և քաղաքի մյուս չթավոր-

ները: Դրան համապատասխան «բյուրգեր» բառը կորցրեց իր նախկին լայն նշանակությունը և նոր իմաստ ստացավ: XIV—XV դարերում սկսեցին բյուրգերներ կոչել արդեն ոչ թե պարզապես քաղաքացիներին, այլ միայն հարուստ և ունևոր քաղաքացիներին, որոնցից հետագայում աճեցին բուրժուազիայի առաջին տարրերը:

**Շերտավորումը
համքարային արհեստի
ներսում և համքարային
կարգի քայքայման
սկիզբը**

XIV դարում մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան արհեստավորական արտադրության կազմակերպման մեջ: Շատ բաներում փոփոխվեց նաև համքարությունների դերը: Մանր արտադրությունը, աշխատանքի անվանդության եղանակներն ու գործիքները պահպանելու և հաճերժացնելու նրանց ձգտումը, համքարության ներսում մրցակցությունից խուսափելու նպատակով տեխնիկական կատարելագործմանը խանգարելու նրանց տենդենցը XIV դ. վերջին և XV դ. սկզբին համքարությունները դարձրին տեխնիկական առաջադիմության արգելակ, արտադրության հետագա աճի խոչընդոտ:

Սակայն արտադրողական ուժերի զարգացման և ներքին ու արտաքին շուկայի ընդլայնման համեմատ համքարության ներսում առանձին արհեստավորների միջև տեղի ունեցող մրցակցությունը, որքան էլ դրա զարգացմանը խոչընդոտ էին հանդիսանում համքարային կանոնադրությունները, ավելի ու ավելի էր աճում: Առանձին արհեստավորներ իրենց արտադրությունն ընդլայնում էին համքարային կարգորոշմամբ սահմանված շրջանակներից դուրս: Համքարությունում մեծանում էր տնտեսական և սոցիալական անհավասարությունը: Ունևոր վարպետները, ավելի խոշոր արհեստանոցների տերերը, սկսում էին աշխատանք հանձնարարել մանր արհեստավորներին, նրանց հումք ու կիսաֆաբրիկատ էին մատակարարում և ստանում պատրաստի արտադրանքը: Այսպիսով, մանր արհեստավորների նախկինում միասնական զանգվածից ռատիճանաբար առանձնանում էր հարուստ համքարային վերնախավը, որը շահագործում էր մանր վարպետներին՝ անմիջական արտադրողներին:

Համքարային արհեստի ներսում շերտավորումը արտահայտվում էր նաև համքարությունների տարբերակման մեջ, այն բանում, որ դրանք բաժանվում էին ավելի ունևոր ու հարուստ համքարությունների (որոնք ստացել էին ավագ կամ մեծ համքարություններ անունը) և փոքրային տեսակետից նրանցից խստորեն տարբերվող կրտսեր կամ փոքր համքարությունների: Այդպիսի բա-

ժանում տեղի ունեցավ առաջին հերթին առավել նշանավոր քաղաքներում (Ֆլորենցիա, Պերուջա, Լոնդոն, Բրիստոլ, Փարիզ, Բազել և այլն)։ Սոցիալական անվահասարակության աճմամբ տվադ, տնտեսապես ավելի ուժեղ համաքարոթյուններն իրենց տիրապետութիւնն էին հաստատում կրտսերների նկատմամբ, նրանց շահագործման ենթարկելով։ Դրա հետևանքով հետագայում ավագ համաքարոթյունները որոշ դեպքերում վերասերվեցին, նրանցում երեւման եկան կապիտալիստական տարրեր և մանր համաքարոթյունների անդամները կորցրին իրենց տնտեսական ինքնուրույնութիւնը, իսկ երբեմն էլ իրենց փաստական դրութեամբ վարձու բանվորներ դարձան։

Աշակերտների և եւթավարպետների դրութիւնը և նրանց պաշարը վարպետների դեմ

Շահագործվողների դրութեան մեջ ընկավ նաև աշակերտների ու ենթավարպետների ամբողջ զանգվածը։ Զեռքի աշխատանքի վրա հիմնված միջնադարյան արհեստը շատ երկար ժամանակ էր սահանջում ուսուցման համար։ Տարբեր արհեստներում ու համաքարոթյուններում ուսուցման ժամկետը տատանվում էր ընդհանուր առմամբ 2-ից մինչև 7 տարվա սահմաններում։ Կային նաև համաքարոթյուններ, որտեղ աշակերտելը տևում էր ավելի երկար՝ 10—12 տարի։ Ուսուցման երկարատև ժամկետի դեպքում խոշոր վարպետը շատ երկար ժամանակ կարող էր օգտվել զգալի որակավորում ստացած իր աշակերտի աշխատանքից։ Վարպետները հաճախ էին նույնիսկ որոշ գումարով աշակերտների նկատմամբ իրենց ունեցած իրավունքները վերազիջում մեկը մյուսին։ Դա ուղղակի կոչվում էր աշակերտի «վաճառք»։ Այսպիսով, համաքարոթյուններում տեղի էր ունենում աշակերտների շահագործում, որն անխուսափելիորեն աճում էր համաքարային կարգերի զարգացման համեմատ։

Համաքարային վարպետները շահագործում էին նաև ենթավարպետներին։ Ենթավարպետի աշխատանքային օրվա տևողութիւնը սովորաբար շատ մեծ էր՝ 14—16, իսկ երբեմն էլ 18 ժամ։ Ենթավարպետներին դատում էր համաքարային դատարանը, որտեղ դարձյալ վարպետներն էին նստած։ XIV—XV դարերում, համաքարային արհեստի սկսված անկման ու քայքայման ժամանակ, աշակերտների ու ենթավարպետների դրութիւնը խիստ վատթարացավ։ Եթե համաքարային սիստեմի գոյութեան սկզբնական շրջանում աշակերտը, անցնելով աշակերտութեան ստաժը և դառնալով ենթավարպետ, իսկ այնուհետև որոշ ժամանակ վարպետի մոտ աշխատելով և մի ոչ մեծ

գումար փող կուտակելով, կարող էր վարպետ դառնալու հույս ունենալ (արտադրության մանր բնույթի պայմաններում արհեստանոց սարքավորելու բախտերը մեծ չէին), ապա այժմ այդ բանի համար աշակերտների և ենթավարպետների մուտքը փաստորեն փակվել էր: Աճող մրցակցության պայմաններում ձգտելով պաշտպանել իրենց արտոնությունները, վարպետներն սկսեցին ամեն տեսակ արգելքներ հարուցել թե՛ ենթավարպետների, թե՛ աշակերտների՝ վարպետի կոչում ստանալու ճանապարհին:

Տեղի ունեցավ համքարությունների այսպես կոչված շրջափակում՝ վարպետի կոչումը ենթավարպետների և աշակերտների համար գործնականորեն մատչելի էր դարձել միայն այն դեպքում, եթե նրանք վարպետների մերձավոր ազգականներ էին: Իսկ մյուսները վարպետի կոչում ստանալու համար պետք է շատ խոշոր մուտքի վճար մուծեին համքարության դրամարկը, կատարեին հաճախ մեծ դրամական ծախսեր պահանջող օրինակելի աշխատանք՝ «գլուխ գործոց», ճոխ հյուրասիրություն կազմակերպեին համքարության անդամների համար և այլն: Երբեք վարպետ դառնալու և սեփական արհեստանոց բացելու այդպիսի հնարավորությունից զրկված ենթավարպետները դառնում էին «հավերժական ենթավարպետներ», այսինքն՝ ըստ էության վարձու բանվորներ:

Ընչազուրկ և շահագործվող ենթավարպետները իրենց շահերի պաշտպանության համար միավորվում են և ստեղծում հատուկ կազմակերպություններ՝ ենթավարպետների միություններ՝ «եղբայրություններ», «ընկերակցություններ», որոնք փոխադարձ օգնության միություններ էին և համքարային վարպետների դեմ պայքարի կազմակերպություններ: Վարպետների դեմ մղվող պայքարում նրանք առաջ են քաշում տնտեսական պահանջներ, ձգտում են հասնել աշխատավարձի բարձրացման և աշխատօրվա կրճատման: Իրենց նպատակներին հասնելու համար ենթավարպետները դիմում էին դասակարգային պայքարի այնպիսի սուր ձևերի, ինչպես գործադուլը և բոյկոտն էր առավել ատելի վարպետների նկատմամբ:

Փաստորեն վարձու բանվորներ դարձած աշակերտներն ու ենթավարպետները կազմում էին քաղաքային բնակչության այն խավի բաղկացուցիչ մասը, որին կարելի է նախապրոլետարիատ անվանել: Այդ խավի կազմի մեջ մտնում էին նաև արտահամքարային օրամշակները, զանազան տեսակի անկազմակերպ բանվորները, որոնց շարքերը մշտապես համալրվում էին քաղաքներ եկող հողը կորցրած գյուղացիների, ինչպես նաև համքարությունների

աղքատացած անդամների՝ մանր արհեստավորների հաշվին, որոնք ավելի ու ավելի էին կախման մեջ ընկնում հարստացած խոշոր վարպետներից և ենթավարպետներից տարբերվում էին միայն նրանով, որ իրենց տներում էին աշխատում: Բառիս արդիական իմաստով չհանդիսանալով բանվոր դասակարգ, նախապրոլետարիատը «արդի պրոլետարիատի շատ թե քիչ զարգացած նախորդն»⁶³ էր: Նա կազմում էր քաղաքացիների ստորին խավի՝ քաղաքային պլեբեոսիան, հիմնական մասը:

Միջնադարյան քաղաքի ներսում սոցիալական հակասությունների զարգացման ու սրման համեմատ քաղաքային բնակչության շահագործվող խավերն սկսեցին բացահայտորեն հանդես գալ իշխանության դեկի մոտ կանգնած քաղաքային վերնախավի դեմ, որի կազմի մեջ այժմ արդեն շատ քաղաքներում մտնում էին համքարային վարպետների հարստացած մասը, համքարային արհեստկրատիան: Այդ պայքարի մեջ ներգրավվում էր նաև քաղաքային բնակչության ամենաստորին և իրավազուրկ խավը՝ լյումպեն-պրոլետարիատը, այսինքն այն մարդկանց խավը, որոնք զուրկ էին որոշակի զբաղմունքներից և մշտական բնակավայրից, ապադասակարգանացված էին և գտնվում էին ֆեոդալա-դասային կառուցվածքից դուրս:

Քաղաքային բնակչության այդ բոլոր կեղեքված ու դժգոհ խավերն էլ հենց նրանք էին, որոնց ավելի ուշ ժամանակների համեմատ էնգելսն անվանում էր «քաղաքային պլեբեյական օպոզիցիա»⁶⁴: Քաղաքային օլիգարխիայի, քաղաքներում իշխանությունը զավթած քաղաքային հարուստ վերնախավի դեմ պլեբեյության ապստամբություններ էին բռնկում XIV—XV դարերում Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք քաղաքներում՝ Ֆլորենցիայում, Պիրուջայում, Սիենայում, Քյոլնում և այլն: Այդ ապստամբությունների մեջ, առանձնապես նշանակալի և ավելի առաջադիմական դեր էր խաղում նախապրոլետարիատը, առավել սուր կերպով էին դրսևորվում սոցիալական հակասությունները միջնադարյան քաղաքի ներսում:

Այսպիսով, Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան քաղաքներում ծավալված սոցիալական պայքարում կարելի է տեսնել երեք հիմնական փուլ: Սկզբում քաղաքացիների ամբողջ զանգվածը պալ-

⁶³ Փ. Էնգելս. Анти-Дюринг. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, стр. 17—18.

⁶⁴ См.: Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 355.

քարում էր ֆեոդալական սենյորների դեմ՝ նրանց իշխանությունից քաղաքն ազատադրելու համար։ Երկրորդ փուլը համաքարությունների պայքարն էր ընդդեմ քաղաքային պատրիկոսյան, ուր զավթել էր իշխանությունը քաղաքում և ճնշում էր արհեստավորական բնակչության զանգվածներին։ Երրորդ փուլը քաղաքային պլեբեյության՝ իր հիմնական մասով նախապրոլետարիատի, պայքարն էր շահագործող և կեղեքող վարպետների ու վաճառականների, քաղաքային նոր արհեստիրատիան կազմող հարստացած համաքարային վերնախավի դեմ։

**Կապիտալիստական
շահագործման
սաղմնավորումը
քաղաքացին
արհեստավորական
արտադրությունում**

Համաքարային սիստեմի սկսված քայքայման ժամանակաշրջանում զարգանում էր նաև անմիջական արտադրողի՝ մանր արհեստավորի, շահագործումը առևտրական կապիտալի կողմից։ Առևտրական կամ վաճառականական կապիտալը արտադրության կապիտալիստական եղանակից ավելի հին է։ Այն՝ ամենից վաղ ծագել է առևտրում և իրենից ներկայացնում է որպես կապիտալի պատմականորեն հնագույն ազատ ձևը, որը գոյություն է ունեցել շատ ավելի վաղ, քան կապիտալն իրեն է ենթարկել բուն արտադրությունը։ Առևտրական կապիտալը գործում է շրջանառության ոլորտում, և նրա ֆունկցիան այն է, որ նա ապրանքային արտադրության պայմաններում ապրանքափոխանակությանն ըստ պատկերի թե՛ ստրկատիրական, թե՛ ֆեոդալական, թե՛ կապիտալիստական հասարակության մեջ։ Ֆեոդալիզմի ժամանակ ապրանքային արտադրության զարգացման և համաքարային արհեստների քայքայման համեմատ առևտրական կապիտալն սկսեց մշտապես ներթափանցել արտադրության ոլորտը, անմիջականորեն շահագործել մանր արհեստավորին։

Արհեստավորին շահագործող վաճառականը սկզբնական շրջանում տվորաբար հանդես էր գալիս մեծագնորդի դերում։ Նա գրեթե չէր հումքը և վերավաճառում արհեստավորին, զենում էր արհեստավորի ապրանքները հետագա վաճառքի համար և ավելի պակաս ապահովված արհեստավորին հաճախ էր իրենից կախյալ դրության մեջ դնում։ Այդպիսի տնտեսական կախում սահմանելը շատ հաճախ կապվում էր արհեստավորին վարկով հումք, իսկ երբեմն նաև գործիքներ տալու հետ։ Մեծագնորդից կախման մեջ ընկած կամ նույնիսկ ուղղակի սնանկացած արհեստավորին այլ բան չէր մնում, քան շարունակել աշխատանքը վաճառական-կապիտալիստի համար, միայն արդեն ոչ թե որպես ինքնուրույն ապ-

րանք արտադրող, այլ որպես մի մարդ, որը զրկվել էր արտադրութ-
յան միջոցներից, այսինքն՝ փաստորեն որպես վարձու բանվոր,
թեև նա երբեմն շարունակում էր աշխատել իր արհեստանոցում:²
Առևտրական կապիտալի կողմից մանր արհեստավորներին այդպի-
սի կախման վիճակի մեջ գցելն էլ հենց հանդիսացավ միջնադար-
յան արհեստագործական արտադրության քայքայման ժամանակա-
շրջանում սաղմնավորվող կապիտալիստական մանուֆակտուրայի
աղբյուրներից մեկը:

**Ապրանքա-դրամա-
կան հարաբերու-
թյունների զարգացու-
մը Արևմտյան Եվրո-
պայում և փոփոխու-
թյունները գյուղի սո-
ցիալական կառուց-
վածքում**

Ապրանքային արտադրության զարգացումը
քաղաքում և գյուղում, սկսած XIII դարից,
պայմանավորեց առևտրի և շուկայական
կապերի՝ նախորդ ժամանակաշրջանի համե-
մատությամբ զգալի ընդլայնումը: Որքան էլ
դանդաղ ընթանար ապրանքա-դրամական
հարաբերությունների զարգացումը գյու-
ղում, այն ավելի ու ավելի էր հյուծում բնա-
տնտեսությունը և շուկայական շրջանա-

ռության մեջ ներթաշում գյուղատնտեսական միջերթների հետզհե-

տե ավելի մեծ մասը, որոնք քաղաքային արհեստի արտադրանք-

ների հետ փոխանակվում էին առևտրի միջոցով:

Աստիճանաբար շուկայական հարաբերությունների մեջ էին
ներթաշվում ինչպես գյուղացիական տնտեսությունը, այնպես էլ
ֆեոդալների տնտեսությունը: Գյուղում ավելի ու ավելի էր զարգա-
նում հացի, բրդի, անասունների և գյուղատնտեսության այլ մթերք-
ների առևտուրը, իսկ քաղաքից այստեղ էին բերվում զանազան ար-
հեստավորական արտադրանքներ ու այլ ապրանքներ, որոնք չէին
արտադրվում գյուղում: Այդ ամենի հետևանքով առաջանում ու
զարգանում էին մեծ թվով տեղական շուկաներ, մի բան, որ հե-
տագայում դարձավ էլ ավելի ընդարձակ ներքին շուկայի առաջաց-
ման պրոցեսի հիմքը, շուկա, որն ընդգրկում էր երկրի տարբեր
մարզերը, դրանք միմյանց հետ շաղկապում ավել կամ պակաս
հաստատուն տնտեսական կապերով:

Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքների ավելի ու ավելի աճման
և գյուղում ապրանքադրամական հարաբերությունների ընդլայն-
ման պայմաններում XIII—XIV դարերից սկսած զարգանում է
ռենտայի կոմուտացիայի պրոցեսը՝ բնատուրքերը (զանազան տե-
սակի աշխատավճարային և բնամթերային ռենտաների) փոխա-
րինվում են դրամական վճարումներով, դրամական ռենտայով, մի

հանգամանք, որը մեծ ու կարևոր փոփոխություններ առաջացրեց գյուղի տնտեսության և սոցիալական կարգի մեջ: Շուկայի հետ կապերի ուժեղացումը, որը տարբեր երկրներում տարբեր կերպ էր արտահայտվում, ամենուրեք ուժեղացնում էր գյուղացիների շահագործումը ֆեոդալների կողմից: Որոշ երկրներում և առանձին մարզերում շուկայի զարգացումը և գյուղատնտեսական մթերքների նկատմամբ պահանջարկի աճը ֆեոդալներին դրդում էր ընդլայնելու դոմենային տնտեսությունը, մի հանագմանք, որը հանգեցնում էր նույնիսկ գյուղացիների կոռային պարտույթների ավելացմանը և նրանց անձնական կախվածությունն ուժեղացնելու ֆեոդալների փորձերին: Շահագործման այդ ընդհանուր ուժեղացման հետևանքով սաստկացավ գյուղացիների դիմադրությունը ֆեոդալական կեղեքմանը և սրվեց դասակարգային պայքարը ֆեոդալական հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում: XIV—XVI դարերում մի շարք երկրներում տեղի են ունենում արևմտանվորոպական միջնադարի պատմության մեջ խոշորագույն գյուղացիական ապստամբությունները, որոնք անդրադարձան այդ երկրների ամբողջ սոցիալատնտեսական և քաղաքական զարգացման վրա:

Դրամական ռենտայի տարածումը, փողի, դրամական հարսբերությունների ավելի լայն ներթափանցումը գյուղացիական տրնտեսության մեջ պայմանավորեցին գյուղացիության ունեցվածքային անհավասարության և սոցիալական շերտավորման աճը: Գյուղացիների ամբողջ զանգվածից առանձնանում է, մի կողմից, ունևոր գյուղացիական վերնախավը, իսկ մյուս կողմից՝ գյուղական չբավորությունը, սակավազոր և չբավոր գյուղացիները, որոնց առանձնապես սաստիկ շահագործում էին ինչպես ֆեոդալները, այնպես էլ ունևոր գյուղացիները, մի բան, որ է՛լ ավելի էր սրում դասակարգային պայքարը գյուղում:

Այսպիսով, քաղաքների աճը և ապրանքա-դրամական հարսբերությունների զարգացումը վիթխարի ազդեցություն ունեցան ագրարային կարգի և գյուղացիության դրության վրա:

Առևտրի և վարկային գործի զարգացումը Արևմտյան Եվրոպայում

Միջին դարերում Արևմտյան Եվրոպայի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ մեծ դեր էին խաղում տոնավաճառները, որոնք արդեն XI—XII դարերում լայնորեն տարածված էին Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Անգլիայում և

այլ երկրներում: Տոնավաճառներում մեծ պահանջարկ ունեցող ապրանքների՝ բրդի, կաշվի, մահուդի, վուշե գործվածքի, մետաղների և մետաղներից պատրաստված արտադրանքների, հացահատիկի

մեծածախ առևտուր էր կատարվում: Առավել խոշոր տոնավաճառները մեծ դեր էին խաղում նաև արտաքին առևտրի զարգացման պորժում: Ֆրանսիական Շամպայն կոմսության տոնավաճառներում, որոնք շարունակվում էին ամբողջ տարին և XII—XIII դդ. մեծ նշանակություն ունեին եվրոպական առևտրում, հանդիպում էին Եվրոպայի զանազան երկրներից՝ Ֆլանդրիայից և Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, Անգլիայից, Կատալոնիայից, Զեխայից և Հունգարիայից ժամանած վաճառականները: Իտալական վաճառականները—առանձնապես վենետիկցիները և ճենովացիները—Շամպայնի տոնավաճառներն էին բերում արևելյան թանկարժեք ապրանքներ՝ մետաքս, բամբակեղեն գործվածքներ, ոսկերչական արտադրանքներ և պերճանքի այլ առարկաներ, ինչպես նաև համեմունքներ (պղպեղ, դարչին, կոճապղպեղ, մեխակ և այլն): Ֆլամանդական վաճառականները և Ֆլորենցիայից եկած վաճառականները բերում էին լավ մշակված մահուդ: Գերմանիայից եկած վաճառականները վուլշ գործվածքի առևտուր էին անում, Զեխայի վաճառականները՝ մահուդի, կաշիների և մետաղե արտադրանքների, Անգլիայից եկած վաճառականները՝ բրդի, անագի, կապարի և երկաթի:

XIII—XV դդ. եվրոպական առևտուրը հիմնականում կենտրոնացած էր երկու շրջանում: Դրանցից մեկը Միջերկրածովյան շրջանն էր, որը կապող օղակ էր արևմտաեվրոպական երկրների և Արևելքի երկրների միջև կատարվող առևտրում: Սկզբնական շրջանում այդ առևտրի մեջ գլխավոր դերը խաղում էին արաբական և բյուզանդական վաճառականները, իսկ XII—XIII դարերից սկսած հատկապես խաչակրաց արշավանքների կապակցությամբ, առաջնությունն անցավ Ճենովայի և Վենետիկի, ինչպես նաև Մարսելի և Բարսելոնայի վաճառականներին:

Եվրոպական առևտրի մյուս շրջանը ընդգրկում էր Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերը: Այստեղ առևտրին մասնակցում էին այդ ծովերին մոտ գտնվող բոլոր երկրների՝ Ռուսիայի հյուսիս-արևմտյան մարզերի (առանձնապես Նովգորոդը, Պսկովը և Պոլոցկը), Մերձբալթիկայի (Ռիգա), Հյուսիսային Գերմանիայի, Սկանդինավիայի, Գանիայի, Ֆլանդրիայի, Բրաբանտի, Հյուսիսային Նիդերլանդների, Հյուսիսային Ֆրանսիայի և Անգլիայի քաղաքները: Այդ հյուսիսային շրջանում գլխավորապես ձկան, աղի, մորթեղենի, բրդի, մահուդեղենի, վուլշի, կանեփաթելի, մեղրամոմի, խեժի, անտառանյութի, առանձնապես նավաշինական անտառանյութի և նավաշի-

նության համար անհրաժեշտ այլ ապրանքների, իսկ XV դարից սկսած՝ հացի առևտուր էին անում:

Առևտրական կապերի ընդլայնմանը շափազանց խանգարում էր ֆեոդալական մասնատվածությունը: Յուրաքանչյուր սենյորի տիրույթները շրջափակված էին բազմաթիվ մաքսային ուղեկալներով, որտեղ վաճառականներից զգալի չափով առևտրական մաքսեր էին գանձվում: Վաճառականներից մաքսեր ու ամեն տեսակի հարկեր էին գանձվում նաև ֆեոդալին պատկանող կամուրջներով, գետի ծանծաղուտով անցնելիս կամ գետով նավարկելիս և այլն:

Սովորական մաքսերը լրացվում էին բազմաթիվ կամայական հարկերով և ուղղակի շորթումներով: Ֆեոդալները կանգ չէին առնում նաև վաճառականների վրա ավազակային հարձակումներ գործելու և վաճառականական քարավանը կողոպտելու առաջ: Մեծ ճանապարհներին կատարվող այդ ավազակությանն ու կողոպուտներին մասնակցում էին ամենաանվանի ասպետները և նույնիսկ թագավորները: Ֆեոդալական կարգերը՝ ճորտատիրական իրավունքը, ֆեոդալական սենյորների անսահման իշխանությունը, բնատնտեսության տիրապետությունը, ֆեոդալական հասարակության մեջ առևտրի ճանապարհին եղած ամեն տեսակ հալածանքները պայմանավորում էին այդ առևտրի համեմատաբար աննշան ծավալը: Այնուամենայնիվ ապրանքա-դրամական հարաբերությունների և փոխանակության աստիճանական աճը հնարավորություն էր ստեղծում դրամական կապիտալներ կուտակելու առանձին անձանց՝ ամենից առաջ վաճառականների ու վաշխառուների ձեռքում: Դրամական միջոցների կուտակմանը նպաստում էին նաև փողերի փոխանակության գործառությունները, որոնք միջին դարերում աճ: հրաժեշտ էին մետաղադրամական սիստեմների և մետաղադրամական միավորների անվերջանալի բազմազանության հետևանքով, քանի որ մետաղադրամներ էին հատում ոչ միայն կալսերեն ու թագավորները, այլև շատ թե քիչ ականավոր ամեն մի լենյոր, եպիսկոպոս, ինչպես նաև խոշոր քաղաքները:

Մի մետաղադրամը մյուսի հետ փոխելու և այս կամ այն մետաղադրամի արժեքը որոշելու համար առանձնացվում է դրամափոխի հատուկ պրոֆեսիա: Դրամափոխներն զբաղվում էին ոչ միայն փոխանակային գործառնություններով, այլև դրամական գումարների փոխադրումներով, որոնցից էլ առաջանում էին վարկային գործառնություններ: Դրա հետ էլ հենց սովորաբար կապված էր վաշխառությունը: Փոխանակային և վարկավորման գործառնություններն առաջացրին հատուկ բանկային գրասենյակներ: Այս-

պիսի առաջին բանկային գրասենյակներ առաջացան Հյուսիսային Ժտալիայի քաղաքներում՝ Լոմբարդիայում: Այդ պատճառով էլ «Լոմբարդացի» բառը միջին դարերում դարձավ բանկիրի և վաշխառուի հոմանիշ և հետագայում պահպանվում էր այնպիսի հատուկ վարկային հիմնարկների անվանման մեջ, որոնք կատարում էին իրերի գրավադրման գործառնություններ՝ Լոմբարդներ:

Միջին դարերում խոշորագույն վաշխառու էր նաև կաթոլիկ եկեղեցին: Ընդ որում ամենաբարդ վարկային և վաշխառուական գործառնությունները իրագործում էր հռոմեական կուրիան, որտեղ հսկայական դրամական միջոցներ էին հոսում եվրոպական բոլոր յուրերեքից:

ԵԱԶԱԿՐԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐ

Խաչակրաց
արշավանքների
նախադրյալները

Խաչակրաց արշավանքները արևմտամիջուկական ասպետության և խոշոր ֆեոդալների զավթողական պատերազմներն էին Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանի երկրներում, պատերազմներ, որոնք շարունակվեցին գրեթե երկու հարյուրամյակ՝ 1096-ից մինչև 1270 թվականը: «Խաչակրաց» արշավանքներ էին կոչվում այն պատճառով, որ դրանց կազմակերպիչը կաթոլիկական եկեղեցին էր, որն այդ արշավանքներին տալիս էր կրոնական պատերազմների՝ մոսուլմանության դեմ քրիստոնեության պայքարի (որը խորհրդանշվում էր խաչի նշանով) բնույթ: Դեպի Արևելք կատարվող խաչակրաց արշավանքները ծրնունդ են առել առաջին հերթին արևմտամիջուկական ինչպես խոշոր, այնպես էլ մանր ֆեոդալների ադրեսիվության աճով, իրենց տիրույթներն ընդարձակելու, օտար հողեր, առաջին հերթին Արևելքում հարուստ հողեր զավթելու, իրենց եկամուտներն ու հարստություններն ավելացնելու ձգտումով: Այդ ձգտումը առանձնապես ուժեղ կերպով սկսեց դրսևորվել XI դ. վերջից՝ ֆեոդալների նյութական պահանջարկների մեծացման կապակցությամբ, մի գամանք, որը պայմանավորում էր ֆեոդալականացման ավարտման հիման վրա ընդհանուր տնտեսական վերելքով, քաղաքների, ի հայտ գալով, առևտրական կապերի հաստատումով քաղաքների և զանազան երկրների միջև (տե՛ս գլ. 7): Արտագրողական ուժերի զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակի պայմաններում ֆեոդալների հարաճուն պահանջարկների բավարարումը նրանց համար ավելի հեշտ և մատչելի էր զենի ուժով: Դա էլ հենց հասցրեց բազմաթիվ պատերազմների, այդ թվում՝ խաչակրաց արշավանքներին:

XI դ. վերջին խաչակրաց արշավանքների հարցում շահագրգռված էին նաև գյուղացիների զգալի զանգվածներ, որոնք այդ արշավանքներում փրկություն էին որոնում ուժեղացող ֆեոդալական կեղեքումից, և Հարավային Եվրոպայի շատ քաղաքներ, որոնք ձգտում էին Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում հենակետեր ձեռք բերել Արևելքի հետ իրենց առևտուրն ընդլայնելու համար:

XI դ. վերջին Արևելքում ստեղծված դրուժությունը նպաստում էր արևմտաեվրոպական ֆեոդալների և կաթոլիկ եկեղեցու զավթողական պլանների կենսագործմանը:

XII դ. վերջին երրորդում թուրք-սելջուկների նվաճումների կապակցությամբ Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում միջազգային իրադրությունը բարդացել էր: 1055 թ. թուրքերը գրավեցին Բաղդադը, իսկ 1071 թ. Մանազկերտի (Հայաստան) ճակատամարտում սոսկալի պարտության մատնեցին բյուզանդական զորքին, որից հետո զավթեցին գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան, ինչպես նաև Սիրիան և Պաղեստինը: Մյուս քաղաքների թվում նրանք զավթեցին մինչ այդ ֆաթիմյան Ծգիպտոսին պատկանող Նրուսաղեմը, որը քրիստոնյաները սրբազան քաղաք էին համարում: Այդ հանգամանքը եկեղեցականներին առիթ տվեց Արևմուտքում լայնորեն քարոզ ծավալելու հոգուտ պատերազմի մուսուլմանական Արևելքի դեմ: Լուդունգ առաջադրվեց՝ «փրկել տիրոջ գերեզմանը» (այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսի շիրիմը, որը, եկեղեցական առասպելի համաձայն, Նրուսաղեմում էր գտնվում)՝ մուսուլմանների տիրապետությունից: Սկսեցին հերյուրանքներ տարածել այն մասին, թե «անհավատները» Պաղեստինում հալածանքների են ենթարկում քրիստոնյաներին, թե նրանք իբր վիրավորանքներ են հասցնում քրիստոնեական սրբություններին և Նրուսաղեմում հատկապես հետապնդում են արևմտյան ուխտագնացներին:

Արևմուտքում արդեն վաղուց էր արմատավորվել դեպի «սրբազան վայրերն» ուխտագնացություն կատարելու սովորությունը: Թեև կրոնական նկատառումները, մասնավորապես, սեփական մեղքերը քավելու հույսը, քիչ դեր չէին խաղում այլ ճանապարհորդություններում, ասպետներն ու խոշոր ֆեոդալները, ճանապարհվելով երկրպագելու «տիրոջ գերեզմանին», միաժամանակ նաև զործնական նպատակներ էին հետապնդում. նրանք ձգտում էին լինել անհայտ երկրներում և այնտեղ ձեռք բերել պեթճանջի զանազան առարկաներ, որոնցով հռչակված էր Արևելքը: Ուխտագնացների նկատմամբ մուսուլմանների կողմից գործադրվող անարգանքների վերաբերյալ լուրերը ալեկոծում էին ֆեոդալական

Արևմուտքը: Այդ լուրերը շոշափում էին ո՛չ միայն կրոնական զգացմունքները: Ֆեոդալներին արդեն շատ տարիներ ի վեր հրապուրում էին այն ժամանակներում տնտեսապես և կուլտուրապես ժլորոպական երկրներից ավելի զարգացած Արևելքի հարստություները, նրա քաղաքները՝ պալատներով, տաճարներով և ամենաբազմազան ապրանքներով լի շուկաներով, նրա արգավանդ հողերը: Բնական է, որ «տիրոջ գերեզմանի» համար կովելու եկեղեցականների կոշերը արագորեն տվեցին իրենց պտուղները:

Եկեղեցական պրոպագանդայի հաջողությանը նպաստեց արևմտյան իշխաններին ու պապությանն ուղղված Բյուզանդիայի դիմումը, մի հանգամանք, որը հարուցված էր նրա արտաքին-քաղաքական դժվարություններով: Պեչենեգները, որոնք հյուսիսից ներխուժել էին Բալկանները, բյուզանդական կայսր Ալեքսանդր I Կոմնենիոսին ծանր պարտության մատնեցին և մոռեցյան Կոնստանդնուպոլսի պարիսպներին: Միաժամանակ թուրք-սելջուկները նրա դեմ նախատորմ էին պատրաստել և պեչենեգների հետ բանակցությունների մեջ մտել բյուզանդական մայրաքաղաքի վրա համատեղ հարձակում գործելու մասին: Ալեքսանդր I-ը ստիպված էր օգնության խնդրանքներով դիմել Արևմտյան Նվրոպայի որոշ իշխանների: Նա նույնիսկ դեսպաններ ուղարկեց Ուրբանոս II պապի (1088—1099) մոտ այն հույսով, թե նա իր հեղինակությամբ կօգնի նորմաններից, անգլոսաքսներից, դանիացիներից վարձկան ջոկատներ հավաքագրել մուսուլմանների դեմ պայքարելու համար:

Ալեքսանդր I Կոմնենիոսի խնդրանքները արևմտաեվրոպական ֆեոդալներին ու եկեղեցուն հարմար պատրվակ տվին իրենց զավթողական մտադրություններն իրականացնելու համար: Պապությունը արևելյան քրիստոնյաներին օգնություն ցույց տալու դրոշի ներքո բացահայտորեն հանդես եկավ մուսուլմանական Արևելքի դեմ զինված հարձակման անցնելու կոշով:

**Խաչակրաց
արշավանքների
բնույթը
և դրանց մասնակից-
ների կազմը**

Խաչակրաց արշավանքների ընդհանուր բնույթը, անմիջական ռազմա-ստրատեգիական խնդիրները և մասնակիցների կազմը տարբեր փուլերում տարբեր են եղել: Առաջին շրջանում խաչակրաց արշավանքները եվրոպացիների լայն ռազմա-գաղութարարական շարժում էր դեպի Մերձավոր Արևելք՝ նրանց մասնակցում էին ոչ միայն խոշոր ու մանր ֆեոդալները, այլև գյուղացիության մեծ զանգվածներ: Խաչակրաց արշավանքներում ֆեոդալների և գյուղացիների նպատակները խիստ տարբեր էին: Մանր

ասպետութիւնը, որը XI դ. վերջում հողի, անազատ աշխատութի սուր պակասութիւն էր զգում և նեղվում էր դրամական միջոցների հարցում, նոր հողեր զավթելու և կողոպտատների էր ձգտում արեւելյան երկրներում: Խոշոր ֆեոդալները, որոնք սահմանափակ հնարավորութիւններ ունեին ճորտ գյուղացիների հաշվին էականորեն բարձրացնելու իրենց կալվածքների եկամտանեղը (երկյուղ կրելով գյուղացիական փախուստներից ու ապստամբութիւններից), նկատի ունեին նոր նվաճումների միջոցով ավելացնել իրենց տիրույթները, և դրա հետ միասին, Արեւելքում նոր, իրենց ենթակա ինքնուրույն պետութիւններ ստեղծելով, ուժեղացնել իրենց քաղաքական ազդեցութիւնը:

Բոլորովին այլ ձգտումներով էին ղեկավարվում գյուղացիութիւնի զանգվածները: Ֆեոդալական անասելի կեղեքումից հուսահատութիւն հասնելով, նրանք «ծովի այն կողմ» էին ուղևորվում, հույս ունեին հեռավոր երկրներում ազատութիւն ձեռք բերել ճորտատիրական կապանքներից, նյութական միջոցներ հայթհայթել, ազատվել տանջալի սովահարութիւնից ու սենյորների անտանելի կամայականութիւնից: Բացի բոլոր աստիճանների ֆեոդալներից և գյուղացիներից, խաշակրաց արշավանքներին շատ թե քիչ ակտիվորեն մասնակցում էր նաև հյուսիսիտալական քաղաքային հանրապետութիւնների, հատկապես Վենետիկի, Ճենովայի, Պիզայի վաճառականութիւնը, որը ձգտում էր իր դիրքերն ընդլայնել ու ամրացնել Լեանտի (արեւելամիջերկրածովյան) առևտրում:

Գյուղացիութիւնի մասնակցութիւնի շնորհիվ դեպի Արեւելք կատարված առաջին արշավանքները (մինչև XII դ. կեսերը) մասսայական և մեծ մասամբ տարերային ձեռնարկումներ էին: Մոլեռանդորեն տրամադրված ասպետութիւնի հետ միասին արշավանքներում զգալի դեր էր խաղում գյուղական չքավորութիւնը, որը թմբեցված էր եկեղեցական պրոպագանդայով և ժածուկ հույս ուներ իր դրութիւնը բարելավել «սրբազան հողում» (այն ժամանակներում այնդպես էին անվանում Պաղեստինը): Առաջին խաշակրաց արշավանքներում առանձնապես ակնառու էր դրանց կրօնա-միստիկական թաղանթը:

XII դ. կեսերին գյուղացիութիւնը քիչ-քիչ հեռանում է այդ շարժումից: Խաշակրաց արշավանքները դառնում են գերազանցապես ֆեոդալական, ավազակային ռազմարշավներ: Միևնույն ժամանակ դրանց մասնակիցները ավելի ու ավելի են պաշտպանում հարավեվրոպական վաճառականութիւնի առևտրական շահերը: XII դ. վերջից խաշակրաց արշավանքներում առաջին պլան են քաշվում

Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալական պետությունների տերիտորիալ և առևտրական նվաճողականությունը Արևելքում, նրանց պայքարը Առաջավոր Ասիայի մուսուլմանական պետությունների և Բյուզանդիայի դեմ՝ Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում գերակշռություն ձեռք բերելու համար: Խաչակրաց շարժման կրոնական շարեթափոխները աստիճանաբար համարյա թե կորցրել էին իրենց ռեալ նշանակությունը, թեև ձևականորեն ընդհուպ մինչև զորանց դադարումը շարունակում էին մնալ խաչակրաց արշավանքների դրոշմը:

Խաչակրաց արշավանքների ոգեշնչողը, կազմակերպիչը և ակտիվ մասնակիցը անփոփոխ կերպով մնում էր կաթոլիկական եկեղեցին՝ պապերի գլխավորությամբ: Նա աշխարհիկ ֆեոդալներին օգնում էր միավորելու իրենց ջանքերը Մերձավոր Արևելքում լայն զավթողական ձեռնարկումներ իրականացնելու համար, և գաղափարապես հիմնավորում խաչակրաց արշավանքները, դրանք բարեպաշտական գործ համարելով: Պապությունը ցանկանում էր ասպետության ռազմական ուժն օգտագործել ամբողջ քրիստոնեական աշխարհի նկատմամբ իր տիրապետությունը հաստատելու և Արևելքում «առաքելական գահի» վերահսկողությանը ենթակա նոթ ըրիստոնեական պետություններ ստեղծելու համար: Այդ պլաններն իրականացումը պետք է ամրացներ պապության դիրքերը կայսրության դեմ մղվող պայքարում (տե՛ս գլ. 6, 11, 12) և օգներ կենսագործելու Հռոմի գերիշխանությամբ բազմակողմանի (համապարփակ) պետություն ստեղծելու նրա պլանները:

Կլերմոնի ժողովը:
Խաչակրաց շարժանի
սկիզբը

1095 թ. Ուրբանոս II պապը ֆրանսիական Կլերմոն քաղաքում հրավիրեց եկեղեցական ժողով: Ժողովն ավարտվելուց հետո նա հանդիսավոր ճառով հանդես եկավ հասարակ ժողովրդի, ասպետների և հոգևորականության մի հսկայական ամբոխի առաջ, կոչ անելով զենքի դիմել՝ «անհավատները» ձեռքից «տիրող գերեզմանը» խլելու համար: Արշավանքի բոլոր մասնակիցներին խոստացան մեղքերի լիակատար թողություն, իսկ նրանց, ովքեր կզոհվեն՝ դրախտ երկնքում: Պապը մատնանշեց նաև երկրային օգուտները, որ ռազմիկներին սպասում են Արևելքում. «Նրանք, ովքեր այստեղ դժբախտ են և աղքատ, այնտեղ կլինեն ուրախ և հարուստ»,—հայտարարեց նա:

Ուրբանոս II-ի կողմ աշխույժ արձագանք գտավ հավաքվածների մեջ: Նրա ճառը ընդհատվում էր՝ «Աստված այդպես է ուզում» աղաղակներով: Շատերը տեղից տեղի ուխտ էին անում (պարտա-

վորվում էին) արշավանքի ելնել, ի նշան որի իրենց հագուստի վրա խաչ էին կարում:

Դեպի Արևելք արշավանքի գնալու գաղափարը պաշտպանեցին ֆեոդալները. պատերազմը նրանց խոստանում էր նոր հողեր և արուստ ամար: Ծկեղեցիին կարևոր արտոնություններ էր տալիս խաչակիրներին: Նրանք ազատվում էին պարտքեր վճարելուց, իսկ նրանց գույքն ու ընտանիքները անցնում էին եկեղեցական հիմնարկների հովանու ներքո: Մանր ասպետները երբեմն «խաչ էին ընդունում» միայն նրա համար, որպեսզի չվճարեին պարտքերը: Սակայն ասպետության մի զգալի մասը անտարբեր չէր ձեռնարկման կրոնական նպատակների հանդեպ: Այն ժամանակներում կրոնը տիրապետում էր մտքերին և Պաղեստինում «քրիստոնեական սրբությունների» ազատագրումը ֆեոդալի պատկերացմամբ խորհրդանշում էր սխրագործություն, որի մեջ նրա կրոնական մղումները միահյուսվում էին ղավթողական ձգտումների հետ:

Ուրբանոս II-ի խոսքը ոտքի հանեց նաև ճորտ գյուղացիներին: Պապի կողմ, որը հիշեցնում էր արևելյան երկրների հողերի ճեքիաթային արգասաբերության մասին, այն մասին, թե աղքատներն այնտեղ հարուստներ կդառնան, գյուղացիական զանգվածների մեջ լավ կյանքի և ատելի ճնշումից ազատագրվելու հույսեր սռաջացրին:

Կերմոնի ժողովից հետո Ուրբանոս II-ի հանձնարարությամբ «անշավատները» դեմ ամենուրեք պատերազմի քարոզ էին կարողում եպիսկոպոսները, քահանաները, վանականները: Հասարակ ժողովրդի մեջ առավել մեծ համբավ ձեռք բերեց վանական Պետրոս Անապատականը, որը հասարակ ժողովրդին արշավանքին մասնակցելու կոչ էր անում Հյուսիսային և Միջին Ֆրանսիայում, ինչպես նաև մերձհունոսյան Գերմանիայում:

Այդ քարոզների ազդեցության տակ 1096 թ. վաղ գարնանը տասնյակ հազարավոր չքավորներ, թողնելով իրենց հյուղակները, Ֆրանսիայից և Արևմտյան Գերմանիայից «սրբազան ուխտագնացության» ելան Պետրոս Անապատականի, Հյուսիսային Ֆրանսիայից՝ սնանկացած ասպետ Վալտեր Գոլյակի և Հոենոսյան մարզից՝ քահանա Գոտշալկի առաջնորդությամբ: Խառնիխուռն ամբոխներով, սոսկ մահակներով, դերանդիներով, կացիներով զինված, առանց պարենի պաշարների, գնում էին խաչակիրները Հոենոս և Դանուբ գետերի երկայնքով և այնուհետև դեպի հարավ՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս: Իրենց տերերի հալածանքներից փախչող աղքատների տարերային, իր էությունը մի ազատագրական շարժում

Լը ալդ: Տգետ, սովահար գյուղացիական զանգվածները, որոնց զանազան տեսակի քիչ արկածախնդիրներ չէին միացել աղքատացած ասպետութունից, անցնելով հունգարացիների, բուլղարների, հույների տիրապետություններով, բնակիչներից խլում էին սնդոմթերքներն ու ձիերը, կողոպտում էին, սպանում, բռնությունը գործադրում: Մերձհունոսյան քաղաքներում ասպետ կողոպտիչները հրեական շարդեր էին կազմակերպում: Տեղական բնակչությունը եռանդուն հակահարված էր տալիս անսպասելի եկվորներին: Խաչակիրները մեծ կորուստներ էին կրում: Խիստ նոսրացած խաչակիրների զորքը 1096 թ. ամռանը ժամանեց Կոնստանդնուպոլիս: Այստեղ նա նույնքան սանձարձակ էր պահում իրեն: Ալեքսեյ Կոմնինոսը շտապեց գյուղացիներին Բոսֆորի մյուս ափը, Փոքր Ասիա ուղարկել: Չսպասելով խաչակիր-ասպետների հիմնական ուժերի մոտենալուն, չբավորները առաջ էին ձգտում՝ հուսալով լավագույն բաժինն ստանալ իրենց և սեփական սովալլուկ երեխաների համար: 1096 թ. հոկտեմբերին սելջուկների զորքը, դարանակալելով գյուղացիական ջոկատներին, համարյա լիովին ջարդեց նրանց: Այսպես, իրականության հետ առաջին իսկ բախման հետևանքով ջարդ ու փշուր եղան ճորտ գյուղացիների միամիտ պատրանքները, գյուղացիներ, որոնք երազում էին կրոնական սխրագործություններ կատարել և ազատագրություն նվաճել:

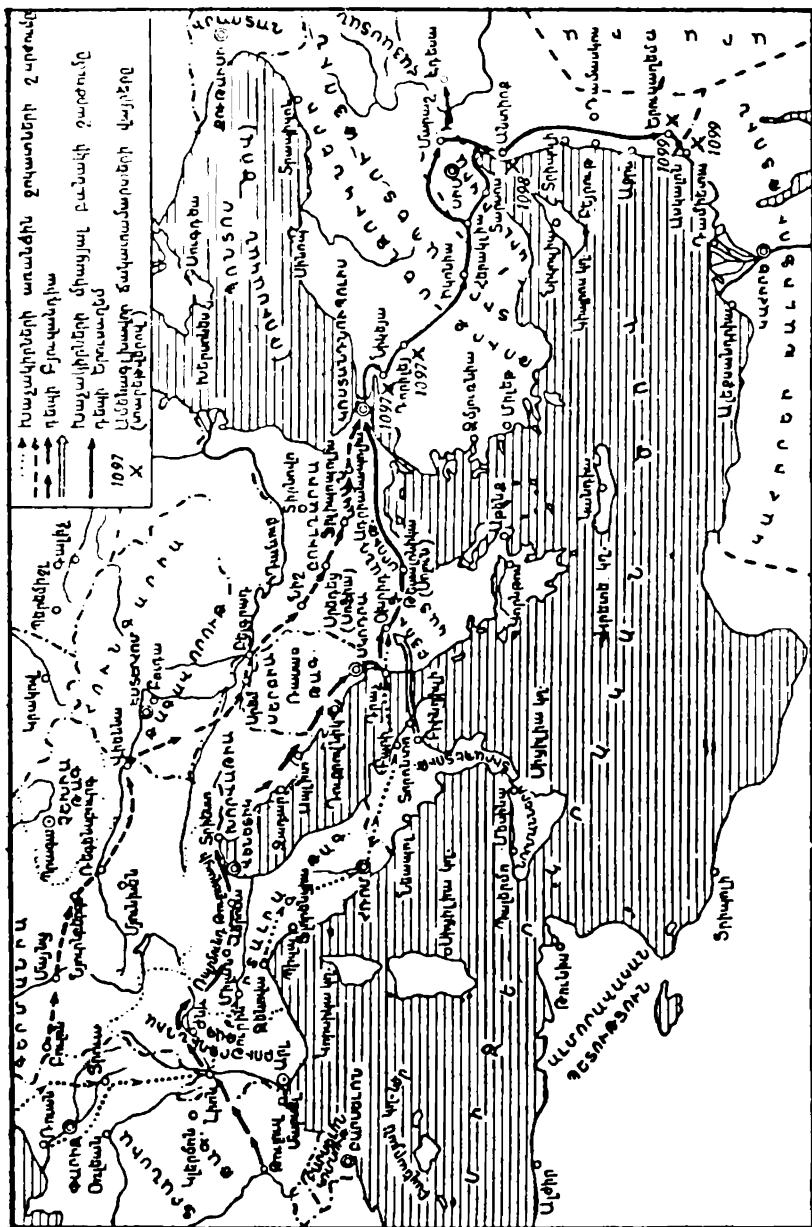
Ֆեոդալների

առաջին

Խաչակրաց արշավանքը (1096—1099)

Նույն թվականի ամռանը դեպի Արևելք շարժվեցին արևմտաեվրոպական ֆեոդալների բանակները: Ասպետները լավ էին զինվել և պարենի ու հողի պաշար էին վերցրել ծախսելով կամ գրավ դնելով իրենց տիրույթների մի մասը, որը պատրաստակամությամբ գնում էին եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը, գրանով իսկ ընդարձակելով իրենց կալվածքները:

Ամենից վաղ արշավանքի ելան Լոթարինգիայի ֆեոդալները: Նրանց գլխավորում էր Գոտֆրիգ Բուլոնացին: Մի քիչ ավելի ուշ ճանապարհ ընկան նաև այլ ֆեոդալական աշխարհազորներ: Հարավային Իտալիայի նորմանական ասպետներին գլխավորում էր իշխան Բոեմունդ Տաբենտացին, որը Բյուզանդիայի վաղեմի թըշնամին էր և երազում էր Արևելքում անկախ իշխանություն հիմնադրել: Մեծ բանակ կազմավորվեց Հարավային Ֆրանսիայում: Այդ բանակին առաջնորդում էր կոմս Ռայմունդ Թուլուզացին, որը նույնպես հույս ուներ իշխանապետություններ ստեղծել արևելյան երկրներում: Նրա աշխարհազորում էր գտնվում խաչակրաց

զորքին առընթեր պապական լեգատը: Հյուսիսային և Միջին Ֆրանսիայի ասպետներին գլխավորում էին դուքս Ռոբերտ Նորմանդացին, կոմս Ստեփանը Բլուայից և կոմս Ռոբերտ II Ֆլանդրացին:

Ֆեոդալական զորքերը մի միասնական ամբողջություն չէին: Առանձին ջոկատները միմյանց հետ գրեթե կապված չէին: Յուրաքանչյուր սենյոր արշավանքի էր ուղևորվում իր դրուժինայով: Ընդ որում ասպետները մի սենյորից մյուսին էին անցնում ելնելով լուկ սեփական շահերից: Ասպետական աշխարհազորներին հետևում էին գյուղացիների հսկայական ամբոխներ: Ջոկատներն ընթանում էին տարբեր ուղիներով: Մեկը՝ հոենոս-դանուբյան ճանապարհով, մյուսները՝ Ագրիատիկի ափերով, երրորդները՝ Իտալիայով, որտեղից ծովով ուղևորվում էին Բալկանյան թերակղզի: Բյուզանդական տիրություններով անցնող խաչակիրների ուղևորությունը զուգորդվում էր տեղական բնակչության համատարած կողոպուտներով:

1096 թ. վերջին և 1097 թ. սկզբին խաչակրաց աշխարհազորերը հասնում էին Կոստանդնուպոլիս: Եկվորներն իրենց հանդուգն էին պահում: Նրանք կողոպտում էին շրջակայքի բնակիչներին: Մանակում էին բյուզանդական սովորույթները: Կայսր Ալեքսեյ I-ը, երկյուղ կրելով խաչակիրների ներխուժումների ազետաչի հետևանքներից (նրանց բյուզանդական հասարակության նրբաճաշակ վերնախավը ոչ առանց հիմքի համարում էր «բարբարոսներ»), աշխատում էր խոչընդոտ հանդիսանալ առաջին աշխարհազորերի միացմանը Կոստանդնուպոլսում: Միևնույն ժամանակ նա ձգտում էր խաչակիրների ուժերը օգտագործել Բյուզանդիայի համար: Շողոքորթությամբ, կաշառքով և սպառնալիքներով Ալեքսեյ I-ը հասավ այն բանին, որ խաչակիրների մեծամասնությունը՝ սենյորներն ու ասպետները վասալական երդում տվեցին նրան. նրանք պարտավորվեցին կայսրությանը վերադարձնել թուրքերից ետ նվաճած կայսրության հողերը: Դրանից հետո Ալեքսեյ I-ը ասպետական աշխարհազորերն անցկացրեց Փոքր Ասիա:

XI դ. Փոքր Ասիայում կազմավորվել էին մի քանի ֆեոդալական սելջուկյան պետություններ, որոնք թշնաբար էին տրամադրված միմյանց հանդեպ: Դրանց մեջ գլխավորը Ռումի (Իկոնիայի) սուլթանությունն էր: Մուսուլմանների քաղաքական միասնության բացակայությունը հեշտացրեց խաչակիրների առաջխաղացումը:

Սելջուկներն անընդհատ անհանգստացնում էին նրանց ջոկատներին, ամայացնում էին երկիրը և լցնում-փակում ջրհորները, այնպես որ խաչակիրներին վիճակված էր սովից ու ծարավից

առառապել: Անսովոր շոգը ուժասպառ էր անում ուղմիկներին: Մարդիկ և ձիերը տապալվում էին արևահարությունից: Սակայն խաչակիրներին, այնուամենայնիվ հաջողվեց կտրել-անցնել Փոքր Ասիան:

1098 թ. սկզբին ասպետական ջոկատներից մեկի առաջնորդը՝ Բալդուին Ֆլանդրացին, գրավեց հարուստ քաղաք Եդեսիան (Հյուսիսային Միջագետքում): Այստեղ հիմնադրվեց խաչակիրների առաջին պետությունը՝ Եդեսիայի կոմսությունը: Այդ նույն ժամանակ խաչակիրների գլխավոր զորքը մտավ Սիրիա: Ավելի քան կես տարի տևեց Անտիոքի պաշարումը, որը Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանի ամենանշանավոր և լավ ամրացված քաղաքներից մեկն էր: Խաչակիրներին հաջողվեց 1098 թ. հունիսին Անտիոքը գրավել ամրոցային աշտարակներից մեկի պետի դավաճանության շնորհիվ. Բոեմունդ Տարենտացին նրա հետ գաղտնի համաձայնության մեջ մտավ և դավաճանը խաչակիրներին քաղաք թողեց: Անտիոքի գրավումը զուգորդվեց նրա բնակչության վայրագ կոտորածով: Ընդ սմին, հաղթողները մուսուլմաններին քրիստոնեաներից չէին ջրկում: Երկար գծություններից հետո նրա համար, թե ով պետք է տիրի քաղաքին, ֆեոդալները համաձայնեցին քաղաքում իշխանությունը հանձնել Բոեմունդ Տարենտացուն: Անտիոքում հիմնադրվեց խաչակիրների երկրորդ պետությունը՝ Անտիոքի իշխանությունը:

Սիրիայից զորքը շարժվեց դեպի Երուսաղեմ: 1099 թ. հուլիսին, հինգշաբաթյա պաշարումից և կատաղի զրոհից հետո խաչակիրները գրավեցին Երուսաղեմը, որը մի տարի դրանից առաջ անցել էր Եգիպտոսի իշխանության տակ: Նրանք այնպիսի մի կոտորած սարքեցին քաղաքում, որի առաջ նսեմանում է Անտիոքի ջախջախումը: Նվաճողները բնաջնջում էին բոլորին՝ տղամարդկանց, կանանց, անգամ երեխաներին, որոնց գլուխները ջարդում էին քարերին խփելով: Համարյա տասը հազար մուսուլմաններ սպանվեցին գլխավոր մզկիթում, որտեղ նրանք ապաստան էին գտել. հարյուրավոր հրեաներ կրակի մատնվեցին սինագոգում: Ասպետական կողոպուտը և հրեշավոր խոշտանգումները մեջընդմիջվում էին կրոնական արարողություններով: «Տիրոջ գերեզմանի» առաջ աղոթքներ անելուց հետո ասպետները կրկին անցնում էին կոտորածի, թալանի: Վիթխարի ավար հափշտակվեց: «Մեծ արյունահեղությունից հետո,—սառնաստորեն պատմում է խաչակրաց արշավանքի մասնակից ժամանակագիրը,—խաչակիրները ցրիվ էին գալիս քաղաքացիների տները, հափշտակելով այն

ամենը, ինչ այնտեղ գտնում էին: Ամեն ոք, ով առաջինն էր տուն մտնում՝ հարուստ լինեք, թե աղքատ... յուրացնում էր այդ իսկ տունը կամ պալատը, և այն ամենը, ինչ այնտեղ գտնվում էր, և այդ ամենին տիրում էր որպես սեփականատեր»:

Խաչակիրների պետությունները Արևելքում

Երուսաղեմը գրավելուց հետո շուտով խաչակիրները տիրեցին Միջերկրական ծովի արևելյան ափի զգալի մասը: Իրենց առևտրի համար խաչակրաց շարժումից օգուտներ քաղելու նպատակով նրանց միացած վենետիկցիների, ճենովացիների և պիզացիների նավատորմի օգնությամբ նրանք գրավեցին նավահանգստային քաղաքները, այդ թվում Ակրան, Տրիպոլին և Տիրոսը, XII դ. սկզբին Արևելքում կազմավորվել էին խաչակիրների շուրս պետություններ. Հարավային Սիրիայի տերիտորիայում և Պաղեստինում՝ Երուսաղեմի թագավորությունը, նրանից հյուսիս՝ Տրիպոլիի կոմսությունը, Անտիոքի իշխանությունը և Եգիպտացի կոմսությունը: Երուսաղեմի թագավորության առաջին տիրակալը եղավ Գոտֆրիդ Բուլոնացին:

Նոր տիրույթները միմյանց մեջ բաժանելով, արևմտյան սենյորները նրանցում սահմանեցին ֆեոդալական կարգեր, որոնք շատ բանում նման էին մեծ մասի հայրենիքում՝ Ֆրանսիայում գոյություն ունեցող կարգերին: Տեղական գյուղացիներին դարձրին ճորտեր, որոնք պարտավոր էին որպես բահրա տերերին տալ հացահատիկի բերքի մեկ երրորդից մինչև կեսը և, դրանից բացի, մրգերի, ձիթապտղի, խաղողի որոշակի մասը: Որոշ տեղեր ճորտերից պահանջում էին նաև կոռային աշխատանք կատարել: Ճորտ բնակչությունը դաժանաբար շահագործվում էր և միանգամայն իրավազուրկ էր: Գյուղացիներն ասում էին արևմտյան զավթիչ-ֆոեդալներին, խաչակիրների պետությունների ամբողջ պատմությունը լի է եկվոր տերերի գեմ տեղական գյուղացիության մղած անընդմեջ պայքարով:

Խաչակիրների պետությունների քաղաքական կարգի հիմքում ընկած էր ֆեոդալական հիերարխիան: Սենյորների մեջ առաջինը համարվում էր Երուսաղեմի թագավորը: Անվանապես նրանից վասալական կախման մեջ էին գտնվում մնացած երեք միապետները, մինչդեռ փաստորեն նրանք օգտվում էին լիակատար անկախությունից: Ամբողջ տերիտորիան բաժանվում էր տարբեր մեծության ասպետական ավատությունների, որոնց տերերը կապված էին վասալական հարաբերություններով: Վասալները պետք է ռազմական ծառայություն կատարեին սյուզերենի համար: Ընդ որում, ի տար-

Բերություն Արևմտյան Եվրոպայում գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների, Թագավորն իրավունք ուներ այդ ծառայութիւնը պահանջելու ամբողջ տարվա ընթացքում, քանի որ խաչակիրների պետութիւնները մշտական պատերազմների մեջ էին գտնվում հաջրեան մուսուլմանական իշխանութիւնների հետ:

Բարոնները և մյուս Թագավորական (և իշխանական) վասալները պարտավոր էին ոչ միայն ռազմական ծառայութիւն կատարել, այլև մասնակցել ֆեոդալական խորհրդի՝ ասսիզների կամ կուրիաների նիստերին: Թագավորական կուրիան՝ «Բարձր ատյանը», որ կազմված էր խոշոր ֆեոդալներից, միաժամանակ թէ՛ ֆեոդալական դատարան էր, թէ՛ ռազմա-քաղաքական խորհուրդ, որտեղ քննարկվում էին պատերազմի և հաշտութեան հարցերը: «Բարձր ատյանը» սահմանափակում էր Թագավորական իշխանութիւնը. առանց նրա համաձայնութեան Թագավորը չէր կարող բռնէ շատ թե քիչ կարևոր որոշում ընդունել: Այդ բոլոր գրութիւնները արձանագրված էին «Երուսաղեմի ասսիզներ»-ում՝ այն դատաստանագրքում, որը բովանդակում էր Երուսաղեմի Թագավորութեան ֆեոդալական սովորութիւնների գրանցումները: Այդ ասսիզներում, որոնցում մանրամասնորեն թվարկվում էին սենյորների իրավունքներն ու վասալների պարտականութիւնները և հաստատվում Թագավորական իշխանութեան զգալի սահմանափակումները, Ֆ. Էնգելսի վարժիքով, կլասիկ կերպով արտահայտված են ֆեոդալական հասարակութեան կարգերը⁶⁵:

Երուսաղեմի Թագավորութիւնում քաղաքական կենտրոնացմանը խանգարում էր ներքին ամուր տնտեսական կապերի բացակայութիւնը: Առևտուրը մեծ դեր էր խաղում նրա տնտեսական կյանքում: Հիմնականում առևտուր էին անում վենետիկը, Ճենովան, Պիզան: Իտալական վաճառականները Սիրիայի և Պաղեստինի նավահանգստային քաղաքներում մեծ արտոնութիւններ էին ստացել: Այստեղ նրանց համար հատուկ թաղամասեր էին առանձնացված, որտեղ նրանք ապրում էին, օգտվելով լիակատար անկախութեամբ տեղական իշխանութիւններից: Այդ թաղամասերը վառավարում էին Իտալիայից նշանակված կոնսուլները: Իտալական վաճառականների արտոնյալ բնակավայրերը դարձան Լիվանտի հետ եվրոպական առևտրի հենակետեր, մի առևտուր, որը առկային, խաչակիրների պետութիւնների ներսում տնտեսական

⁶⁵ См.: Ф. Энгельс. Письмо к К. Шмидту. 12 марта 1895 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма, 1953, стр. 484.

կապեր չստեղծեց, քանի որ սպասարկում էր սոսկ արտաքին շուկաներին: Իրենք իտալական և մյուս եվրոպակա նվաճառականները (Մարսելից, Բարսելոնայից և այլ քաղաքներից) ալդ առևտրում հանդես էին գալիս որպես դաժան մրցակիցներ:

Խաչակիրների պետություններում եկեղեցին հսկայական հողային տիրույթներ ստացավ: Կաթոլիկական հոգևոր պետերը Արևելքում ֆեոդալների ազդեցիկ մասն էին կազմում: Նրանք մեծ միջոցներ էին հավաքում տասանորդի ձևով և հարկեր չէին վճարում:

Խաչակիրների պետությունները շատ անկայուն էին: Դրանք փոքրիկ, միմյանց հետ թույլ շաղկապված իշխանություններ էին: Սիրիայում և Պաղեստինում նրանք զբաղեցնում էին մի նեղ առափնյա շերտ, քիչ տեղերում միայն տարածվելով դեպի երկրի խորքը: Նրանց արևելյան սահմանը, որ ձգվում էր գրեթե 1200 կիլոմետր, հեշտ խոցելի էր: Ընդ որում խաչակիրներն ապրում էին գլխավորապես առափնյա քաղաքներում և ամրակառույց մեծ ամրոցներում, որ նրանց հարկ եղավ կառուցել իրենց անվտանգությունը թշնամուց ապահովելու համար: Հարավից Երուսաղեմի թագավորությանն սպառնում էր Եգիպտոսը: Արևելքից, Սիրիայի անապատի կողմից, խաչակիրների պետությունները անընդհատ հարձակումների էին ենթարկվում սելջուկ էմիրների կողմից: Դրա հետ մեկտեղ նվաճողներն իրենք անընդհատ թշնամանքի մեջ էին միմյանց նկատմամբ: Պաշտպանության ճիշտ կազմակերպմանը խանգարում էին թե՛ խաչակիր բնակչության հոստունությունը, թե՛ այն, որ այստեղ տիրապետող դասակարգն ինքը շատ փոքրաթիվ էր: Երուսաղեմի թագավորների հրամանատարության ներքո, օրինակ, երբեք 600 հեծյալ ասպետներից ավելի չէր լինում: Այդ արտոնյալ ֆեոդալական վերնախավն ապրում էր շարացած, թշնամաբադ տրամադրված տեղական բնակչության միջավայրում, կազմելով յուրատեսակ մի ռազմական ճամբար:

**Մազմա-վաճական
(հոգևոր-ասպետական)
միաբանությունները**

Խաչակիրների տիրապետություններն ամրապնդելու նպատակով Առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո շուտով ստեղծվեցին հատուկ ասպետական կազմակերպություններ՝ ռազմա-վանական (կամ հոգևոր-ասպետական) միաբանություններ՝ տամպլիերների կամ տաճարականների և հովհաննականների կամ հիվանդախնամների միաբանություններ: XII դ. վերջին առաջացավ նաև Տևտոնական միաբանությունը, որը միավորում էր գերմանական ասպետներին: Միաբանությունները կիսառազմական-կիսավանական կազմակերպու-

Բերություն Արեւմտյան Եվրոպայում գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների, Թագավորն իրավունք ունի այդ ծառայութիւնը պահանջելու ամբողջ տարվա ընթացքում, քանի որ խաչակիրների պետութիւնները մշտական պատերազմների մեջ էին գտնվում հաջորդական մուսուլմանական իշխանութիւնների հետ:

Բարոնները և մյուս Թագավորական (և իշխանական) վասալները պարտավոր էին ոչ միայն ռազմական ծառայութիւն կատարել, այլև մասնակցել ֆեոդալական խորհրդի՝ ասսիզների կամ կուրիաների նիստերին: Թագավորական կուրիան՝ «Բարձր ատյանը», որ կազմված էր խոշոր ֆեոդալներից, միաժամանակ լէ՛ ֆեոդալական դատարան էր, թե՛ ռազմա-քաղաքական խորհուրդ, որտեղ քննարկվում էին պատերազմի և հաշտութեան հարցերը: «Բարձր ատյանը» սահմանափակում էր Թագավորական իշխանութիւնը. առանց նրա համաձայնութեան Թագավորը չէր կարող որևէ շատ թե քիչ կարևոր որոշում ընդունել: Այդ բոլոր գրութիւնները արձանագրված էին «Նրուսաղեմի ասսիզներ»-ում՝ այն դատաստանագրքում, որը բովանդակում էր Նրուսաղեմի Թագավորութեան ֆեոդալական սովորութիւնների գրանցումները: Այդ ասսիզներում, որոնցում մանրամասնորեն թվարկվում էին սենյորների իրավունքներն ու վասալների պարտականութիւնները և հաստատվում Թագավորական իշխանութեան զգալի սահմանափակումները, Ֆ. Էնգելսի կարծիքով, կլասիկ կերպով արտահայտված են ֆեոդալական հասարակութեան կարգերը⁶⁵:

Նրուսաղեմի Թագավորութիւնում քաղաքական կենտրոնացմանը խանգարում էր ներքին ամուր տնտեսական կապերի բացակայութիւնը: Առևտուրը մեծ դեր էր խաղում նրա տնտեսական կյանքում: Հիմնականում առևտուր էին անում Վենետիկը, Զենովան, Պիզան: Իտալական վաճառականները Սիրիայի և Պաղեստինի նավահանգիստային քաղաքներում մեծ արտոնութիւններ էին ատացել: Այստեղ նրանց համար հատուկ թաղամասեր էին առանձնացված, որտեղ նրանք ապրում էին, օգտվելով լիակատար անկախութեամբ տեղական իշխանութիւններից: Այդ թաղամասերը կառավարում էին Իտալիայից նշանակված կոնսուլները: Իտալական վաճառականների արտոնյալ բնակավայրերը դարձան Լիվանտի հետ եվրոպական առևտրի հենակետեր, մի առևտուր, որը սակայն, խաչակիրների պետութիւնների ներսում տնտեսական

⁶⁵ См.: Ф. Энгельс. Письмо к К. Шмидту. 12 марта 1895 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма, 1953, стр. 484.

կապեր չստեղծեց, քանի որ սպասարկում էր սոսկ արտաքին շուկաներին: Իրենք իտալական և մյուս եվրոպակա նվաճառականները (Մարսելից, Բարսելոնայից և այլ քաղաքներից) այդ առևտուր մ հանդես էին գալիս որպես դաժան մրցակիցներ:

Խաչակիրների պետություններում եկեղեցին հսկայական հողային տիրույթներ ստացավ: Կաթոլիկական հոգևոր պետերը Արևելքում ֆեոդալների ազդեցիկ մասն էին կազմում: Նրանք մեծ միջոցներ էին հավաքում տասանորդի ձևով և հարկեր չէին վճարում:

Խաչակիրների պետությունները շատ անկայուն էին: Դրանք փոքրիկ, միմյանց հետ թույլ շաղկապված իշխանություններ էին: Սիրիայում և Պաղեստինում նրանք զբաղեցնում էին մի նեղ առափնյա շերտ, քիչ տեղերում միայն տարածվելով դեպի երկրի խորքը: Նրանց արևելյան սահմանը, որ ձգվում էր գրեթե 1200 կիլոմետր, հեշտ խոցելի էր: Ընդ որում խաչակիրներն ապրում էին գլխավորապես առափնյա քաղաքներում և ամրակառույց մեծ ամրոցներում, որ նրանց հարկ եղավ կառուցել իրենց անվտանգությունը: Զննամուց ապահովելու համար, Հարավից Երուսաղեմի թագավորությանն սպառնում էր Եգիպտոսը: Արևելքից, Սիրիայի անապատի կողմից, խաչակիրների պետությունները անընդհատ հարձակումների էին ենթարկվում սելջուկ էմիրների կողմից: Դրա հետ մեկտեղ նվաճողներն իրենք անընդհատ թշնամանքի մեջ էին միմյանց նկատմամբ: Պաշտպանության ճիշտ կազմակերպմանը խանգարում էին թե՛ խաչակիր բնակչության հոսունությունը, թե՛ այն, որ այստեղ տիրապետող դասակարգն ինքը շատ փոքրաթիվ էր: Երուսաղեմի թագավորների հրամանատարության ներքո, օրինակ, երբեք 600 հեծյալ ասպետներից ավելի չէր լինում: Այդ արտոնյալ ֆեոդալական վերնախավն ապրում էր շարացած, թշնամաբաշտ քաղաքում տեղական բնակչության միջավայրում, կազմելով յուրատեսակ մի ռազմական ճամբար:

**Ռազմա-վաճակաճ:
(հոգևոր-ասպետական) միաբանությունները**

Խաչակիրների տիրապետություններն առաջնորդելու նպատակով Առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո շուտով ստեղծվեցին հատուկ ասպետական կազմակերպություններ՝ ռազմա-վանական (կամ հոգևոր-ասպետական) միաբանություններ՝ տամպլիերների կամ տաճարականների և հովհաննականների կամ հիվանդախնամների միաբանություններ: XII դ. վերջին առաջացավ նաև Տևտոնական միաբանությունը, որը միավորում էր գերմանական ասպետներին: Միաբանությունները կիսառազմական-կիսավանական կազմակերպու-

թյուններ էին: «Միաբանական եղբայրների» վանական թիկնոցի տակ (տամպլիերներինը՝ սպիտակ գույնի կարմիր խաչով, հիվանդախնամներինը՝ կարմիր գույնի սպիտակ խաչով, տևտոնական ասպետներինը՝ սպիտակ գույնի, սև խաչով) թաքնվում էին ասպետական զրահները: Միաբանությունների խնդիրը խաչակիրների տիրույթների պաշտպանությունն ու ընդլայնումն էր, ինչպես նաև տեղական բնակչության ելույթների ճնշումը: Դրանցով էր որոշվում միաբանությունների խիստ կենտրոնացված կառուցվածքը: «Մեծ մագիստրոսների» կողմից գլխավորվող միաբանությունները ենթարկվում էին անմիջականորեն պապին և կախման մեջ չէին տեղական աշխարհիկ և եկեղեցական իշխանություններից: Նրանք օգտվում էին բազմաթիվ արտոնություններից և ժամանակի ընթացքում ամենահարուստ հողատերերը դարձան ոչ միայն Արևելքում, այլև Արևմտյան Եվրոպայում: Առանձնապես հարստացավ տաճարականների միաբանությունը, որը նաև վաշխառությամբ էր զբաղվում: XII դ. միաբանությունները Երուսաղեմի թագավորության առավել համախմբված ուժն էին: Սակայն նրանց անկախ դրությունը, նրանց երկպառակությունները մյուս ֆեոդալների հետ և միմյանց միջև վերջին հաշվով էլ ավելի թուլացրին խաչակիրների պետությունները: Արևելքում տիրապետությունները կորցնելուց հետո միաբանություններն իրենց գործունեությունը սեղափոխեցին Եվրոպա: Հովհաննականները և առանձնապես տապլիերները կուտակված հարստություններն օգտագործում էին վաշխառական և բանկային գործառնությունների համար: Տևտոնյան միաբանությունը իր գիշատչական գործունեությունն ուղղեց դեպի Բալթիկ ծովի ափերը, որտեղ Սուևերակիրների միաբանության հետ միասին հիմնեց իր պետությունը (տե՛ս գլ. 11):

Երկրորդ խաչակրաց արշավանքը (1147—1149)

XII դարում սկսվեց մուսուլմանական իշխանությունների համախմբումը, որի հետևանքով խաչակիրներն սկսեցին կորցնել իրենց տիրապետությունները: 1144 թ. Մուսուլի տիրակալը նրանցից խլեց Եդեսիան: Ի պատասխան դրա ձեռնարկվեց Երկրորդ խաչակրաց արշավանքը (1147—1149): Այդ արշավանքի գլխավոր ոգեշնչողի դերում հանդես եկավ այն ժամանակվա կաթոլիկական ամենառեակցիոն գործիչներից մեկը՝ վանահայր Բեռնար Կլերվոսցին: Արշավանքը գլխավորում էին ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս VII-ը և գերմանական կայսր Կոնրադ III-ը: Երկրորդ խաչակրաց արշավանքը կատարյալ ան-

Հաջողութիւն կրեց: 1147 թ. վերջին գերմանական խաչակիրները, որոնք առաջինը հասան Արևելք, սելջուկների կողմից գլխովին ջախջախվեցին Փոքր Ասիայում: Մի քիչ ավելի ուշ դուրս եկած ֆրանսիական խաչակիրները Սիրիա հասնելուն պես, որտեղ նրանց միացան գերմանական աշխարհազորի մնացորդները, անհաջող փորձ կատարեցին գրավելու Դամասկոսը: Ոչնչի չհասնելով, խաչակիրներն անփառունակ կերպով վերադարձան Եվրոպա:

XII դ. կեսերին, Միջերկրական ծովում իրենց տիրապետութիւնը հաստատել ձգտող արևմտաեվրոպական պետութիւնների միջև, ինչպես նաև այդ պետութիւնների ու Բյուզանդիայի միջև սկսեցին լուրջ հակասութիւններ ծավալվել: Դա ձախողման դատապարտեց խաչակիրների նոր ձեռնարկումները:

Երրորդ խաչակրաց արշավանքը (1189—1192)

XII դ. երկրորդ կեսին Արևելքում տեղի ունեցավ ~~Երրորդ~~ ^{Յոթերորդ} խաչակրաց արշավանք, Սիրիայի ու Միջագետքի մի որոշ մասի միավորում: Նոր պետութիւն (նրա կենտրոնը Եգիպտոսն էր) գլուխ Կյուսենց սուլթան Սալահ-ադ Դինը (1171—1193), որին եվրոպացիք սովորաբար անվանում են Սալադին: 1187 թ. նա խաչակիրներին վճռական պարտութիւն մատնեց Խաթթինի մոտ (Տիվերիադի լճից ոչ հեռու), որտեղ գերի ընկավ ինքը Երուսաղեմի թագավորը: Այնուհետև մուսուլմանները գրավեցին ծովամերձ քաղաքները (Ակրան, Սայդան, Բեյրութը և այլն), իսկ 1187 թ. վերջերին Երուսաղեմը:

Դա երրորդ խաչակրաց արշավանքի (1189—1192) առիթը հանդիսացավ: Այդ արշավանքին մասնակցում էին Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ֆեոդալները: Խաչակիրներին գլխավորում էին գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսը և թագավորներ Ֆրիդի II Օգոստոսը (Ֆրանսիա) ու Ռիչարդ I Առյուծասիրտը (Անգլիա): Ֆրիդրիխ I-ը, որը նվաճողական մտադրութիւններ ուներ Բյուզանդիայի նկատմամբ, նախապես ստացավ Արևելքում նրա ամենամոտ հակառակորդի՝ Իկոնիայի սուլթանի համաձայնութիւնը իրեն օգնելու և ի պատասխան նրա Բյուզանդական կայսրութիւնը դաշինքի մեջ մտալ Սալադինի հետ: Արշավանքն սկսվեց մի շարք անհաջողութիւններով: Գերմանական խաչակիրները նույնիսկ Պաղեստին չհասան. նրանք ետ դարձան այն բանից հետո, երբ Ֆրիդրիխ I-ը խեղդվեց Կիլիկիայում (Փոքր Ասիա) լեռնային գետակն անցնելիս (1190): Ավելի ուշ հանդես եկող ֆրանսիական և անգլիական խաչակիրները ամբողջ արշավանքի ընթացքում թշնամաբար էին տրամադրված միմյանց հանդեպ: Ռիչարդ

I-ը, որը ձգտում էր ապահովել Անգլիայի ազդեցությունը Միջերկրական ծովում, դեպի Պաղեստին արշավելու ճանապարհին փորձեց գրավել Սիցիլիան, Դա առաջ բերեց Ֆիլիպ II-ի հակազործությունը և գերմանական կայսր Հենրիխ VI-ի դժգոհությունը, որը հավակնություն ուներ սիցիլիական թագի նկատմամբ: Անգլիական թագավորին հարկ եղավ բավարարվել Բյուզանդիայից անջատված Կիպրոս կղզու զավթումով:

Պաղեստին ժամանելուց հետո խաչակիրները պաշարեցին Ակրան, որը գրավեցին միայն 1191 թվականին: Ռազմական գործողությունների թեժ պահին Ֆիլիպ II-ը մեկնեց Եվրոպա, որտեղ նա գերմանական կայսր Հենրիխ VI-ի հետ դաշինք կնքեց Ռիչարդ I-ի դեմ: Անգլիական թագավորը, որը Երուսաղեմը ետ գրավելու անհաջող փորձ կատարեց, վերջի վերջո Սալադինից սոսկ որոշ զիջումներ ձեռք բերեց. խաչակիրներին մնաց Տիրոսից մինչև Յաֆա ընկած առափնյա շերտը: Ուխտավորներին և վաճառականներին թույլատրվեց երեք տարի շարունակ այցելել Երուսաղեմ, որը մնացել էր Եգիպտոսի իշխանության ներքո: Երուսաղեմի թագավորության մայրաքաղաքը դարձավ Ակրան:

Երրորդ խաչակրաց արշավանքը, էական արդյունքներ չտալով, Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում է՛լ ավելի խորացրեց հակասությունները արևմտաեվրոպական պետությունների միջև:

Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը (1202—1204) և Լատինական կայսրությունը (1204—1261)

Չորրորդ խաչակրաց արշավանքն առանձնապես ցայտուն կերպով բացահայտեց խաչակիրների իսկական նպատակները և դրա հետ միասին դրսևորեց արևմտաեվրոպական երկրների ու Բյուզանդիայի միջև հակասությունների շեշտակի սրումը XIII դ. սկզբում: Արշավանքն սկսեցին ֆրանսիական ֆեոդալները Իննոկենտիոս III պապի (1198—1216) կոչով, որը ձգտում էր ստեղծել համաշխարհային միապետություն «առաքելական գահի» իշխանության ներքո և, մասնավորապես, արևելյան (ուղղափառ) եկեղեցին պապությանը ենթարկել: Սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր գրավել Եգիպտոսը, սակայն արշավանքն ավարտվեց Կոնստանդնուպոլսի ավերմամբ խաչակիրների կողմից: Արշավանքի ուղղությունը փոխելու հարցում վճռական դեր խաղաց Վենետիկը:

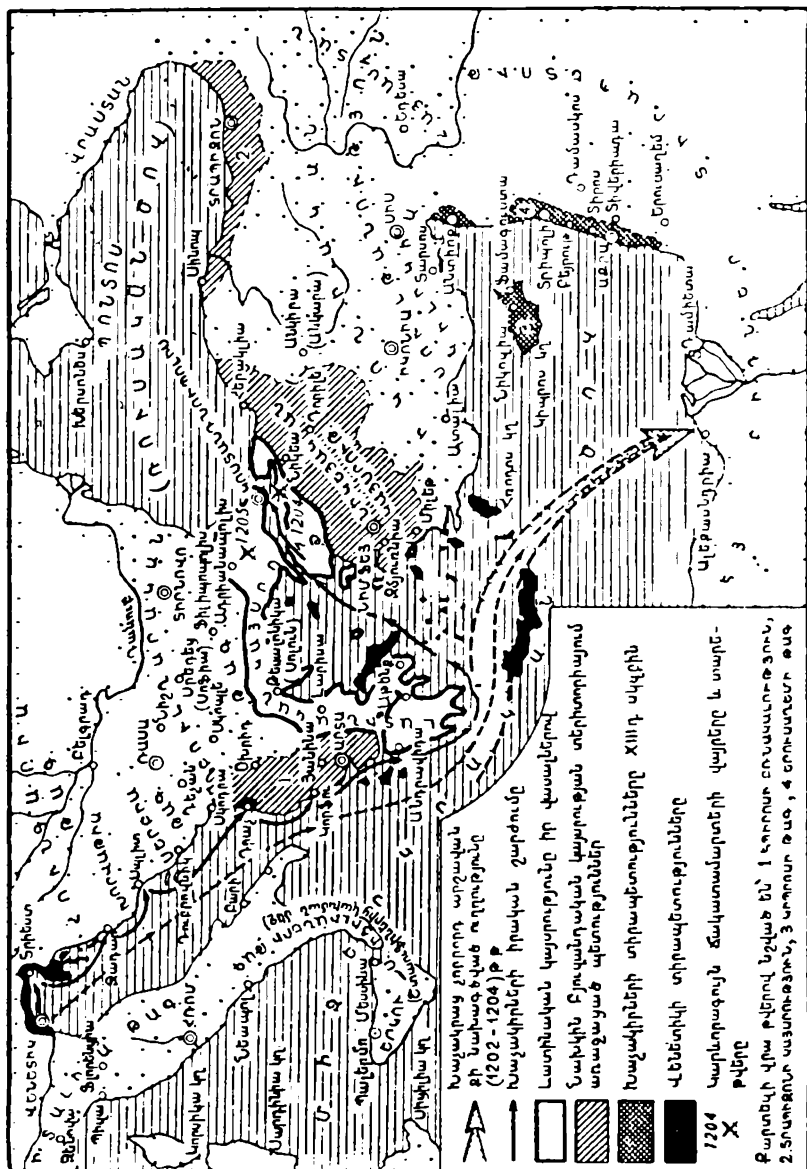
Իտալիայից Եգիպտոս անցնելու համար նավատորմ չունենալով, խաչակիրները դիմեցին Վենետիկի օգնությանը: Վենետիկյան հանրապետությունը զլխավորող վաճառականական օլիգարխիան

վճռեց խաչակիրների զավթողական մտադրութիւններն օգտագործել, որպէսզի նրանց ուժերով հարված հասցնի իր առևտրական մրցակցին՝ Բյուզանդիային, իսկ հրա հետ միասին ազատչի նաև Ճենովայի և Պիզայի վաճառականների մրցակցութիւնը բյուզանդական նավահանգիստներում։ Վենետիկի դոժ Հենրիկո Դանդոլոն (1192—1205) խաչակիրների փոխադրման համար ներանցից պահանջեց այն ժամանակներում մի վիթխարի գումար՝ 85 հազ. մարկ արծաթ։ Խաչակիրներն այդ պայմանին համաձայնեցին։ Սակայն, երբ նրանք հավաքվեցին Վենետիկում, պարզվեց, որ խաչակիրներն ի վիճակի չեն մուծելու ամբողջ պայմանավորված գումարը։ Այն ժամանակ Դանդոլոն, ցանկանալով խանգարել աշխարհաքր ղեպի Եգիպտոս, որի հետ վենետիկցիները կանոնավոր առևտուր էին անում, խաչակիրներին առաջարկեց որպէս չվճարված փողի փոխհատուցում վենետիկցիներին օգնել դավելու Դալմաթիայում գտնվող Զադար քաղաքը, որը վենետիկցի վաճառականների հետ մրցակցող խոշոր առևտրական կենտրոն էր Ադրիատիկ ծովի արևելյան ափին։ 1202 թ. խաչակիրները քաղաքը գրավեցին (չնայած նրան, որ այն ժամանակ այդ քաղաքը պատկանում էր հունգարական թագավոր Իմրեին, որը պապի կոչով ինքն էր պատրաստվում մասնակցելու խաչակրաց արշավանքին)։ Այնուհետև Դանդոլոն, խաչակիրների առաջնորդ, իտալական իշխան Բոնիֆացիոս Մոնֆեռատցու հետ պայմանավորվելով, զորքն ու նավատորմն ուղղեց ղեպի Կոստանդնուպոլիս։ Այդ ավազակային արշավանքն սկսվեց այն պատրվակով, թե վերականգնվում է գոթ 1195 թ. Բյուզանդիայում տապալված կայսր Իսահակ II Անգելոսը, որի որդին, թագաժառանգ Ալեքսեյը, Արևմուտք փոխչելով, գիմել էր պապի և գերմանական թագավորի օգնութանը։

Այդ ամբողջ ռազմա-քաղաքական կոմբինացիայում կարևոր տեղ էին զբաղում նաև Գերմանական կայսրութիւն կառավարող շրջանները, որոնք արդեն վաղուց էին ձգտում Բյուզանդիան երթարկել իրենց և գործում էին Բոնիֆացիոս Մոնֆեռատցու միջոցով։ Վերջինիս ծածուկ կերպով պաշտպանում էին ֆրանսիական թագավոր Ֆիլիպ II Օգոստոսը և Ֆրանսիայի որոշ ֆեոդալական մագնատներ, որոնք նկատի ունեին օգուտ քաղել Բյուզանդիայում մղվելիք պատերազմից։

Իննուկենտիոս III պապը, ստանալով Ալեքսեյ Անգելոս արքայորդու խոստումը, թե ձեռնարկման հաջողութիւն ղեպքում հունական եկեղեցին կենթարկվի «առաքելական զահին» փաստորեն խաչակիրների առաջնորդներին աջակցութիւն ցույց տվեց նրանց

Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը (1202—1204)

պլանների կենսագործման հարցում, թեև պաշտոնապես արգելեց նրանց՝ վնաս հասցնել քրիստոնեական երկրներին: Այսպիսով, այն ժամանակվա եվրոպայի բոլոր առավել ազդեցիկ քաղաքական ուժերը խաչակիրներին մղում էին զավթելու Բյուզանդական մայրաքաղաքը: 1203 թ. ամռանը պաշարելով Կոստանդնուպոլիսը, խաչակիրներին հաջողվեց զահին վերականգնել կայսր Իսահակ II-ին: Սակայն, երբ նա շկարողացավ ամբողջովին վճարել նախապես այդ օգնության համար խոստացված գումարը, խաչակիրները, համաձայնության գալով ավարն ու այն տերիտորիան բաժանելու հարցում, որ նրանց կանցնեի Բյուզանդիան նվաճելուց հետո, 1204 թ. ապրիլին գրոհով վերցրին Կոստանդնուպոլիսը: Քուղաք խուժելով, նրանք սկսեցին կողոպտել տները, ավերել եկեղեցիները, խորտակել արվեստի հուշարձանները: Կրակի մատնվեցին ամբողջ թաղամասեր: Մոխրակույտերի վերածվեցին Կոստանդնուպոլսի ամենահարուստ զրադարանները, անխնա կողոպտվեց սուրբ Սոֆիայի տաճարը: Արվեստի շատ ստեղծագործություններ հափրչ տակվեցին և Արևմուտք տեղափոխվեցին:

Կոստանդնուպոլսի անկմանը հետևեց Բյուզանդական կայսրության կեսի, զլիսավորապես Բալկանյան թերակղզում ունեցած նրա տերիտորիաների զավթումը: Խաչակիրներն այստեղ հիմնեցին իրենց պետությունը՝ Լատինական կայսրությունը (տե՛ս գլ. 17): Անկախ հունական պետություններ մնացին միայն Բալկանյան թերակղզու արևմտյան մասում (Էպիրոսի դեսպոտատը), Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում (Նիկեայի կայսրությունը) և Սև ծովը հարավային ափին (Տրապիզոնի կայսրությունը) (տե՛ս գլ. 17): Նվաճումների և զանազան գործարքների հետևանքով բուրրից ավելի շատ ստացան վենետիկցիները: Նրանց անցավ նախկին Բյուզանդիայի զգալի տերիտորիան, այդ թվում՝ Կոստանդնուպոլսի մի մասը, Աղբիանապոլիսը և մեծ թվով նավահանգիստներ՝ Մարմարա ծովի ափին: Բացի այդ, վենետիկցիները տիրացան մի շարք կղզիների էգեյան ծովում, Պելոպոնեսի հարավ-արևմտյան մասին, ինչպես նաև Կրետե կղզուն՝ նրա շատ հարմար նավակայաններով:

Լատինական կայսրության գոյությունը համեմատաբար կարճ տևեց: 1261 թ. նիկեական կայսր Միքայել Պալեոլոգը, վենետիկի զլխավոր առևտրական ախույանների՝ ճենովացիների փողի և նավատորմի օգնությամբ զրավեց Կոստանդնուպոլիսը և վերականգնեց Բյուզանդական կայսրությունը (տե՛ս գլ. 17): Բայց՝ Բյուզան-

դիայի երբեմնի հարստությունն ու հզորությունը մեկընդմիջտ ջլատվեց Չորրորդ խաչակրաց արշավանքի հետևանքով:

XIII դարում ձեռնարկվեցին ևս մի քանի Վերջին խաչակրաց նշանակալից խաչակրաց արշավանքներ, արշավանքները սակայն դրանք գրեթե ոչինչ չփոխեցին Արևելքի գործերի դրություն մեջ:

Հինգերորդ խաչակրաց արշավանքի ժամանակ (1217—1221) գերմանական, անգլիական, հոլանդական և հունգարական խաչակիրներին հաջողվեց Երկարատև պաշարումից հետո գրավել Եգիպտոսի բանալին հանդիսացող Դամիետտա բերդաքաղաքը (1219): Բայց ներքին երկպառակությունները և ապաշնորհ հրամանատարությունը այնուհետև նրանց մատնեցին ռազմական անհաջողությունների, և ասպետները ստիպված էին հեռանալ այդ երկրից:

1228—1229 թթ. տեղի ունեցավ Վեցերորդ խաչակրաց արշավանքը: Այն զլխավորում էր գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ը, որի զորքում գտնվում էին գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական և իտալական ասպետներ: Ուղևորվելով Սիրիա, Ֆրիդրիխ II-ը օգտվեց Եգիպտոսի և Դամասկոսի միջև մղվող պատերազմից և Եգիպտական սուլթանի հետ կնքեց մի պայմանագիր, որի համաձայն Երուսաղեմը և Պաղեստինի որոշ այլ քաղաքներ կայսրի իշխանության տակ անցան: Այդ բանի համար նա պարտավորվեց սուլթանին օգնել ընդդեմ Արևելքում նրա բռնեցած թըշնամիների: Սակայն 1244 թ. մուսուլմանները նորից գրավեցին Երուսաղեմը:

Դրանից հետո շուտով Իննուկենտիոս IV պապը կազմակերպեց Յոթերորդ խաչակրաց արշավանքը (1248—1254), որն ուղղված էր Եգիպտոսի դեմ: Այդ արշավանքի մասնակիցները զլխավորապես ֆրանսիական ասպետներն էին ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի առաջնորդությամբ, որը ձգտում էր Արևելքում նոր նվաճումների միջոցով Ֆրանսիայի համար ավելի հաստատուն դիրքեր ապահովել Հյուսիսային Աֆրիկայում, որի հետ առևտրական հարաբերություններով կապված էին Հարավային Ֆրանսիայի քաղաքները (տե՛ս գլ. 9):

Յոթերորդ խաչակրաց արշավանքն ավարտվեց կատարյալ անհաջողությամբ: Նույնպիսի արդյունք ունեցավ նաև վերջին՝ Ութերորդ խաչակրաց արշավանքը, որը տեղի ունեցավ 1270 թ. նույն Լյուդովիկոս IX-ի առաջնորդությամբ: Այս անգամ խաչակիրներին նավատորմը շարժվեց դեպի Բունիս: Ափ դուրս գալուց հետո շու-

տով խաչակիրների մեջ համաճարակ տարածվեց, որից մեռավ նաև ինքը Լյուդովիկոս IX-ը: Կենդանի մնացած ռազմիկները վերադարձան Եվրոպա:

Այդ անհաջողությունից հետո նոր խաչակրաց արշավանքների հորդորող պապի կոչերը հաջողություն չունեցան: Արևելքում խաչակիրների տիրապետությունները մեկը մյուսի հտևից անցան մուսուլմաններին: 1268 թ. Եգիպտոսի զորքերը գրավեցին Անտիոքը, 1289 թ. Տրիպոլին, 1291 թ. ընկավ խաչակիրների վերջին հենակետը Արևելքում՝ Ակրան: Երուսաղեմի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Խաչակիրները դիմացան միայն Հոռոդոս կղզում, որտեղ XIV դ. սկզբին հաստատվեցին հիվանդախնամները, և Կիպրոսում, որի տիրակալին անցավ Երուսաղեմի թագավորի տիտղոսը: Կիպրոսի թագավորությունը շարունակեց գոյություն ունենալ մինչև XV դ. վերջը, երբ կղզին միացվեց Վենետիկի տիրապետություններին:

Խաչակրաց շարժման անկման պատճառները

XIII դ. վերջին խաչակրաց շարժումը դադարեց: Դրա գլխավոր պատճառը այն սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական փոփոխություններն էին, որոնք տեղի ունեցան Արևմտյան Եվրոպայում XII—XIII դարերի ընթացքում: Արտագրողական ուժերի ընդհանուր վերելքի կապակցությամբ, մասնավորապես հողագործության մեջ նախկինում անբերրիություններ առաջացնող տարերային աղետների կործանարար ուժը որոշ չափով պակասեց: Գյուղացիության մի մասը գնում էր բարգավաճող քաղաքները: Դրամական ռեստան, որին սենյորները ավելի ու ավելի շատ գյուղացիներ էին ենթարկում, վերջիններիս որոշ մասի առաջ հնարավորություն էր բացում բարձրացնել սեփական տրնտեսության արտադրողականությունը և դառնալ ունևոր: XIII դարում ճորտերը ֆեոդալական կեղեքումներից անդրծովյան երկրներում փրկություն որոնելու անհրաժեշտություն չէին տեսնում: Այլև այն անհաջողությունները, որոնց հանդիպեցին գյուղացիները Արևելքում հող և ազատություն ձեռք բերելու իրենց փորձերում, խստորեն խախտեցին այդ ասպարեզում եղած նախկին պատրանքները: Այժմ գյուղացին ավելի ու ավելի հաճախ էր կանգնում ազատության ու հողի համար մղվող ակտիվ պայքարի ուղու վրա՝ իր հայրենիքում:

Միևնույն ժամանակ խաչակրաց արշավանքների գլխավոր ուժի՝ ասպետության դրույթյան մեջ ևս փոփոխություններ էին տեղի ունեցել: Թագավորական իշխանության ամրապնդման կապակ-

ցությամբ ավելի սակավ էին ֆեոդալական գծաւորութիւններ տեղի ունենում: Մանր ասպետներն այժմ թագաւորական զորքում ծառայելը գերադասում էին դեպի Արևելք կատարվող վտանգավոր, հյուծիչ արշավանքներից: Դրա հետ միասին XII դարի կեսերից և առանձնապես XIII դարում ասպետական զավթումների ու կողոպուտների համար բուն Եվրոպայում ավելի մոտիկ օբյեկտներ կային: Գերմանական ասպետութիւնը ձգտում էր զավթել սլավոնական հողերը Լաբա և Օդեր գետերի շրջանում, ինչպես նաև Արևելյան Մերձբալթիկայում (տե՛ս գլ. 11): Ֆրանսիական ասպետները XIII դ. սկզբին ձեռնամուխ եղան հարուստ Լանգեդոկի գրավմանն ու կողոպուտին (տե՛ս գլ. 9), մյուսները ուղևորվում էին հարևան Իսպանիա՝ մավրերի հետ վճռական գոտեմարտի համար (տե՛ս գլ. 13): Անգլիական ֆեոդալները զբաղված էին զավթողական պատերազմներով Ուելսում ու Իռլանդիայում և նիրքաղաքական պայքարով (տե՛ս գլ. 10):

Վերջապես, XIII դ. վաճառականութիւնն էլ այլևս շարժառիթներ չունէր մասնակցելու խաչակրաց արշավանքներին. վեստիկցիները, ճենովացիները, պրովանսալցիները, կատալոնացիները, փորձից ելնելով, գերադասում էին շահավետ առևտրական համաձայնութիւններ կնքել մուսուլմանական պետութիւնների հետ, գործելով առանց խաչակիրների ռազմական ձեռնարկումների օգնության: Այդպիսի համաձայնութիւնները շատ ավելի ամուր հիմքեր էին տալիս վաճառականության զործարար բարեհաջողության համար, քան վտանգավոր խաչակրաց հեռարշավները:

Այսպիսով, XIII դարում խաչակրաց արշավանքներին նախկինում ակտիվորեն մասնակցած Արևմուտքի բոլոր հասարակական դասակարգերի հետաքրքրութիւնն այդ արշավանքների նկատմամբ՝ մարեց: Այդ կապակցությամբ, ինչպես նաև Եգիպտոսի իշխանության ներքո մուսուլմանական իշխանութիւնների միավորմամբ, որը սաստկացնում էր պայքարի դժվարութիւններն Արևելքում, խաչակրաց շարժումը դադարեց:

Խաչակրաց արշավանքների նշանակությունը

Խաչակրաց արշավանքները վերջին հաշվով ոչ միայն իրենց անմիջական նպատակին չհասան, այլև կործանման հասցրին հայուր հազարավոր խաչակիրների և անտեղի վատնեցին եվրոպական պետութիւնների հսկայական միջոցները: Խաչակրաց արշավանքներն է՛լ ավելի կործանարար հետևանքներ ունեցան Արևելքի երկրների համար. նրանք այդ երկրներին բերին

սոսկալի աղետներ, բազում մարդկանց կործանում, ջարդեր ու ավերածություններ:

Այնուամենայնիվ խաչակրաց արշավանքները որոշակի ազդեցություն թողեցին Արևմտյան Եվրոպայի հետագա հասարակական-քաղաքական զարգացման վրա, քանի որ դրանք սրեցին ու արագացրին ֆեոդալական հասարակության կյանքի այն պրոցեսների ընթացքը, որոնք պայմանավորված էին ղեռնա մինչև խաչակրաց արշավանքներն սկսված՝ արհեստի, առևտրի և ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացմամբ: Խաչակրաց արշավանքները իրենց ազդեցությունն ունեցան, մասնավորապես, ֆեոդալների դասակարգի վրա: Ասպետության ամենաանհանգիստ տարրերի՝ անզուսպ ասպետների, ինչպես նաև իրենց հայրենիքում քաղաքական ինքնուրույնություն հավակնող առավել ռազմաշունչ խոշոր ֆեոդալների՝ սենյորների Արևելք գնալը օժանդակեց պետական կենտրոնացման ուժեղացմանը Եվրոպայի այն երկրներում, որտեղ այդ քաղաքական տենդենցը կանխորոշվում էր ներքին տնտեսական կապերի զարգացմամբ և դասակարգային պայքարի սրմամբ: Խաչակրաց արշավանքները որոշակի ազդեցություն ունեցան Եվրոպայում կաթոլիկ եկեղեցու դիրքորոշման վրա: Սկզբում նա այդ շարժումից զգալի օգուտ քաղեց, քանի որ պապությունը XII դարում դեպի Արևելք կատարված արշավանքների շնորհիվ բարձրացրեց իր հեղինակությունը: Սակայն ավելի ուշ, XIII դ. վերջին, խաչակրաց արշավանքների վերջնական անհաջողությունը և դրանց կողոպտչական հիմքերի բացահայտումը, Հռոմի պապերի շահախնդրության ավելի ու ավելի առաջին պլանի վրա քաշվելը նպաստեցին կաթոլիկ եկեղեցու ընդհանուր հեղինակության՝ այդ ժամանակաշրջանում սկսված անկմանը:

Արևելքում գտնվելը, անդրծովյան երկրների ավելի բարձր կուլտուրային և բարեկեցիկ կենցաղին ծանոթանալը շատ բաներում փոփոխեց արևմտաեվրոպական ֆեոդալների ապրելակերպը և առաջին հերթին է՛լ ավելի մեծ չափով ընդլայնեց նրանց պահանջմունքները, և, հետևապես, նրանց միջավայրում մեծացրեց նաև փող ունենալու կարիքը: Այդ հանգամանքը խթանեց բնամթերային ռենտան դրամական ռենտայով փոխարինելու Եվրոպայի շատ երկրներում սկսված պրոցեսը: Քանի որ գյուղացիների մասսայաբար առաջին խաչակրաց արշավանքների գնալը աշխատող ձեռքերի պակաս առաջացրեց, սենյորներին հարկ եղավ սկզբնական շրջանում թեթևացնել մնացած գյուղացիների վիճակը՝ նրանց դարձնելով դրամական բահրա վճարողներ: Դրա հետ

միասին, խաչակրաց արշավանքների գնալով, ֆեոդալները փողիկարիք էին զգում, ուստի և հաճախ համաձայնում էին գյուղացիներին փրկագնով ազատել անձնական կախումից։ Այսպիսով, խաչակրաց արշավանքները մասամբ ազդեցություն ունեցան նաև գյուղացիության դրուժյան վրա։

Հետագայում, սակայն, արևմտաեվրոպական հասարակության իշխող դասակարգի պահանջմունքների նույն աճը շատ դեպքերում հանգեցնում էր գյուղացիների շահագործման ուժեղացմանը տարբեր ձևերով, և, հետևապես, դասակարգային պայքարի սրմանը եվրոպայում։

Խաչակրաց արշավանքների առավել կարևոր հետևանքներից մեկն էլ Բյուզանդիայի և արաբների դիրքերի թուլացումն էր Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում կատարվող առևտրում և եվրոպական վաճառականների (առանձնապես Վենետիկի և Ճենովայի վաճառականների) դերի ուժեղացումը այդ գործում. մի բան, որ զգալի աշխուժություն առաջացրեց Արևմտյան եվրոպայի և Արևելքի միջև տեղի ունեցող առևտրում, զգացվեց նաև այն ժամանակվա արևելյան ավելի բարձր տեխնիկայի և մշակույթի արգասավոր ազդեցությունը եվրոպական երկրներում։ Սակայն Արևմուտքի և Արևելքի միջև XIII դարերում առևտրական, քաղաքական և կուլտուրական կապերի ուժեղացման համար խաչակրաց արշավանքների նշանակությունը չպետք է գերազնահատել, քանի որ այդ կապերի հաստատման գործում պակաս դեր չեն խաղացել ժողովուրդների միջև մյուս խաղաղ հարաբերությունների այլ ձևերը (տե՛ս գլ. 19)։

ՖՐԱՆՍԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՖՐԱՆՍԻԱՆ XI—XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

XI դարում Ֆրանսիան մտավ զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը: XI—XIII դդ. նրա պատմության մեջ կարևորագույն նշանակություն ունեցան գյուղատնտեսության զարգացումը, քաղաքների ի հայտ գալը և արհեստի ու առևտրի աճը: Այդ ժամանակներին է վերաբերում Ֆրանսիայի կենտրոնացած ֆեոդալական պետության կազմավորման սկիզբը:

**Գյուղատնտեսությունը
XI—XIII դդ.**

Ֆրանսիական գյուղում, երկրի հյուսիսում XI—XIII դդ. լայնորեն տարածվել էին եռադաշտը, հացահատիկային մշակույթների լավագույն տեսակները (ցորենը նրանց մեջ առաջին տեղն էր գրավում), կատարելագործված գոթանը: Զիեր լծելու նոր սխեման շնորհիվ հնարավոր դարձավ դրանք գյուղատնտեսությունում օգտագործել որպես քաշող ուժ՝ եղների փոխարեն, մի բան, որ կրճատում էր վարի և մյուս գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամկետները: Հարավային մարզերում կլիմայի և հողի որոշ առանձնահատկությունների շնորհիվ երկար ժամանակ պահպանվում էր երկդաշտյան սխեման և թեթև գոթանը: Հացահատիկների հետ մեկտեղ այնտեղ մեծ տարածություններ էին զբաղեցնում խաղողի այգիները, տեխնիկական մշակույթները, պտղատու ծառերը:

XII դարում սկսվեցին խոպան հողերի ու անտառների մասսայական մաքրումները, երբ, ինչպես ասում էր, ժամանակակիցը. «երկար ժամանակ ամայի մնալուց պարարտացած հողը փայլիլում էր պտուղների հրաշալի առատությունից»: Ընդարձակվեցին հացահատիկային մշակույթների, խաղողի այգիների տարածությունները: Բարելավվեց զինուորակը: Անասնապահության զարգացումը նպաստում էր հողի ավելի լավ պարարտացմանը: Սկսեցին

բանջարանոցներում աճեցնել բանջարեղենի նոր կամ լավագույն տեսակներ: XII դ. վերջում Նորմանդիայում երևան եկան հողմաղացներ, որոնք այնուհետև տարածվեցին Ֆրանսիայի մյուս մարզերում: XII—XIII դարերում ցանքատարածությունների զգալի աճը որոշ չափով մեղմացրեց մինչ այդ հաճախակի տեղի ունեցող սովահարություններն ու համաճարակները, որ առաջանում էին անբերրիությունից, երաշտից, ջրհեղեղներից և այլն, որոնք առանձնապես կործանարար էին ինքնապարփակ բնատնտեսության պայմաններում:

Գյուղացիության դրությունը

Աշխատանքի արտադրողականությունը աճում էր առավելապես գյուղացիական տրնտեսությունում: Իր հողաբաժնում գյուղացին շատ ավելի ջանասիրաբատ և լավ էր աշխատում, քան կոռկատարելիս: Նրա աշխատանքն ավելի արդյունավետ էր, հացն ու բանջարեղենը մեծ բերք էին տալիս: Սենյորներին ավելի շահեկան էր ֆեոդալական ռենտան վեցնել ոչ թե հարկադրական կոռային աշխատանքով, այլ իր հողամասից գյուղացու ստացած բերքից: Աստիճանաբար նրանք սկսեցին վերացնել իրենց վարուցանքը և ժառանգական հողակալության սկզբունքով գյուղացիներին բաժանել այն հողերը, որպիսիք մինչ այդ մշակվում էին կոռային աշխատանքով: Այդ հիման վրա XII—XIII դարերում տեղի էր ունենում անցում կոռից մթերային ռենտայի, որը Ֆրանսիայում արտահայտվում էր դաշտային կոռը աստիճանաբար կրճատելու (շինարարության և փոխադրումների բնագավառում պարհակները դեռ երկար ժամանակ պահպանվեցին) և նախկինում կոռի սոսկ ոչ մեծ կցորդը հանդիսացող բնամթերային նվաճումները մեծացնելու մեջ:

Աշխարհիկ սենյորները ավելի շուտ անցան բնամթերային ռենտայի, քան եկեղեցական հիմնարկները: XII դարում աշխարհիկ ֆեոդալները, նույնիսկ առավել խոշորները, սեփական մշակության համար այլևս զգալի տարածություններ չունեին: Թագավորի և ավագանու մեծ սենյորիաները մանրատվեցին՝ հողը բրպես ավատ միջին ու մանր ասպետներին հանձնելու հետևանքով: Ավագանու և կամուտները զոյանում էին կախյալ գյուղացիների բնամթերային ռենտայից, հատկապես սենյորի իշխանության տակ գտնվող տերիտորիաներում ապրող գյուղացիներից, քաղաքային բնակչությունից գանձվող դատական տուգանքներից և զանազան ծանր հարկերից:

Արտաքին ու ներքին անընդհատ պատերազմները արդեն այն

ժամանակ ֆրանսիական ֆեոդալի մեջ ավելի շատ ռազմիկի, քան տնտեսատիրոջ գծեր էին մշակել։ Նրա կյանքում տեղ չէր մնացել տնտեսական հոգսերի համար։ Ասպետը դրանք հանձնարարում էր իր կառավարչին, որը սովորաբար բնամթերային ռենտան զանձում էր կապարում։

Եկեղեցական կալվածքներում որոշ չափով բանն այլ էր։ Վանքերն ու քաղաքային մայր եկեղեցիները իրենց հողատարածությունները պահպանել էին, չմասնատելով դրանք։ Դրանց կառավարումը ավելի լավ էր կազմակերպված, քանի որ ամեն ինչին հսկում էին ընդհանուր շահերով և որոշակի կարգապահությամբ կապված եղբայրության անդամները։ Բայց եկեղեցական հողատիրության մեջ ևս, թեպետ և դանդաղ, նույն փոփոխությունները տեղի էին ունենում։ Արդեն XII դ. առաջին կեսին Սուգերիոսը՝ ֆրանսիական թագավորության կանցլերը և Սեն-Դենիի շատ հարուստ վանքի վանահայրը, աբայության եկամուտները զգալիորեն բազմապատկեց այն բանի շնորհիվ, որ վանքապատկան հողերը բնամթերային բահրայով բաժանեց հողակալներին։

Աշխատավճարային ռենտայի նկատմամբ մթերային ռենտայի հաղթանակին նպաստեց անտառների մաքրումը։ Այդ աշխատանքներում նախաձեռնությունն ու զլխավոր դերը պատկանում էին գյուղացիներին։ Մաքրված հողերի բնակիչները (հոսպիտները), որոնց թվում շատ փախստական ճորտեր կային, կոռ չէին կատարում, այլ սենյորներին վճարում էին բնատուրք և ոչ մեծ գումար փող։ Նրանք անձնապես ազատ մարդիկ էին (վիլլաններ), որոնք, սակայն, ֆեոդալներից կախված էին հողային և դատական տեսակետից. իսկ գյուղացիության հիմնական զանգվածը (սերվները) XI—XII դդ. մնում էր ճորտային վիճակի մեջ։

Կոռից բնամթերային բահրային անցնելը նպաստեց գյուղացիական տնտեսության հետագա ամրապնդմանը։

Գյուղացիներին բահրտու դարձնելով, սենյորները փորձում էին ավելացնել ծանր հարկերը։ Գյուղացիների դիմադրությունն արտահայտվում էր նոր հարկերի վճարումից հրաժարվելով, քաղաք փախչելով, նոր վայրեր հեռանալով, խաչակրաց արշավանքներին մասնակցելով։ Նրանց դիմադրությունը, որպես կանոն, տեղական բնույթ էր կրում. գյուղացիությունը պայքարում էր անջատանջատ, մեծ մասամբ առանձին սենյորության սահմաններում։ XI—XII դդ. գյուղացիների ապստամբություններն ու դիմադրության մյուս ձևերը, թեև սովորաբար իրենց նպատակին՝ նոր տուրքերի լրիվ վերացմանը չէին հասցնում, կարևոր նշանակություն

ունեցան: Պայքարելով պարտույթների ավելացման դեմ, գյուղացիութունը հասնում էին այն բանին, որ դրանք սահմանվում էին այն չափերով, որոնք գյուղացիական տնտեսության հետագա զարգացմանը հնարավորություն էին տալիս, կանխելու նրա հյուժումը: Բնատնտեսության գրեթե լիակատար տիրապետության իրադրության մեջ, երբ գեղև անբավարար էր զարգացած ապրանքային արտադրությունը, ֆրանսիական գյուղացիությանը հիմնականում հաջողվում էր ֆեոդալական ոտնձգություններից պաշտպանել անհրաժեշտ արդյունքը և դրանից զատ որոշ ավելցուկներ: Գյուղացիներն սկսեցին այդ ավելցուկները վաճառահանել Ֆրանսիայում, XI—XII դդ. զարգացող քաղաքներում:

**Ֆեոդալական
մասնատվածու-
թյունը XI դ.**

Ֆեոդալիզմի վերջնական հաստատմամբ Ֆրանսիայում տիրող ֆեոդալական մասնատվածությունը երկրի տարբեր մասերում որոշ առանձնահատկություններ ունեցավ:

Հյուսիսում, որտեղ ֆեոդալական արտադրահարաբերություններն առավել լիակատար զարգացման հասան և ճորտ գյուղացիությունը ճնշող մեծամասնություն էր կազմում, մասնատվածությունը իր ավարտին հասավ, իսկ ֆեոդալական հիերարխիան աչքի էք ընկնում առավել բարդությամբ: Թագավորը սոսկ իր անմիջական վասալների՝ դուքսերի, կոմսերի, ինչպես նաև սեփական դոմենի բարոնների ու ասպետների սենյորն էր: Գործում էր ֆեոդալական իրավունքի այն նորմը, թե՛ «իմ վասալի վասալը՝ իմ վասալը չէ»:

Հյուսիսի ֆեոդալական մասնատվածությանը խիստ նպաստում էր Բրետանի և Նորմանդիայի առկայությունը՝ իրենց առանձնահատուկ վիճակով: Կելտերով բնակեցված Բրետանը փաստորեն ինքնուրույն դքսություն էր ընդհուպ մինչև XV դ. վերջը: Սենայի ստորին հոսանքներում ընկած Նորմանդիան Փարիզի կողմից կտրում էր ելքը դեպի ծով: 1066 թ. Նորմանդիան դարձավ անգլիական թագավորի տիրապետությունների մի մասը: Կապիտինգների հողերը հյուսիսից, արևելքից, հարավ-արևելքից կարծես թե սեղմված էին այնպիսի ֆեոդալական իշխանություններով, որոնց դասավորությունը ծովափին (Նորմանդիա) կամ թագավորության սահմանի շրջանում (Շամպայն, Բուրգունդիա) ուժեղացնում էր նրանց ինքնուրույնությունը: Փարիզից դեպի հյուսիս և դեպի արևելք միայն գտնվում էին ավելի մանր, մեծ մասամբ եկեղեցական տիրույթներ՝ Բովեն, Լանը, Նուայոնը, Ռեյմսը, Մարնի Շալոնը և այլն: Սայրահեղ հյուսիս-արևելքում Ֆլանդրիական կոմսու-

թյունը, որը միաժամանակ թե՛ սահմանամերձ էր և թե՛ ծովափին էր գտնվում, փաստորեն անկախ էր:

Հարավում ֆեոդալական հարաբերությունները աչքի չէին ընկնում այնպիսի ավարտունությամբ, որը բնորոշ էր Հյուսիսի համար: Այնտեղ քիչ չէին մնացել ինչպես խոշոր, այնպես էլ մանր, այսինքն՝ գյուղացիական, ալոդներ. ճորտատիրությունը լիակատար զարգացման չհասավ: Կենտրոնական զանգվածի լեռնապատ մարզերում և հատկապես Սևեռնյան լեռներում, որտեղ բարգավաճում էր անասնապահությունը, ազատ համայնքները երկար պահպանվեցին: Քաղաքների վաղ զարգացումը նպաստեց այն բանին, որ քաղաքային լայն օկրուգներում ֆեոդալական հարաբերությունները ավելի վաղ սկսեցին ուժասպառվել:

Ֆեոդալական հիերարխիան նույնպես ավարտուն բնույթ չընդունեց հարավում: Այնտեղ գոյություն ունեին սեփական, տեղական դինաստիաներ և Կապետինգների մասին հաճախ նույնիսկ հազրվ թե մի բան գիտեին: Աքվիտանիայի դուքսերը կրում էին «ամբողջ Աքվիտանիական միապետության դուքսեր» տիտղոսը և իրենց ամեն ինչում հավասար էին համարում թագավորին. Գասկոնի դուքսերն իրենց տիրապետություններն անվանում էին «թագավորություններ» և ժխտում էին ամեն մի կապ Կապետինգների հետ: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսները, հենվելով իրենց վասալների վրա, վարում էին ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն: Հարավի խոշոր ֆեոդալական տիրապետությունները XI—XII դարերում ավելի շատ էին կապված մյուս երկրների (Անգլիայի, Իսպանիայի, Արևելքում խաչակիրների հիմնած պետությունների) հետ, քան Հյուսիսային Ֆրանսիայի և Կապետինգների դինաստիայի թագավորների հետ:

[Ֆրանսիայի ֆեոդալական մասնատվածությունն է՛լ ավելի էր խորանում երկրի հյուսիսային և հարավային մասերի սոցիալատնտեսական և քաղաքական զարգացման այդ էական տարբերություններով, ինչպես նաև երկու՝ հյուսիսֆրանսիական և պրովանսալական ժողովուրդների առկայությամբ նրա տերիտորիայում:] Ինչպես ավելի վաղ ժամանակաշրջանում, այդ ժողովուրդները խոսում էին տարբեր՝ Ֆրանսիայի հարավում՝ պրովանսալական, հյուսիսում՝ հյուսիսֆրանսիական լեզուների տեղական բարբառներով: Ըստ «այո» բառի տարբեր առոգանության այդ լեզուներում («OC»-պրովանսալական, «Oïl»-հյուսիսֆրանսիական լեզվով) ավելի ուշ, XIII—XIV դդ. Ֆրանսիայի հյուսիսային շրջանները ստացան

«էանգեղոյլ» (Ֆրանսերեն langue-լեզու), իսկ հարավցիները՝ «լանգեղոկ» հավաքական անունները:

Քաղաքները

XI—XIII դդ.

Միջնադարյան Ֆրանսիայի բազմաթիվ խոշոր քաղաքներ հիմնադրվել էին դեռևս հռոմեական ժամանակներում, բայց V—IX դա-

տերում անկման էին հասել, նրանց արեհեստն ու առևտուրը քայքայվել էին: Իրենց տնտեսական կյանքով նրանց մեծ մասը հազիվ էր տարբերվում գյուղից: X դարում գյուղատնտեսությունից արհեստի անջատման հիման վրա սկսեցին գոյանալ ֆեոդալական քաղաքները՝ տնտեսական կենտրոնները, արհեստի և առևտրի կենտրոնները: Արհեստներն ու առևտուրը բարդավաճեցին հին քաղաքներում, գյուղերից ու ավաններից սկիզբ առնելով ու զարգանալով բազմաթիվ նոր քաղաքներ առաջացան: XII—XIII դդ. անտառից մաքրված հողերում հիմնադրվեցին բնակավայրեր, որոնցից շատերը նույնպես քաղաքներ դարձան: XIII դարում ամբողջ երկիրն արդեն պատած էր բազմաթիվ խոշոր, միջին և փոքր քաղաքներով, այնպես, որ ժամանակակից Ֆրանսիայում XIII—XIV դդ. ավելի ուշ հիմնված քաղաքային կենտրոններ քիչ կան: Ինչպես հին, այնպես էլ նոր միայն առաջացած քաղաքներում արհեստն ու առևտուրը գոյակցում էին գյուղատնտեսությունը, բայց շուտով վերջինին հետին պլան մղեցին:

Հարավային և Հյուսիսային Ֆրանսիայի քաղաքների միջև հենց սկզբից որոշ տարբերություններ կային: Հարավային քաղաքների՝ Բորդոյի, Թուլուզայի, Ալբիի, Մոնպելյեի, Նարբոննի, Նիմի, Վարկասոննի, Մարսելի և մյուսների բարգավաճումն սկսվեց XI դարում և առանձնապես ուժեղացավ XII դարում: Այդ քաղաքների զարգացման գործում մեծ դեր խաղացին խաչակրաց արշավանքները. որոնք նրանց հնարավորություն տվեցին իրենց բարենպաստ աշխարհագրական դիրքն օգտագործել Լևանտի (Միջերկրական ծովի արևելյան ափին գտնվող երկրների) հետ ուղղակի առևտրական կապեր հաստատելու համար: Բացի այդ քաղաքները առևտուր էին անում միմյանց հետ և, գլխավորապես, միջնորդի դեր էին կատարում Հյուսիսային Եվրոպայի երկրների հետ կառավարվող առևտրում: Ֆրանսիայի Միջերկրածովյան նավահանգիստների միջոցով երկիր էին բերվում արևելյան, իտալական և իսպանական բոլոր ապրանքները: Լևանտի հետ կատարվող առևտուրը նպաստում էր արհեստի արագ աճմանը հարավային շատ քաղաքներում: Նիմում, Մոնպելյեում և այլ քաղաքներում զարգացել էր արտահանման համար մշակվող, վառ գույներով ներկվա-

նուրբ մահուդների արտագրությունը, որոնց հումքը գալիս էր այն ժամանակներում Ֆրանսիայում լավագույն ոչխարներով հրուշակված Կոս սարահարթից: Հարավֆրանսիական քաղաքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունը համբարությունների իսպառ բացակայությունն էր. այնտեղ տիրապետում էր «ազատ արհեստը», այսինքն՝ արհեստավորները միավորված չէին ըստ պրոֆեսիաների և նրանց նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնում էին ոչ թե նրանց շարքերից ընտրվածները, այլ քաղաքային մունիցիպալիտետը:

Քաղաքական տեսակետից ևս այդ քաղաքները բարենպաստ դրությամբ մեջ էին: Իրենց ճնշող մեծամասնությամբ դեռ հռոմեական ժամանակներից նրանք ունեին իրենց իրավասությունը, իսկ մասամբ նաև պահպանում էին հին մունիցիպալ կառավարման ձևերը: Զինված պայքարի կամ ֆինանսական գործարքների միջոցով խոշոր ֆեոդալների իշխանությունից քաղաքների մեծամասնությունն ազատագրումը հարավում տեղի ունեցավ համեմատաբար վաղ և ամենուրեք, ընդամին՝ առանց նրանցից հեռու գտնվող թագավորական իշխանության մասնակցության: XII դ. ընթացքում համարյա թե բոլոր հարավային քաղաքներում սահմանվեց այսպես կոչված կոնսուլատ, Իշխանությունը քաղաքում կենտրոնացած էր ազնվականներից, վաճառականներից և արհեստավորներից ընտրվածների՝ կոնսուլների ձեռքին, որոնց հետ միասին գոյություն ունեին բոլոր լիիրավ քաղաքացիներից կազմված Մեծ խորհուրդները: Հարավային քաղաքները դարձել էին հարուստ, փաստորեն ինքնուրույն հանրապետություններ, որոնք շատ բաներում նման էին իտալական քաղաքներին (տե՛ս գլ. 12): Շատ ազնվականներ ապրում էին քաղաքներում և զբաղվում առևտրով: Հարավային հարուստ ինքնուրույն քաղաքները, որոնք ամենից շատ շահագրգռված էին Լևանտի հետ առևտուր անելու մեջ, միջնորդական առևտրում մրցակցելով միմյանց հետ, քիչ էին կապված միմյանց և ամբողջությամբ վերցրած՝ Հարավի հետ, իսկ առավել ևս՝ Հյուսիսային Ֆրանսիայի հետ: Այդ պատճառով էլ XII դարում նրանց առավելագույն բարգավաճման ժամանակ անգամ Հարավում չըստեղծվեց միասնական տնտեսական և քաղաքական կենտրոն: Ո՛չ Բորդոն, ո՛չ Թուլուզան չկարողացան իսկական մայրաքաղաքներ դառնալ Հարավի համար: Խոշոր ֆեոդալների իշխանությունը թուլացել էր հարուստ մեծ քաղաքների ինքնուրույնության հետևանքով:

[Հյուսիսային քաղաքներին ավելի ծանր ճակատագիր էր բաժին ընկել: Դրանցից ամենանշանավորները՝ Արրոսը, Բովեն, Սանլիսը, Ամյենը, Նուայոնը, Լանը, Ռեյմսը, բարգավաճում էին Ֆրանսիայի հյուսիս-արևելքում, զարգացած ոչխարաբուծական մարզերում, և նրանցում արհեստավորական արտադրության գլխավոր ճյուղը դարձավ մահուղագործությունը: Մահուղ էր արտահանվում մյուս քաղաքներ և նույնիսկ արտասահման. մահուղի նկատմամբ մշտական պահանջարկը, ավելի լայն թափ հաղորդելով մահուղագործությանը, արտադրության այդ ճյուղը դուրս բերեց տեղական շուկայի նեղ շրջանակներից, որոնցում սահմանափակվում էր արհեստավորական արտադրության համարյա մյուս բոլոր ճյուղերի գործունեությունը: Հյուսիս-արևելյան քաղաքներում երևան եկան հարուստ վարպետներ և վաճառականներ, բայց նրանց տնտեսական գործունեությունը իր ճանապարհին բազում խոչընդոտների էր հանդիպում, որովհետև քաղաքները գտնվում էին սենյորների, առավելապես եպիսկոպոսների իշխանության ներքո, որոնք զանազան պատրվակներով դաժանորեն կողոպտում էին քաղաքացիներին, հաճախ բռնի գործողությունների դիմելով:

[Քաղաքացիները ոչ մի իրավունք չունեին, նրանց գույքը մշտապես ենթակա էր ֆեոդալների կողմից յուրացվելու սպառնալիքին: Ուստի սենյորների դեմ մղվող պայքարը Հյուսիսի քաղաքների համար առաջնահերթ կարևոր հարց դարձավ:]

Քաղաքների պայքարը ֆեոդալ սենյորների դեմ

[XI դ. ընթացքում քաղաքները բազմիցս փրկագնվում էին ֆեոդալների պահանջախնդրություններից: Բայց սենյորների կողմից իրենց պարտավորությունների անզուսպ խախտումները քաղաքացիներին ապրտամբությունների էին դրդում:] [Լարված իրադրության մեջ քաղաքացիները սովորաբար գաղտնի դավադրություն (comunio) էին կազմակերպում և զենքը ձեռքին հարձակվում սենյորի և նրա սպայետների վրա, սպանելով նրանց կամ վռնդելով քաղաքից:] [Ապստամբության հաջողության դեպքում ֆեոդալի հարկադրական համաձայնությունը քաղաքին շատ թե քիչ չափով ինքնավարություն էր տալիս:] Սակայն վերջնական հաղթանակը ամենևին էլ միանգամից չէր ձեռք բերվում: Ֆեոդալներին հաճախ էր հաջողվում գրավել անհնազանդ քաղաքը և դաժանորեն պատժել նրան: Այն ժամանակ տեղի էին ունենում կրկնակի ապստամբություններ և վերջ ի վերջո քաղաքացիները հաղթում էին: [Առաջին «կոմունան», այսինքն՝ ազատ ինքնավար քաղաք դարձավ Կամբրեն 1077

թվականին, ստանալով կոմունալ հրովարտակ.] Երևուհետև արդեն ՎՄ զ. առաջին կեսին նրա օրինակին հետևեցին Սեն-Կանտենը, Բավեն, Նուայոնը, Լանը, Ամյենը, Սուասոնը Սեն-Ռիկյեն, Կորբին, Ռելյամը և այլն: [Կոմունայի հաստատման հետևանքով քաղաքն ստանում էր ինքնավարություն (քնտրովի քաղաքային խորհուրդ քաղաքագլխի գլխավորությամբ), դատարանի և հարկչոր նշանակելու իրավունք: Սենյորի հետ նա մտնում էր պայմանագրային հարաբերությունների մեջ, որոնք հասակորեն: որոշում էին քաղաքի զգալի արտոնությունները և սենյորից նրա անկախության աստիճանը:

Կոմունա սահմանելու համար հյուսիս-ֆրանսիական քաղաքների միջոց պայքարի բնորոշ օրինակ է Փարիզից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Լան քաղաքի պատմությունը: ՎՄ զ. վերջում Լանը Հյուսիսային Ֆրանսիայի ամենահարուստ քաղաքներից մեկն էր: ՎՄ դարի մոտերքին քաղաքի սենյորները՝ եպիսկոպոսների և քաղաքացիների միջև պայքարը ծայրահեղորեն սրվեց: Ճնշումներն առանձնապես ուժեղացան, երբ եպիսկոպոս դարձավ նորմանդացի Հոգրին (1106): Քաղաքը սենյորից փրկագնվեց, զգալի գումար փող վճարելով նրան, և Լանում կազմակերպվեց կոմունա: Քաղաքացիների խնդրանքով Լյուդովիկոս VI թագավորը կոմունան հաստատեց, այդ բանի համար ստանալով հարուստ նվերներ: Բայց շուտով Հոգրին ծախսեց քաղաքից իր ստացած գումարը: Թագավորին Լան հրավիրելով, նա խնդրեց նրան ոչնչացնել կոմունան, խոստանալով դրա համար զգալի գումար վճարել: Քաղաքացիները նույնպես իրենց հերթին թագավորին գումար առաջարկեցին, բայց բանի որ Հոգրեն ավելի շատ էր տալիս, ուստի կոմունալ հրովարտակը վերացվեց: 1112 թ. ապստամբություն բռնկվեց. ասպետներից և եպիսկոպոսի պաշտոնատար անձներից շատերը սպանվեցին, սպանվեց նաև ինքը եպիսկոպոսը: Լյուդովիկոս VI-ը, որը թույլատրել էր կոմունայի վերացումը, և Հյուսիսային Ֆրանսիայի ֆեոդալները դաժանորեն պատժեցին Լանին: Քաղաքը դրավվեց և կոշտապետվեց, շատ քաղաքացիներ սպանվեցին և խոշտանգվեցին: Կոմունան վերացվեց: Քաղաք եկավ նոր եպիսկոպոս. որն ավելի զգույշ ձևով վերականգնեց Հոգրիի օրոք եղած նույն ցարգերը: Քաղաքացիները դարձյալ մի բանի անգամ ապստամբեցին, վերջապես 1128 թ. եպիսկոպոսը կրկին կոմունա տվեց նրանց, և այդ պիջումը հաստատվեց թագավորի կողմից:

[Թագավորները հաճախ կոմունաներին պաշտպանում էին սենյորների դեմ մղվող նրանց պայքարում, որովհետև, ազատվելով

սենյորների իշխանությունից, քաղաքները ճանաչում էին թագավորի իշխանությունը, մի բան, որ նրան օգնում էր խոշոր ֆեոդալների դեմ նրա մղած պայքարում: Բայց իրենց դոմենի տերիտորիայում թագավորները խուսափում էին քաղաքներին կոմունայի իրավունք տալ: Թագավորական դոմենի խոշոր քաղաքները սովորաբար սոսկ մասնակի ինքնավարություն էին ստանում՝ քաղաքում թագավորի նշանակած աստիճանավորի իշխանության պահպանումով (Փարիզ, Օռլեան, Բուրժ և այլն): Թագավորական ավելի մանր քաղաքների արտոնությունները սահմանափակվում էին վճարվող տուրքերի հաստատագրումով:

Շատ թե քիչ ինքնուրույնության նվաճումը XIII դարում անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեցին քաղաքների արագ աճման համար: Վարպետների ու վաճառականների կուտակած միջոցները մնում էին նրանց տրամադրության տակ, զարգանում էր արհեստը՝ բավականին լայն շուկայի համար, մեծացել էր աշխատանքի բաժանումը համքարությունների միջև: XIII դ. կեսերին Փարիզում գրանցվել էին հարյուր համքարություններ (էտյեն Բուալոյի «Արհեստների գիրք»), բայց իրականում այդ ժամանակ մայրաքաղաքում շատ ավելի արհեստներ կային: XIV դ. սկզբին դրանց թիվը հասավ 350-ի, ընդ որում, շատ արհեստներ նեղ մասնագիտացված բնույթ էին կրում: Մուտքը համքարություններ, որպես կանոն, ազատ էր բոլոր նրանց համար, ովքեր արհեստ գիտեին կամ մուտքի վճար էին մուծում: Ամենեկին էլ ոչ բոլոր արհեստներում էր պահանջվում գլուխգործոց պատրաստել կամ ենթավարպետների ու աշակերտների թիվը սահմանափակել:

Քաղաքների աճը արագացրեց քաղաքային բնակչության սոցիալ-տնտեսական շերտավորումը: Շատ էին ուժեղացել ու հարստացել վաճառականներն ու որոշ համքարությունների վարպետները (մսագործները, մահուղադործները, ոսկերիչները և այլն). կոմունաներում նրանք լիովին գրավել էին իշխանությունը, անտեսելով մյուս քաղաքացիների շահերը: Քաղաքներում կատաղիներին պայքար էր սկսվել, Արհեստավորների ու մանր առևտրականների հիմնական զանգվածը դիմակայում էր հարուստներին: Օգտվելով այդ հանգամանքից, թագավորները միջամտում էին կոմունաների ներքին գործերին և XIV դ. սկզբից սկսեցին աստիճանաբար նրանց զրկել նախկին իրավունքներից ու արտոնություններից:

Քաղաքը տնտեսապես իրեն էր ենթարկել բավականին ընդարձակ գյուղական շրջաններ: Այդ շրջաններն էին հոսում փախստական ճորտերը, որոնք այնտեղ ազատություն էին ձեռք բերում:

Ամուր պատերն ու զինված պահպանությունը այժմ քաղաքները պաշտպանում էին ֆեոդալների ոտնձգություններից, որոնց թշնամական գործողությունները ազատագրված քաղաքացիների նկատմամբ չէին դադարում: Նրանց համար կոմունան «նոր և ասելի խոսք» էր, ինչպես գրում էր XIII դ. ժամանակագիր Հիբերտ Նոթմանացին: Կոմունալ շարժումը առավել մեծ թափ ստանալու պահերին ընդգրկում էր նաև մերձքաղաքային գյուղերը: Ապստամբած գյուղացիները կազմում էին կոմունայի շրջապատում գտնվող և նրա հետ կապված ազատ գյուղերի յուրահատուկ կոնֆեդերացիա: Բայց քաղաքային կոմունաների հետ համատեղ ազատագրվելու գյուղացիների փորձերը կասեցվում էին ֆեոդալների կողմից. գյուղերում վերականգնվեց նախկին ճորտային դրությունը:

[Աճում էր նաև քաղաքների առևտուրը, որը տնտեսական կապեր էր ստեղծում նրանց միջև:

XIII դարում Սենայի, Ուազայի, Մառնայի, Սոմայի, Վերին Սոնայի և Միջին Լուարայի վրա գտնվող քաղաքները շատ մեծացան ու հարստացան: XIII դ. վերջին նրանք արդեն տնտեսապես կապված էին միմյանց հետ (առանձնապես Սենայի վրա գտնվող քաղաքները): Դեռևս XII դ. Փարիզում ձևավորվեց «Գետային վաճառականների հանգա»-ն, որը քաղաքային կառավարման գործում խաղում էր գլխավոր դերը: 1210 թվին, երբ թագավորը անգլիացիներից ետ խլեց Նորմանդիան (տե՛ս ստորև), Ռուանի և Փարիզի «գետային վաճառականները» հիմնեցին Սենա գետով առևտուր անող վաճառականների միավորում: Նրանց միացան բուրգունդական վաճառականները Վերին Սոնայից և Յոննայից: Այնուհետև հանդես եկավ Լուարայով առևտուր անող վաճառականների ընկնությունը: Շամպայնի հռչակավոր տոնավաճառները, որոնց բարդավաճումը վերաբերում է XIII դարին, տեղի էին ունենում Մառնա և Սենա գետերի և նրանց վտակների շրջանում՝ գտնվող քաղաքներում, ընդ որում դրանցից մեկը՝ Լանին, անմիջականորեն հարևանությամբ մեջ է գտնվում Փարիզի հետ: Այդ տոնավաճառներում հանդիպում էին իտալական, ֆլանդրիական, ֆրանսիական և այլ երկրների վաճառականներ. առևտրի օբյեկտներ էին ոչ միայն արեվելյան թանկարժեք ապրանքները, այլև տեղական արտադրության իրերն ու մթերքները՝ կտավը, կաշին, անասունները, գինին, հացահատիկը: Սեն-Դենիի (Փարիզի կողքին) հունիսյան «Լանդի» տոնավաճառն էին գալիս ֆրանսիական համարյա թե բոլոր, նույնիսկ հարավային քաղաքների վաճառականները: 1284 թ. Շամպայնի միացումը թագավորական դոմենին քաղաքականապես ամրա-

պնդեց նրա տնտեսական կապը Փարիզի հետ, և XIII դ. վերջին մայրաքաղաքը դարձավ ամբողջ Հյուսիսային Ֆրանսիայի խոշորագույն տնտեսական կենտրոնը: Փարիզում մոտ 70 հազ. բնակիչ կար, որն այն ժամանակներում մի վիթխարի թիվ էր, Ռուանում՝ մոտ 50 հազ.: Բացի այդ խոշոր կենտրոններից, 5—6 հազ. բնակիչ ունեցող միջին մեծությամբ շատ քաղաքներ կային:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի հյուսիսային մասում, որի կենտրոնը Փարիզն էր, ի տարբերություն Հարավի, վաղ սկսվեց տնտեսական կապերի հաստատումը մարզերի միջև: Այդ կապերի չիմքը զարգացող արհեստին անհրաժեշտ հումքի և քաղաքների ու հատկապես Փարիզի կողմից զգալի քանակությամբ սղառվող գյուղատնտեսական մթերքների մշտական փոխանակությունն էր: Տնտեսական ընդհանրացման աճի գործում մեծ դեր էր խաղում Հյուսիսային Ֆրանսիայի առանձին մարզերի վաղ զարգացած տնտեսական մասնագիտացումը: Նորմանդիայի երկաթաքարի, աղի, ւնաստենների և մահուղների, Շամպայնի և Բուրգունդիայի կտավների, մահուղների և բարձրորակ գինիների, Փարիզի բազմապիսի արհեստավորական արտադրանքների առևտուրը միմյանցից տնտեսական կախման մեջ էր դնում այդ մարզերը և, հետևապես, դրանք շաղկապում միմյանց: Հյուսիս-ֆրանսիական քաղաքների տնտեսական զարգացման այդ առանձնահատկությունը՝ ներքին շուկայի ձևավորման գործում նրանց ակտիվությունը, պայմանավորեց նաև նրանց շահագրգռվածությունը երկրի քաղաքական միավորման հարցում: XII—XIII դարերում Հյուսիսային Ֆրանսիայի քաղաքները մշտապես աջակցում էին թագավորական իշխանությանը՝ պետության կենտրոնացման համար խոշոր ֆեոդալների դեմ մղվող նրա պայքարում:

**Քաղաքների
և ապրանքա-դրամա-
կամ հարաբերու-
թյունների ազդեցու-
թյունը ֆրանսիական
գյուղի վրա XIII
դարում**

ստեղծվում, այլև դառնում էր ապրանք, ընդ որում այդ ապրանքը վաճառում էր ինքը գյուղացին: Դրա շնորհիվ գյուղացիական տրեստությունը քաղաքի հետ ակտիվ առևտրի մեջ էր ներգրավվում, զարգանում էին ապրանքա-դրամական հարաբերությունները քա-

XIII դարում արհեստի և առևտրի զարգացման հետևանքով քաղաքներում, առանձնապես քաղաքամերձ գյուղերում, առաջին հերթին Փարիզի շրջակայքում, դրամական ռենտայի տեսակարար կշռի նկատելի աճ է սկսվում: Դրամական ռենտայի տարածումը նշանակում էր, որ գյուղացիական տնտեսությունում հավելյալ արդյունքը ոչ միայն

ղաքի և գյուղի միջև։ Այդ ապրանքաշրջանառության մեջ ֆեոդալին քիչ բան էր մնում։ Նա ոչինչ կամ համարյա ոչինչ չէր վաճառուի։ Հացի, մյուս գյուղատնտեսական մթերքների և հումքի մասսայական վաճառորդը գյուղացիությունն էր. իսկ ֆեոդալները, ոենտան գերազանցապես փողով ստանալով, գնում էին քաղաքային աշհեստավորական արտադրանքները կամ Արևելքից բերված թանկարժեք գործվածքներն ու համեմունքները։ Քաղաքային շուկայի հետ գյուղացիական տնտեսության միջոցով գյուղի տառվել սերտ կապը ֆրանսիական էկոնոմիկայի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էր XIII—XV դարերում։

[Ապրանքային արտադրության զարգացումը անխուսափելիորեն պետք է հասցնեի գյուղացիության շերտավորմանը։ Ֆրանսիական գյուղում ի հայտ էկան դեռևս սակավաթիվ ունեւոր գյուղացիներ և շքավորներ]։ Վերջիններիս համար դրամական ոենտան, որպես կանոն, շատ ծանր էր, որովհետև ժամկետին այն վճարելու համար նրանք հաճախ հարկադրված էին լինում բերքը ցածր գնով վաճառել։

[XIII դարում սկսվում է ճորտ գյուղացիների փրկագնումը, նրանց ազատագրումը անձնական կախումից, որի հետևանքով սերվերը դառնում էին վիլլաններ։ Այդ պրոցեսը ևս ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման հետևանք էր։ Ֆրանսիայում գյուղացու ճորտային վիճակը իրավաբանորեն որոշվում էր հետևյալ հատկանիշներով. 1) ժառանգելիս սերվը պետք է, համաձայն «մեռած ձեռք» իրավունքի, ֆեոդալին տար իր մեռած հոր (կամ այլ ազգականի) գույքի մի մասը, 2) սենյորիայի սահմաններից դուրս ամուսնանալու համար նա վճարում էր հաաուկ տուրք՝ «ֆորմարյաժ», 3) վճարում էր կամայական տալիա՝ (հարկ) և 4) «շեւած» ոչ մեծ, բայց ստորացուցիչ համարվող գլխահարկ։ Այս շորս պարտույթների փրկագնումն էլ հենց նշանակում էր գյուղացու անձնական ազատագրում, նրա՝ վիլլան դառնալը։ Գյուղացի-վիլլանի հողը շարունակում էր մնալ ֆեոդալի սեփականությունը և նրա համար ֆեոդալական ոենտա էր վճարվում։

[Գյուղացիների անձնական ազատագրման պրոցեսը տեղի էր ունենում գլխավորապես XIII—XIV դարերում (մասամբ նաև XV—XVI դդ.)։ Այն տարբեր ձևեր էր ընդունում։ Փրկագնվում էին առանձին անձինք, ընտանիքներ, երբեմն միաժամանակ ամբողջ գյուղեր։] Փրկագնի գումարը տարբեր էր լինում և, որպես կանոն, որոշվում էր սենյորի և գյուղացիների միջև երկար վիճաբանությունից հետո։ Ամբողջությամբ վերցրած գյուղացիները շատ էին

ձգտում փրկագնվել, որովհետև ճորտային պարտույթները, հատկապես կամայական տալյան, նրանց համար չափազանց ծանր էր: Բայց երբեմն փրկագնումը ձգձգվում էր սենյորների անշափ ազահույթյան պատճառով. նրանք չափազանց շատ գումար էին պահանջում. երբեմն էլ փրկագնումը հարկադրանքի բնույթ էր ընդունում: Փրկագնումը ձևակերպվում էր հատուկ փաստագրերով, որոնցում թվարկվում էին նրա պայմանները և այն տուրքերը որ գյուղացիները պետք է տային հետագայում: Այդ վճարումները ավելի ու ավելի հաճախ էին անվանվում ցենզեր, ուստի գյուղացիական հողը, որի համար նրանք վճարում էին, շուտով ընդունեց «ցենզիվա» անունը, իսկ այն տիրող անձնապես ազատ գյուղացին սկսեց կոչվել արդեն ոչ թե վիլլան, այլ ցենզիտար:

Այսպիսով, միջնադարյան Ֆրանսիայի ագրարային զարգացման առանձնահատկությունը գյուղացիների վաղ ազատագրումն էր ճորտային կացությունից, որ սկսվել էր արդեն XIII դարում: Այն ընդունել էր դրամական փրկագնման բնույթ և հավաստվում էր հատուկ փաստաթղթերով: Ընդ որում, գյուղացիները իրենց հողմից մշակվող հողաբաժինների նկատմամբ պահպանում էին ժառանգական հողակալության իրավունքը:

Գյուղացիության կողմից անձնական ազատություն ձեռք բերելը, անցումը դրամական ռենտային, գյուղացիական տնտեսության էկոնոմիկական ինքնուրույնությունը և նրա կապը քաղաքային շուկայի հետ՝ այս ամենը շատ կարևոր և առաջադիմական երևույթներ էին ֆրանսիական գյուղի կյանքում: Բայց դրանք ոչ հողի ֆեոդալական սեփականության վերացում էին նշանակում, ոչ էլ ֆեոդալական շահագործման նվազում: Փրկագնի գումարը մեծ մասամբ քաղաքային վաշխառուներից էր վերցվում, և գյուղացիները պարտային կախման մեջ էին ընկնում նրանցից: Եկեղեցական սենյորները սովորաբար փրկագնվել թույլատրում էին շատ ծանր պայմաններով միայն: Բացի ֆեոդալների օգտին գանձվող տուրքերից, պետության օգտին գանձվող հարկեր ևս ի հայտ եկան: Գյուղացիության վրա որպես ծանր բեռ էր նստած եկեղեցական տասանորդը (գյուղացիները վճարում էին «մեծ տասանորդը»՝ հացահատիկի բերքի մեկ տասնորդականը, և «փոքր տասանորդը»՝ անասուններով, բրդով, անասնաբուծության մթերքներով): Առաջվա նման գյուղացիներին վիճակվում էր համառ պայքար մղել սենյորների կողմից մտցվող ամեն տեսակ նոր պարտույթների ու շրթումների դեմ:

Նոր, Յոթերորդ խաչակրաց արշավանքին (1248—1254) մաս-

նակցելու առթիվ ժողովրդին ուղղված կոչերը եկեղեցու և ֆեոդալների անսպասելի արդյունքներ տվեցին: Երևան եկան ժողովրդական քարոզիչներ, որոնք ժողովրդին գրգռում էին վանականների և քահանաների դեմ: 1251 թ. Ֆլանդրիայում և Հյուսիսային Ֆրանսիայում բռնկեց «հովվիկների» (ինչպես իրենց անվանում էին ապստամբները) խոշոր գյուղացիական ապստամբությունը: Իրենց ճանապարհին ավերելով վանքերն ու եկեղեցիները, գյուղացիները զանգվածներով շարժվեցին դեպի Փարիզ, այնուհետև դեպի Տուր և Օռլեան: Նրանց անջատ-անջատ ջոկատները, ջախջախվեցին թագավորական զորքերի ու ֆեոդալների կողմից: Դա առաջին խոշոր գյուղացիական շարժումն էր Ֆրանսիայի հյուսիսում. այդ ապստամբությունը գյուղացիության մեջ դժգոհության ու խմորումների ուժեղացման ցայտուն վկայություն էր և պահանջում էր տիրապետող դասակարգի է՛լ ավելի մեծ համախմբվածություն թագավորական իշխանության շուրջը:

**Թագավորական
իշխանության
ուժեղացումը XII
դարում**

XII դարում Ֆրանսիայում սկսվում է պետական կենտրոնացման պրոցեսը: Սկզբում այն ծավալվում է Հյուսիսային Ֆրանսիայում, որտեղ նրա համար գոյություն ունեին տնտեսական և սոցիալական նախադրյալներ: Ֆեոդալական սենյորներին իրեն ենթարկելու թագավորական իշխանության քաղաքականությունը բխում էր նախ և առաջ ֆեոդալների դասակարգի շահերից ամբողջությամբ վերցրած: Այդ քաղաքականության գլխավոր նպատակը իշխանության ուժեղացումն ու կենտրոնացումն էր գյուղացիների դիմադրությունը ճնշելու համար: Դրա կարիքն առանձնապես զգում էին մանր ու միջին ֆեոդալները, որոնք բավականաչափ միջոցներ չունեին արտատնտեսական հարկադրանքի համար: Նրանք թագավորական իշխանությունն ուժեղացնելու մեջ շահագրգռված էին նաև այն պատճառով, որ նրանում պաշտպանություն էին որոնում ավելի ուժեղ, խոշոր ֆեոդալների բռնություններից ու ճնշումներից: Թագավորների կենտրոնացման քաղաքականությունը առաջադիմական երևույթ էր: Թագավորական իշխանությունը պայքարում էր երկրի արտադրողական ուժերը ջլատող ֆեոդալական անարխիայի դեմ, աջակցում էր քաղաքների, արհեստի և առևտրի աճին: Ֆ. Էնգելսի խոսքերով ասած՝ այդ իշխանությունը «կարգի ներկայացուցիչն էր ան-

կարգուիջան մեջ»⁶⁶։ Ուստի, քաղաքները պաշտպանում էին թագա-
վորական իշխանությունը, հաճախ էին հանդես գալիս որպես նրա
շաշնակիցներ խոշոր ֆեոդալների դեմ մղվող պայքարում, և նշ-

Ֆրանսիան XII—XIV դդ. սկզբին

⁶⁶ Բ. Փ. Էնգելս. Օ разложении феодализма и возникновении национальных государств. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 411.

րանց օգնությունը կարևոր դեր էր խաղում կենտրոնացած պետո-
թյան կազմավորման գործում:

Այդ քաղաքականության հակառակորդները խոշոր ֆեոդալ-
ներն էին, որոնք իրենց քաղաքական ինքնուրույնությունը և, դրա
հետ կապված, բնակչության նկատմամբ իշխանություն ու նրա-
նից եկամուտ ստանալու իրավունքը բարձր էին գնահատում ամեն
ինչից նրանց պաշտպանում էր բարձրաստիճան հոգևորականու-
թյան մի մասը: Թագավորական իշխանության ամրապնդմանը
նպաստում էր խոշոր ֆեոդալների միջև եղած անընդհատ թշնա-
մությունը: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ուժեղանալ ուրիշ-
ների հաշվին: Թագավորներն օգտագործում և բորբոքում էին այդ
պայքարը:

XII դ. սկիզբը շրջադարձային պահ հանդիսացավ Կապետինգ-
ների իշխանության աճման պրոցեսում:

Լյուդովիկոս VI-ը (1108—1137) և նրա կանցլեր Սուգերը իսկ
վերջ տվին ֆեոդալների դիմադրությանը թագավորական դոմի-
նում: Նրանց ամրոցներն ավերվեցին կամ դրավվեցին թագավո-
րական կայազորների կողմից, Օգտվելով քաղաքների աջակցությու-
նից, Կապետինգներն սկսեցին իրենց տիրապետություններին
միացնել մոտիկ գտնվող մարզերը: Լյուդովիկոս VII-ի օրոք (1137—
1180) թագավորական դոմենը մեծացավ Բուրգ և Սանս քաղաքնե-
րի միացման հաշվին:

Բայց XII դ. կեսին ֆրանսիական թագավորների համար
Ֆրանսիայում շատ ուժեղ ախոյաններ հայտնվեցին: 1154 թ.
ֆրանսիական ֆեոդալներից մեկը՝ Անժուի կոմս Հենրիխ Պլանտա-
գենետը, դարձավ Անգլիայի թագավոր Հենրիխ II անուոնով: Ֆրան-
սիայում ունեցած նրա տիրապետությունները՝ Անժու, Մեն, Տու-
րենը, Նորմանդիան, Պուատու, իսկ այնուհետև Արվիտանիան
(Արևմտյան Արվիտանացու հետ Հենրիխի ամուսնությունից հետո)
այնպիսի մի զանգված էին կազմում, որը մի քանի բնագոյն գերա-
զանցում էր ֆրանսիական թագավորի դոմենին: Դա չէր կարող
կատաղի պայքար չառաջացնել Կապետինգների և Պլանտագենե-
տների միջև, պայքար, որը նոր փուլի մեջ մտավ Ֆիլիպ II օգոս-
տոսի օրոք (1180—1223): Ֆիլիպ II-ը, որը հմուտ քաղաքագետ և
դիվանագետ էր, իր ամբողջ ուշադրությունն ուղղեց Պլանտագե-
նետների դեմ մղվող պայքարին: Նա առավել հաջողության հասավ
անգլիական թագավոր Հովհանն Անհողի դեմ մղած պայքարում:
Ֆիլիպ II-ն աշխատում էր օգտագործել Հովհաննի անժողովրդակա-
նությունը Անգլիայում և նրա ֆրանսիական տիրաւեւություննե-

օրում: 1202 թ. նա Հովհաննի Ֆրանսիայում ունեցած բոլոր տիրա-
ւայտությունները հայտարարեց բռնագրավված և նվաճեց Նորման-
դիան (1202—1204): Հովհաննի շորթումներից վրդովված Նորման-
դական բարոններն ու քաղաքները ուժեղ դիմադրություն ցույց
չտվին ֆրանսիական թագավորին: Այնուհետև Ֆիլիպ II-ը նվաճեց
Ֆրանսիայում՝ Լուարայից դեպի հյուսիս և մասամբ նրանից դեպի
հարավ ընկած անգլիական թագավորների մյուս տիրապետութուն-
ները ևս: Պլանտագեններին մնացին միայն Պուատուի մի մասը
և Աքվիտանիայի դքսությունը:

Զգտելով ետ վերադարձնել կորցրած մարզերը, Հովհաննը իր
Ֆլոդը գրավեց գերմանական կայսր Օտտոն IV-ին, Ֆլանդրիայի
կոմսին և մի քանի խոշոր ֆեոդալների: Բայց 1214 թ. ֆրանսիա-
ցիները Վալուշ-օ-Մուանի (Անժերին մոտ) և Բուվինի (Ֆլանդրիա-
յում) ճակատամարտերում ջախջախեցին անգլիացիներին և նրանց
դաշնակիցներին: Այսպիսով Ֆիլիպ II-ը ամրապնդեց իր նվաճում-
ները: Իր բոլոր նախորդներից նա ավելի լավ էր հասկանում, թե
թագավորական իշխանությանն ինչպիսի հսկայական օգուտ կա-
լու էր տալ քաղաքները ֆեոդալական մասնատվածության դեմ
մղվող պայքարում, և ձգտում էր նրանց հետ իր դաշինքն ամրա-
պնդել: Այդ են վկայում այն բազմաթիվ կոմունալ հրովարտակնե-
քը, որ նա տվեց մի շարք քաղաքների: Քաղաքներին արտոնու-
թյուններ տալու կարևոր շարժառիթներից մեկը քաղաքային ռազ-
մական աշխարհազորն օգտագործելու ձգտումն էր:

Ֆիլիպ II-ի ռազմական հաջողությունների շնորհիվ ֆրան-
սիական թագավորի դոմենը մեծացավ մոտավորապես չորս ան-
գամ: Թագավորական իշխանության նշանակությունը խիստ բարձ-
րացավ Ֆրանսիայի նաև այն մասերում, որոնք դեռևս դոմենի
կազմի մեջ չէին մտել: Թագավորը խոշոր ֆեոդալների գործերին
միջամտելու առիթը բաց չէր թողնում: Նա նրանցից պահանջում
էր կատարել իրենց վասալական պարտավորությունները, մասնա-
վորապես զինվորական ծառայություն կատարել: Յուրաքանչյուր
վասալական դքսությունում թագավորը դաշնակիցներ ուներ
հանձինս քաղաքների, հոգևորականության մի զգալի մասի և մա-
նրը ասպետների: Թագավորական իշխանությունը մանր ասպետ-
ների ու ավագանու միջև բախումներն օգտագործում էր հանուն իր
շահերի:

Պետության կառավարումը

Դոմենի ընդարձակման հետևանքով թագավորական իշխանության առաջ ծառացավ նոր կարևոր խնդիր՝ մեծ տերիտորիայի կառավարման կազմակերպումը: Սկսած Ֆիլիպ II-ից, թագավորների անցկացրած ռեֆորմները հանգում էին կենտրոնական ապարատի թագավորական խորհրդի, ստեղծմանը և տեղական կառավարման կազմակերպմանը: Ընդ որում ֆրանսիական թագավորներին հաջկեղավ հաղթահարել խոշոր ֆեոդալների դիմադրությունը, որոնք իրենց անսահմանափակ տիրակալներ էին համարում սեփական տիրույթներում:

Թագավորի խոշորագույն վասալների խորհրդի հետ միասին, որը վաղուց ի վեր ժամանակ առ ժամանակ զուամրվում էր թագավորների կողմից, այժմ երևան եկավ հատուկ թագավորական խորհուրդ: Դա թագավորին կից մշտական հիմնարկ էր՝ կազմված նրան հաճելի ֆեոդալներից և օրենքներին, ֆինանսներին ու վարչական գործերին քաջատեղյակ անձերից, այսպես կոչված լեգիսլատիվ (օրենսգետներից), որոնք ծագում էին մասամբ քաղաքացիներից, մասամբ մանր ու միջին ասպետներից ու հոգևորականությունից:

Այժմ արդեն թագավորական դոմենը բաժանված էր առանձին օկրուգների՝ այսպես կոչված պրեվոների գլխավորությամբ, որոնք սկզբում թագավորական կալվածքների կառավարիչներն էին: Օկրուգները միացվում էին ավելի խոշոր միավորումներում, այսպես կոչված բալլաժներում, որոնց գլխավորում էին թագավորական աստիճանավորները, որոնք բալիներ էին կոչվում: Ֆիլիպ II-ի օրոք միացված խոշոր տիրույթները կառավարում էին թագավորական հատուկ աստիճանավորները՝ սենեշալները: Որպես կանոն, թագավորը դրանց նշանակում էր տեղական խոշոր ֆեոդալներից՝ սրանց իր կողմը գրավելու նպատակով:

Թագավորական աստիճանավորների գործը միայն այն չէր, որ կառավարեն իրենց վստահված օկրուգները: Նրանք միջամտում էին անկախություն պահպանող ֆեոդալների գործերին, հետևում, որ թագավորական բոլոր վասալները հօգուտ թագավորի ռազմական ծառայություն կատարեն, պահպանվեն թագավորի պաշտպանության տակ առնված քաղաքների իրավունքները: Նրանք աշխատում էին իրենց իրավունքներն օգտագործել թագավորական իշխանության հեղինակությունն ամրապնդելու համար:

Ալբիգոյան պատերազմները

Մինչև XIII դ. սկիզբը Հարավային մար-
զերն ապրում էին երկրի Հյուսիսային մա-
սից գրեթե մեկուսի: Այնուհետև սկսվեց
դրանց՝ նվաճումների ձև ընդունած միացումը թագավորական դ,
մենին:

Հաբսբուրգների թագավոր տնտեսական կա-
ցությունը և քաղաքական ինքնուրույնությունը ավելի վաղ հան-
գեցրին սոցիալական հակասությունների լարման և սուր գաղա-
փարախոսական պայքարի: Դա արաստատվում էր Ֆրանսիայի
Հարավային մարզերում վալդենսների և կատարների հերետիկոսա-
կան ուսմունքների տարածման մեջ, որոնք վառ առաստաղաված
հակաֆեոդալական ուղղություն ունեին: XII դ. կեսին դրանց ըս-
կանցին ընդհանուր անունով կոչել ալբիգոյաններ (ըստ հերետի-
կոսության գլխավոր կենտրոնի՝ Ալբի քաղաքի): Ալբիգոյանները
երկրային աշխարհը և բուն կաթոլիկ եկեղեցին համարում էին սա-
տանայի հորինվածք, Իստում էին եկեղեցու հիմնական դոգմա-
ները, պահանջում էին վերացնել եկեղեցական հիերարխիան, եկե-
ղեցական հողատիրությունը և տասանորդը (ալբիգոյանների մա-
սին տե՛ս գլ. 13): Կրոնական թաղանթի տակ պայքար ծավալվեց
ֆեոդալների և առաջին հերթին՝ կաթոլիկ եկեղեցու դեմ, որը խա-
ղաղում էր քաղաքների հետագա զարգացմանը: Ալբիգոյանների
հիմնական զանգվածը կազմում էին քաղաքացիները, բայց նրանց
հարում էին, հատկապես շարժման սկզբում, նաև ասպետներն ու
ավագանին, որոնք ոտնձգություն էին կատարում եկեղեցու հողա-
յին հարստությունների նկատմամբ: Թուլուզայի կոմս Ռայմոնդը
նույնպես հակված էր ալբիգոյանների կողմը:

Դեռևս XII դ. 70-ական թվականներին եկեղեցին փորձեց վերջ
դնել հերետիկոսությանը, բայց ապարդյուն. այն շարունակում էր
առարածվել և ընդգրկել էր համարյա ամբողջ Հարավը: Նրա ազ-
դեցությունն սկսել էր իրեն զգացնել տալ Հյուսիսային Ֆրանսիա-
յում և Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում: 1209 թ. Ինն-
կենտրոս III պապին հաջողվեց ալբիգոյանների դեմ կազմակեր-
պել Հյուսիս-Ֆրանսիական եպիսկոպոսների և նրանց վասալներին
«խաչակրոց արշավանք» պապի լեգատի ղեկավարությամբ: Հյուս-
սիս-Ֆրանսիական ասպետները պատրաստակամությամբ մառ-
նակցեցին արշավանքին, հույս ունենալով հարստանալ հարավային
հարուստ քաղաքների հաշվին: Հյուսիսային ասպետներից մեկը,
թաթոն Սիմոն դե Մանֆորը, դարձավ արշավանքի ռազմական ա-
ռաջնորդը: Չնայած քաջարի դիմադրությանը, հարավային շատ

քաղաքներ (Բեզլե, Կարկաստն և այլն) գրավվեցին և կողոպտվեցին, իսկ բնակչությունը բնաջնջվեց: Մյուրեի մոտ սեղի ունեցած ճակատամարտում (1213) խաչակիրները վճռական հաղթանակ տարան: Ռայմոնդ Թուլուզացուն հաջողվեց իր ձեռքում պահել միայն Թուլուզան, Նիմը, Բոկերը և Աժանը. մնացած քաղաքները միջխում էր Մոնֆորը: Նրա զոհվելուց հետո (1218 թ.) Հարավը ենթարկելու համար մղվող պատերազմին միջամտեց ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս V III-ը: 1224 և 1226 թթ. հաջող արշավանքների հետևանքով նա Թուլուզայի կոմսությունը միացրեց թագավորական դոմենին, առաջին անգամ նրա կազմի մեջ մտցնելով (1229 թ.) Միջերկրական ծովի առափնյա Նոդլիի մի մասը: Սակայն հարավ-արևմտյան կոմսությունները պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը, իսկ Աքվիտանիան մնաց որպես Պլանտագենետների տիրապետություն:

Ալբիգոյան պատերազմներից հետո հարավային քաղաքները համեմատաբար արագ վերականգնվեցին, բայց այլևս երբեք չհասան այնպիսի փարթամ բաբաղավաճման, ինչպես XII դարում էր: Նրանց համար դժվար էր դիմանալ ալբիգոյան պատերազմների ժամանակ ուժեղացած՝ ծովային առևտրի գծով իրենց ախոյանների՝ իտալական քաղաք-հանրապետությունների և կատալոնյան քաղաքների մրցակցությանը:

Պետությունը XIII դարում

VIII դ. ընթացքում, հատկապես Լյուդովիկոս IX-ի (1226—1270) թագավորության ժամանակ, թագավորական իշխանության

աժեղացումը հաստատվեց մի շարք կարևոր ռեֆորմներով, հատկապես դատական ռեֆորմով: Թագավորական դոմենի տերիտորիայում արգելվեցին դատական մենամարտերը (սյսինքն՝ դատական վեճի լուծումը վիճող կողմերի միջև տեղի ունեցող մենամարտի օգնությամբ), որ լայնորեն կիրառվում էր սենյորալ դատարաններում. վիճող կողմերին հնարավորություն էր տրվում գործը փոխադրել թագավորական դատարան: Ամեն մի ֆեոդալական դատարանի վճիռ կարող էր վճռաբեկության կարգով փոխադրվել թագավորական դատարան, որը դրանով իսկ դատական գործերով դառնում էր ամբողջ թագավորության գերագույն ատյանը: Մի ամբողջ շարք կարևորագույն քրեական գործեր հանվում էին ֆեոդալական դատարանների տնօրինությունից և հանձնվում բացառապես թագավորական դատարանի քննությանը:

Էլ ավելի էր զարգանում կենտրոնական կառավարումը: Թագավորական խորհրդից առանձնացվեց հատուկ դատական ատ-

յան, որն ստացավ, «պառլամենտ» անունը: Տեղական իշխանությունների հետ կենտրոնական կառավարության կապի ամրապնդման համար ստեղծվեցին թագավորական ռեզիդորներ, որոնք վերահսկում էին տեղական ադմինիստրացիայի գործունեությանը և թագավորին զեկուցում բոլոր շարաշահությունների մասին:

Լյուդովիկոս IX-ը արգելեց թագավորական դոմենում մասնավոր պատերազմները ֆեոդալների միջև, իսկ դեռևս դոմենին չմիացված տիրապետություններում օրինականացրեց «թագավորի 40 օրը» սովորույթը, այսինքն այն ժամկետը, որի ընթացքում մարտահրավեր ստացած կողմը կարող էր գանգատվել թագավորին: Այդ հանգամանքը թուլացնում էր ֆեոդալական ներքին կռիվները:

Ամբողջ թագավորական դոմենում մտցվեց միասնական դրամական սիստեմ, և թագավորական դրամը ամբողջ երկրում պետք է ընդունվեր տեղական դրամների հետ միասին: Դա նպաստում էր Ֆրանսիայի տնտեսական համախմբմանը: Թագավորական դրամը ոչ միայն գործածության մեջ էր տեղական դրամների հետ միասին, այլև սկսեց շրջանառությունից արտամղել մյուս փողերը. վաճառականները գերազանցապես թագավորական դրամն էին ընդունում կամ նույնիսկ բացառապես այդ դրամն էին պահանջում:

Տիրելով հարավային մարզերի մի մասին, Լյուդովիկոս IX-ը արտաքին քաղաքականության մեջ ձգտում էր Ֆրանսիայի դիրքեղանակը ամրացնել Միջերկրածովյան շրջանում: Նա իր եղբայր Կարլոս Անժուացուն օգնեց տիրելու Հարավային Իտալիային ու Սիցիլիային և փորձ կատարեց ամրանալ Եգիպտոսում ու Թունիսում (Ցոթերորդ և Ութերորդ խաչակրաց արշավանքներ)․ այդ փորձը, սակայն, հաջողություն չունեցավ:

Այսպիսով, XI—XIII դդ. ֆեոդալական պետության զարգացումը Ֆրանսիայում մի շարք փուլեր անցավ: Ֆեոդալական մասնատվածությունը սկզբում հաղթահարվեց երկրի հյոսիսային մասում: Թագավորական իշխանությունն այդ շրջաններում աճում էր քաղաքների զարգացման և մարզերի միջև տնտեսական կապերի ուժեղացման բազայի վրա: Փարիզը, որ վեր էր ածվել խոշոր առևտրա-արհեստավորական և քաղաքական կենտրոնի, դարձավ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը: Սակայն, թագավորական դոմենի շուրջը խոշոր ֆեոդալական տիրապետությունների ի մի հավաքելը բարդանում և ձգձգվում էր Պլանտագեններների դեմ մղվող պայքարի պատճառով: Կապետինգներին հարկ եղավ կռվել ոչ այնքան

Ֆրանսիական դուքսերի ու կոմսերի, որքան շատ ավելի ուժեղ թըշնամիների՝ անգլիական թագավորների դեմ:

Հարավային մարզերի մի մասը Կապետինգների տիրապետությաններին միացվեց միայն նվաճումների հետևանքով՝ XIII դ. առաջին կեսին: Երկրի հյուսիսային մասը այդ ժամանակ արդեն թավականաշափ հապտատուն կերպով միավորված էր Փարիզի և կենտրոնական իշխանության շուրջը:

§ 2. ՖՐԱՆՍԻԱՆ XIV—XV ԳԱՐԻԲՈՒՄ

Քաղաքը և գյուղը XIV դարում

XIV դարի առաջին երրորդում Ֆրանսիայի էկոնոմիկան շարունակում էր ինտենսիվ կերպով զարգանալ. զգալի հաջողություններ ձևեց բերվեցին քաղաքական բնագավառում: Արհեստի ու առևտրի հետագա զարգացումը քաղաքներում և այդ տնտեսական առաջընթացի հետ սերտորեն կապված դրամական ռենտայի լույնորեն տարածումը գյուղում շատ նոր բան մտցրին Ֆրանսիական հասարակության կյանքում: XIV դ. այդ փոփոխությունները դրսևորվեցին միանգամայն պարզորոշ կերպով:

Դրանցից ամենակարևորները տեղի ունեցան քաղաքներում, հատկապես խոշոր քաղաքներում: Ոչ միայն ուժեղանում էր անհավասարությունը առանձին համքարությունների միջև, այլև փոփոխվում էր համքարությունների բուն իսկ կառուցվածքը: Առանձնապես հարուստ համքարությունները (մահուդագործների, մուշտակագործների, ոսկերիչների, մսագործների և այլն) իրենց էին ենթարկում հարակից պրոֆեսիաների համքարությունները: Ուստի, թեև արհեստի մեջ շարունակվում էր աշխատանքի բաժանման հետզհետե ուժեղացող պրոցեսը, որ նշանակում էր աշխատանքի արտադրողականության աճ, և ավելանում էր համքարությունների քանակը, սոցիալական առումով սակայն այդ առաջընթացը տեղի էր ունենում միայն հարուստ համքարությունների վարպետների օգտին: Համքարությունների ներսում վարպետները լիովին իրենց էին ենթարկել ենթավարպետներին, նրանց աշխատանքն այնքան ցածր վարձատրելով, որ նրանք հնարավորություն չէին ունենում բացել առանձին արհեստանոցներ և վարպետներ դառնալ: Վարպետները ավելացնում էին ենթավարպետների և աշակերտների թիվը, երկարացնում աշխատանքային օրը, խոչընդոտ էին հանդիսանում իրենց դրությունը բարելավելու ձգտող ենթավարպետների փորձերին: Ձևականորեն պահպանելով համքար-

րության անդամ լինելու իրենց կոչումը, ենթավարպետները իրենց գրությամբ փաստորեն մոտենում էին վարձու բանվորներին և վարպետների դեմ պայքարելու համար սկսեցին կազմակերպել իրենց սեփական միությունների (կոմպանյոնաժները)։ Քաղաքներում, հատկապես խոշոր քաղաքներում, կային մանր համքարային շատ արհեստավորներ և տեղական կամ գյուղերից եկած արտահամքարային շքավորներ (բեռնակիրներ, սայլապաններ, օժանդակ բանվորներ, սպասավորներ և այլն), որոնք ապրում էին աղքատ և հաճախ պատահական վաստակով։ Քաղաքային բնակչության քանակապես գերակշռող այդ բոլոր խավերի իրավունքները նվազագույնի էին հասցված։ Նրանք ոչ մի առնչություն չունեին ո՛չ քաղաքային իշխանությունների, բնարտությունների, ո՛չ քաղաքային ֆինանսների, ո՛չ քաղաքի կառավարման ձևի և կյանքի մեծնայնիվ նրանց վրա էր ընկնում քաղաքային վճարումների ու պետական հարկերի առյուծի բաժինը, իսկ քաղաքում մարդը իշխանությունը զավթած հարուստ վաճառականների ու վարպետների օլիգարխիան անհամեմատ ավելի քիչ հարկեր էր վճարում իր խոշոր եկամուտների համեմատությամբ։ Գնալով ավելի ցայտուն էին դրսևորվում սոցիալական սուր հակասությունները քաղաքային հարուստ վերնախավի և շքավորների ու միջին արհեստավորների միջև։ XIV դարում չափից ավելի ուժեղացած հարկային ճրնշումը է՛լ ավելի խորացրեց այդ հակասությունները։ Խիստ ավելացավ քաղաքային ապստամբությունների թիվը և դրանցից շատերը մինչ այդ չտեսնված կատաղի բնույթ էին ընդունում։)

Հողի ֆեոդալական սեփականությունը մնում էր անսասան և սենյորները շարունակում էին ֆեոդալական ունեւտ։ Բռնագանձել բոլոր գյուղացիական հողակալություններից, Սակայն դրամական ունեւտայի լայն տարածումը և գյուղացիության անձնական ազատությունը ամրապնդեցին նրա տիրակալական իրավունքը ցենզիվի նկատմամբ, որը XIV դարում դարձավ հողակալության իշխող ձևը։ Սովորույթով որոշված ցենզը կանոնավոր վճարելու պայմանով գյուղացին կարող էր ոչ միայն ժառանգությամբ հանձնել իր ցենզիվը, այլև գրավ դնել և նույնիսկ վաճառել այն լրիվ կամ մասամբ։ Այդպիսի ակտերից սենյորը գանձում էր հատուկ տուրք՝ հողի գնին համամասնորեն։ Այդ բոլոր պայմանները նպաստում էին գյուղացիության սոցիալական շերտավորմանը և գյուղում սակավազոր ու սակավահող տնտեսատերերի հայտնվելուն, որոնք ստիպված էին սեզոնային աշխատանքներում փողով վարձվել հարևաններին կամ սենյորներին, որովհետև նրանց սեփական հողա-

մասերը չէին բավարարում կերակրելու իրենց: Դա գյուղում վարձու աշխատանքի առաջին ձևն էր, որը դեռևս ֆեոդալական բնույթ էր կրում, քանի որ գյուղացին առաջվա պես մնում էր ֆեոդալական հողակալ:

(Դրամական ունեւորների ֆեոդալներին վերջնականապես հեռացրեց սեփական տնտեսություն վարելուց: Այդ ունեւորների հայտնվելը նրանց համար շահեկան էր, որովհետև զարգացող ապրանքադրամական հարաբերությունները հնարավորություն էին տալիս փողով գնելու այն ամենը, ինչ թույլ էր տալիս գրպանը) Սակայն երկրի էկոնոմիկայի հետագա զարգացման համեմատ սենյորները, առանձնապես միջին ու մանր տնտեսները, ղուկընցիին ավելի ու ավելի սուր զգալ փողի կարիքը: Ընծատոհմիկների, բարձր հողերականության և հարուստ վաճառականության ճորտությունը նրանց համար ուժեղ հրապուրանք էր, ասպետական սպառազինությունը ավելի ու ավելի էր բարդանում ու թանկանում, հագուստն ու կենցաղը գնալով ավելի ներքաճաշակ էին դառնում: Իսկ գյուղացիներից փողերն ստացվում էին անփոփոխ շահերով, իր ժամանակին (հաճախ դեռևս XIII դարում) սահմանված «հավերժական», այսինքն՝ անփոփոխ ցենզերին համապատասխան: Ասպետությունը բազմիցս փորձեր էր կատարում այն ավելացնելու, բայց գյուղացիները համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս, իսկ թագավորական իշխանությունը, որը շահագրգռված էր այն բանում, որպեսզի գյուղացիությունը առաջին հերթին կանոնավոր վճարեր հետգհետեւ աճող պետական հարկերը, միշտ չէ, որ այդ հարցում ընդառաջում էր ֆեոդալներին: Այդ դժվարություններից ֆրանսիական ասպետությունը ելք էր որոնում պատերազմի և ավազակության մեջ, երբեմն պաշտպանում էր խոշոր ֆեոդալների անջատողական տենդենցները:

Ֆրանսիան

XIV դարի սկզբին

XIV դ. սկզբին թագավորական դոմենն ընդգրկում էր երկրի արդեն մեծ մասը: XIII դարում Լանգեդոկի (այդպես սկսեց կոչվել նախկին Թուլուզայի կոմսությունը) միացումը Կապետինգներին հնարավորություն տվեց հարավ-արևմտյան մարզերը թափանցել ոչ միայն հյուսիս-արևելքից, այլև հարավ-արևելքից: Այդ հանգամանքը հարավում զգալիորեն ամրապնդեց նրանց դիրքերը Անգլիայի դեմ, որին դեռևս պատկանում էին Բիսկայան ծովածոցի առափնյա վայրերը: 1308—1309 թթ. Կապետինգների դոմենին անցավ Աքվիտանիայի մի մասը՝ Անգուլեմ և Մարշ կոմսությունները, իսկ այնուհետև՝ Դորդոնիս և Գարոննա գետերի համարյա

ամբողջ հոսանքը: Դա Ֆրանսիայի թագավորական իշխանության խոշոր հաջողությունն էր կենտրոնացված պետության ստեղծելու ճանապարհին: Անգլիացիների ձեռքին մնաց միայն մի նեղ առաինյա շերտ Սենտից մինչև Պիրենեյները (ընդ որում 1285 թ. Նավարրան, Պիրենեյներում գտնվող այդ փոքրիկ թագավորությունը, համարվում էր ֆրանսիական տիրապետություն): Արևելյան սահմանում միացվեցին Շամպայնի հարուստ կոմսությունը (1284 թ.) և Լիոն խոշոր քաղաքը (1307 թ.): Ֆիլիպ IV Գեղեցիկ թագավորը (1285—1314 թթ.) փորձեց իրեն ենթարկել նաև ֆլանդրիական կոմսությունը, որը Ֆրանսիայի հետ սերտորեն կապված էր առևտրական հարաբերություններով, բայց քաղաքական տեսակետից սոսկ անվանապես էր մտնում թագավորության կազմի մեջ: Ֆլանդրիայում գլխավոր դերը խաղում էին հարուստ քաղաքները, հատկապես Գենտը, Իպրը և Բրյուգգեն՝ բարգավաճած մուհուղագործության և խոշոր առևտրի կենտրոնները: Ֆիլիպ IV-ը միջամտեց այդ քաղաքների ներքին պայքարին, կանգնելով պատրիկության կողմը: Օգտագործելով Ֆլանդրիայում գոյություն ունեցող ներքին հակասությունները, սկզբում նրան հաջողվեց այնտեղ փաստորեն հաստատել իր իշխանությունը, բայց նրա կողմից ծանր հարկեր մտցնելը շուտով լայն ժողովրդական շարժում առաջացրեց ֆրանսիական տիրակալության դեմ: Ֆլանդրական համաբուծությունների համար ֆրանսիացիների դեմ մղվող պայքարը սերտաճեց տեղական պատրիկության դեմ մղվող պայքարի հետ: Կարևորագույն առևտրա-արդյունաբերական Բրյուգգե քաղաքի արհեստավորները 1301 թ. ապստամբեցին ֆրանսիական կայսզորի և պատրիկության դեմ. նրանց հաջողվեց գրավել քաղաքը: Ֆրանսիացիներն այդ ապստամբությունը ճնշեցին, բայց շուտով այն թունկեց նոր աժով: 1302 թ. մայիսին Բրյուգգեում տեղի ունեցավ ֆրանսիական կայսզորի և պատրիկների կոտորած. այսպես կոչված՝ Բրյուգգեյան առավոտյան ժամերգություն: Մոտ 3 հազ. ֆրանսիացիներ կոտորվեցին: Այդ ազդանշանով ամբողջ երկիրը ոտքի ելավ և դեն շարտեց ֆրանսիական թագավորի տիրակալությունը: Ապստամբությանը մասնակցեցին ոչ միայն քաղաքային արհեստավորները, այլև գյուղացիները, որովհետև ֆրանսիական տիրապետությունը զուգակցվում էր ֆեոդալական կեղեքման ընդհանուր ուժեղացմամբ:

Ֆիլիպ IV-ը Ֆլանդրիայի դեմ շարժեց իր ասպետական բանակը: 1302 թ. հուլիսի 11-ին Կուրտրեի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որտեղ ֆլանդրիական արհեստավորների ու գյուղացի-

ների հետիոտն աշխարհագորը սոսկալի պարտութեան մատնեց ֆրանսիական ասպետներին: Ֆրանսիացիները հարկադրված էին հեռանալ Ֆլանդրիայից: Հետագա ռազմական գործողությունների և դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով Ֆիլիպ IV-ին հաջողվեց պահել մի քանի քաղաքներ և ռազմատուգանք ստանալ: Բայց նա ստիպված էր հրաժարվել ամբողջ Ֆլանդրիան նվաճելու պլանից:

Ռազմաթիվ պատերազմները զգալի դրամական միջոցներ էին պահանջում, Հարկերն ավելացան (այսպես կոչված թագավորական տալիա): Թագավորն առանձնապես մեծ սուրսիդիաներ էր վերցնում քաղաքներից:

Հիմնականում ընկճելով խոշոր ֆեոդալների ինքնուրույնությունը, թագավորն այժմ կարող էր ավելի քիչ հաշվի նստել քաղաքների հետ: Ֆիլիպ IV-ի ժամանակներից սկսած թագավորներն աստիճանաբար սկսեցին քաղաքներին զրկել ինքնավարության և հարկադրման ասպարեզում նրանց ունեցած իրավունքներից, քաղաքականապես նրանց ավելի ու ավելի ենթարկելով իրենց:

Պաքար պա- պության դեմ

Ֆիլիպ IV-ը սկսեց հարկադրման ենթարկել նաև եկեղեցական հողերը: Այդ բանը առաջ բերեց Բոնիֆացիոս VIII պապի բողոքը:

Թագավորի և պապի միջև 1296 թ. օացահայտ գոնֆլիկտ բորբոքվեց Ֆիլիպ IV-ի կողմից հոգևորականության վրա տուրքեր դնելու կապակցությամբ: Պապը հատուկ բուլլայով աշխարհիկ տիրակալներին բանադրանքի սպառնալիքի տակ արգելեց ինքնազուլի կերպով հարկադրման ենթարկել եկեղեցին, իսկ հոգևորականությանը՝ նրանց սուրսիդիա վճարել առանց Հռոմի թույլտվության: Ֆիլիպ IV-ը դրան պատասխանեց Ֆրանսիայից ոսկու և արծաթի արտահանումն արգելելով, որը հարվածում էր պապական ֆինանսներին. որովհետև պապը դրանով զրկվում էր այն փողերից, որ ստացվում էին ֆրանսիական հոգևորականությունից: Շուտով կոնֆլիկտը ավելի լայն նշանակություն ստացավ, քանի որ Բոնիֆացիոս VIII-ը հանդես եկավ աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ հոգևոր իշխանությունը վեր դասելու հավակնություններով: Գրիգորիոս VII-ի նման նա պնդում էր, թե պապերը վեր են կանգնած թագավորներից ու կայսրերից: Բայց այդ ժամանակներում թագավորական իշխանությունը Ֆրանսիայում արդեն բավականաչափ ամրապնդվել էր՝ պապական հավակնությունների դեմ մղվող պայքարում դիմանալու և աշխարհիկ պետության սովերենությունը պաշտպանելու համար: Հասարակական կարծիքի վրա ազդելու նպատակով

Թագավորական իրավաբանները հմուտ կամպանիա սկսեցին պապի դեմ, ծավալվեց հակապապական լայն հրապարակախոսություն: Նախապես մեծ աջակցություն ստանալու համար Ֆիլիպ IV-ը 1302 թ. հրապիրեց Գլխավոր շտատներ, որտեղ ներկայացված էին երեք դասեր (շտատներ)՝ հոգևորականությունը, ազնվականությունը և քաղաքացիները: Ազնվականությունն ու քաղաքացիները ամեն ինչում պաշտպանում էին թագավորին: Հոգևորականությունը պապի հավակնությունների հարցում անորոշ դիրք էր գրավում: Պապը Ֆրանսիա ուղարկեց իր լեգատին, որպեսզի նա ազդարարի Ֆիլիպ IV-ի նկատմամբ բանադրանքը, եթե նա չենթարկվի պապի պահանջներին, բայց լեգատը ձերբակալվեց: Իր հերթին Ֆիլիպ IV-ը վճռեց հասնել այն բանին, որ պապը գահընկեց արվի և այդ նպատակով գործակալներ ուղարկեց Իտալիա, որոնք փող շխնայելով իրենց կողմը գրավեցին պապի ամենաազդեցիկ թշնամիներին: Բոնիֆացիոս VIII-ը այն ժամանակ գտնվում էր Ապենիններում, Անանի փոքրիկ քաղաքում: Դավադիրները խուժեցին պապական պալատը և սկսեցին ամեն կերպ անարգել նրան: Վնկճված այդ ցնցումից, հպարտ ծերունին շուտով մահացավ:

1305 թ. Ֆիլիպ IV-ի ճնշման տակ պապ ընտրվեց մի ֆրանսիացի՝ Բորգոյի արքեպիսկոպոսը Կլիմենտ V անունով: 1309 Ռ. նա իր արքունիքը տեղափոխեց Ռոնայի Ամինյոն քաղաքը, որտեղ պապերը մնացին մինչև 1378 թ. (այսպես կոչված պապերի Ավինյոնյան գերություն): Թեև Ավինյոնը թագավորական դոմենի մեջ չէր մտնում, բայց փաստորեն պապը կախման մեջ էր գտնվում ֆրանսիական թագավորներից: Այդ բանի շնորհիվ Ֆիլիպ IV-ին հաջողվեց ոչնչացնել նաև առաջներում պապության հատուկ հովանավորությունը վայելող վախառուական գործունեությունը հսկայական հարստություն կուտակած տաճարականների շատ հարուստ հոգևոր-ասպետական միաբանությունը (տե՛ս գլ. 8) և հոգուտ պետության բռնազրավել այդ հարստությունը: Թագավորական իշխանությունը վճռական հաղթանակ տարավ պապության նկատմամբ. նրա քաղաքական և միջազգային նշանակությունը փլուզվում ուժեղ կերպով խախտվեց: Դա հող նախապատրաստեց Հռոմից հարաբերականորեն անկախ, այսպես կոչված գալլիկականական եկեղեցու հիմնադրման համար XV դ. առաջին կեսին (տե՛ս գլ. 18):

Ֆիլիպ IV-ի օրոք Ֆրանսիայում ձևավորվեց
Դասալին միապետ- դասային ներկայացուցչություն: Արդեն
տուրքյան առաջացումը XIII դ. թագավորները, գլխավորապես ֆի-
նանսական հարցեր լուծելու համար բաղ-
միցս ներկայացուցիչներ էին հրավիրում քաղաքներից կամ աս-
պետներից: Առանձին մարզերում ունեին իրենց տեղական դասա-
յին ժողովները՝ «շտատները», որոնք քննարկում էին միայն մարզա-
յին գործերը և մարզերի հարկադրման հարցերը: Սկսած 1302 թ.
շտատները հրավիրվում էին հաճախակի: Նրանք գլխավոր շտատ-
ներ էին կոչվում այն դեպքերում, նրբ նրանց դասային ներկա-
յացուցիչներ էին մասնակցում թագավորական դոմենի բոլոր մար-
զերից: Բայց XIV—XV դդ. Գլխավոր շտատներ հրավիրվում էին
համեմատաբար հազվադեպ: Մեծ մասամբ հարավային մարզե-
րում առանձին հավաքվում էին Լանգեդոկի շտատները, իսկ հյու-
սիսային մարզերում՝ Լանգեդոյլի շտատները: Բացի այդ,
առանձին պրովինցիաներում հավաքվում էին տեղական շտա-
տները: Լանգեդոյլի շտատների դերը առանձնապես մեծացավ XIV դ.
կեսերին: Դրանց հետ մեկտեղ հավաքվում էին նաև շատ մարզա-
յին շտատներ:

Ֆրանսիայում դասային ներկայացուցչությունը ձևավորվել է
դասերի լիակատար զարգացման շրջանում, երբ ֆեոդալական դա-
սակարգի յուրաքանչյուր խումբ՝ հոգևորականությունը և ազնե-
վականությունը, արդեն ուներ իր՝ առանձին ամբողջ երկրի տերի-
տորիայում միատեսակ հատուկ իրավունքներն ու արտոնություն-
ները: XIV դ. սկզբին քաղաքները հասան զարգացման այնպիսի
մակարդակի և դարձան այնպիսի կարևոր սոցիալ-տնտեսական և
քաղաքական ուժ, որ նրանց բնակիչներն իրենց արտոնություն-
ների ընդհանուր հումարով խստորեն առանձնանում էին հիմ-
նական բնակչությունից, այսինքն՝ գյուղացիությունից, որը զրկված
էր քաղաքական իրավունքներից և չէր մասնակցում և ոչ մի նեո-
կայացուցչական ժողովի:

Ֆրանսիական դասային ներկայացուցչությունն ուներ մի շարք
առանձնահատկություններ, որոնք արմատավորված էին երկրի սո-
ցիալական կառուցվածքում: Շտատներում բոլոր երեք դասերը
նիստեր էին անում առանձին, և նրանցից յուրաքանչյուրը կազմում
էր առանձին պալատ:

Առաջին դասի հոգևորականության պալատը սովորաբար կազ-
մված էր յինում նրա ամենախոշոր անդամներից՝ արքեպիսկոպոս-
ներից, եպիսկոպոսներից, խոշոր վանքերի վանահայրերից: Երկ-

րորդ դասը՝ ազնվականությունը, ընդգրկում էր սոսկ միջին ու մանր ասպետների ներկայացուցիչներին, որոնք հանդիսանում էին թագավորական իշխանության իսկական պաշտպանները: Աշխարհիկ ավագանին ընդհանրապես չէր մտնում պալատներից որևէ մեկի անդամների թվի մեջ. դուքսերն ու կոմսերը շտատների նիստերում թագավորին շրջապատող անձինք էին և դեպուտատների հետ չէին խառնվում: Երրորդ պալատում (XV դ. վերջից այն ըսկըսեց կոչվել «երրորդ դասի» պալատ) նիստերի էին հավաքվում «բարի քաղաքների» ներկայացուցիչները՝ քաղաքագլուխներն ու քաղաքային խորհուրդների անդամները, այսինքն՝ քաղաքների ամենահարուստ և ամենաազդեցիկ մարդիկ: Յուրաքանչյուր պալատ ուներ միայն մեկ ձայն, և պալատի կողմից այս կամ այն որոշումն ընդունելու համար պահանջվում էր նրա անդամների ձայների նշանակալի մեծամասնությունը: Ամբողջությամբ վերցրած շտատների որոշումը կախված էր պալատների ձայների հարաբերակցությունից:

Շտատները հրավիրվում էին թագավորի նախաձեռնությամբ և քննարկում նրա առաջարկած ծրագիրը: Նրանք պարբերաբար հրավիրվող կանոնավոր մարմիններ չդարձան: Շտատները մեծ մասամբ վճռում էին թագավորին նպաստ տալու կամ այս կամ այն կարևոր քաղաքական գործում նրան պաշտպանելու հարցը: Հոգևորականության և ազնվականության դերը շտատներում հանգում էր նրան, որ նրանք թագավորին թույլ էին տալիս իրենց հողերում ապրող գյուղացիներից բռնագանձել թագավորական տալիա: Իսկ իրենք ֆեոդալները պետական հարկեր չէին վճարում: Շտատներում գլխավոր դերը խաղում էին քաղաքները, որոնք պաշտպանում էին կենտրոնացման քաղաքականությունը և թագավորին տալիս էին նպաստների հիմնական մասը: Ուստի, XIV դ. առաջին կեսին թագավորական իշխանության և շտատների միջև, որպես կանոն, տարաձայնություններ չկային, և դրանք կարևոր գործոն էին ֆեոդալական միապետության ամրապնդման պրոցեսում: Բայց երկրի հյուսիսային մասի (Լանգեդոյի) քաղաքների ու ասպետության միջև գոյություն ուներ անհաշտ թշնամություն, որն իրենց սենյորների ու նրանց ասպետների դեմ քաղաքների մղած պայքարի արդյունքն էր: XIV դարում թշնամանքն ավելի խորացավ այն պատճառով, որ ազնվականությունը պետական հարկեր չէր վճարում, իսկ քաղաքները փորձում էին հասնել այն բանին, որ հարկերը տարածվեն նաև ասպետների վրա:

Թագավորները հանուն իրենց շահերի օգտագործում էին դասերի գծտուխյունը, որոնք շատ հազվադեպ էին համատեղ հանդես գալիս. այդ պատճառով Գլխավոր շտատներն այնպես էլ չհասան այն մեծ իրավունքներին, որպիսիք նվաճել էր անգլիական պառլամենտը շնորհիվ այն հանգամանքի, որ վերջինում ասպետությունն ու քաղաքները դաշինքի մեջ էին:

Դասային-ներկայացուցչական ժողովների վերջնական ձևավորումով Ֆրանսիայում ավարտվեց ֆեոդալական պետության նոր ձևի՝ դասային միապետության (կամ դասային ներկայացուցչություն ունեցող ֆեոդալական միապետության) կազմավորման պրոցեսը, որն ավելի էր կենտրոնացած, քան ֆրանսիական պետությունը XII—XIII դարերում: Պետության այդ ձևի ծագումն արտահայտում էր այն տեղաշարժերը, որոնք XIV դ. սկզբին կատարվել էին Ֆրանսիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ: Երկրի հետագա կենտրոնացման նախադրյալները, մի կողմից, քաղաքների և քաղաքային դասի ազդեցության աճման համեմատ ներքին տնտեսական կապերի արագ զարգացումն էր, մյուս կողմից՝ դասակարգային պայքարի սրումը գյուղերում ու քաղաքներում, որը պահանջում էր տիրապետող դասակարգի և քաղաքային կառավարող վերնախավի ավելի մեծ չափով համախմբում ամբողջ պետության մասշտաբով:

Միայն առավել խոշոր և անջատողականորեն տրամադրված ֆեոդալներն էին առաջվա նման դիմադրում կենտրոնացման պրոցեսին: Փորձելով վերադարձնել իրենց կորցրած քաղաքական իրավունքները, նրանք զինված ելույթների օգնությամբ լյուդովիկոս X Թագավորից՝ Ֆիլիպ IV-ի հաջորդից, որոշ զիջումներ ձեռք բերին: Սակայն այդ զիջումները, որոնք ձևական բնույթ էին կրում, չկարողացան ջլատել արդեն բավականաչափ ուժեղ ֆրանսիական դասային միապետությունը:

**Հարյուրամյա
Պատերազմը
(սկզբնական
ժամանակաշրջան)**

XIV դ. 30-ական թվականներին Ֆրանսիայի նորմալ զարգացումը ավելի քան մեկ դարով ընդհատվեց Անգլիայի հետ Հարյուրամյա պատերազմով (1337—1453), պատերազմ, որի հետևանքով մասսայաբար ոչնչացան արտադրողական ուժերը, պակասեց բնակչությունը և կրճատվեցին արտադրությունն ու առևտուրը: Ֆրանսիական ժողովրդին հասավ յանր դժբախտություն՝ անգլիացիների կողմից Ֆրանսիայի երկարատև օկուպացիան, որը ուղեկցվում էր զգալի տերիտորիաների աւժերումով ու ամսյացումով, սարսափելի հար-

կային կեղեքումը, ֆրանսիական ֆեոդալների միջև տեղի ունեցող կողոպուտը և գծաուլթյունները:

Ինչպես XII—XIII դարերում Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև տեղի ունեցած հախորդ պատերազմները (Կապետինգների և Պլանտագեններին պայքարը), Հարյուրամյա պատերազմը հիմնականում պայքար էր ֆրանսիական հարավ-արևմտյան այն հողերի համար, որոնք գտնվում էին անգլիական թագավորների իշխանության ներքո: Պատերազմի առաջին տարիներին քիչ նշանակություն չունեցավ նաև մրցակցությունը Ֆլանդրիայի համար, որտեղ բավականին քիչ էին երկու երկրների շահերը: Ֆրանսիական թագավորները չէին հրաժարվում ֆլանդրիական հարուստ քաղաքներն իրենց ենթարկելու մտքից, իսկ այդ քաղաքները ձգտում էին անկախություն պահպանել Անգլիայի օգնությամբ, որի հետ նրանք սերտորեն կապված էին տնտեսապես, քանի որ այնտեղից բուրգ, ալսինը՝ հումք էին ստանում մահուղագործության համար:

Հետագայում, 50-ական թվականներին, ռազմական գործողությունների գլխավոր ասպարեզը դարձավ (Նորմանդիայի հետ միասին) Հարավ-Արևմուտքը, այսինքն՝ Նախկին Աքվիտանիայի և երիտորիան, որտեղ Անգլիան, ձգտելով վերստին տիրել այդ հողերը, իր համար դաշնակիցներ գտավ հանձինս դեռևս անկախ ֆեոդալների և քաղաքների:

Գիենը (Նախկին Աքվիտանիայի արևմտյան մասը) տնտեսապես սերտորեն կապված էր Անգլիայի հետ, ուր առաքվում էր գինի, պողպատ, աղ, մրգեր, ընկուզեղեն, ներկեր: Խոշոր քաղաքների (Բորդոյի, Լա-Ռոշելի և այլն) հարստությունը զգալի չափով կախված էր նրանց համար շատ շահավետ այդ առևտրից: Գիենի ավազանին ու ասպետությունը իրենց շատ ավելի անկաշկանդ էին զգում անգլիացիների անվանական տիրապետության ներքո, քան ֆրանսիական թագավորի ծանր ձեռքի տակ: Հարաբերական անկախություն պահպանելու համար նրանք սիրով դաշինքի մեջ էին մտնում անգլիացիների, այն ժամանակներում՝ ֆրանսիական ժողովրդի թշնամիների հետ: Ֆրանսիական թագավորների ուժեղացման դեմ իրենց համառ օպոզիցիայում Հարավի ֆեոդալները օգտագործում էին նաև հարավային քաղաքների անջատողական միտումները:

[Պատերազմի անմիջական շարժառիթ հանդիսացան անգլիական էդուարդ III թագավորի՝ մայրական գծով Ֆիլիպ IV-ի թոռան, դինաստիական հավակնությունները: 1328 թ. մահացավ Ֆիլիպ IV-ի որդիներից վերջինը. էդուարդ III-ը հայտարարեց

ֆրանսիական գահի նկատմամբ իր իրավունքների մասին, բայց Ֆրանսիայում թագավոր ընտրվեց Կապետինգների կողմնական ճյուղի ավագ ներկայացուցիչ Ֆիլիպ VI Վալուան (1328—1350)։ Էդուարդ III-ը որոշեց իր իրավունքներին հասնել դեկրի ուժով 1337 թ. անգլիացիների համար պատերազմը հաջող սկսվեց։ Ներխուժման համար պատրաստ անգլիական բանակը մի շարք առավելություններ ուներ ֆրանսիականի հանդեպ։ Այդ բանակը մեծ չէր, բայց լավ էր կազմակերպված։ Վարձկան ասպետների ջոկատները գտնվում էին անմիջականորեն գլխավոր հրամանատարին՝ թագավորին ենթարկվող կապիտանների հրամանատարության ներքո։ Անգլիական նետաձիգները (աղեղնավորները), որոնք հավաքագրվում էին գլխավորապես Անգլիայում եղած բազմաքանակ ազատ գյուղացիներից, իրենց գործի մեծ վարպետներ էին և խոշոր ճակատամարտերում կարևոր դեր էին կատարում՝ պաշտպանելով ասպետական հեծելազորի գործողությունները։ Ֆրանսիական բախակում, որը կազմված էր առավելապես ֆեոդալական ասպետական աշխարհագորից, նետաձիգներ քիչ կային, ասպետներն էլ չէին ցանկանում նրանց հետ հաշվի նստել և համագործակցել։ Բանակը տրոհված էր առանձին ջոկատների, որոնք ենթարկվում էին միայն անմիջական զորահրամանատարներին՝ խոշոր ֆեոդալներին, որոնք իրենց հայեցողությամբ մարտի մեջ էին մտնում, հեռանում էին մարտադաշտից կամ մնում էին որպես դիտողներ։ Թագավորը ինչպես պիտք է վարում էր միայն սեփական ջոկատը, և թեպետ այդ վերջինը ամենախոշորն էր, այնուամենայնիվ այն կազմում էր զորքի մի մասը միայն։ Ֆրանսիական ասպետները պահպանել էին հին տակտիկան և սովորաբար մարտն սկսում էին իրենց ամբողջ զանգվածով հակառակորդի վրա թափվելով։ Բայց երբ հակառակորդը դիմանում էր գրոհին և նետաձիգները ձիերը գետին էին տապալում, ապա այդ գրոհը ապարդյուն էր անցնում՝ ֆրանսիական հեծելազորը տրոհում էին առանձին խմբերի, ասպետներին վայր էին գլորում ձիերից և գերի վերցնում։ Գերիների համար փրկագին վերցնելը և բնակչության կողոպուտը շուտով անգլիական ասպետների ու նետաձիգների գլխավոր նպատակը դարձավ։

Անգլիացիները հաղթեցին ծովում (1340 թ. Սլեյսի մոտ, Ֆլանդրիայում) և ցամաքում (1346 թ. Կրեսիի մոտ, Պիկարդիայի հյուսիսում, Կալիից ոչ հեռու)։ սույն հանգամանքը հնարավորություն տվեց 1347 թ. գրավել Կալեն, որը կարևոր հենակետ էր և Անգլիայից արտահանվող բրդի պահեստավայրը։ Այսպիսով նր-

րանք Ֆլանդրիայում իրենց դիրքերը ոչ միայն պահպանեցին, այլև ամրապնդեցին: Հյուսիսում անգլիացիների մյուս գործողություններն անհաջող էին: Այն ժամանակ նրանք պատերազմը փոխադրեցին հարավ-արևմուտք և կրկին ծովից գրավեցին Գիեն և Գասկոն մարզերը. Բորդոյում անգլիական էդուարդ III թագավորի կուսակալը դարձավ նրա որդի էդուարդ Սև Արքայազնը (որն այդպես էր կոչվում ըստ իր զրահի գույնի): Նրա ջոկատները գասկոնական ասպետների հետ միասին կողոպտչական ասպատակություններ էին կատարում կենտրոնական ֆրանսիական մարզերում, կրակի էին մատնում քաղաքներն ու գյուղերը, հարուստ ավար էին հափշտակում: Այդպիսի ասպատակություններից մեկի ժամանակ 1356 թ. սեպտեմբերին Պուատյեի մոտ վրա հասավ ֆրանսիական բանակը: Բվական տեսակետից ֆրանսիական բանակը շատ ավելի դերազանցում էր անգլիականին, բայց նրանում միասնական հրամանատարություն չկար: Անգլիացիները հաղթեցին ասպետների կողմից պաշտպանվող իրենց նետածիգնեչի հմուտ մաների շնորհիվ: Ֆրանսիացիները խիստ ծանր պարտություն կրեցին: Ասպետության ծաղիկը զոհվեց կամ գերի հանձնվեց, գերի ընկավ նաև թագավոր Հովհանն Բարին (1350—1364): Ֆրանսիայի համար ծանր ժամանակ սկսվեց՝ գանձարանը բոլորովին դատարկ էր, փաստորեն բանակ չկար: Պատերազմը շարունակելու, գերիներին, այդ թվում թագավորին, փրկագնելու համար հսկայական փող էր պահանջվում:

Փարիզյան ասպատամբությունը 1356—1358 թթ.

Պուատյեի մոտ կրած պարտությունը ժողովրդի մեջ մեծ զայրույթ առաջացրեց ազնվականների և թագավորի դեմ, որոնք չկարողացան կազմակերպել երկրի պաշտպանությունը թշնամուց: Այդ պատճառով էլ, երբ գերեվարված թագավորի որդին, դոֆին (այդպես էր կոչվում Ֆրանսիայում գահաժառանգը) Կարլոսը 1356 թ. հոկտեմբերին միջոցներ գտնելու համար հրավիրեց Գլխավոր շտատներ, քաղաքների ներկայացուցիչները, որոնք շտատներում զգալի ազդեցություն ունեին Պուատյեի մոտ կրած պարտությունից հետո ազնվականության թուլացման հետևանքով, պահանջեցին կարևոր ռեֆորմներ՝ Թագավորական խորհրդի անդամների և մյուս կարևորագույն պաշտոնատար անձանց հրաժարումն, բոլոր գործերի տնօրինության հանձնումը շտատների՝ 28 դեպուտատներից կազմված հատուկ հանձնաժողովին, առանց որի համաձայնության դոֆինն իրավունք չունի հրամաններ տալու բանակի վերաբերմամբ, փոխելու և նշանա-

կելու աստիճանավորներին: Շտատները նաև պահանջեցին մտցնել նոր եկամտահարկ, որը գանձվեր ազնվականներից, ընդ որում ավելի մեծ չափերով, քան քաղաքացիներից: Դոֆինը հրաժարվեց կատարել այդ պահանջները: Այն ժամանակ Փարիզում հուզումներ սկսվեցին. փարիզցիների գլուխը կանգնեց վաճառականական ավազ (Փարիզի մունիցիպալիտետի ղեկավար) էտյեն Մարսելը: Դոֆինը ստիպված էր նորից դիմել շտատներին. նրանք հավաքվեցին 1357 թ. մարտին և կազմեցին պետական կառավարման բոլոր կողմերին վերաբերող ռեֆորմների մի ընդարձակ պլան: Այն հրապարակվեց և ստացավ «Մատյան մեծ օրդոնանս» անունը: Ըստ օրդոնանսի կառավարական մարմինների կառուցվածքը արմատական փոփոխման էր ենթարկվում: Դոֆինն ուներ սոսկ սահմանափակ կատարողական իշխանություն: Շտատները պետք է տարեկան երկու անգամ հավաքվեին առանց նրա թույլտվության և վճռին բոլոր կարևորագույն հարցերը, ընդհուպ մինչև զինադադար կամ հաշտություն կնքելը: Նրանք էին նշանակում թագավորական խորհրդականներին, քվեարկությամբ որոշում և հավաքում էին հարկերը: Թագավորական ապարատը հասցվեց նվազագույնի: Դոֆինի բոլոր գործողությունները վերահսկողության էր ենթարկում շտատների նշանակած հանձնաժողովը, բրի մեջ մըտնում էին էտյեն Մարսելի կողմնակիցները:

Բայց դա երկար չտևեց: էտյեն Մարսելը և նրա մերձավորացույն համախոհները պատկանում էին ամենահարուստ վաճառականների թվին և այն ժամանակներում մեծ կարողության տեր էին: Նրանք նույնպես ազնվականների և կառավարության վրա զայրացած էին, ինչպես և ամբողջ երկիրը, բայց նրանք մտադիր չէին իրենց եկամուտները զոհաբերել հանուն այն բանի, որ թեթևանա քաղաքային բնակչության զանգվածների և գյուղացիության վրա ծանրացած հարկային լուծը, ուստի իսկական հենարան չունեին Փարիզի ժողովրդական զանգվածներում: Բացի այդ, շտատների կողմից քվեարկությամբ որոշվող նպաստը ավելի փոքր եկամուտների վրա ավելի մեծ տոկոսներով էր ընկնում քան խոշոր եկամուտների վրա: Ընդդեմ է, այն ընկնում էր նաև ազնվականների վրա, բայց ազնվականները հրաժարվում էին վճարել, այն և փաստորեն դադարել էին մասնակցել շտատների աշխատանքին:

էտյեն Մարսելը և շտատներում ու դոֆինին առընթեր հանձնաժողովում ներկայացված Փարիզի վերնախավը պաշտպանություն չգտան նաև մյուս քաղաքներում: Խոշոր վաճառականությունը ամենուրեք ամենաազդեցիկ ուժն էր, բայց քաղաքները դեռ ան-

բավարար էին շաղկապված միմյանց, նույնիսկ երբեմն մրցակցում էին միմյանց հետ: Չնայած բոլորն էլ ճանաչում էին մայրաքաղաքի գլխավորող դերը, մյուս քաղաքները դժգոհ էին այն բանից, որ իշխանությունը միմիայն փարիզցիների ձեռքին է գտնվում:

Դոֆինն օգտագործեց այդ հանգամանքը: Նա սկսեց շրջագայել քաղաքները և իր կողմը գրավել ասպետներին. նախապատրաստում էր շտատներ հրավիրել Փարիզից դուրս և հույս ուներ նրանցից նպաստ ստանալ:

Երբ 1358 թ. Փարիզում կրկին հավաքվեցին Գլխավոր շտատները, որոնք հիմնականում ներկայացնում էին սոսկ Փարիզի վերնախավը, ակնհայտ դարձավ, որ նրանք մյուս քաղաքներում իրենց հեղինակությունը կորցրել են: Այն ժամանակ էտյեն Մարսելը որոշեց դոֆինին իրեն ենթարկել ուժով: 1358 թ. փետրվարի 22-ին նա հրապարակում հավաքեց զինված արհեստավորներին, իսկ ինքը մի քանի կողմնակիցների հետ ներկայացավ պալատ, որտեղ դոֆինի ներկայությամբ սպանվեցին նրա երկու մերձավորագույն խորհրդականները՝ մարշալներ Շամպայնացին և Նորմանդացին: էտյեն Մարսելը մահու շափ սարսափած դոֆինի գլխին դրեց իր կապույտ-կարմիր գլխարկը (Փարիզ քաղաքի գույնը), նրան անվտանգություն խոստանալով և իր հովանավորության տակ վերցնելով: Հաջորդ օրը դոֆինը համաձայնեց իր խորհրդում ընդունել Փարիզի վերնախավի ներկայացուցիչներին և հաստատեց շտատների նախաձեռնությամբ հրատարակված օրդոնանսները: Բայց մեկ ամիս անց նա փախավ մայրաքաղաքից և սկսեց նախապատրաստել Փարիզի պաշարումը:

Ժակերիա

1358 թ. մայիսին սկսվեց Ժակերիան՝ խորագույն գյուղացիական ապստամբությունը Ֆրանսիայի պատմության և խռորագույններից մեկը՝ Եվրոպայի պատմության մեջ: Ժակերիան նախապատրաստված էր Հյուսիսային Ֆրանսիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ամբողջ ընթացքով: Քաղաքների աճը և դրամական ռենտայի տիրապետությունը առաջ էին բերել ֆեոդալական դրամական վճարումները բարձրացնելու ֆեոդալների ձգտումը և ուժեղացրել էին գյուղացիության շահագործումը: Մեծացել էին պետական հարկերը: 1348 թ. Ֆրանսիայի վրա տեղաց ժանտախտի համաճարակը («Սև մահ»): Բնակչության զգալի նվազումը ժանտախտից հետո առաջացրեց աշխատավարձի ավելացում, որի հետևանքով, իր հերթին, օրենքներ հրատարակվեցին աշխատավարձի աճման դեմ: Այդ օրենքներն առանձնապես ծանր անդրադարձան գյուղական և քա-

ղաքային բնակչության չբավոր խավերի վրա: Այդ բոլոր հանգամանքներն ինքնին բավականաչափ ծանր էին ժողովրդի համար: Պատերազմն ալեկի սաստկացրեց դրանք:

Գյուղացիությունը փաստորեն թողնված էր բախտի քմահաճույքին: Նրան թալանում էին ոչ միայն անգլիացիները, այլև բոլոր վարձկան ջոկատները, բանդաները (ինչպես այլ ժամանակներում անվանում էին դրանց), այդ թվում նաև ֆրանսիական ավազակախմբերը, որոնք ավար որոնելու համար թափառում էին երկրով մեկ: Գյուղացիները պաշտպանվում էին՝ ինչպես կարողանում էին, գյուղական եկեղեցիները վեր էին ածում ամրացված սպասարանների, զինվում էին, համառ և երբեմն հաջող դիմադրություն էին ցույց տալիս կողոպտիչներին: Տեղ-տեղ այդ դիմադրությունը պարտիզանական կովի ձև էր ընդունում:

Նախապատրաստվելով մայրաքաղաքի պաշարմանը, դոֆինը շրջակայքի գյուղացիներին պարտավորեցրեց ամրապնդել ամրոցները և պարեն մատակարարել նրանց: Դա ժողովրդական համբերության քաժակը լցնող վերջին կաթիլն էր: Մայիսի 28-ին Բովեզի մարզում (Փարիզից հյուսիս) հարևան գյուղերի գյուղացիները ազնվականական ջոկատի հետ ընդհարվելիս մի քանի աւպետների սպանեցին: Դա ազդանշան եղավ ապստամբության, որը բռնկեց անսովոր արագությամբ, ընդգրկելով Հյուսիսային Ֆրանսիայի շատ մարզեր՝ Բովեզին, Պիկարդիան, Իլ-դե-Ֆրանսը, Շամպայնը: Ապստամբեցին գերազանցապես գյուղացիները, նրանց հարում էին գյուղական արհեստավորները, մանր առևտրականները, գյուղական քահանաները: Ապստամբներին անվանում էին «ժակեր» (այն ժամանակ գյուղացու՝ սովորական դարձած «Ժակ-պարզամիտ» մականունից): Այստեղից էլ առաջացել է հետագայում հանդես եկած «Ժակերիա» անվանումը: Իսկ ժամանակակիցները ապստամբությունը անվանում էին «ոչ ազնվականների պատերազմ ազնվականների դեմ», և այդ անունը լավ է բացահայտում շարժման էությունը:

Հենց սկզբից ապստամբությունն ընդունեց շատ արմատական բնույթ. ժակերը հրկիզում ու ավերում էին ազնվականների ամրոցներն ու տները, սպանում էին ֆեոդալներին, ձդտելով «բնաջնջել ամբողջ աշխարհի ազնվականներին և դառնալ տերեր»: Նրանք ամրոցներում հափշտակում էին ուղեւորական հանդերձանքը և ոչնչացնում ֆեոդալական պարհակների ցուցակները: Բոլոր մարզերում ապստամբների թիվը, ժամանակակիցների տեղեկություններով, հասնում էր մոտավորապես 100 հազարի:

Որոշ քաղաքներ բացահայտորեն անցան գյուղացիների կողմից. որոշ քաղաքներում էլ ապստամբները վայելում էին քաղաքացիի ներքնախավերի համակրանքը: Փարիզցիները մի քանի ջոկատներ ուղարկելով, ժակերին օգնեցին շատ ամրոցներ խորտակելու Փարիզի շրջակայքում: Բայց այդ օգնությունն աննշան էր և քաղաքացիների ու գյուղացիների իսկական դաշինքն այնպես էլ չկայացավ:

Ապստամբությունն առավել մեծ թափ ստացավ Բովեզիում: Գյուղացիների միավորված ջոկատները գլխավորում էր Հիլյոմ Կայլը, փորձված և ռազմական գործին ծանոթ մի մարդ: Նա առանձին ջոկատների կապիտաններ էր նշանակում և թագավորական զերբ կրող կնիքով կնքված հրամաններ էր ուղարկում մյուս մարզերը. ապստամբները նաև դրոշակ ունեին թագավորական գերբով: Գյուղացիները հանդես էին գալիս ֆեոդալների դեմ, բայց հանուն «բարի թագավորի»: Հունիսի 8-ին Մելո գյուղի մոտ գյուղացիները հանդիպեցին Կարլոս Զարի՝ Նավարայի թագավորի զորքերին, որն իր նավարական ու անգլիական ասպետների հետ շտապում էր Փարիզ, նպատակ ունենալով զավթել ֆրանսիական գահը: Ֆրանսիական ազնվականների խնդրանքով նա նախ շարժվեց ապստամբած գյուղացիներին ընդառաջ: Սակայն թվական դերակշռությունը ժակերի կողմն էր, և այն բանից հետո, երբ գյուղացիական ու ասպետական ջոկատները երկու օր շարունակ դեմահանդիման կանգնած էին լրիվ մարտական պատրաստությամբ, Կարլոս Զարը զինադադար առաջարկեց և պատրաստակամություն հայտնեց համագործակցելու ժակերի հետ: Քանի որ նա էտյեն Մարսելի դաշնակիցն էր, որից գյուղացիներն առաջ օգնություն էին ստացել, ապա Կայլը, հավատալով ասպետական խոսքին և պատանդներ չպահանջելով, բանակցությունների համար ներկայացավ Կարլոսին: Նա ուխտադրժորեն կալանավորվեց, և միայն այդ ժամանակ ասպետները նետվեցին զորահրամանատարից զրկված գյուղացիների վրա և դաժանորեն ջախջախեցին նրանց: Հիլյոմ Կայլը և նրա ընկերները տանջալից մահապատժի ենթարկվեցին: Դրանով էլ ապստամբությունը Բովեզիում դադարեց: Մյուս մարզերում, որտեղ մեծ մասամբ գործում էին աւջատ-անջատ գյուղացիական ջոկատներ, հուզումները շարունակվեցին մինչև 1358 թ. օգոստոսը, երբ այստեղ ևս ջախջախվեցին գյուղացիները: Բնորոշ է, որ տեղական ազնվականության ուժերն անբավարար դուրս եկան, և ապստամբած գյուղացիների նկատմամբ հաղթանակ տանելու համար ամենուրեք հարկավոր էին թագավորական

ջոկատներ: Ապստամբությունը ձնշելուց հետո ազնվականությունը արտակարգ դաժանությամբ դատաստան տեսավ գյուղացիության հետ. մահապատիժներ, տուգանքներ ու ռազմատուգանքներ տեղացիին գյուղերի վրա: Սակայն, շնայած իրենց հաղթանակին, ֆեոդալները երկար ժամանակ չէին կարողանում մոռանալ ապստամբության ժամանակ նրանց համակած խուճապային սարսափը և վախենում էին բարձրացնել ֆեոդալական վճարումները:

Ժակերիային բաժին ընկավ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի գյուղացիական ապստամբությունների սովորական ճակատագիրը, ապրստամբություններ, որոնք անխուսափելիորեն պարտությամբ էին վերջանում: Ժակերիան գյուղացիական պատերազմ էր, այսինքն՝ զգալի տերիտորիայում միաժամանակ բռնկած մի քանի ապստամբություններ, որոնք մինչ այդ շտեմնված կատաղի բնույթ էին ընդունել և իրենց առաջ նպատակ դրել բնաջնջելու իշխող դասակարգին: XIV դ. գյուղացիներն արգեն կարող էին միավորվել առանձին պրովինցիաների սահմաններում. նրանք իրենց տեղական ֆեոդալների դեմ հանդես էին գալիս համախմբված շարքերով, ղենքը ձեռքին և կարողացան ժամանակավոր հաջողությունների հասնել: Սակայն ապստամբության մեջ ընդգրկված ամբողջ տերիտորիայում լիովին միավորվելը նրանց ուժից վեր էր գյուղացիության դասակարգային առանձնահատկությունների հետևանքով. մանր ինքնուրույն արտադրող գյուղացիները, որոնք զամված էին իրենց տնտեսությանը, իրենց մի կտոր հողին, նույնիսկ նոր ժամանակներում, առավել ևս միջին դարերում, ինքնին ընդունակ չէին տեղականորեն համախմբվելու և բարձր կաղմակերպվածության հասնելու, որոնք անհրաժեշտ էին ապստամբության հաղթանակի համար: Ուստի և նրանց ելույթները, այդ թվում նաև Ժակերիան, տարերային բնույթ էին կրում: Դրա հետ մեկտեղ ժակերին դիմակայում էր ոչ թե առանձին պրովինցիաների ազնվականությունը, այլ ֆեոդալական պետության մեծ զորքը, որը կազմված էր մեծ թվով պրոֆեսիոնալ ռազմիկներից՝ ասպետներից:

Իրենց նպատակը՝ ֆեոդալների ոչնչացումը, Ժակերը պարզորոշ հասկանում և ջանասիրաբար կենսագործում էին: Բայց նրանց աղոտ սոցիալ-քաղաքական իդեոլոգիան, որ հանգում էին «առանց տերերի»՝ «բարի թագավորի» գլխավորությամբ ազատ կյանքի, անիրականանալի երազանքներ էին: Դրանում արտահայտվում էին միջնադարի գյուղացիական ապստամբությունների համար բնորոշ միապետական պատրանքները, որոնք քիչ չէին նպաստում նրանց պարտությանը:

իրապես ժակերր կարող էին իրենց դրույթյան սոսկ մի որոշ բարելավման հասնել, և իսկապես, շնայած պարտությանը, ժակերիան նպաստեց ֆեոդալական հարաբերությունների սկսված քայքայման հետագա ընթացքին։ Ապրանքային արտադրության աճը, գյուղացիական տնտեսության ինքնուրույնության և շուկայի հետ նրա կապերի ամրապնդումը, դրամական ունեւոյալի զարգացումը՝ ֆրանսիական գյուղում այդ նոր պրոցեսները ավելի արագացան ու խորացան ժակերիայից հետո։ Գյուղացիները, ջարդվեցին և շկարողացան խորտակել ֆեոդալական կարգը, բայց նրանց անձնազոհ պայքարը մինչև որոշ աստիճան կասեցրեց ֆեոդալական շահագործումը ուժեղացնելու սենյորների փորձերը և պաշտպանեց գյուղացիության անձնական ազատության և մանր գյուղացիական տնտեսության հետագա զարգացման հնարավորությունը։

Ապստամբության

ճնշումը Փարիզում

Իսկ և Փարիզի ասպետամրության վախճանը՝ Հունիսի վերջին դոֆինը մեծ բանակով մոտեցավ Փարիզի պարիսպներին։ Մյուս քաղաքներից օգնություն ստանալու հույսը կորցնելով, էտյեն Մարսելը համաձայնեց մայրաքաղաք ներս թողնել Կարլոս Զարի բերած անգլիական ջոկատը։ Դա առաջ բերեց փարիզյանների վրդովմունքը։ Էտյեն Մարսելից երես թեքեց նրա համախոհների մեծամասնությունը, և հունիսի վերջին նա սպանվեց դոֆինի կողմնակիցների կողմից։ Դոֆինը քաղաք մտավ և դատաստան տեսավ ապստամբության գլխավոր մասնակիցների հետ։ Շտատոների միջոցառումները վերացվեցին, և այնուհետև նրանք սկսեցին կրկին գումարվել միայն թագավորի կամքով՝ պատերազմի համար քվեարկությամբ նպաստներ որոշելու նպատակով։

1356—1358 թթ. փոթորկալից իրադարձություններից թագավորական իշխանությունը որոշ գասեր քաղեց։ (Կարլոս V-ի օրոք (1364—1380) դրամական ուժերը անցկացվեց, կարգավորվեց նպաստների գանձումը և վերահսկողություն սահմանվեց հարկահավաքների նկատմամբ։ Է՛լ ավելի մեծ դաս քաղեց իր համար քաղաքային վերնախավը։ Նա ակնբախտորեն համոզվեց այն բանում, թե իր համար ինչ վտանգ են ներկայացնում ժողովրդական շարժումները, և արդեն այլևս փորձ չէր անում պայքարելու թագավորական իշխանության դեմ։

**Ֆրանսիացի XIV դ. Անգլիայի հետ 1360 թ. Բրետինում (Շարտ-
երկրորդ կնիք) կնքված հաշտությունը Ֆրանսիայի համար շատ ծանր էր։ Անգլիական**

տիրապետություններն այժմ տարածվում էին Լուարայից դեպի հարավ ընդհուպ մինչև Պիրենեյները (արևմուտքից շրջանցելով կենտրոնական զանգվածի լեռները), որ կազմում էր երկրի առնվազն մեկ երրորդը։ Ֆրանսիան պետք է պատրաստվեր նոր ճակատամարտերի իր հողերի համար։ Կառլոս V-ի օրոք ռեֆորմներ անցկացվեցին բանակում։ ուժեղացվեց այդ ժամանակներում երևան եկած հրետանին, ավելացվեցին վարձկան ջոկատները, բարձրացվեց կոննետաբլի (թագավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի) իշխանությունը։ Այդ պաշտոնում, հակառակ ֆեոդալական պաշտոնակարգության, նշանակվեց բրետոնական մանր ասպետ Դյուգեկլենը՝ զգույշ և ճարպիկ մի զորավար, հուսափելով խոշոր ճակատամարտերից և գրեթե միաժամանակ գործելով անգլիական տիրապետությունների ամբողջ լայնարձակ սահմանի երկարությամբ, ֆրանսիական բանակը անգլիացիներին աստիճանաբար և տ մղեց դեպի ծով, այնպես որ XIV դ. 70-ական թվականների կեսերին անգլիացիների ձեռքին մնաց Բորդոն, Բայոննան և նրանց միջև ընկած առափնյա շերտը։ Բայց այդ խոշոր հաջողությունների նվաճվեցին երկրի բոլոր ուժերի ծայրահեղ լարման հետևանքով։ Պատերազմական վիթխարի ծախսերը ծանր բեռի պես ընկան ժողովրդի՝ գյուղացիության և քաղաքային բնակչության հիմնական զանգվածների վրա, որովհետև արտոնյալ դասերն ու քաղաքային վերնախավը առաջվա պես նրանց վրա էին պցում վճարումների գլխավոր բաժինը։ 70-ական թվականների վերջերին, երբ ռազմական գործողությունները խիստ կրճատվել էին, և անգլիացիների ձեռքին մնացել էր սոսկ մի ոչ մեծ տերիտորիա, հարկերը շարունակում էին աճել, և ժողովուրդն այլևս ոչ մի կերպ չէր արդարացնում այդ ծանր բեռը։

Ապստամբությունները քաղաքներում 1379—1384 թթ. ամբողջ երկրով մեկ ապստամբությունների ալիք անցավ։ Դրանք սկսվեցին հարավային քաղաքներում՝ Լանզեդոկում։ Հենց որ 1379 թ. վերջին ազդարարվեց նոր արտակարգ հարկի մասին, Մոնպելյեում ապստամբություն բռնկեց։ Արհեստավորներն ու չքավորությունը խուժեցին քաղաքապետարանը, ըսպանեցին թագավորական ֆինանսական աստիճանավորներին, իսկ այնուհետև իրենց ցասումը թափեցին վաճառականների ու ազնվականների վրա, կոզդպտելով ու սպանելով նրանց։ Նույնիսկ ա-

պըստամբութիւնն։ Բր թոնկեցին Ալուում, Նիւում և Կլերմոնում։ Կառավարութիւնն ստիպւած էր զիջել և զգալիորեն իջեցնել հարկերը։

1382 թ. սկզբին, երբ կառավարութիւնը փորձեց կրկին վերադառնալ նախկին հարկային քաղաքականութեանը, ապստամբութիւններ սկսվեցին Նյուսիսային քաղաքներում։ Ռուանում փետրվարին ապստամբեցին չքավոր արհեստավորները, ենթավարպետները և արտահամքարային շրջափորութիւնը։ Քաղաքային խորհրդի անդամների մի մասը փախաւ։ Ապստամբները ազդարարեցին բոլոր հարկերի վերացում և մի քանի օր քաղաքի տներին էին։ Նույնպիսի ապստամբութիւններ տեղի ունեցան Սմիթնում, Սեն-Կանտանում, Լանում, Սուասոնում, Ռեյմսում, Օռլեանում։

Ռուանի իրադարձութիւնների հետ միաժամանակ և նույն այդ պատճառով ապստամբութիւն բռնկեց Փարիզում։ Մանր արհեստավորներն ու առևտրականները քաղաքային շրջափորութեան հետ միասին զենքի դիմեցին, ջոկատներ կազմակերպեցին, փողոցները շղթաներով միջնորմեցին, պահակութիւն կարգեցին դարասների վրա։ Ապստամբները սպանեցին զիսավոր հարկահավաքին և, քաղաքապետարանում գրավելով մարտական մուրճերը (maillets—այստեղից էլ ապստամբների mailloins, մայոտեններ անվանումը, որ նշանակում է «մուրճավոր մարդիկ») և մյուս ռազմական զանգեքանքը, սկսեցին կոզոպտել ու թպանել հարկահավաքներին, քաղաքային խորհրդի անդամներին, հարուստ վաճառականներին ու վարպետներին, ազնւականներին։ Քաղաքային միլիցիան անգոր էր ձևելու ապստամբութիւնը։ Կառավարութիւնը հարկադրված էր վերացնել նոր հարկերը և ապստամբներին ներում շնորհեց, բայց հետո դատաստան տեսաւ նրանց առաջնորդների հետ։

Բնորոշ է, որ այդ բոլոր (ինչպես նաև դրանց հաջորդած) ապստամբութիւնները տկար էին կառավարական հարկերի դեմ ռազմած ելույթներից, բայց այնուհետև իսկույն ևեթ հաջորդում էին բռնի գործողութիւնները քաղաքային իշխանութիւնների ներկայացուցիչների, քաղաքային հարուստ վերնախավի և ազնւականութեան դեմ։ Ժողովրդի առեւտրութիւնն ուղղվում էր նրանց դեմ, ովքեր մեղավոր էին նրա թշուառութիւնների համար։ Այդ պայքարի էությունը վառ կերպով արտահայտված է կաշի մշակող մի շաւղորի ճառում, որ արտասանել է նա 1380 թ. նոյեմբերին Փարիզի արհեստավորների ամբոխի առաջ, որոնք հավաքվել էին քաղաքապետարանի մոտ և պահանջում էին վերացնել հարկերը։

«Այն մարդիկ, որոնց մենք հարկադրված ենք ենթարկվել,—ասել է նա —որոնց բարեկեցության համար մենք ազբաստություն ենք քաշում, մտածում են սոսկ այն մասին, որպեսզի շողշողան ոսկու ու թանկարժեք զարդերի մեջ, շրջապատեն իրենց սոլասավորներով, հարուստ պալատներ կանգնեցնեն և հարկեր հնարեն: Ժողովուրդը չափից ավելի երկար է հանդուրժել, և այժմ հարկավոր է դեն հետել անտանելի լուծք» 80-ական թվականների քաղաքային ապստամբությունները դաժանորեն ճնշվեցին: Քաղաքները սաստիկ տուժեցին ճնշումներից ու հսկայական տուգանքներից, իրենց ունեցած շատ իրավունքներ ու արտոնություններ կորցրին.

Տյուշենցերի ապստամբությունը

Քաղաքացիներից հետո նորից շարժման մեջ մտավ գյուղացիությունը: Առանձին և անջատ-անջատ ելույթներ սեղի ունեցան հյու-

սիսային այն շրջաններում, որտեղ առաջ սեղի էր ունեցել Ժակերիան: շարավում՝ Լանգեդոկում, Օվերնում, Պուատյում, Դոֆինում բռնկեց գյուղացիական ապստամբություն, որն ավելի մեծ տերիտորիա էր ընդգրկել, քան Ժակերիան, և տևեց ավելի քան երկու տարի (1382 թ. մարտից մինչև 1384 թ. հուլիսը): Ապստամբ գյուղացիները, որոնց նաև քաղաքային շատ արհեստավորներ էին միացել, կոչվեցին տյուշեններ (որոշ գիտնականների կարծիքով, այդ անվանումը ծագում է touche՝ անտառակ բառից և նշանակում է «անտառում թաքնվող», ոմանց կարծիքով էլ՝ նույն ժամանակում ապստամբած Սավոյայի գյուղացիների՝ տուլիներ անվանումից, (տե՛ս գլ. 12): Ապստամբությունն սկսվեց նոր ծանր հարկ մտցնելու դեմ ծագած բողոքով, թայց շուտով տյուշենները իրենց թշնամի հայտարարեցին ազնվականությանը, հոգևորականությանը, վաճառականներին, «բոլոր նրանց, ովքեր շունչին ճաքճքված ու կոշտացած ձեռքեր», և անխնա պատերազմ սկսեցին նրանց դեմ: Նիմի մոտակայքում, բաց ճակատամարտում նրանք, ինչպես չակերը, ջարդվեցին, բայց, գործելով մանր ջոկատներով, և դարանից հարձակվելով, տյուշենները մնում էին անորսալի: Նրանց հաջողվեց շատ ամրոցներ ու փոքր քաղաքներ դաժել. նույնիսկ խոշոր քաղաքներում (Բուկերում, Նիմում, Նարբոնայում, Կարկասսոնում) նրանք ապաստան ու աջակցություն էին գտնում, քանի որ այնտեղ էլ ժողովուրդը ապստամբում էր հարկերի դեմ, իսկ քաղաքային վերնախավը երբեմն անգոր էր գտնվում ճնշելու իրենց քաղաքացիների շարժումը: 1383 թ. առաջին կեսին տյուշենները հարավում փաստորեն դրություն տերերն էին, 1383 թ. ամռանը ազնվականների ջոկատները տյուշեններին ստիպեցին փախչել Սյ-

վենյան և Օվերնի լեոները. գյուղացիների գլխավոր ուժերը շախ-
ջախվեցին 1384 թվականին. նրանց առանձին ջոկատներ շարու-
նակում էին գործել տակավին 1390 թվականին: Հարավային քա-
ղաքների և գյուղական բնակչության վրա տեղացի դաժան ճըն-
շումներ ու տուղանքներ. այնուամենայնիվ հառապարտությունն ըս-
տիպված էր զգալիորեն իջեցնել հարկերը XIV դ. վերջում և XV դ.
սկզբում նա չհամարձակվեց դրանք բարձրացնել:

**Ճեղղալական
երկպառակություններ:
Կարոշեցումների
ապստամբությունը**

Հոգեկան հիվանդ Կարլոս VI-ի (1380—
1422) կառավարման օրոք կատաղի երկ-
պառակություն սկսվեց ֆեոդալական երկու
կուսակցությունների միջև, որոնց գլխավո-
րում էին թագավորի հորեղբայրը և խնա-
մակալները՝ Բուրգունդիայի և Օուլեանի դուքսերը: Վերջինս գոր-
ծում էր իր ազգականների, Հարավի խոշոր ֆեոդալների՝ Արման-
յականների կոմսերի հետ միասին, այդ պատճառով էլ երկպառակու-
թյունը կոչվում էր «բուրգունդցիների և արմանյականների պատե-
րազմ»: Օգտվելով կենտրոնական իշխանության ժամանակավոր
թուլացումից, թագավորական տան արքայազները լիակատար ինք-
նուրույնության էին ձգտում ապանաժներում (թագավորական դո-
մենի կազմից նրանց առանձնացված տիրույթներում), իսկ հարա-
վային ֆեոդալները փափագում էին պահպանել իրենց անկախու-
թյունը: Երկու կուսակցություններն էլ ընաչեցում էին միմյանց և
անխնա կողոպտում գանձարանն ու ժողովրդին, հսկայական վնաս
հասցնելով երկրի էկոնոմիկային և բնակչությանը:

Փարիզը, որը XV դ. սկզբին դարձել էր ոչ միայն Ֆրանսիայի,
այլև մի զգալի չափով նաև Արևմտյան Եվրոպայի խոշորագույն
առևտրա-արհեստավորական կենտրոնը, բազմալի նպատակ էր
դարձել բուրգունդցիների և արմանյականների համար, որոնք ձգտում
էին տիրանալ նրա հարստություններին և իրենց իշխանությունը
հաստատել մայրաքաղաքում: Բայց Փարիզի բնակչությունը դիմա-
դրում էր դրանց: 1413 թ. գումարված Գլխավոր շտատներում բո-
ղոքներ արտահայտվեցին երկպառակությունների դեմ և գանգաւո-
ներ՝ դուքսերի նշանակած շինովնիկների անտանելի շարաշահու-
թյունների վերաբերյալ: Բայց շտատներն անգոր էին որևէ բան
անել: Այն ժամանակ, 1413 թ. ապրիլի 27-ին, Փարիզում ապրս-
տամբություն բռնկեց: Նրանում գլխավոր դերը խաղում էին մանր
արհեստավորները (հատկապես անասուններ մորթող. կաշի դաբա-
ղող, մորթեգործ համաքաթյուններից), ենթավարպետները և քա-
ղաքային չքավորությունը: Առաջնորդներից մեկի՝ անասուններ
320

մորթող- մաշկող Սիմոն Կարողի անունով ապստամբներն սկսեցին կոչվել «կարողականներ»։ Ապստամբները սլահանջում էին երկրի համար խաղաղություն, հարկերի իջեցում և դրանց գանձման կարգավորում։ Կարողականների ելույթը օգտագործեցին քաղաքի ունեւոր խավերը, որոնք հասան այն բանին, որ կառավարությունը չափավոր ռեֆորմներ իրագործեց ֆինանսական և դատական գերատեսչություններում, ինչպես նաև բանակում։ Այդ ռեֆորմներն արձանագրվեցին հատուկ կառավարական օրոգոնանսում։ Սակայն ապստամբության ծավալման համեմատ ավելի ու ավելի էր դրսևորվում կաբոշականների թշնամանքը քաղաքային վերնախավի նկատմամբ։ Այդ բանից երկյուղած չափավոր խավերը շարժումից հեռացան։ Դրա հետևանքով արմանյակները սեպտեմբերի սկզբին գրավեցին Փարիզը, նրանք քաղաքային վերնախավի օժանդակությամբ դաժան դատաստան տեսան ապստամբների նկատմամբ, Հայտարարված ռեֆորմները վերացվեցին։

Հարյուրամյա պատերազմի վերսկսումը

1415 թ. սկսվեց անգլիացիների նոր ներխուժումը Ֆրանսիա, Անգլիական Հենրիխ V թագավորը զորքով ափ դուրս եկավ Սենայի գետաբերանում և Պիկարդիայով ուղևորվեց դեպի Կալե, 1415 թ. հոկտեմբերին Ազենկուրի մոտ (Կալեից դեպի հարավ) տեղի ունեցած ճակատամարտում արմանյակների ասպետական բանակը (Բուրգունդիայի դուքսը պատրաստվում էր զործել անգլիացիների հետ համատեղ) ջարդվեց։ Ֆրանսիական շատ ֆեոդալներ գերի ընկան կամ սպանվեցին. գերի ընկավ նաև Օուկանի դուքսը։ Այնուհետև անգլիացիները զավթեցին Նորմանդիան և Մենը։ Դարձյալ, ինչպես 1356 թվականին էր, Ֆրանսիան մնաց առանց բանակի և պատերազմի համար պահանջվող փողի։ XIV դ. համեմատությամբ դրությունը նույնիսկ ավելի վատ էր, քանի որ երկպառակությունը ոչ միայն սարսափ էր ավերել էր երկիրը, այլև տրոհել էր նրա տերիտորիան։ Բուրգունդիայի դուքսը անկախ տիրակալ դարձավ ոչ միայն իր դքսությունում, այլև Ֆրանսիայի համարյա ամբողջ արևելյան և հյուսիսային որոշ (Պիկարդիա) վայրերում։ Բացի այդ, նա իր տիրապետության տակ առավ Սրևմտյան Եվրոպայի այն ժամանակվա ամենահարուստ մարզերը՝ Նիդերլանդները (այդպես սկսեցին կոչվել Ֆլանդրիան, Բրաբանտը և ներկայիս Բելգիայի) և Հոլանդիա ի տերիտորիաներում գտնվող հողերը), ինչպես նաև Լյուքսեմբուրգը։ Ձգտելով պահպանել իր անկախությունը ֆրանսիական թագավորից, նա դաշինքի մեջ մտավ անգլիացիների հետ։ Ֆրանսիայի

բոսակչության համար, սկզբում հյուսիսում, իսկ այնուհետև ամենուրեք, բուրգունդցիները շուտով դարձան նույնադիսի թշնամինեղ, ինչպիսիք անգլիացիներն էին:

Իրենց ռազմական հաջողությունների հետևանքով անգլիացիները Ֆրանսիային պարտադրեցին հաշտության խիստ ծանր պայմաններ (1420 թ. Տրուայի պայմանագիրը), հաշտություն, ըստ որի ֆրանսիան կորցնում էր անկախությունը և դառնում միավորված անգլո-ֆրանսիական թագավորության մի մասը: Կարլոս VI-ի կենդանության ժամանակ Ֆրանսիայի կառավարողն է դառնում Հենրիխ V-ը, իսկ այնուհետև գահը պետք է անցնէր անգլիական թագավորի և ֆրանսիական արքայադստեր (Կարլոս VI-ի աղջկա) դուքսին, ապագա Հենրիխ VI-ին: Դոֆին Կարլոսը (Կարլոս VI-ի որդին) ժառանգությունից զրկվեց: Բայց Հենրիխ V-ի մահը վրա հասավ 1422 թ., նրա ուժերի ծաղկման շրջանում. մի քանի ամիս անց մահացավ նաև Կարլոս VI-ը:

Չնայած Տրուայի պայմանագրի պայմաններին, դոֆին Կարլոսը իրեն հռչակեց Ֆրանսիայի թագավոր Կարլոս VII անունով (1422—1461): Անգլիացիներն ու Բուրգունդիայի դուքսը Անգլիայի և Ֆրանսիայի թագավոր ճանաչեցին տասը ամսական Հենրիխ VI-ին, որի փոխարեն կառավարել սկսեց նրա հորեղբայրը՝ դուքս Բեդֆորդը:

Ֆրանսիայի հյուսիսն զբաղեցնում էին անգլիացիները. արհմեջում նրանց տիրապետությունները կաթած էին Բուրգունդիայի դուքսի տիրապետություններին: Դուքս Բրետոնացին նույնպես անգլիացիների դաշնակիցն էր:

Կարլոս VII-ի տերիտորիան բաղկացած էր երկրի կենտրոնում, հարավում (Լանգեդոկ) և հարավ-արևելքում (Դոֆինե) գտնվող պրովինցիաներից: Թագավորին էին պատկանում նաև Բիսկայան ափին գտնվող Պուատու պրովինցիան, որը սեղմված էր Բրետանի և հարավ-արևմուտքում անգլիական տիրապետությունների միջև (որոնց կենտրոնը Բորգոն էր): Թագավորական հողերն իրենց տաքածությունամբ չէին զիջում բուն անգլիացիների գրաված տերիտորիային: Թագավորը խոշոր քաղաքներ շատ ուներ, որոնք պատերազմում անզնահատելի օգնություն ցույց տվեցին փողով և մարզկանցով: Սակայն ամբողջությամբ վերցրած թագավորի տերիտորիան ավելի պակաս կոմպակտ էր, ավելի քիչ էր բնակեցված, ավելի պակաս արգավանդ էր, քան նրա թշնամու տիրապետությունները: Բայց այդպիսի մի երկարատև պատերազմում, երբ բախտախաղի էր դրված Ֆրանսիայի, որպես ազգային անկախ պե-

տության, գոյութիւնը, նշանակութիւն ունենին ոչ միայն տերթ-տորիաները, այլև ուրիշ գործոններ, որոնք բիշ շեր շխաղացին երկրի ազատագրման գործում:

Այդ գործոններից մեկը անգլիացիների քաղաքականութիւնն էր նվաճված հողում: Հենրիխ V-ը զավթված տերիտորիան դիտում էր որպէս իր սեփականը և իսկույն ևեթ ձեռնամուխ եղավ նշա-րաժանմանը անգլիական ասպետների ու բարոնների վրա, ինչ նորմանդիայի որոշ նավահանգիստներում բնակեցնում էր միայն անգլիացիներին, իրենց տիրույթները կորցրած ֆրանսիացիներին միայն մի միջոց էր մնում հարազատ հողերը վերադառնալու հա-մար՝ պայքար մինչև հաղթանակը:

Չափազանց ծանր դրության մեջ ընկավ օկուպացված տերի-տորիայի գյուղացիութիւնը: Նոր սերնյորները անեղորեն գան-ձում էին ֆեոդալական բոլոր տուրքերը, նոր իշխանութիւնները գանձում էին ռազմատուգանքներ ու հարկեր. ռազմական գործո-ղութիւնները ծայրահեղորեն ավերել էին գյուղատնտեսութիւնը: Ամենաշնչին իսկ անհնազանդութիւնը պատժվում էր ամենաշն-գաժանութեամբ: Այդ ամենն առաջացնում էր գյուղացիների բռնե-ատելութիւնը անգլիացիների նկատմամբ:

Նվաճման անգլիական ստրատեգիայի էութիւնն այն էր, որ առաջարժուէր կատարվի իրար մոտ կառուցված սահմանագծային ամրոցների վրա հենվելով. ընդ որում այդ ամրոցապատ գիծը աս-տիճանաբար ավելի ու ավելի դեպի հարավ էր շարժվում: Սակայն պարտիզանների գործողութիւնների պատճառով հաբէ էր լինում կայազորներ պահել այն ամրոցներում, որոնք հետո էին մնում ճակատամարտերի գծից: Արդյունքն այն եղավ, որ անգլիացիները բոլոր տիրապետութիւնները ծածկվեցին ամրոցներով, մի հան-գամանք, որը ռազմական ուժերի զշալի ապակենտրոնացում էր պահանջում և վերջին հաշվով նպաստում էր դրանց պարտութեա-նը: Այդ ամրոցների կայազորները թալանույժ էին շրջակայքի բնակ-չութեանը, քանդի նման եղանակով հայթայթված ռազմավարը զիտվում էր որպէս զինվորների ու կապիտանների աւճիկի օրինա-կան հավելում:

Պարտիզանական պատերազմ

Ֆրանսիայի վերջնական հաղթանակն ապա-հովող ամենակարևոր գործոնը դարձաւ ժողովրդական դիմադրութիւնը զավթիչնե-րի նկատմամբ: Օկուպացված տերիտորիայի ֆրանսիական բնակ-չութեան պարտիզանական պատերազմն սկսվեց համարյա թե անշ-լիացիների ներխուժման սկզբին (1415) և գնալով ավելի ու ավելի

ը բորբոքվում: Այն առանձին թափ ընդունեց 1422 թ. Հենրիխ V-ի մահից հետո, երբ Բեդֆորդը չէր կարող հուսալ Անգլիայի օգնությունը և սկսեց անխնայորեն կողոպտել օֆուսացված մարզերը: Սրանց Ֆրանսիական բնակչությունը պատասխանեց կատաղի պայքարով: Անորսալի պարտիզանական ջոկատները, որոնք բնակչությունից օգնություն ու աջակցություն էին ստանում (թեև ապառնում էր դաժան մահապատիժներով), Լապոնում էին այգայել անգլիացիների տիրապետությունը: Նրանք այլևս չէին համարձակվում երթևեկել այլ կերպ, քան բազմաքանակ և ուժեղ սպառազինված ջոկատներով: Երբեմն նրանք նույնիսկ չէին էլ համարձակվում հեռանալ իրենց ամրոցներից: Անգլիացիների կողմից գրավված քաղաքներից շատերը գաղտնի հարաքերություններ էին պահպանում թագավորի հետ: Փարիզում և Ռուանում անգլիացիների դեմ ուղղված դավադրություններ բացահայտվեցին: Անգլիացիների իշխանությունը ուժասպառ էլ լինում թե՛ ծայրամասերում, թե՛ նրանց տիրապետությունների բուն սրտում: Նրանք փոշածում էին իլքը գտնել դեպի հարավ հետագա հաղթական առաջխաղացման մեջ: Այդ նպատակով էլ հենց ձեռնարկվեց Օսլեանի պաշարումը, որն անմիջականորեն հարում էր անգլիական տերիտորիային: Ուստի կարելի էր արագությամբ շրջապատել և գրավել այն եթե ոչ գրոհով, ապա սովահար անելով: 1428 թ. հոկտեմբերի սկզբին Անգլիայից ժամանած ջոկատներից և նորմանդական Լանգդոններից հավաքված ուժերից կազմված մի ոչ մեծ բանակ մոտեցավ Օսլեանին և սկսեց նրա շուրջը պաշարոտական ամրություններ կառուցել:

Այդ լուրը սարսափեցրեց բոլոր ֆրանսիացիներին: Գրավելով այն ժամանակներում այդ առաջնակարգ բնոգաքաղաքը և անցնելով Լուարան, անգլիացիներն իրենց հետագա ճանապարհին ուժեղ ամրացված քաղաքների շին հանդիպի: Իսկ եթե հարավ-արևմուտքից նրանց ընդառաջ շարժվեին Բորգոնյի անգլիական ուժերը, ապա թագավորական զորքերը, սեղմվելով երկու կողմերից անհուսալի դրության մեջ կընկնեին: Հարկավոր էր անհապաղ օգնություն ցույց տալ Օսլեանին: Բայց Կարլոս VII-ը, որը աննշան ազմական ուժեր ուներ, չէր համարձակվում արշավանք սկսել: Ֆրանսիայի համար այդ ծայրահեղ վտանգավոր պահին հասարակ գեղջկուհի ժաննա դ'Արկը պիտավորեց օտարերկրյա զավթիչների դեմ ժողովրդի կողմից մղվող պայքարը և կարողացավ վճռական բեկման հասնել պատերազմում:

ԺԱՆՆԱ ԴԱՐԿ

Ժաննա Դարկը ծնվել է 1412 թ. Ֆրանսիայի և Լոթարինգիայի հենց Լահմանի վրա գտնվող Գոմրեմի փոքրիկ բնակավայրում: 1428 թ. մոտերքին պատերազմը հասավ նաև մինչև այդ ծայրամասը: Ինչպես Ֆրանսիայի բոլոր հայրենասերները, Ժաննան խիստ տանջվում էր տեսնելով իր ջերմորեն սիրելի հայրենիքի վրա թավաժած թշվառությունները: Նրա մեջ աստիճանաբար հասունանում էր այն համոզմունքը, որ ինքը պետք է մեկնի Կարլոս VII-ի մոտ և գլխավորի բանակը՝ անգլիացիներին Ֆրանսիայից վճռելու համար նրան թվում էր, թե ինքը լսում է իր երկրպագած սրբերի «ձայները», որոնք նրան աստվածային օգնություն էին խոստանում: Օղևանի սկսված պաշարման վերաբերյալ լուրը նրան ստիպեց վճռել դիմելու այդ քայլին: Նա գնաց մոտակա վոկուլեր փոքրիկ քաղաքը և կարողացավ համոզել նրա բնակիչներին ու ամրոցի պարետին, թե իրեն է վիճակված փրկել Ֆրանսիան: Նրան սվեցին ձի, զենք, տղամարդու հագուստ և ուղեկցորդներ: Անգլիացիների ու բուրգունդցիների կողմից գրավված մարզերով նա հասավ Շինոն, Կարլոս VII-ի մոտ: Շրջակայքում և բուն Օղևանում ժողովուրդն արդեն գիտեր նրա և նրա խոստումների մասին և հավատում էր նրան: Գտնվելով անելանելի դրության մեջ, թագավորը նրան բանակի գլուխը կարգեց, նրան շրջապատելով լավագույն և փորձված զորահրամանատարներով: Նրանք ևս հավատում էին Ժաննային, տեսնելով նրա զարմանալի հաջողությունները, այն եռանդն ու խիզախությունը, որոնցով նա բոլորքում էր մարտիկների սրտերը: Զորահրամանատարների ղեկավարությամբ Ժաննան արագությամբ յուրացրեց այն ժամանակվա ոչ բարդ տակտիկան, իսկ նրա մեծ բնական խելքը և սուր դիտողականությունը օգնում էին նրան իրադրության մեջ կոշմնորոշվելու և ճիշտ վճիռներ ընդունելու: Նա արտասովոր վերսբերմունք ուներ զինվորների նկատմամբ: Զորահրամանատարները նրանցից միայն քաջություն էին պահանջում: Ժաննայի համար յուրաքանչյուր ռազմիկ նախ և առաջ թանկագին հայրենակից էր, որը կարող էր և պետք է հաղթեր: Նա ամենավտանգավոր տեղերում բոլորից առաջ էր լինում, իսկ նրա հետևից առաջ էին նետվում նաև ռազմիկները:

Ապրիլի վերջին Ժաննան բանակի հետ հասավ Ուլեան: Քաղաքի շուրջը եղած անգլիական ամրությունները գտնվում էին միմյանցից բավականին հեռու, քանի որ բանակն այնքան էլ մեծ չէր սեղմ օղակով քաղաքը շրջապատելու համար: Զորս օրվա ըն-

Քաջքում ֆրանսիացիները մեկ անգամ արավեցին այդ ամրո-
թիւնները և մայիսի 8-ին՝ (այդ օրը այժմ էլ տոնվում է Օռլեանում)
անգլիացիները ամրոցի պաշարումը վերացրին:

Օռլեանի մոտ տարած հաղթանակը նույնքան հսկայական
հռչակություն ունեցավ, որքան հսկայական էր այդ քաղաքը
հերցնելու վտանգը: Բացի այդ, դա առաջին մեծ հաղթանակն էր
չափ անգամ կրած պարտություններից և ազգային անստորացման
էրկար տարիներից հետո: Ամբողջ երկրով մեկ թեւծում էր խան-
դավառության ալիքը, և ժաննայի փառքը հասավ մինչև ամենա-
հեռավոր անկյունները:

Լուարայի վրա գտնվող ամրոցները գրավելուց հետո ժաննան
Կարլոս VII-ի հետ ուղևորվեց Ռեյմս, որտեղ տեղի ունեցավ հան-
գիստավոր թագադրությունը: Կարլոս VII-ը, որպես անգլիացիներ-
ից անկախ ֆրանսիական պետության թագավոր, ճանաչվեց ոչ մի-
այն ֆրանսիական ժողովրդի, այլև Եվրոպայի մյուս երկրների կա-
ռավարողների ու բնակչության կողմից:

Ժաննայի փառքն ու ժողովրդականությունը արտասովոր կեր-
պով քարձրացավ: Ժողովուրդը, քաղաքները, բանակը հանձին նրա
ռեանում էին ոչ միայն հայրենիքի փրկարարուն: Այլև իրենց
առաջնորդին: Նրա կարծիքը հարցնում էին ամենաբազմապիսի ա-
ռիթներով: Ժաննայի աքտասովոր ժողովրդականությունն սովոր
էր գցում ոչ միայն թագավորի խորհրդականների, այլև հենց ի-
րեն՝ թագավորի վրա: Դա էր պատճառը, որ ժաննայի վերաբեր-
մամբ ավելի ու ավելի էր անվստահություն ցուցաբերվում Կար-
լոս VII-ի և նրա մերձավոր շրջապատի կողմից:

Արշավանքը դեպի Ռեյմս, թագադրությունը և թագավորի կող-
մից Շամպայնի գրավումը խախտեցին Բուրգունդիայի դուքսի և
անգլիացիների դաշինքը: Սակայն սեպտեմբերին Փարիզի վրա
գրոհելու ժաննայի ձեռնարկած փորձը անհաջող վերջացավ: Փա-
ռիզում անգլիական մեծ կայազոր էր կանգնած և հսկայական
քաղաքն ուժով վերցնելը չափազանց դժվար էր. թագավորական
բանակն ստիպված էր նահանջել:

1430 թ. մայիսին Կոմպյենի մոտ տեղի ունեցած ընդհարման
ժամանակ, ուր ժաննան եկել էր բուրգունդիաների կողմից պա-
շարված քաղաքին օգնու-թյուն ցույց տալու համար, գերի վերց-
վեց: Բուրգունդիա-ի դուքսը իր գերունուն 10 հազ. ոսկով վաճառեց
անգլիացիներին: 1430 թ. վերջին ժաննային փոխադրեցին Ռուան,
անգլիական տիրապետությունների կենտրոնը և հանձնեցին ինկ-
լիզիցիոն դատարանին: Եկեղեցական դատավորները, Բովե քա-

ղաքի եպիսկոպոս, դավաճան Կոշոնի գլխավորությամբ ժաննային մեղադրեցին հերետիկոսության և կախարդության մեջ: Կարլ VII-ի հեղինակությունը խախտելու և ֆրանսիացիների ռազմական հաջողությունների նշանակությունը նսեմացնելու համար անգլիացիներին հարկավոր էր ժաննային դատել որպես կախարհուհու: Նա արիարար պաշտպանվում էր, բայց ինկվիզիտորները բոլոր միջոցները գործադրեցին նրան կործանելու համար. ժաննան մահվան դատապարտվեց և 1431 թ. մայիսի 30-ին այրվեց խարույկի վրա: Կարլոս VII-ը, որին ժաննան այդպիսի օգնություն էր ցույց տվել, նրան փրկելու համար ոչ մի բան չձեռնարկեց: Քաղաքական ասպարեզից նրա հեռանալը ձեռնտու էր թագավորին և պալատական կլիկին: Միայն 1455—1456 թթ., հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, Կարլոս VII-ը հրամայեց 1433 թվականին տեղի ունեցած դատավարությունը վերանայել, և ժաննան անմեղ ճանաչվեց նրան առաջադրած մեղադրանքներում:

Անգլիացիների և նրանց հանցակիցների հաշիվներին հակառակ ժաննա դ'Արկի մահապատիժը չփրկեց նրանց: 1435 թ. Բուրգունդիայի դուքսը դաշինք կնքեց Կարլոս VII-ի հետ: Այնուհետև անգլիացիները կորցրին Փարիզը, Ռուանը, Նոշմանդիան, Բորդոն և այս անգամ ընդմիջտ: Միայն Կալեն մնաց նրանց ձեռքում ընդհուպ մինչև 1558 թիվը:

1453 թ. ավարտվեց պատերազմը, որը ֆրանսիական ժողովրդին անհամար զոհեր նստեց, որոնց զնով նա փրկեց իր հայրենիքի անկախությունը: Լիովին վերականգնվեց Ֆրանսիայի պետական սովերենությունը և վերացվեցին ֆրանսիական գահի դ. ֆրանսիական հողերի նկատմամբ անգլիական թագավորների հավակնությունները: Վերսկսվեց պատերազմի հետևանքով ընդհատած կենտրոնացած պետության կազմավորման պրոցեսը:

Գլուղը XV դ. երկրորդ կեսին

Պատերազմը ժանր կորուստ պատճառեց Ֆրանսիայի էկոնոմիկային: Բավականին շատ գյուղեր չքացան երկրի երեսից, շատ վարելահողեր խոպան դարձան: Քաղաքներում պակասեց արհեստավորների թիվը, կրճատվեց տեղական և հեռավոր առևտուրը: Նվազեցին վաճառականական կապիտալները: Խիստ նոսրացած բնակչությունը փախչում էր ավերված մարզերից, ապաստան որոնելով պատերազմից չվնասված վայրերում և նույնիսկ արտասահմանում (Ֆլանդրիայում, Լոթարինգիայում): Առանձնապես տուժել էին հյուսիս-արևելյան պրովինցիաները, որոնք միայն 20—30 տարի անց կրկին հասան այն մակարդակին, որի վրա ոտնվում

էին մինչև պատերազմի սկիզբը, XIV դ. 30-ական թվականները, Հյուսիսում կենսականորեն կարևոր շատ շրջանների ամայացումը այնքան զգալի էր, որ կառավարությունը հարկադրված էր շտապ միջոցներ ձեռնարկել: 1451 թ. թագավորը ութ տարով հարկից ազատեց այն գյուղացիներին, ովքեր կվերադառնան իրենց նախկին բնակավայրերը: Այն սենյորները, որոնց հողերն ամայացել

Յրանսիան XV դ. երկուրդ կեսին

էին և համարյա եկամուտ չէին տալիս, գյուղացիներին իրենց մոտ էին կանչում, հողը ժառանգական հողակալության հանձնելով նրանց ցածր և անփոփոխ ցենզով կամ բերքի 1/6—1/12-ը վճարելով, ընդ որում, հողակալներին իրավունք էր վերապահվում

425

տնօրինելու հողը: Այդպիսի արտոնյալ սլաժաններով հող ստանալու հետևանքով սերվերին հնարավորություն տվեց արտադաթելու կենտրոնական և արևելյան շրջաններից, որտեղ առանձին վայրերում դեռևս գոյություն ունեւ ճորտատիրական իրավունք: Նրանց սենյորները, ձգտելով գյուղացիներին ետ պահել, և նոր բնակիչներ գրավել, համաձայնվում էին ճորտական կախումից նրանց ազատել փրկագինով: Բայց հենց որ կյանքը շատ թիշ կարգավորվում էր, սենյորներն ու թագավորական իշխանությունը հարձակման էին անցնում գյուղացիների վրա: Ամայացած հողերի նկատմամբ ճանաչվեց սենյորների սևփականատրական իրավունքը: Նրանք այդ բանից օգտվեցին համայնական շատ հողատարածություններ լիովին սեփականացնելու համար: Նրանք փորձում էին վերսկսել վաղուց անհետացած բանալիտեղները, բարձրացնել ցենզը և մյուս տուրքերը: Գյուղացիները համառ պայքար էին մղում սենյորների դեմ: Գյուղական համայնքները, որոնք գոյություն ունեին նույնիսկ ճորտային կացության ժամանակներում՝ X—XIII դդ., անձնական կախումից գյուղացիների ազատագրվելուց հետո XIII—XIV դդ. շատ ընդլայնեցին իրենց իրավասությունը և ճանաչվեցին պաշտոնապես: Նրանք շատ ամրացան պատերազմի ժամանակ, երբ գյուղերը հաճախ թողնվում էին բախտի քմահաճույքին և գյուղացիներին վիճակվում էր զինված ինքնապաշտպանության դիմել: XV դ. գյուղական կոմունաները շատ իրավունքներ նվաճեցին: Նրանք շահեին պաշտոնատար անձինք (սինդիկատներ և դատախազներ), որոնք տնօրինում էին հարկերի բաշխումն ու գանձումը, սենյորների հետ դատական վեճերի ժամանակ թագավորական դատարաններում ներկայացնում էին կոմունան, կառավարում էին գյուղի բոլոր ներքին գործերը: Գյուղական համայնքի սահմաններում գյուղացիների համախմբվածությունը օգնում էր նրանց դիմականել ֆեոդալական ճնշումն ուժեղացնելու սենյորների փորձերին, որոնք ընդհանուր առմամբ անհաջողության էին մատնվում. ցենզը մնաց անփոփոխ, իսկ մյուս տուրքերը սոսկ աննշան չափով բարձրացան:

Սակայն կենտրոնական իշխանության՝ XV դ. 40-ական թվականներից սկսված ամրապնդումը նոր դժվարություններ բերեց գյուղացիներին: Լյուդովիկոս XI թագավորի կառավարման 22 տարվա ընթացքում (1461—1483) հենց միայն թագավորական տալիան, որ գերազանցապես գյուղացիներն էին վճարում, բարձրացավ ավելի քան երեք անգամ: Հարկերը քայքայել էին գյուղի սակավազոր խավերին և ծանրացած էին գյուղացիության վրա ամ-

բողջությամբ վերցրած: XV դ. վերջին գյուղացիության աշխատասիրությունը Ֆրանսիային նորից որոշ առատություն բերեց ցորենի, գինու, մսի և այլ մթերքների աբտադրության ասպարեզում, այնպես որ բերքառատ տարիներին հացահատիկ էր արտահանվում Անգլիա, Նիդերլանդներ, Իսպանիա և անընդհատ աճում էր բարձրորակ գինիների արտածումը: Այդ ամենը նշանակում էր հատկապես գյուղացիական տնտեսության մթերատվության աճ, քանի որ ֆրանսիական բոլոր կարգերի ֆեոդալները արդեն վաղուց սեփական ցանքսեր շունեին, իսկ քաղաքացիների հողատիրությունը XV դ. բոլորովին աննշան էր:

Քաղաքները և առևտուրը

Պատերազմի նույնիսկ ամենածանր տարիներին արհեստը որոշ չափով ավելի լավ զինակում էր, քան գյուղատնտեսությունը:

Ամուր պարիսպներով պաշտպանված քաղաքները ազատ էին այնպիսի անգուսպ կողոպուտներից ու ավերածություններից որպիսիք բաժին էին ընկնում գյուղին: Այդ պատճառով էլ արհեստը ավելի արագ էր վերականգնվում դրան ավելացրած նաև այն, որ կյուղովիկոս XI-ը, ձգտելով զարգացնել երկրի էկոնոմիկան, հովանավորում էր քաղաքներին և հատկապես խրախուսում արտադրության այնպիսի ճյուղեր, ինչպես մետաքսագործությունը, մետաղագործությունը ու մետաղամշակությունը, գրատպությունը, ապակեմշակությունը, թեթև բրդյա գործվածքեղենի (ավելի էժան, քան մահուդը, և վերջինին երկրորդ պլանը մղող) արտադրությունը և այլն: Նա զանազան արտոնություններ ու առավելություններ էր տալիս արհեստավորներին ու վաճառականներին, մասնագետներ էր հրավիրում՝ Գերմանիայից և Իտալիայից: Նրա տնտեսական քաղաքականության մեջ, առանձնապես մաքսային տարիֆների վերաբերմամբ, արդեն նշմարվում էին ապագա մերկանտիլիզմի (հայրենական արդյունաբերության և առևտրի պետական հովանավորություն՝ երկիրը փող ներքաշելու նպատակով) գծերը, բայց այն հիմնականում ուղղված էր սոսկ նրան, որ երկիրը փող չծախսի թանկաշուք իրերի ներմուծման վրա, այլ ինքն արտադրի դրանք, մի հանգամանք, որը կրճատում էր թանկարժեք մետաղների, հատկապես ոսկու արտահանումը արտասահման: Կյուղովիկոս XI-ը շատ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի ամրապնդի համաքարային սիստեմը, զլխավորապես գանձարանահասույթային նկատառումներով, քանի որ վարպետի կոչումը գնվում էր թագավորից: Նա այդ սիստեմը տարածեց հարավային շատ քաղաքների վրա, որտեղ մինչև

այդ իշխում էր ազատ արհեստը: Համաքարոթյուններում վարպետները լիակատար իշխանություն ունեին, իսկ ենթավարպետները ենթակա և իրավագուրկ վիճակի մեջ էին դրվել: Նրանց միավորումները՝ կոմպանյոնաժները, արգելվում էին:

XV դ. երկրորդ կեսը Ֆրանսիայի համար համաֆրանսիական, պրովինցիալ, աեղական տոնավաճառների բարգավաճման ժամանակաշրջան էր, տոնավաճառներ, որոնք մեծ դեր էին խաղում համազգային շուկայի զարգացման գործում: Երկրի առանձին մասերի միջև ապահովելով մշտական առևտրական կապերը, տոնավաճառները նպաստում էին պրովինցիաների տնտեսական մասնագիտացման զարգացմանը: Խոշոր մեծածախ առևտուր էր կատարվում Լիոնի և նորմանդական (Ռուանում և Կանում) տոնավաճառներում. այնուհետև ապրանքները վերավաճառվում էին տեղական նշանակության ունեցող տոնավաճառներում: Խիստ մեծացավ Լիոնի նշանակությունը, որպես հյուսիսային ու հարավային մարզերը շաղկապող խոշորագույն առևտրական կենտրոնի և իտալական ու գերմանական բանկիրների կենտրոնացւոյրի բանկիրներ, որոնք փող էին պարտք տալիս ֆրանսիական թագավորներին: Օտարերկրյա բանկիրների հետ միասին գործել սկսեցին նաև ֆրանսիացիները: Դեռևս Կարլոս VII-ի օրոք խոշոր փոխառություններ էր տրամադրում կառավարությանը մեծահարուստ վաճառական ժակ Կյորը, որը հսկայական հարստության էր կուտակել Լևաեմի հետ կատարվող առևտրում, հանքերը շահագործելու և հարկերի կապալառության միջոցով:

Լյուդովիկոս XI-ը պահպանեց Ատլանտյան առափնյա կարեւորագույն նավահանգիստների՝ Բորդոյի և Լա-Ռոշելի, առևտրական արտոնությունները և լիակատար ինքնավարությունը: Բարգավաճում էր ծովային առևտուրը, որի մեջ էլ հենց, զխավորապես, գոյանում էին խոշոր վաճառականական կապիտալները:

Ֆրանսիայի քաղաքական միավորումը

XV դ. 30-ական թվականներին, ֆրանսիական բանակի հաղթանակների կապակցությամբ, վերսկսվեց պատերազմի և ֆեոդալական երկարատև զժտությունների հետե

վանքով ընդհատված կենտրոնական թագավորական իշխանության ամրապնդման պրոցեսը, որն այդ ժամանակ ազգային միասնության և պետական սուվերենության արտահայտիչն էր: Այդ պրոցեսը ցանկալի չէր միայն ֆեոդալական ավազանուն, որովհետև սպառնում էր, որ նա զգալիորեն կկորցնի ինքնուրույնությունը դքսությունների կառավարման դործում: Թագավորա-

կան տան արքայազունները, հարավային մարզերի խոշոր սենյորները և հատկապես Բրետոնի և Բուրգունդիայի դուքսերը, որոնք իրենց տիրապետություններում կատարյալ միապետներ էին, փորձեցին բողոքել իրենց իրավունքների նվազեցմանն ուղղված Կարլոս V-ի միջոցառումների դեմ: Լյուդովիկոս XI-ի օրոք/1465 թ. բանը հասավ թագավորի դեմ ուղղված զինված պայքարի: Արքայազունները կազմեցին այսպես կոչված Հասարակական բարօրության լիգա և հռչակեցին հարկերը ոչնչացնելու դեմագոգիական պահանջ, նպատակ ունենալով օգտագործել քաղաքների և գյուղացիության դժգոհությունը հարկային ճնշման ուժեղացումից: Լիգան զլխավորում էր Բուրգունդիայի դուքս Կարլոս Համարձակը (1467—1477), որի տիրապետությունները մեծացել էին հյուսիսային նիդերլանդական պրովինցիաների և Հոենստի երկարուձիգամբ ընկնող մարզերի հաշվին: Բուրգունդական հողերը գրեթե մինչև Լիոն օղակում էին Ֆրանսիայի ամբողջ հյուսիս-արևելքը և ընդգրկում էին նաև զուտ ֆրանսիական մարզերը՝ Բուրգունդիան, Նիվեռնեն, Պեկարդիան: Կարլոս Համարձակը ձգտում էր վերստեղծել վաղ միջնադարի «Բուրգունդական թագավորությունը», այսինքն՝ իր տիրապետություններից և ֆրանսիական հարավ-արևելյան բոլոր մարզերից ստեղծել ինքնուրույն պետություն: Լյուդովիկոս XI-ի ուժեղացումը սպառնում էր ձախողել այդ պլանները:

Լիգային պաշտպանում էին նրա անդամներից կախման մեջ գտնվող միջին ու մանր ազնվականության մի մասը, ինչպես նաև արքայազունների տերիտորիայում գտնվող որոշ քաղաքների քաղաքային իշխանությունները: Լիգայի պատերազմի ժամանակ մեծ դեր խաղաց Փարիզը: Փարիզցիների հիմնական զանգվածը թագավորի կողմն էր և թույլ չէր տալիս, որ արքայազունները Փարիզ մտնեն, բայց հոգևորականության, շինովնիկության և վաճառականության զգալի մասը հաշվի էր առնում Լիգայի խոստումները՝ լիովին նրանց վերադարձնելու ոչ այնքան վաղուց թագավորի կողմից խլված իրավունքները: Մայրաքաղաքի վերնախավերի այդ դիրքավորումը Լյուդովիկոս XI-ին ստիպեց 1465 թ. վերջին ստորագրել հաշտության ծանր պայմանները և Լիգայի անդամներին ինքնուրույնություն տալ նրանց տիրապետություններում: Բայց դրա հետ մեկտեղ թագավորը մի որոշ չափով դադար առավ այդ պայքարի ընթացքում և այն օգտագործեց քաղաքներ! հետ իր դաշինքն ամրապնդելու և իր թշնամիներին բաժան-բաժան անելու գործում, որոնց նա գրգռում էր միմյանց դեմ և որոնցից յուրաքանչյուրի դեմ պայքարում էր առանձին-առանձին: Այդ հանդա-

մանքը ապահովեց նրա հետագա զգալի հաջողությունը խոշոր սն-
յուններին հնազանդեցնելու հարցում: Բայց գլխավոր քաղաքական
խնդիրը Կարլոս Համարձակին ենթարկելն էր: Այդ խնդիրը դժվար
էր և մեծ ծախսեր ու հետանկատ դիվանագիտություն էր պահան-
ջում, որի մեջ Լյուդովիկոս XI շատ հմուտ էր:

«Բուրգունդական պետության» առկայությունը արգելակում էր
մի միասնական պետության մեջ Ֆրանսիայի տերիտորիալ, տըն-
տեսական և կուլտուրական միավորման ավարտմանը: Անհաջողու-
թյուն կրելով Կարլոս Համարձակի դեմ մղած ռազմական գործո-
ղություններում, Լյուդովիկոս XI-ը անցավ նրա թշնամիներին՝ լո-
թարինգցիներին, շվեյցարացիներին պաշտպանելու քաղաքակա-
նությանը, որոնք տուժում էին Բուրգունդիայի դուքսի ագրեսիայից
և վախենում դրա շարունակվելուց: Թագավորը պաշտպանում էր
էաև Ֆլանդրիայի քաղաքներին, որոնք ապստամբել էին Կարլոս
Համարձակի դեմ: 1477 թ. Նանսիի մոտ (Լոթարինգիայում) տեղի
ունեցած ճակատամարտում դուքսի սպանվելը Լյուդովիկոս XI-ին
հնարավորություն տվեց Ֆրանսիային միացնել Պիկարդիան Նի-
վերնեն և Բուրգունդական դքսությունը (այսինքն Բուրգունդիայի
սրբմտյան կեսը): Բուրգունդական կոմսությունը (Ֆրանշ-Կոնտե)
և Նիդերլանդները մնացին Կարլոս Համարձակի դուստր Մարիային,
որն ամուսնացել էր գերմանական կայսրի որդու Մաքսիմիլիանոս
Հաբսբուրգի հետ: Այդ տիրապետությունները հիմք ծառայեցին
XVI դ. Կարլոս V Հաբսբուրգի կայսրության ձևավորման համար:

1481 թ. Ֆրանսիային միացվեց Պրովանսը, Միջերկրածովյան
խոշորագույն նավահանգիստ Մարսելի հետ միասին, որը վաղուց
ի վեր մեծ դեր էր խաղում Լևանտի, Իտալիայի, Իսպանիայի,
Աֆրիկայի հյուսիսային ափի հետ ֆրանսիական վաճառականների
կողմից կատարվող առևտրի մեջ: Այդ ամենի հետևանքով Լյուդո-
վիկոս XI-ի կառավարման վերջերին հիմնականում ավարտվեց
երկրի միավորումը ամուր կենտրոնական իշխանություն ունեցող
մի միասնական պետության մեջ: Լյուդովիկոս XI-ի մահից հետո՝
1491 թ., Կարլոս VIII-ի և Աննա Բրետոնացու ամուսնության հն-
տևանքով Ֆրանսիային միացվեց Բրետանը (որը վերջնականա-
պես Ֆրանսիայի կազմի մեջ մտավ 1532 թ.): XV դ. վերջում
Ֆրանսիայի սահմաններից դուրս էին մնում Լոթարինգիան, Ֆրանշ-
Կոնտեն, Ռոսիլիոնը և Սավոյան, որոնց միացումը ձգձգվեց մին-
չև XIX դ. կեսերը: Երկու ժողովուրդների միաձուլման պրոցեսը
զգալիորեն առաջ գնաց, թեև այն դեռևս ամենևին էլ չէր ավարտ-
վել: XIV—XV դդ. Հյուսիսային Ֆրանսիայում Փարիզի բարբառի

Հիման վրա արդեն ձևավորվել էր միասնական լեզու, որն այնուհետև զարգանալով դարձավ արդի համաֆրանսիական լեզուն։ Սակայն հարավում շարունակում էին գոյություն ունենալ պրովանսալական լեզվի տեղական բարբառները և հյուսիսֆրանսիական լեզուն դեռևս չէր արտամղել դրանք։ Այնուամենայնիվ Ֆրանսիան XVI դարը մտավ որպես Արևմտյան Եվրոպայի խոշորագույն և Կենտրոնացած պետություններից մեկը՝ զարգացող տնտեսական կապերով, հարուստ քաղաքներով և աճող կուլտուրական ընդհանրությամբ։

ԱՆԳԼԻԱՆ XI—XV ԴԱՐՈՒՄ

§ 1. ԱՆԳԼԻԱՆ XI—XII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

**Անգլիայի
նորմանդական
նվաճումը**

**XI դ. կեսերին Անգլիայում արդեն հիմնա-
կանում իշխում էին ֆեոդալական կարգեր,
բայց ֆեոդալականացումն ամենևին էլ ա-
վարտված չէր: Գյուղացիների զգալի մասը,**

հատկապես երկրի հյուսիս-արևելքում, «դանիական իրավունքի» («Դենլո») մարզում, մնում էր ազատ, իսկ ֆեոդալական-կախյալ հողակալները դեռևս չէին ձուլվել ճորտերի ընդհանուր խավի մեջ: Ֆեոդալական կալվածքն ու ֆեոդալական հիերարխիան դեռևս ավարտուն ձև չէին ընդունել և ամենուրեք չէ, որ տարածվել էին: Անգլիայում ֆեոդալականացման ավարտը կապված էր XI դարի երկրորդ կեսին տեղի ունեցած նորմանդական նվաճման հետ: Նվաճողներին գլխավորում էր նորմանդական դուքս Վիլհելմը՝ Ֆրանսիայի ամենահզոր ֆեոդալական սենյորներից մեկը: Հարուստ ռազմավար զավթելու, նոր կալվածքներ ու ճորտեր ձևոք բերելու ձգտումը Անգլիայի վրա արշավանքի պատրաստվող դուքս Վիլհելմի շուրջը համախմբեցին ոչ միայն Նորմանդիայի ֆեոդալներին, այլև բազմաթիվ ասպետների Ֆրանսիայի մյուս մարզերից և նույնիսկ Իտալիայից: Արշավանքի շարժառիթը անգլիական գահի նկատմամբ նորմանդական դուքսի հավակնությունն էր, որ հիմնված էր 1066 թ. սկզբին մահացած անգլիական թագավոր էդուարդ խոստովանողի հետ Վիլհելմի ազգակցության վրա: Վիլհելմի հավակնությունները պաշտպանում էր պապը:

Առաջաստանավերով Հա-Մանշն անցնելով, Վիլհելմը 1066 թ. սեպտեմբերին իր զորքով ափ դուրս եկավ Անգլիայի հարավում, Պեննսիում: Նորմանդական դուքսի ասպետական հեծելազորն ու հետևակը ավելի բազմաքանակ էին և զգալիորեն ավելի լավ էին զինված, քան էդուարդ խոստովանողի մահից հետո բրիտենահեծո-

աի կողմից անգլոսաքսոնական թագավոր ընտրված Հարոլդի զորքերը, որոնք կազմված էին նրա անձնական զորավորներից և հապ-ճեպորեն հավաքված գյուղացիական ինտելիգենցիայից և հապ-ճեպորեն հավաքված գյուղացիական ինտելիգենցիայից։ Պայքարի ելքը որոշվեց նաև նրանով, որ դուքս Վիլհելմը ամուսնի իշխանություն ուներ իր վասալների՝ նրա հետ Ֆրանսիայից եկած նորմանդական բարոնների նկատմամբ, իսկ անգլիական թագավորի իշխանությունը խոշոր հողատերերի նկատմամբ դեռևս շատ թույլ էր և Հարոլդը Միջին ու Հյուսիս-արևելյան Անգլիայի էրեբրից անհրաժեշտ օգնություն չստացավ։ 1066 թ. հոկտեմբերի 14-ին Հաստինգսի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում, չնայած համառ և քաջարի դիմադրությանը, անգլոսաքսերը կատարյալ պարտություն կրեցին, թագավոր Հարոլդը ընկավ մարտում, իսկ Վիլհելմը, զավթելով Լոնդոնը, դարձավ Անգլիայի թագավոր՝ Վիլհելմ I (1066—1087)։ Նա կոչվեց Վիլհելմ Նվաճող։

Երկրի վերջնական նվաճումը

Վիլհելմին և նորմանդական բարոններին այնուամենայնիվ մի քանի տարի հարկավոր եղավ ամբողջ երկիրն իրենց ենթարկելու համար։ Ի պատասխան անգլոսաքսերի հողերի մասսայական բռնագրավումների, որոնք զուգորդվում էին դեռևս ազատություն պահպանող գյուղացիների ճորտացմամբ, մի շարք ապստամբություններ բռնկեցին։ զրանց մասնակցում էին զխավորապես գյուղացիական զանգվածները։

Առավել խոշոր ապստամբություններ տեղի ունեցան 1069 և 1071 թթ. երկրի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում՝ «Դենլո»-ում։ Նվաճողները վայրագաբար դատաստան էին տեսնում ապստամբած գյուղացիների հետ. նրանք հրկիզում էին ամբողջ գյուղեր և կոտորում բնակիչներին։ Յորքի ծաղկուն հովիտը և Մարեմ կոմսության մեծ մասը՝ ապստամբության հիմնական շրջանները, ամայացան և մի քանի տասնամյակ շարունակ մնացին գրեթե անմարդաբնակ։

Նոր ֆեոդալական ավազանին

Նորմանդական ֆեոդալների Անգլիա՝ գալու հետ հողերի սկսված բռնագրավումները երկրի վերջնական նվաճումից հետո շարունակվեցին վիթխարի չափերով։ Անգլոսաքսոնական ավագանու համարյա բոլոր հողային տիրույթները խլվեցին և հանձնվեցին նորմանդական և ֆրանսիական մյուս բարոններին։ Անգլոսաքսոնական ֆեոդալների միայն ստորին խավը՝ մանր կալվածքներ ունեցող հողատերերը, մեծ մասամբ պահպանեցին իրենց հողակալությունները, բայց պետք է ենթարկվեին նորմանդական «բարոններին», ինչպես արդեն սկսել էին Անգլիայում անվանել խոշոր

ֆեոդալներին: Անգլիայում միջին ու մանր ֆեոդալները թե՛ այդ ժամանակներում, թե՛ հետագայում կոչվում էին ասպետներ: Եկեղեցական բարձրագույն պաշտոններում, ինչպես և աշխարհիկ ադմինիստրացիայում, անգլոսաքսերը փոխարինվեցին ֆրանսիական ծագում ունեցող նորմանդացիներով:

Այսպիսով, նվաճման հետևանքով գրեթե ամբողջությամբ նորոգվեց տիրապետող դասակարգի վերնախավը:

Հողը բաժանվում էր աստիճանաբար, անգլոսաքսերից այն բռնագրավելուն համեմատ, և նորմանդական բարոնների ձեռքն էին ընկնում Անգլիայի տարբեր մարզերում գտնվող հողեր: Դրա հետևանքով շատ բարոնների՝ թեկուզ և լայնարձակ տիրույթները ցրված էին զանազան կոմսություններում, մի հանգամանք, որ խոշորոցում էր հանդիսանում տերիտորիալ, թագավորական իշխանությունից անկախ, իշխանություններ կազմելուն: Մշակվող բոլոր հողերի մոտ մեկ յոթերորդը Վիլհելմը թողեց իրեն: Թագավորական հողերի կազմի մեջ մտան նաև զգալի չափով անտառներ, որոնք վերածվեցին որսորդական արգելավայրերի: Թագավորական անտառում որս անել համարձակվող գյուղացիներին սոսկալի պատիժ էր սպառնում՝ աչքերը հանում էին:

Թագավորի տիրույթներում, նրա դոմենում էր գտնվում նաև քաղաքների մեծամասնությունը: Վիթխարի նյութական միջոցներ ունենալը ուժեղ թագավորական իշխանության էական պայմաններից մեկն էր:

1086 թ. հողային ցուցակագրումը և «Աբբեդ» դատաստանի գիրքը

Անգլիայում ֆեոդալական կարգերի ամրապնդման գործում շատ կարևոր նշանակություն ունեցավ 1086 թ. Վիլհելմի կողմից ամբողջ Անգլիայում կատարված հողային ցուցակագրումը: Թագավորական հատուկ լիազորներ էին մեկնում կոմսություններ ու հարյուրակներ (կոմսությունների վարչական ստորաբաժանումներ. կոմսության կազմի մեջ մտնում էին մի քանի հարյուրակներ), որտեղ ցուցակագրություն էին կատարում կոմսությունների շերիֆների, բարոնների, քահանաների, աբպեների և յուրաքանչյուր գյուղից որոշակի քանակությամբ գյուղացիների՝ երդմամբ արված ցուցմունքների հիման վրա: Ցուցակագրության արդյունքները, որոնք գրանցվում էին մագաղաթի վրա, ժողովրդի մեջ ըստացան «Ահեդ դատաստանի գիրք» անունը («Domesday book»): Ցուցակագրությունն այդպես կոչվեց, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ տեղեկություններ տվողները դաժան պատժի սառսափի

տակ պարտավորվում էին ասել բոլորը, ոչինչ չթաքցնելով՝ ինչպես «Ահեղ դատաստանում», որով, ըստ եկեղեցական ուսմունքի, պետք է վերջանար աշխարհի գոյությունը:

«Ահեղ դատաստանի գրքում» իր արտացոլումը գտավ հողաբաժանումը թագավորի և նորմանդական ֆեոդալների միջև, որ կատարվել էր անգլոսաքսոնական հողատերերից հողերի բռնագրավման հետևանքով: Այդ գրքում մանրամասն գրանցված էր, թե յուրաքանչյուր կոմսությունում որ հողային տիրույթներն են պատկանում թագավորին, որը՝ հոգևոր և աշխարհիկ սենյորներին, բարոններից յուրաքանչյուրը ինչ քանակությամբ վասալներ (ավատատեր-ասպետներ) ունի, յուրաքանչյուր կալվածքում (մանորում) քանի գայդա (ֆիսկալային միավոր)⁶⁷ կա, հողերը (հողաբաժինները) քանի գութան ունեն, գութանի քանի լծասարք (այսինքն՝ բանող անասուն, եղներ) կան տերունական հողում և գյուղացիների հողաբաժիններում, տարբեր կատեգորիաների քանի գյուղացի կա: Յուրյց էր տրվում նաև կալվածքի մոտավոր եկամտաբեռությունը՝ դրամական արտահայտությամբ:

Ցուցակագրությունը հիմնականում երկու նպատակ ու հետապնդում. առաջին, թագավորը ցանկանում էր ստույգ իմանալ իր վասալներից յուրաքանչյուրի հողատիրության չափերը, նյութական միջոցները և եկամուտները, որպեսզի նրանցից որոշակի ֆեոդալական ծառայություն պահանջի. երկրորդ, թագավորը ձգտում էր ստույգ տեղեկություններ ստանալ՝ բնակչությանը դրամական հարկադրման ենթարկելու համար: Զարմանալի չէ, որ ժողովրդական լատիներները սարսափով ու ատելությամբ դիմավորեցին ցուցակագրությունը:

Ցուցակագրությունն արագացրեց գյուղացիների ճորտացումը, քանի որ ազատ կամ ֆեոդալական հողատերերից միայն քիչ չափով կախման մեջ գտնվող գյուղացիներից շատերը «Ահեղ դատաստանի գրքում» գրանցվեցին վիլլանների տարակարգում: XI դ. Անգլիայում «վիլլան» տերմինը (դրա բառացի իմաստը՝ շինական, գյուղական բնակիչ) ուներ նաև բավականին լայն և անորոշ նշանակություն: Բայց, որպես կանոն, այդ տերմինով էին կոչվում հողային կախման մեջ գտնվող և ֆեոդալական ունեւոր վճարող, ավելի հաճախ՝ կոտվորություն անող, գյուղացիները: Հետագայում, հատկապես XII դ. երկրորդ կեսից, ի տարբերություն Ֆրանսիայի,

⁶⁷ Այդ ժամանակ գայդան դարձել էր ֆիսկալային (հարկային) միավոր:

որտեղ վիլլաններ էին անվանում անձնապես ազատ գյուղացիներին, վիլլանը Անգլիայում ճորտ էր:

Նորմանդական նվաճումը, այսպիսով, վատթարացրեց գյուղացիների դրությունը և օժանդակեց ֆեոդալական կարգերի վերջնական ձևավորմանը:

Ագրարային կարգը և գյուղացիների դրությունը

XI դարում և XII դարի սկզբին Անգլիայի բնակչությունը, «Ահեղ դատաստանի գրքի» տվյալների վրա հիմնված մոտավոր հաշվումներով, կազմում էր 1,5 մլն մարդ. դրանց վիթխարի մեծամասնությունը (առնվազն 95⁶/₁₀₀-ը) ապրում էր գյուղում: Անգլիայում, որտեղ երկար ժամանակ պահպանվում էր գյուղական համայնքը, բնակչության գերակշռող զբաղմունքը այդ երկրին բնորոշ հողագործությունն էր՝ բաց դաշտերի սիստեմով, հնձից հետո հողերն ընդհանուր արօտատեղերի վերածելով՝ շերտերգմեջ և պարտադիր ցանքաչափանառությամբ: Անասնապահությունը երկրորդ տեղում էր զտնվում: Հյուսիս-արևելքում, գլխավորապես Յորքշիրում և Լինքոլնշիրում, ինչպես նաև արևմուտքում, Գլոստերշիրում (Կոտսուոլդ բարձրավանդակ). Պեննինյան լեռների արևելյան լանջերին և Օքսֆորդշիրի հարավային մասում (Չիլտերնյան բլուրներ) զգալիորեն տարածվել էր ոչխարաբուծությունը: Արդեն այդ ժամանակ բուրդը արտահանման կարևոր առարկա էր: Այն արտահանում էին գլխավորապես Ֆլանդրիա, որտեղ ֆլամանդական արհեստավորները դրանից մահուդ էին պատրաստում, որի նկատմամբ զգալի պահանջարկ կար Նվրոպայի տարբեր երկրներում:

Նորմանդական նվաճումից հետո ֆեոդալական կալվածքը՝ մանորը, որը կազմավորվել էր սկսել դեռևս նվաճմանը նախորդող ժամանակաշրջանում, ավարտուն ձև ընդունեց: Մանորը իրեն ենթարկեց նախկինում ազատ գյուղական համայնքը, ճորտացնելով այն, և իր տնտեսությունը հիմնեց գլխավորապես կախյալ գյուղացիների կոռային աշխատանքի վրա: Բաց դաշտերի և պարտադիր ցանքաչափանառության գոյություն ունեցող սիստեմի պայմաններում համայնքի տնտեսական կարգուկանոնի մեջ մտնում էին ոչ միայն հողակալ-գյուղացիների (վիլլանների և այլն), այլև տերուհական հողերը (դոմեն) և ազատ գյուղացիների դեռևս պահպանված խավի հողերը: XI—XII դարերում մանորը հիմնականում բնատնտեսական կազմակերպություն էր:

XI—XII դարերում Անգլիայում կալվածքի գերակշռող տիպը մանորն էր՝ դոմենով, վիլլաններով և ազատ հողակալներով հան-

դերձ, թեև քիչ մանորներ չկային, որոնք զգալիորեն տարբերվում էին այդ տիպից:

XI դարի և XII դարի սկզբի անգլիական սովորական գյուղը մի ճորտական համայնք էր՝ բավականին խայտաբղետ բնակչությամբ: Գյուղացիության գերակշռող խավը, ըստ «Ահեղ դատաստանի գրքի» տվյալների, վիլլաններն էին, որոնք ունեին լրիվ հողաբաժին, սովորաբար՝ մի վիրգատա (30 ակր) կամ հողաբաժնի մաս, համայնական արոտատեղերում ու մարգագետիններում ունեին իրենց բաժինը, և կոռ էին կատարում, լորդի՝ ֆեոդալական հողատիրոջ օգտին բնամթերային և դրամական՝ վճարումներ էին մուծում:

«Ահեղ դատաստանի գրքում» մատնանշված են նաև բորդարիները՝ կախյալ գյուղացիները, զգալիորեն ավելի փոքր հողաբաժնով, քան ունեւր վիլլանը (սովորաբար 7—10 ակրից մինչև վիրգատայի կեսը): XII դ. նրանք հիմնականում ձուլվեցին վիլլանների հետ:

XI—XII դարերի անգլիական գյուղում վիլլաններից և բորդարիներից բացի կային կոտտարիներ (հետագայում կոտտերներ)՝ ւակավահող, կախյալ գյուղացիներ, ամենափոքր հողակտորի՝ սովորաբար 2—3 ակր տնամերձ ունեցող հողակալներ: Նրանք աշխատում էին լորդի համար և գոյություն միջոցներ էին հայթայթում լրացուցիչ զբաղմունքներով (կոտտարիները հովվներ էին, գյուղական դարբիններ, անվագործներ, ատաղձագործներ և այլն):

Կախյալ գյուղացիների ամենաստորին կատեգորիան սերվերն էին: Դրանք հիմնականում տնային սպասավորներ էին, որոնք որպես կանոն, հողաբաժիններ ու սեփական տնտեսություն չունեին և ամենատարբեր ծանր աշխատանքներ էին կատարում տերունական դաստակերտում ու տերունական դաշտերում: XII դ. ընթացքում սերվերը ձուլվեցին վիլլանների հետ և նրանց հետ միասին կազմեցին ճորտ գյուղացիների մի միասնական զանգված:

Ազատ գյուղացիությունն Անգլիայում նորմանդական նվաճումից հետո էլ չանհայտացավ, թեև նրա թվակազմը զգալիորեն կրճատվեց և իրավական դրությունը վատացավ: Գյուղում անձնապես ազատ գյուղացիների (ֆրիհոլդերների) առկայությունը՝ կախյալ գյուղացիների (վիլլանների, բորդարիների, կոտտարիների, սերվերի) հետ մեկտեղ, միջին դարերի Անգլիայի ագրարային զարգացման բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էր: Անգլիայի հյուսիս-արևելքում՝ «Դենլո»-ում, նորմանդական նվաճումից հետո էլ առանձնապես բազմաքանակ էր ազատ գյուղացիությունը:

Թեև ազատ գյուղացին պարտավոր էր լորդին որոշակի շափով դրամական ռենտա վճարել, որոշ, համեմատաբար թեթև պարհակներ կատարել և ենթարկվել լորդի իրավագործությանը, նա դամված չէր հողին և չամարվում էր անձնապես ազատ:

ԱՄ Դ. ընթացքում կախյալ գյուղացիության զանազան կատեգորիաներ գնալով ավելի են վերածվում ճորտ գյուղացիների՝ վիլլանների, միատեսակ իրավագույն, անխնա շահագործվող զանգվածի: Վիլլանի գլխավոր պարտույթը կոոն էր՝ տարվա ընթացքում սովորաբար շաբաթական երեք օր և երբեմն շատ: Բացի այդ, վիլլանը բահրա էր վճարում մասամբ մթերքներով, մասամբ փողով: Նա տիրոջ կողմից հաճախ կամայական հարկադրման էր ենթարկվում և լրացուցիչ կերպով մի շարք ստորացուցիչ ու ծանր պարտույթներ կրում: աղջիկներին ամուսնացնելիս հատուկ վճար (մերկետ) էր մուծում, ընտանիքի դեկավարի մահից հետո ժառանգությունն ընդունելիս անասուններից ամենալավը կալվածա տիրոջն էր հանձնում (հերիոտ): Նա նաև պարտավոր էր պահպանել աղացի, զարեջրի պատրաստման և մյուս բանալիտեսները:

Ահում էին նաև եկեղեցական բազմաթիվ տուրքերը, որոնցից ամենածանրը տասանորդն էր: Դրան պետք է ավելացնել նաև հետըզհետև աճող թագավորական հարկերի ճնշումը:

Գյուղացիները մշտական և համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս ֆեոդալական դաժան շահագործմանը: Անգլիական գյուղում երբեք չէր մարում ամենօրյա, լարված, մերթ խուլ, մերթ բացահայտ դժգոհության ու դայրույթի փոխադրվող դասակարգային պայքարը:

Քաղաքների աճը

Որպես արհեստի և առևտրի կենտրոններ քաղաքներն Անգլիայում սկսել էին առս-ջանալ X—XI դարերում, դեռևս մինչև նորմանդական նվաճումը: «Ահեղ դատաստանի գրքում» հաշվվում է մինչև հարյուր քաղաք, որտեղ ապրում էր ամբողջ բնակչության մոտ 5 %-ը: Քաղաքների զարգացման հիմքը, ինչպես և մյուս երկրներում, արհեստն էր. այն հանդիսանում էր քաղաքացիների բերակշռող զբաղմունքը: Քաղաքների աճը նպաստում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացմանը և քրդի ներսում, տեղական շուկաների, իսկ այնուհետև էլ ավելի ընդարձակ ներքին շուկայի աստիճանաբար կազմավորմանը և զարգացմանը:

Այն բանի հետևանքով, որ Անգլիան միավորվեց Նորմանդիայի և Մենի, իսկ հետագայում, XII դարում, Անժուի, Տուրենի, Պուատուի և Աքվիտանիայի հետ (տե՛ս գլ. 9), զգալիորեն ամրապնդ-

վեցին ու ընդարձակվեցին նրա առևտրական կապերը մայրցամաքի, մասնավորապես, տնտեսապես ավելի զարգացած Ֆլանդրիայի հետ: Մայրցամաքի հետ զգալի առևտուր էր անում Լոնդոնը, որն այդ առևտրում կատարում էր գլխավոր կենտրոնի դերը, ինչպես նաև Սաուտհեմպտոնը, Դուվրը, Սենդվիչը, Իսլովիչը, Բոստոնը և այլ քաղաքներ: Բրդի հետ մեկտեղ արտահանման առարկաներ էին կապարը, անագը, անասուններ և ճարպ: Մի փոքր ավելի ուշ (XII դ. վերջից մինչև XIII դ. սկզբները) սկսեցին արտահանել հաց և կաշի:

Արդեն XI դ. և հատկապես XII դ. Անգլիայում զգալիորեն տարածվել էին տոնավաճառները (Վինչեստերի, Բոստոնի, Ստամֆորդի, Սենտ-Ալվզում, Յորքում և այլն), ուր վաճառականներ էին այցելում ոչ միայն Ֆլանդրիայից, այլև Իտալիայից, Գերմանիայից և այլ երկրներից: Այդ տոնավաճառներում առանձնապես մեծ տեղ էր զբաղում բրդի առևտուրը: Բուրդ էին վաճառում թե՛ աշխարհիկ ֆեոդալները, թե՛ առանձնապես վաճառողները, ինչպես նաև գյուղացիների մի մասը:

Քաղաքների, որպես տնտեսական կենտրոնների, աճով բաղմանում էր նրանց բնակչությունը և աստիճանաբար ձևավորվում քաղաքացիների դասը: Անգլիական առավել նշանավոր քաղաքների ճնշող մեծամասնությունը գտնվում էր թագավորական հողում, և նրանց սենյորն ինքը թագավորն էր: Այդ հանգամանքը ծայրահեղորեն բարդացնում էր քաղաքացիների պայքարը ավատատիրական իշխանությունից ազատագրվելու համար, քանի որ առանձին, նույնիսկ խոշոր քաղաքներ, ի վիճակի չէին պայքարել այդպիսի հզոր սենյորի դեմ: Անգլիական քաղաքների քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանք սովորաբար ավատատիրական ճնշումից ազատագրվում էին ոչ թե զինված պայքարի միջոցով, այլ ֆինանսական համաձայնություններ սենյորի, ավելի հաճախ՝ թագավորի հետ: Հենց այդ պատճառով էլ անգլիական քաղաքներից և ոչ մեկը չկարողացավ ֆրանսիական կոմունայի տիպի լիակատար ինքնավարության իրավունքի հասնել: անգլիական քաղաքները հարկադրված էին բավարարվել շատ թեթիչ նշանակալի տնտեսական ու ֆինանսական արտոնություններով և սոսկ մասնակի ինքնավարությամբ: Ֆեոդալական կեղծքիչ վճարումներից նրանք ազատագրվում էին սովորաբար տարեկան սահմանված չափի դրամական գումար (այսպես կոչված ֆիրմա) վճարելով սենյորին, իրավունք ստանալով, որ այդ միջոցների բաշ-

խումը բնակիչների միջև և գանձումը կատարեն իրենք քաղաքացիները:

Որոշակի դրամական գումար վճարելու միջոցով քաղաքացիները հաճախ ձեռք էին բերում ինքնավարություն ու դատարանի իրավունք, մի բան, որ թագավորական կամ ավատատիրական պաշտոնատար անձանց միջամտությունը սահմանափակում էր քաղաքային համայնքի գործերում: Քաղաքները «գնում էին» քաղաքացիների արտոնյալ կորպորացիա՝ այսպես կոչված առևտրական գիլդիա ունենալու իրավունք, որի մեջ սովորաբար մտնում էին ոչ միայն վաճառականները, այլև որոշ արհեստավորներ: XII դ. Անգլիայում քաղաքացիների ձեռք բերած իրավունքներն ու արտոնությունները ձևակերպող հրովարտական ունեին արդեն շատ քաղաքներ, այդ թվում՝ Լոնդոնը, Յորքը, Քենտրբերին, Դովլըր, Լինքոլնը, Նոտինհեմը, Նորիչը, Օքսֆորդը, Իսպլիչը, Նյուքասլը, Սաուհեմպտոնը, Բրիստոլը: Սակայն քաղաքային արտոնություններից օգտվել և կառավարմանը մասնակցել կարող էին միայն նրանք, ովքեր մասնակցել էին «Ֆիրմայի» վճարմանը, այսինքն՝ առավել ունևոր քաղաքացիները:

Անգլիական որոշ քաղաքներում (Լոնդոնում, Լինքոլնում, Յորքում, Հանտինգդոնում, Վինչեստերում և այլն) առևտրական գիլդիաների հետ մեկտեղ դեռևս XI դ. վերջում և XII դ. սկզբում երեւան են գալիս բուն արհեստավորական գիլդիաներ (համբարույնյուններ): Դրանց մասին եղած առաջին փաստագրական տրվյալները վերաբերում են XII դ. առաջին երրորդին:

**Սոցիալական
հակասություններն ու
սոցիալական պայքարը
քաղաքներում**

Արդեն XII դ. վերջին համբարույնյունները պայքարի մեջ են մտնում բազմաթիվ խոշոր քաղաքներում իշխանությունը գլխավորող քաղաքային վերնախավի՝ առավել հարուստ վաճառականների և հողատերերի դեմ: Այդ պայքարի ցայտուն էպիզոդներից մեկը XII դ. վերջին Լոնդոնի ջուլհակների գիլդիայի ընդհարումն էր քաղաքային ինֆեռավարության ներկայացուցիչների և հարուստ քաղաքացիների հետ, մի ընդհարում, որի հետևանքով XIII դ. հենց սկզբին փակվեց ջուլհակների գիլդիան: Մի կողմից, արհեստավորական և մանր առևտրական զանգվածների, մյուս կողմից՝ հարուստ քաղաքացիների միջև սուր սոցիալական հակասությունները լիակատար ուժով դրսևորվեցին 1196 թ. Լոնդոնում տեղի ունեցած ապստամբությունում, ուր ծագեց քաղաքում հարկերի անարգարացի բաշխման պատճառով և ուղղված էր քաղաքային վերնախավի դեմ:

Դժգոհներին գլխավորում էր Երկարամորուս մականունը կրող Ուիլյամ Ֆից-Օսբերտը, որը Լոնդոնի հարուստներին բաց ի բաց մերկացնում էր՝ նրանց մեղադրելով այն բանում, որ նրանք ձրգտում են «սեփական գրպանները պահպանել ի հաշիվ աղքատ հարկատուների»։ Շարժումը դաժանորեն ճնշվեց։ Ֆից-Օսբերտը և նշախնն համախոհներ կախաղան բարձրացվեցին։

**Ավատական սիստեմի
յուրօրինակությունն
Անգլիայում
և թագավորական
իշխանության
ուժեղացումը**

Նոր խոշոր ֆեոդալական հողատերերը՝ բարոնները, որոնք նորմանդական նվաճման հետևանքով իրենց հողերն ստացել էին անմիջականորեն թագավորից, վերջինի ուղղակի վասալներն էին։ Նրանք պարտավոր էին ռազմական ծառայություն կատարել թագավորի համար և զգալի դրամական միջոցներ (auxilium—օգնություն, օժանդակություն) վճարել նրան։

Բայց Վիլհելմը վասալական ծառայություն էր պահանջում ոչ միայն բարոններից, այլև է՛լ ավելի մանր ֆեոդալներից՝ ասպետներից, որոնք բարոնների վասալներն էին։ Բոլոր ասպետները, ում վասալներն էլ որ լինեին նրանք, պետք է հավատարմության երդում տային թագավորին և պարտավոր էին նրա պահանջով ռազմական ծառայություն կատարել թագավորական զորքում։ Բոլոր ֆեոդալական հողատերերին ուղղակի վասալային կախման մեջ գցելով թագավորից, վասալիտետի սիստեմը Անգլիայում ավելի ավարտուն և ավելի կենտրոնացած բնույթ ստացավ, քան մայրցամաքում, մասնավորապես, Ֆրանսիայում, որտեղ սովորաբար գոյծում էր՝ «իմ վասալի վասալը իմ վասալը ըէ» կանոնը։

Անգլիայում գոյություն ունեցող ավատական սիստեմի այդ յուրահատկությունը, դրա հետ մեկտեղ թագավորի ձեռքին մեծաքանակ հողեր և մեծ օգուտ տվող քաղաքներ պահելը, ինչպես նաև խոշոր (մայրցամաքում գոյություն ունեցողների նմանությամբ) տերիտորիալ իշխանությունների բացակայությունը էական դեր խաղացին այն բանում, որ թագավորական իշխանությունն Անգլիայում արդեն XI—XII դդ. սկզբում ավելի ուժեղ էր, քան մայրցամաքի երկրներում։ Նվաճումից անմիջականորեն հետո Անգլիայում թագավորական իշխանությունն ուժեղացնելու գործում է՛լ ավելի կարևոր դեր խաղաց տեղական գյուղացիության, իսկ մասամբ նաև անգլոսաքսոնական մանր ասպետության թրջնամուկությունը նորմանդական նվաճողների հանդեպ, մի հանգամանք, որը վերջիններին ստիպեց համախմբվել թագավորի շուրջը։

**Պետութեան
կառավարման
կազմակերպումը**

Վիլհելմն անցկացրեց մի շարք միջոցա-
ռումներ, որոնք ապահովում էին վերահս-
կողութիւնը պրովինցիալ կառավարման
նկատմամբ: Անգլիան բաժանվել էր կոմսու-

թիւնների և վերջիններէս ղեկավարներ էին կարգվել թագավորի
կողմից նշանակվող պաշտոնատար անձինք՝ շերիֆները, որոնք
կենտրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչներն էին տեղերում:
Նրանք էին տնօրինում աղմինիստրացիայի և դատարանի գործերը,
բոլոր հարկերի և թագավորական զանազան եկամուտների գան-
ձումը: Նոր գյուղացիական ապստամբութիւնների հանդեպ ունե-
ցած վախի հետեանքով անգլոսաքսերի համար սահմանվեց ամե-
նածանր համապարտ երաշխավորութեան սիստէմ՝ գյուղի և նույ-
նիսկ հարյուրակի բնակիչների դաժան պատասխանատւութիւն
«ֆրանկի», այսինքն՝ ֆրանսիացու, նորմանդական Էկվորի սպա-
նութեան համար, այն դեպքում, եթէ իշխանութեան ներկայացու-
ցիչները չէին գտնում հանցավորին:

Տեղերում կառավարումը կազմակերպելու հարցում թագա-
վորական իշխանութիւնը ձգտում էր հենվել անգլոսաքսերի՝ մինչև
նվաճումը գոյութիւն ունեցող հիմնարկների վրա: Թագավորը
հարյուրակների և կոմսութիւնների ազատ բնակիչների վաղեմի
ժողովներն օգտագործում էր իր զանձարանային նպատակների,
հարկերը բաշխելու, դատարանի և կառավարական հետաքննու-
թիւնների համար: Պահպանվեցին և ավելացան անգլոսաքսոնա-
կան ժամանակաշրջանում մտցված բոլոր հարկերը:

Այսպիսով, թագավորի ձեռքում էին գտնվում օժեռ վարչա-
կան սիստէմ և ռազմական ու ֆինանսական խոշոր միջոցներ:

**Նորմանդական
նվաճման
նշանակութիւնը**

Նորմանդական նվաճումը մի շարք կարևոր
հետեանքներ ունեցավ Անգլիայի համար:
Նա օժանդակեց դեռևս անգլոսաքսոնական
ժամանակաշրջանում սկսված ֆեոդալակա-

նացման պրոցեսի վերջնական ավարտմանը, ընդհանուր առմամբ
վատթարացրեց անգլիական գյուղացիութեան դրութիւնը և ուժե-
ղացրեց նրա շահագործումը:

Նորմանդական նվաճման հետեանքով ուժեղացան Անգլիայի
կապերը մայրցամաքի հետ, ընդլայնվեց ներքին և արտաքին առև-
տուրը, ավելի արագ սկսեցին աճել քաղաքները:

Նվաճումն ուժեղացրեց թագավորական իշխանութիւնը, ամ-
րապնդեց երկրի բազմաբնական միասնութիւնը և օժանդակեց Անգ-

լիալում համեմատաբար կենտրոնացած ֆեոդալական պետութեան կազմավորմանը:

**Անգլիական
ֆեոդալական
պետութեան հետագա
ամրապնդումը**

Անգլիայում կենտրոնական իշխանութեան ուժեղացումը շարունակվեց նաև XII դարում, թեև այդ ժամանակ նվաճման բուն փաստը տվյալ պրոցեսի համար արդեն որոշիչ չէր: Կենտրոնացման ուժեղացումը, որն այդ ժամանակաշրջանի Անգլիայի պատմության սպեցիֆիկ առանձնահատկություններից մեկն էր հանդիսանում. պայմանավորվում էր երկրում առաջացած սոցիալական ուժերի հարաբերակցությամբ: Ֆեոդալական պետության ամրապնդումը համապատասխանում էր տիրապետող դասակարգի, ամբողջությամբ վերցրած ֆեոդալների դասակարգի, արմատական շահերին, որովհետև ապահովում էր ֆեոդալական կեղեքմանը ժողովրդական մասսաների ցույց տված դիմադրության ճնշումը: Նորմանդական բարոնները, որոնց գալուց հետո երկրում ուժեղացավ ֆեոդալական կեղեքումը, թշնամաբար տրամադրված անգլոսաքսոնական բնակչության, ճորտացվող գյուղացիության նկատմամբ իրենց տիրապետությունը պահպանելու համար պետք է, համեմայն դեպս ըսկըզբնական ժամանակաշրջանում, աջակցեին ուժեղ թագավորական իշխանությանը: Ընդ թե, այդ աջակցությունը հարաբերական և ոչ մշտական բնույթ ուներ, որովհետև հակասում էր ընդհանրապես խոշոր ֆեոդալների յուրահատուկ ձգտումներին, քաղաքական ինքնուրույնությանն ու անկախությանը: Հետագայում, երկրում նրանց դրություն ամրապնդման համեմատ, բարոնները, ֆրանսիական խոշոր ֆեոդալների նման, հաճախ էին բացահայտ կոնֆլիկտի մեջ մտնում թագավորական իշխանության հետ: Սակայն անգլիական թագավորներն ունեին նաև մշտական աջակցություն: Անհնազանդ բարոնների դեմ մղած պայքարում նրանք, ինչպես և ֆրանսիական թագավորները, և միևնույն պատճառներով (տե՛ս գլ. 9), անփոփոխ կերպով հենվում էին ինչպես նորմանդական, այնպես էլ անգլոսաքսոնական ծագում ունեցող միջին ու մանր ֆեոդալական հողատերերի (ասպետության) վրա: Ուժեղ թագավորական իշխանությունը ասպետներին պաշտպանում էր գյուղացիական ապստամբություններից, ապահովում ճորտացման հնարավորությունն ու ճորտերի անխնա շահագործումը և միևնույն ժամանակ պաշտպանում էր խոշոր ֆեոդալների կողմից նրանց հողերը զավթելուց և նրանց իրավունքների նկատմամբ կատարվող այլ ոտնձգություններից:

Թագավորին մշտական աջակցություն էր ցույց տալիս նաև եկեղեցին՝ Անգլիայում (ինչպես նաև մյուս երկրներում) խոշորագույն ֆեոդալական հողատերը, որը հսկայական քանակությամբ ճորտեր ուներ։ Վիլհելմը ժլատություն չէր անում եկեղեցուն հարուստ շնորհումներ անելու հարցում, որին ղեկավարներ էին կարգված նրա գործակիցները՝ նորմանդացիները։ Նա եկեղեցուն շնորհեց մի շարք կարևոր արտոնություններ (հատկապես եկեղեցական ինքնուրույն, սովորական դատական կազմակերպությունից անկախ, դատարաններ ունենալու իրավունք)։ Թագավորական իշխանությունը եկեղեցու իրավունքներն ու գույքը պաշտպանում էր աշխարհիկ ֆեոդալների զավթումներից։

Վիլհելմին պաշտպանում էին նաև քաղաքացիները։ Ֆեոդալական երկպառակությունների դադարեցումը, երկրի քաղաքական միավորումը, պայքարը մեծ ճանապարհներին կառավորող ավադակությունների դեմ՝ ապահովեցին առևտրական ուղիների անվտանգությունը և վերացրին արհեստի ու առևտրի զարգացմանը, քաղաքների աճմանը խանգարող խոչընդոտները։ Անգլիական քաղաքները, հյուսիսֆրանսիական քաղաքների նման, շահագրգռված էին ներքին տնտեսական կապերի ամրապնդման հարցում, կարիք էին զգում նաև կենտրոնացնելու երկրի քաղաքական իշխանությունը։ XII դ. սկզբին արդեն այնպիսի նշանավոր քաղաքների տալակցությունը, ինչպես Լոնդոնն էր, Դուվրը, Նորիչը, Նոտտինհեմը, կարևոր նշանակություն ունեցավ թագավորական իշխանությունն ամրապնդելու համար։ Վերջապես, պետության կենտրոնացման հարցում շահագրգռված էր նաև ազատ գյուղացիությունը, որը հանձին թագավորի պաշտպանություն էր որոնում իրեն ճորտացնել ձգտող ֆեոդալներից։

Հենվելով բնակչության այդ խավերի վրա, Վիլհելմ նվաճողի շաջորդները էլ՝ ավելի ամրապնդեցին պետական կառավարման սխեման, որի կենտրոնը թագավորական արքունիքն էր։ Վիլհելմի կրտսեր որդու՝ Հենրի I-ի (1100—1135) օրոք պետական կառավարման գործում սկսեց նշանակալի դեր խաղալ մշտական թագավորական խորհուրդը՝ թագավորական կուրիան (curia regis), որը միաժամանակ դատական, վարչական և ֆինանսական մարմին էր։ Նրա մեջ մտնում էին, խոշոր ֆեոդալների հետ մեկտեղ, թագավորական դատավորները և թագավորական գրասենյակը, ինչպես նաև գանձարանն ու հարկերի գանձումը վարող անձինք (յուստիցիարիներ, կանցլեր, գանձապետ և այլն)։ Բացի այդ, կարևոր նշանակություն ձևեց բերին շրջագայող թագավորական դատավորնե-

քը, որոնք պարբերաբար կոմսուքյուններ էին ռուզարկիում դատական հետաքննություններ կատարելու, տուրքադրման ենթարկելու և հարկերը հավաքելու, կոմսուքյուններում թագավորական պաշտոնատար անձանց գործունեության նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու համար: Նրանք դատական նիստեր էին անցկացնում տեղերում:

Հենրիխ I-ի օրոք թագավորական գանձատան հետ մեկտեղ առաջացավ «Շախմատային տախտակի պալատ»-ը⁶⁸ (Camera de-scaccario), որը տնօրինում էր թագավորական եկամուտների հավաքումը և շերիֆների հաշվետվությունների ստուգումը. ինչպես նաև դատական գերատեսչություն, որը թագավորական կուրիայի մի մասն էր:

Ֆեոդալական երկպառակու- թյուններ

Հենրիխ I-ի մահից (1135) հետո, որը որդիներ չունեի, գահի համար երկարառև պայքար սկսվեց նրա դստեր՝ ֆրանսիական կոմս, Անժուի մարզի տիրակալ Ժոֆրուա

Պլանտագենետի հետ ամուսնացած Մատիլդայի և Հենրիխ I-ի հորեղբոր որդու՝ Ստեֆան Բլուացու միջև: Օգտվելով երկպառակությունից և կենտրոնական իշխանության թուլացումից, ֆեոդալները ավերում ու կողոպտում էին երկիրը, հատկապես գյուղացիությանն ու քաղաքները: Ֆեոդալական անադիսիան դադարեց միայն այն բանից հետո, երբ 1153 թ. հաշտություն կնքվեց միմյանց թշնամի երկու կողմերի միջև, որի համաձայն Ստեֆանի մահից հետո գահը պետք է անցներ Մատիլդայի որդի Հենրիխ Պլանտագենետիս՝ Անժուի կոմսին:

Ֆեոդալական պետության զարգացումը Անգլիայում

XII դ. երկրորդ կեսին

Հենրիխ II Պլանտագենետի կառավարման ժամանակ (1154—1189) անգլիական թագավորության կազմի մեջ մտան Ֆրանսիայում Անժուների տան ընդարձակ տիրույթները՝ Անժուն, Մենը, Տուրենը, Պուատուն, իսկ այնուհետև նաև Աբբիտանիան (տես ս. գլ. 9): Բացի այդ, Վիլհելմ նվաճողի ժամանակից մայր ցամաքում անդլիական թագավորներին էր պատկանում նորմանդիան: Այսպիսով Անգլիան դարձավ Պլանտագենետների մեծ տերության մի մասը: Ֆրանսիայում ունեցած այդքան ընդարձակ տիրույթները

⁶⁸ Այդ անվանումը կապված էր դրամական գումարների հաշվարկման սխալի մի հետ: Պալատում սեղանները երկաթակի զծերով բաժանված էին մի քանի շերտերի, որոնցով որոշակի կարգով դասավորվում և շարժվում էին մետաղադրամների կուտակները ինչը որ չափմատի խաղ էր հիշեցնում:

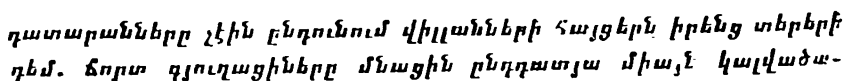
զգալիորեն ավելացրին անզլիական թագավորի նյութական միջոցները:

Հենրիխ II-ը, հենվելով մաքր ասպետության և քաղաքացիների վրա, անխնա ճնշեց խռովությունները շարունակելու փորձ կատարող ֆեոդալներին, արձակեց նրանց վարձկան ջոկատները, քարոթանդ արեց նրանց ամրոցները. նա փոխեց խոշոր հողատերերի շարքին պատկանող շերիֆների մեծ մասին և սկսեց այդ պաշտոնում նշանակել ավելի պակաս անվանի՝ ամբողջապես թագավորական կուրիային ենթակա մարդկանց:

Հենրիխ II-ի Պաշտպանական ռեֆորմները

Պետությունում կենտրոնացման տարրերի ամրապնդման գործում կարևոր դեր խաղացին Հենրիխ II-ի ռեֆորմները: Զգտելով ավատատիրական դատարանների հաշվին ընդլայնել թագավորական դատարանի դատական իրավասությունը, Հենրիխը դատական ռեֆորմ անցկացրեց: Այդ ռեֆորմի էությունն այն էր, որ յուրաքանչյուր ազատ մարդ այժմ կարող էր որոշակի վճարով թուլլովություն ստանալ ամեն մի կալվածքային դատարանից իր գործը տեղափոխելու թագավորական դատարան, որտեղ գործը քննվում էր երգվյալների միջոցով, մինչդեռ կալվածքային դատարաններում դատավորությունը առաջվա նման իրականացվում էր «աստվածային դատի» օգնությամբ: («Աստվածային դատը» դատավարության հնամենի ձև էր, որը գերմանական ժողովուրդների մեջ տարածված էր դեռևս մինչև բարբառոսական ներխուժումները: Այս սխառնի առկայությամբ քրեական գործերում հանցավորի մեղավորությունը որոշվում էր «օրդալիա»-ի օգնությամբ, այսինքն՝ ջրով, շիկացած երկաթով, եռման ջրով և այլ միջոցներով փորձության ենթարկելով: Գույքային, մասնավորապես հողային, դատավեճերում վճիռը կախված էր վիճող կողմերի միջև «դատական մենամարտի» արդյունքներից): Նրգվյալներ մտցվելու հետևանքով ավատատիրական կուրիաներից դատական գործերը հսկայական հոսանքով թագավորական դատարան մուտն: Ավատատիրական կուրիաների ազդեցության անկմանը զարկ տվեց նաև այն, որ Հենրիխ II-ը նրանց իրավասությունից հանեց բոլոր ծանր քրեական հանցագործությունները և զգալիորեն սահմանափակեց նրանց իրավասությունը հողային հայցերում: Թագավորական կուրիան ճանաչվեց որպես բարձրագույն վճռաբեկ դատարան բոլոր ավատատիրական դատարանների համար: Հենրիխ II-ի դատական ռեֆորմից շահեցին նախ և առաջ ասպետությունը, ինչպես նաև

Անգլիան XII դ. և Պլանտագենետների տիրապետությաննհրաժեշտ հրահանգում

աիրական դատարանին: Հենրիխ II-ի դատական ռեֆորմը համապատասխանում էր ֆեոդալների դասակարգային շահերին: Ուժեղացնելով թագավորական իշխանությունը, աջակցելով ասպետներին ու ազատ գյուղացիության վերնախավին, այդ ռեֆորմը խորացրեց վիհը ազատների և ճորտերի միջև, վերջիններին թագավորական դատարանների պաշտպանությունից դուրս թողեց և դրանով իսկ օժանդակեց նրանց իրավական դրության վատթարացմանը և ֆեոդալական ճնշման ուժեղացմանը: Թագավորական դատարանների դատական պրակտիկայի պրոցեսում աստիճանաբար մշակվել սկսեց այսպես կոչված ընդհանուր իրավունքը (common Law)՝ ամբողջ երկրի համար միասնական թագավորական իրավունք, որն աստիճանաբար դուրս մղեց տեղական՝ ավատատիրական դատարաններում և հարյուրակների ու կոմսությունների դատարաններում կիրառվող իրավունքը: Ընդհանուր իրավունքի հիմնական սկզբունքներից մեկը «վիլլանության բացառման» սկզբունքն էր, որի համաձայն վիլլաներն իրավունք չունեին դատվելու թագավորական դատարանում:

Թագավորական կուրիայի դատական ֆունկցիաների ընդլայնումը մեծացրեց թագավորի եկամուտները: Բնակչությունը գանգատվում էր թագավորական դատարանների կողմից նշանակվող ծանր տուգանքներից: Միաժամանակ աճում էին հարկերը:

Հենրիխ II-ը նաև ռազմական ռեֆորմ անցկացրեց: Դրա էությունն այն էր, որ թագավորի օգտին ֆեոդալների ռազմական ծառայությունը սահմանափակվում էր որոշակի, համեմատաբար ոչ մեծ ժամկետով: Մնացած ժամկետի, իսկ երբեմն էլ ամբողջ ծառայության փոխարեն ֆեոդալները պետք է վճարեին հատուկ դրամական գումար՝ «վահանափող» (scutagium): Այդ փողով թագավորը վարձում էր ասպետներ, որպիսի հանգամանքը թուլացնում էր նրա կախումը բարոնների ֆեոդալական աշխարհազորից: Բացի դրանից, թագավորը կարգադրում էր, որ յուրաքանչյուր ազատ մարդ իր գույքային դրուժյանը համապատասխան որոշակի սպառազինություն ունենա, որով թագավորի կոչով ներկայանալով մասնակցելու արշավանքին: Դրանով իսկ կարծես թե վերականգնվում էր ազատ գյուղացիության վաղեմի աշխարհազորը (անգլոսաքսոնական «ֆիրդը»), որը անկման էր հասել նվաճումից հետո: Այդ բոլոր ռեֆորմները ուժեղացնում էին թագավորական իշխանությունը և օժանդակում ֆեոդալական պետության կենտրոնացմանը:

Իռլանդիայի նվաճման սկիզբը

XII դ. երկրորդ կեսին սկսվեց Իռլանդիայի նվաճումը: Այդ ժամանակ Իռլանդիայում նոր էր միայն սկսվել ֆեոդալականացման պրոցեսը, դեռևս ուժեղ էին կլանային կարգն ու նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների վերապրուկները: Անգլիական բարոնները, օգտագործելով իռլանդական կլանների առաջնորդների երկպառակտչաձև պայքարը, 1169—1170 թթ. նվաճողական արշավանքներ ձեռնարկեցին Իռլանդիայի նկատմամբ: 1171 թ. իր զորքով այստեղ եկավ Հենրիխ II-ը: Հաղթելով իռլանդական կլանային առաջնորդներին, Հենրիխ II-ը նրանց օտիպեց իրեն ճանաչել որպես «գերագույն կառավարող»: Անգլիական բարոնները զավթեցին իռլանդական առափնյա հողերի մի մասը կղզու հարավ-արևելյան կողմում և այստեղ կազմակերպեցին Իռլանդիայում անգլիական տիրապետությունների մի ամրացված շրջան, որն ավելի ուշ կոչվեց «Պեյլ» (բառացի՝ պատվար, ցանկապատված տերիտորիա): Անգլիական ֆեոդալներն այստեղից մշտական ասպատակություններ էին կատարում դեպի Իռլանդիայի մյուս մարզերը: Իռլանդիայի կլաններից խլված հողերը անգլիական ֆեոդալների սեփականությունը հռչակվեցին, իսկ այդ կլանների շատ ազատ անդամներ, աստիճանաբար դարձան կախյալ մարդիկ:

Նորմանդացիների ձուլումը անգլիացիների հետ

Նորմանդացիները և Ֆրանսիայից մյուս եկածները միանգամից չէ, որ ձուլվեցին Անգլիայի արմատական բնակչության հետ: Զուլման պրոցեսը դանդաղ էր ընթանում:

XII դ. ընթացքում թագավորները հաճախ էին իրենց պաշտոնական ակտերում անդրադառնում իրենց հպատակներին՝ «ֆրանսիացիներին և անգլիացիներին» (Francis et Anglis): Սակայն, արդեն

XII դ. վերջերին անգլիական՝ հիմնականում անգլոսաքսոնական բնակչության և նորմանդական նվաճողների միջև էթնիկական և լեզվական տարբերությունները փաթտորեն ջնջվեցին: Այդ ժամանակին վերաբերող «Երկախոսություն գանձարանի մասին» տրակտատի վկայությամբ «...դժվար էր գլուխ հանել, թե իր ծագումով ով էր անգլիացին և ով նորմանդացին» («... quis Anglicus quis Normannus sit enere...») Այսպիսով, ֆրանսիական տարրը ներծալվեց կազմավորվող անգլիական ժողովրդի էթնիկական կազմի մեջ: Բնակչության հիմնական մասի՝ գյուղացիների, քաղաքացիների և ֆեոդալների, հատկապես ասպետության ճնշող մածամասնության խոսակցական լեզուն անգլերենն էր: Միայն ֆեոդալական ավագանին, թագավորական ադմինիստրացիայի ներ-

կայացուցիչները, իրավաբաններն էին օգտագործում ոչ միայն անգլերենը, այլև ֆրանսերենը, որը լատիներենի հետ միասին, որպես պետական լեզու, գործածվում էր պետական հիմնարկներում, մասամբ՝ դատավարությունում, օրենսդրական ակտեր և որոշ այլ փաստաթղթեր կազմելիս:

§ 2. ԱՆԿԱՆ XIII ԴԱՐՈՒՄ

**Անգլիայի
տնտեսական
զարգացումը XIII դ.**

XIII դ. Անգլիայում հողագործությունը կատարելագործվում է, ամենուրեք արմատավորվում է եռադաշտը, անտառները մաքրելու և ճահիճները չորացնելու հաշվին աճում է մշակվող հողերի և արոտավայրերի տարածությունը, բարձրանում է բերքատվությունը: Հատկապես Ֆլանդրիայում, ինչպես նաև Իտալիայում անգլիական բրդի նկատմամբ պահանջարկի մեծացման հետ է կապված ոչխարաբուծության հետագա զարգացումը:

Շարունակվում է գյուղից քաղաքի անջատման պրոցեսը: XIII դ. վերջին Անգլիայում արդեն 280 քաղաքային բնակավայրեր կային: Համապատասխանաբար աճում էր նաև քաղաքային բնակչությունը: XIII դ. կեսերին մոտ երկրի բնակչության ընդհանուր աճը, հատկապես քաղաքների աճը, մշտական պահանջարկ էր առաջացնում գյուղատնտեսական մթերքների նկատմամբ, որի հետևանքով դրանց գները, հատկապես հացի գինը, ամբողջ XIII դ. ընթացքում համեմատաբար բարձր էին: Այդ հանգամանքը խթանում էր ինչպես կալվածատիրական, այնպես էլ գյուղացիական տնտեսության ներգրավումը շուկայական կապերի մեջ. արդեն XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին երկրում բավականաչափ հաստատուն տնտեսական կապեր են զարգանում: XIII դ. սկզբին որպես համաանգլիական առևտրի կարևորագույն կենտրոն առաջ է քաշվում Անգլիայի մայրաքաղաքը՝ Լոնդոնը: Դարի կեսերին Անգլիայի տնտեսական զարգացման կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկը միջին դարերում այն էր, որ XII դ. վերջից սկսած քաղաքների հետ միասին ներքին կապերի զարգացման գործում մեծ դեր էր խաղում նաև գյուղը: Երկրի ներսում առևտրի արագ զարգացմանը նպաստում էր գյուղատնտեսական շրջանների վաղ մասնագիտացումը. որոշ շրջաններ (Հարավային, Կենտրոնական և Արևելյան Անգլիա) հացի արտադրության գծով, որոշ շրջաններ էլ (Արևմտյան, Հյուսիս-Արևմտյան և Հյուսիս-Արևելյան Անգլիա) —

մսի, կաթնամթերքի և բրդի արտադրության գծով: Ներքին տրնտեսական կապերի ընդլայնումը խթանվում էր նաև արտաքին առևտրի զարգացմամբ, քանի որ ընդհուպ մինչև XIV դ. վերջը նրա հիմքը գյուղատնտեսության արտադրանքների՝ բրդի, հացի, կաշվի արտահանումն էր:

Անգլիայի ագրարային զարգացումը

XIII դ. և XIV դ. սկզբին

XIII դարում անգլիական հասարակության տնտեսական և սոցիալական հիմնական բջիջը մնում էր ֆեոդալական կալվածքը՝ մանորը: Մանորիալ կառուցվածքն աչքի էր

ընկնում խայտաբղետությամբ, բարդությամբ և տեղական տարբերակների յուրահատկությամբ: Մեծ դոմեն և վիլլանային հողերի ու կոռային աշխատանքի գերակշռություն ունեցող խոշոր մանորների հետ մեկտեղ կային նաև մանորներ, որոնցում ամենևին էլ վիլլանային հողեր չկային կամ գերակշռում էր դոմենը: Պատահում էին նաև այնպիսիները, որտեղ հիմնական հողային զանդվածը գտնվում էր ազատ հողականների ձեռքին: Այդ կառուցվածքային տարբերությունները ազդում էին մանորի տնտեսական կյանքի վրա և որոշում ունեւային հարաբերությունների բնույթը: Մանորի, որպես գյուղացիության շահագործմանը ծառայող կաղմակերպության ամրությունն ու կենսունակությունը արտահայտվում էր նրանում, որ XIII դ. նա ավելի հաջողությամբ էր հարմարվում երկրում զարգացող ապրանքադրամական հարաբերություններին: XII դ. վերջից մանորը կորցնում է իր բնատնտեսական մեկուսացածությունը և ակտիվորեն ներգրավվում շուկայական կապերի մեջ: Առավել խոշոր, հատկապես եկեղեցական կալվածքներում, որոնք մեծաքանակ վիլլաններ ունեին, շուկայական կապերի ազդեցության ներքո կոռա-ճորտային սխտեմը ոչ միայն չթուլացավ, այլև էլ ավելի ամրապնդվեց: Զգտելով ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ դուրս բերել շուկա, այդպիսի մանորների տերերը XIII դարում համայնական հողատարածությունների, ինչպես նաև անմշակ հողերի մաքրման հաշվին սաստիկ ընդլայնում էին դոմենային տնտեսությունը և ձգտում էին մեծացնել կոռը, որպեսզի աշխատուժ ունենան դոմենի մշակման համար: Դրա հետ էր կապված խոշոր ֆեոդալների տենդենցը՝ խոշընդոտ հանդիսանալ վիլլանների անձնական ազատագրմանը և նույնիսկ ճորտացնել դեռևս անձնական ազատություն պահպանող և կիսաազատ գյուղացիներին:

Միևնույն ժամանակ ապրանքա-դրամական հարաբերություն-

ները արդեն XIII դ. անգլիական գյուղում առաջացրել էին այնպիսի նոր երևույթներ, որոնք աստիճանաբար քայքայում էին տրնտեսության կոռային-ճորտատիրական սիստեմը:

Ավելի փոքր մասնորեն երևում, որտեղ քիչ վիլլաններ կային և որտեղ շուկայի հետ կապը կենսագործվում էր ոչ միայն դոմենային, այլև գյուղացիական տնտեսության միջոցով, այդ սիստեմը հասցրեց (ինչպես և այդ ժամանակաշրջանի Ֆրանսիայում) ռենտայի կոմուտացիայի, այսինքն՝ ֆեոդալական բնամթերային ռենտայի ձևերի աստիճանական փոխարինմանը դրամական ռենտայով: XIII դ. վերջին դրամական ռենտան արդեն շարակշռում էր երկրում: Այդ հանգամանքը գյուղացիներին զգալի չափով ազատում էր ֆեոդալի ամենօրյա վերահսկողությունից: Սակայն ֆեոդալները, որպես կանոն, XIII դ. չէին հրաժարվում նաև սեփական վարուցանքից և ընդհանրապես դոմենային տնտեսություն վարելուց, ինչպես որ դա տեղի ունեցավ Ֆրանսիայում: Վիլլանական կոռի կոմուտացիայի ուղին բռնած ֆեոդալներն իրենց տնտեսությունում արդեն XIII դ. վիլլանների աշխատանքի հետ մեկտեղ կամ նրա փոխարին մասամբ սկսեցին կիրառել այդ ժամանակվա Անգլիայում բազմաթիվ սակավահող ճորտերի և ազատ գյուղացիների (կոտտերների) զանգվածներից ծագած վարձու աշխատավորների աշխատանքը:

Սակայն այդ ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում Անգլիայում, ի տարբերություն Ֆրանսիայի, կոռա-ճորտային կալվածքը այնուամենայնիվ վճռական դեր էր խաղում գյուղատնտեսական արտադրության մեջ և ներքին ու արտաքին շուկային նրա արտադրանքը մատակարարելու գործում: Այդպես, XIII դ. անգլիական գյուղում նկատվեցին երկու հակադիր՝ ավելի պահպանողական և ավելի առաջադիմական տենդենցներ:

**Գյուղացիական
մասսաների
դրության ընդհանուր
վատթարացումը
և դասակարգային
պայքարի սրումը
գյուղում**

Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացումը գյուղում ամբողջությամբ վերցրած ծանր անդրադարձավ գյուղացիության լայն զանգվածների վրա: Շուկայի զարգացումով աճում էին ֆեոդալների պահանջմունքները: Ֆեոդալների մի մասը եկամուտներն ավելացնելու իր ձգտումը բավարարում էր կոռի չափերը բարձրացնելու հաշվին: Իսկ այն ֆեոդալները, որոնք կանգնել էին կոմուտացիայի ուղու վրա, նույն նպատակին հասնում էին դրամական ռենտան զանազան պատրվակներով բարձրացնելու միջոցով: Գյու-

դացիներին վրա հարձակումը տեղի էր ունենում նաև նրանով, որ ֆեոդալները զավթում էին վաղուց ի վեր համայնական օգտագործման տակ գտնվող հողերի մի մասը:

Ռենտայի կոմուտացիան* արագացրեց ու խորացրեց XIII դարից դեռ շատ առաջ սկսված գյուղացիության շերտավորումը: Վիլլանների միջավայրում առաջացավ առևտրի մեջ հարստացած մի ոչ մեծ ունևոր խավ: Այդ խմբի առանձին ներկայացուցիչներ երբեմն հերկագնով ազատագրվելու հնարավորություն էին ստանում: Ընդհակառակը, շատ միջին ու մանր գյուղացիներ, ի վիճակի չլինելով ժամկետին վճարել ավելացվող դրամական ռենտան, քայքայվում էին: Վիլլանների մեջ աճում էր սակավահող գյուղացի-կոտտերների քանակը, որոնք ստիպված էին վարձով աշխատել հեղ իրենց կամ օտար լորդերի մոտ:

Էլ ավելի արագ էր տեղի ունենում ազատ գյուղացիության շերտավորումը: XIII դ. մոտերքին շեշտակիորեն նկատելի դարձան գյուղացիական ունևոր վերնախավը, որն իր սոցիալական դրությամբ հարում էր ֆեոդալների դասակարգի ստորին խավերին ու նրա համալրման ռեզերվներից մեկն էր, և այն մանր ֆրիհոլդերների հիմնական զանգվածը, որոնք այնքան աղքատ էին, որ չէին կարողանում օգտվել ազատների արտոնություններից և իրենց սոցիալական դրությամբ մոտենում էին վիլլաններին:

Անգլիական գյուղացիության հիմնական զանգվածի վրա ընկած ծանր ճնշումը խորանում էր շարունակ աճող այն պետական հարկերով, որոնցով Անգլիայում հարկադրվում էին նաև ազատ գյուղացիներն ու վիլլանները:

Գյուղացիությունը դիմադրությամբ էր պատասխանում սաստկացող շահագործմանը: XIII դ. այդ դիմադրությունը հիմնականում տեղական և հաճախ պասիվ բնույթ էր կրում: Վիլլաններն ազատ գյուղացիական չքավորության հետ մեկտեղ հավաքվում էին 100—200 մարդուց բաղկացած մեծ ջոկատներով և հաճախ զենքը ձեռքին ավերում համայնական հողերում լորդերի ցանկապատերը, անասունները քշում էին լորդերի ցանկապատած արոտավայրերն ու անտառները: Շատ գյուղեր հրաժարվում էին բարձրացված ռենտաներ վճարելուց, առանձնապես՝ ատելի լրացուցիչ կոռվորություն անելուց, փորձում էին արդարադատություն որոնել թագավորական դատարաններում, իսկ երբ այդ նրանց չէր

* Կոմուտացիա-ֆեոդալական բնամթերային ռենտայի փոխարինումը դրամականով (ծանոթ. խմբ.):

հաջողվում՝ վիլլանությունը բացառելու մասին այնտեղ իշխող կանոնի պատճառով, նրանք զինված դիմադրություն էին ցույց տալիս ոչ միայն իրենց լորդին կամ նրա կառավարիչին, այլև թագավորական շինովնիկներին, որոնք փորձում էին նրանց բռնի հնազանդեցնել։ Գյուղացիների բոլոր ելույթներում մեծ դեր էր խաղում համայնքը, որն Անգլիայում համարյա ամենուրեք պահպանվում էր ճորտային համայնքի ձևով։

Ֆեոդալական կեղեքման դեմ վիլլանների պատիվ բողոքը XIII դարում, ինչպես XII դարում էր, արտահայտվում էր նրանց փախուստով դեպի քաղաքներ, ինչպես նաև անտառներ ու հաճախ հեռանում էին նաև ազատ գյուղացիները, խուսափելով ֆեոդալների հետապնդումներից։

**Ֆեոդալների
դասակարգի սոցիա-
լական զարգացման
առանձնահատկու-
թյունները
Անգլիայում**

Ապրանքադրամական հարաբերությունների վաղ զարգացումը գյուղում պայմանավորեց նաև Անգլիայի ֆեոդալների դասակարգի սոցիալական զարգացման առանձնահատկությունները։ Խոշոր ֆեոդալների՝ բարոնների, և մանր ֆեոդալների՝ ասպետների, միջև նորմանդական ժամանակներից գոյություն ունեցող տարբերությունները XIII դարում էլ ավելի խորացան։ Դրանք այժմ որոշվում էին ոչ միայն նրանց սիրույթների ու եկամուտների չափերով, այլև նրանց տնտեսական գործունեությամբ։ Բյան բնույթով և նրանց քաղաքական դիրքավորմամբ։

XIII դարում ասպետներն առանձնապես ինտենսիվ կերպով էին ներգրավվում ապրանքադրամական հարաբերությունների մեջ։ Նրանց կալվածքներում գերակշռում էր դրամական ունեւոր, տեղ-տեղ արդեն վարձու աշխատանք էր կիրառվում։ Անգլիական ասպետությունը ավելի ու ավելի էր կորցնում ռազմական դասի բնույթը և դառնում էր գյուղական տնտեսատեր։ Ներքին շուկայի զարգացման, խոշոր ֆեոդալների կամայականությունների սահմանափակման ու թագավորական տուրքերի պակասեցման, պետության հետագա կենտրոնացման հարցերում ընդհանուր շահագրգռվածությունը ֆեոդալների այդ խավը մերձեցնում էր քաղաքացիներին և ազատ գյուղացիության վերնախավին։ Այդ բանի շնորհիվ Անգլիայում ֆեոդալների դասակարգը, ամբողջությամբ վերցրած, չդարձավ մի ինքնապարփակ դաս, ինչպիսին իրենից ներկայացնում էր ազնվականությունը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում։ Հողի ամեն մի ազատ սեփականատեր, ինչպիսին էլ որ լիներ նրա ծագումը, տարեկան որոշակի եկամուտ ունենալու դեպքում

(20, իսկ Վազգէի ուշ 40 ֆունտ) պարտավոր էր ընդունել ասպետի կողում և մտնել ազնվականութեան կազմի մեջ:

Ընդհակառակը, բարոնները, ինչպես նաև պրելատները, որոնք միասին կազմում էին ֆեոդալական արիստոկրատիայի ինքնապարփակ մի խումբ, նույնիսկ եթե նրանք ներգրավվում էին շրջակայական կապերի մեջ, կառույցում էին շահագործման կոռային մեթոդներին, համառաբար պաշտպանում էին իրենց դասային արտոնությունները և ձգտում թագավորի իշխանությունը սահմանափակել հօգուտ բարոնական օլիգարխիայի:

Անգլիական քաղաքների զարգացումը XIII դարում

XIII դ. նկատելիորեն մեծացավ անգլիական քաղաքների տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական դերը: Քաղաքներում զարգանում է արհեստը, խորանում է աշխատանքի փաժանումը արհեստների միջև, աճում է համքարությունների քանակը. վաճառականությունն սկսում է մեծ դեր խաղալ քաղաքների տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Քաղաքները դառնում են հարստությունների կուտակման խոշոր կենտրոններ. ընդհանուր-պետական հարկերի մեջ նրանց բաժինը ավելի ու ավելի է մեծանում: Այդ հանգամանքը թագավորական իշխանությանն ստիպում է ինչ-որ չափով հաշվի հստակ նրանց շահերի հետ՝ ավելանում է հրովարտակներ ունեցող քաղաքների քիվը, հրովարտակներ, որոնք թույլատրում էին տնտեսական և քաղաքական այս կամ այն արտոնությունները: Եթե XIII դ. սկզբին հրովարտակներ ունեին մոտ 80 առավել խոշոր քաղաքներ, ապա XIII դ. ընթացքում զանազան արտոնություններ ստացան ևս 113 քաղաքներ:

XIII դ. քաղաքացիները վերջնականապես ձևավորվում են որպես մեկ միասնական դաս, որը ակտիվորեն շահագրգռված լինելով երկրի ներսում տնտեսական կապերի է՛լ ավելի զարգացման հարցում, հանդես է գալիս որպես թագավորական իշխանության քաղաքական դաշնակից խոշոր ֆեոդալների անջատողական ձրգուռմաների դեմ նրա մղած պայքարում: Միևնույն ժամանակ քաղաքացիների տնտեսական ու քաղաքական շահերը նրանց մերձեցնում են ասպետությանը և ազատ գյուղացիության վերնախավին:

Քաղաքները XIII դ. ևս քաղաքական տեսակետից առաջվա նման օգտվում էին սոսկ մասնակի ինքնավարությունից, մնալով թագավորական իշխանության ամենօրյա վերահսկողության ներքե՛լ, իշխանություն, որն ամբողջ ժամանակ բարձրացնում էր հառ-

կերի չափերը, մի հանգամանք, որ առանձին ժամանակաշրջաններում առաջացնում էր քաղաքացիների ուժեղ դժգոհությունը:

XIII դ. սկզբից քաղաքներում նկատելիորեն ուժեղանում է գույքային շերտավորումը, սրվում են սոցիալական հակասությունները: Խոշոր քաղաքների քաղաքային վերնախավը, որ կազմված էր քաղաքային վարչությունն ու ֆինանսները զավթած քաղաքային հողատերերից, առավել խոշոր վաճառականներից ու վաշխառուներից, զանազան եղանակներով ճնշում ու շահագործում էր քաղաքային արհեստավորների ու մանր առևտրականների հիմնական մասսային, ինչպես նաև քաղաքային չքավորությանը՝ պղեբյակաճան զանգվածներին: XIII դ. երկրորդ կեսին անգլիական քաղաքների կյանքը հագեցված էր քաղաքների կառավարմանը մասնակցելու իրավունքի համար արհեստավորական մասսայի և քաղաքային օլիգարխիայի միջև մղվող պայքարով:

Անգլիայի քաղաքական զարգացման հիմնական ուղղությունը XIII դարում XIII դարում Անգլիայի քաղաքական զարգացումը, ներքին տնտեսական կապերի ամրապնդման համեմատ, ընթանում էր ֆեոդալական պետության հետագա կենտրոնացման ուղղությամբ և XIV դ. սկզբին հասցրեց դասային ներկայացուցչություն ունեցող կենտրոնացած ֆեոդալական պետության ձևավորմանը: Շահագործվող մասսաներին հնազանդ պահելու համար ուժեղ կենտրոնական իշխանություն էր հարկավոր ֆեոդալների դասակարգին ամբողջությամբ վերցրած և քաղաքային վերնախավին: Բացի դրանից, ասպետությունը, քաղաքային դասն ու ազատ գյուղացիության վերնախավը այդ իշխանության կարիքն զգում էին բարոնական կամայականությունները սանձահարելու համար:

Քանի որ Անգլիայում պետության կենտրոնացումը տեղի էր ունենում այնպիսի մթնոլորտում, երբ սրվել էին դասակարգային պայքարը գյուղում, սոցիալական կոնֆլիկտները՝ քաղաքներում և հակասությունները՝ հենց իրենց ֆեոդալների միջավայրում. այն ուղեկցվում էր տեղական քաղաքական պայքարով, որը երբեմն վեր էր ածվում զինված կոնֆլիկտների զանազան խավերի և խոշոր ֆեոդալների միջև՝ քաղաքացիների և ֆրեհոլդերների վերնախավի մասնակցությամբ:

XIII դ. քաղաքական պայքարի առաջին փուլը գուգադիպում է Հենրիի II-ի կրտսեր որդու՝ Անհոդ կոչեցյալ թագավոր շովհանի կառավարման ժամանակաշրջանին (1199—1216): շովհանը հորից ժառանգած համեմատաբար ուժեղ պետական արարատն

նում էր նաև շափից ավելի հաճախակի դարձած և շափազանց մեծ ֆեոդալական ռուբսիդիաների (օժանդակություն) և «վահանա-դրամների» պահանջները՝ Ֆրանսիայում Հովհաննի մղած անհաջող պատերազմների կապակցությամբ, պատերազմներ, որոնցում նրանք ամենևին չահագրգռված չէին: Բարոններին պաշտպանում էր եկեղեցին, որը դժգոհ էր եկեղեցական բնտրություններում թագավորի միջամտությունից և նրա անվերջանալի տուրքերից: Խոշոր ֆեոդալների մի ոչ մեծ մասը միայն, որը մոտ էր կանգնած թագավորական արքունիքին և առանձնակի արտոնյալ դրություն մեջ էր գտնվում, նրա կողմն էր:

Ի տարբերություն բարոնների հետ թագավորի նախորդ բոլոր ընդհարումների, այս անգամ առաջինների կողմն էին բնակչության նաև այն խավերը, որոնք առաջ միշտ պաշտպանում էին թագավորին բարոնների դեմ. դրանք ասպետությունն ու քաղաքացիներն էին, որոնց բարոններին պաշտպանելու էին դեղում թագավորական ադմինիստրացիայի կամայականությունը և անվերջանալի տուրքերը, հատկապես քաղաքներից: Հովհաննի անհաջող արտաքին քաղաքականությունը է՛լ ավելի ուժեղացրեց ընդհանուր դժգոհությունը: 1202—1204 թթ. պատերազմում ֆրանսիական թագավոր Ֆիլիպ II Յոստոսը գրավեց Հովհաննի՝ Ֆրանսիայում ունեցած մի շարք տիրապետություններ՝ Նորմանդիան, Անժու, Մենը, Տուրենը, Պուատուի մի մասը: Հովհաննի և նրա դաշնակիցների պարտությունը Լարշ-օ-Մուանում և Բուլիխում (տե՛ս գլ. 9) վերջ դրեց այդ հողերը վերադարձնելու նրա փորձերին: Մինչև այդ (1207 թ.) Հովհաննի տեական կոնֆլիկտի մեջ մտավ Խնոկենտիու III պապի հետ այն պատճառով, որ վերջինս ինքնիշխանաբար, առանց թագավորի համաձայնության, Ստեփան Լենգտոնին նշանակել էր Քենտերբերիի արքեպիսկոպոս: 1212 թ. պապը բուլլա հրապարակեց Հովհաննին զահից զրկելու մասին անգլիական թագի իրավունքը հանձնեց ֆրանսիական թագավոր Ֆիլիպ II-ին: Երկուդ կրելով իր հպատակների ապստամբություններից, Հովհաննի 1213 թ. լիովին անձնատուր եղավ պապին, իրեն ձանաչեց որպես նրա վասալը, ի նշան որի պարտավորվեց ամեն տարի պապին վճարել 1000 արծաթե մարկ: Այդ խախտուկի պատճառով է՛լ ավելի ուժեղացրեց օպոզիցիան: 1215 թ. դարնանը, ապետության և քաղաքացիների աջակցությամբ բաշտնները պատերազմ սկսեցին թագավորի դեմ: Լոնդոնցիները մայրաքաղաքի դարբասները բացեցին նրանց առջև: Դա վճռեց ապստամբության հաջողությունը: Թագավորն ստիպված եղավ ենթարկվել ապստամբած

բարոնների պահանջներին և 1215 թ. հունիսի 15-ին ստորագրեց, այսպես կոչված, Ազատությունների մեծ խարտիան (Magna Carta libertatum)։

Ազատությունների մեծ խարտիան

Ազատությունների մեծ խարտիայի հոդվածների մեծամասնությունը արտացոլում էր բարոնների և եկեղեցական ֆեոդալների շահերը։ Թագավորը պարտավորվեց պահպանել եկեղեցական ընտրությունների ազատությունը։ Որպես իր անմիջական վասալների սենյոր, նա խոստացավ նրանցից սովորույթով սահմանվածից ավելի տուրքեր չգանձել։ Մեծ խարտիայի 12-րդ պարագրաֆի համաձայն, նա պարտավորվեց իր անմիջական հոդակալներից ֆեոդալական օգնություն (նպաստ) և «վահանադրամ» չվերցնել առանց «թագավորության ընդհանուր խորհրդի» համաձայնության։ Այդ խորհրդի կազմի մեջ պետք է մտնեին թագավորի անմիջական հոդակալները, այսինքն՝ հիմնականում նույն բարոնները։ Ի տարբերություն մյուս դասերի ներկայացուցիչների բարոններին դատել կարող էին նրանց կոչմանը հավասար մարդիկ՝ պեերը (§ 21)։ Թագավորը պարտավորվեց առանց պեերի օրինական դատավճռի (§ 39) չձերբակալել բարոններին, գույքից չզրկել նրանց, օրենքից դուրս չհայտարարել։ Վերացվում էր ավատատիրական դատարանների իրավասությունը միջամտելու թագավորի իրավունքը (§ 39), որ հաստատվել էր Հենրիխ II-ի ռեֆորմից հետո։ Վերջապես, խարտիայի կատարմանը հսկելու համար ընտրվում էր 25 բարոններից կազմված մի կոմիտե, որը կարող էր պատերազմ քակրեսել թագավորի դեմ նրա կողմից խարտիան խախտելու դեպքում (§ 61)։ Այսպիսով, խարտիան բարոններին ապահովում էր տնտեսական, դատական և քաղաքական մի շարք արտոնություններով։

Խարտիան զգալիորեն քիչ բան էր տալիս ասպետությանը և ազատ գյուղացիության վերնախավին։ Բարոններին և թագավորին արգելվում էր ասպետական ֆեոդալների հոդակալներից սահմանվածից ավելի շատ ծառայություններ ու ֆեոդալական վճարումներ պահանջել։ Բոլոր ազատ մարդկանց խոստում էր տրվում պաշտպանել թագավորական շինությունների շարաշահություններից և շափից ավելի տուգանքներից։ Այն բոլոր ազատ մարդկանց համար, որոնք իրավունք ունեին դիմելու թագավորական դատարանին, Մեծ խարտիան հիմնականում պահպանում էր Հենրիխ II-ի մրտցրած դատական կարգերը։

Ասպետների համեմատությամբ քաղաքներն ավելի քիչ բան ստացան։ Խարտիան միայն հաստատեց Լոնդոնի և մյուս քաղաք-

ների արդեն գոյություն ունեցող ազատությունների անձեռնմխելիությունը, բայց չսահմանափակեց թագի իրավունքը՝ նրանցից գանձելու քաղաքացիների համար առանձնապես ատելի տուրքը՝ տալիան (tallagium), որի վերացմանը նրանք հատկապես ձգտում էին: Սահմանվեց չափ ու կշռի միասնություն: Խարտիան թույլատրում էր օտարերկրյա վաճառականների մուտքը Անգլիա և այնտեղ մնալը: Այդ միջոցառումը, թեև նպաստում էր արտաքին առևտրի զարգացմանը, ձեռնտու չէր քաղաքացիներին, որովհետև արհեստավորական արտադրության մեջ և առևտրում նրանց մենաշնորհը խախտում էր հօգուտ օտարերկրացիների:

Անգլիական ժողովրդի հիմնական զանգվածին՝ վիլլաններին, Մեծ խարտիան ոչ մի իրավունք չտվեց: Խարտիան միայն կրկին անգամ ընդգծեց նրանց կատարյալ իրավազրկությունը: Ֆեոդալական պետությունում: Խարտիայի որոշ սահմանումներ (վերը նշված §34, 61) ֆեոդալական ռեալիցիայի ուղղակի արտահայտությունն էին: Դրա հետ մեկտեղ Մեծ խարտիան իր ժամանակի համար նաև որոշ առաջադիմական նշանակություն ունեցավ: Նա թագավորական կամայականությունը սահմանափակում էր ոչ միայն բարոնների, այլև ասպետության և քաղաքների այն ուղեիական խավերի նկատմամբ, որոնք տվյալ դարաշրջանում հանգիստանում էին առաջադիմական տենդենցների կրողները երկրի տնտեսական զարգացման ասպարեզում, և այդ խավերին պաշտպանում էր խոշոր ֆեոդալների ճնշումներից: Մեծ խարտիան գործնականում չկիրառվեց: Հովհաննը, ապահովվելով պապի պաշտպանությամբ, որը բարոններին խռովարարներ հայտարարեց, հրաժարվեց պահպանել խարտիան: Սկսվեց պատերազմ, որի թեժ պահին Հովհաննը մահացավ, և բարոնները թագավոր ճանաչեցին նրա փոքրահասակ որդի Հենրիխ III-ին (1216—1272):

**Ապստամբություն
թագավորի դեմ:
Բարոնական օլի-
գարխիայի հաստա-
տումը**

Այդ թագավորի կառավարման օրոք բորբոքվեց նոր, էլ ավելի խոշոր քաղաքական կոնֆլիկտ, որն սկսվեց 1258 թ.: Անվերջ տուրքերով, իր աղգականներին՝ ֆրանսիացիներին ու պրովանսացիներին, առատու-թյամբ հողեր և եկամուտներ պարգևելով.

պապի հետ ունեցած բարեկամությամբ, րին նա թույլ էր տալիս անարգել կողոպտել Անգլիան, Հենրիխ III-ը ընդհանուր դժգոհու-թյուն առաջացրեց: Ինչպես և 1215 թվականին էր, բարոնները, ձգտելով վերահսկել թագավորին, իրենց համար ժամանակավոր զաշնակիցներ գտան հանձինս ասպետության, ինչպես նաև քա-

ղաքների, որոնց տնտեսական ու սոցիալական նշանակությունը այդ ժամանակներում ուժեղ կերպով աճել էր:

Երբ 1258 թ. դարնանը Հենրիխ III-ը բարոններից պահանջնեց երկրի բոլոր եկամուտների մեկ երրորդը՝ Իտալիայում ձեռնարկվելիք ռազմական ավանտյուրայի համար, որի մեջ Նրան ներգրավել էր Իննոկենտիոս IV պապը, ընդհանուր դժգոհություն պայթեց: Թագավորին ներկայացած զինված բարոնները պահանջեցին վոնդել նրա օտարերկրյա ազգականներին ու խորհրդականներին և անցկացնել քաղաքական ռեֆորմներ: Թագավորը հարկադրված էր զիջել: 1258 թ. հունիսին Օքսֆորդում հավաքվեց հետագայում «կատաղի» անունն ստացած մագնատների խորհուրդը, որը հաստատեց երկրում բարոնական օլիգարխիայի ռեժիմ սահմանող «օքսֆորդյան նախատեսությունները»: Նրանք ամբողջ իշխանությունը հանձնում էին 15 բարոնների խորհրդին, առանց որոնց համաձայնության թագավորը ոչ մի որոշում ընդունել չէր կարող: Բացի այդ, բարոններն ընտրեցին 12 մարդ, որոնք տալիս էին երեք անգամ հավաքվում էին և 15 խորհրդի հետ միասին քննարկում պետական գործերը:

Բարոնների՝ չվերահսկված տերուտնօրինությունը չէր բավարարում նրանց դաշնակիցներին՝ ասպետներին և քաղաքներին: Օպոզիցիայի շարքերում պառակտում առաջացավ: 1259 թ. ասպետներն առաջադրեցին մի շարք ինքնուրույն քաղաքական պահանջներ: Սիմոն դե Մոնֆորի՝ կոմս Լեստերցու զխավորությամբ, բարոնների առավել հեռատես մասի աջակցությամբ ընդունվեցին «Վեստմինստերյան նախատեսությունները», որոնք ասպետությանն ու ազատ գյուղացիության վերնախավին պաշտպանում էին խոշոր ֆեոդալների կամայականությունից ու բռնություններից: Սակայն բարոնների մեծ մասը կողմնակից էր օլիգարխիական ծրագրին:

1263—1267 թթ. քաղաքացիական պատերազմը

Հուլյսը ղնելով օպոզիցիայի լագերում գոյություն ունեցող հակասությունների վրա, Հենրիխ III-ը հրաժարվեց պահպանել «օքսֆորդյան նախատեսությունները», և 1263 թ. քաղաքացիական պատերազմ սկսվեց: Օպոզիցիան զրլխավորում էր Սիմոն դե Մոնֆորը, որը հենվում էր ոչ միայն բարոնների, այլև ասպետների, ազատ գյուղացիների և քաղաքային բնակչության լայն խավերի վրա: Շատ քաղաքներում ներքին կատաղի պայքարի հետևանքով տապալվեց վաճառականական օլիգարխիայի տիրապետությունը: Քաղաքացիների միջին ու ստորին

խավերը ակտիվորեն աջակցում էին Մոնֆորին: Լոնդոնցիները Մոնֆորին օգնութեան ուղարկեցին 15 հազարանոց մի աշխարհագոր: 1264 թ. մայիսի 14-ին Լյուիսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թագավորական բանակը ջախջախվեց: Հենրիխ III-ը և նրա ավագ որդի էդուարդը գերի ընկան: Մոնֆորը փաստորեն դարձավ Անգլիայի միահեծան կառավարողը: Զվստահելով բարոններին, նա երկիրը կառավարում էր հենվելով ասպետության և իրեն հավատարիմ քաղաքների վրա: 1265 թ. հունվարին Մոնֆորը առաջին անգամ հրավիրեց մի ժողով. բացի խոշորագույն պրեկատներից ու բարոններից, հրավիրեց յուրաքանչյուր կոմսությունից ընտրված երկուական ասպետ և երկուական քաղաքացիներ՝ առավել նշանավոր քաղաքներից: Դա անգլիական պառլամենտի սկիզբն էր. այդպես էր կոչվում Անգլիայում դասային ներկայացուցչական ժողովը:

Թագավորի նկատմամբ տարած հաղթանակը ծավալեց ու խորացրեց քաղաքացիական պատերազմը: Քաղաքներում ներքին պայքարը շարունակվում էր ու սաստկանում: Բացի այդ, շարժման մեջ ընդգրկվում էին շատ ֆրիհոլդներ, իսկ տեղ-տեղ նաև վիլլաններ: Սգտագործելով ֆեոդալական խմբավորումների միջև տեղի ունեցող պայքարը, գյուղացիները ավերում էին թագավորի կողմնակիցների կալվածքները, նրանցից խլում էին նրանց կողմից ցանկապատված՝ նախկինում համայնական հողատարածությունները, հրաժարվում էին սովորական պարհակները կատարելուց: Ժողովրդական շարժման հանգիստ երկյուղը բարոններին ստիպեց համաձայնության գալ թագավորի հետ: Երբ թագաժառանգ էդուարդը փախավ գերությունից, բարոնների մեծ մասը միացավ նրան: Իվ-շեմի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում 1265 թ. օգոստոսին Մոնֆորի զորքը ջախջախվեց, իսկ ինքն էլ սպանվեց:

Դրանով քաղաքացիական պատերազմը չվերջացավ:

Սիմոն դե Մոնֆորի կողմնակիցների հողերի մասսայական բռնագրավումները, որ կիրառում էր Հենրիխ III-ը, առաջացրին այսպես կոչված ժառանգությունից զրկվածների դիմադրություն, որի մեջ ակտիվ դեր էր խաղում ազատ գյուղացիությունը: Ժողովրդական շարժումների լայն թափից վախեցած, տիրապետող դասակարգի պայքարող խմբավորումները փոխադարձ գիշումների դիմեցին և 1267 թ. օգոստոսին թագավորին ճնշելու այդ շարժումը: Հենրիխ III-ի իշխանությունը վերջնականապես վերականգնվեց: Սակայն թե՛ թագավորը, թե՛ բարոնները համոզվեցին այն բանում, որ առանց ասպետության և ունևոր քաղաքացիների

աջակցության հնարավոր չէ ժողովրդական մասսաներին պահել հնազանդության մեջ: Այդ պատճառով էլ քաղաքացիական պատերազմի արդյունքն այն եղավ, որ Անգլիայում առաջացավ դասային ներկայացուցչություն՝ պառլամենտ, որի նիստերին բարոնների հետ մեկտեղ, մասնակցում էին ասպետության և քաղաքների ներկայացուցիչները:

Ֆեոդալական միապետություն՝ դասային ներկայացուցչությամբ և անգլիական պառլամենտը XIII—XIV դարերում

Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին առաջացած պառլամենտը վերջնականապես կազմավորվեց էդուարդ I-ի կառավարման օրոք (1272—1307): Այդ ժամանակից սկսած անգլիական ֆեոդալական պետությունը ձևավորվում է որպես ֆեոդալական միապետություն՝ դասային ներկայացուցչությամբ: Պառլամենտի ստեղծումը է՛լ ավելի ամրապնդեց ֆեոդալական պետությունը, համախմբեց գյուղի ու քաղաքի շահագործողական խմբերը՝ ժողովրդական մասսաներին, և ամենից առաջ ճորտ գյուղացիությանը կեղծքելու համար: էդուարդ I-ը Լուանդոն կերպով կիրառում էր հակագյուղացիական քաղաքականություն: Պաշտպանելով ֆեոդալների ընդհանուր դասակարգային շահերը, նա միևնույն ժամանակ ձգտում էր ջլատել թագավորական իշխանության համար վտանգավոր աշխարհիկ և հոգևոր արիստոկրատիայի քաղաքական ազդեցությունը, ստուգում անցկացրեց և մասնակիորեն վերացրեց խոշոր ֆեոդալների դատական արտոնությունները, եկեղեցական հիմնարկներին արգելեց հողեր ձեռք բերել սուսնց թագավորի թույլտվության (1279): Ձգտելով ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ հենվել ասպետության և քաղաքային վերնախավի վրա, ի հակակշիռ խոշոր ֆեոդալների, էդուարդ I-ը և նրա մերձավոր հետնորդները զգում էին պառլամենտի կարիքը, մանավանդ, որ թագավորին տալու համար պառլամենտի հաստատած նպաստը ավելի հեշտ էր հավաքվում և դրանով գանձարանն ավելի շատ գումար էր ստանում, քան նախկին կամայական տուրքերով:

Իր կառուցվածքով պառլամենտը խստորեն տարբերվում էր ֆրանսիական Գլխավոր շտատներից: Թագավորի նամակներով պառլամենտ էին հրավիրվում արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները, խոշորագույն վանքերի վանահայրերը և բարոնները: Բացի այդ, այնտեղ էին կանչվում երկուական ասպետ յուրաքանչյուր կոմսությունից և երկուական քաղաքացի առավել խոշոր քաղաքներից: Ասպետներն ընտրվում էին կոմսությունների տեղական

ժողովներում, իսկ քաղաքային ներկայացուցիչները՝ քաղաքներում առավել հարուստ մարդկանց կողմից:

Այսպիսով, պառլամենտում ներկայացված էր բնակչության ընդին փոքրամասնությունը: Ազատ գյուղացիության զանգվածները և քաղաքային շքավորությունը պառլամենտում չէին ներկայացված: Վիլլանների ուղղակի արգելվում էր մասնակցել ընտրություններին:

Թագավորը պառլամենտի հետ պայմանաւորվում էր բնակչությանը հարկման ենթարկելու վերաբերմամբ: Էդուարդ I-ը երբեմն փորձում էր հարկեր հավաքել և արտածման ու ներմուծման մաքսերը բարձրացնել նաև առանց պառլամենտի համաձայնություն: Իր շորթումներով նա առաջացրեց ասպետության ու քաղաքացիների դժգոհությունը, որոնց պաշտպանում էին նաև բարոնները: Նոր զինված կոնֆլիկտի սպառնալիքի տակ Էդուարդ I-ը 1297 թ. հրատարակեց «Խարտիայի հաստատումը» (Confirmatio Chartarum. այդ փաստաթղթի լատինական տարբերակը հայտնի է «Տուրքեր չդնելու մասին»՝ De tallagio non concedendo ստատուտ անունով) փաստաթուղթը, որը պաշտոնապես հաստատում էր հարկեր սահմանելուն մասնակցելու պառլամենտի իրավունքը: Հասկանալի է, որ հարկատուների հիմնական մասսան՝ գյուղացիությունն ու քաղաքների աշխատավորները, պառլամենտում ներկայացուցչություն չունենալով, չէին մասնակցում հարկեր սահմանելու գործին:

XIV դ. առաջին կեսին պառլամենտը բաժանվեց երկու պալատի. վերին՝ լորդերի պալատի, որտեղ նիստեր էին անում պրելատներն ու բարոնները, և ստորին՝ համայնքների պալատի, որտեղ նիստեր էին անում ասպետներն ու քաղաքների ներկայացուցիչները. միասին վերցրած դրանք պառլամենտում գերակշռություն ունեին բարոնների նկատմամբ:

Պառլամենտում ասպետության և քաղաքային վերնախավի հաստատուն դաշինքը, որ հիմնված էր նրանց տնտեսական և քաղաքական շահերի ընդհանրության վրա, ապահովում էր նրա ավելի մեծ քաղաքական ազդեցությունը մյուս երկրների դասային-ներկայացուցչական ժողովների, մասնավորապես, Ֆրանսիայի Գլխավոր շտատների համեմատությամբ: XIV դարում, բացի թագավորի հետ համատեղ հարկեր սահմանելու իրավունքից, պառլամենտը իրավունք ձեռք բերեց՝ մասնակցելու այն սրատուտների (օրենքների) հրատարակությանը, որոնք սովորաբար ընդունվում

էին թագավորի և յորդերի պալատի կողմից, համայնքների պալատի պետիցիայի (խնդրագրքի) հիման վրա:

Քուրժուական շատ պատմաբաններ, հատկապես անգլիական և ամերիկյան պատմաբաններ, անգլիական պառլամենտը փառաբանում են որպես իբր ժողովրդական ներկայացուցչության «վերդասակարգային» մարմին: Իսկ իրականում անգլիական պառլամենտը, ինչպես և միջնադարյան դասային-ներկայացուցչական ամեն մի ժողով, ամբողջովին ծառայում էր ֆեոդալների դասակարգին և մասամբ քաղաքային վերնախավին և ընդհանուր ոչինչ չունենալով «ժողովրդավարության» հետ: Չնայած թագավորի հետ տեղի ունեցող առանձին ընդհարումներին, որոնք ծագում էին այն ժամանակ երբ թագավորը ինչ-որ բանում խախտում էր ֆեոդալների և հարուստ քաղաքացիների շահերը, պառլամենտը, ընդհանուր առմամբ, ոչ այնքան սահմանափակում էր նրա գործադրությունները, որքան ամրապնդում էր զրանք իր հեղինակությամբ: Մասնավորապես, պառլամենտը ակտիվորեն պաշտպանում էր ֆեոդալական պետության բոլոր հակազուղացիական միջոցառումները:

Պառլամենտի և դասային ներկայացուցչություն ունեցող ֆեոդալական միապետության շտաջացումը արտահայտում էր Անգլիայի քաղաքական կենտրոնացման հաջողությունները և, մասնավորապես, երկրում համապետական դասային խմբերի՝ բարոնների, ասպետության և քաղաքացիների կազմավորման փաստը: Մյուս կողմից, իր ծագմամբ պառլամենտը նպաստում էր ֆեոդալական պետության հետագա ամրապնդմանը:

Հանդիսանալով իշխող դասակարգի գործիք, պառլամենտն այնուամենայնիվ XIII—XIV դդ. Անգլիայում առաջադիմական դեր խաղաց, որքանով որ նա սահմանափակում էր ֆեոդալների առավել ունակցիոն խավի՝ բարոնների քաղաքական հավակնությունները, և թագավորի քաղաքականությանն ուղղություն էր տալիս հօգուտ այն ժամանակվա հասարակության ավելի առաջավոր խավերի՝ ասպետության և քաղաքացիների վերնախավի: Քաղաքային ներկայացուցիչներին պառլամենտին մասնակցել թույլատրելը վկայում էր, որ պաշտոնապես ճանաչվում են քաղաքային դասի որոշակի քաղաքական իրավունքներն ու նրա աճող նշանակությունը:

**Անգլիայի
գավթողական
պատերազմները
Ուելսում,
Շոտլանդիայում
և Իռլանդիայում**

Հանուն անգլիական ֆեոդալների շահարի
էդուարդ I-ը և նրա հաջորդները նվաճողա-
կան պատերազմներ էին մղում Ուելսում,
Շոտլանդիայում և Իռլանդիայում: 1282—
1283 թթ. էդուարդ I-ին հաջողվեց նվաճել
և Անգլիային միացնել Ուելսը: Ուելսի ֆեո-
դալների հոգերը նա բաժանեց իր բարոն-

ներին: Շոտլանդիան գրավելու նրա փորձերը՝ այդ երկրի թագավոր
Ալեքսանդր III-ի մահից հետո (1286), որը ժառանգներ չէր թողել,
հաջողությամբ չպսակվեցին: Շոտլանդական խոշոր ֆեոդալների
աջակցությամբ թագավորին սկզբում հաջողվեց Շոտլանդիան
միացնել Անգլիային, բայց այնուհետև, 1297 թվին, Ուելլամ
Ուոլլեսի ղեկավարությամբ գյուղացիների և քաղաքացիների
ապստամբություն բռնկեց անգլիական փոխարքայի և շոտլանդա-
կան ավագանու դեմ: Չնայած անգլիացիների առանձին հաղթա-
նակներին ապստամբների նկատմամբ և Ուոլլեսի մահապատժին,
այդ ապստամբությունն ընդմիջումներով շարունակվեց մինչև
1306 թ., երբ այն վերաճեց անկախության համար մղվող համընդ-
հանուր պատերազմի, որին մասնակցում էր նաև շոտլանդական
ասպետությունը: Այդ պատերազմում շոտլանդացիների պայքարը
գլխավորում էր Ռոբերտ Բրյուսը: Պատերազմն ավարտվեց 1314 Ղ.
շոտլանդացիների հաղթանակով, որոնց հաջողվեց պաշտպանել
իրենց երկրի քաղաքական ինքնուրույնությունը:

XIII—XIV դդ. անգլիացիներն Իռլանդիայում այնուհետև փոր-
ձեր ձեռնարկեցին ընդարձակելու XII դարում զավթած տերիտո-
րիան: Ընդ որում թագավորն առանց քաշվելու ձգտում էր իր իշ-
խանությանը ենթարկել Պեյլի՝ մեծ ինքնուրույնությունից օգտվող
անգլիական բարոններին, որոնք այդ ժամանակ զգալի շահով
միախառնվել էին իռլանդական տեղական կլանային ավագանու
հետ և կազմում էին հզոր և անջատողականորեն տրամադրված
անգլո-իռլանդական արիստոկրատիա, որը պաշտպանում էր Պեյլի
քաղաքական ինքնավարությունը:

**Տնտեսական և
սոցիալական տեղա-
շարժեր XIV դարի
անգլիական
գյուղում**

XIV դ. երկրորդ քառորդում անգլիական գյուղում գնալով ավելի է տարածվում ռենտայի կոմուտացիան և շարունակվում է գյուղացիների անձնական ազատագրման պրոցեսը: Ավելի ճկուն, շուկայի պայմաններին հեշտությամբ հարմարվող գյուղացիական տնտեսությունն սկսում է ներքին շուկայում ավելի ու ավելի հաջողությամբ մրցակցել խոշոր ֆեոդալների դոմենային տնտեսության հետ, որը հիմնված էր ճորտերի հարկադրական, քիչ արտադրողական աշխատանքի վրա: Տնտեսական անհրաժեշտության, ինչպես նաև գյուղացիության մղած ուժեղացող դասակարգային պայքարի ճնշման տակ շատ, նույնիսկ խոշոր ֆեոդալներ XIV դ. կեսերին ավելի ու ավելի հաճախ են լրիվ կամ մասամբ կոռը փոխարինում դրամական ռենտայով և նրա փոխարեն իրենց չումեններում սկսում են օգտագործել բատրակների աշխատանքը: Այդ կապակցությամբ վարձու աշխատուժի նկատմամբ պահանջարկը զգալիորեն աճում է ինչպես ֆեոդալների դոմենային տնտեսությունում, այնպես էլ ունեւոր գյուղացիների տնտեսությունում: Այդ ժամանակներից սկսած վարձու աշխատուժի առաջարկը սկսում է եռմանալ պահանջարկից մասամբ այն պատճառով, որ գյուղացիության խիստ շահագործման և խրոնիկական թերասնման կապակցությամբ բնակչությունն ընդհանուր առմամբ որոշ չափով պակասել էր, մասամբ էլ այն պատճառով, որ գյուղացիական չքավորությունը հոսում էր դեպի քաղաքներ և երկրի հյուսիսային շրջանները, որտեղ ճորտատիրական կեղեքումն ավելի թույլ էր, քան հարավում: Կոռային աշխատանքի քիչ արտադրողականությունն այնտեղ, որտեղ այն պահանջվում էր, դոմենային տնտեսության՝ շուկայի պայմաններին թույլ համակերպվելը, վերջապես, վարձու աշխատուժի պակասը կոռը կոմուտացիայի ենթարկած ֆեոդալների տնտեսությունում արդեն XIV դ. կեսերին նախադրյալներ ստեղծեցին ֆեոդալների դոմենային տնտեսության քայքայման ու անկման համար, մի երևույթ, որ նկատելի էր XIV և XV հարյուրամյակների ընթացքում: Այդ անկման առաջին հատկանիշը դոմենի կրճատումն ըսկըսելն էր, դոմենային հողերի մի մասի հողակալության կամ վարձակալության հանձնումը ճորտերին և ազատ գյուղացիներին: Սակայն ամբողջ XIV դ. ընթացքում կոռային-ճորտատիրական մանրը պահպանվեց:

**«Սև մահը» և
«բանվորական
օրենսդրությունը»**

Հակասություններն է՛լ ավելի սրվեցին և պարզորոշ դրսևորվեցին 1348 թ. մայրցամաքային Ծվրոպայից Անգլիայի վրա տեղացած ժանտախտի համաճարակի կապակցությամբ: Ժանտախտը, որ մարդկանց հիշողության մեջ մնաց որպես «Սև մահ», խլեց Անգլիայի բնակչության առնվազն մեկ քառորդը (որոշ պատմաբանների հաշվարկումներով՝ նույնիսկ մեկ երրորդը կամ կեսը), գերազանցապես աշխատավորական խավերից: Աշխատուժի նկատմամբ պահանջարկն է՛լ ավելի մեծացավ, շեշտակիորեն աճեց նաև աշխատավարձը: Ֆեոդալներին, իսկ քաղաքներում վարձու աշխատանք շահագործող հարուստ վաճառականներին ու վարպետներին օգնության եկավ ֆեոդալական պետությունը, որը XIV դ. երկրորդ կեսին հրատարակեց մի շարք օրենքներ, որոնք հայտնի են «բանվորական օրենսդրություն» ընդհանուր անունով:

Այդ օրենքներից առաջինը՝ էդուարդ III թագավորի (1327—1377) կողմից 1349 թ. հրատարակված օրդոնանսն էր, ըստ որի, 12-ից մինչև 60 տարեկան երկսեռ այն բոլոր մարդկանցից, ովքեր սեփական հող և գոյության այլ միջոցներ չունեին, կարգադրվում էր աշխատանքի ընդունվել մինչև ժանտախտը գոյություն ունեցող վարձատրությամբ: Այդպիսի պայմաններով վարձվելուց հրաժարվելու և մինչև ժամկետի լրանալը վարձողից հեռանալու համար բանվորին բանտ էր սպառնում: Ավելի բարձր վարձատրությամբ պայմանավորված վարձողներն ու բանվորները պատժվում էին տուգանքով: Այնուհետև հաջորդում են մի շարք ստատուտներ (1351 թ., 1361 թ., 1388 թ.), որոնք հաստատում էին այդ սահմանումները և ուժեղացնում պատիժները դրանց խախտման դեպքում. մեղավորներին ոտնակոճղեր էին ամրացնում և բանտ նետում, խարանում շիկացած երկաթով:

«Բանվորական օրենսդրությունը» տարածվում էր գյուղական և քաղաքային վարձու բանվորների ու ենթավարպետների վրա: Այդ օրենսդրության նպատակն էր արտատնտեսական հարկադրանքի օգնությամբ ֆեոդալներին ու քաղաքային վերնախավին ապահովել էժան աշխատուժով: Կ. Մարքսի խոսքերով ասած՝ «1349 թ. բանվորներին վերաբերող ստատուտի և հետագա բոլոր օրենքների ոգին ցայտուն կերպով դրսևորվում է այն բանում, որ

պետութիւնը սահմանում է աշխատավարձի սոսկ առավելագոյնը, բայց ամենէին էլ ոչ նրա նվազագոյն չափը»⁶⁹:

«Բանվորական օրենսդրութիւնը» պարզորոշ դրսևորեց անդլիական պետական և մասնավորապես պառլամենտի հակաժողովրդական ֆեոդալական բնույթը, պառլամենտ, որի նախաձեռնութիւնմբ ընդունվել են XIV դ. «Բանվորական օրենքների» մեծամասնութիւնը:

**«Ավատատիրական
ռեակցիայի»
ուժեղացումը**

Մանր ու միջին ֆեոդալները փորձում էին աշխատուժի պակասը լրացնել «Բանվորական օրենսդրութիւն» օգնութիւնմբ: Նույն, գլխավորապես խոշոր ֆեոդալները, որոնք զգալի քանակութիւնմբ վիլաններ ունեին և կոռային տնտեսութիւն էին վարում, ստեղծված դրութիւնից ելք էին որոնում այսպես կոչված ավատատիրական ռեակցիայի միջոցներով, կոռը վերականգնելով նույնիսկ այնտեղ, որտեղ այն շատ տարիներ առաջ փոխարինված էր դրամական ռենտայով, իրենց մանորները վերադարձնելով քաղաքներ ու այլ վայրեր աշխատելու մեկնած վիլաններին:

Ավատատիրական ռեակցիան և «Բանվորական օրենսդրութիւնը» դժգոհութիւն էին առաջացնում գյուղացիութիւնի բոլոր խավերի մեջ և զգալիորեն սրում դասակարգային պայքարը անգլիական գյուղում: Լրիվ հողաբաժիններ ունեցող վիլանների համար, որոնք տնտեսապես լիովին ինքնուրույն էին և հաճախ վաղուց տարրետելացել էին կոռից, ավատատիրական ռեակցիայի երևույթներն այժմ առանձնապես անհանդուրժելի էին թվում:

**Գյուղում
դասակարգային
պայքարի և քաղաք-
ների սոցիալական
հակասութիւնների
սրումը**

Վիլանները «դավադրութիւններ» էին կազմակերպում, հրաժարվում էին կատարել կոռը և վճարել բարձրացրած ռենտան: «Բանվորական օրենսդրութիւնից» տուժում էր գլխավորապես գյուղացիական չքավորութիւնը՝ ինչպես վիլանները, այնպես էլ ազատները: Հակառակ ստատուտների սահմանած արգելքներին գյուղատնտեսական բանվորները գաղտնի միութիւններ էին ստեղծում աշխատավարձի բարձրացման համար պայքարելու նպատակով: Կոտտերներն ու բատրակները ամենուէնք, փոխադարձաբար համաձայնելով, հրաժարվում էին վարձվել ստատուտով սահմանված աշխատավարձով: Գյուղացիները հա-

⁶⁹ Կ. Մարքս. Կապիտալ, հատ. I, Հայպետհրատ, 1954 թ. էջ 772, (Մարքսն այստեղ 1349 թ. օրդոնանսն անվանում է ստատուտ — խմբ.):

ճախ հարձակվում էին բանվորների գործերը վարող դատավորների վրա, ձախողում էին նրանց նստաշրջանները, ազատում կալանավորներին:

Տեղական տարերային ելույթներից անգլիական գյուղացիները XIV դ. երկրորդ կեսին անցնում են ավելի մասսայական և կազմակերպված շարժումների խոշոր շրջանների մասշտաբով: Այդ բանում երևում է անգլիական գյուղացիության դասակարգային ինքնագիտակցության աճը, որն արտացոլվեց նաև այդ դարաշրջանի ժողովրդական ստեղծագործության և գրականության մեջ: Գյուղացիության միջավայրում խռովարարական տրամադրությունների աճի մասին է վկայում հատկապես XIV դ. կեսերին բազմաթիվ ժողովրդական բալլադների ստեղծումը վեհանձն Ռոբին Հուդի մասին: Ռոբին Հուդը և նրա զինակիցները, որոնք ներկայացնում էին «անտառային նետաձիգների», զանազան հանգամանքների ուժով անտառ փախած և «օրենքից դուրս» դրված մարդկանց հավաքական կերպարը, այդ բալլադներում պատկերացվում են որպես չքավորների ու ճնշվածների պաշտպաններ և հասարակ ժողովրդի բոլոր կեղեքիչների՝ աշխարհիկ և հոգևոր լորդերի ու թագավորական շինովնիկների անհաշտ թշնամիներ:

Բնակչության աճով, աշխատանքի և հարստության բաժանուճով անգլիական քաղաքներում XIV դ. դիտվում է նաև սոցիալական պայքարի զգալի սրում ու բարդացում: Բոլոր առավել խոշոր քաղաքներում, մասնավորապես Լոնդոնում, այդ ժամանակ համբարությունների և օլիգարխիական վերնախավի միջև վճռական մարտեր էին տեղի ունենում համբարային ներկայացուցիչներին մունիցիպալային կառավարմանը մասնակցել թույլատրելու համար: XIV դ. երևան են գալիս նաև նոր սոցիալական հակասություններ՝ հակաառևանգություններ բուն համբարային զանգվածի ներսում. «ավագ», հիմնականում՝ առևտրական, և «կրտսեր»՝ գերազանցապես արհեստավորական, համբարությունների միջև, հարուստ և չուներ վարպետների միջև, առանձնապես համբարությունների ներսում:

Վերջապես, XIV դարի երկրորդ կեսից առավել հշանավոր քաղաքների կյանքում սկսում են նկատելի դեր խաղալ սոցիալական հակասությունները վարպետների և ենթավարպետների միջև: Համբարությունների՝ այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ներփակման կապակցությամբ ենթավարպետների համար հատկապես սուր կերպով են դրվում աշխատավարձի չափերի, բանվորական օրվա տևողության հարցերը: Այդ հոգի վրա նրանց և

վարձակալ-վարպետների միջև տեղի են ունենում հաճախակի ընդհարումներ, որոնք բավականին սրվեցին «բանվորական օրենսդրության» հետևանքով, օրենսդրություն, որը արհեստականորեն իջեցնում էր ենթավարպետների և սեզոնային բանվորների աշխատավարձը:

Ժողովրդական մասսաների թշվառություններն էլ ավելի սաստկացան Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև տեղի ունեցած Հարյուրամյա պատերազմի հետևանքով (տե՛ս գլ. 9), Պատերազմը պահանջում էր մեծ ծախսեր, որոնք կատարվում էին հիմնականում բնակչության աշխատավորական խավերի վրա ընկած հաբաճուն հարկերի ու բռնագրավումների հաշվին:

Շարժում հօգուտ եկեղեցական ռեֆորմի Անգլիայում

Երկրում սոցիալական հակառակությունները սրումը արտահայտվեց նաև զաղափարախոսության բնագավառում: XIV դ. երկրորդ կեսին Անգլիայում լայն շարժում է ծավալվում կաթոլիկ եկեղեցու ռեֆորմի համար:

Այդ շարժմանը մասնակցող զանազան հասարակական խմբեր եկեղեցական ռեֆորմի հարցում շահագրգռված էին տարբեր պատճառներով:

Թագավորական իշխանությունն Անգլիայում դեռ XIII դ. վերջից նեղվում էր պապությունից ունեցած կախումից, որ ճանաչել էր Հովհանն Անհողը: Անգլիայի նկատմամբ 1309 թվականից Ավինյոնում գտնվող և Հարյուրամյա պատերազմում Ֆրանսիային պաշտպանող պապերի թշնամական քաղաքականությունը, ակտիվացրեց անգլիական թագավորների գործողություններն այդ ուղղությամբ: Թագավորն ու պառլամենտը, դժգոհ այն բանից, որ Լանչափ հարուստ եկեղեցին խուսափում է պետական հարկերից, ձգտում էին նրան ազատել պապերի ազդեցությունից և թաթը դնել եկեղեցու հողային տիրույթների վրա: Արքունական ավագանին և խոշոր ֆեոդալները հույս ունեին եկեղեցական հողերի բռնագրավման հաշվին ընդարձակել սեփական տիրույթները և ավելացնել իրենց եկամուտները: Թագավորին ու ֆեոդալներին եռանդուն կերպով պաշտպանում էին ասպետությունն ու քաղաքացիները, որոնք լիշնամանքով էին նայում եկեղեցու հարստություններին: Բնակչության այդ խավերը հոգևորականությանը, առանձնապես վանականներին, պարսավում էին պորտաբուծության, շռայլության համար: Նրանք ձգտում էին ոչ միայն եկեղեցին ազատել Հոռմի ազդեցությունից, այլև ռեֆորմի ենթարկել նրան՝ պարզեցնել ծեսերը, զրկել նրան հարստությունից, նախ և առաջ հողային տիրույթներից, իրենց հերթին հույս ունենալով հարստություն դիզել:

եկեղեցական գույքի բռնագրավմամբ: Կաթոլիկ եկեղեցու հանդեպ առանձնապես խոր դժգոհություներ կուտակվել գյուղացիության և քաղաքային շրջավորության միջավայրում: Այդ դժգոհությունն արտահայտում էր նրանց ընդհանուր հակաֆեոդալական տրամադրությունները: Եկեղեցական ֆեոդալները գյուղացիության ամենադաժան շահագործողներն էին: Նրանք համառորեն պահպանում էին կոռը և ճորտատիրական իրավունքը: Իր տասանորդներով ու մյուս հարկերով եկեղեցին նեղում էր գյուղացիներին: Արդեն XIV դ. 60-ական, 70-ական թվականներին ժողովրդի մեջ լայն շարժում սկսվեց կաթոլիկ եկեղեցու դեմ:

Ջոն Վիկլիֆ

Այդ ընդհանուր հակաեկեղեցական օպոզիցիայի մթնոլորտում XIV դ. 70-ական թվականների կեսին հանդես եկավ Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Ջոն Վիկլիֆը (1320—1384): Վիկլիֆն ապացուցում էր, թե պապը Անգլիայից հարկեր գանձելու և առհասարակ աշխարհիկ իշխանության գործերին միջամտելու իրավունք չունի, մինչդեռ, ընդհակառակը, եկեղեցին և նրա ղեկավար Հռոմի պապը բոլոր քաղաքացիական գործերում պետք է ենթարկվի աշխարհիկ տիրակալներին: Այս բանից նա բխեցնում էր եկեղեցական գույքը բռնագրավելու անգլիական թագավորի իրավունքը: Անգլիական կառավարությունը լիովին աջակցում էր Վիկլիֆին, իր պաշտպանության տակ առնելով նրան, երբ պապը պահանջեց եկեղեցական դատին հանձնել նրան: Վիկլիֆին պաշտպանելու կանգնեցին նաև լոնդոնի քաղաքացիները:

Պաշտպանություն զգալով, Վիկլիֆն սկսեց ավելի վճռականորեն հանդես գալ, պահանջելով եկեղեցու արմատական ռեֆորմ և մերժելով կաթոլիկական մի շարք հիմնական դոգմաներ՝ «բարիքների»՝ այն հատուկ գերբնական «շնորհների» վերաբերյալ ուսմունքը, որոնցով, իբր, օծված է հոգևորականությունը՝ ի տարբերություն աշխարհականների, և որպիսիք նրան ուժ են ընձեռում մեղքերին թողութուն տալ և «փրկել» հավատացյալների հոգին չայսպես կոչված գոյավոխություն⁷⁰ նյութական բնույթը: Հպապի և եպիսկոպոսների իրավունքը հրովարտակներ տալու մեղքերի թողության ինդուլգիենցիայի և ցաղտնի խոստովանության վերաբերյալ, կարբերի պաշտամունքը հպապության ինստիտուտի անհրաժեշտությունը: Վիկլիֆը դավանաբանության միակ աղբյուր հռչակեց

⁷⁰ Կաթոլիկական դավանաբանության համաձայն «գոյափոխությունը» հացի և գինու փոխակերպվելն է Հիսուս Քրիստոսի «մարմնի և արյան», որն իբր տեղի է ունենում հաղորդման խորհրդի ժամանակ և կազմում է այդ խորհրդի էությունը:

«սուրբ գիրքը» և որպեսզի այն մատչելի դարձնի աշխարհականներին, օժանդակեց Աստվածաշունչը թարգմանելու լատիներենից անգլերենի: Վիկլիֆը, սակայն, եկեղեցական ռեֆորմի պահանջներից այն կողմ չգնաց: Նա ոչ մի բանում ոտնձգություն չէր անում գոյություն ունեցող սոցիալական կարգի նկատմամբ, ընդհակառակը, հավատացյալներին կոչ էր անում հնազանդ լինել աշխարհիկ իշխանությունը:

Վիկլիֆի հայացքները արտացոլում էին գլխավորապես ասպետության և քաղաքացիների շահերն ու տրամադրությունները:

Տ. Էնգելսի խոսքերով ասած՝ նա ցայտուն կերպով ներկայացնում էր քաղաքների հերետիկոսությունը, որի գլխավոր պահանջը «էժան եկեղեցու»⁷¹ պահանջն էր:

Պալատական շրջանները, որոնք սկզբում պաշտպանում էին Վիկլիֆին, վախեցան նրա ավելի ուշ շրջանի ելույթներից և երես թեթեցին նրանից: Վիկլիֆի ուսմունքը՝ որպես հերետիկոսական, դատապարտվեց 1381 թ. սկզբին:

Լուլարդները և Ջոն Բոլլը

Վիկլիֆի ուսմունքը լայն արձագանք գտավ հասարակ ժողովրդի մեջ, որովհետև մինչև այդ ուսմունքը ժողովրդական քարոզիչները,

այսպես կոչված լուլարդները, կամ աղքատ քահանաները, հանդես էին գալիս պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Նրանք իրենք կիսամուրացիկ կյանք էին վարում և հասկանում էին ժողովրդի կարիքները: Այդ պատճառով էլ, իրենց պրոպագանդայում օգտագործելով Վիկլիֆի ուսմունքը, նրանք վերջինին հաղորդում էին ճշմարտ ժողովրդական մասսաների բաղձալի ձգտումներին համապատասխանող սոցիալական հնչեղություն:

Լուլարդները հանդես էին գալիս ոչ միայն պաշտոնական եկեղեցու և հոգևորականության դեմ, այլև ֆեոդալների, թագավորական շինովնիկների դեմ, մերկացնելով գոյություն ունեցող կարգի անարդարացիությունը: Նրանց կողմից սիրված՝ «Երբ Աղամբը վարում էր, իսկ Եվան մանում, ո՞վ էր այն ժամանակ ազնվականը» ասացվածքը արտահայտում էր դասերի հավասարության և ազնվականական արտոնությունների վերացման ժողովրդական մասսաների ձգտումը:

Ժողովրդական քարոզիչներից իր տաղանդով և համոզելու ուժով առանձնապես աչքի էր ընկնում Ջոն Բոլլը: Նա պահանջում էր

См.: Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 361—362.

վերացնել եկեղեցական տասանորդը, եկեղեցուց խլել նրա հսկայական ունեցվածքը և կոչ էր անում ոչ միայն վերացնել դասային անհավասարությունը, այլև նույնիսկ բնդհանրացնել գույքը: Նա ասում էր, թե «Անգլիայում գործերը լավ կդնան միայն այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ ընդհանուր կդառնա, երբ այլևս չեն լինի ոչ վասալներ, ոչ լորդեր, երբ լորդերը կդադարեն տերեր լինելուց և այնպիսին կլինեն, ինչպիսին մենք ենք»:

Ջոն Բոլլի և մյուս «աղքատ քահանաների» քարոզը արտահայտում էր գյուղացիության և քաղաքային չքավորության շահերը: Ֆ. Էնգելսը Ջոն Բոլլին անվանում է միջին դարերի գյուղացիական-պլեբեյական հերետիկոսության ներկայացուցիչ, որը աստծու հանդեպ բոլոր հավատացյալների հափստարությունից շրջված էր քաղաքացիական հավասարություն և արդեն արդեն ժամանակ մասամբ նույնիսկ գույքային հավասարություն⁷²:

**Գյուղացիների
ապստամբության
սկիզբը
Ուոլ Թալլերի
ղեկավարությամբ**

XIV դ. վերջում անգլիական գյուղացիության դրությունը առանձնապես ծանրացավ: Զայրույթ էին առաջացնում նոր հարկային պահանջները, որոնք երկրի վրա տեղացին Ռիչարդ II-ի օրոք (1377—1399) վերսկսված Հարյուրամյա պատերազմի հետևանքով: 1377 թ. պառլամենտը մտցրեց միանվագ գլխահակ, որը կրկին գանձվեց 1379 թ. և եռապատիկ չափով՝ 1380 թ.: Այդ հարկը և դրա գանձման ժամանակ կատարված չարաշահումները ապստամբության անմիջական առիթը հանդիսացան:

Ապստամբությունը բռնկեց 1381 թ. գարնանը Անգլիայի հարավ-արևելքում, էսսեքս կոմսությունում: Գյուղացիները վռնդեցին հարկահավաքներին և նրանցից մի քանիսին սպանեցին: Ապստամբությունը, որն սկսվել էր որպես բռնի ծանր հարկերի դեմ, շուտով վառ արտահայտված հակաֆեոդալական բնույթ ընդունեց: Այն արագությամբ բնդգրկեց Անգլիայի կոմսությունների մեծ մասը (40 կոմսություններից 25-ը):

Գյուղացիական ջոկատները ավերում էին վանքերն ու ֆեոդալական դաստակերտները, բռնում-տանում էին անասունները, տանում էին գույքը և հրկիզում այն փաստաթղթերը, որոնցում գրաված էին գյուղացիական պարհակները: Նրանց մեջ հատկապես ատելություն էին առաջացնում եկեղեցական ֆեոդալները՝

⁷² Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 362.

Ապիսկցապոստներն ու վանահայրերը, ինչպես նաև թագավորական դատավորները, օրենսգետները, գրասենյակային ծառայողները և պետական ապարատի մյուս ներկայացուցիչները. գյուղացիները դրանց համարում էին ֆեոդալների գլխավոր գործակիցները ժողովրդի կեղեքման գործում:

Գյուղացիներին սովորաբար աջակցում էր հառևան քաղաքների չքավորությունը:

Առավել կազմակերպվածությամբ աչքի էր ընկնում ապրատամբությունը լոնդոնին հարևան էսսեքս և Քենտ կոմսություններում: Քենտի գյուղացիները բանտից ազատեցին Ջոն Բոլլին, որին ապստամբությունից ոչ շատ առաջ եկեղեցական իշխանությունները բանտարկել էին, և դարձրին իրենց առաջնորդներից մեկը: Ապստամբության գլխավոր առաջնորդը գյուղական արհեստավոր տանիքագործ Ուոտ Թայլերն էր, որի անունով սովորաբար կոչում են ամբողջ ապստամբությունը: Նա ծանոթ էր ռազմական գործին, լավ կազմակերպչի ընդունակություններ դրսևորեց և մեծ հեղինակություն էր վայելում ապստամբների մեջ:

էսսեքսի և Քենտի գյուղացիները երկու մեծ ջոկատով մոտեցան լոնդոնին: Նրանց նպատակն էր հանդիպել Ռիչարդ II-ին և խնդրել նրան թեթևացնելու իրենց դրությունը: Գյուղացիները մեծ մասամբ հավատում էին «բարի թագավորին» և իրենց բոլոր դժբախտությունները վերագրում նրա վատ խորհրդականներին: Քաղաքագլխի հրամանին հակառակ քաղաքային չքավորությունը թույլ չտվեց դարբասները փակել ապստամբների առաջ: Մտնելով լոնդոն, գյուղացիներն սկսեցին հրկիզել ու ավերել ժողովրդին ամենաատելի թագավորական խորհրդականների տները, խորտակելով բանտերի դռները նրանք կալանավորներին ազատ արձակեցին: Լոնդոնը գյուղացիների իշխանության տակ էր գտնվում: Թագավորը փաստորեն դարձավ նրանց գերին:

Գյուղացիները որպես «դավաճանների» մահապատժի ենթարկեցին ժողովրդին առանձնապես ատելի մեծատոհմիկներին, այդ թվում նաև անգլիական եկեղեցու ղեկավար Քենտրբերիի արքեպիսկոպոս Սադբերիին, որը միաժամանակ Անգլիայի կանցլերն էր:

Գյուղացիների պահանջները

Թագավորի հետ գյուղացիների առաջին տեսակցությունը տեղի ունեցավ Մայլ-էնդում: Նրանք թագավորին ներկայացրին պահանջներ, որոնք ստացան Մայլ-էնդյան ծրագիր» անունը: Նրանք ձգտում էին, որ ճորտային վիճակն ու կոռու վերացվեն և

սահմանվի միատեսակ ոչ բարձր դրամական ունեւոր (ակրից 4 պենս), ազատ աւելտուր՝ Անգլիայի բոլոր քաղաքներում ու բնակավայրերում, ներումն շնորհվի ապստամբներին: Ծրագիրն արտահայտում էր գյուղացիութեան ավելի ունեւոր և շահավոր տրամադրված մասի շահերը: Այն՝ ոտնձգութուն չէր կատարում ամբողջութեամբ վերցրած ֆեոդալական կարգի դեմ, այլ միայն նկատի ուներ կոռի և ճորտութեան վերացումը: Թագավորը ստիպված էր համաձայնվել այդ պահանջներին, և նա հրամայեց գյուղացիներին հավաստագրեր տալ: Գյուղացիների մի մասը հավատաց թագավորական խոսքին, թողեց կոնդոնը և ուղևորվեց տները: Բայց ապրտամբներից շատերը, հատկապես Քենտի շքավորները, որոնք բավարարված չէին այդ գիշումներով, Ուոտ Թայլերի և Ջոն Բոլլի հետ միասին մնացին կոնդոնում: Նրանք թագավորի հետ նոր տեսակցութուն պահանջեցին: Այդ նույն ժամանակ կոնդոնի քաղաքային շքավորութունը սկսել էր դատաստան տեսնել իր կեղծիչների ու ճնշողների հետ: Կոնդոնի հարուստները սաստիկ վախեցան և սկսեցին ուժեր հավաքել ապստամբների դեմ:

Թագավորը հարկադրված էր գյուղացիներին հետ երկրորդ անգամ տեսակցութեան ներկայանալ Սմիթֆիլդում:

Պահանջները, որոնք հայտնի են «Սմիթֆիլդյան ճրագիր» առնուով, զգալիորեն առաջ անցան Մայլ-էնդյան ծրագրից: Այժմ գյուղացիները թագավորից պահանջեցին վերացնել «բոլոր օրենքները», հիմնականում նկատի ունենալով «բանվորական օրենսդրութունը», եպիսկոպոսներից, վանքերից և քահանաներից խալ հողերը և դրանք բաժանել գյուղացիներին, պնդում էին սենյորների զավթած համայնական հողատարածութունները վերադարձնել գյուղացիներին: Նրանք պահանջ առաջադրեցին վերացնելու սենյորների բոլոր արտոնութունները և հավասարեցնելու դասերը, ինչպես նաև վերացնելու ճորտատիրական իրավունքը: Այդ ծրագիրն ուղղված էր ֆեոդալական շահագործման հիմնական ձևերի, ճորտատիրութեան և դասային կարգի դեմ:

Բայց սմիթֆիլդյան հանդիպման ժամանակ ֆեոդալներն արդեն հասցրել էին նախապատրաստվել դիմադրութեան: Խաբեութեամբ և ուխտագրութեամբ նրանց հաջողվեց հաշիվ տեսնել ապրտամբութեան հետ: Գյուղացիների հետ թագավորի բանակցութունների ժամանակ կոնդոնի քաղաքագլուխը դավաճանաբար սպանեց Ուոտ Թայլերին: Ասպետներից և հարուստ քաղաքացիներից բաղկացած զինված ջոկատը սլացավ փրկելու թագավորին: Գյուղացիներին ամեն տեսակ խոստումներ տվին և համոզեցին ցրվել

տները: Իրենց առաջնորդից զրկված գյուղացիները խրկորդ ան-
պամ խաբվեցին: Նրանց վերջին ջոկատները հեռացան Լոնդոնից:

Ապստամբության ճնշումը

Ասպետական ջոկատները, որոնք այդ ժա-
մանակ թագավորի հրամանով հավաքվե-
լին Լոնդոնում, ուղևորվեցին գյուղացիա-
կան ջոկատների հետևից և ջախջախեցին նրանց: Ապստամբության
բոլոր շրջաններում թագավորական դատավորները դաժան դա-
տաստան տեսան: Դաժանորեն մահապատժի ենթարկվեցին ապրս-
տամբության առաջնորդները, այդ թվում Ջոն Բուլլը Թագավորը,
հրաժարվելով իր բոլոր խոստումներից տեղերին հրաման ուղար-
կեց, որ գյուղացիները սենյորների օգտին անառարկելիորեն կա-
տարեն այն բոլոր պարհակները, որոնք նրանք կատարում էին մին-
չև ապստամբությունը:

1381 թ. ապստամբությունը պարտություն կրեց միևնույն,
ընդհանուր պատճառներով, ինչպես և ժակերիան (տե՛ս գլ. 3):
Ապստամբության տարերայնության, անբավարար կազմակերպ-
վածության, նրա մասնակիցների մեջ տեղական շահերի գերա-
կշռության հետևանքով երկրի շրջանների մեծ մասի ապստամբնե-
լը չմասնակցեցին դեպի Լոնդոն կատարված արշավանքին: «Բարի
թագավորի» հանդեպ միամիտ հավատը, որ հատուկ էր անգլիա-
կան գյուղացիության մեծամասնությանը, կործանեց Ուոտ Թայլե-
րին և ֆեոդալների համար հեշտացրեց ապստամբության ջախջա-
խումը: Նրա պարտությանը նպաստեց նաև Լոնդոնի քաղաքային
պերնախավի դավաճանությունը: Այդ ընդհանուր պատճառներին
ավելանում էր նաև այն, որ անգլիական գյուղացիության մեջ այդ
ժամանակ արդեն զգալի շերտավորում գոյություն ուներ: Մի կող-
մից հարուստ և միջին գյուղացիության, և մյուս կողմից, չբավո-
րության շահերը չէին համընկնում: Այդ պատճառով էլ գյուղա-
ցիները Լոնդոնում միասնաբար չէին գործում: Դրա հետևան-
քով նրանք չկարողացան օգտագործել ապստամբության ա-
ռաջին օրերին տարած հաղթանակը և կազմակերպված դիմադրու-
թյուն ցույց տալ ֆեոդալներին, որոնք առաջին ահաբեկումից հետո
ուշիք եկան և ուղղակի ուժեր հավաքեցին:

1381 թ. ապստամբու- թյան հետևանքները և ճշմանկությունը

Այնուամենայնիվ 1381 թ. ապստամբու-
թյունը էական ազդեցություն ունեցավ Անգ-
լիայի հետագա ագրարային զարգացման
վրա: Չնայած կատաղի դատաստանին,
երկրի տաղբեր մասերում գյուղացիական հուզումները շարունակ-
վում էին մինչև XIV դ. 90-ական թվականների կեսերը: Վիլլանե-

ըր համառարար հրաժարվում էին կատարել կոռ, վճարել բարձրացված ռենտա, իրենց ճորտեր համարել Գյուղացիության չհաղա-րող խմորումը արտահայտվեց նաև այն բանում, որ նրա մեջ մեծանում էր լուրարդների հերետիկոսական ուսմունքի ազդեցությունը: Այդ հանգամանքների ճնշման տակ տիրապետող դասակարգը և ֆեոդալական պետությունը ստիպված էին զիջումների դիմել՝ մի որոշ չափով թեթևացնել ծանր հարկերը, մեղմացնել դաժան ռենտավորական օրենսդրությունը: Ապստամբության առավել էական արդյունքն այն էր, որ նա ահաբեկեց ֆեոդալիտին և դրանով արագացրեց գյուղացիության ազատագրումը ճորտական կախումից, մի հանգամանք, որն արդեն նախապատրաստված էր XIV դ. Անգլիայի տնտեսական զարգացման ամբողջ ընթացքով: XIV դ. վերջին և XV դ. ընթացքում վիլլանների մեծամասնությունը փրկագնով ազատություն ստացավ:

Այսպիսով, Ուոտ Թալլերի ապստամբությունը վերջին հարվածը հասցրեց տնտեսության կոռային սիստեմին: Այն վերջ տվեց ավատատիրական ռեակցիայի երևույթներին և որոշեց անգլիական գյուղի զարգացման մեջ այն ավելի առաջադիմական ուղու հաղթանակը, որն ամրապնդում էր մանր ապրանքային գյուղացիական տնտեսությունը և քայքայում կոռային ճորտատիրական մանորը:

Անգլիական գյուղի տնտեսական զարգացումը XV դարում

Ուոտ Թալլերի ապստամբությունից հետո անգլիական գյուղի էկոնոմիկայի վերակառուցումը ֆեոդալական հարաբերությունների վերացման շհասցրեց: XV դարի ամբողջ ընթացքում Անգլիայում պահպանվում

էր ֆեոդալական հողային սեփականության մենաշնորհը, գյուղացիության հիմնական զանգվածը սեփական հող չունեի, վճարում էր ֆեոդալական ռենտա և մնում էր ոչ լիիրավ դաս: Բայց անգլիական ֆեոդալիզմը XV դ. սկզբից թևակոխեց զարգացման նոր փուլ: Գյուղատնտեսական արտադրության կենտրոնը դոմենային կալվածատիրական տնտեսությունից վերջնականապես տեղափոխվեց մանրապրանքային գյուղացիական տնտեսություն: Այն հնաբուժ, երբ դոմենային տնտեսությունը շարունակում էր ապշել դեռևս XIV դ. սկսված ծանր ճգնաժամը, և գրեթե լիովին վերացավ XV դարում, գյուղացիական հողատիրությունն ամրապնդվում էր, աճում էր նրա ապրանքայնությունը, նա դառնում էր գյուղատնտեսական մթերքների գլխավոր մատակարարը շուկաներում:

Այնտեղ, որտեղ ֆեոդալներին հաջողվում էր սլահապառել դոմենային տնտեսությունը, դա ձեռք էր բերվում կոռա-ճոյ տալիս կազմակերպությունը լիովին վերացնելու և բատրակների վարձու աշխատանքի շահագործման անցնելու միջոցով։ Սակայն հիմնական տենդենցը, որ XV դարում բնորոշ էր կալվածատիրական տնտեսության համար, դոմենի վերացումը և նրա հանձնումն էր գյուղացիներին հողակալությամբ կամ վարձակալությամբ։

Սկզբնական շրջանում գյուղացիական տնտեսությունները չկարողացան փոխհատուցել դոմենային արտադրության կրճատումը։ Այդ կապակցությամբ անգլիական գյուղում, և ընդհանրապես երկրում, XIV դ. վերջից նկատելի են դառնում տնտեսական անկման երևույթներ՝ մշակվող հողերի ընդհանուր կրճատում, ցանքերի հաշվին արոտավայրերի աճ, գյուղի ընդհանուր ապրանքային արտադրանքի անկում, մասնավորապես բրդի արտադման կրճատում։ Գյուղացիական հողատիրության ընդհանուր աճի հետևանքով XV դ. որոշ շափով կրճատվում է գյուղական այն ավելցուկ բնակչությունը, որ հարկադրված էր մթերքներ գնել շուկայից, ինչպես նաև քաղաքային բնակչությունը։ Դրա հետևանքով գյուղատնտեսական մթերքների գներն ընկան, իսկ վարձու բանվորների աշխատավարձը համեմատաբար բարձր էր մնում։

Այդ ամենը որոշ շափով արգելակում էր գյուղացիական տնտեսության ապրանքայնության և ընդհանրապես ներքին շուկայի զարգացումը։ Սակայն մատնանշվող երևույթները չեն կարող դիվել որպես տնտեսական և սոցիալական հարաբերությունների ընդհանուր հետադիմության հատկանիշ XV դ. Անգլիայում։ Դրանք աճման յուրատեսակ հիվանդություն էին և արտացոլում էին ֆեոդալական արտադրահարաբերությունների զարգացման մեջ իր դարն ապրածի և նորի միջև մղվող պայքարը։ Առաջացած լինելով կոռային-ճորտատիրական մանորի ճգնաժամի հետևանքով, նրանք անգլիական գյուղում գոյակցում էին գյուղատնտեսական արտադրության ուժեղացող, ավելի առաջադիմական ձևերի՝ մանր-ապրանքային գյուղացիական տնտեսության, ինչպես նաև նոր տիպի կալվածատիրական տնտեսության հետ, որը կարողացավ հարձակվել նոր պայմաններին։ Տնտեսության հենց այդ՝ այն ժամանակվա համար առաջադիմական տիպերը, որոնք թեև իրենց չիմքով դեռ ֆեոդալական էին, բազա հանդիսացան գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորման համար։

**Անգլիական
գյուղացիության
դրությունը
XV դարում**

XV դ. անգլիական գյուղում կարևորագույն առաջադիմական տեղաշարժերից մեկը վիլլանների հիմնական զանգվածի անձնական ազատագրումն էր: Ինչպես մատնանշում է Կ. Մարքսը, XV դարում Անգլիայի գյուղա-

կան բնակչության հսկայական մեծամասնությունը կազմված էր ինքնուրույն տնտեսություն վարող «ազատ գյուղացիներից, ինչ ֆեոդալական ցուցանակների հետևել թաքնված լինել նրանց սեփականությունը»⁷³: Գյուղացիներն իրավաբանական տեսակետից բաժանվում էին երեկու հիմնական կատեգորիայի: Ազատագրված գյուղացիները, նախկին վիլլանների սերունդները, կոչվում էին «կոպիհոլդերներ» [հողակալներ ըստ կոպիայի (պատճենի)], քանի որ հողաբաժին տիրելու մասին նրանց համար որպես փաստաթուղթ էր ծառայում մանորային դատարանի արձանագրության քաղվածքը կամ «կոպիան» (պատճենը): Նրանք անձնապես ազատ մաքդիկ էին բայց նրանց հողակալության պայմանները նախկին անազատության որոշ հետքեր էին պահպանում: Իրենց հողաբաժինների համար նրանք պետք է լորդին վճարեին սահմանված ոչ մեծ շափի դրամական ռենտա և կատարեին որոշ այլ պարհակներ: Կոպիհոլդերների անազատ ծագման գլխավոր մնացուկն այն էր, որ հողաբաժին նկատմամբ նրանց իրավունքը չէր պաշտպանվում թագավորական դատարանների կողմից:

XV դ. կոպիհոլդերները կազմում էին անգլիական գյուղացիության մեծամասնությունը:

Ավելի բարենպաստ էր ազատ հողակալներին՝ «ֆրիհոլդերներին» գրությունը: Նրանք փաստորեն հողի սեփականատերեր էին և դա համար ֆեոդալին, որպես հողի գերագույն սեփականատիրոջ, վճարում էին միայն անշան, հաճախ անվանական դրամական ռենտա: Ֆրիհոլդերական հողատիրությունը օգտվում էր թագավորական դատարանների պաշտպանությունից: Ազատ հողակալներն իրավունք ունեին մասնակցելու պառլամենտի ընտրություններին, մինչդեռ կոպիհոլդերները զրկված էին այդ իրավունքից:

Թե՛ կոպիհոլդերների, թե՛ ֆրիհոլդերների մեջ XV դ. զգալի շերտավորում էր նկատվում: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս կատեգորիայի հարստացած գյուղացիները լայնորեն շահագործում էին վարձու աշխատանքը, գնում էին աղքատացած գյուղացիների հողերը, ի

լրումն իրենց հողերի կալվածատիրական մեծ հողամասեր էին վարձակալում: Միևնույն ժամանակ շարունակում էր շերտազատվել նաև այն սակավահող գյուղացիների խումբը, որոնք համարում էին գյուղատնտեսական բանվորների շարքերը:

«Հին» և «Ուր» Հնի դեմ նորի պայքարը XV դարում տեղի
ազնվականությունը էր ունենում նաև բուն իսկ ֆեոդալների դասակարգի ներսում: Այդ ժամանակաշրջանում է՛լ ավելի են խորանում նրա մեջ առաջ ևս պոլյուժյուն ունեցած տարբերությունները: Տիտղոսավոր ավագանու գլխավորությամբ խոշորագույն հողատերերը, որոնք XIII—XIV դդ. առավել համառությամբ էին կառույց կոռից ու ճորտատիրությունից, այժմ արդեն հարկադրված եղան իրենց դոմենային տնտեսությունը կրճատել: Սահմանված ոչ բարձր ռենտան, որ նրանք ստանում էին իրենց հողակալներից, չէր կարող ապահովել նրանց համար սովորական շուշյլ ապրելակերպը: Ֆեոդալների այդ մասը, որ կազմված էր նախկին ավագանու սերունդներից, ստացավ «հին ազնվականություն» անունը: Կործանման դատապարտված «հին ազնվականությունը», սակայն, բավականաչափ ուժեղ էր սոցիալական և քաղաքական տեսակետից և չէր ուզում իր դիրքերը հանձնել: Իր համար ստեղծված անբարենպաստ պայմաններից նա ելք էր որոնում քաղաքական և ռազմական ավանտյուրաներում: Նրա ներկայացուցիչները XIV դ. վերջից, և հատկապես XV դարում փորձում էին իրենց նվազող և կամուսները լրացնել աշխատավորներից բամվող պետական հարկերից բաժին ստանալու հաշվին: Պետական գանձարանը հափշտակելու նպատակով իշխանություն և արքունիքում ազդեցություն ձեռք բերելու համար մղվող պայքարը՝ որոշում է զանազան ֆեոդալական խառնախմբի թաղաքականությունը XV դ. Անգլիայում: Հին ավագանու համար հկամտի մյուս աղբյուրը Հարյուրամյա պատերազմում Ֆրանսիայի ռազմական կողոպուտն էր և անգամ մեծ ճանապարհին կատարվող ուղղակի կողոպուտը:

Դրա հետ մեկտեղ անգլիական ֆեոդալների միջավայրում ս-ւ-ւում ու ամրապնդվում էր մի այլ խումբ, որը կապված էր երկրի էկոնոմիկայում տեղի ունեցող նոր առաջադիմական երևույթների հետ: Այդ խումբը «նոր ազնվականությունն» էր: Այն ձևավորվում է XV դարում մասամբ հին մանր ու միջին կալվածքային հողատիրությունից՝ XIII—XV դդ. ասպետությունից, մասամբ՝ հարստացած գյուղացիներից ու քաղաքացիներից, որոնք, փող էին ներդնում հողագործության մեջ և ազնվականի կոչում ստանում: «Նոր

ազնվականությունը» հմտորեն հարմարվում է նոր տնտեսական պայմաններին: Թեև նրա ներկայացուցիչները ևս հաճախ կրճատում էին դոմենային տնտեսությունը, նրանք հրեմն շարունակում էին տնտեսությունը վարել վարձու աշխատանքի օգնությամբ: Նրանք խոշորացնում էին իրենց տիրույթները՝ գնելով «հին ազնվականության» և քայքայվող գյուղացիների հողերը, և դրանք ավելի բարձր ռենտայով կարճատև վարձակալության էին տալիս: Նրանք զբաղվում էին ճահիճների շորացմամբ, անտառամասերի մաքրմամբ, կառուցում էին ալրաղացներ, մահուդալմարաններ, գարեջրի գործարաններ, ձգտելով ամեն կերպ բարձրացնել իրենց տիրույթների եկամտաշերտությունը: «Նոր ազնվականությունը» սերտորեն և մշտապես կապված էր շուկայի հետ, հաճախ մտնում էր քաղաքային վաճառականների կողմից կազմակերպվող ընկերությունների մեջ: Այդ խավի սոցիալական կշիռը առանձնապիս աճում է XV դ. երկրորդ կեսին:

**Անգլիական
արդյունաբերության
և առևտրի
զարգացումը
XV դարում**

Հնի դեմ նորի պայքարը բնորոշ է նաև անգլիական արդյունաբերությանն ու առևտրին: Մի կողմից, XIV դ. կեսերից սկսվում է հին շատ քաղաքների անկումը, որ առանձնապես նկատելի է դառնում XV դ. վերջին: Այդ անկման հատկանիշները ըսկըզբում նորաբնակների թույլ հոսքն էր, իսկ այնուհետև նույնիսկ բնակչության արտահոսքը քաղաքներից և վերջիններից շատերի ամայացումը: Այդ պատճառով էլ կանգ է առնում քաղաքային արտադրության և առևտրի աճը: Բնորոշ է, որ XV դ. հարուստ վաճառականներն ու շատ քաղաքների խոշոր արհեստավորական վարպետները իրենց կուտակած փողերը հաճախ ներդնում էին ոչ թե արհեստավորական արտադրությունն ու առևտուրն ընդլայնելու ասպարեզում, այլ քաղաքից դուրս հողեր, երբեմն ամբողջ մանուրներ, իսկ դրանց հետ միասին ազնվականի կոչում ձեռք բերելու համար: Այդ բոլոր երևույթները կապված էին գլխավորապես համաքարային կարգի՝ XV դ. սկսված անկման, համաքարությունների ներփակման և համաքարային մենաշնորհի ուժեղացման հետ, որոնք խոչընդոտ էին հանդիսանում արտադրության ընդլայնմանն ու կատարելագործմանը շատ արհեստավորական մասնագիտություններում: Բայց դրա հետ մեկտեղ արհեստում և առևտրում XV դ. նրկատվում են նաև առաջադիմական երևույթներ. այսպիսով, որոշ ճյուղերում առաջանում են արդյունաբերության կազմակերպման նոր, ավելի առաջավոր ձևեր:

Դեռևս XIV դ. կեսերից Անգլիայում, շրջանցելով համաքարա-
լին կազմակերպությունները, գյուղական վայրերում, սկսում է
զարգանալ սկզբում կոշտ, իսկ այնուհետև նաև ավելի նուրբ մա-
հուդի հայրենական արտադրությունը շուկայի համար: XIV դ. վեր-
ջից և հատկապես XV դարում, գյուղական արտադրության կազ-
մակերպիչներ են դառնում քաղաքային վաճառականներն ու հա-
լուստ վարպետները: Նշված արտադրությունում աշխատում են
քաղաքային օկրուգի գյուղացի-արհեստավորների զանգվածները,
որոնց նրանք մատակարարում են հումք, և որոնցից գնում են
պատրաստի մահուդ: Այսպիսով, քաղաքներից դուրս սաղմնավոր-
վում են կապիտալիստական արտադրության նախասկզբնական
եղանակները՝ ցրված մանուֆակտուրայի ձևով:

XIV—XV դարերում Անգլիայից բրդի արտահանման նվազումը
ուշ այնքան ոշխարարածության և արտաքին առևտրի անկման, որ-
քան անգլիական մահուդի արտադրության աճի ցուցանիշ է:

Անգլիայի արտաքին առևտուրը XIV դ. երկրորդ կեսի ժամա-
նակավոր անկումից հետո, անկում, որ մասամբ պատերազմի,
մասամբ գյուղական տնտեսության վերակառուցման հետևանք էր,
XV դ. սկզբից մի որոշ չափով աշխուժանում է: Ընդ որում փոխվում
է արտահանման բնույթը, որի գլխավոր առարկան այժմ արդեն
դառնում է ոչ թե հումքը՝ բուրդը, այլ արդյունաբերական արտա-
դրանքը՝ մահուդը: Դրա հետ մեկտեղ XV դ. աճում է անգլիական
վաճառականների բաժինը արտահանման առևտրում, որն առաջ
զգալի չափով գտնվում էր օտարերկրացիների ձեռքին: Արդեն
XV դ. սկզբին ստեղծվում է «վաճառական-բախտախնդիրների»
առաջին հայրենական ընկերությունը, որն արտահանման առև-
տրում, հատկապես մահուդի առևտրում, հաջողությամբ մրցակե-
ցում էր հյուսիսգերմանական Հանզայի (տե՛ս գլ. 11) հետ:

**Անգլիայի
սոցիալ-քաղաքա-
կան զարգացման
ու ռանձնահատկու-
թյունը XV դ.**

Հնի դեմ նորի պայքարը, որը ներթափան-
ցել էր Անգլիայի տնտեսական կյանքը կո-
ռա-ճորտատիրական ճգնաժամի ժամանա-
կաշրջանում, որոշում է նաև Անգլիայի սո-
ցիալ-քաղաքական զարգացումը XV դա-
րում: Այստեղ գյուղում և քաղաքում ար-
տադրության առավել առաջադիմական ձևերի զարգացման հետ
կապված հասարակական խավերի՝ գյուղացիության, «նոր ազ-
նը-վականության», արդյունաբերության մեջ և առևտրում սաղմ-
նավորվող բուրժուական տարրերի շահերը բախվում են «հին ազ-
նը-վականության» հետ կապված առավել ոեակցիոն հասարակա-

կան խմբերի շահերի հետ: «Նոր ազնվականությունը», գյուղացիական վերնախավը, քաղաքացիները շահագորգոված էին կենտրոնական իշխանության հետագա ամրապնդման հաջցում: Նրանք այդ իշխանության կարիքն զգում էին նորմալ տնտեսական գոյություն ունենալու, երկրում խաղաղություն պահպանելու, իրենց առևտրական շահերն արտասահմանում պաշտպանելու, վերջապես, շահագործվող մասսաների դիմադրությունը ճնշելու համար:

Այլ էր «հին ազնվականություն» դիրքավորումը: Որքան ավելի էր նա կորցնում իր տնտեսական նշանակությունը, այնքան ավելի էր նա պաշտպանում իր քաղաքական ինքնուրույնությունը, խոչընդոտ հանդիսանալով պետության հետագա կենտրոնացմանը: Անպիտակ խոշորագույն ֆեոդալները դեռևս մեծ միջոցներ ու ուժեր ունեին հանձնիս վարձկաններից, ազգականներից ու վասալներից հավաքագրված իրենց շքախումբ-«լիվրեյի», ինչպես նաև քաղաքական կշիռ ունեին տեղերում: Ամեն գնով նրանք ձգտում էին պահպանել իրենց քաղաքական ազդեցությունը և նյութական հզորությունը՝ ի հաշիվ պետական գանձարանի: Ֆեոդալական խառնախմբերը, հաճախ ուղղակի բռնության միջոցով, ճնշում էին գործադրում պառլամենտի ընտրություններում, այնտեղ լցնելով իրենց դրածոներին և արյունալի տուրուղմբոց սարքելով նիստերի ժամանակ: Ամբողջ XV դ. ընթացքում ֆեոդալների այդ առավել պահպանողական մասը տնօրինում էր երկրի բախտը, այն ներքաշելով ֆեոդալական գծությունների խառնակությունների ու դինաստիական պատերազմների մեջ, որոնք ամառացնում էին Անլիան, ծանր վնաս պատճառում նրա էկոնոմիկային և արգելակում նրա առաջադիմական զարգացմանը: Այսպիսով, կոռույին-ճորտատիրական մանորի կործանումը Անգլիայի քաղաքական կյանքում արտահայտվում էր ֆեոդալական անարխիայի ժամանակավոր վերածնամբ և ֆեոդալական արիստոկրատիայի քաղաքական տիրապետությունում:

Լանկաստերյան դինաստիան

1399 թ. հյուսիսային կոմսությունների բարոնների նախաձեռնությամբ գահընկեց արվեց Ռիչարդ II-ը, Պլանտագեններին դինաստիայի վերջին թագավորը: Բարոնները գահ բարձրացրին Հենրիխ Լանկաստերյուն՝ Հենրիխ IV անունով (1399—1413): Նոր Լանկաստերյան դինաստիայի օրոք ռեակցիոն ֆեոդալական արիստոկրատիայի քաղաքական ազդեցությունը զգալիորեն ուժեղացավ: Նրա ճնշման տակ Հենրիխ IV-ի որդին՝ Հենրիխ V-ը (1413—1422)

վերսկսեց Հարյուրամյա պատերազմը, որը դադարել էր XIV դ. վերջերին:

1422-թ. Ֆրանսիայում Հենրիխ V-ի մահից հետո, նրա ռազմական հաջողությունների թունդ պահին (տե՛ս գլ. 9), գահն անցավ նրա որդի Հենրիխ VI-ին (1422—1461), որն այդ ժամանակ մեկ տարեկան էլ չկար: Անգլիայի խոշորագույն ֆեոդալները գահի շուրջը պայքար սկսեցին ազդեցության և իշխանության համար: Մինչդեռ Ֆրանսիայում հաջող վերսկսված պատերազմը անգլիացիների համար վատ ընթացք ընդունեց (տե՛ս գլ. 9): 1453 թ. Հարյուրամյա պատերազմն ավարտվելուց հետո Ֆրանսիայում հրդուր նվաճումներից Անգլիան պահպանեց միայն Կալեն: Ֆեոդալական խառնախմբերի անպատկառ տերուտնօրինությունը, հարկերի անշափ աճը, գանձարանի հափշտակումը և խայտառակ անհաջողությունները պատերազմում՝ առաջացրին «նոր ազնվականություն», քաղաքացիների և հատկապես գյուղացիների դժգոհությունը, որոնք տենչում էին դադարեցնել ֆեոդալական անարխիան և թուլացնել հարկային ճնշումը:

Ջեկ Կեդի ապստամբությունը (1450 թ.)

1450 թ. Անգլիայի հարավում բռնկեց մեծ ժողովրդական ապստամբություն, ուր կենտրոնը դարձավ Քենտի կոմսությունը: Ապստամբությունը գլխավորում էր ունևոր ֆրիհոլդեր, փորձված զինվոր Ջեկ Կեդը: Ապստամբների հիմնական զանգվածը կազմում էին գյուղացիները, նրանց միացան շատ ասպետներ ու քաղաքացիներ: Ապստամբների քսանհազարանոց բանակը գլխավորելով Ջեկ Կեդը շարժվեց դեպի Լոնդոն և մտավ մայրաքաղաք: Կեդի հրատարակած հրովարտակում ապստամբները պահանջում էին թեթևացնել հարկային բեռը, դադարեցնել թագավորական շինովնիկների շորթումները, մանավանդ տուրքեր հավաքելիս, ինչպես նաև վերջ տալ քարոնների անօրինական ճնշումներին պառլամենտական ընտրություններում: Նրանք պահանջում էին թագավորին վերադարձնել ֆեոդալների զավթած թագավորական դոմենները, հեռացնել թագավորական վատահամբավ խորհրդականներին և թագավորական խորհրդի մեջ մտցնել Յորքի դուքսին, հանձին որի ապստամբների ապետական վերնախավը տեսնում էր իր առաջնորդին ու պաշտպանին: Հիմնականում քաղաքական այդ պահանջների թվում կար սոցիալական բնույթի առակ մեկ պահանջ՝ «բանվորական օրենսդրությունը» վերացնելու պահանջը: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ ապստամբությամբ

մասնակցում էին գյուղացիական շքավորներ, բատրակներ և քաղաքային ենթավարպետներ:

Ապստամբությունն սկզբում զարգանում էր հաջողությամբ: Զևկ Կեղը դատի և մահապատժի ենթարկեց ժողովրդին ատելի թագավորական այն խորհրդականներին, որոնց խոնդունում բռնել հաջողվեց: Բայց այնուհետև քաղաքային վերնախավը, ահաբեկված հարուստ վաճառականների ու քաղաքային իշխանությունների դեմ ուղղված ապստամբների և խոնդունի շքավորության գործողություններից, զենքի դիմեց և Թաուերի կայազորի օգնությամբ ապրտամբներին դուրս մղեց քաղաքից: Թագավորը Քենտերբերիի արքեպիսկոպոսի միջոցով ապստամբներին լիակատար ներումն խնդրեց, եթե նրանք ցրվեն: Կեղը հավատաց, այդ խոստմանը և, տեսնելով իր զինակիցների տատանումները, չոկատներն արձակեց, որից հետո դաժան դատաստան սկսվեց ապստամբության մասնակիցների նկատմամբ: Կեղը բռնվեց և մահապատժի ենթարկվեց: Մյուս կոմսություններում ապստամբության անջատանջատ փորձերը արագությամբ ճնշվեցին:

Ֆեոդալական

անարխիա:

Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմը (1455—1485)

Կեղի ապստամբության ջախջախումը և այդ ապստամբության ժամանակ տեղի ունեցած դասակարգային ընդհարումները հարուստ քաղաքացիներին և «նոր ազնվականություն» ստիպեցին ալլևս հույս չդնել լայն ժողովրդական շարժման վրա՝ որպես խոշոր ֆեոդալների տիրապետության դեմ պայքարի միջոցի: Նրանք հիմա, իրենց ամբողջ հույսը դնելով դինաստիայի փոփոխության վրա, ի հակակշիռ լանկաստերների, սկսեցին պաշտպանել Յորքերին՝ թագավորական տան ազգականներին, որոնք նույնպես Անգլիայի խոշորագույն հողատերեր էին:

Մյուս կողմից, Հարյուրամյա պատերազմի ավարտը, որ վերջ տվեց ռազմական կողոպուտին, զգալիորեն կրճատեց ֆեոդալական արիստոկրատիայի եկամուտները: Հիմա նրա ուշադրությունը ավելի քան առաջ, կենտրոնացել էր իշխանության և արքունիքի եկամուտների համար մղվող պայքարի վրա: Ֆեոդալական երկպառակությունների համար հարմար առիթ հանդիսացան լանկաստերների և Յորքերի դինաստիական վեճերը: 1455 թ. միմյանց թշնամի դինաստիաների կողմնակիցների միջև ռազմական լուրջ ընդհարում տեղի ունեցավ: Այդ ընդհարումն սկիզբ դրեց երկարատև երկպառակչական մի պատերազմի, որը պատմության մեջ ըս-

առաջա՛վ Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմ անունը (Լան-
կաստերների գերբի՛ վրա կարմիր վարդ էր նշանակված, Յորքերի
գերբի՛ վրա՝ սպիտակ)։ Լանկաստերների կողմն էր՝ կառնված խոշոր
ֆեոդալների մեծամասնությանը, հատկապես Հյուսիսային ֆեո-
դալները, որոնք ընտելացել էին քաղաքական ինքնուրույնությանը
և մեծ զինված ուժեր ունեին։ Յորքերին պաշտպանում էին տեռե-
սապես ավելի զարգացած Հարավ-Արևելքի խոշոր ֆեոդալները,
մասնավորապես նրանց ազգականներն ու այն ֆեոդալական խմբ-
երը, որոնց Լանկաստերները հեռացրել էին իշխանությունից։
Դրանց հետ մեկտեղ Յորքերին պաշտպանում էր «նոր ազնվակա-
նության» ու քաղաքացիների մեծամասնությունը, որոնք ձգտում
էին ուժեղ թագավորական իշխանություն հաստատել։ Ասենք, խո-
շոր ֆեոդալներից շատերի համար այդ պատերազմը միայն պա-
տրվակ էր կոդուպուտի, ֆեոդալական ավազակության և սեփա-
կան քաղաքական ինքնուրույնությունն ուժեղացնելու համար։
Նրանք հեշտությամբ մի լազերից մյուսն էին անցնում ռազմա-
կան հաջողության յուրաքանչյուր փոփոխությունից հետո։ Երկու
կուսակցությունների միջև մի շարք արյունահեղ ընդհարումներից
հետո էդուարդ Յորքցին 1461 թ. գրավեց Լոնդոնը և հռչակվեց թա-
գավոր։

էդուարդ IV-ի (1461—1483) գահակալու-
Յորքերի դինաստիան մը չգաղարկցրեց Կարմիր և Սպիտակ վար-
դերի պատերազմը, որը բազմիցս վերսկսե-
վում էր նրա կառավարման օրոք։ Էդուարդ IV-ը դաժանորեն դա-
տաստան տեսավ լանկաստերական-բարոնների հեռւ։ Բայց նա
չէր վստահում նաև յորքիստ-բարոններին, ասպետների միջին
խավի մարդկանց մոտեցնում էր իրեն, նրանց տիտղոսներ ու տի-
քույթներ էր բաժանում։

էդուարդ IV-ը անվստահությամբ էր վերաբերում նաև պառ-
լամենտին, որի ընտրություններն առաջվա պես ֆեոդալական
արիստոկրատիայի ազդեցության տակ էին ղտնվում։ Նա աշխա-
տում էր ըստ հնարավորին կառավարվել առանց պառլամենտի
հատկապես ֆինանսական հարցերում, գերադասելով դիմել այս-
պես կոչված «կամովին նվերների» և քաղաքներից գանձվող հար-
կադրական փոխառությունների։ Նա պառլամենտին ստիպեց
քվեարկությամբ իրեն մաքսատուրք հավաքելու ցմահ իրավունք
տալ։ Այդ ամենը թագավորին զգալի միջոցներ էին տալիս, պառ-
լամենտի հրավիրումն ավելորդ էր դարձնում և նրա ձեռքերն ա-
զատ էր արձակւմ կառավարման և օրենսդրության հարցերում։

էդուարդ IV-ը անց էր կացնում հայրենական առևտուրն ու արդյունաբերութիւնը խրախուսելու քաղաքականութիւն: Նա արգելօք բրդի առավել արժեքավոր տեսակների արտահանումը Անգլիայից, դրանով իսկ խթանելով մահուղագործութեան զարգացումը. միջոցներ ձեռք առավ ադահովելու՝ անգլիական մահուղի արտահանումը Նիդերլանդներ և Իտալիա՝ առանց Հանդայի և Վենետիկի վտանգականների միջնորդութեան:

էդուարդ IV-ի մահից հետո նրա եղբայր Ռիչարդը, որի հրամանով Թաուերում սպանվեցին գահի օրինական ժառանգները՝ էդուարդի մանկահասակ որդիները, գավթեց գահը և սկսեց կառավարել Ռիչարդ III (1483—1485) անունով: Նրա դեմ միացան կանկաստերական և յորքական բարոնների մի մասը: Նրանք ապստամբութիւն բարձրացրին և առաջ քաշեցին գահի նոր հավակնորդ Հենրիխ Թյուդորին, կանկաստերջան տան կրտսեր շառավիղի ներկայացուցիչն:

1485 թ. օգոստոսի 22-ին Բոսվորտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Ռիչարդ III-ը պարտութիւն կրեց և սպանվեց: Այդ ճակատամարտով ավարտվեց Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմը: Հենրիխ Թյուդորը Հենրիխ VII անունով հռչակվեց Անգլիայի թագավոր:

Հենրիխ VII-ը՝ Թյուդորների նոր դինաստիայի (1485—1603) հիմնադիրը, շարունակում էր բարոնների ինքնուրույնութեան դժմ և թագաւորական իշխանութեան ամրապնդման համար հետևողական պայքարի քաղաքականութիւնը: Նրա համար այդ քաղաքականութիւնը հաջողութեամբ կիրառել հեշտ էր այն պատճառով, որ Կարմիր և Սպիտակ վարդերի պատերազմը կործանել էր ֆեոդալական արիստոկրատիայի մի զգալի մասին և բարձրացրել նոր ազնվականութեան և սաղմնավորվող բուրժուական ռարրերի սոցիալական նշանակութիւնը, որոնք շահագրգռված էին թագավորական իշխանութեանն ուժեղացնելու հարցում:

Անգլիական ազգի կազմավորման նախադրյալները

XIII—XV դդ. Անգլիայում շարունակվում է անգլիական ժողովրդի վարճացման պրոցեսը, որը հիմք ծառայեց ասպագա անգլիական ազգի ձևավորման համար: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնականում որոշվում է անգլիացիների լեզվական և տերիտորիալ ընդհանրութիւնը: Անգլիայում, կենտրոն ունենալով Լոնդոնը, ազգային միասնական շուկայի կազմավորման և ֆեոդալական պետութեան կենտրոնացման համեմատ աստի-

ճանաբար ջնջվում են լեզվական տարբերությունները, որ գոյություն ունեին XI—XII դարերում: XIV դ. սկզբից ի հայտ են գալիս անգլերենով գրված պաշտոնական փաստաթղթեր և գրական ըստեղծագործություններ: Աստիճանաբար կազմավորվում է ընդհանուր անգլիական լեզուն Լոնդոնի՝ միջին անգլիական բարբառի հիման վրա, որը հարստացել էր ֆրանսերենի ու լատիներենի ազդեցությամբ: Անգլերենը XIV դ. դառնում է ընդհանուր ճանաչում գտած խոսակցական և գրական լեզու հասարակության բոլոր խավերում: 1362 թ. սկսած այդ լեզվով են տարվում վիճաբանությունները պառլամենտում և պաշտոնական դատական քրե-նարկումները: Վիկլիֆի նախաձեռնությամբ անգլերենի է թարգմանվում Աստվածաշունչը, XIV դ. երկրորդ կեսին այդ լեզվով են իրենց ստեղծագործությունները գրում գյուղացիական բանաստեղծ Ուիլյամ Լենգլենդը և անգլերեն գրական լեզվի ստեղծողներից մեկը և նշանավոր «Քենտրբերիական պատմվածքներ»-ի հեղինակը՝ բանաստեղծ Ջեֆրի Չոսերը:

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ XII—XV ԴԴ.

§ 1. ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ XII—XIII ԴԴ.

Արտադրողական
ուժերի զարգացումը
գյուղատնտեսու-
թյունում

XII—XIII հարյուրամյակների ընթացքում Գերմանիայի արտադրողական ուժերը ըզ-
գալիորեն առաջ գնացին, դրանք ավելի ին-
տենսիվ էին աճում, քան վաղՖեոդալական
ժամանակաշրջանում: Գյուղատնտեսության
առաջընթացի էական տարրը ներքին գաղութարնակեցումն էր:
Տասնյակ ու հարյուր հազարավոր գյուղացիների համառ աշխա-
տանքի շնորհիվ ինչ-որ չափով փոխվել էր նաև երկրի պատկերը:
Թավուտ անտառների ու ճահճուտների տեղերը զրավեցին գյուղերն
ու ցախքսերը: Հաջողությամբ էր գնում լեռնապատ զանգվածների
յուրացումը հարավում և հարձակումը ծովի վրա՝ հյուսիսում: XIII
դ. ներքին գաղութարնակեցումը Գերմանիայում հիմնականում ա-
վարտվեց: Մշակվող հողատարածությունների խիստ ավելացման
շնորհիվ երկրում մեծացավ գյուղատնտեսական արտադրանքի քա-
նակը:

Դրա հետ միասին տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության
ինտենսիֆիկացման պրոցեսը: Արմատավորվում էին ավելի արժե-
քավոր հացահատիկային կուլտուրաներ (դա, մասնավորապես, իր
արտահայտությունը գտավ նրանում, որ դարու և կատամամբ տալե-
կանը գերակշռություն ձեռք բերեց), գնալով ավելի ու ավելի էրն
դեպի արևելք և հյուսիս անցնում խաղողագործությունն ու ալգե-
գործությունը, ամենուրեք տարածվում էին տեխնիկական կուլտու-
րաներ (վուշ, կանեփ, լրջաբույս) և զարգանում էր բանջարաբու-
ծությունը: Կատարելագործվում էին հողագործական գործիքները—
մանգաղին փոխարինեց գերանդին, փայտե կալսաթակին՝ երկաթե
կալսաթակը: Սկսեցին հողն ավելի լավ և ավելի հաճախ վարել,
խնամքով պարարտացնել կրակավով և գոմաղբով: Կարևոր նշա-

նակություն ունեցավ գյուղատնտեսության մեջ ձիերի, որպես քաշող ուժի, օգտագործման անցնելը, որը հնարավոր դարձավ ձիեր պալտելու պրակտիկայի կիրառումով: Այդ ամենի շնորհիվ արագությամբ բարձրացավ բերքատվությունը (մինչև մեկին 4, մինչև 5):

**Գերմանական
միջնադարյան
քաղաքների ծագումն
ու զարգացումը**

Գերմանիայում, ինչպես և Արևմտյան եվրոպայի մյուս երկրներում, այդ ժամանակ գյուղատնտեսության վերելքի կարևորագույն արդյունքը հանդիսացավ արհեստի անջատումը գյուղատնտեսությունից և միջնադարյան քաղաքի զարգացումը: Գերմանիայում ամենից շատ քաղաքներ են առաջանում Հռենոսի գետավազանում (Քյոլն, Կոլոնն, Մայնց, Վոլմս, Շպելեր, Ստրասբուրգ, Բոնն), Դանուբի գետավազանում (Ուլմ, Ռեգենսբուրգ, Դոնաուվերտ և այլն) և էլբայի գետավազանում (Համբուրգ, Մագդեբուրգ և այլն): Կ. Մարքսը գտնում է, որ Գերմանիայում գյուղից քաղաքների անջատման պրոցեսը տեղի է ունեցել IX—XII դարերում⁷⁴: Արդեն XII դ. երկրում հաշվում էին մոտ 50 քաղաք, իսկ XIII դ. ընթացքում դրանց թիվը բարձրացավ մինչև 500:

Ճիշտ է, դրանք ճնշող մեծամասնությամբ մանր քաղաքներ էին, երբեմն ընդամենը մի քանի հարյուր բնակիչներով, և սերտ կապեր էին պահպանում գյուղատնտեսության հետ: Բայց դրանց հետ միասին արդեն XII—XIII դդ. առանձնանում էին այնպիսի քաղաքներ, որոնք ոչ միայն արհեստա-առևտրական կենտրոններ էին մերձակա օկրուգի համար, այլև լայն արտաքին առևտուր էին անում: Դրանց թվին էր պատկանում, օրինակ, Քյոլնը՝ միջնադարյան Գերմանիայի ամենամեծ քաղաքը: Քյոլնը զարգացած մետաղամշակման և բրդեղենի արտադրության կենտրոն էր, որի արտադրանքը վաճառահանվում էր Գերմանիայի ոահմաններից շատ հեռու: Քյոլնի տնտեսական նշանակությունը կապված էր նրա բարենպաստ աշխարհագրական գիրքի հետ: Նա ընկած էր միջնադարյան Եվրոպայի կարևորագույն ջրային ուղու՝ Հռենոսի և Բրյուզեից Վեստֆալիայի ու Բրաունշվեյգի միջով դեպի Համբուրգ և Լյուբեկ տանող հայտնի ցամաքային առևտրական ճանապարհի խաչաձևման կետում: Քաղաքը խոշոր փոխաբեռնման կետ էր Հյուսիսային Իտալիայից, Ֆլանդրիայից և Բալթիական առափնյա վա-

⁷⁴ См.: К. Маркс. Письмо к П. В. Авяенкову. 28 декабря 1846 г. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 27, стр. 404.

րերից ստացվող ապրանքների: Այդ ժամանակաշրջանում կարևոր արհեստա-առևտրական կենտրոններ էին այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Աուգսբուրգը, Նյուրնբերգը, Ուլմը, Լյուբեկը և այլն:

XII—XIII հարյուրամյակներում Գերմանիայում քաղաքային արհեստի հաջողությունները արտահայտվեցին առաջին հերթին նրա տարբերակումների մեջ: Մետաղամշակութային տեքստիլ և քաղաքային արտադրության մյուս ճյուղերում ծագում են նոր արհեստավորական պրոֆեսիաներ ու նոր համքարություններ, որոնք առաջացան աշխատանքի առաջընթաց բաժանման և այդ հիման վրա արտադրական մասնագիտությունների դրսևորման հետևանքով:

XII—XIII դդ. Գերմանիայում զգալի հաջողությունների հասավ լեռնագործությունը: Առաջացան այնպիսի նոր կենտրոններ, որտեղ արդյունահանվում էին երկաթի հանքաքար (Ֆրեյբուրգը՝ Շվարցվալդում), անագ (Հանքային լեռներում), պղինձ (Մանսֆելդ), ոսկի (Գոլդբուրգը՝ Սիլեզիայում), արծաթ (Սաքսոնիայում): Կատարելագործվում և բարդանում է մետաղների արդյունահանման բուն պրոցեսը:

Այդ ժամանակաշրջանում արհեստի առավել զարգացած ճյուղերի թվին էր դասվում շինարարական գործը: XII դ. Գերմանիայում անցնում են քարե շենքերի կառուցման, որը առաջացնում էր խոշոր տեխնիկական նորամուծություններ:

Գնրմանական քաղաքում վաղ հայտնվեց և մեծ բարգավաճման հասավ արհեստի համքարային կազմակերպությունը: Հնագույն համքարությունները, ըստ մեզ հասած համքարային արտոնությունների, Մայնցի ջուլհակների (1099), Վորմսի ձկան առևտրականների (1106—1107) և Վյուրցբուրգի կոշկակաբների (1128) համքարություններն էին: Գերմանական համքարության մուտքը բաց էր կանանց համար: Գոյություն ունեին բացառապես կանանց՝ մետաքսագործ ջուլհակուհիների, մանող, գլխարկ կարող կանանց համքարություններ:

Առավել զարգացած, նախ և առաջ հոլենդյան քաղաքները, I—XIII դարերում պայքար էին մղում ավատատիրական կեղեքյան դեմ, որն առանձնապես ծանր էր եպիսկոպոսական քաղաքներում: Սակայն քիչ քաղաքների միայն հաջողվեց համառ, հաճախ քաղմադարյան պայքարում ազատագրվել տերիտորիալ իշխանների տիրապետությունից և պաշտպանել սեփական ալկախությունը: Գրանք այսպես կոչված ազատ կայսերական քաղաքներն էին (Քյոլն, Վորմս, Շպյեյեր, Ռեգենսբուրգ, Մայնց և այլն): Քաղաքների ճրն-

շող մեծամասնությունը մնում էր իշխանական սուլթանություն տակ: Սակայն շատ թե քիչ նշանավոր աբհաստա-առևտրական կենտրոնները, որպես կանոն, օգտվում էին բավականին լայն ինքնավարությամբ: Այդպիսի քաղաքների ներքին գործերը վարում էր ընտրովի քաղաքային խորհուրդը, որին, մասնավորապես, պատկանում էր քաղաքում հարկեր նշանակելու բացառիկ իրավունքը և նրա պարտականության մեջ էր մտնում քաղաքի անվտանգության ապահովումը: Խորհրդի ֆունկցիայի մեջ մտնում էր նաև քաղաքացիների արհեստա-առևտրական գործունեության կառնավորումը, քաղաքի ապահովումը պարենով և այլն:

Քաղաքներում իշխանությունը պատկանում էր պատրիկությանը, գլխավորապես հարուստ վաճառականներին: Սակայն համաքառությունները, որոնք մեծ դեր էին խաղում քաղաքի տնտեսական կյանքում, իրավագույրկ էին քաղաքական տեսակետից: XIII դարից սկսվում է համաքառությունների պայքարը քաղաքի քաղաքական կյանքին մասնակցելու համար: Մի շարք քաղաքներում (Ֆրեյբուրգ, Գոսլար, Ուլմ) համաքառություններին հաջողվեց մասնակցել քաղաքային խորհրդին, բայց XIII դ. համաքառային շարժումները մեծ մասամբ անհաջող էին վերջանում:

**Ագրարային
հարաբերությունների
էվոլյուցիան
XII—XIII դարերում**

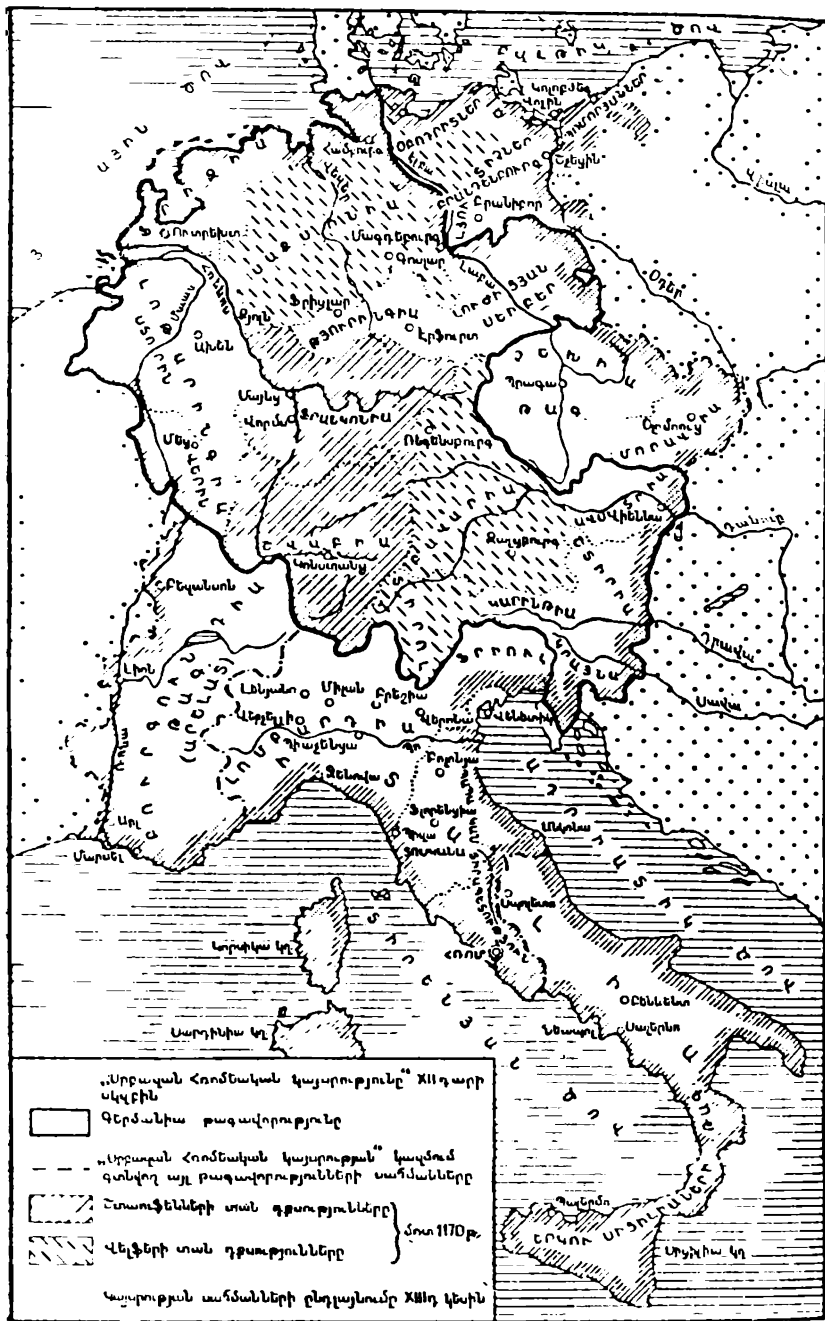
Քաղաքային արհեստի վերելքը մեծ ազդեցություն ունեցավ երկրի ագրարային հարաբերությունների զարգացման վրա: Քաղաքների ի հայտ գալով ապրանքադրամային հարաբերությունների մեջ ներգրավվել սկսեցին գյուղացիական և ֆեոդալների տնտեսությունները: Շատ թե քիչ կանոնավոր շուկայական կապեր էին հաստատվում քաղաքի և գյուղի միջև, քաղաքը դառնում է նրան հարող գյուղական օկրուգի տնտեսական կենտրոնը:

Ապրանքադրամային հարաբերություններում գյուղի ներքաշումը էական փոփոխություններ էր առաջացնում ագրարային կարգի մեթոդների մեջ: Գերմանիայի շատ շրջաններում XII—XIII հարյուրամյակներում տեղի է ունենում հին կալվածքային սիտեմի քայքայում, սիստեմ, որը հիմնված էր ճորտերի և կախյալ գյուղացիների կոռային աշխատանքի օգտագործման վրա: Հողի աճող նշանակությունը, որ պայմանավորված էր քաղաքային բնակչության և գյուղատնտեսական արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկի ավելացմամբ, Գերմանիայի ֆեոդալներին դրոշմ էր հրաժարվել քիչ արտադրողական կոռային աշխատանքից, կալված-

քային կազմակերպման այնպիսի նոր ձևեր՝ որոնելու էր մղու՜մ, որոնք ավելի համապատասխանեին փոփոխված տնտեսական պայմաններին: Վաճառահանման մշտական շուկաների առկայության պայմաններում, շուկաներ, որոնք մեծ պահանջարկ էին՝ ներկայացնում գյուղատնտեսության բազմապիսի մթերքների նկատմամբ, ֆեոդալը ձգտում է գյուղացիների շահագործումն ուժեղացնելու հաշվին մեծացնել իր տիրույթների եկամտաբերությունը: Ընդ որում, նա պատրաստ էր հրաժարվել գյուղացիս կան կախման և կոռի ավելի ծանր տեսակներից, եթե դա կարող էր ավելացնել մյուս գյուղացիական պարհակների (դրամական վճարումներ և այլն) և գյուղացիական հողի տնօրինման հնարավորությունները:

Կոռային աշխատանքի վրա հիմնված կալվածքին XIII դարում փոխարինելու եկավ այսպես կոչված զուտ սենյորիան, որի բնորոշ գիծն այն էր, որ լիովին կամ համարյա լիովին գոյություն չունեին ինքնուրույն տերունական տնտեսություն: Նախկին տերունական վարելահողը բաժանվում էր համեմատաբար մեծ հողամասերի, որոնք վարձակալության էին տրվում մայերներին (կալվածքների կառավարիչներին, որոնք ունեւոր գյուղացիներ էին): Միևնույն ժամանակ արմատապես փոխվում էր գյուղացիների դրությունը: Ի տարբերություն Ֆրանսիայի և Անգլիայի, որտեղ դրամենային տնտեսությունը վերացվելու դեպքում էլ գյուղացիները, որպես սկանոն, ընդհուպ մինչև XV դ. վերջը պահպանում էին իրենց հողաբաժնի նկատմամբ ժառանգական իրավունքը, Գերմանիայում՝ ժառանգական հողակալներ հանդիսացող գյուղացիների զգալի մասը դարձավ կարճաժամկետ վարձակալ: Դրանք ֆեոդալական այն վարձակալներն էին, որոնք հողատիրոջը ոչ թե վարձավճար էին տալիս, այլ ֆեոդալական ռենտա: Նման տիպի վարձակալական հարաբերությունների տարածումը ամենևին էլ չէր փոխում գյուղացիության շահագործման ֆեոդալական բնույթը: Ժամանակի ընթացքում ֆեոդալական կալվածքներ վարձակալողների օրինակով դրանց ևս սկսեցին մայերներ անվանել:

Ֆեոդալական ռենտայի գերիշխող ձևը կոռի փոխարեն դառնում է բնամթերային ռենտան՝ բնատուրքը (սովորաբար վարձակալը տիրոջն էր տալիս բերքի որոշյալ մասը, նրա 1/4-ից մինչև 1/2-ը), որը հաճախ լրացվում էր դրամական վճարումներով: Դրա հետ մեկտեղ, սակայն, շարունակում էր գոյություն ունենալ նաև կոռու: Այնպիսի պարհակներ, ինչպես փոխադրամետրն էին, «օգնությունը» որսին և շինարարությանը, աշխատանքը տիրոջ մարգագետնում՝ ոչ միայն պահպանվում, այլև հաճախ ավելանում էր:

(առանձնապես ասույետական ամբողջներ կառուցելու կամ ամրացնելու դեպքերում) Առանձին տեղերում, գլխավորապես մանր ֆեոդալների մոտ, պահպանվում էր նաև կոռային տնտեսությունը:

«Զուտ սենյորիան» լայնորեն տարածված էր Ստորին Սաքսոնիայում, Վեստֆալիայում, Բավարիայում, ինչպես նաև Շվաբա-Բավարական սարահարթում: Հարավ-Արևմտյան և Միջին Գերմանիայի մնացած շրջաններում (Ալեմանիա, Ֆրանկոնիա, Մերձհռենոսյան մարզ) տեղի է ունենում կալվածքի աչսպես կոչված քաղաքման պրոցես: Այստեղ պահպանվում է հին կալվածքային կազմակերպությունը, բայց նրա շրջանակներում տեղի է ունենում մասնակի անցում դրամական ռենտային, որի հետևանքով երևան եկան զգալի քանակությամբ անձնապես ազատ գյուղացիներ՝ չինչատուներ, որոնք ֆեոդալին դրամական բահրա՝ չինչ, էին վճարում: Ի տարբերություն այն շրջանների, որտեղ տարածված էր «զուտ սենյորիան», այստեղ գյուղացիները պահպանում էին իրենց ժառանգական հողակալությունները: Նույնիսկ մի որոշ շահով ամրապնդվում են նրանց հողատիրական իրավունքները:

**Գերմանական
գյուղացիության
դրությունը
XII—XIII դդ.**

Ֆեոդալական ռենտայի ձևերի փոփոխումը պայմանավորեց գերմանական գյուղացիության դրության մեջ կատարված էական փոփոխությունները: Վերանում են ճորտային կախման առավել ծանր ձևերը, շատ գյուղացիներ անձնական ազատություն ստացան: Այդ հիման վրա կարելի է խոսել գերմանական գյուղացիության դրության մեջ XII—XIII դարերում տեղի ունեցած որոշակի բարելավման մասին: Բայց այդ բարելավումը նախ և առաջ վերաբերում էր գյուղացիների իրավական վիճակին և այն չի կարելի չափազանցնել: Ծորտական կախումից ազատագրելը հաճախ էր զուգորդվում գյուղացիներին հողից զրկելու հետ: Կարճաժամկետ վարձակալության տարածումը վատացնում էր գյուղացիների սեփականատիրական իրավունքները, մշտապես ավելացնում գյուղացիական պարհակները: Վարձակալական պայմանագրի յուրաքանչյուր հերթական վերականգնման ժամանակ ֆեոդալը հնարավորություն ուներ բարձրացնելու վարձավճարը: Գերմանիայի առանձին շրջաններում (մասնավորապես Հյուսիս-արևմուտքում) աշխարհիկ և առանձնապես հոգևոր ֆեոդալները զավթում էին համայնական հողերը և երբեմն գյուղացիներին նույնիսկ քշում էին նրանց հողաբաժիններից: XII—XIII դդ. աղբյուրները լի են գյուղացիների դանգաժնհրով ֆեոդալական

կալվածքների պաշտոնատար անձանց կողմից գործադրված ճնշումների և բազմապիսի շարնշահումների դեմ (եկեղեցական տիրույթներում դրանք գլխավորապես ֆոգտերի շէյժ ուղղված գանձատներ էին): Ֆեոդալական անվերջ գծադրությունները որպես ծանր բեռ ընկած էին գյուղացիական տնտեսության վրա, հաճախ էին վեջինիս աղքատության ու ավերածոթյան հասցնում, էլ չխուսելով այն մասին, որ ֆեոդալական դրուժինիկները հաճախ ուղղակի ամալացնում ու կողոպտում էին այդ տնտեսությունը, Երկրի ագրարային կարգերում տեղի ունեցած այդ բոլոր փոփոխությունները առաջացնում էին գյուղացիության զգալի շերտավորում: Առանձնանում էին ունևոր գյուղացիները, որոնք իրենց ձեռքում փնտրոնացնում էին մի քանի գյուղացիական հողաբաժիններ (գուֆ) կամ վարձակալում ամբողջ կալվածքներ, որ նրանք մշակում էին իրենց աղքատացած համագյուղացիների ձեռքով: Մյուս կողմից, շատանում էր սակավահող գյուղացիների թիվը, որոնք տիրում էին նորմալ հողաբաժնի մի մասին միայն: Հայտնի են դեպքեր, երբ մեկ գուֆը մանրատվում էր 16 մասի: Առաջանում է հողագուրկ գյուղացիների խավ: Գյուղում ի հայտ է գալիս սոցիալական մի նոր տիպ՝ օրամշակ, որը հարկադրված էր, սոցիալական ավատատիրական պարտականությունների կատարումից բացի, հատուկ վճարով վարձվել ֆեոդալին կամ ունևոր գյուղացուն: Թե որքանով էին այդ տիպի գյուղացիները տարածվում, վկայում է այն փաստը, որ արդեն XIII դ. կեսին օրենսդրական կարգով ըսկըսում են առավելագույն չափի աշխատավարձ սահմանել գյուղատնտեսական բանվորների համար: XIII դ. գերմանական գյուղում օրավարձով աշխատանքի տարածումը, հասկանալի է, նրա ֆեոդալական բնույթը չփոխեց: Օրամշակը ֆեոդալական կախյալ գյուղացի էր, որը որպես կանոն, բազմապիսի վճարումներով ու պարհակներով պարտական էր իր սենյորին. նա շահագործվում էր ֆեոդալական մեթոդներով և հարկադրանքի ֆեոդալական միջոցների օգնությամբ:

Չնայած գերմանական գյուղացիության տնտեսական շերտավորմանը, նրա խավերը մի բանում միասնական էին՝ նրանք բոլորն էլ ֆեոդալական շահագործման էին ենթարկվում: Ֆեոդալների դասակարգի և ֆեոդալական կախյալ ու ճորտ գյուղացիության միասնական դասակարգի միջև հակասությունը մնում էր որպես գլխավոր հասարակական հակասություն:

**Դասակարգային
պայքարը
գերմանական գյու-
ղում XII—XIII դդ.**

Գյուղացիները մշտական պայքար էին մը-
ղում ֆեոդալական շահագործման դեմ: Այն
շրջաններում, որտեղ կարճաժամկետ վար-
ձակալություն էր տարածված, գյուղացինե-
րը պայքարում էին հողակալության ժառան-
գական բնույթը պահպանելու համար, համառ շիմադրություն էին
ցույց տալիս իրենց հողերի նկատմամբ կատարվող ստնձգություն-
ներին: Գյուղացիներն ամենուրեք հանդես էին գալիս սենյորների
և նրանց միևնույն ժամանակների բռնությունների դեմ, ձգտում էին
նվազեցնել ֆեոդալական սլադակներն ու տուրքերը:

Գյուղացիական դիմադրության ձևերը բազմապիսի էին: Դը-
րանք արտահայտվում էին թե՛ պարհակների կատաղումից հրա-
ժարվելով, թե՛ դրանց կանխամտածված անփութ կատարումով,
թե՛ վնաս պատճառելով ֆեոդալի շինություններին ու տնտեսու-
թյանը թե՛, վերջապես, առավել ատելի տերերին ու նրանց պաշ-
տոնատար անձանց սպանություններով: Առանձնապես լայնո-
րեն էր տարածվել գյուղացիների փախուստը, որն այդ ժամանա-
կաշրջանում այնպիսի մի թափ ստացավ, որ ֆեոդալները միմյանց
հետ համաձայնության էին գալիս փախստականներին փոխադա-
րձաբար հանձնելու մասին, փորձում էին քաղաքներին պարտա-
վորեցնել իրենց պարիսպներից ներս չընդունելու այն գյուղացինե-
րին, ովքեր համապատասխան թուլվածություն չունեին իրենց տե-
րերից, այդ նկատառումով օրենսդրական միջոցառումներ էին
պահանջում:

XII—XIII հարյուրամյակներում գերմանական գյուղացիու-
թյան դասակարգային պայքարը դեռ խորապես տեղական բնույթ
էր կրում: Գյուղացիական ելույթները համարյա դուրս չէին գալիս
առանձին գյուղի կամ առանձին կալվածքի շրջանակներից: Միայն
XIII դ. վերջին տեղի են ունենում ավելի նշանակալի գյուղացիա-
կան ապստամբություններ, որոնք ուղղված էին ընդդեմ սանձազերծ
ազնվականների ավազակության՝ ֆեոդալական մասնատվածու-
թյան աճի պայմաններում: Դրանցից մեկը՝ Ֆրիդրիխ Փայտե Կո-
շիկի առաջնորդությամբ, 1285 թ. տեղի ունեցած ապստամբու-
թյունն էր, որին աջակցում էին քաղաքացիները և որը մեծ տերի-
տորիա էր ընդգրկում Գերմանիայի հյուսիսում, ճնշվեց կայսեր ու
իշխանների միացյալ ջանքերով միայն:

**Տերիտորիալ
իշխանությունների
սիստեմի կազմավոր
ման տնտեսական
նախադրյալները
Գեղմանիայում**

Արտադրողական ուժերի վերելքը և այդ կապակցությամբ հասարակության սոցիալական կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխությունները մեծ ազդեցություն ունեցան երկրի քաղաքական զարգացման վրա: Կենտրոնական իշխանության անկման և ֆեոդալական ավագանու էլ ավելի հզորացման հանգամանքներում կատարված սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը Գերմանիայում առաջացրին սկզբունքորեն այլ հետևանքներ, քան եվրոպական մյուս երկրների մեծ մասում: Այդ տեղաշարժերը ոչ միայն չէին նպաստում քաղաքական մասնատվածության հաղթահարմանն ու կենտրոնացած ֆեոդալական պետության՝ «դասային միապետության» կազմակերպմանը, մի բան, որ տիպիկ էր միջնադարյան եվրոպայի մի շարք երկրների համար, այլև վերջին հաշվով, օգտավետ եղան կենտրոնափուլյա ուժերին՝ ամրապնդելու համար երկրի մասնատվածությունը:

XII—XIII դդ. Գերմանիայում տնտեսական վերելքը շատ ավելի միասնական տնտեսական մի կենտրոն՝ ինչպես Փաշիգեն էո կյոմ Լոնդոնը, դեպի որը տնտեսական առումով ձգտեին երկրի բոլոր մարզերը: Գերմանական խոշորագույն քաղաքները տնտեսապես շատ ավելի մեծ չափերով էին կապված օտարերկրյա կենտրոնների, քան միմյանց հետ: Հոենոսի և Գանուբի վերին հոսանքների շրջանում գտնվող քաղաքները աշխույժ առևտուր էին անում Վենետիկի հետ. Քյոլնը և Հոենոսի միջին ու ստորին հոսանքների շրջանում գտնվող մյուս քաղաքները իրենց առևտրական կապերով հակված էին դեպի Ֆրանսիա (Շամպայնի տոնավաճառները) և Ֆլանդրիա: Հյուսիսային ծովի առափնյա քաղաքները առևտուր էին անում Հյուսիսային եվրոպայի երկրների հետ (Անգլիա, Սկանդինավյան երկրներ, Մերձբալթիկա): Տարանցիկ առևտրի հետ սերտորեն կապված, զգալի չափով արտասահմանյան առևտրական գործառնություններում աճած այդ քաղաքների բյուրգերության համար երկրի միավորումը կենսական անհրաժեշտություն չէր, որովհետև նրա շահերի շրջանակը նշանակալի չափով ընկած էր արտաքին առևտրի ոլորտում: Միևնույն ժամանակ այդ քաղաքները բնական տնտեսական կենտրոններ էին դրանց հարող օկրուգի համար: Ընդ որում, որքան ավելի նշանակալի էր քաղաքը որպես արհեստի և առևտրի կենտրոն, այնքան ավելի լայնաբաժակ էր նրա շրջակայքը, որն իր մեջ ընդգրկում էր ոչ միայն գյուղական բնա-

կաժայրերը, ակլե՛ ալելի պակաս նշանավոր քաղաքները: Այդ շրջակայքի սահմաններում տեղի էր ունենում որոշակի տնտեսական կենտրոնացում, սահմանվում էին շատ թե քիչ մշտական ներքին տնտեսական կապեր: Մարզային կենտրոնացումը, սակայն, չէր զուգորդվում տարբեր շրջանների միջև ամուր տնտեսական կապերի հաստատումով: Գրանով իսկ Գերմանիայում կենտրոնախույս ուժերը հզոր աշակցություն ստացան եղկրի տնտեսական զարգացման հենց բնույթի շնորհիվ:

Գերմանիայի խորացող տնտեսական մանրատվածության պայմաններում մարզային կենտրոնացումը հանդիսացավ երկրում այսպես կոչված տերիտորիալ իշխանությունների, այսինքն՝ այն կոմպակտ տերիտորիաների սիստեմի զարգացման տնտեսական հիմքը, որոնց սահմաններում դրանց տիրակալներն օժտված էին համեմատականորեն կենտրոնացված քաղաքական իշխանությամբ: Տերիտորիալ իշխանությունների սաղմերը Գերմանիայում առաջացան, ինչպես տեսանք մենք, արդեն XI դ. վերջին և XII դ. սկզբին, բայց երկրի քաղաքական կյանքում դրանց վերջնական արմատավորումը հնարավոր դարձավ XII—XIII դդ. տնտեսական վերելքի բազայի վրա: Քաղաքների զարգացումն իշխանների համար դարձավ նրանց ինքնուրույնության ամրապնդման հզոր զենքը, ֆինանսական եկամուտների կարևորագույն աղբյուրը, քաղաքական ազդեցության հենարանը: Տերիտորիալ իշխանություններն իրենց տիրապետություններում խրախուսում էին քաղաքների տնտեսական զարգացումը, եռանդուն կերպով հիմնադրում էին նոր առևտրա-արհեստավորական կենտրոններ: Ուշագրավ է, որ XIII դ. սկսած նոր միայն հիմնադրվող գրեթե բոլոր քաղաքները առաջնում են տերիտորիալ իշխանների տիրապետություններում: Իշխանները միաժամանակ սկսեցին իրենց ենթարկել նաև կայսեր իշխանության տակ գտնվող քաղաքները:

**Քաղաքները
և կենտրոնական
իշխանությունը
Գերմանիայում**

Քաղաքը ֆեոդալական ավազանու տերիտորիալ քաղաքականության դոքիթ դարձնելու հակառակ կողմը կենտրոնական իշխանության հետ նրա կապի աստիճանաբար ավելի ու ավելի թուլացումն էր: Միջնադարյան Գերմանիայում, ի տարբերություն Ֆրանսիայի և Անգլիայի, թագավորական իշխանության և քաղաքների միջև դաշինք չգոյացավ, դաշինք, որը միջին դարերում երկրի քաղաքական մասնատվածությունը հաղթահարելու անհրաժեշտ պայմանն էր: Իրենց պատմության արշալույսին գերմանական քաղաքները ֆեոդալա-

կան սենյորների դեմ մղած պայքարում փորձում էին հենվել թագավորական իշխանության օգնության վրա։ Նրանք հանձին թագավորի (կայսեր) տեսնում էին իրենց իսկական դաշնակցին ու հովանավորին, նրան օգնություն ցույց տալով ֆեոդալական ավազանու հետ նրա ընդհարումներում։ Այսպիսով XI դարում Սաքսոնական ապստամբության ժամանակ, երբ Հենրի IV-ի դեմ հանդես եկավ Գերմանիայի ամբողջ ֆեոդալական ավազանին, թագավորին ակտիվ օգնություն ցույց տվին Քյոլնի և Վորմսի բաղաքացիները, որոնք նրա առաջ բացեցին իրենց բաղաքների դարբանները։ Քաղաքացիները հետագայում ևս մնացին Հենրի IV-ի դաշնակիցներ։ Սակայն այն ժամանակ դեռևս սակավաթիվ քաղաքները թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական, թե՛ ռազմական տեսակետներից չափազանց թույլ էին թագավորական իշխանությանը գործուն հենարան ծառայելու համար։ Հենց այդ պատճառով էլ դեպի կենտրոնացում տանող իր քաղաքականության մեջ քաղաքների վրա հենվելու թագավորական իշխանությունը՝ միջնադարյան Գերմանիայի պատմության ընթացքում վաղ և առավել կարևոր փորձը անհաջողությամբ վերջացավ։ Ինչ վերաբերում է Հենրի IV-ի հաջորդներին, ապա նրանք ավելի ու ավելի էին հեռանում բաղաքների հետ սկսված դաշինքից, մինչև որ, վերջապես, քաղաքների վերաբերմամբ նրանց քաղաքականությունը XIII դ. բացահայտորեն թշնամական դարձավ։ Փորձելով ամեն գնով իրենց համար ապահովել տերիտորիալ իշխանությունների աջակցությունը, նրանք, ըստ էության, քաղաքներն այդ իշխանություններին էին հանձնում։ Դա առավել ցայտուն արտահայտվեց այն բանում, որ գերմանական կայսրերը թշնամաբար էին վերաբերվում կոմունալ շարժմանը։

XIII դ. առաջին կեսին Ֆրիդրիխ II կայսրը նույնիսկ արգելեց քաղաքներին գանգատվել իշխանների ճնշումների դեմ։ Կայսրերը պակաս թշնամությամբ չէին վերաբերվում նաև համբարային շարժմանը։ Նույն Ֆրիդրիխ II-ը բոլոր իշխանական քաղաքներում արգելեց արհեստավորների միությունները։ Քաղաքները ևս, իրենց հերթին, մշտապես համոզվելով այն բանում, որ կենտրոնական իշխանությունը թույլ է, ավելի ու ավելի քիչ հույսեր էին դնում նրա վրա։

**Գերմանական
ագրեսիան արևելքում**

Գերմանական տերիտորիալ իշխանությունների հզորության ամրապնդումը քիչ չափով չէր կապված արևելքում պոլաբյան սլավոնների և Արևելյան Մերձբալթիկայի ժողովուրդների դեմ գեղ

մանական ֆեոդալների ագրեսիայի (այսպես կոչված Dranach ostent) հետ։ Սլավոնների դեմ XII դ. սկսված գերմանական ֆեոդալական ագրեսիայի նոր փուլի առանձնահատկությունն այն է, որ նրանում սկսեցին ղեկավար դեր խաղալ ոչ թե կայսերը, այլ իշխանները։ Նրանք դիմում էին համարձակ ու վտանգավոր նվաճումների՝ հենվելով միայն կաթոլիկ եկեղեցու՝ գերմանական ֆեոդալների կարևորագույն զաղափարախոսական և կազմակերպական ուժի հետ ունեցած դաշինքի վրա։ Իշխաններին դեպի արևելք էր մղում սլավոնական մասնատված մանր իշխանությունները՝ զավթելու միջոցով ընդարձակ տիրույթներ ստեղծելը, որոնք հիմք կհանդիսանային կայսրությունում իրենց անկախ դրությամբ համար։ Արշավանքների գլխավոր ռազմական ուժը կազմում էին մանր ֆեոդալ-ասպետները։ Իտալիայում և խաչակրաց արշավանքներում կրած բազմաթիվ անհաջողություններից հետո հարևան սլավոնական երկրների ստրկացումը նրանց թվում էր համեմատաբար շահավետ և հեշտ ձեռնարկություն։ Գնալի արևելք ձեռնարկված շարժմանը մասնակցում էին նաև գերմանական քաղաքները, որոնք ձգտում էին մշտական առևտրական կապեր հաստատել նոր, նվաճված երկրների հետ։

Էլբայի (Լաբայի) ստորին հոսանքի շրջանում բնակվող օրդոյրիտների սլավոնական ցեղի դեմ գերմանական ֆեոդալների համաձայնումը գլխավորում էր Բավարիայի և Սաքսոնիայի դուքս, Վելֆերի տոհմից սերած Հենրիխ Առյուծը՝ XII դ. խոշորագույն ֆեոդալական գիշատիչը, որն իր հզորությամբ մրցակցում էր հենց իրեն՝ կայսեր հետ։ Հենրիխ Առյուծը աչքի էր ընկնում նույնիսկ այն ժամանակների համար անսովոր դաժանությամբ ու նենգությամբ։ Իր նպատակին՝ լայնարձակ իշխանություն ստեղծելուն, հասնելու համար, մի բան, որը Գերմանիայում Վելֆերի տոհմի գերակշռության հիմքը կհանդիսանար, նա կանգ չէր առնում ամենաարյունալի միջոցների առաջ։ Այդ «ազգային հերոսը», «գերմանական ոգու կրողը», ինչպես նրան մեծարում են գերմանական ռեակցիոն պատմաբանները արևելքում նրա կատարած զավթողական ձեռնարկումների համար, գերմանական հողերն ամայացնում ու կողոպտում էր ոչ պակաս վայրագությամբ, քան սլավոնականը։ Հենրիխ Առյուծի դաժանության մասին պատկերացում է տալիս Հալբերշտատի՝ Սաքսոնիայի կրոնական խոշոր կենտրոնի բնակիչների նկատմամբ նրա կատարած դատաստանը, կենտրոն, որը նրա երգվյալ թշնամու՝ եպիսկոպոս Ուլրիխի, նստավայրն էր։ 1179 թ. քաղաքը գրավվեց և հրկիզվեց դուքսի զորքերի կողմից, որոնք

չխնայեցին նույնիսկ եկեղեցիները, ուր թաքնվել էին քաղաքացիները: Բոցերի մեջ զոհվեցին քաղաքի հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Հենրիխ Առյուծը էլ ավելի անողորմաբար էր պալլաբարում օբոդրիտների դեմ: Իշխան Նիկլոտի գլխավորած օբոդրիտների դեմ Հենրիխ Առյուծը, պապի օրհնությամբ երկու խաչակրաց արշավանք ձեռնարկեց (1147 և 1160 թթ.): Առաջինն ավարտվեց գերմանական ասպետների պարտությամբ: Սակայն երկրորդ արշավանքի հետևանքով, չնայած համառ և հերոսական դիմադրությանը, օբոդրիտները ենթարկվեցին Հենրիխ Առյուծի տիրապետությանը:

Գերմանական ֆեոդալների կողմից մյուս սլավոնական ցեղի՝ օբոդրիտներից ավելի հարավ, էլբայի հոսանքն է վեր բնակվող լյուտիչների հողերի զավթումը գլխավորեց իշխան Ալբրեխտ Արջը, որն իր դաժանությամբ չէր զիջում իշխան Հենրիխ Առյուծին:

Երկարատև պալլաբարից հետո 1170 թվին գերմանացիների զավթած սլավոնական հողերում ստեղծվեց Հենրիխ Առյուծից կախում ունեցող Մեկկենբուրգի դքսությունը (օբոդրիտների սլավոնական ցեղի տերիտորիայում): Մոտավորապես նույն ժամանակներում հիմնադրվեց Բրանդենբուրգի մարկկոմսությունը (լյուտիչների հողում) Ալբրեխտ Արջի գլխավորությամբ: XIII դ. Բրանդենբուրգի մարկկոմսության կենտրոնը դարձավ Բեռլինը (առաջին անգամ հիշատակվում է 1230 թվին): 1180 թ. Հենրիխ Առյուծը զավթեց սլավոնական Պոմորիեն (Օդերի և Վիսլայի միջև): Սլավոնական զավթված հողերի տեղական բնակչությունը մասսայաբար բնաջնջվում էր: Ողջ մնացած սլավոնական ցեղերը այնպիսի վայրեր էին քշվում, որոնք պիտանի չէին հողագործության համար: Նրանց հողերն անցնում էին գերմանական ֆեոդալներին, որոնք դրանց մշակման համար հրավիրում էին գերմանական գյուղացի գաղութաբնակներ:

XIII դ. սկզբին գերմանական ֆեոդալները ձեռնամուխ եղան Արևելյան Մերձբալթիկայի նվաճմանը: Այդ նպատակով 1202 թ. Իննոկենտիոս III պապի ակտիվ մասնակցությամբ կազմակերպվեց Սուսերակիրների՝ հողեկոր-ասպետական նոր միաբանությունը, որը XIII դ. կեսին զավթեց ժամանակակից Լատվիայի տերիտորիան, իսկ այնուհետև ժամանակակից էստոնիայի հարավային մասը: 1226 թ. Տևտոնական միաբանությունը, որը պապի կարգադրությամբ XIII դ. սկզբին Պադեստինից փոխադրվել էր Մերձբալթիկա, սկսեց Վիսլայի և Նեմանի միջև ընկած Բալթիական ծովափնյա վայրերում բնակվող պրուսների լիտվական ցեղի հոգերի

նվաճումը: Պրդւաները տեւական ու համառ դիմադրութիւնն էին ցույց տալիս զավթիչներին: Այդ տերիտորիան զավթելու ընթացքում, որ ավարտվեց միայն XIII դ. վերջին, պրուսներն անխնայորեն բնաջնջվեցին: 1237 թ. ասպետական երկու միաբանութիւնները ձուլվեցին մեկ միասնական՝ Տետոնական, միաբանութիւն մեջ, նրա տիրապետութիւններն ընդգրկում էին Բալթիկ ծովի համարյա ամբողջ հարավ-արեւելյան առափնյա վայրերը: Այդ իշխանութիւնը շվեդների հետ դաշնակցած XIII դ. փորձեց իր տերիտորիան ընդարձակել արեւելյան կողմում, ի հաշիվ իրենց սահմանակից ռուսների՝ Պսկովյան և Նովգորոդյան հողերի: Սակայն այդ փորձերին վճռական հակահարված տրվեց. Նովգորոդցիները իշխան Ալեքսանդր Յարոսլավիչի ղեկավարութեամբ 1240 թ. Նեայի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեցին շվեդներին, իսկ երկու տարի անց՝ 1242 թ. Զուդ լճի հոշակավոր սառցամարտում կործանիչ պարտութեան մատնեցին Տետոնական միաբանութեան զորքերին:

Գերմանական գաղութացումը միաժամանակ ուղղվում էր դեպի հարավ-արեւելք, մերձդանուբյան հողերը, որտեղ նույնպես սլավոններ էին բնակվում: Այստեղ միջին Դանուբի շրջանում դեռ X դ. վերջում կազմավորվել էր Արեւելյան կամ Ավստրիական մարկը, որը XII դ. դարձավ դքսութիւն: Աստիճանաբար իրենց սահմանները դեպի հարավ ընդլայնելով, ավստրիական դուքսերը զավթեցին հարեան սլավոնական մարզերը՝ Շտիրիան, Կարինթիան և Կրայնան: Գերմանական ակտիվ գաղութաբնակեցումը, որին ավելի մեծ շափով մասնակցում էին ասպետութիւնը, եկեղեցականները, հատկապես վանքերը, և առևտրա-արհեստավորական տարրերը, ուղղված էր նաև դեպի Զեխիա: Թեև Զեխիան 1158 թվից ինքնուրույն թագավորութիւն էր, չեխական թագավորները ձեռնարկեցին համարվում էին գերմանական կայսեր վասալներ և մասամբ հովանավորում էին այդ գաղութաբնակեցումը, որը ծանր էր անդրադառնում չեխական բնակչութեան դրութեան վրա:

Անդրէլբյան գերմանական գաղութաբնակեցումը

Անդրէլբյան նվաճված հողերում իրենց տիրապետութիւնն ամրապնդելու համար ֆեոդալները լայնորեն օգտագործում էին գերմանական գյուղացի-գաղութաբնակներին, որոնց նրանք այդտեղ էին հրապուրում վերաբնակչութեան արտոնյալ պայմաններով: Սովորաբար ֆեոդալը գտնում էր կապալառու (լոկատոր)՝ վերաբնակիչներ հավաքագրելու համար: Լոկատորը

հավաքագրում էր գյուղացիներ, իսկ այնուհետև դառնում նոր գյուղի տանուտերը: էլբայի մյուս կողմում վերաբնակություն հաստատած գյուղացիներին տրամադրվում էր մեծ (կրկնակի) գուֆեր՝ որպես ժառանգական չինշային հողակալություն: Նրանք անձնապես ազատ էին ճանաչվում, մասնավորապես, կարող էին ազատ կերպով տեղափոխվել: Պարհակները սահմանվում էին և հողային բնույթ ունեին, իսկ վերաբնակության առաջին տարիներին, երբ գյուղացիները նոր հողեր էին յուրացնում, ընդհանրապես ազատվում էին պարհակներից:

Գերմանական գաղութացումը որոշ չափով նպաստում էր Անդրէլբյան շրջանի տնտեսական վերելքին: Բավականին շատ սովելացավ մշակվող հողատարածությունը: Նոր քաղաքներ աճեցին, մեծացավ հին, հատկապես Հյուսիսային և Բալթիական ծովի ափերին գտնվող քաղաքների նշանակությունը: Բայց այդ վերելքը ձեռք բերվեց տեղական բնակչության մի մասի բնաջնջման և մասսայական ստրկացման, նրա քաղաքական ինքնուրույնության վերացման և բռնի գերմանացման գնով:

Գերմանական կայսրերի իտալական քաղաքականության փլուզումը

Արևելքում վարած ագրեսիվ քաղաքականության հետ միաժամանակ գերմանական ֆեոդալները չէին հրաժարվում Իտալիան և պապությունը ենթարկելու մտադրություններից: Իտալիան նվաճելու քաղաքականության գլխավոր ոգեշնչողներն ու կազմակերպիչները գերմանական կայսրերն էին, որոնք առաջվա նման ձգտում էին Իտալիան դարձնել իրենց հզորության հիմքը:

Այդ քաղաքականության առավել ագրեսիվ կիրառողներից մեկը Ֆրիդրիխ I Բարբարոսան էր (1152—1190), Հոհենշտաուֆենների նոր դինաստիայի (1138—1254) ներկայացուցիչը: Բարբարոսայի իտալական քաղաքականությունը սանձազերծ կադուպուտի և ավազակության քաղաքականություն էր, որի հիմքում ընկած էր Իտալիայի հարուստ միջոցները դինաստիական նպատակներով օգտագործելու ձգտումը:

Սկզբում Ֆրիդրիխ I-ը որոշ հաջողությունների հասավ: 1154 թ. նա ձեռնարկեց իր առաջին իտալական արշավանքը, որի անմիջական նպատակը Հռոմում կայսերական թագով թաղադրվելն էր: Գերմանական զորքերը մտան Հռոմ, որը բռնկված էր քաղաքացիների հակապապական ապստամբությամբ՝ Առնոլդ Բրեշիացու գլխավորությամբ (տե՛ս դլ. 12): Ֆրիդրիխը, սակայն, ոչ միայն չպաշտպանեց քաղաքացիների պայքարը, այլև հանդես եկավ որ-

[illegible]

պէս նրա հակառակորդը: Երախտապարտ պապը նրան թագադրեց Հռոմում: Ժողովրդական շարժման դեմ մղվող պապքարի հողի վա աշտպէս միավորվեցին ժամանակավորապես երկու, թվում էր, անհաշտ հակառակորդները՝ կայսրութիւնը և պապութիւնը: Սակայն գերմանական ասպետների բռնութիւնները ընդհանուր ապրտամբութիւն առաջացրին Հռոմում, որի հետեանքով Ֆրիդրիխը հարկադրված եղավ թողնել քաղաքը:

1158 թ. Ֆրիդրիխ I-ը նոր արշավանք ձեռնարկեց դեպի Իտալիա: Նույն թվականին Ռոնկալյան հովտում (Պաշենցայի մոտ) նա հաճաքեց հյուսիս-իտալական բոլոր քաղաքների ներկայացուցիչներին: Օգտագործելով նրանց անջատվածութիւնն ու թշնամութիւնը միմյանց նկատմամբ, նա այդ սեյմում որոշում անցկացրեց բոլոր քաղաքներին ինքնավարութիւնից զրկելու, նրանցում կայսերական կուսակալներ՝ պոդեստաներ նշանակելու մասին, որոնք պետք է փոխարինեին քաղաքային ընտրովի կոնսուլներին: Ֆրիդրիխը իր ձեռքը վերցրեց բարձրագույն դատական իշխանութիւնը Հյուսիսային Իտալիայի քաղաքներում և նրանց վրա հարկեր դրեց: Քաղաքներին վերապահվեցին միայն այն իրավունքները, որոնք հիմնվում էին կայսեր կողմից տրված հրովարտականքների վրա: Ըստ էութեան դա նշանակում էր հյուսիս-իտալական հարուստ քաղաքների լիակատար ենթարկումը գերմանական կայսրին: Ֆրիդրիխ I-ին հաջողվեց դաժան դատաստան տեսնել միլանցիների հետ, որոնք իսկույն ևեթ հրաժարվեցին ճանաչել գերմանական կայսեր իշխանութիւնը և չընդունեցին նրա նշանակած պոդեստային: Երկամյա պաշարումից հետո 1162 թ. Միլանը գրավվեց և լիովին ավերվեց Ֆրիդրիխի կողմից, շուկայի հրապարակը վարեցին, իսկ ակոսներում աղ ցանեցին ի նշան այն բանի, թե քաղաքի տեղը մշտապես անմշակ ամայր պետք է մնա: Անհնազանդ քաղաքի բնակիչներին ճորտեր դարձրին, բնակեցրին շուրս գլուղում և պարտադրեցին ծանր կոռով հօգուտ կայսեր:

Ֆրիդրիխ I-ը դրականյան միջոցներով ուզում էր ահաբեկել հյուսիս-իտալական քաղաքներին և ամրապնդել իր տիրապետութիւնը Իտալիայում: Բայց տեղի ունեցավ հակառակը. ցնցված միլանցիների հետ կատարված հրեշավոր դատաստանով, ոտքի ելան հյուսիս-իտալական բոլոր քաղաքները: Գերմանական կայսրի դեմ պայքարելու համար նրանք միլանցիների գլխավորութեամբ 1167 թ. ստեղծեցին Լոմբարդական լիգան, որի մեջ մտան Հյուսիսային Իտալիայի 22 քաղաք: Լիգային ակտիվ օգնութիւն էր ցուցաբերում Ալեքսանդր III պապը, որը հանդես եկավ որակա հակակռ-

սերական լայն կոալիցիայի կազմակերպիչ։ Այդ միջոցին Ֆրիդրիխ I-ին հրաժարվեցին ռազմական օգնություն ցույց տալ գերմանական իշխանները, այդ թվում նրանցից ամենահզորը՝ Հենրիխ Առյուծը։

Կայսեր և Լոմբարդական լիգայի զորքերի միջև վճռական ճակատամարտ տեղի ունեցավ 1176 թ. Լենյանոյի մոտ (Միլանից հյուսիս-արևմուտք)։ Գերմանական ասպետները կատառյալ պարտություն կրեցին։ Ինքը Ֆրիդրիխը, որ ձիուց ներքև էր գլորվել և կորցրել դրոշակը, վահանը և սուրը, հազիվ կառողացավ փախչելով ազատվել։ Միջին դարերում այդ առաջին ճակատամարտն էր, որտեղ ասպետական զորքը պարտություն կրեց քաղաքային ազհետավորների ու վաճառականների աշխարհազորի կողմից։ Հաջորդ տարին Վենետիկում կայացած կոնգրեսում Ֆրիդրիխ I-ը անձնատուր եղավ պապին և վեցամյա զինադադար կնքեց, ուրի պայմանները ամրապնդվեցին 1183 թ. Կոնստանցում կնքված հաշտության (տե՛ս նաև գլ. 12)։ Այդ հաշտությունը փաստորեն նշանակում էր իտալական քաղաքների ինքնավարության վերականգնում, նրանց քաղաքական ինքնուրույնության ամրապնդում։

Իտալիայում ամրապնդվելու վերջին փորձը կատարեց Բարբարոսայի թոռ Ֆրիդրիխ II-ը (1220—1250), այն ամենաբնորոշ դեմքերից մեկը, որոնք երբեք զբաղեցրել են դժբաժանական գահը։ Մեծացած լինելով Միցիլիայում (Ֆրիդրիխ II-ը միաժամանակ տիրում էր Միցիլիական թագավորությանը, որ հա ժառանգել էր իր հորից՝ Հենրիխ VI կայսրից, որը XII դ. վերջում ամուսնացել էր սիցիլիական գահի ժառանգորդուհի Կոնստանցիայի հետ), արևմտաեվրոպական և արևելյան քաղաքակրթության սահմանագծում, նա արտասովոր կերպով իր մեջ զուգակցում էր գերմանական ռազմատենչ ասպետին, արկածախնդիր նորմանդացուն և արևելյան տիրակալին՝ արվեստի ու դիտության հովանավորին։ Ֆրիդրիխ II-ը իրեն շրջապատել էր բյուզանդական, արաբական և հրեական գիտնականներով, համալսարան հիմնադրեց Նեապոլում։ Նա բնագործով կարգում էր հունական, հռոմեական և արաբական հեղինակներին, զբաղվում էր գիտական դիտարկումներով, տրակտատներ էր գրում բազելով որսորդություն անելու և ձիաբուծության մասին, իտալական պոեզիայի ստեղծողներից մեկն էր։ Դրանց հետ միասին Ֆրիդրիխ II-ը իր ժամանակի խոշոր պետական գործիչ էր, ականավոր դիվանագետ։ Ի սլարբերություն իր ժամանակակիցների մեծամասնության, նա խորապես անտարբեր էր կրոնական հարցերի նկատմամբ. սակայն, հանդուրժողականություն ցուցաբերելով

այլադավանների նկատմամբ, դաժանորեն հետապնդում էր ժողովրդական հերետիկոսական շարժումները:

Իր արտասովոր բոլոր ընդունակություններն ու կամքը Ֆրիդրիխ II-ը ուղղում էր մեկ նպատակի՝ Իտալիան զավթելուն և պապությանը իրեն ենթարկելուն: Նրա բազան դարձավ Սիցիլիական թագավորությունը: Համեմատականորեն կենտրոնացած Սիցիլիական թագավորության (տե՛ս գլ. 12) բոլոր ուժերը Ֆրիդրիխ II-ը հետեց Հյուսիսային և Կենտրոնական Իտալիան նվաճելու համար, բայց այստեղ նա, Ֆրիդրիխ I-ի նման, բախվեց քաղաքների և պապության անհաղթահարելի դիմադրությանը: Իտալական քաղաքների և պապի դեմ Ֆրիդրիխ II-ի հյուժող ծանր պայքարը փոքր ընդմիջումներով շարունակվեց 30 տարի, սպառեց Սիցիլիայի և Հարավային Իտալիայի բոլոր միջոցները և վերջին հաշվով ավարտվեց Հոհենշտաուֆենների դինաստիայի կործանումով: Ֆրիդրիխ II-ի մահից հետո պապի կոչով Սիցիլիայում ափ իջավ Ֆրանսիական Լյուդովիկոս IX թագավորի եղբայր Կարլոս Անժուացին: Ֆրիդրիխ II-ի թոռ տասնվեցամյա Կոնրադինը ֆրանսիացիներին վճռելու հուսահատական փորձ կատարեց, բայց 1268 թ. ջախջախվեց, գերեվարվեց թշնամիների կողմից և իր դուխը կառափնակոճղի վրա դրեց Նեապոլի շուկայական հրապարակում: Մի քանի տարի անց քանտարկության մեջ մահացավ Ֆրիդրիխի վերջին որդին: Եվ այսպես անփառունակ վախճան ունեցավ Հոհենշտաուֆենների դինաստիան Գերմանիայում և Իտալիայում: Վախճանը օրինաչափ էր, որովհետև Հոհենշտաուֆենների հետապնդած նպատակը նույնքան ցնորական էր, որքան և ռեակցիոն:

**Տերիտորիալ
իշխանների
ինքնուրույնության
ամրապնդումը
XII դ. երկրորդ կեսին
և XIII դարում**

Հոհենշտաուֆենների մեծապետական քաղաքականության օբյեկտիվ հետևանքը Գերմանիայում կենտրոնական իշխանության հետագա թուլացումն ու տերիտորիալ իշխանությունների ինքնուրույնության աճն էր: Կլանված լինելով իտալական գործերով և դրանց հետ կապված փառասիրական

մտադրություններով, գերմանական կայսրերը, Իտալիայում իրենց ձեռքերին ազատություն տալու և իրենց զավթողական ձեռնարկություններում գերմանական իշխանների՝ աջակցությունն ապահովելու համար ստիպված էին նրանց անընդհատ զիջումներ անել: Այդ առևակետից առանձնապես բնորոշ է Ֆրիդրիխ II-ի քաղաքականությունը, որի համար Գերմանիան մշտապես մնում էր որպես մի

օտար երկիր: Նա միայն երեք անգամ այցելեց Գերմանիա, իր կառավարման երկար տարիների ընթացքում 9 տարուց էլ պակաս ապրելով այնտեղ:

Գերմանիայում կենտրոնական իշխանության թուլության մասին է վկայում արդեն այն փաստը, որ նույնիսկ ամենահզոր կայսրերն լայնպես էլ չկարողացան հասնել թագավորական իշխանության ժառանգականության սկզբունքի ճանաչմանը: Թագավորական աստիճանը սովորաբար հորից որդուն էր անցնում, բայց դրա համար պահանջվում էր ֆեոդալական ավագանու համաձայնությունը, և արդեն XII դարում աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր ֆեոդալների կողմից թագավորի լնտրությունը դառնում է մշտապես գործող կանոն:

Այդ ժամանակաշրջանի Գերմանիայի քաղաքական զարգացման բնորոշ գիծը նրա քաղաքական կազմակերպության մեջ տերիտորիալ սկզբունքի գերակշռությունն էր ցեղային կազմակերպության նկատմամբ: Երկրում ֆեոդալականացման պրոցեսի վերջնական ավարտը հասցրեց այն բանին, որ մի բանի հին ցեղային դքսությունների փոխարեն երևան եկան մոտ հարյուր իշխանություններ, որոնցից ավելի քան 80-ը հոգևոր իշխանություններ էին: Տերիտորիալ իշխանությունները դրավեցին ցեղային դուքսերի տեղը նաև ֆեոդալական հիերարխիայում, կազմելով կայսերական իշխանների դասը՝ թագի անմիջական ավատականները: Նկատենք, որ կայսերական իշխանները կարող էին ավատներ պահել նաև օտաթերկրյա տիրակալներից. արդեն XIII դ. այդ իշխաններից շատերը վասալական կախման մեջ էին մի բանի սենյորներից, մի բան, որ բնականաբար, թուլացնում էր կայսրությունը: Ընդ սմին, այդ սենյորները աշալուրջ հետևում էին, որ ուղղակի վասալական կապ չառաջանա իրենց սեփական վասալների և կայսեր միջև: Դրանով իսկ կենտրոնական իշխանությունը մեկուսացվում էր իշխող դասակարգի այն խավերից՝ մանր և միջին ֆեոդալներէջ, որոնք նրա բնական դաշնակիցներն էին և օբյեկտիվորեն շահագրգռված էին նրա ուժեղացման մեջ:

XII դ. վերջում Գերմանիայում կենտրոնական իշխանությունը փաստորեն կորցնում է իր մյուս հենարանը՝ թագավորական մինիստերիալիտետը: Ֆեոդալական հարաբերությունների բուռն զարգացման պայմաններում թագավորական մինիստերիալները մասամբ դառնում էին խոշոր ֆեոդալներ, կորցնում անմիջական կապերը թագի հետ, մասնով ամլատատիրական հալաբերությունների մեջ: Որպես օրինակ կարող է ծառայել կայսրության հզորագույն

մինիստերիալներից մեկը՝ Վերներ ֆոն Բուլենյը նա 43 տարբեր սենյուրների վաճառ էր, որոնցից հողակալում էր ընդհանուր առմամբ ավելի քան 500 ավատ, այդ թվում 15 կոմսություններ, և ինքը, իր հերթին, ուներ 110 ավատայիններ։ Միևնույն ժամանակ բարձրանում են եկեղեցու և աշխարհիկ տերհորի մինիստերիալները, որոնք նույնպես մտնում են ֆեոդալների տիրապետող դասակարգի շարքերը, դրանով իսկ վերջնականապես ավարտելով հիշյալ դասակարգի կազմավորման պրոցեսը։ XIII դ. կայսրերը աստիճանաբար կորցնում են նաև քաղաքների օգնությունը, որոնք ավելի ու ավելի էին համոզվում այն բանում, որ կայսերական քաղաքականությունը հակադիր է իրենց շահերին։

Չունենալով ամուր սոցիալական հենարան, երկրում իրենց ազդեցությունը պահպանելու համար կայսրերն ստիպված էին խուսանալել իշխանների միջև և դրանով իսկ նպաստել նրանց էլ ավելի ուժեղացմանը։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի քաղաքականությունը։ Հենրիխ Առյուծի ողորմածությունը շարժելու և իտալական արշավանքներում իր համար նրա պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով նա Առյուծին հանձնեց, ի լրումն Սաքսոնական դքսության, նաև Բավարիան և մի քանի այլ տերիտորիաներ, ինչպես նաև իրավունք՝ առանց վերահսկողության տերուտնօրինություն անելու նրա զավթած սլավոնական հողերում։ Սակայն Հենրիխ Առյուծի հզորության արտակարգ աճը և նրա վայրագությունները համարյա միահամուռ դժգոհություն առաջացրին գերմանական մյուս իշխանների մեջ, որոնցից շատերն էլ հենց իրենք դարձան նրա ազդեցության զոհ։ Վերջիններիս միացավ նաև ինքը Ֆրիդրիխը, որին Հենրիխ Առյուծը չօգնեց Լենյանոյի ճակատամարտում, չնայած կայսեր նվաստական խնդրանքներին։ Կայսեր և իշխանների միացյալ գործողությունների հետևանքով Հենրիխ Առյուծը հարկադրված էր կանգնել կայսերական դատարանի առաջ, որը բռնագրավեց նրա գրեթե բոլոր տիրույթները, իսկ իրեն վռնդեց կայսրության սահմաններից։ Բայց ամենահզոր իշխանի ջախջախումը ամենևին էլ չուժեղացրեց կայսեր դիրքերը Գերմանիայում։ Հենրիխ Առյուծից ամբողջ բռնադրավածը բաժանվեց մյուս իշխանների միջև, այդպիսով, մեկ իշխանի նկատմամբ իրականացրած դատարանը մնացածներին ավելի հզորացրեց և ամրապնդեց ամբողջ տերիտորիալ սիստեմը։

Գերմանիայում տերիտորիալ իշխանությունների սիստեմի վերջնական ձևավորման պրոցեսում կարևոր փուլ հանդիսացավ Ֆրիդրիխ II-ի կառավարումը։ Եթե Ֆրիդրիխ I-ը արտոնություններ

էր բաժանում առանձին իշխանների, ապա Յրիդրիխ II-ը վճռական զիջումներ արեց կայսերական բոլոր իշխաններին, որպէս հատուկ դասի, և այդպիսով իրավաբանորեն ամրապնդում էր նրանց իշխող դիրքը՝ երկրում: Նախկինում նրանց շնորհված բոլոր իրավունքները հիմա օրենսդրականորեն ամրապնդվեցին և է՛լ ավելի զարգացան: Իշխանները ձեռք բերին բարձրագույն իրավասութիւն, դրամ հատելու, հարկեր ու մաքսեր գանձելու, քաղաքներ հիմնելու և նրանց շուկայական իրավունքներ տրամադրելու իրավունք: Դաժան պատիժների սպառնալիքով քաղաքներին արդելվում էր միութիւններ կազմել և հանդես գալ ֆեոդալական սենյորների դեմ: Գերմանիան փաստորեն տրոհվում էր բազում մանր տերիտորիալ տիրապետութիւնների, որոնք միայն շատ սահմանափակ չափով էին ճանաչում կայսեր դերագույն իշխանութիւնը: Հոհենշտաուֆենների կործանմանը հաջորդած միջթագավորութեան (1254—1273) ժամանակաշրջանը է՛լ ավելի ամրապնդեց երկրի քաղաքական մասնատվածութիւնը և իշխանների տիրապետող դիրքը: Կայսրերը, հրաժարվելով իրենց նախորդների մեծապետական քաղաքականութիւնից, ավելի ու ավելի էին դառնում տերիտորիալ իշխաններ, երբեմն ավելի հզոր, քան իրենց վասալները: Նրանք իրենց ջանքերը գլխավորապէս ուղղում են տոհմական տիրույթների ընդլայնմանը: Այդ քաղաքականութեան սկիզբը դրեց Ռուդոլֆ I-ը (1273—1291)՝ Հաբսբուրգների երկրորդական կոմսական դինաստիայի ներկայացուցիչը, դինաստիա, որի ոչ մեծ տիրույթները գտնվում էին էլզասում և Շվեյցարիայում: Ռուդոլֆը չեխական թագավոր Պշեմիսլ II-ից խլեց Ավստրիան՝ Շտիրիայի, Կարինթիայի և Կրայնայի հետ միասին, դրանով իսկ զննելով Հաբսբուրգների հզորութեան հիմքը: Բայց Ռուդոլֆի մահից հետո իշխանները նրա որդուն հենց այն պատճառով շրնտեցին կայսերական գահակալ, որովհետև Հաբսբուրգները նրանց համար չափից ավելի վտանգավոր էին դառնում: Այդ ժամանակից սկսած դերմանական գահի վրա մեկ դինաստիան փոխարինում է մյուսին: Նասսաու, Լյուքսեմբուրգների, Վիտելսբախների և Հաբսբուրգների դինաստիաներից ելած թագավորները անընդհատ հաջորդում են միմյանց: Այդ հանգամանքը իշխանների նպատակասլաց քաղաքականութեան արդյունքն էր, իշխաններ, որոնք ձգտում էին թույլ չտալ կայսերական իշխանութեան ուժեղացում: Տերիտորիալ իշխանների լիակատար իշխանութիւնը դարձավ Գերմանիայի քաղաքական կյանքի բնորոշ գիծը:

«Սրբազան Հռոմեական կայսրության»⁷⁵ դեռևս XIII դ. սկսված տրոհումը շարունակվեց XIV դարում: Կայսրության տահմանները, որոնք հասնում էին արևելքում մինչև Տևտոնական միաբանության հողերը, լեհաստան և Հունգարիա, արևմուտքում՝ մինչև Ֆլանդրիա, Ֆրանսիա և Բուրգունդիայի դքսությունը, հյուսիսում՝ Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերն ու դանիական Շլեզվիգը, իսկ հարավում՝ տեղ-տեղ մինչև Ադրիատիկ և Միջերկրական ծովերը, XIV դարում զգալի չափով սոսկ անվանական էին: Այդ սահմանազոծող ներսում գտնվում էին փաստորեն ինքնուրույն Հյուսիսային Իտալիայի, Զեխիայի պետությունները, և XIII դ. վերջում կազմավորված Շվեյցարական միությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է բուն գերմանական տերիտորիաներին՝ արևմտյան սլավոնների հափշտակված տերիտորիաների հետ միասին, ապա երկրի տարբեր շրջանների միջև չկար ներքին միասնություն՝ ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ տնտեսական:

Շվեյցարական միության կազմավորումը

Արդեն XIII դ. կեսերին, Սեն-Գոթարդ լեռնանցքի մոտ ալպիական հովիտներում գրտնրվող «անտառային հողերը»՝ Շվից, Ուրի և Ունտերվալդեն կանտոնները, միավորվեցին Հաբսբուրգների դեմ պայքարելու համար: Հաբսբուրգները ձգտում էին տիրել Սեն-Գոթարդին, որը Գերմանիայի և Իտալիայի միջև առևտրական ճանապարհի դարբասն էր, և հպատակեցնել անտառային կանտոնների բնակչությանը: 1291 թ. շվեյցարական հիշյալ երեք կանտոնները միմյանց միջև «հավերժական դաշինք» կնքեցին ազատության համար պայքարելու նպատակով: Շվեյցարացիներն առաջին վճռական հաղթանակը տարան 1315 թվին, Մարգարտենի (Ցյուրիխի լճից դեպի հարավ) ճակատամարտում, որտեղ Հաբսբուրգների զորքը ջախջախվեց դուռապակի հետևողների կողմից: Ալպերում այդպես ծագեց ու հաստատվեց Շվեյցարական միությունը, որը հաջորդ երկու դարերի ընթացքում շարունակում էր պաշտպանել իր ազատությունն ու քաղաքական անկախությունը:

X դարում Օտտոն I-ի հիմնած Գերմանական կայսրությունը, ընդհանուր առմամբ կոչվում էր Հռոմեական կայսրություն XIII դ. վերջից սխեմ Երբ ազան Հռոմ անկան կայսրություն

**Գերմանիայի
տնտեսական կյանքի
առանձնահատկու-
թյունները XIV դա-
րում**

XIV—XV դդ. Գերմանիայի համար բնորոշ էր քաղաքային կյանքի վերելքը, արհեստի ու առևտրի հետադա աճը: XIV դ. մոտեր-
քին Եվրոպայի և Ասիայի զանազան մասն-
րում արտադրողական ուժերի զարգացման
և աշխատանքի բաժանման հետևանքով ըզ-

դալիորեն ընդարձակվեց միջազգային առևտուրը: Եվրոպական ա-
ռևտրի հյուսիսային շրջանը, որն ընդգրկում էր Բալթիկ և Հյուսի-
սային ծովերի առափնյա երկրները և Միջերկրական ծովի առափնյա
կենտրոնները՝ Վենետիկը և Ճենովան, որոնք աշխույժ տարանցիկ
առևտուր էին անում Արևմտյան Եվրոպայի և Արևելքի երկրների
միջև, միմյանց հետ կապվում էին Ալպիական լեռնանցքներով և
Գերմանիայով Հոենստի երկայնքով անցնող առևտրական ճանա-
պարհով: Համաշխարհային առևտրի ճանապարհների վրա ու-
նեցած իրենց քարենպաստ դիրքի շնորհիվ հյուսիս-գերմանական,
հարավ-գերմանական և հոենստյան քաղաքները XIV դարում սկսե-
ցին ավելի ու ավելի ակտիվորեն մասնակցել Արևմտյան Եվրոպայի
և Արևելքի երկրների միջև, հյուսիսային և հարավային Եվրոպայի
ինչպես նաև հյուսիսային շրջանի քաղաքների ու երկրների միջև
տեղի ունեցող առևտրին: Ընդ որում, հոենստյան մեծ ճանապարհի
վրա գտնվող այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին՝ Քյոլնը, Մայնցը,
Ստրասբուրգը, Ուլմը, Շպեյերը, Վորմսը, ոչ միայն գերազանցապես
միջնորդական առևտրի խոշոր կենտրոններ էին, այլև բրդյա և
վուշի գործվածքեղենի ու մետաղների մշակութային նշանավոր
կենտրոններ: Սակայն, ինչպես նախորդող ժամանակաշրջանում,
Գերմանիայի տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունը նրա
աճող ու բարգավաճող քաղաքների թույլ կապն էր միմյանց միջև:
Արհեստի ու առևտրի աճը XIV դ. ևս չառաջացրեց համագերմանա-
կան շուկայական կապեր և միասնական տնտեսական կենտրոն,
դեպի որը ձգտեր ամբողջ երկիրը:

Այդ ներքին անջատվածության նշանակությունը իրեն ավելի
ու ավելի էր զգացնել տալիս գերմանական քաղաքների արտարին
կապերի ու հարստության աճի համեմատ:

**Քաղաքները
և քաղաքների
միությունները**

XIV—XV դդ. սկսեցին հաճախակի դառնալ
սոցիալական կոնֆլիկտները քաղաքներում,
կառավարի տյալարը տյալարիկական արիս-
տոկրատիայի և համաքաղաքայինների միջև:

Շատ քաղաքներում այդ պայքարի արդյունքն այն եղավ, որ համ-

Քարությունները զրավեցին իշխանությունը, իսկ այդ հանգամանքն իր հերթին մղում էր դեպի հետագա ներքին կոնֆլիկտներ համաքային արտոնյալ վերնախավի և քաղաքային բնակչության դժմոկրատական խավերի միջև: Քաղաքներն ստիպված էին սլաքար մղել թե՛ իշխանների դեմ, որոնք ձգտում էին իրենց թաթը դնել նրանց վրա, թե՛ ասպետության, հատկապես Հարավ-Արևմտյան Գերմանիայի «կայսերական ասպետության» դեմ: Ասպետները, կայսեր անմիջական վասալները, կայսերական իշխանության թուլացմանը համեմատ, իրենց բախտի քմահաճությամբ մատնվեցին: Նրանց, որպես ռազմական դասի, նշանակությունը կորավ այն բանից հետո, երբ արդեն պատերազմներն սկսեցին մղվել վարձկանների օգնությամբ: Ասպետները մասամբ փորձեցին իրենց եկամուտները բարձրացնել գյուղացիների նկատմամբ ճնշումն առնողացնելու և իրենց հողային տիրույթներում նրանց սլարհակներն ավելացնելու միջոցով: Սակայն ասպետների հիմնական զանգվածը այդ ժամանակաշրջանում մանր հափշտակիչներ ու ավազակներ են դառնում, որոնք ապրուստի ու հարստացման աղբյուրներ էին որոնում մասնակցելով ֆեոդալական դժոխությունների, վարձվելով մերթ մեկ, մերթ մյուս իշխանին, կամ սլարհապետ ավազակությամբ զբաղվելով մեծ ճանապարհներին:

Թուլացող կայսերական իշխանությունը չէր կարողանում քաղաքները պաշտպանել իշխանների կամայականություններից, ասպետների կողոպուտներից և դերմանական վաճառականների շահերը պաշտպանել նրանց արտաքին առևտրում: Այդ պայմաններում քաղաքներն ստիպված էին իրենց վրա վերցնել սեփական շահերի պաշտպանությունը թե՛ Գերմանիայի ներսում, թե՛ նրանից դուրս, և այդ նպատակով Գերմանիայի զանազան մասերում նրանք սկսեցին միավորվել միություններում:

Այդպիսի միություններից խոշորագույնը հյուսիս-գերմանական Հանզան էր: Դժվար է ստույգ մատնանշել, թե երբ է այն ծագել, բանի որ նրա պատմությունն սկսվել է առանձին քաղաքների կամ քաղաքների խմբերի միջև համաձայնությունների կայացմամբ: Արդեն XIV դ. կեսերին Հանզան ընդգրկում էր Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի առափնյա հյուսիս-գերմանական համարյա բոլոր քաղաքները և մի շարք այլ քաղաքներ, որոնք գետային ուղիներով կապված էին Եվրոպայի հյուսիսային ափերին կատարվող առևտրի հետ: Շտրալզոնդը, Ռոստոկը, Վիսմարը, Լյուբեկը, Համբուրգը և Բրեմենը արդեն այն ժամանակ դարձել էին Հանզայան միության միջուկը: Այդ և հյուսիս-գերմանական մյուս քաղաքն:

րը, որոնք գտնվում էին հյուսիսային առևտրական ուղիների կենսա-
րոնում, ձգտում էին իրենց ձեռքում կենտրոնացնել Ռուսաստանի,
Սկանդինավյան երկրների, Անգլիայի և Նիդերլանդների միջև միջ-
նորդավորվող ամբողջ առևտուրը: Այդ նպատակով Հանզայի միու-
թյունը իր արտասահմանյան առևտրական գրասենյակները հիմ-
նեց Նովգորոդում, Կաունասում, Բլերգենսում, Ստոկհոլմում, Բրյու-
զելում, Լոնդոնում և այլ քաղաքներում:

Հանզայան վաճառականները գրասենյակների միջոցով Մերձ-
բալթյան երկրների, Ռուսաստանի, Սկանդինավիայի արտադրանք-
ների՝ հացի, մորթեղենի, կաշվի, աղի, ձկան, ձարպի, մեղրի,
մեղրամոմի, հանքաքարի որոշ տեսակների և անառային տըն-
տեսության արտադրանքների առևտրական փոխանակություն էին
իրականացնում Արևմուտքի արհեստագործական ապրանքների՝ մա-
հուդի, մետաղե իրերի, գինու հետ: Հանզայի առևտրի օբյեկտներ
էին նաև Խալիսայից և Հարավային Ֆրանսիայից Նիդերլանդներ
ստացած ապրանքները՝ պերճանքի առարկաներ, համեմունքներ,
որպիսիք բերվում էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափերից:

Գերմանիայում իշխող քաղաքական մասնատվածության պա-
մաններում Հանզայի միությունը հանդես էր գալիս սրպես ինքնու-
բույն քաղաքական ուժ: XIV դ. երկրորդ կեսից կանոնավորապես
տեղի էին ունենում միության մեջ մասնող քաղաքների ներկայա-
ցուցիչների համագումարներ: Այդ համագումարների որոշումները
պարտադիր էին Հանզայի բոլոր անդամների համար: XIV դարում
Հանզան նույնիսկ վարում էր իր ինքնուրույն արտաքին քաղաքա-
կանությունը, միավորվելով որոշ պետությունների հետ՝ մյուսների
զեմ պատերազմելու համար: 1367 թ. Հանզան Շվեդիայի և Մեկ-
լենբուրգի դուքսի հետ դաշնակցած պատերազմում էր Դանիայի
դեմ: Այդ պատերազմի հետևանքով 1370 թ. Շտրալզունդի հաշտու-
թյամբ Հանզայի միությունը մի շարք ամրոցներ ստացավ Սկան-
դինավյան թերակղզու հարավում և քաղաքական ազդեցություն
ձեռք բերեց բուն Դանիայում:

Սակայն իր ամբողջ հզորությամբ հանդերձ, Հանզայի միու-
թյունը չկարողացավ Գերմանիայի ո՛չ տնտեսական, ո՛չ էլ քաղա-
քական կենտրոնացման գործոն դառնալ: Հանզայի անդամ հան-
դիսացող յուրաքանչյուր քաղաք իր գործերը վարում էր ինքնու-
բույն: Միությունը չունեւր ո՛չ ընդհանուր կառավարում, ո՛չ ընդ-
հանուր ֆինանսներ, ո՛չ էլ ընդհանուր նավատորմիդ: Նրա նպա-
տակը գլխավորապես այն էր, որպեսզի համառեղ ջանքերով իր
անդամների համար տնտեսական արտոնություններ ձեռք բերե-
ր:

Հանգայի առևտրի շրջանում: Հանգայի միությունը համատեղ ջանքերով իր քաղաքներում նույնպես պաշտպանում էր ռեակցիոն օլիգարխիական կարգեր, թույլ չտալով, որ համաքառությունները դրավին իշխանությունը և միջոցներ ձեռնարկելով, որ քաղաքներում ճնշվի ամեն մի հեղափոխական օպոզիցիա:

XIV դ. երկրորդ կեսին Արևմտյան և Հարավ-արևմտյան Գերմանիայի քաղաքները նույնպես միավորվեցին միություններում, XIV դ. 70-ական թվականներին առաջացան քաղաքների Շվաբական միությունը և Հռենոսյան քաղաքների միությունը, որոնք այնուհետև 1381 թ. միավորվեցին: Ի հակակշիռ միավորված քաղաքների, ոչ առանց իշխանների աջակցության, սկսեցին առաջանալ նաև ասպետական միություններ: Քաղաքային և ասպետական միությունների միջև XIV դ. վերջում սկսված պայքարը ձեռնտու էր իշխաններին, որովհետև այն թուլացնում էր պայքարող երկու կողմերին էլ: Սկզբում շվաբական և հռենոսյան քաղաքների միությունները հաջողությամբ ետ էին մղում ասպետների հարձակումը, և քաղաքները նույնիսկ մտադրվել էին վերացնել ասպետական անարխիան: Սակայն իշխաններին, որոնք միջամտեցին պայքարին ասպետների կողմում, վերջին հաշվով հաջողվեց 1388 թ. ջախջախել քաղաքների միացյալ միությունը:

**Նոր երևույթներ
և րոլյունաբերական
զարգացման մեջ**

XV դ.

Համաշխարհային առևտրի ուղիներում Գերմանիայի ունեցած շահավետ դիրքը մեծ նշանակություն ուներ արհեստի զարգացման համար: XV դ. մոտ էր ընկնում բրդյա գործվածքեղենի պատրաստումը Գերմանիայում, ինչպես նաև Եվրոպայի մյուս երկրներում, դարձել էր արտադրության գլխավոր ճյուղը, որն աշխատում էր հեռավոր շուկաների համար: Ոչխարաբուծության զգալի զարգացումը հյուսիս-գերմանական հողերում և հիմնական ներկայությունների առկայությունը երկրում բարենպաստ պայմաններ էին ըստեղծել մահուղագործության աճի համար: XIV դ. վերջում և XV դարում զգալի հաջողություններ նվաճվեցին նաև բամբակեղեն գործվածքների և կտավի արտադրության գործում, որոնք ոչ միայն տեղական շուկա էին գնում, այլև արտահանվում էին Իտալիա, Իսպանիա և այլ երկրներ: Կատարելագործվում էր նաև մետաղների մշակումը. այդ արհեստում մասնագիտացել էր այն ժամանակ Գերմանիայի խոշորագույն քաղաք Նյուրնբերգը:

Ձանազան երկրներից հումք ձեռք բերելու անհրաժեշտությունը, նույնպես, ինչպես և հեռավոր շուկաներում արտադրանքների

վաճառահանման պայմանները, արդեն XV դ. վերջին մի շարք դեպքերում հասցրին այն բանին, որ մեկուսի և ոչ հարուստ արհեստավորներն սկսեցին ենթարկել ձեռնարկատեր-վաճառականին՝ մեծաքանակ հումքի տիրոջը, որը լավ ծանոթ էր հումքի գնման և արտադրանքների վաճառահանման բարդացած պայմաններին:

Մեծաքանակ ապրանքների արտադրության և որոշ ապրանքների նկատմամբ աճած պահանջարկի բավարարման համար պահանջվում էր ավելի բարդ սարքավորում, որի ձեռքբերումը նույնպես վեր էր առանձին արհեստավորի ուժերից: Ուստի, կապիտալ ունեցող վաճառականը հաճախ էր դառնում արտադրության ամբողջ պրոցեսի կազմակերպիչն ու ղեկավարը. նա արտադրությունը մասնատում էր մի շարք առանձին փուլերի, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմում էր հատուկ մասնագետ-արհեստավորի ֆունկցիան, և այդ բոլոր փուլերը կապում էր մի ընդհանուր համակարգի մեջ: Այդպիսի վաճառական-ձեռնարկատերը, որ երբեմն առանձնանում էր հարստացած արհեստավորական վարպետների միջավայրից, անմիջական արտադրողներին փաստորեն դաժնում էր իրենց կախված վարձու բանվորներ, չնայած որ նրանք շարունակում էին աշխատել իրենց տներում: Այդ ձևով, որը հայտնի է «ցրված մանուֆակտուրա» անունով, Գերմանիայում սաղմնավորվել սկսեցին վաղ կապիտալիստական արտադրության տարրերը:

Արտադրության կազմակերպման այդ ձևը ամենից վաղ սաղմնավորվեց տեքստիլ արդյունաբերության որոշ ճյուղերում և զարգանում էր գերազանցապես բաղաձնների սահմաններից դուրս, գյուղական վայրերում, որտեղ համբարությունն էր չկային՝ իրենց կարգորոշմամբ հանդերձ: Կապիտալիստական հարաբերությունների տարրերն սկսեցին առանձնապես ինտենսիվորեն զարգանալ այն ժամանակվա համար արտադրության նոր ճյուղում՝ տպագրական գործում:

Հատուկ տեղ էր գրավում լեռնահանքային գործը: Միջին դարերում Գերմանիային էր պատկանում առաջնությունը զարգացած լեռնահանքային արդյունաբերություն ունեցող եվրոպական երկրների թվում: Արտադրության այդ բնագավառում հենց սկզբից բարենպաստ պայմաններ առաջացան կապիտալիստական հարաբերությունների տարրերի սաղմնավորման համար: Հողի ընդերքը, որն սկզբում համայնքի սեփականությունն էր, հետագայում դաժնավ իշխանական ու կայսերական մենաշնորհ և արվում էր առանձին անձանց կամ հանքափորների խմբերին: Բուն իսկ արտադրության պայմանների համաձայն միջին դարերում Գերմանիայում հո-

Պի ընդերքը մշակվում էր ազատ աշխատանքի օգնությամբ: Փա-
խըստական կախյալ գյուղացիները, եթե նրանք աշխատում էին
չեռնային հանքագործությունում, չէին կարող ֆեոդալների կողմից
ևս պահանջվել:

Հանքափորներն սկզբում կազմում էին աշխատանքային ընկե-
րություններ (Gewerkschaften), որոնց մասնակիցները (Gewe-
ken) հենց իրենք էին աշխատում հանքահորերում, արդյունահա-
նում ու ձուլում էին հանքաքարը: XIV—XV դդ. ընթացքում այդ ըն-
կերություններն սկսեցին աստիճանաբար կորցնել իրենց սկզբնա-
կան աշխատանքային բնույթը: Հանքաքարի, առանձնապես ազնիվ
մետաղների հանքաքարի հանույթի աճը պահանջում էր էլ ավելի
խորացնել հանքախորշերը, ջրատար և օդատար սարքավորումն ար-
տեղակայել: Դրա համար անհրաժեշտ էին դրամական մեծ ծախ-
սեր: Այդ պատճառով էլ արդեն XV դ. վերջին տոսանմյակում հան-
քային տեղամասերի մշակման գծով ընկերությունների անդամ-
ներ կադող էին լինել միայն այն անձինք, ովքեր անհրաժեշտ
գրամական միջոցներ ունեին: Լեռնային ձևնարկությունների
փայտատերերի մեծ եկամուտները դեպի այդ ձևնարկություններն
էին հրապուրում հաճախ նույնիսկ հանույթի տնղերից հեռու աւ-
րող ունեւոր շատ քաղաքացիների ուշադրությունը: Դրա հետ միա-
սին իշխաններն ու կայսրերը, որոնք մշտապես փողի կարիք ու-
նեին, փոխառություններ էին վերցնում խոշոր առևտրա-վաշխս-
տուական ֆիրմաներից և գրավով նրանց էին ռալիս իրենց տերի-
տորիաների լեռնային հարստությունները: XV դարում այդպիսի
ֆիրմաներից խոշորագույնի տերերը՝ Ֆուգգերները, և Հարավային
Գերմանիայի այլ ֆիրմաներ իրենց հանքարանները հռնձնում էին
ձեռնարկատերերին, իսկ հաճախ հենց իրենք էլ մասնակցում էին
հանքերի շահագործմանը, նոր սարքավորման մատակարարման
ու արտադրության կազմակերպմանը՝ վարձու աշխատանքի կիրա-
ռումով: XV դ. Գերմանիայի լեռնային հանքարդյունաբերության
մեջ ընդգրկված էին զգալի թվով վարձու բանվորներ, որոնք արդեն
կապիտալիստական տիպի շահագործման էին ենթարկվում:

XV դ. երկրորդ կեսի աղքատները հաղորդում են լեռնագործ
բանվորների հուզումների մասին, որոնք պահանջում էին վարձա-
տրության բարձրացում և ընդհանրապես աշխատանքի պայման
ների բարելավում: Բայց այդ շարժումներն ուղղվում էին ոչ այն-
քան ձեռնարկատերերի դեմ, որքան իշխանական ադմինաստրա-
ցիայի դրը, վերցնելով արտադրանքի մեծ մասը, շատ շրջանե-

րում փաստորեն կառավարում էր լեռնագործական ձեռնարկութ-
յունները:

Գերմանական քաղաքների ընդհանուր տնտեսական վերելքը և
XV դ. Գերմանիայում արհեստագործական արդյունաբերության ա-
ռանձին ճյուղերում արտադրության նոր ձևերի սաղմնավորումը
էական խոչընդոտների էին բախվում: Այդպիսի խոչընդոտ էր հան-
դիսանում նախ և առաջ երկրի բուն տնտեսական զարգացման ան-
հավասարաչափությունը: Գերմանիայում որոշ քաղաքների ու երկ-
րամասերի տնտեսական վերելքը զուգորդվում էր մյուսների լճաց-
ման ու հետամնացության հետ: Պակաս նշանակություն չունեց
տնտեսական կապերի թուլությունը երկրի առանձին մասերի միջև,
որի հետևանքով Գերմանիայում միասնական ներքին շուկա չառա-
ջացավ: Գերմանիայի առաջադիմական տնտեսական զարգացման
համար մեծ խոչընդոտ էր քաղաքական մասնատվածությունը, որը
նշանակալի չափով տնտեսական զարգացման առանձնահատկու-
թյունների հետևանք էր: Այդ պայմաններում կապիտալիստական
արտադրության նույնիսկ առաջին սազմանային տարրերը հանդի-
պում էին ֆեոդալական կարգերի անհաղթահարելի խոչընդոտին,
կարգեր, որոնք XV դ. Գերմանիայում մնում էին իշխողը թե՛ գյու-
ղում, թե՛ քաղաքում:

Երկրում տնտեսական զարգացումն արգելակող և սոցիալա-
կան հակասությունները սրող գործոնների թվում վերջին տեղը չէր
գրավում գյուղացիության նկատմամբ հարաճուն ճնշումը, մասնա-
վորապես, ավատատիրական ռեակցիայի ուժեղացող երևույթնե-
րը գյուղում:

**Գյուղատնտեսության,
վիճակը և
գյուղացիների
դրությունը**

Արհեստի և առևտրի հաջողությունները, օտարերկրյա ապրանքների առատությունը
երկրում և հարստության աճը քաղաքներում
ուժեղացրին գերմանական ազնվականու-
թյան ձգտումը պերճանքի նկատմամբ, և
հետևապես՝ եկամուտներն ավելացնելու տենդենցը, որը գյուղա-
ցիների նկատմամբ ֆեոդալական ճնշման նոր ալիք առաջացրեց:
XII—XIII դդ. գյուղացիների դրությունը որոշ չափով թեթևանա-
լուց հետո, XIV դ. երկրորդ կեսից Գերմանիայում ֆեոդալները
ձգտում էին ճորտությունն ամրապնդել ու տարածել գյուղացինե-
րի ամբողջ զանգվածի վրա և ավելացնել նրանց վրա ընկած բազ-
մազան պարտությունները: Գյուղացիության ֆեոդալական շահա-
գործումն ուժեղացնելու պրճյեսը, որն իր հիմքում միասնական էր,

տարբեր կերպ էր տարածվում երկրի առանձին մասերում և տարբեր արդյունքներ ունեցավ:

Այն պատճառով, որ Հյուսիս-Արևելյան Եվրոպայի որոշ երկրներին սկսվել էր հացի արտահանումը արտասահման, գլխավորապես Ֆլանդրիա և Հյուսիսային Նիդերլանդներ, Գերմանիայի արևելյան հողերում արդեն XV դարում տնտեսական ակտիվության վերելք նկատվեց ազնվականության միջավայրում: Լեհական Կդանսկ քաղաքի հետ մեկտեղ հացի արտահանման կենտրոններ դարձան Հանզայի միությունն մեջ մտնող գերմանական քաղաքներ: Հյուսիս, Ռոստոկը, Վիսմարը, Շտրալզունդը: Ուրբան ավելի էր ուժեղանում հացի արտահանումն արտասահման, այնքան ավելի էին բարձրանում հացի գները բուն Հյուսիս-Արևելյան Գերմանիայի քաղաքներում և այնքան ավելի էր սասականում գյուղացիական հողաբաժինների հաշվին իր տնտեսությունն ոնդարձակելու ազնվականության ձգտումը: Սակայն գյուղացիներին հողից քշելու և նրանց կոռուպցիայի փոխադրելու արևելադերմասական ֆեոդալների այդ ձգտումը XV դ. չկարողացավ լայն չափերով կենսագործվել գլխավորապես այն պատճառով, որ այն ժամանակ ասպետների համար դժվար էր այդ մարզերում կոտրել ազատ և հողերով բավականաչափ ապահովված գերմանական վերաբնակիչների՝ նախկին գաղութաբնակների, դիմադրությունը: Այդ ժամանակաշրջանում գերմանական ֆեոդալների ճնշման հիմնական ծանրությունը զավթված մարզերում ընկնում էր դեռևս այնտեղ պահպանված սլավոնական և լիտվական գյուղացիների վրա:

Հյուսիս-Արևմտյան Գերմանիայի շրջաններում գյուղատնտեսության համար առաջնահերթ նշանակություն ուներ տեղական շուկայի զարգացումը, այսինքն՝ մերձակա և արագ զարգացող քաղաքների ավելի ու ավելի մեծացող պահանջարկը հողագործության ժխերքների նկատմամբ: Վեստֆալիայի և Սաքսոնիայի քաղաքներում բրդյա գործվածքեղենի արտադրության հաջողությունները այստեղ նույնպես ուժեղացրին պահանջարկը բրդի նկատմամբ և խթանեցին ոչխարաբուծության զարգացումը: Գյուղացիների հողաբաժինների հաշվին տնտեսությունն ընդարձակելու ֆեոդալների ձգտումը դրսևորվեց երկրի նաև այդ մասում: Սակայն այստեղ XV դ. մոտերքին արդեն զոյացել էր ժառանգական իրավունքով խոշոր հողակալություններ տիրող հարուստ գյուղացիների մի ուժեղ միջնախավ, որն ավելի էր հարմարված տեղական շուկայի պայմաններին: Գյուղացիները հաջողությամբ դիմադրում էին ֆեոդալների նկրտումներին, հանուն իրենց շահերի օգտագործելով ագ

հողերում իշխանների և ասպետության միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: Ուստի այստեղ ֆեոդալները, շարունակելով դեռևս XIII դ. նկատված տենդենցները, հաճախ էին վերացնում տերունական վաշուցանքը և հողերը վարձակալության հանձնում ունեոր գյուղացիներին, մեծ մասամբ նախկին կալվածքային և վագներին (մայերներին):

Գերմանիայի բնակչության մեծամասնությունը կենտրոնացած էր հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում, որտեղ պայմաններ էին առաջացել արտահանման նպատակով հաց արտադրող խոշոր տերունական գյուղատնտեսության զարգացման համար: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված այստեղ գերակշռող մանր գյուղացիական տնտեսությունների նկատմամբ XIV—XV դդ. վերսկսված ձեռման հատուկ բնույթը: Ֆեոդալական շահագործման ուժեղացումը տեղի էր ունենում գլխավորապես վուշ և այլ տեխնիկական կուլտուրաներ մշակելիս կոորը ավելացնելու համայնական հողատարածությունների զավթման հաշվին տերունական ոչխարաբուծությունն ընդլայնելու, ամեն տեսակի փոքրերն ավելացնելու, գյուղացիների անձնական կախումն ուժեղացնելու, ժառանգական հողակալությունը ժամկետային և կարճաժամկետ վարձակալության վերափոխելու միջոցով: Գյուղացիների դիմադրությունը էական խոչընդոտ հանդիսացավ տերերի կատարյալ կամայականության դեմ: Գյուղացիների պայքարն աճում էր ֆեոդալական ձեռնման համեմատ և XV դ. այդ պայքարը վերաճեց բացահայտ հոգումների և նույնիսկ խոշոր ապստամբություններին:

**Վալսերը
և տերիտորիալ
իշխանները**

Գերմանիայի պատմական զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունները՝ թույլ տնտեսական կապերը նրա առանձին մասերի միջև և այն, որ այստեղ կենտրոնաց-

ման պրոցեսը տեղի էր ունենում միայն առանձին պրովինցիաների տերիտորիաների մասշտաբով, իրենց քաղաքական արտահայտությունն ստացան տերիտորիալ իշխանների հետագա ուժեղացման և կայսրերի իշխանության թուլացման մեջ: Գերմանական իշխանները, որոնք իրենց տերիտորիաների իսկական տիրակալներն էին, կայսերական իշխանության անհրաժեշտությունը ճանաչում էին՝ սոսկ այնքանով, որքանով այն կարելի էր օգտագործել քաղաքների և ասպետների հաշվին իրենց տիրույթներն ընդլայնելու և իրենց հարևան ժողովուրդների դեմ ագրեսիվ պլաններ իրականացնելու համար: Այդ նույն նպատակին էլ պետք է ծառայեին կայսրերի կողմից ժամանակ առ ժամանակ հրավիրվող ռայխստագները՝ հա-

մակայսերական համագծումարները, կայսրության մեջ մտնող բոլոր հողերի ու տերիտորիաների ներկայացուցիչների ժողովները, որոնցում իշխանների հետ միասին մի շարք դեպքերում հանդես էին գալիս նաև կայսերական քաղաքների ներկայացուցիչները: Բայց ո՛չ կայսրերը, ո՛չ էլ ռայխստագը ոչ մի գործադիր ապարատ չունեին: Կայսրը իշխանություն ուներ սոսկ այնքանով, որքանով նա ինքը տերիտորիալ իշխաններից մեկն էր և հենվում էր իր իշխանության ուժերի վրա: Երկրում չկային ո՛չ ընդհանուր օրենսդրություն, ո՛չ ընդհանուր կայսերական ֆինանսներ:

Որոշ իշխանություններում գոյություն ունեին լանդտագներ՝ ազնվականության, հոգևորականության և քաղաքների ներկայացուցիչներից կազմված ժողովներ, որոնք հիշեցնում էին մյուս երկրների դասային ներկայացուցչությունները: Լանդտագները ծառայում էին իշխաններին՝ իրականացնելու իրենց տերիտորիայում եղած ամեն ինչ սեփական շահերին ենթարկելու և բնակչությունից իրենց հարկավոր միջոցները քամելու նրանց ձգտումները: Բշխանական քաղաքների կատարյալ անզորության պայմաններում լանդտագները ոչ մի չափով չէին սահմանափակում իշխանների կամայականությունները:

Կայսերական գահը որոշ առումով միջոց էր դարձել ուժեղացնելու համար այն իշխանական տան՝ ազդեցությունը, ում պատկանում էր այդ գահը և նրանց՝ ուլքեր պաշտպանում էին նրան: Այն առավել ուժեղ իշխաններին, որոնք իրավունք ունեին կայսր ընտրելու, սկսեցին անվանել կուրֆյուրստներ, այսինքն՝ ընտրող-իշխաններ: Կուրֆյուրստները ձգտում էին, որ իրենց ընտրած կայսրը չսահմանափակի իրենց ինքնուրույնությունը: Երբ Հաբսբուրգները, զբաղեցնելով կայսերական գահը, ընդարձակեցին իրենց ժառանգական տիրույթները, կուրֆյուրստները դրանում ըստպատշաճ տեսան մնացած իշխանների անկախության նկատմամբ և ընտրեցին ուրիշ կայսր՝ Լյուքսեմբուրգների տնից: Իսկ երբ կայսր Հենրիխ VII Լյուքսեմբուրգցին (1308—1313) դինաստիական ամուսնության հետևանքով իր տիրույթներին միացրեց Չեխիան և դարձավ չեխական իշխան, կուրֆյուրստները նրա մահից հետո կայսր ընտրեցին Վիտտելսբախների թավարական դուքսերի տնից՝ Լյուդվիգ Բավարացուն (1314—1347):

Հոգ տանելով իր տան ժառանգական տիրապետությունները մեծացնելու մասին, Լյուդվիգ Բավարացին փորձեց, դրա հետ միասին, հանուն մյուս բոլոր իշխանների շահերի վերսկսել արշավանքը դեպի Իտալիա: Այդ նպատակով Լյուդվիգը 1328 թ. խառնվեց

Իտալիայում տեղի ունեցող կուսակցությունների պայքարին և անցավ հոմեական քաղաքային արհստոկրատիայի կողմը ընդգրկեմ Հովհանն XXII պապի։ Սակայն պապի հետ կյուդվիզ Բավարացու կոնֆլիկտը, որ հարուցվել էր Հռոմում ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, կապ չունեն գերմանական կաշսեր որևէ ըսկրգբունքային քաղաքական գծի, կամ որևէ այլ քաղաքական պլանի հետ ընդհանրապես։ Կյուդվիզ Բավարացու իտալական արշավանքի արկածախնդրական բնույթը հիասթափեցրեց ինչպես նոա հոմեական կողմնակիցներին, այնպես էլ պապության հանդեպ օպոզիցիոն, գերմանական հոենոսյան քաղաքների բյուրգերական այն շրջաններին, որոնք կայսրին համակրում ու պաշտպանում էին Գերմանիայում պապության դրածոների դեմ մղած նրա պայքարում։ Կյուդվիզ Բավարացու Իտալիա կատարած արշավանքն ավարտվեց խայտառակ ձախողումով, իսկ գերմանական իշխանները, չցանկանալով վիտտելսբախների տոհմի բավարական իշխանության հետագա ուժեղացումը, դեռ նրա կենդանության օրոք Կյուրսեմբուրգների տոհմից ընտրեցին նոր կայսր՝ Կարլոս IV-ին, որն այդ ժամանակ արդեն չեխական թագավոր էր Կարլոս I անունով։

**Կարլոս IV-ի
«Ոսկե բուլլան»
և Գերմանիայի
մասնատվածության
ամրապնդումը**

Կարլոս IV-ի օրոք (1347—1378) Գերմանիայի քաղաքական մասնատվածությունը իրավաբանորեն ամրապնդվեց այդ կայսեր կողմից 1356 թվին հրատարակված «Ոսկե բուլլա»-ում (կախված ոսկե կնիքով հրովարտակում), որը Կ. Մարքսը բնութագրել է որպես «գերմանական բազմիշխանության հիմնական օրենք»⁷⁶։ Ժանաչվեց իշխանների լիակատար անկախությունը նրանց իշխանապետություններում՝ դատարանի, մաքսային տուրքերի պանծման, դրամահատման, լեռնահանքային հարուստությունների շահագործման իրավունքը։ Օրինականացվեցին մասնավոր պատերազմները ֆեոդալների միջև. արգելվում էր միայն վասալի կողմից իր անմիջական սենյորի դեմ պատերազմ մղելը։ Հաստատվեց, որ կայսրերը պետք է ընտրվեն յոթ կուրֆյուրստներից (երեք հոգևոր իշխաններից՝ Քլունի, Մայնցի և Թրիրի արքեպիսկոպոսներից, և չորս աշխաթհիկ իշխաններից՝ Զեխական թագավորից, Սաքսոնական դուքսից, Բրանդենբուրգի մարկկոմսից և Հոենոսյան աֆալցլեոմսից) բաղկացած կոլեգիայի կողմից։

⁷⁶ К. Маркс. Хронологические выписки «Архив Маркса и Энгельса», т. VI, стр. 82.

Արգելելով քաղաքների միությունները, «Ոսկւն բուլան» ազգարարում էր, որ կայսրութիւնը անկախ իշխանների քաղաքական կազմակերպութիւն է և քաղաքները չեն կարող իշխաններից անկախ քաղաքական դէր հաժապնել: «Բուլլայի» ֆեոդալական դասակարգային բնույթը ընդգծվեց այն իրավաբանների կողմից, որոնք հետագայում վկայակոչում էին իրենց՝ աւերտորիաներում իշխանների լիակատար տիրակալութիւնը հաստատող այդ փաստաթուղթը, որպէս հիմք՝ ժառանգական հողակալութեան գյուղացիական իրավունքները վերացնելու և ֆեոդալների կողմից համայնական հողատարածութիւնները դավթելու համար:՝

**Օպոզիցիոն
շարժման վերելքը
քաղաքներում**

Գերմանական բյուրգերութեան մեջ օպոզիցիոն տրամադրութիւնները դրսևորվում են դեռևս XIV դարից: Քաղաքացիները դժգոհ էին քաղաքական քառսից և բուրնցքի իրա-

վունքի տիրապետութիւնից, մի բան որ իշխանների ամենազորութեան ու կամայականութեան հետեանք էին: Բյուրգերութեան մեջ դժգոհութիւնը աճել էր նաև բազմաքանակ իշխանների ծանր հարկերից, իշխաններ, որոնք պատերազմ էին մղում միմյանց դեմ և մեկը մյուսի հետ մրցակցում էին պալատական կյանքի շքեղութեամբ ու վարձկան զորքերի քանակով: Բյուրգերական օպոզիցիան դրսևորվեց նաև քաղաքային միութիւններ կազմելու համար վերը նշված շարժման մեջ, ինչպէս նաև հոենոսթայն քաղաքների հակապապական պայքարում՝ պապի հետ կշռվի՞ր Բավարացու կոնֆլիկտի ժամանակ: Բյուրգերական օպոզիցիան XIV դարում գաղափարախոսական արտահայտութիւն գտավ այսպէս կոչված միստիկների կրոնական շարժման մեջ, մի շարժում, որը գլխավորում էին քյոլնեցի աստվածաբան էկկարտը և նրա աշակերտներ Հովհանն Տաուլերն ու Հենրիխ Սեուզեն: Միստիկները հանդես էին գալիս կաթոլիկական եկեղեցում տիրապետող զուտ արտաքին կրոնականութեան դեմ, մի ուսմունք, որի համաձայն մարդն ինքը ոչ մի դեր չի խաղում «իր հոգու փրկութեան» գործում, քանի որ «աստվածային բարիքը» պատրաստի ձեռով քահանայի կողմից նրան հաղորդվում է եկեղեցական ծեսեր և «խորհուրդներ» կատարելիս: Միստիկների ուսմունքում առաջ քաշված այն դրուլքը, թե մարդու ներքին կրոնական կյանքը վճռական նշանակութիւն ունի, մի դրուլք, որը սաղմնային վիճակում բովանդակում էր ապագա ռեֆորմացիայի գաղափարը, արտացոլում էր հոգևոր և աշխարհիկ իշխանների՝ կաթոլիկ եկեղեցու կողմից վաժերացված հավակնոտ բռնակալութեան դեմ բյուրգերութեան մեջ արթնացող բողոքի ոգին:

XIV դ. միաստիկների շարժումը, սակայն, որևէ չափով լայն
 րնույթ չընդունեց: Այն՝ ոչ թե ակտիվ գործունեությամբ, այլ պասիվ
 կրոնականության կողք էր անում և խորթ մնաց ժողովրդական մաս-
 սաներին: Բողոքի բուն շարժումը բխում էր միջնադարյան պահպա-
 նողականորեն տրամադրված բյուրգերության միջավայրից: Որոշ
 ժամանակ անց, XV դարում, սկսեցին ավելի բարձր հնչել գեր-
 մանական բյուրգերության այն փոքրաթիվ առաջավոր ներկայա-
 ցուցիչների ձայները, որոնք կասկած էին երկրում առաջացող կա-
 պիտալիստական հարաբերությունների տարրերի հետ: Այդ շրջ-
 ջաններից պահանջներ էին բխում պետական միասնություն հաս-
 տատելու և մյուս ժողովուրդների թվում Գերմանիային վայելուչ
 տեղ հատկացնելու մասին: Այդ շրջանների առավել առաջավոր
 ներկայացուցիչները համակրում էին գյուղացիական շարժմանը:

1439 թ. «Սիգիզմունդ կայսեր ռեֆորմացիան» քաղաքական
 պամֆլետում պարունակվում էին բյուրգերության այդ առաջադի-
 մական խավի շահերն արտացոլող պահանջներ՝ Գերմանիան դարձ-
 նել կենտրոնացված պետություն, դադարեցնել ֆեոդալական ան-
 վերջ պատերազմները, տեղական իշխանությունները ենթարկել
 համապետական օրենքներին, ֆեոդալական արստոնությունները
 փոխարինել պետական իրավունքների ու պարտականությունների
 սխտեմով և ստեղծել միասնական դատավարություն, միասնական
 մաքսերի ու միասնական մետաղադրամի սխտեմ: Արհեստի և
 առևտրի պայմանները բարելավելու նպատակով պամֆլետը պա-
 հանջում էր վերացնել համբարային սահմանափակումները, ինչ-
 պես նաև վերացնել առևտրա-վաշխառուական ընկերությունները:
 Պետական միավորման նախաձեռնությունը, պամֆլետի անանուն
 հեղինակի կարծիքով, պետք է պատկանի քաղաքներին՝ կայսրու-
 թյան մեջ «պետական իրավունքի պահապաններին»: Դրա հետ
 մեկտեղ նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ վերափոխությունների
 հասնել չի կարելի առանց «մանր» և «հասարակ» մարդկանց ակ-
 տիվ դերի: Ուստի և նա պահանջում էր համայնքներին վերադարձ-
 նել ֆեոդալների կողմից բռնատիրված հողատարածությունները,
 վերացնել ֆեոդալական մի շարք պարհակներ և հատկապես գյու-
 ղացիների ճորտային վիճակը:

Գյուղացիական
 շարժումները
 XV դարում

Մասնատված Գերմանիայում սոցիալական
 և քաղաքական ռեակցիայի և իշխանական
 կամայականության դեմ մղվող պայքարում
 գյուղացիական հեղափոխական շարժման

նշանակությունը դրսևորվեց արդեն XV դ. առաջին կեսին, հատկա-

պէս Զեխիայում տեղի ունեցած հուսյան պատերազմների ժամանակներից, երբ գյուղացիները, որոնց վրա, ինչպէս ասում էր Տ. Էնգելսը, «իր ամբողջ ծանրութեամբ ընկած էր ամբողջ հասարակական բուրգը՝ իշխանները, շինովնիկները, ազնվականութիւնը, տերտերները, պատրիկներն ու բյուրգերները»⁷⁷, սկսեցին հեղափոխական գործողութիւնների անցնել:

Այն բանից հետո, երբ հուսյանների դեմ գործառնական կայսրի և հոռմեական պապի կազմակերպած խաշակրաց արշավանքները (1420—1431) ձախողվեցին, և տաբորականների շեխական հեզափոխական բանակը, որի հիմնական ուժը կազմում էին գյուղացիական զանգվածները, դուրս եկավ Զեխիայի սահմաններից և թափանցեց Բավարիա, Ավստրիա, Սիլեզիա և Հունգարիա (տե՛ս Գլ. 19), գյուղացիական հեղափոխական ելույթներ սկսվեցին Գերմանիայի տարբեր մասերում: Վորմսի շրջանում ֆեոդալների և վաշխառուների դեմ 1431 թ. սկսված գյուղացիների խոշոր ապստամբութիւնը տազնապ առաջացրեց իշխանների և քաղաքային արիստոկրատիայի մեջ: Երկյուղ էր արտահայտվում, թե շեխական իրադարձութիւնների ազդեցութեամբ տակ տեղական գյուղացիական ելույթները կարող են ընդհանուր հարձակման փոխարկվել Գերմանիայի բոլոր տերերի դեմ:

Այդ ժամանակ Բազելում տեղի ունեցող նկեղեցական ժողովում (տե՛ս Գլ. 18) որոշ մասնակիցներ մեծ տազնապով մատնանշում էին, թե գերմանական գյուղացիների հուզումները, գյուղացիներ, որոնք պատրաստ էին շեխերի կողմն անցնելու, վտանգ չեն ներկայացնում իշխանների տիրապետութեանը և կայսրութեան բուն գոյութեանը:

«Կոշիկի»

հեղափոխական

դրոշի հայտնվելը

XV դ. 30-ական թվականների վերջին և 40-ական թվականներին Գերմանիայի հարավ-արևմտյան հողերը ենթարկվեցին ամայակների օտարերկրյա այն վարձկան գինված բանդաների ասպատակութիւններին, որոնք Հարյուրամյա պատերազմի ժամանակ ծառայում էին ֆրանսիական թագավորին: Ցանկանալով իր տիրապետութիւններին միացնել Գերմանիայի հարավ-արևմտյան հոենստյան հողերը, ֆրանսիական Կարլոս VII թագավորը դոֆին Լյուդովիկոսի (ապագա Լյուդովիկոս XI թագավորի) առաջնորդութեամբ այնտեղ ուղարկեց վարձկանների բազմաքանակ ջոկատներ, որոնք քայքայում էին ալդ հողերը՝ կող-

⁷⁷ Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 356.

պուտներ, հրկիզումներ, սպանություններ կատարելով: Գերմանական իշխաններն ու ֆեոդալները, ինչպես նաև գերմանական կայսրը, ոչ միայն չէին խոչընդոտում արմանյակների գործողություններին, այլ, ընդհակառակը, նրանց կոչ էին անում գերմանական հոգերը գալ և օգնում էին նրանց, հույս ունենալով այդպիսով ճնշել գերմանական գյուղացիների դիմադրությունը և վերջ տալ օպոզիցիայի աճմանը քաղաքներում: Սակայն օտարերկրյա զավթիչները հանդիպեցին ժողովրդական մասսաների և ամենից առաջ գյուղացիության եռանդուն հակահարվածին: Հոենոսի երկու ափերին կազմակերպված ժողովրդական վրիժառուների ջոկատներն ու խմբերը դարանակալում էին, արմանյակների վրա հարձակվում, կրտում նրանց ջոկատների միջև եղած կապը, զրկելով նրանց կանոնավոր մատակարարումից: Դոֆին Լյուդովիկոսի հակայական բանակը 1444—1445 թթ. սովյալ ու ցնցոտիներ հազած թափառաշրջիկ խմբերի վերածվեց:

Ժողովրդական ջոկատներն իրենց գործողություններում հենվում էին բնակչության լայն աջակցության վրա: Օտարերկրյա զավթիչների ու կողոպտիչների դեմ ընդհանուր պայքարի կոչ անելով, գյուղացիական ջոկատները հանդես էին գալիս սեփական դրոշի ներքո, որի վրա աստվածածնի պատկերի կողքին նկարված էր գյուղացիական կոշիկ երկար թելով: «Կոշիկի» դրոշը, որ առաջին անգամ բարձրացվել էր արմանյակների դեմ մշվող պայքարի ժամանակ, ախուհետև դարձավ ֆեոդալների և իշխանների դեմ պայքարի կոշիկ խորհրդանիշ: Այդ դրոշը անասելի սարսափ էր ներշնչում Գերմանիայի իշխող դասակարգին: 1460 թ. «Կոշիկի» դրոշի ներքո ապստամբեցին Հեզաու երկրամասի գյուղացիները: Ապստամբությունը մեծ տազնապ առաջացրեց ամբողջ Հարավարևմտյան Գերմանիայի ֆեոդալների մեջ:

1493 թ. էլզասում բացահայտվեց մի դավադրություն, որ նախապատրաստել էր գյուղացիների և քաղաքացիների զաղտնի միությունը: Դավադրության մասնակիցների պլանն էր զրավել Շլեստշտադտ քաղաքը, բարձրացնել «Կոշիկի» դրոշը, որը, ինչպես նրանք հավատացած էին, լայն հարձակման համար բավարար չափով «հասարակ ժողովրդի» զանգվածներ կներգրավի իրենց շարքերը: Իշխանությունը գրավելուց հետո միության անդամները մտադիր էին մի շարք փոփոխություններ մտցնել դատավարության մեջ, վերացնել իշխանական որոշ հարկեր ու տուրքեր, ինչպես նաև վաշխառությունը:

Գերմանական ներքին-գերմանական կյանքի իրադարձու-
կայությունը թյունները XV դարում նշանավորվեցին
XV դ. երկրորդ կեսին Գերմանիայի անցումով դեպի հեղափոխա-
կան վերելքի ժամանակաշրջանը, որը XVI դ.
ավարտվեց ֆեոդալական կարգի դեմ Եվրոպայում առաջին խո-
շոր հակառակադարձում՝ ռեֆորմացիայով և գյուղացիական մեծ
պատերազմով:

Իշխանները, ֆեոդալները և քաղաքների կառավարող պատրի-
կական վերնախավը անխնա ճնշում էին ժողովրդական դժգոհու-
թյան ամեն մի դրսևորում, Եվրոպայում կենտրոնացած պետու-
թյունների առաջացման պայմաններում գերմանական. ֆեոդալների
և իշխանական խառնախմբերի համար XV դարի ժողովրդական
շարժման վտանգավոր բնույթը տագնապ առաջացրեց իշխանական
օլիգարխիայի մեջ, որը վախենում էր երկրի ներսում գյուղացիա-
կան շարժման և գերմանական ֆեոդալների տիրապետությունից
առաքալող ժողովուրդների ազատագրական շարժման միացումից:
Գնալով ավելի ու ավելի էր որոշակի դառնում Շվեյցարական
միության և Զեխիայի ինքնուրույն, կայսրությանից անկախ զար-
գացումը հուսյան պատերազմներից հետո, Զախոդման ենթարկվեց
լեհաստանի և Լիտվայի դեմ Տևտոնական միաբանության ագրեսիվ
քաղաքականությունը, որ շարունակվում էր XIV դարում և XV դ.
առաջին տարիներին: Բրանդենբուրգի մարկկոմսների հետ դաշնակ-
ցած Տևտոնական միաբանության կողմից XIV դ. 40-ական թվա-
կաններին Պոմորյեի զավթումով Լեհաստանը ծովից կտրվեց:
XV դ. սկզբին զավթելով լիտվական ժուդեցիայի տերիտորիան և
այդպիսով միավորելով լիվոնյան և պրուսական տիրապետությու-
նները, միաբանությունը ծովից ետ մղեց նաև Լիտվային, իսկ ալ-
եուհետև հարձակում սկսեց լեհական հողերի վրա Վիսլայի աջ
ափին: Սակայն արդեն 1410 թ. Գրյունվալդի մոտ տեղի ունեցած
հակառակադարձում լեհերի, լիտվացիների, ուսների և չեխերի
միացյալ ուժերը վճռական պարտության մատնեցին Տևտոնական
միաբանության ասպետներին: XV դ. ընթացքում շարունակվող
պայքարում միաբանության ջախջախումն ավարտվեց (տե՛ս գլ.
19): Մեկընդմիշտ վերջ դրվեց դեպի Արևելյան Եվրոպայի խորքը
առաջ շարժվելու գերմանական ասպետների փորձերին: Արևելքում
ատեղծված դրությունը Գերմանիայի իշխանական օլիգարխիային
անհանգստություն էր ներշնչում նաև այն կապակցությամբ, որ
ալավոնական ժողովուրդների կողմից գերմանական բռնությանը
ցույց տալով դիմադրությունը կարող էր հենարան գտնել ամրա-

պնդվող ռուսական պետության կողմից: Հաբսբուրգների տնից սերված գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ III-ը (1440—1493) փորձեց իր կողմը թեքել ռուսական մեծ իշխան Իվան III-ին և առաջարկեց նրան համատեղ գործել լեհաստանի դեմ:

Գերմանիայում կատարված կարևոր տնտեսական տեղաշարժերը և առևտրական կապերը է՛լ ավելի էին ընդգծում երկրի՝ քաղաքական մասնատվածությունը: «XV դարի վերջին,—գրել է Ե. Էնգելսը,—Գերմանիան է՛լ ավելի է մասնատվում. Նրա կենտրոնն ավելի ու ավելի է թուլանում այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիան և Անգլիան արդեն շատ թեքիչ կենտրոնացած էին և այնտեղ ազգերն արդեն կազմավորվում էին»⁷⁸: Գերմանիայի համար բարդացած միջազգային իրադրությունը և երկրի ներսում ժողովրդական շարժման սաստկացումը գերմանական իշխաններին հարկադրեց կայսերական ռեֆորմի ուղիներ որոնել: XV դ. 80-ական թվականների վերջերին Դարավարենտյան Գերմանիայում առաջացավ «Շվաբական միություն» անունը կրող խոշոր քաղաքական և ռազմական միավորումը: Ջեականորեն դա Հարավարենտյան Գերմանիայի ապետների և կայսերական քաղաքների միավորումն է, որին միացան առանձին խոշոր իշխաններ: Իսկ իրականում միությունը ամբողջովին գտնվում էր այդ իշխանների ձեռքին՝ որոնք իրենց զեկավար ճանաչեցին Մայնի արքեպիսկոպոսին:

Շվաբական միությունը գլխավորող իշխանները 1495 և 1500 թթ. ռալինստազներում անցկացրին «կայսերական ռեֆորմի» իրենց նախագիծը: Վճռվեց կայսրության մեջ հռչակել «երկրային խաղաղություն», այսինքն՝ ներքին պատերազմների արգելում, և ստեղծել համակայսերական կառավարում ու կայսերական դատարան՝ իշխանների միջև վեճերը կարգավորելու համար: Հույս էր հայտնվում, թե համակայսերական հիմնարկները կկարողանան Քարդացած պայմաններում անցկացնել իշխաններին և ֆեոդալներին հարկավոր ներքին և արտաքին ռեակցիոն քաղաքականություն: Սակայն սեփական տերիտորիաներում անկախության խախտման երկյուղից ելնելով իշխանները չէին ուզում. որ կայսերական հիմնարկները ռազմական և ֆինանսական իրական ուժ և գործադիր մարմիններ ունենան: Այդ ռեակցիոն քաղաքականությունն անցկացնելիս իշխանները հույսը դնում էին Շվաբյան միության և նման այլ միությունների վրա, որոնք մտադիր էին ստեղծել երկրում: Այսպիսով, «կայսերական ռեֆորմը» ոչ թե մանրապետու-

⁷⁸ Архив Маркса и Энгельса», т. X, стр. 373.

թյան ու քաղաքական շահախառնության վերացում էր նշանակում, այլ, ընդհակառակը, դրանց լամբայնդում։ Բայց նույնիսկ այդ «ոեֆորմն» էլ հնարավոր չէր իրականացնել իշխանական խառնախմբերի միջև զոյություն ունեցող երկպառակության հստեանքով։ Շվեյցարիան կրկին ենթարկելու Շվաբական միության և Սաքսիմիլիանոս I Հաբսբուրգ կայսեր (1493—1519) փորձը ձախողումով վերջացավ։ Շվեյցարական միության՝ դեմ նրանց ձեռնարկած պատերազմը 1499 թ. վերջացավ պարտությամբ և կայսրության հետ Շվեյցարիայի բոլոր կապերի փաստական խրզման հասցրեց։

ԻՏԱԼԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

XI—XV հարյուրամյակների ընթացքում Իտալիան, Գերմանիայի պես, մնում էր քաղաքականապես մասնատված։ Երկրի պատմական զարգացման յուրահատկությունների շնորհիվ այստեղ առանձնացել էին երեք հիմնական մարզեր՝ Հյուսիսային Իտալիա ու Տոսկանա, Պապական մարզ և Հարավային Իտալիա։

§ 1. ԻՏԱԼԻԱՆ XI—XII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Հյուսիսային
և Միջին Իտալիայի
քաղաքները**

Հյուսիսային Իտալիայի և Տոսկանայի գրեթե ամբողջ առանձնահատկությունը քաղաքների ավելի վաղ և շատ ավելի արագ զարգացումն էր, քան միջնադարյան Եվրոպայի մյուս երկրներում (տե՛ս գլ. 6)։ XI—XII դդ. այդ շրջանի քաղաքներում է՛լ ավելի է ուժեղանում առևտրա-արհեստավորական գործունեությունը. Սիենայում, Պիզայում, Ֆլորենցիայում, Պյաչենցայում, Միլանում արտադրում էին մահուդ, Կրեմոնայում՝ կտավե գործվածք, Լուկայում՝ մետաքսեղեն, Վենետիկում, Ճենովայում, Պիզայում կառուցում էին նավեր. Վենետիկում մշակում էին նաև կաշի, մորթեղեն, քաթան. ապակուց պատրաստված վենետիկյան արտադրանքները արդեն XII դ. հռչակված էին քաղաքի սահմաններից շատ հեռու. Տոսկանայում և Լոմբարդիայում երկաթի հանքաքար էին արդյունահանում. Միլանը հայտնի էր նաև զանազան տեսակի զենքերի և մետաղե կարդանների (սանդերք՝ բուրդ գզելու համար) արտադրությամբ։ Արհեստների, մասնավորապես շինարարական գործի զարգացմանը նպաստում էր քաղաքային ամրություններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը. Կրեմոնան, Մոդենան, Բերգամոն, Պավիան, Միլանը շրջապատվում են անսուրբ պարիսպներով, որոնք քաղաքը պաշտպանում էին արտաքին թշնամիներից։

Իտալական քաղաքների՝ արհեստավորները, ինչպես և ամենուրեք Արևմտյան Նվրոպայում, միավորված էին համաքարոթյուններում: XII դ. արհեստավորների կորպորացիաներ են ստեղծվում Հյուսիսային Իտալիայի քաղաքների մեծ մասում և Միջին Իտալիայի շատ քաղաքներում: Այսպես, Միլանում XII դ. վերջին ծագեց արհեստավորական կորպորացիաների միություն՝ «սուրբ Ամբրոսիայի կրեղենացան»-ն. Ֆլորենցիայում ձևավորվում են մի քանի արհեստավորական համաքարոթյուններ՝ բրդագործների «Լանա» համաքարոթյունը, որը ներմուծվող հումքից բրդե գործվածքնդեն էր պատրաստում, մահուղագործների «Կալիմալա» համաքարոթյունը, որը՝ վերամշակում ու բարելավում էր ֆրանսիական և գեյմանական կոպիտ մահուղը: Արհեստագործական արտադրության բազայի վրա քաղաքներում արագորեն զարդանում է առևտուրը, որը վերաճում, դուրս է գալիս տեղական նշանակության շրջանակներից:

Միլանում, բացի սովորական ամենօրյա շուկայից, տարվա մեջ չորս անգամ տեղի էին ունենում տոնավաճառներ, ուր վաճառականներ էին գալիս իտալական մյուս քաղաքներից և օտարերկրյա քաղաքներից. այստեղ զենքի, մահուղի, արևելյան ապրանքների առևտուր էին անում: Վենետիկը XII դարում գլխավոր միջնորդը դարձավ Ադրիատիկի և Լոմբարդիայի միջև տեղի ունեցող առևտրում. այդ քաղաքը բազմաթիվ վաճառականներ էին հալիս Լոմբարդիայի, Տոսկանայի, էմիլիայի քաղաքներից, իսկ գերմանական վաճառականներն այնտեղ ստանում էին իրենց առևտրական իջևանատները (Ֆոնդակո): Ֆերրարայում XII դ. տոնավաճառներ տեղի էին ունենում տարին երկու անգամ. այստեղ վաճառականներ էին հավաքվում Լոմբարդիայից, Տոսկանայից և հաճախ նաև Ֆրանսիայից ու Գերմանիայից:

Այսպիսով, ապրանքափոխանակությունն աճել էր երկրի ոչ միայն առանձին քաղաքային օկրուգների և մարզերի ներսում, այլև մարզերի միջև. որոշ տոնավաճառներ ոչ միայն համաիտալական, այլև համաեվրոպական նշանակություն ունեին: XI—XII դդ. ընդլայնվել և աճել էին իտալական քաղաքների միջադգային տրետենական կապերը. նրանք առևտուր էին անում Նգիպտոսի, Ալժիրի, Թունիսի, Մարոկկոյի հետ. Ճենովան ամրացել էր Կատալոնիայում ու Պրովանսում և իր գաղութներն ուներ Հյուսիսային Աֆրիկայում. Պիզան ամբողջ թաղամասեր ուներ Հարավային Ֆրանսիայի քաղաքներում, Կորսիկայում և Սարդինիայում. Վենետիկը Ադրիատիկ ծովի Դալմաթյան ափին իրեն էր ենթարկել որոշ քաղաքներ ու հողեր: Առևտրի զարգացմանը նպաստեցին Իտալիան

շրջապատող ծովերի ազատագրումը բյուզանդացիների և արաբների տիրապետությունից, ինչպես նաև խաչակրաց արշավանքները (տե՛ս գլ. 8): Խաչակրաց արշավանքների հետևանքով Վենետիկը, Ճենովան, Պիզան, Անկոնան մշտական առևտրական կապեր հաստատեցին Մերձավոր Արևելքի (Լևանտի) հետ, որտեղ նրանք բազմաթիվ ֆակտորիաներ հիմնադրեցին: Նրանք այնտեղից բերում էին պղպեղ և այլ համեմունքներ, բամբակ, բրդի ու մահուդի համար ներկեր և այնտեղ էին արտահանում հաց, անասուննեղ, մետաղագործական արտադրանքներ: Արևելյան միջնորդային առևտուրը առասպելական շահույթներ էր բերում իտալական քաղաքներին: Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում արդեն XII դ. ըսկրզբին քաղաքները դառնում են առաջատար տնտեսական ուժ:

Քաղաքների պայքարը Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի սեկյորների դեմ

Սակայն քաղաքներն ունեին թշնամիներ, որոնք սպառնում էին արհեստի ու առևտրի հետագա զարգացմանը. դրանք ֆեոդալական սենյորներն էին: Իտալիայում այդ թշնամիները, որպես կանոն, եպիսկոպոսներ էին: Վերջինների դրուժյունը է՛լ ավելի ամրապնդվեց Օտտոն I-ի Իտալիա կատարած արշավանքների կապակցությամբ: Նա եպիսկոպոսներին բնձեռեց լայն քաղաքական իրավունքներ՝ դատարանի, վարչական կառավարման, մաքսային և շուկայական տուրքերի գանձման, դրամահատման և այլ իրավունքներ: Քաղաքի ամբողջ քաղաքական և տնտեսական կյանքը գտնվում էր եպիսկոպոսի, այսինքն՝ սենյորի, վերահսկողության ներքո: Այդպիսի դրուժյունը արգելակում էր քաղաքների հետագա զարգացումը, կաշկանդում արտադրողական ուժերը: Քաղաքների առևտրա-արհեստավորական բնակչությունը (popolo՝ ժողովուրդ, բառից), որ XI—XII դդ. զգալիորեն ուժեղացել էր, պայքարի մեջ է մտնում իր սենյորների դեմ: Այդ պայքարի առաջին բռնկումները վերաբերում են դեռ IX—X դարերին (տե՛ս գլ. 6), բայց այն առավել մեծ թափ է ստանում XI դարում: Ինչպիսի Գերմանիայում էր, իտալական քաղաքներն այդ պայքարում հանձին թագավորական իշխանության դաշնակից չունեին, որովհետև Հյուսիսային Իտալիան ինքնուրույն թագավորություն չէր, իսկ գերմանական կայսրի իշխանությունն այստեղ մնում էր սոսկ անվանական: Բայց քաղաքացիներն այստեղ հաճախ հանդես էին գալիս մանր ֆեոդալների՝ վալվասսորների հետ դաշնակցած, որոնք հաճախ կապ ունեին առևտրի հետ և շահագրգռված էին խոշոր ֆեոդալների իշխանության թուլացման մեջ. լինելով պրոֆեսիոնալ ռազմիկն

վալվաստորները նպաստում էին սենյորների դեմ քաղաքացիների մղած հաջող պայքարին: Նրանք մասնակցեցին, օրինակ, Միլանի քաղաքացիների 1035 թ. ապստամբությանը, իսկ 1042 թ. նրանց հետ դաշնակցած Միլանի քաղաքացիներին հաջողվեց կատաղի պայքարից հետո քաղաքից վոնդել իրենց սենյորին՝ արքեպիսկոպոսին, նրան պաշտպանող ֆեոդալական ավագանու (կապիտանների) հետ միասին: Փորձելով կոտրել քաղաքային աշխարհագրորդի դիմադրությունը, արքեպիսկոպոսը 1044 թ. վերջնական պարտություն կրեց և Միլանն ինքնուրույնություն ստացավ:

Սենյորների դեմ քաղաքների պայքարն ընթանում էր փոփոխակի հաջողությամբ: Սակայն վերջին հաշվով սենյորներն ստիպված էին քաղաքներում աստիճանաբար քաղաքական իրավունքներ զիջել քաղաքացիներին: Սկզբում քաղաքացիները ձգտում էին իրենց ներկայացուցիչներն ունենալ եպիսկոպոսական խորհրդում և եպիսկոպոսական դատարանում, իսկ այնուհետև հաճախ էին սենյորներից ստանում քաղաքի քաղաքական ինքնուրույնության իրավաբանական ճանաչումը հավաստող հրովարտականեր: XI դ. սկզբից մինչև XII դ. սկիզբը այդպիսի հրովարտականներ ստացան Մանտուան, Ֆերրարան, Պիզան, Կրեմոնան, Բոլոնյան և շատ այլ քաղաքներ: Այսպես, ահա, եպիսկոպոսներն արդեն XII դ. կորցնում են իրենց իշխանությունը կոմբարդիայի և Տոսկանայի քաղաքների նկատմամբ, որոնք աստիճանաբար մասնակիորեն կամ լիովին դառնում են անկախ կոմունաներ, իսկ այնուհետև՝ ինքնուրույն քաղաք-պետություններ:

Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքային կոմունաները

Ի տարբերություն արևմտաեվրոպական երկրների մեծամասնության, որտեղ համառոտ ամբողջ միջնադարի ընթացքում քաղաքական ու վարչական կյանքի կենտրոնը ֆեոդալի գյուղական ամրոցն էր, Իտալիայում կոմունաների առաջացումով այդպիսի կենտրոն է դառնում քաղաքը: Թեև ֆեոդալներից անկախ կոմունաներ ծագում էին սենյորների դեմ հասարակ քաղաքացիների՝ արհեստավորների և մանր առևտրականների մղած կատաղի պայքարի հետևանքով, բայց նրանց հաղթանակների պտուղներից բոլոր քաղաքներում օգտվում էին քաղաքային հարուստներն ու մանր ֆեոդալները: Կոմունայի հաստատումով իշխանությունը ֆեոդալական սենյորից անցնում էր կոնսուլների կոլեգիայի ձեռքը, կոնսուլներ, որոնք սովորաբար ընտրվում էին ավագանուց (կապիտաններից), մանր ֆեոդալներից (վալվաստորներից) և վաճառականությունից: Ար-

հետապնդողների և մանր առևտրականների ներկայացուցիչներին կոլեգիայի մեջ մտնել չէր թույլատրվում: Կոլեգիան գործադիր մարմին էր, որը վարում էր քաղաքի տնտեսական, ուղևորական և դատական բոլոր գործերը: Կոմունաներում օրենսդրական իշխանությունը իրականացնում էր «վստահված անձանց խորհուրդը»՝ «Քրեդենցը», որ ընտրվում էր քաղաքի բոլոր շրջաններից: Երբեմն գումարվում էր բոլոր լիիրավ քաղաքացիների ժողով՝ պառլամենտ:

Կոմունայի ծագումից հետո քաղաքներում առևտրից ու արհեստից զոյացած կուտակումները ոչ թե ֆեոդալի գանձարանն էին գնում, այլ մի զգալի չափով ծախսվում էին քաղաքային էկոնոմիկայի զարգացման վրա, որն այժմ իրենք քաղաքացիներն էին տնօրինում: Դա XII—XIII դդ. իտալական քաղաքների նշանակալի զարգացման պատճառներից մեկն էր: Կոմունան իր իշխանությունը չէր սահմանափակում քաղաքի պարիսպներով. սովորաբար նրան ենթարկվում էր շրջապատը՝ իր գյուղերով և ֆեոդալների դոմինիոնով, որը կոչվում էր «կոնտադո»: XII դ. ուժեղանում է քաղաքի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը նրա գյուղական օկրուգի վրա: Հաջորդ դարերում իտալական շատ քաղաքային կոմունաներ ընդարձակեցին իրենց տիրույթների սահմանները, իրենց ենթարկելով ուրիշ՝ քաղաքներ՝ նրանց օկրուգների հետ միասին. այդ ավելի լայնատարած տերիտորիան հաճախ կոչվում էր «դիստրիկտո» և իրենից ներկայացնում էր մի ամբողջ պետություն, որտեղ գլխավոր կոմունան խաղում էր մայրաքաղաքի դերը: Այսպիսով, Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում կազմավորվեցին բազմաթիվ քաղաք պետություններ՝ Ֆլորենցիա, Սիենա, Միլան, Հուվենա, Վենետիկ, Ծենովա, Պիզա և այլն:

Քաղաքների իշխանության տարածումը գյուղական օկրուգի վրա զգալի չափով խարխլեց ֆեոդալների քաղաքական հզորությունը: XI դ. սկսած նրանցից ոմանք թողնում են իրենց ամրոցները և բնակություն հաստատում քաղաքներում: Սակայն ֆեոդալների մեծամասնությունը, փորձելով պահպանել իր ազդեցությունը, շարունակում էր դիմադրել: Նրանք խանգարում էին արհեստավորների ու առևտրականների տնտեսական գործունեությանը, վերահսկում առևտրական ուղիները, լեռնանցքները, խախտում էին կոմունաների սահմանումները: XII դ. պոպուլանները զինված պայքար են սկսում գրանդների (ֆեոդալների) դեմ, ավերելով ու հրդեհելով նրանց ամրոցները, նրանց բռնի կերպով քաղաքում վերաբնակեցնելով: Ֆեոդալները, բնակություն հաստատելով քաղաքում,

այստեղ ևս կառուցում էին ամրոցներ բարձր սլարիսպներով ու աշտարակներով, բայց այդ ռազմական ամրությունները, թեև հաճախ դեռ սպառնում էին կոմունային, այժմ գտնվում էին վերջինիս ամենօրյա վերահսկողության ներքո, ուստի և սլակաս վտանգավոր էին:

Այսպիսով, Իտալիայի քաղաք-կոմունաներին, ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրների քաղաքների, հաջողվեց ընկնել ֆեոդալների քաղաքական և տնտեսական հզորությունը: Դրա շնորհիվ նրանց հաջողվեց նաև վերացնել մրցակցությունը գյուղական արհեստի հետ և իրենց ենթակա տերիտորիայի գյուղատնտեսությունն ի սպաս դնել քաղաքին:

Սենյորների նկատմամբ քաղաքների հաղթանակը նպաստեց Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի էկոնոմիկայի բարգավաճմանը և քաղաքների տնտեսական ու քաղաքական նշանակության հետագա աճին երկրի այդ մարզերում:

Կոմունաների բարգավաճումը չէր նշանակում և չէր էլ կարող նշանակել ֆեոդալական հարաբերությունների ոչնչացում: Բայց ֆեոդալական հիերարխիայի գոյություն ունեցող սիստեմում կարեւոր փոփոխություն մտցվեց: Նրանում ճեղքվածք բացվեց: Իրենք կոմունաները, կարծես թե բռնեցին ֆեոդալների տեղը, Իրենց տերիտորիայում, որ կազմված էր նախկին ֆեոդալական տիրույթներից, նրանք պահում էին իրենց վասսալներին: Նրանց անցավ քաղաքական իշխանությունը այդ տերիտորիայի սահմաններում: Քաղաքը մնում էր որպես ֆեոդալական օրգանիզմ թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական տեսակետից: Քաղաքային արհեստագործական արտադրությունում իշխում էր համաքաղային կարգը: Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքների ֆեոդալական բնույթի ցայտուն արտահայտություններից մեկը տնտեսական և քաղաքական մեկուսիության նրանց ձգտումն էր, մեկուսություն, որին նրանք հասել էին ինքնուրույն պետություններ դառնալու հետևանքով:

Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաք-հանրապետությունների քաղաքական ան- և Իտալիայի քաղաքատնտեսականությունը այն հանգամանքի քաղաքական զարգացումը պատճառներից մեկն էր, որ թե՛ Իտալիայում ամբողջությամբ վերցրած, թե՛ տնտեսապես ավելի զարգացած նրա Հյուսիսային մասում մինչև միջին դարերի վերջը միասնական պետություն չկազմավորվեց:

Ի տարբերություն Հյուսիս-Ֆրանսիական և անգլիական քաղաքների, իտալական, ինչպես և գերմանական քաղաքները, շնո-

յաժ նրանց բարձր տնտեսական դարգացմանը, երկրի քաղաքական միավորման կենտրոններ շղարձան, իսկ հաճախ նույնիսկ խոշոր-դոտ էին հարուցում այդ միավորման դեմ: Դա բացատրվում էր նրանով, որ արդեն XII դ. նրանք ավելի շատ կապված էին արտա-քին, քան թե ներքին շուկայի հետ: Դեռ ավելին, ինչպես արևելյանը (Աանտ, Եգիպտոս, Բյուզանդիա), այնպես էլ արևմտյան (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Անգլիա, Ֆլանդրիա) արտաքին շուկաներում քաղաքները մրցակցում էին առևտրում, իսկ ավելի ուշ՝ բանկային գործառնություններում: Առևտրային մրցակիցներ էին Վենետիկն ու Ճենովան, Ճենովան ու Պիզան: Ֆլորենցիան մրցակցում էր Պիզայի, Սիենայի և Լուկկայի հետ: Բուն Իտալիայում այդ մրցակցությունը քաղաք-պետությունների միջև շղաղարող ընդհարումնե-րի ձև էր ընդունում: Ընդհարումների պատճառ էր նաև դրացի, և ավելի թույլ քաղաքների հաշվին սեփական տերիտորիան ընդարձա-նելու առավել հզոր քաղաքների ձգտումը: Այդ հողի վրա երկար ժամանակ ընդհարումներ էին տեղի ունենում Միլանի և Կրեմոնա-յի, Բոլոնյայի և Մոդենայի միջև և այլն: Տնտեսական և քաղաքա-կան մրցակցության հետևանքով իտալական, ինչպես և գերմանա-կան, քաղաքները շահագրգռված չէին երկրի քաղաքական միաս-նության հարցում և ժամանակավորապես միավորվում էին միայն այն դեպքում, երբ դրսից որևէ մեկը մասնավորապես գերմանա-կան կայսրը, նրանց սպառնում էր:

Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի մարզ-ում քաղաքների և ապրանքադրամական հարաբերությունների արագ զարգացումը խարխում էր քնատնտեսության հիմքերը իտալական գյուղում և էական փոփոխու-թյուններ առաջացնում Իտալիայի այդ մա-սին ագրարային կարգում: Գյուղատն-տեսական մթերքների նկատմամբ քաղաքների աճող պահան-ջարկը, որ բավարարվում էր հիմնականում մանր գյուղացիական արտադրության հաշվին, հասցրեց այն բանին, որ մշակվող տա-րածություններն ընդարձակում էին անմշակ հողատարածություննե-րը մաքրելու, ճահիճները չորացնելու միջոցով և այլն: XI դ. վեր-ջին, և հատկապես XII դարում խոշոր ֆեոդալները սկսեցին խիստ կերպով կրճատել տնտեսությունը և դաժներ վարձով տալ գյուղացիներին, մանր ասպետներին, ինչպես նաև քաղաքա-ցիներին՝ լիբելլյարային հողակալության (տե՛ս գլ. 6) կամ էմֆի-տետային վարձակալության (տե՛ս գլ. 3) պայմաններով: Այդ ժա-

մանակաշրջանում գյուղում հողերի զգալի մասն անցնում է քաղաքային վերնախավի ձեռքը: որը գնում է այդ հողերը կամ վարձակալությունը դարձնում է փաստական սեփականություն: Արդեն XI դ. սկսվում է ունեւայի կոմմունալիտան: XI—XII դդ. դրամական ունեւան շատ լայն տարածւում է ստանում, դաշտային կոոբմի զգալի մասով փոխարինւում է սալլային պարհակով: Հարկաւոր է նշել, որ Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում աշխատավճարային ունեւան երբեք չի գերակշռել: Բնամթերային և նույնիսկ դրամական ունեւան արդեն VIII—IX դդ. բավականաչափ լայնորեն տարածված էին՝ այդ թվում նաև ճորտ գյուղացիության վերաբերմամբ: Հյուսիսային Իտալիայի որոշ մարզերում ապրանքադրամական հարաբերությունների արդէ մեծացրից բնամթերային ունեւայի տեսակարար կշիռը: գյուղացիներից հավաքած մթերքները ֆեոդալները շուկա էին ուղարկում: Սենյորները դեմ գյուղացիների մղած ակտիւ պայքարի հետևանքով XI—XII դդ. Իտալիայի այդ մասում գյուղացիական պարտույթների մի զգալի մասը սահմանված էր: Այդ բոլոր նոր երևույթներին նպաստում էր այն հանգամանքը, որ Իտալիայում պահպանվել էր անձնապես ազատ գյուղացիների զգալի միջնախավ, այլև այն, որ այնտեղ առաջ էլ համեմատաբար քիչ էին խիստ կախման մեջ գտնվող ճորտերը: Սակայն Հյուսիսային և հատկապես Միջին Իտալիայի որոշ հետամնաց շրջաններում անձեռնմխելիորեն պահպանվում էին ֆեոդալական շահագործման նախկին ձևերը և նույնիսկ ճորտատիրությունը: այդպիսին էր դրությունը Ալպերի նախալեռներում և Ալպեինների որոշ լեռնային վայրերում:

Գյուղական կոմունաներ

Քաղաքների քաղաքական ու տնտեսական ազդեցության արագ աճի սլայմաններում ֆեոդալների իշխանության թուլացումը XI—

XII դդ. աշխուժացրեց գյուղական համայնքները: Իտալիայում համայնքը պահպանել էր լանդգրաֆական ժամանակներից, ըսկրզում՝ ազատ, իսկ այնուհետև ճորտային համայնքի ձևով: XI—XII դդ. հյուսիս-իտալական համայնքներն իրենց օգտագործման տակ ունեին արոտավայրեր, անտառներ, մարգագետիններ, անմշակ հողատարածություններ, ավելի սակավ՝ սղեպ՝ վարելահողեր: Բեև ֆեոդալին, որպես հողի իրավական սեփականատիրոջ, համայնքները չինշ (բահրա) էին վճարում հողատարածություններն օգտագործելու համար, նրանք, սակայն, կարող էին դրանք փոխանակել, նվիրել, վարձակալության տալ և անգամ վաճառել՝ հաշվի չնստելով ֆեոդալների հետ: Համայնական կազմակերպություններ

րը XI—XII դդ. հաճախ էին վեճերի մեջ մտնում ֆեոդալների հետ: XII դ. վերջում նրանցից շատերը սենյորների դեմ մղած համառ պայքարում ինքնավարություն են նվաճում, իրենց իրավունքները ձևակերպելով գրավոր համաձայնություններով: Այդ ժամանակվա շրջանում քաղաքները գյուղացիական համայնքներին հաճախ էին օգնում իրենց ընդհանուր թշնամու՝ ֆեոդալների դեմ նրանց մղած պայքարում: Քաղաքների օգնությամբ ֆեոդալներից խլվեցին գյուղացիական համայնքների նկատմամբ նրանց ունեցած դատական իշխանությունը և ֆեոդալական որոշ տուրքեր գանձելու իրավունքը: Ազատագրվելով ֆեոդալների իշխանությունից, գյուղական համայնքները, սակայն, լիակատար անկախություն չէին ստանում կամ դրանից օգտվում էին շատ կարճ ժամանակով: Որպես կանոն, նրանց շատ շուտով իրենց վերահսկողությամբ էին ենթարկում դրացի քաղաքները: Քաղաքը կարծես թե գյուղական համայնքի նկատմամբ ինքն իրենով փոխարինում էր նրանց նախկին ֆեոդալական սենյորին: Ընդ որում, քաղաքները ճանաչում էին գյուղական համայնքների որոշ ինքնավարությունը: Գյուղական համայնքների՝ ֆեոդալների իշխանությունից քաղաքների իշխանության տակ անցնելը, թեև նրանց չէր ազատում շահագործումից, որին հիմա գյուղը ենթարկվում էր քաղաքի կողմից, ամբողջությամբ վերցրած դրական դեր խաղաց, քանի որ քաղաքը առաջադիմական տնտեսական զարգացման կենտրոն էր: Գյուղական օկրուգի ընդգրկումը քաղաք-պետության կազմի մեջ նպաստեց ապրանքա-գրամական հարաբերությունների հետագա և էլ ավելի արագ զարգացմանը և ճորտատիրության վերացմանը գյուղում Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի շրջանների մեծ մասում:

XII—XIV դդ. գյուղական համայնքները դառնում են գյուղական կոմունաներ՝ ինքնակառավարվող համայնքներ: Քաղաքային կոմունաների նմանությամբ նրանք ընտրում էին պաշտոնատար անձինք (կոնսուլներ), ստեղծում իրենց ֆինանսական, դատական ապարատը և նույնիսկ հրատարակում էին օրենսդրական որոշումներ՝ կոմունայի ամբողջ կյանքը կարգավորող ստատուտներ:

Այլ կերպ էր ընթանում Պապական մարզի Պապական մարզ: Պապական մարզ: Պապական մարզ, որը գրավում էր Միջին Իտալիայի զգալի մասը: Պապների աշխարհիկ պետությունը սովորական ֆեոդալական իշխանություններից մեկն էր: Որքանով որ այդ իշխանության տիրակալը միաժամանակ

կաթոլիկ եկեղեցու ղեկավարն էր, իսկ նրա մայրաքաղաքը՝ Հռոմը,

հանդիսանում էր հիշյալ եկեղեցու կազմակերպական և զաղափարախոսական կենտրոնը, այդ պետության պատմության վրա զգալի ազդեցություն էր գործում պապության եվրոպական քաղաքականությունը, մի քաղաքականություն, որն այդ ժամանակաշրջանում յոշովում էր Եվրոպայի աշխարհիկ միապետների նկատմամբ տիրապետություն հաստատելու նրա ձգտմամբ: XI—XII դդ., երբ Կալվրոնիան դեմ մղած պայքարում պապության հաջողությունների հետևանքով Եվրոպայում զգալիորեն ուժեղացել էր նրա ընդհանուր ազդեցությունը, պապերին հաջողվեց Տոսկանայի մի մասի Սպոլետոյի և Բենեվենտի հաշվին իրենց իշխանությանը ենթակա տերիտորիան զոչալիորեն ընդլայնել Իտալիայում: XII դ. վերջում նրանք իրենց ենթարկեցին իտալական խոշորոգույն քաղաքներից մեկը՝ Պեդրուչան: Տնտեսական տեսակետից Պապական մարզը ետ էր մնում Հյուսիսային Իտալիայից և Տոսկանայից: Այստեղ քաղաքները զարգանում էին ավելի դանդաղ. գյուղում պահպանվել էին ճորտատիրական հարաբերությունները: Հետամնացությանը քիչ չէր նպաստում պապության ներքին քաղաքականությունը, որն ուղղված էր այն բանին, որ Հռոմին և Պապական մարզի մյուս քաղաքներին ինքնավարություն չտրվի և գյուղում պահպանվեն ֆեոդալական շահագործման հին ձևերը: Պապական մարզի նույնիսկ մայրաքաղաքը՝ Հռոմը, ֆեոդալների խոշոր որջն էր. բացի պապական նստավայրից, այստեղ մոտ երկու հարյուր ֆեոդալական զրդյակներ կային: Հռոմը տնտեսական տեսակետից ետ էր մնում այնպիսի զարգացած կենտրոններից, ինչպիսին Միլանը կամ Ֆլորենցիան էին: Հռոմի բնակչությանը զգալի եկամուտներ էր բերում պապական արքունիքին և բազմաթիվ ուխտավորներին սպասարկելը:

Քաղաքների նկատմամբ պապության քաղաքականությունն ռեակցիոն բնույթը ցայտուն կերպով դրսևորվեց XII դարի 40-ական թվականներին, երբ Հռոմում սրվեց պայքարը Խոմոնա հաստատելու համար 1143 թ. քաղաքացիներն ու մանր ասպետները Կապիտոլիումում զրավեցին կառավարական շենքերը, հռչակեցին հանրապետություն և ընտրեցին 56 մարդուց բաղկացած սենատ. հանրապետության ղեկավարները իրենց համարում էին Հին Հռոմի ավանդույթների ժառանգորդները: Ապստամբները պահանջում էին քաղաքում գերագույն իշխանությունը հանձնել կոմունային:

Նոր միայն ստեղծված Հռոմեական հանրապետությունում առանձնահատուկ ազդեցությամբ էր օգտվում Առևելք Բրեշիացին: Առաջ նա արդեն գլխավորել էր Եպիսկոպոսի և հարուստ հոգևո-

րականության դեմ ուղղված օպոզիցիոն շարժումը Բրեշիայում (որը նրա ծննդավայրն էր)։ Այդ բանի համար նրան վտարել էին Իտալիայից։ Մի քանի տարի նա անցկացրեց Ֆրանսիայում, որտեղ նա դարձավ XII դարի առաջագեմ փիլիսոփա, հետագայում՝ եկեղեցու կողմից դատապարտված (տե՛ս գլ. 20) Աբելյարի հետևորդը։ Եկեղեցական վերնախավի մեջ առանձին շարուժյուն ու սարսափ էր առաջացնում Առնոլդ Բրեշիացու ուսմունքը, որը պահանջում էր եկեղեցու հրաժարումն հողային սիրույթներից և հարստություններից, հանդես էր գալիս պապի աշխարհիկ իշխանության դեմ, բողոքում էր ֆեոդալական ավագանու տիրապետության դեմ, երազում էր Հռոմի հզորության և Իտալիայի միասնության մասին։ Առնոլդ Բրեշիացու քարոզների ազդեցության առակ Հռոմի քաղաքացիները ավերեցին կարդինալների տները, ֆեոդալների դղյակները. պապը հարկադրված էր փախչել Հռոմից։

Այդ ժամանակ Իտալիա ներխուժեցին գերմանական ֆեոդալների հորդաները Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի զխալրությամբ (տե՛ս գլ. 11)։ Հուլյս դնելով Ֆրիդրիխի օգնության վրա պապի դեմ մղվող պայքարում, Հռոմեական հանրապետության սենատը ներանձ առաջարկեց կայսերական զահ։ Սակայն Ֆրիդրիխը մերժեց այդ առաջարկությունը, մտավ Հռոմ և կայսերական զահ ընդունեց Հադրիանոս IV պապից։ Գերմանական ասպետ-կողոպտիչների բռնությունները վրդովմունքի պոռթկում առաջացրին քաղաքացիների մեջ, որոնք զինված դիմադրություն ցույց տվեցին կայսրին։ Պապը արգելադիր դրեց Հռոմի վրա. այդ կապակցությամբ դադարեց ուխտավորների հոսանքը դեպի քաղաք. մի հանգամանք, որը քաղաքացիներին զրկում էր եկամուտներից։ Հռոմեական հանրապետության սենատում գերակշռություն ձեռք բերեցին չափավոր տարրերը. պապության անհաշտ թշնամի Առնոլդ Բրեշիացին վտարվեց քաղաքից, իսկ այնուհետև Ֆրիդրիխի հրամանով բռնվեց և տանջամահ արվեց (1155 թ.)։ Հռոմեական հանրապետությունը վերացվեց, իսկ պապի իշխանությունը վերականգնվեց։ Հռոմեական կոմունայի կործանման ամենաէական պատճառները Հռոմի արհեստավորական-առևտրական բնակչության թուլությունն էր և սեփական կազմակերպություն չունենալը, ինչպես նաև այնպիսի ֆեոդալական սենյորի գալիս քաղաքական և տնտեսական ուժը, ինչպիսին պապն էր։

**Հարավային
Իտալիան**

Հարավային Իտալիայում և Սիցիլիայում ֆեոդալական հարաբերությունները զարգանում էին օտարերկրյա տիրապետության

պայմաններում, մի հանգամանք, որն իր կնիքն է դրել նրանց սլատուկության վրա: XI դարում Իտալիայի այդ մարզերը զավթել էին Իտալիան և Սիցիլիան Ռոջեր II-ի օրոք միավորվեցին մեկ միասնական պետության՝ Սիցիլիական թագավորության մեջ: Նորմանդական նվաճումն արագացրեց ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը. նվաճող-թագավորները զավթեցին տեղական ավագանու և դուղացիների հողերի մեծ մասը և դրանք ուպես ավատներ բաժանեցին նորմանական ֆեոդալներին ու եկեղեցուն: Որպես թագավորական դոմեն, նրանք մեծ հողային տիրույթներ պահեցին իրենց ձեռքը: Գյուղացիները, կախման մեջ գտնվող հողակալներ դառնալով, մի զգալի մասով կորցրին իրենց ազատությունը: XII դարում Սիցիլիական թագավորությունում կային շատ ճորտեր (սերվեր), որոնք իրավունք չունեին տեղից տեղ փոխադրվելու, ինչպես նաև կիսաազատներ՝ վիլլաններ, որոնք օգտվում էին տեղից տեղ փոխադրվելու սահմանափակ իրավունքով՝ որոշակի պայմաններով: Թե՛ նրանք, թե՛ սրանք պարտավոր էին կոռկատարել և բնամթերային ու դրամական բահրա վճարել: Ամբողջությամբ վերցրած ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսը Սիցիլիական թագավորությունում ավելի դանդաղ էր ընթանում, քան Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում: Այդ պատճառով էլ XII դ. հարավում պահպանվել էր համայնքներով ապրող և ճորտացման դեմ համառաբար պայքարող ազատ սելդիստ-գյուղացիների մի զգալի միջնախավ: Նրանք բազմիցս ապստամբում էին ֆեոդալների և նրանց շահերը պաշտպանող թագավորական իշխանության դեմ (1123, 1168, 1178, 1199 թթ.):

Այլ կերպ, քան Հյուսիսում, դասավորվեց հարավիտալական քաղաքների ճակատագիրը: XI—XII դդ. նրանք նույնպես հասան զգալի բարգավաճման, որը, սակայն, գերազանցապես կապված էր տարանցիկ առևտրի հետ, քանի որ այնտեղ սեփական արհեստավորական արտադրությունն ու տեղական առևտուրը թույլ էին զարգացած: Դրա հետևանքով, նաև այն պատճառով, որ XII դ. սկզբին Հարավային Իտալիայում համեմատականորեն ուժեղ ֆեոդալական պետություն առաջացավ, հարավիտալական քաղաքներին շահողվեց անկախություն, անգամ ինքնավարություն ձեռք բերել և նրանք ընդմիջտ մնացին ուժեղ կենտրոնական իշխանությունը ենթակա: Այդ պատճառով էլ այստեղ ապրանքա-դրամական հարաբերությունները էական ներգործություն չունեցան գյուղի տնտեսական և սոցիալական կյանքի վրա:

Հյուսիսային և Միջին XII դարի երկրորդ կեսին դերմանական ազ-
իտալիայի քաղաքներ- րեսիայի ակտիվացման կապակցությամբ
րի պաշարը Իտալիայի վրա օտարերկրյա ստրկացման
դերմանական ֆեո-
դալական զավթիչներ- սպառնալիք կախվեց: Գերմանական ֆեո-
րի դեմ դալները Ֆրիդրիխ I Բարբարոսսայի զլխա-
վորությամբ Իտալիայում իրենց զավթում-
ների համար որպես հիմք էին համարում

այն հանգամանքը, թե Իտալական հողերի մի զգալի մասը ձևակա-
նորեն պատկանում է (X դարից) այսպես կոչված Հռոմեական
կայսրությանը:

Իտալիայի քաղաքական մասնատվածությունը նպաստում էր
այդ զավթողական պլանների իրականացմանը: Ֆրիդրիխ I Բար-
բարոսսան հինգ արշավանք ձեռնարկեց դեպի Իտալիա, փորձելով
նվաճել այդ երկիրը: Օտարերկրյա ստրկացման սպառնալիքը նախ
և առաջ կախվել էր Հյուսիս-իտալական ծաղկած քաղաքների վրա:
Ֆրիդրիխ Բարբարոսսայի իտալական արշավանքներից առաջ էոմ-
բարդիայի և Տոսկանայի քաղաքների կախումը կայսրությունից
անվանական էր. որոշ դեպքերում նրանք կաշւրին դրամական
նպաստ էին տալիս և օժանդակ ջոկատներ տրամադրում, այդպր-
սով փրկագնվելով օտարերկրյա տիրողոսավոր ֆեոդալից, որի գե-
րազույն իրավունքը նրանք լրջորեն չէին ընդունում: Իսկ հիմա աբ-
դեն ծառանում էր քաղաքների տնտեսական և քաղաքական անկա-
խությունը կոորդինելու իրական սպառնալիք, անկախություն, որ
այնքան դժվարությամբ նվաճվել էր տեղական սենյորների դւմ
մղված պայքարում:

Իտալիա կատարած առաջին իսկ արշավանքում Ֆրիդրիխը ի-
րեն դրսևորեց որպես քաղաքային ազատությունը խեղդող: Այդ
հանգամանքն է՛լ ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվեց 1158 թ. Ռոն-
կալի սեյմում, որը նրա ճնշման տակ որոշում ընդունեց Հյուսիս-
իտալական քաղաքների անկախությունն իսպառ վեջացնելու մա-
սին (տե՛ս գլ. 11): Բոլոնյան հաճոյակատար իրավաբանները,
րոնք հրավիրվել էին սեյմ, այդ որոշումը հիմնավորում էին հռո-
մեական իրավունքի այն հայտնի սահմանումով, թե «ինչը ցանկալի
է տիրակալին, օրենքի ուժ ունի» (guod principi placuit, leges
habet vigorem): Մենք արդեն գիտենք, որ Ֆրիդրիխին չ՛աջողվեց
խրականացնել ռոնկալյան որոշումները, չնայած դաժան դատաս-
տանին միլանցիների նկատմամբ, որոնք առաջինը հրաժարվեցին
նրան ենթարկվելուց (տե՛ս գլ. 11):

Միևնի նկատմամբ գերմանական զավթիչների բարբարոսա-

կան դատաստանը և երկրի կառավարողը դայրույթ առաջացրին ամբողջ Իտալիայում և բարձրացրին քաղաքների դիմադրության ուղին, որտեղ արդեն տեղի տնտեսությունները էին անում կայսեր նշանակած շինովնիկները: 1167 թ. հիմնադրվեց Լոմբարդական լիգան, որի մեջ մտան նորից վերաշինված և վերականգնված Միլանը, Մանտուան, Ֆերրարան, Կրեմոնան, Բրեշիան և այլ քաղաքներ, որոնք կատարյալ ստրկացման հանդեպ ժամանակավորապես մոռացել էին իրենց գոտությունները: Կայսեր դեմ կնքված դաշինքի մեջ ներգրավվեցին Սիցիլիական թագավորությունը և Վենետիկը, որոնք երկյուղ էին կրում Հյուսիսային Իտալիայում կայսրության դիրքերի ամրապնդումից: Պապությունը, որն առ ժամանակաշրջանում կայսրության դեմ պայքարում էր ֆեոդալական եվրոպայում տիրապետություն ձեռք բերելու համար, նույնպես պաշտպանում էր Լոմբարդական քաղաքները: Այսպիսով, գերմանական ֆեոդալական զավթիչների դեմ մղվող պայքարը համաիտալական նշանակություն ստացավ. այդ պայքարի ելքը որոշում էր ամբողջ երկրի ճակատագիրը: Լոմբարդական լիգան Պո գետի անցարանի մոտ կառուցեց Ալեքսանդրիա բերդաքաղաքը՝ որպես արգելապատնեշ գերմանական նոր ներխուժումների դեմ: Երբ Ֆրիդրիխը հինգերորդ անգամ անցավ Ալպերը, շվարտացավ գրավել այդ բերդաքաղաքը: Լեյպանոյի ճակատամարտում (1176) կատարյալ պարտություն կրելով Լոմբարդական լիգայից, Ֆրիդրիխը հարկադրված էր անձնատուր լինել պապին: Պապի և կայսեր միջև 1183 թվին Կոնստանցում հաշտության պայմանագիր կնքելուց հետո ռոնկալյան որսումներն ըստ Լոթյան վերացվեցին և հյուսիս-իտալական քաղաքների բոլոր կոմունալ ազատությունները վերականգնվեցին: Կայսրության պարտությունը քաղաքականապես զգալիորեն ուժեղացրեց նաև պապությանը: Գերմանական ֆեոդալական զավթիչների դեմ մղած պայքարում քաղաք-կոմունաների հաղթանակը Իտալիան փրկեց օտարերկրյա ստրկացումից և նպաստեց երկրի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական բարգավաճմանը հաջորդ դարերում: Սակայն քաղաքների ժամանակավոր միասնությունը, որ ստեղծվել էր ահեղ վտանգի տարիներին, թուլացավ այդ վտանգն անցնելուն պես: Կրկին վերսկսվեցին մրցակցությունն ու ներքին պայքարը քաղաք-հանրապետությունների միջև:

Գերմանական զավթիչների դեմ մղված պայքարի ընթացքում XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին Իտալիայում առաջացան միմյանց թշնամի զվեյֆների և գիբելլինների քաղաքական հոսանքները: «Գվելֆներ» անվանումը ծագել է Հոհենշտաուֆենների դինաս-

տիային թշնամի սաքսոնական Վելֆ դուքսերի ազդանունից. «գիբելլիններ»-ը՝ Հոհենշտաուֆենների ամրոցներից մեկի՝ Հաուբելինգի (գերմաներեն՝ Վալբլինգեն) լատինացված անվանումից. Գվելֆները կայսրերի հակառակորդներ էին և պապի, որպես Բտալիայում հակակայսերական լազերի ղեկավարի, դաշնակիցները։ Նրանք հենվում էին գլխավորապես քաղաքների առևտրա-արհեստավորական խավերի վրա։ Գիբելլինները՝ կայսեր կողմնակիցները, սոցիալական հենարան էին որոնում ֆեոդալական ազնվականության շրջանում։ Այդ երկու քաղաքական խմբավորումների արյունախիթնամոթյունը քաղաքների ներսում և նրանց արտաքին քաղաքականության մեջ իր կնիքն էր դրել XIII դ. Իտալիայի ամբողջ կյանքի վրա։ Հաճախ միևնույն սոցիալ-տնտեսական պրոֆիլ ունեցող քաղաքները հարում էին թշնամական քաղաքական լազերների՝ սոսկ իրենց տնտեսական մրցակցության հետևանքով եթե Ֆլորենցիան գվելֆական քաղաք էր, ապա առևտրի և արհեստի ասպարեզում նրա մրցակիցները՝ Պիզան և Լուկկան, գիբելլինյան քաղաքներ էին։ Գվելֆների և գիբելլինների միջև մղվող կատաղի պայքարը էլ ավելի էր բարդացնում Իտալիայում գոյություն ունեցող քաղաքական իրադրությունը, ամրապնդելով քաղաքական մասնատվածությունը, որը երկրում իշխում էր նաև կայսր Ջախչախսմից հետո։

Յ. ԻՏԱԼԻԱՆ XIII—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ճորտատիրական իրավունքի վերացումը Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում

XIII—XV դարերում Հյուսիսային և Միջին Իտալիայում տեղի ունեցած առավել կարևոր սոցիալ-տնտեսական պրոցեսներից մեկը գյուղացիության ազատագրումն էր ճորտական կախումից։ Այդ մարզերում գյուղացիության զգալի մասը, շնորհիվ այն բանի, որ ապրանքադրամական հարաբերությունները վաղ էին թափանցել գյուղ և XI—XII դդ. դրամական ունեւտան լայնորեն տարածված էր, արդեն XIII դ. սկզբին օգտվում էր անձնական ազատությունից։ XIII դ. այստեղ, ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման հետագա հաջողությունների հիման վրա, արագորեն տեղի է ունենում գյուղացիության անձնական ազատագրման պրոցեսը։ Այդ պրոցեսին շատ դեպքերում օժանդակում էր քաղաքային կոմունաների քաղաքականությունը, որոնք հատուկ դեկրետներով հայտարարում էին ճորտատիրական իրավունքի վերացումը իրենց ենթա-

Նկա ամբողջ տերիտորիայում: Այսպիսով, 1256 թ. ճորտատիրական իրավունքի վերացումը հանդիսավորապես ազդարարվեց Բոլոնիայում, որի կառավարիչներն իրենց դեկրետն անվանեցին «Դրախտային ակտ»: Այդ դեկրետով ազատագրվեցին շուրջ 6 հազ. ճորտեր, որոնք պատկանում էին 400 ֆեոդալների: 1289 թ. ճորտատիրական իրավունքը փաստորեն վերացվեց նաև Ֆլորենցիայում: Քաղաքների այդ «ազատագրական» քաղաքականությունը պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքներով: «Ազատագրումով» նրանք հասնում էին այն բանին, որ, առաջին, ֆեոդալները է՛լ ավելի էին թուլանում տնտեսապես և քաղաքականապես, երկրորդ, քաղաք-պետություններում ավելանում էր հարկատուների և զինապարտների թիվը, երրորդ, ոչնչացվում էր ֆեոդալների մենաշնորհը քաղաքին գյուղատնտեսական մթերքներ մատակարարելու հարցում, որոնց գները նույնպես քաղաքային իշխանություններն էին կարգավորում: Վերջապես, գյուղացիների ազատագրումը քաղաքներին հարկավոր էր արհեստավորական արտադրության հարածույն պահանջմունքները բանվորական ձեռքերով բավառարելու համար:

Գյուղացիներին ազատագրելիս վերացվում էր ավատատիրական իրավագործությունը, վերացվում էին ֆեոդալական երդումից կամ ֆեոդալական կախումից բխող բոլոր պայմանագրերը: Գյուղացիների վերաբերմամբ բոլոր իրավունքները քաղաքներն իրենց ձեռքը վերցրին, թեև հողի նկատմամբ ձեականորեն պահպանվում էր սենյորների իրավունքը. վերջինները հիմա արդեն հաշվետու էին պարենային գերատեսչությանը, քաղաքային կոմունային: Հողի մի մասն անցավ նոր տերերի՝ քաղաքացիների ձեռքը, որոնք հողեր էին գնում XIII—XV դարերի ընթացքում:

Թեև այդ բոլոր երևույթները օբյեկտիվորեն առաջադիմական էին, բայց դրանք ամենևին էլ չէին բարելավում գյուղացիական մասսաների նյութական դրությունը: Բանն այն է, որ ազատագրվելիս գյուղացիները կորցնում էին հողից օգտվելու իրենց ավանդույթային իրավունքը, մի հանգամանք, որը նրանց դուրս էր մղում գյուղացիական կյանքի հունից: Ուստի պատահական չէ, որ քաղաքային իշխանություններին երբեմն հարկ էր լինում խիստ պատիժների սպառնալիքի տակ նրանց ստիպել հրաժարվելու ճորտային վիճակից: Հողային իրավունքից զրկվելու հետ զուգորդված ազատագրումը պայմաններ էր ստեղծում գյուղացիությանն էլ ավելի դաժանորեն շահագործելու համար: Կ. Մարքսը մատնանշում է Իտալիայում ճորտատիրական հարաբերությունների քաղաքային

դուրս հայտարարված պրոլետար, որը բացի դրանից, իսկույն նոր տերեր է գտնում քաղաքներում...»⁷⁹:

XIII դ. վերջերին Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի գյուղացիների մեծամասնությունն արդեն անձնապես ազատ էր: Նրանց մի մասը քաղաքներ էր գնում համալրելով քաղաքային ենթակառուցվածքի ու վարձու բանվորների շարքերը: Հողից զրկված գյուղացիների մյուս, ավելի զգալի մասը, դառնում էր վարձակալներ, որոնք վարձակալության տարբեր պայմաններով հողակալներ էին հանդիսանում: Տոսկանայում XIII—XIV դդ. գերակշռում էր կիսարտությունը (մեցադրիա), որի դեպքում վարձակալը պարտավոր էր հողի սեփականատիրոջը տալ բերքի կեսը: Մեցադրիան տարածվեց նաև Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի մյուս շրջաններում, բայց այնտեղ հավասարապես զարգացած էր բնավարձակալությունը (բերքի $\frac{1}{3}$ -ը կամ $\frac{1}{4}$ -ը) և առաջվա նման լայնորեն տարածված էին ֆեոդալական հողակալության հին ձևերը՝ էմֆիտեզիսը և լիբելլյարային հողակալությունը:

XII—XIV դդ. մեցադրիան, մասամբ նաև բնակավարձակալության մյուս տեսակները, մանր գյուղացիական կիսաֆեոդալական վարձակալության ձև էր: Կիսարարները, վարձակալելով հողամասը, հաճախ հողատիրոջից ստանում էին նաև ինվենտար, բանող առաստի և սերմացու: Գյուղացին չէր կարող վարձակալած հողից հեռանալ մինչև վարձակալության ժամկետի լրանալը: Իսկ եթե նա հեռանում էր, ապա հարկադրաբար ետ էր վերադարձվում և սնանկացուցիչ տուգանքների ենթարկվում: Կիսարարի ազատ կերպով հեռանալու ձեականորեն ճանաչված իրավունքը այն դեպքում, եթե նա կես տարի առաջ այդ մասին հայտարարում էր, գործնականում գրեթե անիրագործելի էր, քանի որ վարձակալը պետք է հողի սեփականատիրոջը վերադարձնեի նրանից ստացած ամբողջ ինվենտարը, փակեր ամբողջ պաշտքը, իսկ ամռանը, դրանից բացի, հանձնեի ընթացիկ տարվա ամբողջ բերքը: Այդ ձևի վարձակալության պայմաններում վարձակալը ծանր շահագործման էր ենթարկվում: Այդպիսի կիսաֆեոդալական ձևերի հետ միասին կիսարարության համար բնորոշ էին կապիտալիստական վարձակալության որոշ տարրեր. վարձակալը, բացի իր աշխատանքից, տնտեսության մեջ ներդնում է իր կապիտալի մի մասը, իսկ հողային սեփականատերը, բացի հողից, մշակության համար անհրաժեշտ

⁷⁹ Կ. Մարքս: Կապիտալ, հատ. I, Հայկեստ՝րատ, 1954 թ., էջ 749 (189-րդ ժանդալություն):

կապիտալի մյուս մասը՝ սովորաբար սերմերի, ինվենտարի կամ բանող անասունի ձեռքով Կ. Մարքսը բնավարձակալությունը համարում էր գյուղատնտեսության կադմակերպման ֆեոդալական ձևից անցում դեպի կապիտալիստական ձևը⁸⁰։ Այսպիսով, Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի առավել զարգացած քաղաք-պետությունների գյուղական օկրուգի տերիտորիայում XIII—XIV դդ. սաղմնավորվել սկսեցին հողային հարաբերությունների նոր ձևեր, որոնք գյուղում աստիճանաբար քայքայում էին ֆեոդալական կարգի հիմքերը։ Սակայն ճորտատիրական իրավունքի վերացումը և կիսարտության երևան գալը ամենուրեք չէ, որ տեղի էին ունենում նույնիսկ Իտալիայի այդ մասում։

Հյուսիս-Արևմտյան Իտալիայում՝ Պյեմոնտում, Մոնֆերրատում, Սավոյայում, որտեղ յուրահատուկ կերպով էին միահյուսվել հնի և նորի տարրերը, XIII և XIV դդ. պահպանվել էին ֆեոդալական շահագործման հին ձևերը և անգամ ճորտատիրությունը։ Քաղաքային բնակչության աճն այլևեղ ևս բարձր պահանջարկ առաջացրեց գյուղատնտեսական արտադրանքների նկատմամբ, որի հետևանքով ընդարձակվում էր մշակվող տարածությունը, կառուցվում էին ամբարտակներ ու ոռոգման ջրանցքներ։ Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացումը երկրի այդ շրջաններում ևս քայքայել էր բնատնտեսության հիմքերը։ Ֆեոդալական տիրույթները մանրատվում էին և անցնում քաղաքային վերնախավի ձեռքը, հողաձև-գյուղացիների մի մասը հողազրկվում էր և վարձակալներ դառնում։ Սակայն Հյուսիսային Իտալիայի այդ մասում ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացումը նաև ուժեղացնում էր ֆեոդալական շահագործման հին ձևերը, բարձրացնում ֆեոդալական ռենտան և ընդհանուր առմամբ սաստկացնում ֆեոդալական կեղեքումը։ Գյուղացիներին եռակի կեղեքման հին ենթարկում՝ նախ. աշխարհիկ սենյորները, այնուհետև եկեղեցին, որը նրանցից տասանորդ էր կորզում, և քաղաքային կոմունաները, որոնք նույնպես ֆեոդալական տիրակալներ էին։ Հակասությունների սրումը, մի կողմից սենյորների և եկեղեցու և, մյուս կողմից՝ գյուղացիության միջև, այստեղ XIV դ. առաջացրեց խռչուր գյուղացիական ապստամբություններ։

⁸⁰ См.: К. Маркс. Капитал, т. III, ч. 2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 25, ч. II, стр. 367.

ԴՊԼՃԻՆՈՅԻ ՔԱՎԱՍՏԱՄԲՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արդեն XIII դ. Հյուսիս-արևմտյան Իտա-
լիայում գյուղացիական միջավայրում խուլ
դժգոհություն էր աճում, որն իր գաղափա-
րախոսական արտահայտությունն ստացավ վալդենսների և կա-
տարների (տե՛ս գլ. 18) լայնորեն տարածված հերետիկոսությու-
նների և մյուս նշանավոր աղանդավորական շարժումների լայն տա-
րածման մեջ: XIII դ. վերջին տասնամյակներում Պարմայի շրջ-
ջանում ծագեց մի նոր՝ «առաքելական եղբայրներ»-ի աղանդը,
հասարակ գյուղացի Սեգարելլիի գլխավորությամբ: «Առաքելա-
կան եղբայրները» մասնավոր սեփականություն չունեին, աղանդի
մեջ մտնելիս իրենց գույքը համայնքին հանձնելով, նրանք գյու-
ղացիներին և քաղաքային չքավորությանը կոչ էին անում չլսել տե-
քերին: «Առաքելական եղբայրները» մեծաքանակ կողմնակիցներ
ձեռգրավեցին հասարակ ժողովրդի միջավայրից, Պապը արգելեց
գրանց գործունեությունը, իսկ 1300 թ. Սեգարելլին բռնվեց և որ-
պես հերետիկոսի խարույկ բարձրացվեց Պարմայում: Նրա աշա-
կերտ և հետևորդ Դոլլինոն, որը ֆրանցիսկյան վանքի նախկին
մոնժ էր, շարունակեց «առաքելական եղբայրների» գաղափարների
պրոպագանդան: Նա կոչ էր անում հրաժարվել գույքից և, բացի
այդ, պահանջում էր վերացնել կաթոլիկ եկեղեցին, որն իրան արա-
տավորել էր իր հարստություններով: «Հոռմը՝ անառակության մի
ավազակաորջ է,—ասում էր նա,—իսկ պապը՝ հակաքրիստոս»:
Դիմելով իր կողմնակիցներին՝ «առաքյալ-եղբայրներին», նա հայ-
տարարում էր՝ «Մենք տներ չունենք և մեզ անթույլատրելի է մեզ
հետ վերցնել այն, ինչ մնացել է ողորմությունից: Ուստի մեր
կյանքը արժանի է գերապատվության բոլորի առաջ...»: Դոլլինոն
քարոզում էր «հազարամյա թաղավորության» շուտափույթ փալու-
տը, որը կլինի սոցիալական արդարության թագավորություն, երբ
կսահմանվի բոլոր բարիքներին տիրելու ընդհանրություն: Ընդ
որում նա գտնում էր, որ այդ «հազարամյա թագավորությունը»
վհաղթանակի եկեղեցու և հարուստների նկատմամբ բռնություն
գործադրելու միջոցով: Դոլլինոյի ուսմունքը, որ թափանցված էր
հավասարության գաղափարներով, իրենից ներկայացնում էր գյու-
ղացիա-պլեբեյական հերետիկոսության տարատեսակներից մեկը
(տե՛ս գլ. 18):

1304 թ. Դոլլինոն իր համախոհների ջոկատով հայտնվեց
Սեզիա գետի հովտում, Վերչելլիից ոչ հեռու, որտեղ գյուղացիները
պայքար էին մղում անկախ համայնք ստեղծելու համար, և նրանց

ապստամբության կոչ արեց: 1305 թ. այդ օկրուգի գյուղացիներին Դոլշինոյի մոտավորապես 1400 կողմնակիցներ նրա գլխավորությամբ հեռացան դժվարամատչելի լեռն: Երկյուղ կրելով, որ նրանց օրինակին կարող են հետևել շատ, հազարավոր ճորտեր, եպիսկոպոս-ֆեոդալների խնդրանքով պապը խաչակրաց արշավանք՝ հայտարարեց Դոլշինոյի դեմ և խոստացավ մեղքերի թողության տալ նրա բոլոր մասնակիցներին: Դոլշինոն հարկադրված էր էլ ավելի հեռանալ լեռները Սավոյայի, Նովարայի և Վերչելլիի սահմանների շրջանում, որտեղ նրա մոտ համակիրներ էին հավաքվում ոչ միայն Իտալիայից, այլև Հարավային Ֆրանսիայից և Ավստրիայից: Երբ խաչակիրների բանակը բոլոր կողմերից շրջապատեց ապստամբներին և ճամբարում սով սկսվեց, Դոլշինոն իր զորքը լեռնային արահետներով տարավ դեպի արգավանդ հովիտները, որտեղ ապստամբները կարող էին պարեն հայթայթել, և Տրիվելի բնակավայրին մոտ հիմնավորվեց Ցեբելլո լեռան վրա այն դարձնելով անմատչելի ամրոց: Վերչելլիի եպիսկոպոսի զորքը, իսկ այնուհետև պապի կոչով նրան օգնության եկած Սավոյայի դուքսը երկու անգամ զրոհեցին Ցեբելլո լեռան վրա, բայց երկու անգամ էլ ետ մղվեցին: Այն ժամանակ եպիսկոպոսի զորքերը հարևան լեռնային գյուղերի բնակիչներին արտաքսեցին, դրանով իսկ ապստամբներին սովամահության դատապարտելով: Ծամբարում սով սկսվեց: Դա Դոլշինոյին ստիպեց դուրս գալ իր ապաստարանից: 1307 թ. մարտի 23-ին Ստավելլո գյուղի մոտ բաց դաշտում տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում, չնայած հերոսական դիմադրությանը, ապստամբները ջախջախվեցին: Ավելի քան հազար գյուղացի ընկան քաջի մահով, միայն քչերը գերեվարվեցին: Դոլշինոյի անձնուրաց կին և զինակից Մարգարիտան խարույկ բարձրացվեց հենց նրա աչքի առաջ, իսկ նա ինքը մահացավ խոշտանգումներից, հավատարիմ մնալով իր գաղափարներին: Դոլշինոյի ապստամբությունը XIV դ. Արևմտյան Եվրոպայում խոշոր գյուղացիական ապստամբությունների շղթայում առաջիններից մեկն է:

«Տուկիների»

ապստամբությունը

«Տուկիների» ապստամբությունն անունով խոշոր գյուղացիական շարժում տեղի ունեցավ Հյուսիսային Իտալիայում 1382—1387 թվականներին: Այս անգամ ապստամբեցին Սավոյայի գյուղացիները, որտեղ գեռուս իշխում էին ավատատիրական ուժերի դոտատիրությունը: Նրանք սենյորների օգտին դրամական տուրքերը ավելացնելու դեմ հանդես եկան տեղական բարբառով «տուկին» հնչվող՝ «բոլորը որպես մեկ մարդ» լոզունգով: Այստեղից էլ

ապստամբության անվանումը, որ նման է այդ նույն ժամանակ Ֆրանսիայի հարևան մարզերում տեղի ունեցող «տյուշենների» գյուղացիական ապստամբության անվանը (տե՛ս զլ. 9)։

Գյուղացիական ջոկատները պաշարում էին սենյորների ամբողջները և դրանցից որոշ ամբոցներ հիմնահատակ խորտակում։ Նրանք զավթում էին գեներ, բաբաններ, պաշարողական հարմարանքները և հարձակվում կալվածքների վրա, հրկիզում էին այգիները, շնձված հացահատիկը, տները և տնտեսական շինությունները, իրենց հետ քշում-տանում էին բանող անասունները։ Գյուղացիները պահանջում էին վերացնել ճորտային կախումը և սենյորների իշխանությունը, թեև որպես իրենց ընդհանուր տիրակալ էին ճանաչում Սափոյայի դուքս Ամեդեյոս VII-ին, որին նրանք իրենց միապետական պատրանքների պատճառով համարում էին «Բարի կառավարող»։ Երբ դուքսի զորքը շարժվեց նրանց դեմ, գյուղացիներն ընդառաջ գնացին սրանց և հայտարարեցին, թե «չին ցանկանում ժառանգել բացահայտ բռնակալների վերասերված տերերին»։ Գյուղացիական հանդ ապստամբության հանդեպ Սափոյայի դուքսը հարկադրված էր զիջումներ անել. գյուղացիներն իրավունք ստացան իրենց հողաբաժինները ազատորեն ժառանգներին հանձնելու, առանց սենյորի կամքի ամուսնանալու. նաև կրճատվեց կոոը և արգելվեց կամայականորեն հարկադրման ենթարկել գյուղացիներին։ Միևնույն ժամանակ դուքսը գյուղացիական շարժումն օգտագործեց վասալների նկատմամբ իր քաղաքական իշխանությունն ամրապնդելու և իր գանձարանը հարստացնելու համար. Բուրբոն գյուղացիները հայտարարվեցին անմիջականորեն դուքսի հպատակներ, որին նրանք պետք է մուծեին տարեկան $\frac{1}{4}$ ֆլորին դրամական հարկ։

Այսպիսով, «տուկիների» ապստամբությունը որոշ չափով թուլացրեց առանձին ֆեոդալների իրավունքները, մեղմացրեց ճորտատիրական իրավունքը և կոոը մասամբ փոխարինեց դրամական ռենտայով։

Համքարային և Միջին Իտալիայի գյուղում և կարգի քայքայումը և կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորումը Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաք-ներում

Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի գյուղում և քաղաքներում արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքի հիման վրա այդ շրջանի առավել խոշոր և զարգացած քաղաք-հարապետություններում XIV դարում սաղմնավորվել սկսեցին կապիտալիստական հարաբերություններ: Մյուս երկրների համեմատությամբ կապիտալիստական հարաբերությունների վաղ զարգացումը միջին դարերում իտալական քաղաքների պատմության կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է: Իտալական քաղաքների համքարային արհեստավորների ձևով բերած վարպետության բարձր մակարդակը և աշխատանքի բավականաչափ բարդ բաժանումը այստեղ վաղկապիտալիստական մանուֆակտուրային արտադրության առաջացման կարևորագույն նախադրյալներից էին: Սակայն XIV դ. սկզբին համքարային կարգն սկսեց արգելակել արհեստավորական արտադրության առաջավոր ճյուղերի հետագա զարգացումը, մի հանգամանք, որն Իտալիայի առավել զարգացած քաղաքներում համքարությունների քայքայման սկիզբը դրեց: Այդ բանն արտահայտվում էր համքարությունների բաժանմամբ «ավագների» և «կրասերների», սոցիալական անհավասարության խորացմամբ համքարությունների ներսում, աշակերտների և ենթավարպետների շահագործման ուժեղացմամբ, որոնք, հետզհետե ավելի ու ավելի զրկվելով ինքնուրույն վարպետ դառնալու հնարավորությունից, դառնում էին «հավերժական ենթավարպետներ», այսինքն՝ մշտական վարձու բանվորներ: Համքարային կարգի քայքայումը պայմաններ էր ստեղծում ավելի աղքատ արհեստավորների շահագործման համար վաճառականների կամ ավելի հարուստ վարպետների կողմից, որոնք նրանց վերաբերմամբ հանդես էին գալիս պատրաստի արտադրանքը գնողի դերում: Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքներում կապիտալիստական հարաբերությունների վաղ զարգացման մյուս նախադրյալը գյուղացիների անձնական ազատագրումն էր, որք զուգորդվում էր նրանց հողազրկումով: Հողից զրկված գյուղացիները մեծ մասամբ քաղաքներ էին գնում ապրուստ որոնելու և դառնում XIV դարում առաջացող նոր սոցիալական խավի՝ վարձու բանվորների հիմքը:

Իտալական քաղաքներում վաղկապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման առավել բնորոշ օրինակ է հանգիստ-

նում Ֆլորենցիան, թեև միևնույն պրոցեսները տեղի ունեցան Խալոնիայում, Լուկկայում, Պերուջայում, Սիենայում և այլ քաղաքներում: Նոր հարաբերություններն առավելապես դրսևորվում էին բրդյա գործվածքեղենի արտադրությունում, իսկ ավելի ուշ՝ մետաքսագործության և նավաշինության մեջ:

Արդեն XIV դ. 30-ական թվականներին Ֆլորենցիայում կային 200 համեմատաբար խոշոր մահուղագործական արհեստանոցներ: Օգտագործելով վարձու բանվորական ուժ, այդ արհեստանոցները տարեկան արտադրում էին մինչև 80 հազ. կտոր մահուղ, զրի ալ-ժեքը երեք անգամ գերազանցում էր քաղաքի ամբողջ բյուջեն: Մահուղի արտադրությամբ բուն քաղաքում և նրա շրջակայքում ըզբաղված էին մոտ 30 հազ. մարդ: Նրանցից յուրաքանչյուրը կատարում էր մի որևէ արտադրական գործողություն: Այդ արհեստանոցներում գոյություն ունեւ արդեն զգալի աշխատանքի բաժանում, որը մանուֆակտուրայի բնորոշ գիծն էր:

Վարձու բանվորներին՝ հիմնականում երեկվա գյուղացիներին, օգտագործում էին հասարակ, առանձին հմտություն չպահանջող աշխատանքներում: Նրանք բուրգը լվանում էին գետաջրերում և չորացնում գետափերին, ձիպոտահարում, զգում և եռացնում էին այն, աշխատում էին որպես զգրարներ, լվանում էին մահուղը, ըզբաղվում բրդի բեռնահակերի փոխադրումով ու բեռնումով և այլն: Արտադրության ոչ մի միջոց չունեցող վարձու բանվորները ընդհանուր թիվը, որոնց Ֆլորենցիայում անվանում էին «չւմպի», հասնում էր մինչև 10 000 մարդու: Դրանք հազարների էին հասնում նաև մյուս քաղաքներում:

Աղքատացող արհեստավորներն ու ենթավարպետները կալմում էին այն աշխատավորների երկրորդ ջոկատը, որոնք աստիճանաբար վարձու բանվորների դրության էին հասնում: Սկզբում նրանք ծանր տնտեսական կախման մեջ էին ընկնում ավելի խոշոր արհեստանոցների տերերից, իսկ այնուհետև սնանկանում էին, պարտքի տակ ընկնում, կորցնում սեփականությունը, վաճառում կամ պարտքի դիմաց հանձնում էին իրենց հաստոցը, իսկ երբեմն նաև՝ ամբողջ արհեստանոցը և փաստորեն նույնպես դառնում էին վարձու բանվորներ: Երեկվա արհեստավորներն ու ենթավարպետները օգտագործվում էին ավելի որակյալ աշխատանքներում. նրանք մանում էին և գործում, ներկում էին բուրգն ու մահուղը և այլն: Ֆլորենցիայում և մյուս քաղաք-հանրապետություններում գյուղացիների և արհեստավորների մի մասից այսպես սկսեց ձևավորվել նոր սոցիալական խավ՝ նախապրոլետարիատը:

Վարձու բանվորները հիմնական աշխատուժն էին պարզունակ կապիտալիստական արտադրությունում, որին դեռ ծանոթ չէր մեքենաների գործադրումը և որն օգտվում էր սոսկ պարզագույն մեխանիզմներից՝ ճախարակից, ջուլհակի հաստոցից, ջրային մահուդարանից: Աշխատանքը հիմնականում ձեռքով էր կատարվում, բայց պատճառով էլ վաղկապիտալիստական արտադրությունը կոչվում էր մանուֆակտուրային (լատիներեն «manus»՝ ձեռք և «facto»՝ անել բառերից): XIV—XV դդ. իտալական մանուֆակտուրան վաղկապիտալիստական ձեռնարկություն էր: Այն դարաշրջանում ձեռնարկատերերը բավականաչափ միջոցներ չունեին կապիտալիստական արտադրության նոր կազմակերպման համար, ուստի Նաբուսս պոպոլանները Նաճախ ընկերություններ էին կազմում, այդպիսով, միավորելով իրենց միջոցներն ու ուժերը:

Իտալական քաղաքներում մանուֆակտուրային արտադրության բարգավաճման հետևանքով զգալիորեն մեծացավ քաղաքային վերնախավի հարստությունը: Հարուստ պոպոլանները, որոնք գլխավորում էին քաղաքային վարչությունը, ձեռնարկում էին պալատների, եկեղեցիների, շքեղ կերպով զարդարված քարե տների լայն շինարարություն: Նրանք վարում էին շոալ կյանք, որի ցայտուն նկապատկերը վարձու բանվորների կյանքն էր, որոնք ծվարում էին խղճուկ փայտե հյուղակներում: Նրանց աշխատանքային օրը տևում էր 14—16 ժամ ճաշի մեկ ընդմիջումով:

Վարձու Նբանվորների աշխատանքը և վարքագիծը հսկելու համար սահմանված էր «օտարերկրյա շինովնիկի» հատուկ պաշտոն, որի համար մարդ էր հրավիրվում մի այլ քաղաքից և որը ամենից առաջ պետք է կանխեր հնարավոր դավադրությունները և բանվորների «ապօրինի» միությունները: Եթե վարձու բանվորը աշխատանքով չէր փակում տիրոջ տված ավանսը, վերջինը կարող էր նրան երեք տարով և ավելի երկար ժամկետով բանտ ուղարկել կամ նույնիսկ ենթարկել ամսթալի մարմնական պատիժների: Իրենց աշխատանքի համար բանվորները շնչին վարձատրություն էին ստանում, որն էլ ավելի էր կրճատվում աննշան զանցանքների համար գանձվող տուգանքներով:

Մանուֆակտուրային արտադրության եկամուտների հաշվին իտալական առաջավոր քաղաքների բարգավաճումը ձեռք էր բերվում նախ և առաջ վարձու բանվորների կապիտալիստական շահագործման միջոցով: Վարձու բանվորների ծանր նյութական դրությունը զուգակցվում էր նրանց կատարյալ քաղաքական իրավազրկությանը:

Իտալիայում կապիտալիստական հարաբերությունների համեմատաբար վաղ առաջացումը նշանակալի դրական դեր խաղաց նրա պատմության մեջ և շատ բանով էր բնորոշում այդ երկրի զարգացման առանձնահատկությունները XIV—XV դարերում: Նոր հարաբերությունները մինչև այդ շտեմնված բարձրության հասցրին աշխատանքի արտադրողականությունը և էկոնոմիկայի ընդհանուր զարգացումը Իտալիայում և այդ երկիրը XIV դ. դարձրին ամենաառաջավորը Արևմտյան Եվրոպայում. այդ հարաբերությունները հանդիսանում էին հիմնական աղբյուրը կուլտուրայի այնպիսի մի բարդ և ցայտուն երևույթի, ինչպիսին Վերածնությունն էր նրա նոր, վաղբուրժուական աշխարհայացքով և ռեալիստական առվեստով (տե՛ս գլ. 22):

Բայց որքան էլ մեծ էր վաղկապիտալիստական հարաբերությունների առաջադիմական դերը միջնադարյան Իտալիայի զարգացման մեջ, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք նույնիսկ Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքներում ամենուրեք չէ, որ տարածված էին և ամենեկին չզարգացան ո՛չ Պապական մարզում, ոչ էլ Հարավային Իտալիայում: Կ. Մարքսի խոսքերով ասած՝ «Թեև կապիտալիստական արտադրության առաջին սաղմերը Միջերկրական ծովափնյա առանձին քաղաքներում հատուկենտ հանդիպում են արդեն XIV և XV հարյուրամյակներում, այնուամենայնիվ կապիտալիստական դարազլիսի սկիզբը վերաբերում է միայն XVI հարյուրամյակին»⁸¹: Վաղկապիտալիստական հարաբերությունների այդպիսի եզակի բնույթը Հյուսիսային Իտալիայում և այն հանգամանքը, որ նրանք զարգանում էին բուն Իտալիայի և մնացած Եվրոպայի մյուս մասերում ֆեոդալիզմի տիրապետության մթնոլորտում, որոշում էին նրանց առանձնահատկությունը: Վերջինս աշտահայտվում էր նախ և առաջ այն բանում, որ վաղկապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը չէր խախտում իտալական քաղաք-պետությունների տնտեսական մեկուսությունը և նրանց կողմնորոշումը առավելապես դեպի արտաքին շուկաներ, ուստի և միասնական ազգային շուկա և նույնիսկ ներքին լայն շուկա չառաջացրեց Հյուսիսային Իտալիայի և Տոսկանայի մասշտաբով:

Իտալիայի քաղաքներում վաղկապիտալիստական հարաբերությունները զարգանում էին ոչ թե քաղաքային արտադրության բոլոր ճյուղերում, այլ գլխավորապես մահուղագործության, մետաղազործության, նավաշինության և լեռնահանքային արդյունաբե-

⁸¹ К. Маркс. Капитал, т. I. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 23, стр. 728

րության մեջ: Իտալիայի առավել առաջավոր քաղաքային կենտրոններում արտադրության այդ ճյուղերում համքարության քայլ-քայլման հետեւանքով նրա շրջանակներում երեւան եկան վաղ կապիտալիստական հարաբերություններ. ավելի հարուստ վարպետները դարձան ձեռնարկատերեր, իսկ ենթավարպետներն՝ մանր արհեստավորները՝ վարձու բանվորներ: Լեւոնապետության առաջնորդներում համքարային ձեւերի օգտագործումը նույնիսկ նպաստում էր նոր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը, որովհետեւ հեշտացնում էր ձեռնարկատերերի համախմբումը: Այսպիսով, Ֆլորենցիայում «ավագ» համքարությունները (այդ թվում «լանա»-ն և «Կալիմալա»-ն), որոնք միավորել էին ձեռնարկատեր-վարպետներին, իրենց բնույթով արդեն վաղկապիտալիստական տիպի կազմակերպություններ էին, իսկ «միջին» և «կրտսեր» համքարությունները, որոնք միավորում էին մանր, ձեռնարկատեր ղեռնարկներուրույն արհեստավորներին, պահպանում էին ֆեոդալական կորպորացիաների բնույթը: Վարձու բանվորներն ու քայքայված արհեստավորները մնում էին համքարություններում՝ անկազմակերպ, մի հանգամանք, որը հեշտացնում էր նրանց շահագործումը «ավագ» համքարությունների անդամների կողմից:

Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքների քաղաքական կառուցվածքը XIII—XIV դարերում

Արհեստի և առևտրի հաջողությունների, իսկ հետագայում՝ վաղկապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորման կապակցությամբ Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի շատ քաղաք-պետություններում XIII—XIV դարերում նկատելիորեն ուժեղանում է առևտրա-արհեստավորական բնակչության՝ պոպուլանների, քաղաքական ազդեցությունը և ընկնում է ֆեոդալական տարրերի՝ գրանդների, դերը: Առավել ցայտուն օրինակ կարող է ծառայել Ֆլորենցիան:

Պոպուլանների ազդեցության ուժեղացումը հասցրեց այն բանին, որ արդեն 1250 թ. այնտեղ ընդունվեց այսպես կոչված առաջին ժողովրդական սահմանադրությունը, որն ամրապնդեց նրանց տիրապետությունը քաղաքում: Պոպուլայի հետ միասին, որին կոմունան հրավիրում էր ուրիշ քաղաքից, հայտնվում է նոր պաշտոնատար անձ՝ «ժողովրդի կապիտանը», որը հենվում էր քաղաքային աշխարհագրորհ վրա:

1282 թ. Ֆլորենցիան կառավարում էր ընտրովի պոպուլանական կառավարությունը: Այն կոչվում էր «պրիորատ» (պրիոր՝ համքարության ավագ բառից), իսկ հետագայում՝ «սենյորիա» (սենյոր՝

պարոն, բառից)։ Պրիորատի մեջ մտնում էին 9 մարդ «արդարության գոնֆալյոնյերի» (դրոշակակրի) գլխավորությամբ։ Գրանդնի-րին ամենաուժեղ հարված հասցվեց 1293 թ., երբ Ֆլորենցիայում բնդունվեցին «Արդարության սահմանումներ»-ը։ «Սահմանումներ» համաձայն գրանդները լիովին հեռացվում էին կոմունայի քաղաքական կյանքին մասնակցելուց և պոպուլանների դեմ կատարած հանցագործությունների համար ենթարկվում էին մահապատժի։ Շուտով, սակայն, գրանդներին թույլատրվեց օգտվել քաղաքական իրավունքներից՝ համբարություններից որևէ մեկի մեջ մտնելու պալմանով։ Սակայն այդ ժամանակ իրենք՝ պոպուլանները, այլևս միասնական սոցիալական խավ չէին. նրանց մեջ տեղի է ունենում շերտավերում։ հարուստ վաճառականները, արհեստանոցների և քանկային գրասենյակների տերերը կազմում էին «գեբ ժողովուրդը» (popolo grasso), մանր առևտրականները և արհեստավորները՝ «նիհար ժողովուրդը» (popolo minuto)։ Է՛լ ավելի ցածր էին կանգնած վարձու բանվորների՝ «չոմպիների», անկազմակերպ զանգվածները։ Ֆլորենցիայի քաղաքական կյանքում առաջատուր դերը խաղում էր «գեբ» պոպուլանների խմբավորումը, որոնք հաճախ էին բլուկ կազմում հին ֆեոդալական տոհմերի՝ այսպես կոչված գվելֆյան կուսակցության ներկայացուցիչների հետ։ Ֆլորենցիայի կառավարման գերագույն մարմինը՝ «սենյորիան», հիմնականում կազմված էր «ավագ» համբարությունների ներկայացուցիչներից։ «Նիհար ժողովուրդը», ըստ էության, հեռացված էր քաղաքի կառավարմանը մասնակցելուց, էլ արդեն չխոսելով վարձու բանվորների մասին։

Է՛լ ավելի օլիգարխիական բնույթ էր կրում ծովային հանրապետությունների՝ խոշոր միջնորդական առևտուր անող Վենետիկի և Ճենովայի քաղաքական կառուցվածքը։ Այստեղ ամեն ինչին ուղություն էին տալիս ամենահարուստ վաճառականները, որոնք կազմում էին ժառանգական պատրիկությունը։ Վենետիկը կառավարում էր ցմահ ընտրված ղոժը, որի իշխանությունը սահմանափակված էր «Մեծ խորհրդով»։ XIII դ. վերջին այդ խորհրդի մեջ մտնում էին 242 մարդ, որոնք պատկանում էին 27 առավել անվանի պատրիկական ընտանիքների։ XIV դ. սկզբին Վենետիկի կառավարման բնագավառում է՛լ ավելի ուժեղացան օլիգարխիական տենդենցները։ 1310 թ. ստեղծվեց «Տասի խորհուրդ», որին հանձնարարվեց գաղտնի հսկողություն իրականացնել կառավարական բոլոր ատյանների, ընդհուպ մինչև իրեն՝ ղոժի նկատմամբ։ «Տասի խորհուրդ»-ը արմատավորեց գաղտնի տեղեկությունների սխտամ,

գաղտնի վճիռներ և դատապարտումներ: Նրա կասկածանքի տակ ընկնողները կապարե տանիքավոր տիսրաճուշակ բանտում ահհետանում էին կամ ընկնում վարձու մարդասպանի դաշույնի հանդիմանքի:

Ճենովայում, որտեղ XIII դ. նույնպես իշխում էր պատրիկական օլիգարխիան, 1339 թ. սահմանվում է դոժի ցմահ պաշտոնը, որը հիմնականում հենվում էր պոպուլանների վրա: Զրկված լինելով քաղաքական իրավունքների զգալի մասից, պատրիկոթյունն այնուամենայնիվ կողմնակիորեն ազդեցություն էր գործում հանրապետության քաղաքական կյանքի վրա:

Վենետիկը և Ճենովան, որոնք լայն միջնորդական առևտուր էին անում, մշտապես մրցակցում էին միմյանց հետ: Չորրորդ խաչակրաց արշավանքից հետո Վենետիկը Ճենովային դուրս մղեց Բալկանյան թերակղզուց և Սիրիայից, սակայն 1261 թ. Բյուզանդական կայսրության վերականգնումը Ճենովային վերադարձրեց նրա բոլոր իրավունքները Կոնստանդնուպոլսում: Ճենովայի վաճառականությունը հենակետեր գրավեց Միջերկրական և Սև ծովերի արևելյան շրջաններում և մի շարք առևտրական ֆակտորիաներ ստեղծեց Ղրիմում: Դրանցից առավել կարևորներն էին Կաֆան (այժմ՝ Թեոդոսիան), Սուլդայան (Սուդակը) և Բալակլավան: Առաջին երկուսի միջոցով Ճենովացիները աշխույժ առևտուր էին անում Ռուսիայի, Զինաստանի, Իրանի հետ:

XIII դ. վերջերին Ճենովայի և Վենետիկի միջև առևտրական մրցակցությունը վերածվեց բացահայտ ընդհարման. 1296 թ. Ճենովայի նավատորմի Վուրցոլի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում կործանիչ պարտության մատնեց Վենետիկին: Այդ հաղթանակից հետո առևտրական մրցակցության մեջ գերակշռություն անցավ Ճենովայի կողմը: Սակայն 1380 թ. վենետիկյան նավատորմի Վյոչեի մոտ ջախջախեց Ճենովացիներին, և Միջերկրական ծովի արևելյան մասում սկսվեց Վենետիկի տիրապետությունը: Կովկասում և Ղրիմում Ճենովական առևտրական ֆակտորիաների հետ մեկտեղ առաջանում են վենետիկյան ֆակտորիաներ: Դրանցից մեկը՝ Տանան (հետագայում Ազով) Ազովյան ծովի ափին մեծ նշանակություն ստացավ և մրցակցում էր Ճենովական Կաֆայի հետ: XV դ. Վենետիկը, հատկապես դոժ Ֆրանչեսկո Ֆոսկարիի երկարատև կառավարման օրոք, պաշտպանական պատերազմ էր մղում արևելքում հարձակվող թուրքերի դեմ: Բուն Իտալիայում նա ընդարձակեց իր տիրապետությունները, իրեն ենթար-

վելով Բրեշիան, Վերոնան, Պադուան, Հոավեննան, և դարձավ Հյուսիսային Իտալիայի ուժեղագույն պետություններից մեկը։

XIII—XIV դդ. քաղաքային ֆեոդալների դեմ սուր պայքար էին մղում Միլանի պոպուլանները։ Այդ պայքարում նրանք միավորվել էին, դաշինքի մեջ մտնելով մանր և միջին ազնվականների՝ Միլանի վալվաստորների՝ «մոտտայի», հետ ընդդեմ ֆեոդալների և արքեպիսկոպոսների, որոնց հարել էր վաճառականական պատրիկական վերնախավը։ Ազնվականության հետ պոպուլանների շաշինքը իր կնիքը դրեց Միլանի քաղաքական կառուցվածքի վրա։ Թեև XIII դ. առաջին կեսին Միլանի արհեստավորական ղանգվածը, որը միավորվել էր «սուրբ Ամբրոսիայի Քրեդենցիայի» կողմից (տե՛ս էջ 536), զգալի քաղաքական հաջողությունների հասավ, ալդ հարյուրամյակի վերջերին իշխանությունն անցավ Դելլա Տոսե ալմվական տնից սերած ժառանգական կառավարողների ձեռքը, որոնք հենվում էին պոպուլանների և մանր ազնվականության վրա։ Ավելի ուշ, XIV դարում, երբ Միլանը զգալիորեն ընդլայնեց իր տիրապետությունները, իրեն ենթարկելով մեծ տերիտորիա Կենտրոնական Լոմբարդիայում, հաստատվեց Վիսկոնտի ֆեոդալական առհմի միանձնյա ժառանգական կառավարումը։

Այսպիսով, Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքներում XIII—XIV դդ. առաջացան քաղաքական կառավարման երեք ձևեր՝ հանրապետական (Ֆլորենցիայի տիպով), պատրիկական (Վենետիկ և Ճենովա) և միապետությանը նման բոնապետություն (Միլան)։ Քաղաքական կառուցվածքում եղած տարբերությունը էլ ավելի էր ուժեղացնում մեկուսությունը քաղաք-պետությունների միջև և նրանց անվստահությունը Իտալիայի միավորման որևէ պլանի հանդեպ։

XIII—XIV դդ. Հյուսիսային և Միջին Իտալիան նույնպես, ինչպես և ամբողջ երկիրը, մնում էր քաղաքականապես մասնատված։ Վարձու բանվորների և արհեստավորական շքավորության ապստամբությունները Վաղկապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը քաղաքներում ստեղծել էր աշխատավորների շահագործման ու կեղեքման այնպիսի ձևեր, որպիսիք չգիտեիր դասական համբարային կարգը։ Այդ էլ հենց Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքներում XIV դ. առաջացրեց իր բնույթով նոր ժողովրդական շարժումներ՝ նախապրոլետարիատի ապստամբություններ։ Այդ բնույթի առաջին ելույթը տեղի ունեցավ Ֆլորենցիայում 1345 թ. բուրգ զգող Չուստո Բրանդինիի ղեկավարությամբ։ Վարձու բանվորների հավաքներում նա առաջար-

կում էր կազմակերպել շումպինների եղբայրություն, նրա անդամների միջև սահմանել միջոցների կանոնավոր հանգանակություններ և պայքար ծավալել աշխատավարձի բարձրացման համար: Երբ Բրանդինին բռնվեց իշխանությունների կողմից, շումպինները աշխատանքը դադարեցրին, հեռացան արհեստանոցներից և շարժվեցին դեպի «սենյորիայի» պալատը, պահանջելով նրան ազատել: Վարձու բանվորների՝ պատմությանը հայտնի այդ առաջին տարերալին դորժադուլը ճնշվեց, իսկ Չուտո Բրանդինին կախաղան բարձրացվեց:

XIV դ. վարձու բանվորների և մանր արհեստավորների հուզումներ տեղի ունեցան մահուղագործության մյուս խոշոր կենտրոններում ևս, օրինակ, Պերուջայում և Սիենայում՝ 1371 թ.:

**1 շումպինների
ապստամբությունը
Ֆլորենցիայում
1378 թ.**

1378 թ. Ֆլորենցիայում բռնկեց նախապրտելտարիատի ամենաշահավոր շարժումն այդ ժամանակաշրջանում՝ շումպինների ապստամբությունը: Ֆլորենցիան ա.դ ժամանակ պապական կուրիայի դեմ մղում էր ծանր և երկարատև պատերազմ, որը հսկայական միջոցներ էր պահանջում, մի հանգամանք, որ անդրադառնում էր նախ և առաջ քաղաքային ստորին խավերի կենսամակարդակի վրա: Հանրապետությունը կառավարող «չաղ» պոպուլանների դեմ ժողովրդի արդարացի դայրույթը շեղելու համար նրանց էներգիայացուցիչներից մեկը՝ Սալվեստրո Մեդիչին, որոշեց դժգոհությունն ուղղել քաղաքային ֆեոդալների դեմ, որոնք համակրում էին պապական կուրիային, և ժողովրդին կոչ արեց նրանց նկատմամբ դատաստան տեսնել: Նրա կոչն իսկույն արձագանք գտավ, իսկայն շումպիններն իրենց զայրույթն ուղղեցին ոչ միայն քաղաքի ֆեոդալական ավագանու դեմ, այլև առաջին հերթին իրենց անմիջական շահագործողների՝ «չաղ» պոպուլանների դեմ: 1378 թ. հուլիսի կեսերին, հավաքվելով քաղաքային դարբասների մյուս կողմում, բուրդ գզողները, քրքրողները, լվացողները, ներկողները և մյուս վարձու բանվորները, ինչպես նաև մահուղագործական համքարությունների չքավոր արհեստավորները պահանջում էին վեճացնել «օտարերկրյա շինովնիկի» պաշտոնը և աշխատավարձը բարձրացնել օրական 8 սոլդից մինչև 12 սոլդի, այսինքն՝ 50 % -ով: Բացի այդ, նրանք համաձայնության եկան այլևս չենթարկվել «չաղ» պոպուլաններին և իրավունք ձեռք բերել մասնակցելու պետության կառավարմանը: Դեպի քաղաքական իրավունքների նվա-

ձուժը տանող ուղին նրանք տեսնում էին այն բանում, որ վարձու բանվորների նոր համքարություն կազմակերպվի, որովհետև Ֆորենցիայում միայն համքարությունների անդամներն ունեին լի-իրավ քաղաքացիություն:

Թեև այդ պահանջների կենսագործումը չէր նշանակում շահագործման վերացում և ոչ էլ պետության մեջ իշխանության կատարյալ տիրապետում, դրանք վկայում էին, սակայն, սոցիալական կոնֆլիկտի լարվածության մասին:

Երբ իշխանությունները բռնեցին շարժման ղեկավարներին (Սիմոնչինոյին և մյուսներին), շոմպիների հազարների հասնող ամբոխը 1378 թ. հուլիսի 20-ին զանգերի ղողանջների տակ ուղղություն վերցրեց դեպի սինյորիայի պալատը և պահանջեց նրանց ազատել, ի պնդումն իրենց այդ պահանջի նետերի կարկուտ տեղալով և սպառնալով հրդեհել պալատը: Չոմպիների ղեկավարներն ազատվեցին: Առաջին հաղթանակը տանելով, ապստամբները շարժվեցին քաղաքով մեկ, հրկիզելով հարուստների տները. նրանք հրդեհի մատնեցին շահագործողների գլխավոր բույնը՝ «Լանա» համքարության պալատը:

Գրավելով կառավարության ղեկավարի՝ «արդարության գոնֆալոնյերի» դրոշը, շոմպիները գտնում էին, թե հանրապետությունում իրենց է պատկանում գերագույն իշխանությունը: Չոմպիների և կրտսեր համքարությունների ղեկավարների ժողովում որոշվեց պահանջել ստեղծելու նոր կառավարություն, որի մեջ էրեք տեղ պետք է հատկացվի շոմպիների ներկայացուցիչներին: Նրանցից մեկը պետք է ստանար կառավարության ղեկավարի՝ «արդարության գոնֆալոնյերի» պոստը: Հենց այստեղ էլ նախատեսվեցին շոմպիների համքարության ներկայացուցիչները, առանց որոնց համաձայնության հանրապետությունում ոչ մի որոշում չէր կարող ուժի մեջ մտնել:

Զինված շոմպիները գրոհով վերցրին պոդեստա պալատը՝ դատական և զինվորական իշխանության նստավայրը քաղաքում: Հաջորդ օրը շրջապատելով սինյորիայի պալատը, նրանք հասան այն բանին, որ պրիորները պաշտոնապես հաստատեցին նրանց պահանջները: Պրիորները սկսեցին իրար հետևից հեռանալ պալատից: Ձևավորվեց նոր սինյորիա: Նրա ղեկավար հռչակվեց Միքելե դի Լանդոն, որը պալատից պրիորների փախուստի ժամանակ իր ծառայություններն առաջարկեց ժողովրդին և նրանից ստացավ «արդարության գոնֆալոնյերի» դրոշը: Չոմպիները նրան յուրային էին համարում, սակայն ապստամբության ժամանակ նա արդեն

վաղուց բուրդ գզող չէր և ծառայում էր որպէս ֆակտոր՝ վերակացու հարուստ մահուղագործների արհեստանոցում: Լանդոն չրածո անձնավորութիւն էր, կապված «չաղ» պոպուլանների հետ և դավաճանական դեր խաղաց շոմպիների ապստամբութեան ընթացքում: Բացի Լանդոյից, նոր կառավարութեան մեջ մտան ևս երկու շոմպիներ, Լրեք պրիորներ՝ մանր արհեստավորներից, և երեք «չաղ պոպուլաններից: Ստեղծվեցին երեք նոր համքարութիւններ, այդ թվում շոմպիների համքարութիւնը, որոնք, այդպիսով, քաղաքական իրավունքներ ստացան: Այդ համքարութեան մեջ մտնող հազար մարդ էր մտնում: Երկրորդ համքարութիւնը միավորում էր ներկարարներին, ջուլհակներին և այլն: Երրորդ համքարութեան մեջ մտնում էին դերձակներն ու գուլպայագործները: Չոմպիների պահանջով նոր կառավարութեան պահպանութեան համար կազմակերպվեց 1500 արբաւետածիգներից բաղկացած ժողովրդական աշխարհագոր:

Սակայն հաղթողները մնացին առանց գոյութեան միջոցների. քանի որ ապստամբութեան առաջին օրերից մահուղագործական արհեստանոցները փակվեցին, իսկ դրանց տերերից շատերը փախան: Դրա հետ միասին հարուստ հողատերերը, որոնց մեջ «չաղ» պոպուլանները քիչ չէին, դադարեցրին հաց մատակարարել քաղաքին:

1378 թ. օգոստոսի վերջին շոմպիները, դժգոհ սինյորիայի քաղաքականութիւնից, որի մեջ մտնում էին նաև «չաղ» պոպուլանները, փորձեցին, ի հակակշիռ նրա, ստեղծել իրենց կառավարութիւնը, որն ստացավ «Աստծու ժողովրդի ութ սրբեր» անունը և ուներ խորհուրդներ, նոտարիուսներ և մի քանի հազար ֆլորինից բաղկացած բյուջե: Չոմպիները պահանջում էին, որ «Ութ սրբերը» գտնվեն պրիորների պալատում և «որպեսզի պետութեանը վերաբերող և ոչ մի գործ չանցկացվի առանց նրանց որոշման»: Նրանք պետք է կանգնած լինեին պրիորներից վեր: Երբ շոմպիների ներկայացուցիչները, Դոմենիկո Տուչչոյի և Մատեո Սալվիի գլխավորութեամբ, այդ պահանջներով ներկայացան պալատ, Միքելե դի Լանդոն, որը գործարքի մեջ էր «չաղ» պոպուլանների հետ և իր դավաճանութեան համար փող էր ստացել, «Դավաճաններ» ճշարտով դաշույնով հարձակվեց նրանց վրա և վերքեր հասցրեց նրանց. նա հրամայեց ձերբակալել նրանցից երկուսին:

Միքելե դի Լանդոյի օգնութեամբ «չաղ» պոպուլանները նախապաշարաստվել էին շոմպիների ընդհանուր ջախջախմանը, նրանք գորքեր մոտեցրին քաղաքին և կարողացան վարձու բանվոր-

ներից անջատել նրանց դաշնակիցներին՝ համքարային արհեստավորներին, որոնք, լինելով սեփականատերեր և կառավարությանը մասնակցելու ու նոր համքարություն ստեղծելու իրենց պահանջների կենսագործմանը հասնելով, վախենում էին ապստամբության լայն թափից և նախապրոլետարիատի պայքարի հեղափոխական մեթոդներից:

Վաղորդք նախատեսված պլանով Միքելե դի Լանդոն Սինյորիայի հրապարակում հավաքեց բոլոր համքարությունների աշխարհագրորդները: Չոմպինների վրա հարձակվեցին մանր պանդուկատերերի և մսագործների հարուստ համքարության վարպետները, որոնք հմուտ էին կացիներ գործածելու մեջ: Հրապարակի ելքերը փակված էին: Չոմպինները կռվում էին համառորեն, բայց վերջ ը վերջո՝ «չաղերը» հաղթեցին: Նույն օրը պրիորատի կազմից հանվեցին շոմպինները. նրանց նոր համքարությունը փակվեց, նրանց արգելվում էր որևէ կազմակերպություն ստեղծել: Չոմպինները դաժանորեն ճնշվեցին: Սակայն մինչև 1382 թ., երբ վերացվեցին մանր վարպետների նոր համքարությունները, որոնք ստեղծվել էին ապստամբության ժամանակ, «չաղ» պոպուլանները, չհամարձակվելով իշխանությունն ամբողջությամբ իրենց ձեռքը վերցնել, նրան մասնակից դարձրին կրտսեր համքարությունների արհեստավորներին:

Չոմպինների ապստամբության, ինչպես նաև Իտալիայի մյուս քաղաքների վարձու բանվորների ապստամբությունների պարտությունը նախապրոլետարիատի անհասունության և անբավարար կազմակերպվածության հետևանքն էր: Նա դեռ մի զգալի չափով անբաժան էր մանր վարպետ-սեփականատերերից, որոնք վերջին պահին դավաճանեցին ապստամբությանը: Չոմպինների պարտության գործում քիչ դեր չխաղաց նաև Միքելե դի Լանդոյի դավաճանությունը:

Չոմպինների ապստամբությունը ցույց տվեց քաղաքական իշխանությունը գրավելու ձգտող նախապրոլետարիատի՝ XIV դ. համար համեմատաբար բարձր գիտակցությունը: Այդ ապստամբությունն իր դերը խաղաց իտալական ժողովրդի հեղափոխական ավանդույթների ձևավորման գործում: ✓

Կր

Պապական մարզը:
Հոռոմեական
հանրապետությունը:
Կոլա դի Ռինեցո

Իտալիայում Ֆրիդրիխ I-ի զավթողական պլանների խորտակումից հետո պապության հեղինակությունն է՛լ ավելի բարձրացավ թե՛ բուն Իտալիայում, թե՛ միջազգային հարաբերություններում: Այդ ժամանակա-

շրջանում պապական զահ բարձրացած ճարպիկ քաղաքագետ Իննոկենտիոս III-ը (1198—1216) պապական աստվածապետության գաղափարների զարգացման ասպարեզում ավելի հեռու գնաց Գրիգորիոս VII-ից (տե՛ս գլ. 6), պնդելով, թե պապական իշխանությունը ամենաբարձրն է աշխարհում, թե կայսրը և բոլոր թագավորներն ու իշխանները ավելին չեն, քան պապի վասալները և պետք է իրենց իշխանությունն ստանան նրանից:

Իրենց աստվածապետական պլաններն իրականացնելու համար Իննոկենտիոս III-ը և նրա հաջորդները ձգտում էին, մի կողմից, իրենց ազդեցությանը ենթարկել Եվրոպայի մի շարք ֆեոդալական պետություններ (տե՛ս գլ. 18), իսկ մյուս կողմից՝ ուժեղացնել իրենց քաղաքական դիրքերը Իտալիայում, ամրապնդելով պապերին պատկանող աշխարհիկ պետությունը՝ Պապական մարզը:

Իննոկենտիոս III-ը վերականգնեց իր իշխանությունը Պապական մարզում, իտալական և գերմանական ֆեոդալներից խլելով այն հողերը, որ զավթել էին նրա նախորդի օրոք, և փաստորեն իշխանությունը զավթեց Միջիլիական թագավորությունում, այն կառավարելով Ֆրիդրիխ II-ի փոքրահասակության ժամանակաշրջանում, որի խնամակալը ինքն էր: Ճիշտ է, Իննոկենտիոս III-ի հաջորդներին հարկ եղավ Ֆրիդրիխ II-ի հետ երկար պայքարից հետո հրաժարվել Հարավային Իտալիայի նկատմամբ իրենց հավակնություններից, սակայն նրանք XIII և XIV դդ. սկզբին շարունակում էին Միջին Իտալիայում իրենց տիրապետությունները մեծացնել Ռոմանիայի, Կամպանիայի, Ումբրիայի, Անկոնական մարկի հաշվին: XIV դ. սկզբին պապական պետության կազմի մեջ մտան նախկինում անկախ այնպիսի խոշոր քաղաք-պետություններ, ինչպես Բոլոնիան էր, Ֆերրարան, Ուրբինոն, Ռիմինին, Պերուջան: Պապի տիրապետությունները, որ տարածվում էին Տիրենյան ծովից մինչև Ադրիատիկ ծովը, Իտալիան բաժանում էին երկու մասի:

Տնտեսական տեսակետից Պապական մարզը շարունակում էր ելնալ Լոմբարդիայից և Տոսկանայից: Այդ մարզում XIII—XV դդ. ևս ֆեոդալական կարգը լիովին տիրապետում էր թե՛ գյուղում, թե՛ քաղաքում: Գյուղացիների հիմնական զանգվածը մեռն էր ճորտացված, թեև առավել զարգացած քաղաքային կենտ-

րոններին շրջակայքում ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման կապակցությամբ ճորտատիրությունը մի որոշ շահով մեղմացել էր: Բուն Հոռմում, նրա արվարձաններում և Պապական մարզի շատ այլ շրջաններում առաջվա նման տերությունօրինություն էին անում ֆեոդալ-բարոնները, որոնք միմյանց դեմ պայքար էին մղում պապական զահի համար: Նրանց երկպառակությունները խոչընդոտում էին քաղաքային տնտեսության զարգացմանը և պապական պետության, մասնավորապես նրա մայրաքաղաքի՝ Հոռմի, տնտեսական բարգավաճմանը: Այստեղ առևտրա-արհեստավորական խավերը մնում էին թույլ, համբարությունները ողորմելի գոյություն էին քարշ տալիս: Ուստի, թեև Հոռմում ավագանու դեմ պոպուլանները պայքար էին մղում, բայց այդ պայքարը այնպես էլ հաջողությամբ չավարտվեց:

XIII դ. վերջից, Բոնիֆացիոս VIII-ի պոնտիֆիկատից սկսած, պապության միջազգային հեղինակությունը խիստ կերպով ընկնում է: Պապերի աստվածապետական քաղաքականությունը, որը մասամբ հաջողություն ունեցավ XIII դ. սկզբին, այժմ ձախողման էր դատապարտվել: Այդ ժամանակ Արևմտյան Եվրոպայում կազմավորվող խոշոր կենտրոնացած պետությունները չէին ցանկանում ենթարկվել պապին: Ֆրանսիական միապետության հետ մղած պայքարում Բոնիֆացիոս VIII-ի պարտության հետևանքով (տե՛ս գլ. 9) պապի իշխանությունը թուլացավ նաև Պապական մարզում: 1309 թ. պապական նստավայրի փոխադրումը Ավինյոն նշանակում էր պապական կուրիայի փաստական ենթարկումը ֆրանսիական քաղաքականությանը և եկեղեցական մարզի ֆեոդալների ու քաղաքների նկատմամբ պապի վերահսկողության կորուստ:

Նա նպաստեց Հոռմի քաղաքային կոմունայի որոշ շահով ուժեղացմանը, որով մասամբ շահագրգռված էր նաև պապը, նրանում տեսնելով հակադրություն տեղական ֆեոդալների նկատմամբ: Պապի բացակայության պայմաններում կոմունան կարողացավ սահմանափակել ուժեղ բարոնների կամայականությունը: XIV դ. սկզբին հոռմեական պոպուլանները Արլոտտիին հռչակեցին որպես «Ժողովրդական կապիտան», որի հրամանով քաղաքից արտաքսվեցին խոշոր ֆեոդալները, իսկ նրանց ղղյակները բարոնքանդ արվեցին: Երբ ֆեոդալական ավագանին վերականգնեց իր իրավունքները, պոպուլանների և նրա միջև 1347 թ. պայքարը վերսկսվեց: Պոպուլանների շարժումը գլխավորում էր Կոլա դի Ռիենցոն: Մնված լինելով Հոռմում, պանդոկատիրոջ և լվացարարուհու որդի Կոլան կարողացավ լավ կրթություն ստանալ: Նա անտիկ աշխարհի կր-

քոտ երկրպագու էր և երազում էր Հոռմի երբեմնի մեծությունը վերականգնելու մասին։ Լինելով փայլուն հոգևոր, Ռիենցոն ժողովրդի առաջ չանդես էր գալիս, մերկացնելով ֆեոդալներին, ռոնք թալանում էին Հոռմը և անօրինականություններ կատարում։

1347 թ. մայիսի 20-ին Կոլա դի Ռիենցոն, օգտվելով այն բանից որ խոշոր ֆեոդալ-բարոնները մեկնել են Հոռմից, մի խումբ զինված կողմնակիցների հետ, հոռմեական քաղաքացիների պաշտպանությամբ, Կապիտոլիում գավթեց կառավարական շենքը։ Սենատորները Հոռմից փախան։ Ռիենցոն իրեն հայտարարեց «ազատության, խաղաղության և արդարության տրիրուն, Սրբազան Հոռմեական հանրապետության ազատարար»։ Նա հանդիսավորապես հոռմեական ժողովրդին հռչակեց որպես իշխանությունը կրողի։ Հոռմը հայտարարվեց հանրապետություն, դրանով իսկ պապին զրկելով աշխարհիկ իշխանությունից։ Ի պատասխան դրա, պապը Ռիենցոյին հայտարարեց հերետիկոս և բռնատիրոջ։

Կոլա դի Ռիենցոյի կառավարումը հակաֆեոդալական բնույթ էր կրում։ Նա բոլոր բարոններին ստիպեց երդում տալ Հոռմեական հանրապետությանը և նրան հանձնել բոլոր դրյակները։ Հոռմի քաղաքացիներին արգելվեց հավատարմության երդում տալ ֆեոդալներին և նրանց սյուզերեն անվանել։ Հարկերի քանակը կրճատվեց, իսկ եկամուտները օգտագործվում էին կատարյալ անկման մեջ գտնվող առևտրի և արհեստի վիճակը բարելավելու համար. սահմանվեցին միասնական չափ ու կշիռ, ինչպես նաև թողարկվեց նոր մետաղադրամ՝ «Հարազատ տրիբունատ։ Հոռմը՝ աշխարհը զլխավորողն է» մակադրությամբ։

Երազելով Իտալիայի միավորման մասին, Կոլա դի Ռիենցոն Իտալական բոլոր քաղաքներին կոչ արեց համախմբվել Հոռմի, որպես միասնական Իտալիայի մայրաքաղաքի, շուրջը։ Սակայն քաղաքային հանրապետությունները, որոնք մրցակցում էին միմյանց հետ և երկյուղ էին կրում իրենց անկախությունը կորցնելուց, հրաժարվեցին ենթարկվել Հոռմին։ Մյուս կողմից, Ռիենցոն ինքն էլ իր միջոցառումներն անցկացնելիս շուտապես ռ՝ հետևողականություն, ռ՝ էլ վճռականություն։ Պայքար հայտարարելով ֆեոդալական կարգերին, նա հոռմեական հողերում պահպանեց ճորտատիրական իրավունքը և հեշտությամբ էր ներում խռովարար բարոններին։ Խոսքով հռչակելով ժողովրդապետության սկզբունք, Կոլա դի Ռիենցոն սկսեց բոլոր հարցերը լուծել միանձնաբար։ Արդյունքն այն եղավ, որ նա կորցրեց ժողովրդի վստահությունը և ֆեոդալների իշխանությունը Հոռմում վերականգնվեց։ 1347 թ. վեր-

ջին Կոլա դի Ռիենցոն ստիպված էր փախչել Հռոմից: Հետագայում, 1354 թ., նա նորից երևաց Հռոմում որպես պապի պատվիրակ: Պապը փորձում էր նրա ժողովրդականությունն օգտագործել իր իշխանությունը Հռոմում վերականգնելու համար: Կոլա դի Ռիենցոյին հաջողվեց ժողովրդի աջակցությամբ գրավել իշխանությունը: Սակայն, երբ նա վարձկան բանակի պահպանությունն ապահովելու համար բարձրացրեց հարկը, Հռոմի բնակչությունը նրա դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, որի ընթացքում Ռիենցոն սպանվեց: Հռոմեական հանրապետության պարտության հիմնական պատճառներից մեկը հռոմեական պոպուլանների տնտեսական և քաղաքական թուլությունն էր, որոնք անընդունակ գտնվեցին ֆեոդալների դեմ լուրջ պայքար մղելու գործում:

Երբ 1378 թ. պապական աթոռը կրկին տեղափոխվեց Հռոմ, պապի իշխանությունը շարունակում էր թույլ մնալ ոչ միայն դրսում, այլև բուն Իտալիայում, «մեծ հերձվածի»՝ այն քառասունամյա ժամանակաշրջանի պատճառով, երբ պապական գահի համար հավակնում էին մե՛րթ երկու, մե՛րթ երեք պապեր (տե՛ս գլ. 18): Միայն XV դ. վերջին և XVI դ. սկզբին պապերին հաջողվեց իշխանությունը վերականգնել՝ XIII դարում իրենց կողմից կազմակերպված սեփական պետության ընդարձակ տերիտորիայում: Այդ ժամանակ պապությունը զգալի չափով հրաժարվել էր համաեվրոպական մասշտաբի իր աստվածապետական հավակնություններից: Պապական պետությունը դառնում է իտալական բուսապետական տիպի ֆեոդալական իշխանություններից մեկը, որի ղեկավարը ավելի շատ զբաղված էր իր աշխարհիկ պետության ամրապնդմամբ ու իր տոհմի հարստացմամբ, քան կաթոլիկ եկեղեցու միջազգային քաղաքականությամբ: Պապական պետությունը, որը Իտալիայի շահերը միշտ էլ ենթարկում էր աստվածապետական պլաններին, իսկ ավելի ուշ՝ դինաստիական քաղաքականությանը, կույնպես չկարողացավ դառնալ Իտալիայի միավորման կենտրոն: Ինչպես նկատում է Ֆ. էնգելսը, պապական իշխանությունը միշտ էլ խոչընդոտ է հանդիսացել Իտալիայի ազգային միասնության ճանապարհին և թեպետ նա հաճախ հանդես էր գալիս որպես այդ միասնության ներկայացուցիչ, սակայն՝ սոսկ ցուցադրաբար, իր աշխարհիկ տիրույթներն ընդարձակելու շահախնդրական նպատակով⁸², Վերդեն 1500 թվականից, — գրել է էնգելսը, — պապը, որպես սովորական

⁸² См. Ф. Энгельс. Заметки Германни. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 18, стр. 572.

իշխան, իր տիրութիւներով հատուած էր Իտալիան. և գործնականորեն անիրազդործելի դարձնում նրա միավորումը»⁸³:

**Հարավային Իտա-
լիան և Սիցիլիան:
Տնտեսական
գարգացումը:
Գյուղացիության
դրութիւնը**

Սիցիլիական թագավորութիւնը XIII—XV
դդ. շարունակում էր տնտեսական զարգաց-
մամբ նկատելիորեն ետ մնալ Հյուսիսային
Իտալիայից և Տոսկանայից: Այստեղ ֆեո-
դալականացումը լիովին ավարտվեց միայն
XIV դ. սկզբին, երբ գյուղացիութեան հիմ-
նական դանգվածը ճորտացվել էր: Հարա-

վային Իտալիայի և Սիցիլիայի քաղաքները (Ամալֆի, Նեապոլ, Բարի, Պալերմո), ինչպես ավելի վաղ շրջանում էր, ոչ այնքան ար-
հեստավորական արտադրութեան և տեղական շուկայի կենտրոններ
էին, որքան Բյուզանդիայի և Լեանտի հետ միջնորդային առե-
տրի կենտրոններ: Շուկայի թույլ զարգացումը կասեցնում էր եղած
ֆեոդալական հարաբերութիւնները, մասնավորապես, Հարա-
վային Իտալիայում տիրապետող ժառանգական ճորտային իրա-
վունքը: Սիցիլիական թագավորութիւնում գյուղացիները ամրաց-
ված էին հողին, նրանց կարող էին հողի հետ միասին վաճառել
կամ փոխանակել: XIII դ. կեսերին կառավարութիւնը փախստա-
կան ճորտերի որոնման համար մեկ տարի ժամկիտ սահմանեց:
Ճորտերը չէին օգտվում օրենքի և թագավորական դատարանի
պաշտպանութիւնից: Որպես անձնական կախման նշան նրանք
ֆեոդալին տուրք էին վճարում ամուսնանալու համար, որ այստեղ
կոչվում էր «ընծա» (dona), և հողաբաժինը որպես ժառանգութիւն
ստանալու համար: Ֆեոդալական ռենտայի հիմնական ձևը բահրան
էր (սալտոս), որ վճարվում էր առավելապես քնամթերքով, բայց
հաճախ նաև դրամական ձևով: Գյուղացին տարվա մեջ պետք է մի
քանի օր կոռ կատարեր (անգարիա): Բացի այդ ճորտ գյուղացիներ
ը վճարում էին պետական հարկեր և եկեղեցական տասանորդ:

Ի տարբերութիւն Եվրոպայի մյուս երկրների ճորտերի, Սիցի-
լիական գյուղացիները օգտվում էին որդու բացակայութեան դեպ-
քում ցանկացած մարդուն իրենց ժառանգորդը հայտարարելու ի-
րավունքից, եթե նա պարտավորվում էր կրել այն բոլոր պար-
տութիւնները, որոնք ընկած էին նրա նախորդի վրա: Սիցիլիական
թագավորութեան ազրարային կարգի առանձնահատկութիւնը
XIII—XV դդ. այն էր, որ բավականաչափ պահպանվել էր կիսա:

⁸³ См.: Ф. Энгельс. Заметки о Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 18, стр. 572.

ազատ և ազատ գյուղացիների խավը (ռուստիկները)։ Այդ գյուղացիները վաղուց ի վեր միավորվել էին գյուղական ուժեղ համայնքներում, որոնց համար որպես ապաստաններ հաճախ ծառայում էին իսկական ամրոցները։ Ֆեոդալների դեմ մղվող համառ պայքարում նրանք նվաճեցին սենյորի հողից հեռանալու իրավունքը, պայքարում էին համայնական ինքնավարությունը պահպանելու և ֆեոդալի համայնականությունը սահմանափակելու համար։ Անձնապես ազատ գյուղացիների մյուս մասը բնակություն էր հաստատում ֆեոդալներին պատկանող անմշակ հողերում՝ բաշմադան, բայդ սովորաբար արտոնյալ պայմաններով, որոնք գրանցվում էին պայմանագրում (լիբելլումում)։ Դրանք ժամանակավոր, կամ ժառանգական հողակալներ էին (էմֆիտեստներ)։

Ի տարբերություն Իտալիայի մյուս բոլոր Հարավային Իտալիայի քաղաքական մարզերի, XIII դ. վերջերին հարավում կազմավորվեց համեմատաբար ուժեղ միասնական ֆեոդալական պետություն՝ Սիցիլիական թագավորությունը։ Ուժեղացած թագավորական իշխանությունը այստեղ հենվում էր նախ և առաջ մանր և միջին ֆեոդալների, ասպետների վրա, որոնք կազմում էին տիրապետող դասակարգի զգալի մասը։

Իրենց մեծամասնությամբ նրանք վասսալական կապերով կապված էին անմիջաբար Բագավորի հետ և կենսականորեն շահագրգռված էին ուժեղ թագավորական իշխանության գոյության հարցում, որն ընդունակ լիներ նրանց պաշտպանել խոշոր ֆեոդալ-բարոնների կամայականությունից, իսկ ղլխավորը՝ նրանց օգնություն ցույց տար գյուղացիների ճորտացման հարցում։ Կենտրոնացման մյուս հենարանը եկեղեցին էր, որը Սիցիլիական թագավորությունում մեծ չափով կախված էր պետությունից, քան պապությունից։

Հարավային Իտալիայի և Սիցիլիայի քաղաքները, որոնք տրեսական տեսակետից թույլ էին, այդ ուշ ժամանակաշրջանում ևս չկարողացան քաղաքական ինքնուրույնություն հասնել և մնացին թագավորական իշխանությանը լիակատար ենթակա։ Թագավորներն անկաշկանդ կարող էին կողոպտել քաղաքները, մի հանգամանք, որը միառժամանակ ամրապնդում էր պետության ֆինանսական բազան։ Կենտրոնական իշխանության նյութական միջոցներն ապահովում էր նաև թագավորական լայնածավալ դոմենը, որն ստեղծվել էր նորմանական նվաճման ժամանակաշրջանում։ Ուստի, թեև բարոնները Սիցիլիական թագավորությունում բավա-

կանաչափ ուժեղ էին, բայց նրանք չկարողացան ընկճել թագավորական իշխանությունը:

XII դ. վերջում ձեռք բերված կենտրոնացումը XIII դ. է՛լ ավելի ուժեղացավ: Նորմանական դինաստիան, որ Սիցիլիական թագավորությունը կառավարում էր XII դ. վերջում, բարեկամացավ Հռենիշտաուֆենների հետ, և 1212-ից մինչև 1250 թ. թագավորությունը գլխավորում էր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի թոռը՝ Ֆրիդրիխ II Հռենիշտաուֆենը, որը 1220 թ. միաժամանակ նաև «Սրբազան Հռոմեական կայսրության» կայսրն էր (տե՛ս գլ. 11):

Ֆրիդրիխ II-ի փոքրահասակության ժամանակաշրջանում Սիցիլիական թագավորությունը փաստորեն հտնվում էր Իննոկենտիոս III պապի իշխանության ներքո, որն անխնա շահագործում էր Հարավային Իտալիան և ձգտում աշստեղ առմիշտ հաստատել իր տիրապետությունը: Սակայն Իննոկենտիոս III-ի մահից հետո՝ Ֆրիդրիխ II-ը իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց և փորձեց Սիցիլիական թագավորությունը դարձնել իր գլխավոր հենարանը Հյուսիսային և Ծիծիլն Իտալիան տիրելու համար պապության դեմ մղվող տեղական պայքարում (տե՛ս գլ. 11):

Հենվելով մանր ասպետների վրա, Ֆրիդրիխ II-ը ժամանակավորապես կոտրեց բարոնների դիմադրությունը: 1231 թ. նա հրատարակեց «Մելֆիի սահմանադրությունը», որի համաձայն հրամայվեց հիմնահատակ կործանել վերջին 40 տարում կառուցված բոլոր ֆեոդալական ամրոցները. դա էական հարված հասցրեց ֆեոդալա-բարոնական ավագանուն: Ուժեղացան թագավորական դատարանն ու ընդհանուր-պետական հարկերը: Ֆրիդրիխ II-ը ըսկըսց վարձկան դորք ստեղծել նաև սարակինոսներից, մի բան, որ ապահովում էր նրա անկախությունը խոշոր ֆեոդալներից: Նա միևնույն ժամանակ վճռականապես խափանում էր ինքնուրույնություն ձեռք բերելու քաղաքների բոլոր փորձերը և մշտական վերահսկողության տակ էր պահում նրանց: Ֆրիդրիխ II-ի օրոք Սիցիլիական թագավորությունը Իտալիայի առավել խոշոր և կենտրոնացած պետությունն էր, սակայն նրա ուժեղացումը երկարատև չեղավ: Իր բաղաժալկանությունը ենթարկելով պապության դեմ մղվող անհեռանկարային պայքարին, Ֆրիդրիխը Սիցիլիական թագավորության բնակչությանը քայքայեց անվերջանալի հարկերով. նա մրտցըրեց ծանր հողային հարկ, աղի մենաշնորհ, կողոպտում էր քաղաքները, ուժեղացնում թագավորական դոմենի գյուղացիների շահագործումը: Իր կառավարման վերջում նա երկիրը կատարյալ հյուծման հասցրեց:

**«Սիցիլիական
երեկոյան
ժամերգութիւն»**

Ֆրիդրիխ II-ի մահից հետո Սիցիլիական
թագավորութիւնը, պապի համաձայնու-
թյամբ, 1268 թ. զավթեց Կարլոս Անժուա-
ցին, ֆրանսիական Լյուդովիկոս IX թագա-

վորի եղբայրը: Կարլոսը լայն զավթողական քաղաքականութիւն էր
վարում. իրեն ենթարկեց Իտալիայի շատ քաղաքներ, մասնակցեց
զեպի Թունիս կատարված խաչակրաց արշավանքին, արշավանք
կազմակերպեց Կոնստանդնուպոլսի վրա: Ռազմական ծախսերը
ծածկելու համար նա նոր գլխահարկ ստցրեց: Ֆեոդալական ավա-
զանուն նոր դինաստիայի կողմը գրավելու նպատակով Կարլոս
Անժուացին հարկադրված էր նրան մեծ արտոնութիւններ տալ, ու-
րոնք կրկին ուժեղացնում էին բարոնների քաղաքական ազդեցու-
թիւնը և նպաստում գյուղացիների դրության վատացմանը: Ի պա-
տասխան ճնշման ուժեղացմանը և օտարերկրյա տիրակալների կո-
պիտ վարքագծին, 1282 թ. մարտին Սիցիլիայում բռնկեց տարերա-
յին ժողովրդական ապստամբութիւն, որ հայտնի է «Սիցիլիական
երեկոյան ժամերգութիւն» անունով: Այդ անվանումը կապված էր
այն բանի հետ, որ, ավանդազրույցի համաձայն, ապստամբու-
թիւնն իբր սկսվել է ըստ պայմանական ազդանշանի՝ եկեղեցիների
երեկոյան ժամերգության ղողանջով: Պալերմոյի ապստամբած
բնակիչները կոտորեցին քաղաքի ամբողջ ֆրանսիական կայա-
զորը: Ապստամբութիւնը տարածվեց Սիցիլիայի մյուս քաղաք-
ներում, որոնք հրաժարվեցին հնազանդվել Անժուի դինաստիայի
թագավորներին: Այդ իրադարձութիւնների հետեանքով Սիցիլիա-
կան թագավորութիւնը տրոհվեց: Հարավային Իտալիան՝ Նեապո-
լիտանական թագավորութիւն անունով, մնաց Անժուի դինաստիայի
իշխանության ներքո, իսկ Սիցիլիան 1302 թ. անցավ Պիեմոնեյան
թերակղզու պետութիւններից մեկին: Արագոնյան թագավորութեա-
նը (տե՛ս գլ. 13):

XIV և XV դդ. Հարավային Իտալիան և Սիցիլիան տնտեսական
անկում են ապրում: Տեղական արհեստն ու առևտուրը գնալով
թուլանում են, ընկնում է քաղաքների նշանակութիւնը: Նրանցում
տերուտնօրինութիւն են անում Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի
հարուստ քաղաքների վաճառականներն ու վաշխառուները, որոնք
հարավիտալական թագավորներին փող էին պարտք տալիս Սիցի-
լիայի համար Արագոնյան տան դեմ տեղական ու անհաջող պատե-
րազմներ մղելու նպատակով: Վենետիկի, Ֆլորենցիայի և այլ առև-
տրա-բանկային ընկերութիւններ այստեղ թագավորական մետա-
ղադրամ էին հատում, պետական հարկեր էին հավաքում, հացա-

հատիկի արտածման, հանքաքարի հանույթի արտոնյալ իրավունքներ էին ստանում, լայնորեն օգտվում էին հարավ-իտալական նավահանգստային կենտրոններից: Հյուսիս-իտալական հարուստ ընտանիքներից ծագող քաղաքացիները հարավում հաճախ էին ֆեոդալական սեփականատերեր դառնում, չթողնելով իրենց առևտրական գործերը: Նորանոր վարկերի դիմաց նրանք թագավորից ստանում էին ֆեոդալական տիրույթներ և ազնվականական տիտղոսներ: Թագավորական ֆինանսների վիճակն այնքան ողբալի էր, որ նեպոլիտանական թագուհի Ջովաննան 1348 թ. ստիպված էր Անժուի դինաստիայի ժառանգական տիրույթը՝ Ավինյոնը, վաճառել պապին:

Հարավային Իտալիայում պետության վաղ, տնտեսական ամուր հիմք չունեցող կենտրոնացումը տեական շեղվա՝ նեպոլիտանական թագավորության տնտեսական անկումը առաջ բերեց նոր քաղաքական թուլացումը: Անժուի թագավորները ստիպված էին զիջումներ անել խոշոր ֆեոդալներին: Երկրում սկսում է ֆեոդալական ռեակցիան, որի հետևանքով է՛լ ավելի ուժեղացավ ճորտգյուղացիության շահագործումն ու իրավազրկությունը:

1442 թ. Հարավային Իտալիան էլ ընկավ Արագոնյան դինաստիայի իշխանության տակ, որը կրկին Միջիլիան միավորեց Նեպոլիտանական թագավորության հետ և Իտալիայի այդ մարզերում շատ հարյուրամյակներով հաստատուն պահեց իսպանական տիրապետությունը: X

Իտալիայի տնտեսական էվոլյուցիան XV դ.

Այսպիսով, XV դ. Պապական մարզում, Հարավային Իտալիայում և Միջիլիայում շարունակում էին լիովին իշխել ֆեոդալական հարաբերությունները: Սակայն Հյուսիսային

և Միջին Իտալիայի առաջավոր քաղաք-պետություններում մինչև այդ դարի վերջը և հետևյալ դարում շարունակում էին զարգանալ վաղկապիտալիստական հարաբերությունները. իրենց նշանակությունը պահպանել էին վարձու աշխատուժի շահագործման և աշխատանքի բաժանման վրա հիմնված մանուֆակտուրաները: Մանուֆակտուրային արտադրությունը, որը հարյուրամյակի վերջերին աստիճանաբար արտամղեց մանուֆակտուրությունը:

XV դ. վերջերին Հյուսիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքների էկոնոմիկայում երևան են գալիս լճացման առաջին նշանները: Դա առաջին հերթին կապված էր այն բանի հետ, որ այդ քաղաքների

տնտեսական կյանքի առանձնահատկության պատճառով Իտալիայում միասնական ազգային շուկա չգոյացավ: Մի որոշակի փուլում այդ հանգամանքն սկսեց արգելակել կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա զարգացումը: Այդ հարաբերությունների հաջող զարգացմանը խանգարում էր երկրի քաղաքական մասնատվածությունը, որին համառաբար կառչում էին իտալական քաղաք-պետությունները: Նույնիսկ քաղաք-պետություններում մանուֆակտուրային արտադրությունը ընդգրկում էր արդյունաբերության ոչ թե բոլոր, այլ սոսկ այն բնագավառները, որոնք կապված էին արտածման հետ՝ հիմնականում տեքստիլ արդյունաբերությունը: Մյուս ճյուղերում պահպանվում էր համքարային կարգը, իսկ համքարությունները ձևականորեն չէին վերացվել նաև այնտեղ, որտեղ արդեն զարգանում էր մանուֆակտուրան: Գյուղական վայրերում մանուֆակտուրան աննշան չափով էր զարգացել: Վաղկապիտալիստական հարաբերությունների բազայի այդպիսի անձկությունը Իտալիայի նույնիսկ առաջավոր քաղաք-պետություններում անխուսափելիորեն պետք է դանդաղեցներ և XV դ. վերջից հիրավի դանդաղեցրեց նրանց զարգացումը, իսկ ավելի ուշ լճացման հասցրեց:

Դա արտահայտվում էր, մասնավորապես, այն բանում, որ յուրաքանչյուր քաղաքի արտադրության ու առևտրի մեջ մենաշնորհ հաստատելուն էին ձգտում մի քանի առավել հարուստ և ազդեցիկ գերդաստաններ, որոնց հետ մրցել չէին կարողանում նախկինում բազմաքանակ առևտրա-արդյունաբերական և բանկային ընկերությունները: Մոնոպոլիստների ազդեցության ուժեղացմանը նպաստում էր նաև այն, որ, իշխելով էկոնոմիկայի ոլորտում, նրանք, որպես կանոն, իրենց ձեռքում էին պահում նաև քաղաք-պետությունների կառավարումը:

էկոնոմիկայում սկսված լճացման մյուս արտահայտությունը բանկային-վաշխառուական տարրերի ուժեղացումն էր ի վնաս արդյունաբերական տարրերի, ինչպես նաև արդյունաբերությունից ու առևտրից դրամական կապիտալների նկատելի արտահոսքը՝ հողեր ձեռք բերելու համար: Ժամանակագիր Բենեդեկտտո Դեյլին, որ գրում էր XV դ. կեսերին, պարծենում է նախ և առաջ նրանով, որ Ֆլորենցիան բազմաթիվ կալվածքներ ունի: Էական փոփոխություններ են տեղի ունենում նաև գյուղատնտեսությունում. կիսարությունը (մեցցադրիա), որ XIII—XIV դդ. Իտալիայի ագրարային հարաբերություններում կիսակապիտալիստական տնտեսավարման տարրեր էր մտցրել, XV դ. վերջերին աստիճանաբար ֆեոդալականացվում է, առաջին պլանն են քաշվում նրա ֆեոդալական կողմերը՝

բարձրանում է վարձավճարը, մասամբ՝ աշխատավճարումների հաշվին, սահմանվում է հողի սեփականատիրոջ անձնական վերահսկողությունը կիսրարի նկատմամբ, վերջինին արգելվում է հու-
ցահատիկ վաճառել մինչև բերքահավաքն ու վարձավճարի մու-
ծումը, փախուստի դեպքում կիսրարին բանտ էր սպառնում: Այս-
պիսով գյուղում ևս նկատվում են ֆեոդալական ռեակցիայի երե-
վույթներ, որոնք իրենց հերթին նպաստում են Հյուսիսային և Մի-
ջին Իտալիայի տնտեսական կյանքի ընդհանուր լճացմանը:

**Ի-ՌՆԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Իտալիայի
քաղաք-
պետություններում**

XIV դարի վերջին տարիները և հատկապես XV դ. առաջին տասնամյակները նշանա-
վորվեցին էական փոփոխություններով Հյու-
սիսային և Միջին Իտալիայի քաղաքների
քաղաքական կյանքում ևս: Դրանցից շա-
տերի մեջ կառավարման հանրապետական ձևը փոխարինվում է
միապետական ձևով, թեև երբեմն թաքնված: Այդպիսի քաղաքա-
կան կարգը Իտալիայում ստանում է «սինյորիա» կամ «տիրանիա»
(բռնապետություն) անունը: XV դ. մոտերքին բռնապետությունը
հաստատուն կերպով սահմանվում է Ֆլորենցիայում, Միլանում,
Բոլոնայում, Ֆերրարայում, Ուրբինոյում և Իտալիայի մյուս քա-
ղաքներում ու մարզերում, թեև դրանցից մի քանիսում այդ բռ-
նապետության սաղմերը ավելի վաղուց էին նկատվում: Քա-
ղաք-պետություններում բռնապետության հաստատման գլխավոր
պատճառներից մեկը «չաղ» պոպուլանների ձգտումն էր փա-
կելու ժողովրդական այնպիսի ապստամբությունների ճանապար-
հը, որոնք XIV դ. ցնցեցին Իտալիան: Ժողովրդական շարժումների
հանդեպ ունեցած սարսափից մղված պոպուլանները պատրաստ էին
հրաժարվել կոմունանների ժամանակաշրջանի հանրապետական-դե-
մոկրատական կարգերից և համաձայնել հաստատելու մեկ տոհմի
ամուր ժառանգական իշխանություն: Բռնապետության հաստատու-
մը հեշտացավ նրանով, որ XIV դ. ժողովրդական ապստամբու-
թյունների պարտության հետևանքով թուլացել էին քաղաքային
ներքնախավերը, այսինքն՝ քաղաքային բնակչության այն խավը,
որը XIV դ. առանձնապես ակտիվորեն ու համառաբար պայքարում
էր դեմոկրատական կարգեր հաստատելու համար: Ֆեոդալական
տարրերը, որոնք տնտեսապես և քաղաքականապես ջախջախվել
էին դեռևս XIII—XIV դդ., նույնպես չկարողացան խոչընդոտ հան-
դիսանալ բռնապետության հաստատմանը տնտեսապես զարգացած
քաղաքային կենտրոններում: Առանձին գերդաստանների ներկալա-
ցուցիչների կողմից քաղաք-պետություններում իշխանությունը

զավթելու համար բարենպաստ հող էր ստեղծում Ղաղարող քաղաքական պայքարը, որի ընթացքում առաջ էին քաշվում քաղաքային արտադրության և առևտրի մեջ փաստական մենաշնորհ ունեցող առավել աղղբեցիկ և հարուստ ընտանիքներից մե՛րթ մեկը, մե՛րթ մյուսը: Բռնապետությունը պաշտպանում էին մահուղագործական, իսկ XV դ. գլխավորապես մետաքսագործական մանուֆակտուրաների տերերը, որոնք առանձնապես շահագրգռված էին վարձու բանվորների անարգել շահագործման և իրենց արտադրանքի համար արտաքին շուկաների ընդարձակման հարցում: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը նրանց համար ապահովել կարող էր միայն բռնապետության տիպի ուժեղ իշխանությունը: Հետագայում բռնապետությանը ակտիվորեն պաշտպանում էին նաև «շաղ» պոպուլանների բանկային-վաշխառուական տարրերը:

Մեդիչիների բռնապետությունը Ֆլորենցիայում

Առավել բնորոշ է Ֆլորենցիայի բռնապետության պատմությունը: 1434 թ. Ֆլորենցիայի մի քանի ամենահարուստ մրցակցող ընտանիքների երկարատև պայքարից հետո այդ քաղաք-պետության փաստական կառավարիչը դարձավ բանկիր Կոզիմո Մեդիչին (կառավարել է մինչև 1468 թ.): Նրա օրոք դեռևս առերևույթ պահպանվում էին կառավարման հանրապետական ձևերը, բայց քաղաքական և հարկային ապարատի բոլոր թելերը կենտրոնացած էին նրա ձեռքում: Պետական հիմնարկներում բոլոր կարևորագույն պաշտոններն զբաղեցնում էին նրան հավատարիմ մարդիկ, Կոզիմո Մեդիչին և նրա հաջորդներ Պյերո և Լորենցո Մեդիչիները, լինելով ամենահարուստ բանկիրների և մանուֆակտուրաների տերերի զրածոներ, ղեմագրգիկ կերպով իրենց ներկայացնում էին որպես չքավորների հովանավորներ. իրենց մրցակից հարուստներին հարկադրումներով քայքայելու շնչովին նրանք երբեմն թեթևացնում էին բնակչության ավելի լայն խավերի հաշկերի բեռը: Մեդիչիները որոշակի ժողովրդականություն ձեռք բերեցին նաև նրանով, որ քաղաքում մեծ շինարարություն էին կատարում, որը ապրուստ վաստակելու հնարավորություն էր տալիս հասարակ ժողովրդին:

Մեդիչիների բռնապետությունը առավել հզորության շասով Լորենցո Հոյակապի օրոք (1469—1492), որը ժամանակակիցների կողմից այդպես էր կոչվում սրաթափանց խելքի, բանաստեղծական տաղանդի և արտաքուստ փայլուն կառավարման համար: Լորենցոն, որ գլխավորում էր Ֆլորենցիայի ամենահարուստ բանկային տունը, զրապենյակներ ուներ Իտալիայի և Նվրուպայի բոլոր

խոշորագույն քաղաքներում և, լինելով շատ պետությունների վարկատու, ներգործում էր մի շարք երկրների քաղաքականության վրա:

Լորենցոյի պալատի շքեղությունը, արվեստների նրա հովանավորությունը (տե՛ս գլ. 22) զուգորդվում էին խելամիտ, բայց նրբորեն-դաժան ներքին և արտաքին քաղաքականության հետ: Հին դեմոկրատական կարգերը, ըստ բանի էության, ոչնչացվեցին: Թեև Ֆլորենցիան ձևականորեն մնում էր հանրապետություն, բոլոր գործերը լուծվում էին հանրապետական մարմիններից անկախ «խորհրդում», որը լիավին ենթարկվում էր Լորենցոյին: Նրա հրամանով անգթորեն ճնշվեցին ապստամբությունները Ֆլորենցիային ենթակա քաղաքներում՝ 1470 թ. Պրատոյում և 1472 թ. Վոլտերում, որտեղ ժողովրդական մասսաները չթափոր Միքելե Մեդիչի ղեկավարությամբ գրավել էին իշխանությունը:

Լորենցոյի իշխանությունն է՛լ ավելի ամրապնդվեց 1478 թ. նրա կյանքի դեմ անհաջող մահափորձից հետո: Ընդունվեց մի օրենք, որի համաձայն Լորենցոյի կյանքի և բարօրության դեմ ուղղված յուրաքանչյուր հանցափորձ դիտվում էր որպես «մեծության վիրավորանք» և հանցագործը պատժվում էր դաժանորեն: Դրանով իսկ Լորենցոն փաստորեն ճանաչվում էր որպես միապետ:

Մեդիչիների կառավարման արտաքին հզորության, նրանց ապարանքի շքեղության և առատաձեռն մեկենասության տակ թաքնվում էին ներքին խոր հակասություններ, որոնք հյուծում էին պետության էկոնոմիկան: Այդ ժամանակաշրջանում Ֆլորենցիայի արտաքին քաղաքական շատ հաջողություններ ձեռք էին բերվում պետության բոլոր ուժերի ու միջոցների շտեմնված լարումով, բոնք Լորենցոն տնօրինում էր որպես իր սեփականը:

Սավոնարոլա

Մեդիչիների քաղաքականությունը, չնայած ժողովրդի վերաբերմամբ նրանց դեմագոգիական սիրաշահություններին, մասսայական դժգոհության հասցրեց: Դրա արտահայտիչը Ֆլորենցիայի դոմինիկյան սրբ. Մարկոսի վանքի ավագ քահանա, բոցաշունչ հոետոր Ջիրոլամո Սավոնարոլան էր: Նրա ծրագիրն ուղղված էր Իտալիայի քաղաքական և կրոնական բարեփոխման նպատակին. նա հանդես էր գալիս եկեղեցու աշխարհիկ իշխանության, նրա ծախվածության դեմ, քննադատում էր պապությանը, մասամբ կանխատեսելով եվրոպական ռեֆորմացիայի ապագա պահանջները: Հարստության և վաշխառության դեմ ուղղված Սավոնարոլայի քարոզները, չնայած նա ինքը ժողովրդական ապստամբության հակառակորդ էր, նպաստե-

ցին ժողովրդական զանգվածների վճռական ելույթին: 1494 թ. ֆրանսիական զորքերի՝ Իտալիա ներխուժելու ժամանակ, Լոր անքան մոտեցան Ֆլորենցիային, Լորենցոյի որդին՝ Պյերո Մեդիչին, ապստամբության հետևանքով վտարվեց Ֆլորենցիայից և այն- առ Վերականգնվեց հանրապետությունը Սավոնարոլայի գլխավո- լությամբ: Սավոնարոլան, արտահայտելով Ֆլորենցիայի բնակչու- թյան մանրսեփականատիրական, առևտրա-արհեստավորական խավերի շահերը, մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեց, որոնք երկակի բնույթ էին կրում. վերացվեցին պարտադիր փոխառությունները, արգելվեց վաշխառությունը, կազմակերպվեց լոմբարդ, պրոգրե- սիվ հարկ մտցվեց անշարժ գույքի նկատմամբ (տասանորդ), որը հարված էր հասցնում պատրիկական հողատիրությանը. այս բոլո- ռը առերևույթ այնպիսի միջոցառումներ էին, որոնք ելնում էին ժողովրդի շահերից. միաժամանակ հանրապետության ղեկը հանձ- նվեց Մեծ խորհրդին, որը կազմված էր առավել ունևոր քաղաքա- ցիներից: Այդ կոմպրոմիսային ռեֆորմները չէին կարող բավարա- լել հարուստներին և չէին բարելավում ժողովրդի դրությունը: Բացի այդ, Սավոնարոլայի մոլեռանդ ճգնավորությունը, որը «ունանու- թյան հրկիզում» լողունգով կոչ էր անում այրել նկարները, երա- ժշտական գործիքները, գրքերը, արգելում էր ամեն տեսակ զվար- ճությունները, սկսեց դժգոհություն առաջացնել Ֆլորենցիայի բնա- վիչների մեջ, որոնք սովոր էին գնահատել արվեստը և ուրախ հան- քեսները: Սավոնարոլայի հեղինակությունը հասարակ ժողովրդի մեջ սկսեց ընկնել: Դրանից օգտվեցին պապական կուրիան և Ֆլո- րենցիայում նրան պաշտպանող կուսակցությունը: 1498 թ. Սավո- նարոլան բռնվեց, դատապարտվեց և խարույկ բարձրացվեց որ- պես հերետիկոս:

Իտալիան

XV դ. վերջերի

XV դ. բռնապետական ռեժիմը է՛լ ավելի է ամրապնդվում Հյուսիսային Իտալիայի մի այլ խոշորագույն արդյունաբերական վենտրոնում՝ Միլանում, որտեղ այդ ռեժիմը հաստատվել էր XIII դ. վերջին: XV դ. սկզբին Միլանում իշխում էին Վիսկոնտի տնից սե- րած բռնապետները, իսկ այնուհետև 1450 թ. քաղաքում իշխանու- թյունը զավթեցին Սֆորցա տնից սերած բռնապետները:

Բռնապետական ռեժիմների ծագումն ու ամրապնդումը Ֆլո- րենցիայում, Միլանում և Հյուսիսային ու Միջին Իտալիայի մյուս քաղաք-պետություններում, թեև որոշ չափով նպաստում էր նրանց ներքին կենտրոնացմանը, բայց չխախտեց այնտեղ իշխող քաղա- քական մասնատվածությունը: Եթե այդ քաղաք-պետությունները

չկարողացան ապահովել Իտալիայի քաղաքական միասնությունը XIII—XIV դդ., նրանց ամենաառավել բարգավաճման ժամանակաշրջանում, ապա նրանք առավել ևս անզոր էին հասնել դրան՝ սկիզբ առած տնտեսական անկման ժամանակաշրջանում:

Դեռևս հարուստ, բայց միմյանց հետ թշնամացած, արդեն տնտեսական լճացման ժամանակաշրջանը մտած, առանձին քաղաքական կազմավորումների տրոհված Իտալիան XV դ. վերջին շատ ավելի թույլ գտնվեց հարևան Ֆրանսիայից և Իսպանիայից, որտեղ այդ ժամանակ կազմավորվել էին համեմատաբար ուժեղ կենտրոնացած պետություններ: Դա ակնհայտորեն դրսևորվեց, երբ 1494 թ. Ֆրանսիական հիսուն հազարանոց զորքը Կարլոս VIII թագավորի գլխավորությամբ խուժեց Իտալիա և, կործանիչ պատերազմ մղելով, հասավ մինչև Նեապոլիտանական թագավորության սահմանները: Կարլոս VIII-ի արշավանքը հանդիսացավ երկարատև «իտալական պատերազմների» սկիզբը միայն, պատերազմներ, որոնք XVI դ. Իտալիան ավերեցին. հետագա տնտեսական անկմանը հասցրին, վերջնականապես ուժեղացրին նրա քաղաքական մասնատվածությունը:

XV դ. վերջին Ամերիկայի և Հնդկաստան տանող ճանապարհների հայտնագործությունը Իտալիայի էկոնոմիկային հասցրեց մի այլ խորտակիչ հարված, ոչնչացնելով նրա առևտրական գերակշռությունը և ուժեղացնելով ագրարացումը:

Վաղկապիտալիստական հարաբերությունները, որոնք մարդկության պատմության մեջ առաջին անգամ առաջացան Իտալիայի առավել զարգացած մարզերում, նրան հասցրին ընդհանուր տնտեսական և սոցիալական վերելքին, որը հիմք ծառայեց Իտալիայում վաղբուրժուական կուլտուրայի՝ Վերածնության կուլտուրայի ծագման համար (տե՛ս գլ. 22): Սակայն նոր հարաբերությունների այդ թույլ ընձյուղները չկարողացան անարգել զարգանալ տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածության պայմաններում, որոնք ավելի սաստկացան օտարերկրյա տեղական արշավանքների և աշխարհագրական հայտնագործումների հարուցած տնտեսական ցնցումների հետևանքով: XV դ. վերջերին Իտալիան կանգնած էր իր անկման շեմին, օրին նա հասավ հաջորդ, XVI հարյուրամյակի վերջին:

ԻՍՊԱՆԻԱՆ ԵՎ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Արաբները
Իսպանիայում**

VIII դարում արաբների կողմից Իսպանիայի նվաճման հետևանքով (տե՛ս գլ. 6), Պիրենեյան թերակղզում առաջացավ արաբական մի հզոր պետություն, որը կրում էր Կորդովայի էմիրություն (*X դարից՝ խալիֆայություն*) անունը: Արաբները և աֆրիկյան մավրերը (բերբերները) տիրեցին գրեթե ամբողջ Իսպանիային, բացառությամբ թերակղզու ամենահյուսիսում գտնվող լեոնային շրջանների: Մուսուլմանները ձեռքն ընկան երկրի հարավային մարզերը՝ իրենց հարուստ բնական ռեսուրսներով և քաղաքներով, ոչոնք զգալի ծաղկման էին հասել դեռևս հռոմեական ժամանակներում:

Արաբների կողմից Իսպանիայի նվաճումը կատարվեց իսպանական հասարակության զարգացման այն փուլում, երբ նրա ներսում տեղի էր ունենում ֆեոդալականացման, նախկինում ազատ համայնականների մասսայի՝ վեստգոթների, սվեբների և այլոց խիստ ճորտացումը (տե՛ս գլ. 3): Այդ պրոցեսը արագացրեց այն հանգամանքը, որ բարբարոսների արշավանքին նախորդող ժամանակաշրջանում Իսպանիան, հատկապես թերակղզու հարավային և արևելյան մասերը խիստ ոռոմանականացվել էին: Իսպանիայի այդ մասերում ստրուկները և կոլոնները կազմում էին անմիջական արտադրողների հիմնական զանգվածը: Բարբարոսների տոհմական ավագանին կամ բռնեց ստրկատերերի իշխող դասակարգի տեղը, կամ էլ ձուլվեց նրա հետ, մանավանդ VII դարում: Ենթաեղաշարժումների ընթացքում թուլացած վեստգոթների համայնքները արագ ենթարկվեցին իրենց ավագանուն, որը Հարավային Գալիիայի և Իսպանիայի նվաճման հետևանքով դարձել էր խոշոր հողատերերի դաս: Գյուղացիական զանգվածը արդեն ընկել էր հո-

ղային և անձնական կախման մեջ: Արաբների արշավանքը ռուսներում էական փոփոխություններ չմտցրեց գյուղացիության հորոքյան մեջ: Արաբները զավթեցին վեստգոթական և իսլամական հոռմեական ավագանու, եկեղեցու և թագավորական գանձարանի հողերը: Վեստգոթական ֆեոդալներից և հոգեօրականության ներկայացուցիչներից շատերը փախան հյուսիս՝ Աստուրիայի ու Պիրենեյների լեռնալիս շրջանները, բայց գյուղացիությունը մեծ մասամբ մնաց նախկին վայրերում և սկզբում նույնիսկ որոշ շահում թեթևացավ նրա վիճակը: Բայց այդ թեթևացումը ժամանակավոր էր: Գյուղացիները շարունակում էին մնալ ճորտեր և այժմ աշխատեցին վճարում էին ֆեոդալական ռենտա, իսկ պետությանը՝ հարկեր: Ֆեոդալական պարտույթների և պետական հարկերի ճնշումը, հատկապես հյուսիս-արևելյան մարզերում՝ ապագա Կատալունիայում, գնալով ծանրանում էր: Այդ ճնշման ծանրությունը արաբների զավթած մարզերում սաստկանում էր հպատակեցված քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ մուսուլման նվաճողների կրոնական մոլեռանդության բռնկումներով, որոնք առանձնապես հաճախակի դարձան IX դարի վերջին:

Արաբները, որոնք Իսպանիան նվաճելուց հետո իրենց կապերը չէին խզել Արևելքի ավելի բարձր զարգացած երկրների հետ, հարստացրին, Իսպանիայի գյուղատնտեսությունը: Նրանք բերեցին արևելյան ու հարավային մի շարք նոր մշակույթներ՝ բրինձ, շաքարեղեգն, արմավենիներ, նուռ, թթենի, Զարգանում են խաղողաբուծությունն ու գինեգործությունը: Արաբների կողմից լայնորեն կիրառվող ոռոգիչ ջրանցքների սիստեմը մեծապես նպաստեց հողագործության վերելքին: Ոչ միայն բարելավվում են հողագործության մեթոդները, այլև զարգանում են անասնապահությունը (առավելապես ոչխարաբուծությունը), ինչպես նաև հանքագործությունը և տարբեր արհեստները (մետաղյա իրերի, հատկապես զենքի, ապակու, խեցեգործական իրերի, թղթի, պերճանքի առարկաների, կաշվե իրերի արտադրությունը, մահուդի և այլ փոքր-վածքների պատրաստումը):

Արաբների օրոք մեծ վերելք էին ապրում քաղաքները: Դրանք Իսպանիայում զգալի թիվ էին կազմում: Արաբական պետության մայրաքաղաքը՝ Կորդովան, X դարում դարձավ Եվրոպայի արհեստագործական, առևտրական և կուլտուրական խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Արաբական Իսպանիան ուներ ուժեղ նավատորմ: Իսպանա-արաբական շատ քաղաքներ արտաքին լայն առևտուր էին անում ծովով՝ Աֆրիկայի, Իտալիայի, Բյուզանդիայի և Լեանտի

հետ, ցամաքային ճանապարհով՝ Հարավային Ֆրանսիայի և Լոմ-
քարդիայի հետ: Իսպանական ապրանքները հասնում էին Հնդկա-
տան և Միջին Ասիա: Արտահանության գլխավոր առարկաներն
էին՝ գյուղատնտեսության, հանքարդյունահանության արտադրանք-
ների և արհեստագործական իրերը: Մեծ նշանակություն ուներ
ստրկավաճառությունը: Զարգանում էր նաև ներքին առևտուրը:

Քաղաքային բնակչության կարևոր տարրն էր կազմում վաճա-
ռականությունը: Արհեստավորները ընդգրկված էին հաջարու-
թյունների մեջ: Քաղաքային կյանքի զարգացումը, վաճառակա-
նական-արհեստավորական վերնախավի աճը հասցրին այն բանին,
որ XI դարում մի քանի քաղաքներում (Սևիլիայում, Կորդովայում,
Վալենսիայում, Տոլեդոյում) հանրապետական կարգ հաստատելու
փորձեր արվեցին, սակայն արաբ ֆեոդալները արգելակում էին
քաղաքների քաղաքական ինքնուրույնության աճը:

Արաբական Իսպանիայի տնտեսական հաջողություններն ու-
ղեկցվում էին նրա կուլտուրական վերելքով: Կորդովայում կային
մեծ գրադարան և բարձրագույն դպրոց: Արաբական Իսպանիայի
բարձրագույն դպրոցները Եվրոպայում առաջիններից էին: Զգա-
լի վերելք են ապրում գիտությունները՝ բժշկագիտությունը,
մաթեմատիկան, աշխարհագրությունը: Արաբական Իսպանիան
հանդիսանում է իրենց ժամանակի համար ականավոր ու առաջա-
դեմ փիլիսոփաներ Իբն-Ռոշդի (Ավերրոեսի) (տե՛ս գլ. 20) և Մայ-
ժոնիդի հայրենիքը: Արվեստի և գրականության ծաղկումն Իսպա-
նիայում վերաբերում է այն ժամանակին, երբ կուլտուրայի մու-
սլիմադավար մնացած Արևմտյան Եվրոպայում դեռ շատ ցածր էր:

Իսպանիայի արաբական կուլտուրան զգալի ազդեցություն է
գործել Արևմտյան Եվրոպայի վրա: Իսպանիայից թարգմանաբար
Փվրոպական մյուս երկրներն են անցել արաբերեն գրող գիտնա-
կանների աշխատությունները մաթեմատիկայի, աստղագիտության,
ֆիզիկայի, ալքիմիայի, բժշկագիտության, փիլիսոփայության վե-
րաբերյալ: Մինչև Վերածնության դարաշրջանը Եվրոպան հին հու-
նական մտածողների և գիտնականների (Արիստոտելի, էվկլիդեսի,
Պտղոմեոսի, Հիպոկրատեսի և այլոց) երկերին ծանոթ էր առա-
վելապես արաբերենից կատարված լատիներեն թարգմանությու-
նների միջոցով: Շատ եվրոպացիներ, որոնք ձգտում էին կրթություն
ստանալ, գալիս էին Իսպանիա:

Իսպանիայում զարգացման բարձր մակարդակի հասավ շինա-
քարական գործը: Մինչև մեր ժամանակները պահպանվել են ա-

րաբա-խապանական ճարտարապետության հուշակապ հուշարձանները՝ մզկիթները, պալատները: Այդպիսին են Կորդովայի մզկիթը, որ կառուցվել է VIII—X դարերում, իսկ XIII դարում վեր է ածվել քրիստոնեական տաճարի, Գրանադայի տիրակալների Ալհամբրա պալատը (կառուցվել է XIII—XIV դարերում), Սևիլիայի Ալկասար պալատ-ամրոցը (կառուցվել է XII դարում) և այլն:

Ի՞նչ Ռեկոնկիստա Արաբները նվաճեցին գրեթե ամբողջ Պիրենեյան թերակղզին. միայն հյուսիսում իր անկախությունը պահպանեց Աստուրիան: VIII դարի վերջին և IX դարի սկզբին ֆրանկների արշավանքների շնորհիվ Պիրենեյան թերակղզու հյուսիս-արևելքում առաջացավ Իսպանական մարկը՝ Բարսելոնա մայրաքաղաքով (տե՛ս գլ. 4). IX դարում Իսպանական մարկից առանձնացավ Նավարրան: Իսպանիայի հյուսիսային քրիստոնեական պետություններից՝ Աստուրիայից և Նավարրայից, սկսվեց արաբների զավթած Իսպանական տերիտորիաների ե.՝ նվաճումը (Իսպաներեն՝ ռեկոնկիստան):

X դարի սկզբին Աստուրիան, ռեկոնկիստայի ընթացքում ընդարձակելով իր սահմանները, վերածվեց Լեոն թագավորության: Իսկ X դարում նրանից առանձնացավ մի նոր պետություն՝ Կաստիլիան, որը 1037 թվականին դարձավ թագավորություն: Փոքր ինչ ավելի ուշ այդ երկու թագավորությունները միավորվեցին: Հենց դրանց էլ պատկանում էր գլխավոր դերը ռեկոնկիստայում:

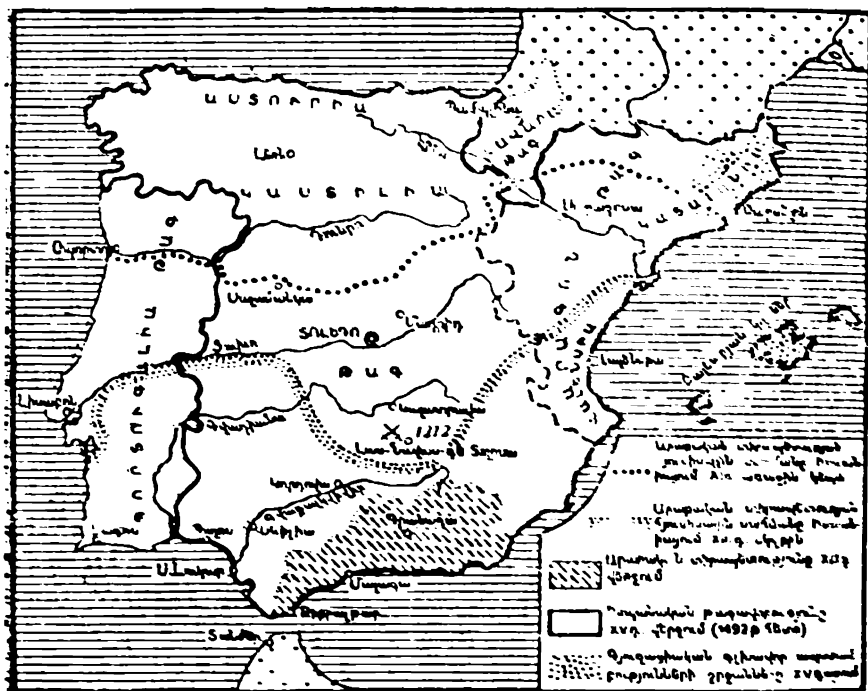
Բացի Նավարրայից, Իսպանական մարկից առանձնացավ Կատալոնիա պետությունը՝ բաղկացած մի քանի կոմսություններից, որոնցից գլխավորը Բարսելոնայի կոմսությունն էր: Նույն Իսպանական մարկից առանձնացավ Արագոնի պետությունը: XII դարում Կատալոնիան և Արագոնը միացան մի թագավորության՝ Ալոնզոյի թագավորության մեջ (1137): XI դարի վերջին Պիրենեյան թերակղզու աշխուժությունը առաջացավ Պորտուգալիայի կոմսությունից, որը նույնպես XII դարում դարձավ թագավորություն: Այս ե.՝ թագավորությունները՝ Կաստիլիան, Արագոնը և Պորտուգալիան, XIII դարի վերջերին հիմնականում իրականացրին Իսպանիայի գրեթե ամբողջ տերիտորիայի ետ նվաճումը (ռեկոնկիստան) արաբներին:

Իսկ ինչո՞վ է բացատրվում տնտեսապես ավելի զարգացած արաբական պետության նկատմամբ Իսպանական պետությունների տարած հաղթանակը: Սովորաբար դա բացատրում են արաբական պետության ֆեոդալական տրոհմամբ, որը XI դարի սկզբին վեր

Նրա ածվել իրար նկատմամբ թշնամի մի շարք ֆեոդալական իշխանությունների, որոնց թիվը հասնում էր 23-ի:

Անկասկած, Կորդովայի խալիֆայության տրոհումն զգալի դարձադրաց իսպանիայում արաբների թուլացման գործում: Սակայն միասնությունն չկար նաև X—XI դարերում թերակղզու հյուսիսում

Խապանիան և Գորտուզալիան XI—XV դդ.

կազմավորված իսպանական պետությունների միջև: Այստեղ էս, չնայած թագավորական իշխանության գոյությանը, ֆեոդալիզմի խոշոր տոհմերը կատաղի պայքար էին մղում միմյանց դեմ և այդ պայքարում հաճախ դիմում էին մուսուլմանական մեծ ու փոքր պետությունների օգնությանը: Եվ այնուամենայնիվ իսպանական Հյուսիսային մասը թե՛ քաղաքականապես ժլելի համախմբված, թե՛ ազմական տեսակետից ալելի ուժեղ դուրս եկավ, քան առաջա-մադրիտանական Հուրավային մասը: Հարավում ֆեոդալների դեմ պառլամենտիստական ու քաղաքացիների մղած դասակարգային պայքարը համընկնում էր երկու ժողովուրդների և երկու կրոնների

պայքարին: Հաղթողներին՝ արաբների ու մավրերին համար պատ-
ված և նրանց կողմից նվաճված վեստգոթական ու իսպանա-գալ-
լական ընակչությունը թե՛ պետական հարկերի, թե՛ ֆեոդալական
ռենտայի աղբյուր էր: Հաղթողները՝ հողատերերն ու վաճառական-
ները, մուսուլմաններ էին: Պարտվածները, — շքացառելով նաև նը-
րանց, ովքեր յուրացրել էին արաբական լեզուն ու արաբական որոշ
սովորություններ, բայց պահպանել էին քրիստոնեական կրոնը (մո-
սարաբներ) և նույնիսկ իսլամ ընդունածները (ռենեգադոս), — մնում
էին որպես հպատակ և շահագործվող բնակիչներ, եթե ապրում էին
քաղաքում, և ճորտեր, եթե նրանք գյուղացիներ էին: Արաբների
նախկին հարաբերական հավատի հանդուրժողությունը մոլեռանդ
ալմորավականների հայտնվելու հետ անհետացավ (տե՛ս 590 էջը):
Փաղաքների ու գյուղերի քրիստոնյա բնակչությունը հաճախ ապրս-
տամբում էր և մասսայաբար հեռանում դեպի հյուսիս, մի բան,
որը թուլացնում էր արաբական պետությունները և ուժեղացնում
ռեկոնկիստան:

Հյուսիսում, չնայած քրիստոնյա պետությունների առանձնա-
պես Կաստիլիայի և Արագոնի միջև տեղի ունեցող անընդհատ պայ-
քարին, չնայած միմյանց նկատմամբ ֆեոդալների մշտական թըշ-
նամանրին, իսպանացիները համախմբված էին հանդես գալիս
ընդհանուր թշնամու դեմ: Ռեկոնկիստան հենց սկզբից մասսայա-
կան ռազմա-գաղութաբնակեցման մի շարժում էր, որին ակտիվո-
րեն մասնակցում էին բնակչության բոլոր խավերը: Գյուղացիու-
թյունը, որ ամենակտիվ մասնակցություն էր ցույց տալիս ռե-
կոնկիստային, կաղմում էր քրիստոնյա պետությունների զորքերի
հիմնական զանգվածը և այդ պատճառով զենք ունիւր ձեռքին, և ու
նվաճված նոր տերիտորիաներում ստանում էր ոչ միայն հող,
այլև անձնական ազատություն: Ուստի նա շահագրգռված էր ռե-
կոնկիստայով և պատերազմում հանդես էր գալիս ֆեոդալների հե-
միասին, որոնց հետ նրան միավորում էր նաև ժողովրդի ու կոոնի
ընդհանրությունը: Բացի իսպանացիներից, ռեկոնկիստային տար-
քեր ժամանակներում մասնակցում էին նաև ֆրանսիական ու իտա-
լական ասպետները: Պապությունը հաճախ ռեկոնկիստայի արշա-
վանքները հայտարարում էր խաչակրաց արշավանքներ և վանքերն
ու եկեղեցական հողերը կողոպտող եվրոպական անզուսպ ասպիտ-
ների հրավիրում էր իրենց խիզախությունը ցուցաբերել «կիսա-
լուսնի դեմ մղվող «սրբազան» պատերազմում:

Ռեկոնկիստան պայմանավորեց Պիրենեյան թերակղզու եղ-
կրների սոցիալական ու քաղաքական կարգերի առանձնահատ-

կությունները: Կ. Մարքսի խոսքերով ասած՝ «Իսպանիայի տեղական կյանքը, նրա պրովինցիաների և կոմունաների անկախությունը, հասարակության միօրինակ զարգացման բացակայությունը» սկզբնական շրջանում պայմանավորված էին «երկրի աշխարհագրական բնույթով», իսկ այնուհետև զարգացան պատմականորեն «շնորհիվ այն բանի, որ տարբեր պրովինցիաները ինքնուրույնաբար ազատագրվում էին մավրերի տիրապետությունից, միաժամանակ ստեղծելով անկախ փոքրիկ պետություններ...»⁸⁴:

Մավրերից հողերի ետ նվաճման պրոցեսը, որ սկսվել էր դեռևս VIII դարի վերջին և IX դարի սկզբին, հիմնականում ավարտվեց XIII դարում: Իսպանացիները առաջին խոշոր հաղթանակը տարան 1085 թվականին, երբ գրավեցին Տոլեդոն՝ արաբական Իսպանիայի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Ռեկոնկիստայի հաջողությունները երկպառակշակա՝ պայքարում ուժասպառ եղած մուսուլմանական միապետներին հարկադրեցին դիմելու հյուսիսաֆրիկյան բերքերների օգնությանը, որոնք XI դարի երկրորդ կեսին Աֆրիկայի հյուսիսում ստեղծել էին արմորավականների ուժեղ պետությունը: 1086 թվականին բերքերները պարտության մատնեցին Էսստրիլիայի զորքերին և ժամանակավորապես կասեցրին ռեկոնկիստան: XII դարի կեսերին Աֆրիկայից արմորավականներին փոխարինելու եկան նոր նվաճողներ՝ արմահաղները (Մարոկոյի բերքերների լեռնական ցեղեր), որոնք իրենց նախորդների նման ամայացրին երկիրը: Սակայն արմահաղների միջև միասնություն չկար, գծապետություններ էին տեղի ունենում առանձին էմիրների միջև: Դա նպաստեց այն բանին, որ իսպանական թագավորությունների միացյալ ուժերը 1212 թվականին Լաս-Նավաս-դե-Տոլոսաի մոտ մավրերին սոսկալի պարտության մատնեցին, որից նրանք այլևս չկարողացան ուշքի գալ:

1232 թվականին կաստիլիացիները գրավեցին Կորդովան, 1248 թվականին՝ Սևիլիան: Արագոնի թագավորությունը 1229—1235 թվականներին գրավեց Բալեարյան կղզիները, իսկ 1238 թվականին՝ Վալենսիան: 1262 թվականին կաստիլիացիները հասան Կադիսին և այդպիսով դուրս եկան Ատլանտյան օվկիանոսի ափը:

XIII դարի վերջերին արաբների ձեռքում էին մնացել միայն Իսպանիայի հարավային տիրապետությունները՝ Գրանադայի էմիրությունը՝ Գրանադա կենտրոնով: Դա Իսպանիայի ամենահա-

⁸⁴ К. Маркс. Революционная Испания. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 10, стр. 432.

բուստ, հողագործական բարձր մշակույթ և զարգացած արհեստներ ունեցող մասն էր, որը լայն առևտուր էր անում: Գրանադայի իշխանության տերիտորիայում արաբները մնացին շատ երկար՝ մինչև 1492 թվականը:

Ռեկոնկիստայի էությունը ոչ միայն ետ նվաճումն էր, այլև հաղթողների համար ետ նվաճված տերիտորիաների ամրապնդումը, պատերազմների հետևանքով ամայացած մարզերի բնակեցումը, սահմանների պաշտպանությունը արաբների մշտական հարձակումներից: Ինչպես նշվեց վերևում, ռեկոնկիստայում գլխավոր դերը խաղում էր դյուղացիությունը. ռեկոնկիստային ակտիվորեն մասնակցում էր նաև ամրացված քաղաքների բնակչությունը՝ արհեստավորները, որոնք ձյուտում էին դեպի Հարավային Իսպանիայի զարգացած քաղաքային կենտրոնները, մանր ասպետությունը: Իսկ ռեկոնկիստայից օգուտ բաղեցին հիմնականում ֆեոդալական խոշոր հողատերերը, որոնք նվաճված հողերում իրենց համար հրակայական տիրույթներ էին ստեղծում: Առանձնապես մեծ էին ռեկոնկիստայի կապակցությամբ Իսպանիայում ստեղծված հոգևոր-ասպետական նոր միաբանությունների՝ Սանտ-Յագոյի, Ալկանտարայի և Կալատրավայի հոգային նվաճումները: Ընդարձակ հողեր ստացավ նաև կաթոլիկ եկեղեցին, որը ակտիվորեն աջակցում էր ռեկոնկիստային և այդ կապակցությամբ Իսպանիայում ավերի մեծ դեր էր խաղում, քան Նվրոպայի մյուս երկրներում:

Կազմավորվող իսպանական ժողովրդի անկախության համար մղված հերոսական պայքարի հուշարձանն է հանդիսանում կաստիլացի ազնվական, մամլերի դեմ հաղթական պատերազմի կազմակերպիչ Սիդի վերաբերյալ պոեմը (տե՛ս գլ. 20):

Արագոն

Պիրենեյան թերակղզում կազմավորված պետություններից յուրաքանչյուրի պատմությունն ունեցել է իր առանձնահատկությունները: Արագոնի թագավորությունը կազմավորվել է XII—XIII դարերում երեք հիմնական մասերից՝ այդ թագավորության արևմտյան, ցամաքային մասը կազմող բուն Արագոնից և ծովափնյա մարզերից՝ Կատալոնիայից, որը Արագոնի հետ միավորվեց XII դարում և Վալենսիայից, որը նրան միացավ XIII դարում: Բուն Արագոնը տնտեսական, տեսակետից Իսպանիայի առավել հետամնաց, գուտ ագրարային մարզերից մեկն էր, իսկ Կատալոնիան աչքի էր ընկնում քաղաքների, արհեստների ու առևտրի զգալի զարգացմամբ և նրա ամենաառաջավոր մասերից մեկն էր: Բայց քաղաքական գերակշռությունը միշտ էլ մնում էր Արագոնի հզոր ֆեոդալների կողմը: Չնայած այդ

սարբերություններին, թե՛ Արագոնում, թե՛ Կատալոնիայում գյուղացիությունը ֆեոդալներից լիակատար կախման մեջ էր և սենյորներին կամայականության հանդեպ զրկված էր որևէ դատական պաշտպանությունից: Գյուղացիներին ճնշում էին ոչ միայն սովորական ճորտական պարտույթներով, այլև «Հոռի սովորույթներով» (males usos): Այդ սովորույթների համաձայն, սենյորը զավթում էր անզավակ մահացած գյուղացու ամբողջ գույքը և ժառանգության մեծ մասը, եթե նրանից հետո երեխաներ էին մնում: Գյուղացիներից հատուկ տուգանքներ էին գանձվում ամուսնական հավատարմությունը խախտելու համար, սենյորի տիրույթներում հրդեհ ծագելու դեպքում և այլն: «Հոռի սովորույթների» թվին էին պատկանում նաև առաջին՝ գիշերվա իրավունքը, բունությամբ ծծմայրեր բերելը և մի շարք այլ նվաստացուցիչ պարտույթներ: Կատալոնիայում գյուղացիության ծանր շրջանները սաստկացնող գործոն էր հանդիսանում ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զգալի զարգացումը: Տերերի պահանջմունքների աճը և գյուղատնտեսական մթերքները քաղաքներում վաճառելու լայն հնարավորություններն այստեղ ուժեղացնում էին ֆեոդալների ճնշումը կախյալ գյուղացիության վրա:

Արագոնի թագավորության խոշոր ֆեոդալները (ոհիկոս Թմրբես, այսինքն՝ հարուստ մարդիկ) աչքի էին ընկնում զգալի քաղաքական ինքնուրույնությամբ: Ազատ լինելով ամեն տեսակ հարկերից, նրանք միմյանց հետ դաշինքներ էին կնքում, կաթող էին պատերազմ հայտարարել թագավորին, իրենք էին ընտրում և գահընկեց անում նրան: Ստորին ազնվականությունը լիակատար կախման մեջ էր բարձր ազնվականությունից: Բուն Արագոնում տրնտեսապես թույլ քաղաքները քաղաքական ազդեցություն չունեին:

Կատալոնիայում և Վալենսիայում, որոնք կապված էին միջերկրածովյան առևտրի հետ և աշխույժ հարաբերություններ էին պահպանում Իտալիայի ու Հարավային Ֆրանսիայի հետ, քաղաքներն ավելի մեծ քաղաքական ազդեցություն էին վայելում, քան Արագոնում: Կատալոնիայի քաղաքները, առաջին հերթին Բարսելոնան, միայն առևտրական կենտրոններ չէին. նրանցում զարգացել ու բարգավաճել էին արհեստները՝ մետաղների հանույթն ու մշակումը, կաշվեղենի արտադրությունը, նավաշինությունը և այլն:

Բալեարյան կղզիների (XIII դար), Սիցիլիայի (1302 թվ. սկս.), Սարդինիայի (1324 թվական) և Նեապոլիտանական թագավորության (1442 թվական) միացման հետևանքով (տե՛ս զլ. 12)

Արագոնի թագավորութիւնը դարձավ ծովային հզոր տերութիւն: Թեւ Արագոնի թագավորութեան հզորութեան աճի մեջ որոշիչ դեր էին խաղում Կատալոնիայի առևտրական ու ծովային շահերը, այդ բոլոր նվաճումները ամենից առաջ ամփելի հարստացրին Արագոնի ֆեոդալներին, որոնք ընդարձակ տերիտորիաներ գրավեցին Սիցիլիայում ու Հաբսբուրգի իտալիայում և որպէս իշխող դասակարգ՝ այդ հողերի գյուղացիներին շահագործում էին նույնպիսի դաժանութեամբ, ինչպէս և Արագոնում:

Կատալիիա Իսպանիայի կենտրոնական մասը՝ Կատալիիայի թագավորութիւնը, գրավում էր միջոց թերակղզու երեք հինգերորդը և ռեկտեկիստայի մեջ գլխավոր դերը խաղաց:

Կատալիիայում, ինչպէս և Դիրեննյան թերակղզու մյուս պետութիւններում, հսկայական դեր էր խաղում եկեղեցու, հոգևորապետական միաբանութիւնների և աշխարհիկ ֆեոդալների՝ նվաճման պրոցեսում ստեղծված հզոր և անկախ խոշոր հողատիրութիւնը: Դրա հետ մեկտեղ զգալի զարգացում ունեցավ մանր ազնւրկականական հողատիրութիւնը: Ասպետները՝ հիդալգոները, որոնք գործուն մասնակցութիւն ցույց տվեցին ռեկտեկիստային, Կատալիիայում առանձնապէս մեծ թիվ էին կազմում: Նրանք աչքի էին ընկնում անզուսպ ռազմատենչութեամբ և խաղաղ աշխատանքի նկատմամբ տաժած արհամարհանքով: Նրանց մեծ մասը շատ խելճ էր ապրում:

Կատալիիա իսպաներենից թարգմանված նշանակում է քաղաքների կամ ամրոցների երկիր: Այստեղ իրոք կային յուրահատուկ բնույթի բազմաթիվ քաղաքներ: Դրանք ամենից առաջ պատկանութեան համար նախատեսված ամրոցներ էին և հինակետեր էին հանդիսանում ռեկտեկիստայի ընթացքում դեպի հարավ կատարվող հետագա առաջխաղացման համար: Այդ քաղաքների բնակչութիւնը պետք է զինվորական ծառայութիւն կատարեր, կազմելով հետևակ և հեծյալ զինվորական ջոկատներ, ըստ որում ղեկավար չերը պատկանում էր ասպետական հեծելազորին: Քաղաքներն ստիպված էին լինում ռազմական գործողութիւններ վարել, հաճախ հույսը դնելով միայն իրենց վրա: Դա նրանց զգալի ինքնուրույնութիւն էր տալիս: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ գրավոր կերպով արձանագրված իր իրավունքները, սովորույթներն ու արտոնութիւնները՝ այսպէս կոչված ֆուերոսը: Քաղաքները նախանձախնդիր կերպով պաշտպանում էին իրենց արտոնութիւնները, և դրանց վերացման ամեն մի փորձ հանդիպում էր նրանց եռանդուն

հակահարվածին: Նրանք իրար հետ կնքում էին դաշինքներ՝ «հեր-
շանդադներ» (այսինքն՝ եղբայրություններ), որոնց նստատեղն էր
համատեղ ռազմական գործողություններ վարել, ինչպես նաև
պաշտպանել իրենց իրավունքներն ու շահերը ֆեոդալներից, իսկ
սրբեմն էլ թագավորից: Իրենց իրավունքների համար մղած պա-
րարում քաղաքները հաճախ հանդես էին գալիս գյուղացիական
համայնքների հետ դաշնակցած: Սկզբնական շրջանում (առնվազն
մինչև XII դարը) Կաստիլիայի քաղաքներն իրենց տնտեսական
բնույթով ավելի շուտ մեծ գյուղեր էին. նրանց բնակիչները դեռևս
մեծ չափով զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ: Աստիճանաբար
քաղաքները դառնում էին արհեստի և առևտրի զարգացած կենտ-
րոններ, նրանցում առաջ էին գալիս համաքաղաքին կազմակերպու-
թյուններ: Արաբներից ետ նվաճված քաղաքներում արհեստի
առևտուրն ընդհուպ մինչև XV դարի վերջը գտնվում էին առավելա-
պես արաբ և հրեա բնակչության ձեռքում, որն զգալի քանակու-
թյամբ մնացել էր նվաճված տերիտորիայում և մինչև XIV դարի
կեսերը ուժեղ հալածանքների չէր ենթարկվում:

Ռեկոնկիստայի սկզբնական շրջանում Կաստիլիայի վաղեմի
հյուսիսային մարզերում գյուղացիությունը ճորտացված էր, և նրա
դրույթունը շատ ծանր էր: Այստեղ բռնկվում են գյուղացիական
ապստամբություններ, որոնք XI դարից առանձնապես հաճախակի
են դառնում: Այլ էր դառնում գյուղացիների դրույթունը մավրերից
ետ նվաճած մարզերում: Կաստիլիայի ընդարձակ, ամայաց լած
մարզերն էին բերվում նորաբնակներ՝ այդ տերիտորիաները յու-
րացնելու ու պաշտպանելու համար, նրանց տրվում էին ամեն տե-
սակ արտոնություններ ու ազատություն և ամենից առաջ անձ-
նական ազատություն: Արդեն XII—XIII դարերում նորաբնակները
կազմում էին ազատ գյուղացիների բազմաքանակ մի խավ, որոնք
ապրում էին համայնքներով: Հայն տարածում ստացան ազատ քյու-
ղացիական համայնքները՝ «բեհետրիաները», որոնց անդամները
ազատ կերպով ընտրում և ազատ կերպով էլ փոխում էին իրենց
սենյորներին: Ազատ գյուղացիների նշանակալի միջնախավի առ-
կայությունը չէր կարող ազդեցություն չգործել նաև Կաստիլիայի
հին տերիտորիաներում ապրող ճորտերի դրույթյան վրա: Վերա-
նվաճված հողերի ազատ համայնքները (կամ քաղաքները) փախած
ճորտերը նույնպես դառնում էին ազատ: Գյուղացիների փախուստի
համար ռեկոնկիստայի ստեղծած յայն հնարավորությունները Կաս-
տիլիայի ֆեոդալներին ստիպում էին ապստիճանաբար թուլացնել
գյուղացիների շահագործումը նաև թագավորության հին մարզե-

յում: Դրան նպաստում էր նաև Կաստիլիայի գյուղատնտեսության յուրօրինակ բնույթը: Կաստիլիայի ընդարձակ, վատ ոռոգվող և քարքարոտ սարահարթերը, որոնք քիչ են պիտանի հողագործության համար, շատ հարմար են ոչխարաբուծության համար, որը պուղացիների կոռային աշխատանքի մեծ կիրառում չէր պահանջում: Իսպանական բուրդը լավ սպառում էր գտնում Իտալիայում, մասնավորապես Ֆլորենցիայում, որտեղ այն լայնորեն կիրառվում էր մահուղագործության մեջ: Այդ պատճառով էլ ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զարգացումը Կաստիլիայում հիմնականում կապված էր ոչխարաբուծության աճի հետ: Խոշոր հողատերերը, առանձնապես ընդարձակ տերիտորիաների տիրող հոգևվոր-ասպետական միաբանությունները պահում էին ոչխարի ահագին հոտեր, որոնց նրանք Կաստիլիայի սարահարթերով բշտում էին մի արոտավայրից մյուսը: Արդեն XIII դարի վերջին առաջացավ Կաստիլիայի ոչխարատերերի միությունը՝ «Մեստան»՝ արոտավայրերի գործը կարգավորելու համար: Խոշոր անասնատերերի այդ կազմակերպությունը թագավորներից մի շարք կարևոր արտոնություններ ստացավ, ուներ իր գանձարանը, վարչությունը և դատարանը:

Պորտուգալիա

Պիրենեյան թերակղզու երրորդ թագավորությունը Պորտուգալիան էր:

XII դարի կեսերին պորտուգալական թագավորներն ազատվեցին Կաստիլիայի գերիշխանությունից, ճանաչելով իրենց որպես պապական գահի անմիջական վասալներ, և դա կանխորոշեց եկեղեցու բացառիկ նշանակությունը երկրի քաղաքական կյանքում: Պորտուգալիայում հսկայական դեր էին խաղում հոգևոր-ասպետական միաբանությունները, որոնց պատկանում էր հողի զգալի մասը: Մավրերից ետ նվաճած հողերի գաղութարենակեցմանը մասնակցում էր նաև ազատ գյուղացիությունը: Ուստի Պորտուգալիայում, ինչպես և Կաստիլիայում, ֆեոդալների, եկեղեցու և հոգևոր-ասպետական միաբանությունների խոշոր հողային տիրույթների կողքին, որոնք բնակեցված էին ճորտ գյուղացիներով, կային նաև ոչ փոքր թվով ազատ գյուղացիական համայնքներ, մանավանդ երկրի հարավային մասերում: Պորտուգալիայի փոքրաթիվ ծովափնյա քաղաքներից առավել մեծ նշանակություն ստացավ Լիսաբոնը, որը դարձավ Եվրոպայի խոշոր առևտրական կետերից մեկը:

**Թագավորական
իշխանությունը
և կորտեսները**

Պիրենեյան թերակղզու բոլոր թագավորու-
թյուններում XII—XIII դարերում կազմա-
վորվում է ֆեոդալական միապետությունը՝
դասային ներկայացուցչությամբ։ Թագավո-

րական իշխանությունը խիստ սահմանափակված էր դասերի ներ-
կայացուցիչների ժողովներով՝ կորտեսներով։ Իրենց կառուցված-
քով կորտեսները հիշեցնում էին ֆրանսիական Գլխավոր շտապ-
ները։ Դասերը կորտեսներում նիստեր էին գումարում առանձին-
առանձին։ Կաստիլիայի կորտեսներում կային երեք պալատներ՝
հոգևորականության, ազնվականության և քաղաքների պալատնե-
րը։ Մինչև XV դարի սկիզբը քաղաքների ներկայացուցիչները կոր-
տեսներում երբեմն նիստեր էին գումարում ազատ գյուղացիական
համայնքների ներկայացուցիչների հետ միասին։ Դա Կաստիլիայի
կորտեսների առանձնահատկությունն էր։ Արագոնում կորտեսները
քաղկացած էին շորս պալատից՝ բարձր ավագանու, մանր ու միջին
ազնվականության, հոգևորականության և քաղաքների պալատնե-
րից։ Արագոնի կորտեսների առանձնահատկությունն այն էր, որ
մանր ու միջին ազնվականությունն այնտեղ նիստեր էր գումարում
խոշոր ֆեոդալներից առանձին։ Կորտեսներ կային նաև Կատալո-
նիայում և Վալենսիայում։

Մարքսն այսպես է բնորոշել XIII—XIV դարերում Իսպանիա-
յում կորտեսների կողմից թագավորական իշխանության զգալի
սահմանափակման պատճառները. «Իսպանական թագավորությա-
ն ձևավորման ժամանակ բացառիկ նպաստավոր պայմաններ կային
թագավորական իշխանությունը սահմանափակելու համար։ Սր
կողմից, արաբների դեմ մղված երկարատև պայքարի ընթացքում
տերիտորիայի ոչ մեծ մասերը տարբեր ժամանակ էին ետ նվաճվում
և վերածվում առանձին թագավորությունների։ Այդ պայքարի ըն-
թացքում առաջանում էին ժողովրդական օրենքներ ու սովորույթ-
ներ։ Աստիճանական նվաճումները, որ կատարում էր գլխավորա-
պես ազնվականությունը, չափազանց ուժեղացնում էին նրա հզո-
րությունը, միաժամանակ թուլացնելով թագավորի իշխանությունը։
Մյուս կողմից, երկրի ներսում գտնվող բնակավայրերն ու քաղաք-
ները խոշոր նշանակություն ստացան, որովհետև բնակիչներն ըս-
տիպված էին միասին բնակություն հաստատել ամրացված վայրե-
րում և այնտեղ պաշտպանություն գտնել մեծերի անընդհատ նշ-
խուժումներից. միևնույն ժամանակ Իսպանիայի՝ որպես թերա-
կղզու դիրքը և Պորտուգալիայի հետ հաստատած մշտական
հարաբերությունները նպաստում էին առաջնակարգ ծովահնայա

առևտրական քաղաքների առաջացմանը: Արդեն XV դարում քաղաքների ներկայացուցիչները կազմում էին կորտեսների ամենահզոր մասը, կորտեսներ, որոնց կազմի մեջ մտնում էին նաև հոգևորականության և ազնվականության ներկայացուցիչները»⁸⁵:

Դասակարգային պայքարի սրումը

Ապրանքա-գրամային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով Իսպանիայում ուժեղացավ ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիության շահագործումը: Ազատ գյուղացիությունը նույնպես ավելի մեծ շահով էր ղգում իր վրա սենյորների իշխանությունը: Ոչխարաբուծության զարգացումը Կաստիլիայում ունեցավ այն հետևանքը, որ XIV—XV դարերում գյուղացիությունը մասսայաբար դուրս էր մղվում հողից, գյուղացիական հողերը վերածվում էին արոտավայրերի: Այս բոլորը Կաստիլիայի գյուղում սրում էր դասակարգային կոիվը, որը բարդանում էր ֆեոդալների ու քաղաքների միջև տեղի ունեցող բախումներով և իշխանության համար հենց իրենց՝ ֆեոդալների մղած պայքարով:

Կաստիլիայում առանձին հռչակ ձևով բերեց «հերմանդինսների» (եղբայրների) ապստամբությունը, որը կառավարությունը ճնշեց 1437 թվականին: XIV դարի վերջերից գյուղացիական ապստամբություններ էին տեղի ունենում Բալեարյան կղզիներում, որտեղ գյուղացիներին էր միանում վաճառականության կողմից կեղեքվող քաղաքային չբավորությունը (1450—1451 թվականներին ապստամբությունը):

XV դարի մի քանի տասնամյակների ընթացքում առանձնապես համառ գյուղացիական շարժումների, իսկական գյուղացիական պատերազմների թատերաբեմ էր հանդիսանում Կատալոնիան, որտեղ, ինչպես նշվել է, ճորտ գյուղացիության դրությունը վաղուց ի վեր առանձնապես ծանր էր: Կատալոնիայի ճորտերի շրջանում շարժումն առաջացել էր արդեն XV դարի սկզբին: Ապստամբները պահանջում էին վերացնել ճորտական իրավունքը և «հողի սովորույթները»: 1462 թվականին շարժումն առանձին ուժով բռնկվեց Կատալոնիայի հյուսիսում. ընդհանուր առմամբ այն շարունակվեց մոտ 10 տարի (1462—1472): Ապստամբ ճորտերին հարեցին նաև ազատ գյուղացիները, առանձնապես սակավահող և հողազուրկ գյուղացիները, որոնք պահանջում էին հողի վերաբաժանում:

⁸⁵ К. Маркс. Революционная Испания. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 10, стр. 429.

Ապստամբությունը բավականին կազմակերպված բնույթ ընդունեց, Ապստամբները բաժանվել էին զինվորական ջոկատների, մուծումներ էին կատարվում ռազմական կարիքների համար: Ապստամբ գյուղացիների գլուխն անցավ չքավոր հիդալգո Վեռնտալյատուր Գյուղացիները պաշարում էին քաղաքները, ամրացված դղյակներն ու վանքերը: Ֆեոդալները չկարողացան ճնշել շարժումը:

Արագոնի թագավոր Խուան II-ը, որը թշնամական հարաբերությունների մեջ էր կատալոնյան ավագանու և քաղաքների հետ, ապստամբությունն օգտագործեց իր նպատակների համար: Վեռնտալյատի և նրա գյուղացիական բանակի օգնությամբ Խուան II-ը իր իշխանությունը հաստատեց Կատալոնիայի վրա: Վեռնտալյատը դրա համար հողային հարուստ տիրույթներ և վիկոնտի տիտղոս ստացավ, իսկ գյուղացիներին հանգստացրին մի քանի շնչին զիջումներով, որոնք, սակայն, շուտով վերացվեցին կորտեսների կողմից:

1484 թվականին Կատալոնիայում գյուղացիական նոր ապրտամբություն է բռնկվում գյուղացի Պեդրո Խուան Սալայի ղեկավարությամբ: Կառավարական գորքերի գործողություններն ապրտամբների դեմ անհաջող էին, քանի որ զինվորները դժկամությամբ էին հանդես գալիս գյուղացիների դեմ: Սալայի գերվելն ու մահապատիժը չկասեցրին շարժումը: 1486 թվականին կառավարությունն ստիպված եղավ համաձայնության չալ ապստամբների հետ և վերացնել գյուղացիների անձնական կախումը Կատալոնիայում, որն արձանագրվեց «Գվադելուպյան սենտենցիայում»: Հռոկ սուվորույթները՝ վերացվում էին, բայց մեծ փրկավճարով (միայն քչերը առանց փրկավճարի): Գյուղացիները դարձան անձնապես ազատ և կարող էին հեռանալ հողից, իրենց հետ վերցնելով շաշտական գույքը: Բայց գյուղացիական հողաբաժինները առաջվա նման մնում էին որպես սենյորների սեփականություն և դրանց համար ֆեոդալական ռենտա էր գանձվում: Ամբողջովին պահպանվեցին եկեղեցու օգտին գանձվող տուրքերը:

Այսպիսով, շնայած որոշ հաջողություններին, XV դարի գյուղացիական պատերազմներն Իսպանիայում ի վերջո ունեցան հույս չափատաքիրը, ինչ որ XIV դարի գյուղացիական մեծ ապստամբությունները Անգլիայում և Ֆրանսիայում, ինչպես, ասենք, նաև միջնադարի մյուս բոլոր գյուղացիական շարժումները: Դրա հետ միաժին դասակարգային պայքարի սրումը արագացրեց պետության կենտրոնացման պրոցեսը:

Կաստիլիայի և Արագոնի միավորումը Հենվելով եկեղեցու, քաղաքների և մանր ազնվականության հետ կնքած դաշինքի վրա, իր տրամադրության տակ ունենալով ծովային առևտրից ստացվող խոշոր եկամուտներ, թագավորական իշխանությունը Կաստիլիայում և Արագոնում XIV—XV դարերում վճռական հարձակում սկսեց խոշոր ֆեոդալների քաղաքական իրավունքների վրա և նրանց զրկեց նախկին ինքնուրույնության նշանակալի մասից։ XV դարի վերջերին թագավորական իշխանությունը խոշոր ֆեոդալներին զրկեց դրամ հատելու, մասնավոր պատերազմներ մղելու իրավունքից, շատ հողեր բռնադրավեց նրանցից։ Թագավորը տիրացավ նաև հոգևոր-ասպետական միաբանությունների հողերին։

Կաստիլիայի և Արագոնի միավորումը Իսպանիայում թագավորական իշխանության ուժեղացման պատմության մեջ կարևոր պարագաներից մեկը եղավ։ 1479 թվականին այդ թագավորությունները միավորվեցին Արագոնի թագավոր Ֆերդինանդի և Կաստիլիայի թագուհի Իզաբելայի ամուսնական զույգի իշխանության ներքո մեկ միասնական Իսպանական թագավորության մեջ, որը XVI դարում դարձավ Եվրոպայի ամենաուժեղ տերություններից մեկը։

Ֆեոդալների հզորությունը խորտակելու գործում թագավորական իշխանությանը օգնություն էին ցույց տալիս քաղաքները։ 1480 թվականին Կաստիլիայի քաղաքները միմյանց հետ կնքեցին մի դաշինք՝ «սրբազան հերմանդադան», որը պայքար էր մղում ֆեոդալների դեմ։ Իսպանիայում ներքին կարգը պահպանելու համար «սրբազան հերմանդադան» կազմակերպեց միլիցիա։ Բայց, օգտագործելով քաղաքների գինվորական ուժերը ֆեոդալներին սանձահարելու համար, թագավորական իշխանությունը կամաց-կամաց սահմանափակում էր նաև իրենց՝ քաղաքների ինքնուրույնությունը։

Թագավորական իշխանությանը հսկայական օգնություն էր ցույց տալիս նաև եկեղեցին, հատկապես ինկվիզիցիան, որը մշտնջրվել էր Իսպանիայում 1480 թվականին։ Պայքարելով ամեն տեսակի հերետիկոսությունների դեմ, որոնք կարող էին խաբխել եկեղեցու տիրապետությունը, ինկվիզիցիան դրանով իսկ հետապնդում էր գոյություն ունեցող կարգի դեմ ուղղված ամեն մի սոցիալական ու քաղաքական օպոզիցիա։ Իսպանիայում, Մարրսի խոսքերով՝ «սառ, «ինկվիզիցիայի շնորհիվ եկեղեցին վերածվեց արսուլուտիզ-

մի ամենաանխորտակ զենքի»⁸⁶, Իսպանական ինկվիզիցիան առաջինը գլխավորեց վայրագ Տորկվեմադան: Հերետիկոսներին մոլիսանդ դաժանություններ հալածող այդ ինկվիզիտորի անունը դարձել էր հասարակ անուն:

Ամրապնդելով իրենց դիրքերը երկրի ներսում, իսպանական թագավորները իրենց ջանքերը կենտրոնացրին պետության տեղիտորիան ընդարձակելու վրա: Առաջին հարվածը հասցվեց Գրանադայի էմիրությանը, որը արաբների վերջին տիրապետությունն էր Իսպանիայում: Երկարատև պաշարումից հետո Գրանադան 1492 թվականին անձնատուր եղավ: Գրանադայի անկումով ամբողջ Պիրենեյան թերակղզին, բացառությամբ Պորտոգալիայի, միավորվեց իսպանական թագավորների ձեռքում:

Գրանադայի նվաճումը շատ ճիգեր պահանջեց: Մավրերը Գրանադան հանձնեցին այն պայմանով, որ իրենց թույլ տրվի ազատորեն կատարելու մուսուլմանական պաշտամունքը և պահպանվի մուսուլմանների սեփականությունը: Այդ պայմանը տարածվում էր նաև հրեաների վրա: Բայց տրված խոստումները խախտվեցին: Մավրերին և հրեաներին բռնությամբ ստիպում էին քրիստոնեություն ընդունել: Բոլոր հրեաներին, բացառությամբ քրիստոնեություն ընդունածների, 1492 թվականին արտաքսեցին Իսպանիայից, բռնազրավելով նրանց ամբողջ գույքը: Հետապնդող մուսուլմանները բարձրացրին մի շարք ապստամբություններ, որոնք ճնշվեցին մեծ դժվարությամբ: Նրանց նույնպես առաջարկեցին կամ մկրտվել, կամ հեռանալ Իսպանիայից (1502): Երկրի հաբավում ապրող արաբների և հրեաների զգալի մասը գաղթեց Աֆրիկա: Այդպիսով Իսպանիայից հեռացավ այն բնակչության մեծ մասը, որ կարևոր գեր էր խաղում երկրի տնտեսական զարգացման գործում: Դրա հետևանքով քանդվեցին առևտրական այն սերտ կապերը, որ Գրանադայի էմիրությունը պահպանում էր Հյուսիսային Աֆրիկայի և Արևելքի հետ:

Իսպանիայում մնացած և քրիստոնեություն ընդունած մավրերը (մորիսկները) մշտական հալածանքի էին ենթարկվում եկեղեցու կողմից:

Ֆերդինանդի և Իզաբելայի օրոք Իսպանիայում սկսում է հառապվել բացարձակ միապետություն: Խոշոր ֆեոդալները կորցրին իրենց քաղաքական ինքնուրույնությունը, վերածվելով պալատա-

⁸⁶ К. Маркс. Революционная Испания. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 10, стр. 431.

կան արիստոկրատիայի: Կորստեսները կորցնում են իրենց նախկին նշանակությունը և գնալով ավելի հազվադեպ են գումարվում: Կառավարումն ընդունում է բյուրոկրատական բնույթ՝ մայրաքաղաքում կենտրոնանալով թագավորական խորհուրդների, իսկ տեղերում՝ թագավորական աստիճանավորների (կոռեխիդորների) ձեռքում: Սակայն Իսլանիայի՝ դարերով ստեղծված պրովինցիալ ու դասային անջատվածությունն իր արտացոլումը գտավ կառավարման ապարատի չափազանց բարդության և անկազմակերպվածության մեջ, որոնք հետագայում է՛լ ավելի ուժեղացան:

ԱԿԱՆԳԻՆԱՎՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ֆեոդալիզմի զարգացման յուրահատկութունը սկանդինավյան երկրներում

Սկանդինավյան երկրներում՝ Դանիայում, Շվեդիայում և Նորվեգիայում, բրոնզե դարից հանում էին անտիկ աշխարհի ու նշա ըստըրկատիրական սիստեմի ոլորտից դուրս և համեմատաբար ուշ կրեցին ավելի զարգացած ֆեոդալական հասարակությունների ազդեցությունը, երկար ժամանակ պահպանվում էին տոհմական հարաբերությունների և նահապետական ստրկության մնացուկները։ Վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանը, որ նվրոպայի մյուս երկրներում ավարտվեց X—XI դարերում, Սկանդինավիայում տևեց մինչև XII—XIII դարերը։ Այս պայմաններում կազմավորված ֆեոդալիզմը աչքի էր ընկնում զգալի յուրօրինակությամբ. սկանդինավյան երկրներում մեծ տարածում չստացան ճորտատիրությունն ու կոռը (Նորվեգիայում ընդհանրապես չեն եղել դրանք)։ Լեների նկատմամբ ֆեոդալների իրավունքներն ավելի սահմանափակ էին, իսկ վասալական հարաբերությունները (ֆեոդալական հիերարխիան)՝ ավելի նվազ զարգացած, քան Կենտրոնական և Արևմտյան նվրոպայի երկրներում։

Արտադրողական ուժերի դանդաղ զարգացումը Սկանդինավյան երկրներում ոչ նվազ չափով բացատրվում է նրանց բնա-աշխարհագրական պայմաններով՝ Սկանդինավիայի մի մասի համեմատաբար խստաշունչ կլիմայով, քարակարկառային, լեռնային և երկրագործության համար պիտանի շատ քիչ քանակությամբ հողեր ունեցող լանդշաֆտի գերակշռությամբ, լեների, ճահիճների, լեռնային գետերի, սահանքների ու ջրվեժների, թերակղզու արևմտյան մասի (Նորվեգիայի) լեռնազանգվածների մեջ խոր խրված ծովածոցերի (ֆիորդների) առատությամբ։ Նորվեգիայի ու Շվեդիայի լեռնային ընդարձակ շրջաններում հողագործությունը հնարավոր է

միայն շատ սահմանափակ տարածությունների վրա, և այն տարվում էր հրքեմն խիստ պրիմիտիվ եղանակներով: Երկար ժամանակ այստեղ սովորական երևույթ էր անտառահատական հողագործությունը, երբ հողը մշակվում էր բրիչով: Ցանռոմ էին առավելապես գարի և վարսակ: Տնտեսության մեջ շատ մեծ դեր էր խաղում անասնապահությունը: Անտառային մարզերում և հյուսիսում՝ տունդրայում, տարածված էին մուշտակամորթ գազանների որսը և եղջերաբուծությունը: Ծովամերձ մարզերում զբաղվում էին գլխավորապես ձկնորսությամբ և ծովային կենդանիների որսով: Սկանդինավցիները վաղուց ի վեր հմուտ նավաշինարարներ և ծովագնացներ էին:

Սկանդինավյան թերակղզու միայն հարավային մասում՝ առավելապես դաշտային, արգավանդ հող ունեցող Սկոնե մարզում, ինչպես նաև դաշտային Յուտլանդական թերակղզում (հարավից կղզիներով), որտեղ գտնվում է Դանիան, նպաստավոր պայմաններ կային հողագործության համար: Երկդաշտյան ու եռադաշտյան ցանքափոխանակությունը, երկաթախուփ գութանով հողի մշակումն այստեղ ավելի շուտ սկսեցին տարածվել, քան Սկանդինավիայի մյուս մարզերում: Սկանդինավիայում երկաթը արդյունահանում էին ճահճային ու լճային հանքաքարից, իսկ XII—XIII դարերից՝ նաև լեռնային հանքաքարերից (հատկապես Շվեդիայում):

Վաղ միջնադարում Սկանդինավիայի բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էին հասարակարգը վաղ ազատ մարդիկ՝ բոնդերը: Դրանք հողադործներ, անասնապահներ, որսորդներ և ձկնորսներ էին, որոնք ունեին իրենց սեփական անկախ տնտեսությունը և ապրում էին կամ մեկուսի ագարակներում (նորվեգիայում և Շվեդիայի մի մասում), կամ էլ գյուղական փոքրիկ համայնքներով (Դանիայում և Շվեդիայի մեծ մասում), որոնց անդամները հաճախ միասին էին հերկում իրենց հողաբաժինները: Դանիական հողագործական համայնքներում հողը վերաբաժանվում էր մեծ ընտանիքների միջև: Տոհմական հարաբերությունները նշանակալի չափով պահպանվում էին ընդհուպ մինչև VIII—IX դարերը: Վարելահողի սեփականատերը մեծ շնտանիքն էր, նրա անդամները համատեղ էին վարում իրենց տնտեսությունը: Մեծ ընտանիքին պատկանող հողը նրա սահմաններից դուրս չէր կարելի օտարել. այդպիսի տիրույթը կոչվում էր օդալ: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ մեծ ընտանիքներն սկսեցին բաժանվել, նրանց կազմից առանձնացող անհատական ընտանիք-

ները իրենց հողամասերը ազատորեն տնօրինելու իրավունք չէին ստանում: Բոլոր տոհմակիցները՝ մեծ ընտանիքի նախկին անդամները, երկար ժամանակ պահպանում էին նրանցից որեւէ մեկի կողմից վաճառվող օգալի դնման և արդեն օտարված հողի հետզնման նախապատվության իրավունքը: Նորվեգիայում օգալի իրավունքի մնացուկները պահպանվել էին ամբողջ միջնադարի ընթացքում Անտառները, մարգագետինները և այլ հողատարածություններ մնում էին որպես ամբողջ օկրուգի բնակիչների ընդհանուր սեփականություն և կոչվում էին ալմենինգամներ՝ «ընդհանուր տիրույթներ»:

Մեծ դեր էին խաղում տեղական ինքնավարության օրգանները՝ տինգերը, մարգային և օկրուգային ժողովրդական ժողովները, որտեղ հավաքվում էին բոլոր ազատ տղամարդիկ: Այդ ժողովներում տեղի էին ունենում դատեր, լուծվում էին վեճեր, կնքվում էին զանազան գործարքներ: Տինգերը պահպանել էին զինվորական դեմոկրատիայի շատ գծեր:

Սկանդինավիայի յուրահատուկ պայմաններում դասակարգային հասարակության կազմավորումը դանդաղ էր ընթանում: Հետքահտե ուժեղանում էր ավագանու հասարակական ազդեցությունը, աճում էին նրա հարստությունները: Քանի որ Սկանդինավիայի մեծ մասում հողագործությունը զգալի դեր չէր խաղում տնտեսության մեջ, ավագանու՝ յառլերի, խերսիքների հզորության աղբյուրը ամենից առաջ ոչ թե հողային խոշոր տիրույթներն էին, այլ անասունների մեծ հոտերը, նավերը և հատկապես վիկինգների ծովային արշավանքների ու եվրոպական երկրների վրա կատարած կողոպտչական հարձակումների ընթացքում հալիշտակված հարստությունները (տե՛ս գլ. 6): Իսկ այնտեղ, որտեղ տոհմական ավագանին զգալի հողային տիրույթներ ուներ, նա շահագործում էր առավելապես դերի ստրուկներին, մասամբ աղբյուրացած, ստրկական վիճակի մեջ ընկած համայնականներին, որոնց, ինչպես և ստրուկներին, հողամասեր էին տալիս:

Յուտլանդական թերակղզում, մասամբ էլ Սկանդինավյան թերակղզու հարավում՝ Սկոնեում, որտեղ հողագործությունը գլխավոր դեր էր խաղում տնտեսության մեջ, առաջանում էին կալվածքներ տերունական վարելահողերով:

Վաղ ֆեոդալական պետությունների առաջացումը

Մի կողմից, սոցիալական շերտավորման ու ավագանու հզորության աճի և մյուս կողմից՝ ազատ մարդկանց մի մասի ծանր վիճակի համեմատ խորանում էր շասակարգերի գոյացման պրոցեսը և նախադրյալներ էին ստեղծվում

պետութեան կազմավորման համար: Վիկինգները արշավանքները չափազանց արագացրին այդ պրոցեսը:

Տոհմական ավագանուց դուրս եկած սկանդինավյան առաջին թագավորները (կոնունգները) երկար ժամանակ հիմնականում մնում էին որպէս ցեղերի կամ ցեղախմբի միութիւնների առաջնորդներ: Այնուամենայնիվ, երկարատև պայքարի ընթացքում դրվում էին քաղաքական միավորման հիմքերը: Դանիայում այդ պրոցեսն սկսվել էր դեռևս VIII դարում, իսկ X դարի երկրորդ կեսին Հարալդ-Կապտատամը (մոտավ. 950—մոտավ. 986) ամրապնդեց թագավորական իշխանությունը և հաջող պատերազմներ էր մղում պոմորյան սլավոնների ու պրուսների դեմ: Կոնունգ Հարալդ Գեղեցկահերին IX դարի վերջին հաջողվեց իրեն ենթարկել շատ ֆյուլկեր՝ Նորվեգիայի ցեղախմբի օկրուգներ: XI դարի սկզբին Նորվեգիայի միավորումը հիմնականում ավարտվեց: Դրանում փոքր դեր խաղաց քրիստոնեացումը, որը թագավորներն օգտագործում էին իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար: Բայց նույնիսկ քրիստոնեության հաղթանակով էլ թագավորական իշխանությունը Նորվեգիայում բավականաչափ հաստատուն չդարձավ: Օլաֆ Հարալդսոն թագավորը (1016—1028) արտաքսվեց երկրից և քիչ ավելի ուշ (1030 թ.) սպանվեց ապստամբ գյուղացիների և ավագանու դեմ մղած պայքարում: Հետագայում եկեղեցին նրան «սուրբ» հռչակեց: Նորվեգիան մտցվեց դանիական թագավոր Կնուտի (1018—1035) ընդարձակ, բայց անկայուն տերության կազմի մեջ, մի թագավոր, որը միավորեց Դանիան ու Անգլիան: Կնուտի մահից հետո շուտով դանիական թագավորին ենթարկված Նորվեգիան ու Անգլիան վերականգնեցին իրենց անկախությունը:

Շվեդիայում երկար ժամանակ գոյություն ունեին երկու թագավորություն՝ մեծ լճերից հյուսիս ընկած սվեննեբի մարզը Ուպսալա կենտրոնով և գյոտեբի (յոտեբի) ցեղերից ավելի հարավ ընկած մարզը: Դրանց միավորումը Ուպսալայի թագավորների իշխանության ներքո տեղի ունեցավ XI դարի սկզբներին: Սակայն դեռ XII դարում էլ շվեդական թագավորի իշխանությունը շատ սահմանափակ էր մնում: Առանձին մարզերում գրեթե անկախորեն կառավարում էր տեղական ավագանին:

Սկանդինավիա քրիստոնեացումը

Ջանալով ամրապնդել իր դրությունը, թագավորական իշխանությունը ձգտում էր հենվել քրիստոնեական եկեղեցու վրա: Եկեղեցական ազդեցությունը Սկանդինավիայում դալի էր Գերմանիայից և Անգլիայից: Բայց քրիստոնեությունը հաճախ հանդիպում էր

գյուղացիների համառ դիմադրությանը, որոնք հեթանոսությունը պահպանելու մեջ էին տեսնում իրենց անկախության պաշտպանությունը, ինչպես նաև տոհմական ավագանու դիմադրությանը, որը քրմական ֆունկցիաները դարձրել էր իր մենաշնորհը և չէր ուզում կորցնել հասարակական ազդեցության այդ կարևոր միջոցը։ Բազմաթիվ կաթոլիկ իշխանության ուժեղացման դեմ մղվող պայքարը երբեմն ընդունում էր հեթանոսության պահպանման համար մղվող պայքարի ձև։ Այդ պայքարն առանձնապես կառավարի էր ընթանում Նորվեգիայում։ Քրիստոնեական եկեղեցին Սկանդինավիայում առաջին անգամ X դարի վերջին և XI դարի սկզբին։ Սակայն հեթանոսությունն այստեղ կենսունակ դուրս եկավ։ Շվեդիայում այն վերջնականապես չէր ջախջախված նաև XII դարում։

Այնուամենայնիվ, ֆեոդալականացման հաջողությունների հետ եկեղեցու ազդեցությունն աճում էր։ Մոտավորապես 1103 թվականին համասկանդինավյան արքեպիսկոպոսություն հիմնվեց Լունդում, իսկ այնուհետև առանձին արքեպիսկոպոսություններ հիմնվեցին Նորվեգիայում և Շվեդիայում, Եկեղեցական տասանորդի գանձումն ուղեկցվում էր դժգոհ բնակչության նոր ապստամբություններով, որոնք դժարությամբ ճնշվեցին։ Եկեղեցին թագավորներից առատ շնորհումներ էր ստանում, նա ձեռք բերեց հատուկ դատական իրավասություն և դարձավ ֆեոդալական իրավունքի ազդեցության տարածողը Սկանդինավիայում։ Հոգևորականությունը կարողացավ իր օգտին վերացնել տալ չողի տնօրինման մի քանի սահմանափակումներ։

Ֆեոդալական կարգի ձևավորումն ու հաստատումը

Ֆեոդալական կարգի ձևավորման պրոցեսը Սկանդինավիայում XII դարի մոտերքում արդեն առաջ էր գնացել։ Վիկինգների արշավանքների դադարեցման հետևանքով սպառվել էին տոհմա-ցեղային ավագանու հարստությունների նախկին ազդեցությունը, ընկել էր նրա հենարաններից մեկը հանդիսացող ստրկության դերը, խիստ թուլացել էր այդ ավագանու հասարակական ազդեցությունը։ Միաժամանակ մեծ հաջողություններ էր հասել հողի մասնավոր սեփականության զարգացումը։ Հողն սկսել էր կենտրոնանալ նոր սոցիալական տարրերի, ամենից առաջ ծառայական ավագանու ձեռքում։ Թագավորները իրենց ժառանգորդներին ու դրոժիններին հողեր էին բաշխում ծառայության դիմաց։ Ֆեոդալների ձևավորվող դասակարգի մեջ էին մտնում նաև բարձր հոգևորականությունը և հին տոհմա-ցեղային ավագանու մի մասը, որը հարստացել էր շարքային համայնականների հաշվին։

Ազատ բնակչության միջավայրից առանձնացած «ուժեղ մարդիկ» և «հզոր բռնիքները» նույնպես իրենց ձեռքում բավականաչափ հողային տիրույթներ էին կենտրոնացրել, որոնց սահմաններում ապրում էին փոքրիկ հողամասերի հողակալներ, նրանց վճարելով բահրա և կատարելով զանազան պարհակներ: XII և XIII դարերի ընթացքում Նորվեգիայի և Դանիայի գյուղացիների զգալի մասը հողի սեփականատիրոջից դարձավ հողաբաժինների հողակալ խոշոր հողատերերի հողերում: Այդ պրոցեսը ավելի զանգաղ էր ընթանում Շվեդիայում, որտեղ ավելի երկար պահպանվեց Շրդի գյուղացիական սեփականությունը:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման գործում կուրիոր դեր էր խաղում թագավորական իշխանությունը: Թագավորները խոշորագույն հողատերեր էին, նրանք յուրացնում էին շահահարկված ավագանու հողերը և հողի գերագույն սեփականատիրոջ իրենց իրավունքը տարածում էին համայնական արոտավայրերի ու անտառների վրա: Դրա պատճառով գյուղացիներից շատերը, որոնք տնտեսություններ ունեին անտառից մաքրված հողերում և պարապտանելու, ընկնում էին թագավորի հողակալների դրույթյան մեջ: Թագավորն ամբողջ բնակչությանը հարկադրում էր կերակրել իրեն և իր շքախմբին երկրում կատարած մշտական շրջագայությունների ժամանակ: Թագավորական իշխանության ամրապնդման հետ այդ շորթումները վերածվեցին կանոնավոր հողահարկի, որը սովորաբար վճարվում էր մթերքներով: Հարկի գանձման իրավունքը թագավորը հանձնում էր իր ծառաներին, որոնք կարգված էին առանձին մարզերի և օկրուգների վարչության ղեկավարներ: Ժամանակի ընթացքում նրանք դառնում էին խոշոր հողատերեր, իսկ գյուղացիները հաճախ ընկնում էին նրանց հողակալների դրույթյան մեջ:

Պետք է, սակայն, նշել, որ Սկանդինավյան ոչ մի երկրում լեները ձևականորեն չէին համարվում նրանց տերերի ժառանգական սեփականությունը, թեև հաճախ փաստորեն այդպիսին էին: XIII դարից Դանիայում և Շվեդիայում կառուցված ամրոցները ֆեոդալների սեփականությունը չէին. նրանք զբաղեցնում էին այդ ամրոցները որպես թագավորի կուսակալներ, սլեսք է պահպանեին դրանք, հետևեին օկրուգի կարգին և հարկեր հավաքեին բնակչությունից:

Ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիության դասակարգի կազմավորումը Սկանդինավիայում յուրահատուկ ձևով էր տեղի ունենում նաև ֆեոդալական կախյալ գյուղացիության դասակարգի կազմավորման պրոցեսը։ Սովորաբար բոլորը ոչ միայն հողագործ էր, այլև անասնապահ, ձկնորս, որսորդ և հաճախ ապրում էր մե-

կուսի ագարակում, որտեղ ինքնուրույն տնտեսություն էր վա-
րում։ Այնտեղ, որտեղ հողագործությունը թույլ էր զարգացած կամ
բոլորովին բացակայում էր, բոլորը ըստ էության թույլ էր կապված
կամ բոլորովին չէր կապված որոշակի ցանովի հողամասի հետ։
Այդպիսի մարդուն հեշտ չէր կախման մեջ գցել։ Սկանդինավյան
գյուղացիները համառորեն և հաջողությամբ դիմադրում էին ֆեո-
դալական ուժերի ճնշմանը։ Բոլորները զենք ունեին, քանի որ պար-
տավոր էին թագավորի կոչով ներկայանալ աշխարհագրոր։ Բոլորները
սեփական միջոցներով կառուցում ու հանդերձավորում էին երկրի
պաշտպանության համար օգտագործվող ռազմական վեր և կառու-
վորում նավերի անձնակազմը։ Քանի որ գյուղացիների նշանակու-
թյունը ռազմական գործում մեծ էր, թագավորական իշխանու-
թյունն ստիպված էր հաշվի նստել նրանց հետ։

Սոցիալական շերտավորման աճի համեմատ պինվորական ծա-
րայությունը սակավագոր գյուղացիների համար դառնում էր ու-
շալի ու ավելի ծանր պարտույթ, որը նրանց կտրում էր տնտեսու-
թյունից։ Թագավորական իշխանությունը հարկադրված էր աշ-
խարհագրային ծառայությունը մասնակիորեն փոխարինել որոշա-
կի հարկի վճարումով, քայք գյուղացիները այդպես էլ լիովին շա-
ղատվեցին այդ ծառայությունից։ Երկպառակությունները, պատե-
հազմները և աշխարհագրորում ծառայելը մեծապես նպաստում էին
գյուղացիների քայքայմանը և ֆեոդալական կախման մեջ ընկնե-
լուն։ Զգտելով ազատվել թագավորի գինգորական ծառայությունից
և աճող հարկերից, շատ գյուղացիներ և իրենց, և իրենց սեփակա-
նությունը հանձնում էին խոշոր հողատերերի իշխանությանը։ Սու-
կայն տնտեսական զգալի ինքնուրույնության և համայնական կար-
գերի երկարատև պահպանման շնորհիվ Սկանդինավիայի գյուղա-
ցիությունը,—բացառությամբ Դանիայի, որտեղ հողագործությունը
սնտեսության առաջատար ճյուղն էր,—ամբողջ միջնադարի ըն-
թացքում մեծ չափով պահպանել էր անձնական իրավունակությունը.
ալստեղ ֆեոդալական կախումը ճորտատիրության ձև չընդունեց և
սովալեկապես արտահայտվում էր նրանով, որ բոլորը բնամթերքով
ունտա էր վճարում հողի սեփականատիրոջը։ Թեև հողակալը սո-

վորաբար հողամասը օգտագործում էր երկար ժամանակ և նույնիսկ ցմահ, հողին հաստատապես տիրելու նրա իրավունքը չէր ամրապնդվում: Դրանով նույնպես սկանդինավյան բոնդերը էապես տարբերվում էին Եվրոպայի մյուս երկրների գյուղացիներից, որտեղ անմիջական արտագրողի անձնական անազատությունը հանգեցնում էր նրա ամրացմանը հողաբաժնին, բայց դրա հետ մեկտեղ նրա համար ապահովում էր նաև հողի մշտական օգտագործումը: Սկանդինավյան բոնդերի անձնական ազատության ըզզալի տարրերի պահպանման պայմաններում հողի նկատմամբ ֆեոդալների սեփականատիրական իրավունքների երաշխիքը հողակալներին հողակալության ամեն մի իրավաբանական ապահովվածությունից զրկելն էր, որ գյուղացիներին դնում էր հողատերերից տնտեսապես կախյալ մարդկանց դրույթյան մեջ:

Դրա հետ միասին այդ ժամանակաշրջանում սկանդինավյան երկրներում (առանձնապես Շվեդիայում) գեռև գոյություն ունեցող գյուղացիների մի մեծ խավ, որը պահպանել էր հողի սեփականության իրավունքը և միայն պարտավոր էր հարկեր վճարել պետությանը:

Բոնդերն աստիճանաբար զրկվում էին տինգերում ունեցած ազդեցությունից, դատական օրգաններում իշխանությունն անցնում էր խոշոր հողատերերի և թագավորական աստիճանավորների ձեռքը: Պետության կողմից գյուղացիների վրա դրված շինարարական, փոխադրական և շատ այլ պարհակներ, ինչպես նաև տուրքերը, վերջին հաշվով իրագործվում էին հօգուտ շահագործող դասակարգի:

**Քաղաքացիական
պատերազմները
Նորվեգիայում
XII դարի վերջում:
Բիրկեբեկներն
ապստամբությունը**

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման և գյուղացիների շահագործումի ուժեղացնելու հետ սրվում էր դասակարգային պայքարը: Հաճախ այն թագավորի և նրան պաշտպանող ծառայական ավագանու դեմ ուղղված ելույթների ձև էր ընդունում: Խոշորագույն իրադարձություն էին XII դարի երկրորդ կեսին և XIII դարի սկզբին Նորվեգիայում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմները: Առաջին փուլում դա գահի հավակնորդների պայքար էր: Բայց շուտով այդ պայքարին սկսեցին ալելի ու ավելի ակտիվորեն միջամտել, մի կողմից, հասարակության ֆեոդալականացած ունևոր տարրերն ու ծառայական ավագանին, որոնք շահագրգռված էին պետության ամրապնդմամբ. իսկ մյուս կողմից՝ գյուղացիների ընդադուրկ խավերը, որոնք տա-

ապում էին ուժեղացող շահագործումից: Ինքնակուլ Սվերրիրը գլխավորեց այն ապստամբությունը, որ 1174 թվականին սկսել էին այսպես կոչված բիրկեբեյներները (այսինքն, «կեչիավոտները»՝ կեչու կեղևից տրեխ հագնող տրեխավորները)՝ շքավորները, որոնք հույս ունեին այդ ապստամբության հաղթանակով բարելավել իրենց դրությունը: Հոգևորականության և ավագանու վրա հենվող Մագնուս էռլինգսոն թագավորն սպանվեց: Բայց գյուղացիները հույսերը չարգարացան: Անցնելով իշխանության գլուխ, Սվերրիրը (1184—1202) սկսեց վարել նոր խոշոր հողատերերի՝ ծառայական ճարգկանց շահերից բխող քաղաքականություն: այդ հողատերերի թվում կային նաև բիրկեբեյներների միջից դուրս եկած մարդիկ, որոնք բարձրացել էին պաշարի ընթացքում: Կոնֆլիկտը հոգևորականության և Սվերրիրի միջև, որը ձգտում էր եկեղեցու նկատմամբ թագավորական իշխանության տիրապետություն հաստատել, հասավ այնպիսի սաստկության, որ պապը բանադրեց թագավորին և ինտերդիկտ դրեց երկրի վրա, իսկ Սվերրիրը Նորվեգիայից արտաքսեց պապին պաշտպանող բարձրաստիճան հոգևորականներին: Գյուղացիների ապստամբությունները թեպետև ճնշվում էին ծայրահեղ դաժանությամբ, չէին դադարում, քանի որ այդ ապստամբությունները հարուցող ֆեոդալականացման և պատերազմների ժամանակ գյուղացիների մի մասի քայքայման պրոցեսն ընթանում էր արագ թափով: Ժողովրդական շարժումը արյան մեջ խեղդվեց միայն այն բանից հետո, երբ Սվերրիրի հակառակորդները՝ բազլերները (հին նորվեգերեն bagall-ից, որ նշանակում է «պիսկուպոսական գավազան»), հին ավագանին ու եկեղեցականները, որոնք օգտվում էին պապի և դանիական թագավորի աջակցությունից, հաշտվեցին Սվերրիրի հետնորդների հետ և ֆեոդալական նոր հուշատերերի հետ միասին համախմբվեցին թագավորական իշխանության շուրջը: Եկեղեցու և պետության միջև հաշտություն ձևաք բերվեց:

Ֆեոդալիզմի զարգացումը Նորվեգիայում

Նորվեգիայում թագավորական իշխանության ամրապնդումը XIII դարում տեղի ունեցավ ֆեոդալիզմի հետագա զարգացման հիման վրա: Տեղական վարչությունը գլխավորում էին թագավորի լենատերերը (ավատատուները): 1274 թվականին Մագնուս Օրենսգիր թագավորը հրատարակեց իրավունքի համանորվեգիական առաջին ժողովածուն, որը փոխարինեց մարզային դատաստանագրքերին: Թեև գյուղացիները մնում էին և նձնապես ազատ, բայց հեռացված էին քաղաքական կյանքից:

ժառանգեցելուց: Անկախ գյուղացի-սեփականատերեր պահպանվել էին առավելապես լեռնային շրջաններում: Եկեղեցական և աշխարհիկ հողատերերին այնուամենայնիվ չհաջողվեց նորվեգիական բռնգերին զրկել անձնական ազատության մնացորդներից և ճորտացնել նրանց: Նորվեգիայում բոստ էության շատեղծվեցին այնպիսի հաստատություններ, ինչպիսիք են սենյորությունը, վասալությունը և ֆեոդալական հիերարխիայի սխտեմը, իմունիտետը և կալվածային դատարանը: Քանի որ վարելու համար պիտանի հողերը սահմանափակ էին և գերակշռում էին գյուղականերով բնակությունները, կոռը զարգացում չստացավ, դոմենային տնտեսությունն ուներ համեստ չափեր: Գերակշռում էր բնամթերքով վճարվող ունեւան: Գյուղացիները պարտույթներ էին կրում գլխավորապես պետության օգտին:

XII դարի ընթացքում Դանիայում նույն-
Ֆեոդալիզմի զարգացումը Դանիայում վաղվեց, բայց թագավորության միասնու-

թյունն այստեղ ավելի արագ ձեռք բերվեց, քան Նորվեգիայում: Թագավոր Վալդեմար I-ը (1157—1182), մեջտեղից վերացնելով իր մրցակիցներին, իր իշխանությունը ուժեղացրեց եկեղեցու հետ կնքած դաշինքով: Ձգտելով ամրապնդել իր ղրությունը, նա երգում տվեց գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսային: Դանիայում եկեղեցու ազդեցությունը պետական գործերի վրա շատ մեծ էր: Հոգևորականությունը թագավորից ստացավ իմունիտետային արտոնություններ և շատ բանով նպաստեց ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակին: Դանիան Արևմտյան եվրոպայի զարգացած ֆեոդալական պետությունների ազդեցությունը ավելի մեծ չափով կրեց, քան մյուս Սկանդինավյան երկրները:

XII դարի երկրորդ կեսից Դանիայում ստեղծվում է ասպետական գործը կազմված միջին ու մանր ֆեոդալական հողատերերից, որոնք գինվորական ծառայության գիմաց ազատվում էին հարկեր վճարելուց: Իսկ գյուղացիները աշխարհազորում ծառայելու փոխարեն հարկեր էին վճարում: Արտոնյալ ծառայական դասը՝ ասպետությունը, դարձել էր թագավորական իշխանության գլխավոր հենարանը, իսկ բռնգերը՝ մի դասակարգ, որն իր աշխատանքով պետք է կերակրեր այդ դասին: Յուրաքանչյուր գութանից գանձվող ծանր հողահարկի կիրառումը 1250 թվականին գյուղացիական ապստամբություն հարուցեց թագավոր էրիկ IV-ի դեմ, որը կոչվեց «Գութանի գորշի» ապստամբություն:

Դանիական ֆեոդալները ժայրահեղ դաժանություններ էին խաչակրաց արշավանքներ կատարում սլավոնական Պոմորյեի դեմ: Բալթիական սլավոնները նվաճվեցին և բռնի կերպով մկրտվեցին: Էստերի դեմ Դանիայի մղած պատերազմներն ուղեկցվում էին Նարվայի և Տալլինի շրջանների հպատակեցումով (XIV դարի կեսերին այդ տիրապետությունները վաճառվեցին Տետոնական միաբանությանը): Կայսերական իշխանության թուլացումը դանիական թագավորներն օգտագործեցին Հյուսիսային Գերմանիայում զավթումներ կատարելու համար: Վալդեմար II-ը (1202—1241) իրեն ենթարկեց Հոլշտեյնի, Համբուրգը և այլ տերիտորիաներ: Լյուբեկը գտնվում էր նրա հովանավորության տակ: Սակայն գրեթե բոլոր այդ տիրապետությունները շուտով ձեռքից դուրս եկան այն պարտության հետևանքով, որ Վալդեմարը կրեց հյուսիս-գերմանական քաղաքներից և Դիտմարշենի գյուղացիներից (1227 թ.):

Հասարակության ֆեոդալականացման պրոցեսն իր արտաքուլումն է գտել դանիական իրավունքի առաջին գրառումներում, որոնք վերաբերում են XIII դարի սկզբներին, և Դանիայի հողային վիճակագրության մեջ, որ կազմվել է Վալդեմար II-ի օրոք:

Ֆեոդալիզմի զարգացումը Շվեդիայում

Ֆեոդալիզմի հաստատումը Շվեդիայում ավելի դանդաղ էր ընթանում, քան Դանիայում և Նորվեգիայում: Թեև այստեղ եռաստիճանաբար աճում էր սեփական հող

չունեցող հողակալների թիվը, գյուղացիների մի նշանակալի խավ սահպանել էր իր անկախությունը խոշոր հողատերերից: Ծառայական դասը կազմավորվում էր թագավորական իշխանության ամրապնդման համար մղվող պայքարի և XII դարից սկսված Ֆինլանդիայի նվաճման ընթացքում: Տեղական ավադանին փորձում էր սահպանել մարզերի անջատվածությունն ու ընտրովի թագավորական իշխանությունը, բայց պարտություն կրեց: Երկպառակությունների ժամանակաշրջանում ամրապնդվեց թագավորության կառավարիչի և աշխարհագործի պետի՝ յաուլի դրությունը: Յուլ Բիրգերը գլխավորեց Ֆինլանդիայի դեմ ուղղված խաչակրաց արշավանքը (1249—1250) և Շվեդիային ենթարկեց նրա արևմտյան մարզերը: Նրան հաջողվեց եկեղեցու աջակցությամբ գահ բարձրացնել իր որդուն և նոր դինաստիա հիմնել (1250): Ռուսիա-ներխուժելու և Նևայի գետաբերանը զավթելու համար շվեդական ֆեոդալների ձեռնարկած փորձը վերջացավ նրանով, որ Նովգորոդի իշխան Ալեքսանդր Յարոսլավիչը ջախջախեց նրանց (Նևայի ճակատամարտը, 1240 թ.):

Քաղաքական իշխանության ամրապնդումն ուղեկցվում էր մշտական հարկերի սահմանումով և բռնիքների դրույթյան վատացումով: XIII դարի երկրորդ կեսին շվեդական ֆեոդալները՝ ֆրեյ-ները, վերջնականապես վերածվեցին տիրապետող դասի: Ֆրեյսները հեծյալ ասպետական ծառայություն էին կատարում և ամբողջովին ազատվում էին հարկեր վճարելուց:

Քաղաքները և բուրգերությունը

Տնտեսական դանդաղ զարգացումը և բնատնտեսության մեծ կայունությունը Սկանդինավյան երկրներում արտահայտվում էին այն բանում, որ քաղաքները համեմատաբար թույլ էին: Առևտրական կենտրոնները, որոնք մեծ դեր էին խաղում վիկինգների արշավանքների ժամանակաշրջանում, այդ արշավանքների դադարեցման կապակցությամբ, XI դարում անկման հասան: Անտառամշակությունը, աղագործությունը, մետաղագործությունը, ջուլհակությունը և մյուս արհեստները մնացել էին առավելապես գյուղացիական զբաղմունքների փուլում: Քաղաքային արհեստավորները սակավաթիվ էին և միավորված չէին համաքաղաքայիններում: Ներքին առևտուրը թույլ էր զարգացած, գյուղական վայրերում փողը հազվագյուտ երևույթ էր: Հյուսիսային մարզերում երկար ժամանակ գոյություն ունեւ փոխանակային առևտուր: Փոխանակության միջոցներ էին հանգիստանում անասունները, տանը գործած մահուկ կտորները և այլ ապրանքներ:

XII դարի երկրորդ կեսին և XIII դարում արհեստների ու առևտրի զարգացումը որոշ հաջողություններ ունեցավ: Առանձնապես ընդլայնվեց արտաքին առևտուրը՝ ավելացավ ձկնեղենի, մորթեղենի և կաշվեղենի արտահանությունը: Բերգները նորվեգիայում, Վիսթր Գոտլանդ կղզում, ամենամյա տոնավաճառները Սկոնեում զգալի դեր էին խաղում Հյուսիսային Եվրոպայի առևտրի բնագավառում:

Դանիական ու շվեդական մի շարք քաղաքներ ստացան թագավորական հրովարտակներ, որոնցով գերմանական քաղաքային իրավունքի օրինակով նրանց մասնակի ինքնավարություն էր շնորհվում: Այդ ժամանակ է բարգավաճում Ստոկհոլմը: Սակայն կազմավորվող բուրգերությունը, տնտեսապես թույլ լինելով, քաղաքական կյանքում նշանակալի դեր չէր խաղում: Բացի դրանից, XIII դարի կեսերից Սկանդինավիայի առևտրի բնագավառում գնալով ավելի աչքի ընկնող տեղ են սկսում գրավել գերմանական հանձարական, գլխավորապես կուբեկի և Ռոստոկի հարուստ վաճառականները: Նրանք իրենց ձեռքը վերցրին ձկնեղենի, անասնաբուծու-

Քյան և արհեստագործության արտադրանքների արտահանությունը, Հացահատիկը նույնպես Գերմանիայից Նորվեգիա էր արտահանվում Լյուբեկի վաճառականների միջոցով: Շվեդիայում, որտեղ XIII դարից զգալի մասշտաբով սկսվեց երկաթի ու պղնձի հանքավայրերի մշակումը, գերմանական ձեռնարկատերերն սկսեցին գերակշռող դեր խաղալ տնտեսության այդ ճյուղում: Դանիայի, Նորվեգիայի և Շվեդիայի թագավորները լայն արտոնություններ էին սալիս գերմանական վաճառականներին ու վաշխառուներին, որոնցից մեծ գումարներով փող էին պարտք վերցնում: Շվեդական քաղաքներում մունիցիպալ խորհուրդները բաղկացած էին Լիսով շափ շվեդներից և Լիսով շափ՝ գերմանացիներից:

Սկանդինավիայի տնտեսական կյանքում գերմանական վաճառականները և արհեստավորները խաղում էին երկակի դեր: Մի կողմից, նրանք նպաստում էին այդ երկրների ինչպես առևտրի, այնպես էլ տնտեսության մի քանի ճյուղերի, օրինակ՝ ձկնորսության, անասնաբուծության (յուղը արտահանության կարևոր ապրանք էր), հանքագործության զարգացմանը: Մյուս կողմից՝ գերմանացիների բռնությունը խանգարում էր Սկանդինավիայի և մնացած Նվրուպայի միջև ուղղակի առևտրական հարաբերությունների հաստատմանը և արգելակում էր տեղական քյուրգերության զարգացումը, մանավանդ Նորվեգիայում:

Քաղաքական պայքարը XIV դարում

Այս պայմաններում թագավորական իշխանության վարած կենտրոնացման քաղաքականությունը չէր կարող հաստատուն և տեղական հաջողություններ ունենալ: Ուժեղացած խոշոր ֆեոդալները հանդես էին գալիս թագավորի դեմ և նրա վզին էին փաթաթում իրենց կամքը: Ներքին պայքարը միահյուսվում էր Սկանդինավյան Երկրների միջև տեղի ունեցող կոնֆլիկտների հետ, որովհետև թե՛ թագավորները, թե՛ նրանց վասալները սովորաբար աջակցություն էին որոնում արտասահմանում:

Պայքարը շափազանց լարված էր Դանիայում: 1282 թվականին Հերիկ Կլիպինգ թագավորն ստիպված եղավ ստորագրել մի խարտիա, որով պարտավորվում էր ամեն տարի հրավիրել դանհոֆ՝ պետության ընդհանուր խորհուրդ՝ բաղկացած մագնատներից, և պահպանել ֆեոդալների իրավունքներն ու ազատությունները: Երկիկ կողմից դանիական այդ «ազատությունների խարտիան» խախտելու փորձը վերջացավ նրա սպանությամբ, որից հետո երկարատև կոնֆլիկտ սկսվեց խոշոր ֆեոդալների և թագավորական իշխանության միջև: 1320 թվականին թագավորական իշխանու-

բյուներ Դանիայում վերջնականապես կապիտուլյացիայի ենթարկվեց ֆեոդալական ավագանու առջև, որը վերահսկողություն էր հաստատել պետական կառավարման վրա։ Առանց նրա համաձայնության թագավորն իրավունք չուներ պատերազմ հայտարարել և հարկեր գանձել։ Ժանաշվեց ֆեոդալների դատական իշխանությունը գյուղացիների նկատմամբ։

1284 թվականից Շվեդիայում, ինչպես նաև Դանիայում, սկսեց ճարվիրվել աշխարհիկ ֆեոդալներից և եպիսկոպոսներից կազմված խորհուրդը՝ հովդակը։ Դա ուժեղացրեց ֆեոդալական ավագանուն։ 1319 թվականին խոռվարար ֆեոդալները Շվեդիայից արտաքսեցին իսկալորին և գահ բարձրացրին նորվեգական անշափահաս թագավոր Մագնուս Էրիկսոնին։ Նրա տերություն կազմի մեջ էին մոտում նաև Ֆինլանդիան և Սկոնե մարզը, որը, սակայն, դանիական թագավորը շուտով խլեց։

Մագնուսի կառավարման ժամանակին է վերաբերում օրենքների համաշվեգական առաջին ժողովածուն (լանդսլագ), որը փոխարինեց մարզային դատաստանագրքերին և սովորույթային իրավունքի գրառումներին։ Շվեդիայի և Նորվեգիայի ունիան (1319—1363) գոյություն ունեցավ միայն այնքան ժամանակ, քանի դեռ ձեռնտու էր շվեգական ավագանուն։ Մագնուսի կողմից ավագանու և եկեղեցու ֆինանսական արտոնությունները սահմանափակելու փորձերն առաջ բերեցին խոշոր ֆեոդալների ուժեղ օպոզիցիան։ Դահլենկեց անելով Մագնուսին, շվեգական ֆեոդալները թագավոր ընտրեցին դերմանական գուքս Ալբրեխտ Մեկլենբուրգցուն, որը պետք է պարտավորվեր կառավարել բացառապես ավագանու ներկայացուցիչներից կազմված խորհրդի համաձայնությունամբ։ Ալբրեխտի օրոք գերմանական ազդեցությունն էլ ավելի ուժեղացավ։

Սկանդինավյան բոլոր երեք պետություններում XIV դարում իրականում իշխանությունը գտնվում էր խոշոր ֆեոդալների ձեռքում, ըստ որում նրանցից շատերը տիրույթներ ունեին ոչ միայն իրենց նրկրում, այլև Սկանդինավյան մյուս երկրներում։ Նրանց գանձարանային արտոնություններն ընդլայնվեցին, արագորեն ավելանում էր այն գյուղացիների թիվը, որոնք կախման մեջ էին ընկնում նրանցից։

«Ան ման»

XIV դարի առաջին կեսին վատացավ գյուղացիների դրությունը, որոնք տառապում էին թե՛ հողատերերի շահագործումից, թե՛ պետական հարկերից ու պարտույթներից, թե՛ պատերազմներից ու երկպառակություններից։ Գյուղատնտեսության մեջ նկատվում էր լճացում, տեղ-տեղ

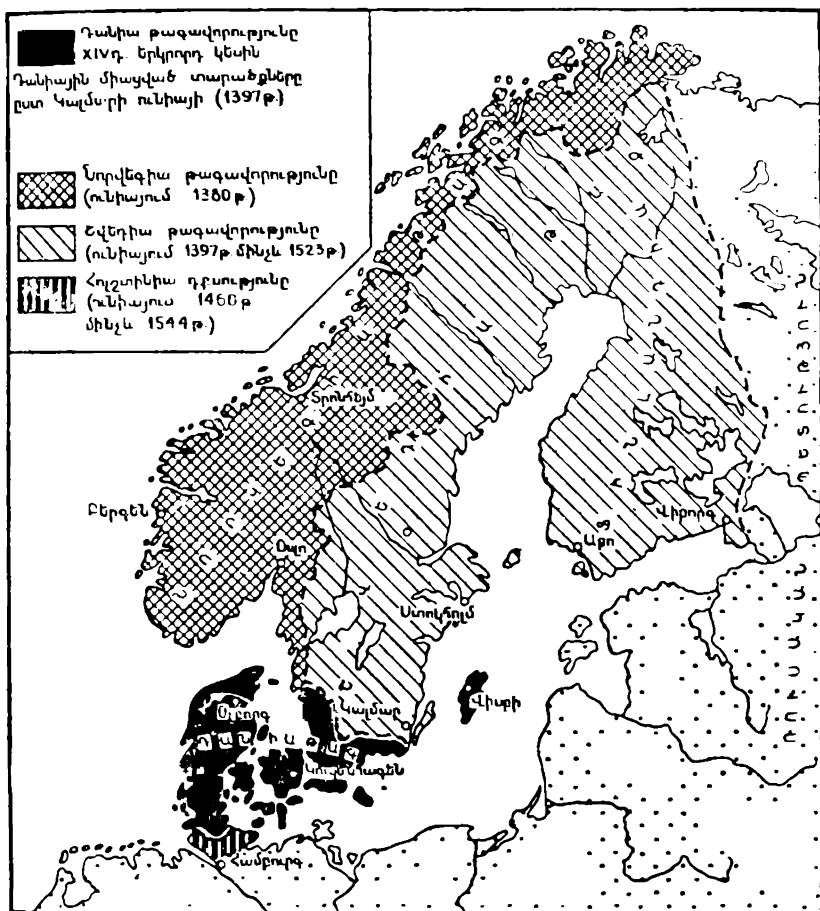
քրվում էին վարելահողերը, Ժանտախտի համաճարակը՝ «Սև մա-
տեանքով հողագործությունը խիստ կրճատվեց և բարձրացավ ա-
ռիայում շատ ծանր էին: Աշխատող ձեռքերի պակասության հե-
տևանքները Սկանդինավյան երկրներում և հատկապես Նորվե-
ժաստկացրեց տնտեսական անկումը: Ժանտախտի տնտեսական
հը», որ XIV դարի կեսերին տարածվեց նաև Սկանդինավիայում,
և անապահության տեսակարար կշիռը, թեև այդ ճյուղը ևս մեծ
վաս էր կրել:

**Դանիայի պատերազմ-
մը Հանգայի դեմ** Դանիայում Վալդեմար IV Ատտերդագին
(1340—1375) հաջողվեց եկեղեցու և ասպե-
տության աջակցությամբ ամրապնդել թա-
գավորական իշխանությունը: Նախկինում կորցրած հողերը, այդ
թվում նաև շատ հարուստ Սկոնե պրովինցիան, վերագրվեցին:
Բայց երբ դանիական թագավորը գրավեց Գոտլանդ կղզին Վիսս-
քաղաքով, որը կարևորագույն առևտրական կետ էր Բալթիկ ծո-
վում, ապա դրա հետևանքով Դանիան ընդհարվեց հյուսիսգերմա-
նական Հանգայի հետ: Հանգայի դեմ մղած պատերազմում (1367—
1370) Դանիան ծանր պարտություն կրեց: 1370 թվականին կնքված
Շտրալզունդի հաշտությունը բացառիկ առևտրական արտոնու-
թյուններ տվեց հանգացիներին, մասնավորապես իջեցվեցին մաք-
ուստուրքերը և նրանց վերահսկողության տակ անցան չորս ամրոց-
ներ Սկոնեում, մի բան, որ հաստատում էր Հանգայի տիրապետու-
թյունը Բալթիկ ծովում: Ըստ պայմանագրի, դանիական թագավորը
առանց Հանգայի համաձայնության չէր կարող դահ բարձրանալ:
Նորվեգիան նույնպես ստիպված եղավ հաստատել գերմանա-
կան հանգայան վաճառականների բոլոր իրավունքներն ու արտո-
նությունները, վաճառականներ, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել
նրա գրեթե ամբողջ առևտուրը:

Կալմարի ունիան Դանիական ու շվեդական տիրապետու-
թյունները գտնվում էին հյուսիսային-գեր-
մանական իշխանների կողմից խլվելու վտանգի տակ: Չնայած
Սկանդինավյան պետությունների միջև հաճախակի բռնկվող կոն-
ֆլիկտներին, գերմանական իշխանների և Հանգայի կողմից սպառ-
նացող վտանգի հանդեպ Դանիայի, Շվեդիայի և Նորվեգիայի ֆեո-
դալները ձգտում են միավորել իրենց երկրները: Էթնիկական ընդ-
հանրությունը, տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման նշա-
ռակալի ընդհանրությունը հեշտացնում էին այդ երկրների միա-
միտումը: Քաղաքական դաշինքն ստացավ դինաստիական ունիա-
յի ձև: Դանիական թագավոր Վալդեմար IV Ատտերդագի դուստր

և նորվեգիական թագավորի կին Մարգարիտան դանիական գահ բարձրացրեց իր որդի Օլաֆին, որի անունից սկսեց կառավարել Դանիան ու Նորվեգիան։ Օլաֆի մահից հետո Մարգարիտան դարձավ երկու պետությունների կառավարողը։ 1389 թվականին Ալբրեխտ Մեկլենբուրգցուց դժգոհ շվեդական ֆեոդալների աջակցությամբ նա իշխանություն ստացավ նաև Շվեդիայի նկատմամբ։

Սկանդինավյան երկրներ XIV—XV դդ.

1397 թվականի հունիսին երեք թագավորությունների ներկայացուցիչների ժողովում, որ կայացավ շվեդական Կալմար քաղաքում, Մարգարիտայի եղբոր թոռ էրիկ Պոմերանցին հռչակվեց Դանիայի Շվեդիայի և Նորվեգիայի թագավոր։ Միաժամանակ մշակվեց երեք

ալետությունների հավերժական ունիայի վերաբերյալ ակտը: Այնուհետև դրանց գլուխն ակտք է կանգնեցրել մի թագավոր: Ունիայի պետությունները պատերազմի դեպքում ակտք է օգնություն ցույց տալին միմյանց, բայց այդ երկրներից ամեն մեկում պահպանվում էին սեփական օրենքները: Ունիան, սակայն, չհանձնվեց պետական խորհուրդների հաստատմանը և կրում էր անձնական բնույթ:

Ունիան փաստորեն չէր հավասարեցնում բոլոր երեք պետություններին: Տնտեսապես առավել զարգացած երկիր էր Դանիան, որի բնակչությունն իր ինքի մոտավորապես հավասար էր Շվեդիայի և Նորվեգիայի բնակչությանը: Ունիայից ամենից շատ օգուտ էր քաղում Դանիան: Ամենաբիշ ձեռնտու գրության մեջ էր գտնվում Նորվեգիան, որը XIV դարի վերջին և XV դարում խոր անկում էր ապրում: Ունիայի մեջ մտած պետությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները չհաղթահարվեցին: Մարդարիտան, սրի ձեռքին էր մնում հսկայական տերության կառավարումը (ընդհուպ մինչև իր մահը 1412 թ.), իր հավատարիմ ղունիական ու գերմանական ֆեոդալներին եկեղեցական և խոշոր պետական պաշտոններին էր նշանակում իրեն հնթակա բոլոր երկրներում: Նա ֆեոդալներին լենային մեծ շնորհումներ էր բաշխում Շվեդիայում և Նորվեգիայում: Հարկերի վճարումից ազատված խոշոր հողատերերի խավն ընդլայնվեց: Այսպիսով, Կալմարի ունիան նպաստեց խոշոր ֆեոդալների ուժեղացմանը: Բայց առաջին շրջանում այդ ունիան զգալիորեն ուժեղացրեց թագավորական իշխանությունը:

Թագի տիրապետության տակ զգալի քանակությամբ հողեր էին կենտրոնացած: Թագավորական իշխանության ուժեղացումը հնարավորություն տվեց էրիկ թագավորին սահմանափակելու գերմանական վաճառականների արտոնությունները: Հանգայի դեմ մղած պատերազմից հետո մտցվեցին զույգյան մաքսերը, որոնք գանձվում էին նեղուցներով Բալթիկայից Հյուսիսային ծովն անցնող բոլոր նավերից: Մաքսերը կազմում էին պետական եկամուտների էական աղբյուրը: Բայց Հանգայի դեմ մղած ծանր պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց Դանիային, Նորվեգիային և հատկապես Շվեդիային, շվեդական արհեստին, մասնավորապես հանքագործությանն ու առևտրին:

Գյուղացիների դժոխական վատացումը

Ունիայի ժամանակաշրջանում ուժեղացավ գյուղացիների ֆեոդալական կախումը: XIV դարում գյուղացիների մեծ մասը Դանիայում և Նորվեգիայում արդեն նստած էր ֆեոդալներին հողերի վրա: խոշորագույն հողատեր էր դարձել եկեղեցին: Ավելանում էր կռքը,

աճում էր շուկայի հետ կապված խոշոր կալվածքը, դրա հետևանքով աճում էր արտատնտեսական հարկադրանքը, որին ենթարկվում էին գյուղացիները:

Նման տենդենցներ էին նկատվում նաև Շվեդիայի որոշ վայրերում: Ընդլայնվում էր խոշոր հողատերերի, հատկապես եկեղեցու իրավագործությունը Պետության և եկեղեցու օգտին գանձվող հարկերը շարունակում էին ավելանալ: Զբաղորներին, որոնք գույք չունեին, որից կարելի լիներ հարկեր գանձել, հարկադրում էին որպես օրամշակներ աշխատել քաղաքի և գյուղի հարուստ մարդկանց մոտ, իսկ քաղաք զնացող գյուղացիներին բռնությամբ վեճադարձնում էին գյուղական վայրերը:

Ֆեոդալների շահագործման և ֆեոդալական պետության ճնշման ուժեղացմանը գյուղացիությունը պատասխանում էր ապստամբություններով: Շվեդիայում այդպիսի ելույթների ալիք է անցնում XIV դարի վերջին:

Էնգելբրեկտ Էնգելբրեկտսոնի ապստամբությունը (1434—1435)

Դանիական կառավարողների և ֆեոդալների կողմից Շվեդիայի ու Նորվեգիայի ինքնուրույնությունը սահմանափակելու քաղաքականությունը դիպչում էր այդ երկրների բնակչության տարբեր խավերի շահերին:

Օպոզիցիան առանձնապես ուժեղ էր Շվեդիայում: Դանիական ավագանու և աստիճանավորների թափանցումն այդ երկիրը առաջ էր բերում տեղական ֆեոդալների դիմադրությունը: Այդ ժամանակաշրջանում Շվեդիայում աճել էր բյուրգերության նշանակությունը: Ստոկհոլմի վաճառականները և հատկապես Դալեկարլիի պրովինցիայի հանքափորները, պրովինցիա, որտեղ գտնվում էին եվրոպայի ամենահարուստ պղնձահանքերն ու երկաթահանքերը, դժգոհություն էին արտահայտում: Հուսյան պատերազմների (տե՛ս դժ. 19) վերաբերյալ լուրերը ուժեղացնում էին վրդովմունքը: Հենց Դալեկարլիում էլ ապստամբություն սկսվեց. հանքափորներն ու գյուղացիները պահանջում էին պակասեցնել հարկերը և հանդես էին գալիս Շվեդիայում դանիացիների ու գերմանացիների բռնության դեմ:

Ապստամբությունն սկսվեց 1434 թվականի ամռանը: Ապստամբների գլուխն անցավ հանքատեր, ասպետության միջավայրից ելած էնգելբրեկտ էնգելբրեկտսոնը: Շվեդիայի արևելյան ու հարավային պրովինցիաներում նրա արագ աճող ջոկատը գրավում էր ամրոցները և արտաքսում դանիական աստիճանավորներին: Շարժմանը միացան նաև որոշ ֆեոդալներ: 1435 թվականին հրա-

վիրվեց դասային-ներկայացուցչական ժողով, որին հոգևորականությունը և աշխարհիկ ֆեոդալների հետ մեկտեղ ներկա էին բյուր-գերների ու բռնողների պատվիրակները: Այսպես առաջացավ շվեդական դասային ներկայացուցչությունը՝ որևիպագը, որը վերջնականապես ձևավորվեց XV դարի երկրորդ կեսին: Բայց էնգելթրեկտը, որ ընտրվել էր «պետության առաջնորդ», 1436 թվականին պալատականության սպանվեց ավագանու մեքենայությունների հետևանքով: Գյուղացիների ապստամբությունը ճնշվեց, բայց միջնադարյան Շվեդիայի պատմության մեջ այն մեծ նշանակություն ունեցավ: Ապստամբության հաղթանակը դրեց դասային ներկայացուցչության սկիզբը և զգալիորեն թուլացրեց դանիական ու գերմանական բռնությունը Շվեդիայում:

Շվեդիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների ազդեցության տակ ապստամբություններ սկսվեցին Նորվեգիայում, Ֆինլանդիայում և Դանիայում: Օսլոյի շրջանում ապստամբություն բռնկեց 1436 թվականին: Թագավորը հարկադրված եղավ Նորվեգիայից հեռացնել օտարերկրյա աստիճանավորներին: Առանձնապես լուրջ էր 1441 թվականին Հյուսիսային Յուտլանդիայում ըսկրսված գյուղացիական շարժումը: Այն արագորեն տարածվեց մյուս մարզերում: Գյուղացիները հրկիզում էին թագավորական լաբորանտները և ֆեոդալների դաստակերտները: Թագավորական զորքերը դաժանորեն ճնշեցին այդ ելույթը, զոհվեցին բազմահազար ապստամբներ, նրանց առաջնորդը տանջալի մահապատժի ենթարկվեց: Ֆեոդալները ժողովրդական շարժումն օգտագործեցին սեփական շահերի համար: Էրիկ թագավորը փախավ Դանիայից, թագավորական իշխանությունը նորից թուլացավ:

Դանիայում դասերի ժողովը սկսեց հրավիրվել 1468 թվականից: Սակայն Դանիայի ու Շվեդիայի դասային ներկայացուցչությունը, ի տարբերություն եվրոպական մյուս երկրների համանման ռեզանների, թագավորի ֆինանսական քաղաքականությանը վերահսկելու իրավունք չունեին և հրավիրվում էր շատ անկանոն, դեպքից-դեպք:

Նորվեգիան XV դարում

Կալմարի ունիան պահպանելու օգտին և նրա դեմ մղվող պայքարի ելքը Շվեդիայում և Նորվեգիայում միատեսակ չէր: Նորվեգիական բյուրգերությունը մնում էր թույլ և կյուբեկի ու Ռոստոկի վաճառականների կողմից դուրս էր մղված ձեռնարկատիրական գործունեությունից: Երբ XV դարի վերջին Հանզայի անկման կապակցությամբ գերմանական վաճառականներն սկսեցին կորցնել

իրենց դիրքերը Նորվեգիայում, նրանց տեղը գրավեցին հոլանդացի-ները, որոնք երկրից անտառանյութ էին արտահանում, ինչպես նաև անգլիացիները, շոտլանդացիներն ու դանիացիները։ Նորվեգիական թույլ ազնվականությունը անկարող էր գլխավորել ազատագրական շարժումը։ Նորվեգիան այդ շրջանում կորցրեց Օրկնեական և Շետլանդական կղզիները, որոնք անցան Շոտլանդիայի թագավորների իշխանությանը։

Բալանդիայում, որը XIII դարից ենթարկվում էր նորվեգիական թագավորներին, նորվեգիական տիրապետությունը XIV դարի վերջին փոխարինվեց դանիականով։ Մովագնացության և նորվեգիական ինքնուրույն առևտրի կրճատումը հանգեցրեց Նորվեգիայի և Գրենլանդիայի միջև եղած կապերի խզմանը։ Սկանդինավյան բնակավայրերը Գրենլանդիայում անհետացան։

Շվեդիան XV դարի երկրորդ կեսին

Շվեդիայում ունիայի խզման համար մղվող պայքարը միաժամանակ սոցիալական տարբեր ուժերի պայքարն էր միմյանց դեմ։

Ազնվականության և բարձր հոգևորականության մի մասը, երկյուղ կրելով սեփական ժողովրդից, օգնություն էր փնտրում Դանիայում։ Երկու պետություններում էլ հողեր ունենալը ազնվականներից շատերին դարձնում էր ունիայի կողմնակից։ Ունիային դեմ էր դուրս գալիս ազնվականության մյուս մասը, որը աջակցություն էր գրտնում բյուրգերության և գյուղացիների մոտ։ Հենվելով ազատագրական շարժման վրա, շվեդական խոշոր ֆեոդալ Կառլոս Կնուտսոնը գրավեց գահը (ընդհատումներով նա կառավարեց 1448-ից մինչև 1470 թվականը)։ 1471 թվականին բյուրգերներն ու գյուղացիները թագավորական ընտանիքից սերված Ստեն Ստուրեի ղեկավարությամբ Ստոկհոլմի մոտ պարտության մատնեցին դանիական թագավորի զորքերին։ Բրունկեբերգի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը խթան հանդիսացավ հետագա հայրենասիրական վերելքի համար։ Քաղաքային խորհուրդներից ղերմանացիները հեռացվեցին։ 1477 թվականին Ուպսալայում հիմնադրվեց շվեդական առաջին (և ընդհանրապես Սկանդինավիայում առաջին) համալսարանը։ Շուտով համալսարանն ստեղծվեց նաև Կոպենհագենում։

Հաստատվեց Ստեն Ստուրեի հաշվեկատ մի քաղաքագետի ղեկավարությամբ, որը ժողովրդական շարժումն օգտագործում էր ազնվականության շահերի համար։ Նրա գործունեությունը նպատակ էր հետապնդում սահմանափակելու թանկարժեք մետաղների արտահանումը Շվեդիայից, կենտրոնացնելու առևտուրն ու արհեստները շվեդական բյուրգերների ձեռքում։ Նրկաթի և պղնձի արտա-

հանությունը դարձավ պետական մենաշնորհ։ Դրամահատությունը կենտրոնացավ պետության ձեռքում։ Ելնելով աշխարհիկ ֆեոդալների շահերից, Ստուրեն սահմանափակում էր եկեղեցական հողատիրությունը։

Ստուրեն նպատակ չէր դնում, որպեսզի Շվեդիան դուրս գա Դանիայի հետ կնքած ունիայից, բայց Շվեդիայի կողմից լիակատար ինքնուրույնություն ձեռք բերելու տենդենցը գնալով անհաղթահարելի էր դառնում, քեև ունիան ձկականորեն պահպանվում էր մինչև 1523 թվականը։

Դանիան XV դարի երկրորդ կեսին

XV դարի ընթացքում Դանիայում իււյնպես ազդեցիկ բյուրգերությունը աճեց։ Կոպենհագենը դարձավ թագավորի նստավայրը։ Հանգայականների արտոնությունները վերացվեցին։ Գյուղատնտեսական մթերքների առևտուրը, որն անցավ դանիական ֆեոդալների ձեռքը, տնտեսական տեսակետից Դանիային կապում էր Շլեզվիգի, Հոլշտինիայի և Հյուսիսային Գերմանիայի հետ, մի բան, որ հեշտացրեց նաև քաղաքական մերձեցումը։ Քրիստիան I թագավորին (1448—1481) հաջողվեց իրեն ընտրել տալ Շլեզվիգի և Հոլշտինիայի դուքս (1460), դրանով իսկ նա դարձավ կայսերական իշխան։ Հանգայի և Շվեդիայի դեմ մղած պայքարում դանիական թագավորները աջակցություն գտան Ռուսական պետության, Իվան III-ի մոտ, որի հետ նրանք 1493 թվականին դաշինք և առևտրական համաձայնագիր կնքեցին։ XV դարի երկրորդ կեսին Դանիայում զարգացող կարևորագույն սոցիալ-տնտեսական պրոցեսը գյուղացիների ճորտացումն էր, նրանց խռշոր հողատերերը հարկադրում էին շարունակ ավելացվող կոո կատարել։

ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Հունգարական
վաղ ֆեոդալական
պետության
առաջացումը**

Հալալ-ուսական տափաստաններում քոչ-վորական կյանք վարող հունգարական ցեղերի միությունը IX դարի վերջին անցավ կարպատներով և գրավեց Միջինդանուբյան հարթավայրը (տե՛ս գլ. 6)։ Ամբողջ X դարի ընթացքում յուրացնելով այդ տերիտորիան և տեղական, իրենց հիմնական մասսայով սլավոնական, հողագործ բնակչության փոփոք, հունգարներն աստիճանաբար անցնում էին նստակյաց կյանքի և հողագործության։ Այդ մասին է վկայում հողագործությանը վերաբերող սլավոններին բառերի առկայությունը հունգարներենում (ոոժ՝ հունգարերեն «ոոժ», սենո՝ «սենա», բորոզդա՝ «բորոզդա», գրաբլի՝ «գերբլի», բորոնա «բորոնա» և այլն։ X դարից հունգարների մեծ սկսվում է նաև ֆեոդալականացման պրոցեսը, որն սյուտեղ երկարաձգվեց մինչև XIII դարի կեսերը։ Հունգարիայում ֆեոդալիզմի կազմավորմանը նպաստեցին հունգարների իշխանության տակ գտնվող Պանոնիայի սլավոնների, ինչպես նաև հարևան սլավոնական ժողովուրդների մոտ վաղ ֆեոդալական հարաբերությունների առկայությունը և հունգար քոչվորների գույքային շնորավորման աճը։ Վերջինը արագացավ այն ասպատակությունների ղեկավարությամբ, որ X դարի առաջին կեսին հունգարական ջոկատները կատարում էին Կենտրոնական ու Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և Բյուզանդիայում։ Զավթած ավարը (ստրուկներ և բույր) հարստացնում էր տոհմա-ցեղային վերնախավին, որը քիչ ավելի ուշ կազմեց ֆեոդալների դասակարգի հիմքը։ Ֆեոդալականացման պրոցեսի հետ միաժամանակ տեղի էր ունենում հունգարների կողմից տեղական սլավոնական բնակչությանը ասիմիլյա-

Շիալի ենթարկելու պրոցես, որն ավարտվեց միայն երկու հարյուրամյակ հետո:

**Ֆեոդալական
հարաբերությունների
կազմավորումն
ու ձևավորումը
XI—XII դարերում**

Ամրացված ստորուկների հետևորդները, բայց արդեն XI դարում նրանք դարձան անձնապես կախյալ գյուղացիներ։ Աշխարհիկ ֆեոդալների տիրույթներում սերվերը կազմում էին բնակչության զգալի մասը։ Նրանց հիմնական պարտույթը կոռն էր։ Սերվերն ապրում էին նաև եկեղեցական հողերում, որտեղ աշխատավճարային պարհակները արդեն վաղ ժամանակներում երկրորդ պլանի վրա էին մղվել բնամթերային ոռնտայի կողմից։ Թագավորական ընդարձակ կավածքների գյուղացիների առանձին կատեգորիաներ էին կազմում «ամրոցի մարդիկ» (castrenses, cives)՝ այն նախկին զինվորները, որոնք ամրացված էին հողին և պարտավոր էին բնամթերային բահրա վճարել ու աշխատավճարային պարհակներ կատարել Թագավորի օգտին, ինչպես նաև Թագավորական արքունի տնտեսությանը սպասարկող «ուղվորներին» (սլավոնական «դվոր» բառից)։

XI դարի ընթացքում ավարտվում է ազատ համայնականների հիմնական մասսայի վերածումը ֆեոդալական կախյալ գյուղացիների: Եթե Իշտվան I-ի 1000—1010 թվականներին հրատարակած օրենքներում նրանք դեռևս հիշատակվում են որպես ազատ մարդիկ, ապա Կալման (Գրասեր) (1095—1116) Թագավորի օրենսդրությունը վկայում է, որ ազատ գյուղացիության մասսան լիովին ենթարկված էր ֆեոդալներին: Ֆեոդալականացման դեմ համայնականների բողոքն իր ամենացայտուն արտահայտությունը գտավ 1046—1060 թվականների գյուղացիական ապստամբությունների մեջ, որոնք ընթանում էին նախաֆեոդալական կարգերին և հեթանոսությանը վերադառնալու լողունով տակ: XII—XIII դարերի հուշարձաններում հիշատակվող «ազատ» հողագործները իրականում չանդիսանում են կախյալ բնակչության կատեգորիաներից մեկը: Գյուղացիների մյուս տարակարգերից նրանք տարբերվում էին նրանով, որ պահպանել էին ազատ կերպով տեղափոխվելու (հողատիրոջ մոտից դուրս գալու, հեռանալու) իրավունքը և կարող էին կոոբ փոխարինել բնամիջնադարի բահրայով ու դրամական վճարումներով:

Ֆեոդալականացման պրոցեսի հիմնական արդյունքը այն էր, որ XI—XIII դարերի ընթացքում կազմավորվեց ֆեոդալական կախյալ գյուղացիության՝ սնտեսական ու իրավական ռեսակետից միասնական դասակարգը: Ընդ որում մեղմանում է սերվերի, լիբերտինների դրությունը և ուժեղանում է «ազատ» գյուղացիների կախումը: XIII դարի 40-ական թվականներից սկսած աղբյուրները վկայում են գյուղացիական պարտույթների ունիֆիկացման մասին, որոնց ընդհանուր զանգվածում գերակշռում է բնամիջնադարին ունեցան: Հուշարձանները տեղեկություններ են պահպանել նաև այն մասին, որ այդ ժամանակ գոյություն է ունեցել դրամական ունեցող: Հունգարիայում ֆեոդալական կախյալ գյուղացիության՝ XIII դարի վերջերին կազմավորված միասնական դասակարգի բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ նրա բոլոր խավերի վրա տարածվեց ազատ տեղափոխման իրավունքը, որից առաջ օգտվում էին միայն «ազատ» գյուղացիները: Ֆեոդալական կախյալ գյուղացիների ամբողջ մասսայի կողմից այդ իրավունքի փաստական կենսագործումը հնարավոր դարձավ XIII դարի երկրորդ կեսին գյուղացիության դասակարգային պայքարի ուժեղացման հետևանքով: Գյուղացիների դիմադրությունը դրսևորվում էր գլխավորապես մասսայական փախուստով, գաղթով որոնց

դեմ թագավորական կենտրոնական թույլ իշխանություն և մեկուսացած ֆեոդալների համար դժվար էր պայքարել:

XIII դարի սկզբներին ավարտվում է ֆեոդալների տիրապետող դասակարգի կազմավորումը: Հունգարական խոշոր հողատերերի հետ մեկտեղ, նրա ձևավորմանը մասնակցում էր հունգարների կողմից աստիճանաբար ասիմիլացվող սլավոնական ավագանին, իսկ մասամբ նաև գերմանական ասպետությունը, որը XI դարից թափանցել էր Հունգարիայի տերիտորիան և արագորեն ձուլվում էր աւելական ֆեոդալների հետ:

Պալքար ֆեոդալների դասակարգի առանձին խմբերի միջև

Ֆեոդալականացման պրոցեսի ավարտման և XI—XIII դարերում ֆեոդալական հողատերերի տարբեր խմբերի ուժերի հարաբերակցության մեջ սեղի բնեցած փոփոխությունների հետևանքը եղավ կենտրոնական

իշխանության թուլացումը երկրում: Ազատ համայնականներին կախման մեջ գցելուն զուգընթաց մեծանում է աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր ֆեոդալների տնտեսական հզորությունը: Դեռ XII դարի երկրորդ կեսին մասնավոր հողատիրությունն իր շահերով զիջում էր թագավորական դոմենին, բայց այդ ժամանակից սկսած աշխարհիկ և եկեղեցական մագնատները իրենց տիրույթներն ըզգալիորեն ընդարձակում են թագավորական դոմենից ստացած հողային շնորհումների հաշվին: Շնորհումները ստանձնակի թափ ըստացան XIII դարի սկզբին, էնդրե (Անդրաշ) II-ի (1205—1235) կառավարման ընթացքում, որի օրոք շատ ուժեղացավ ֆեոդալական ավագանու նաև քաղաքական ազդեցությունը:

Թագավորական շատ գյուղացիներ, ոչ առանց հիմքի վախենալով, որ աշխարհիկ և եկեղեցական մագնատների իշխանության տակ անցնելու հետևանքով իրենց դրույթունը կվատանա, հանդես եկան այդ շնորհումների դեմ: Շարժումը գլխավորեցին մանր ֆեոդալները՝ «ամրոցների իորագիտները» (jobagiones castri) և «թագավորական ծառաները» (servientes reges): Առաջիկները կատարում էին թագավորական առանձին կալվածքների կառավարման ֆունկցիաներ, որի համար էլ օգտվում էին հողային տիրույթներից և արտոնություններից, երկրորդները դրանք ստանում էին թագավորի համար զինվորական ծառայություն կատարելու դիմաց: Հիմնականում այդ երկուսից Հունգարիայում ձևավորվեց մանր ու միջին ֆեոդալների բաղամասարդ խավը: Շարժման աջակցում էր իրար հետ մրցող մագնատների խմբերից մեկը: Այդ շարժման մասնակիցներին հաջողվեց հասնել այն բանին, որ 1222 թվականին

էնդրե II-ը հրատարակեց «Ոսկե բուլլան» (սուրբ կնիքով վաճառ-
 րացված հրովարտակ): Այս փաստաթուղթը, որ ձևով, իսկ մասամբ
 էլ բովանդակությամբ նման էր անգլիական Սեդա-տու-թյունների մեծ
 խարտիային (տե՛ս գլ. 10), երաշխավորում էր հունգարական ֆեո-
 դալների իրավունքներն ու արտոնությունները. նրանք ազատվում
 էին հարկերից, ստանում էին անձնական առձեռնմխելիություն,
 նրանց էր հանձնվում ամբողջ կառավարումը պրովինցիաներում՝
 «կոմիտատներում»: Թագավորը ամեն տարի պետք է գումարեր ա-
 վագանու ներկայացուցիչներից բաղկացած օռնեսդրական ժողով:
 Դրա հետ մեկտեղ «Ոսկե բուլլան» բավարարում էր նաև մանր ֆեո-
 դալների (ամրոցների իոֆուգիոնների և թագավորական ծառաների)
 առանձնահատուկ պահանջները՝ նրանց արտոնությունները պահ-
 պանելու, թագավորի օգտին կատարվող նրանց ղինվորական ծա-
 ռայությունը թագավորության սահմաններով սահմանափակելու և
 գլխավորը՝ մագնատներին ամբողջ կոմիտատների շնորհումը ար-
 գելելու մասին: Միևնույն ժամանակ թագավորն ստիպված էր դիչել
 մագնատների մի մասի պահանջներին. «Ոսկե բուլլայում» պար-
 տավորություն ստանձնելով ապագայում կալվածքներ և պաշտոն-
 ներ շնորհել օտարերկրացիներին: Խոշոր հողատերերի այդ ժամա-
 նակվա հզորության մասին է վկայում «Ոսկե բուլլայի» 31-րդ կե-
 տը, որը նրանց իրավունք էր վերապահում դիմադրել (ius resisten-
 di) թագավորին կամ նրա հաջորդներին, եթե նրանք խախտեին
 այդ փաստաթղթում տրված խոստումները: Ներդասակարգային
 պայքարի ընթացքում ուժեղացան եկեղեցական մագնատները. դրա
 մասին է վկայում 1231 թվականի օրենքը, որը ամրապնդեց եկե-
 ղեցականների մի շարք արտոնությունները: Աշխարհիկ և հոգևոր
 խոշոր ֆեոդալների հզորության աճը XIII դարի կեսերին հանգեց
 շունգարիայի ֆեոդալական մասնատվածությանը:

Հունգարական Հունգարական պետության հոգևորության հենց
պետության արտաքին սկզբից նրան լիճակված էր կարատե և հա-
քաղաքականությունը մառ պայքար մղել գերմանական կայսրու-
 թյան դեմ: 1030 թվականին Իշտվան I-ը
 ետ մղեց գերմանական կայսր Կոնրադ II-ի հարձակումը: Այդ ժա-
 մանակից հունգարական թագավորները ոչ առանց հիմքի հանձին
 կայսրության տեսնում էին իրենց գլխավոր հակառակորդին: Այդ
 պատճառով պապության դեմ կայսրության մղած պայքարում կաս-
 լո I-ը և Կալմանը օգնում էին պապերին: Կայսրության կողմից
 ապառնացող վտանգը պայմանավորից նաև այն, որ հունգարա-
 կան թագավորները ձգտում էին բարեկամական, բարի-դրացիական

հարաբերություններ պահպանել Կիևյան Ռուսիայի (հին Ռուսական պետության) հետ։ Այսպես շարունակվեց մինչև XI դարի վերջը, 1092 թվականին ջարդելով Երկիրը ներխուժած պեչենեղներին, հունգարներն իրենց ավանդը ներդրեցին՝ Եվրոպայի ժողովուրդներին արևելյան վարչկատուններից պաշտպանելու գործում։ XII դարի կեսերից սկսած Հունգարիան ստիպված էր հաշվի առնել այն վտանգը, որ բխում էր ավստրիական դքսեր Բաբենբերգներից։ Կեզա II-ը (1141—1162) ետ մղեց դուքս Հենրիխ Բաբենբերգի (Յաստմիրգոտի) հարձակումը, որի կողմն անցավ հունգարական մագնատների մի մասը (1146)։ Ներդասակարգային և դինաստիական երկպառակությունները բարդացնում էին նաև XII դարի 50—60-ական թվականներին իր անկախության համար Հունգարիայի մղած պայքարը մյուս հզոր հակառակորդի՝ բյուզանդական կայսր Մանուել I Կոմնենոսի դեմ։ Բայց հունգարական թագավորների արտաքին քաղաքականությունը բնութագրվում է ոչ միայն երկրի անկախությունն ապահովելու ձգտմամբ։ Ֆեոդալական հարաբերությունների ամրապնդման կապակցությամբ աճում են հունգարական ֆեոդալների զավթողական հավակնությունները հարևան տերիտորիաների նկատմամբ։ Զավթողական քաղաքականության դրսևորումն էին սլավոնական մարզերի՝ Սլովենիայի և Խորվաթիայի (1091), դալմաթական քաղաքների (1102—1105) նվաճումը, ինչպես նաև հունգարական ֆեոդալների բազմաթիվ արշավանքները Գալիցիա-Վոլինյան Ռուսիայի վրա (1099, 1123, 1148—1152, 1187, 1205—1213)։

Թաթարական արշավանքը
Հունգարիայի վրա

Հունգարիայի ժողովուրդներին ծանր փորձություն վիճակվեց 1241—1242 թվականներին, երբ երկիրն ապրեց թաթարական արշավանքի սարսափները։ Թաթարները Հունգարիայի վրա հարձակվեցին 1241 թվականի գարնանը երեք զորասյուներով (Մորավիայով, Վերեցկի լեռնանցքով և Տրանսիլվանիայով)։ Գլխավոր ջոկատը գլխավորում էր Բաթու խանը։ Մագնատների գործադրած բռնության և թագավորական դոմենի կրթնատման պայմաններում թագավոր Բելա IV-ը (1235—1270) բավականաչափ ռազմական ուժեր չունեին թշնամուն հակահարված տալու համար։ Նրա հավաքած զորքը 1241 թվականի ապրիլի 11-ին ջարդվեց Շալո գետի ափին։ Ինքը՝ Բելա IV-ը, սկզբում փախավ ավստրիական դքսի մոտ, իսկ այնուհետև՝ դալմաթական ծովափ։ Հունգարական մագնատների մի մասն անցավ թաթարների կողմը։ Պապը Հունգարիային շօզնեց, որի համար Բելա IV-ը աղերսում էր

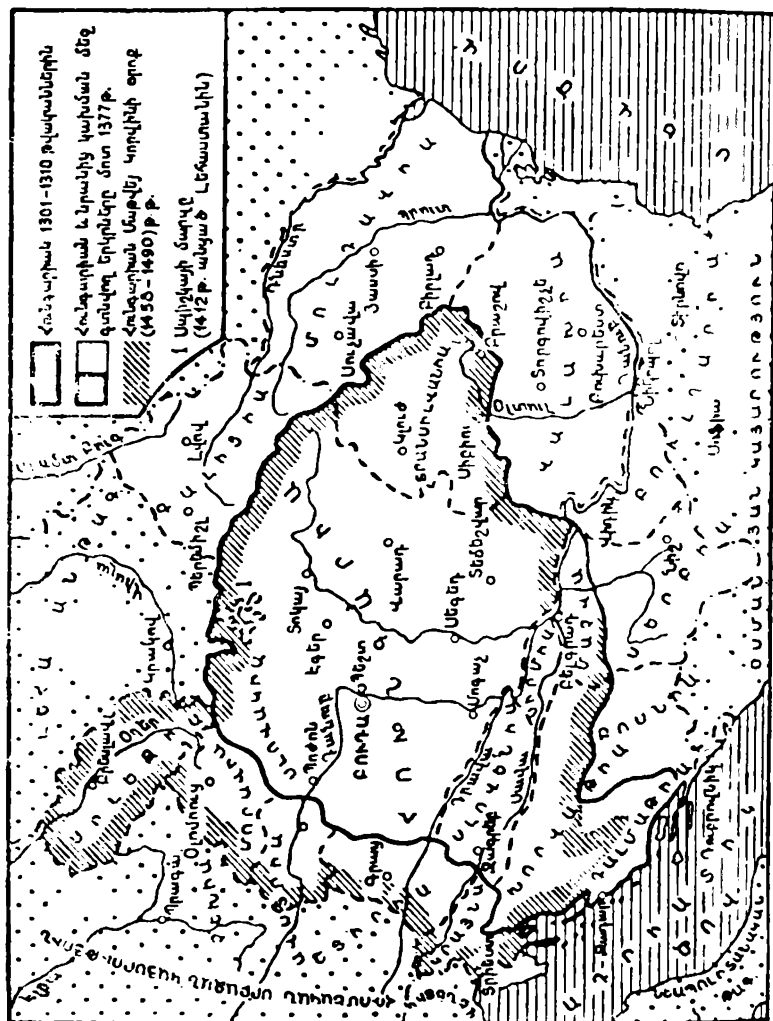
նրան: Սակայն հասնելով մինչև Ադրիատիկ ծովը, թաթարական զորքը 1242 թվականի ամռանը անսպասելիորեն շուտ եկավ դեպի արևելք և քաշվեց ռուսական հողերը: Ռուսիայի ժողովուրդների հրոսական պայքարը, որը ետ քաշեց թաթարների ուժերը, Հունգարիային փրկեց երկարատև ստրկացումից:

Երկիրը թաթարական նոր ներխուժումից ապահովելու նպատակով Բելա IV-ը 1246 թվականին գալիցիական իշխան Դանիել Ռոմանովիչի հետ դաշինք կնքեց, որը դոյուքյուն ունեցավ մինչև 1264 թվականը: Սակայն Հունգարիային թաթարների նոր ասպատակություններից փրկեց ոչ այնքան թագավորի այդ դիվանագիտական քայլը, որքան Ռուսիայի ժողովուրդների XIII դարի 60-ականներից ուժեղացած դիմադրությունը թաթարական լծին, մասնավորապես նրանց հաճախակի ապստամբությունները Ոսկե Հորպայի տիրապետության դեմ:

Ֆեոդալական մասնատվածությունը (XIII դարի կեսերը և XIV դարի սկիզբը)

XIII դարի կեսերին Հունգարիայում վարտվեց ֆեոդալիզմի կազմավորումը: Կենտրոնական իշխանության թուլացման և առանձին մագնատական տոհմերի առաջաշման պրոցեսը, որ ֆեոդալականացման հաջողությունների կապակցությամբ սկսվել էր դեռևս XII դարի սռաջին կեսին, շարունակում էր զարգանալ այդ հարյուրամյակի եկրորդ կեսին: Այդ պրոցեսն արտահայտվեց նրանով, որ երկիրը փաստորեն տրոհվեց առանձին մագնատական տոհմերի տիրապետությունների: Անդրդանուբյան մարզում իշխում էր իենրիկֆիների ընտանիքը, Հյուսիսային Հունգարիայում (սլավոնական հողերում)՝ Զակա տոհմը, Հունգարիայի արևելքում և հյուսիս-արևելքում՝ Աբա և Բորշա տոհմերը: Մագնատական տներից յուրաքանչյուրը վարում էր ինքնուրույն ներքին ու արտաքին քաղաքականություն, պահում էր իր սեփական զորքը, որի հիմքն էին կազմում մանր միջին ազնվականները՝ նրա վասալները, — այսպես կոչված ֆամիլիարիստները (ընտանիքի մտերիմները): Իրենց տիրույթներում փաստական ինքնուրույնություն ունեին նաև հկեղեցական ֆեոդալները, մի բան, որի մասին են վկայում, օրինակ, էստերհոմի արքեպիսկոպոսության 1264 թվականի արտոնությունները: Լասլո IV-ի («Պոլովցի» կամ «Կուն» մականունով)՝ (1272—1290) փորձը՝ մագնատների բռնությունների դեմ մղվող պայքարում հենվելը Հունգարիայում բնակություն հաստատած պոլովցիների վրա, հաջողությամբ չպսակվեց: 1270 թվականին Լասլո IV-ը գերի վերցվեց մագնատական խմբավորումներից մեկի կողմ:

Հոնգարիան XIV—XV դդ.

Շից, իսկ 1280 թվականին մագնատները ջախջախեցին պոլովցի-ներին:

Ֆեոդալական աւարսիւիան ամենաբարձր զարգացմանը հասավ Արպաղների դինաստիայի վերջին թագավորի՝ Էնդրե III-ի (1290—1301)՝ կառավարման օրոք և միջթագավորության ժամանակ (1301—1308), երբ հունգարական գահի համար պայքար էր տեղի ունենում առանձին հավակնորդների՝ օտարերկրյա դինաստիաների միջև: Մշտապես իրար դեմ պայքարող մագնատների տնօրինութ-յունը ծանր էր անդրադառնում երկրի էկոնոմիկայի, առանձնապես գյուղացիական տնտեսության վրա:

**Գյուղատնտեսությու-
նը, գյուղացիությունը
և գյուղացիական
շարժումները XIV—
XV դարերում**

Այնուամենայնիվ XIII դարի վերջից Հուն-գարիայում նկատվում է արտադրողական ուժերի աճ: Գյուղատնտեսության առաջա-տար ճյուղը այդ ժամանակ վերջնականապես դարձել էր հողագործությունը: Թեև որպես հողագործության տիրապետող սիստեմ

մնում էր հարուստ, առաջադիմության ցուցանիշը XIV դարում եռադաշտի երեան գալն էր: Շարունակում են զարգանալ անասնապահությունը, ձկնորսությունը, խաղողագործությունը: Գյուղատնտեսության արտադրանքը՝ գինին, անասունները, անասնամթերքները մասամբ վաճառքի են հանվում զարգացող քաղաքներում, մասամբ էլ՝ նույնիսկ մյուս երկրներում՝ Չեխիայում, ավստրիական հողերում, Լեհաստանում: Զարգացող ապրանքադրամային հարաբերությունների ազդեցության տակ հունգարական գյուղացիության հիմնական զանգվածի դրությունը XIV—XV դարերում է՛լ ավելի է ծանրանում: Անշեղորեն աճում են բնամթերային ու դրամական ռեստան, ինչպես նաև աշխատավճարային պարհակները: 1351 թվականին օրենքով ամրապնդվում է բնամթերային նոր պարտութի «իներորդականի» սահմանումը: Առանձին կալվածքների սեփականատերերը զնալով ավելի շատ են օգտագործում գյուղացիների կոռային աշխատանքը: Գյուղացիների ուսերին է բարդվում զորքերի կերակրումը: Միաժամանակ վատանում է նաև գյուղացիության իրավական դրությունը: Եթե մինչև XIV դարի սկիզբը հունգարական գյուղացիությունն իր հիմնական զանգվածով դեռևս պահպանում էր մի ֆեոդալից մյուսի մոտ անցնելու իրավունքը, ապա XIV դարի առաջին տասնամյակում ընդունվեց մի օրենք, որով այդ իրավունքի իրականացումը կախման մեջ էր դրվում նախկին սեփականատիրոջ թույլտվությունից: XIV դարի հրկրորդ կեսի և XV դարի առաջին կեսի ընթացքում ֆեոդալներին փաստորեն

հաջողվեց լիովին վեոացնել նախկին գյուղացիական ազատության
այդ մնացորդները: Խոշոր ու միջին ֆեոդալներից շատերը XV դա-
րում թագավորներից ստանում են իրենց տիրույթների բնակչու-
թյան նկատմամբ բարձր իրավագործության իրավունք՝ «սրի ըրա-
վունք»:

Գյուղացիների ֆեոդալական շահագործման և իրավալու-
կության աճը ուժեղացրեց դասակարգային պայքարը, որը դրսևոր-
վում էր տեղական զինված ելույթներով (1350, 1400, 1430, 1452)։
Ինչպես նաև փախուստներով, պարտույթների կատարումից, այդ
թվում և եկեղեցական տասանորդի վճարումից հրաժարվելով: Հուն-
գարական գյուղացիների Լոցիալական բողոքի արտահայտություն
էր նրանց շրջանում ֆլագելանտների և վալդեսների հնդետիկոու-
թյունների տարածումը XIV դարում և XV դարի սկզբում (տե՛ս գլ.-
18): Ժողովրդական մասսաների մեջ լայն արձագանք գտան նաև
հուսիզմը, որն արմատախիլ անելու համար 1418 թվականից Հուն-
գարիայում գործում էր ինկվիզիցիան: Հուսիզմի առավել հեղափո-
խական ներկայացուցիչների՝ տաբորականների ուսմունքը դարձավ
1437—1438 թվականների գյուղացիական ապստամբության գաղա-
փարական հիմքը, ապստամբություն, որն ընդգրկեց Տրանսիլվա-
նիան (տե՛ս գլ.- 16), ինչպես նաև Հյուսիս-արևելյան Հունգարիան։
Այդ ապստամբության ընթացքում հունգարական և ռումինական
գյուղացիները ֆեոդալների դեմ պայքարում էին ձեռք-ձեռքի տը-
ված: Տաբորականների ուսմունքի ուղղակի ազդեցությունը արտա-
հայտվեց «բրատիկների» մասսայական գյուղացիական-պլեբեյա-
կան շարժման ռազմական կազմակերպության ու ծրագրի մեջ, մի
շարժում, որ XV դարի 40-ական թվականներին տեղի ունեցավ
Սլովակիայում (այն ժամանակ հունգարական թագավորության մի
մասում):

Քաղաքների և հանքագործության զարգացումը

XIII դ. Հունգարիայում երևան են գալիս քա-
ղաքները որպես արհեստի և առևտրի կենտ-
րոններ: Բեկա IV թագավորը արհեստավոր-
ների և առևտրականների քսանվեց բնակչու-
թյան թվով քաղաքային արտոնություններ շնորհեց, որոնք ամրապն-
դեցին նախորդ շրջանի նրանց զարգացման արդյունքները: Առա-
վել խոշոր քաղաքներն էին՝ Բուդան, Պեշտը, Էստերհոմը, Դյերր,
Շոպրոնը, Սեկեշֆեհերվարը: Խոշոր քաղաքների հետ մեկտեղ Հուն-
գարիայում կային բազմաթիվ այսպես կոչված գյուղաքաղաքներ,
որոնք իրենցից ներկայացնում էին մեծ գյուղեր. նրանց բնակիչ-
ների մեջ կային արհեստավորներ, որոնք իրենց արտադրանքը

վաճառում էին տեղական շուկայում: Այդպիսի բնակավայրերը քաղաքային արտոնություններից չէին օգտվում և գտնվում էին առանձին ֆեոդալների իշխանության տակ. դրանց բնակիչները պարտության էին կրում այդ ֆեոդալների օգտին: Քաղաքային արհեստի զարգացման մեջ մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին XIV դարում. Այդ դարի 70-ական թվականներին ձևավորվում են համաքարությունները, որոնք միավորում էին տարբեր մասնագիտությունների արհեստավորների. այդ ժամանակ գոյություն ունեին համաքարային կազմակերպության մեջ ընդգրկված մոտ 25 տարբեր տեսակի արհեստներ:

Հունդարական րադայի սոցիալական և էթնիկական հակասությունների կենտրոնավայր էր. Ինչպես և Եվրոպայի ուրիշ շատ երկրներում, քաղաքացիներն ամբողջությամբ վերցրած հակադրվում էին ֆեոդալներին, աջակցում էին թագավորներին՝ ֆեոդալական անարխիայի դեմ նրանց մղած պայքարում: Հայտնի են դեպքեր, երբ առանձին քաղաքների բնակիչներն իրենց ուժերով հակահարված էին սալիս անկարգություն անող ֆեոդալներին: Այդպես էր, օրինակ, 1360 թվականին Շուպրոնում: Քաղաքներում իշխանությունը դտնվում էր առանձին պատրիկական ընտանիքների ձեռքում և հաճախ անցնում էր ժառանգաբար: Պատրիկության կազմի մեջ էին մտնում քաղաքային հողատերերը, առավել հաճախ առևտրականներն է: վաշխառուները: Այն ժամանակ Հունգարիայի համար բնորոշ էր քաղաքային վերնախավի ֆեոդալականացումը. առևտրական և վաշխառուական կապիտալի շատ ներկայացուցիչներ դառնում էին ֆեոդալ-հողատերեր: Հունգարական քաղաքներում պատրիկության մեծամասնությունը գերմանացի էր: էին, որոնք այդ քաղաքներում նրանց առաջացման օրվանից վերաբնակություն էին հաստատել և հովանավորվում էին հունգարական թագավորների կողմից: Սակայն XIV—XV դ. ընթացքում աճում է քաղաքում իշխանության ձգտող հունգարացի վաճառականների և վաշխառուների. ուժը, Իսկ արհեստավորների զանգվածը բաղկացած էր հունգարացիներից, սլովակներից, ռումինացիներից: Այդ պատճառով XIV—XV դդ. քաղաքներում պատրիկության և քաղաքացիների մասսայի միջև տեղի ունեցող սուր պայքարը բարդանում էր էթնիկական հակասություններով: Բուդայի քաղաքացիների՝ 1439 թվականի մայիսի 23-ին բռնկված ապստամբությունն ընթանում էր գերմանացիների բռնությունը ոչնչացնելու լուզուհով: XV դ. ավելի ու ավելի շատ հակասություններ են դ:

Վերվում համաքարությունների անդամ վարպետների և ենթավար-

պետների, արտահամքարային արհեստավորների միջև, ուժեղանում է վերջիններիս շահագործումը:

XV դ. Հունգարիայում բուռն թափով զարգանում է հանքագործությունը, մասնավորապես աճում է թանկարժեք մետաղների և պղնձի արդյունահանությունը: Դրան նպաստում էին թագավորական իշխանության միջոցառումները. թագավորը շահագրգռված էր հանքագործության զարգացումից ստացվող իր եկամուտների ավելացմամբ: Թագավոր Կարլոս Ռոբերտ Անժուացին 1327—1328 թթ. իրականացրեց լեռնահանքային մի ռեֆորմ, որով վերացվում էին հանքագործության զարգացման առջև այն հողատարածության սեփականատեր-ֆեոդալների հարուցած խոչընդոտները, որտեղ լեռնահանքային մշակումներ էին կատարվում: Մտցվեց ազնիվ մետաղների արդյունահանության թագավորական մենաշնորհ (1325), որն զգալիորեն բարձրացրեց լեռնահանքային մշակումներից զտնծարանի ւտացած եկամուտները:

Արդեն XIV դ. երկրորդ կեսին հանքագործ բանվորների մեջ նկատվում է զգալի շերտավորում. առանձնանում են ունեւոր վարպետներ՝ արտագործության միջոցների սեփականատերերը, ոոոնք շահագործում էին սարքավորումից և հանքաբուծից զրկված չքավորներին:

Ռասալի- Ներկայացուցչական միապետութւան կազմավորումը

Դասակարգային պայքարի ուժեղացումը, ինչպես նաև քաղաքների և երկրի ներսում տնտեսական կապերի աճը XIV դարի ըսկրզներին Հունգարիայում նախադրյալն էր սուղծեցին կենտրոնական իշխանության որոշ ուժեղացման համար: Ֆեոդալական անարխիայի վերացմամբ շահագրգռված էին մանր ու միջին ազնվականները, քաղաքացիները, ինչպես նաև եկեղեցական ֆեոդալները, որոնց տիրույթները տուժում էին երկապառակութւուններից:

Երբ Արպադների դինաստիան 1301 թվականին ընդհատվեց օտարերկրյա հավակնորդների երկարատև պայքարի հետևանքով, հունգարական գահ բարձրացավ վերևում արդեն հիշատակված Կարլոս Ռոբերտ Անժուացին (1308—1342) (ֆրանսիական Անժուների տան նեապոլիտանական ճյուղից): Նա մագնատական ընտանիքների քաղաքական ինքնուրույնության դեմ վճռական պայքար էր մղում, որի ընթացքում նրան օգնում էին երկրի կենտրոնացմամբ շահագրգռված բոլոր սոցիալական խավերը: Ռոբերտ Անժուացու և նրա հաջորդների օրոք XIV—XV դարերում Հունգարիայի քաղաքական զարգացումը ընթանում էր դասային-ներկայա-

ցուցչական միապետության կազմավորման ուղղությամբ: Այդ ժամանակաշրջանում երկրում վերջնականապես ձևավորվում են հիմնական ֆեոդալական դասերը, փոփոխություններ են տեղի ունենում ֆեոդալների դասակարգի հիմնական խավերի ուժերի հարաբերակցության մեջ: Նկեղեցական և աշխարհիկ խոշոր ֆեոդալների դասերի կողքին XIV դարում ձևավորվում և պետական իշխանությունը մասնակցելու իր հավակնություններն է ներկայացնում մաշըր ու միջին ազնվականությունը: XIV դարի երկրորդ կեսից նրա ներկայացուցիչներն սկսում են մասնակցել պետական ժողովներին (առաջին անգամ 1351 թ.), որտեղ նրանք նույնիսկ կարողացան ընդունել տալ այնպիսի օրենքներ, որոնք ապահովում էին մանր ազնվականների արտոնությունները և նրանց իրավահավասարությանը մադենատների հետ: Աճում է նաև քաղաքացիների քաղաքական կշիռը, որոնք XV դարի սկզբից հանդես են դալիս որպես առանձին դաս: 1405 թվականին Ժիգմոնդ (Սիգիզմունդ) Լյուքսեմբուրգ թագավորը (1387—1437) օրենք հրատարակեց քաղաքների ներկայացուցիչներին սլարտադիր կերպով պետական ժողովին հրավիրելու մասին: 1445 թվականից այդ օրենքն սկսեց կանոնավոր կերպով իրագործվել: Այդ ժամանակից քաղաքացիները հանդիսանում են պետական ժողովի մշտական մասնակիցներ և ակտիվորեն պաշտպանում են պետական կենտրոնացման քաղաքականությունը:

Օակայն կենտրոնացման հաջողությունները մինչև XV դարի վերջը մնում էին խիստ անկայուն: Հունգարիայի քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունն էին կազմում մագնատների զգալի ազդեցության պահպանումը և թագավորական իշխանության թուլությունը: Դա բացատրվում է քաղաքների համեմատաբար թույլ զարգացմամբ և ֆեոդալական մանր հողատերերի տնտեսական թուլությամբ, ինչպես նաև անվանակրության ինստիտուտի՝ առանձին մագնատներից ազնվական-ֆամիլիարիստների զանգվածի վասալական կախման առկայությամբ: Կարլոս Ռոբերտ Անժուացու և Լայոշ (Լյուդովիկոս) I-ի (1342—1382) օրոք կենտրոնական պետական իշխանության ժամանակավոր ամրապնդումից հետո XV դարի սկզբին նորից վրա է հասնում մագնատների բռնության և ֆեոդալական երկպառակությունների ժամանակաշրջանը: Ժիգմոնդի-կառավարման առաջին կեսը մագնատական միությունների՝ լիգաների առավել սուր երկպառակչական պայքարի ժամանակ էր, մի պայքար, որ բարդանում էր հունգարական գահի հավակնորդների՝ Կարլոս Նևապոլիտանացու (Փոքրի) և նրա որդի Լադիսլավի մի-

ջամտությամբ: Թագավորը խաղալիք էր գարձել պաշարող ֆեոդալական խմբերի ձեռքին և ստիպված էր նորանոր զիջումներ անել մագնատների այն խմբին, որը տվյալ պահին պաշտպանում էր նրան մյուս խմբի դեմ: Դրա հետևանքով երկրում տնօրինություն էին անում մագնատները: Այս բոլորը տեղի էր ունենում թուրքական նվաճման աճող սպառնալիքի պայմաններում:

1396 թվականին թուրքերը ջախջախեցին Ժիզմոնդ Թագավորի զլխավորած խաչակիրների աշխարհագորը, որը հավաքված էր տարբեր երկրներից: Այնուհետև դրան հաջորդեցին հունգարացիների նոր ծանր պարտությունները, որոնցից առավել զգալի էին 1444 թվականին Վառնայի մոտ և 1448 թվականին Կոստոլոյի դաշտում կլբած պարտությունները: Այդ պարտությունները օրինաչափ էին, բանի որ նույնիսկ թուրքական սպառնալիքի առկայությամբ եղբոր կենտրոնացումը, որ անհրաժեշտ էր նրա անկախությունը պաշտպանելու համար, անհնարին դարձավ: Կենտրոնացման կողմնակիցները (քաղաքացիները և մանր ֆեոդալները) չափից գուրս թույլ էին՝ մագնատների դիմադրությունը հաղթահարելու համար: Արտաքին-քաղաքական վտանգն ինքնին չէր կարող հանգեցնել կենտրոնական իշխանության ուժեղացմանը, բանի դեռ դրա համար չկային ներքին պայմաններ: Այդ պայմանները Հունգարիայում երևան եկան միայն XV դարի կեսերին մանր ու միջին ազնվականության և քաղաքացիների տնտեսական ու քաղաքական նշանակության հետագա աճի կապակցությամբ: Հենվելով այդ տարրերի վրա, տաղանդավոր զորավար Յանոշ Հունյադին, որը Հունգարիան կառավարում էր սրպես ռեգենտ (1444—1458), վերացրեց բարոնների միությունները (1446), իր ձեռքում կենտրոնացրեց պետական եկամուտները և որոշում անցկացրեց թագավորի ընտրություններին մանր ու միջին ազնվականության մասնակցության մասին (1447): 1453 թվից ազնվականներն սկսեցին մասնակցել ռազմական հարկի հարցի լուծմանը: Դրանք կարևոր քայլեր էին կենտրոնական պետական իշխանության ամրապնդման և դասային-ներկայացուցչական միապետության ստեղծման գործում: Դրանց արտաքին-քաղաքական հետևանքները շուտով երևացին. 1456 թ. հուլիսի 22-ին աշխարհազորայինների զորքը, որի հիմնական զանգվածը կազմում էին գյուղացիներն ու քաղաքացիների ստորին խմբերը, Բելգրադի մոտ ջախջախեց թուրքերին: Նրանց առաջխաղացումը դեպի Կենտրոնական Եվրոպա կասեցվեց յոթանասուն տարով:

Դասային-ներկայացուցչական միապետությունը Հունգարիա-

յում է՛լ ավելի ամրապնդվեց Մատյաշ Հունյադի (Կորվին) (1458—1490) կառավարման օրոք, որի հիմնական հենարանը մանր ու միջին ազնվականությունն էր։ Մասնավորապես, այդ թագավորին հաջողվեց ուժեղ մշտական բանակ ստեղծել վարձկաններից («սև զորք»), մի բան, որ հզալիորեն ուժեղացրեց թագավորի իշխանությունը (մինչ այդ երկրի ռազմական ուժերը կազմվում էին առանձին մագնատների ջոկատներից՝ բանդերիաններից)։ Մատյաշ Հունյադիի օրոք ավարտվեց հիմնական կենտրոնական կառավարական հիմնարկությունների ձևավորումը և զգալիորեն ամրապնդվեց Հունգարիայի արտաքին-քաղաքական դրոթյունը։ Մատյաշը հաջող պայքար էր մղում թուրքերի և Հաբսբուրգների դեմ, պաշտպանելով Հունգարիայի անկախությունը։ Միևնույն ժամանակ նա իր սլավոնական հարևանների նկատմամբ վարում էր զավթողական քաղաքականություն. պատերազմում էր հուսյանների դեմ, իսկ այնուհետև Չեխիայից ժամանակավորապես խլեց Մորավիան ու Սիլեզիան։

ՎԱԼԱԽԻԱՆ, ՄՈՒԳԱՎԻԱՆ ԵՎ ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՆ ՄԻՆԶԵՎ XV ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ

Կարպատյան լեռների հովիտների հողերի և այդ լեռներից գետի հարավ՝ մինչև Դանուբի միջին հոսանքն ընկած ընդարձակ տեղիտորիաների վրա, որոնց զգալի մասը մտնում էր հին Դակիայի կազմի մեջ, III դ. հռոմեական տիրապետության անկումից հետո, հասախ արշավում էին գոթերի, հոների, հեփթաղների և ավարների ցեղերը. նրանք մասամբ բնակություն էին հաստատում այդ վայրերում. մասամբ էլ շարժվում էին դեպի արևմուտք։

VI—XIII դդ. ժամանակաշրջանում տեղական բնակչության՝ բուլղարացիների կողմից բազմաթիվ էթնիկական տարրերի, այդ թվում նաև սլավոնական տարրին ասիմիլյացիայի ենթարկելու բարդ պրոցեսում ձևավորվեց ռումինական ժողովուրդը։ Սլավոններն այստեղ հայտնվեցին VI—VII դդ. և հաստատուն կերպով բնակվեցին, հետագայում խառնվելով տեղական բնակչության հետ։ Այդ հեռավոր ժամանակների մասին են հիշեցնում գետերի և լեռների, աշխատանքի գործիքների և այլ առարկաների սլավոնական անունները։ Տեղական բնակչությունը հենց սլավոններից է ստացել «վոլոխներ» անունը, որոնք առաջին անգամ հիշատակվում են ռուսական «Անցած տարիների պատմության» տախեգրության մեջ։ Այդ տարեգրության համաձայն, «վոլոխները» սլավոնների հետ միասին IX դ. վերջին ապրում էին Պաննոնիայում և Տրանսիլվանիայում։

Վոլոխները կամ վլախները խոսում էին այսպես կոչված ժուլվերդական լատիներենով՝ հռոմեացիների խոսակցական լեզվով, որը դակիական ցեղերը յուրացրել էին դեռևս II դ., հռոմեական տիրապետության ժամանակներում։ Հենց այդ լեզուն էլ դարձավ արդի ռումիներենի չի՛մբը։

**Ֆեոդալական
հարաբերությունների
առաջացումն ու
գարգառումը վսլա-
խական, մոլդավական
և սերաբուլյանական
հողերում**

Հռոմեական ստրկատիրական կայսրության կործանումից և VI—VII դդ. սլավոնական ներխուժումներից հետո տեղական դակիական և սլավոնական ցեղերի մոտ սկսվեց ֆեոդալականացման պրոցեսը: Քանի որ նույնիսկ նախկին հռոմեական Դակիայի մարզերում այդ պրոցեսի հիմքն էր կազմում նախնադարյան համայնական կարգի աստիճանական քայքայումը՝ հռոմեական ստրկատիրական հարաբերությունների մնացորդների աննշան ներգործության պայմաններում, ապա նշված պրոցեսը սկզբում համեմատաբար դանդաղ էր ընթանում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացումը IX դարում և X դարի սկզբին զգալիորեն արագացավ ավելի ֆեոդալականացած հարավ-սլավոնական և արևելասլավոնական պետությունների հետ վալախական, տրանսիլվանական ու մոլդավական երկրների կապերի ամրապնդման հետևանքով: Այդ ժամանակաշրջանում Դանուբի և Հարավային Կուրպատների միջև ընկած տերիտորիան պատկանում էր բուլղարական առաջին թագավորությանը: Բուլղարական ֆեոդալները զավթում էին համայնական հողերը, իսկ ազատ համայնականներին դարձնում կախյալ և ասպա ճորտ գյուղացիներ: IX դ. վերջին և հատկապես X դ., երբ վալախական տրանսիլվանական հողերի և Մոլդավիայի արևմտյան մասի՝ այն ժամանակ բուլղարներին ենթակա հողերի բնակչությունը 865 թ. քրիստոնեություն է ընդունում, այստեղ աճում են վանքերը, որոնք նույնպես զավթում են համայնական հողերը:

Միաժամանակ X—XI դարերում առաջ են գալիս մի շարք ոչ մեծ ֆեոդալական տիրապետություններ, որոնք կոչվում էին կնեզատներ: Կնեզատի գլուխն էր կանգնած իշխանը, որը տիրում էր ընդարձակ հողերի և ուներ զինվորական, դատական ու վարչական իշխանություն: Մի քանի կնեզատներ կազմում էին վոյեվոդություն՝ վոյեվոդի կամ գոսպոդարի գլխավորությամբ:

Ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորումը արդի Ռումինիայի տերիտորիայում տեղի էր ունենում Ռուսիայում դարձացող ֆեոդալական հարաբերությունների մեծ ազդեցության ներքո, մի երկիր, որի հետ սերտորեն էապված էին այդ տերիտորիաներում բնակվող ժողովուրդները: Այդ հողերի արևելյան մասում դակաու-մինական բնակչության կողքին ապրում էին արևելասլավոնական ցեղեր՝ ուլիչներն ու տիվերները: Երբ մոլդավական հողերի այն

մասի բնակչությունը, որը չէր ենթարկվում բուլղարներին, հին Ռուսական պետության հետ միաժամանակ քրիստոնեություն ընդունեց (988 թ.), այստեղ, ինչպես նաև Վալախիայի ու Տրանսիլվանիայի տերիտորիայում, սլավոններն ուղանում է (ընդհուպ մինչև XVIII դ. կեսերը) պաշտոնական գրագրության և եկեղեցու լեզու, ինչպես լատիններենը Արևմտյան Եվրոպայում:

Վալախիան, Մոլդավիան և Տրանսիլվանիան XI—XIII դարերում

X—XI դդ. մոլդավական հողերը և վալախական հողերի մի մասը բավական երկար ժամանակ գտնվում էին կիևյան իշխանների իշխանության տակ: 1116 թ. իր կուսակալներին այստեղ ուղարկեց կիևյան իշխան Վլադիմիր Մոնոմախը: XII դ. այս հողերը մտնում էին Գալիցիական իշխանության կազմի մեջ: Հին ռուսական պետության հետ տանեցած սերտ կապերի շնորհիվ մոլդավական հողերում առաջ են գալիս առևտրա-արհեստավորական կենտրոններ՝ Ռոմանով տորգ (Ռոման), Սոչավա (Սուչավա), Սերետ, Բայա, Մալիչ Գալիչ (Գալաց), Բերլադ (Բիրլադ), Յասկի տորգ (Յասսի) քաղաքները, որոնցով առևտրական ճանապարհներ էին անցնում դեպի Բյուզանդիա և մյուս երկրները: XI—XIII դդ. Վալախիայում ևս զարգանում են քաղաքները՝ Արջեշը, Տիրգովիշտեն, Կիմպուլունգը, իսկ Տրանսիլվանիայում՝ Կլուժը, Ալբա Յուլիան, Օրադա Մարեն, Սիբիուն և այլն:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսում աստիճանաբար կազմավորվում է ռումինական ժողովուրդը: Սակայն այդ պրոցեսը ձգձգվեց արևմտամոլդավական և վալախական երկրների բնակչության էթնիկական մեծ խառնաբղետության և մշտական արտաքին ներխուժումների հետևանքով: Այդ երկրներում գոյություն ունեցող մանր ֆեոդալական պետությունները մինչև XIII դարը տնտեսապես թույլ էին կապված միմյանց հետ: Կապերի կարգավորմանը խանգարում էին մշտական պատերազմները, քոչվոր հունգարների ասպատակությունները: Արդի Ռումինիայի տերիտորիան ամալացնում էին պեչենգները, իսկ XI դ.՝ պոլովցիները (կումանները): Վերջապես, այդ բավական բարձր զարգացած երկրամասի էկոնոմիկան ու կուլտուրան խիստ քայքայվեցին 1241 թվականի մոնղոլական արշավանքի հետևանքով: Երկու տարվա կոլոպուտներից ու բռնություններից հետո թաթար-մոնղոլների հիմնական զանգվածը հեռացավ դեպի արևելք: Սակայն մոլդավական հողերում մնացին նրանց զգալի ուժերը, և մոտ մեկ դար այդ

մարզը գտնվում էր Ոսկե Հորդայի իշխանության տակ, կրեչով թաթարական լծի բոլոր սարսափները:

Վալախական երկիրը նույնպես ենթարկվեց թաթար-մոնղոլական արշավանքին: Բայց թաթարների հեռանալուց հետո նա ընկավ նպաստավոր դրության մեջ: Այստեղ բավական բարեհաջող տնտեսական ու արտաքին քաղաքական պայմաններ ստեղծվեցին մանր կնեզատներն ու վոյեվոդությունները ավելի խոշոր իշխանության մեջ միավորելու համար:

XIV դարի սկզբին Կարպատներից դեպի հարավ՝ մինչև Դանուբ ընկած մի շարք ան-
Յարա Ռոմինյասկա (Վալախիա) և Մու-
ղավիա իշխանություններ կազմավորումը
ճառ-անջառ վոյեվոդություններ միավոր-
վեցին մեկ պետության մեջ՝ Կիմպուլունգ
հունգարական ժամանակագրությունը, 1324
թվականին այդ պետության մեծ վոյեվոդն էր Բասարաբ I-ը, իսկ պետությունն սկսեց կոչվել Յարա Ռոմինյասկա, այսինքն՝ Ռոմինական երկիր: Այդ իշխանության մյուս անունը, որ տարածված է պատմական գրականության մեջ, Վալախիա է, որը ծագում է ռոմինների «վոյոխներ» կամ «վլախներ» ոչ-ռոմինական անունից:

Յարա Ռոմինյասկային՝ նրա հիմնադրման հենց սկզբից, ըսպառնում էին արևմտյան հարևանները՝ հունգարական ֆեոդալները: Միայն Բուլղարիայի ու Սերբիայի օգնությամբ, որոնց հետ կապերն ուժեղացել էին Բասարաբ I-ի որդի Նիկոլայ Ալեքսանդրի (1352—1364) օրոք, Յարա Ռոմինյասկային հաջողվեց դիմադրել հունգարական ֆեոդալներին և հատկապես հունգարական կաթոլիկ եկեղեցուն՝ վալախական հողերի վրա իր ազդեցությունը տարածելը՝ ձգտումներին:

Մուլդավական հողերը մինչև XIV դարի կեսերը մնում էին Ոսկե Հորդայի իշխանության տակ: Այնուհետև դրանք կարճ ժամանակով կախման մեջ ընկան Հունգարական թագավորությունից: Սակայն հունգարական ֆեոդալների ձգտումը՝ ամբողջովին իրենց ենթարկելու մուլդավական հողերը, հանդիպեց տեղական բնակչության միահամուռ դիմադրությանը: Հունգարական ֆեոդալների ճնշման դեմ ապստամբեցին գյուղացիները, որոնց գլխավորեց բուլարն Բոգդանը: 1359 թվականին ապստամբները Բայայից արտաքսեցին հունգարական վոյեվոդ Բալկային և հռչակեցին Մուլդավիայի անկախությունը: Բոգդանը, որն անցավ նոր ստեղծված իշխանության գլուխ, շուտով իր իշխանության տակ միավորեց Կարպատներից դեպի արևելք ընկած կնեզատների և վոյեվոդություն-

ների մեծ մասը, ինչպես նաև Պրուտի ու Դնեստրի միջև գտնվող հողերը, որոնք դարեր շարունակ տնտեսապես ու քաղաքականապես կապված էին արևելասլավոնական պետությունների հետ:

Սակայն Մուղավիային չհաջողվեց պահպանել իր լիակատար անկախությունը: Բոգդանի որդի Լացկուն (1365—1373) հարկադրված էր դառնալ լեհական թագավորի վասալը, կաթոլիկություն ընդունել և Մուղավիայի նոր մայրաքաղաք Սերետում կաթոլիկական եպիսկոպոսություն հիմնել: Կաթոլիկությունը խոր արմատներ չգցեց մուղավական հողում, քանի որ ժողովրդի հիմնական զանգվածը, այդ թվում և բոյարներից շատերը, պաշտպանում էր ուղղափառ եկեղեցուն և հանդես էր գալիս հունգարական ու լեհական ֆեոդալների տիրապետության դեմ: Այդ գործում նրանց օգնում էր Յարա Ռոմիշյասկան, որի հետ կապերն առանձնապես ամրացան XIV դարի վերջին, վալախական գոսպոդար Միրչա Մերի (1386—1418) օրոք:

**Վալախիայի
և Մուղավիայի
տնտեսական
ու սոցիալական
զարգացումը**

Չնայած Վալախիային և առանձնապես Մուղավիային թաթար-մոնղոլական արշավանքի պատճառած ավերածություններին, XIV—XV դարերում երկու իշխանություններում էլ զգալի տնտեսական վերելք է նկատվում: Զարգանում և կատարելագործվում է հողագործությունը, մասնավորապես խաղողագործությունն ու ալգեգործությունը, զարգանում է նաև անասնապահությունը (մասնավորապես, ձիաբուծությունը Մուղավիայում), հաջողություններ է ունենում առևտուրը, աճում են հին քաղաքները և առաջ են գալիս նորերը, իսկ դրանց հետ միասին աճում է նաև ներքին առևտուրը, որն ամրապնդում է կապերը երկու իշխանությունների ներսում: XIV—XV դարերում ընդլայնվում է նաև արտաքին առևտուրը Լեհաստանի, Գերմանիայի, Բյուզանդիայի հետ: Միջազգային նշանակություն ստացավ Կրակովից Լվովի և Սուչավայի վրայով դեպի Սև ծովի ափն անցնող այսպես կոչված մուղավական առևտրական ճանապարհը, որով արևելյան ապրանքների տարանցիկ առևտուր էր կատարվում: Արհեստից և առևտրից ստացվող եկամուտները մուղավական ու վալախական գոսպոդարներին զգալի չափով լրացուցիչ միջոցներ էին տալիս, մի հանգամանք, որը նպաստում էր կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանը երկու իշխանություններում: XIV դարի սկզբներին Մուղավիայում և Վալախիայում ֆեոդալական կարգը լիակատար զարգացման հասավ: Ամբողջ տեղը գտնվում էր ֆեոդալների ձեռքում, որոնց բարձր խավը կազ-

մում էին խոշոր ֆեոդալները՝ բոյարձերը, իսկ ստորին խավը՝ մանր ծառայող մարդիկ՝ կուլտենները: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը համարվում էին գոսպոդարների անմիջական վասալները: Գյուղացիության նշանակալի մասը ճորտացված էր: Ճորտ գյուղացիները վճարում էին բնամթերային բահրա և կոռ էին կատարում ֆեոդալների հայրենակալվածքներում՝ «բաշտինաներում»: Օթե մինչև XIV դարը երկու իշխանություններում գյուղացիության հիմնական զանգվածը կազմում էին ազատ գյուղացիները (կնեզները, մոշնենները), ապա XIV դարում նրանց թիվը նկատելիորեն կրճատվում է, քանի որ նրանք աստիճանաբար դառնում են ճորտեր: Ֆեոդալները գրավում են համայնական հողերը: Գոսպոդարները ֆեոդալներին առատորեն իմունիտետային շնորհագրեր էին բաշխում, որոնք ներանց տիրույթները հանում էին գոսպոդարական պաշտոնատար անձանց իշխանության ենթակայությունից (մի արտոնություն, որ Մոլդավիայում ու Վալախիայում կոչվում էր «սլաբոզիա» կամ «թարխանություն»):

Համանման պրոցեսներ էին տեղի ունենում նաև Տրանսիլվանիայում, որտեղ ճորտացվող ռումինական գյուղացիության ծանր դրությունը ավելի էր սաստկանում նաև հունգարական ֆեոդալների ազգային ճնշման հետևանքով:

XV դարի գյուղացիական շարժումները

XV դարում գյուղացիների ճորտացման պրոցեսը գրեթե ավարտվեց: Պատահական չէ, որ հենց այդ ժամանակ, ճորտական ճնշման ուժեղացման համեմատ, աճում է գյուղացիական մասսաների դիմադրությունը, որը երբեմն գյուղացիական պատերազմների բնույթ էր ընդունում: XIV դարի կեսերին գյուղացիական ապստամբությունների ալիք անցավ Տրանսիլվանիայով: Դրանք շարունակվեցին նաև հետագայում: 1408 թվականին ապստամբեցին Տիմիշոար գյուղացիները: 1434—1435 թվականներին տեղի ունեցան Ֆոգարաշի և Մարամուրեշի մարզերի գյուղացիների ապստամբությունները: 1437 թվականին գյուղացիական ապստամբությունն ընդգրկեց ողջ Տրանսիլվանիան և Հյուսիս-արևելյան Հունգարիան: Ապստամբության կենտրոնը դարձավ Բոբինա լեռան ստորոտում գտնվող Ալպարեստ գյուղը: Գյուղացիները գրավում էին քաղաքներն ու ամրոցները: Նրանք մի շարք հաղթանակներ տարան ազնվականական աշխարհազորի դեմ: Ֆեոդալներն ստիպված եղան ընդունել գյուղացիների պահանջը՝ սահմանված վճարումները մոծեկուց հետո մի ֆեոդալից մյուսի մոտ անցնելու ազատու-

թյան մասին: Գյուղացիները պահանջում էին նաև որոշ քաղաքական ազատություն:

Հունգարական և գերմանական ֆեոդալները (Տրանսիլվանիայում շատ գաղութաբնակ գերմանացի ֆեոդալներ կային) ժամանակահատվածում համար զինադադար կնքեցին ապստամբների հետ, իսկ այնուհետև, միավորելով իրենց ուժերը, սկսեցին հարձակման պատրաստվել: Սակայն 1437 թվականի աշնանը նրանք նոր պարտություն կրեցին գյուղացիական բանակից: Միայն 1438 թվականի վերջերին մեկը մյուսի հետևից ջարդելով գյուղացիական զորքի ջոկատները, որի միասնությունը աստիճանաբար թուլացել էր, տրանսիլվանական ֆեոդալներին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը: 1490—1492 թվականներին խոշոր գյուղացիական ապստամբություն տեղի ունեցավ Մոլդավիայի հյուսիսային մասում: 10-հազարանոց գյուղացիական բանակը իր առաջնորդ Մուխիի գլխավորությամբ Մոլդավիայից շարժվեց դեպի Գալիցիական հողը, սպանելով մոլդավական բոյարներին ու լեհական պանեպին, հրկիզելով նրանց դաստակերտները: Միայն լեհական թագավորի և Տևտոնական միաբանության ասպետների միացյալ ուժերը կարողացան ճնշել մոլդավական գյուղացիների այդ ապստամբությունը:

XIV—XV դարերի ընթացքում Վալախիայում

Ֆեոդալական պետության կազմակերպության և Մոլդավիայում ամրապնդվում էր կենտրոնացված Վալախիայում, Այդ ժամանակաշրջանում երկու իշխանու-

Մոլդավիայում և Սրանսիլվանիայում թյուններում վերակառուցվեց պետական ապարատը, ուժեղացվեց իշխանական բանակը, կառուցվեցին նոր քաղաքներ ու ամրոց-

ներ: Յուրաքանչյուր իշխանության գլուխ կանգնած էր գոսպոդարը, որի իշխանությունը ձևականորեն ոչնչով չէր սահմանափակվում: Սակայն իրականում վալախական և մոլդավական գոսպոդարները իրենց ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ ստիպված էին հաշվի առնել բոյարների կամքը: Խոշորագույն ֆեոդալների՝ «մեծ բոյարների» ձեռքում էին գտնվում կառավարական բոլոր բարձր մարմիններն ու պաշտոնները: Տեղական վարչությունը տնօրինող «փոքր բոյարները» ենթարկվում էին նրանց: Վարձատրություն չստանալով իրենց ծառայության համար, այդ բոլոր պաշտոնատար անձինք ապրում էին բնակչության հաշվին:

Տրանսիլվանիան XI դարից գտնվում էր Հունգարիայի իշխանության տակ: Հունգարական թագավորի իշխանությունը Տրանսիլվանիայում դեռ 1222 թվականի «Ոսկե բուլլայի» (տե՛ս գլ. 15) ժա-

ձանակներից զգալիորեն սահմանափակված էր հօգուտ խոշոր ֆեոդալների և կաթոլիկ եկեղեցու: XIV—XV դարերում նրանց արտոնությունները է՛լ ավելի ընդլայնվեցին: Հունգարական թագավորի կուսակալի՝ տրանսիլվանական վոյեվոդի իշխանությունը փաստորեն խիստ սահմանափակվում էր ազնվականական սեյմի կողմից: Տրանսիլվանիայում ֆեոդալների զգալի մասը և քաղաքային պատրիկությունը բաղկացած էին հունգարացիներից ու գերմանացիներից, որոնք օգտվում էին մեծ արտոնություններից: Այլ էր վլախների (վալախների) դրությունը, որոնք կազմում էին գյուղացիության ու քաղաքային ստորին խավերի հիմնական զանգվածը և գտնվում էին ճնշված ժողովրդի վիճակում. նրանց ներկայացուցիչները չէին մասնակցում երկրի կառավարմանը:

**Ցարա Ռոմինյասկայի
և Մոլդավիայի պաշ-
քարը Օսմանյան
կայսրության, լեհա-
կան և հունգարական
ֆեոդալների դեմ**

Կենտրոնական իշխանության որոշ ուժեղացումը, որ XIV—XV դդ. ձեռք բերվեց Ցարա Ռոմինյասկայում և Մոլդավիայում, հնարավորություն տվեց այդ իշխանություններին համառորեն դիմադրելու բազմաթիվ արտաքին թշնամիներին, մասնավորապես մի այնպիսի հզոր հակառակորդի, ինչպիսին էին թուրք-օսմանցիները: 1389 թ. Կոսովոյի դաշտում՝ ջախջախելով սերբական զորքերին, թուրքերը դուրս եկան Դանուբի ձախափը և շարժվեցին դեպի հյուսիս: Սակայն վալախական գոսպդար Միրչայի զորավարը, որը օսմանյան կայսրության դեմ պայմանագիր էր կնքել հունգարական թագավոր Փիզմոնդ Լյուքսեմբուրգու հետ, 1394 թվականին Ռովինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում լուրջ հաղթանակ տարավ թուրքերի դեմ: Թեպետև շուտով թուրքական զեմակչոդ ուժերի ճնշման տակ, որոնք կարճ ժամանակով գրավել էին Ցարա Ռոմինյասկան, Միրչան, այնուամենայնիվ, ստիպված եղավ դառնալ թուրքական սուլթանի վասալը, բայց թուրքերի դեմ մղվող պայքարը շղաղարեց: 1444 թվականին վալախական զորքերը տրանսիլվանական վոյեվոդ Յանոշ Հունյադիի (տե՛ս գլ. 15) կողմում մասնակցեցին Վառնայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին: Հետագայում, Վլադա Ցեպեշի (1456—1462) օրոք, վալախական զորքերը մի շարք պարտությունների մատնեցին թուրքերին:

Ավելի բարդ պայմաններում էր ծավալվում մոլդավական իշխանության պայքարը Օսմանյան կայսրության դեմ: Բացի թուրքերից, Մոլդավիային արևմուտքից սպառնում էր հունգարական թագավորը, հյուսիսից՝ լեհական թագավորը: Դրությունը բարդանում էր

Յաև նրանով, որ Ալեքսանդր Բարու (1400—1432) մահից հետո, յորն ամրապնդեց իշխանապետական իշխանությունը, Մուղավիայում գահի համար երկար ժամանակ դաժան պայքար էր տեղի ունենում բույրական տարրեր խմբավորումների միջև։ Այդ պայքարը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ Ստեփան III-ը (1457—1504), հենվելով ծառայական ազնվականության, քաղաքային բնակչության ու ազատ գյուղացիների վրա, ընկճեց «մեծ բույարների» յլմադրությունը և ձեռք բերեց գրեթե անսահմանափակ իշխանություն մուղավական իշխանապետության մեջ։

Լինելով հմուտ դիվանագետ, Ստեփան III-ը, մերթ մեկ մերթ մյուս հակառակորդի հետ դաշինքներ կնքելով մնացածների դեմ, դիվանագիտական և ռազմական զգալի հաջողություններ ձեռք բերեց։ Դաշինք կնքելով Լեհաստանի հետ, նա 1467 թվականին Բայայի մոտ ջախջախեց հունգարական թագավոր Մատյաշ Հունյադիի (Կորվինի)՝ Մուղավիա ներխուժած բանակը և նրան հարկադրեց հաշտություն կնքել։ Դա հնարավորություն տվեց Մուղավիային իր ալժերը կենտրոնացնելու թուրքերի դեմ, որոնք 1474 թ. ներխուժել էին մուղավական հողերը։ Մուհամեդ II-ի 120-հազարանոց թուրքական բանակը, որ երեք անգամ գերազանցում էր Ստեփան III-ի բանակին, 1475 թ. հունվարին պարտություն կրեց Վասուլյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում։ Թեպետև շուտով (1476 թ. ամռանը) թուրքերը ունեղ վերցրին Վալյա Ալբայի ճակատամարտում, հենց նույն թվականին մուղավական զորքը, որ հիմնականում բաղկացած էր ճորտ գյուղացիներից, նորից մի շարք պարտությունների մատնեց թուրքական սուլթանի բանակին։ Սակայն ուժերը բացահայտորեն անհավասար էին։ Թուրքերի բազմաթիվ ապստակությունները, նրանց կողմից 1484 թ. հարավային ռազադաքների՝ Քիլիայի և Բելգորդի, գրավումը թուլացրին մուղավական իշխանությունը։ Բացի դրանից, 1489 թ. լեհական թագավոր Կազիմիր IV-ը խախտեց թուրքերի դեմ ուղղված դաշինքի վերաբերյալ ավելի վաղ կնքված պայմանագիրը և սկսեց պատերազմել Մուղավիայի վրա հարձակվելու համար։

Այս ամենը Ստեփան III-ին ստիպեց հաշտություն կնքել թուրքերի հետ, որով նա պարտավորվում էր ամեն տարի նրանց վճարել 4 հազար դուկատ։ Միաժամանակ նա հաստատեց իր դաշինքը հունգարական թագավորի հետ։ Այդ նույն ժամանակին է վերաբերում Մոսկվայի հետ Ստեփան III-ի կապերի հետագա ամրապնդումը։

Այս բոլոր քայլերը պայմաններ ստեղծեցին Մոլդավիային ըստ պառնացող լեհական ֆեոդալներին հակահարված տալու համար 1497 թ. լեհական բանակը, որին առաջնորդում էր թագավոր Յան I Ալբրեխտը, ջախջախվեց Կոդմինյան անտառում (ներկայիս Չեռնովիցի քաղաքի մոտ)։ 1499 թ. Մոլդավիայի և Հեհաստանի միջև նոր հաշտություն կնքվեց։

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ XI—XII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Ֆեոդալական
կալվածքը
XI դարի վերջին
և XII դարում**

Ֆեոդալական հասարակության հիմնական
ինստիտուտների ձևավորումը Բյուզանդիա-
յում ավարտվեց XI դարի վերջին և XII դ.
սկզբներին: Այդ ժամանակ իր հիմնական

գծերով կազմավորվեց ֆեոդալական կալվածքը և առաջվա ազատ
գյուղացիության հիմնական զանգվածը վերածվեց ֆեոդալական
կախյալ հողակալների: Կենտրոնական իշխանությունը, արտա-
հայտելով խոշոր հողատերերի շահերը, ֆեոդալներին ավելի ու
ավելի լայն արտոնություններ էր ընձեռում: Ֆեոդալները սկսեցին
ավելի ու ավելի հաճախակի ստանալ «էքսկուսիա», այսինքն՝ լիո-
վին կամ մասնակիորեն ազատվում էին հարկերից և նրանց հողե-
րը հանվում էին կայսերական գանձարանի աստիճանավորների
վերահսկողությունից: Ըստ որում հարկի գանձումը իր տիրույթ-
ների սահմաններում իրականացնում էր ինքը՝ կալվածատե-
րերը: Առանձին դեպքերում նա իրագործում էր այդ տերիտորիա-
յում նաև դատելու իրավունքը: Պետությունը, արտահայտելով իշ-
խող դասակարգի կամքը, պաշտոնապես ամրապնդում էր ստեղծ-
ված դրությունը, ֆեոդալներին տալով դատական տուրքերի գանձ-
ման (բացառելով միայն առանձնապես լուրջ հանցագործություն-
ների դեպքերը) իրավունքի շնորհագրեր և, հետևաբար, նրանց ըն-
ձեռելով դատական իրավունքներ: Կազմավորվում էր ֆեոդալա-
կան կալվածքի իմունիտետը, որը շատ բանով նման էր արևմտա-
եվրոպականին (տե՛ս գլ. 4):

Այդ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում ճորտատիրական
իրավունք չկար այն ձևով ինչ ձևով այն գոյություն ունեւ
մուտքում: Կայսերական դոմենը մնում էր համեմատաբար փոքր:

կառավարող դինաստիայի տիրույթներից ստացվող եկամուտները, որոնք առանձնացված էին պետական գանձարանից, սահմանափակ էին և չէին կարող դառնալ կայսերական իշխանության ուժի գլխավոր աղբյուրը: Պետության հիմնական եկամուտները առաջվա նըման գոյանում էին այն հարկերից, որ գանձվում էին ազատ գյուղացիներից և այն կալվածատերերի պարիկոսներից, որոնք լքիվ էքսկուսիա չունեին: Այդ պատճառով կենտրոնական իշխանութունը շահագրգռված չէր ֆեոդալների կալվածքներում պարիկոսներին հողին ամրացնելու հարցում:

Զսպելով կալվածատերերի կենտրոնախույս տենդենցները, ձգտելով նրանց կապել իրենց հետ, կայսրերը բռնեցին ազատ գյուղացիներով բնակեցված որոշակի տերիտորիայից գանձվող հարկերից նրանց եկամուտներ շնորհելու ուղին, իսկ այնուհետև սկսեցին շնորհել նաև հենց այդ տերիտորիաները՝ պետության օգտին այս կամ այն ժառանգությունը կատարելու պայմանով: XI դարում այդ շնորհումների՝ պրոնիաների իմաստն այն էր, որ պետական հողերը հանձնվում էին մասնավոր անձանց կառավարմանը: XII դարում պրոնիան սկսեց վերածվել արևմտա-վրացական բենեֆիցիուսի նմանակի, որը տրվում էր ցմահ՝ առավելապես զինվորական ժառանգություն կատարելու պայմանով: Բայց շուտով երևան եկավ պրոնիան ժառանգական տիրույթի վերածելու տենդենց: Մյուսնող առնելով որպես պետության ամրապնդման միջոց, պրոնիան հենց ֆեոդալիզմի զարգացման տրամաբանությամբ դարձավ ֆեոդալների ուժեղացման միջոց, բոր նպաստում էր երկրի ֆեոդալական մասնատմանը: Թե՛ սովորական կալվածատերերը, թե՛ պրոնիաներն ունեին սեփական զինված ուժեր: Որոշ մագնատներ կառող էին դուրս բերել միջև հազար ռազմիկ: Նրանք ունեին իրենց դատարանը, իրենց բանտը, թիկնապահները և բազմաքանակ սպասավորները. նրանք գյուղեր էին շնորհում մանր ֆեոդալներին և սրանք զինվորական ժառանգություն էին կատարում իրենց սանյորների համար: Այսպես կազմավորվեց Բյուզանդիայում ֆեոդալական հիերարխիան, որը շատ բանով նման էր արևմտաեվրոպականին: Մագնատի դաստակերտն ամրապնդվեց, նրա պալատում մտցվել էին այնպիսի կարգ ու կանոններ, որոնք նման էին կայսերական արքունիքի կարգ ու կանոնին:

Ֆեոդալական քաղաքը XI—XII դարերում

Արհեստի և առևտրի վերելքը, որ սկսվել էր IX դարում, XI—XII դդ. հանգեցրեց գալառային քաղաքների ծաղկմանը: Այնքի

սերտ տնտեսական կապեր էին ստեղծվում ոչ մեծ շրջանների ներ-

աում: Ֆեոդալական կալվածքը ավելացնում էր մթերքների արտագրությանը վաճառքի համար: Ոչ միայն քաղաքներում, այլև խոշոր վանքերի և աշխարհիկ կալվածքների մերձակայքում երևան եկան բազմաթիվ տոնավաճառներ ու շուկաներ: XII դ. Թեսալոնիկայի տոնավաճառ վաճառականներ էին գալիս ամբողջ Բալկանյան թերակղզուց և կայսրության մյուս մարզերից:

Ի տարբերություն արևմտյան քաղաքների, բյուզանդական քաղաքները առանձին ֆեոդալներին չէին պատկանում և այդ ժամանակ ենթակա չէին նրանց անմիջական ճնշմանը: Նրանք գտնվում էին պետության իշխանության տակ, որը չէր ձգտում դաշինք կրթել քաղաքացիների հետ: Քանի որ ազատ գյուղացիության խիստ քիչացման և նրա թվաքանակի կրճատման հետևանքով քաղաքացիների հարկերից ստացվող եկամուտները Բյուզանդիայում գնալով ավելի մեծ նշանակություն էին ստանում, քաղաքները ոչ մի արտոնություն չէին ստանում: Առևտրա-արհեստավորական քաղաքային վերնախավը փորձում էր կազմակերպվել՝ կենտրոնական իշխանության հանդեպ իր շահերը պաշտպանելու համար: Պետությունը, սակայն, ոչ միայն չէր պաշտպանում պատրիկության ձրգաումը՝ կառավարելու քաղաքի տնտեսական կյանքը, այլև ակտիվորեն դիմադրում էր դրան: Քաղաքում իշխում էր կայսեր ճշմարտության ստրատիգը, որի տրամադրության տակ կային վարձկաններից հազմված զորքեր:

Այսպիսի պայմաններում ավելի ու ավելի աճող արտոնություններից օգտվող ֆեոդալները սկսեցին անարգել կերպով իրանց դիրքերն ամրապնդել քաղաքում: Նրանք քաղաքում ձեռք էին բերում տներ, իջևանատներ, պահեստներ, խանութներ, արհեստանոցներ, նավամատույցներ, նավեր և իրենք էլ, առանց տեղական առևտրականների միջնորդության, վաճառում էին իրենց կալվածքների մթերքները: XI դարի վերջից կայսրներն սկսեցին լայն շահերով դիմել իտալական քաղաքային հանրապետությունների (Վենետիկի, Ճենովայի, Պիզայի) ռազմական օգնությունը, որպես վճար նրանց տրամադրելով բազմաթիվ առևտրական արտոնություններ՝ ամենից առաջ կայսրության բոլոր կամ առավել խոշոր քաղաքներում անմաքս առևտուր անելու իրավունք: Քաղաքում հաստատված ֆեոդալները մեծածախ լայն առևտուր ծավալելիս օտարերկրացիների հետ, որոնք ավելի թանկ էին վճարում, բանաղական վաճառականները. սրանք հարկադրված էին բացել մաքսեր և հարկեր մուծել գանձարան:

Այսպիսով, քաղաքացիներն ստիպված էին ծանր և անհույս

պայքար մղել ոչ թե անմիջապես ֆեոդալների դեմ, այլ իւրենց համար անհաղթահարելի հակառակորդի՝ պետության դեմ, որն ամեն տեսակ արտոնություններ էր ընձեռում ֆեոդալներին։ Թուլացած լինելով այդ պայքարից, գտնվելով չափազանց անձեռնուղ պայմանների մեջ, բյուզանդական քաղաքներն անկարող էին ուժանալ օտարերկրացիների մրցակցութեանը։ XII դարի վերջին վերահաս անկման հայտանիշները գավառական քաղաքներում դեռևս բավական թույլ էին, բայց կայսրության մայրաքաղաքում դրանք արագորեն զարգանում էին արդեն XII դարի սկզբից։ Արհեստավորական և առևտրական կորպորացիաների կառավարման պահպանողական սխտեմը, քաղաքային ինքնավարության բացակայությունը, պետության բռնապետի խնամակալությունը, բարձր հարկերը, — այս բոլորը արգելակում էր քաղաքների զարգացումը, քաղաքային արհեստի և առևտրի աճը, որոնք աստիճանաբար անկման էին հասնում։ Իտալական առևտրականները հետզհետե ավելի հաճախակի և ավելի մեծ քանակությամբ օտարերկրյա արհեստագործական ապրանքներ էին ներմուծում, որոնք ավելի էժան էին բյուզանդական ապրանքներից, և շուտով գերազանցեցին նրանց նաև որակով։

**Կոմսի
Կայսրության արտա-
քին քաղաքականու-
թյունը Կոմսինոսների
օրոք**

Ալեքսանդր I Կոմսինոսի (1081—1118) գահակալումը նշանակում էր հողատիրական ֆեոդալական արիստոկրատիայի հաղթանակ աստիճանավոր ավագանու դեմ։ Կայսրության դրությունը չափազանց ծանր էր։ Թուրք-սելջուկները բյուզանդիայից խլել էին գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան։ Նորմանները, նվաճելով բյուզանդիայի վերջին տիրապետությունները Իտալիայում, 1081 թ. դուրս եկան Բալկանյան թերակղզու ադրիատիկական ծովափը և գրավեցին Դիրրաթիոս (Դրաչ)՝ կարևոր ստրատեգիական կետը։ Նրանք կողոպտեցին էպիրոսը, Մակեդոնիան և Թեսալիան։ Նորմանների դեմ մղած պայքարում Ալեքսանդր Կոմսինոսը պարտություններ էր կրում։ Միայն 1085 թ. օգոստոսյան կանչելով Վենետիկին, որի համար վենետիկյան վաճառականությունը առևտրական մեծ արտոնություններ ստացավ, կայսրը կարողացավ նորմաններին հեռացնել Ադրիատիկի բալկանյան ծովափից։

Բայց հենց այդ ժամանակ էլ մի ավելի լուրջ վտանգ առաջացավ։ Պեչենեգները, որոնք առաջ կարճատև կողոպտչական հարձակումներ էին կատարում բյուզանդիայի վրա և սովորաբար հեռանում էին Դանուբի մյուս ափը, սկսեցին ձմեռել կայսրության սահ-

մաննեցում: Նրանց դեմ Ալեքսեյի ձեռնարկած արշավանքն ավարտվեց բյուզանդական բանակի կատարյալ ջախջախմամբ: Պեչենեգներին օգնում էին պոլովցիները, որոնց հրոսակախմբերը նույնպես ներխուժում էին կայսրության: Քոչվորների ջոկատները մշտապես թափառում էին Կոստանդնուպոլսի հենց պարիսպների մոտ: Թուրքերը բանակցությունների մեջ մտան պեչենեգների հետ Կոստանդնուպոլսի դեմ համատեղ գործողություններ ձեռնարկելու համար: Հուսալքված կայսրը դիմեց Արևմուտքին, խնդրելով ռազմական օգնություն ցույց տալ: Ալեքսեյը շտապ կերպով ավելացնում էր վարձկան զորքեր: Նրան հաջողվեց պոլովցիներին հանել պեչենեգների դեմ: Նրանց օգնությամբ 1091 թ. գարնանը պեչենեգների հորդան գրեթե ամբողջովին ոչնչացվեց: Առաջին խաչակրաց արշավանքի մասնակիցների հետ հաստատած հարաբերություններում Ալեքսեյի ցուցաբերած դիվանագիտական հմտությունը հնարավորություն տվեց նրան նախ վերադարձնել Նիկեան, իսկ այնուհետև, օգտագործելով արևմտաեվրոպական ասպետների հաղթանակները և թուրք սելջուկների գծությունները, ետ նվաճել Փոքր Ասիայի ողջ հյուսիսարևմտյան մասը և Սև ծովի ամբողջ հարավային ափը: Կայսրության դրությունն զգալիորեն ամրապնդվեց: Անտիոքի խաչակրաց իշխանության ղեկավար Բուսմունդ Տարենտացին պետք է կատարեր խաչակրաց արշավանքի սկզբին Ալեքսեյին տված լենային (վասալական) երդումը: Անտիոքը ճանաչելով որպես կայսրության ֆյեֆ:

XII դ. սկզբներին Բյուզանդիան հանդիպեց պեչենեգների մի նոր սպառնալիքին: 1122 թ. նրանց հրոսակախմբերը ավերեցին Թրակիան ու Մակեդոնիան, բայց կայսր Հովհանն II Կոմնենոսին (1118—1143) հաջողվեց ջախջախել քոչվորներին: Այդ ժամանակ Վենետիկի վաճառականությունը, օգտագործելով իր արտոնությունները, հաստատվեց Կոստանդնուպոլսում և Բյուզանդիայի մյուս քաղաքներում: Վենետիկցիներին Բյուզանդիայի համար աննպաստ առևտրական արտոնություններից զրկելու կայսեր փորձը անհաջող անցավ: Վենետիկյան նավատորմը ամալացրեց կղզիներն ու ծովափը և հարկադրեց կայսրին հաստատել Ալեքսեյ I Կոմնենոսի տված արտոնությունները: Գլխավոր վտանգը Բյուզանդիային սպառնում էր Արևելքից: Թուրք-սելջուկների դեմ մղած համապայքարում կայսրությունը ետ նվաճեց Փոքրասիական թերակղզու հարավային ծովափը, բայց Սիրիայի և Պաղեստինի համար խաչակիրների դեմ մղած պատերազմները միայն թուլացրին ելկոքը:

Միայն Հյուսիսային Սիրիայում կայսրությանը հաջողվեց պարտիզանական պայքարներ իրականացնել:

XII դ. կեսերից բյուզանդական արտաքին քաղաքականության ծանրության կենտրոնը տեղափոխվեց Եվրոպա: Բյուզանդիան ստիպված էր ետ մղել Ադրիատիկի ծովափի, Կորֆու կղզու, Իոնիականի, Բլեբեի և էգեյան ծովի կղզիների վրա սիցիլիական նորմանների ձեռնարկած նոր ավերիչ արշավանքները: Կայսր Մանուել I Կոմնենոսի (1143—1180) փորձը՝ նորմանների դեմ մղած պատերազմը փոխադրել Իտալիա, վերջացավ բյուզանդական զորքերի ջախջախմամբ: Սակայն Մանուելին հաջողվեց ընդարձակել կայսրության սահմանները: Նա իր իշխանությունը հաստատեց Սերբիայում, վեոադարձրեց Դալմաթիան և Հունգարիային վասալական կախման մեջ դրեց կայսրությունից: Բայց կայսրության ուժերը սպառվել էին: XI դարի 70-ական թվականներին թուրք-սելջուկների կողմից Փոքր Ասիայում ստեղծված Իկոնիայի (Ռուֆի) սուլթանությունը ուժեղ ճնշում էր գործում Բյուզանդիայի սահմանների վրա: 1176 թ. Մանուիլը հակալական բանակի գլուխն անցած դուրս եկավ թուրք-սելջուկների դեմ, բայց զլխովին ջախջախվեց Միրիոկենֆալի մոտ: Կայսրությունն ստիպված էր իր բոլոր սահմաններում անցնել պաշտպանության:

XII դարի վերջին քաղաքական դրությունը կայսրության ներսում դառնում է շատ անկայուն: Պայքար է տեղի ունենում իշխանության համար, մի պայքար, որ ուղեկցվում էր հաճախակի պալատական հեղաշրջումներով: X

Բյուզանդիայի անկման սկիզբը XII դարում

Մանուել I-ի մահից հետո անչափահաս Ալեքսեյ II-ի օրոք իշխանությունն ընկավ ռեգենտուհի Մարիա Անտիոքացու զխավորած պալատական շահախնդիր խմբակի ձեռքը: Նոր կառավարողները կողոպտում էին գանձարանը, բացահայտորեն հովանավորում էին իտալացիներին, որոնց մոտ հենարան էին որոնում ընդդեմ սեփական ժողովրդի: Մայրաքաղաքը եռում էր զայրույթից: 1182 թվականին ապստամբած ժողովուրդը դատաստան տեսավ ատելի իտալացիների հետ, ավերակների վերածելով Կոստանդնուպոլսի լատինական թաղամասերը⁸⁷: Օգտվելով ժողովրդական ապստամբությունից, իշխանությունը գրավեց

⁸ Լատինական թաղամասերը այն թաղամասերն էին, որտեղ բնակվում էին իսլամացիները և այլ արևմտաեվրոպացիներ, որոնց Բյուզանդիայում անվանում էին լատիններ, քանի որ արևմտյան եկեղեցում ժամերգությունը կատարվում էր լատիններենով, իսկ Բյուզանդիայում՝ հունարենով:

Կոմնինոսների կողմնական գծի ներկայացուցիչը՝ Անդրոնիկոս I Կոմնինոսը (1183—1185)։

Խոշոր ֆեոդալների դեմ մղած պայքարում, որոնց ցանկության հակառակ ինքը իշխանության գլուխ էր անցել, Անդրոնիկոսը ձրգտում էր հենվել մանր հողատերերի վրա և ստանալ վաճառականության աջակցությունը։ Ելնելով վաճառականական վերնախավի շահերից, կայսրը վերացրեց առափնյա օրենքը, որը ձեռնադր էր խոշոր ֆեոդալներին. սրանք զավթում էին իրենց տիրույթների ավերի մոտ աղետի ենթարկվող վաճառականական նավերի գույքը։ Աստիճանավորների շորթումներն ու կամայականությունը խափանելու համար սահմանվեցին հարկերի ձգորիտ չափերը և կառուվորվեց դրանց գանձումը։ Պետական բյուրոկրատական ապարատը որոշ չափով կարգի բերվեց, արդելվեց պաշտոնների վաճառքը։ Ժամանակակիցները խոսում են այդ ժամանակ արհեստի և առևտրի նկատելի աշխուժացման և գյուղացիության դրության որոշ բարելավման մասին։

Բայց անցկացված ռեֆորմները չէին կարող մեծ փոփոխություններ առաջացնել։ Նրանք անձեռնմխելի թողեցին ֆեոդալական պետության ու ֆեոդալական շահագործման կազմավորված ողջ սիստեմը։ Հարկերը մնում էին առաջվա նման շատ բարձր։ Աստիճանավորների կողմից կատարվող շորթումները կանխելու նպատակով նրանց համար սահմանվեց բարձր ռոճիկ։ Իտալացիները շարտաքսվեցին։ Վերականգնվեցին վենետիկցիների նույնիսկ այն արտոնությունները, որոնք 1171 թ. վերացվել էին Մանուելի կողմից։ Կոստանդնուպոլսի վաճառականությունը սկսեց դժգոհություն հայտնել այդպիսի քաղաքականությունից. մայրաքաղաքի ավագանին և գավառական ֆեոդալական արիստոկրատիան կայսր դեմ բարձրացնում էին ապստամբություն ապստամբության հետևից։ Անդրոնիկոսը պատասխանում էր շտեմնված տեռորով. սկսվեցին մասսայական մահապատիժներ։ Խոշոր ֆեոդալներին՝ բիմյանց թշնամի խմբավորումները միավորվեցին Անդրոնիկոսի դեմ, նրանք նույնիսկ դիմեցին սիցիլիական թագավորի՝ կայսրության ռիսերմ թշնամի խմբավորումները միավորվեցին Անդրոնիկոսի դեմ, նրանք վեցին Թեսալոնիկյան և ավերեցին այն։ Անդրոնիկոսի դեմ կազմակերպվեց զավազրուխտ, որը գլխավորում էր ավագանին։ Կայսրին բռնեցին, տանջալի խոշտանգումների և մահապատիժ ենթարկեցին։

Իշխանությունը զավթեց ֆեոդալական ավագանու դրածո Իսահակ II Անգելոսը (1185—1195)։ Նրա օրոք վերացվեցին աթ բո-

լոր նորամուծությունները, որ արվել էին Անդրոնիկոսի ժամանակ: Ռեակցիան ուժեղանում էր: Ավագանու ներկայացուցիչներից բռնագրավված տիրույթները վերադարձվեցին նրանց: Հողերի մնացորդները ազատ բնակչությանը հանդերձ առատորեն բաշխվում էին որպես պրոնիա: Կայսրը զանձարանի փողերը վատնում էր խնջութների ու զվարճությունների, շքեղ շինարարության, իր սիրեցյալներին սրվող նվախների վրա: Հարկային ճնշումն է՛լ ավելի ուժեղացավ: Ամենուրեք ծաղկում էր կաշառակերությունը: Կայսրությունն սկսեց ավելի արագորեն թեքվել դեպի անկում:

Կայսրության տերիտորիան խիստ կրճատվում էր, նա կորցնում էր մարզ մարզի հետևից: Դեռ 1183 թ. հունգարները գրավեցին Դալմաթիան, սերբերը հարձակվում էին Մակեդոնիայի վրա: 1184 թ. կայսրությունից անջատվեց Կիպրոսը: 1185 թ. ազատագրվեց Հյուսիսային Բուլղարիան. Բուլղարական պետության անկախությունը Բյուզանդիան ճանաչեց 1187 թ. 90-ական թվականների կեսերին Մակեդոնիայի խոշորագույն ֆեոդալները հրաժարվեցին կայսրին ենթարկվելուց. 1190 թ. կայսրությունը ստիպված էր ճանաչել Սերբական պետության անկախությունը, որը կազմավորվել էր Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արևմտյան մասում դեռ X դարի կեսերին և XI դարի սկզբից գտնվում էր Բյուզանդիայի իշխանության նեքթ (տե՛ս գլ. 5). իրեն անկախ հայտարարեց Տրապիզոնը: Նորից ֆեոդալական խառնակություններ սկսվեցին: Իսահակ II-ը գահընկեց արվեց և կուրացվեց իր եղբայր Ալեքսեյ III-ի (1195—1203) կողմից:

Դրությունը զնալով ավելի լարված էր դառնում: Ժողովրդական մասսաների մեջ աճում էր դժգոհությունը:

**Դասակարգային
պայքարը:
Հերետիկոսական
շարժումները**

Հակաֆեոդալական գյուղացիական ելույթները XI դարի վերջին և XII դարում աչքի էին ընկնում զգալի համառությամբ և սրությամբ, մանավանդ այն շրջաններում, որտեղ պահպանվել էր ազատ գյուղացիությունը: XI դարի վերջին քառորդում կայսրության եվրոպական պրովինցիաներում, հատկապես Թրակիայում ու Մակեդոնիայում, աշխուժացավ պավլիկյան շարժումը. նրա կենտրոնը ֆիլիպոպոլիսն էր: XI դարի 80-ական թվականներին հերետիկոսական շարժումն աչտաչ աճեց բացահայտ ապստամբության: Ազատ գյուղացի-պավլիկյաններն իրենց բնակության շրջաններից արտաքսեցին կառավարական աստիճանավորներին և ավելի քան մեկ տարի չէին ձանաչում Բյուզանդական իշխանություններին: Նրանք դեռ ուղարկ-

ված բանակը դաժան պարտություն կրեց: Երկրորդ ապստամբությունը նրանք բարձրացրին XII դարի սկզբին: Ալեքսյե I Կոմնենոսին հաջողվեց նենգություն մ և խորամանկությամբ բռնել պալլրկյանների առաջնորդներին և զինաթափել նրանց գլխավոր ուժերին: Առաջնորդները մահացան բանտերում, իսկ շարժման մնացած մասնակիցները ենթարկվեցին զույթի բռնագրավման և գաղթեցվեցին նոր վայրեր:

Միաժամանակ ուժեղացավ բողոմիլության ազդեցությունը ոչ միայն բուլղարական հողերում, որտեղ այդ շարժումը առաջին անգամ ծագել և առանձնապես լայն տարածում էր ստացել, այլև հունական բնակչություն ունեցող մարզերում, այդ թվում և քաղաքներում: Բողոմիլները⁸⁸ ուսմունքը, որ մոտ էր պալլիկյանների ուսմունքին, նույնպես արտահայտում էր ճորտացվող գյուղացիական մասսաների ու քաղաքային շրջավորության սոցիալական բողոքը ֆեոդալական շահագործման, տիրող եկեղեցու և ֆեոդալական պետության ճնշման դեմ: Բողոմիլները չէին ընդունում պաշտոնական եկեղեցու ուսմունքը, եկեղեցական հիերարխիան, ծիսակատարությունները: Նրանք ստեղծեցին իրենց կրոնական սիստեմը, որը կառուցված էր դուալիստական հիմքի վրա: Բողոմիլները մարդկային մարմինը և ողջ նյութական աշխարհը համարում էին սատանայի ստեղծած: Մարդու մեջ և ամբողջ աշխարհում նրանք տեսնում էին նյութականի (շարի) ու հոգեկանի (բարու) սկզբունքների պայքարը և գտնում էին, որ խիստ ճգնաժամական կյանքն անհրաժեշտ է՝ ըստ նրանց ուսմունքի, սատանայի սերմանած շարին հաղթելու համար: Նրանք կոչ էին անում շենթարկվել իշխանությունների և շաշխատել տերերի համար: Բողոմիլները ենթարկվեցին դաժան հալածանքների: Բողոմիլների աղանդապետ Վասիլին ու նրա աշակերտները բռնվեցին, և բողոմիլների պարագլուխը 1111 թ. հրապարակորեն խարույկ բարձրացվեց Կոստանդնուպոլսում:

XII դարում մեկը մյուսի հետևից գյուղացիական ապստամբություններ էին բռնկվում Փոքր Ասիայում: XII դարի վերջերին իրադրությունը շափազանց լարված էր քաղաքներում: Սոցիալական հակասություններն առանձնապես սրվեցին Կոստանդնուպոլսում:

⁸⁸ Հերետիկոսության անունը, ինչպես ենթադրում են, ծագում է քառանգ բողոմիլի կամ բողոմիլի անունից, որը X դարում գլխավորել է բողոմիլական առաջին համայնքը Բուլղարիայում: Գոյություն ունի նաև մի այլ բացատրություն. որի համաձայն «բողոմիլներ» անունը մեկնաբանվում է որպես «աստծու սիրելիներ» (հաճելիներ):»

սում: Հարկային ճնշումը և իտալացիների մրցակցությունը խեղդում էին արհեստն ու առևտուրը: Մայրաքաղաքի բնակիչները, առևտրա-արհեստավորական խավերը մեկը մյուսի հետևից ապրստամբություններ էին բարձրացնում, օրինակ՝ 1181, 1182, 1185 և 1186 թվականներին: Սակայն այդ բոլոր ապստամբությունները վերջանում էին պարտության: Ապստամբները չունեին ո՛չ նպատակի պարզություն, ո՛չ էլ իլլադրության հստակ ըմբռնում: Պատերիկությունը կոմպրոմիսներ էր փնտրում իշխանությունների հետ: Մայրաքաղաքի ավագանին ճարպկորեն մանևրում էր, կրիտիկական լուրերներին ժողովրդի դայրույթը վարպետորեն ուղղելով՝ օտարերկրացիների դեմ: Հիմնական հարվածն ստացան իտալական առևտրականների թաղամասերը: Ապստամբության մասնակիցներին դաժանորեն հալածում էին, երկրում տիրում էր ռեակցիան: Այդպես էր դրությունը, երբ շորթորդ խաչակրաց արշավանքի խաչակիրների նավատորմը երևաց Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ:

§ 2. ԲՅՈՒՋԱՆԳԻՆ ԱՄԻ XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը և Լատինական կայսրությունը

XIII դարի հենց սկզբին ներքին պայքարից թուլացած Բյուզանդիան դարձավ չորրորդ խաչակրաց արշավանքի ավարը (տե՛ս պ. 8): Վենետիկը, Գերմանական կայսրությունը և պապությունը, որոնք խաչակիրներին ուղարկեցին դեպի Կոստանդնուպոլսի պարիսպները, բյուզանդական կայսրությանը հասցրին մի այնպիսի հարված, որի հետևանքով նա ժամանակավորապես դադարեցրեց իր գոյությունը: Խաչակիրների կողմից Կոստանդնուպոլսի չախչախումից հետո սկսվեց Բյուզանդական կայսրության կաղմալուծումը, որը նախապատրաստված էր նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման ամբողջ ընթացքով: Ֆեոդալական երկպառակություններից ծվատվող պրովինցիան օգնության չհասավ Կոստանդնուպոլսին և շուտով ինքն էլ դարձավ նվաճողների զոհ: Բյուզանդիայի փլուտակների վրա 1204 թվականին առաջացավ արհեստականորեն ռսեռնդված մի նոր պետություն՝ Լատինական կայսրությունը (որն այդպես անվանվեց հունական կայսրությունից՝ Բյուզանդիայից տարբերվելու համար)՝ խաչակիրների կողմից ընտրված կայսր Բալդուին Ֆլանդրիացու (1204—1205) գլխավորությամբ: Պատրիարքական գահը գրավեց Վենետիկի դրածո կաթոլիկ պրեկատ Թոմազո

Մորոզինին, և Հատինական կայսրությունում ուղղափառ եկեղեցին պետք է ճանաչեր Հռոմի պապի գերիշխանությունը: Կայսրության քնակչությունը շուտով զգաց խաչակիր նվաճողների ձեռքի ծանրությունը:

Տիրելով Կոստանդնուպոլսին, հաղթողներն արդեն եղազում էին ստեղծել մի այնպիսի վիթխարի խաչակիր պետություն, որն ընդգրկեր ոչ միայն Բյուզանդիայի բոլոր եվրոպական ու փոքրասիական տիրապետությունները, այլև սլավոնների բալկանյան հողերը: Սակայն խաչակիրների փառասիրական հավակնություններին վիճակված չէր իրականանալ: Ճիշտ է, արևմտաեվրոպական ֆեոդալներին հաջողվեց զավթել Թրակիան, Մակեդոնիան, Թեսալիայի մի մասը, Միջին Հունաստանի արևելյան կեսը, Պելոպոնեսը, էգեյան ու Հոնիական ծովերի կղզիները և Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասի որոշ հեռավորներ, բայց նրանք չկարողացան իրենց իշխանությունը տարածել ամբողջ Բալկանյան թերակղզու և ամբողջ Փոքր Ասիայի վրա:

Բալկանների տեղական սլավոնական և հույն բնակչությունը ասպետներին համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս: Պայքարը չլիսավորեց բուլղարական թագավոր Կալոյանոսը, որի զորքերը 1205 թվականի ապրիլին Ադրիանապոլսի մոտ խորտակիչ պարտության մատնեցին խաչակիրներին: Այդ ճակատամարտում կայսր Բաղդուինը գերի վերցվեց: Արևմտյան նվաճողների հարձակումը կասեցվեց: Խաչակիրները անհաջողություն կրեցին նաև Փոքր Ասիայում. Բյուզանդիայի նշանակալի մասը նրանք այդպես էլ չկարողացան նվաճել: Խաչակիրներից ազատ մնացած տերիտորիայում առաջացան հունական հետևյալ անկախ պետությունները՝ Նիկեայի կայսրությունը (Փոքր Ասիայի հյուսիս արևմտյան մասում՝ Նիկեա, Նիմֆեյ, Զմյուռնիա կենտրոններով) Տրապիզոնի կայսրությունը. (Սև ծովի հարավային ափին) և էպիրոսի էսպոտատը, որը զբաղում էր Կլերնթոսի ծոցից մինչև Դիրրաքիոս (Դրաչ) ընկած տերիտորիան:

Հատինական կայսրությունը արևմտաեվրոպական բարոնների ֆեոդալական իշխանությունների մի անկայուն միավորում էր. դրանցից ամենախոշորներն էին՝ Թեսալոնիական թագավորությունը՝ Մակեդոնիայում և Թեսալիայում Թեսալոնիկա կենտրոնով, Աթալայան (Մորեյական) իշխանությունը Պելոպոնեսում, Աթենա-Թեբեական դքսությունը Միջին Հունաստանում: Խոշորագույն առևտրական կենտրոնները բաժին ընկան վենետիկցիներին, որտեղ

ներանք հիմնեցին իրենց ֆակտորիաները: Նրանց ձեռքն ացան Ադրիանապոլիսը, Մարմարայի ծովի Ռեդեստո, Հալլիպոլիս նավահանգիստները, Պելոպոնեսում՝ Կորոնն ու Մոդոնը, էգեյան ծովի կղզիները, Կրետե կղզին, Կոստանդնուպոլսի առևտրական կառնորթադամասները: Լատինական կայսրության մեջ տիրում էր ֆեոդալական մասնատվածություն: Ամբողջ կայսրությունը բաժանվեց ֆեոդալական լեների, սահմանվեց վասալականության խիստ թարդ սխտեմ և հաստատագրվեցին վասալների պարտականությունների իրենց սյուզերենների նկատմամբ. ուժեղացավ գյուղացիների ֆեոդալական կախումը: Բյուզանդական այն ֆեոդալները, որոնք անցել էին նվաճողների կողմը, պահպանեցին իրենց տիրույթները: Արևմտաեվրոպական ֆեոդալների (լատինների) կողմից Բյուզանդիայի նվաճումը նպաստեց այստեղ ֆեոդալական հիմնական իսաստիտուտների ձևավորմանը, որոնք նվաճումից հետո ավելի ավարտուն ձև ստացան:

Լատինական նվաճումն առաջ բերեց Բյուզանդիայի տնտեսական անկումը: Բյուզանդական պատմագիր Նիկիտա Հոնիատի խոսքերով ասած շատ ծաղկուն քաղաքներ ամայացան, որոնցում «բնակվում էին միայն օձերն ու վայրի գազաններ»: Ուղղափառ բնակչության մեծ դժգոհությունը հարուցեց նվաճողների եկեղեցական քաղաքականությունը, որոնք Լատինական կայսրության մեջ մտցրին կաթոլիկական արարողությամբ ժամերգություն և բուրովին հաշվի չէին առնում հույների հավատքն ու սովորությունները: Հունական պետությունները՝ Նիկեայի կայսրությունն ու Էպիրոսի դեսպոտատը, ինչպես նաև Բուլղարիան, դարձան նվաճողներին դիմադրության ցույց տվող կենտրոններ: Ավելի ուժեղ և տնտեսապես կայուն դուրս եկավ Նիկեայի կայսրությունը: Եռանդուն կառավարող նիկեական կայսր Հովհանն III Վատացին (1222—1254) հաջողվեց ամրապնդել պետությունը, սանձահարել ֆեոդալների կամայականությունը, ստեղծել ուժեղ բանակ: Նա կարողացավ Լատինական ասպետներին ամբողջովին դուրս մղել Փոքր Ասիայից, իսկ այնուհետև իրեն ենթարկել Բյուզանդիային և Էպիրոսի դեսպոտին դարձնել իր վասալը:

Արևմտաեվրոպական բարոնների տիրապետության դեմ մղված պայքարում հիմնական ուժը ժողովրդական մասսաներն էին: Հայրենասիրական տրամադրություններն ուժեղացան նաև ֆեոդալների մի մասի շրջանում: Հենց դա էլ օգտագործեցին Նիկեայի կայսրները՝ Բյուզանդիան օտարերկրյա լծից ազատագրելու համար:

**Բյուզանդական
կայսրության
վերականգնումը**

Իր անկախության համար հույն ժողովրդի մղած երկարատև պայքարի հետևանքով 1261 թ. կործանվեց վաղանցիկ Լատինական կայսրությունը և նրա փլատակների վրա նորից վերականգնվեց Բյուզանդական կայսրությունը։ Նիկիական վերջին կառավարող և վերականգնված Բյուզանդական կայսրության առաջին կայսր Միքայել VIII Պալեոլոգը (1259—1282), որը ճկուն խելքով ու դիվանագիտական տաղանդով օժտված մի ճարպիկ քաղաքագետ էր, կարողացավ միավորել լատինական բարոնների և վենետիկյան վաճառականների բոլոր հակառակորդներին։ Լատինական կայսրության դեմ մղած պայքարում նա իր կողմը գրավեց ճենովալիներին՝ վենետիկի վաղեմի ախոյաններին։ Ճենովալի նավատորմի օգնությունը ձեռք բերվեց ճենովական հանրապետության վաճառականներին առևտրական արտոնություններ տրամադրելու գնով, արտոնություններ որոնցից առաջ օգտվում էին վենետիկցիները։ 1261 թ. Միքայել Պալեոլոգի զորքերը ճշնվացիների և Կոստանդնուպոլսի բնակչության օգնությամբ տիրեցին հինավուրց մայրաքաղաքին։ Բյուզանդական կայսրությունը վերականգնվեց, իսկ կայսերական գահի վրա ամրացավ Պալեոլոգների դինաստիան, որը որոշ ընդմիջումներով բյուզանդական պետությունը կառավարեց ընդհուպ մինչև նրա գոյության վերջը (1261—1453)։

Ասկայն վերականգնված Բյուզանդական կայսրությունը երբեմնի հզոր և ընդարձակ պետության լուկ ստվերն էր. նրա տերիտորիան կրճատվել էր մի քանի անգամ։ Այդ ժամանակաշրջանում կայսրությունն ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքը, Թրակիայի ու Մակեդոնիայի մի մասը, Թեսալոնիկյան, Արշիպելագի որոշ կղզիներ և մի շարք հենակետեր Պելոպոնեսում (Միստրա, Մոնեմվասիա, Մայնա)։ Տրապիզոնի կայսրությունը և Էպիրոսի դեսպոտատը շարունակում էին ապրել իրենց սեփական, ինքնուշույն կյանքով։ Պալեոլոգների օրոք Բյուզանդական կայսրությանը թշնամիները նեղում էին բոլոր կողմերից. արևելքից նրան սպառնում էին թուրքերը, հյուսիսից՝ սերբերն ու բուլղարները։ Միքայել Պալեոլոգի կառավարման շրջանում արևմուտքում հանդես եկավ մի նոր թշնամի՝ նեապոլիտենական-սիցիլիական թագավոր Կարլոս Անժուացին. վենետիկցիները գրավում էին Արշիպելագի կղզիների մի մասը, ճենովալիները՝ մի շարք կարևոր հենակետեր Սև Յովի ափերին, լատինական ասպետները դեռևս պահում էին իրենց տիրապետությունները Պելոպոնեսում և Միջին Հունաստանում։

**Ուշ-բյուզանդական
ֆեոդալիզմը
(XIII դարից—XV
դարի առաջին կեսը)
և նրա առանձնա-
հատկությունները**

Բյուզանդական կայսրության գոյության վերջին երկուս և կես դարերը ֆեոդալական հարաբերությունների տիրապետության մասնակալըջան են: XIII—XV դդ. առաջին կեսում Բյուզանդիայում, առանձնապես կայսրության եվրոպական պրովինցիաներում՝ Թրակիայում և Մակեդոնիայում ավարտվում է ազատ գյուղացիներին ֆեոդալական կախման մեջ գցելու պրոցեսը: Գյուղացի-պարիկոսներին արգելվում է մի ֆեոդալի հողերից ազատ կերպով անցնել մյուսի տիրույթները, նրանք զառնում են ճորտեր: Այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում կառավարության այն հրամանագրերը, որոնք ֆեոդալներին թույլ չէին տալիս ընդունել փախած պարիկոսներին և պահանջում էին բռնված ճորտերին վերադարձնել իրենց տերերին:

Գյուղացիության կախման ուժեղացմանը, անշուշտ, նպաստեց նաև այն, որ պրոնիայի հիման վրա շնորհված տիրույթները որոշակի ժամկետով սահմանափակված պայմանական հողակալություններին վերածվում են ժառանգական հայրենակալվածքների, որոնք նման էին արևմտաեվրոպական ֆեոդներին կամ լեներին: Ֆեոդալական կախման վերջնական ձևավորման գործում զգալի դեր խաղաց էքսկուսիան, որը որոշ էվոլյուցիա էր ապրել: Որոշակի տերիտորիայից հարկեր գանձելու իրավունքից այն վերստի վերադառնալու բավական լայն ձևի, իրենցից կախված բնակչության նկատմամբ ֆեոդալների դատական ու վարչական լայն իրավունքների ձևակերպման:

**Գյուղացիության
դրությունը
XIII—XV դարերում**

Գյուղացիների կախման ձևերը ուշ բյուզանդական շրջանում բազմազան էին: Կախյալ գյուղացիների հիմնական կատեգորիայի՝ պարիկոսների հետ միասին, աղքատները հաճախ հիշատակում են եկվոր գյուղացիներին, որոնք կոչվում էին օտարականներ կամ ազատներ (էլեվտերներ): «Ազատներ» տեղումինը չէր նշանակում, թե այդ գյուղացիներն օգտվում էին ազատությունից, այլ միայն ցույց էր տալիս, որ նրանք դեռևս չէին մտցված հարկման ցուցակներում և պետությանը հարկեր չէին վճարում: Սակայն նրանք գտնվում էին ֆեոդալական կախման մեջ, ֆեոդալներից ստանում էին փոքր հողաբաժին և պետք է պահպանեին կրեին: Սովորաբար էլեվտերները որոշ ժամանակ անց ֆեոդալների կողմից դրվում էին պարիկոսներին՝ ֆեոդալական

կախյալ ժառանգական հողակալների դրության մեջ: Կախյալ գյուղացիության որոշ մասը գտնվում էր ֆեոդալի դառնակերպում ապրող սպասավորների դրության մեջ: Դոմենիալ (տերունական) հողերի մի մասը ֆեոդալները վարձակալությամբ տալիս էին բնավարձակալ գյուղացիներին՝ բերքի որոշակի մասի դիմաց:

Գյուղացիների ունեւոյի հիմնական մասը բաղկացած էր աշուպես կոչված «ծխային» վճարից, որը մուծվում էր առավելապէս փողով: Դրան ավելացրած, բահրաններ էին վճարում բնամթերքով, գլխավորապէս հացահատիկով և գինիով: Պարիկոսները կատարում էին նաև կոռ (վարելու և սալլային): Աշխատավճարային ունեւոյն XIV դարում անշնան էր. կայսրության որոշ մարզերում այն կազմում էր տարեկան 12 օր, մյուսներում՝ շաբաթական մեկ օր: Բացի դրանից, բյուզանդական գյուղացիները ֆեոդալներին վճարում էին բազմաթիվ լրացուցիչ տուրքեր՝ տասանորդ անասուններից և մեղուններից, վճարումներ արոտավայրերից օգտվելու, ձուկ որսալու և որս անելու համար, վճարումներ տիրոջ արաղացից, ձիթհան և գինու մամլիչներից օգտվելու համար (հար և նման արևմտաեվրոպական բանալիտետներին), դատական ու շուկայական մաքսեր և բազմապիսի արտակարգ տուրքեր: Բացի ֆեոդալներին տրվող վճարներից, գյուղացիների ուսին էր ընկած պետական պարհակների բեռը՝ ամրություններ ու ռազմանավեր կառուցելու պարտականութիւնը և այլն, ինչպէս նաև եկեղեցու օգտին գանձվող բազմաթիվ տուրքերը: XIV—XV դդ. ֆեոդալական ունեւոյն աճում էր, հատկապէս ֆեոդալների կողմից զանազան լրացույթ վճարումներն ավելացնելու հաշվին:

Կախյալ հողագործների զանազան կատեգորիաների հետ միասին XIII—XIV դդ. Բյուզանդիայում պահպանվում էր, ճիշտ է, արդեն սակավաթիվ, ազատ գյուղացիության խավը: Ազատ գյուղացիական հողատիրութիւնը տարածված էր գլխավորապէս Փոքր Ասիայի, Պելոպոնեսի և էպիրոսի լեռնային շրջաններում, Դրսոյ ֆեոդալները շունեին տիրութիւնների համատարած կոմպլեքսներ և որտեղ ուժեղ էին համայնական կարգերի միացուկները: Պելոպոնեսում համայնքը պահպանվում էր այնտեղ ապրող սլավոնների մոտ: Բյուզանդիայում տեղի էր ունենում գյուղացիական համայնքի ճորտացման նույն պրոցեսը, ինչ որ Արևմուտքում: Ուշ-բյուզանդական համայնքը հազվադեպ բացառութեամբ, արդեն ոչ թե ազատ, այլ ֆեոդալին ենթակա ճորտական համայնք էր:

**Ֆեոդալական
տնտեսության
քայքայման
տարրերի երևան գալը
Բյուզանդիայում**

XIV—XV դդ. արտադրողական ուժերի հետագա, թեպետև դանդաղ, աճի հիման վրա ապրանքա-դրամային հարաբերություններն սկսեցին ավելի ու ավելի զգալի դեր խաղալ Բյուզանդիայի էկոնոմիկայում: Բյուզանդական գյուղում զարգանում է հացահատիկի և գյուղատնտեսության մյուս մթերքների արտադրությունը շուկայի համար, գյուղը զնալով ավելի սերտորեն է սկսում կապվել արտաքին շուկայի հետ: Այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք են Թեսալոնիկան, Ռոդեստոն, Մոնեմվասիան, XIV դ. դարձան հացահատիկի առևտրի բավական խոշոր կենտրոններ: Գյուղում ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զարգացման և վաճառքի համար հացահատիկի արտադրության հետևանքը եղավ այն, որ գյուղացիների բնամթերային պարտույթները մասնակիորեն փոխարինվեցին դրամական վճարումներով: Այս բոլորն ուժեղացրեց գյուղացիության գույքային շերտավորումը: Գյուղում գոյանում է ունեւոր խավ, դրա հետ միասին գյուղացիների մի մասը քայքայվում է ու վերածվում հողից, անասուններից և արտադրության այլ միջոցներից զրկված ընչազուրկ շքավորների: XIV—XV դդ. փաստաթղթերում հաճախ են հիշատակվում այսպես կոչված ակտիմոնները՝ ընչազուրկները: Նրանց միջից երբեմն դուրս էին գալիս վարձու աշխատողներ՝ միստիաններ, որոնք մշակում էին ֆեոդալների գոմենիալ հողերը: Զգալի չափերի հասնող գոմենիալ հողերը մշակելու համար ֆեոդալներն ավելի ու ավելի շատ են սկսում ներգրավել ընչազուրկ գյուղացիներին: Ծորտերի կողը և սպասավոր գյուղացիների աշխատանքը XIV դ. արդեն համեմատաբար փոքր դեր են խաղում գոմենիալ տնտեսության մեջ:

Գյուղացիության մի մասի քայքայմանը նպաստում էր նաև վաշխառությունը: XIV—XV դդ. նրա զարգացման մասին վկայել են ժամանակակիցներից շատերը, վաշխառուներին անվանելով «վայրի գազաններ», որոնք «իրենց ցեղակիցներին դարձնում են ռստրուկներ»: Բյուզանդիայում առանձնապես անողորմ վաշխառուներ էին վանքերը:

Ապրանքա-դրամային կապերի զարգացումը և գյուղացիության գույքային շերտավորման աճը ունեցան այն հետևանքը, որ, ինչպես և մյուս երկրներում, երևան եկան ֆեոդալական կարգի քայքայման տարրեր:

Սակայն բյուզանդական գյուղը XIV—XV դդ. դեռևս մնում

էր ֆեոդալական: Ֆեոդալական հարաբերութիւնների քայքայումն այնտեղ ընթանում էր դանդաղ տեմպերով:

**Բյուզանդական
քաղաքը
XIII—XV դարերում**

XIII—XV դդ. Բյուզանդիայի համար բնորոշ է քաղաքային կյանքի հարաճուն անկումը: Բացառութիւն էին կազմում միայն մի քանի քաղաքներ, որոնք դարձել էին հացահատիկի արտահանման առևտրի կենտրոններ: Բյուզանդական քաղաքի էկոնոմիկային ծանր հարված հասցրեց լատինական նվաճումը, որի հետևանքով Բյուզանդիան հեղեղվեց օտարերկրյա, գրեթե խափորապէս իտալական վաճառականներով և ձեռնարկատերերով՝ խոշոր արհեստանոցների սեփականատերերով: Իտալացիների մերցակցութիւնը կործանարար ազդեցութիւն ունեցավ բյուզանդական քաղաքների արհեստագործական արտադրութիւն վրա: XIV—XV դդ. ուժեղացած վաշխառութիւնն արագացնում էր արհեստավորների լայն խավերի աղքատացումն ու քայքայումը, որոնք համարում էին քաղաքային պլեբեութիւն շարքերը:

Կայսրութիւն ֆեոդալական կառավարողների անհեռատես քաղաքականութիւն հետևանքով XIV դարից պետութիւն արտաքին առևտրի զգալի մասը կենտրոնացավ Ճենովայի, Վենետիկի, Պիզայի և արևմտեվրոպական այլ վաճառականների ձեռքում: Վենետիկի առևտրական ֆակտորիաները գտնվում էին կայսրութիւն կարեւորագույն կետերում՝ Թեսալոնիկայում, Ադրիանապոլսում, Պելոպոնեսի գրեթե բոլոր քաղաքներում, Արշիպելագի կղզիներում, էվբեայում, Կրետում, Կիպրոսում: Ամրանալով Բոսֆորի ափերին, ձենովացիներն իրենց ազդեցութիւնը տարածում էին Սև Յովի վրա: Վենետիկը և Ճենովան XIV—XV դդ. առաջնակարգ ծովային տերութիւններ էին, մինչդեռ Բյուզանդիայի երբեմնի հզոր նավատորմի զանգուշանալու անկման հասավ: Սև և էգեյան ծովերում գերիշխում էին ձենովացիների ու վենետիկցիների նավերը:

Այս բոլոր պատճառները պայմանավորեցին Բյուզանդիայի էկոնոմիկայի անկումը XIV—XV դդ., թեպետև Կոստանդնուպոլսը շարունակում էր խոշոր առևտրական կենտրոնի դեր խաղալ ընդհուպ մինչև Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումը, իսկ բյուզանդական վաճառականների ձեռքում դեռևս ըզգալի դրամական հարստութիւններ էին պահպանվել: Բյուզանդական քաղաքներում, ինչպէս և գլուղում, դեռևս շարունակում էր տիրապետել ֆեոդալական էկոնոմիկան:

**Ժողովրդական
շարժումները
XIII—XV դարերում
Ջիլոտների
ապստամբությունը
(1342—1349)**

Ֆեոդալական շահագործման ուժեղացումն առաջ էր բերում ժողովրդական մասսաների դիմադրությունը: Երկրում գյուղացիական ապստամբություններ են բռնկվում: Դրանցից ամենախոշորը բյուջանիական ալբիտոսների՝ Փոքր Ասիայի սահմանափակ գիւղական բնակիչների 1262 թ. ապստամբությունն էր: Ապստամբ ակրիտոսներին միացան Բյուջանիայի՝ Նիկեայի մոտ գտնվող լեռներում ապրող ազատ գյուղացիները: Միամտորեն հավատարմվ «գյուղացիական» լավ թագավորին, ապստամբ գյուղացիները Միքայել Պալեոլոգին հայտարարեցին ոգուրպատոր (զահը հափշտակող) և կայսր հռչակեցին Հովհանն անունով մի անհայտ տղայի, նրան համարելով Նիկեական կայսրերի դինաստիայի օրինական ժառանգորդը:

Միքայել Պալեոլոգը իր զորքերը շարժեց ապստամբների դեմ, բայց վերջիններս, ամրանալով լեռնային կիրճերում և անանց սնելի անտառներում, համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Կառավարական զորքերը ծանր կորուստներ էին կրում, և ապստամբությունը հաջողվեց ճնշել միայն այն բանի շնորհիվ, որ խոստումնաբերով կաշառեցին ապստամբների ունևոր մասին, որոնք զենքը վաճարեցին:

Սոցիալական հակասությունների սրումը, որ XIV դարում ակնդի էր ունենում բյուզանդական գյուղում ու քաղաքում ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացման կապակցությամբ, նոր երանգ հաղորդեց ժողովրդական մասսաների դասակարգային պայքարին: Գյուղում և քաղաքում տեղի ունեցող հակաֆեոդալական ժողովրդական շարժումները միավորվեցին ֆեոդալների ու կառավարության դեմ ուղղված միասնական ելույթների մեջ: Գյուղացիության և քաղաքի ժողովրդական մասսաների համատեղ պայքարի վառ օրինակ էին այն ապստամբությունները, որոնք XIV դարի 40-ական թվականներին ընդգրկեցին գրեթե ամբողջ Բյուզանդիան ու Մակեդոնիան: Ժողովրդական շարժումը բռնկվեց գահի համար ֆեոդալական ավագանու երկու խմբերի արյունահեղ պայքարի պայմաններում. դրանցից մեկը պաշտպանում էր կառավարող դինաստիայի ներկայացուցիչ Հովհանն V Պալեոլոգին, իսկ մյուսը կայսր հռչակեց պրովինցիալ ֆեոդալական ավագանու դրածո Հովհանն VI Կանտակուզիոսին: Շարժումն սկսվեց 1341 թվականին Ադրիանապոլսում: Քաղաքի արհեստավորական շրջավրությունը շրջակա գյուղերի բնակիչների հետ միասին ապստամբու-

թյուն բարձրացրեց ավագանու՝ խոշոր ֆեոդալ-դինատների չեմ, որոնք պաշտպանում էին Կանսակուզինոսին: Ապստամբություն գլուխ կանգնեց Վրանոսը, ժամանակակիցների վկայությամբ՝ «ժողովրդից ելած հողափոր մի մարդ, որը հագիվ էր ապրուստի մեջոցներ հայթայթում»: Հաղթանակներ տանելով, ապստամբներն անողոր դատաստան տեսան ասելի դինատների հետ: Աղդրիանապոլսում ծագած ապստամբությունը լայն արձագանք գտավ Թրակիայի և Մակեդոնիայի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում:

Հաջորդ 1342 թ. ժողովրդական շարժումը առանձին ուժով ծավալվեց Մակեդոնիայի խոշորագույն քաղաքում՝ Թեսալոնիկայում: Այստեղ ապստամբությունը գլխավորեցին այսպես կոչված զիլոտները («նախանձախնդիրները»), որտեղից էլ այն ստացել է զիլոտների ապստամբություն անունը: Ապստամբները գրավեցին իստանույթյունը քաղաքում, և Թեսալոնիկան հռչակվեց անկախ հանրապետություն: Սկզբնական շրջանում այդ ապստամբությանը մասնակցեցին տարասեռ սոցիալական տարրեր՝ քաղաքի պլեբեյական մասսաները, որոնց աջակցում էր շրջակա գյուղերի բնակչությունը, առևտրա-արհեստավորական վերնախավը, որը պայքարում էր դինատների իշխանության դեմ, և նույնիսկ մանր ֆեոդալները, որոնք շարժմանը հարեցին այն հույսով, որ կարող են շահել ավագանուց բռնագրավված հողերի հաշվին: Սոցիալական կազմի խախտարդետությունը շուտով անդրադարձավ ապստամբության ընթացքի վրա: Վախեցած զիլոտների արմատական պահանջներից և ժողովրդական շարժման թափից, Թեսալոնիկայի առևտրա-արհեստավորական վերնախավն ու մանր ֆեոդալները գաղտնի համաձայնության եկան ավագանու հետ և 1345 թ. դավադրություն կազմակերպեցին զիլոտների դեմ: Սակայն դավադրությունը բացվեց և նորից զենք վերցրած ժողովրդական մասսաները իրենց առաջնորդներ Անդրեյ Պալեոլոգի ու Գեորգի Կոկալի ղեկավարությամբ հանդես եկան դավադիրների դեմ: Ամբողջ իշխանությունը լիովին անցավ զիլոտների ձեռքը:

Ֆեոդալների դեմ մղած համառ մարտերում զիլոտները ընդհուպ մինչև 1349 թ. պաշտպանում էին իրենց հանրապետության անկախությունը: Իրենց կառավարման ժամանակաշրջանում նրանք առաջ քաշեցին և մասամբ իրագործեցին այն ժամանակվա համար խիստ արմատական սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական մի ծրագիր: Զիլոտները եկեղեցիների, վանքերի և աշխարհիկ խոշոր ֆեոդալների հողերի ու գույքի բռնագրավում անցկացրին Թեսալոնիկայում և նրա օկրուգում: Բռնագրավված հողերն ու գույքը բաժան-

վեցին չքավոր գյուղացիությանը և քաղաքային պլեբեյությանը: Զիլոտներն անցկացրին հարկային ռեֆորմ՝ վերացրին վանքերի ու աշխարհիկ ֆեոդալների հարկային արտոնությունները և թեթևացրին ժողովրդի հարկային բեռը: Նրանք վերացրին նաև չքավորների պարտքերը, որ պետք է վճարեին վաշխառուներին: Որոշ դեպքերում զիլոտները գյուղացիներին ազատում էին ճորտական կախումից:

Անցկացվեցին նաև քաղաքական ռեֆորմներ: Քաղաքի բոլոր բնակիչները կարող էին մասնակցել ժողովրդական ժողովներին և ընտրել պաշտոնատար անձանց: Զիլոտներն առանձնապես խստորեն էին հանդես գալիս եկեղեցու արտոնությունների դեմ: Նրանք եկեղեցական հիերարխիայի ներկայացուցիչներից խլեցին վառչական ու դատական բոլոր ֆունկցիաները, արդեւեցին կրոնական ծեսեր կատարելու համար սուրբեր գանձել: Հերետիկոսական ուսմունքների ազդեցության տակ զիլոտների կրոնական ծրագրի մեջ պահանջներ մտցվեցին այն մասին, որ եկեղեցին հրաժարվի իր հարստություններից և պարզեցվի եկեղեցական ծիսակատարությունը:

Զիլոտների գործողությունները հարուցեցին ֆեոդալների յարսափն ու ատելությունը: Զիլոտների հանրապետության դեմ միավորվեցին ֆեոդալական ռեակցիայի բոլոր ուժերը:

Իրենց դասակարգային հակառակորդի դեմ մղած պայքարում ֆեոդալները առանց տատանվելու դիմեցին Բյուզանդիայի ամենավտանգավոր արտաքին թշնամու՝ թուրքերի օգնությանը: Չնայած զիլոտների հերոսական դիմադրությանը, Թեսալոնիկյան ընկավ իր թշնամիների միացյալ ուժերի հարվածների տակ: Զիլոտների շարժումը՝ Բյուզանդիայի խոշորագույն ժողովրդական շարժումը, 1349 թվականին ճնշվեց: Զիլոտների ջախջախման և ֆեոդալների լիակատար հաղթանակի հետևանքը եղավ այն, որ Բյուզանդական պետության մեջ տեղ ու տնօրեն դարձան ֆեոդալական խմբավորումները, որոնք երկիրն անշեղորեն տանում էին դեպի կործանում:

Բյուզանդիայի արտաքին-քաղաքական դրությունը: Թուրքական նվաճումները Բալկաններում

Բյուզանդական պետությունը XIV դ. և XV դ. սկզբին խոր անկում էր ապրում: Մշտական ֆեոդալական երկպառակություններ և պայքար գահի համար, կենտրոնական իշխանության թուլացում, ժողովրդի սնանկացում, ֆինանսների կազմալուծում և բանակի թուլացում — այսպիսին էր կայսրության ներքին դրությունը: Խիստ

վատացավ նաև նրա արտաքին-քաղաքական դրությունը:

XIII դ. վերջից Բյուզանդիայի ամենավտանգավոր թշնամին են դառնում թուրք-օսմանցիները, որոնք սկսեցին նրան դուրս մղել Փոքր Ասիայից: 1331 դ. Նիկեայի գրավումով ավարտվեց Բյուզանդիայի փոքրասիական տիրապետությունների նվաճումը թուրքերի կողմից: 1352 թվականին թուրքերը Դարդանեի եվրոպական փոխգրավեցին կարևոր հենակետ Ցիմպե բերդը, իսկ 1354 թվականին՝ Հալլիպոլիս քաղաքը: Դրանով դրվեց Բալկանյան թերակղզում թուրքական նվաճումների սկիզբը: Օգտվելով բյուզանդական պետության ներքին անկումից, թուրքերն սկսեցին նվաճել Բյուզանդիայի եվրոպական մարզերը Բալկաններում: 1363 դ. սուլթան Մուրադ I-ը գրավեց Ադրիանապոլիսը և այստեղ փոխադրեց իր մայրաքաղաքը: Այնուհետև թուրքերը 1389 թ. Կոստվոյի դաշտում ջախջախեցին սերբերին, 1393 թ. իրենց ենթարկեցին Բուլղարական (Տիրնովյան) թագավորությունը (տե՛ս գլ. 19):

XIV դարում Բյուզանդիան կորցրեց իր տիրապետությունների մեծ մասը: Նրա տերիտորիան սահմանափակվում էր Կոստանդնուպոլսով՝ շատ քիչ թվով արևելա-թրակիական մերձակա քաղաքներով էգեյան ծովի մի քանի կղզիներով, Թեսալոնիկայով և Պելոպոնեսով, որը թուրքական տիրապետություններով փաստորեն կտրված էր մայրաքաղաքից: Բյուզանդական կայսրությունը դարձավ օսմանյան թուրքերի վասալը: Կայսրերը ամեն տարի պետք է մեծ տուրք վճարեին և արշավանքների ժամանակ միանային սուլթանի բանակին✓

Պարբար Բյուզանդիայի տիրապետող դասա- կարգի ներսում

Բայց նույնիսկ Բյուզանդիայի գլխին կախված մահացու վտանգի այդ պայմաններում էլ բյուզանդական ֆեոդալները չկարողացան միավորել իրենց ուժերը հարձակվող թշնամու դեմ: Ընդհակառակը, հենց այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես ուժեղացավ պայքարը տիրապետող դասակարգի տարբեր խմբերի միջև և որոշակիորեն երևան եկան երեք հոսանքներ՝ լատինասիրական, օրթոդոքսալ-ուղղափառ և թուրքասիրական: Լատինասերները, որոնք արտահայտում էին Արևմուտքի հետ տնտեսական ու քաղաքական կապեր ունեցող ֆեոդալական ավագանու մի մասի շահերը, գտնում էին, որ Ֆրոդալական Բյուզանդիան պահպանել կարելի է միայն Արևմուտքից օգնություն ստանալով, ուստի և անհրաժեշտ է այդ օգնությունը ձեռք բերել կաթոլիկությանը զիջումներ անելու գնով: Լատինասերների ծրագիրը ոչ միայն հակահայրենասիրական էր, այլև անիրագործելի, որովհետև արևմտաեվրոպական ֆեոդալներն ու պա-

պտոթյունը բնավ էլ չէին ուզում «փրկել» Բյուզանդիան, այլ, ընդհակառակը, տենչում էին զավթել Բյուզանդական պետությունը և այնտեղ վերականգնել իրենց տիրապետությունը:

Սակայն ուղղափառ հոսանքը ևս չկարողացավ համախմբել ժողովրդական մասսաներին թուրքական նվաճողներին հակահարված տալու համար: Այդ հոսանքի առաջնորդներն էին եկեղեցական հոգևոր պետերը և պալատական ավագանու մի մասը, իսկ հիմնական կորիզը՝ բազմաթիվ վանականությունը: «Հայրենական հավատքի մաքրության» համար աղմկոտ պայքարի քողի տակ թաքնված էր միայն մի բան՝ նրանք չէին ուզում որևէ մեկի հետ բաժանել իրենց ֆեոդալական եկամուտները: Հայրենիքի փրկության համար մղվելիք պայքարի ոչ մի իրական ծրագիր ուղղափառ հոսանքի ներկայացուցիչները չառաջադրեցին: Բացահայտորեն դավաճանական էր թուրքասիրական հոսանքը, որը պաշտպանում էին ինչպես ֆեոդալների առանձին խմբերը, այնպես էլ վաճառականության մի մասը՝ իրենց հարստություններն ու արտոնությունները փրկելու համար:

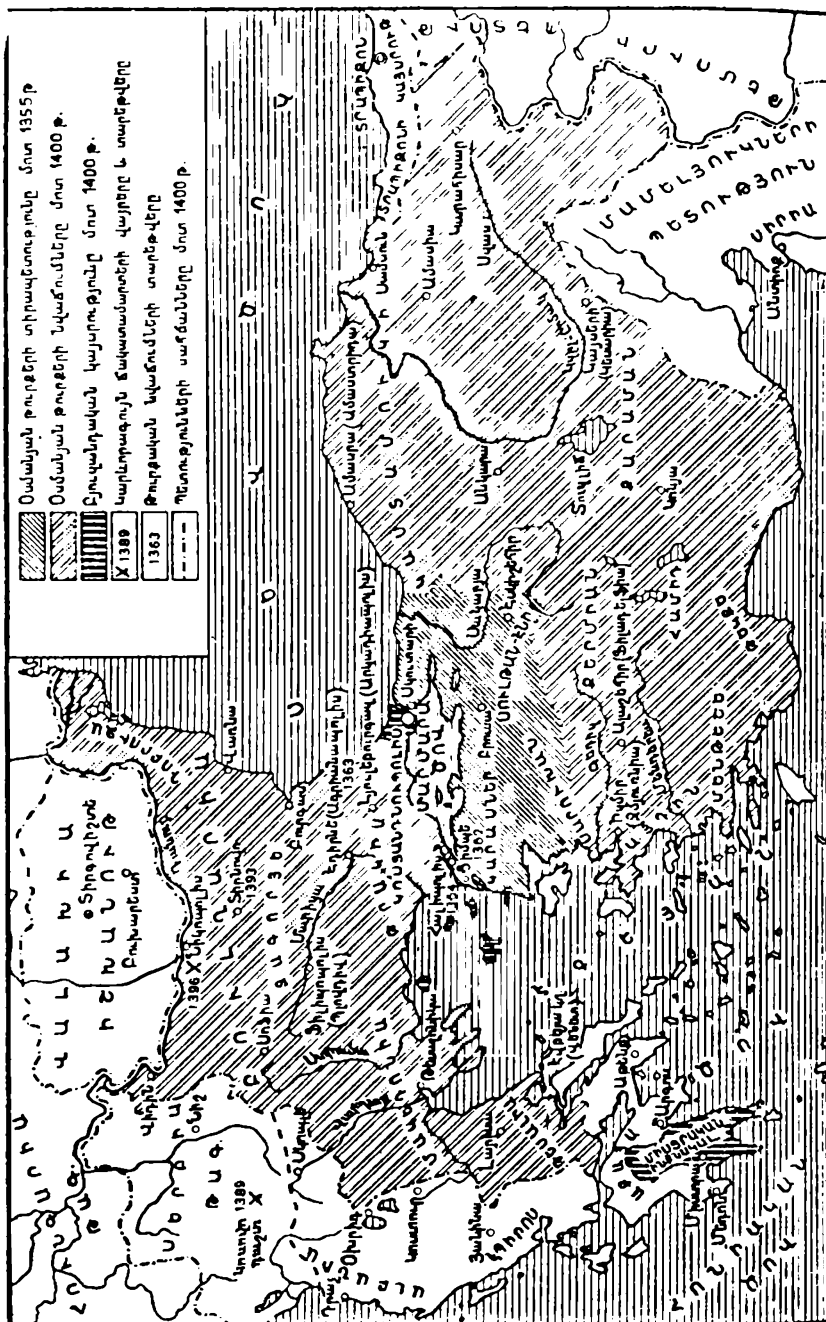
**Պայքար
թուրք-օսմանցիների
դեմ: Թուրքական
սպառնալիքը
Կոստանդնուպոլսի՞մ**

Թուրքական սպառնալիքը կախվեց կայսրության մայրաքաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի վրա: Թուլացած Սերբիան և Բուլղարիան չէին կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Թուրքերին: Կոստանդնուպոլսի շուրջը սեղմվում էր թուրքական տիրապետություն-

ների օղակը:

Բյուզանդիան կարողացավ իր կործանումը կես դարով հետաձգել միայն այն պատճառով, որ Օսմանյան տերությունը 1402 թվականին Անկարայի մոտ սոսկալի պարտություն կրեց Թեմուրի զորքերից: Թուրքիայում սուլթան Բայազիդի որդիների միջև գահի համար բռնկված զինված պայքարը և Անատոլիայում ծագած գյուղացիական ապստամբությունները (1415—1418) որոշ ժամանակով թուրքերի ուշադրությունը շեղեցին Բյուզանդիայից: Բայց աշդեն 1422 թվականին թուրքերը հարձակվեցին Կոստանդնուպոլսի վրա և փորձեցին գրոհով վերցնել այն: Սուլթան Մուրադ II-ը պաշարումը վերացրեց միայն այն պատճառով, որ Փոքր Ասիայում նորից օսմանյան ավագանու խռովություն սկսվեց: Բյուզանդիան ստրկված էր թուրքերին: մի ամբողջ շարք քաղաքներ դիչել Մակեդոնիայում ու Բյուզանդիայում և պահպանեց իր երբեմնի տիրապետությունների սոսկ չնչին մնացորդները: 1430 թվականին թուրքերը տիրեցին Բյուզանդիայի խոշորագույն անտեսական կենտրոնին՝ Թեսալոնիկային:

Քարտ-Օսմանցիների նվաճումները XIV դ. II կեսին

Այդ իրադրություն մեջ բյուզանդական կառավարությունը ո՞ր-
 չեց ամեն գնով ձեռք բերել Արևմուտքի օգնությունը: 1439 թվա-
 կանին Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի եկեղեցական ժողովում կաթոլիկ և
 ուղղափառ եկեղեցիների միջև ունիա կնքվեց՝ պապական գահի հշ-
 խանությունը ճանաչելու պայմանով (տե՛ս գլ. 18): Այդպիսի գնով
 ձեռք բերված ունիան Բյուզանդիային ոչ մի ունիա օգնություն չբե-
 րեց: Դեռ ավելին, ունիայի կապակցությամբ հենց Բյուզանդիա-ում
 սոցիալ-քաղաքական պայքարն է՛լ ավելի սրվեց, որը խանգարեց
 բոլոր ուժերի համախմբմանը՝ պետությունը թուրքերից պաշտպա-
 նելու համար:

«Միավորիչ կոմեդիան» պապությանը հարկավոր էր միայն
 նրա համար, որպեսզի իրեն ենթարկի ուղղափառ եկեղեցիները, ա-
 ռաջին հերթին ռուսական եկեղեցին ու Կոստանդնուպոլսի պատ-
 րիարքին, ամբապնդի իր գերիշխող դիրքը եկեղեցական հիերար-
 խիայում: Չնայած վերնախավերի համաձայնությանը, կաթոլիկ
 եկեղեցու հետ կնքված ունիան մերժվեց բյուզանդական ժողովրդի
 կողմից և լիովին ձախողվեց:Վ

Կոստանդնուպոլսի առումը թուրքական գործերի կողմից

1452 թ. ամռանը թուրքերն սկսեցին Կոս-
 տանդնուպոլսի գրավման անմիջական նա-
 խապատրաստությունը: Նրանք կազմակեր-
 պեցին Կոստանդնուպոլսի շրջափակումը,
 նրան կտրելով արտաքին աշխարհից: 1453 թ. ապրիլի սկզբին սուլ-
 թան Մուհամեդ II-ը ցամաքային ու ծովային խոշոր ուժերով պա-
 շարեց բյուզանդական մայրաքաղաքը: Ըստ XV դարի բյուզանդա-
 կան պատմիչների հաղորդման, Կոստանդնուպոլսի պարիսպների
 մոտ հավաքվել էր 200 հազարանոց թուրքական բանակը, որն ու-
 ներ այն ժամանակվա համար առաջնակարգ հրետանի, իսկ մե-
 ծաքանակ թուրքական նավատորմիղը փակել էր քաղաքի մատույց-
 ները ծովի կողմից: Բյուզանդական պատմիչ Դուկայի խոսքերով,
 ասած՝ կայսրության հինավուրց մայրաքաղաքի պարիսպների մեկ
 պաշտպանին ընկնում էր մինչև 20 պաշարող: Բացի դրանից, քա-
 ղաքի ներսում շարունակվում էին քաղաքական կուսակցություննե-
 րի միջև տեղի ունեցող գծառությունները, որոնք թուլացնում էին
 նրա պաշտպանությունը:

Կառավարության կառնադատ քաղաքականությունը, կառավա-
 ռությունը, որը վա՛րձվում էր ժողովրդից և զլխավոր հույսը դրել էր
 վարձկանների (ճենովացիների, ֆրանսիացիների, իսպանացիների,
 գերմանացիների և այլոց) վրա, հանգեց այն բանին, որ հույների
 համեմատաբար փոքր մասը միայն մասնակցեց վերջին ճակատա-

մարտին, Առավել կարևոր ամբուստանների պաշտպանությունը հանձնարարված էր օտարերկրյա վարձկաններին:

Ուղղակի դավաճանական քաղաքականություն էին վարում Ոսկե եղջյուր ծոցի հյուսիսային ափին, Կոստանդնուպոլսի դիմաց գտնվող ճենոփական գաղութի Ղալաթայի կառավարիչները⁸⁹, Դեռ մինչև պաշարումը նրանք բանակցությունների մեջ էին մտել Մուհամեդ II-ի հետ իրենց առևտրական արտոնությունները պահպանելու վերաբերյալ և գալտնի օգնություն էին ցույց տալիս թուրքերին:

Հենց այս բոլորն էլ այն հետևանքն ունեցավ, որ, չնայած բնակչության մի մասի կողմից թուրքերին ցույց տված հերոսական դիմադրությանը, 1453 թ. մայիսի 29-ին Կոստանդնուպոլիսը գրոհով վերցվեց և ենթարկվեց երեքօրյա կողոպուտի: Բյուզանդական վերջին կայսր Կոստանդինոս XI Պալեոլոգը (1449—1453) ճակատամարտում սպանվեց: Քաղաքի բնակիչների մեծ մասը կոտորվեց կամ ստրկացվեց: Հոյակապ տաճարներն ու պալատները կողոպուվեցին և հրկիզվեցին, իսկ արվեստի շատ հիասքանչ հուշարձաններ ոչնչացվեցին:

Կոստանդնուպոլսի անկումով դադարեց գոյություն ունենալուց նաև Բյուզանդական կայսրությունը: Կոստանդնուպոլիսը դարձավ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը, որը վերանվանվեց Ստամբուլ: Կոստանդնուպոլսից հետո թուրքերը զավթեցին նախկին Բյուզանդական պետության նաև մյուս մարզերը Միջին Հունաստանում և Պելոպոնեսում, իսկ 1461 թ. նաև Տրապիզոնի կայսրության մայրաքաղաք Տրապիզոնը:

**Բյուզանդական
կայսրության
անկման պատճառ-
ները և դրա
հետևանքները**

Բյուզանդիան խորտակվեց օտարերկրյա արշավանքի հարվածների տակ: Բայց նրա կործանումը պայմանավորված էր ոչ միայն արտաքին նվաճումով, Բյուզանդիայի թուլացման, իսկ այնուհետև նրա կործանման գործում կարևոր դեր խաղացին բյուզանդական ֆեոդալական հասարակության տնտեսական ու քաղաքական զարգացման ներքին հակասությունները, ներքին պատճառները: Դրանցից ամենագլխավորներն են՝ Բյուզանդիայի տնտեսական անկումը և ամենից առաջ նրա արհեստի ու առևտրի անկումը (որն զգալի չափով կապված էր օտարերկրյա վաճառականների ու ձեռ-

⁸⁹ Ղալաթան 1261 թ. ճենոփային էին զիջել այն օգնության դիմաց, որ ճենոփացիները ցույց էին տվել Միքայել VIII Պալեոլոգին Բյուզանդական կայսրությունը վերականգնելու ժամանակ:

նարկատերերի՝ կայսրություն թափանցելու հետ, որոնք քայքայեցին նրա էկոնոմիկան), գյուղացիության և քաղաքի ժողովրդական մասսաների աղետալի վիճակը, բյուզանդական հասարակության մեջ դասակարգային հակասությունների և իշխող դասակարգի ներսում պայքարի սրումը, ֆեոդալական անվերջ երկպառակությունները և ֆեոդալական ավագանու զգալի մասի դավաճանական քաղաքականությունը: Բյուզանդիայի կործանմանը նպաստեց նաև պապության և արևմտաեվրոպական պետությունների շահամուլական քաղաքականությունը. նրանք Բյուզանդիային առանց օգնության թողեցին թուրքական վտանգի հանդեպ:

Բյուզանդիայի, Բալկանյան թերակղզու սլավոնական և մյուս պետությունների թուրքական նվաճումը անհամար աղետներ չեղեց այդ երկրներում բնակվող ժողովուրդներին և խորապես բացասական հետևանքներ ունեցավ նրանց ճակատագրի համար: Այդ նվաճումը երկար ժամանակով կասեցրեց Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետագա տնտեսական զարգացումը, անկման և ավերման հաջրեց նրանց արտադրողական ուժերը, տրորեց նոր արտադրական հարաբերությունների այն ծիլերը, որոնք այնտեղ արդեն սկսել էին ճանապարհ հարթել իրենց համար:

Պրա հետ միասին թուրքական տիրապետությունը ազատագրական շարժումներ առաջ բերեց նախկին Բյուզանդական կայսրության ժողովրդական մասսաների, Բալկանյան թերակղզու սլավոնական և մյուս ժողովուրդների մեջ, որոնք երկարատև համառ պայքար սկսեցին օտարերկրյա լծի դեմ:

Թուրքերի վերջնական հաստատումը Միջերկրական ծովի աշևելյան մասում և նրանց հետագա հարձակումը դեպի արևմուտք սպառնալիք ստեղծեցին եվրոպական պետությունների համար, մի սառնանալիք, որ չէր թուլանում հետագա մի շարք դարերի ընթացքում: Պապությունը և արևմտաեվրոպական ֆեոդալները պետք է հատուցեին Բյուզանդիայի նկատմամբ իրենց վարած կարճատև քաղաքականության համար, որը նպաստեց թուրքերի կողմից կայսրության նվաճմանը: Թուրքերի ձեռքն ընկան դեպի Սև ծով, Մերձավոր ու Հեռավոր Արևելք տանող կարևորագույն առևտրական ճանապարհները, մի բան, որ ուժգին հարված հասցրեց Արևելքի հետ կատարվող եվրոպական, առանձնապես իտալական հանրապետությունների առևտրին:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ: ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

**Քրիստոնեական
կրոնի և եկեղեցու
սոցիալական դերը
Ֆեոդալական հասա-
րակության մեջ**

Քրիստոնեությունը ֆեոդալական հասարակության օրրանի մոտ կանգնած էր ոչ պես կազմավորված կրոնական դադափարախոսություն: Արդեն Հռոմեական կայսրության գոյության վերջին դարերում ճնշվածների կրոնից այն դարձել էր աշխատավոր մասսաների ստրկացման զենք ստրկատերերի իշխող դասակարգի ձեռքին (տե՛ս գլ. 3):

Քրիստոնեական քարոզը աշխատավորներին ներշնչում էր այն միստիկական հավատը, թե արդարությունն ու բարությունը, ոտոնք չեն կարող իրականանալ երկրային աշխարհում, կհաղթանակեն անդրշիրիմյան թագավորության մեջ բոլոր նրանց համար, ովքեր հնազանդ են նոր կրոնի պատվերներին: «Աստծու առաջ» բոլոր մարդկանց հավասարության ֆանտաստիկ գաղափարով վաղ քրիստոնեությունը ձգտում էր սքողել իրական գոյության սոցիալական հակասությունների խոր անդունդը: «Տառապայալների և նեղյալների» կրոնական մխիթարությամբ նա ձգտում էր մարել շահադորժվողների սոցիալական բողոքը, տառապանքների դիմաց նրանց հատուցում խոստանալով «հանդերձյալ կյանքում»:

«Քրիստոնեության սոցիալական սկզբունքները,—գրել է Կ. Մարքսը,—արդարացնում էին անտիկ ստրկությունը, փառաբանում միջնադարյան ճորտատիրությունը և, հարկ եղած դեպքում, կաշողանում են, թեպետև ողորմելի ծամածուծություններով, պաշտպանել նաև պրոլետարիատի կեպեքումը:

Քրիստոնեության սոցիալական սկզբունքները քարոզում են տիրապետող և ճնշված դասակարգերի գոյության անհրաժեշտությունը, և վերջինի համար նրանցում կա սոսկ բարեպաշտ ցանկա-

թյուն, որպեսզի առաջինը բարերարություն անի նրան:

Քրիստոնեության սոցիալական սկզբունքները երկինք են փոխադրում կրած բոլոր գարշանքների դիմաց կոնսիստորական խորհրդականի խոստացած փոխհատուցումը, դրանով իսկ արդաւացնելով այդ գարշանքների հետագա գոյությունը երկրի վրա:

Քրիստոնեության սոցիալական սկզբունքները ճնշողների կողմից ճնշվածներին պատճառած բոլոր նողկալիությունները հայտարարում են կամ որպես աբղարացի պատիժ նախածին և այլ մեղքերի համար, կամ որպես փորձություն, որը անսահման իմաստութեամբ օժտված տները վերուստ առաքում է մարդկանց՝ ի քավուն նրանց մեղքերի:

Քրիստոնեության սոցիալական սկզբունքները փառաբանում են երկշտությունը, ինքնաքամահրումը, ինքնանվաստացումը, խոնարհությունը, հնազանդությունը, մի խոսքով՝ խաժամութ ամբոյսի բոլոր հատկությունները⁹⁰: Իր այդ սկզբունքների շնորհիվ քրիստոնեությունը ստրկատիրական կարգի կործանումից հետո պահպանեց իր գոյությունը և մնում էր որպես աշխատավորների ստրկացման կարևոր միջոց նաև ֆեոդալական հասարակության մեջ:

Սոցիալ-քաղաքական պայքարում քրիստոնեությունն օգտագործելով որպես գաղափարական զենք և աշխատավոր մասսաների հոգևոր ստրկացման կարևորագույն միջոց, ֆեոդալները ամբողջ միջնադարի ընթացքում ձգտում էին տնտեսական, քաղաքական և գաղափարական տեսակետից ամեն կերպ ամրապնդել եկեղեցին: Եկեղեցին և նրան սպասարկող հոգևորականությունը դարձան ֆեոդալական սխտեմի մի մասը, նրա կարևորագույն գաղափարական հենարանը, այդ սխտեմի «սրբության» անվիճելի վկայությունը:

Ֆեոդալական դարաշրջանում կրոնի և եկեղեցու բացառիկ մեծ դերը, մարդկանց մտքերի վրա նրանց ունեցած ուժեղագույն ազդեցությունը պայմանավորված էին նրանով, որ «միջին դարերի աշխարհայացքը առավելապես աստվածաբանական էր»⁹¹: Այդ բարաշրջանում բոլոր մարդկանց պատկերացումները, անկախ նրանց սոցիալական պատկանելիությունից, ստորված էին կրոնական ոգով և ձևավորվում էին եկեղեցական ուսմունքի լույսի տակ:

⁹⁰ К. Маркс. Коммунизм газеты „Reinischer beobachter“.

К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, стр. 204—205.

⁹¹ Ф. Энгельс. Юридический социализм. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, Приложения, стр. 495.

վանքերի հետագա կազմակերպման ժամանակ, որոնց մեծ մասը պատկանում էր բենեդիկտյան միաբանությանը: Արդեն VII—VIII դարերում վանքերը սովորաբար տնտեսական կյանքի կենտրոնակետեր էին. նրանց մոտ կազմակերպվում էին տոնավաճառներ, նրանք իրենց պատկանող հողերում վարում էին ընդարձակ տրետեսություն, որը հիմնված էր կախյալ գյուղացիների՝ կոլոնների և սերվերի դաժան շահագործման վրա: Հաճախակի պատերազմների ժամանակ վանքերը գոյք էին ընդունում պահպանելու համար: Հարստանալով, նրանք էլ ավելի լայնորեն էին ծավալում իրենց տնտեսական գործունեությունը, իրենց տիրույթները կտրացնելով քայքայվող համայնականների հաշվին (տե՛ս գլ. 4): Առավել խոշոր և հարուստ վանքերը կոչվում էին արքայություններ: Նրանք ազդեցություն էին գործում նաև Արևմտյան Եվրոպայի երկրներէքաղաքական կյանքի վրա:

Վանքերի հարստությունը, նրանց ֆեոդալական հիերարխիայի մեջ ներառնելը նրանց բնակիչներին ներգրավում էր աշխարհիկ կյանքի մեջ: Գնալով ավելի սուր կերպով էր դրսևորվում քրիստոնեության անհաշտիկ հակասությունը՝ երկրային բարիքները արհամարհելու քարոզի, որով նա դիմում էր հավատացյալ մասսային, և եկեղեցու կողմից հարստության ու իշխանության ձգտելու միջև: Փորձելով թուլացնել այդ հակասությունները, եկեղեցական որոշ գործիչներ վանքերում մտցնում էին նոր, ավելի խիստ կանոնադրություններ: Սակայն հաճախակի անցկացվող ռեֆորմները չէին փոխում վանքերի բուն էությունը, որոնք գյուղացիության շահագործման վրա հիմնված տիպիկ ֆեոդալական կազմակերպություն էին:

Այսպես, եկեղեցին դարձավ ֆեոդալական սոցիալ-քաղաքական սիստեմի անկապտելի տարրը և ինքն էլ ֆեոդալականացման ենթարկվեց:

Կ. ԶՖ

Եկեղեցու

կազմակերպական

ամրապնդումը:

Պապության

առաջացումը

Միևնույն ժամանակ եկեղեցին ավելի ու վելի ձեռք էր բերում կենտրոնացված հզոր կազմակերպության բնույթ: Արևմուտքում և Արևելքում «եկեղեցական կազմակերպություն» ստորին բջիջը թե՛ վաղ միջնադարում, թե՛ ավելի ուշ «ծուխն» էր՝ ծխական

քա՛նայի («պրեսբիտերի») գլխավորությամբ: Պրեսբիտերները մտնում էին եպիսկոպոսի գլխավորած հիերարխիայի մեջ: Եպիսկոպոսը, դառնալով յուրաքանչյուր թեմի ճհավատացյալների հա-

մայնքի» միանձնյա ղեկավարը, հատուկ նշանակություն էր ձեռք բերում եկեղեցում: Մի շարք «թեմեր» միավորվում էին «միտրոպոլիայում», որի գլուխն էր կանոնած միտրոպոլիտը՝ Արևելքում և արքեպիսկոպոսը՝ Արևմուտքում:

Դեռ V դարում Արևելքում առաջացան ավելի բարձր աստիճանի եկեղեցական միավորումներ՝ «պատրիարքություններ» (Կոստանդնուպոլսում, Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում և Նրուսադիմում), Արևմուտքում պատրիարքներին հավասար (իսկ հետո նաև ավելի բարձր, քան նրանք) ճանաչում ստացավ Հռոմի եպիսկոպոսը՝ պապը:

Եկեղեցու կառավարման գործում մեծ նշանակություն ձեռք բերեցին եպիսկոպոսների համագումարները (ժողովները): Դրանք կարող էին լինել տեղական («կալվածային»), որտեղ հավաքվում էին առանձին պրովինցիայի կամ մի քանի պրովինցիաների եպիսկոպոսները, կամ էլ «ստիեղերական», որտեղ հավաքվում էին եկեղեցու բոլոր եպիսկոպոսները: Այդ ժողովներում, որոնք մինչև IX դարը հրավիրվում էին բյուզանդական կայսեր կողմից և նրա ղեկավարությամբ, լուծվում էին դավանաբանության, պաշտամունքի եկեղեցու կաղամկերպության հարցեր:

Եկեղեցու նշանակությունն առանձնապես նկատելիորեն աճեց Արևմուտքում: Նրա ուժեղացման գործում մեծ դեր խաղաց պապության առաջացումը: Մենք արդեն գիտենք, որ IV դարի վերջին I V դարի սկզբին Հռոմի եպիսկոպոսները յուրացրին «պապ», այսինքն՝ եկեղեցու գլխավորը կոչվելու բացառիկ իրավունքը (տե՛ս գլ. 3):

Եկեղեցում գերիշխելու իրենց հավակնությունները պապերը հիմնավորում էին նրանով, թե իրենք «հաջորդներն են Պետրոս առաքյալի», որը, ավանդության համաձայն, Հռոմի առաջին եպիսկոպոսն էր և որին Քրիստոսն իբր ասել է՝ «Դու Պետրոս (հունարենի՝ քար) ես, և այս քարով ես կստեղծեմ իմ եկեղեցին»: Օգտագործելով ուժեղ աշխարհիկ իշխանության բացակայությունը Արևմուտքում և, մասնավորապես, Իտալիայում, պապերը IV—V դարերում արագորեն բարձր դիրքի հասան: V դարի կեսերից նրանք փաստորեն դարձան Հռոմի թեմի աշխարհիկ կառավարիչները, մի բան, որն է՛լ ավելի ամրապնդեց պապության դիրքը: Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում եկեղեցական հողատիրության աճին զուգընթաց պապի տրամադրության տակ էին անցնում եկեղեցական հողերից գանձվող զանազան վճաբումներ: Պապի ձեռքում գտնվող հողերի ամբողջությունն սկսեց դիտվել որպես «Սբ. Պետրոսի հայրենակալվածք» (patrimonium sancti Petri), իսկ նա ինքը՝ որպես զրանց

պերագույն սենյոր: Եկեղեցու ֆեոդալականացման համեմատ նրա կազմակերպությունը նույնպես ավելի ու ավելի ֆեոդալական-հիփոթարխական կառուցվածք էր ստանում: Եկեղեցական հիերարխիայի գլուխն էր կանգնած պապը, այնուհետև արքեպիսկոպոսը, եպիսկոպոսները, արքաները, որոնք համարվում էին նրա վասալները, ավելի ցածր՝ դեկաններն ու ավելի մանր վանքերի վանահայրերը, իսկ հիերարխիայի ամենաստորին աստիճաններում՝ ծխական հոգեորականությունը: Արդեն VI դ. վերջերին պապությունն Արևմտյան Եվրոպայում սկսեց քրիստոնեական եկեղեցում չիականադար տիրապետություն հաստատելու պահանջներ առաջադրել: Գրիգորիոս I պապը (590—604), որն առաջին անգամ սկսեց երեսպաշտորեն իրեն անվանել «աստծո ստրուկների ստրուկ» (servus servorum dei), այն ժամանակից դա մտավ պապական գրասենյակի պրակտիկայում, — եռանդուն կերպով հանդես եկավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի դեմ, ժխտելով «տիեզերական» պատրիարքի տիտղոս կրելու նրա իրավունքը»:

Սակայն պապության դերը VI—VII դդ. չպետք է գերազնահատել: Եկեղեցում գերիշխելու իրենց նկրտումներում պապերը հանդիպում էին մյուս եպիսկոպոսների, առանձնապես Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի դիմադրությանը: Տարածայնությունները արևմտյան և արևելյան եկեղեցիների միջև դնալով ավելի էին խորանում:

Է՛լ ավելի մեծ դիմադրության էին հանդիպում պապերի հավակնությունները Իտալիայում, մանավանդ Արևմտյան Եվրոպայի մասշտաբով քաղաքական ազդեցության հասնելու նրա ձգտումը: Թե՛ այդ, թե՛ ավելի ուշ շրջանում նրանք ստիպված էին հաշվի նրստել իրենց ժամանակի առաջատար քաղաքական ուժերի՝ Բյուզանդական կայսրության և լանգոթարդական թագավորների, ավելի ուշ Ֆրանկական, է՛լ ավելի ուշ՝ գերմանական կայսրությունների հետ: Այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես և ամբողջ միջնադարի ընթացքում, պապության քաղաքական ու միջազգային դրոշմունքը շատ բանով որոշվում էր ուժերի այն ընդհանուր հարաբերակցությամբ, որ գոյություն ուներ միջազգային ասպարեզում և Իտալիայի ներսում: X

**Եկեղեցու և
պետության դաշինքը**

Վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանում Արևմտյան Եվրոպայում եկեղեցու և պետության միջև սերտ դաշինք գոյություն ուներ:

Այդ դաշինքը ծնունդ առավ Գալլիայում առաջին Մերովինգների
680

ժամանակ և մեծ դարգացման հասավ Կարոլինգների օրոք:

Վաղ միջնադարի ժամանակներից քրիստոնեական եկեղեցին Արևմուտքում անփոփոխ կերպով հանդես էր գալիս «որպես գոյո-թյուն ունեցող ֆեոդալական կարգի ամենաընդհանուր սինթեզը և ամենաընդհանուր սանկցիան»⁹²: Այն պայքարում, որ մղվում էր այդ կարգի թշնամիների դեմ, ինչպես և նրանց դեմ, ովքեր որևէ բանում դիպչում էին եկեղեցու հեղինակությունը, վերջինս օգտագործում էր եկեղեցական պատիժների խնամքով մշակված սխտեմը՝ «բանադրանքը», որը մարդուն եկեղեցուց դուրս էր դնում, մասնավորապես արգելում էր հաղորդակից լինել եկեղեցական խորհուրդներին, «ինտերդիկտը», երբ արգելվում էր պաշտամունքի ւսմեն մի կատարում որևէ մարդի կամ նույնիսկ ամբողջ երկրի տերիտորիայում, հանդիսավոր հրապարակային նդովքի ենթարկելը («անաֆեմը»), զանազան տեսակի եկեղեցական ապաշխարանքները և այլն: Այս բոլոր միջոցները այն ժամանակվա սնահավասու տգետ մարդկանց համար պակաս սարսափելի և ազդու չէին, քան աշխարհիկ իշխանություն կողմից կիրառվող պատիժները: Այդ դարաշրջանի պատկերացումներով եկեղեցու հովանավորությունից զրկվելը մարդուց խլում էր «փրկության» հույսը և սպառնում դժոխային տանջանքներ հանդերձյալ աշխարհում:

Վաղ ֆեոդալական պետությունն իր հերթին աջակցում էր եկեղեցուն և պաշտպանում նրա շահերը: Պիպին Կարճահասակը ակտիվորեն մասնակցում էր պապական պետության ստեղծմանը Իտալիայում (տե՛ս գլ. 4): Կառլոս Մեծը օրինականացրեց եկեղեցական տասանորդը (decima) որպես պարտադիր տուրք, որով հարկվում էր ամբողջ բնակչությունը: Նրա հիմնական ծանոթյունն ընկնում էր գյուղացիության վրա, որը տասանորդը վճարում էր երեք ձևով. «մեծ տասանորդ»՝ հացահատիկից, «փոքր տասանորդ»՝ բանջարեղենից. պտուղներից և տնային թռչուններից, «արյան տասանորդ»՝ անասուններից:

Պապերի աշխարհիկ իշխանությունն առաջացումը Միջին Իսլամիայում և Կարոլինգների կողմից նրան ցույց տված աջակցությունը VIII դ. վերջին և IX դարի սկզբին որոշ չափով բարձրացրին պապության հեղինակությունը Արևմտյան Սվրոպայում և է՛լ ավելի ուժեղացրին արևմտյան ու արևելյան եկեղեցիների անջատվածությունն ու մրցակցությունը: Բարբարոսական ներխուժումների ժա-

⁹² Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 361.

մանակներից նրանց առերևույթ միասնությունն արդեն չէր կարող
սրողել եկեղեցին ծվատող հակասությունները:

**Պապության
արևելյան
էքսպանսիան**

IX դ. կեսերին, Նիկողայոս I պապի (858—
867) օրոք, արևմտյան և արևելյան եկեղե-
ցիների միջև տեղի ունեցող ընդհարումները
առանձնակի սուր բնույթ ստացան: Պապու-

թյան տերիտորիալ նկրտումները և Բուլղարիայում պապական լե-
զատների հայտնվելը ընդհարում առաջ բերին Նիկողայոս I-ի և
Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոթիոսի միջև: Նրանց միջև պայ-
քար էր տեղի ունենում նաև երկու կողմերի հրավիրած առանձին
եկեղեցական ժողովներում, որտեղ նրանք բանադրում էին միմյանց
և հերթով մյուս կողմի որոշումը հայտարարում անվավեր:

Այդ հույն ժողովներում որոշեցին արևելյան և արևմտյան
Քեկեղեցիների դավանաբանական, կանոնական ու ծիսական այն-
տարաձայնությունները, որոնք պահպանվել են մինչև մեր ժամա-
նակները: Դավաբանական կարևորագույն տարաձայնությունները
հանգում էին հետևյալին. Արևմուտքում գտնում էին, որ «սուղբ-
հոգին» հավասարապես բխում է և՛ «հայր—աստծուց», և՛ «որդի—
աստծուց» (լատիներեն filioque), մինչդեռ Արևելքում ճանաչվում
էր «սուրբ հոգու» բխումը միայն «հայր աստծուց»: Արևմտյան եկե-
ղեցին հետևում էր աստծու հանդեպ սրբերի «գերպատշաճ ծա-
ռայությունների» վերաբերյալ ուսմունքին, սրբեր, որոնք իբր թե
ստեղծել են «քարիքների» սրբազան պաշար, որի հաշվին եկեղեցի-
ն իր հայեցողությամբ կարող է թողություն տալ մարդկանց մեղքերին
և «հավիտենական փրկություն» շնորհել նրանց հոգիներին: Արևել-
քում այդ ուսմունքը մերժվում էր: Հենվելով այդ ուսմունքի վրա
արևմտյան եկեղեցին, ի տարբերություն արևելյանի, թույլատրում
և խրախուսում էր որպես թե սրբերի ստեղծած «քարիքների» ֆոնդից
այսպես կոչված ինդուլգենցիաներ՝ մեղքերի թողության շնորհա-
գրեր, փողով վաճառելու պրակտիկան: Ծիսական և կանոնական
գլխավոր տարակարծությունները կայանում էին նրանում, որ կա-
թոլիկների մոտ հացով և գինով հաղորդվում էին միայն հոգևոր
անձինք, իսկ աշխարհականները հաղորդվում էին միայն հացով,
իսկ ուղղափառների մոտ անխտիր բոլոր հավատացյալները հաղոր-
դություն էին ստանում և՛ հացով, և՛ գինով: Հաղորդության հացը
կաթոլիկների մոտ անթթխմոր էր, ուղղափառների մոտ՝ թթխմո-
րով: Արևմուտքում խաչակնքումը կատարվում էր հինգ մատով,
Արևելքում՝ երեք: Արևմտյան եկեղեցում արարողությունն ամենու-
շեք կատարվում էր միայն լատիներեն լեզվով, իսկ ուղղափառ Ն-

կեղեցին թույլատրում էր տարբեր երկրներում ժամերգության ժամանակ օգտագործել այն լեզուները, որոնք հասկանալի էին տեղական (մասնավորապես, սլավոնական) բնակչությանը: Արևմուտքում եկեղեցին կուսակրոնություն էր պահանջում բոլոր քահանաներից ու վանականներից: Արևելքում կուսակրոնություն պահանջվում էր միայն վանականներից: Արևմտյան եկեղեցին, ի տարբերություն բյուզանդականի ընդունում էր ամուսնությունների անքակտելիությունը, թույլ չէր տալիս դուրս գալ հոգևոր կոչումից, աշխարհականներին արգելում էր կարգալ և մեկնաբանել Սուրբ գիրքը, հաստատում էր պապի զլխավոր լինելը քրիստոնեական եկեղեցում և կարգինալների ինստիտուտը, որոնք չէին ընդունվում Արևելքում:

Եկեղեցիների միջև չգաղարող վեճերի իրական հիմքը, սակայն, բնավ էլ դավանաբանական կանոնական ու ծիսական տարածայնությունները չէին, այլ միանգամայն իրական պրակտիկ շահերը: Պապությունն ու ժգնորեն ձգտում էր իր կրոնա-քաղաքական ազդեցության ոլորտն ընդարձակել դեպի արևելք: Արևելյան եկեղեցին վճռականորեն դիմադրում էր դրան:

Արևելյան եկեղեցու դեմ մղած պայքարում նիկողայոս I պապը առաջին անգամ օգտագործեց պապական ուղերձների մի ժողովածու, որ սխալ կերպով վերագրվում էր եպիսկոպոս Իսիդոր Սևրիխացուն (VI—VII դդ.): «Կեղծ-իսիդորական դեկրետալիաների» այդ ժողովածուն բովանդակում էր հարյուրից ավելի մտացածին պապական ուղերձներ, եկեղեցական ժողովների որոշումների վերաբերյալ կեղծ փաստաթղթեր, «Կոստանդինոսի շնորհը» (տե՛ս զլ. 4) և այլ կեղծագրեր, որոնց նպատակն էր հիմնավորել պապության առաջնությունը եկեղեցում և նրա աշխարհակալական հավակնությունները: Այդ ժամանակից «Կեղծ-իսիդորական դեկրետալիաները», որոնք հետագայում պաշտոնապես մտցվեցին կանոնական իրավունքի⁹³ ժողովածուի մեջ, միջին դարերում դարձան պապական տիրակալության հանրաճանաչ հիմքը, մինչև որ XV—XVI դարերում ապացուցվեց դրանց կեղծությունը:

X դարում կենտրոնական ու Արևելյան Նվրոպայի ժողովուրդների մեջ քրիստոնեության տարածումը, որ պայմանավորված էր սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր զարգացման օրինաչափ պրոցեսով, եկեղեցին պատկերում էր իբրև բացառապես իր «միսիոներական» գործունեության արդյունք: X դարի երկրորդ կեսին քրիստո-

⁹³ Կանոնական իրավունք—այլ իրավական նորմաների (կանոնների) ամբողջությունը, որոնք սահմանել է քրիստոնեական եկեղեցին և որոնք որոշում են նրա կազմակերպությունը, եկեղեցական դատարանների իրավասություններն ու գործունեությունը:

Շեռությունը արևմտյան հռոմեական եկեղեցու ծիսակատարությամբ հաստատվեց Հունգարիայում (տե՛ս գլ. 15), ինչպես և Չեխիայում ու Մորավիայում: Արևմտյան եկեղեցու ազդեցությունը տարածվեց նաև Լեհաստանի վրա, որտեղ իշխան Մեշկո I-ը նույնպես արևմտյան օրինակով քրիստոնեություն ընդունեց (966 թ.):

Միևնույն ժամանակ պապությունը անհաջող փորձ ձեռնարկեց արևմտյան հռոմեական եկեղեցին հաստատելու նաև Ռուսիայում: Կիև ժամանեց (մոտավորապես 960 թվականին) պապական մի միսիա: Սակայն միսիոներներն այնքան անբարյացակամ էին պահում իրենց, որ շուտով կիևցիները արտաքսեցին նրանց: Իրենց նպատակին չհասնելու նաև պապության նոր փորձերը՝ 979 թվականին ուղարկված լեգատների օգնությամբ Ռուսիան մտցնել իր ազդեցության ոլորտը: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ կիևյան իշխան Վլադիմիր Սվյատոսլավովիչը 988 թվականին քրիստոնեություն ընդունեց Բյուզանդիայից, Հռոմում չէին կորցնում պապության ազդեցությունը հարուստ հին Ռուսական պետության վրա տարածելու հույսերը: Ռուսիային իր կողմը գրավելու Հռոմի համառ ձգտումն ուներ նաև մի այլ նպատակ՝ թուլացնել Բյուզանդիային, որն զգալիորեն ամրապնդել էր իր դիրքերը ռուսական եկեղեցու հետ հաստատած եկեղեցական միասնության շնորհիվ:

Եկեղեցիների բաժանումը 1054 թվականին

Ժողովուրդներին ենթարկելու համար մրդվող պայքարի հողի վրա արևելյան և արևմտյան եկեղեցիների թշնամությունը գնալով սրվում էր: Վերջապես, 1054 թվականի ամռանը Կոստանդնուպոլիս ուղարկված պապական լեգատները Հևոն IX պապի անունից նգովեցին բյուզանդական պատրիարք Միքայել Կերուլարիոսին Վերջինն իր հերթին եկեղեցական ժողով հրավիրեց և նգովեց պապական լեգատներին: Այսպես վերջնականապես կատարվեց «եկեղեցիների բաժանումը»:

Այդ ժամանակից արևմտյան եկեղեցին սկսեց կոչվել «հռոմեա-կաթոլիկական», իսկ արևելյանը՝ «հունա-կաթոլիկական» (հունարեն արտասանությամբ՝ «կաֆոլիկական»): Բացի դրանից, արևելյան եկեղեցին յուրացրեց «ուղղափառ» աշխինքն՝ ուղղադավան անունը: Քրիստոնեական եկեղեցու միասնությունը, որը մինչև այժմ ձևականորեն պահպանվում էր, այլևս գոյություն չունի:

Եկեղեցական տարաձայնությունների հիմքում, որոնք հասցրին եկեղեցիների բաժանմանը, ընկած էին Բյուզանդիայի և արևմտա-եվրոպական երկրների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման ուղիների ու ձևերի տարբերությունները:

Պապի ավտորիտար իշխանությունը, որն ընդհուպ մինչև XIII դ. տարածվում էր նաև որոշ աշխարհիկ կառավարողների վրա, անհնարին էր Արևելքում, որտեղ պահպանվում էր հին ավանդույթների հեղինակությամբ օժտված կայսեր իշխանությունը: Այդ ավանդույթների համաձայն, մասնավորապես, ճանաչվում է կայսեր տիրապետությունը կրոնական տեսակետից:

Պապութեան անկումը IX դարի երկրորդ կեսից պապական իշխանությունն արագորեն թուլանում է: Սկսվում է պապության անկման գրեթե երկուհարյուրամյա մի ժամանակաշրջան, որը պայմանավորված էր Իտալիայում և Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծված ընդհանուր քաղաքական իրադրությամբ: Վերդենյան բաժանումից հետո ֆրանկական տիրակալության վերացումն Իտալիայում հասցրեց այն բանին, որ այնտեղ սկսվեց լիակատար ֆեոդալական մասնատվածություն և քաղաքական անարխիայի ժամանակաշրջանը: Որպես ֆեոդալական միապետ պապը բնավ էլ ամենահզորը չէր ֆեոդալների մեջ, Ի վիճակի չլինելով նրանց ենթարկել իրենց քաղաքական ազդեցությանը, պապերն այդ շրջանում իրենք էին գործիք լիակ երբեմն էլ զոհ դառնում ֆեոդալական տարբեր խմբավորումների երկպառակշակա՝ պայքարում, որը եղում էր ինչպես պապական պետության ներսում, այնպես էլ ընդհանրապես Իտալիայում:

Մյուս կողմից, Ֆրանկական կայսրության տրոհումը ժամանակավորապես խախտեց Եվրոպայի տարբեր երկրների ու մարզերի հոգևորականության հետ պապության հաստատած այն կապերը, որոնք դեռևս բավականաչափ չէին ամրապնդվել նախնիքաց ժամանակաշրջանում: Դրանով մասամբ խախտվեցին պապության համեմատական ազդեցությունն ու ֆինանսական բազան, մի բան, որ նույնպես զգալիորեն թուլացնում էր նրան Իտալիայի ֆեոդալական խմբերի և եվրոպական մյուս միապետների հանդեպ: Պապությունը փաստորեն ժամանակավորապես կորցրեց իր քաղաքական ինքնուրույնությունը:

X դարի առաջին կեսի ամբողջ ընթացքում պապական գահը, հենց դրանով էլ նաև Պապական պետությունը ինքնիշխան կերպով տնօրինում էր հռոմեական անվանի տոհմերից մեկը: Օգտվելով պապության անկումից, խոշոր ֆեոդալները ազատվում էին պապերի իշխանությունից, զավթում նրանց պատկանող հողերը: Օտտոն I-ի օրոք այսպես կոչված Հռոմեական կայսրության առաջա-

ցումից հետո (տե՛ս գլ. 6) պապական դահլ՝ X դարի երկրորդ կիսից գրավում էին գերմանական կայսրերի դրածոները, որոնք վարում էին նրանց համար ձեռնադրականություն: Իսկ տեղերում եկեղեցին ավելի ու ավելի կախման մեջ էր ընկնում ֆեոդալական առանձին կառավարողներից:

Կլյունիական շարժումը

Պապության անկումը նպաստեց եպիսկոպոսների և արքեպիսկոպոսների իշխանության ուժեղացմանը, որոնք դարձան ֆեոդալական իշխաններ, ընդհանուր եկեղեցական շահերը ենթարկելով իրենց քաղաքական նպատակներին ու հարստանալու տենչին: Եկեղեցին ավելի ու ավելի էր անձնատուր լինում աշխարհիկ շահերին՝ ընկնում էր «պղծության» մեջ, դրանով իսկ խախտվում էր նրա նշանակությունը որպես ֆեոդալների ընդհանուր դասակարգային քաղաքականության գործիքի և արտատնտեսական հարկադրանքի կարևոր միջոցի:

Այդ կապակցությամբ վանականության շրջանում առաջացավ մի շարժում, որի նպատակն էր ստեղծել ուժեղ եկեղեցական կազմակերպություն, մասնավորապես ամրապնդել պապական իշխանությունը: Այդ շարժումը X դարի սկզբին գլխավորեց Կլյունի վանքը (Ֆրանսիական Բուրգունդիա), որը շուտով դարձավ վանքերի մի խոշոր միավորման կենտրոնը (տե՛ս գլ. 6):

Կլյունիական ռեֆորմի հիմքը այն առանձնապես խիստ կանոնադրությունն էր, որը վերջնականապես հաստատվել էր XI դարում և նպատակ ուներ ամրապնդել եկեղեցին և բարձրացնել նրա խարխլված բարոյական հեղինակությունը: XII դարի վերջերին կլյունիական միաբանության մեջ էին մտնում Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Անգլիայի և Իսպանիայի մոտ 2 հազար վանքեր: Միաբանության վանքերը գտնվում էին Կլյունիի վանահոր ղեկավարության ներքո, որն իր հերթին անմիջականորեն ենթարկվում էր պապին: Կլյունիական կանոնադրությունը բացառում էր վանքերի ենթարկվելը ոչ միայն աշխարհիկ իշխանություններին, այլև տեղական եպիսկոպոսների իշխանությանը: Կանոնադրությունը վանականներից պահանջում էր խստորեն պահպանել հոգևորականության կուսակրոնության ուխտը («ցելիբատ») նույնիսկ լուծյան երդումը: Կլյունիականները հանդես էին գալիս նաև եկեղեցական պաշտոնները վաճառելու («սիմոնիա») դեմ: Քարոզների ավելի մեծ հաջողության համար վանքերում ստեղծվում էին գրադարաններ ու դպրոցներ, որոնք խորապես տոգորված էին եկեղեցական ոգով:

Կլյունիական շարժման հաջողությունը բացատրվում է նրանով, որ այդ շարժումը նաև խոշոր ֆեոդալական ավագանու մի մասի՝ սենյորությունների ինքնիշխան տերերի կողմից օգտագործվում էր որպես միջոց, մի կողմից, թագավորական իշխանության և այն պաշտպանող եպիսկոպոսների դեմ, մյուս կողմից՝ ժողովրդական ելույթների և ուժեղացող ժողովրդա-հերետիկոսական շարժումների դեմ մղվող պայքարում:

Հենց այդ պատճառով էլ X—XI դարերում ֆեոդալական սենյորներից շատերը կլյունիական վանքերին առատորեն հողեր էին նվիրում, հաճախ իրենք էլ քաշվում էին այդ վանքերը, եռանդուն կերպով պաշտպանում կլյունիական ունիոնը: Այդ շարժումից ծնունդ առան այն ժամանակվա Եվրոպայի եկեղեցական-քաղաքական խոշոր գործիչներից շատերը. նրանցից էր նաև կաթոլիկ եկեղեցու ականաժող գործիչներից մեկը՝ Կլյունի վանքի վանական Հիլդեբրանդը, հետագայում պապ Գրիգորիոս VII-ը (1073—1085):

1059 թ. կաթերանի եկեղեցական ժողովում (Հոռմում) Հիլդեբրանդը, պաշտպանելով կլյունիականների պահանջները, որոշում ընդունել տվեց պապերի ընտրության նոր կարգի մասին: Այդ որոշման համաձայն, պապը այնուհետև պետք է ընտրվեր կարդինալների (պապի կողմից նշանակվող եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյաների) կողմից: Դրանով իսկ գերմանական կայսրերը, որոնք առաջ փաստորեն իրենք էին նշանակում պապերին, բոլորովին հեռացվում էին նրանց ընտրությունների մասնակցելուց (տե՛ս գլ. 6):

**Գրիգորիոս VII-ի
աւելաձապեւա-
կան քաղաքակա-
նութունը**

XI դարի երկրորդ կեսին կաթոլիկ եկեղեցին Արևելյան Եվրոպայում կլյունիական շարժման օգնությամբ զգալիորեն ամրապնդեց իր դիրքերը: Գրիգորիոս VII պապը այդ գործում մեծ դեր խաղաց: Իր՝ «Պապի դիկտատո»-ում նա մանրամասնորեն շարադրեց պապական աստվածապետության ծրագիրը, որի համաձայն հաստատվում էր պապական իշխանության գլխավորը լինելու աշխարհիկ միապետների իշխանության նկատմամբ: Գրիգորիոս VII-ը իր գործունեության նպատակը դարձրեց այդ ծրագրի կենսագործումը: Նա կատաղի պայքար էր մղում գերմանական թագավոր (հետագայում կայսր) Հենրիխ IV-ի դեմ, մի պայքար, որի համար առիթ ծառայեց այն վեճը, թե նրանցից ով պետք է եպիսկոպոսներ նշանակել, այսինքն՝ ին՝ վեստֆալիայի տալ (տե՛ս գլ. 6): Պապության աճող հավակնություն-

ների մասին են վկայում նաև Գրիգորիոս VII-ի ընդհարումները այն ժամանակվա մի շարք այլ միապետների հետ: Նրան լենային երգում տվեցին և որպես «նվեր սուրբ Պետրոսին» իրենց հոգեբը հանձնեցին Հարավային Իտալիայի նորմանդական դուքսերը: Նույնն էլ Գրիգորիոսը պահանջում էր հունդարական թագավորից և անգլիական թագավոր Վիլհելմ Նվաճողից: Գրիգորիոսը նույնպիսի քաղաքականություն էր վարում նաև Իսպանիայում, Չեխիայում, Դանիայում և Դալմաթիայում, Կորսիկայում և Սարդինիայում: Նույնիսկ հեռավոր Կիևը դուրս չմնաց պապի տեսադաշտից: Օգտվելով Յարոսլավ Իմաստունի որդիների երկպառակշական պայքարից, պապը 1075 թվականին նրանցից մեկին՝ Իզյասլավին, իր օգնությունը խոստացավ այն պայմանով, որ Կիևյան իշխանը իրեն ճանաչի հոռմեական դահի վասալ:

Իր եռանդուն ու վճռական քաղաքականությամբ Գրիգորիոս VII-ը կարողացավ զգալիորեն ամրապնդել պապության և կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակությունը: Սակայն Գրիգորիոս VII-ի աշտվածապետական գաղափարները, ունիվերսալ միապետություն ստեղծելու նրա պլանները չիրագործվեցին: Նրա քաղաքականությունը պարտություն կրեց Ֆրանսիայում և Անգլիայում, կատարյալ հաջողությամբ չպսակվեց նաև Գերմանիայում: Կայսր Հենրիխ IV-ի դեմ մղած իր երկարատև պայքարի վերջում պապը նույնիսկ ստիպված եղավ լքել Հռոմը և փախչել Իտալիայի հարավային կողմը և այնտեղ վախճանվեց:

Մե 29

Պապություն

բարձրացումը

XII—XIII դարերում

և դրա սոցիալական

ու քաղաքական

նախադրյալները

XII—XIII դարերում տեղի է ունենում կաթոլիկ եկեղեցու և պապության ազդեցության հետագա արագ ուժեղացում: Այդ պրոցեսը կապված էր XI դարի վերջերին Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմի վերջնական հաստատման հետ, որի հետևանքը եղավ ֆեոդալական մասնատվածությունը երկրների մեծ մասում: Այդ ժամանակ ինքը՝ կաթոլիկ եկեղեցին էլ դարձել էր հզոր ֆեոդալական ուժ: Ինչպես և ավելի վաղ շրջանում, մնալով որպես ֆեոդալական կարգի հենարան ու պաշտպան, եկեղեցին այդ նոր պայմաններում «իրական կապ էր հանդիսանում տարբեր երկրների միջև. իր ֆեոդալական կազմակերպությամբ... կրոնի միջոցով սրբազործում էր ֆեոդալական սկզբունքների վրա հիմնված աշխարհիկ պետական կարգը»²⁴: XII—XIII դարերում

²⁴ Ф. Энгельс. Юридический социализм. К. Маркс и Ф. Энгельс Соч., т. 21, стр. 495.

Եվրոպայում կենտրոնացված ուժեղ պետությունների բացակայու-
 թյան պայմաններում եկեղեցին միակ ուժն էր, որի հեղինակությու-
 նը ճանաչվում էր բոլոր երկրներում: Հնդեւսի խոսքերով ասած՝ կա-
 թոլիկ եկեղեցին «Ֆեոդալական սիստեմի միջազգային խոշոր կենտ-
 րոնն էր»⁹⁵: IX—XI դարերում, երբ եկեղեցին կազմակերպական տե-
 սակետից դեռևս բավականաչափ ուժեղ չէր, ծայր առած ֆեոդալա-
 կան մասնատվածությունը ժամանակավորապես թուլացրեց նրա քա-
 զաքական ազդեցությունը, խախտելով պապության և Արևմտյան Եվ-
 րոպայի առանձին մարզերի ու երկրների հոգևորականության միջև
 եղած կապերը: Այժմ, կազմակերպական տեսակետից ամրապնդ-
 վելով կլյունիական ռեֆորմների հետևանքով, պապությունը ոչ
 միայն հարմարվեց ֆեոդալական մասնատվածության պայմաննե-
 րին, այլև հաջողությամբ օգտագործեց այն իր շահերի համա-
 Արևմտյան Եվրոպայի առանձին երկրներում նրա գլխավոր հենա-
 րանն էին կազմում եկեղեցական հիերարխիայի ներկայացուցիչ-
 ները, որոնք տեղերում անց էին կացնում պապության քաղաքակա-
 նությունը: Նրանց մեջ առանձնապես կարևոր դեր էին խաղում խո-
 շորագույն եկեղեցական հողատերերը՝ եպիսկոպոսներն ու վան-
 քերը, որոնք սովորաբար շափազանց լայն իմունիտետային ար-
 տոնություններ ունեին: Սակայն, լինելով միաժամանակ թե՛ իրենց
 երկրի թագավորի, թե՛ պապի՝ որպես եկեղեցու պետի, վասալներ
 և շատ տեսակետներից կախված լինելով երկուսից էլ, նրանք տա-
 րբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր դիրք էին գրավում աշխար-
 հիկ և հոգևոր իշխանության միջև տեղի ունեցող պայքարում:
 XII դարում և հատկապես XIII դարում նրանցից շատերը իրենց
 երկրներում արդեն պաշտպանում էին աշխարհիկ կենտրոնական
 իշխանության ուժեղացումը, ուստի և չէին համակրում պապության
 ծայրահեղ աստվածապետական հավակնությունները, թեպետև
 միշտ չէ, որ համարձակվում էին բացահայտորեն հակադրվել նրան:
 Եկեղեցական խոշոր ֆեոդալների մյուս մասը, ընդհակառակը, իր
 երկրներում եռանդուն կերպով անց էր կացնում պապական քաղա-
 քականությունը, արգելակում էր այնտեղ կենտրոնական իշխանու-
 թյան ուժեղացումը և հաճույքով պաշտպանում ֆեոդալական-ան-
 ջատողական ելույթները: Մասնավորապես, նրանց թվին էին պա-
 կանում XI դարի հենց վերջին ստեղծված ցիստերցիականական և ու
 միաբանության վանքերը, Պաղեստինում առաջացած ռազմավա-

⁹⁵ Ф. Энгельс. Введение к английскому изданию «Развитие социализма
 от утопии к науке». К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 22, стр. 306.

նական միաբանությունները, ավելի ուշ, XIII դարում՝ «մուրացիկ» վանականները, ինչպես նաև խոշորագույն եպիսկոպոսները՝ եկեղեցու իշխանները, առանձնապես Գերմանիայում, որտեղ նրանք հաճախ ինքնուրույն միապետներ էին: Պապերն իրենց շահերի համար օգտագործում էին նաև աշխարհիկ խոշոր ֆեոդալների անջատողական ձգտումները, հրահրելով և աջակցելով նրանց պայքարին՝ ընդդեմ իրենց սենյոր-թագավորների, ինչպես, օրինակ, այդ տեղի ունեցավ XI և XIII դարերում կայսրների դեմ պապերի մղած պայքարի ժամանակ կամ Ազատությունների մեծ խարտիայի համար մղված պայքարին նախորդած տարիներին Անգլիայում:

Հենվելով այդ սոցիալական ուժերի վրա, պապությունը XII—XIII դարերում իր ազդեցությունը ուժեղացնելու համար օգտագործում էր ժամանակի բոլոր կարևորագույն քաղաքական իրադարձությունները: Նա հանդես էր գալիս որպես դեպի արևելք կատարվող խաչակրաց արշավանքների կազմակերպիչ, որոնք սկզբում մեծ ժողովրդականություն էին վայելում բնակչության բոլոր խավերի շրջանում: Նա գաղափարապես ոգեշնչում էր Իսպանիայում արաբներին ցույց տրվող դիմադրությունը, ռեկոնկիստային տալով «քրիստոնեական աշխարհը անհավատներից փրկելու» կրոնական բնույթ. քրիստոնեությունը հեթանոսների մեջ տարածելու լոզունգով եկեղեցին սրբագործում էր գերմանական ասպետների կողոպտչական արշավանքները սլավոնական և մերձբալթյան ժողովուրդների դեմ: Պապությունն ակտիվորեն մասնակցում էր հակաֆեոդալական ժողովրդական շարժումների և հաճախ այդ շարժումների արտահայտությունը հանդիսացող հերետիկոսությունների ճնշմանը: Դա առանձնապես բարձրացնում էր նրա հեղինակությունը արևմտահվրոպական ֆեոդալների զգալի մասի աչքում:

Իր դիրքերի ամրապնդման համար մղած պայքարում պապությունը նորից գիմեց տիեզերական ժողովների հրավիրմանը, որոնք IX դարից չէին գումարվել: 1123 թվականին Կալիկստոս II պապը Նրկար ընդմիջումից հետո Հռոմում հրավիրեց Լաթերանի I տիեզերական ժողովը⁹⁶, որը հաստատեց 1122 թվականին կնքված Վորմսի կոնկորդատը (տե՛ս գլ. 6): Այդ ժամանակվանից պապն սկսեց կանոնավոր կերպով աջգլխի ժողովներ հրավիրել, որտեղ քրիստոնեական կյանքի կարևորագույն հարցերը: Եկեղեցու աճող դերը դրսևորում էր ոչ միայն ժողովրդի ամբողջ մտավոր

⁹⁶ Եկեղեցիների բաժանումից հետո պապերը «տիեզերական» ժողովներ էին անվանում միայն արևմտյան հռոմեա-կաթոլիկական եկեղեցու ժողովները:

կյանքի նկատմամբ նրա դիկտատում (տե՛ս գլ. 20), այլև միջադ-
գային բնույթի որոշ իրավական նորմաներ մտցնելու փորձերում,
ինչպես օրինակ, բուլղորի համար պարտադիր պատերազմելու օրենք-
ներ, «աստվածային զինադադար», «աստվածային խաղաղություն»
և այլն:

Եկեղեցու և նրա գլուխ պապի քաղաքական ազդեցությունը
հենվում էր նաև հոռմեական կուրիայի ֆինանսական հզորության
վրա: Եվրոպայի բուլղոր կաթոլիկական երկրներից ամեն տարի այս-
տեղ էին հոսում փողի հսկայական գումարներ՝ եկեղեցու հողային
տիրություններից, եկեղեցական տասանորդից, խաչակրաց արշա-
վանքների համար կատարված հանգանակություններից և եկեղե-
ցական այլ տուրքերից ստացված եկամուտներ: Իր տրամադրու-
թյան տակ ունենալով հսկայական միջոցներ, որոնք հաճախ շատ
էին գերազանցում Եվրոպայի աշխարհիկ միապետների ֆինանսա-
կան ռեսուրսներին, պապերը հնարավորություն ունեին ակտիվ ար-
տաքին քաղաքականություն վարել:

Պապությունը XIII դարում

XIII դարը պապության ամենամեծ հզորու-
թյան և միջազգային ազդեցության ժամա-
նակաշրջանն էր: Դա արտահայտվեց արդեն

Խոկենտիոս III պապի (1198—1216) պոնտիֆիկատի (կառավար-
ման) ժամանակ, որն ավելի լայն մասշտաբներով, քան Գրիգորիոս
VII-ը, պաշտպանում էր աշխարհիկ իշխանությունն նկատմամբ հո-
գևոր իշխանության զլխավոր լինելու զաղափարը և առաջ քաշում
համաշխարհային տիրապետության պահանջներ: Այդ ճարպիկ ու հու-
ռանդուն քաղաքագետը, երկպառակություններ բորբոքելով Գերմա-
նիայում, բավականաչափ թուլացրեց գերմանական կայսրերի դիր-
քերը Իտալիայում, լիովին վերականգնեց իր տիրությունները Պապա-
կան մարզում և զգալիորեն ընդարձակեց նրա սահմանները, իսկ մի
ժամանակ նույնիսկ Սիցիլիական թագավորության կառավարողն էր
(տե՛ս գլ. 12): Նա պապական կուրիային բարձրագույն դատական
ատյանի նշանակություն տվեց ամբողջ կաթոլիկ աշխարհում. որով
է՛լ ավելի ուժեղացրեց իր ազդեցությունը: Խոկենտիոս III-ը խա-
չակրաց արշավանք կազմակերպեց ալբիգոյանների դեմ (տե՛ս գլ.
9), հավանություն տվեց Մերձբալթիկայում գերմանական նվաճում-
ների սկսելուն (տե՛ս գլ. 11): Նրան հաջողվեց հասնել այն բանին, որ
իրենց նրա վասալները համարեցին անզլիական թագավոր Հովհանն
Անհողը (տե՛ս գլ. 10), Արագոնի և Պորտուգալիայի թագավորները:
Խոկենտիոս III-ը և նրա հաջորդները իրենց լեգատների միջոցով

շարունակ միջամտում էին արևմտանվրոպական պետություններին, ներքին գործերին, փորձելով իրենց կամքը թելադրել նրանց և հավակնելով համանվրոպական արբիտրի դեր ստանձնել:

1245 թվականին Ինոկենտիոս IV պապը հասավ այն բանին, որ Լիոնի տիեզերական ժողովը ոչ միայն հաստատեց պապի որոշումը կայսր Ֆրիդրիխ II-ին եկեղեցուց վտարելու (տե՛ս գլ. 11), այլև նրան գահընկեց անելու մասին: 1254—1273 թվականների միջթագավորության շրջանից հետո 1274 թվականին Լիոնի II ժողովում հաստատվեց Ռուդոլֆ Հաբսբուրգի ընտրվելը որպես գերմանական կայսր:

Այդ ժողովը որոշում ընդունեց նաև պապի ընտրության նոր կարգի մասին, որը հիմնական գծերով պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Հերթական յուրաքանչյուր ընտրության շուրջը սովորաբար սուր պայքար էր բորբոքվում, որը հաճախ շատ երկար, երբեմն ամբողջ տարիներ էր տևում: Նման պրկատիկային վերջ տալու համար ժողովը կարգ սահմանեց, որ նոր պապ ընտրելու համար հավաքված կարդինալները պետք է գտնվեն արտաքին աշխարհից լիովին մեկուսացված վիճակում՝ «կողպեքի տակ» (cum clave. այստեղից էլ կարդինալների ընտրական նստաշրջանն ստացել է «կոնկլավ» անունը): Ժողովի որոշման համաձայն, եթե կարդինալները երեք օրվա ընթացքում չավարտեն ընտրությունը, նրանց սնունդը ճաշին և ընթրիքին պետք է սահմանափակվի մի կերակրատեսակով: Հետագա հինգ օրն անցնելուց հետո կարդինալներին կերակրում էին միայն հացով և ջրով: Բացի դրանից, կոնկլավն ամբողջ ժամանակամիջոցում կարդինալները կորցնում էին իրենց եկեղեցիներից ստացվելիք եկամուտները:

Պապերը ձգտում էին իրենց ներկայացնել որպես XIII դարի կեսերին Արևմտյան Ուլրոպայի վրա կախված «թաթարական վտանգի» դեմ մարտնչողներ: Այդ նպատակով Լիոնի I եկեղեցական ժողովում որոշում ընդունվեց թաթար-մոնղոլների դեմ ընդհանուր պայքար մղելու անհրաժեշտության մասին, մի որոշում, որը սակայն, զուտ ղեկավարատիվ բնույթ էր կրում: Զբաղված լինելով կայսրերի դեմ պայքարելով, պապը չէր կարող և չէր էլ ուզում գլխավորել եվրոպական ժողովուրդների պայքարը թաթար-մոնղոլական արշավանքի դեմ: Միևնույն ժամանակ նա, իսկ այնուհետև նաև նրա հաջորդները ուղին էին որոնում մոնղոլական խաների հետ բանակցելու համար, հուսալով նրանց օգնությամբ կաթոլիկական ազդեցությունը տարածել Ռուսիայի վրա: (1274 թվականի Լիոնի II ժողովի նիստերի ժամանակ պապությունը մոն-

զուական խաներին կաթոլիկական ազդեցությանը ենթարկելու անհաջող փորձ կատարեց, դրա համար օգտագործելով մեծ խանի՝ Լիոնում գտնվող դեսպանության հետ վարվող բանակցությունները. դեսպանություն, որն Արևմուտքին առաջարկում էր դաշինք կնքել ընդդեմ եգիպտական խալիֆայության)։

Բոնիֆացիոս VIII պապը (1294—1303), ձգտելով է՛լ ավելի բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, 1300 թվականին կազմակերպեց «եկեղեցու հոբելյանի» տոնակատարություն, որին մասնակցելու համար աշխարհի բոլոր ծայրերից Հռոմ հավաքվեցին հսկայական թվով ուխտավորներ։ Դա շտեմսնված եկամուտներ բերեց պապական կուրիային։ Հոբելյանի աթիվ պապը «մեղքերի թողություն» հայտարարեց այդ տոնակատարությանը բոլոր ներկա գտնվողներին մասնակիցներին և բաց թողեց հատուկ ինդուլգենցիաներ՝ մեղքերի թողության շնորհագրեր, որոնք վաճառվում էին փողով։ Դրանց առևտուրն այնքան լայնորեն էր կազմակերպված, որ, ինչպես գրել է ուխտավորներից մեկը, պապական գործակալները «փողը մեծ թիերով էին դիզում և լցնում հսկայական սնդուկների մեջ»։ Այդ ժամանակից ինդուլգենցիաների վաճառքը առանձնապես լայն տարածում ստացավ բոլոր կաթոլիկական երկրներում և ահագին եկամուտներ էր բերում պապական կուրիային, իսկ «եկեղեցու հոբելյանները» սկսեցին նշել նաև մյուս պապերը, ավելի ու ավելի կրճատելով դրանց ընդմիջումները։

Բոնիֆացիոս VIII-ը բոլոր ուժերով ձգտում էր գործնականում իրականացնել պապական աստվածապետության ռեակցիոն գաղափարները։ 1302 թվականին նա հրատարակեց «Inam sanctam» բուլլան (կոնդակը), որը հռչակում էր նրա «տիեզերական» իշխանությունը։ Աստվածապետական գաղափարների ծայրահեղ արտահայտությունն էր բուլլայի եզրափակիչ դրույթը, որտեղ ասված էր. «Հռոմի քահանայապետին ամեն մի մարդ արարածի հնազանդվելը փրկության պարտադիր պայմանն է»։ Դրանով իսկ պապական իշխանությունը հայտարարվում էր երկրի վրա բարձրագույն իշխանությունը, որին, առանց դիրքի ու դրության խտրության, պարտավոր էին ենթարկվել բոլորը։ Բոնիֆացիոն VIII-ի բուլլան պահանջում էր պապին ճանաչել աստծու փոխանորդ երկրի վրա հայտարարում էր, որ աշխարհիկ միապետների իշխանությունը կախված է պապի լիազորություններից, հռչակում էր աստվածապետական (ավելի ճիշտ՝ հիերապետական, այսինքն՝ հոգևորականության կողմից կառավարվող) ունիվերսալ միապետություն։ Բայց Բոնիֆացիոս VIII-ի, ինչպես և նրա նախորդների՝ Գրիգորիոս VII-ի

և Ինոկենտիոս III-ի աստվածապետական հավակնությունները չէին կարող իրագործվել: Նույնիսկ XI դարի քաղաքականապես մասնատված Եվրոպայում, պապական հավակնություններին վրձնական հակահարված տալու ընդունակ բավականաչափ կենտրոնացված պետությունների բացակայության պայմաններում, ռեալ նախադրյալներ չկային դրանց գործնական իրականացման համար: Արևմտյան Եվրոպայի զանազան երկրների տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական զարգացման, էթնիկական կազմի և պատմական տրադիցիաների տարբերություններն այնքան մեծ էին, որ հնարավոր չէր այդ երկրները միավորել մեկ պետության մեջ՝ պապի իշխանության ներքո: Կրոնի միասնությունը դրա համար բավական չէր: Ասենք, պապությունն էլ, շնայած իր ամբողջ ազդեցությանը, բավականաչափ նյութական միջոցներ չուներ այդքան հեռուն գնացող մտահղացումներն իրականացնելու համար: Իսկ Եվրոպայի մի շարք երկրներում XII դարում սկսված և XIII դարի վերջերին առանձնապես ուժեղացած պետական կենտրոնացման պրոցեսի պայմաններում պապական քաղաքականությունը, որ ադգելակում էր այդ պրոցեսը, անհաշտելի հակասության մեջ ընկավ պատմական զարգացման ընդհանուր առաջադիմական ընթացքի հետ: Այսպիսով, աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ պապերի գլխավորման գաղափարը, հանուն որի պապությունը մի շարք հարյուրամյակների ընթացքում վարում էր իր քաղաքականությունը, միշտ էլ միաժամանակ թե՛ ծայրահեղ ռեակցիոն էր, թե՛ ուտոպիական:

XII—XIII դարերում պապական ամբողջ քաղաքականությունն կարևորագույն կողմն էր կազմում հերետիկոսությունների դեմ սղողված այն պայքարը, որը շատ ակտիվորեն մղում էին եկեղեցին ու պապությունը:

Միջնադարի հերետիկոսությունները

Հերետիկոսությունները՝ որևէ բանում պատոնական կաթոլիկ եկեղեցու ընդունած դոգմաներից շեղված կրոնական ուսմունքները, առաջ էին գալիս ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Չնայած այն բանին, որ այդ ուսմունքները զարգանում էին տարբեր երկրներում, տարբեր ժողովուրդների մոտ, նրանք շատ ընդհանուր գծեր ունեին: Դա բացատրվում էր ինչպես միջնադարյան Եվրոպայի ֆեոդալական հարաբերությունների ընդհանուր բնույթով, այնպես էլ նրանով, որ քրիստոնեությունը հանդես էր

գալիս որպես կոսմոպոլիտական կրոն, որի մեջ ժողովուրդների ազգային գծերն ու առանձնահատկությունները չէին էարող ցայտուն արտահայտություն ստանալ: Նշանակություն ունեւ նաև այն, որ Ավետարանում պահպանվել էին քրիստոնեության նախնական բունտարական-դեմոկրատական գաղափարների որոշ մնացորդներ, որոնք հերետիկոսներն օգտագործում էին տիրող եկեղեցու դեմ իրենց մղած պայքարում:

Միջին դարերի հերետիկոսական շարժումները մեծ մասամբ մասսաների սոցիալական բողոքի, ամբողջությամբ առած ֆիզիոլոգիկ հանդեպ նրանց օպոզիցիայի արտահայտություններն էին: Բայց ֆեոդալիզմի վրա նրանց կատարած հարձակումները հանդես էին գալիս եկեղեցու դեմ մղվող պայքարի ձևով: Միջնադարյան աշխարհայացքի ընդհանուր կրոնական բնույթի պատճառով «մասսաների զգացմունքները,—գրել է Ֆ. Էնգելսը,—սնուցվում էին բացառապես կրոնական սննդով»⁹⁷: Ուստի ամեն մի հասարակական ու քաղաքական շարժում աստվածաբանական ձև էր ընդունում: Մյուս կողմից, կաթոլիկ եկեղեցին հանդիսանում էր ֆեոդալիզմի գլխավոր հոգևոր զինակիրը, և գոյություն ունեցող կարգի դեմ ուղղված ամեն մի բողոք ամենից առաջ պետք է դրսևորվեր եկեղեցու դեմ մղվող պայքարում: Ահա թե ինչու «ընդհանուր ձևով արտահայտված բոլոր հարձակումները ֆեոդալիզմի վրա,—գրում է Էնգելսը,—և ամենից առաջ եկեղեցու վրա, բոլոր հեղափոխական՝ սոցիալական ու քաղաքական-վարդապետությունները պետք է առավելապես իրենցից ներկայացնեին միաժամանակ նաև աստվածաբանական հերետիկոսություններ: Որպեսզի հնարավոր լինե՞ր հարձակվել գոյություն ունեցող հասարակական հարաբերությունների վրա, հարկավոր էր նրանց վրայից պոկել սրբության լուսապսակը»⁹⁸:

Հերետիկոսությունների պատմականորեն առաջադիմական դերը ամենից առաջ այն էր, որ նրանք պսակազերծ էին անում եկեղեցու սրբության առասպելը: Նրանք խախտում էին եկեղեցու հեղինակությունը, մերկացնում էին հոգևորականության շահամուլությունն ու անառակությունը, նպաստում ժողովրդական ազատության տարածմանը: Դրանցում իր արտացոլումն էր գտնում մասսաների զայրույթն ընդդեմ եկեղեցու հարստացման և ժողովրդի անպատկառ շահագործման: Քանի որ հերետիկոսություններն արտահայտում էին, թեպետև կրոնական ձևով, ժողովրդական

⁹⁷ Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 314.

⁹⁸ Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 361.

մասսաների հակաֆեոդալական տրամադրությունները, նրանք խարխլում էին նաև ամբողջ ֆեոդալական կարգը: Սակայն աստվածաբանական հերետիկոսությունները, բացառությամբ գյուղացիական-պլեբեյական այն հերետիկոսությունների, որոնք զուգորդվում էին ապստամբությունների հետ, սովորաբար ֆեոդալական շահագործման վերացման նպատակ հետապնդող բացահայտ հեղափոխական պահանջներ չէին առաջադրում: Դրանք սահմանափակվում էին եկեղեցական դավանաբանության ու կազմակերպության մեջ քիչ թե շատ արմատական փոփոխություններ մտցնելու քարոզով: «Վատ եկեղեցուն» և «կեղծ հավատին» նրանք հակադրում էին «լավ եկեղեցին» և «ճշմարիտ հավատը»: Տիրապետող դասակարգի կրոնին հակադրվում էր շահագործվող մասսաների կրոնը: Դրանով իսկ հերետիկոսները, մերժելով սոցիալական իրականությունը սրբազործող կրոնական պատկերացումների սխտեմը, իրենց կողմնակիցներին նորից տանում էին ֆանտաստիկ հնարանքների բնագավառը: Դա ժողովրդական մասսաների համար դժվարացնում էր իրենց դասակարգային հակաֆեոդալական պայքարի ուժալ խնդիրների ըմբռնումը և հաճախ հերետիկոսներին դարձնում խաղաղ աղանդավորներ, որոնք պասիվ կերպով օգնություն էին սպասում աստծուց:

Ըստ իրենց սոցիալական էության, միջնադարյան հերետիկոսությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: 1. Հերետիկոսություններ, որոնք արտահայտում էին քաղաքացիների (բյուրգերության) միջավայրում հասունացած բողոքն ընդդեմ քաղաքային էկոնոմիկայի զարգացումն արգելակող ֆեոդալական կապանքների և ճնշումների: Այդ շարժումներն էնգելսն անվանում է՝ «միջնադարի պաշտոնական հերետիկոսություն»: Դրան էին պատկանում XII—XV դարերում Ֆրանսիայում, Հյուսիսային Իտալիայում, Անգլիայում և մյուս երկրներում տեղի ունեցած հերետիկոսական ելույթների մեծ մասը, կատարների և վալդենսների շարժումը, Առնոլդ Բրեշիանցու ուսմունքը, ավելի ուշ՝ Զոն Վիկլիֆի և Հուսի ուսմունքը: Այդ շարժումների կողմնակիցների՝ կրոնական ձևով արտահայտված պահանջները հանգում էին վաղ բրիտանական եկեղեցու պարզ կառուցվածքի վերականգնմանը և հոգևորականության՝ որպես դասի, վերացմանը: Սոցիալ-քաղաքական պայքարի լեզվով արտահայտած դա նշանակում էր «էժան եկեղեցու»՝ եկեղեցական հարկերի, եկեղեցական-վանքապատկան հողատիրության, շքեղ և թանկ նստող ծեսերի վերացման պահանջ: Այդ հերետիկոսությունը «բյուրգերական» էր. այն առաջացավ ու տարած-

վեց քաղաքների երևան գալու և աճելու, նոր դասի՝ քաղաքացիների դիրքերի ամրապնդման կապակցությամբ: Ըստ էության, ա.դ հերետիկոսությունը «եկեղեցական ֆեոդալիզմի» դեմ մղվող պայքարի ձև էր և չէր դիպչում ամբողջ ֆեոդալական կարգի սոցիալական հիմքերին: Այդ պատճառով էլ ֆեոդալների դասակարգի առանձին ներկայացուցիչներ և ամբողջ խմբեր հաճախ հարում էին նրան: Նրանք փորձում էին բյուրգերական հերետիկոսությունն օգտագործել սովորաբար իրենց օգտին եկեղեցական հողերի բռնագրավում անցկացնելու կամ կաթուղի եկեղեցու քաղաքական ազդեցությունը երկրում սահմանափակելու համար, ինչպես այդ եղավ կատարների ու վալդենսների շարժման ժամանակ Հարավային Ֆրանսիայում XII—XIII դարերում, վիկլիֆականության տարածման ժամանակ Անգլիայում XIV դարում, ինչպես նաև հուսյան պատերազմների ժամանակ Զխիայում (տե՛ս գլ. 19):

2. Հերետիկոսություններ, որոնք արտահայտում էին քաղքային պլեբեյության ընդադուրկ մասսաների թշնամանքը քաղաքի ունեոր խավերի, հարուստ վաճառականության ու եկեղեցու նկատմամբ և գյուղացիության թշնամանքը (առանձնապես ռենտալիդրամական ձևին անցնելիս) ֆեոդալների նկատմամբ: Այդ հերետիկոսությունները շատ ավելի արմատական էին, քան բյուրգերական հերետիկոսությունը: Կողմնակից լինելով վերջինիս հակաեկեղեցական բոլոր պահանջներին, նրանք, բացի դրանից, պահանջում էին հավասարություն մարդկանց միջև: Այդ հերետիկոսության հետևորդները «աստծո որդիներին» հավասարությունից բխեցնում էին քաղաքացիական հավասարության պահանջը, դրանով իսկ ժխտելով ֆեոդալական սիստեմի հիմքերից մեկը՝ դասային տարբերությունները: Նրանք սովորաբար պահանջում էին նաև վերացնել կուլ, բահրաները, ֆեոդալական արտոնությունները, առավել աղքատացնող գույքային տարբերությունները: Այդ հերետիկոսությունների առանձին ծայրահեղ ներկայացուցիչներ նույնիսկ կոչ էին անում գույքային հավասարություն հաստատել: Այդ հերետիկոսների շրջանում առանձնապես ժողովրդականություն էին վայելում աղքատության քարոզները, մասնավոր սեփականությունից հրաժարվելը, միասնական գաղափարները: Ավելի վաղ ժամանակաշրջանի գյուղացիական-պլեբեյական հերետիկոսությունների թվին կարելի է դասել պատարների շարժումը և Հովակիմ Ֆլորացու ուսմունքը Իտալիայում: Ավելի ուշ, XIV—XV դարերում, առավել արմատական նման հերետիկոսությունները հաճախ զուգակցվում էին մասսայական գյուղացիական ապստամբությունների հետ:

օրինակ՝ առաքելական եղբայրների աղանդի գործունեությունը Դոլիխոյի ապստամբության հետ (տե՛ս գլ. 12). Ջոն Բոլլի և վաղ լուլարդների քարոզը՝ Ուոտ Թալլերի ապստամբության հետ (տե՛ս գլ. 10). գյուղացիական-պլեբեյական արմատական հերետիկոսությունների հետ էր կապված նաև տաբուրականների շարժումը Ջեխիայում (տե՛ս գլ. 19): XI—XIII դարերում գյուղացիական-պլեբեյական հերետիկոսությունը դեռևս դժվար էր տարբերվում բյուրգերականից: Սակայն XIV—XV դարերում այն զարգանում և դառնում է ինքնուրույն շարժում՝ խիստ աւրմատական ծրագրով:

XI դարի և XII դարի սկզբի ժողովրդական-հերետիկոսական շարժումները

Հերետիկոսական շարժումները XI դարից լայնորեն տարածվում են Արևմտյան Եվրոպայում: Դրանց տարածման գլխավոր նախադրյալը սոցիալական հակասությունների զգալի սրումն էր, որը քաղաքների և գյուղում ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զարգացման կապակցությամբ աշխատավոր մասսաների շահագործման ուժեղացման հետևանք էր:

Բայց այդ հերետիկոսությունների ձևի ու բնույթի վրա նկատելի ազդեցություն գործեցին VII—X դարերում Բյուզանդիայում լայնորեն տարածված պավլիկյանների (տե՛ս գլ. 5) և հատկապես X դարում Բուլղարիայում առաջացած բոգոմիլների հերետիկոսությունները: Բոգոմիլությունը կրում էր վառ արտահայտված հակաֆեոդալական բնույթ (տե՛ս գլ. 17): Բոգոմիլների դուալիստական ուսմունքը լայնորեն տարածվեց Բալկանյան թերակղզու մյուս ելկերների՝ Բյուզանդիայի, Սերբիայի և այլ երկրների գյուղացիական մասսաների մեջ: Այդ ուսմունքը մեծ ազդեցություն գործեց կատարների հերետիկոսության և ալբիգոյան շարժման վրա Հարավային Ֆրանսիայում: Բոգոմիլների ներկայացուցիչները մասնակցեցին հարավ-ֆրանսիական հերետիկոսների մի քանի ժողովների: Բոգոմիլները XI դարում ազդեցություն գործեցին նաև Հյուսիսային Իտալիայի՝ Լոմբարդիայի, մասնավորապես Միլանի պատարները շարժման վրա:

Հերետիկոսների առաջին մասսայական ելույթները Արևմտյան Եվրոպայում հայտնի են արդեն XI դարի սկզբին Ֆրանսիայում: 1022 թվականին Օուլանում և 1025 թվականին Արուսում խսրույկի վրա ողջակիզման ենթարկվեցին հերետիկոսների մեծ խմբեր: Նրանք քարոզում էին աղքատություն, ժուժկալություն, ամու-

րիություն, հրաժարվում մահէն սննդից, մերժում էին ծխակա-
տարությունը:

XI դարի վերջին և XII դարի սկզբին գրեթե միաժամանակ
հերետիկոսական շարժումներ ծավալվեցին Ֆրանսիայի թե՛ հա-
րավում թե՛ հյուսիս-արևմուտքում, ինչպես նաև Հյուսիսային Իտա-
լիայում:

XII դարի երկրորդ կեսին հերետիկոսական լայն շարժումն
ընդգրկեց Ֆրանսիայի ամբողջ հարավը, Իտալիայի հյուսիսը, Գա-
մանիայի մի մասը, Զեխիան, Լեհաստանը և արևմտեվրոպական
մի շարք այլ երկրներ:

Կատարները

XII—XIII դարերի հերետիկոսական շար-
ժումների մեջ առանձնակի նշանակություն
ստացավ կատարների (հունարեն kataros—մաքուր) հերետիկոսու-
թյունը Հարավային Ֆրանսիայում: Այս հերետիկոսությունը կրոնա-
կան ձևով արտահայտում էր քաղաքային բնակչության աշխատա-
վոր խավերի սոցիալական բողոքը իրենց ճնշողների՝ ֆեոդալների
և քաղաքների վաճառականական-վաշխառուական վերնախավի
դեմ (տե՛ս գլ. 9): Իր կրոնական դավանաբանությամբ այն շատ բա-
նով նման էր պավլիկյանների և բողոմիլների ուսմունքներին: Իրա-
կան աշխարհը կատարները պատկերում էին որպես չարիքի աշ-
խարհ, որի դեմ պետք է պայքար մղել: Ուստի նրանք հրաժարվում
էին ֆեոդալական պետությունը ճանաչելուց, հանդես էին գալիս
արյունահեղության դեմ: Կատարները եկեղեցին համարում էին
սատանայի ծնունդ, իսկ պապին՝ նրա փոխանորդը: Այդ պատճա-
ռով նրանք մերժում էին կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքը, պաշտա-
մունքը, հիերարխիան, հրաժարվում էին օգտվել լատիներենից,
որը միակն էր, որ եկեղեցու կողմից ճանաչվում էր որպես ժամկե-
րությունների լեզու, պահանջում էին վերացնել եկեղեցական հողա-
տիրությունը, մերժում էին խորհուրդները, սրբապաշտությունը,
ինդուլգենցիաները: Նրանք ստեղծել էին իրենց կրոնական կազմա-
կերպությունը, որի գլուխն էին կանգնած դաստիարակները՝ «կա-
տարյալները» («perfecti»), որոնք պարտավոր էին վարել ճգնավո-
րական կյանք և հրաժարվել ամեն տեսակ նյութական բարիքներից:
Այդ խիստ պահանջները, սակայն, չէին տարածվում կատարների
հիմնական մասսայի՝ «հավատացյալների» («credentes») վրա:

Վաղդենսները

Հարավային Ֆրանսիայում, գլխավորապես
Լիոնի մարզում XII դարի վերջին քառու-
ցում տարածվեց նաև վաղդենսների հերետիկոսությունը, որն ի-
սոցիալական արմատներով մոտ էր կատարներին: Այն իր անունն

ստացել է հարուստ վաճառականի որդի Պետրոս Վալդոյի (Վալդայի) անունից: Իր ամբողջ գույքը թողնելով կնոջը, Պետրոսը դիմեց կրոնական քարոզի: Նա աղքատության և ճգնակեցության կռչ էր անում: Վալդոյի հետևորդները մերժում էին եկեղեցին, հիերարխիան, պաշտամունքը: Խորհուրդներից նրանք ընդունում էին միայն երկուսը՝ մկրտությունն ու հաղորդությունը: Նրանք գտնում էին, որ կրոնական քարոզը յուրաքանչյուր աշխարհականի, ներառյալ և կանանց իրավունքն է:

Վալդենսները (կոնի չքավորները) չէին ընդունում քավարանի, աղոթքների, ինդուլգենցիաների ուժի, գոյափոխության վերաբերյալ հավատը (տե՛ս էջ 575), նրանք հայտարարում էին, որ սրբերին հավատալն ու սրբապատկերների պաշտամունքը կոպաշտություն է: Վալդենսները հանդես էին գալիս նաև հոգեուրականության հարստացման դեմ, մերժում էին եկեղեցական տուսանորդը, զինվորական ծառայությունը, ֆեոդալական դատարանը և հատկապես մահապատիժը: XII դարի կեսերից կատարներն ու վալդենսները Հարավային Ֆրանսիայում հայտնի էին «ալբիգոյաններ»՝ հավաքական անունով (տե՛ս գլ. 9): XIII դարի սկզբին վալդենսները պառակտվեցին: Նրանց մի մասը պապության ճնշման տակ հեռացավ շարժումից՝ եկեղեցու կողմից նրանց պաշտամունքի մի քանի առանձնահատկությունները և «ավետարանական աղքատության» («կաթոլիկ աղքատներ») քարոզի իրավունքը ճանաչելու պայմանով:

Վալդենսների ծայրահեղ թևը համաձայնության չեկավ պապի հետ և ձուլվեց կատարների հետ: Այդ վալդենսների մի մասն անցավ Իսալիա, որտեղ կազմեց «լոմբարդական աղքատների» աղանդը. շատերը գաղթեցին Շվեյցարիայի ու Սավոյայի սակավ մատչելի շրջանները, որտեղ դեռևս պահպանվել էին համայնական հարաբերությունների մնացորդները: Այնտեղ, էնգելսի խոսքերով ասած՝ «վալդենսների նահապետական հերետիկոսությունը» դարձավ «իրենց մոտ ֆեոդալիզմի թափանցման դեմ ալպյան նահապետական հովիվների հակաազդեցության»⁹⁹ ձևը:

Վալդենսների մի որոշ մասն էլ գնաց Գերմանիա, Ավստրիա, Չեխիա, Լեհաստան: XIV դարում Վալդենսականությունը լայնորեն տարածվեց այդ երկրներում, ինչպես նաև Հունգարիայում, հատ-

⁹⁹ Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 361.

կապեն քաղաքային մանր արհեստավորների և գյուղացիների շրջանում:

**Հերետիկոսական
շարժումները
Իտալիայում
«Պատարները»
և «առնողական-
ները»**

Հերետիկոսական շարժումները լայնորեն ծավալվեցին նաև Իտալիայում: Դեռ XI դարում Միլանի և մի շարք այլ քաղաքների շքավորությանը լայնորեն ընդգրկեց պատարների (պատարիների, պատարների. Pataria, patalia—Միլանի այն թաղամասի անունը, որտեղ բնակվում էին մուրացկանները, հնավաճառները և այլն) շարժումը, որոնց հերետիկոսական գաղափարներն արտահայտում էին քաղաքային ստորին խավերի թշնամանքը հարուստ վաճառականների և ավագանու նկատմամբ: Պապական եկեղեցու նկատմամբ մասսաների տածած ատելությունն օգտագործեց Միլանի հոգևորականությունը, որը ձգտում էր անկախ լինել Հռոմից: Պատարները քարոզում էին քահանաների ամուրիություն և դուալիզմի ու ճգնակեցության գաղափարները.

XII դարում Լոմբարդիայում առաջացած պատարների մի քանի հոսանքներ կապված էին բուլղարական բողոմիլների հետ (տե՛ս գլ. 17): Այդ հերետիկոսական խմբավորումների հետևորդները կոչվում էին նաև հումիլիականներ (humilis—հյու): Նրանցից Իի քանիսը դարձան Առնոլդ Բրեշիացու սոցիալ-քաղաքական գաղափարների ջերմեռանդ կողմնակիցներ (տե՛ս գլ. 12 և 20) և սկսեցին կոչվել «առնողականներ»: Առնոլդ Բրեշիացին ու նրա հետևորդները վաղ բյուրգերական հերետիկոսության՝ ֆեոդալիզմի նկատմամբ քաղաքային օպոզիցիայի, առաջին փայլուն ներկայացուցիչներն էին և կաթոլիկ եկեղեցու սոցիալական ու քաղաքական դիրքի քննադատները: Առնոլդ Բրեշիանցու կողմից հոգևորականությանը ներկայացրած այն պահանջները, թե նա իրականում պետք է հետևի աղքատության ու ժուժկալության, թշվառների նկատմամբ աշդիդ լինելու և հարուստներին արհամարհելու վերաբերյալ եկեղեցու քարոզին, տոգորված էին հեղափոխական ոգով, որը ամբողջ հարյուրամյակներ շարունակ հերետիկոսական շարժումների վրա ազդեցություն էր գործում ընդհուպ մինչև Ռեֆորմացիան:

**Հովակիմ Ֆլորացի
և Հովակիմա-
կանները**

Ֆլորեցու (մոտավ. 1132—1202) գաղափարները: Նրա քարոզները

XII—XIII դարերում իտալական հերետիկոսների շրջանում մեծ ազդեցություն էին վայելում կալաբրիական գյուղացիների ծոցից ելած, փախստական վանական Հովակիմ

աւնկնդիրներին զարմացնում էին իրենց նորությամբ ու համարձակությամբ: Քրիստոնեական երրորդության երեք անձերը նա մեկնաբանում էր որպէս համաշխարհային պատմության երեք դարաշրջաններ, պատմություն, որ զարդացել է ստրկությունից դեպի ազատություն: Սկզբում տիրում էր «հայր-աստծու» իշխանությունը, խիստ հնազանդությունը, ստրկությունը, որը կարգավորում էր Հին Կաթոլիկարանում մարմնավորված հին «Մովսեսյան օրենքը»: Ապա եկավ երկրորդ դարաշրջանը, երբ հաստատվեց «որդի-աստծու» ավելի մեղմ իշխանությունը, որն իր հետ բերեց «Քրիստոսի օրենքը»՝ նոր Կտակարանը: Իսկ երրորդը՝ «սուրբ հոգու» դարաշրջանն է. այդ ուսմունքի համաձայն, կատարյալ ազատության, իսկական սիրո թագավորությունը: Հովակիմի և նրա հետևորդ՝ «հովակիմականների» կարծիքով, այս վերջին թագավորությունը կգա այն տիեզերական հեղաշրջման հետևանքով, որը, ինչպես նրանք էին կանխագուշակում, աստծու կամքով տեղի կունենա 1200 և 1260 թվականների միջև: Այն ժամանակ «հավիտենական արդարություն», «երկրի վրա խաղաղության ու ճշմարտության թագավորություն» կհաստատվի:

Դա ավելորդ կդարձնի եկեղեցու և ձևակերպված կրոնական դավանանքների գոյությունը, քանի որ «դրախտային երանությունը» ձեռք կբերվի երկրային կյանքում և կվերանա «փրկվելու», «բավելու» և այլնի անհրաժեշտությունը:

Հովակիմականների ուսմունքը, որը թեև տոգորված էր միստիցիզմով, աչքի էր ընկնում լավատեսական հնչեղությամբ: Ի հակադրություն եկեղեցու ուսմունքի և մի քանի այլ հերետիկոսությունների, այն մարդկանց խոստանում էր, փրկություն տառապանքներից ոչ թե «անդրշիրիմյան կյանքում», այլ իրական, երկրային կյանքում:

Այդ ուսմունքը ֆեոդալական կարգի դեմ ուղղված գյուղացիական-պլեբեյական օպոզիցիայի վաղ դրսևորումներից մեկն էր, օպոզիցիա, որը սոցիալական արդարության պատկերացումը կապում էր այդ կարգի ոչնչացման հետ:

Ամորի Բեճացին և ամալրիկյանները

Հերետիկոսությունները տարածվում էին ոչ միայն բնակչության ստորին խավերի, այլև դպրոցների, համալսարանների դասատուների, ուսանող երիտասարդության շրջանում: Հակաեկեղեցական տրամադրությունների և ազատախոհության աճի ցայտուն վկայություն էր հանդիսանում Փարիզի մագիստրոս Ամորի (Ամալրիկ) Բենացու (կամ Շարտրացու) գործունեությունը: Նա XIII դարի սկզբին

զարգացնում էր եկեղեցու նկատմամբ թշնամական պանթեիստական (համաաստվածային) ուսմունքը (տե՛ս գլ. 20): Նրա հետևիորդները՝ ամալրիկյանները կազմեցին հերետիկոսական մի աղանդ, որը հռչակում էր ճշմարտության, խաղաղության և ազատության հաղթանակի՝ «երկրի վրա աստվածային թագավորության» մոտալուտ հաստատումը: Ամալրիկյանները ժխտում էին կաթոլիկական ուսմունքի հիմնական դրույթները, եկեղեցու գոյության անհրաժեշտությունը, ծեսերը, խորհուրդները, դժոխքի և դրախտի գոյությունը, մեռածների հարությունը, «ահեղ դատաստանը»: Նրանք որպես դրախտային երանություն էին հայտարարում «ճշմարիտ հավատի ճանաչումը», որի տակ հասկանում էին իրենց ուսմունքը: Ինչպես և կատարները, նրանք սրապին համարում էին հակաքրիստոս: Եկեղեցու նրանց քննադատության և «երկրի վրա աստվածային թագավորության» գաղափարի մեջ հընչում էր ֆեոդալական ճնշման և սոցիալական անհավասարության դեմ ուղղված բողոքը: 1210 թվականին եկեղեցուն հաջողվեց բռնել աղանդի ղեկավարներին, որոնց մեջ կային Փարիզի համալսարանի վեց դասախոսներ: Այդ առթիվ հրավիրված եկեղեցական ժողովը ամալրիկյաններին դատապարտեց ողջակիզման: Ավելի շուտ վախճանված Ամորի գերեզմանը քանդեցին և նրա աճյունը աղբակույտ նետեցին:

Եկեղեցու պայքար XII—XIII դարերի հերետիկոսական շարժումների դեմ

Հերետիկոսական գաղափարների և հակաեկեղեցական հոսանքների դեմ եկեղեցին պայքարում էր դաժան մոլեռանդությամբ ու անհաշտությամբ: Եկեղեցական ժողովներն ընդունում էին այնպիսի որոշումներ, որոնք ոչ միայն հոգևորականությանը, այլև աշխարհիկ իշխանությունը պարտավորեցնում էին ակտիվորեն մասնակցել այդ պայքարին: Լաթերանի 1139 թվականի II ժողովը աշխարհիկ իշխանություններին պատվիրում էր հետապնդել հերետիկոսներին: Լաթերանի 1179 թվականի III ժողովը նզովյալ հայտարարեց կատարներին. պատարներին ու մյուս աղանդներին և բոլբո երկրների միապետներին ու բնակչությանը կոչ արեց ղինված պայքար մղել հերետիկոսությունների դեմ:

Վերոնայի տեղական եկեղեցական ժողովում (1184 թ. հաստատվեց հերետիկոսների դեմ ուղղված մի հատուկ դեկրետ, որով նրանք հայտարարվում էին որպես ոչ միայն եկեղեցու, այլև պետության թշնամիներ: Այդ ժողովում, մասնավորապես, վալդենսները բանադրանքի ենթարկվեցին:

Հերետիկոսների դեմ մղվող պայքարն առանձնապես ակտիվացավ Ինոկենտիոս III-ի օրոք: Նրա նախաձեռնությամբ «խաչակրաց արշավանք» սկսվեց ալբիգոյանների դեմ: 1215 թվականին պապը Հռոմում հրավիրեց Լաթերանի IV (Տիեզերական XII) եկեղեցական ժողովը, որը ամենամեծն էր միջնադարի բոլոր ժողովներից: Նրան մասնակցում էր ավելի քան 2000 մարդ, այդ թվում Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Հունգարիայի, Արագոնի, Կիպրոսի և Նրոնադեմի թագավորների, ինչպես նաև ճենովայի հանրապետության ներկայացուցիչները: Այդ ժողովը նույնպես հատուկ ուշադրություն հատկացրեց հերետիկոսների հետապնդմանը, մասնավորապես արգելեց Հովակիմ Ֆլորացու, Ամորի Բենացու ուսմունքները:

Հերետիկոսությունների տարածումը խափանելու համար պապության, ինչպես նաև XII դարի վերջի և XIII դարի սկզբի եկեղեցական ժողովների ձեռնարկած համառ փորձերը վկայում են այդ հերետիկոսությունների զգալի ազդեցության մասին: Չնայած բոլոր հետապնդումներին, հերետիկոսական շարժումները շարունակում էին զարգանալ, խարխուլելով կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակությունը մասսաների մեջ:

**«Մուրացիկ»
միաբանությունները:
Ֆրանցիսկյանները**

Հերետիկոսությունների դեմ եկեղեցու մրդած պայքարի մյուս ձևը «մուրացիկ» միաբանությունների կազմակերպումն էր: Սղոագործելով լայն մասսաների մեջ ավետարանական աղքատության ու ապաշխարանքի քարոզի ժողովրդականությունը, եկեղեցին այդ միաբանությունների օգնությամբ փորձում էր հակազդել հակաեկեղեցական հերետիկոսական ուսմունքների ազդեցությանը և հավատացյալներին պահել կաթոլիկ եկեղեցու գրկում: Այդ միաբանություններից առաջինը՝ Ֆրանցիսկյան միաբանությունը ստեղծել է իտալացի Ֆրանցիսկ Ասիզացին (1182—1226): Լինելով հարուստ ծնողների զավակ, Զովաննի Բերնարդոնեն (ինչպես նրան անվանում էին մինչև վանականություն ընդունելը) վաղեմանների քարոզի ազդեցության տակ տարվեց ճգնակեցությամբ և, թափառելով Իտալիայի քաղաքներում ու գյուղերում, սկսեց աղքատության ու ապաշխարանքի, սեփականությունից հրաժարվելու կոչ անել, իր հետևորդներից («մինորիտներից») փոքր եղբայրներից) պահանջում էր զբաղվել ֆիզիկական աշխատանքով և մուրացկանությամբ՝ որպես ապրուստի միջոց, հրաժարվել վանքի նստակյաց կյանքից:

Իրա հետ միասին Ֆրանցիսկը գույքի հանրայնացում չէր քարոզում և եկեղեցու դեմ չէր պայքարում: 1210 թվականին Ինոկեն-

տիտ III-ը հաստատեց Ֆրանցիսկի հիմնած եղբայրության -կ ս-
նոնադությունը: Նա իր գլխավոր խնդիրը համարեց հերետիկոսնե-
րի դեմ պայքարելը: Մինորիտներն ուզում էին այդ պայքարը մղել
յուրովի, աղքատության մեջ անցկացրած իրենց անձնական կյան-
քով, հնազանդությամբ ու ապաշխարանքով տալով եկեղեցական
բարեպաշտության օրինակ:

Առաջին շրջանում Ֆրանցիսկի հետևորդները առավելապես
չբավորները, մանր արհեստավորներն էին, որոնց իրոք որ կերա-
կրում էր ֆիզիկական աշխատանքը:

Երկյուղ կրելով, որ չլինի թե ֆրանցիսկյանները, վաղենսների
նման, ապաշխարանքից ու աղքատության քարոզից անցնեն
բացահայտ հերետիկոսության և խիստ հակակղերականության,
պապությունը միջոցներ ձեռք առավ իր ազդեցությունը նոր միա-
բանության անդամների շրջանում ուժեղացնելու համար: Կարճ ժո-
մանակամիջոցում ինքը՝ մինորիտների եղբայրությունն էլ զգալի
էվոլյուցիայի ենթարկվեց. նա հեռացավ աղքատության իդեալից,
աստիճանաբար վերածվելով սովորական վանական միաբանու-
թյան: Այնուհետև միաբանությունը վերակառուցվեց հիերարխիա-
կան սկզբունքով, նրա գլուխն անցավ պապի հաստատած «գեներա-
լը»: Ֆրանցիսկյան վաքերը, որոնց թիվը XIII դարի կեսերին հա-
սավ 1100-ի, արագ հարստանում էին բազմաթիվ նվիրաբերում-
ներ և շնորհիվ, նրանցից շատերն սկսեցին աչքի ընկնող քաղաքա-
կան դեր խաղալ: Համաձայն չլինելով այդ փոփոխություններին,
Ֆրանցիսկը հեռացավ ղեկավարությունից:

Հետագայում, ֆրանցիսկյանների մեջ կաղմվեց «սպիրիտուալ-
ների» մի առանձին խմբավորում, որը պահանջում էր ավելի խըս-
տորեն պահպանել Ֆրանցիսկի պատվիրանները, ընդ որում հակվե-
լով դեպի միստիցիզմը: Սպիրիտուալները դաժան հալածանքների
ենթարկվեցին եկեղեցու կողմից և XIV դարի վերջերին գրեթե ամ-
բողջովին բնաջնջվեցին:

Ի. Մ. Գիկյանց
Միաբանությունը

Ֆրանցիսկյանների հետ միաժամանակ
զարգանում էր նաև մի այլ «մուրացիկ»
միաբանություն՝ դոմինիկյանների միաբա-
նությունը: Նրա ծագումը կապված է իսպանական վանական Դո-
մինիկի գործունեության հետ, որը ալբիգոյան պատերազմների ը-
կրգից էլ էր Հարավային Ֆրանսիայում (տե՛ս գլ. 9): Նա ձգտում
էր ստեղծել մի այնպիսի կազմակերպություն, որի անդամներն
իրենց գիտունությամբ և վանական «բարեպաշտության» անձնա-
կան օրինակով կարողանային հերետիկոսներին ու տատանվող-

ներին համոզել կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի բարոյական մաքրության և ճշտության մեջ: Լիակատար հրաժարում սեփականությանից, ողորմությունը որպես գոյության միջոց և եռանդուն քաղաքական հանգրվանների դեմ,—սրանք էին Դոմինիկի հետևորդները հռչակած հիմնական պահանջները:

Պապը 1216 թվականին հաստատեց նոր «քարոզիչների միաբանությունը» («ordo predicatorum»), որը սովորաբար կոչվում էր «դոմինիկյան»: Դոմինիկը առանձնահատուկ նշանակություն հիտալիս քարոզի արվեստին, և դոմինիկյանները հերետիկոսների զաղափարախոսների դեմ մղած բանավեճում հմտանում էին աստվածաբանական նրբությունների մեջ: Պապի օգնությամբ շուտով նրանց հաջողվեց գրավել Եվրոպայի համալսարանների աստվածաբանական ամբիոնները: Դոմինիկյանների շարքերից դուրս եկան խոշոր աստվածաբաններ, սխոլաստիկայի հիմնական ուղղությունների ստեղծողներ Ալբերտ Մեծը, Թոմա Աքվինացին (տե՛ս գլ. 20), XIV դարի միստիկները: Պապերից շատերը սույնպես դոմինիկյաններ էին:

Դոմինիկյանների գլխավոր պարտականություններից մեկը հերետիկոսներին դաժանորեն հետապնդելն էր, մասնավորապես նրանք առաջնակարգ դեր էին խաղում ինկվիզիցիայի գործունեության մեջ: Նրանք իրենց դրոշակի վրա պատկերում էին վառվող ջահը ատամներով բռնած շուն և իրենց անվանում էին «աստծու շներ» (բառախաղ՝ «dominicanes», «dominicane»-ի փոխարեն):

Միաբանությունը անմիջականորեն ենթարկվում էր պապին: Դրա շնորհիվ դոմինիկյանները ձեռք բերեցին բացառիկ իշխանություն և դարձան պապության գլխավոր զենքն ու հենարանը կայսերական իշխանության, քաղաքների, համալսարանների և առանձին եպիսկոպոսների հետ նրա ունեցած կոնֆլիկտների ժամանակ:

Դոմինիկյանները նվազ դեր չխաղացին Արևելքում կատարված կաթոլիկական էքսպանսիայում: Նրանք իրենց վանքը հիմնեցին Կիևի մոտ (1233), միսիաներ ուղարկեցին Կարակորում մեծ խաչի մոտ (1247), հայտնվեցին Չինաստանում (1272), Ճապոնիայում և այլ երկրներում:

Ինկվիզիցիա

Սակայն հերետիկոսությունների դեմ մղած պայքարում եկեղեցին հույսը չէր դնում «մուրացիկ վանականների» քարոզի էֆեկտիվության վրա: Նա ըստեղծեց հերետիկոսների գործերի հետախուզության և դատական հետաքննության հատուկ սխտեմ՝ ինկվիզիցիա (լատիներեն inquisitio—հետաքննություն բառից): Դա եկեղեցական դատարան

էր, որին մասնակից էր դառնում նաև աշխարհիկ իշխանութիւնը:

XII դարի վերջին մի շարք որոշումներով ինկվիզիտորական ֆոնկցիաները հանձնվեցին տեղական եպիսկոպոսներին, իսկ ալեուհեաև 1209 թվականին Ինոկենտիոս III պապի կողմից՝ ցիստերցիանների վանական միաբանութանը պատկանող պապական լիազորներին՝ տեղական հոգևորականութունից անկախ գործելու իրավունքով: 1231—1235 թվականներին ինկվիզիցիան ենթարկվեց անմիջականորեն պապին, իսկ նրա ֆունկցիաները տեղերում հանձնվեցին (1232 թ.) «մուրացիկ վանականներին», առավելապես դոմինիկյաններին:

Ինկվիզիցիան գործում էր առանց վերահսկողութան, լայնորեն կիրառում էր լրտեսութունն ու մատնութունները, ապահովելով մատնիչների անունների և նրանց ցուցմունքների զաղտնապահութունը: Ինկվիզիտորները իրենց զոհերից խոստովանութուն էին կորզում նուրբ խոշտանգումների միջոցով: Ինկվիզիտորները և նրանց գործակալների փութեռանդութունը խթանվում էր նրանով, որ դատապարտվածներից բռնագրավված գույքի մի մասը բաժանվում էր նրանց միջև: Պատժամիջոցը, որին դատապարտվում էին ինկվիզիցիայի զոհերը, ավելի ու ավելի հաճախ դառնում էր խաբույկի վրա աշխելը, որը կատարվում էր հրապարակորեն, հաճախ մասսայական մասշտաբներով (այսպես կոչված աուտո-դա-ֆե-պրտուգալերեն auto da fe բառից, որ նշանակում է «հավատո գործ»):

Ինկվիզիտորները հանդիպում էին բնակչութան ուժեղ դիմադրութանը: Ինկվիզիտորների հետ ժողովրդի կողմից անողոք դատաստաններ էին տեղի ունենում Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Իսպանիայում: Բայց ոչնչացվածների տեղը նշանակվում էին նոր, էլ ավելի վայրագ դահիճներ:

Արդեն XIII դարում հերետիկոսների հետ միասին ինկվիզիցիան սպսեց հետապնդել գիտնականներին, փիլիսոփաներին՝ միջնադարյան ազատամտութան ներկայացուցիչներին, հանձնաւ նրանց տեսներով նաև եկեղեցու թշնամիներին (տե՛ս գլ. 20):

Սակայն ո՛չ հերետիկոսների դաժան հետապնդումները, ո՛չ ինկվիզիցիան, ո՛չ էլ «մուրացիկ» միաբանութունների ճարպիկ դեմագոգիան չէին կարող կանխել պապութան անկումը XIV—XV դարերում: Ֆեոդալական Եվրոպայի պատմական զարգացման ընդհանուր ընթացքը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի միջնադարյան պապութան թուլացումն ու նրա նշանակութան անկումը:

Պատմությունը ծիծաղեց Հռոմի պապերի անդուստի իշխանատենչություն վրա: «Unam sanctam» բուլլայի հեղինակ Բոնիֆացիոս VIII-ը, որը 1302 թվականին հանդես եկավ այնպիսի պահանջներով, որպիսիք չէին ներկայացրել նրա նախորդներից և ոչ մեկը, մոտ մեկ տարի անց վախճանվեց, չկարողանալով տանել այն նվաստացումները, որոնց նա ենթարկվեց ֆրանսիական թագավորի պատվիրակների կողմից (տե՛ս գլ. 9): Հինգ տարի հետո պապությունը հարկադրված եղավ թողնել «Հավիտենական քաղաքը» և լրաթողանխատը փոխադրել Ավինյոն՝ Ֆրանսիայի թագավորի հովանու տակ:

Սկսվեց պապերի «ավինյոնյան գերությունը», որը տևեց մոտ 70 տարի (1309—1378):

Այդ ժամանակաշրջանում պապությունը դարձավ Ֆրանսիայում ամրապնդված թագավորական իշխանության գործիքը: Այսպիսով, 1311 թվականին ֆրանսիական Վյենն քաղաքում տեղի ունեցավ հերթական տիեզերական ժողովը Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ IV Գեղեցիկի թելադրանքով, որը ժողովին ներկայացավ մի ամբողջ զորամասի ուղեկցությամբ, հավանություն տվեց ավելի առաջ ֆրանսիական թագավորի կողմից տամպլիերների (տաճարականների) միաբանության վերացմանը (տե՛ս գլ. 9): Այնուհետև սկսվեց քառասունամյա «մեծ հերձվածքը» («մեծ սխիզման»), երբ պապական գահի համար պայքարում էին երկու, իսկ ապա նույնիսկ երեք պապեր: Արդեն XIV դարի վերջերին պապությունը կորցրել էր իր երբեմնի հեղինակությունն ու իշխանությունը և ստիպված էր մեկընդմիջտ մոռանալ իր աստվածապետական հավակնությունների մասին:

Պապության անկումը XIV—XV դարերում պայմանավորված էր առաջին հերթին նրանով, որ Եվրոպայի մի շարք երկրներում ազգային պետությունների ձևավորումը և դրա հետևանքով ազգային ինքնագիտակցության աճը խարխել էին եկեղեցու և պապության՝ որպես ֆեոդալական Եվրոպայի «ինտերնացիոնալ կենտրոնի», երբեմնի նշանակությունը: Այդ կապակցությամբ այն երկրներում, որտեղ պետական կենտրոնացման պրոցես էր տեղի ունենում, ավելի ու ավելի էին տարածվում պապությունից անկախ ուժեղ թագավորական իշխանության գաղափարները: Դրան նպաստում էին նաև այդ երկրների թագավորական իշխանության միջոցառումները, որոնց նպատակն էր է՛լ ավելի թուլացնել նրանց կախումը Հռոմից: Ֆիլիպ IV Գեղեցիկի՝ պապական հավակնությունների դեմ ուղղված վճիռներից հետո եկեղեցական հարկերի

հարցում պապերի իրավունքը սահմանափակող և թագավորական դատարանների վճիռների դեմ պապին վճռաբեկ գանգատները ապա և այլն արդևւող նմանօրինակ որոշումներ էն հրատարակվում Անգլիայի թագավորի ու պառլամէնտի կողմից (1343, 1351, 1353) և մի քանի այլ երկրներում: Գերմանիայում այդ նոր պատկերացումները միահշուսվում էին կայսերական հինգվուրց հավակնությունների հետ և գործնական մարմնավորում ստացան պապության դեմ գերմանական կայսր Լյուդվիգ IV Բավարացու մղած պայքարում (տե՛ս գլ. 11): Ուժեղ, պապությունից անկախ աշխարհիկ իշխանության գաղափարը արդեն XIV դարում տեսականորեն հիմնավորում էին Մարսիլիոս Պաղուացին և Ժան Ժանդենը «Խաղաղության պաշտպանը» տրակտատում, Ֆրանսիական օրենսգետ Պիեռ Դյուբուան, անգլիական հայտնի սխոլաստիկ Վիլյամ Օկամը, իսկ այնուհետև Ջոն Վիկլիֆը (տե՛ս գլ. 10): Մեծ Իանթեն այդ նույն գաղափարը բանաստեղծորեն աշտահայտել է «Աստվածային կատակերգության» մեջ, տեսականորեն՝ «Միապետության մասին» տրակտատում: Պաշտոնական կաթոլիկ եկեղեցու և պապության ազդեցության անկումը գաղափարապես նախապատրաստում էին նաև XII—XIII դարերի հերետիկոսական շարժումները: Այդ ազդեցությունն է՛լ ավելի խարխւնցին XIV—XV դարերի հերետիկոսությունները:

Այն երկրներում, որտեղ կլէտրոնացված պետություններն ամրապնդվում էին, սկսեց տարածվել ազգային եկեղեցիների ինքնուրույնության և Հռոմից նրանց կախվածության թուլացման գաղափարը: Այդ կարգի ձգտումները դարձան XIV դարի վերջին Անգլիայում Վիկլիֆի և ապա լոլլարդների (տե՛ս գլ. 10), XV դարի սկզբին Չեխիայում Յան Հուսի և հուսյանների (տե՛ս գլ. 19), ուսմունքի տարածման հիմքերից մեկը: Այդ հերետիկոսական ուսմունքներում, որոնք կանխագուշակել են XV դարի ապագա Ռեֆորմացիայի շատ գաղափարներ, էական դեր խաղաց ազգային եկեղեցու և ժողովրդին հասկանալի, ազգային լիճվով ժամերգության պահանջը:

Միաժամանակ հենց իր՝ պաշտոնական եկեղեցու ներսում XIV և XV դարերում ավելի ու ավելի լայնորեն է տարածվում «Ժողովական շարժումը»: Նրա ներկայացուցիչները մերժում էին պապության լիակատար միահեծանության հավակնությունները և ապացուցում էին, որ պապությունը աշխարհիկ գործերում պետք է ենթարկվի պետական իշխանությանը, իսկ կրոնական գործերում՝ տիեզերական եկեղեցաժողովի որոշումներին: «Ժողովական շարժումը» առանձնապես ուժեղ լիափով ծավալվեց «մեծ հերձված»

սկսվելուց հետո Ֆրասիայում այն հանգեցրեց «գալլիկանական ազատությունների»՝ Հռոմի հանդեպ ֆրանսիական եկեղեցու որոշ ինքնավարության պահանջին, որն իրականացվեց Կարլոս VII-ի՝ «Բուրժի պրագմատիկ սսնկցիայում» (1438)։ Այդ որոշման համաձայն Ֆրանսիայում սահմանվում էր ֆրանսիական, այսպես կոչված, գալլիկանական եկեղեցու հարաբերական անկախություն և հռչակվում էր եկեղեցական ժողովի առաջնությունը պապական որոշումների նկատմամբ։ Ճանաչվում էին թագավորական իշխանության հատուկ իրավունքները բարձր հոգևորականություն նշանակելու և եկեղեցական պաշտոններ տրամադրելու հարցում, ինչպես նաև սահմանվում էր հոգևորականության ընդգատությունը աշխարհիկ դատարանին (Փարիզի պառլամենտին)։

Համանման շարժում էր զարգանում նաև Անգլիայում։ Պապական կուրիային ավելի ու ավելի հազվադեպ էին մոծվում այն վճարները, որոնք սահմանվել էին Ինոկենտիոս III-ի ժամանակից (1213 թ.), իսկ 1366 թվականին վերջնականապես վերացվեցին թագավորական իշխանության և պառլամենտի կողմից։

Զգտելով ամրապնդել եկեղեցու խախտված հեղինակությունը և ամենից առաջ հաղթահարել «մեծ հերձվածը», որը եկեղեցում առաջացել էր այն բանից հետո, երբ 1378 թվականին Ուրբանոս VI-ը պապ ընտրվեց Հռոմում, իսկ Ավինյոնում հաստատվեց մյուս պապը Կլիմենտ VI-ը, «ժողովական շարժման» կողմնակիցները պահանջում էին նոր տիեզերական ժողով հրավիրել։

Տիեզերական այն ժողովը, որ Հովհանն XXIII պապը Սիգիսմունդ կայսեր պահանջով 1414 թվականի աշնանը հրավիրեց Կոնստանցում, որը իր նիստերը շարունակեց մինչև 1418 թվականի գարունը, իր առջև չափազանց լայն նպատակներ դրեց։ Այնտեղ հավաքված եկեղեցական գործիչների կարծիքով, այդ ժողովը պետք է վերջ տար հերձվածին, բարենորոգեր եկեղեցին, ոչնչացներ հերետիկոսությունները։ Սակայն ժողովը չկարողացավ իրականացնել այդ խնդիրները։ Ճիշտ է, նա որոշում ընդունեց այն մասին, որ տիեզերական ժողովի որոշումները պարտադիր են պապի համար և գահընկեց արեց երեք պապերից մեկին՝ Հովհանն XXIII-ին, որը, ինչպես պարզվեց, նախկին ծովահեն ու դրամանենգ Բալթազար Կոսսան էր։ Երկրորդ պապը՝ Գրիգորիոս XII-ը, իր հոժար կամքով հրաժարվեց պապական գահից։ Բայց քանի որ երրորդ պապը՝ Բենեդիկտ XIII-ը չցանկացավ հետևել նրա օրինակին, իսկ ժողովը՝ նոր պապ ընտրեց Մարտին V-ին (1417 թ.), ապա այդ ժողովը՝ ևս «մեծ հերձվածը» այնպես էլ չհաղթահարվեց։

Ժողովում միասնության բացակայությունը խանգարեց եկեղեցու բարենորոգման վերաբերյալ որևէ որոշում ընդունելուն: Դրա փոխարեն նրա մասնակիցները լիակատար համերաշխություն ցուցաբերեցին հերետիկոսների դեմ պայքարելու հարցում: Դատապարտվեցին Ջոն վիկլիֆի և Ֆան Հուսի ուսմունքները: Հուսը, ի խախտումն իրավական ու բարոյական նորմաների, զրկված էր պաշտպանվելու իրավունքից, 1415 թվականի հուլիսի 6-ին խառույկ բարձրացվեց և ողջակիզման ենթարկվեց: Դա ազդանշան եղավ հուսյան պատերազմների համար Չեխիայում (տե՛ս գլ. 19): Հերձվածին չկարողացան վերջ տալ նաև հաջորդ ժողովները. Պավիայի՝ 1423 թվականի, Բազելի՝ 1431—1449 թվականների ժողովները և Ֆեորարա-Ֆլորենցիական ժողովը, որը պապ Նիկոլեոս IV-ը 1438 թվականին հրավիրեց ի հակակշիռ Բազելի ժողովի և որն ավարտվեց Հռոմում 1445 թվականին:

Հերձվածը վերացվեց միայն 1449 թվականին Լոդանի ժողովում, որտեղ վերջին հակապապ Ֆելիքս V-ը հրաժարվեց իր հավակնություններից և պապ ճանաչվեց միայն Նիկողայոս V-ը:

Երկարատև պայքարից հետո 1439 թվականին Ֆեորարա-Ֆլորենցիական ժողովում ունիա կնքվեց արևմտյան և արևելյան եկեղեցիների միջև: Համաձայնագրի ստորագրմանը մասնակցեցին արևելյան եկեղեցու ներկայացուցիչները բյուզանդական կայսրի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Իոսիֆ II-ի գլխավորությամբ, ինչպես նաև Կիևի միտրոպոլիտ Իսիդորը: Կաթոլիկական պրոպագանդան այդ ունիան պատկերացնում էր որպես քրիստոնեական աշխարհը միավորելու և Բյուզանդիան թուրքական վտանգից փրկելու կարևորագույն միջոց: Սակայն իրականում ունիան կոչված էր զենք դառնալու պապական վաղեմի քաղաքականության համար, որի նպատակն էր պապական ազդեցությանը ենթարկել թուլացած Բյուզանդիան և հատկապես Ռուսիան: Այդ ունիան ռեալ նշանակություն գրեթե չունեցավ: Ե՛վ Բյուզանդիայում, և՛ Ռուսիայում այն մերժվեց թե՛ ժողովրդի, թե՛ հոգևորականության մեծ մասի կողմից: Մոսկվա վերադառնալուց հետո միտրոպոլիտ Իսիդորը մեծ իշխանի հրամանով նույնիսկ անհապաղ բանտարկվեց և համատուրաց ու դավաճան հայտարարվեց ունիայի ստորագրմանը մասնակցելու համար:

Կաթոլիկ եկեղեցուն հաջողվեց ունիան լարտադրել Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի միայն այն տեղերի բնակչությանը, որոնք գտնվում էին լեհիտովական տիրապետության տակ:

Պապության քաղաքական հավակնությունների խորտակումը XV դարում

XV դարի երկրորդ կեսին միանգամայն որոշակի դարձավ, որ պապությունն իր աստվածապետական հավակնություններով խորհրդոտ է հանդիսանում այն առանձին պետությունների հետագա զարգացման հա-

մար, որոնցում պետական համախմբման պրոցես էր տեղի ունենում: Պատահական չէ, որ այդ ժամանակի առաջավոր մտածողները, առանձնապես հումանիստները՝ նոր առաջադիմական գաղափարախոսության ներկայացուցիչները, ավելի ու ավելի հաճախ էին իրենց քննադատության զենքն ուղղում պապության դեմ, մասնավորապես նրա աստվածապետական հավակնությունների դեմ: XV դարում արդեն կասկածի տակ դրվեց «Կոստանդինոսի շնորհի» և «Կեղծ-Իսիդորական դեկրետալիաների» իսկությունը, փաստաթղթեր, որոնք ծառայում էին որպես պապության աշխարհակալական հավակնությունների գլխավոր հիմնավորում (տե՛ս գլ. 22): Կորցնելով իր միջազգային նշանակությունը, պապական իշխանությունը ավելի ու ավելի էր ընդունում տեղական իշխանության բնույթ: XV դարում պապերն ստիպված էին մեծ ճիգեր թափել, որպեսզի պահպանեն իրենց տիրույթները Հռոմում և նրա շրջակայքում, պապական գահն ապահովեն իրենց ժառանգորդների (նշապոտների) համար, որոնք երբեմն նրանց ապօրինի որդիներն էին (այսպես կոչված «նեսպոտիզմ»): Այդ քաղաքականության մեջ պապերը, ինչպես և խառական մյուս իշխանները, իրենց նեղ հասարակական նպատակներին հասնելու համար գործադրում էին բոլոր միջոցները՝ կաշառքը, բանսարկությունները, սպանությունները: Պապական արքունիքը (կուրիան) ամբողջ Եվրոպայում հռչակված էր իր անպատկառ շորթումներով և դավաճանությամբ: Բնորոշ է, օրինակ, որ Սիկստոս IV պապը (XV դարի վերջին), ընկնելով եկամբտի նոր աղբյուրների հետևից, հրատարակեց մի բուլլա, որը, ինդուլգենցիաներ մտցրեց մեռածների համար, որոնց հոգիները, այդպիսի ինդուլգենցիա ձեռք բերելու դեպքում, իբր թե ազատվում են քավարանից և տեղափոխվում դրախտ:

Փողոլորի մեջ արմատավորված կրոնական մոլեռանդությունն ու գոհհիկ կռապաշտական հավատալիքները միշտ էլ եղել են եկեղեցու հարստացման անսպառ աղբյուրը: XV դարի վերջին առաջավոր հումանիստական գաղափարների արագ զարգացման պայմաններում (տե՛ս գլ. 22) պապերը ջանում են պահպանել և աշխուժացնել ամենաանհեթեթ սնոտիապաշտությունները: Այդ ձրգուման ցայտուն արտահայտությունը հանդիսացավ այն, որ 1484

թվականին հրապարակվեց վճուկների և կախարդության վերաբերյալ իր վայրագությունամբ ու մոլագարությամբ հրեշավոր պապականության բուլլան, որտեղ վճուկների գոյությունը ազդարարվում էր որպես անառարկելի ճշմարտություն և քրիստոնյայի ամենաառաջին պարտականությունն էր համարվում նրանց ոչնչացումը: Այդ խրնդրի կատարումը հանձնարարվում էր ինկվիզիցիային: Դրանով զարկ տրվեց վճուկների մոլագար որսին, բոլորովին անմեղ մարդկանց, զլխավորապես կանանց մասսայական ողջակիզումների մղձավանջին: Վճուկների որսի հետ մեկտեղ, ինկվիզիցիան էլ ավելի լայն հարձակում ծավալեց եկեղեցու և նրա կողմից սրբազործվող ֆեոդալական կարգի իսկական ու կարծեցյալ թշնամիների դեմ: Ինկվիզիցիան հատուկ նշանակություն ձեռք բերեց Իսպանիայում, որտեղ այն 1476 թվականին վերածվեց գերագույն դատարանի՝ «սուպրեմայի» զլխավորությամբ, որը նախարկվում էր «մեծ ինկվիզիտորին»: Նրանցից առաջինը Թոմաս Տորկվեմադան էր, որը այդ պաշտոնում գտնվելու 18 տարվա ընթացքում կազմակերպեց իոտ 9 հազար մասսայական ողջակիզում (աուտո-դա-ֆե), որոնց զոհերն էին քաղաքական ռեժիմի հակառակորդները:

Կաթոլիկ եկեղեցին միջնադարյան Եվրոպայում շափազանց ռեակցիոն դեր էր խաղում: Եկեղեցական ֆեոդալները, որպես կանոն, գյուղացիության ամենադաժան շահագործողներն էին, նրանց հողերում ամենից շատ էին պահպանվում կոռն ու ճորտությունը: Եպիսկոպոսներն ու վանքերը առանձնապես եռանդուն կերպով էին դիմադրում իրենց հողերում գտնվող քաղաքների ազատագրմանը: Եկեղեցին պապի զլխավորությամբ համառորեն դիմադրում էր կենտրոնացված ազգային պետությունների կազմավորման պրոցեսին, դրանց հակադրելով համաեվրոպական պապական պետության ռեակցիոն ուտոպիական գաղափարը: Նա դաժանորեն հետապնդում էր ֆեոդալական կարգի բոլոր հակառակորդներին՝ կանգ չառնելով ալլախոհների մասսայական ոչնչացման առջև, հանդիսանում էր ոչ-քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ ուղղված կողոպուտչական արշավանքների ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը, դրանով ավերածություն և ստրկացում բերելով այդ ժողովուրդներին: Վերջապես, եկեղեցին անհեթեթ սնոտիապաշտություն ու նախապաշարմունքներ էր արմատավորում, խեղդում էր ազատախոհության ամենաանշան արտահայտությունները, արգելակում էր գիտությունների և աշխարհիկ կրթության զարգացումը (տե՛ս գլ. 20): Սրբագործելով ֆեոդալական կարգը, նա փորձում էր կասեցնել հասարակության հետագա առաջադիմական զարգացումը: Այդ պատճառ-

ռով ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված ամեն մի սոցիալ-քաղաքական պայքար, այդ թվում նաև քաղաքացիների հակաֆեոդալական օպոզիցիան և գյուղացիական-սլավոնական մասսաների հեղափոխական ելույթները մշտապես ուղղվում էին առաջին հերթին տիրող եկեղեցու ու նրա հոգևորականության դեմ, ընդունելով կրոնական հերետիկոսության բնույթ:

Ժողովրդա-հերետիկոսական շարժումներն աստիճանաբար խարխուլում էին կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակությունը, իսկ դրա հեռմիասին նաև ֆեոդալական կարգը: XIV դարի վերջին և XV դարում քաղաքների զարգացման, արհեստի ու առևտրի աճման, կենտրոնացված պետությունների ձևավորման հիման վրա ֆեոդալիզմի և կաթոլիկ եկեղեցու դեմ մղվող պայքարն Արևմտյան Եվրոպայում ուժեղացավ: XV դարի վերջերին այդ պայքարը շնչառվ ափսի սուր և մասսայական բնույթ էր ստանում: Նեոդալական աշխարհը, որի ընդերքում արդեն սաղմնավորվում էին բուրժուական հասարակության տարրերը, ընդառաջ էր գնում վաղ բուրժուական հեղափոխություններին, իսկ այդ աշխարհը սրբազործող կաթոլիկ եկեղեցին՝ իր պատմության մեջ մեծագույն ցնցումին՝ Ռեֆորմացիային:

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

**§ 1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ XI—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

**Միջազգային
հարաբերություննե-
րի բնույթը քննարկ-
վող ժամանակաշրջ-
անում**

XI—XV դարերում եվրոպական տարրեր երկրների միջև աստիճանաբար հաստատվում են վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանի համեմատությամբ ավելի ամուր տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կապեր, որոնք թեև մշտապես խախտվում են կոնֆլիկտների և պատերազմների հետևանքով, բայց նորից վերականգնվում են և շարունակում զարգանալ: Ընդլայնվում և ավելի սերտ են դառնում եվրոպական երկրների կապերը Արևելքի երկրների հետ: XI—XV դարերի ընթացքում Եվրոպայում ստեղծվում է միջազգային հարաբերությունների մի որոշակի սիստեմ. աստիճանաբար, առանձնապես ուշ-հոռոճական և բյուզանդական ավանդույթների ազդեցության տակ մշակվում են միջնադարյան դիվանագիտական որոշ նորմաներ ու տրադիցիաներ: Սակայն այդ ժամանակաշրջանի միջազգային հարաբերությունները դեռևս բավականաչափ կանոնավոր բնույթ չէին ստացել. չկային մշտական դեսպաններ և դիվանագիտական ներկայացուցիչներ, դեռևս չէր կազմավորվել նաև միջազգային իրավունքը: Այդ հասկացությունն իսկ հազիվ թե կիրառելի լիներ XV—XVI դարերի ժամանակաշրջանի համար (առանձնապես ֆեոդալական մասնատվածության ժամանակաշրջանի համար): Միջին դարերում զարգանում էին միջազգային իրավունքի տարրերը միայն, և ամենից առաջ պատերազմի իրավունքն ու ծովային իրավունքը (օրինակ՝ Բարսելոնի ծովային իրավունքը, որ ձևակերպվել է XII դարում):

Այդ ժամանակաշրջանի միջազգային հարաբերությունների զարգացման գործում որոշիչ էին հետևյալ գործոնները. 1) Եվրո-

պայի տնտեսական վերելքը՝ կապված ֆեոդալականացման պրոցեսի ավարտման, արտադրողական ուժերի աճի, քաղաքների երկվան գալու, ներքին ու արտաքին առևտրի ընդլայնման հետ, որն առանձնապես նպաստեց ժողովուրդների ու պետությունների մերձեցմանը: Մյուս կողմից, արտաքին առևտուրը հաճախ էլ հակասություններ էր առաջ բերում նրանց միջև առևտրական մրցակցության հողի վրա, որը երբեմն հասցնում էր բացահայտ ընդհարումների և նույնիսկ պատերազմների (օրինակ՝ Հանգայի պատերազմը Դանիայի հետ 1367—1370 թվականներին՝ տե՛ս գլ. 11 և 14, Վենետիկի պատերազմները Ճենովայի դեմ՝ տե՛ս գլ. 12 և ուրիշն.): 2) ֆեոդալների նյութական պահանջմունքների ավելացումը, որը հետևանք էր տնտեսական վերելքի և դրա հետ կապված տնտեսական փոփոխությունների, մասնավորապես շուկայի զարգացման և որը ոչ միայն պայմանավորեց ֆեոդալական շահագործման աճը առանձին երկրների ներսում, այլև ուժեղացրեց ֆեոդալների կողմից ուրիշների հողերն ու հարստությունները զավթելու ձգտումը: Դա բազմաթիվ պատերազմներ առաջացրեց ինչպես բուն Եվրոպայում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս (օրինակ՝ խաչակրաց արշավանքները, գերմանական ֆեոդալների արշավանքները Իտալիայում և զավթողական պատերազմները սլավոնների ու Մերձբալթիկայի ժողովուրդների դեմ, Հարյուրամյա պատերազմ Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև և այլն): 3) կենտրոնաձիգ տեղեցիների աճը ֆեոդալական հասարակության քաղաքական կյանքում, թագավորական իշխանության ուժեղացումն ու ֆեոդալական մասնատվածության աստիճանական հաղթահարումը Արևմտյան Եվրոպայի շատ երկրներում: Այդ երևույթը նույնպես առաջ էր բերում կոնֆլիկտներ ու ռազմական ընդհարումներ, որոնցում ներգրավվում էին (վասալական կապերի միահյուսման ու խճճվածության հետևանքով) ֆեոդալական շատ սենյորներ և ամբողջ պետություններ: Ընդ որում պակաս դեր չէին խաղում նաև դինաստիական շահերը:

Առանձին երկրների շրջաններում քաղաքական համախմբման պրոցեսի հետ միաժամանակ Եվրոպայում զարգանում էին նաև որոշ երկրների կողմից մյուսներին ենթարկելու տենդենցները: մերթ մեկ, մերթ մյուս միապետը հանդես էր գալիս համաշխարհային տիրապետության հավակնություններով, ձգտում էր իր հեգեմոնիայի ներքո ստեղծել «ունիվերսալ» (համապարփակ) պետության: Որպես այդ տենդենցների զլխավոր կրողներ հանդես էին գալիս Հռոմի պապերը և գերմանական կայսրերը (տե՛ս գլ.

11, 12, 18): Այդ ժամանակաշրջանի Եվրոպայում շարունակվեցին ված կոնֆլիկտներն էին տեղի ունենում, դաշինքներ էին կնքվում և խզվում (օրինակ՝ պապի դաշինքը հյուսիս-իտալական քաղաքների հետ, ուրոնք կազմել էին լոմբարդական լիգան, կայսերական քաղաքների և ասպետների դաշինքը Գերմանիայում՝ «Շվաբյան միությունը Անգլիայի դաշինքը Բուրգունդիայի հետ: Հարյուրամյա պատերազմի ժամանակ և այլն), պետությունների սահմանները շարունակ փոփոխվում էին:

Եվրոպայում միջազգային հարաբերությունների զարգացման վրա մեծ ազդեցություն էր գործում ժողովուրդների ձևավորման և ազգային պետությունների սկիզբ առած կազմավորման պրոցեսը: Զգալի դեր էին խաղում նաև արտաքին գործոնները, ամենից առաջ արևելյան ցեղերի ու ժողովուրդների տեղափոխությունները: XI դարում՝ թուրք-սելջուկների նվաճումները Փոքր Ասիայում և Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում, XIII դարում՝ թաթար-մոնղոլների արշավանքը Արևելյան և Հարավային Եվրոպայի վրա, XIV—XV դարերում՝ թուրք-օսմանցիների հաստատվելը Առաջավոր Ասիայում և Բալկանյան թերակղզում:

**Միջազգային
կապերի ընդլայնումը:
Արևելքի ազդեցու-
թյունը Արևմուտքի
վրա**

XI—XIII դարերում ոչ միայն եվրոպական երկրների, այլև Արևմուտքի և Արևելքի երկրների միջև տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կապերի ընդլայնման և ամրապնդման հիմքում ընկած էր ինչպես եվրոպական, այնպես էլ արևելյան երկրների

ներքին սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: Միջազգային հարաբերությունների զարգացման վրա որոշակի ազդեցություն ունեցան նաև խաչակրաց արշավանքները (տե՛ս գլ. 8):

Այդ ժամանակաշրջանում զգալիորեն աճել էր ապրանքափոխանակությունը Արևմտյան Եվրոպայի և Արևելքի երկրների միջև: XII—XIII դարերում միջերկրածովյան առևտրի մեջ մեծ դեր ըսվեցին խաղալ Բարսելոնը, Մարսելը, Մոնպելեն և առանձնապես իտալական քաղաք-հանրապետությունները՝ Վենետիկը, Ժենովան, Պիզան, որոնք խաչակրաց արշավանքների ժամանակ իրենց ֆակտորիաներն էին հիմնել Արևելյան Միջերկրածովյան երկրներում և նեղել արաբական ու բյուզանդական վաճառականներին: Սակայն Արևելքի խոշոր առևտրական կենտրոնները՝ Ալեքսանդրիան, Դամիեթան, Մոսսուլը և առևտրական մյուս քաղաքները,

որոնք չէին մտնում խաչակիրների տիրապետությունների մեջ XII—XIII դարերում ևս պահպանել էին իրենց նշանակությունը

Արևելքի հետ հաստատված տնտեսական, դիվանագիտական ու կուլտուրական հարաբերությունները, մասնավորապես արևելյան երկրներում եվրոպացիների կատարած ճանապարհորդությունները, մասնավորապես արևելյան երկրներում եվրոպացիների կատարած ճանապարհորդությունները, որոնք ձեռնարկվում էին տնտեսական, կրոնական և առևտրական նպատակներով (Ջովաննի Պլանո Կարպինի, Նիկկոլո, Մաֆֆեո ու Մարկո Պոլո և ուրիշներ), ապրանքների՝ արհեստի և ըլուղատնտեսական մթերքների փոխանակությունը չափազանց արդյունավետ էին Արևմուտքի համար։ Դրանք զգալիորեն ընդլայնեցին եվրոպացիների աշխարհագրական մտահորիզոնը։ Եվրոպացիները Արևելքի ժողովուրդներից փոխառան մի շարք տեխնիկական նվաճումներ, այդ թվում հողմաղացը և կատարելագործված ջրանիվը։ Արևելյան երկրներից փոխառնվեցին մինչ այդ եվրոպացիներին անհայտ որոշ գյուղատնտեսական մշակույթներ՝ բրինձը, հնդկացորենը, ձմերուկը, կիտրոնը, ծիրանը։ XII դարից սկսեց գործածության մեջ մտնել եղեգնաշաքարը, որ եվրոպա էր ներմուծվել Սիրիայից։ Այդ ժամանակ արևելյան օրինակով սկսեցին պատրաստել որոշ կտորներ՝ մուսլինը (Միջագետքի Մոսուլ քաղաքի անունով), դամասկոսը (Դամասկոս քաղաքից), ատլասը (արաբերեն՝ գեղեցիկ)։ Արևելքի ազդեցությունն արտահայտվում էր նաև կենցաղային նորամուծությունների մեջ, օրինակ՝ մորուք պահելը, տաք բաղնիքներ կառուցելը, սպիտակեղենն ու վերնազգեստը հաճախակի փոխելը և այլն։

Արևելյան կուլտուրայի ազդեցությունը և արևելյան ժողովուրդների տեխնիկական նվաճումների ընդօրինակումը Արևմտյան եվրոպա էր անցնում տարբեր ուղիներով և ոչ միայն Արևելյան Միջերկրածովյան երկրներից, որտեղ եղել էին խաչակիրները, այլև արաբական Սիցիլիայից և Իսպանիայի արաբների միջոցով (տե՛ս գլ. 13)։

**Մոնղոլական
բռնապետությունը
Արևմտյան Եվրոպայում
և Ռուսիայում**

Այն ժամանակ, երբ արևմտաեվրոպական ֆեոդալները, կազմակերպելով նորանոր խաչակրաց արշավանքներ, անհաջող փորձ էին անում իրենց խախուտ դիրքերն ամրապնդելու Սիրիայում ու Պաղեստինում, Կենտրոնական եվրոպան կանգնեց մոնղոլական նվաճման ահեղ վտանգի առջև։ Բաթու խանի հրոսակախմբերը, 1237—1240 թվականներին

ավերելով և ամայացնելով ռուսական հողերը, 1241 թվականի գարնանը շարժվեցին դեպի Լեհաստան և Հունգարիա:

Գլխավորապես լեհական ու գերմանական ջոկատներից կազմված մեծ զորքը փորձեց թաթար-մոնղոլական նվաճողներին կանգնեցնել Լիզնիցա քաղաքի մոտ, Սիլեզիայում, սակայն 1241 թվականի ապրիլին լիովին ջախջախվեց: Զախջախվեց նաև հունգարական 60-հազարանոց զորքը: Թաթար-մոնղոլական առաջավոր ջոկատները հասան մինչև Ադրիատիկ:

Խաչակրաց արշավանքներից և պետությունների միջև տեղի ունեցող գոտություններից թուլացած Արևմտյան Եվրոպան անպաշտպան դրսևեց վերահաս ասեղ վտանգի հանդեպ:

Սակայն թաթար-մոնղոլներն անսպասելիորեն շուտ եկան դեպի Արևելք և հեռացան Մերձսևծովյան և Անդրվոլգյան տափաստանները: Այդ զորաշարժը բացատրվում է ամենից առաջ նրանով, որ նվաճողների բանակները այդ ժամանակ հիմնավորապես ուժասողառ էին Էդել և այն հերոսական դիմադրությունից, որ ավելի քան երեք սարվա ընթացքում նրանց ցույց էր տվել Ռուսիան: Այսպիսով այդ վճռական պահին Ռուսիան պատվար դարձավ Արևմտյան Եվրոպայի համար:

Այն ժամանակ, երբ թաթար-մոնղոլական հորդաներն սպառնում էին Արևմտյան Եվրոպային, գերմանական ասպետները Շվեդիայի, Նորվեգիայի և Դանիայի դաշնակցությամբ Հռոմի պապի օրհնությամբ փորձում էին ռուսական իշխանությունների ծանր դրությունն օգտագործել իրենց շահերի համար: Նրանք խաչակրաց արշավանք սկսեցին Հյուսիս-Արևմտյան Ռուսիայի դեմ, որը լիակատար ձախողումով ավարտվեց Նևայի ափին (1240 թ.) և Չուդ լճի վրա (1242 թ.) տեղի ունեցած նշանավոր ճակատամարտերում, ուր Նովգորոդի իշխան Ալեքսանդր Յարոսլավիչը փայլուն հաղթանակ տարավ (տե՛ս գլ. 11):

Ռուսիայի նկատմամբ պապության աննախանձելի դերն առանձնապես ցայտուն կերպով դրսևորվեց այն բանում, որ նա փորձում էր դաշինք կնքել թաթար-մոնղոլների հետ: XIII դարի 40-ական թվականների կեսերին պապ Ինոկենտիոս IV-ը նրանց առաջարկեց բրիստոնեություն ընդունել կաթոլիկության ձևով, հուսալով, մի կողմից՝ ի դեմս նրանց դաշնակիցներ գտնել Լատինական կաթոլիկության սպառնացող սարակինոսների և իր թշնամի գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ի դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ Հռոմի կուրիային ենթարկել թաթար-մոնղոլների իշխանության տակ գրոնդվող ռուսական հողերը:

Շահադիտական քաղաքականության էին հետևում նաև աղեմը տա-եվրոպական այն միապետները, որոնք ջանում էին Արևելյան Եվրոպայում կատարված մոնղոլական ներխուժումն օգտագործել կամ իրենց զավթողական պլանները Մերձավոր Արևելքում իրականացնելու համար (այդպիսին էր Ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի փորձը, որը խաչակրաց յոթերորդ արշավանքի ժամանակ թաթար-մոնղոլների հետ բանակցություններ էր վարում սարակինոսների դեմ դաշինք կնքելու վերաբերյալ), կամ էլ իրենց քաղաքական դիրքերը Եվրոպայում ամրապնդելու համար. այդպես էր գործում գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ը, որը 1240—1241 թվականներին օգնություն ցույց չտվեց ո՛չ լեհերին, ո՛չ էլ հունգարներին, չնայած հունգարական թագավորը համաձայնվում էր նույնիսկ դառնալ կայսրության վասալը, եթե Ֆրիդրիխ II-ը աջակցեր նրան մոնղոլների դեմ մղվող պայքարում:

**Միջազգային
ասպարեզում
ուժերի հարաբերակեցության մեջ տեղի
ունեցած փոփոխությունները
XIV—XV դարերում
քաղաքականության մեջ:**

XIV—XV դարերում ուժերի հարաբերակցությունը միջազգային ասպարեզում էապես փոխվեց: Հոհենշտաուֆենների կրախից (1254) և այնուհետև սկսված միջթագավորության ժամանակաշրջանից հետո գերմանական կայսրությունը գտնվում էր քաղաքական խոր անկման վիճակում և դադարել էր քիչ թե շատ զգալի դեր խաղալ միջազգային

XIII դարի վերջերին և XIV դարի սկզբներին թուլացավ նաև պապության քաղաքական հզորությունը: Ամեն մի ինքնուրույնություն կորցրած ու ֆրանսիական թագավորներին ենթակա դարձած պապերի «ավիոնյոնյան գերությունը», (տե՛ս զլ. 9), և այնուհետև կաթոլիկ եկեղեցու սկսված քառասունամյա «Մեծ հերձվածք» (տե՛ս զլ. 18) վերջնականապես քայքայեցին պապության քաղաքական ուժը:

Միջազգային քաղաքականության ծանրության կենտրոնը տեղափոխվում է: Այժմ գլխավոր տեղ են զրավում առավել կենտրոնացված արևմտաեվրոպական պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և մյուսների հարաբերություններն ու կոնֆլիկտները:

Արևմուտքի ֆեոդալական միապետությունների քաղաքական կոնսոլիդացիայի ավարտման ու ամրապնդման պրոցեսն Արևմուտքում ուղեկցվում էր միջպետական սուր կոնֆլիկտներով: Դրանցից ամենախոշորը Ֆրանսիայի Հարյուրամյա պատերազմն էր Անգ-

լիայի դեմ (1337—1453): Պատերազմը այդ պետութիւններն տնտեսական ու քաղաքական տարբեր շահերի բախման հետեանք էր (տե՛ս գլ. 9 և 10):

Հենց սկզբից անգլո-ֆրանսիական կոնֆլիկտի մեջ ներքաշվեցին եվրոպական շատ պետութիւններ: Ֆրանսիային օգնում էին պապը, Շոտլանդիայի, Սիցիլիայի, Կաստիլիայի թագավորները, կոմս Ֆլանդրիացին: Անգլիայի կողմում հանդես էին գալիս գերմանական կայսր Լյուդվիգ Բավարացին, հետագայում՝ Բուրգունդիայի դուքսը, նիդերլանդական և գերմանական մի շարք իշխաններ:

Պատերազմը վերջ ի վերջո ավարտվեց Ֆրանսիայի հայրենասիրական ուժերի հաղթանակով և մայր ցամաքից անգլիացիներին դուրս մղելով, որոնք ժամանակավորապես իրենց ձեռքում պահեցին միայն Կալէ նավահանգիստը:

Հարյուրամյա պատերազմը չափազանց կարևոր միջազգային հետևանքներ ունեցավ:

Պատերազմի հետևանքով ավարտվեց Ֆրանսիայի՝ որպես ինքնուրույն և միասնական ուժեղ ֆեոդալական պետության, քաղաքական համախմբումը: Այդ ժամանակից Ֆրանսիան սկսեց առաջնակարգ դիր խաղալ եվրոպական միջազգային քաղաքականութեան մեջ:

Հարյուրամյա պատերազմում երևան եկան ռազմական գործողութիւններ վարելու նոր մեթոդներ և զինվորական ուժերի կազմակերպման նոր սկզբունքներ, որոնք այնուհետև լայն տարածում ստացան:

Ֆեոդալական աշխարհագրորն զգալի չափով իր տեղը զիջեց վարձկան զորքերին: Մանրազեն ասպետական հեծելազորի փոխարեն առաջին տեղն է բռնում հետևաչորը, որն սկզբում զինված էր հեռավոր տարածութեան վրա նպատակակետը խոցող մեծ աղեղներով, այնուհետև, վառողի գլուտից հետո, նաև հրազենով: XIV դարում հրետանու երևան գալով փոխվեց ռազմական գործողութիւնների տակտիկան: Եթե առաջ զորքերը կարող էին ամրանալ ամրոցների ու բերդերի հաստ պարիսպների հետևում և մարտ չընդունել բաց դաշտում, ապա հրետանու երևան գալուց հետո որի համար ամրոցային պարիսպները անհաղթահարելի պատնեշ չէին, այդ տակտիկան արդեն նվազ արդյունավետ էր: Ռազմական գործողութիւնները ավելի ու ավելի մեծ չափով զորաշարժային և ոչ թե պաշարողական պատերազմի բնույթ էին ընդունում: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ ռազմական նոր տեխնիկայի, զին-

քի նոր տեսակի՝ հրազենի, հատկապես հրետանու երևան գալու հետ կապված ռազմական տակտիկայի այդ էվոլյուցիան տևեց շատ հարյուրամյակներ և շարունակվեց նաև Հարյուրամյա պատերազմի ավարտից հետո:

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳԵՐԸ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ XII—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Միջին դարերի հենց սկզբից Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի ժողովուրդները շփում և կապեր ունեին սլավոնական բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ, որոնք ընդարձակ տերիտորիաներ էին զբաղում Հարավային, Արևելյան և մասամբ Կենտրոնական Եվրոպայում: Այդ ժողովուրդները չափազանց կարևոր դեր են խաղացել ամբողջ Եվրոպայի պատմության մեջ¹⁰⁰:

**Գերմանական
Լեհեռիայի դեմ
Լեհաստանի և
մյուս սլավոնական
ռոմանովյան
հողմերի
հղած պալքարի
միջազգային ճշա-
նակությունը
(1410 թ. Գրու.ճվալդի
հակառակորդը)**

Եվրոպայի պատմության մեջ մեծ նշանակություն է ունեցել սլավոնական ժողովուրդների պայքարը գերմանական ագրեսիայի դեմ: Գերմանական ֆեոդալների ագրեսիային հակահարված տալու գործում մեծ դեր խաղաց Լեհաստանը: Սլավոնական երկրներում գերմանական ֆեոդալների ագրեսիան ուժեղացավ XII դարում (տե՛ս գլ. 11): XII դարի 60—70-ական թվականներին ընթացքում գերմանացիները զավթեցին պոլյաբյան-մերձբալթյան սլավոնների հողերը:

Դրանից հետո գերմանական կայսրությունից իր վասալական կախումն ստիպված եղավ ճանաչել Արևմտյան Պոմորյեն: Իսկ XIII դարի 30-ական թվականների կեսերից Լեհաստանի դեմ իր ագրեսիվ դրժոգություններն ակսեց Տևտոնական միաբանությունը, որը 1237 թվականին միավորվել էր Սուսերակիրների միաբանության հետ (տե՛ս գլ. 11): Նրանց գործողությունների տերիտորիան Մերձբալթիկան էր: XIV դարի սկզբին Տևտոնական միաբանությունը

¹⁰⁰ Տվյալ բաժնում քննության են առնվում արևմտաեվրոպական երկրների և Կենտրոնական ու Հարավ-արևելյան Եվրոպայի սլավոնական ժողովուրդների փոխադասությունների միայն մի քանի կողմերը, քանի որ սլավոնական ժողովուրդների պատմությունն ուսումնասիրվում է առանձին դասընթացով և մանրամասնորեն չարադրվում է համապատասխան դասագրքում:

լեհաստահից զավթեց Արևելյան Պոմորյեն՝ Գդանսկի հետ միասին:

Գերմանացիների կողմից Լեհաստանի նվաճման սպառնալիքը երկրում ուժեղացրեց անկախությունը պահպանելու և լեհական հողերը միավորելու ձգտումը: Իշխան Վլադիսլավ Լոկետեկը Փոքր ու Մեծ Լեհաստանը միավորեց մեկ միասնական Լեհական պետության մեջ և 1320 թվականին թագադրվեց Կրակովում: Սակայն Արևելյան Պոմորյեն մնաց Տևտոնական միաբանության ձեռքում: Լեհական թագավորության կազմի մեջ չմտան նաև մյուս լեհական հողերը (Սիլեզիա, Մազովիա): Գերմանական հարձակման դեմ մղվող պայքարը Լեհաստանին մերձեցնում էր հարևան Լիտվայի հետ, որի մեջ մտնում էին մի շարք ուկրաինական, բելոռուսական ու ռուսական հողեր, և 1385 թվականին Դուռնո հանգեցին ունիայի՝ (Կրևյան յես-լիտվական ունիան): 1409 թվականին Լեհ-Լիտվական միացյալ պետությունը ներդրավ Տևտոնական միաբանության դեմ մղվող «մեծ պատերազմի» մեջ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1410 թվականի հուլիսի 15-ին Գրյունվալդի մոտ: Լիտվայի դուրս բերած զնդերը իրենց շղալի մասով համարված էին բելոռուսական, ուկրաինական և ռուսական ռազմիկներով: Լեհական զորքի կազմի մեջ մտնում էին Սիլեզիայից եկած զոհերը, որոնք բաղկացած էին լեհերից ու չեխերից:

Ճակատամարտի սկզբում լիտվական հեծելազորն սկսեց նսահանջել: Գերմանական ուժերը սրընթաց հարձակվեցին լեհական ու լիտվական զնդերի վրա, շփոթություն առաջացրին նրանց շարքերում: Թշնամու հեծելազորի հիմնական հարվածն ընկավ կենտրոնում կանգնած Սմոլենսկի ռուսական զնդերի վրա: Սմոլենսկիցիները դիմացան գրոհին, և դա հնարավորություն տվեց շփոթությունից ուշքի եկած լեհական զորամասերին վճռական հարձակման անցնել: Ծակատամարտն ավարտվեց Տևտոնական միաբանության զորքերի լիակատար ջախջախմամբ: Բեպետե միաբանությունը շոնչացվեց, բայց նրա հզորությունը խախտվեց: Տորունի 1411 թվականի առաջին հաշտության պայմանագրով միաբանությունը հրաժարվեց Մերձբալթիկայի (ժեմայտիա) ու Մերձվիսլայի (Դորժանի հող) նկատմամբ ունեցած հավակնություններից և պարտավորվեց մեծ ռազմատուգանք վճարել: Տորունի 1466 թվականի հաշտությամբ Տևտոնական միաբանությունն ստիպված էր իրեն ձանաչել Լեհաստանի վասալ և նրան վերադարձնել Արևելյան Պոմորյեն Գդանսկով հանդերձ, ինչպես նաև մյուս վաղեմի լեհական հողերը:

Գրյունվալդի ճակատամարտի միջազգային նշանակությունը չափազանց մեծ էր: Երկար ժամանակով վերջ տրվեց գերմանական ֆեոդալական էքսպանսիային դեպի Արևելք:

Չեխիան XIV դարում: XIII դարից սկսած միջազգային հարաբերությունների մեջ մեծ դեր էր խաղում Չեխիան: Նրա նշանակությունը նվրոպայի սոցիալական ու քաղաքական պատմության մեջ արագորեն աճում է XIV—XV դարերում: Չեխիան անվանապես մտնում էր Գերմանական

կայսրության կազմում, բայց XII դարի կեսերից փաստորեն ինքնուրույն պետություն էր: Չեխական թագավորները, ձևականորեն համարվելով գերմանական կայսրի վասալները, չէին չիմադրում Չեխիա թափանցող գերմանական ազդեցությանը և մասամբ նույնիսկ հովանավորում էին գերմանական վերաբնակեցումը Չեխիայում, մի բան, որ հետագայում սրեց սոցիալական, քաղաքական ու կրոնական հակասությունները երկրում և սուր կոնֆլիկտներ առաջ բերեց Չեխիայի ու Գերմանական կայսրության միջև:

XIV դարի կեսերին Չեխիայում սրվեցին սոցիալական հակասությունները: Ապրանքա-ղրամային հարաբերությունների զարգացումը նպաստում էր մեծ թվով մանր ու միջին ֆեոդալների (շլյախտայի) քայքայմանը, որոնք չէին կարողացել հարմարվել նոր պայմաններում տնտեսություն վարելուն: Խառն ֆեոդալները (պաները) ձգտում էին իրենց տիրույթներն ավելացնել գյուղացիների և ստորին ազնվականության հաշվին: Քանի որ ֆեոդալները ձգտում էին ըստ հնարավորին ավելի շատ ֆեոդալական ունեւոր ստանալ իրենց տնտեսությունից, աճում էին գյուղացիների պարտույթները, աճում էր գույքային անհավասարությունը գյուղացիության շրջանում, ավելանում էր սակավահող և հողազուրկ գյուղացիների թիվը: Գյուղացիությունը առանձնապես ծանր շահագործման էր ենթարկվում եկեղեցու կողմից, որն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել հսկայական հողային տիրույթներ: Ուստի քնական է, որ գյուղացիության աճող դժգոհությունը վերածվում էր հակաֆեոդալական շարժումների: Դրանք XIII—XIV դարերում գրեւորվում էին որպես հերետիկոսություններ:

Հակասություններն ուժեղացան նաև քաղաքներում, որտեղ սակավաթիվ վերին շերտը՝ քաղաքային վերնախավը, որի զգալի մասը կազմված էր գերմանացիներից, իր ձեռքում էր կենտրոնացույ մեծ հարստություններ, մինչդեռ քաղաքների բնակչության հիմ-

նական զանգվածը կազմում էր բյուրգերությունը՝ արհեստավորներէ-
քը, մանր ու միջին առևտրականները, ոչոնք գլխավորապէս շինե-
լին: Բնակչության ստորին խավը քաղաքային պլեբեյությունն էր
որը նույնպէս բաղկացած էր առավելապէս շիներից:

Քաղաքներում տեղի ունեցող սոցիալական պայքարը հաճախ
ընդունում էր գերմանացի պատրիկության բռնության դեմ շինա-
կան բյուրգերության ու պլեբեյության մղվող պայքարի բնույթ:
Այսպիսով, սոցիալական հակասությունները քաղաքներում հաճախ
միաձուլվում էին ազգային հակասությունների հետ:

Չեխերի համընդհանուր դժգոհությունն էր հարուցում պապու-
թյան քաղաքականությունը: Հռոմեական կուրիան շարունակ միջա-
մտում էր շինական եկեղեցու գործերին, նրան ավելի ու ավելի են-
թարկելով իրեն:

Եկեղեցական հարկերի ավելացումը և պապից շինական եկե-
ղեցու կախվածության աճը խիստ դժգոհություն էին հարուցում:
Իսկ քանի որ Չեխիայում բարձր հողեռնականությունը գերմանա-
կան ու դժգոհությունն ուղղվում էր ոչ միայն հռոմեական կու-
րիայի ճնշման դեմ, այլև եկեղեցում հաստատված գերմանակա-
ն տիրապետության դեմ:

Հուլյան շարժումը Գերմանացի կաթոլիկ հոգևորականության
շարաշահումների դեմ տեղի ունեցող ելույթ-

ները, կաթոլիկ եկեղեցու դեմ ուղղված օպոզիցիան և շինական
ազգային եկեղեցու համար մղվող պայքարը վերածվեցին ասա-
րակական լայն շարժման, որը միավորեց շին ժողովրդի սոցիալա-
կան տարրեր խավերին՝ բյուրգերությանը, գյուղացիությանը, քա-
ղաքի ու գյուղի պլեբեյական տարրերին և ֆեոդալների մի մասին,
հատկապէս մանր ու միջին ֆեոդալներին: Այդ շարժումը գլխավո-
րում էր Պրագայի համալսարանի պրոֆեսոր Յան Հուսը (մոտավ.
1369—1415): Նա մերկացնում էր կաթոլիկ հոգևորականության տ-
րատները, հանդես էր գալիս եկեղեցական հարստությունների դեմ
և պահանջում էր եկեղեցական գույքերի սեկուլյարիզացիա: Համա-
ձայնվելով Զոն Վիկլիֆի մի քանի դրույթների հետ (տե՛ս գլ. 10),
Հուսը գտնում էր, որ մարդկանց հավիտենական փրկությունը որոշ-
վում է աստծու կամքով, ուստի և նրանք բազմաթիվ հոգևորական-
ների կարիքը չեն զգում:

Հուսը ժխտում էր կաթոլիկ եկեղեցու ընդունած՝ պապի որ-
պես երկրի վրա Քրիստոսի փոխանորդ լինելու ուսմունքը, ժխտում
էր սահմանված կաթոլիկական հիերարխիայի անհրաժեշտությունը,
հանդես էր գալիս ինդուլգենցիաների վաճառքի դեմ: Նա անհրա-

ժեշտ էր համարում ստեղծել Հռոմից անկախ չեխական ազգային եկեղեցի: Հուսի քարոզները տողորմած էին համակրանքով դեպի հառարակ ժողովուրդը: Հուսր «բյուրզնրական հերետիկոսություն»: Ներկայացուցիչն էր (տե՛ս գլ.18) և միաժամանակ գերմանական, բռնությունից ազատագրվելու համար չեխերի մղած պայքարի գաղափարախոսը: Նա իր երկերը գրել է չեխերեն, կազմել է նրա քերականությունը, չեխերեն է թարգմանել Աստվածաշունչը: Հուսը գլխավորում էր Պրագայի համալսարանում գերիշխող գերմանացիների դեմ ուղղված պայքարը: Այդ պայքարն ավարտվեց նրանով, որ համալսարանի կառավարումը հանձնվեց չեխերին և Յան Հուսն ընտրվեց (1409 թ.) համալսարանի ռեկտոր:

Կաթոլիկ եկեղեցին, գերմանացի շոգևորականությունը կատաղի պայքար սկսեցին Հուսի դեմ: Սկզբում նա ենթարկվեց եկեղեցական բանադրանքի և հեռացվեց Պրագայից (1412 թ.), իսկ որոշ ժամանակ անց պապը նրան կանչեց Կոնստանցի եկեղեցական ժողով: Այստեղ Հուսը իր համոզմունքների համար դատապարտվեց որպես հերետիկոս և 1415 թվականի հուլիսի 6-ին այրվեց խարույկի վրա (տե՛ս գլ. 18):

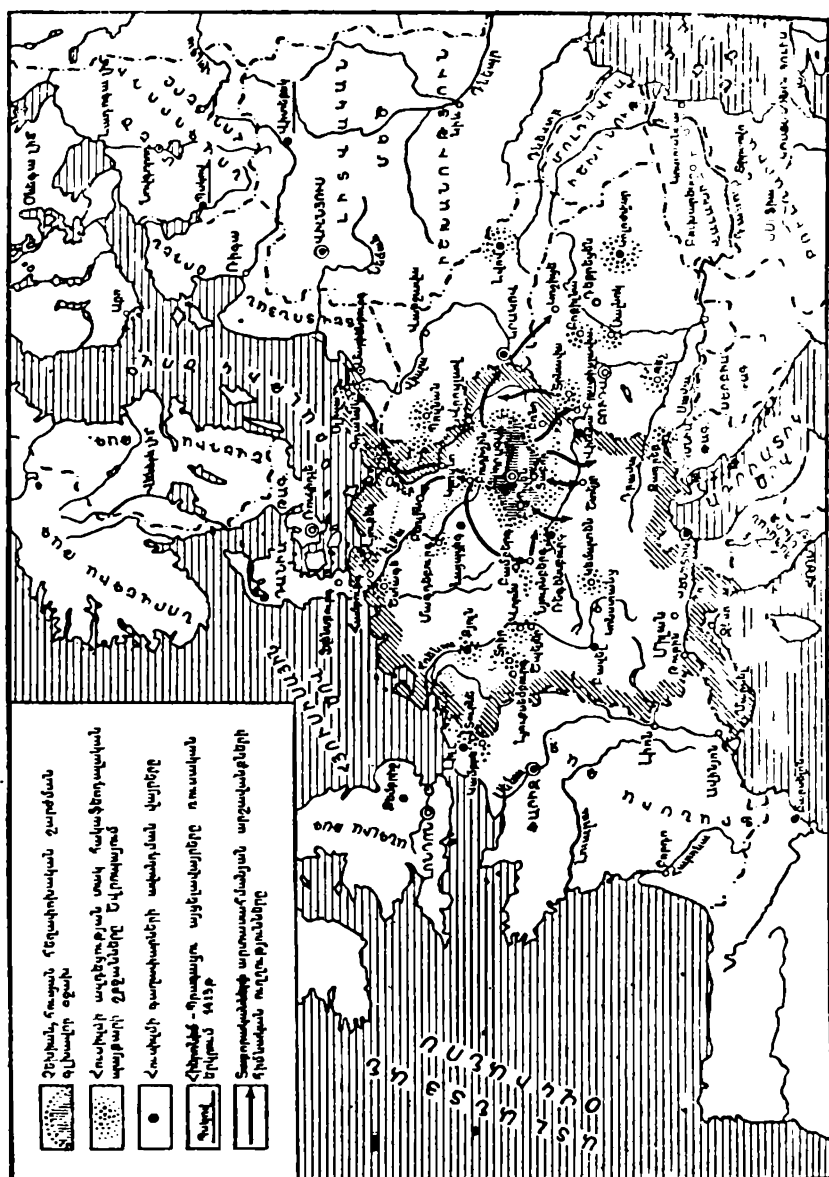
Հուսի մահապատիժը զայրույթի փոթորիկ առաջ բերեց Չեխիայում և նպաստեց նրա գաղափարների առավել լայն տարածմանը: Կաթոլիկ եկեղեցու դեմ պայքարի են ելնում **Հուսան պատերազմները (1419—1434)** չեխ ժողովրդի լայն խավերը: 1419 թվականին Չեխիայում սկսվեցին հուսյան պատերազմները: Ամբողջ Չեխիան բաժանվեց երկու լագերո՝ ֆեոդալ-կաթոլիկական և հուսյան: Առաջինին պատկանում էին բարձր հոգևորականությունը, չեխական խոշոր ֆեոդալները՝ պաները, քաղաքային պատրիկությունը և ստորին ազնվականության մի մասը, երկրորդին՝ գյուղացիները, քաղաքային արհեստավորները, մանր ու միջին առևտրականները, ենթավարպետները, վարձու բանվորները, միջին ու ստորին հոգևորականության և մանր ու միջին ազնվականության՝ ասպետության մեծ մասը: Շուտով հուսական լագերում առանձնացավ մի արմատական խմբավորում, որն ստացավ տաքորականներ անունը (Չեխիայի հարավում գտնվող Տաքոր քաղաքի անունից, որը նրանց կենտրոնն էր): Նրա հիմքն էին կազմում գյուղացիներն ու արհեստավորները: Նրանք բանակ ստեղծեցին, որի գլուխ կանգնեց փորձված զորավար Յան Ժիժկան: Տաքորականների հայացքներն ավելի արմատական էին հուսյան շարժման մյուս մասնակիցների հայացքներից: Նրանք դեմ էին ֆեոդալ-

կան կարգերին, շահերին և չպարտույթներին: Տաբորականները մերժում էին կաթոլիկ եկեղեցու կազմակերպությունն ու հիերարխիան, ունեին ընտրովի քահանաներ: Տաբորականների մի մասը ձգտում էր հաստատել գույքի ընդհանրություն: Տաբորականները պաշարի հեղափոխական մեթոդների կողմնակիցներ էին: Տաբորականների գյուղացիական-պլեբեյական բանակը հուսյան պատերազմների հիմնական ռազմական ուժն էր:

Գյուղացիական շարժման առաջնորդների հայացքների արմատականությունը հասցրեց այն բանին, որ բյուրգեզությունն ասպետությունը հեռացան տաբորականներից: Հեռացածները կաթոլիկ եկեղեցու բարենորոգման և եկեղեցական հոգերի սեկուլյարիզացիայի կողմակիցներ էին, ընդդեմ տաբորականների հեղափոխական գործողություններին: Հուսյան շարժման այդ շափավոր լազերն ստացավ «սկիհականներ» անունը, որովհետև նրանց համար կարևոր լոզունգներից մեկը այն պահանջն էր, որ աշխարհականները պետք է հաղորդվեն ոչ միայն հացով (ինչպես մինչև այդ նրա՞ն հաղորդվում էին), այլև գինով սկիհից (ինչպես կաթոլիկ եկեղեցում հաղորդվում էր միայն հոգևորականությունը):

Հուսյան շարժումը Չեխիայում Հոռմի պապին դդոց 1420 թվականին խաչակրաց արշավանք հայտարարել հերետիկոս-հուսյանների դեմ: Գերմանական կայսր Սիգիզմունդը գլխավորեց ֆեոդալական-կաթոլիկական ուժերը թե՛ բուն Չեխիայում, թե՛ նրա սահմաններից դուրս: Պապը և գերմանական կայսրը 1420—1431 թվականներին հուսյանների դեմ կազմակերպեցին հինգ խաչակրաց արշավանք, բայց դրանք բոլորն էլ ավարտվեցին խաչակիրների լիակատար պարտությունով: Հուսյան շարժումը դադարեց զուտ շեխական երևույթ լինելուց և նպաստեց Չեխիայի հարևան երկրների գյուղացիների հուզումներին ու հեղափոխական ելույթներին. այդ շարժումը արձագանք գտավ նաև Նվրոպայի շատ ուրիշ, նույնիսկ Չեխիայից հեռու գտնվող երկրներում (Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Ֆլանդրիայում, Իսպանիայում), ինչպես նաև Բալկանյան թերակղզու սլավոնական երկրներում, Բյուզանդիայում և այլն:

Տաբորականները հարձակման անցան Գերմանիայի դեմ և թափանցելով նրա տերիտորիան՝ Բավարիա, Սաքսոնիա և մյուս մարզերը, արշավելով հասան Բալթիկ ծովի ափերը, իրենց ուսմունքը տարածելով Գերմանիայի ժողովրդական զանգվածների մեջ: Նրանք հասան նաև մինչև Ավստրիա, Վիեննա: Գերմանացի գյուղացիները մտնում էին տաբորականների բանակը և պաշարի հիմունքները իրենց աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների դեմ: Գերմանա-

կան ֆեոդալների առջև ծագեց սեփական երկրում հակաֆեոդալական գյուղացիական լայն շարժման սպառնալիքը, և նրանք դժվարությամբ կարողացան հաղթահարել այդ սպառնալիքը: Գյուղացիական ապստամբություններ բռնկեցին ոչ միայն Գերմանիայի տարբեր մասերում (տե՛ս գլ. 11), այլև Հունգարիայում, Լեհաստանում, Ֆրանսիայում, Ֆլանդրիայում և մյուս երկրներում: Ուստի ամբողջ կաթոլիկական Եվրոպան շահագրգռված էր հուսյան շարժման ճնշմամբ: Այդ նպատակով կաթոլիկ եկեղեցու Բազելի ժողովը (տե՛ս գլ. 18) բանակցություններ վարեց և սկիհականների հետ համաձայնագիր կնքեց (այսպես կոչված 1433 թվականի Պրագայի կոմպակտատները), ճանաչելով աշխարհականների հաղորդումը սկիհից՝ «երկու տեսակի»՝ չափորոշվածը և եկեղեցական գույքերի կատարված սեկուլյարիզացիան: Այդ համաձայնագիրը նշանակում էր վերջնական խզում հուսյան շարժման բյուրգերական-ասպետական շափավոր լազերի և գյուղացիական-պլեբեյական հեղափոխական լազերի միջև, խզում սկիհականների և տաբորականների միջև: Դրանից հետո սկիհականների և կաթոլիկ պաների միացյալ ուժերը 1434 թվականի մայիսի 30-ին Լիպանների մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեցին ու ոչնչացրին տաբորական զորքը: Թեև տաբորական առանձին համայնքներ փրկվեցին և իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև XV դարի երկրորդ կեսը, այդ պարտությունը եղավ տաբորական շարժման վախճանը:

Հուսյան շարժումը միջազգային մեծ նշանակություն ունեցավ: Դա միջնադարյան Եվրոպայի ամենահզոր հակաֆեոդալական շարժումներից մեկն էր:

Հուսյան պատերազմները նպաստեցին հակաֆեոդալական շարժման վերելքին Եվրոպայի բոլոր երկրներում: Հուսյան գաղափարները թափանցեցին լեհական, սլովակյան, հունգարական, ռուսական, լիտվական, գերմանական, ֆրանսիական և մյուս երկրները: Այդ գաղափարները համապատասխանում էին գյուղացիության ու քաղաքային ժողովրդական զանգվածների շահերին և նրանց պայքարի էին կոչում աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների դեմ:

**Բուլղարիայի և
Սերբիայի պառքարո
թուրքական ագրե-
սիայի դեմ**

XIV դարից սկսած Բյուզանդիայի և նրա՝ հարևան Բալկանյան թերակղզու սլավոնական պետությունների վրա կախվեց թուրք-օսմանցիների նվաճման սպառնալիքը (տե՛ս գլ. 17): Ինչպես և մոնղոլական արշավանքի ժամանակ, սլավոնական ժողովուրդները դառնալով նվաճողների զոհ, հանդիսացան Արևմտյան Եվրոպան սպառնացող վը-

ւանգից տաշտականող առաջին վահանը: Այս անգամ ալդախի տատվար հանդիսացան հարավսլավոնական ժողովուրդները՝ սերբերը, բուլղարները և մյուսները:

Թուրք-օսմանցիները, զավթելով բյուզանդական տիրապետությունները Փոքր Ասիայում, 1352 թվականին հաստատվեցին Դարդանելի նեղուցի եվրոպական ափին (տե՛ս զլ. 17) և սկսեցին իրենց առաջխաղացումը դեպի Բալկանյան թերակղզու խորքերը: Սնրբիայի թագավոր Ստեփան Դուշանը (1331—1355) այն ժամանակվա առաջին պետական գործիչն էր, որը հասկացավ վերահաս թուրքական վտանգի շափերն ու ահեղ ուժը: Նա բանակցությունների մեջ մտավ Հռոմի պապի հետ, համաձայնելով եկեղեցական ունիա կնքել կաթոլիկ եկեղեցու հետ այն պայմանով, որ պապը գլխավորի եվրոպական խաչակրաց շարժումը թուրքերի դեմ: Ինքը՝ Դուշանը տատարաստ էր կանգնել խաչակրաց զորքի գլուխը: Իսկ այդ բանակցություններն ապարդյուն անցան:

**Բուրքակաճ Գվա-
Հոմները և արևմտա-
եվրոպական պետու-
թյունների կառավա-
րող շրջանների քա-
ղաքականությունը**

1353 թվականին թուրքերը հրավեցին Ադրիանապոլիսը, որը դարձավ նրանց հետագա գործողությունների բազան: Բուլղարիայում տեղի ունեցող ֆեոդալական երկպառակությունները, XIV դարում նրա տրոհումը երեք ինքնուրույն պետությունների, Ստեփան Դուշանի մահից հետո Սերբիայի տրոհումը մի շարք ինքնուրույն և հաճախ միմյանց թշնամի ֆեոդալական տիրապետությունների նպաստեցին թուրքական առաջխաղացմանը և այն բանին, որ թուրքերն ամրացան Բալկանյան թերակղզում: 1389 թվականի հունիսի 15-ին Կոստվոյի դաշտում մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ սերբերի և թուրքերի միջև: Այդ ճակատամարտում սերբերը թուրքերի դեմ դուրս եկան մեն-մենապ, առանց նույնիսկ ամենամոտիկ հարևաններից որևէ օգնություն ստանալու:

Սերբերը չախճախվեցին, իսկ սերբական իշխան Լազարեն ընկան վեց:

Թեև թուրքերը դեռևս վերջնականապես չզավթեցին Սերբիան, բայց Կոստվոյի դաշտում սերբերի կրած պարտությունը թուրքերին դարձրեց Բալկանյան թերակղզու ամբողջ արևելյան և հարավարևմտյան մասերի տեր ու տնօրենը: 1393 թվականին թուրքերը վերջնականապես զավթեցին Տիռնովոն և իրենց ենթարկեցին Տիռնովոյի բուլղարական թագավորությունը, իսկ ապա նաև մնացած երկու բուլղարական պետությունները՝ Իբրանից անմիջապես հետո:

թուրքերն սկսեցին վերջնականապես իրենց էնթարկել սերբական հողերը: 1459 թվականին ընկավ սերբական վերջին բերդաքաղաքը՝ Սմեդերեվոն: Միևնույն ժամանակ թուրքերը նվաճում էին մյուս բալկանյան երկրները: 1453 թվականին ընկավ Կոստանդնուպոլիսը, և Բյուզանդական կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց (տե՛ս գլ. 17): 1463 թվականին թուրքերը տիրացան Բոսնիային ու Հերցեգովինային: XVI դարի սկզբին նրանք սկսեցին նվաճել խորվաթական հողերը, առաջին հերթին Դալմաթիան, իսկ այնուհետև ներխուժեցին Հունգարիա և Սլովակիա:

Ինչպես մոնղոլական արշավանքի ժամանակ, արևմտանվոր պական պետությունների կառավարող շրջանները, չնայած Բյուզանդիայի և հարավ-սլավոնական ժողովուրդների հաճախակի դիմումներին, ոչինչ չարեցին թուրքական վտանգը կանխելու և Բալկանյան թերակղզին ներխուժած թուրքական նվաճողների դեմ հակահարված կազմակերպելու համար: Տիրապետող դասակարգը՝ ֆեոդալները, և նրա հենարանը հանդիսացող կաթոլիկ եկեղեցին, ինչպես և մոնղոլական արշավանքի ժամանակ, նույնիսկ փորձեցին թուրքական սպառնալիքն օգտագործել իրենց շահադիտական նպատակների համար: Առաջին հերթին դա վերաբերում է XIV—XV դարերում պապության վարած արտաքին քաղաքականությանը, որն առանձնապես ցայտուն կերպով դրսևորվեց 1439 թվականին հռչակված՝ կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների ունիայի հարցում (տե՛ս գլ. 18): Պապության և նրա թիկունքում կանգնած ֆեոդալական Արևմուտքի ուժերի համար ունիայի գործնական իմաստը ոչ թե թուրքերի արշավանքին ենթարկված երկրներին ու ժողովուրդներին օգնություն ցույց տալն էր, այլ կաթոլիկ եկեղեցու և պապական հեգեմոնիայի հաստատումը Բյուզանդիայում, հարավ-սլավոնական երկրներում, ինչպես նաև Ռուսական պետության մեջ:

Թուրքերի կողմից Բալկանյան թերակղզու նվաճման հետևանքով XVI դարի մոտերքին Կենտրոնական Սլոնական անմիջականորեն բախվեց թուրքական վտանգին:

Թուրքական տիրապետության հաստատումը Արևելյան Միջերկրածովյան շրջանում ու Բալկաններում և թուրքերի հետագա հարձակումը դեպի Արևմուտք զգալի ազդեցություն գործեցին եվրոպայի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վրա:

Թուրքերի ձեռքն ընկան դեպի Սև ծով, Մերձավոր և Հեռավոր Արևելք տանող կարևորագույն առևտրական ճանապարհները: Դա ուժգին հարված հասցրեց Արևելքի հետ կատարվող եվրոպական,

առանձնապես իտալական քաղաքային հանրապետությունների
առևտրին, առաջ բերեց միջերկրածովյան առևտրի անկում հաջորդ
դարերում և այլ կարևոր հետևանքներ ունեցավ միջազգային հա-
րաբերությունների համար նվրոպայում:

Թուրքական վտանգը դարձավ մշտապես գործող ազդակներից
մեկը նվրոպական պետությունների միջազգային քաղաքական
կյանքում հետագա մի շարք դարերի ընթացքում:

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ (V—XIII ԴԱՐԵՐ)

Անցումը ստրկատիրական կարգից ֆեոդալականին ուղեկցվում էր կուլտուրայի ընդհանուր անկումով: Թարբարոս-նվաճողները գրեթե ամբողջովին ոչնչացրին անտիկ աշխարհի կուլտուրական ժառանգությունը, կործանելով քաղաքների, ճարտարապետության հուշարձանների և զրադարանների մեծ մասը: Տ. էնգելսի խոսքերով պսած՝ կործանված հին աշխարհից միջնադարը վերցրեց միայն «բրիստոնենությունը և մի քանի կիսավեր քաղաքներ, որոնք կորցրել էին իրենց ամբողջ նախկին քաղաքակրթությունը»¹⁰¹: Այդ պատճառով ֆեոդալական հասարակությունն ստիպված էր կուլտուրայի բնագավառում «ամեն ինչ սկսել հենց սկզբից»¹⁰²: Մյուս կողմից, կուլտուրայի ընդհանուր ժամանակավոր անկումը որոշվում էր նրանով, որ Արևմտյան Եվրոպայում տնտեսական, քաղական և կուլտուրական կապերն ամենուրեք խախտվել էին, զիտելիքների ընդարձակման օբյեկտիվ անհրաժեշտության բացակայության հետևանքով չափազանց սահմանափակ էր այն ժամանակվա մարդկանց մտահորիզոնը: Վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանում կուլտուրայի և կրթության ընդհանուր ցածր մակարդակը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում հասարակության բոլոր խավերի մեջ կրոնական աշխարհայացքի տիրապետության համար, մի բան, որ ֆեոդալական հասարակության կյանքի էական առանձնահատկությունն էր կազմում առնվազն մինչև XIV դարի վերջը:

¹⁰¹ Փ. Էնգելս. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7, стр. 360.

¹⁰² Նույն տեղը, էջ 360:

Յեռոդալական-եկե- Բարբարոսական ներխուժումներին հաջոր-
դէ՛լ ակա՛ն կուլտուրան: դաժ դարաշրջանում կուլտուրայի ընդհա-
նկեղեցու ճեմաշնոր- նուր անկման և հասարակութեան մեջ կրո-
նը մտավոր կրթու- նական պատկերացումների տիրապետու-
թեան նկատմամբ: թյան պայմաններում եկեղեցին իր ձեռքը
 վերցրեց «մտավոր կրթութեան մենաշնոր-
 հը»¹⁰³, որը փորձում էր պահել միջին դարերի ամբողջ ընթացքում:
 Պատմականորեն այդ մէկաշնորհը հաստատվել էր այն պատճա-
 ռով, որ միայն քրիստոնէական եկեղեցին, որը ձևավորվել էր դեռ
 Հռոմեական կայսրութիւնում և առաջուց անտիկ կրթութեան որոշ
 տարրեր էր ընդունել, այդ ժամանակաշրջանում ինչ-որ չափով
 շահագործված էր դրանց պահպանմամբ՝ ժամասացութեան ըս-
 տեղծված ծիսակարգը և եկեղեցական ամբողջ կազմակերպու-
 թիւնը պահպանելու համար: Այդ պատճառով էլ հոգևորականու-
 թիւնը, որը միջնադարի առաջին հարյուրամյակներում բնակչու-
 թյան միակ փոքրիշատե գրագետ խավն էր, իր մենաշնորհը դարձ-
 րեց ամբողջ կրթութիւնը և իր ազդեցութեանը ենթարկեց հասարա-
 կութեան ամբողջ հոգևոր կյանքը:

Իսկ սոցիալական տեսակետից եկեղեցու հոգևոր դիկտատու-
 րան արտահայտում էր եկեղեցա-ֆեոդալական գաղափարախոսու-
 թյան իշխող դիրքը միջին դարերի առաջին երկու ժամանակա-
 շրջանների ընթացքում:

Գտնվելով եկեղեցու տիրապետութեան ներքո, Արևմտյան Եվ-
 յոպայի ամբողջ կուլտուրան վաղ միջնադարի ժամանակաշրջա-
 նում եկեղեցական գունավորում ստացավ: Անտիկ փիլիսոփայու-
 թյանը փոխարինեց կաթոլիկական աստվածաբանութիւնը, իրա-
 վունքն ու բարոյականութիւնը հանդես էին գալիս կրոնական րդ-
 գեստավորմամբ: Բնական գիտութիւնների բնագավառում անտիկ
 աշխարհի ձեռք բերած բոլոր գիտելիքները մոռացութեան տրվեցին:
 Գրականութիւնը հանգեց «վարք սրբոցների», բիբլիական և ավի-
 տարանական առասպելների թեմայով գրված ոտանավորների ու
 առակների, քարոզներ կազմելուն, պատմութիւնը՝ աստվածային
 նախախնամութիւնը փառաբանող վանական ժամանակագրու-
 թիւնների: Երաժշտութիւնը և կերպարվեստը նույնպէս ի սպաս
 էին դրված եկեղեցուն: Այնուհետև շատ հարյուրամյակների ըն-
 թացքում միայն կղերն էր տիրապետող դասակարգի համար ան-

¹⁰³ Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. К. Маркс и Ф. Энгельс.
 Соч., т. 7, стр. 360.

հրաժեշտ քիչ թե շատ գրագետ մարդիկ մատակարարում, և նախորդ ուսուցումը եկեղեցին լիովին իր մենաշնորհն էր դարձրել, դպրոցները գտնվում էին նրա ձեռքում: Եկեղեցին կրթության հիմնական խնդիրն էր համարում իր այնպիսի սպասավորների դաստիարակությունը, որոնք ունակ լինեին կրոնական քարոզի հետևանքով եկեղեցված ժողովրդական զանգվածներին հաշտեցնել իրենց գրոթյան հետ: Դրա համար հոգևորականության ներկայացուցիչներին հարկավոր էին շատ համեստ գիտելիքներ՝ աղոթքներ գիտենալը, դրանք լատիներեն կարդալու հմտություն, թեպետև ոչ միշտ հասկանալով կարդացածը, ծանոթություն եկեղեցական արարողությունների կարգի հետ, տարրական տեղեկություններ թվաբանությունից: Այդ պատճառով եկեղեցական դպրոցներում պարապմունքների բովանդակությունը ևս խիստ սահմանափակ էր, և եկեղեցին շահագրգռված չէր դրանց ընդլայնմամբ:

Եկեղեցու վերաբերմունքը Խճեկ կոստուրաի նկատմամբ

Հարկագրված լինելով դպրոցներ ստեղծել և հոգ տանել հոգևորականության կրթության մասին, եկեղեցին չէր կարող յուր զնալ առանց աշխարհիկ գիտության այն առանձին տարրերի, որոնք հենց ինքը ժառանգել էր հին աշխարհից: Առանց դրանց հենց ինքը՝ քրիստոնեական դավանաբանությունը, անհասկանալի կդառնար: Այդ պատճառով արդեն վաղ միջնադարում եկեղեցին ստիպված էր երբեմն օգտագործել անտիկ կոստուրական ժառանգությունը, այն մեկնաբանելով իրեն հարկավոր ողով:

Անտիկ գիտելիքների տարրերը, որոնք եկեղեցին անհրաժեշտ էր համարում օգտագործել և հարմարեցնել իր նպատակներին, ի մի բերելու առաջին փորձը, դեռևս V դարում կատարել է Մարկիանոս Կապելլան: Իր «Բանասիրության և Մերկուրիոսի ամուսնության մասին» գրքում նա տվել է այն առարկաների համառոտ շարադրանքը, որոնք ընկած էին անտիկ դպրոցի ուսուցման հիմքում և հայտնի էին «յոթ ազատ արվեստներ» անունով. չրանք են՝ բերականություն, հոետորություն, դիալեկտիկա, երկրաչափություն, թվաբանություն, աստղագիտություն և երաժշտություն: VI դարում Բոեցիոսը և Կոսսիդորը այդ «յոթ արվեստները» բաժանեցին երկու մասի. այսպես կոչված, տրիվիում՝ գիտելիքների երեք ուղիներ (բերականություն, հոետորություն և դիալեկտիկա) և քվադրիվիում՝ գիտելիքների չորս ուղիներ (մնացած չորս «արվեստներ»): Տրիվիումը համարվում էր ուսուցման առաջին աստիճանը, քվադրիվիումը՝ բարձրը: Այդ առարկաները մտան միջ-

նադարյան բոլոր դասագրքերում և պահպանվեցին մինչև XV դարը, բայց «յոթ ազատ արվեստների» մեջ մտնող առարկաների բուն բովանդակությունը միջնադարյան դպրոցներում զգալիորեն կրճատվեց հոմեական դպրոցների դասավանդման համեմատությամբ: Քերականությունն այժմ հանգում էր լատիներենի կանոնների ուսումնասիրությանը, որն ընդհուպ մինչև XIV դարի սկիզբը Արևմտյան Եվրոպայում մնում էր որպես դպրության ու գրականության գրեթե միակ լեզուն և ժամերգության լեզուն: Հոետորությունը եկեղեցու կողմից դիտվում էր որպես սոսկ մի առարկա, որն օգտակար էր քարոզներ կազմելիս, ինչպես նաև անհրաժեշտ՝ եկեղեցական ու պետական փաստաթղթերը ձևակերպելու համար. ղիպեկտիկան, որի տակ այն ժամանակ հասկացվում էր ձևական տրամաբանությունը՝ որպես այն ապացույցների սիստեմ, որոնք պետք է օգնեին եկեղեցու ներկայացուցիչներին պայքարելու հերետիկոսների դեմ. թվաբանությունը՝ որպես մի առարկա, որը հեշտացնում էր Սուրբ գրքում հանդիպող թվերի կրոնական-միստիկական մեկնաբանությունը: Երկրաչափությունն ասելով հասկացվում էին այն ամենաֆանտաստիկ տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին երկրի և նրա վրա բնակվող ժողովուրդների նկարագրությանը: Երաժշտությունը դիտվում էր որպես մի առարկա, որն անհրաժեշտ էր եկեղեցական արարողության ժամանակ. աստղագիտությունը՝ որպես մի առարկա, որը հնարավորություն էր տալիս որոշելու եկեղեցական տոների ժամանակը:

Եկեղեցական կրթության ներկայացուցիչները գտնում էին, որ ամեն մի գիտություն միայն այնքանով է օգտակար, որքանով օգնում է եկեղեցական ուսմունքի յուրացմանը: Այդ պատճառով դպրոցում ուսումնասիրվող անտիկ հեղինակների երկերը, որպես կանոն, մեկնաբանվում էին շափազանց միակողմանի, դրանցից դուրս էր գցվում այն ամենը, ինչ այսպես թե այնպես չէր համապատասխանում եկեղեցական պահանջներին, կարող էր սովորողների մեջ հետաքրքրություն արթնացնել փորձի վրա հիմնված գիտության եկատմամբ: Վանականները հաճախ ոչնչացնում էին փանքերի գրադարաններում և այլուր պահպանված անտիկ ձեռագրերը, քերելով նախկին տեքստը և թանկարժեք մագաղաթ. օգտագործելով կրոնական տեքստեր ու ավանդություններ գրի առնելու համար: Նոր ժամանակի գիտնականներին շատ մեծ դժվարությամբ է հաջողվել այդ ձեռագրերից մի քանիսի (այսպես կոչված պալիմպսեստների) վրա վերականգնել հին հեղինակների գրվածք-

ների նախկին տեքստերը: Իսկ այդ գրվածքների մեծ մասը չըն-
չացվել է:

Այն ժամանակվա բնագիտական, մասնավորապես աստղա-
գիտական ու աշխարհագրական պատկերացումները գտնվում էին
չափազանց ցածր մակարդակի վրա: Եկեղեցին իր հեղինակությամբ
սրբագործում էր այդ տգետ պատկերացումները և ներշնչում սովո-
րողներին: Նա անվիճելի ճշմարտություն էր համարում այն, որ
Երկիրը գտնվում է տիեզերքի կենտրոնում, իսկ նրա շուրջը պտտո-
վում են Արևը, (Լուսինը, հինգ մոլորակներ (Մերկուրի, Վեներա,
Մարս, Յուպիտեր և Սատուրն), ինչպես նաև «անշարժ աստղերի
երկինքը»: Երկիրը համարում էին տափակ, պատկերացնելով այն
անիվի կամ, ավելի ուշ, սկավառակի ձևով, որի կենտրոնում գտ-
նվում է Երուսաղեմը, իսկ արևելյան մասում՝ դրախտը:

Երկրի գնդաձևության վերաբերյալ ուսմունքը, որ իր ժամա-
նակին առաջ էին քաշել անտիկ հեղինակները, միջին դարերում ե-
կեղեցու կողմից ժխտվում էր մասնավորապես այն պատճառաբա-
նությամբ, որ այդ դեպքում հակոտնյանները, այսինքն՝ Երկրագնդի
հակադիր կողմում ապրող մարդիկ պետք է քայլեին «գլխիվայր»,
իսկ ծառերը պետք է աճեին «արմատներն ի վեր»:

Ժամանակակից ռեակցիոն, առանձնապես կաթոլիկական
պատմագրությունը միջին դարերի մտավոր կյանքի բնագավառում
եկեղեցու ունեցած մենաշնորհի փաստից անում է այն միտումնա-
վոր հետևությունը, թե այդ ժամանակաշրջանում նա հանդես էր
գալիս որպես կուլտուրայի միակ կրողը, որպես անտիկ կուլտու-
րական ավանդույթների գիտակից պաշտպանն ու պահպանը:
Իրականում բանն այլ էր: Քանի որ եկեղեցին անտիկ կրթության
առանձին տարրերն օգտագործում էր և երկար ժամանակ դպրոցն
իր ձեռքում էր պահում, սկզբնական շրջանում նպաստում էր գոնե
գրագիտության որոշ տարածմանը, այդ նպատակով օգտագործե-
լով անտիկ ժառանգության բեկորները: Սակայն, նախ՝ եկեղեցին
այդ ժառանգությունը պահպանում էր միայն կրճատված և ամ-
լացված ձևով, դրանից անջատելով այն ամենը, ինչը չէր տեղա-
վորվում քրիստոնեական դոգմայի շրջանակներում, երկրորդ՝ օգ-
տագործում էր միայն այնքանով, որքանով այն կարող էր նպաստել
այդ դոգմայի ամրապնդմանը: Դրանով իսկ եկեղեցին մասամբ ըն-
դունում էր անտիկ կուլտուրական ավանդույթի միայն արտաքին,
ձևական կողմը: Սակայն նա միջին դարերի ամբողջ ընթացքում
վճռական պայքար էր մղում անտիկ կուլտուրայի աշխարհիկ ոգու,
կենսասիրության, սթափ ռեալիզմի դեմ, միշտ էլ հանդես էր գալիս

որպէս գիտական մտքի թշնամի ու հալածիչ և արգելափակում էր կուլտուրայի հետագա զարգացմանը:

**Ժողովրդական
սասանների
հոգևոր կուլտուրան
վաղ միջնադարի
ժամանակաշրջանում**

Թեև եկեղեցական-ֆեոդալական գաղափարախոսութիւնը տիրապետում էր ֆեոդալական հասարակութեան մեջ, բայց այն միակը չէր: Գաղափարախոսութեան բնադավառում եկեղեցու տարած հաղթանակն ամրապնդվել է սուր պայքարի պրոցեսում, որտեղ մի կողմում կանգնած էին ժողովրդական մասսաները, իսկ մյուսում՝ տիրապետող ֆեոդալական դասակարգը եկեղեցու և քրիստոնեական ուսմունքի հետ, որը նրա գաղափարախոսական զենքն էր հանդիսանում: Ֆեոդալական շահագործումն արդարացնող և պաշտպանող եկեղեցական ուսմունքին հակադրվում էին հերետիկոսական հակաֆեոդալական ուսմունքները (տե՛ս գլ. 18), իսկ ամբողջ ֆեոդալական-եկեղեցական կուլտուրային՝ ժողովրդական կուլտուրան, ժողովրդական զանգվածների ստեղծագործութիւնը: «Ժողովուրդը,—պրել է Ա. Մ. Գորկին,—ոչ միայն բոլոր նյութական արժեքներն ստեղծող ուժն է, այլև հոգևոր արժեքների միակ և անսպառ աղբյուրն է, ըստ ստեղծագործութեան ժամանակի, գեղեցկութեան և հանճարեղութեան՝ առաջին փիլիսոփան ու բանաստեղծը, որն ստեղծել է բոլոր մեծ պոեմները, երկրի բոլոր ողբերգութիւնները և դրանցից մեծագույնը՝ համաշխարհային կուլտուրայի պատմութիւնը»¹⁰⁴: Ժողովրդական մշակույթը իր արմատներով հասնում էր մինչև նախաֆեոդալական խոր հնութիւնը և հաճախ կապված էր հեթանոսական առասպելների, ավանդազրույցների, տոնակատարութիւնների ու հավատալիքների հետ, որոնք եկեղեցին ապարդշուն փորձ էր անում արմատախիլ անել:

Արևմտաեվրոպական միջնադարի ամենից ավելի խոշոր էպիկական ստեղծագործութիւնների («էդդա», «Երգ Նիբելունգների մասին», Ֆրանսիական հերոսական պոեմները, մասնավորապես «Երգ Ռուանդի մասին») սկզբնական հիմքը հանդիսացել են ժողովրդական ավանդազրույցները: Ժողովրդական հիմքը միջնադարյան էպոսը ամենից ավելի լրիվ պահպանել է Նվրոպայի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան մարզերում, որտեղ ֆեոդալական հարաբերութիւնների զարգացումը համեմատաբար դանդաղ էր ընթանում և որտեղ երկար ժամանակ ազատ գյուղացիութեան զգալի

¹⁰⁴ М. Горький, Литературно-критические статьи. Гослитиздат, 1937. стр. 26.

խավ գոյութիւն ուներ: Այս տեսակետից առավել տիպիկ են իռլանդական սագաները, որոնք պատմում են հերոս թագավոր Կուխուլինի մասին, որը պատկերվում է որպես թուլերի ու ճնշվածների պաշտպան, ինչպես նաև սկանդինավյան էպոսի կարևորագույն հուշարձանը՝ հին իսլանդական «էդդան»: Այդ ժողովածուն, որի երգերից ամենահիները ծագել են IX դարում, ավանդույթույցներ է պարունակում աստվածների մասին, որոնց պատվիրանների ձևով արտահայտված է առօրյա ժողովրդական իմաստութիւնը: «էդդա»-ում մտնում են նաև այն հերոսական երգերը, որոնք պատմում են «Ժողովուրդների գաղթի» դարաշրջանի հեռավոր անցքերի մասին: Բանավոր ժողովրդական ստեղծագործութիւնը, որ ծագել է VIII դարում, ընկած է լեգենդար հերոս Բեովուլֆի վերաբերյալ անգլո-սաքսոնական դուցազնական պոեմի («Երգ Բեովուլֆի մասին») հիմքում, որը գրի է առնվել անգլո-սաքսոններեն լեզվով X դարի սկզբին: Այդ պոեմում, սակայն, արդեն նկատելի են եկեղեցական աղդեսցութիւն հետքերը:

Միջնադարի դարաշրջանի ժողովրդական ստեղծագործութիւն մեզ մեծ դեր են խաղացել երաժշտութիւնն ու բանավոր պոեզիան, որոնք բացահայտորեն հակադրվում էին եկեղեցական երաժշտությանը և տիրապետող դասակարգի գրականութիւնն աւարբեր տեսակներին: Ժողովրդական ստեղծագործութիւն մեզ տեսնելով «հեթանոսական», «մեղսական», «քրիստոնեական ոգուն շհամապատասխանող» գործունեութիւն դրսևորում, եկեղեցին անդուլ հսկում էր այդ բոլոր դրսևորումների վրա: Այդ պատճառով մեզ հասել են ժողովրդական արվեստի միայն փոքրաթիվ նմուշները: Ժողովրդական մասսաների երաժշտական ու բանաստեղծական ստեղծագործութիւնն արտահայտիչներն ու կրողներն էին այսպես կոչված ժոնգլյորները (ծաղրածու երգիչ-դերասանները)՝ ռոմանական երկրներում և շախլմանները՝ Գերմանիայում: Չունենալով որոշակի բնակավայր, նրանք թափառում էին ամբողջ Եվրոպայում, իրենց ամենօրյա հացը վաստակելով ժողովրդի առջև տված ներկայացումներով:

Ժողովրդական ժոնգլյորների ու շախլմանների ռեպերտուարը շափազանց բազմազան էր: Նրանք երգում էին ժողովրդական երգեր, նվագում տարբեր գործիքների վրա, տալիս էին փոքրիկ ներկայացումներ, ձեռնածութիւն էին անում ամեն տեսակ խոտերով և ցույց էին տալիս ակրոբատիկ համարներ ու ֆոկլուաներ:

Լինելով անգրագետ, ժոնգլյորներն ու շախլմանները շատ հեռու էին եկեղեցական դավանաբանութիւնից: Ամեն օր շփվելով ժո-

ղողմը հետ, նրանք ոչ միայն հեշտութեամբ ընկալում էին ժողովրդական հերետիկոսութիւնները, այլև դրանք արագորեն տարածում էին ամբողջ Եւրոպայում, դրանով հարուցելով հկեղեցու շատ ուժեղ ատելութիւնը:

Թեև ժողովուրդների և շախմատների երգերն ու երգիծական ներկայացումները մեզ չեն հասել, բայց դրանց դեմ ուղղված բազմաթիվ եկեղեցական որոշումները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ նրանց ստեղծագործութիւնը խիստ հակաֆեոդալական բնույթ է կրել:

Եկեղեցին դաժանորեն հալածում էր ժողովրդական ստեղծագործութեան այդ անմիջական կրողներին, փաստորեն նրանց դնելով հասարակութիւնից դուրս: Նա նրանց զրկում էր քաղաքացիական ու քաղաքական տարրական իրավունքներից, եկեղեցական խորհուրդների իրավունքից, արգելում էր նրանց թաղել գերեզմանատներում, թողնում էր առանց հուղարկավորման արարողութեան և կղերականներին թույլ չէր տալիս որևէ նյութական օգնութիւն ցույց տալ ժողովրդական արվեստով զբաղվող անձանց:

Ժողովրդական ստեղծագործութիւնը դրսևորվում էր ոչ միայն երաժշտութեան ու պոեզիայի, այլև կիրառական արվեստների բնագավառում, շնայած վերջիններս սպասարկում էին առաջին հերթին եկեղեցու պահանջները: Արևմտաեւրոպական միջնադարի վաղ ժամանակաշրջանից մեզ հասած զանազան գեղարվեստական առարկաները, որոնք ծառայել են եկեղեցական շէնքերը զարդարելու համար կամ օգտագործվել եկեղեցական արարողութիւններին ժամանակ, իրենց վրա կրում են ժողովրդական ազդեցութեան հետքերը, որն արտահայտվում էր մարդկային կերպարանքների և կենդանիների ռեալիստական մեկնաբանութեան, ժողովրդական զարդաքանդակների ճգտագործման մեջ և այլն:

Ժողովրդական ստեղծագործութեան ազդեցութիւնն արտահայտվում էր նաև բիրլիական թեմաներով մանրանկարների, եկեղեցական ձեռագրերը զարդարող ամեն տեսակ գլխազարդերի և գլխատառերի ռեալիստական կատարման մեջ: Այստեղ կիրառվող «կենդանական զարդանկարչութիւնը» (ամեն տեսակ կենդանիների և թռչունների պատկերումը) և ժապավենային հյուսվածքի ձև ունեցող զարդանկարը ժողովրդական արվեստում պահպանվել են դեռևս հեռավոր նախապատմական ժամանակներից:

Պայքարելով ժողովրդական ստեղծագործութեան բոլոր դրսևորումների դեմ, եկեղեցին միևնույն ժամանակ փորձում էր այն ենթարկել իր ազդեցութեանը և հարձարեցնել նաև իր նպատակ-

ներին: Նա ձգտում էր ժողովրդական տոնակատարությունների և հավատալիքների հետ կապված պարերն ու երգերը հարմարեցնել պաշտոնական եկեղեցական տոներին, օրինականացնում էր տեղական «սրբերին», որոնց ժողովրդական երևակայությունը քրիստոնեության ազդեցության տակ հաճախ դարձնում էր հին առասպելների հերոսներ. հետագայում եկեղեցին նույնիսկ թույլ էր տալիս եկեղեցական գրականության, մասնավորապես քաղաքի մեջ մտցնել ժողովրդական ավանդազրույցների և ժոնգլորների պատկերած ռեալիստական փոքրիկ տեսարանների տարրեր, փորձելով դրանցից եկեղեցական բարոյականության հաստատմանը ծառայող խրատներ քաղել: Այդ պատճառով թե՛ վաղ միջնադարում, թե՛ նույնիսկ ավելի ուշ ժամանակաշրջանում ժողովրդական և տեղծագործության որոշ գրականության մեջ կարելի է նկատել եկեղեցու և քրիստոնեական դավանանքի որոշ արտաքին ազդեցությունը: Սակայն իր ներքին էությունով միջնադարյան ժողովրդական մշակույթը իր ռեալիստական, եկեղեցական ասկետիզմին խորթ սշխարհընկալումով, իր կոպիտ հումորով և կենսասիրությամբ միշտ էլ տարերային բոլոր է արտահայտել եկեղեցու հոգևոր դիկտատուրայի և ֆեոդալա-եկեղեցական կուլտուրայի դեմ:

**«Կարոլինգյան
վերածնությունը»**

Կառլոս Մեծի օրոք Կարոլինգյան պետության մեջ տեղի ունեցավ ֆեոդալա-եկեղեցական կուլտուրայի որոշ վերելք, որը պատմագրության մեջ ստացել է «կարոլինգյան վերածնություն» անունը: Բուրժուական պատմաբանները այդ վերելքը պատկերում են որպես մի երևույթ, որն իբր թե գրեթե բացառապես հենց իր՝ Կառլոսի հոգատարության ու նախաձեռնության հետևանք էր: Իրականում այդ բնագավառում Կառլոս Մեծի ձեռնարկած կուլտուրկրթական միջոցառումներն ու բարենորոգումները (նոր դպրոցների կազմակերպում, գրության ու դասավանդման բարենորոգում, դպրոցական դասագրքերի կազմում և այլն) արվել են համապետական տնտեսական ու քաղաքական նկատառումներով, վաղ ֆեոդալական պետությունը և նրա կառավարման ապարատը ամրապնդելու նպատակով: Այդ ապարատի համար հարկավոր էին որոշ կրթական պատրաստություն կամ թեկուզ տարրական գրագիտություն ունեցող վարչական աշխատողներ և դատավորներ: Դրանով է բացատրվում դպրոցների թվի ավելացումը և աշխարհիկ ըսկզբունքների որոշ ուժեղացումը դպրոցական կրթության մեջ: Այնուամենայնիվ կրթության և կուլտուրայի գործում առաջվա նման զիսավոր դերը պատկանում էր եկեղեցուն և հոգևորականությանը:

Դպրոցները բացվում էին միայն վանքերին կից, այնտեղ դասավանդում էին միայն կղերականները և սմբողջ ուսուցումը տոգորված էր կրոնական ոգով:

Դպրոցների առջև խնդիր էր դրվում, ինչպես նշված է Կառլոս Մեծին ուղղված «կարոլինգյան վերածնության» ամենից ավելի ականավոր գործիչ Ալկուինի գրության մեջ. «Շատերին դաստիարակել աստվածային սուրբ եկեղեցու օգտին և ձեր կայսերական իշխանությունը զարգարելու համար»:

«Կարոլինգյան վերածնության» դասակարգային բնույթը լիակատար պարզորոշությամբ բացահայտվում է 813 թվականի Շալոնի ժողովի որոշման մեջ: Այդ որոշման համաձայն, եկեղեցական դպրոցներից պետք է դուրս գան «այնպիսի մարդիկ, որոնք կարողանան հատուկ նշանակություն ունենալ հասարակ ժողովրդի մեջ և որոնց գիտությունը կարելի լինի հակադրել ոչ միայն տարբեր հերետիկոսություններին, այլև հակաքրիստոսի խորամանկություններին»:

Կայսրության մեջ շտնենալով բավականաչափ գրագետ մարդիկ, որոնք ընդունակ լինեին գլխավորել կղերականների ուսուցման համար անհրաժեշտ դպրոցները, Կառլոս Մեծը իր թագավորության առաջին իսկ տարիներից սկսեց ուսյալ մարդիկ հրավիրել մյուս երկրներից: Իտալիայից նա բերեց Պետրոս Պիզացուն և Պավել Սարկավագին, բավարացի Լեյդարդին և Իսպանիայից դուբսեկած գոթ Թեոդուֆին, որն իր կրթվածությամբ հռչակված էր Ապենինյան թերակղզում: Կառլոսն իր արքունիքը ներգրավեց Անգլիայի Յորքի դպրոցի սան Ալկուինին (մոտավ. 735—804), որն առանձնապես մեծ դեր խաղաց «կարոլինգյան վերածնության» մեջ: Ձգտելով բարձրացնել իր գիտելիքները, ինչպես նաև իրեն շրջապատող ֆեոդալական ավագանու գիտելիքները, Կառլոսը պալատին կից ստեղծեց ինչ-որ գրական խմբակի նման մի բան, որը «սլաւատական ակադեմիա» մեծադղորդ անունն ստացավ: Այդ խմբակում ընթերցվում և մեկնաբանվում էին ինչպես հին, այնպես էլ եկեղեցական հեղինակների ստեղծագործությունները:

Այս բոլոր միջոցառումները ակտիվացրին Ֆրանկական պետության կուլտուրական կյանքը, և, մասնավորապես, հետաքրքրությունը հոմեական գրականության՝ այն ժամանակ հայտնի հուշարձանների նկատմամբ: Ընդլայնվեց կրթված մարդկանց շրջանը: Սկսեցին թույլ տալ, որ եկեղեցական դպրոցներում ընդունվեն աշխարհականները: Վանքերում քրիստոնեական գրականության ստեղծագործությունների հետ միասին սկսեցին արտագրվել

մի քանի առավել սիրված հոռմեական հեղինակների ստեղծագործությունները, մի բան, որ նպաստեց դրանց պահպանմանն ու տարածմանը: Զգալիորեն բարելավվեց նաև ձեռագրերի արտաքին ձևավորումը: Ամենուրեք սահմանվեց հստակ գրություն՝ կարդիչնզյան միևնույնությամբ. ձեռագրերը զարդարվում էին մանրանկարներով և գլխազարդերով:

Սակայն, այս բոլորով հանդերձ, անտիկ կուլտուրայի ոչ մի իսկական «վերածնություն» տեղի չունեցավ և չէր էլ կարող տեղի ունենալ, քանի որ եկեղեցին շարունակում էր պահպանել իր դիրքերը հասարակության հոգևոր կյանքում: Ըստ էության, այդ «վերածնությունը» արտահայտվեց հոռմեական որոշ նմուշների սոսկ արտաքին, ձևական ընդօրինակմամբ, և, բացի դրանից, շոշափվեց հասարակության ոչ մեծ բարձր խավը:

Արևելահայկական կազմած քերականության, հոստորության, աստղագիտության և այլ դասագրքերը Մարկիանոս Կապեղլայից և Բուցիոսից կատարած բանաքաղություններ էին: Կրթությունն ու ընդհանուր կուլտուրան մնում էին շատ ցածր մակարդակի վրա: Կարդիչնզյան ժամանակի գրականությունը կրում էր նմանողական բնույթ, հեղինակները ստրկաբար հետևում էին կամ անտիկ, կամ էլ գլխավորապես վաղ քրիստոնեական գրողներին:

Ընդօրինակելով բյուզանդական կայսրներին, Կառլոս Մեծը հրամայեց պալատներ ու եկեղեցիներ կառուցել Ասիսենում, Վորմսում և այլ վայրերում, որտեղ ավելի երկար ժամանակով կանգ էր առնում նրա թափառող արքունիքը: Այդ կառույցները հիմնականում բյուզանդական ճարտարապետության ընդօրինակություններ էին, բայց իրենց չափերով շատ ավելի համեստ էին: Դրանք զարդարվում էին նկարներով, քանդակներով և փայտի ու ոսկրի վրա կատարվող փորագրություններով: Սակայն ֆրանկների շինարարական արվեստի անկատարելության պատճառով Կառլոսի օրոք կառուցված գրեթե բոլոր շենքերը շուտով կործանվեցին: Մինչև մեր ժամանակները պահպանվել է միայն Ասիսենի մատուռը, որը կառուցվել է 796 և 804 թվականների միջև:

«Կարդիչնզյան վերածնությունը» և նրա հետ կապված որոշ կուլտուրական վերելքը շատ կարճ տևեցին: Կայսրության արագ տրոհումը (տե՛ս գլ. 4) անդրադարձավ կրթության մակաբաղակի և կազմակերպման վրա: Կառլոս Մեծի մահից հետո շուտով դադարեցին գոյություն ունենալուց շատ դպրոցներ, որոնք առաջ ծաղկում էին: 817 թվականից արգելվեց վանքերին կամ եկեղեցիներին

րին կից դպրոցներում (իսկ ուրիշները չկային) սովորել որևէ մեկին, բացի նրանցից, ովքեր պատրաստվում էին հոգևոր կուշման:

Դպրոցական կրթության և, մասնավորապես, «ազատ արվեստների» դասավանդման մակարդակը է՛լ ավելի իջավ: Մեր ժամանակ,— գրել է IX դարի երկրորդ կեսին վանահայր Սերվատ Լուպը,— քերականությունից անցնելը հոնտորությունը, իսկ այնուհետև ըստ կարգի մյուս գիտություններին,— շտեմնված բան է»:

Ֆեոդալականությամբ մասնատված, տնտեսապես ու քաղաքականապես բաժան-բաժան Եվրոպայում ամուր հիմքեր չկային կուլտուրայի վերելքի համար: Դրանք երևան եկան միայն XI դարի վերջին և XII դարի սկզբին՝ քաղաքների աճի և քաղաքային կուլտուրայի առաջացման կապակցությամբ[✓]:

**Քաղաքային
կուլտուրայի
ծագումը
Արևմուտքում**

Քաղաքի՝ որպես արհեստի և առևտրի կենտրոնի, ծագումը հսկայական նշանակություն ունեցավ միջնադարյան կուլտուրայի զարգացման համար: Արևմտաեվրոպական մի շարք երկրներում ծնունդ առավ քաղաքային

կուլտուրան, որն առաջին անգամ հանդես եկավ կրթության բնագավառում կաթոլիկ եկեղեցու հաստատած բազմադարյան մենաշնորհի դեմ: Հակաֆեոդալական և հակաեկեղեցական կուլտուրայի պարզացումը քաղաքներում միահյուսվում էր ժողովրդակա՛ն հերետիկոսությունների տարածման հետ (տե՛ս գլ. 18):

XI—XIII դարերի քաղաքային կուլտուրան իր արմատներն ուներ ժողովրդական կուլտուրայի մեջ, որն իր հերթին նոր խթան ստացավ քաղաքային արհեստավորների գործունեության շնորհիվ: Հենց քաղաքային մշակույթի մեջ եղած ժողովրդական տարրերն էլ, որոնք բացահայտորեն հակադրված էին տիրապետող դասակարգի ֆեոդալա-եկեղեցական կուլտուրային, նրան հաղորդում էին, մասնավորապես նրա զարգացման վաղ փուլում, խորապես առաջադիմական բնույթ և որոշում այն նորը, որ քաղաքները մտցրին միջնադարյան հասարակության կուլտուրայի մեջ:

Վաղ քաղաքային և գյուղացիական զանգվածների մշակույթների միջև եղած սերտ կապը միանգամայն բնական էր. քանի որ առաջին քաղաքների ազատ բնակչությունը նախկին ճորտ գյուղացիությունն էր. XI դարում և XII դարի սկզբին շահագործվող գյուղացիության հակաֆեոդալական պայքարը ընդհանուր շա՛տ գծեր ուներ քաղաքացիների՝ հենց նոր ազատագրված այդ ճորտերի, իրե՛նց ֆեոդալ սենյորների դեմ մղած պայքարի հետ:

Քաղաքային գրականությունը

Ժողովրդական սկզբունքների ազդեցությու-
նը ցայտուն կերպով արտահայտվում էր
քաղաքային կուլտուրայի վրա: Արդեն XII

դարի կեսերին քաղաքում ծագում է ժողովրդական լեզվով գրված
ռեալիստական չափածո նովելների ժանրը («Ֆաբլիո»-լատիներեն
fabula-ից—առակ Ֆրանսիայում, շվենկի՝ կատակներ Գերմանիա-
յում), որը վաղ քաղաքային գրականությունը խստորեն անջատում
է թե՛ եկեղեցական, թե՛ ասպետական գրականությունից: Ֆաբլիոն
և շվենկին երգիծական ոգով պատկերում էին ֆեոդալական դասա-
կարգի ներկայացուցիչներին, մերկացնում էին կաթոլիկ հոգևո-
րականության շառլատանությունը, շահամուլությունը: ու անառա-
կությունը, գովաբանում էին հասարակ ժողովրդի ներկայացուցիչ-
ների հնարամտությունն ու խելքը, առողջ դատողությունն ու գործ-
նական խելամտությունը: Օրինակ, «Ավանակի կտակը» ֆաբլիոյում
քահանան մեղադրվելով այն բանում, որ իր սիրելի կենդանուն թա-
ղել է եկեղեցու կողմից օրհնված հողում, իրեն սպառնացող պատ-
ժից փրկվում է՝ եպիսկոպոսին տալով 20 լիվր, որն իբր թե նրա՝
կտակել է ավանակը (XIII դար): «Ամիս տերտերը» շվենկիում (XIII
դար) պատմվում է, թե ինչպես խորամանկ տերտերը ապացուցե-
լու համար, որ իր ավանակը կարդալ գիտի, Աստվածաշնչի էջերի
վրա վարսակ է շաղ տալիս, և ավանակը, իբր թե կարդալով, մոռու-
թով շուտ է տալիս գրքի թերթերը:

Մոտավորապես այդ նույն ժամանակ Արևմուտքում զարգա-
նում է քաղաքային երգիծական վեպը: Այդ վեպի խոշորագույն
հուշարձանն է «Աղվեսավեպ»-ը, որն ստեղծվել է Ֆրանսիայում
շատ տասնամյակների ընթացքում (XII դարի վերջից մինչև XIV
դարի կեսը) և իր սուր ծայրով ուղղված էր ֆեոդալների դասակար-
գի դեմ: «Աղվեսավեպ»-ում թագավորը դուրս է բերված նորը առ-
յուծի տեսքով, խոշոր ֆեոդալների ներկայացուցիչը՝ Բրեն արջի
տեսքով, ասպետը՝ չար և որս ձեռք բերելու համար շարունակ թա-
փառող Իդենգրին գայլի տեսքով, պալատական քարոզիչը՝ Բո-
դուեն ավանակի տեսքով և այլն: Հավերի, նապաստակների, խը-
խունջների և այլ կենդանիների անվան տակ վեպում նկատի են
առնվում հասարակ մարդիկ, Ամենից ավելի բարդ է հենց իր՝ աղ-
վեսի կերպարը, որն օժտված է հարուստ քաղաքացուն հատուկ
գծերով՝ գործիմացությամբ, ճարպկությամբ և գործնականությամբ:
Ֆեոդալների (Նորլի, Բրենի, Իդենգրինի և այլոց) հետ ունեցած
բնդհարումներում Աղվես Ռենարը մշտապես հաղթող է դուրս գա-

լիս. խելքը հաղթում է կոպիտ ուժին: Միևնույն ժամանակ թուլե-
րին կաղոպատող ու հալածող Ռենարը դատապարտվում է, և հասա-
րակ մարդիկ հաճախ հաջողությամբ խափանում են նրա դավերը:
Այսպիսով, «Աղվեսավեպ»-ում ժողովուրդը հակադրվում է ոչ մի-
այն ֆեոդալներին, այլև քաղաքային վերնախավի ներկայացուցիչ-
ներին: Ֆյամանդերեն, անգլերեն, գերմաներեն և իտալերեն լեզու-
ներով թարգմանված «Աղվեսավեպ»-ը ամենալայն տարածում
գտավ Արևմուտքում:

Քաղաքային գրականության մյուս նշանավոր ստեղծագործու-
թյունը «Վարդավեպ» այլաբանական պոեմն է՝ գրված Ֆրանսիա-
յում XIII դարում (առաջին մասը գրել է Գաստոն դը Լորիսը 30-
ական թվականներին, երկրորդ մասը՝ Ժան դը Մենը 70-ական
թվականներին): Առանձնապես հետաքրքրական է պոեմի երկրորդ
մասը, որը փիլիսոփայական բաղմամբով շեղումներում պարունակ-
վող միջնադարյան ազատախոհության ցայտուն նմուշ է: Ժ. դը
Մենի շատ մտքեր, որոնք քաղված են անտիկ հեղինակների (մաս-
նավորապես՝ Պլատոնի և Արիստոտելի) երկերից, միևնույն ժա-
մանակ սաղմնավորում են ավելի ուշ ժամանակի հումանիստական
գաղափարները (տե՛ս գլ. 22): Ամբողջ գոյի հիմնական սկզբունքնե-
րը նա համարում է Բնությունը և Բանականությունը, ծաղրում է չա-
ռգիներին ու հրաշքներին հավատալը, հարձակվում է տիմարու-
թյան ու բռնության վրա, մերկացնում է եկեղեցականների խավա-
րամտությունն ու տգիտությունը: Ժ. դը Մենը հաստատում է բոլոր
մարդկանց բնածին հավասարությունը և գտնում է, որ մարդու
արժանիքների մասին պետք է դատել ոչ թե նրա ծագմամբ, այլ
անձնական հատկություններով ու կրթվածությամբ: «Վարդավեպ»-ը
նույնպես թարգմանվեց շատ լեզուներով և մեծ ժողովրդականու-
թյուն էր վայելում Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում:

Իր զարգացման առաջին փուլում (XII—XIII դարեր) քաղա-
քային գրականությունը, որպես միասնական գրականություն, հա-
կադրվում էր եկեղեցական և ասպետական գրականությամբ: Բայց
XIII դարից սկսած նրա մեջ ավելի ու ավելի պարզորոշ է հնչում
քաղաքի աշխատավոր խավերի ձայնը: Այդ ժամանակից քաղաքա-
յին հարուստ վերնախավի գրական ստեղծագործությունը ավելի ու
ավելի խստորեն է զատվում քաղաքային ներքնախավերի գրա-
կան ստեղծագործությունից:

Այդ ներքնախավերի ցայտուն ներկայացուցիչներից մեկն էր
փարիզցի բանաստեղծ Ռյուտբեֆը: Նրա ֆաբլիոներն ու սիրվենու-
ները (ընդհանուր քաղաքական թեմաներով բանաստեղծություն-

ները) կրում էին վառ արտահայտված հակակեղեցական բնույթ։
Դրանցից մեկում նա գրում էր.

Հոռմը պետք է լինի հիմքը անխաբ սրբաթյան,
Մինչդեռ իշխում են այնտեղ ծախվածություն, շարություն,
Եվ նրանք են կեղտոտված, ովքեր իրենց մաքրությանը
Պետք է փայլեն ի վնաս ամենեցուն։

Ալեքսանդր IV պապը հատուկ բուլլայով Ռյուտեհֆի դրվածք-
ները այրման դատապարտեց։

**Քաղաքային
երաժշտությունը
և քաղաքային
թատերական
արվեստը**

Քաղաքներում ծագած բազմաձայն էրաժըշ-
տությունը, որ հակադրվում էր ասպետա-
կան միաձայն երաժշտությանը, սերտորեն
կապված էր ժողովրդական խմբային երգե-
ցողության հետ։ Քաղաքային երգերի սյու-
ժեններում ու եղանակներում կրկնվում էին
գյուղացիական երգերի սյուժեներն ու եղանակները։ Քաղաքային
դրաման, ի տարբերություն եկեղեցական պատարագային դրամայի
(բիրլիական սյուժեներով ներկայացումների), ոչ պակաս սերտորեն
էր կապված ժողովրդական պարախաղերի, գյուղական դիմակա-
հանդեսների ու ծիսակատարությունների, ինչպես նաև գյուղացիա-
կան գարնանային և աշնանային տոնահանդեսների հետ։ Արտա-
կարգ շքեղությամբ խաղացվող պատարագային դրամաների օգ-
նությամբ եկեղեցին ձգտում էր իր ուսմունքը տարածել ժողովրդա-
կան զանգվածների շրջանում և թատերական միջոցներով հնազան-
դություն ու խոնարհություն ներշնչել նրանց։ Ընդհակառակը, վաղ
քաղաքային «խաղերը», որոնցից այնուհետև XIII դարի կեսերից
սկսեց զարգանալ քաղաքային թատերական արվեստը, աճել էին
ժողովրդական հիմքի վրա։ Այդպիսին է նշանավոր «Խաղ Ռոբենի և
Մարիոնի մասին», որը պատկերում է երկու սիրահարների Ռոբենի
և հովվուհի Մարիոնի պատմությունը։ Մարիոնին առևանգել է
ասպետը և մի գյուղացի նրան ազատում է բռնացողի ձեռքից։ Այդ
«խաղը», որտեղ գովաբանվում է սիրահարների հավատարմությու-
նը և ծաղրվում ձախողակ ֆեոդալը (նրա ժողովրդական արմատ-
ները միանգամայն ակներև են), քաղաքացիների շրջանում մեծ
ժողովրդականություն էր վայելում։ Միծաղաշարժ «խաղերի» հա-
տուկ տեսակ էին գերմանական «ֆաստնախտշպիլները»՝ ֆարսերը,
որոնք անմիջականորեն աճել էին բարեկենդանի դիմակահանդե-
սային թափուրներից առաջացած ժողովրդական ծիսական խաղե-

րից: Քաղաքային թատրոնի զարգացումը ամենասերտ կերպով կապված էր ֆուկլորի թատերականացման հետ: Նույնիսկ պատարագային դրաման, որն սկզբում խաղացվում էր եկեղեցում նրա սպասավորների կողմից (X—XI դարեր), քաղաքների զարգացմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի աշխարհիկ էր դառնում:

Թատերական գործողության մեջ, որը XII դարի կեսերից խաղացվում էր արդեն ոչ թե լատիներեն, այլ ժողովրդական լեզուներով, աստիճանաբար մտցվում էին զուտ աշխարհիկ և ծիծաղաշարժ բովանդակությամբ ամեն տեսակի դիպվածներ: Այժմ դերերը կատարում էին արդեն քաղաքացիները, իսկ բուն ներկայացումները (միրակլները) խաղացվում էին ուղղակի քաղաքային հրապարակներում:

Քաղաքային ոչ եկեղեցական դրա- րոցների ծագումը

Քաղաքներում աճում էր նոր ոգով տոգորված աշխարհիկ կուլտուրան, որն արտացոլում էր մարդկանց հետաքրքրելիքներն արտաքին աշխարհի, բանականության օգնությամբ այն ճանաչելու նկատմամբ: Պատահական չէ, որ հենց քաղաքներում երևան եկան առաջին ոչ-եկեղեցական դպրոցները, որոնք խախտում էին եկեղեցու բազմադարյան մենաշնորհը կրթության և մտավոր կյանքի ու կուլտուրայի ղեկավարման բնագավառում: XII դարի սկզբից ավելի ու ավելի մեծ թվով այդպիսի դրարոցներ են երևան գալիս Ֆրանսիայում, Իտալիայում, մասամբ Գերմանիայում: Այդպիսի դպրոցներ առանձնապես շատ առաջացան Փարիզում:

Այդ դպրոցների ծագումը պայմանավորված էր նրանով, որ աճել էր քաղաքային բնակչության պահանջը տեխնիկային, իրավունքին ու բժշկությանը գիտակ կրթված մարդկանց նկատմամբ: Քաղաքների, առևտրի զարգացման և արհեստագործական տեխնիկայի բարդացման կապակցությամբ աշխարհիկ բնույթի կրթության անհրաժեշտություն ծագեց:

Ոչ-եկեղեցական դպրոցները մասնավոր էին, դրանք ստեղծվում էին այս կամ այն մագիստրոսի (ուսուցչի) նախաձեռնությամբ, նրանք իրենց շուրջն էին հավաքում մի խումբ ունկնդիրների, որոնք վճարում էին դասավանդման համար: Նյութապես անկախ լինելով եկեղեցուց, այդպիսի դպրոցները դուրս էին գալիս նրա վերահսկողությունից և հեշտությամբ դառնում նոր գաղափարների, համեմատաբար ազատ դասավանդման կենտրոններ:

Եկեղեցին մեծ անհանգստությամբ և բացահայտ թշնամությամբ էր վերաբերվում այդ նոր երևույթին, իրավացիորեն ոչ-

եկեղեցական դպրոցների մեջ տեսնելով աշխարհիկ գիտելիքների և ազատախոհության օջախ:

**Սխուստիկայի
սկիզբը: Բերենհար
Տուրացի և
Ռոսցելին**

Քաղաքային նոր կուլտուրայի զարգացման կապակցությամբ XI դարի վերջից և XII դարի սկզբից Արևմտյան Եվրոպայում հանդես եկան այնպիսի մտածողներ, որոնք իրենց տրակտատներում, օրթոդոքսալ աստ-

վածաբանների դեմ վարած բանավեճային դիսկուսիաներում, դասախոսությունների ծավալուն դասընթացներում (առանձնապես ոչ-եկեղեցական դպրոցներում), կարծելով, թե իրենք պաշտպանում են քրիստոնեական ուսմունքի «ճիշտ ըմբռնումը», ըստ էության խարխլում էին նրա տեսական հիմքերը:

Եվ այսպես, Բերենհար Տուրացին (1000—1088), սկսելով «գոյափոխության» վերաբերյալ եկեղեցական ուսմունքի ժխտումից (տե՛ս էջ 575), առաջին անգամ հայտնեց այդ ժամանակվա համար այն համարձակ միտքը, թե ոեալ են միայն «իրերը» (res), որոնք մատչելի են մարդկային զգայություններին, մինչդեռ ընդհանուր չափկացությունները՝ «ունիվերսալիաները», ռեալություն չեն: Այդ միտքը յուրացրեց և զարգացրեց Բերենհարի կրտսեր ժամանակակից Ռոսցելին Կոմպյենցին (1050—1112), որն ապացուցում էր, որ «ունիվերսալիաները» ծագում են «իրերից հետո», ուստի և լոկ «բառեր» (անուններ—nomina) են: Այստեղից էլ ծագել է միջնադարյան փիլիսոփայության ուղղություններից մեկը, որի հիմքում ընկած է այդպիսի ըմբռնումը և ստացել է «նոմինալիզմ» անունը: Նոմինալիզմը, որը Մարքսը համարում էր «մատերիալիզմի առաջին աբստրակցիոնիզմը»¹⁰⁵ միջին դարերում, վտանգավոր էր եկեղեցու համար: Հենվելով «իրի» այդպիսի ըմբռնման վրա, Բերենհար Տուրացին ժխտում էր գոյափոխության խորհուրդի նյութական բնույթը, իսկ Ռոսցելինը՝ նույնիսկ «աստվածային երրորդության» ռեալ գոյությունը, նրա մեջ տեսնելով միայն ընդհանուր չափկացություն: Երկու մտածողներն էլ էնթարկվեցին եկեղեցու հալածանքին: Նրանց հայացքները տարբեր ժամանակներում դատապարտվեցին եկեղեցական ժողովների կողմից, իսկ իրենք, թեպետև օտիպված եղան «ընդունել իրենց մոլորությունները», այնուամենայնիվ կալանավորվեցին և մեռան քանտում:

¹⁰⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Святое семейство, или критика критической критики. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, стр. 142.

Սակայն նոմինալիստական դադափարները խոր արմատներ արձակեցին: 300 տարվա ընթացքում միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ նոմինալիզմը հակադրվում էր «ռեալիզմին», որի համաձայն ռեալ գոյություն ունեն միայն «ընդհանուր հասկացությունները», իսկ իրերը դրանց սոսկ անկատար արտացոլումն են: Փիլիսոփայական վեճերի ընթացքում ծնունդ էին առնում ապագա միջնադարյան սխոլաստիկայի գլխավոր ուղղությունները:

**Պետրոս Աբելյարը
որպես վաղ քաղա-
քային կոլտուրայի
հերկայացուցիչ**

Վաղ քաղաքային կոլտուրայի հողի վրա Արևմուտքում զարգացող աղատախոհության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը Պետրոս Աբելյարն էր (1079—1142), Մագնոմով պատկանելով ասպետությանը, նա դեռ պատանի հասակում թողեց հայրենի տունը և դարձավ «թափառաշրջիկ դպրոցական», իսկ այնուհետև Եվրոպայում հռչակվեց որպես «ազատ արվեստների» հայտնի մագիստրոս:

Աբելյարը շուտով սկսեց բացահայտ կերպով հանդես գալ իր ուսուցիչների օրթոդոքսալ աստվածաբանական կոնցեպցիայի դեմ, և մասնավորապես վաղ «ռեալիզմի» ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հիլյոմ Շամպոյի դեմ: Նախ Փարիզի շրջակայքում, ապա բուն քաղաքում իր բացած դպրոցում Աբելյարը երկար ժամանակ հաջող դադափարական պայքար էր մղում Հիլյոմի ու նրա հետևորդների դեմ, պաշտպանելով նոմինալիզմին մոտ հայացքներ: Աշանձնապես կարևոր է այն, որ նա հանդես էր գալիս որպես մարդկային բանականության իրավունքների կրակոտ պաշտպան: Որպես իր ժամանակի մարդ, Աբելյարը չէր կարող ժխտել կրոնի նշանակությունը, սակայն գտնում էր, որ իմացության գլխավոր աղբյուրը բանականությունն է: Իր հակառակորդների «հավատում եմ, որպեսզի հասկանամ» թեզին նա հակադրում էր «հասկանում եմ, որպեսզի հավատամ» թեզիսը:

Իր փիլիսոփայական և աստվածաբանական երկերում («Աստվածաբանության ներածություն», «Այո և ոչ», «Դիդակտիկա» և այլն) Աբելյարը հաստատակամորեն քարոզում էր այն միտքը, որ աշխարհիկ գիտությունները, մասնավորապես անտիկ փիլիսոփայությունը օգտակար են ճշմարտությունը գտնելու գործում: Դա ուղղակի մարտահրավեր էր օրթոդոքս եկեղեցականներին՝ նրանց անհանդուրժողությանը, խավարամտությանը և տգիտությանը. նրանց մերկացմանը Աբելյարը նվիրել է շատ վառ էջեր:

«Աբելյարի մոտ,—նշել է էնգելսը,—գլխավորը ոչ թե բուն աե-

աությունն է, այլ Եկեղեցու հեղինակությամբ դիմադրելը¹⁰⁶, XII դարի Ֆրանսիայում հերետիկոսությունների մասսայական տարածման և քաղաքային ազատագրական լայն շարժման զարգացման պայմաններում Աբելյարի այդ դիմադրությունը եկեղեցու համար առանձնապես վտանգավոր էր, որովհետև այն անհապաղ արձագանք էր գտնում նրա բազմաթիվ աշակերտների շրջանում:

Աբելյարի կողմից ծաղրված կաթոլիկ օրթոդոքսները, որոնք համախմբված էին յուրօրինակ «աստվածապետական կոսակցության» մեջ, որի պլուխ կանգնած էր եկեղեցու այն ժամանակվա ամենակատիվ գործիչներից մեկը՝ պապական հավակնությունների կատաղի պաշտպան Բեռնար Կլերվոսցին, անողոք պայքար սկսեցին նրա դեմ: 1121 թվականին նրանք ձեական դատաստան սարքեցին Աբելյարի նկատմամբ, Սուասոնի եկեղեցական յողովում դատապարտելով նրա հայացքները որպես հերետիկոսական և ըստիպելով նրան հրապարակորեն այրել իր գրվածքն ու վանք մտնել:

Սակայն հոգով չընկճված Աբելյարը դուրս պրծավ բանտից, վերադարձավ գիտական գործունեության և դարձյալ 20 տարի շարունակեց գաղափարական պայքարը իր հակառակորդների դեմ: Միայն 1140 թվականի Սանսի եկեղեցական ժողովում Աբելյարի թշնամիները Բեռնար Կլերվոսցու գլխավորությամբ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս VII-ի մասնակցությամբ կարողացան երկրորդ անգամ դատապարտել առաջ Աբելյարին: Ժողովը նոդից նրա ուսմունքը հայտարարեց հերետիկոսական, արգելեց այն «առհավետ» և պահանջեց անողոք դատաստան տեսնել նրանց հետ, ովքեր կողմնակից են այդ ուսմունքին: Իրեն՝ Աբելյարին լիովին արգելվեց գրել և դասավանդել: Նրա գրքերը, որտեղ էլ որ հայտնաբերվեին, ենթակա էին ոչնչացման: Պապ Ինոկենտիոս II-ը ժողովի խնդրանքով հաստատեց այդ որոշումը: Հիվանդ և հալածանքներից տանջահար Աբելյարը վանք մտավ որտեղ և շուտով մահացավ:

Աբելյարի ուսմունքի սոցիալական արմատները ակնբախորեն զրսևորվում են այն բանում, որ Առնոլդ Բրեշիացին, ֆեոդալիզմի դեմ քաղաքների հեղափոխական օպոզիցիայի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկը (տե՛ս գլ. 12 և 18), Աբելյարի աշակերտն էր և նրանից ընդօրինակել էր մի ամբողջ շարք մտքեր, որոնք օգտագործում էր իր հակաեկեղեցական քարոզներում:

¹⁰⁶ Ф. Энгельс. О Франции в эпоху феодализма. «Архив Маркса и Энгельса», т. X, стр. 300.

Հիլյոմ Կոնշեցի

Աբելյարի ժամանակակիցն էր XII դարի առաջադիմական գաղափարների մ.ու.ս նշանավոր ներկայացուցիչ Հիլյոմ Կոնշեցին, որի գործունեությունն ընթացել է Շարտր քաղաքի ոչ-եկեղեցական դպրոցներում: Նա նույնպես մարտահրավեր նետեց կույր հավատին և կոշ էր անում շրջապատող աշխարհի երևույթները մեկնաբանել բանականության դիրքերից:

Միջին դարերում նա առաջիններից մեկն էր, որ դիմեց բնությանը, ձգտելով աշխարհում գտնել բնագիտական բնույթի՝ օրինաչափություններ՝ ձգողությունը և վանումը, ջերմաստիճանի, խոնավության ներգործությունը և այլն: Չորս հիմնական տարրերի՝ կրակի, օդի, ջրի և հողի շարժման ու փոխազդեցության մեջ էր նա որոնում տիեզերական բոլոր պրոցեսների բացատրությունը: Ընդ որում Հիլյոմ Կոնշեցին բացեիքաց ճիշտ էր համարում էպիկուրի հետևորդների գաղափարները, որոնց համաձայն «աշխարհը կազմված է ատոմներից»: Հիլյոմ Կոնշեցու փիլիսոփայությունը տոգորված էր ռացիոնալիստական ոգով և տարերային-մատերիալիստական տենդենցներով: Թեպետև նա տուրք տալով ժամանակին, գտնում էր, թե աշխարհն աստվածն է ստեղծել ոչնչից, բայց, ըստ էության, խարխուլում էր կրոնական դավանանքի բուն հիմքերը, հաստատելով, որ բանականության և հավատի միջև հակառակություն ծագելու դեպքում վերջինը պետք է զիջի: Փորձելով բացատրել բնության այնպիսի երևույթներ, ինչպես արևի խավարումը, ծովային մակերևացությունները և այլն, Հիլյոմ Կոնշեցին դուրս չէր գալիս նյութական աշխարհի ու նրա օրինաչափությունների սահմաններից:

Հիլյոմ Կոնշեցուն հաջողվեց ի դեմս Անժույի դուքս Ժոֆրուա Պլանտագենետի գտնել հզոր հովանավորի ու պաշտպանի. դա նրան փրկեց այն հետապնդումներից, որ նրա դեմ սկսել էին եկեղեցականները նույն Բեռնար Կլերվոսցու գլխավորությամբ:

**Վագանտները և
նրանց բանաստեղծական ստեղծագործությունը**

Այն ազատամտությունը, որը եկեղեցու նրկատմամբ ցուցաբերում էին ոչ-եկեղեցական դպրոցները ղեկավարող մադիստրոսները, ամենից առաջ որոշվում էր քաղաքի ընդհանուր մթնոլորտով: Ազատախոհության զարգացմանը նպաստող պատճառներից մեկը ոչ-եկեղեցական դպրոցների սովորողների առանձնահատուկ կազմն էր: Դրանք թափառաշրջիկ դպրոցականներ (լատիներեն schola-ից) էին, այսպես

կոշված վագանտներ (լատիներեն vagari-թափառել բառից), որոնք մի դպրոցից անցնում էին մյուս և սերտորեն կապված էին ժողովրդական մասսաների հետ: XII դարում վագանտներին սկսեցին անվանել նաև «գողիաթներ» (գողիաթի անունից, որը եկեղեցու տեսակետով անձնավորում էր սատանայի խոտվարար գոռոզությունը և կարծես թե վագանտների «հովանավորն» էր):

Քացի քաղաքացիներից, վագանտների թվին էին պատկանում գյուղացիներից ու ասպետական միջավայրից ելած մարդիկ, ինչպես նաև ստորին կղերականությունն ներկայացուցիչներ, որոնք կորցրել էին կապերն իրենց դասերի հետ և վերածվել յուրատեսակ քաղաքային «ինտելիգենցիայի»: Սեփականությունից ու նստակյաց կյանքից զրկված վագանտները ամենասերտ կերպով կապված էին քաղաքի պլեբեյական տարրերի հետ: Կաթոլիկական հիերարխիայի, Հռոմի կուրիայի և վանականության դեմ կատարած նրանց հարձակումները որոշվում էին նույն պատճառներով, ինչ որ քաղաքային հերետիկոսությունը, և կազմում էին ֆեոդալիզմի նկատմամբ քաղաքների ընդհանուր հեղափոխական օպոզիցիայի մի մասը: Այդ հարձակումները ամենից ավելի հաճախ արտահայտվում էին լատիներեն զրված ոտանավորների ձևով, որոնք մերկացնում էին կաթոլիկ եկեղեցու և հոգևորականության արատները: Օրինակ կարող են ծառայել այդպիսի ոտանավորներից մեկի հետևյալ տողերը.

Հռոմը բոլորին և յուրաքանչյուրին
Կողոպտում է խայտառակ ձևով.
Ամենասուրբ կուրիան նույնիսկ
Կեղտոտ շուկա է, լի դավերով...
Եթե պապի մոտ գնալու լինես,
Ապա իմացած եղիր նախօրոք՝
Կվերադառնաս դու ձեռնունայն,
Եթե դատարկ ես գնացել այնտեղ:

Այնուհետև գնահատելով արդեն բովանդակ եկեղեցին ամբողջությամբ վերցրած, հեղինակը եզրակացնում է.

Վնասելով գլուխն արդարև,
Ցավը ցնցում է ամբողջ մարմինը.
Երբ շորացել է արմատը, նաև
Չորանալու են մի օր ճյուղերը:

Վագանտների պոեզիայի հակաեկեղեցական ուղղությունը զուգակցվում էր եկեղեցու երեսպաշտ ճգնակեցության ժխտումով: Նրանք մերժում էին մարմինը մեռցնելու վերաբերյալ կաթոլիկ

ձեկեղեցու մոայլ և վայրագ ուսմունքը, որը քարոզելով ձեկեղեցին ձգտում էր ժողովրդական մասսաներին հաշտեցնել ֆեոդալական ժանր շահագործման հետ: Վազանտները հանդես էին գալիս որպես ապագա հումանիստական կուլտուրայի ամենավաղ նախագուշակներ:

Քաղաքային ամբողջ բնակչության անունից կաթողիկ եկեղեցուն քննադատելով, վազանտները նաև դրսևորում էին զուտ պլեբեյական տրամադրություններ, դատապարտելով քաղաքային պատրիկոսյան ընչաքաղցությունը և կծու ծաղրի հնձարկելով նրան: Իրենց երգերում նրանք ծաղրում էին այն քաղաքացուն, որն ամբողջովին կլանված էր իր շահերով, որը «հիշում է ստացած շահույթը, բայց չի մոռանում ցանկացածը» և «սիրում է վաշխը», «ամբողջովին վառվելով հարստություն ձեռք բերելու տենչով»:

«Թափառաշրջիկ դպրոցականների» հակակեղեցական տրամադրությունները, որոնք ցայտուն արտահայտություն էին գտնում գողիաթական պոեզիայում, չէին կարող չազդել այն դպրոցների մագիստրոսների վրա, որտեղ ուսանում էին վազանտները:

Եկեղեցին շատ լավ էր հասկանում, թե իր համար ինչպիսի վտանգ էին ներկայացնում վաղ քաղաքային կուլտուրայի այդ նախագուշակները, որոնք սերտորեն կապված էին ժողովրդի և նրա միջավայրում տարածված հերետիկոսական ուսմունքների հետ: Այդ պատճառով էլ նա համառորեն պայքարում էր վազանտների դեմ: Պապերը և եպիսկոպոսները, վանական միաբանությունները և տեղական եկեղեցական ժողովները վազանտների դեմ հանդես էին գալիս միասնական ու համախմբված ճակատով, իրենց որոշումներում նրանց մատեցնելով ժոնգլյորներին և նշավակելով նրանց որպես «խեղկատակ ծաղրածուներ»:

Ասպետական կուլտուրան

XI—XIV դարերում տիրապետող ֆեոդալական կուլտուրայի շրջանակներում կազմավորվում և ծաղկման է հասնում ասպետա-

կան կուլտուրան: Աճած լինելով նույն դասակարգային հիմքի վրա, ինչոր եկեղեցականը, ասպետական կուլտուրան նույնպես պաշտպանում էր տիրապետող դասակարգի շահերը, թեպետ փոքր ինչ այլ միջոցներով: Արտահայտելով աշխարհիկ ֆեոդալների տրամադրություններն ու դասային ինքնազիտակցությունը, ասպետական կուլտուրան հաստատում էր նրանց արտոնյալ դիրքը հասարակության մեջ, փառաբանելով այն առաքինությունները, որոնք, ի տարբերություն բոլոր «ոամիկների», իբր թե հատուկ են միայն «ազնվատոհմիկներին», ինչպես օրինակ, ռազմական խիզախությունը,

պատվասիրութիւնը, հավատարմութիւնը թագաւորին ու քրիստոնեական եկեղեցուն, աղքատներին ու թույլերին հովանավորելը:

Քրիստոնեական կրօնի նկատմամբ հարգանքով լեցուն ասպետական կուտուրան, սակայն, կրում էր աշխարհիկ բնույթ, խորթ էր եկեղեցական ասկետական բարոյականութեանը և մասամբ նույնպէս խախտում էր եկեղեցու մենաշնորհը հասարակութեան հոգեւոր կյանքում: Իր զաղափարներով թշնամի լինելով ժողովրդական ու քաղաքային կուտուրայի նկատմամբ, ասպետական կուտուրան նաեւ կրում էր դրանց որոշ ազդեցութիւնը: Ասպետական գրականութիւնը, ատանձնապէս վիպերգութիւնը հաճախ ընդօրինակութիւնն էր ժողովրդական սյուսնների, որոնք վերամշակվում էին անհրաժեշտ ոգով:

Ասպետական վիպերգական ստեղծագործութիւններում գովերգվում էին այն ասպետների կերպարները, որոնք համառորեն ճակատամարտել էին «ալլադաւանների» դեմ հանուն քրիստոնեական հավատի: Այդ կարգի ամենանշանավոր պոեմը «Ծրգ Ռուանդի մասին» վիպերգութիւնն էր, որը հորինվել էր Ֆրանսիայում XI—XII դարերում ժողովրդական վիպերգութեան հիման վրա, որտեղ բանաստեղծորեն պատկերված է Կառլոս Մեծի պայքարը արաբների դեմ: Ժողովրդայնութեան գորեղ ազդեցութիւնը, անշուշտ, արտահայտվել է այդ պոեմի այն մասերում, որտեղ խոսվում է «սիրելի Ֆրանսիայի» նկատմամբ ունեցած սիրտ ու նրա ազատութեան դեմ ոտնձգութիւն անող թշնամիների նկատմամբ տածվող ատելութեան մասին և որտեղ դատապարտվում են հանուն անձնական շահերի հայրենիքի շահերին դավաճանող ֆեոդալները: Սակայն բանաստեղծ-ասպետների կողմից Կառլոս Մեծի ազգական կոմս Ռուանդի անվան հետ կապված ժողովրդական ավանդութիւնները մշակելիս անջքերի իսկական պատմական իրաւութիւնը անհետացել է: Մասնավորապէս, Ռոնսեվալի կիրճում տեղի ունեցած ճակատամարտում, որը պոեմի ամենաուշագրավ մասն էր, ըստ նկարագրութեան, Ռուանդի ջոկատի վրա հարձակված քրիստոնյա բասկերը վեր են ածվել մուսուլման-արաբների: Պոեմը պատկերում է XI—XII դարերի ֆեոդալական հասարակութեան իրադրութիւնն ու հարաբերութիւնները, իսկ ինքը՝ կոմս Ռուանդը մարմնավորում է մինչև վերջ իր սյուզերենին նվիրված վասալի իդեալական կերպարը: Սենյորի նկատմամբ վասալի պարտականութիւնները «Ծրգ Ռուանդի մասին» պոեմը թնորոշում է հետևյալ խոսքերով.

Հանուն սենյորի ամեն մի դյուցազն
Պարտաժոր է տանել թե՛ ցուրտ. թե՛ շոգ
Իմ թե՛ զրկանքներ:
Նա ոչ մի վայրկյան չպետք է խնայի
Իր թե՛ մարմինը և թե՛ արյունը:

«Երգ Ռույանդի մասին» պոեմը տողերոված է քրիստոնեական մոլեռանգության ոգով, և արտացոլում է խաչակրաց առաջին արշավանքի դարաշրջանում ֆրանսիական ապետների շրջանում տիրող տրամադրությունները:

Մուսուլմանության դեմ մղվող կրոնական պայքարի դադարը բնորոշ է նաև Իսպանիայի ապետական վիպերգության համար, որի ամենանշանավոր օրինակը XIII դարում ստեղծված «Երգ Սիդի մասին» պոեմն էր (նրա սկզբնահիմքը նույնպես ժողովրդական ավանդություններն են եղել), որը պատկերում էր կազմավորվող իսպանական ժողովրդի երկարատև պայքարը արաբների դեմ: «Երգ Սիդի մասին» պոեմի առանձնահատկությունը նյութի հաղորդման պատմական ճշգրտությունն է: Նրա հերոսի նախատիպը իրական անձնավորություն է՝ կաստիլացի ֆեոդալ Ռոդրիգո Դիաս դե Վիվարը, որին արաբները սպել են «Սիդ» մականունը: Սա դաժան և համարձակ մի ուղամիկ էր, որը արաբների դեմ մարտնչում էր ետ նվաճվող տերիտորիայում իր ինքնուրույն ֆեոդալական տիրույթն ստեղծելու հույսով: Պոեմում Սիդը ներկայացվել է իդեալականացված ձևով, որպես բնիկիստայի անշահախնդիր հերոս, հասարակ հիգայտ, իր հայրենիքի փրկիչ և հայրենասեր և թագավորի հավատարիմ զառույ:

XII դարի վերջին և XIII դարի սկզբին ստեղծված «Երգ Եփրեյունցների մասին» պոեմը ներկայացնում էր ապետական վիպերգությունը Գերմանիայում: Այդ պոեմում հերթաթային ժողովրդական տարրերը սերտորեն միահյուսվել են ժողովուրդների մեծ գաղթի դարաշրջանի վաղ միջնադարյան պատմական ավանդությունների հետ, բայց նույն հերոսները, այդ թվում նաև այնպիսի պատմական գործիչներ, ինչպիսիք են՝ Աթիլան, Թեոդորիքը, Բրանզիլան և ուրիշներ, օժտված են ֆեոդալների արդեն կազմավորված գաղափարի ներկայացուցիչների համար բնորոշ գծերով:

XII դարում Արևմուտքում երևան են գալիս ապետական շափածո վեպերը: Ամենից ավելի տարածվածներն այն վեպերն էին, որոնք վերաբերում են բրիտների առաջնության թագավոր Ալֆրեդին, որն ըստ ավանդության ապրել է V—VI դարերում, և կոչվում էր շուրջը հաճաքվող նրա ապետներին: Այդ վեպերում դաս-

ժական ոչինչ չկար: Դրանցում լայնորեն արտացոլվել են կելտական հինավուրց ֆոլկլորի հեքիաթային մոտիվները՝ կախարդների, հսկաների, կախարդված ամրոցների և այլնի վերաբերյալ առասպելները: Միևնույն ժամանակ Արթուր թագավորը նկարագրված է որպես տիպիկ ֆեոդալական սենյոր՝ շրջապատված իր վասալներով, իսկ վեպերի գլխավոր թիման էր «կուրտուագական» սիրո, այսինքն՝ արտի տիրուհուն մատուցվող ասպետական ծառայության պատկերումը, հանուն ուրի «հերոս ասպետները» ամեն տեսակ վտանգների էին ենթարկվում: Ասպետական պոեզիայի այդ տեսակի խառնազուն ներկայացուցիչը Ֆրանսիայում կրեոլեն դը Տրուան էր (XII դարի երկրորդ կես):

Ասպետական քնարերգությունը ծաղկեց XII—XIII դարերում տրուբադուրների պոեզիայում՝ Ֆրանսիայի հարավում և տրուվերների պոեզիայում՝ Նյուարմուտ, ինչպես նաև միսնեզիսգերների (սիրո երգիչների պոեզիայում՝ Գերմանիայում: Տրուբադուրների արիստոկրատական մասը, որի ստեղծագործությունն ամենից ավելի ժողովրդական է արտացոլում տիրապետող դասակարգի շահերն ու անկեղտությունները, կազմում էին հարուստ և անվանի ֆեոդալները, որոնք ազատ ժամերին զբաղվում էին ոտանավորներ հորինելով: Տրուբադուրների մյուս մասը, որ բաղկացած էր մեծ մասով անպետքներից, ապրում էր հզոր սենյորների պալատներում ու ամրոցներում: Նրանք նախանձով էին դիտում կաթոլիկ հոգևորականության ձեռքում եղած հազային հարստությունների աճը և հաճույքով էին անկեղտում եկեղեցու հանդեպ շափազանց օգուդիցիոն կեղծավոր աղամտագրված քաղաքացիների ձայնին: Տրուբադուրների այդ մասի համար բնորոշ էին բացահայտ նվիրվածություն երկրային սիրո հաճույքներին, ճգնաճեցության եկեղեցական քաբաղի ժխտումը և ավելի քան «թեթևամիտ» վերաբերմունքը եկեղեցական դոգմաների նկատմամբ: Տրուբադուրների բարձր կատարելության հասած պոեզիայի գերակշռող թեման սենյոր իր աստեղծահաստուն ասպետական «կուրտուագական» ձևով:

Ստեփան ասպետական պոեզիան հաճախ կրում էր նաև բացահայտ հակաժողովրդական բնույթ: Նման պոեզիայի հոփնակ էր հանդիսանում ամենից ավելի հայտնի տրուբադուրներից մեկի՝ Բերարան դը Թուենի ասեղծագործությունը: Գլուղացիության նրկամամբ ասեղույթյամբ տոգորված նրա ռիթմիկական ձևերը ամենից ավելի:

Ռաժիկները, որ կռպիտ են ու շար
 Եվ ազնվականների վրա առամներ են սրում հար,
 Միա՛յն իբրև աղքատ են հահելի ինձ համար:
 Միրում եմ ես ժողովրդին տեսնել քաղցած,
 Տեսնել անվերջ մերկ ու տկուր,
 Միշտ տառապող ու երբե՛ք չչերմացած:
 Թո՛ղ ինձ խաբի իմ սիրելին,
 Թե ստում եմ դրանում ես...
 Որպեսզի վիլանները չճարպակալեն,
 Որպեսզի բոլոր զրկանքները տանեն,
 Հարկավոր է տարեցտարի
 Նրանց վերջին հյուրը քամել, կաշին քերթել...

Այսպես ասպետական պոեզիան իր հիմնական կողմերում, 1-
 կեղեցական գրականության նման, ծառայում էր ֆեոդալական դա-
 սակարգի ուժերի մամրապնդմանը և նրա դասակարգային ինքնա-
 գիտակցության բարձրացմանը: Հենց այդ պատճառով էլ եկեղեցին,
 որ բոլոր ուժերով արգելակում էր ոչ-եկեղեցական ժողովրդական
 ու քաղաքային մշակույթի զարգացումը, չափազանց հանդուրժող
 էր ասպետության աշխարհիկ կուլտուրայի նկատմամբ:

Համալսարանները

XII—XIII դարերում Արևմուտքում սկսում է
 կազմավորվել բարձրագույն դպրոցը՝ հա-
 մալսարանը (լատիներեն universitas—միակցություն բառից):
 Այսպես էին կոչվում դասականդոդների միավորումները (univer-
 sitas magistrorum) կամ էլ դասականդոդների և սովորողների
 միավորումները (universitas magistrorum et scholarium) Եվրո-
 պայի մի շարք քաղաքներում: Այդ համալսարանների երևան գալը
 պայմանավորված էր ամենից առաջ քաղաքի զարգացմամբ: Քա-
 ղաքացիների առևտրական ու արհեստավորական գործունեությու-
 նը պահանջում էր համապատասխան իրավական նորմաներ, որոնք
 գտնվեցին հռոմեական իրավունքի մեջ՝ իր զարգացած սիստեմով,
 որը համապատասխանում էր ապրանքադրամային տնտեսությանը:
 Դրա հետ միասին իր քաղաքական հավակնություններն աբղարաց-
 նելու ու պաշտպանելու համար հռոմեական իրավունքի «վերա-
 ծնմամբ» և նրա օգտագործմամբ շահագրգռված էր նաև թաղա-
 վորական իշխանությունը, մանավանդ իր ուժեղացման ժամանա-
 կաշրջանում:

«Ինչպես թագավորները, այնպես էլ բյուրգերները հզոր աջակ-
 ցություն ստացան իրավաբանների սկզբնավորվող դասից: Երբ
 հռոմեական իրավունքը և որից հայտնագործվեց, աշխատանքի բա-
 ժանում սահմանվեց տերտերների՝ ֆեոդալական դարաշրջանի

իրավաբանական կոնսուլտանտների, և հոգևոր կոչում չունեցող գիտնական իրավաբանների միջև»¹⁰⁷։ Լավ կրթված իրավաբանների և իրավունքն ուսումնասիրելու պահանջը կյանքի կոչեց համալսարանները։ Դրանցից առաջինը Բոլոնյայի համալսարանն էր, ուն առաջացել էր դեռևս XII դարի կեսերին Բոլոնյայի հպրոցի հիման վրա, որտեղ դասավանդում էր հռոմեական իրավունքի հայտնի գիտակ Իրենրիքոսը, որը ունկնդիրներ էր գրավում Եվրոպայի շատ երկրներից։ XIII դարի սկզբներին համալսարաններ առաջացան Եվրոպայի նաև ուրիշ քաղաքներում (Պալերմո, Սալերնո, Փարիզ, Մոնպելյե, Օքսֆորդ և այլն)։

Փարիզի համալսարանը

Տիպիկ միջնադարյան էր Փարիզը համալսարանը, որը 1200 թվականին ստացավ թագավորական առաջին հրովարտակը որտեղ նշված էին նրա իրավունքները։ Նա Եվրոպայի ամենատարբեր երկրներից եկող սովորողների կենտրոն էր։ Փարիզի համալսարանը, ինչպես և Արևմուտքի միջնադարյան համալսարանների մեծ մասը, իր կազմի մեջ էր միավորում ինչպես սովորողներին, այնպես էլ դասախոսներին, ինչպես նաև սպասարկող անձնակազմին՝ գրավաճառներին, արտագրողներին, ցրիչներին, դեղագործներին և նույնիսկ պանդոկապաններին։

Համալսարանի դասախոսները միավորվում էին հատուկ կադմակերպություններում, այսպես կոչված ֆակուլտետներում (լատիներեն *facultas*—ընդունակություն բառից, այսինքն՝ այս կամ այն առարկան դասավանդելու ընդունակություն)։ Հետագայում «ֆակուլտետ» բառի տակ սկսեցին հասկանալ համալսարանի այն բաժինը, որտեղ դասավանդվում էր որոշակի առարկա։

Փարիզի համալսարանում կար չորս ֆակուլտետ. մեկը «կրթության» կամ «արտիստական» ֆակուլտետն էր, որտեղ ուսումնասիրվում էին «յոթ ազատ արվեստները», և երեքը «ավագ» ֆակուլտետներ՝ բժշկական, իրավաբանական ու աստվածաբանական, որտեղ ուսանողներն ընդունվում էին միայն «արտիստական» ֆակուլտետն ավարտելուց հետո։ Դասախոսներ կարող էին լինել միայն այն անձինք, ովքեր ունեին բակալավրի, մագիստրոսի և դոկտորի գիտական աստիճաններ։ Նրանք իրենց համար ընտրում էին գլխավոր, որը կոչվում էր «դեկան» (*decanus*—«տասնապետ», մի տերմին, որ փոխ էր առնված եկեղեցական կազմակերպու-

¹⁰⁷ Ф. Энгельс. О разложении феодализма и возникновении национальных государств. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 412.

թյունից)։ Միջնադարյան համալսարանների ուսանողները կոչվում էին «ստուդենտներ» (լատիներեն *studere*—չանասիրությամբ պարապել բառից) և իրենց հերթին միավորվում էին կազմակերպությունների («պրովինցիաներ», «ազգեր») մեջ։ Փարիզի համալսարանում կային շորս «ազգեր»՝ նորմանդական, անգլիական, պիկարդիական և գալլական։ վերջինս միավորում էր ոչ միայն ֆրանսիացիներին, իսպանացիներին և իտալացիներին, այլև այն երկրների բնիկներին, որ խաչակիրները գրավել էին Արևելքում։ Յուրաքանչյուր «ազգի» գլուխ կանգնած էր ընտրովի անձ՝ պրովոքատորը (լատիներեն *cursus*—հոգատարություն բառից), իսկ բոլոր շորս «ազգերը» միասին ընտրում էին ամբողջ համալսարանի ղեկավարին՝ ռեկտորին (*rector*—կառավարող)։

Համալսարաններում ուսուցումը տարվում էր դասախոսություններ լսելու ու գրի առնելու և բանավեճերին մասնակցելու միջոցով, որոնք ամենօրյա ուսուցման կարևորագույն մասն էին կազմում։

Բակալավրի կամ մագիստրոսի գիտական աստիճան ստանալու համար յուրաքանչյուր ուսանող պետք է ապացուցեր իր իրավունքը դրա հանդեպ մասնակցելով հրապարակային բանավեճին։ Երբեմն բանավեճերն այնքան փոթորկալի էին լինում, որ վերջանում էին մասնակիցների տուրուղմբոցով։

Հնագույն համալսարաններից մեկի՝ Փարիզի համալսարանի օրինակով ստեղծվեցին Արևմուտքի նաև մյուս բոլոր համալսարանները, որոնք XV դարում արդեն 60-ից ավելի էին (դրանցից մոտ երկու տասնյակը՝ Ֆրանսիայում, իսկ մնացածները՝ Իտալիայում, Անգլիայում, Իսպանիայում, Չեխիայում, Հեռաստանում, Գերմանիայում և այլն)։

Սխոլաստիկա

Միջնադարյան համալսարանական գիտությունը կոչվում էր սխոլաստիկա կամ «ղբպրոցական» գիտություն (լատիներեն *schola*—ղպրոց բառից)։ Բայց այդ բառի իսկական իմաստով սխոլաստիկան գիտություն չէր։ Ֆեոդալական հասարակության մեջ արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակը, մասնավորապես տեխնիկայի հնավանդ, չափազանց դանդաղ փոփոխվող վիճակը ինչպես գյուղում, այնպես էլ քաղաքում և դրա հետ կապված կրոնական աշխարհայացքի տիրապետությունը պայմանավորում էին իսկական գիտելիքների բացակայությունը այդ դարաշրջանում։

Սխոլաստիկայի ամենաբնորոշ գիծն էր «հեղինակությունների» վրա հենվելու ձգտումը, այստեղից բխող դոգմատիզմը և փորձի կատարյալ արհամարհումը։ Նրա գլխավոր նպատակն էր գտնել ա-

ենից ավելի ճարտար փաստարկներ՝ այն որոշակի, նախօրոք նըշված դրույթները հաստատելու համար, որոնք քաղված էին առաջին հերթին Սուրբ գրքից: Իրենց փիլիսոփայական փաստարկներում սխուլաստիկները հենվում էին նաև Արիստոտելի տրամաբանական տրակտատների վրա, որոնք համալսարանական ուսուցման հիմքն էին կազմում «արախոսական» ֆակուլտետում:

Չկատարելով բնության երևույթների ոչ մի գիտում, միջնադարյան գիտության ներկայացուցիչները գտնում էին, որ գիտության մեջ գլխավորը ձևական տրամաբանության հասկացություններից ազատորեն օգտվելու կարողությունն է:

Իրենց բազմաթիվ և ծավալուն տրակտատներում զարգացնելով ու սխտեմավորելով կաթոլիկական ուսմունքը, օրթոդոքս աստվածաբանները «հետազոտում» էին այնպիսի հարցեր, որոնք բանականության տեսակետից ամենակատարյալ անմտություն էին ներկայացնում, ինչպես օրինակ, այն հարցը, թե քանի հրեշտակ կտեղավորվի ասեղի ծայրին: Աստվածաբանների օգտագործած «ապացույցների» գիտական մակարդակը լիովին համապատասխանում էր հարցերի բնույթին:

Բայց և այնպես սխուլաստիկ-տրամաբանների գործունեություններ (մինչև XIII դարի վերջը) միջնադարյան կուլտուրայի պատմության մեջ ունեցավ այն դրական նշանակությունը, որ նրանք բոլոր համալսարանական ծրագրերում մտցրին մի շարք անտիկ հեղինակների, առաջին հերթին Արիստոտելի պարտադիր ուսումնասիրումը, փորձեցին առաջադրել և լուծել իմացության մի քանի խիստ կարևոր պրոբլեմներ (ունիվերսալիաների հարցը և այլն) և Արևմուտյան Եվրոպային ծանոթացրին արաբ գիտնականների աշխատություններին:

Ինչպես վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանում, այնպես էլ XII—XIII դարերում Արևելքի երկրների և Բյուզանդիայի կուլտուրան արևմտաեվրոպականից բարձր էր կանգնած: Այդ ժամանակ փայլուն ծաղկման հասավ արաբական կուլտուրան Իսլամիայում (տե՛ս գլ. 13): Կորդովայի, Սալամանկայի, Վալենսիայի, Մալագայի և այլ դպրոցներում ու համալսարաններում, որոնք հսկայական թվով սովորողներ էին ներգրավել (այդ թվում նաև Ֆրանսիայից, Անգլիայից ու Գերմանիայից), դասավանդվում էին մաթեմատիկա, աստղագիտություն, քիմիա և բժշկություն այնպիսի ծավալով, որ տեսնված չէր արևմտաեվրոպական ո՛չ մի համալսարանում: XII դարում Կորդովայում դասավանդում էր միջնադարի խոշորագույն փիլիսոփաներից մեկը՝ արաբ Իբն-Ռոշդը (1126—

1198), որը Եվրոպայում հայտնի է Ավերրոես անունով: Նա իր փիլիսոփայական սխտեմը կառուցում էր բանականության հիման վրա և անխուսափելիորեն ընդհարվեց իսլամի կրոնի հետ: Հենվելով Արիստոտելի ուսմունքի վրա, որի աշխատությունները նա, ի տարբերություն պաշտոնական քրիստոնեական աստվածաբանների և սխոլաստիկների, մեկնաբանում էր մատերիալիզմին մոտիկ տեսանկյունից, Ավերրոեսը ժխտում էր անդրշիրիմյան կյանքի և աստծու կողմից աշխարհի ստեղծման վերաբերյալ կրոնական պատկերացումները: Նա ուսուցանում էր, որ մատերիան գոյություն է ունեցել հավիտենապես և որ բոլոր բնական երևույթները ենթարկված են ոչ թե աստվածային, այլ իրենց սեփական, բնական օրենքներին: Մուսուլմանական հոգևորականությունը Ավերրոեսին արտաքսեց Կորեդովայից և արգելեց Արիստոտելի ուսումնասիրումը ողջ արաբական իսլամիայում (1195):

Ավերրոեսի ուսմունքը թափանցեց հարևան երկրները և նրա սերմերն ընկան նախապատրաստված հողի մեջ: Փարիզի համալսարանի մագիստրոսներից մեկը՝ Ամորի (Ամալրիկ) Բենացին (Շարտրացին) (մահացել է մոտավ. 1207 թ.) հանդես եկավ կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի դեմ պանթիստական դրույթներով, պնդելով, թե «ամեն ինչ աստված է»: Հռոմեական եկեղեցին դատապարտեց Ամորի Բենացուն և ստիպեց նրան հրաժարվել իր հայացքներից: Բայց նա ունեցավ հետևորդներ, որոնցից շատերն իրենց ուսուցչից ավելի հեռու գնացին: Լինելով զուտ պանթիստական հայացքների կողմնակիցներ, նրանք հայտարարում էին, թե աստվածն ընդհանրապես սփռված է ամբողջ բնությունով մեկ և այն աստվածը, որի մասին ուսուցանում է քրիստոնեական եկեղեցին, գոյություն չունի: Իսկ քանի որ դա այդպես է, ասում էին նրանք, եկեղեցին հարկավոր չէ և պետք է մերժվի իր բոլոր բնորոշ հատկանիշներով, դոգմաներով ու խորհուրդներով:

Փարիզի համալսարանի մագիստրոսների և սովորողների կողմից բացահայտորեն արտահայտված նման հայացքները լայն տարածում գտան ամալրիկյանների մասսայական հերետիկոսական շարժման մեջ (տե՛ս վերև, գլ. 18): 1210 թվականին դաժան դատաստան տեսնելով նրանց հետ, եկեղեցին միաժամանակ արգելեց մետաֆիզիկայի և ֆիզիկայի վերաբերյալ Արիստոտելի աշխատությունները, որոնք այդ ժամանակ արաբ թարգմանիչների միջոցով հայտնի էին դարձել Արևմուտքում: Այդ արգելքը մինչև XIII դարի 70-ական թվականները ուժի մեջ էր մնում: Եկեղեցին դաժանորեն հետապնդում էր այն հանդուգն մարդկանց, որոնք փորձում

էին խախտել այն: Նրանցից մեկը՝ Փարիզի համալսարանի մագիստրոս Սիգբեր Բրաբանտեցին պապական բանտ նետվեց և այնտեղ սպանվեց պապի հրամանով: Եկեղեցին այդպես էր դատաստան տեսնում այն փրկիսոփաների հետ, որոնք հանդես էին գալիս եկեղեցու և տիրապետող դասակարգի համար վտանգավոր գաղափարներով:

**Ռոջեր Բեկոնը
և փորձնական
գիտության սկիզբը**

Եկեղեցին գիտակցաբար արմատավորում էր «հնչյունակությունների» առջև կույր խոնարհում և փորձի կատարյալ արհամարհում: Փորձի վրա հիմնված գիտելիքների զարգացումը միջին դարերում և մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի, աստղագիտության բնագավառում որոշ հաջողությունների ձեռք բերումը տեղի էին ունենում հակառակ եկեղեցու անմիջական և ուժեղ դիմադրության: Այդ մասին է վկայում Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Ռոջեր Բեկոնի (մոտ 1214—1294) ողբերգական ճակատագիրը: Իր ամբողջ կյանքը Ռոջեր Բեկոնն անցկացրեց արաբական և անտիկ ձեռագրերը կարդալով, քիմիական նյութեր ուսումնասիրելով և ֆիզիկական փորձեր կատարելով: Իր երկերում նա պնդում էր, որ «միայն փորձն է տալիս հարցի իսկական և վերջնական լուծումը» և որ «փորձեր կատարելու կարողությունը բարձր է կանգնած բոլոր գիտելիքներից և արվեստներից:

Արտահայտելով մի շարք հիանալի կռահումներ, որոնք միայն բավականին ուշ հաստատվեցին գործնականում, Ռոջեր Բեկոնը նշում էր, թե «կարելի է հարմարանքներ սարքել առանց թիավարների նախարկելու համար»: Նա երազում էր առանց որևէ քաշող ուժի շարժվող սալակառքերի մասին, թռչող մեքենաների մասին, որոնց մեջ նստելով, մարդը կարող է շարժման մեջ դնել թռչունի նման օդին հարվածող թևերը», հզոր վերամբարձ կռունկների մասին, առողագիտական և բժշկական կատարելագործված գործիքների մասին:

Ռոջեր Բեկոնը կանխագուշակեց մեծացնող օպտիկական գործիքների, մասնավորապես ապագա հեռագիտակի ստեղծման հնարավորությունը, առաջինը բացատրեց ծիածանի երևույթները որպես անձրևի կաթիլներում արևի ճառագայթների բեկման հետևանք, առաջինը նվիրապաշտում կազմեց վառողի բաղադրագիրը և նշեց դրա նշանակութունը ռազմական գործի համար: Նա սահմանեց ֆոսֆորի, մագնեզիումի և բիսմութի ստացման եղանակները և, ինչպես կարելի է որոշ տվյալների հիման վրա կարծել, փորձում էր ուսումնասիրել նույնիսկ շոգու ուժը:

Եկեղեցին հալածում էր Ռոջեր Բեկոնին նրա ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նրա գրվածքները բանադրանքի ենթարկվեցին, իսկ ինքը՝ Բեկոնը եկեղեցական դատարանի դատավճռով մոտ 14 տարի բանտ նստեց: Ռոջերը բանտից դուրս եկավ արդեն որպես զառամյալ ծերունի, վերջնականապես քայքայված ուժերով և շուտով մահացավ: Եկեղեցին այդպես դատաստան տեսավ XIII դարի ամենանշանավոր գիտնականի հետ:

**Կաթոլիկական
ռեակցիան
համալսարաններում**

Հերետիկոսական շարժումների և ազատախոհության աճը, որը չէր ընդհատվում, շնայած ինկվիզիցիայի բոլոր հալածանքներին, եկեղեցու առջև խնդիր դրեց նորից ամրապնդել իր «տեսական» դիրքերը, այսինքն՝ ուժեղացնել գաղափարախոսական ռեակցիան:

Ամեն մի բացիոնալիզմ ժխտելու փորձերը, նրան հակադրելով միստիկան, որ XII դարում կատարում էր «աստվածապետական կուսակցությունը» Բեռնար Կլերվոսցու գլխավորությամբ, ցույց տվեց իր սնանկությունը: Արիստոտելի ու նրա մեկնաբանների եկեղեցական արգելքը նույնպես իրեն չարդարացրեց: Հաշվի առնելով հասարակության մեջ գործնական ռեալ գիտելիքների աճող պահանջմունքը, եկեղեցին ստիպված էր փոխել իր տակտիկան: Աշխարհիկ գիտելիքների մերկ ժխտումը փոխարինվեց դրանք որպես հավատքի հենարան դիտելու պահանջով. «փիլիսոփայությունը» հայտարարվեց «աստվածաբանության աղախին» («ancilla theologiae»), իսկ Արիստոտելի ուսմունքն սկսեց օգտագործվել կրոնական դոգման «հիմնավորելու» նպատակով: «Տերտերականությունը», գրել է Լենինը, — սպանել է Արիստոտելի մեջ կենդանին և հավերժացրել մեռածը»¹⁰⁸:

Մի կողմից, եկեղեցին առաջվա նման ամեն տեսակ եկեղեցական պաթիժներով հարձակվում էր փիլիսոփայության ինքնուրույն և աստվածաբանությունից անկախ ուսումնասիրման պաշտպանների վրա: Մյուս կողմից, XIII դարում նա հատուկ ուշադրության դարձրեց քաղաքներում եկեղեցական (եպիսկոպոսական) դպրոցների սահման վրա, ձգտելով դրանք հակադրել քաղաքային ոչ-եկեղեցական դպրոցներին: Վերջապես, նա փորձեց «մաքացիկ վանականների» օգնությամբ իր ձեռքը վերցնել ստեղծված համալսարանների ղեկավարությունը:

«Մուրացիկ» միաբանությունները (տե՛ս գլ. 18) եկեղեցուն

¹⁰⁸ В. И. Ленин. Философские тетради. ПСС. Т. 29. стр. 325.

տվեցին կաթողիկական ուղղափառությանը նվիրված մեծ թվով աստվածաբաններ: Նախ Փարիզի համալսարանում, իսկ այնուհետև նաև մյուս համալսարաններում աստվածաբանական ֆակուլտետները պապության օրհնությամբ գրավեցին դոմինիկյանները, իսկ սխոլաստիկական վերջնականապես ստացավ զուտ եկեղեցական բնույթ:

Գնահատելով այն դերը, որ «մուրացիկ» վանականները խաղացին XIII դարի կեսերին արևմտավրոպական համալսարաններն ընդգրկած կաթողիկական ուսուցչության ասպարեզում, Մարքսը գրել է. «Հնդհանուր առմամբ նրանք իջեցրին համալսարանների գիտական մակարդակը. սխոլաստիկ աստվածաբանությունը նորից առաջնակարգ դիրք գրավեց, և նրա հետ հաջողությամբ կարող էին մրցել միայն գործնական գիտությունները, ինչպես բժշկությունը և իրավագիտությունը... Այն ժամանակից ի վեր, երբ համալսարաններում հիմնավորվեցին մուրացիկ վանականները, սխոլաստիկան կլանեց գիտական աշխարհի բոլոր հոգևոր ուժերը...»¹⁰⁹:

Դաժանորեն հետպանդելով գիտական մտքի և փորձնական գիտելիքների ամեն մի առկայծում, եկեղեցին միևնույն ժամանակ ժողովրդական մասսաներին համառոտեցնելով և նրանց տգիտության մեջ, արգելակում էր գյուղատնտեսության տարածումը և նրանց շրջանում արմատավորում ամենաանհեթեթ սնոտիպաշտություններ: Հետագայում, XV դարում, եկեղեցու նման գործունեության ամենահրեշավոր արտահայտությունը դարձան այսպես կոչված վճուկների դատավարությունները, որոնք հենվում էին իրենց հոգին սուտանային «վաճառած» վճուկների ու կախարդների մասին եկեղեցու մշակած ուսմունքի վրա (տե՛ս գլ. 18):

Թովմաս Աքվինացին XIII դարի եկեղեցական սխոլաստիկայի խոշորագույն ներկայացուցիչն էր իտալացի դոմինիկյան, կոմսի որդի Թովմաս Աքվինացին (1225—1274): Թովմաս Աքվինացին մշակեց բնության ու հասարակության հարցերում կաթողիկոսության այն հիմունքները, որոնք առ այսօր էլ կաթողիկ եկեղեցին համարում է անվիճելի: Մի շարք հարցերում տարակարծիք լինելով Ավգուստինոսի հետ, Թովմասը իր «Աստվածաբանության հանրագումար» գլխավոր երկում և մի շարք այլ աշխատություններում ավելի լայնորեն, քան իր նախորդները, տվել է կաթողիկական աստվածաբանության նոր սխառեմավորում, որը

¹⁰⁹ «Архив Маркса и Энгельса», т. VIII, стр. 344.

հիմնվում էր Արիստոտելի փ՛լիսոփայության ծայր աստիճան միակողմանի օգտագործման վրա:

Հանուն «աստվածային փառքի» Թովմասը կոչ էր անում անողորմաբար շնաջնջել հերետիկոսներին: Նա հռչակեց պապի սրբությանն ու անսխալականությունը, պապական իշխանությանը անվերապահորեն ենթարկվելը հայտարարեց «հոգու փրկության» պարտադիր պայման: Բանականության ճշմարտությունները նա համարում էր «ստորին», պահանջելով դրանք ենթարկել «բարձրագույն» ճշմարտությանը, չրն ըմբռնվում է ոչ թե բանականության, այլ միայն «հայտնության» օգնությամբ: «Ամեն մի իմացություն,—պնդում է Թովմաս Աբվինացին,—մեղսական է, եթե նրա նպատակը միայն աստծու իմացությունը չէ»:

Թովմաս Աբվինացու սոցիալ-տնտեսական զաղափարներն արտացոլում են ֆեոդալիզմի զարգացման մեջ առաջացած նոր երեվույթները՝ արհեստի և առևտրի աճը, դրամական հարաբերությունների զարգացումը, միջնադարյան քաղաքների ծաղկումը և քաղաքացիների դասի ձևավորումը: Այդ կապակցությամբ նա մշակում է «արդարացի գնի», փոխառական տոկոսի մեղսականության վերաշերյալ ուսմունքը: Դրա հետ միասին նա պաշտպանում էր ստրկության պահպանումը, ապացուցում էր մասնավոր սեփականության և սոցիալական անհավասարության, հասարակության դասային կազմակերպության հավերժությունը, դասակարգերի համագործակցության կոչ էր անում, փառաբանում էր աստվածապետությունը: Թովմաս Աբվինացին փիլիսոփայության և աստվածաբանության մեջ չորարար չէր: Սակայն նա ստեղծեց միջնադարյան աշխարհայեցողության հանրագիտական սխտեմ, փորձելով դրանով ընդգրկել այն բոլոր հարցերը, որ առաջադրել էր իր ժամանակը ելնելով եկեղեցու, պապության, կաթոլիկական ուղղափառության, և ֆեոդալական կարգի ու պետության անվերապահ պաշտպանության դիրքերից, միաժամանակ հանդես գալով որպես ամեն մի ազատախոհության և դեմոկրատիզմի բացահայտ թշնամի: Հենց այդ պատճառով էլ պապությունն արդեն նոր ժամանակներում և հատկապես իմպերիալիզմի դարաշրջանում Թովմաս Աբվինացու ուսմունքը բազմիցս հայտարարել է որպես պաշտոնական և պարտադիր, որպես «կաթոլիկության միակ ճշմարիտ փիլիսոփայություն» (Լևոն XIII-ի «Aeterni patris» բուլլան, 1879, Պիոս X-ի ուղերձը, 1903, Պիոս XI-ի ուղերձը, 1923, և այլն): Կաթոլիկ փիլիսոփաները նեոթոմիզմի և նեոսխոլաստիկաի անվան տակ լայնորեն մասսայականացնում են Թովմաս Աբվինացու հիմ-

նական գաղափարները, որոնք հարմարեցված են իդեալիստական փիլիսոփայության զարգացման արդի մակարդակին և արդի հասարակական ու գիտական կյանքի պրոբլեմներին: Վերածնելով Թովմաս Աքվինացու ուսմունքը և այն բարձրացնելով վահանի վրա, արդի կաթոլիկությունը ձգտում է միջնադարյան սխոլաստիկայի մեջ գտնել այնպիսի «փաստարկներ», որոնք կարելի լինե՞ր օգտագործել այժմեականության առաջադիմական ուժերի դեմ մղվող պայքարում՝ կապիտալիզմը պահպանելու և հավերժացնելու համար:

Միջնադարյան արվեստը

Միջնադարյան հասարակության մեջ ֆեոդալների դասակարգի տիրապետող դիրքը, բնականաբար, որոշում էր նաև տիրապետող ուղղությունը միջնադարյան արվեստի, մասնավորապես միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

Գերմանական նվաճումների դարաշրջանում անտիկ աշխարհի ճարտարապետական արվեստը չիակատար անկման հասավ, ուստի ճարտարապետության բնագավառում ևս միջնադարը պետք է սկսեր հենց սկզբից: Նրա գլխավոր օբյեկտներն էին ֆեոդալական ամրոցների և եկեղեցական շենքերի կառուցումը, ավելի ուշ՝ քաղաքային տարրեր կառուցների շինարարությունը:

Սկզբում փայտե, իսկ X դարի վերջից և XI դարի սկզբից քարե հաստ պարիսպներով շրջապատված միջնադարյան ամրոցների ճարտարապետությունն արտահայտում էր տիրապետող դասակարգի ձգտումը՝ այդ ավազակային միջնաբերդերի օգնությամբ իշխել դրանք շրջապատող ամբողջ տերիտորիայի վրա: Վանքերի եկեղեցիների, տաճարների կառուցումն ու դրանց ճարտարապետական ձևավորումը նպատակ ուներ ներգործել ժողովրդական մասսաների երևակայության վրա, որպեսզի որքան կարելի է նրանց ավելի ուժեղ կերպով ենթարկի տիրապետող դասակարգի շահերի պաշտպան եկեղեցու ազդեցությանը:

IX—XI գգ. Սրեմուտքում ճարտարապետության մեջ մշակվեց այսպես կոչված ռոմանական ոճը՝ իրեն բնորոշ կիսաշրջանաձև կամարով: Այդ ժամանակից պահպանված եկեղեցական, գլխավորապես վանքերի շինություններն իրենցից ներկայացնում են երկարավուն խաչի ձևով զանգվածային քարե շենքեր, հաստ քարե պատերում բացված նեղ և փոքրիկ պատուհաններով և ներսից ցածիկ սյուններով: Դրսից մուտքի մոտ՝ զանգվածային աշտարակներ: Քանդակազարդերը, որոնք կենսորոնացված էին գլխավոր ճակատին և ներսում բեմի մոտ, նպատակ ունեին ժողովրդական

մասսաներին ակնբախորեն ցուցադրել նրա համար անհասկանալի եկեղեցական արարողությունը, որը կատարվում էր լատիններեն լեզվով («հիմարների աստվածաշունչ», ինչպես անվանում էր եկեղեցին այդ պատկերները): Դրանք վառ կերպով գունազարդված էին աղոթողների հայացքները գրավելու համար: Այդ բոլորը միասին վերցրած արված էր այն միտումով, որպեսզի եկեղեցու հզորության առջև խոնարհվելու զգացմունք առաջ բերեն տաճար հաճախողների մեջ և միաժամանակ սեփական անզորության գիտակցություն ներշնչեն նրանց:

XII դարի երկրորդ կեսից Արևմտքում, ամենից առաջ Հյուսիսային Ֆրանսիայում, երևան է գալիս մի այլ ոճի, այսպես կոչված «գոթական» ոճի ճարտարապետությունը, որը տեխնիկապես շատ ավելի կատարյալ էր և արտացոլում էր ֆեոդալական հասարակության արտադրողական ուժերի ընդհանուր զարգացման ընթացքում կատարված անտարակուսելի առաջադիմությունը: Գոթական ճարտարապետության բնորոշ գիծն էր ամբողջ շենքի վերասլացությունը, որին հասնում էին ռոմանական ոճի շինությունների կիսաշրջանաձև կամարներից փոխարինող սլաքաձև կամարների օգնությամբ: Շենքերը դարձան ոչ այնքան զանգվածային: Պատերի մեջ երևան եկան հսկայական պատուհաններ՝ վառ գեղանկարներով զարդարված ապակիներով (ապակենկարներ): Գոթական տաճարի դրսի կողմի բազմաթիվ սրածայր աշտարակներն ու բուրգերը ուժեղացնում էին վերասլացության ընդհանուր տպավորությունը: Գոթական ճարտարապետության մեջ արտահայտվում էր աստվածության և կաթոլիկ եկեղեցու՝ որպես երկրի վրա նրա ներկայացուցչի, անհասանելի բարձրության գաղափարը ժողովրդական մասսաներին ներշնչելու և այդ մասսաների մեջ կրոնական-միատիկական զգացմունքներ արթնացնելու ձգտումը:

Այդպիսին էին տաճարները Փարիզում (մասնավորապես, նշանավոր Փարիզի աստվածամոր տաճարը), Լանում, Սանսում, Ամիենում, Ռեյսում և այլն՝ Ֆրանսիայում, Մարբուրգում, Ուլմում և այլն՝ Գերմանիայում, Սուրբերիում, Յորքում, Քենտրբերիում և այլն՝ Անգլիայում, Բարսելոնում՝ Իսպանիայում:

Դրա հետ միասին Արևմտյան Եվրոպայի գոթական տաճարները վկայում են նաև այդ շենքերը կառուցող քաղաքային արհեստավորների բազմաթիվ սերունդների աշխատանքային հսկայական փորձի և աշքի ընկնող ճաշակի մասին:

Գոթական ոճը կիրառվում էր ոչ միայն եկեղեցական ճար-

տարապետութեան մեջ: Արևմուտքում քաղաքների զարգացման հետ տաճարների կառուցումն էլ դադարեց եկեղեցական վարպետների մենաշնորհը լինելուց: Այն անցավ հիմնականում քաղաքային համաքարային արհեստավորների ձեռքը, որոնք քաղաքացիական շենքեր կառուցելիս իրենց արվեստը կիրառում էին նույնպիսի հաճույքով, ինչպես եկեղեցական շենքեր կառուցելիս: Դեռ ավելին, գիտակցելով իրենց ուժը, նշանակությունը և հարստությունը, քաղաքացիներն սկսեցին ձգտել այն բանին, որպեսզի միջնադարյան հասարակության մեջ ֆեոդալական գաղափարախոսության տիրապետող դիրքը մարմնավորող տաճարի կողքին քաղաքի գլխավոր հրապարակում բարձրացնեն քաղաքային խորհրդի շենքը: Միջնադարյան քաղաքային խորհրդարանների հիմնալի շենքերը, որոնք ճարտարապետական արվեստի բնագավառում արտահայտում էին քաղաքային բյուրգերության սոցիալական ինքնագիտակցության աճը, պահպանվել են մի ամբողջ շարք քաղաքներում (Ֆլորենցիա, Սիենա, Բրյուգե, Գենտ, Մյունստեր, Բրեմեն, Պրագա և այլն):

Այդ ժամանակ մեծ փոփոխություններ է կրում նաև քանդակագործությունը: Ժողովրդական արվեստի ազդեցության տակ այդ բնագավառում անընդհատ աճում են ռեալիստական տեղեկները: Ամեն տեսակի «սրբեքի» զուտ պայմանական և ռեալ իրականությունից չափազանց հեռու պատկերները, որոնք բնորոշ էին ողմանական ոճի եկեղեցական շինությունների համար, ըսկըսում են փոխարինվել շատ ավելի ռեալիստական ձևով կատարված քանդակապատկերներով, որոնք ունեին անհատական բնորոշ դեմքեր և ավելի ազատ ու բնական շարժումներ: Ցցուն քանդակային պատկերների համար սյուժեներ էին հանդիսանում սովորական ժանրային տեսարանները (գլուղացիները բերքը հավաքելիս, մագիստրոսը, որը դասախոսություն է կարդում իր աշակերտներին և այլն), ինչպես նաև ժողովրդական զանազան հեքիաթներ և «Աղվեսավեպ»-ից վերցրած տեսարաններ:

Քաղաքային արհեստավորական արվեստը, որն իր արմատներով ծագում էր գյուղացիականից, հաճախ իրեն բացահայտորեն հակադրում էր եկեղեցական արվեստին: Անունով մեզ անհայտ քաղաքային քանդակագործները քաղաքներում կառուցվող տաճարների պատերին քանդակում էին վանականների ու կղերականների ծաղրանկարային պատկերները: Երբեմն դա լինում էր զայլ, որը պատարագ էր մատուցում իրեն լսող ոչխարներին, երբեմն վանականի փարաշա հագած և հաճերին ու բաղերին քարոզող աղվես,

երբեմն էլ պարզապես ավանակի երկւոր ականջներով վանական։ Ստրասբուրգի տաճարի սյուներից մէկի վրա կերտված է քանդակների մի ամբողջ խումբ, որը պատկերում է պատարագ կատարող ավանակին և արջին ու խոզին, որոնք սպասարկում են ավանակին և կանգնած են վառված մոմերն ու մասնատուփը թաթերի մէջ։ Մագդեբուրգի տաճարի երգչախմբի բաժնում փորագրված է մի վանականի պատկեր, որը մի գրկաչափ խոտի մէջ տանում է միանձնուհուն, իսկ լախի տաճարի նախագավթի պատի վրա պատկերված է սատանան, որը բռնել է թղթի փաթեթը «Հռոմի մեղքերը» մականգրությամբ և այլն։

* * *

Ֆեոդալական հասարակութւյան մէջ կուլտուրայի զարգացումը տեղի էր ունենում անընդհատ գաղափարական պայքարում, որն արտացոլում էր այդ հասարակութւյան համար բնորոշ դասակարգային կոնֆլիկտները։ Այդ գաղափարական պայքարը առաջին հերթին տեղի էր ունենում, մի կողմից, եկեղեցա-ֆեոդալական աշխարհայացքի ու դրա գլխավոր կրողի՝ կաթողիկ եկեղեցու և, մյուս կողմից, ժողովրդական, իսկ ավելի ուշ նաև քաղաքային կուլտուրայի միջև։ Դեռ վաղ միջնադարում իր ձեռքը վերցնելով կրթութւյան մենաշնորհը, եկեղեցին բոլոր ուժերով ձգտում էր պահպանել այն նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջանում։

XI—XIII դարերում քաղաքային, ժողովրդական, մասամբ նաև աշխարհիկ ասպետական կուլտուրայի զարգացումը աստիճանաբար խարխւում էր եկեղեցական մենաշնորհը հասարակութւյան հոգևոր կյանքում։ Դրա հետ միասին հենց քաղաքային աշխարհիկ կուլտուրայի շրջանակներում է, որ XIII դարի վերջերից ծնունդ են առնում ապագա հումանիզմի առանձին տարրերը, երևան են գալիս գաղափարական ու կուլտուրական այն բեկման առաջին նախանշանները, որոնք կապված են XIV—XV դարերի վաղ Վերածննդի շրջան հետ։

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ, (IV—XV ԴԱՐԵՐ)

Ամբողջ վաղ միջնադարի ընթացքում Բյուզանդական կայսրությանը՝ Հռոմի և Արևելքի հելենիստական երկրների այդ ժառանգորդը, վառ և յուրատեսակ հոգևոր ու նյութական կուլտուրայի կենտրոն էր: Բյուզանդական կուլտուրան, ի տարբերություն արևմրտանվորականի, զգալիորեն քիչ է կրել բարբարոսական ժողովուրդների ներգործությունը: Բայց այն սոսկ հույների կուլտուրան չէր: Ընդհակառակը, այդ կուլտուրայի յուրատեսակությունն էլ հենց այն է, որ նրանում հելենիստական ու հռոմեական տրագիցիաները զուգակցվում էին կայսրության մեջ ապրող ժողովուրդների ինքնօրինակ, խոր հնադարից սկիզբ առած կուլտուրայի հետ: Բյուզանդական կուլտուրան ոչ միայն հույների, այլև եգիպտացիների, սիրիացիների, Փոքր Ասիայի և Անդրկովկասի ժողովուրդների, Ղրիմի ցեղերի և կայսրությունում բնակություն հաստատած սլավոնների ստեղծագործությունն է: Բյուզանդիայի կուլտուրայի վրա որոշ ազդեցություն են ունեցել նաև արաբները:

Բյուզանդիայի ծաղկող քաղաքները մնում էին որպես կրթվածության օջախներ, որտեղ անտիկ աշխարհի նվաճումների հիման վրա շարունակում էին զարգանալ գիտություններն ու արհեստները, կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը: Բյուզանդական վաճառականները առևտուր էին անում կայսրության սահմաններից շատ հեռու, դիվանագիտական կապեր էին հաստատում և հեռավոր երկրների մասին տեղեկությունների կարիք էին զգում, մի բան, որ խթանում էր աշխարհագրական և բնագիտական գիտելիքների ընդլայնումը: Զարգացած ապրանքա-դրամային հարաբերությունները առաջ բերին քաղաքացիական իրավունքի բարդ սիստեմը և նպատեցին իրավագիտության վերելքին:

Բյուզանդական կուլտուրայի ամբողջ պատմության միջով

կարմիր թևի պես անցնում է կառավարող դասակարգերի՝ հոգևոր ու նյութական կուլտուրայի բոլոր ոլորտներում իշխող գաղափարախոսության և ժողովրդահայ լայն մասսաների ձգտումներն արտահայտող օպոզիցիոն հոսանքների պայքարը: Այդ պայքարում իրար են հակադրված, մի կողմից, եկեղեցա-ֆեոդալական կուլտուրայի գաղափարախոսները, որոնք պաշտպանում էին մարմինը հոգուն, մարդուն՝ կրոնին ենթարկելու եկեղեցա-ձգնավորական իդեալը, փառաբանում ուժեղ միապետական իշխանության և հզոր եկեղեցու գաղափարները, մյուս կողմից՝ սովորաբար հակակեղեցական հերետիկոսական ուսմունքներով զգեստավորված ազատախոհության ներկայացուցիչները, որոնք որոշ չափով պաշտպանում էին մարդկային անձի ազատությունը և հանդես էին գալիս պետության ու եկեղեցու բռնակալության դեմ: Շատ հաճախ դրանք օպոզիցիոնորեն տրամադրված քաղաքային շրջանների, մանրակավածք ֆեոդալների, ասորիի հոգևորականության և ժողովրդական մասսաների միջավայրից ելած մարդիկ էին:

Առանձնահատուկ տեղ է գրավում Բյուզանդական կայսրության ժողովրդական կուլտուրան: Ժողովրդական երաժշտությունն ու պարը, կրկեսային ու թատերական ներկայացումները, որոնք պահպանել էին անտիկ միստերիայի դժերը, փառապանծ ռազմիկների սխարագործությունները գովերգող հերոսական ժողովրդական վիպերգությունը, խիստ մերկացնող բնույթ կրող, ծուլ ու դաժան հարուստների, խորամանակ վանականների, ծախու դատավորների արատները ծաղրող երգիծական առակային ստեղծագործությունը,— այսպիսին են Բյուզանդիայի ժողովրդական կուլտուրայի բազմազան ու վառ դրսևորումները: Անգնահատելի է ժողովրդական վարպետների ավանդը Բյուզանդական ճարտարապետության, նկարչության, կիրառական արվեստի և զեղարվեստական արհեստների հուշարձանների ստեղծման դործում:

Գիտական գիտելիքների գարգացումը, Բյուզանդիայում: Կրթությունը

Վաղ շրջանում Բյուզանդիայում դեռևս պահպանվում էին անտիկ կրթության հին կենտրոնները՝ Աթենքը, Ալեքսանդրիան, Բեյրութը, Գազան: Սակայն անտիկ հեթանոսական կրթության դեմ քրիստոնեական եկեղեցու սկսած հարձակումը այդ կենտրոններից մի քանիսը անկման հասցրեց: IV դարում ոչնչացվեց Ալեքսանդրիայի գիտական կենտրոնը և հրդեհի ժամանակ կործանվեց նրա հուշակավոր գրադարանը, իսկ 415 թվականին մուսուլման վանականությունը տանջամահ արեց ավանավոր կին գիտնական, մաթեմատիկոս և փիլի-

սոփա Իպատիային: 529 թվականին Հուստինիանոսը փախեց Աթենքի բարձրագույն դպրոցը՝ անտիկ հեթանոսական գիտության վերջին օջախը:

Հետագայում կրթական կենտրոն է դառնում Կոստանդնուպոլիսը. այնտեղ IX դարում ստեղծվում է Մաղնավարի բարձրագույն դպրոցը, որտեղ աստվածաբանության հետ մեկտեղ դասավանդում էին նաև աշխարհիկ գիտություններ: 1045 թվականին հիմնադրվեց Կոստանդնուպոլսի համալսարանը, որն ուներ երկու ֆակուլտետ՝ իրավաբանական և փիլիսոփայական: Կոստանդնուպոլսում ստեղծվեց նաև բժշկական բարձրագույն դպրոց: Ամբողջ Բյուզանդիայում գոյություն ունեին ինչպես եկեղեցա-վանական, այնպես էլ մասնավոր տարրական դպրոցներ: Խոշոր քաղաքներում և վանքերում սլատահում էին գրադարաններ և սկրիպտորիաներ, որտեղ գրքեր էին արտագրվում:

Միոլաստիկական աստվածաբանական աշխարհայացքի տիրապետությունը և եկեղեցու հալածանքները չկարողացան Բյուզանդիայում խեղդել գիտական ստեղծագործությունը, միայն կասեցրին նրա զարգացումը: Տեխնիկայի, հատկապես արհեստագործական տեխնիկայի բնագավառում (խեցեգործության, ապակեգործության, ոսկերչության, մետաքսագործության և այլն, որոնք պահպանել էին անտիկ եղանակներն ու հմտությունները) Բյուզանդիան վաղ միջնադարում զգալիորեն առաջ էր անցել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից: Բյուզանդիայում զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա էին մնում բնական գիտությունները: Մաթեմատիկայի բնագավառում հին հեղինակներին մեկնաբանելու հետ մեկտեղ (այս տեսակետից առավել հայտնի են V դարի մաթեմատիկոս ու փիլիսոփա Պրոկլես Դիագորիսի մեկնաբանությունները էվկլիդեսի «Սկզբունքներ»-ի առաջին գրքի վերաբերյալ) զարգանում էր նաև ինքնուրույն գիտական ստեղծագործությունը, որի համար խթան հանդիսացան պրակտիկայի՝ շինարարական գործի, ոռոգման, ծովագնացության պահանջմունքները: IX—XI դարերում Բյուզանդիայում սկսում են կիրառել հնդկական թվերը արաբական գրությամբ: IX դարին է վերաբերում խոշորագույն գիտնական Լևոն Մաթեմատիկոսի գործունեությունը: Նրա համար լայն համբավ ստեղծեց իր հայտնագործած լուսային հեռագրի սխեման: Նա առաջինը տառանիշներն օգտագործեց որպես պայմանանշաններ, դրանով իսկ դնելով հանրահաշվի հիմքերը:

Տիեզերագրության ու աստղագիտության բնագավառում սուր պայքար էր տեղի ունենում անտիկ սխոսեմների պաշտպանների և

Քրիստոնեական աշխարհայացքի միջև: VI դարում Կոզմա Ինդիկոպլովը¹⁰¹ իր «Քրիստոնեական տեղագրության» մեջ խնդիր դրեց ժխտել Պտղոմեոսի կոսմոգոնիական սխատմը: Նրա ամբողջ միամիտ կոսմոգոնիան ենթարկված էր բիրլիական այն պատկերացումներին, թե Նրկիրն ռնի տափակ քառանկյունի տապանի ձև, որը շրջապատված է օվկիանոսով և ծածկված երկնականարով: Սակայն անտիկ կոսմոգոնիական պատկերացումները Բյուզանդիայում պահպանվում են նաև IX դարում: Աստղագիտական դրսումները թեև հաճախ միահյուսվում էին աստղագուշակության հետ, Բյուզանդիայում երբեք չէին դադարում:

Արհեստագործական արտադրության և բժշկության պահանջմունքները խթանում էին քիմիայի զարգացումը: Ալքիմիայի հետ մեկտեղ (որն զբաղված էր հրաշագործ էլեկտրոնների և ոչ-ազնիվ մետաղները ոսկու վերածելու եղանակների որոնումներով) Բյուզանդիայում զարգանում էին նաև իսկական քիմիական տարրական գիտելիքները: Այստեղ պահպանվում էին ապակու, խեցեղենի, մոզայիկ գունախճիկի, արծնապակիների (էմալների) և ներկերի արտադրության անտիկ բաղադրագրերը: VII դարում Բյուզանդիայում հայտնագործվեց «հունական կրակը»՝ վառվող մի խառնուրդ, որ տալիս էր ջրից չհանվող բոց և դեռ ավելին, ջրի հետ շփվելիս նույնիսկ բոցավառվում էր: «Հունական կրակի» բաղադրությունը երկար ժամանակ խոր գաղտնիք էր պահվում, և միայն ավելի ուշ պարդեցին, որ «հունական կրակը» բաղկացած է ասֆալտի, չհանգած կրի և տարբեր ձյութերի հետ խառնված նավթից: «Հունական կրակի» հայտնագործումը երկար ժամանակ ապահովեց Բյուզանդիայի գերակշռությունը ծովային ճակատամարտերում և շատ բանով նպաստեց նրա գերիշխանությանը ծովում՝ արաբական նավատորմի դեմ մղված պայքարում:

Բյուզանդական գիտնականներն զգալի հաջողությունների հասան բժշկագիտության բնագավառում: Բյուզանդական բժիշկները ոչ միայն մեկնաբանում էին Հալենի և Հիպոկրատի աշխատությունները, այլև ընդհանրացնում էին գործնական փորձով:

Բյուզանդացիների առևտրական և դիվանագիտական լայն կապերը նպաստում էին աշխարհագրական գիտելիքների զարգացմանը: Կոզմա Ինդիկոպլովի վերոհիշյալ «Քրիստոնեական տեղագրության» մեջ հետաքրքրական տեղեկություններ են պահպանվել Արաբիայի, Արևելյան Աֆրիկայի, Ցեյլոն կղզու, Հնդկաստանի կեն-

¹⁰¹ «Ինդիկոպլով» բառը նշանակում է՝ «ռեպի Հնդկաստան նավարկող»:

դանական ու բուսական աշխարհի, առևտրական ուղիների ու քնակ-
շտության մասին: Այդ երկերը բացի վերջինից Կոզման այցելել է
իր ճանապարհորդությունների ժամանակ, իսկ Հնդկաստանի բնու-
թյունը նա նկարագրել է ըստ ականատեսների պատմածների: Ար-
ժեքավոր աշխարհագրական տեղեկություններ են պարունակում ա-
վելի ուշ ժամանակի բյուզանդական ճանապարհորդների և ուխտա-
դնացների գրվածքները: Աշխարհագրական գիտելիքների ընդլայն-
մանը զուգընթաց տարբեր երկրների ֆլորայի ու ֆաունայի մա-
սին տրվում է ծանոթություն, որն ընդհանրացվում էր բյուզանդա-
կան գիտնական-բնախույզների աշխատություններում: X դարին
է վերաբերում գյուղատնտեսական հանրագիտարանի՝ «Գեոպոնի-
կայի» ստեղծումը, որն ընդհանրացնում էր անտիկ ազդրոնոմիական
գիտության նվաճումները: Դրա հետ միասին բյուզանդական կուլ-
տուրայի մեջ ավելի ու ավելի մեծ չափով է ձգտում երևան գալիս
փորձնական գիտության նվաճումները հարմարեցնելու կրոնական
պատկերացումներին:

**Աստվածաբանու-
թյունը և փիլիսոփա-
յությունը**

Քրիստոնեության հաղթանակով Բյուզանդիա-
յում տիրապետող դարձավ կրոնական-դոգ-
մատիկ աշխարհայացքը, ուստի աչքի ընկ-
նող տեղ գրավեց քրիստոնեական աստվա-
ծաբանությունը: Վաղ շրջանում բյուզանդական աստվածաբանների
նպատակն էր ուղղափառ դավանաբանության սխտեմ մշակել ա-
րիոսականների, մոնոֆիզիտների (միաբնականների) մանիքեյական-
ների հերետիկոսությունների և մեռնող հեթանոսության վերջին
հետևորդների դեմ մղվող պայքարում: Աստվածաբաններ Վասիլ
Կեսարացին և Գրիգոր Աստվածաբանը (IV դար), Հովհանն Ոսկե-
բերանը (IV—V դարեր) իրենց բազմաթիվ տրակտատներում, քա-
րոզներում, նամականքում ձգտում էին սխտեմավորել ուղղափառ
աստվածաբանությունը:

Ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի, Բյուզանդիայում եր-
բեք չէր մոռացվում անտիկ փիլիսոփայության տրադիցիան, թե-
պետև այն ենթարկվում էր եկեղեցական դոգմային: Բյուզանդա-
կան փիլիսոփայությունը, ի հակակշիռ արևմտաեվրոպական սխո-
լաստիկայի, կառուցվում էր բոլոր դպր. ցանցերի և ուղղությունների
անտիկ փիլիսոփայական ուսմունքների և ոչ թե միմիայն Արիստո-
տելի ուսմունքի ուսումնասիրության հիման վրա: Բյուզանդացի-
ների փիլիսոփայական աշխատությունները շատ հաճախ անտիկ
փիլիսոփաների երկերի մեկնաբանությունների ձև ունեին:

XI դարում բյուզանդական փիլիսոփայության մեջ վերածնվում

է Պլատոնի իդեալիստական սիստեմը, որը սակայն, այդ ժամանակվա փիլիսոփաների կողմից օգտագործվում է աստվածաբանական հեղինակությունների նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք ունենալու իրավունքը հիմնավորելու համար: XI դարի բյուզանդական փիլիսոփայության այս ուղղության ամենականավոր ներկայացուցիչը փիլիսոփա, պատմագիր, իրավաբան և բանասեր Միքայել Պսելլն էր: Նրա «Տրամաբանություն»-ը տարածված էր ոչ միայն Բյուզանդիայում, այլև Արևմուտքում:

XII դարում բյուզանդական փիլիսոփայության մեջ նկատելիորեն ուժեղանում են մատերիալիստական տենդենցները, նորից վերակենդանանում է հետաքրքրությունը Դեմոկրիտի և էպիկուրի մատերիալիստական փիլիսոփայության նկատմամբ: Այդ ժամանակվա աստվածաբանները խստորեն քննադատում էին էպիկուրի հետևորդներին, որոնք գտնում էին, որ ոչ թե աստված, այլ ճակատագիրն է կառավարում տիեզերքն ու մարդկային կյանքը:

Ռեակցիոն-միստիկական և ռացիոնալիստական ուղղությունների միջև պայքարն առանձնապես սրվեց Բյուզանդական կայսրության վերջին դարերում: Միստիկական ուղղությունը գլխավորում էր աստվածաբան Գեորգի Պալաման (մոտավորապես 1297—1360), որը հենվում էր մոլեռանդորեն տրամադրված Աֆոնի վանականության վրա: Պալամայի ուսմունքի հիմքը աղոթքի ժամանակ մտքի միստիկական ճառագման միջոցով աստծու հետ մարդու լիակատար միաձուլման գաղափարն էր: Պալամայի միստիկայի դեմ ակտիվ պայքար է սկսում կալաբրիացի գիտնական-հումանիստ Վաուլահամը (XIII դարի վերջը—1348 թ.): Վաուլահամը պաշտպանում էր թեև անհետևողական կերպով, հավատի նկատմամբ բանականության առաջնության թեզը: Տիրող եկեղեցին պաշտպանում էր Պալամային և հետապնդում Վաուլահամին:

XIV—XV դարերում Բյուզանդիայում փիլիսոփայության և գիտության մեջ ավելի ու ավելի մեծ տարածում է ստանում մի նոր ուղղություն, որը սոցիալապես ու գաղափարապես ազդակից էր արևմտաեվրոպական հումանիզմին (տե՛ս գլ. 22): Այդ ուղղությունը ամենից ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվում է XV դարի գիտնականներ, փիլիսոփաներ և քաղաքական գործիչներ Մանուել Քրիստոփի, Գեորգի Հեմիստոս Պլիֆոնի և Բիզարիոն Նիկեացու գործերում: Հետաքրքրությունը մարդու հոգևոր կյանքի նկատմամբ, անհատականության քարոզը, անտիկ կուլտուրայի առջև խոնարհվելը այդ բոլոր գիտնականների աշխարհայացքի բնորոշ

գծերն են: Պատահական չէ, որ հենց նրանք էին սերտորեն կապված արևմտաեվրոպական հումանիստների հետ և, վերջիններիս սեփական խոստովանությամբ, մեծ ազդեցություն են գործել նրանց վրա:

Պատմական երկերը Բյուզանդիայում, ինչպես միջնադարյան աշխարհի ոչ մի այլ երկրում, անտիկ պատմագրության տրագիգիաները կայուն էին: Բյուզանդական պատմագիրներից շատերի աշխատությունները պատմական նյութի շարադրման բնույթով, կոմպոզիցիայով, անտիկ ազդեցությունների և առասպելական կերպարների առաստիվայամբ, աշխարհիկ ուղղությամբ և քրիստոնեության թույլ աշխարհայինությամբ, վերջապես, իրենց լեզվով, ծագումով սկիզբ էին առնում հունական պատմագրության դասականներից՝ Հերոդոտից, Թուկիդիդեսից, Պոլիբիոսից:

Մեծ անուններով բավական հարուստ է VI դարի և VII դարի սկզբի բյուզանդական պատմագրությունը, որը մեզ թողել է մի շարք պատմական աշխատություններ, որոնք պատկանում են տաղանդավոր պատմագիրներ Պրոկոպիոս Կեսարացու, Ագափիոս Միրինեյցու, Մենանդրի, Թեոփիլակտոս Սիմոկատայի գրչին: Նրանցից ամենաականավորը՝ Հուստինիանոսի ժամանակակից, պատմագիր և քաղաքական գործիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Պարսիկների, վանդալների և գոթերի դեմ Հուստինիանոսի մղած պատերազմների պատմությունը», աշխատության մեջ արտահայտել է իր ժամանակակից կյանքի վառ պատկերը: Այս պաշտոնական աշխատության մեջ և առանձնապես «Տրակտատ կառույցների մասին» երկում Պրոկոպիոսը գովաբանում է Հուստինիանոսի կառավարումը: Բայց իր իսկական հայացքները, որոնք արտացոլում էին սենատորական արիստոկրատիայի օպոզիցիոն խավերի ատելությունը «նորելով» Հուստինիանոսի նկատմամբ, պատմագիրը, վախճանալով իր կյանքի համար, արտահայտում է միայն խոր գաղտնապահությամբ «Գաղտնի պատմություն» անունն ստացած մեմուարներում: Այդ երկը ավելի շուտ «մաղձով, այլ ոչ թե թանաքով գրված» քաղաքական պամֆլետ է, քան պատմական աշխատություն:

Կոստանդինոս VII Միրանաթին կայսեր օրոք (913—959) փորձեր են արվում անտիկ աշխարհի կուլտուրական ժառանգությունը հարմարեցնելու ֆեոդալների ձևավորող դասակարգի շահերին: Այդ նպատակով կազմվեցին պատմական և հանրագիտական բնույթի մի շարք ժողովածուներ: Իրեն՝ Կոստանդինոս VII-ին են պատկանում «Պետության կառավարման մասին», «Թեմերի մասին», «Բյու-

զանդական արքունիքի արարողությունների մասին» երկերը, որոնք պարունակում են արժեքավոր, թեպետև միտումնավոր կերպով ընտրված տվյալներ այդ դարաշրջանի կյանքի մասին և մի շարք կարևոր պատմա-աշխարհագրական տեղեկություններ, մասնավորապես հուսական հողերի մասին:

XI—XII դարերը բյուզանդական պատմագրության փայլուն ժաղկման ժամանակաշրջան են. հանդես է գալիս ականավոր պատմագիրների մի համաստեղություն՝ աբոնեն վերը հիշատակված Միքայել Պսելլը, Աննա Կոմնինոսը, Նիկիտա Հոնիատոսը և ուրիշներ: Այդ դարաշրջանի պատմագրության մեջ աչքի ընկնող տեղ է գրավում Աննա Կոմնինոսի տաղանդավոր, թեպետև խորապես միտումնավոր «Ալեքսիադա» երկը, որը իր հայր Ալեքսեյ I Կոմնինոս կայսեր պատվին գրված ներբող է: Այդ պատմական աշխատության մեջ, որ պատմում է հենց իր՝ Աննա Կոմնինոսի ապրած իրադարձությունների մասին, առանձնապես աչքի են ընկնում խաչակրաց առաջին արշավանքի, նորմանների դեմ Ալեքսեյ I Կոմնինոսի մղած պատերազմների պատկերը և նրա կողմից պալլիկյանների ապստամբության ճնշումը: Աննայի արժանավոր մրցակիցն էր մի այլ տաղանդավոր պատմագիր՝ Նիկիտա Հոնիատոսը (XII դարի վերջը և XIII դարի սկիզբը), որն իր «Հոռոմների պատմության» մեջ ռեալիստական մեծ ուժով նկարագրել է խաչակրաց շորորոգ արշավանքի խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի նվաճման հետ կապված ողբերգական իրադարձությունները:

Բյուզանդական պատմագրության հիշյալ ուղղության հետ մեկտեղ, որը հիմնվում էր անտիկ կուլտուրական ժառանգության վերամշակման վրա, Բյուզանդիայում գոյություն ունեին նաև այլ հոսանքներ, որոնք կրում էին եկեղեցական-աստվածաբանական դավանաբանության ազդեցությունը: Այդ ուղղության առավել ցայտուն արտահայտությունն են հանդիսանում բյուզանդական ժամանակագիրների աշխատությունները, որոնք տողորված էին քրիստոնեական միջնադարյան աշխարհայեցությամբ: Այդ ժամանակագրությունների հեղինակները սովորաբար հասարակ վաճականներ էին, որոնք զուրկ լինելով աղբյուրների նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքից, ի մի էին հավաքում ամենաբազմազան, երբեմն առասպելական, իրադարձություններ ու փաստեր և իրենց խցերի անդորրության մեջ իրադարձությունների կոմպիլյատիվ տարեգրություններ էին կազմում աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև իրենց օրերը: Դրա հետ միասին այդ ժամանա-

կազմիրները, երբեմն մոտիկից շփվելով աշխատավոր ժողովրդի կյանքի հետ, տոգորվում էին նրա խոհերով ու երազներով, յուրացնում էին ժողովրդական լեզուն, պատմագիրներին ալելի վառ ու մանրամասն նկարագրում ժողովրդական զանգվածների կյանքի կարևորագույն իրադարձությունները: Բյուզանդական մենագիտականավոր ժամանակագիրներն էին Հովհանն Մալալան (VI դար) և Գեորգի Ամարտուլը (VIII—IX դարեր): Ժամանակագիրների երկերը ժողովրդականություն էին վայելում բնակչության լայն խավերի շրջանում և հաճախ թարգմանվում էին հարևան ժողովուրդների, մասնավորապես սլավոնների լեզուներով:

Բյուզանդական գրականությունը

Բյուզանդական գրականությունը հարուստ է տարբեր ժանրերով և տաղանդավոր գրողների, հոետորների, բանաստեղծների աշուններով: Ինչպես պատմագրության մեջ, գրականության մեջ ևս կարելի է նշել երկու հիմնական ուղղություններ՝ մեկը, որ հիմնվում է անտիկ կուլտուրական ժառանգության վրա, երկրորդը, որ արտացոլում է եկեղեցական աշխարհայացքի թափանցումը գրականության մեջ: Այդ երկու ուղղությունների միջև կատաղի պայքար էր տեղի ունենում և թեև քրիստոնեական աշխարհայացողությունը իշխում էր, սակայն բյուզանդական գրականության մեջ երբեք չէին անհետանում նաև անտիկ տրագիքիաները: IV—VI դարերում լայնորեն տարածված էին հետևյալ անտիկ գրական ժանրերը՝ ճառերը, նամակները, էպիգրամները, սիրային քնարերգությունը, էրոտիկ պատմվածքը: VI դարի վերջից և VII դարի սկզբից ծնունդ են առնում գրական նոր ձևեր՝ եկեղեցական պոեզիան՝ օրհներգությունը, որի ամենականավոր ներկայացուցիչն էր Ռոմանոս Քաղցրաբերդը: Օրհներգության համար բնորոշ են վերացական սպիրիտուալիզմը և միևնույն ժամանակ ժողովրդական մեղեդիկայի ու ռիթմիկայի, ժողովրդական լեզվի օգտագործումը: Միաժամանակ չեն ժողովրդականություն է ստանում լայն մասսաների համար կրոնական բնույթի խրատական ընթերցումների հատուկ ժանրը, այսպես կոչված վարք սրբոցները՝ վարքագրությունը: VII-ից մինչև IX դարի կեսերը վարքագրությունը բյուզանդական գրականության առաջատար ձևն էր: Վարքագրության մեջ «սրբերի» հրաշքների ու նահատակությունների վերաբերյալ կրոնական բնույթի առասպելական պատմությունները քմահաճորեն միահյուսվում են բյուզանդական ժողովրդի կյանքից քաղած ոեալ կենցաղային մանրամասների հետ: Մի քանի «վարք սրբոց»-ներում արտացոլում են գտել ոեալ պատմական իրադարձություններ:

IX դարի երկրորդ կեսից և հատկապես X դարում բյուզանդական գրողներն ու գիտնականներն սկսում են ակտիվորեն հավաքել անտիկ հուշարձանները։ Պատրիարք Փոթիոսը, Կոստանդինոս VII Միրանաթինը և ուրիշներ զգալի ավանդ են մտցրել հելլենիստական կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման գործում։ Պատրիարք Փոթիոսը կազմել է անտիկ հեղինակների (280) աշխատությունների վերաբերյալ կարծիքների ժողովածու՝ դանիցից բերված հանգամանալի քաղվածքներով։ Ժողովածուն ստացել է «Միրիորիբրիոն» («Բազմաթիվ գրքերի նկարագրություն») անունը։ Հնագույն գրողների արդեն կորած շատ երկեր մեզ հասել են միայն Փոթիոսի քաղվածքներով։

Պալատական շրջաններում լայն տարածում էին գտել արձակ և գլխավորապես շափածո կուրտուազական վեպերը, որոնք, որպես կանոն, գրված էին անտիկ պատմության ու առասպելաբանության թեմաներով։

Արաբների դեմ մղված պայքարում հերոսների կատարած սխրագործությունների վերաբերյալ ժողովրդական դյուցազնական երգերի հիման վրա X—XI դարերում Բյուզանդիայում կազմվում է Դիգենիա Ակրիտոսին նվիրված նշանավոր վիպերգությունը։ Այդ էպոսում արտացոլոր բանաստեղծական ուժով փառաբանվում են բյուզանդական անվանի ֆեոդալի ուսմական սխրագործությունները և նրա սերը հիառքանչ աղջիկ Նվդոկիայի նկատմամբ։ Դիգենիա Ակրիտոսին նվիրված և իր հիմքով ժողովրդական վիպերգությունը տողորված է ֆեոդալական գաղափարախոսության շատ հատկանիշներով։ Պահպանվել է XI—XII դարերի այդ վիպերգության սլավոններեն «Девгениево деяние» թարգմանությունը, որը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում Ռուսիայում։

Կերպարվեստը և ճարտարապետությունը

Բյուզանդիայի արվեստը աչքի ընկնող տեղ է գրավում միջնադարյան գեղարվեստական ստեղծագործության պատմության մեջ։ Բյուզանդական վարպետները, յուրացնելով հելլենիստական արվեստի և կալսությունում քնակվող ժողովուրդների արվեստի տրադիցիաները, այդ հիման վրա ստեղծել են իրենց սեփական գեղարվեստական ոճը։ Բայց եկեղեցական ազդեցությունը արտահայտվել է նաև այստեղ։ Բյուզանդական արվեստը ձգտում էր մարդուն երկրային աշխարհի տառապանքներից ու դժբախտություններից տանել կրոնական միստիկայի աշխարհ։ Այստեղից էլ բխում է գեղասկարչության մեջ վերացական սպիրիտուալիստական սկզբունքի աստիճանական հաղթանակն անտիկ

աշխարհի ռեալիստական տրագիցիաների նկատմամբ, որոնք, սակայն, երբեք լիովին չէին անհետանում այդ գեղանկարչությունից: Գեղանկարչության բյուզանդական ոճը բնութագրվում էր նրանով, որ տափակ գունավոր ուրվանկարները զուգակցվում էին գծերի սահուն ութմիկայի, գույների նրբագեղ գամմայի հետ, որտեղ գերակշռում էին ծիրանի, բաց մանուշակագույն, կապույտ, դեղնա-կանաչավուն և ոսկե երանգները, մի բան, որ ամբողջությամբ վերցրած ստեղծում էր էմոցիոնալ մեծ ներգործություն ունեցող ստեղծագործություններ: Բյուզանդիայում գեղանկարչության առաջատար տեսակներ էին պատի խճանկաքչությունը և որմնանկարչությունը: Տարածված էր նաև հաստոցային նկարչությունը՝ սրբանկարչությունը, որ կատարվում էր տախտակների վրա տեմպերայով, իսկ վաղ շրջանում (V I դ.)՝ մոմաներկերով: Մեծ ժողովրդականություն էր վայելում նաև գրքային մանրանկարչությունը:

IV—VI դարերում բյուզանդական գեղանկարչության մեջ դեռևս նկատելի է անտիկ տրագիցիաների զգալի ազդեցությունը, որն արտահայտություն է գտել կայսրերի Կոստանդնուպոլսի մեծ պալատի հատակը զարդարող խճանկարներում: Աշխարհիկ բնույթի այդ խճանկարները անտիկ ռեալիստական ձևով պատկերում էին բյուզանդական ժողովրդի կյանքից վերցրած ժանրային տեսարաններ: Հետագայում բյուզանդական գեղանկարչության մեջ գնալով ավելի մեծ չափով դերակշռություն են ստանում բիբլիական ալյուժեններն ու ձևի սպիրիտուալացումը: IX—X դարերում մոնումենտալ գեղանկարչության մեջ ստեղծվում է կրոնական սյուժեները տաճարների պատերին ու կամարներին տեղադրելու խիստ սիստեմ: Սակայն այդ ժամանակ ևս բյուզանդական գեղանկարչությունը դեռևս պահպանել էր կենդանի կապը անտիկ տրագիցիաների հետ: Բյուզանդական գեղանկարչության գազաթններից են Կոստանդնուպոլսի ս. Սոֆիայի տաճարի խճանկարները, որոնք կատարված են անտիկ արվեստի ազդեցությամբ և ձևի անտիկ զգայական ռեալիզմը զուգակցում են խոր ոգեշնչվածության հետ: XI—XII դարերի բյուզանդական գեղանկարչության մեջ ավելի ու ավելի խստորեն են դրսևորվում գծային շորությունը, պայմանական հանդիսավորությունը և ռճազարդումը. սրբերի պատկերները դառնում են ավելի ու ավելի մոռյլ, ճգնավորական, վերացական, գույները՝ ավելի մուգ: Միայն XIV դարում և XV դարի առաջին կեսին բյուզանդական գեղանկարչությունն ապրում է իր վերջին կարճատև, բայց վառ ծաղկումը, որը կոչվում է «Պալեոլոգյան վերածնունդ»:

կան կուլտուրայի մեջ հումանիստական տենդենցների տարածման հետ: Այն բնութագրվում է նկարիչների ձգտմամբ՝ դուրս գալ եկեղեցական արվեստի սահմանված կանոնների շրջանակներից, պատկերել ոչ թե վերացական, այլ կենդանի մարդուն՝ իր կրթերով, ուրախություններով ու վշտերով: Այդ ժամանակի հուշարձաններ են Կոստանդնուպոլսի հորա վանքի (այժմ Կախրիե-Ջամի մզկիթ) խճանկարներն ու որմնանկարները (XIV դար): Սակայն մարդկային անձնավորությունը եկեղեցական-դոգմատիկ մտածողության կապանքներից ազատագրելու փորձերը Բյուզանդիայում համեմատաբար երկշտ էին և անհետևողական: XIV—XV դարերի բյուզանդական արվեստը մնում է եկեղեցական արվեստի շրջանակներում, այն չկարողացավ բարձրանալ մինչև իտալական վերածնության ռեալիզմը և առաջվա նման ընդունում էր խիստ կանոնացված պատկերագրության ձև, սռաջվա նման նրա մեջ պահպանվում են երկրային կյանքից հեռացող սպիրիտուալիզմի գծերը:

Բյուզանդիայում բարձր աստիճանի զարգացման է հասնում կիրառական արվեստը: Բյուզանդական գեղարվեստական իրերը՝ պատրաստված փղոսկրից ու քարից, էմալից, խեցեղենը, գեղարվեստական ապակին ու գործվածքները գնահատվում էին միջնադարյան աշխարհում և լայնորեն տարածված էին բյուզանդական պետության սահմաններից դուրս:

Բյուզանդիայի ավանդը միջնադարյան ճարտարապետության զարգացման գործում նույնպես նշանակալի է: Բյուզանդական ճարտարապետները արդեն V—VI դարերում անցնում են քաղաքների նոր պլանավորման ստեղծմանը, որը բնորոշ է ամբողջ հետագա միջնադարյան ճարտարապետության համար: Նոր տիպի քաղաքների կենտրոնում գտնվում է գլխավոր հրապարակը՝ տաճարով հանդերձ, որտեղից ճառագայթաձև բաժանվում են փողոցները: V—VI դարերից Կոստանդնուպոլսում երևան են գալիս մի քանի հաշկանի տներ, որոնք առաջին հարկում կամարասրահներ ունեին: Ֆեոդալիզմի զարգացման հետ ֆեոդալների ամրոցներն ավելի ու ավելի բերդերի տեսք են ստանում, բերդերի կերպարանք են ստանում նույնիսկ որոշ քաղաքների տները, առանձնապես XIII—XIV դարերի Պելապոնեսում: Բյուզանդիայի աշխարհիկ ճարտարապետության հոյակապ հուշարձաններ են Կոստանդնուպոլսի կայսերական պալատները:

Բարձր զարգացման է հասնում եկեղեցական ճարտարապետությունը: Հուստինիանոս կայսեր հրամանով 532—537 թվականներին Կոստանդնուպոլսում կառուցվեց ս. Սոֆիայի հուշակավոր տա-

ճարը՝ բյուզանդական ճարտարապետության ամենաաչքի՝ ընկնող ստեղծագործությունը: Տաճարը պսակված է հսկայական, կարծես երկնքում հախրող գմբեթով, որը ամրացված է հատուկ հենարանների՝ առաջաստների վրա (գմբեթի տրամագիծն է՝ 31,4 մ): Երկու կողմից կենտրոնական գմբեթին է հարում աստիճանաբար բարձրացող կիսագմբեթների բարդ սիստեմը: Առանձնապես զարմացնում է ս. Սոֆիայի ներսի մասը, որն աչքի է ընկնում արտասովոր շքեղությամբ և կատարման ամենանրբին ճաշակով: Տաճարի ներսի պատերն ու բազմաթիվ սյուները երեսապատված էին գույներզզույն մարմարով, որն ստեղծում էր երանգների գեղեցիկ ներդաշնակություն, և սքանչելի խճանկարներով:

XV դարում բյուզանդական պետության անկումը և արտաքին-քաղաքական լուրջ անհաջողությունները բացասաբար անդրադարձան բյուզանդական ֆեոդալական կուլտուրայի զարգացման վրա: Ռեակցիոն-միստիկական ուսմունքների տարածումը իր կնիքը դրեց նաև այդ ժամանակի արվեստի վրա, որի մեջ նորից գերակշռություն են ստանում սխեմատիզմի, շորության, գեղանկարչական ձևերը որոշակի կանոնի ենթարկելու գծերը: Թուրքական նվաճումը բեկում առաջացրեց Բյուզանդական կայսրությունում բնակվող ժողովուրդների կուլտուրայի զարգացման մեջ: Գրական և գեղարվեստական հատկապես ժողովրդական ստեղծագործությունը, շուրջ, բայց թուրքական տիրապետության պայմաններում յուրատեսակ երանգ ընդունեց: Այդ ստեղծագործությունը ցայտուն կերպով արտացոլում էր ժողովրդի պայքարը իր կեղեքիչների դեմ:

ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ:
ՎԱՂ ՎԵՐԱՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԸ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ
XIV—XV ԳԱՐԵՐՈՒՄ

**Վաղ Վերածնությունը
և հումանիզմը
Իտալիայում
(XIV—XV դարեր):
Վաղ բուրժուական
գաղափարախոսու-
թյան և կուլտուրայի
առաջացման նա-
խադրյալներն
Իտալիայում**

XIV դարի երկրորդ կեսից միջնադարյան Արևմտյան Եվրոպայի կուլտուրական կյանքում տեղի է ունենում կարևոր բեկում, որը կապված էր վաղ բուրժուական նոր կուլտուրայի ծագման հետ: Քանի որ կապիտալիստական հայրաբերությունները ամենից վաղ առաջացան և սկսեցին զարգանալ Իտալիայում (տե՛ս գլ. 12), ապա այդ երկրում էլ առաջին անգամ սկսեց ձևավորվել վաղ բուրժուական կուլտուրան, որն ստացավ «Վերածնություն» անունը: Վերածնության կուլտուրան լիակատար ծաղկման հասավ XV դարի վերջին և XVI դարում: XIV—

XV դարերի ժամանակաշրջանում կառելի է խոսել միայն վաղ իտալական Վերածնության մասին:

Վերածնության ամբողջ դարաշրջանը, առավել ևս XIV—XV դարերի վաղ Վերածնությունը, վերաբերում է դեռևս ֆեոդալական կարգի տիրապետության ժամանակաշրջանին: Ապագա կապիտալիստական հասարակության նոր դասակարգերը, որոնք գտնվում էին սաղմնավորման պրոցեսում, բնավ չէին ձևավորվել և ամեն կողմից շրջապատված էին ֆեոդալական տարերքով: Իտալիայի նույնիսկ ամենից ավելի զարգացած քաղաքներում մանուֆակտուրան գոյություն ունեւր միայն մանր համքարային արհեստանոցների կողքին, որոնք բնորոշ էին ֆեոդալական քաղաքի համար: Բուրժուազիան որպես դասակարգ դեռևս նոր միայն ձևավորվում էր միջնադարյան բյուրգերության ամենից ավելի տնտեսապես առաջավոր ժառանգների:

Այդ երիտասարդ բուրժուազիան, որի միջավայրում ծնունդ առավ Վերածնության կուլտուրան, իր կազմով և շրջապատող հասարակական միջավայրում գրաված տեղով զգալիորեն տարբերվում էր ավելի ուշ շրջանի հաղթանակած բուրժուազիայից: Հենց դա էլ որոշեց վաղ բուրժուական կուլտուրայի առանձնահատկությունները՝ զարգացած բուրժուական հասարակության կուլտուրայի համեմատությամբ:

Վարձու աշխատանքով ստեղծվող հավելյալ արժեքը յուրացնող արդյունաբերական կապիտալն այն ժամանակ գտնվում էր միայն սաղմնավորման պրոցեսում: Նույնիսկ իտալական առաջավոր քաղաքներում տիրապետող դերը պատկանում էր իրենց ծագման ժամանակի տեսակետից կապիտալի և վելի հին ձևերին՝ առևտրական և վաշխառական ձևերին (հաճախ կապիտալի այս երեք ձևերը միավորվում էին միևնույն ձեռնարկություններում), որոնք վաղուց ի վեր իշխում էին միջնադարյան քաղաքներում: Կապիտալի կուտակման գլխավոր ոլորտը առևտուրն էր, որն իտալիային կապում էր եվրոպական բոլոր հայտնի երկրների հետ, և վաշխառությունը, որն իտալական քաղաքներին, առանձնապես Ֆլորենցիային, բերում էր հսկայական Լկամուտներ, որոնք հոսում էին ինչպես իտալական առևտուրն ու արդյունաբերությունը վարկավորելուց, այնպես էլ արևմտաեվրոպական երկրների մեծ մասի թագավորներին, իշխաններին, բարձրաստիճան հոգևորականներին տրված փոխատվություններից, պապական կուրիայի հետ կատարած ֆինանսական գործարքներից:

Այդ պատճառով, իտալական քաղաքներում առաջացած հաբուստ վերնախավը՝ վաճառականները, բանկիրները, արդյունաբերողները, որոնք այն ժամանակվա համար հսկայական միջոցներ ունեին իրենց տրամադրության տակ և մի շարք քաղաքներում օժտված էին քաղաքակալ իշխանությամբ, իրենց կազմի մեջ ընդգրկում էին ոչ միայն նոր բուրժուական, այլև հին բյուրգերական տարրերին: Սակայն երիտասարդ, ձեռներեց, գիշատիչ բուրժուազիան, որը համառորեն պայքարում էր ինչպես ֆեոդալների, այնպես էլ քաղաքների ու գյուղերի աշխատավոր մասսաների դեմ, կազմում էր քաղաքային այդ վերնախավի ամենից ավելի ակտիվ և տնտեսապես առաջավոր մասը: Քաղաքային վերնախավի շրջանում սրվում էր պայքարը ծնունդ առնող բուրժուազիայի տարբեր խմբերի միջև, ամենահարուստ առանձին ընտանիքների միջև ազդեցության և իշխանության համար: Մի հեղաշրջմանը հաջորդում

էր մյուսը, և իշխանության զլուխ կանգնած հարուստները հաճախ դառնում էին աքսորականներ:

Իտալական քաղաք-պետությունների զլուխ էին կանգնում մերթ հարուստ բուրժուազիայի, մերթ ֆեոդալական արիստոկրատիայի, մերթ հաջողակ կոնդոտյերների ներկայացուցիչները՝ «բրոնապետները» (տե՛ս գլ. 12):

Խոշոր առևտրական շրջանառությունների, վաշխառուական գործառնությունների միջոցով առաջներում շտեմնված շափերով հսկայական կարողություններ էին կուտակվում վաճառականների ու բանկիրների ձեռքում, բայց հաճախ դրան հաջորդում էր քայքայումը՝ առևտրական արշավախմբերի հետ պատահած անհաջողությունների, ժովահենների կողմից առևտրական նավերը զավթելու, քաղաքական բարդությունների, հզոր պարտապանների կողմից պարտքերի վճարումից հրաժարվելու հետևանքով: Վաղվա օրվա նկատմամբ եղած անվստահությունը առաջ էր բերում ներկայից օգտվելու ցանկություն: Հարուստները ճոխությամբ մրցում էին միմյանց հետ: Դա գեղեցիկ պալատների, շքեղ տնային կահավորանքի, թանկարժեք և ընտիր հագուստների ժամանակ էր: Ժողովրդին շահագործում, արհամարհում էին և աշխատում սանձած պահել, բայց միևնույն ժամանակ հուճոյանում էին նրանց առջև, ձգտում էին նրան շեղել շահագործողների դեմ պայքարելուց, կազմակերպելով ճոխ տոնահանդեսներ:

Քաղաքային հարուստների, բռնապետների, եկեղեցու դրամական եկամուտներն իրենց անձնական հարստացման համար օգտագործել ձգտող պապների ճոխությունը, հարաճուն պահանջարկ էր ներկայացնում ճարտարապետների, նկարիչների, քանդակագործների, ոսկերիչների, երաժիշտների, երգիչների ու բանաստեղծների, որոնք իրենց ստեղծագործություններով պետք է քաղցրացնեին հարուստների կյանքը: Միևնույն ժամանակ իտալական պետությունների կառավարողները կտրիք էին զգում քարտուղարների, հմուտ դիվանագետների՝ ինչպես Իտալիայի սահմաններում, այնպես էլ նրանից դուրս բարդ քաղաքական գործերը վարելու համար, կարիք էին զգում իրավաբանների, հրապարակախոսների, որոնք պաշտպանեին նրանց շահերը, արդարացնեին նրանց զավթումները, փառաբանեին նրանց կառավարումը, սևացնեին նրանց թշնամիներին:

Մնունդ առնող բուրժուազիան կարիք էր զգում գործարար մարդկանց, որոնք կարողանային վաբել նրա առևտրական ու վարկային գործերն արտասահմանում, հմուտ հաշվետարների, որոնք

կարողանային հաշվել նրա: հսկայական և բազմապիսի եկամուտները, առևտրական, արդյունաբերական և բանկային ձեռնարկությունների ծառայողների: Քաղաքները կարիք էին զգում բժիշկների, նոտարների, ուսուցիչների: Այսպիսով, բուրժուազիայի հեռավոր սահմաններում քաղաքներում ծնունդ է առնում նրան սպասարկող բազմաքանակ մտավորականությունը, որն ամենաակտիվ մասնակցություն է ցույց տալիս Վերածնության նոր կուլտուրայի ստեղծմանը:

«Վերածնություն» հսկայությունը

«Վերածնություն» տերմինը (հաճախ ֆրանսիական ձևով գործածվում է «Ռենեսանս») բուրժուական գիտության մեջ կայուն նշանակություն չստացավ: Կանգնած լինելով իդեալիստական դիրքերում, որոշ բուրժուական պատմաբաններ այդ դարաշրջանի կուլտուրայի մեջ տեսնում էին հետաքրքրության «վերածնունդ» դեպի մարդկային անձնավորությունը, «աշխարհի և մարդու բացահայտում»՝ ի հակադրություն միջնադարի աստվածաբանական և ճշգնավորական աշխարհայացքի (Միշլե, Բուրկհարդտ), կամ էլ անտիկ աշխարհի անկումից հետո միջնադարյան Նվրուպայում երկար ժամանակ մոռացված անտիկ հնադարյան կուլտուրայի «վերածնունդ» (Ֆոյգտ): XIX դարի վերջի և հատկապես XX դարի ռեակցիոն բուրժուական պատմաբանները, ընդհակառակը, ընդգծում էին Վերածնության կուլտուրայի հաջորդական բերտ կապը միջնադարի հետ, ջանում էին նրա մեջ կրոնական և միստիկական արմատներ գտնել: Բայց այս բոլոր իդեալիստական բնորոշումները տալիս էին Վերածնության կուլտուրայի մի քանի արտաքին կողմերի միայն մակերեսային և միակողմանի նկարագրությունը, չբացատրելով նրա սոցիալական էությունը, աղճատելով և մթադնելով նրա պատմական նշանակությունը:

Մաքուր-լենինյան գիտությունը ի դեմս Վերածնության կուլտուրայի տեսնում է վաղ բուրժուական կուլտուրան՝ որն առաջացել է ֆեոդալական ֆորմացիայի ընդօրոգում նոր, կապիտալիստական արտադրանքի սահմանավորման հողի վրա:

Սակայն դա չի նշանակում, որ Վերածնության կուլտուրան պետք է գնահատել որպես միմիայն բուրժուազիայի զարգացման արդյունք: Այդ կուլտուրայի ստեղծմանը մասնակցել են նաև դեռևս բուրժուազիայի չվերածված բյուրգերության ներկայացուցիչները: որոնք կապված էին ավելի վաղ քաղաքային, մասամբ էլ ժողովրդական կուլտուրայի առաջադիմական տրադիցիաների հետ (տե՛ս գլ. 20), ազնվականության ներկայացուցիչները, որոնց

պատվերով այն ժամանակ հաճախ ստեղծվում էին գրականության ու արվեստի գործեր և վերը հիշատակված մտավորականությունը, որը համալրվում էր նույն բյուրգերությունից, իսկ երբեմն էլ հաաարակ ժողովրդից սերված մարդկանցով։ Զփոխելով Վերածնության կուլտուրայի ընդհանուր վաղ բուրժուական բնույթը, այս բուլոր այլազան սոցիալական տարրերը իրենց դրոշմն էին դնում նրավրա, երբեմն հակասական բնույթ աւալիս նրա առանձին դրսևոլրումներին։ Վերածնության պատմական նշանակությունը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ այդ դարաշրջանում բուրժուազիան դեռևս առաջավոր հասարակական դասակարգ էր։ Այդ պատճառով ֆեոդալական աշխարհայացքի դեմ մղվող պայքարում նրա ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս որպես «մնացած ախքողջ հասարակության... ոչ թե որևէ առանձին դասակարգի, այլ որպես ամբողջ տառապող մարդկության»¹¹¹ ներկայացուցիչներ։

Միջին դարերի երկրորդ շրջանի վերջերին Բնության վերաբերյալ գիտելիքների զարգացումը՝ բարտադրության զարգացման գործում ձեռք բերված հաջողությունները պայմանավորեցին բնության վերաբերյալ գիտելիքների նշանակալի զարգացումը։

Մարքսը և էնգելսը գրել են. «Բուրժուազիան չի կարող գոյություն ունենալ առանց անընդհատ հեղաշրջումներ առաջացնելու արտադրության գործիքների մեջ, հետևաբար և առանց հեղափոխականացնելու արտադրական հարաբերությունները, ուստի և հասարակական հարաբերությունների բովանդակ ամբողջությունը»¹¹²։ Թեև XIV—XV դ. Իտալիայում բուրժուազիան դեռ նոր էր միայն սաղմնավորվում և կապիտալիստական արտադրության զաղ ձևը՝ մանուֆակտուրան դեռևս հեղաշրջում չէր առաջացրել արտադրության գործիքների մեջ, այնուամենայնիվ այդ դարաշրջանում որոշ հաջողություններ են նկատվում նաև արտադրության տեխնիկայի զարգացման գործում։ Կատարելագործվում է մետաղների մշակումը, կիրառվում են բարձրր վառարաններ (դոմնաներ), որոշ կատարելագործումներ են տեղի ունենում մանվածքային և ջուլհակային գործում (ինքնաշարժ ճախարակ և ոտնակավոր ջուլհակահաստոց)։

Նկատելի առաջընթաց քայլեր են կատարում նավաշինություն

¹¹¹ Փ. Ենգելս, Развитие социализма от утопии к науке. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19, стр. 190.

¹¹² К. Маркс и Ф. Энгельс. Манифест Коммунистической партии. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, стр. 427.

ու նախաձեռնությունը: Կողմնացույցի. աշխարհագրական քարտեզների, տեղանքի լայնությունը որոշելու գործիքների կիրառումը հնարավոր է դարձնում երկարատև նավագնացությունը բաց ծովերում և նախապատրաստում է XV դարի վեֆջին և XVI դարի սկզբին կատարված աշխարհագրական հայտնագործությունները:

Կատարելագործվում է ժամագործությունը: Իտալիայի քաղաքներում երևան են գալիս աշտարակային ժամացույցներ: Կատարելագործվում էին արդյունաբերության քիմիական ճյուղերը (ներկարարական գործը, ալկոհոլի արտադրությունը), օպտիկան (խոշորացնող ապակիների արտադրությունը):

Զգալիորեն կատարելագործվում է շինարարական տեխնիկան: Մեծ շենքերը, որոնց կառուցումը ավելի վաղ շրջանում տևում էր ամբողջ հարյուրամյակներ, XIV—XV դարերում ճշգրիտ պլանի և հաշվումների հիման վրա սկսեցին կառուցել մի քանի տարվա ընթացքում: Ճշգրիտ հաշվումների, ինչպես նաև բլոկների, լծակների և թեք մակարդակների համակցությունների ձևով տեխնիկական կառուցելագործումների կիրառումը հնարավորություն տվեց լուծելու նախորդ դարերի վարպետներին անմատչելի ճարտարապետական խնդիրներ (օրինակ, Ֆլորենցիայի տաճարի գմբեթի կառուցումը նշանավոր ճարտարապետ Բրունելեսկիի նախագծով):

Հրետանու երևան գալը խոշոր փոփոխություններ առաջացրեց ռազմական գործում, որոնք նույնպես ճշգրիտ հաշվումների կիրառում էին պահանջում: Ռազմական ինժեներները (մեծ մասամբ դրանք նույն ճարտարապետներն էին) պետք է հաշվի առնեին արկի թռիչքի հեռավորությունը, նրա հլտագիծը, արկի և վառոդի լիցքի կշռի հարաբերությունը, բերդերի պարիսպների դիմադրության ուժը արկի հարվածին: Այստեղ նկատվում է զբոս էմպիրիկ ճանապարհով ստացված եզրակացություններից աստիճանական անցում ստույգ մաթեմատիկական հաշվումներին:

Կատարելագործվում է ամրությունների, հիդրոտեխնիկական կառուցվածքների (ամբարտակների, ջրանցքների), նավահանգիստների կառուցման տեխնիկան:

Առանց ճշգրիտ հաշվառման անհնարին կլինեին վարել այդ դարաշրջանում առաջացող խոշոր առևտրական, բանկային և արդյունաբերական ձեռնարկությունները: XIV դարի 60-ական թվականներից Ֆլորենցիայում առաջ է գալիս հաշվետարության ավելի կատարյալ եղանակ՝ «կրկնակի հաշվապահություն»՝ պաշտքի ու պահանջի զուգահեռ գրանցումով, որը հնարավորություն էր տալիս միշտ հեշտությամբ հաշվի առնել ձեռնարկության եկամուտները,

ծախսերը և շահույթները, Հաշվումնհրի սկզբունքը XV դարից կիրառվում է նաև գեղանկարչության բնագավառում, որն սկսեց իրագործվել հեռանկարի՝ մաթեմատիկական ստույգ օրենքների հիման վրա: Կերպարվեստի մեջ գեղեցկության հիմնական օրենք սկսեց համարվել թվային հարաբերությունների վրա հիմնված՝ ամբողջի մասերի խիստ համաչափությունը: Առաջին փորձերն են արվում մաթեմատիկական հիմք ստեղծելու նաև երաժշտական տեսության համար:

Ինչպես արտադրության և առևտրի, այնպես էլ արվեստի պահանջմունքները առաջ են բերում բնության ու նրա երևույթների ավելի ուշադիր ուսումնասիրություն, թեև այդ ուսումնասիրությունը դեռևս արգելակվում է կրոնական-սխուրաստիկական աշխարհայացքի տիրապետության հետևանքով: Ընդգրկվում և ընդլայնվում են աշխարհագրական գիտելիքները: Հաջողություններ է ունենում աստղագիտությունը, առանձնապես ծովագնացության գործնական-պահանջմունքների հետ կապված բնագավառներում կատարելագործվում են մոլորակային աղյուսակները, որոնցով վաղօրոք կարելի էր որոշել մոլորակների դիրքը (Ռեգիոմոնտանի աղյուսակներ): Ինչպես բժիշկները, այնպես էլ նկարիչները ուշադիր ուսումնասիրում են մարդկային մարմինը, ընդ որում այդ գործում քիչ արգելքներ չէր հարուցում եկեղեցին, որն արգելում էր դիահերձումը, դա համարելով «մեղսական» զբաղմունք: Բնության նկատմամբ վերածնության շրջանում մարդկանց ցուցաբերած ուշադրությունը երևում է այն դերից, որն այդ ժամանակ նկարներում ըսկըսում է խաղալ պեյզաժը: Հենց այդ ժամանակ էլ երևան են գալիս առաջին բուսաբանական և կենդանաբանական այգիները:

XV դարի ականավոր գիտնական Նիկոլայ Կուզանցին (1401—1464) կոչ էր անում բնությունն ուսումնասիրել ոչ թե սխուրաստիկական դատողություններով, ինչպես այդ ընդունված էր առաջ, այլ փորձի, դիտողության և խելացի եզրակացությունների միջոցով: Նա փորձում էր բնագիտությունը դնել մաթեմատիկական հիմքերի վրա, պնդելով, թե «ամեն մի իմացություն չափվում է»: Նիկոլայ Կուզանցին տարակուսում էր Երկրի անշարժության և Երաթինգերքի կենտրոնը լինելու նկատմամբ: Դրանք նոր աշխարհայացքի սոսկ նշույլներն էին: Նիկոլայ Կուզանցին, լինելով կաթոլիկ եկեղեցու եպիսկոպոս, ամբողջությամբ վերցրած դեռևս գերի էր կրոնա-սխուրաստիկական ուսմունքներին:

Մաթեմատիկոս Լուկա Պաչչոլին (1445—1514) մաթեմատիկայի մեջ տեսնում էր «բոլոր իրերի նկատմամբ կիրառելի ընդհանուր

օրինաչափություն»։ Մաթեմատիկայի վերաբերյալ նրա ձեռնարկը նվիրված է գլխավորապես թվաբանության, հանրահաշվի և երկրաչափության (այդ թվում և առևտրական թվաբանության) գործնական կիրառմանը։ Բայց դրա կողքին Պալլոլին շատ տեղ է հատկացնում նաև թվերի խորհրդավոր հատկությունների սխոլաստիկական մեկնաբանություններին։

Վաղ Վերածնության դարաշրջանը Իտալիայում բուրժուական կուլտուրայի ծագման ժամանակաշրջանն էր, նրա առաջին քայլերի ժամանակաշրջանը։ Բայց այդ դարաշրջանը նախապատրաստեց նրա այն սրբնթաց վերելքը, առանձնապես տեխնիկայի ու բնագիտության բնագավառում, որն սկսվում է XV դարի վերջերից։ Նրա մասին էնգելսն ասել է. «Դա մեծագույնն էր մինչ այդ մարդկության ապրած բոլոր առաջադիմական հեղաշրջումներից, մի դարաշրջան, որը տիտանների կարիք էր զգում և տիտաններ ծնեց օժտված մեծ ձգտումներով, գիտական մեծ կարողությամբ, բազմակողմանիությամբ»¹¹³,

Գիտության ու գրականության զարգացման համար հսկայական նշանակություն ունեցավ Հովհանն Գուտտենբերգի արած գրատպության գյուտը Գերմանիայում (մոտավորապես 1445 թ.)։ Գրատպությունն արագ տարածվում է ամբողջ Եվրոպայում, այդ թվում նաև Իտալիայում, և դառնում նոր աշխարհիկ կուլտուրայի ժողովրդականացման հզոր զենքը։

Արդեն առաջին գրքերը ունեին ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ բովանդակություն։ Գրքերի արտագրությունն զգալիորեն էժանացավ, և դրանք մատչելի դարձան ոչ միայն հարուստներին, այլև բնակչության լայն խավերին, մանավանդ քաղաքներում։

Վերածնության

մշակույթի

աշխարհիկ բնույթը

Վերածնության կուլտուրայի դադափարական բովանդակությունը, որն արտահայտվում էր գիտական, գրական, գեղարվեստական, փիլիսոփայական, մանկավարժական

հայացքներում, սովորաբար նշվում է «հումանիզմ» տերմինով։

Այդ տերմինը ծագում է humanus—մարդկային բառից։ «Հումանիստներ» տերմինը առաջացել է XVI դարում։ Բայց արդեն XV դարում Վերածնության գործիչները իրենց կուլտուրան նշելու համար գործածում էին humanitas բառը։ Այդ բառը նշանակում էր կրթվածություն և այն էլ՝ աշխարհիկ կրթվածություն։ Studia

¹¹³ Ф. Энгельс. Диалектика природы. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, стр. 346.

humana-ն (աշխարհիկ գիտությունները) հակադրվում էին եկեղեցական գիտությանը (studia divina):

Վերածնության կուլտուրայի հիմնական հատկանիշը նրա աշխարհիկ բնույթն է ի հակադրություն՝ միջնադարի նախորդ ժամանակաշրջանում տիրապետող եկեղեցա-ֆեոդալական կուլտուրայի (տե՛ս գլ. 20): Այս հատկանիշը, որ արդեն առաջ էլ հանդես էր եկել քաղաքային կուլտուրայի մեջ, հետագա զարգացում է ստանում Վերածնության դարաշրջանում:

Բուրժուազիան, զբաղված լինելով «աշխարհիկ» գործերով, վաստակելով, հարստանալով, քաղաքական պայքարով, ավելի ու ավելի էր հեռանում ֆեոդալա-եկեղեցական աշխարհայացքից: Նրան խորապես օտար էր ճգնափեցության իդեալը, որը պահանջում էր հրաժարվել երկրային հաճուքներից հանուն անդրշիրիմյան երանության: Նա ցանկանում էր իր փողով հնարավորին չափ շատ հաճույք ստանալ երկրի վրա: Նրան խորթ էր եկեղեցու կողմից բարոզվող մարդու, նրա մարմնի, նրա տենչերի ու ձգտումների «մեղսալիության» գաղտնիարը: Հումանիստական կուլտուրայի իդեալը բազմակողմանի զարգացած մարդկային անձնավորությանն էր՝ ընդունակ հաճույք ստանալու բնությունից, սիրուց, արվեստից, մարդկային մտքի նվաճումներից, բարեկամների հետ շփվելուց: Հումանիստների աշխարհայացքի կենտրոնում կանգնած է մարդը և ոչ թե աստվածը: «Ո՛հ, մարդու հիասքանչ և վսեմ կոչում,—բացականչում էր իտալական հումանիստ Պիկո դելլա Միրանդոլան,—որին վիճակված է հասնելու այն բանին, ինչին նա ձգտում է, և լինելու այն, ինչ նա ուզում է»:

«Աստված ստեղծել է մարդուն,—գրում է նա,—որպեսզի նա ճանաչի տիեզերքի օրենքները, սիրի նրա գեղեցկությունը, հիանա նրա վեհությանը... Մարդը կարող է աճել և կատարելագործվել սեփական կամքով: Նրա մեջ կան ամենաբազմազան կյանքի սաղմեր» («Մարդու արժանավորության մասին»):

Առավելապես կապված լինելով վաղ բուրժուական աշխարհայացքի հետ, որը ֆեոդալների դեմ մղած պայքարում ճանապարհ էր հարթում դեպի նոր տնտեսակարգը և նոր մտածելակերպը, Վերածնության մարդիկ քննադատության էին ենթարկում ֆեոդալական աշխարհայացքի սխատներ: Նրանք ծաղրում էին ճգնավորությունն ու կաթոլիկ եկեղեցու ժուժկալության տեսությունը և հաստատում հաճույքներ ստանալու մարդու իրավունքը. նրանք դատապարտում էին ֆեոդալների ամբարտաճանությունը, պահանջում էին գիտական հետազոտություն և ծաղրի ենթարկում սխուլաստիկան. վեր-

ջապես, նրանք ծաղրում էին միջնադարյան արվեստը: Միջնադարի նախընթաց ժամանակաշրջանը հայտարարվեց սնոտիապաշտության, տգիտության և բարբարոսության ժամանակաշրջան: Այն անվանվեց «գոթական» (որն այն ժամանակ հավասարագոր էր «բարբարոսական» անվանը). վերջապես, այդ ժամանակաշրջանն առաջին անգամ սկսեց կոչվել «միջնադար»:

Նոր դասակարգի (երիտասարդ բուրժուազիայի) գաղափարախոսները՝ հումանիստները հեզնանքով էին վերաբերվում ֆեոդալական հասարակության նախապաշարմունքներին, ծագմամբ, տոհմի հին անցյալով գոռոզանալուն:

«Ազնվատոհմությունը,—գրում էր իտալական հումանիստ Պոլո Քրաչչոլինին (1380—1459), իր «Ազնվատոհմության մասին» տրակտատում,—կարծես թե առաքինությունից ծագող մի լուսապսակ է. այն փայլ է տալիս իր տիրողներին, ինչպիսի ծագում էլ որ նրանք ունենան: Փառքը, ազնվատոհմությունը չափվում են ոչ թե ուրիշի, այլ սեփական արժանիքներով և այնպիսի գործերով, որոնք արդյունք են մեր սեփական կամքի»: Նա պնդում էր, որ «մաքուր ազնվատոհմությունը ոչ թե նրա ծագման մեջ է, այլ նրա սեփական արժանիքների մեջ: Ի՞նչ առնչություն ունի մեզ հետ այն, ինչ կատարվել է մեզնից շատ դարեր առաջ, առանց մեր որևէ մասնակցության»: Հումանիստների այս հայացքները խարխլում էին ֆեոդալական հասարակության դասային կարգը հաստատող ֆեոդալա-եկեղեցական գաղափարախոսության հիմքերը:

**Վերածնության
դարաշրջանի
բուրժուական
աշխարհայացքի
ինդիվիդուալիզմը**

Դրու հետ միասին հումանիստների առաջ քաշած մարդկային անհատի զարգացման իդեալն ըստ էության շատ միակողմանի և եսասիրական էր: Այդ իդեալը նկատի ուներ միայն սակավաթիվ ընտրյալներին և չէր տարածվում ժողովրդական զանգվածներին վրա: Վերածնության գործիչների մեծ մասը արհամարհանքով էր վերաբերվում հասարակ ժողովրդին, նրան համարելով շլուսավորված «ամբոխ»:

Վերածնության կուլտուրան իր հիմքում շահագործող դասակարգերի կուլտուրան էր, ամենից առաջ ժողովրդական զանգվածներին շահագործող և արհամադհող, բարձրացող բուրժուազիայի կուլտուրան: Իտալական Վերածնության բուրժուական «հումանիզմը» դրանով տարբերվում է իսկական համամարդկային հումանիզմից:

Վերածնության և հումանիզմի առանձնահատկությունը ին-

դիվլիդուալիզմն էր: Միմյանց դեմ մղած մրցակցային պայքարում բուրժուական տիպի ձեռնարկատերերը արդեն այն ժամանակ ղեկավարվում էին «յուրաքանչյուրն իր օգուին և իր համար» սկզբունքով և «մարդը մարդուն գալլ է» հին հոռմեական առածով: Նրանք ձգտում էին ձգմել իրենց մրցակցին, անսահմանորեն ընդարձակել իրենց ձեռնարկությունը, հարստանալ և դարձյալ հարստանալ: Մյուս կողմից, որպես նոր հարստության և փողի նյութական ուժի ներկայացուցիչներ, նրանք պնդում էին, որ այսուհետև ոչ թե ազնվատոհմությունը և ծագումը, այլ մարդու անձնական հատկությունները, նրա ճարպկությունն ու ձեռներեցությունը պետք է նրա համար ապահովեն չաջողություն, հարստություն, կապիտալի կուտակում, որը շտեմնված ուժի, հզորության, ազդեցության նոր և տիրոջ ծագումից անկախ աղբյուր է: Այստեղից էլ բխում է ինդիվիդուալիզմը, որն ընկալ է բուրժուազիայի ամբողջ աշխարհայեցողություն հիմքում և ուղղակի հակադիր է ֆեոդալիզմի աշխարհայեցեքին, ըստ որի մարդը իր գոյությունը հաստատում էր նրանով, ոտ նա անդամ էր որևէ կորպորացիայի՝ համայնքի անդամ գյուղում, համբարության և գիլդիայի անդամ քաղաքում,—և եթե նա տիրապետող դասակարգի անդամ էր, պատկանում էր ֆեոդալական հիերարխիային:

Վերածնության դարաշրջանի աշխարհայացքին հատուկ ինդիվիդուալիզմը կարող էր դրսևորվել ամենաբազմազան ձևերով: Նրա իդեալականացված արտահայտությունն այն էր, որ հումանիստներն ընդգծում էին Բնդհանրապես մարդկային անհատի արժանիքը և այն ամենը, որ կապված է նրա հետ՝ Այդ տեսակետից հումանիստների ինդիվիդուալիզմը ուներ մասամբ առաջադիմական, հակաֆեոդալական հնչելություն: Բայց դրա հետ միասին այդ ինդիվիդուալիստական աշխարհայացքը հենց սկզբից բովանդակում էր հակում դեպի անհատի այն հաստատումը, որն իր պահանջմունքների բավարարումը համարում էր ինքնանպատակ և ճանապարհ բացում անզուսպ ու հակահասարակական եսասիրության համար, հակում դեպի անձնական չաջողության գովաբանումը, ինչ միջոցներով էլ այդ չաջողությունը ձեռք բերվեր, ազահորեն հաճույքների հետևից ընկնելը՝ առանց կոլեկտիվի շահերի հետ կապված պահանջներից բխող որևէ սահմանափակման: Ուստի որպես բարոյական ինքնանպատակ անհատի իդեալականացման հետ մեկտեղ հումանիստների պրակտիկային երբեմն հատուկ էր կասկածամիտ վերաբերմունք ամեն տեսակ բարոյականության նկատմամբ, ամեն կարգի «ուժեղ մարդկանց» գովաբանումը, ո-

րոնց համաք բարոյական պահանջները պարտադիր չէին և որոնց «առաքինութիւնները» կայանում էին նրանում, որ նրանք ձգտում էին հասնել իրենց նպատակին, հաշվի չառնելով ոչ մի արգելք: Ինդիվիդուալիզմի այս ծայրահեղ դրսևորումների մեջ առանձնապէս ցայտուն կերպով արտահայտվեց հումանիստական աշխարհայացքի բուրժուական սահմանափակութիւնը:

**Հումանիզմի
վերաբերմունքը
կրոնի և եկեղեցու
նկատմամբ**

Հեռանալով նախընթաց ժամանակաշրջանի ֆեոդալա-եկեղեցական կուլտուրայի փրկիստփայական ու բարոյագիտական հայացքներից, հումանիստները, սակայն, սիրտ չէին անում վերջնականապէս խզել կապերը եկեղեցական աշխարհայացքի հետ: Նրանք բացահայտորեն հանդես չէին գալիս եկեղեցու դեմ: Հումանիստ գրողների երկերում կարելի է շատ ծաղրանք գտնել քահանաների և վանականների հասցեին, բայց դա քաղաքային և ժողովրդական գրականութեան հին մոտիվն էր: Վաղ բուրժուական կուլտուրան հեշտութեամբ գոյակցում էր կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Հումանիստներից շատերը կրոնը համարում էին անհրաժեշտ սանձ հասարակ, «չլուսավորված» ժողովրդի համար և զգուշանում էին բացահայտորեն հանդես գալ կրոնի դեմ: Բացի դրանից, իրենք էլ մինչև վերջ դեռևս չէին ազատագրվել կրոնական աշխարհայացքի ազդեցութիւնից: Այդ պատճառով նրանք կաթոլիկութեանը չէին հակադրում ո՛չ աթէիզմ, ո՛չ էլ նոր կրոնական ուսմունք: Պատահական չէ, որ հումանիստական կուլտուրայի հովանավորների մեջ մենք տեսնում ենք նաև մի քանի պապերի: Եվ այնուամենայնիվ աշխարհիկ և ինդիվիդուալիստական նոր աշխարհայացքը խարխլում էր ֆեոդալական կրոնի ու գաղափարախոսութեան հիմքերը:

Դանթես

Հին, եկեղեցա-ֆեոդալական և նոր, հումանիստական աշխարհայացքի սահմանագրելու իրն կանգնած է միջնադարի բանաստեղծներից մեծագույնի՝ Դանթեսի (1265—1321) միայնակ և վեհապանծ կերպարանքը, որի մասին Ֆ. էնգելսը գրել է, թե նա «միջնադարի վերջին և դրա հետ միասին նոր ժամանակի առաջին բանաստեղծն է»¹⁴: Դանթեսի «Աստվածային կատակերգութիւն»-ը գրված է ժողովրդական տոսկանական բարբառով, որն ընկած է իտալական ժողովրդի գրական լեզվի հիմքում: Այդ երկը միջնադարի գիտելիքների հանրա-

¹⁴ Ф. Энгельс. Предисловие к итальянскому изданию Манифеста Коммунистической партии К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 22, стр. 382.

գիտարանն է։ Այն շատ բանով կապված է կաթոլիկության աշխարհայացքի հետ և ուղղահավասար կաթոլիկի տեսակետից իրենից ներկայացնում է «տիեզերքի» պատկերը։ Սակայն, իր պոեմում հուլիկելով զգացմունքների ազատությունը, մտքի հարցասիրությունը, աշխարհը ճանաչելու ձգտումը, արդարացնելով անձնական համբավի ու փառքի ծարավը, Դանթեն դուրս է գալիս եկեղեցական բարոյականության շրջանակներից, հարված է հասցնում միջնադարյան կաթոլիկական աշխարհայացքին։ «Աստվածային կատակերգության» բովանդակությունը հետևյալն է։ Դանթեն միջին դարերում ամենից ավելի հարգված հոսմեական բանաստեղծ Վերգիլիոսի առաջնորդությամբ իջնում է դժոխք՝ նրա ինը պարունակները և այստեղ դիտում է մեղավորների տանջանքները։ Առաջին պարունակում նա հանդիպում է հնադարյան մեծ փիլիսոփաներին ու գիտնականներին։ Նրանք քրիստոնյաՆներ չէին, ուստի և դրախտի մուտքը նրանց համար փակված է։ Բայց առաջին պարունակում տանջանքներ չկան, դա միայն դժոխքի նախադուռն է։ Հնադարյան մեծ մարդիկ ենթակա չեն պատժի։ Սրկրորդ պարունակում տանջանքներ են կրում բոլոր նրանք, ովքեր ճաշակել են հանցավոր սերը։ երրորդում ձյութի մեջ եփվում են վաճառականներն ու վաճառուները։ Վեցերորդ պարունակում՝ հերետիկոսները և, վերջապես, ամենավերջինում՝ դավաճանները։ Այստեղ են Հուդա Իսկարիտացին, որն ըստ ավետարանական պատմածի մատնել է Քրիստոսին, Բրուտոսն ու Կասիոսը՝ Կեսարի սպանողները։ Դժոխքից Դանթեն րնկնում է քավարան, որտեղ շատավճռի սպասելով տանջվում են մեռածների հոգիները, իսկ այնուհետև՝ դրախտ։ Դրախտի մուտքի առջև Վերգիլիոսը հեռանում է Դանթեից, և նրա առաջնորդուհին է դառնում իր առաջին սերը՝ վաղամեռ գեղեցկուհի Բեատրիչեն։ Դանթեն բարձրանում է մի շրջանից մյուսը, այցելում է մոլորակները, որտեղ արդարները հավերժական երանություն են վայելում։ Դանթեն ուներ երեակայության բացառիկ ուժ, և նրա պոեմը, մանավանդ դժոխքի պատկերումը, ցնցող տպավորություն է թողնում։

Չնայած իր կրոնա-ֆանտաստիկական բովանդակությանը, «Աստվածային կատակերգություն»-ը տալիս է մարդկային ձրգտումների, հրապուրանքների, տենչերի, վշտի, հուսահատության, զղջման, տանջանքների՝ իր ճշմարտացիությամբ ու խորությամբ հիանալի նկարագրությունը։ Դժոխսային տանջանքների երեակայական պատկերների նկարագրության Լեջ եղած այդ ոեալիզմը Դանթեի մեծ ստեղծագործությանը հաղորդում է զարմանալի ուժ, ար-

տահայտություն և մարդկայնություն. դրա շնորհիվ նրա պոեմը մտել է մարդկային հանճարի լավագույն ստեղծագործությունների զանձարանը:

Պետրարկա և Բոկկաչչո

Առաջին հումանիստները այդ բառի բուն իմաստով եղել են իտալական գրողներ՝ բանաստեղծ Պետրարկան և արձակագիր Բոկ-

կաչչոն:

Ֆրանչեսկո Պետրարկան (1304—1374) ծագումով ֆլորենցիսից էր, իր կյանքի մի մասն անց էր կացրել Ավինյոնում գտնվող պապական կուրիայում և կյանքի վերջում փոխադրվել Իտալիա, Դանթեի և Բոկկաչչոյի հետ միասին նա իտալական գրական լեզվի հիմնադիրներից մեկն էր, թեև ինքը գերադասում էր լատիներենը: Առանձնապես հիանալի են Պետրարկայի՝ իտալերեն լեզվով դրած սոնետները, որոնք ուղղված են իր սիրեցյալ Լաուրային: Դրանցում արդեն երևում է հումանիստ, որն ապրում է և ուրիշներին էլ ստիպում է ապրել իր անհատական զգացմունքի գեղեցկությունը, զգացմունք, որ անսահման է իր վշտերով և ուրախություններով: Բայց, բացառությամբ Լաուրայի, Պետրարկան իր ամբողջ երկարատև կյանքի ընթացքում, ասում է նրա կենսագիրներից մեկը, սիրում էր միայն ինքն իրեն, միայն իր համար էր սովորում ու գրում, միայն իրեն էր ուսումնասիրում և միայն իրենով էր զարմանում: Պետրարկայի ինդիվիդուալիզմը և եսասիրությունը հումանիզմի նույնպիսի տարբերիչ գիծն է, ինչպես և Դանթեին հատուկ փառքի անհագ ծարավը:

Պետրարկան բավարարված չէ միջին դարերի սխոլաստիկական ու ճգնաժողովական աշխարհայեցողությամբ, նա ուզում է ստեղծել իր աշխարհայեցողությունը: Նա ցատկաձուլ հարձակվում է Հռոմի՝ որպես սնահավատության ու տգիտության պահեստարանի վրա, և գրում է իր «Հռոմի պապական արքունիքին» ցատկոտ ստեղծագործությունը.

Վշտերի հեղեղ. վայրի շարության օթևան,
Հեռետիկոսության տաճար. և դպրոց մուրրության,
Նոգունքների աղբյուր, երբեմնի մեծ Հոռոմ,
Բոլոր մեղանշումների այժմյան Բաբելոն,
Բոլոր խաբեությունների հեղեղ և մռայլ բանտ,
Ուր մեռնում է բարին և աճում է չարը,
"Մորոզների համար ցմառ դժոխք և խավար,
Մի՞թե տերը չի սլատժելու քեզ դրա համար:

Բայց այդ ցասման խոսքերն ուղղված էին ոչ թե կաթոլիկ կրոնի, այլ նրա անարժան ներկայացուցիչների դեմ:

Վան դժվարին խնդիրը: Ժամանակակիցները հիանում էին այդ զրմ-
բեթում նրա գեղության և ամրության զուգակցությամբ: Բրունելես-
պին հին հռոմեական ճարտարապետության տարրերը հմտորեն
զուգակցել է վարպետորեն վերամշակված ռոմանական ու գոթա-
կան տրադիցիաների հետ և ստեղծել միանգամայն յուրօրինակ և
խնքնուրույն ճարտարապետական ոճ: Այդ ոճի գլխավոր տարբերիչ
հատկանիշը մասերի խիստ ներդաշնակությունն ու համաչափու-
թյունն էր:

Բրունելեսպին կառուցել է ոչ միայն տաճարներ, այլև ամրո-
ցային շինություններ: Նա է ղեկավարել Առնո գետի հոսանքի կար-
գավորման աշխատանքները, Պո գետի ամբարտակի կառուցումը,
կաղմել նավահանգիստներն ամրացնելու պլաններ:

Վերածնության կուլտուրայի առանձնահատկությունը ռեա-
լիզմն էր արվեստի և գրականության մեջ, Ֆեոդալական արվեստի
պայմանական ձևերի առարկան գլխավորապես եկեղեցական ու
կրոնական սյուժեներն էին: Գոթական տաճարներում պատկերելով
սրբերին կամ բիբլիական պատմության իրադարձությունները,
նկարիչն աշխատում էր ընդգծել բարոյականության գաղափարը և
քիչ էր հոգ տանում նկարի բնականության, ռեալիզմի, ճշմարտա-
ցիության մասին: Այդ պատճառով նկարիչը հաճախ դիտավորյալ
ճիշտ չէր պատկերում մարդկային մարմինը, արհամարհելով հե-
ռանկարի կանոնները և անատոմիայի օրենքները: Լինելով կրո-
նական առասպելների գործող անձինք, Քրիստոսը, Աստվածա-
մայրը և սրբերը միջնադարյան նկարչին զբաղեցնում էին ոչ թե
որպես մի ժամանակ իրոք գոյություն ունեցած մարդիկ, թեև նկա-
րիչը հավատում էր, որ նրանք մի ժամանակ իրոք գոյություն են
ունեցել, այլ որպես աստվածության ու սրբության գաղափարի
մարմնացումներ, և այդ սեփականից նրանք որպես պատկերման
առարկաներ երբեք չէին կարող լիովին համապատասխան արտա-
հայտություն ստանալ, որովհետև խոսքն ու նյութը անզոր էին
սյուժեի «աստվածային» լիակատարությունը պատկերելու համար:

Այդ պատճառով ֆեոդալական արվեստին հատուկ էր միայն
սիմվոլիկ պատկերումը: Վերածնության նկարիչը իր սյուժեին մո-
տենում էր բոլորովին այլ դիրքերից: Միջին դարերում ստեղծված
տրադիցիայով դիմելով կրոնական սյուժեներին, նկարելով նույն
սրբերին, նա տալիս էր բնության ու մարդկանց զուտ ռեալիստա-
կան պատկերումը, նա ուղեղով էր նկարներ և ոչ թե սրբապատ-
կերներ: Բավարարելով իրենց ժամանակի պահանջները, Վերա-
ծնության ճարտարապետներն ու նկարիչները ստեղծում էին ոչ

միայն տաճարներ, այլև գեղեցիկ բնակարաններ. նրանք հետաքրքրվում էին հենց իրենով՝ մարդով, նրա անձով, նրա անհատական գոյություն բոլոր մանրամասնություններով (դիմանկար), նրան պատկերում էին ռեալիստորեն: Նկարիչը պատկերում էր բնությունը, հիանում էր նրա գեղեցկությամբ, նա ձգտում էր տալ մարդկային մարմնի գեղեցկությունը, մարդկային դեմքի ոգեշնչվածությունը, նրա անհատական առանձնահատկությունները: Այդ ռեալիզմը, որ անմիջականորեն գալիս էր ժողովրդական ստեղծագործությունից, բնությունը փորձով ճանաչելու անմիջական արտահայտությունն էր:

«Վերածնություն» տերմինը XIV—XV դա-
Անտիկ կուլտուրայի բերի Իտալիայում հաճախ է գործածվել ան-
ուսումնասիրումը տիկ կուլտուրայի վերածննդի իմաստով՝
նրա. երկարատև մոռացությունից հետո:
Դրա հետ է կապվում դասական լատիներենին վերադառնալը այն խեղաթյուրումներից հետո, որին նա ենթարկվել էր նախորդ ժա-
մանակաշրջանի եկեղեցական գրողների գրչի տակ, Արևմուտքում
մոռացված հույարեն լեզվի և հունական կուլտուրայի ուսումնասի-
րումը, անտիկ գրականության ու արվեստի առջև խոնարհվելը և
դրանց ընդօրինակելու ձգտումը: Այս բոլորը մտնում էր Վերածնու-
թյան կուլտուրայի մեջ որպես կարևոր բաղկացուցիչ տարր: Իրոք,
Վերածնության գործիչները ծիծաղում էին սխոլաստների աղճա-
տած լատիներենի վրա և ջանում էին ընդօրինակել հույական
գրականության «ոսկե դարի» լատիական գրողների, առանձնա-
պես Ցիցերոնի ոճը: Հումանիստները որոնում և գտնում էին սն-
տիկ գրողների հին ձեռագրերը: Այդպես գտնվեցին Ցիցերոնի, Տի-
տոս Լիվիոսի և մի շարք այլ նշանավոր գրողների ձեռագրերը:

XV դարում հավաքվեց հույական գրականության պահպան-
ված ստեղծագործությունների մեծ մասը: Հին ձեռագրերի անխոնջ
հավաքողը Բոկկաչչոն էր: Արդեն հիշատակված հումանիստ Պոդո
Քրաչչոլինին, որն սկզբում պապական քարտուղար էր, իսկ այնու-
հետև Ֆլորենցիայի հանրապետության վարչապետ, անխոնջ կեր-
պով լատիներեն էր թարգմանում հունական գրողների ու փիլիսո-
փաների երկերը:

Հունական գիտնականները, որոնք մշտական հարաբերություն-
ների մեջ էին Իտալիայի հետ, իտալական հումանիստներին ծանո-
թացրին հույարեն լեզվին, հնարավորություն տվեցին նրանց բնա-
գրով կարդալու Հոմերոսին, Պլատոնին: Պետրարկան իր լավագույն
գանձերից մեկը համարում էր Հոմերոսի ստեղծագործությունների

հունարեն ձեռագիրը: Բովկաշչոն իտալական առաջին հումանիստն էր, որը կարողացավ Հոմերոսին կարգավ հունարեն լեզվով: Մի շարք հունական գիտնականներ մշտական կապեր էին պահպանում Իտալիայի հումանիստների հետ, բայց իտալական հումանիստները ևս (Գուարինո, Ֆիլելֆո և ուրիշներ) գնում էին Կոստանդնուպոլիս հունարեն սովորելու, հին հունական գրականությունն ու փիլիսոփայությունն ուսումնասիրելու համար: Հունական նշանավոր գիտնական Հեմիստոս Պլիֆոնը Ֆլորենցիայի Պլատոնական ակադեմիայի հիմնադիրներից մեկն էր, որի համար միջոցները տվել էր Կոզիմո Մեդիչին: Բյուզանդական կայսրությունից Իտալիա փոխադրվեցին հսկայական քանակությամբ հունարեն ձեռագրեր: Դրանք փոխադրում էին ինչպես իտալացիները (օրինակ, Ջովաննի Աուրիսպան Պելոպոնեսից փոխադրեց 238 հատոր), այնպես էլ հույն գիտնականները, թուրքական ջարդերից փրկելով թե՛ իրենց, թե՛ իրենց հին կուլտուրայի գանձերը:

Հին լեզուները և հառկապես լատիներեն ոճը լավ գիտենալը բարձր էր գնահատվում, լատիներենը շարունակում էր մնալ որպես միջազգային հարաբերությունների, պաշտոնական ակտերի, գիտության լեզու: Այն շարունակում էր մնալ նաև որպես եկեղեցու լեզու, և հումանիստներն կրթված իտալական բարձրաստիճան հոգևորականները ջանում էին եկեղեցական լեզուն մաքրել միջնադարյան աղավաղումից:

Անտիկ արվեստը Իտալիայում բարձրանում էր երկրի բուն հողից անհամար փլատակների ձևով. արձանների բեկորները հաճախ գտնվում էին տներ կառուցելիս, այգիներ և բանջարանոցների մշակելիս: Հին հոմեական նմուշները ուժեղ ազդեցություն գործեցին Վերածնության արվեստի վրա: Բրունելեսկին, օրինակ, խնամքով չափում և սիրով նկարահանում էր հոմեական ավերակները: Բայց Վերածնության կուլտուրան ստրկաբար չէր ենթարկվում գասական նմուշներին, այլ ստեղծագործաբար յուրացնում և վերամշակում էր դրանք:

Իտալիայի հումանիստ գրողները ընտիր լատիներենով շատ երկեր են թողել: Բայց բոլոր այն իրոք մեծ արժեքները, որ Իտալիայում ստեղծել է վաղ բուրժուական կուլտուրան, գրված են իտալական ժողովրդական լեզվով: Վաղ բուրժուական կուլտուրան Իտալիայում, ինչպես և Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում, առաջ բերեց ժողովրդական լեզուներով գրված գրականության շտեմնված ծաղկում: Արդեն Վերածնության դարաշրջանի հենց սկզբում, XIII—XIV դարերի սահմանագլխին, սոսկականական բարբառի հի-

ման վրա ստեղծվում է կենդանի, հարուստ, ճկուն և բնակչության բոլոր դասակարգերի համար հասկանալի իտալերեն համաժողովրդական գրական լեզուն: Կենդանի իտալերենով գրված գրականությունը շատ ավելի բնորոշ է իտալական Վերածնության համար, քան մեռած, արհեստական, թեկուզ և Յիցերոնին կամ Վերգիլիոսին հարազատ լատիներենով գրված գրականությունը: Իտալերեն լեզվով գրված դեղարվեստական գրականության լավագույն նմուշները ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ ձևով հեռու են անտիկ նմուշներից: Դանթեի հանգավորված բանաստեղծությունները, տերցինաները, Պետրարկայի սոնետները ոչ մի ընդհանուր բան չունեն անտիկ տաղաչափության հետ: Իտալերեն էին ոչ միայն պոեզիան ու գեղարվեստական արձակը, այլև (լատիներենի հետ մեկտեղ) գիտությունը: Իտալերեն լեզվով երևան են գալիս գործնական կյանքի. մոտիկ առարկաների՝ մաթեմատիկայի, ճարտարապետության, ռազմական տեխնիկայի վերաբերյալ տրակտատներ: Իտալական կերպարվեստը ևս հավասարապես կրելով անտիկ (առավելապես հումեական) արվեստի ուժեղ ազդեցությունը, միևնույն ժամանակ խորապես ինքնուրույն է և ինքնատիպ, համաշխարհային արվեստի պատմության մեջ ստեղծելով հատուկ ոճ՝ Վերածնության ոճը:

Ազգային միասնության գիտակցումը

Իտալիայում այդ ժամանակ արդեն սկսել էին նշմարվել ապագա ազգի որոշ տարրեր. կազմավորվում է ընդհանուր լեզուն, երևան է գալիս կուլտուրայի որոշ ընդհանրություն:

Մասնատված, ներքին ընդհարումներից ծվատված, օտարերկրյա ներխուժումներից տառապող Իտալիայում սկսում է զարգանալ ազգային միասնության գիտակցությունը: Երկրի քաղաքական մասնատվածությունը և նրա մասերը կաղմող առանձին պետությունների միջև եղած թշնամանքը (տե՛ս գլ. 12) մթագնում էին հումանիստներից շատերի պատկերացումը Իտալիայի միասնության մասին, բայց այդ գաղափարը համակում է առաջավոր մտածողներին, որոնք միայն քաղաքական միավորման մեջ էին տեսնում Իտալիայի փրկության ուղին նրան ծվատող աղետներից: Հիշողությունները հնադարյան Իտալիայի մեծության մասին, երբ Հռոմը հզոր պետություն էր, ուժեղացնում էին նրա այժմյան անդորության դեմ ուղղված բողոքի զգացմունքը: Թվում էր, թե ելքը, միապետական ուժեղ կենտրոնացված իշխանության ստեղծումն է, ինչպես Նվրոպայի մյուս մեծ երկրներում: Բայց Իտալիայում չկային երկիրը միավորելու ընդունակ ուժեր, և հումանիստներն անզոր

Քին այդպիսի ուժեր գտնել: Դանթեն իզուր էր Իտալիայի միավորումն ակնկալում «Սրբազան Հռոմեական կայսրության» կայսրերից, մասնավորապես կայսր Հենրիխ VII-ից, որն ուզում էր վերսկսել գերմանական Նախկին արշավանքները Իտալիայի վրա: Ավելի ուշ Մաքիավելլին (1469—1527) նույնքան ապարդյուն հույսեր էր դնում Ալեքսանդր VI պապի որդու՝ նոդկալի բռնապետ Ջեզարե Բորջիայի վրա: Բայց ո՛չ XIV դարում, ո՛չ էլ XVI դարում այդ նախագծերից ոչինչ չէր կարող ստացվել: Իտալիային դեռևս վիճակված էր շատ դարեր մնալ քաղաքականապես մասնատված:

**Հումանիստական Պետրարկայի և Բոկաչչոյի ժամանակից
լուսավորությունը հումանիստական լուսավորությունն սկսեց
և նրա կենտրոնները արագ տարածվել ամբողջ Իտալիայում: Ֆլորենցիայում, Հռոմում, Նեապոլում, Վենե-**

տիկում, Միլանում երևան եկան հումանիստների խմբակներ: Այդ տեսակետից առանձնապես աչքի էր ընկնում Ֆլորենցիան: Ջանաչով իրենց կողմը գրավել բնակչության լայն մասսաների համակրանքը և ժողովրդականություն նվաճել, Ֆլորենցիայի կառավարողները, որոնք պատկանում էին Մեդիչիների ընտանիքին, հսկայական միջոցներ էին ծախսում նոր ճաշակի եկեղեցիներով ու շենքերով քաղաքը զարդարելու վրա, խոշոր գումարներ էին վճարում հազվագյուտ ձեռագրերի համար և մեծ գրադարան էին հավաքել իրենց պալատում: Հսկայական փայլով ու շուքով աչքի էր ընկնում Ֆլորենցիայում Հոյակապ մականունն ստացած Լորենցո Մեդիչիի կառավարումը (տե՛ս գլ. 12): Նա իր շքեղ պալատն էր ներգրավում քանաստեղծներին, գրողներին, նկարիչներին, ճարտարապետներին, գիտնականներին, հումանիստ փիլիսոփաներին: Ֆլորենցիայում, ինչպես և Իտալիայի մյուս քաղաքներում, հումանիստները զարծել էին յուրատեսակ պատվավոր դաս: Իտալիայի արխատուկրատական ընտանիքները և մանր միապետները իրար հետ մրցելով նրանց հրավիրում էին իրենց մոտ ծառայելու որպես կանցլերներ, քարտուղարներ, դեսպանորդներ և այլն: XIV դարի վերջի ականավոր դիվանագետներից մեկը հումանիստ Կոլուչչո Սալյուտատին էր, Ֆլորենցիայի հանրապետության վարչապետը, որը 70 տարեկան հասակում սկսեց ուսումնասիրել հին հունարենը: Նրա զեկուցումներն ու նրբազեղ լեզվով գրված դիվանագիտական գրությունները օրինակ դարձան այդ կարգի փաստաթղթեր կազմելու համար: Լինելով քրամիտ և խայթող գրող, նա կարող էր խիստ վնասել իր քաղաքական հակառակորդին: Միլանի դուքսը Սալյուտատիի մասին, որն իր գրական հարձակումներով հետա-

պընդում էր նրան, ասում էր. «Մալլուտատին ինձ ավելի շատ է վնասել, քան 1000 ասպետներ»։ Հումանիստական մտավորակա-նությունը հասկանում էր իր նշանակությունը։ Բովկաշչոն ասում էր. «Մեծ զոռավարների աշունները չեն, որ փառք են բերում գրող-ներին, ընդհակառակը, թագավորների աշունները սերունդներին են անցնում միայն գրողների շնորհիվ»։

Պատմագրությունը վաղ Վերածնության ժամանակաշրջա- նում

Իտալական հումանիստների պատմական աշխատությունները մի քայլ առաջ են ն-կեղեցա-ֆեոդալական պատմագրության համեմատությամբ, թեև դրանք էլ դեռևս հեռու էին իսկական գիտության մակարդա-կից։ Հումանիստ պատմաբաններն աշխատում էին պատմության բացատրությունից դուրս հանել աստվածաբանական տարրը՝ «աստվածային միջամտությունը», ատոմ և սրբերի կողմից իբր կատարված հրաշքների վերաբերյալ պատմությունները։ Դրա հետ միասին, սիրտ շանելով ուղղակի հանդես գալ աստվածաբանա-կան տրադիցիայի, կրոնի ու եկեղեցու դեմ և աշխատելով շրջանցել այդ կարգի հարցերը, հումանիստները կուրորեն չէին վստահու-նաւ պատմական, հատկապես եկեղեցական աղբյուրներին, այլ ջանում էին սահմանել դրանց արժանահավատության աստիճանը։ Աղբյուրների քննադատությունն այս շրջանում որոշ հաջողություն-ներ ունեցավ։ Հումանիստ Լորենցո Վալլան (1407—1457), օգու-վելով գլխավորապես բանասիրական քննադատության եղանակե-րից, ապացուցեց «Կոստանդինոսի շնորհագրի» կեղծությունը, VIII դարի այն հուշակավոր կիցծագրի, որը պապերն օգտագործում էին աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ իրենց հավակնությունները պաշտպանելու համար։

Հումանիստ պատմաբանները փորձում են համաշխարհային պատմության նոր պարբերացում տալ։ Նրանց մոտ երևան է գալիս եկեղեցա-ֆեոդալական պատմագրությանը խորթ պատկերացում անտիկ աշխարհի վերջում Հռոմեական կայսրության անկման և միջնադարի՝ որպես պատմության առանձին ժամանակաշրջանի մասին, որը բնութագրվում է կուլտուրայի անկումով՝ անտիկ աշ-խարհում նրա ծաղկումից հետո։ Իրենց ժամանակը նրանք համա-րում էին նոր կուլտուրայի վերելքի դարաշրջան։ Համաշխարհային պատմության այդպիսի պարբերացման մեջ արտահայտվում էր ծնունդ առնող բուրժուազիայի բացասական վերաբերմունքը ֆեո-դալական ժամանակաշրջանի նկատմամբ՝ ամբողջությամբ վերց-րած։

Վաղ բուրժուական կուլտուրան՝ Վերածնուն-
Վաղ Վերածնությունը թյան կուլտուրան, առաջին անգամ ստեղծ-
Եվրոպայի մյուս վում է Իտալիայում, որտեղ ֆեոդալական
երկրներում ֆյոմացիայի ընդերքում ամենից շուտ է
ծագում նոր, բուրժուական կացութաձևը:

Քայց Եվրոպայի մյուս երկրներում ևս քաղաքային կյանքի զար-
գացումը, քաղաքային վերնախավի (գլխավորապես վաճառակա-
նության) ձեռքում մեծ հարստությունների կուտակումը կյանքի են
կոչում գրական, գիտական ու գեղարվեստական նույն կարգի հո-
սանքները, ինչպիսին իտալական Վերածնությունն է, թեպետև
համեմատաբար թույլ արտահայտված: Դրանք առաջանում են հա-
րուստ քաղաքացիների շրջանում, գրավելով նաև քաղաքներում
ապրող ֆեոդալական արիստոկրատիային և հատկապես թագավո-
րական ու իշխանական սրբունիքները: Ծագելով ինքնուրույն կեր-
պով, այդ հոսանքները հետագայում շատ բան են փոխ առնում
իտալական կուլտուրայի գանձարանից:

Հումանիզմի գաղափարների տարածումը նախապատրաստող
քաղաքային կուլտուրայի զգալի վերելք է նկատվում Նիդերլանդա-
կան քաղաքներում, որոնք արդյունաբերության ու առևտրի զար-
գացման տեսակետից Եվրոպայում գրավում էին երկրորդ տեղը
իտալական քաղաքներից հետո, և Հարավային Գերմանիայի հա-
րուստ քաղաքներում, բուրգունդական դքսերի արքունիքում: XIV
դարի վերջին Անգլիայում նշանավոր բանաստեղծ Ջեֆրի Չոսերը
գրեց իր «Քենտրբերիական պատմվածքներ»-ը՝ անգլերեն ժողո-
վրդական լեզվով չափաժող նովելների ժողովածուն, որը թե՛ բո-
վանդակությամբ, թե՛ ձևով խորապես ազգային էր: Բովանդակու-
թյամբ Բոկկաչչոյի նովելների ոգով գրված «Քենտրբերիական
պատմվածքներ»-ը աչքի են ընկնում իրականությամբ: նույնքան
ռեալիստական պատկերումով և նույնպես ծաղրում են հոգևորա-
կանության ազահալությունն ու ֆեոդալների սնապարծությունը:

Վերածնության կուլտուրան հետագայում լայն տարածում է
ստանում Եվրոպայում XVI դարում, երբ արդեն ոչ թե մեկ, այլ մի
քանի եվրոպական երկրներում սկսում են կազմավորվել կապի-
տալիստական հարաբերությունները:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

I ԴԱՐ ՄԵՐ ԹՎԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ ԱՌԱՋ

- I դարի կեսերին մ. թ. ա. — Հուլիոս Կեսարի շնոթեք գալլական պատերազմի մասին:
 58—51 — Հուլիոս Կեսարի պատերազմները Գալլիայում, Բրիտանիայում և Գերմանիայում:

I դար մ. թ.

- Մուսավ. 98 — Տակիտոսի «Գերմանիա»-ն:

II դար

- II դ. — Գաթերի տեղափոխությունը Հյուսիսից գեպի Մերձսևծովյան շրջանը:

III դար

- III դ. — Գալլիայի վրա ֆրանկների հարձակումների սկիզբը:
 60—80-ական թթ. — Բազաուդների շարժումը Գալլիայում հռոմեական տիրապետության դեմ:

IV դար

- 313 — «Միլանի էդիկտը»:
 325 — Նիկեայի եկեղեցական ժողովը:
 330 — Կայսր Կոստանդինոսի կողմից Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքի փոխադրումը Բյուզանդիոն քաղաքը, որն առաջով Կոստանդնուպոլիս անունը:
 375 — Սատաթական ցեղային միության ջախջախումը հոների կողմից:
 377—232 — Վեստգոթների ապստամբությունը Գանուրի շրջանում՝ հռոմեական տիրապետության դեմ:

* Ցանկում թույլ առաքելով ընդգծված են կարևորագույն տառերովները

- 378 — Աղբիւնապոլսի ճակատամարտը՝ Վեստգոթների հաղթանակը հռոմեական բանակի նկատմամբ:
- 381 — Կոստանդնուպոլսի Եկեղեցական ժողովը:
- 395 — Հռոմեական կայսրության բաժանումը Արևմտյանի և Արևելյանի:
- IV—VI դդ. — Ելավնական ցիզայի խմբերի տեղափոխությունը Ղևպի արևմուտք (մինչև Էյբա գետը) և Ղեպի հարավ (մինչև Բալկանյան թերակղզին):
- IV դ. վերջ—VI դ. — Բարբարոսական ցեղերի մաստայական տեղափոխությունները՝ այսպես կոչված Ժողովուրդների Ինծ գաղթը:

V դար

- V դ. սկիզբ — «Աղոնիստիկեների» շարժումը Հյուսիսային Աֆրիկայում:
- V դ. առաջին կես 410 — Բազաուդների ապստամբությունը Գալլիայում:
- 413—VIII դ. սկիզբ — Հռոմի գրավումը Ալարիքի վեստգոթների կողմից:
- Վեստգոթների պետությունը՝ րարբարոսական առաջին թագավորությունը Հռոմեական կայսրության տերիտորիայում:
- 429 — Վանդալների ներխուժումը Հյուսիսային Աֆրիկա:
- 439—534 — Վանդալների թագավորությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում:
- 449 — Անգլո-սաքսերի կողմից Բրիտանիայի նվաճման սկիզբը:
- 451 — Հաների ջախջախումը Մաուրիակի (Շամպայն) ճակատամարտում:
- 454 — Հոների տերության կազմալուծումը:
- 455 — Հռոմի գրավումն ու կողոպուտը վանդալների կողմից:
- V դ. կես — Բազաուդների շարժման տարածումը Իսպանիայում:
- 457 — Բուրգունդական թագավորության կազմավորումը՝ Լիոն մայրաքաղաքով:
- 476 — Լեոնտյուս Հռոմեական կայսրության անկումը:
- 476—493 — Օգոստիքի պետությունը Իտալիայում:
- 481—511 — Խլոդվիգը՝ Ֆրանկների առաջնորդ և թագավոր:
- 486 — Հյուսիսային Գալլիայի նվաճումը Ֆրանկների կողմից:
- 493—555 — Օստգոթական թագավորությունը Իտալիայում:
- 496 — Խլոդվիգի և նրա զորախմբի քրիստոնեության ընդունումը:

VI դար

- VI դ. սկիզբ — «Մալիական օրենսդիրք»-ը:
- 507 — Արվիստանիայի նվաճումը Ֆրանկների կողմից:
- 529—565 — Հասթինիանոս կայսեր կառավարումը Եյուզան գիշում:

532	— «Նիկա» ապստամբությունը Կոստանդնուպոլսում:
534	— Բուրգունդիայի նվաճումը Ֆրանկների կողմից:
535—555	— Բյուզանդիայի պատերազմը Օստգոթների դեմ և Օստգոթական թագավորության նվաճումը:
536 և 545—546	— Ապստամբության Ստոնայի զենկավարությանը Հյուսիսային Աֆրիկայում:
540—562	— Բյուզանդիայի պատերազմը Իրանի դեմ:
541—552	— Օստգոթական թագավոր Տոտիլայի կառավարումը:
554	— Հուստինիանոսի պարագմատիկական սանկցիան:
561—584	— Ֆրանկների թագավոր Հիլպերիկ:
568	— Հանգորարդների ներխուժման սկիզբը Իտալիայում:
590—604	— Պապ Գրիգորիոս I:
597	— Քրիստոնեության տարածման սկիզբը անգլոսաքսների մեջ:
VI դ. վերջ VII դ.	— Բալկանյան թերակղզու բնակեցումը սլավոնների կողմից:

VII դար

602—610	— Բյուզանդական կայսր Փոկաս:
610—641	— Բյուզանդիայի կայսր Հերակլես:
634—642	— Բուզանդիայի արևելյան պրովինցիաների նվաճումը արաբների կողմից:
VII դ. 70—ական թթ. —1018	— Բուլղարական առաջին թագավորությունը:
687	— Ֆրանկական պետության միավորումը մայորդոմ Դիպին Հերիսալցու իշխանության ներքո:

VIII դար

711—714	— Իսպանիայի նվաճումը արաբների կողմից:
715—741	— Կառլոս Մարտելը՝ Ֆրանկական պետության մատուցում:
717—741	— Բյուզանդական կայսր Լեոն III Իսավրացի:
717—867	— Իռավրյան գիեւաստիան Բյուզանդիայում:
718	— Աստուրիա թագավորության առաջացումը Իսպանիայում:
726	— Փատկերամարտական շարժման սկիզբը Բյուզանդիայում:
732	— Պուաթյեի ճակատամարտը՝ Ֆրանկների հաղթանակը արաբների նկատմամբ:
741—768	— Պիպին Կորճահասակի կառավարումը:
751	— Պիպին Կորճահասակի հուլիսումը Ֆրանկների թագավոր:
756	— Պապերի աշխարհիկ պետության առաջացումը:
756—929	— Կարգավայի էմիրությունը Իսպանիայում:
769—814	— Կառլոս Մեծի կառավարումը:

- 772—804 — Կառլոս մեծի լատերագմները սաքսերի դեմ:
774 — Լանգսարդական թագավորության նվաճումը Կառլոս Մեծի կողմից:
778—801 — Կառլոս Մեծի սրշավանքները ղեպի Իսպանիա, Իսպանական մարկի առաջացումը:
769—803 — Կառլոս Մեծի պատերազմները լավարների դեմ:

IX դար

- 800 — Կառլոս Մեծ կայսր թագադրվելը:
814—840 — Լյուդովիկոս Բարեպաշտի կառավարումը:
820—823 — Բոմաս Սլավոնի ապստամբությունը Բյուզանդիայում:
829 — Բրիտանիայի անդլո-սաքսոնական թագավորությունների միավորումը մի պետության՝ Անգլիայի Բագավորության մեջ:
841—842 — Ենտելինգիս գյուղացիական ապստամբությունը Ուեստսեյքսում:
843 — Վերդենի պայմանագիրը: Կառլոս Մեծի կայսրության բաժանումը:
843 — Պատկերապաշտության վերականգնումը Բյուզանդիայում:
847 — Կառլոս Ճաղատի Մերսենյան կապիտուլյալը:
855 — Լոթարի պետության տրոհումը: Իտալիայի, Պրովանսի և Լոթարինգիայի թագավորությունների առաջացումը:
860 — Ռուսիայի արշավանքը Կոստանդնուպոլսի վրա:
867—886 — Բյուզանդական կայսր Վասիլ I:
867—1056 — Սակեդոնական դինաստիան Բյուզանդիայում:
870 — Մերսենի պայմանագիրը: Լոթարինգիայի բաժանումը Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև:
871—899 կամ 900 — Անգլո-սաքսոնական թագավոր Ալֆրեդի կառավարումը:
Ձ դ. վերջ—10 դ. սկիզբ — Զեյսական պետության կազմավորումը:

X դար

- 906 — Հունգարների կողմից Մեծմորավական պետության ջախջախումը և նրա կազմալուծումը:
911 — Նորմանդիա դքսության կազմավորումը Ֆրանսիայում:
911 — Բյուզանդիայի պայմանագիրը Ռուսիայի հետ:
911 — Կարոլինգների գինաստիայի դադարումը Գերմանիայում:
911—919 — Գերմանական թագավոր Կոնրադ I Ֆրանկոնացի:
919—936 — Գերմանական Բագավոր Հենրիխ I:
919—1024 — Մաքսոնական դինաստիան Գերմանիայում:
925 — Լոթարինգիայի միացումը Գերմանիային:
925 — Խորվաթական Բագավորության կազմավորումը:

- 929—1031
933
- 933—973
941
- Մոտավ. 950—
մոտավ. 986
951
- 955
- 959—975
960
962
- 969—971
- 969—976
976—1025
983
- 987
- 987—1328
988
987
- 997—1038
997—1301
- Կորդովայի խալիֆայութունը:
— Ներքին և Վերին Բուրղունդիայի միավորումը միասնական Բուրգունդական թագավորության մեջ՝ Առլ մայրաքաղաքով (ազելի ուշ՝ Արելատ թագավորություն):
— Օտտոն I-ի կառավարումը Գերմանիայում:
— Իշիան Իգորի արշավանքը Բյուզանդիա:
— Դանիայի թագավոր Հարալդ Կապտատամ:
— Ստտոն I-ի առաջին արշավանքը դեպի Իտալիա: Լոմբարդիայի նվաճումը:
— Վիս գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտը: Հունգարները ջախջախումը գերմանական և չեխական ղորքերի կողմից:
— Էդդար՝ անգլո-սաքսների թագավոր:
— Անական պետության կազմավորումը:
— Օտտոն I-ի թագադրումը կայսերական թագով Հռոմում և այսպիսով կոչված Հռոմեական կայսրության առաջացումը:
— Սվյատոսլավի արշավանքները դեպի Բուլղարիա և Բյուզանդիա:
— Բյուզանդական կայսր Հովհաննես Զմշկիկ:
— Բյուզանդական կայսր Վասիլ II Ժրուղարասպան:
— Պոլարյան սլավոնների ապստամբությունը գերմանական զավթիչների դեմ:
— Կարլինգների դինաստիայի վախճանը Ֆրանսիայում: Հուգո Կապետին Ֆրանսիայի թագավորը նորինը:
— Կապետինգների դինաստիան Ֆրանսիայում:
— Քրիստոնեության ընդունումը Ռուսիայում:
— Գյուզացիների ապստամբությունը Նորմանդիայում:
— Հունգարիայի թագավոր Իշտվան (Ստեփան) I:
— Արպադների դինաստիան Հունգարիայում:
- XI դար
- Մատավ. 1000
1015—1028
1016—1035
- 1018
1024
1024—1125
1030—1091
- 1033
- Հունգարական թագավորության կազմավորումը:
— Նորվեգիայի թագավոր Օլաֆ Հարալդսոն:
— Կնուտը Անգլիայի (1016 թվականից), Դանիայի (1018-ից) և Նորվեգիայի (1028-ից) թագավոր:
— Բուլղարիայի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից:
— Գյուզացիական ապստամբությունը Բրետանում:
— Ֆրանկոնյան դինաստիան Գերմանիայում:
— Հարավային Իտալիայի և Սիցիլիայի նվաճումը նորմաններին կողմից:
— Բուրգունդիայի թագավորության (Արելատ) միացումը Գերմանիային:

- 1037 — Կեստիլիայի թագավորության կազմավորումը Իսպանիայում:
- 1042—1066 — Անգլիական թագավոր Էդուարդ Խոստովանող:
- 1054 — Վրխտոնեական եկեղեցու բաժանումը Արևմտյանի՝ Հռոմեա-կաթոլիկական և Արևելյանի՝ Հունա-կաթոլիկական (ուղղափառ):
- 1053—1106 — Գերմանական կայսր Հենրիխ IV:
- 1059 — Լաթերանյո եկեղեցական ժողովը:
- 1066, 14 ճոկտեմբերի — Հաստինգսի ճակատամարտը: Անգլիայի նորմանդական նվաճումը:
- 1066—1087 — Անգլիական թագավոր Վիլհելմ I Նվաճող:
- 1066—1154 — Նորմանդական ղեկապետի Անգլիայում:
- 1069—1071 — Գյուլդաքիական ապստամբությունները Անգլիայի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում:
- 1070—1075 — Սաքսոնական ապստամբությունը:
- 1071 — Բանադկերտի (Հայաստան) ճակատամարտը: Բյուզանդական բանակի ջախջախումը թուրք-սելջուկների կողմից:
- 1073—1083 — Պապ Գրիգորիոս VII:
- 1077 — Հենրիխ IV-ի և պապ Գրիգորիոս VII-ի տեսակցությունը Կանոսայում:
- 1077 — Կոմունայի հաստատումը Կամբրե քաղաքում: Կոմունալ շարժման սկիզբը:
- 1079—1142 Պետրոս Աբելյար:
- 1081—1118 — Բյուզանդական կայսր Ալեքսանդր I Կոմենիոս:
- 1081—1185 — Կոմենիոսների ղեկապետի Բյուզանդիայում:
- 1086 — Տոլեդոյի եռ նվաճումը իսպանացիների կողմից:
- 1086 — Եկհեզդիանոսի գիրքը՝ Անգլիայում:
- 1089—1099 — Պապ Ուրբանոս II:
- 1095 — Էլբրմոնի եկեղեցական ժողովը:
- 1096—1270 — Խաչակրաց արշավանքները:
- 1096 — Գյուլդաքիների խաչակրաց արշավանքը:
- 1096—1099 — Տեոդալինի առաջին խաչակրաց արշավանքը:
- 1098 — Խաչակիրների պետությունների՝ Եդեսիայի կոմսության և Անտիոքի իշխանության հիմնումը:
- 1099 — Կրուսադների գրավումն ու ավերումը խաչակիրների կողմից:

XII դար

- 1100—1135 — Անգլիական թագավոր Հենրիխ I:
- 1108—1137 — Ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս VI:
- 1122 — Կոնկորդատը:
- 1126—1198 — Էբեն-Ռոշ (Ավերրոես):
- 1130 — Հարավային Իտալիայի և Սիցիլիայի նորմանական պետությունների միավորումը Սիցիլիական միտոնական թագավորության մեջ:

- 1137 — Արագոնի և Կատալոնիայի միավորումը Արագոնյան թագավորության մեջ:
- 1137—1180 — Ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս VII:
- 1138—1254 — Հոհենշտաուֆենների դինաստիան Գերմանիայում:
- 1143—1180 — Բյուզանդական կայսր Մանուել I Կոմնենոս:
- 1143—1155 — Հակապապական ապստամբությունը Հռոմում Առնոլդ Բրեշիացու ղեկավարությամբ: Հանրապետության հռչակումը:
- 1147—1149 — Խաչակրաց երկրորդ արշավանքը:
- 1147 և 1160 — Գերմանական Ֆեոդալների խաչակրաց արշավանքները օր.գրիտների դեմ:
- 1152—1190 — Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսա:
- 1154—1176 — Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի իտալական արշավանքները:
- 1154—1189 — Անգլիական թագավոր Հենրիխ II Պլանտագենետ:
- 1154—1399 — Պլանտագենետների դինաստիան Անգլիայում:
- 1155 — Հանրապետության կործանումը Հռոմում: Առնոլդ Բրեշիացու մահապատիժը:
- 1157—1182 — Ռանիայի թագավոր Վալդեմար I:
- 1158 — Ռոնկալյան սելմը: Իտալական քաղաքներին ինքնավարության իրավունքից զրկելը:
- 1162 — Միլանի գրավումն ու ավերումը Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի կողմից:
- 1167 Իտալիայի քաղաքների կոմբարդական լիգայի առաջացումը:
- 1169—1171 — Իռլանդիայի անգլիական նվաճման սկիզբը:
- 1174 — Բիրկեբեյների ապստամբության սկիզբը Նորվեգիայում:
- 1176 — Լենյանոյի ճակատամարտը: Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի զորքերի պարտությունը:
- 1180—1223 — Ֆրանսիական թագավոր Ֆիլիպ II Օգոստոս:
- 1183—1185 — Բյուզանդական կայսր Անդրոնիկոս I Կոմնենոս:
- 1183 — Կոնստանցի հաշտությունը: Հյուսիսիտալական քաղաքների ինքնավարության վերականգնումը:
- 1185—1187 — Բուլղարների ապստամբությունը Բյուզանդիայի դեմ և Բուլղարիայի անկախության վերականգնումը:
- 1187—1396 — Բուլղարական երկրորդ թագավորությունը:
- 1187 — Երուսաղեմի գրավումը եգիպտական սուլթան Սալահ-էդ-Դինի կողմից:
- 1189—1192 — Խաչակրաց երրորդ արշավանքը:
- 1189—1199 — Անգլիական թագավոր Ռիչարդ I Առյուծասիրտ:
- 1190 — Սերբիայի անկախության ճանաչումը Բյուզանդիայի կողմից:
- 1196 — Քաղաքացիների ապստամբությունը Լոնդոնում հարկային ճնշման դեմ:
- 1196—1216 — Պապ Իննոկենտիոս III:

1285—1314	— Յրանսիական թագավոր Ֆիլիպ IV Գեղեցիկ:
1291	— Շվեյցարական Միության սկիզբը՝ անտառային երեք կանտոնների միավորումը:
1291	— Ակրայի անկումը: Խաչակիրների վերջին տիրապետությունների կորուստն Արևելքում:
1293	— «Արդարության սահմանումները» Ֆլորենցիայում:
1294—1303	— Պապ Բոնիֆացիոս VIII:
1297—1306	— «Գլուղացիների և քաղաքացիների ապստամբությունը Շոտլանդիայում անգլիական տիրապետության դեմ»:
XIV դար	
XIV դ. սկիզբ	— Վալախիայի ումիլնական իշխանության (Ցարա-Ռումինյասկա) կազմավորումը:
1302	— Սիցիլիայի միացումը Արագոնյան թագավորությանը:
1302, 11 հուլիսի	— Կուլտրեչ ճակատամարտը («Խիանների ճակատամարտը»): Ֆլանդրիական քաղաքների աշխարհազորի հաղթանակը Ֆրանսիական ապստամբների դեմ:
1302	— Գլխավոր շտապների սկիզբը Յրանսիայում:
1304—1307	— Դոլինոյի ապստամբությունը Հյուսիսային Իտալիայում:
1304—1374	— Յրանչեսկո Պետրարկա:
1306—1314	— Շոտլանդիայի պատերազմը անկախության համար:
1308—1313	— Գերմանական կայսր Հենրիխ VII Լյուքսեմբուրգի:
1308—1342	— Հունգարական թագավոր Կառլոս Ռոբերտ Անժուացի:
1308—1387	— Անժուական դինաստիան Հունգարիայում:
1309—1378	— Պապերի «Ավինյոյան գերությունը»:
1315—1375	— Ջիովաննի Բոկկաչչո:
1314—1347	— «Երմանական կայսր Լյուդվիգ Բավարացի»:
1315	— Սորհարտենի ճակատամարտը: Շվեյցարացիների հաղթանակը Հաբսբուրգների զորքի դեմ: Շվեյցարական Միության անկախության սկիզբը:
1319—1363	— Եվեդիայի, Նորվեգիայի և Ֆինլանդիայի թագավոր Մագնուս Էրիկսոն:
1320—1384	— Զոն Վիլիհի:
1327—1377	— Անգլիական թագավոր Էդուարդ III:
1325—1589	— Վալուանների դինաստիան Յրանսիայում:
1331—1355	— Սերբիայի թագավոր Ստեփան Դուշան:
1337—1453	— Հարյուրամյա պատերազմը Յրանսիայի և Անգլիայի միջև:
1340—1375	— Դանիայի թագավոր Վալդեմար IV Ատտերտադ:
1342—1349	— Զիլտոների ապստամբությունը Թեսալոնիկայում (Բյուզանդիա):
1342—1382	— Հունգարիայի թագավոր Լայոշ (Լյուդովիկոս) Անժուացի:

- 1346** — Կրեմսի ճակատամարտը: Անգլիացիների հաղթանակը Ֆրանսիացիների դեմ:
- 1347** — Լեպտոսամբուլյուն Հռոմում Կոլա դի Ռիենցոյի ղեկավարությամբ Հանրապետության հռչակումը Հռոմում:
- 1347** — Վալբի գրավումը անգլիացիների կողմից:
- 1347—1378** — Գերմանացի կայսր և Չեխիայի թագավոր (1346 թվականից) Կառլոս IV:
- 1348** — Պրագայի համալսարանի հիմնումը:
- 1348—1350** — ՏՍԷ մահը՝ Եվրոպայում:
- 1349** — էդուարդ III-ի «Բանվորական օրենսդրության» ընդդրը:
- 1352** — Յիմպե բերդի՝ Դարդանելի եվրոպական ափին դրոշմվող հենակետի գրավումը թուրքերի կողմից:
- 1352—1364** — Ռումինական իշխան Նիկոլայ-Ալեքսանդր:
- 1356** — Գերմանական կայսր Կառլոս IV-ի «Ոսկե բուլլան»:
- 1356** — Պոլտոյի ճակատամարտը: Ֆրանսիական զորքի պարտությունը անգլիացիների դեմ մղած ճակատամարտում:
- 1356—1358** — Փարիզի ապստամբությունը էտյեն Մարսելի ղեկավարությամբ:
- 1358** — Ժակերիան Ֆրանսիայում:
- 1359** — Հունգարների արտաքսումը և Մոլդավիայի անկախության հռչակումը:
- 1360** — Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված հաշտությունը Բրետինյում:
- 1364—1360** — Ֆրանսիական Բաղավոր Կառլոս V:
- 1367—1370** — Հանգայի պատերազմը Դանիայի դեմ: Շտրալզունդի հաշտությունը:
- 1369—1415** — Յան Հուս:
- 1377—1399** — Սնգլիական թագավոր Ռիչարդ II:
- 1378** — «Մեծ հերձվածի» սկիզբը կաթոլիկ եկեղեցում:
- 1378** — Զոմպիների ապստամբությունը Ֆլորենցիայում:
- 1380** — Կյոչեի ճակատամարտը: Վենետիկյան նավատորմի հաղթանակը ճենովականի նկատմամբ:
- 1380—1422** — Ֆրանսիական թագավոր Կառլոս VI:
- 1381** — Քաղաքների հոբնոսյան և շվաբյան միությունների միավորումը:
- 1381** — Ուոտ Քալլերի ապստամբությունը Անգլիայում:
- 1382** — «Մուրճավորների» ապստամբությունը Փարիզում:
- 1382—1384** — Տյուչենների ապստամբությունը Ֆրանսիայում:
- 1382—1387** — Տուկինների ապստամբությունը Հյուսիսային Իտալիայում:
- 1385** — Կրեվոյի լեհ-լիտվական ունիան:
- 1386—1418** — Վալախիայի իշխան Միրչա Մեծ:

- 1387—1437 — Հովսեփայի և Ջևհիրայի թագավոր ժիզմոնդ (Սի-
զիզմոնդ) կոչումները:
- 1389 — Կոստվոյի գաշտի ճակատամարտը Սերբական զոր-
քի ջախջախումը թուրքերի կողմից:
- 1393 — Բուլղարական Տիրնովոյի թագավորության նվաճումը
թուրքերի կողմից:
- 1397 — Շվեդիայի, Նորվեգիայի և Դանիայի Կալմարի ու-
ժան:
- 1399—1413 — Սևզլիական թագավոր Հենրիխ IV Լանկաստեր:
- 1399—1461 — Լանկաստերյան ղեկառության Անգլիայում:

XV դար

- 1400—1432 — Սոլդավիայի իշխան Ալեքսանդր Բարի:
- 1407—1457 — Լորենցո Վալլա:
- 1409—1411 — Լեհ-լիտվական պետության պատերազմը Տեռոնա-
կան միաբանության դեմ («Մեծ պատերազմ»):
- 1410, 15 հուլիսի — Գրյուովալդի ճակատամարտը Տեռոնական միաբա-
նության զորքերի ջախջախումը լեհերի, լիտվացի-
ների, ռուսների և չեխների միացյալ ուժերի կող-
մից:
- 1413 — «Կարոշականների» ապստամբությունը Փարիզում
- 1413—1422 — Ֆեդլիական թագավոր Հենրիխ V:
- 1414—1418 — Կոնստանցի եկեղեցական ժողովը:
- 1415 — Զան Հուսի ողջակիզումը:
- 1415 — Ազենկուրի ճակատամարտը Անգլիացիների հազ-
թանակը ֆրանսիացիների նկատմամբ:
- 1419—1434 — Հուլյան պատերազմները:
- 1420—1431 — Խաչակրաց արշավանքները Հուլյանների դեմ:
- 1420 — Տրուայի պայմանագիրը:
- 1422—1461 — Անգլիական թագավոր Հենրիխ VI-ը:
- 1422—1461 — Ֆրանսիական թագավոր Կառլոս VII-ը:
- 1428—1429 — Բուխանի պաշարումը անգլիացիների կողմից:
- 1430 — Թեսալոնիկայի դրավումը թուրքերի կողմից:
- 1431 — Ժաննա դ'Արկի ողջակիզումը Ռուսոնում:
- 1431 — Գյուդացիական ապստամբությունը Վորմսի շրջա-
նում:
- 1431—1449 — Բադելի եկեղեցական ժողովը:
- 1434 — Տարուրականների պարտությունը Լիպանների մոտ
տեղի ունեցած ճակատամարտում:
- 1434 — Մեդիչիների ռոնապետության հաստատումը Ֆլո-
րենցիայում:
- 1434 — Լեգելբրեկտ էնդելբրեկտոնի ղեկավարած ապստ-
ամբությունից սկիզբը Շվեդիայում:
- 1435 — Ռիզսդադի առաջին գումարումը Շվեդիայում:
- 1434—1468 — Կոզիմո, Մեդիչիի կառավարումը Ֆլորենցիայում:

- 1437 — Մշերմանդինոսների ապստամբությունը Կափու-
լիայում:
- 1437—1438 — Գյուղացիական ապստամբությունը Տրանսիլվանիա-
յում և Հյուսիս-Արևելյան Հունգարիայում:
- 1438 — Կառլոս VII-ի Բուրժի պրագմատիկ սահմանա-
դրությունը:
- 1439 — Ուլդափառ և Կաթոլիկ եկեղեցիների Ֆլորենցիայի
ունիան:
- 1440—1493 — Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ III շարքերը:
- 1441 — Գյուղացիական ապստամբությունը Հյուսիսային
Բուլղարիայում:
- 1442 — Նեպոլիտանական թագավորության նվաճումը Արա-
գոնի կողմից:
- 1444 — Վառնայի ճակատամարտը Եվրոպական Ֆեոդալե-
րի զորքերի ջախջախումը թուրքերի կողմից:
- 1448—1481 — Դանիական թագավոր Քրիստիան I:
- 1449—1453 — Բյուզանդական վերջին կայսր Կոստանդինոս XI
Գալլոլոգոս:
- 1450 — Մորդագա տան բնապետների կողմից իշխանության
զավթումը Միլանում:
- 1450 — Ջեյ Կեդի ապստամբությունը Անգլիայում:
- 1450—1451 — Գյուղացիական ապստամբությունը Բալկանյան կղզ-
յաներում:
- 1453, 29 մայիսի — Կոստանդնուպոլսի գրավումն ու կողոպուտը թուր-
քերի կողմից: Բյուզանդական կայսրության կոր-
ծանումը:
- 1456 — Բուրքական զորքի ջախջախումը Բելգրադի մոտ
Հունգարական աշխարհազորի կողմից:
- 1455—1485 — Դամբի և Սպիտակ վարդերի պատերազմը:
- 1457—1504 — Մոլդավիայի իշխան Ստեփան III-ը:
- 1458—1490 — Հունգարական թագավոր Մատյաշ Հունյադի (Մաթ-
վեյ Կորվին):
- 1460 — Շլեզվիգի և Հոլշտեյնի միացումը Դանիային:
- 1460 — Գյուղացիական ապստամբությունը «Կոշիկի» դերո-
շի ներքո Հեղափոխում (Հարավ-Արևմտյան Գեր-
մանիա):
- 1461—1483 — Ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս XI-ը:
- 1461—1483 — Անգլիական թագավոր Էդուարդ IV-ը:
- 1461—1485 — Յորքերի դինաստիան Անգլիայում:
- 1462—1472 — Գյուղացիական ապստամբությունը Կատալունիայում:
- 1466 — Տորոնի հաշտությունը: Տեղական միաբանու-
թյան՝ Լեհաստանից իր վասալական կախման ձև
նախաձեռնումը:
- 1467—1477 — Բուլղարիայի Դուքս Կառլոս Համբաձակ:
- 1468 — Դասային ներկայացուցչության սկիզբը Դանիա-
յում:
- 1469—1492 — Իորենցո Մեդիչի Հռիմկապ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ՆԵՐԱՇԱԿԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ 1. Միջին դարերի պատմության վերաբերյալ նյութերը	20
ԳԼՈՒԽ 2. Ֆեոդալիզմի էությունը և նրա ծագման պրոբլեմը պատմագրության մեջ	39

Մ Ա Ս Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՎԱՂ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ V—XI ԴԱՐԵՐ

ԳԼՈՒԽ 3. Ֆեոդալական հասարակարգի ծագումը Արևմտյան Եվրոպայում	91
§ 1. Ստրկատիրական հասարակարգի հզնաժամը և ֆեոդալական հարաբերությունների տարրերի առաջացումը Հռոմեական կայսրությունում	91
§ 2. Գերմանական ցեղերի հասարակական կառուցվածքը	111
§ 3. Գերմանացիները Հռոմեական կայսրություն ներխուժելու նախօրյակին, ներխուժման ժամանակ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկումը և բարբարոսական թագավորությունների կազմավորումը	120
§ 4. Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման ուղիները Արևմտյան Եվրոպայում	139
Ֆեոդալակն պրոցեսը գերմանական և ուշհռոմեական հարաբերությունների սինթեզման ձևով	140
Լանդոբարդների, անգլոսաքսների և սաքսերի ֆեոդալականացման առանձնահատկությունները	149
ԳԼՈՒԽ 4. Ֆեոդալիզմի զարգացումը ֆրանկական պետությունում	154
1. Մերովինգների ֆրանկական պետությունը	154
2. Կարոլինգների ֆրանկական միապետությունը	173
3. Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը և դյուլդացիության ճորտացումը Կարոլինգյան պետությունում	187
ԳԼՈՒԽ 5. Ֆեոդալական հարաբերությունների ծագումն ու ձևավորումը VI—XI դդ. Բյուզանդիայում	207
§ 1. Բյուզանդիան IV—IX դդ. առաջին կեսում	207
§ 2. Բյուզանդիան IX դ. երկրորդ կեսից XI դ.	241
ԳԼՈՒԽ 6. Արևմտյան Եվրոպան IX—XI դարերում	255

§ 1. Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը IX—XI դարերում	255
§ 2. Ֆեոդալական կարգի հիմնական դժեքը Արևմտյան Եվրոպայում XI դ. վերջերին	263
§ 3. Ֆրանսիան IX—XI դարերում	272
§ 4. Իտալիան մինչև XI դ. վերջը	278
§ 5. Գերմանիան X—XI դարերում	287
§ 6. Անգլիան մինչև XI դ. կեսերը	305

Մ Ա Ս Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԶԱՐԳԱՅԱՄ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐԶԱՆԸ XI—XV ԴԴ.

ԳՆՈՒՆ 7. Միջնադարյան քաղաքների առաջացումն ու աճը	319
ԳՆՈՒՆ 8. Խաչակրաց արշավանքներ	353
ԳՆՈՒՆ 9. Ֆրանսիան XI—XV դարերում	377
§ 1. Ֆրանսիան XI—XII դարերում	377
§ 2. Ֆրանսիան XIV—XV դարերում	399
ԳՆՈՒՆ 10. Անգլիան XI—XV դարերում	435
— § 1. Անգլիան XI—XII դարերում	435
§ 3. Անգլիան XIV—XV դդ.	470
ԳՆՈՒՆ 11. Գերմանիան XII—XIII դդ.	493
§ 1. Գերմանիան XII—XIII դդ.	493
§ 2. Գերմանիան XIV—XV դարերում	516
ԳՆՈՒՆ 12. Իտալիան XI—XV դարերում	535
§ 1. Իտալիան XI—XII դարերում	535
§ 2. Իտալիան XIII—XV դարերում	549
ԳՆՈՒՆ 13. Իսպանիան և Պորտուգալիան XI—XV դարերում	584
ԳՆՈՒՆ 14. Սկանդինավյան երկրները XI—XV դարերում	602
ԳՆՈՒՆ 15. Հունգարիան XI—XV դարերում	623
ԳՆՈՒՆ 16. Վալախիան, Մոլդավիան և Տրանսիլվանիան մինչև XV դարի վերջը	638
ԳՆՈՒՆ 17. Բյուզանդիան XI—XV դարերում	648
§ 1. Բյուզանդիան XI—XII դարերում	648
§ 2. Բյուզանդիան XIII—XV դարերում	657
ԳՆՈՒՆ 18. Եկեղեցին և նրա կազմակերպությունը Արևմտյան Եվրոպայում, Ժողովրդական հերետիկոսական շարժումները	674
ԳՆՈՒՆ 19. Միջազգային հարաբերությունները Արևմտյան Եվրոպայում XI—XV դարերում	715
§ 1. Միջազգային հարաբերությունների զարգացումը Արևմտյան Եվրոպայում XI—XV դարերում	715
§ 2. Արևմտասլավոնական և հարավսլավոնական երկրների դերը միջազգային հարաբերություններում XIII—XV դարերում	722
ԳՆՈՒՆ 20. Միջազգային կուլտուրան և դադափարախոսությունը Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում (V—XIII դարեր)	733
ԳՆՈՒՆ 21. Բյուզանդիայի կուլտուրան (IV—XV դարեր)	771
ԳՆՈՒՆ 22. Բուրժուական դադափարախոսության առաջացումը՝ Վաղ վերածնությունը և հումանիզմը Իտալիայում XIV—XV դարերում	784
Ժամանակագրական ցանկ	807
Գրականության ցանկ	821

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՆՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակության է ներկայացրել ընդհանուր պատմության ամբիոնը:

Քարգմանիչներ՝ Ռ. Հ. Գուլբանյան
Վ. Գ. Ավագյան

Խմբագիր՝ Ն. Նաչարյան
Հրատ. խմբագիր՝ Բ. Օ. Մարգարյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ժ. Խ. Հայրումյան
Վերատ. սրբագրիչ՝ Լ. Գ. Կոստանյան

Պատվեր 1339

Տպաքանակ 5000

Հանձնված է արտադրություն 10/X 1974 թ.

Ստորագրված է տպադրության 10/VI 1975 թ.

Քուղթ 60×90/16, Տպադր. 51,5 մամ., Հրատ. 39,6 մամ.: Գինը՝ 1 ռ. 75 կ.

Ծրեանի համալսարանի հրատարակչություն: Երևան, Արովյան փող. № 52:

Երևանի համալսարանի տպարան: Երևան, Արովյան փող. № 52:

Типография Ереванского госуниверситета, Ереван, ул. Абовяна, 52